

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવજીત ગણાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૯

સર્વ હક પ્રકાશક સંસ્થાને આધીન

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૩,૦૦૦

નિવેદન

સરદાર વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલના ઇનચારિત્રનો પહેલો ભાગ સરદાર વલ્લભભાઈ (ભાગ પહેલો) એ નામથી ૧૯૫૦ની સાલમાં નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી પ્રગટ કરતા તેની સાથે જોડેલા ૧૦-૧૦-૫૦ના ભાગ અગત્ય નિવેદનમાં મેં જલ્થાવ્યુ હતું કે

“આ પુસ્તકમાં એક રીતે સ્ત્રીએ તેા એ સાધનાના કાગળી વિગતો જ આવી છે એ સાધના મારફતે સરદારે જે જે શક્તિ કેળવી તેનો લાભ દિવની પ્રભને કેરી રીતે મળ્યો અને દેશની સ્વતંત્રતાની લડત પાર પાડવામાં ને તે પાર પડ્યા પછી વસતી વખતમાં દેશનું સુકાન ધીરજથી તેમ જ હૃદયથી સંભાળી આજે તે શક્તિએનો તેઓ કેવો ઉપયોગ કરે છે તેની વિગતો હવે પછી પ્રગટ થનારા આ ચરિત્રના ઉત્તર ભાગમાં આપશે એ ભાગ પૂરો કરી આપવાનું નરહરિભાઈએ માથે લીધેલું છે એ જાણીને વાચકો શણ થશે ”

એ પ્રમાણે સરદારશ્રીના ચરિત્રનો આ બીજો ભાગ સરદાર વલ્લભભાઈ (ભાગ બીજો) એ નામથી બહાર પડે છે, પણ તે નિવેદનમાં કહેલી વાતમાં એક ફેર પડ્યો છે — કરવો પડ્યો છે આ ભાગમાં ૧૯૩૦ની સમિત્યબંધગતી લડતની શરૂઆતથી તે ૧૯૪૨ની ‘હિંદ ઊંડો’ની લડતના આરંભ સુધીના માર વર્ષના ગાળાનું ચરિત્ર જ આપવાનું બની શક્ય છે તેનું કારણ એ કે સરદારશ્રીના પહેલા ભાગમાં આપેના ચરિત્ર પત્રોનો તેમના અવસાન સુધીનો ઇવનનો ભાગ અનેક રીતે અત્યંત સમૃદ્ધ છે અને તે બધી સમૃદ્ધિ એક પુસ્તકમાં સમાવી લેવાનું બને એવું ન લાગ્યું તેથી પહેલા ભાગને જોડેલા નિવેદનમાં જોને ‘ઉત્તર ભાગ’ ક’ખ્યો હતો તેના એ ભાગ કરવા પડ્યા છે. એ ‘ઉત્તર ભાગ’નો ઉત્તર ભાગ હવે પછી આપવાની ઉમેદ છે.

જે સહભાવથી અને લકિતથી ગુજરાતી જાણનારા વાચકોએ પહેલા ભાગને આવકાર્યો છે તે જ લાગણીથી આને પણ તેઓ આવકારશે એ ખાતરી રાખીને મારું નિવેદન હું પૂરું કરું છું

૧૦-૧૨-૫૨

ઇવજીજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ

અનુક્રમણિકા

નિવેદન	છવ્વજી ડાંગ દેસાઈ	૩
૧. રાસ ગામે સરદારની ધરપદ્મ		૩
૨. સાબરમતી જ્યેષ્ઠા		૧૫
૩. સમરસ સગામ		૨૭
૪. ગાંધી-અલિન કરાર — ૫૩૯ની તટકૂબી		૪૧
૫. કરાની કોમેસના પ્રમુખ		૪૩
૬. મધિનો અમલ		૫૪
૭. બારડોલી તપાસ અને સંધિન મ		૭૦
૮. ગાંધીજી અને સરદારની ગિરફતારી. સરકારનું દમનચક્ર		૮૭
૯. થરવડા જ્યેષ્ઠા ગાંધીજીની સાથે		૯૩
૧૦. ગાંધીજીના ધૂપા પછી ચળવળ તથા નાસિં જ્યેષ્ઠા		૧૦૮
૧૧. વલ્લભ હુલ્લ		૧૪૪
૧૨. વિદ્યાપીઠ પુસ્તકાલય પ્રકરણ		૧૫૯
૧૩. બેરસઈ તાલુકામાં પેગનિવાસન		૧૬૫
૧૪. '૩૪ની મુબઈની કોમેસ અને ત્યાર પછી		૧૭૧
૧૫. જ્યેષ્ઠાની ધૂપા પછીનું દોઢ વર્ષ		૧૮૬
૧૬. ગુજરાતનો દરિયાન ક્ષેત્ર, લખાની કોમેસ અને પ્રાલિક ધારાસભાઓની મૂલાકાતની તયારીઓ		૨૦૨
૧૭. કુંજપુર કોમેસ		૨૧૭
૧૮. પ્રધાનમંત્રીને સ્વીકાર		૨૧૭
૧૯. નરીમાન પ્રકરણ — ૧		૨૨૫
૨૦. નરીમાન પ્રકરણ — ૨		૨૪૨
૨૧. દરિયા કોમેસ — ૧		૨૫૬
૨૨. દરિયા કોમેસ — ૨		૨૭૩
૨૩. પાર્લિમેન્ટરી કમિટીના મેમ્બર		૨૯૦
૨૪. દેશી રાજ્યોમાં પ્રલંબીય લડનો — ૧		૩૧૬
૨૫. દેશી રાજ્યોમાં પ્રલંબીય લડનો — ૨		૩૨૮
૨૬. દેશી રાજ્યોમાં પ્રલંબીય લડનો — ૩		૩૪૨
૨૭. ત્રિપુરી કોમેસ		૪૨૪
૨૮. કોમેસ વનવાસી અને જ		૪૪૭
૨૯. પ્રધાનમંત્રીના રાજીનામા પછી		૪૬૭
૩૦. ગાંધીજી કોમેસની જ્ઞાણદારીમાંથી મુખ્ય થાય છે		૪૮૮
૩૧. બાકિનગ સંવિનયન, કોમી રમખાણો અને સરદારની બીમરી		૪૯૬
૩૨. કુલ વિદુરવાનના બારના ઠોકે જે		૪૯૯
૩૩. ક્રિષ્ણ વિષ્ટિ		૫૦૨
૩૪. વિદિ જોડીને આપ્યા જાનો		૫૧૦
૩૫. નવમી આગસ્ટ		૫૧૬
સુધિ		૫૩૫

सरदार वल्लभभाई

રાસ ગામે સરદારની ધરપકડ

લાહોરની કોંગ્રેસમાં પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો ઠરાવ પસાર કર્યા પછી કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ નક્કી કર્યું કે ૨૬-૧-'૩૦ ને સ્વિચારનો દિવસ પૂર્ણ સ્વરાજ્ય દિન તરીકે ઉજવવો. દેશના એકેએક શહેરમાં અને હજારો ગામડાંમાં સભાઓ ધર્મ અને પૂર્ણ સ્વરાજ્યની પ્રતિજ્ઞાની ઘોષણા કરવામાં આવી. પ્રતિજ્ઞાના આખર ભાગમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે :

“આપણા દેશની આવી અનુવિંધ (આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક) બરબાદી જે સરકારે કરી છે, એ સરકારને વધારે વાર તાણે રહેવામાં મનુષ્યના અને ઈશ્વરના આપણે અપરાધી બનીશું એવો અમારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે. તેની સાથે અમે એ પણ માનીએ છીએ કે સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનો અતિશય અસરકારક રસ્તો વિદ્યાનો નહીં પણ અહિંસાનો છે. એટલે અમે અમારાથી બને તેટલી ઠલ સુધી બ્રિટિશ સરકાર સાથે સ્વેચ્છાએ ચાલનો સંકાર છોડીને એ રાજ્યભાષી છૂટવાની પેરવી કરીશું અને સવિનય કાનૂન ભંગ, (જેમાં કર નહીં ભરવાની લડત આવી ન્યાય છે) તેને માટે પણ તૈયારી કરીશું. અમને ખાતરી છે કે આપણે આ રાજ્યને સ્વેચ્છાએ જેટલી મદદ આપીએ છીએ તે જેથી લઈએ અને ગમે તેટલી ઉશ્કેરણી યાચ છતાં વિદ્યા કર્યા વિના કર ભરવાનું બંધ કરીએ તો આ અમાનુષી રાજ્યનો અત આપણે અવશ્ય આણી શકીશું.

“અમે બાજે અત કસલ્થી પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે પૂર્ણ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાને માટે કોંગ્રેસ વખતોવખત જે સૂચનાઓ બહાર પાડશે તેનો અમે અમલ કરીશું.”

પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય દિનની ઉજવણી આખા દેશમાં એટલા બધા ઉત્સાહપૂર્વક ધર્મ કે તેથી, બહારથી દેખાતી નિષ્ક્રિયતા અને નિરાશાની પાછળ કેટલી તીવ્ર લાગણી અને ભોગ આપવાની તમન્ના હતી તેનો દેશને ખ્યાલ આવ્યો. તેને આગળે જ દિવસે વાર્ષિકરોયે વડી ધારાસભામાં ભાષણ કર્યું, અને તેમાં ગોળમેથ પરિષદના હેતુઓ વિષે સ્પષ્ટતા કરી એથી તે આશાને માટે કશો અવકાશ ન રહ્યો. વડા પ્રધાન, ભારત મંત્રી તેમજ બીજા બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓએ ગોળમેથ પરિષદના હેતુઓ લગભગ એક જ ખતની ભાષામાં પ્રગટ કર્યા હતા.

“ગોળમેજી પરિષદ બોલાવવાનો હેતુ એવા ઉપાયો ગોંધી કાઢવાનો છે, જેથી કરીને હિંદુસ્તાનના સરખા વર્ગો, સરખા કોમો, સરખા પક્ષો તથા જુદા જુદા દિનસંબંધો ધરાવનારા સરખા લોકો, અમુક દરખાસ્તો વિષે રાકચ તેટલા વધારે પ્રમાણમાં એક વિચાર ઉપર આવે, અને તેમની વધારેમાં વધારે પ્રમાણમાં સંમતિ મળે. આવી સર્વસમત દરખાસ્તો પાર્લામેન્ટ સમક્ષ મૂકવાની બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળની ફરજ રહેશે.”

પોતાના ભાષણમાં વાઈસરોયે સાફ સાફ કહ્યું કે :

“નામદાર રાહેનશાહની સરકાર જે પરિષદ બોલાવવા ધારે છે તે પરિષદની ફરજ, ફેટવાક માગણી કરે છે તેમ, હિંદુસ્તાનનું રાજ્યબંધારણ ધરાવતી દરખાસ્તો, જેનો પાર્લામેન્ટને કરીને વર્ધિત ઉઠાવ્યા વિના સ્વીકાર કરવો પડે, એ અદુભવીથી રજૂ કરવાની નહીં હોય. . . . આ પરિષદ તો પ્રજનમતને સ્પષ્ટ કરવાના અને તેની વચ્ચે મેળ સાધવાના હેતુથી બોલાવવામા આવે છે, જેથી કરીને નામદાર રાહેનશાહની સરકારને કાંઈક દોરવણી મળે. બાકી પાર્લામેન્ટની વિચારણા માટે (હિંદુસ્તાનના રાજ્યબંધારણની) દરખાસ્તો ઘડી કાઢવાની જવાબદારી તો નામદાર રાહેનશાહની સરકાર ઉપર જ છે.”

વાઈસરોયે આટલી સ્પષ્ટતા કરી તે માટે ગાંધીજીએ તેમનો આભાર માન્યો, અને જાહેર કહ્યું કે હિંદુસ્તાન પૂર્ણ સ્વાયંત્ર્ય માગે છે તેની વાનગી તરીકે નીચેના અગિયાર મુદ્દા ઉપર પ્રજાને અત્યારે જ સંતોષવામાં આવે તો, જેમાં પોતાના વિચારો અને માગણીઓ રજૂ કરવાની પૂરી સ્વતંત્રતા હોય એવી ગોળમેજીમાં કોંગ્રેસ ભાગ લેતો અને વાઈસરોયને તથા બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળને સવિનય ભંગની વાત અત્યારે નહીં માંત્રગવી પડે :

૧. સંપૂર્ણ મધનિષેધ કરવો.
૨. દ્વિધામણનો દર ૧ સિ. ૬ પેન્સ ઉપરથી ધટાડીને ૧ સિ. ૪ પેન્સ કરવો.
૩. જમીનમહેસૂલમાં ૫૦ ટકા ધટાડો કરવો અને એ વિષયને ધારાસભાના અંકુશ નીચે આણવો.
૪. નિમકવેદો રદ કરવો.
૫. રાજસ્થાનમાં લોકરી ખર્ચમાં ૫૦ ટકાનો ધટાડો કરવો.
૬. ઉપરના દરખાસ્તોના અમલદારોના પગારો અર્ધા અથવા તેથી પણ ઓછા કરવા.
૭. પહરગી કાપડ ઉપર રજાનાત્મક જઠાત નાખવી.
૮. સમુદ્રમાંનું વહાણપટ્ટું હિંદુસ્તાનના લોકોના હાથમાં અનામત રહે એવો કાયદો પસાર કરવો.
૯. ખૂલ કરવાના અથવા ખૂલ કરવાનો પથલ કરવાના આરોપસર જેમને સજા મળે તેવા તે નિવારણ તમામ રાજદારી ફેરીએને ઠાઠી મૂકવા અથવા આમાન્ય ન્યાયની અદાલતોમાં તેમના મુકદ્દમા ચલાવવા. બીજા રાજદારી મુકદ્દમા પણ એવી યેવા, દિલી ફેજદારી કાયદોની કાયમ ૧૨૪અ તથા ૧૮૧૮નો ત્રીજો

રેવ્યુશન રદ કરવો અને જે દિ દીઓ દેશનિઘન થોડા હોય તેમને દેશમા પાછા ફરવાની છૂટ આપવી

૧૦ છૂટી પોલીસખાતુ રદ કરવું અથવા તેને લોકતંત્રને આધીન બનાવવું

૧૧ આત્મરક્ષણ માટે દધિયારો વાપરવાના પરવાના લોકતંત્રના અકુશને આધીન રીતે આપવા

ઉપરના અગિયાર મુદ્દામા ગાંધીજીને સ્વગાનનો આર મોડે લાગે આવી જતો નાગનો હતો પણ આ બાબતમા કંગો મતોાખરમ જ્યામ મળ્યો નહીં એવેલે કોંગ્રેસને લાગ્યું કે લડત ઉપાડયા મિનાય છૂટકો નથી

કોંગ્રેસની મરોગારીએ લડતના તમામ સૂત્રો ગંધીજીને સોંપી દીધા લગ માટે કયો કાયદો પસંદ કરવો એનો ગાંધીજી વિચાર કરવા લાગ્યા ' આ લડત કયારે ચનારની અને કેવી રીતે ચનારની એના નિર્ણય ઉપર આરના સ્ત્રીને જેવી પ્રમુતિની વેદના થાય એવી વે ના હું અનુભવી રહ્યો છું ' એમ ગાંધીજી ઘણી સાર કહેતા તેમને એ પ્રશ્ન મૂકી રહ્યો હતો કે ૧૯૨૨મા દેશના એમ ખૂણામા કેનાક અગ્નિમંદી ગણતા લોકોએ તોફાને ચડી ખુનામરકી કરી અને તેથી લ ન મોટુંક રાખની પડી, તેમ જો ફરી સાર પણ થાય, તો અહિમક શસ્ત્રના પ્રયોગનો અરમશ જ ન રહે એને આ વખતે ગાંધીજીએ પોતાના વિચારોમા એક પગતુ આગમ લયું તેઓ એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે ' આમા પોરો અહિમતી તાસીમ લોકોને આપી છે અને હજી પણ હિસા ન થાય એને માટે પૂરેપૂરી મગજી આપણે રાખાશું તેમ જતા જેણે સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી નથી કરી એવા ઠાઈ માણસો દેશમા ઠાઈ જગ્યાએ હિસા કરી એસે તેથી દેશની લડત અગ્નિમંદી જેઈએ નહીં '

તા ૮ ૨-૩૦ના નનજીવન ના અમલેખમા તેમણે સરદારની અતિશય વ્યાપક અને ઘોઠ હિસાનુ મિગનાર નર્ણન કરીને લખ્યું

આવી ઘોર હિસાની સામે ધવાની શક્તિ આપો મેળવવી રહી તે શક્તિ મેળવતા અને તેનો ઉપયોગ કરતા રખેને હિદુસ્તાનમા અશાંતિ ફેલાઈ જશે અધારૂંધી વ્યાપી જશે એવો ડર બતાવવામા આવે છે પ ૧ આ વ્યાપક હિસાની આગમા પડેલા આપણને બીજી કઈ હિસાનો ૨ નાગવો જોઈએ ? અથવા કઈ હિસાનુ જોખમ વધારે પ તુ વાગતુ જોઈએ ? જૈસ્વજખને આરે મેડેના માણસને બીજા મ્યા વાચની પરવા હોઈ શકે ? તેથી જેમો અહિસાને વરેલા છે તેમનો માર્ગ સીધા છે એમ અને લાો છે તેમને સૂષ જેમી રહેવા સિવાય બીજે કઈ રસ્તો સૂઝે નહીં તો તેમની અહિસા લજવાય અને કદાચ એ અહિસા ન હોય પણ તેની (વિકૃત) અતિરચના (એટલ) નામદી હેચ હિદુસ્તાનમા અહિસાને એક જ અતિમ ઉપાય માનનારા માણસોનુ દળ ખરેખર હોય તો તેમણે આ સમને પાતાના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી ઘોર હિસાનો કા તો પગજ્ય કરવો કા તો વડતા લડવા ખપી જતુ એ તેમનો ધર્મ છે

હિ સાના ઉપાયોને માનનાગ ત્રાસવાદી લોકો તોફાનો કરે તો શુ કરવું એ ખીન્ને વિચાર હતો તે વિશે પણ ગાંધીજીએ એ જ લેખમાં પોતાના વિચારો લખાવ્યા.

“હિ હુસ્તાનમાં એક દિસક દળ પણ ઠામ કરી રહ્યું છે તે માને છે કે અહિસાથી ંની આ દિસાનો પરાજય થાનો નથી અને સ્વતંત્રતા મળવાની નથી અહિસક દળ પ્રતિમાન થતા આ દિસક દળ વચમાં પડી પોતાનું બળ અજમાવવાની ભૂલ કરે એવો સંભવ છે એટલે અહિસક દળ સૂઝી વચને સોપારીની જેમ અત્યારે આવી પડ્યું છે પણ જ્યારે ત્યારે આ લેખમાં જેન્યે જ છૂટકો છે અપાને ઠાકત્યે અહિસા પમે ન લાગી શકે તો તે નિરર્થક શસ્ત્ર ગણાય નેઈએ અનુભવી જ્ઞાનિઓની પ્રતિજ્ઞા એની છે કે અહિસાના સાન્નિધ્યમાં દિસા શમી જાય છે તેથી આરો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે અને હિ હુસ્તાનમાં ખરેખર અહિસક દળ ઢરો તો તે બધા બચેને અને લેખમાને પહોંચી વળશે પણ એ એ દળ નામમાત્રનું જ ઢરો અને ડરથી જ સંજયામણુ દેખાવુ ઢરો તો તેનો નાગ થઈ જાય એ જ બરાબર છે એમ થશે તો પરાજય અહિસાનો નહીં થાય, પણ અહિસા પાળવાનો પ્રયત્ન કરતા કરતા પોતાના મર્વ પૂરતી અહિસાને ન પડો શકનારનો થયો એમ સિદ્ધ થશે એમથી શુદ્ધ અહિસા પ્રમદ થશે એ વિશ્વાસ ઉપર અત્યારે અહિસક યુદ્ધની આખી રચના ં નક્ક બાવે હુદયમાં યોજી રહો છું”

પોતાના મન સાથે તેમ જ દેશ આમગ આગની સ્પષ્ટતા કરીને ગાંધીજીએ તા ૧૨મી માર્ચે આમરમતી અભ્યાસદ આશ્રમમાંથી યગપાગા કૂચ કરી, અને સુગત ગિલ્લામાં આવેલા દાડી ગમના ન્તમુકિનારે પહોંચી ત્યાં કુદરતી રીતે બનેલું મીઠું ઉપાડી મીઠાના મયદાના બગઈની વડન ચક્ર કરવાનું દરાવ્યું

હાજને વિશે ગાંધીજીના વિચારો તો સરદારને માન્ય હતા જ. પણ તેમના દિવમાં એક ખીન્ને નાગ શી કામ કરી ગઈ હતી ૧૯૨૨માં લ્યાગે ગાંધીજીને છે વગબ્ની સમગ્ર મરવામાં આવી ત્યાગે તેમની જ બનાદથી અને બદાગ રહેના નેતાઓના પ્રયત્નથી દેશમાં શાનિ રહી હતી તેનો અનર્થ મગી હોઈ બર્કનહેડ પાર્લિમેન્ટમાં એવું બોલેલા કે, “ગાંધીજીને પચ્છ્યા પતા હિ હુસ્તાનમાં એક કુતકુમે ખરચુ નહોતું અને અમારો મગ હ (સધ) મુખેથી આગ આવી ગતો દને” હોઈ બર્કનહેડના આ શબ્દોનો બગાબર લ્યાખ દેગે આપેલા લેખેએ, એમ સરદારને લાગું હતું ગાંધીજીને લ્યારે પચ્છામાં આરે ત્યારે આખા દેશ અભ્યાસની લગતી આગી લા, નથી જોલો બગાઈ જાય અને અગમરને જમીનનહેનુપની એક કોટી પણ ન મગે તો અગાગને મતોવ યાય એમ હતું તંતે આ વિંગે ગાંધીજીને એમ યાગનું હતું કે આર્થિક મુગ ઉપર જમીન મહેમુલ ન જવ શી હાગત રચનારી એ પ્રમાણમાં દગતી વન ન્દ પ પણ

સ્વરાજના મુદ્દા ઉપર જમીનમહેસૂલની લડત ચલાવવાને માટે દેશ કદાચ તૈયાર ન હોય તેથી જ તેમણે કાનૂનભંગ માટે મીઠાનો કાયદો પસંદ કરેલો.

સરદારે પોતાને માટે એવી યોજના વિચારેલી કે ગાંધીજીની દાંડીયાત્રા ચાલતી હોય તે વખતે ગાંધીજીના પ્રવાસમાર્ગની આસપાસના પ્રદેશમાં ફરીને ભાપણો કરી લોકોને લડત માટે તૈયાર કરવા. લાહોર કોંગ્રેસમાંથી પાછા આવીને તરત તેમણે આ કામ શરૂ કરી દીધું. તેઓ લોકોને કેવા પ્રેરણાક્રમિત કરવા મંડ્યા હતા તેના નમૂના તરીકે ભરૂચ શહેરમાં તેમણે આપેલા ભાષણમાંથી નીચેના ઉતારો અહીં આપ્યો છે:

“આડ-દસ-પદર દિવસે કાયદાનો સવિનય ભંગ થવાનો છે, એવા પ્રકારે અને એવી વ્યક્તિઓ મારફતે, કે જે અહિંસાપરાયણ હોય, જેનામાં ક્રોધ ન હોય, ઈર્ષ્યા ન હોય, જેની સાત્વિકતા અને શુદ્ધતા વિશે શંકા ન હોય. શરૂ કરનાર અને એના સાથીઓ પકડારો. એમને પકડે તો તમે શું કરશો? ઇંગ્લંડના એક મુલતી દમણા જ ગોલી બંધ્યો છે કે ગાંધીજીને ૧૯૨૨માં પકડ્યા ત્યારે હિંદુ-સ્તાનમાં કૃતરુચે ભર્યુ નહોતું આ વાત સાચીયે છે અને ભૂલીયે છે. તે વખતે ખારડોલીમાં લડત શરૂ કરવાની હતી તે તેમણે બધા રાખી, તખવાર મ્યાન કરી. જો એ ક્ષત્રિયો લડતા હોય અને એક તખવાર મ્યાન કરે તો બીજા ધા ન કરે. પણ આ તો ક્ષત્રિયો નહોતા, માયાની રાક્ષસ હતા. તેમણે ધા કરી ગાંધીજીને પકડ્યા. તેમ છતાં ગાંધીજીએ તમામ કામ કરનારાઓને મનાઈદુકમ આપ્યો કે મારી પાછળ કોઈએ આવવાનું નથી. તમે જેલો ભરવાની ચળવળ ન ઉપાડશો. આનો અર્થ એમ કરવામાં આવ્યો કે એક કૃતરુચે ન ભર્યું. ત્યારે તખવાર મ્યાન નહોતી કરી ત્યારે તો એમના હાલ ગંગડી ગયા હતા. મુદ્દા વાઈસરોયે કમ્પ્લે કમ્પ્લે હવે કે ‘મને ગમ નહોતી પડતી કે શું કરું?’ મુંબઈના ગવર્નર બોલી ગયેલા કે ‘સ્વરાજ હાથવે તમા હવે’

*

*

*

“સાબરમતીને કાંઠે બેઠા બેઠા આટલું આપી દીધા પણ ગાંધીજીને આજે નહું શું કહેવાનું હોય? જગત તો તમારો હિસાબ પૂરો કે તમે શું કર્યું? એણે તો કામ કરી દીધું છે અને કર્યો એના પણ એના સાથીઓ પકડારો. ત્યારે તમારી કસોટી થવાની છે

“જેસ્ટને અને બીજાઓને પૂછુ છું કે, ઈશ્વરમા શ્રદ્ધા છે? ખુદામાં તમે માનો છો? જન્મ્યા તે મરે છે તે જણા છે? મરણમાથી કોઈ છૂટવાના નથી. નામદના મોત કરતા બહાદુર અને આજ્ઞાદારના મરણે મરતા શીખો. તો પોના ધડાકા થાય, વિમાનોમાથી જોગળના લડાકા થાય, ધાણી ફૂટે એમ માણસો મરતા હોય ત્યારે ઇતિહાસને પાને નામ તો ચડે. આવો દિવસ આપણે ત્યાં ક્યારે આવે? ત્યારે આવે કે ત્યારે કોઈ પણ ગુજરાતી સરકારને સાચ ન આપે . . . પકડાપકડી થવા દો પણ દુનિયા જણશે કે કૃતરુ ભસે છે કે શુ થાય છે.”

તા. ૭મી માર્ચે સરદાર બોરસદ તાલુકાના રાસ ગામે ગયેલા. એમને સાંભળવા હજારો માણસ ગામને પાદરે વડ નીચે બેગું થયેલું મેજિસ્ટ્રેટ

ત્યાં જઈ સરદારને ભાષણ ન કરવાની નોટિસ આપી, અને પૂછ્યું: "શું કરવા ધારે છે?" સરદારે કહ્યું: "મારે એ નોટિસનો અનાદર કરવો છે." પેલાએ કહ્યું, "પરિણામનો વિચાર તમે કર્યો જ હતો." સરદારે કહ્યું, "ગમે તેમ ચાપ, હું અનાદર કરીશ" સરદારે ભાષણ શરૂ પણ નહોતું કર્યું, પણ આટલી વાતચીત ઉપરથી જ તેમને પકડવામાં આવ્યા. ત્યાંથી એમને બોરસદ લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં મેજિસ્ટ્રેટની અદાલતમાં એમનો કેસ ચલાવવાનું શરૂસ ભગવાયુ. અદાલતમાંથી વકીલોને બહાર કાઢવામાં આવ્યા. જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ, નોટિસ આપનાર મેજિસ્ટ્રેટ અને જિલ્લા પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, એ ત્રણેએ મળીને ફાંડગાં વાળ્યાં. નોટિસ બજાવનાર મેજિસ્ટ્રેટ અને પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તથા બીજા એક સ્થાનિક પોલીસ અમલદારની ભુખ્યાનીઓ સરદારની ગેરહાજરીમાં લીધી. તે વખતે સરદારને અદાલતના ઓરડાની પાછળની ઓરડીમાં-મેજિસ્ટ્રેટની એમ્બરમાં-બેસાડેલા હતા. પછી તેમને બહાર લાવીને પૂછ્યું કે, "આ આરોપના સંબંધમાં તમારે કંઈ કહેવું છે?" સરદારે જવાબ આપ્યો: "મારે જવાબ નથી કરવો. હું ગુનાનો સ્વીકાર કરું છું." જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે ફેસલો આપ્યો: "તહોમતદાર બુમખરાડા પાડીને ભાષણ (Havardaghad) કરવા ગયા એટલે જિલ્લા પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે તેમને ૫૪મી કલમ પ્રમાણે એમ ન કરવાનું કહ્યું. તેમણે ન માન્યું અને ભાષણ કર્યું, એટલે ૭૧મી કલમ પ્રમાણે ગુનો થયો. તહોમતદાર ગુનો કબૂલ કરે છે. તેમને ત્રણ માસની સાદી કેદ અને રૂ. ૫૦૦ દંડ, અને દંડ ન ભરે તો ત્રણ અડવાડિયાં વધારે કેદ, એટલી સજા કરવામાં આવે છે." બોરસદથી તેમને મોટરમાં સીધા અમદાવાદ લાવવામાં આવ્યા. રસ્તામાં ડો. કાનગાને ત્યાં જમવા રોકાયા. એમને સરદાર પોતાનાં સર્ગા બહેન સમાન ગણના હતા તે નહુબહેન કાનગાએ તેમને કંઈને ચાંસલો કર્યો અને ભાવમીની વિદાય આપી. આશ્રમ આગળ પણ મોટર ધોભાવી અને બધાં ભાઈમહેનોને તથા બાળકોને મળી, દુઆવી રમીડી તેમની વિદાય લીધી. સાબરમતી બ્રેજના દરવાજા આગળ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે તેમની આગળ મિગરેટ ધરી. સરદાર એ લેવા હાથ લાંબો કરવા જતા હતા, એટલામાં અચાચા અને લેવા ના પાડી. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે કહ્યું, "તમે બીડી તો પીઓ છો?" સરદારે જવાબ આપ્યો: "પણ તું જેવની અંદર ક્યાં બીડી આપવા આવવાનો છે?" તે ઠાણેથી સરદારે બીડી છોડી તે કાપમને મારે છોડી.

સરદારના પકડાવાના સમાચારથી આખું ગુજરાત સજગી બીપું. અમદાવાદમાં સાબરમતી નીને કિનારે એક મોટી સભા ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે ધર્મ. તેમાં ૫૦ થી ૭૫ હજાર માણસો હશે. તેમાં નીચેનો દેશવ પરચાર કરવામાં આવ્યો:

“અમે અમદાવાદના શહેરીઓ અમારો નિશ્ચય જાહેર કરીએ છીએ કે વલ્લભભાઈને ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યા છે ત્યાં અમે જવાને તૈયાર છીએ. ત્યાં સુધી દેશને સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત નથી થઈ ત્યાં સુધી અમે જ પીને બેસીશું નહીં અને સરદારને જ પીને બેસવા દઈશું નહીં. અમે અત કંગાલથી માનીએ છીએ કે હિંદુસ્તાનની મુક્તિ સત્ય અને અહિંસાના પાવનમાં રહેવી છે.”

સરદારને પકડવાથી રાસ ગામ ઉપર વીજળીક અસર થઈ મુખી, મતાદારો અને તમામ રાજસ્થિયાઓએ રાજીનામાં આપ્યા એટલું જ નહીં પણ રાસમાં રહેતા એકે કલાલ, જેમણે ખીજા એક ગામે દારૂના પીગતો ધખારો રાખ્યો હતો તેમણે દારૂનો ધધો કદી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી એક શીખ ભાઈ, સરદાર પકડાયા તે જ દિવસે રેલગાડીની નોકરી ઝાડી રાષ્ટ્રીય સૈનિક તરીકે જોડાઈ ગયા એકવા રાસ ગામમાંથી પાચસો ભાઈગઈનોએ સલામત્વની લડતમાં સૈનિકો તરીકે જોડાવા પોતાના નામ આપ્યા

ત્રીજે દિવસે મહાદેવભાઈ સરદારને જેલમાં મળના ગયા એતું વર્ણન મહાદેવભાઈની રસિક શૈલીમાં અહીં આપ્યું છે

“એનું એ જ ખડખડાટ હસતું, એના એ જ કટાક્ષ અને એનો એ જ મુશમિલજા ! કોને લાગે કે સરદારના જેલમાં દર્શન કરીએ છીએ ? ‘ગાંધીજીને એક વાર જવા દો ને, પછી બધું કરી બતાવીશું.’ એમ કહીને સૌના કુતલલને સમાવતા સરદાર ગાંધીજીના પહેલા જેલમાં ચાલ્યા જશે એમ કોઈએ ધાકું નહોતું બોલ્યું. બોલસદમાં તો ગાંધીજી આવે ત્યારે લોકોએ શું કરતું એ તેમને સમજવવા જ તેઓ ગયા હતા તેમને જેનમાં લઈ જતા હતા ત્યારે આશ્રમ આગળ તેમની મોઠર દસેક મિનિટ રોકાયેલી તે વખતે આચાર્ય કૃપાનાનીએ તેમને કહેતું કે ‘આખરે આમ બાપુને દેગો દર્શને આગળ જાઓ છો ને ?’ એટલે ખડખડાટ હસતા સરદાર બોલ્યા ‘દેગો તો સરદારે દીધો બોલસદમાં મને પકડવાના છે એમ જાણ્યું હોત તો હું જાત જ સા સાડું ?’

“જે મુપરિન્ટેન્ડેન્ટે મને આમહ કરવા માડ્યો કે તમે સરદાર સાથે અંગ્રેજીમાં વાત કરો. મેં જવાબ આપ્યો ‘હું તો મારા બાપની સાથે અંગ્રેજીમાં બોલું તો વલ્લભભાઈ સાથે અંગ્રેજીમાં બોલું બાકી તમે એવો જ આમત કરશો તો હું મુવાકાત જવા દઈશ, પણ અંગ્રેજીમાં નહીં બોલું’

“પંચો ચૂચાચો સરદાર હસતા હસતા કહે ‘એ આશ્રમવાળા લોકો એવા હોય છે કે ધારેતું જ કરે એ તો અંગ્રેજીમાં નહીં જ બોલે’

“મુપરિન્ટેન્ડેન્ટે ધૂટડો જણી ગયો એણે કહ્યું ‘વાડું ત્યારે એટલી ચરતે કે તમે ગુજરાતીમાં બોલો તે હું ન સમજું ત્યાં મને અંગ્રેજીમાં સમજવતે’

“મેં કહ્યું ‘એ વાત બરોબર.’

“‘તમને કંઈ રીતે રાખે છે ?’ એમ પૂછતા સરદારે કહ્યું ‘ચોર લૂટારાને જેવી રીતે રાખે છે તેવી રીતે મને પણ રાખે છે. બહુ આનંદ છે આના જેવી લહેર જિંદગીમાં કોઈ વાર આવી નહોતી.’

“‘પણ નવા જેવનિયમો તમને લાગુ પાડતા નથી ?’

“મુખરિન્ટેન્ટને એ નિયમોની ખબર નથી. અને જેલમેન્ટુઅલ મને લેવા આપતા નથી.”

“તમને કોની સાથે રાખ્યા છે? ક્યાં રાખ્યા છે?”

“ગુનો કરવાની આદતવાળા યુવાનોનો વોડ” કહેવાય છે તેમાં. જેકે ત્યાં કોઈ યુવાનો તો નથી જ. પહેલે દિવસે તો આખા જલ્લાલપુરવાળા બિરાદરો જેઓ દારૂના પીઠાની ઘોષ્ટી કરતાં વર્ષ ધર્મની સભ મેળવીને આવ્યા છે તેઓ મારી સાથે હતા. પણ તેમને તુરત ખસેડવામાં આવ્યા.”

“સરદારે આગળ ચલાવ્યું: ‘અમારી ખોલી સાંને સાડા પાંચ વાગ્યે બંધ થાય છે અને સવારે સાત વાગ્યે ખૂલે છે. કાલે રવિવાર હતો એટલે બપોરે સાડા ત્રણ વાગ્યાના પૂર્વા.’

“સુવાને માટે શું?”

“એક ખારસો કામળો આપ્યો છે ને! તે ઉપર આભોદીએ છીએ. મને પહેલે દિવસે લાગેલું કે જીર નહીં આવે, પણ બીજો દિવસે તો ધસધસાઈ બંધ આવી. તે એવી આવી કે બહાર કઠી આવી નથી. આ ઉનાળાના દિવસમાં બહાર સુવરાવતા હોય તો કેટું સાડું!”

“ખોરાકનું કેમ?”

“ખોરાકનું તો શું પૂછું? જેલમાં કોઈ મોજ કરવા થોડા આવ્યા છીએ? બપોરે કોઈક જાડા રોટલા ને દાળ, અને સાંને રોટલા અને શાક એમ આપે છે. થોડાને ખૂબે એવું તો હોય છે જ.”

“ખણ માણસને ખૂબે એવું હોય છે કે નહીં?”

“શા સાડું નહીં? પાથખાને જવાનું ઠેકાણું નહોતું તે અહીં એક વાર નિમમિત પાથખાને જઈ છું. પછી શું જોઈએ? ખજુ એની ડું ચિંતા શા સાડું કરે છે? તણ મહિના દવા બરખાને રહી શકું એમ છું.” એમ કહીને ખડખડાટ દસી જેલનો દરવાજો ગળવી મૂક્યો.

“પછી સરદારે કહ્યું: ‘સવારે જુવારતા થોડાની નમક નાખેલી કાંઈ મળે છે. ખજુ એ નથી લેતા. કારણ મરડો થવાનો ડર રહે છે.’

“રોટલા દાને ચવાય છે શી રીતે? એના જીવાળમાં એમણે કહ્યું: ‘રોટલા તો ખજીમાં બાંધી નાખું છું. અને મજથી એક રાહલો ખાઉ જઈ છું.’

“જાનકે મળે છે?”

“જાતી ન મળે. જાતી આપતા હોય તો રાત્રે વાંચું જમું ખરો. અહીં તો સાંજ પડી એટલે અંધારું.”

“કશું વાંચવાનું જોઈએ છે?”

“ગીતા અને તુલસીરામાયણ આવ્યાં છે. ‘આશ્રમજનાવલિ’ ગોકલને. એટલી ત્રણ વસ્તુ ત્રણ મહિનામાં વાંચી લઈશ તો જાડું છે.”

“મેં કહ્યું: ‘ગીતાજી તો હવે બાપુની બહાર પડવાની છે.’ જે દિવસે

“અનામ્નિયોમ”. એમાં ગાંધીજીએ ગીતાના અનુવાદ ઉપરાંત વિવિધ પ્રકારના ઉપર પાતાની મેણિ જમું લખી છે. નવજીવન, પ્રસાદન મહિર, અમદાવાદ. ડિ. ૨ ૦-૧૦-૦, રાજકોટવાનથી ૦-૨-૦.

હુય શરૂ કરશે તે જ દિવસે એ ગીતાજી બહાર પડશે અને બાપુએ તમારે માટે પ્રહેલી જ નક્કી રાખી મૂકી છે. તે મોકલુ ને ?'

“મે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરફ લેયુ એટલે તેમણે કહ્યું ‘બલે, ધાર્મિક સાહિત્યની સાથે અમને વાધો નથી.’

“પછી તેમને થયેલી સળને વિષે અમદાવાદના વપ્રીલો ઠીક કાયદો ફેદી રહ્યા છે એમ મે તેમને કહ્યું એટલે કહે ‘ખાપી કાયદો શા ત્રારુ ફેદે છે ?’ મે કહ્યું ‘એ તો હાર્ડકોર્’માં જવા માગે છે’ એટલે કહે ‘મને અહી મળ છે, અને મારે સળ પૂરી જ્યાં વિના નીકળવુ નથી, બાકી મેન્ટ્રિટ્રેટ મૂરખ હતો એને કાયદાનુ કશું ભાન નહોતુ કોઈને એણે ઇર્ટ’માં ન આવવા દીધા. કાયદાની કલમો શોધતા એને દોઢ પહોર થયો અને મને સળ કરવાનો આઠ લીટીનો ફેસયો લખતા એને દોઢ કલાક ગયો.’

“પછી મે એમને જોઈતી ચીજોની યાદી કરવા માડી એટલે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કહે ‘અજ્ઞાની રત્ન નથી. તમને હલમત કરાવવાની સગવડ આપવામા આવશે’ ‘એ તો હુ બહુ ઠું અટી કેની હલમત યાય છે તે’ કહીને સરદાર હરયા

“એટલે જોલર, જેમને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કરતા નિયમોનુ કઈક વધારે જ્ઞાન લાગતુ હતુ તેમણે કહ્યું ‘માહેબ, આ ફેદીને તો અજ્ઞો આપી શકાય’

“સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કહે ‘તો બને પણ ત્યારે તમને જોઈએ ત્યારે આપીશુ એ રહેશે અમારી પાસે’

“એટલે સરદાર કહે ‘પણ મને એવ અજ્ઞો આપી મૂકતા હો તો કેવુ સાધું! ખીલ ટ્રેડીઓની હલમત કરું અને ચાર પૈસા પેઠા કરું’

“આ વેળા તો ચિત્રવત્ જેસી રહેલા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને જોલર પણ ખટખટાક હસ્યા પણ તુરન જ પાછુ તેમને નિયમોનુ બાન થયુ ધડીક વાર માથુસ બનેના તે પાછા થતુ બન્યા, અને જોલ્યા ‘એમણે સાબુની માગણી કરી છે પણ સુગંધી સાબુ ન મોકલશે! સુગંધી સાબુની રત્ન નથી’

‘અમે નીકળના હતા ત્યા સરદાર જોલ્યા ‘ત્રણ મહિના તો હુ મળ કરીશ. નીકળીગ ત્યારે એવુ તપી ગયેલુ હશે કે હુ ટાકણે જ નીકળવાનો બુદ્ધ સાડુ થયુ’

‘આખરે બંને ખાસ કાઈ વાત કહેવાના હોય તેમ કહે ‘મારા આનદનો તો પાર નથી પણ એ વાતનુ દુખ છે’

“એ વાક્ય અચેષ્ટમા જોલ્યા જોલર અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એકબા સામળવાને અધીરા થયા પણ સરદાર કહે ‘એ કહેવાય એવુ નથી’ એમ કહીને ઊલટુ અમારું કુવહલ એમણે વધારી મૂક્યુ.

‘ધડીક વાર પછી જોલ્યા ‘દુખની વાત એ છે કે અહી બધા જ દિ દી અધિકારીઓ જી સિપાઈઓ અને વોડરોથી માડીને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સુધી સૌ દિ દીઓ જ પડ્યા જી મોરા હોત તો બતાવત તેમની સાથે હડત. પણ આ આપણા લોકો સાથે શી રીને લડાર? આપણા લોકોને તત્રના ગુલામ કેવા બનાવી મૂક્યા જી તેનો આ નમૂનો છે’

“ નીકળતા નીકળતા બીજે સદેશો પણ એમણે પોતાનો વ્યગ વાણીમા આવી દીધેલ એ ક્ષુ ‘તમને ત્રણ મહિનામા એક જ મુલાકાત મળે, અને આ એક તો યઈ ગઈ હવે તમે યાજા ન મળી શકો એ દુખ થાય છે ’

“ એટલે સરદાર કહે ‘ મને કોઈએ મળવાની જરૂર નથી લાગતા કોઈ મળવા આવે તો મને યાદ આવે છે કે હજી આ બહાર રહેજા છે ”

ઉપરની દફીખત મહાદેવલાઈએ છાપામા બહાર પાડી કે તરત જ સરદારની સાથેનું વર્તન બદલવાના હુકમ સરમરે દાવ્યા ઘેરથી ખાટલો, ગોદડા અને મરુદ્દાની તથા ખાનાનું મગાવતું હોય તો મગાવી શકાશે એની એમને ખબર આપવામા આની સરદારે જી દીધું “ મારે ઘેરથી ખોરાક નથી મગાવેા માત્ર જે તપેની અને યાળીવાટકો મગાવી લઈશ, અને મીઠું આપશે તે રાંધી લઈશ, જેથી ચોખ્ખુ ખાનાનું મળે ”

અમદાવાદના વકીલોને એમ લાગતું હતું કે સરદારે બંને કહ્યું કે “ I plead guilty (હુ ગુનો સ્વીકારું છું) ” પણ તેમણે ભાષણ કર્યું નથી, ભાષણ કરવાનો પોતાનો ઇરાદો જ માત્ર જાહેર કર્યો છે, તેમણે નોટિસના બગતું કૃત્ય કર્યું નથી, ત્યાં સુધી ગુનો યતો નથી પણ આવી વકીલી દલીલમા પડવાની સરદારની ઇચ્છા નહોતી જ્યાં શ્રી દાદાસાહેબ માનગ કર કામદાના સનાહમાર તરફ સરદારની મુનામત લેવા જેલ પર ગયા, ત્યારે સરદારે નીચેનું નિવેદન લખાવ્યું

‘ મેંજિરટ્ટે મારી ઉપર નોટિસ બંધવી અને મને પૂછ્યું, ‘ હવે તમે શું કરવા માગો છો ? પરિણામ તો તમે જાણતાજ હોવા જોઈએ ’ મેં કહ્યું, ‘ મને પરિણામની કશી દરમાર નથી હું ભાષણ કરવાજ માગું છું ’ એટલે એમણે ઉપ્પુડી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને મને પકડવા કહ્યું અને પૂછ્યું કે તમે લખીને ઉપર છૂટવા માગો છો ? મેં ના પાડી પણ ઉપ્પુડી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મને મોડરમા બેસાડ્યો મેંજિરટ્ટે અને પોલીસપાળી પણ સાથે આવી અમે લગભગ અઠી વાગ્યે જોરસદ મેંજિરટ્ટેની કોર્મા પહોચ્યા કલેક્ટર મુસાફરી બગતમા ઘૂનો ત્યાં ઉપ્પુડી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તેમને મળવા ગયો સાગ ત્રણ વાગ્યે તેઓ બંને પહોં આબ્યા દરમિયાન કેલાક વકીલો અને નામના સદ્ગુદસ્થો મેંજિરટ્ટેની કોર્મા આવી પહોચ્યા હતા રિટ્ટિક મેંજિરટ્ટે આવીને તેમને મોંની બહાર કાઢ્યા અને મને જોડેની મેંજિરટ્ટેની એગરની એરગમા બેસવા કહ્યું હું અદર ગયો એટલે બારણા બહારથી બંધ કરી દીધા હુ એગરમા એકસોજ રહ્યો બહાર મોંના એરગમા પગ ત્રણજ માણમે હતા રિટ્ટિક મેંજિરટ્ટે ઉપ્પુડી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એક પોલીસ અને એમણે મારા ઉપર નોટિસ બંધવી હતી તે મેંજિરટ્ટે અધ્યાયિક કલાક પછી મને બહાર કાઢવામા આળો અને રિટ્ટિક મેંજિરટ્ટે પૂછ્યું રિટ્ટિક પોલીસ એકેની અણુક કડમ (એ મોં યાદ નથી) મુજબ પોલીસ અમલદારે ફરમાવેલા હુકમનો અનાદર કરવા માટે તમને સબ કેમ ન કરવી જોઈએ એના કોઈ કારણ હોય તો બગવો ’ મેં જવાબ આપ્યો ‘ હું બચાવ

કરવા ઇચ્છનો નથી અને ગુંનો સ્વીકારુ છું.' પણ એણે ફેંસલો લખ્યો, અને તેમાંથી માત્ર સભ કરમાવતો લાગ અને વાંચી સબજાળ્યો. અને એણે કહ્યું કે આ કલમ પ્રમાણે વધારેમાં વધારે સભ ત્રણ મહિનાની કેદ અને રૂ. ૫૦૦ દંડ થઈ શકે છે. એટલે હું તમને વધારે સભ કરી શકતો નથી. પણ મને મોટરમાં ગેસાડ્યો અને ગોરસદથી સીધો અમદાવાદની જેલમાં લાવીને મૂકી દીધો."

પછી શ્રી. માવળકરે યોગ સવાલો પૂછ્યા :

પ્ર૦—ડિરિટ્ટક્ટ મેન્જિસ્ટ્રેટના ફેસવામાં જણાવ્યું છે કે ડિરિટ્ટક્ટ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. બિલીગોરિયાએ ડિરિટ્ટક્ટ પોલીસ ઓફિસની પૃષ્ઠી કલમ મુજબ તમને બાપલ (harangue) ન કરવાની વિનંતી કરી. ડિરિટ્ટક્ટ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તમને કાંઈ કહેયું ?

ઉ૦—તેણે મને કશું કહ્યું નથી. મારે એની સાથે બિલકુલ વાત જ થઈ નથી.

પ્ર૦—ફેસલામાં આગળ લખ્યું છે કે તમે હુકમ માનવાની ના પાડી અને બાપલ કયું. તમે કાંઈ બાપલ કરેયું ?

ઉ૦—મેન્જિસ્ટ્રેટના સવાલના જવાબમાં હું બોલ્યો એટલું 'બાપલ' કરેલું. મેં તેને કહ્યું કે હું બાપલ કરવા ઇચ્છું છું. મારો આ ઇરાદો મેં જાહેર કર્યો એટલે મને પકડ્યો.

પ્ર૦—ડિરિટ્ટક્ટ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ઓફ પોલીસ પોતાની ફરિયાદની પુષ્ટિમાં કહે છે કે તેણે તમને ચેતવણી આપી ત્યાર પછી તમે બાપલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એ વાત સાચી છે ?

ઉ૦—તેણે મને કશી ચેતવણી આપી નથી. એ તો મેન્જિસ્ટ્રેટની બાબતમાં બોલો હતો, અને મેન્જિસ્ટ્રેટ સાથે મારે જે વાત થઈ તે મેં ઉપર જણાવી છે. તે સિવાય એ લોકોને અને મારે કશી વાતચીત થઈ નથી. મેં બાપલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. મેં માત્ર મારો ઇરાદો જાહેર કર્યો હતો. જેકે મને પકડવામાં ન આવ્યો હોત તો હું જરૂર બાપલ કરત.

પ્ર૦—કેસના કાગળિયાનો સહીસિકાવાળો નકલો અમને મળી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ડિરિટ્ટક્ટ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને ફરિયાદપત્રના સાક્ષી તરીકે તપાસવામાં આવ્યા હતા. એમની તપાસ તમારી હાજરીમાં અને તમે સાંજળી શકો એવી રીતે થઈ હતી ખરી ?

ઉ૦—મારી હાજરીમાં ક્યો જ પુરાવો લેવામાં આવ્યો નથી, અને હું કોર્ટમાં પાસ મિનિટ રહ્યો તે દરમિયાન કોઈ સાક્ષીને તપાસવામાં આવ્યો નથી.

પ્ર૦—તમારી સામે કશી ફરિયાદ તમને વાચી સબજાવવામાં આવી હતી ?

ઉ૦—ના.

પ્ર૦—તમને એમ પૂછવામાં આવેયું ખરું કે કોઈ પત્ર સાક્ષીને તમારે કરા સવાલ પૂછવા છે ?

* આ ડિરિટ્ટક્ટ મેન્જિસ્ટ્રેટ મિ. માર્ટર, તે એ જ વૃહસ્થ જે ૧૯૧૭માં અમદાવાદમાં મ્યુનિસિપલ કમિશનર હતા. અને જેમનાં પોત્ર સરદારે ઘડાં પાડ્યાં તેથી જેમની ત્યાંથી બદલી થઈ હતી.

૬૦—ના કાઈ સામીને તપાસવામા જ આવ્યો નહોતો ને

સરદારને આની રીતે મધદેસર મમ ચના-ચા વિના સજ્ન કુવામા આરી તેથી ખદાર ઠીક રીત ખગભગાટ થયો દિલ્હીની વડી ધારાસભામા માલવિયાજી સરદારની ધરપકડ અને સજ્નના મુદ્દા ઉપર અભામુનતીની દરખાસ્ત લાવ્યા એ દરખાસ્ત ત્રીસ વિરુદ્ધ પચાનન મતે ઊડી ગઈ પણ એ દરખાસ્ત ઉપર કેનાકે મિનસરકારી મલાસદોએ ભાષણ મ્હાં તેમા જતાં ઝીણા સાહેમનું ભાષણ નોંધના જેવું જો તેમણે કહ્યું

નામદાર હોગ મેમ્બરના હેવા પ્રમાણે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે તેમને પકડવામા આવ્યા તે પહેલા ઘણા ભાષણો કરવા હું હજુ જુ કે એ ભાષણો નાયદાથી વિરુદ્ધ હતા? સવાલ તો એ છે કે તેમને કાયદાની મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન મ્હું હજુ કે નહીં? એ વિષે મારી પાસે કરી માહિતી નથી પણ જો તેમણે પહેલા એવા ભાષણો કયા હતા જેમા તેમને કાયદાની મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કહ્યું હજુ એમ કહેવાય છે તેવું જ ભાષણ અથવા ભાષણો અટી જમુ કરવાના હતા અને જો તેઓ પહેલા કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરીને ગુના કરી ચૂકેલા જ હતા તો એને માટે યોગ્ય ઉપાય તો એ હશે અને જિલ્લાના અધિકારીઓએ એ જ ઉપાય લેવો જોઈતો હતો કે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ઉપર ગુના કરવા બદલ બહુ પહેલા કામ ચલાવવું જોઈતું હજુ પણ વા ઈલાતઅના સિદ્ધાંતના મૂળમા જા કરતો આવે. દુકમ તેમના ઉપર બ તવશે જોઈતો નહોતો આમ કરીને ઠિઠી સરદાર જે પરપરા પાડવા માટે છે તે પરપરા બહુ બચ કર છે તેમા બારે જેખમો રહેવા છે એ કે દુ આ ધારાસભાને વિનતી મુ મુ કે તેઓ સમજા લે કે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના કેસનો મુ બહુ મહત્વનો છે બીજા અવાતર બામનો ઉપર જે યોગવામા આવ્યું છે અને જાત જાતની દલીલો કરવામા આરી છે તેથી ધારાસભા બીજા બાબુ દોરવાઈ નથ જે બસનર નથી આપી આમજ જે ખરે મુને છે તેનો જ વિચાર કરવો જોઈએ

અવગન વિચારઆવઅનો દુરુપયા। થઈ રકે ધ ઠી વાર તેનો દુરુપયોગ થયેલો પણ છે પણ તેના કરના પત વિચારને કચાપી દેવાનો દરક સરકારે ધારણ કરવો એ મુદ્દાને બચ કર છે માનવમનિમા લ મા દનિલાસમા સરકારોએ આ જાનની સત્તાનો વધારે દુરુપયોગ કરેલો છે આપની આમજ કટે કહેજો વિચાર કરવા જેવો સીવેસીવો મુ આ છે કયા ઉપાયો લેવાથી રાજ્યગરને વ્યવસ્થિત અને અકલવાજુ બનાવી શકાય—આરી જાનની અટકાવનોથી કે સ્વાવચ આપવારી?”

સાબરમતી જલમાં

[સરદારને પોતાની ડાયરી લખતા કહવા એ બહુ મુશ્કેલ છે. આખા જન્મારામાં લાગ્યે જ કોઈ વાર તેમણે ડાયરી લખી હતી. પણ સાબરમતી જલમાં એકલા જ હતા, એટલે તેમને આ વિચાર સૂઝ્યો તા. ૭-૩-'૩૦ થી તા. ૨૨-૪-'૩૦ સુધીની ડાયરી તેમણે પોતાને હાથે લખેલી છે. તેમા સાબરમતી જલમાં બનેલી કેટલીક મહત્વની ઘટનાઓનું વર્ણન પણ આવી ગયું છે. વળી સરદારના ભક્તિપૂર્ણ હૃદયની, ગુજરાત વિષેની અગાધ મમતાની, બાપુજી પ્રત્યેના ભાવની આપણને તેમાં ઝાંખી થાય છે એટલે આ પ્રકરણમાં તે આખી આપી છે.

તા. ૭-૩-'૩૦ શુક્રવાર. રાતના આઠ વાગ્યે સેન્ટ્રલ જલ સાબરમતીમાં, ધારસદથી મોટરમા ડે. સુ. મિ. બિલીમોરિયા મૂકી ગયા પછી તો તેમ જ છૂટા પડતા ખૂન થયો. રસ્તામાં ખૂન ભલભનસાઈથી વર્ષે. રાતે જલમાં કોરન્ટાઈન વોર્ડ કહે છે તેમા ગળ્યો ત્યા ત્રણ કામળા આપવામા આવી તે પાથરી સૂઈ રહ્યો.

તા. ૮-૩-'૩૦ શનિવાર સવારે ઠંડતા આસપાસ બધે કેદી નેવા. પાપખાનામા જવા માટે બે બેની હારમા બેઠેલા. એક જ પાપખાનુ હવ. એકમા જવાનુ ને બીજામા પાણી લેવાનુ. આ નવો જ અનુભવ હતો. એટલે આપણે તો વિચાર જ માઠી વાળ્યો. પેશાબને માટે સામે જ ખુલ્લામા એક દુર્લભ મૂંઝુ હવ. તેમા જોને જલ હોય તે બધા જ બીબા બીબા પેશાબ કરે. આનુબાનુ કેદી, વોર્ડર, પોલીસ ફરતા જ હોય. એટલે એ ક્રિયા કરવાની પણ હિમત ન આવી. લીમડાના મુદર આડમાથી વોર્ડરે દાતણ કાપી આપ્યું એટલે દાતણ કપું. કેટલાક એળખાણવાળા કેદીઓ નીકળવા લાગ્યા. જલાલપુરના ત્રણે નવા આવેલા ત્યાં જ હતા નૂતા ખડવેસો તો વરત જ કહેવા લાગ્યા કે તમને અહીં રાખરી જ નરી. એમની એ વાત સાચી પડી નવ વાગ્યે 'વોર્ડરે' મારે માટે ખાસ સગવડ પાપખાનાની કરી. એક જ પાપખાનામા બે દુડી મુકાની. બીજા બધા કામ પતાવી આવેલા, એટલે આપણને અહીં ધ્યાન પૂરો મળ્યો. એટલામા નેશર અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આગ્યા. તેમણે કઈ બંધએ છીએ, એમ ખબર પૂછી. તેમને કશું કે મહેરમાનીથી કઈ જ ન લોઈએ હમ્મી શું મળે છે, તે ખબર પડે તો વિચાર કરું ખરી ગીને બધા કેદીને જે મળે તે મને મળે એમ હવ. ખાસ કઈ સગવડ આપવાની રૂપમા છૂટ નથી, એમ જાણી લીધું. પછી પુરોપિથન કેદીમા અને દિહી કેદીમા નઈ ફરક રાખવામા આવે છે કે કેમ, તે પૂજતા કઈ બેદ નથી એન હવેવામા આગ્યું પરંતુ અગ્રેજી ગીને રહેવાની આદત ટોચ તેવા

દિદીને માટે પણ અચેજા જેવી કઈ સગવડ તો નહીં જ આપવામાં આવતી
 હોય એમ પૂછતા કઈ બરાબર જવાબ મળ્યો નહીં એ જો મેંન્યુઅલ અને
 રૂસ્તની માગણી કરી રૂસ્ત પ્રમાણે તે ન આપી શકાય એવો જવાબ મળ્યો
 એ કંઈ કે તો પાળી માટે લડવાનો વિચાર કરવો રહ્યો ચોપડીઓમાં મને
 ભગવદ્ગીતા અને તુરસીરામાયણ આપવામાં આવ્યા એટલે બંધી જ સગવડ
 મળી ગઈ એમ કહુ તો ચાલે પછી દસ વાગ્યે દાખ્તર ખાસે લઈ ગયા નાના
 નાના બે ડોકરો દાખ્તર હતા કેદીઓ તો તેમને ઉપાડીને નાસી બધ એવા દૂબળા
 ડાઘાઓ ચોરસો કેદીઓની દવાની સગવડ કરતા હતા વજન ૧૪૬ રતન યુ
 ડિવાઈ ૫-૫૩ આપી પછી રત્ન આપવામાં આવી પાછા ફરતા મને બીજી
 બેરેખામાં લઈ ગયા બહાર તો જુવેનાઈલ હેમીસ્ટુન ન બર ૧૨ એકુ નામ આેડ
 હતુ ૫૦૬ અદર તો પાચ છુટા કેદીઓ હતા અને એ જ આરેડ વચનો બગી
 કેદી હોનો પાચમાં એક બેદાહલનો ચમાર બીલે કટોસણનો બારેપો ત્રીજે ઉત્તર
 દિહુસ્તાનનો રખડતો સાધુ ઝકોરચી પકળી આજુનો શોથો ઉત્તર દિહુસ્તાનનો
 બેયો મુબઈથી પકડાવેલો પાચમો ઉત્તર દિહુસ્તાનનો છુને મુસલમાન તેમાં મને
 મૂકયો બોદાનના ચમાર ડોસાને ડરડમાં સખ વથેરી અને તેના ડોકરોને
 ખૂનના આરોપ માટે દસ વર્ષની સજા ચરેરી કટોસણવાળાને વીરમગામ
 તાલુકામાં શેરીના કામમાં સન થરેરી ત્રીજે ખૂનના કામમાં શોથો સારી ચાના
 બમીનમાં અને પાચમો તો લુ' ધા ખૂન વગરે ૫૬ ગુના માટે એક ડો.સોની
 ડોળા પકડાયેરી તેમાં દસ વર્ષ માટે આવેલો હતો તેણે પાચ વર્ષ તો બરી
 દીવેરા આ કેદીઓ ૪૫૨ કે મુસલમાન વોડ'શ હતા જેડ ખૂનના કામમાં સખ
 ખાઈને આવેરા હતા એક તે અમદાવાદમાં તેવિયા બિર પાસે પેરીસને છરી
 મારવા માટે પાચ વર્ષની સજા ખાઈ બીજી વખત જેલમાં આવેરા નાનપણથી
 જ જેલમાં ધર કરી રહેલો અને બીલે પણ પાચ વર્ષથી રહેનો આ બધા ઉપર
 એક લાખના નામનો મુસલમાન સિપાઈ રાખવામાં આવેનો અડી મને લારી
 મૂવામાં આવ્યો કેદી બિયારા મારી સારવાર કરવા પ્રથલ કઈ વો'રને કેની
 કરતા ખાવામાં કઈ ફેરફાર છે તેમને વકના રો લા મયે બને કેદીને જુવારના
 એટને મારા જુવારના રો ના લેઈ તેઓ મૂકયા સવારમાં જુવારના ડોળાની
 મીકું નાખેરી કાણ આપવામાં આવે તે તો લેવાની જ ના પાળી બપોરે એમને
 સવારે દસ વાગે અને સાંજે ચાર વાગે એમ બે મગા એક એક રો ડો બાણ
 અગર દાગ ખાવા મા યુ. કેદીઓની ગાયે જ ચડાવુ સૌને મે બે રો ડા વળન
 કોલા અને માપથી દાણ અગર બાણ વાંચકેલી મળતા બાપને તો એક રોટો
 જ લેવાનો રા મો બહાર ચારપાચ વખત પાચખાને જલુ મગુ આ સિપરે
 વગરે લાખ અને ખરામત કરતા પમુ પેનુ દેકાલુ ૫ ગુ બની અરી તો
 પુગામત જ ડોળી અને રોજ એક વગર જ જલુ એમ રા મુ એ ને આખરે
 ૫૫ દિવરે દેકાલુ ૫ ગુ વનુ દિવસ તો પળી જ રત્ન વતદિવસ મોગે તુ
 અને કંડુ એ જુ જ ગખુ બરાકમાં ફરવાની જગ્યા મુદર દતી પ્રતુ લીમ ના
 ડા અને આશ્રમ જેવી રચ્ચગ પાચખાનું સાઈ માટે માટે કેદીઓ અગર જ
 વખતો પા િનો નય એટને નાંદવાની સરસ સગવ ૫૩ મુલામાં એટલુ જ

અપીલ કરવાનું પૂછતાં ના પાડી. મને જીવારનો રાટલો ખાતો જોઈને એક વોર્ડર રાત્રી જોવા યઈ ગયો. પોતાનો ધર્મનો રાટલો ગાય સાથે બદલવા બહુ આગ્રહ કર્યો. પણ રૂલ વિરુદ્ધ કઈ કરવાની મેં ના પાડી. એ બધા વોર્ડરનો મેં આભાર માન્યો.

તા. ૯-૩-'૩૦ રવિવાર: આખો દિવસ ઈશ્વામાં જ કાઠપો. રવિવારે ત્રણ વાગ્યાથી કાઠડીમાં પૂરવામાં આવ્યા. બીજા દિવસેજ્યે તો પાંચ સાડા પાંચ વાગ્યે પૂરે. સવારમાં સાડા છ વાગ્યે બહાર કાઢે. રવિવારે કપડાં ધોવા માટે ગરમ પાણી અને ખારો આપવામાં આવે છે. ફેદીઓએ તેમાંથી નાહવાનું ગરમ પાણી મને કાઢી આપ્યું. એટલે જો દિવસે નાહો. ફસ વાગ્યા પછી રાટલા ખાઈ સૂતા. બપોરના ત્રણ વાગ્યે જો રાટલા, થોડું તેજ તથા ગોળ આપી તે સાથે ચોરડીમાં પૂર્યાં. મેં તો તેલ લેવાની જ ના પાડી. એક તો ખાંસી લઈને જ આવેલો, અને કાચુ તેલ ખાવાનો કંટાળો. સાન્ને રાટલો અને ગોળ પાણીમાં પલાળી ખાઈ લીધાં. દાંત જો બાજુના નયેલા હોવાથી, પાણીમાં પલાળ્યા સિવાય ખાઈ રાકાતુ નહોતું.

તા. ૧૦-૩-'૩૦ સોમવાર: બપોરના મહાદેવ અને કૃપાલાની મળવા આવ્યા. ઓફિસમાં મુલાકાત યઈ. સાહેબ સિધના છે. ગુજરાતી આવડે નહીં અને અમારે અંગ્રેજી બોલવું નહીં. એટલે જરા ચડબડાટ થયો. ઉવટે ચલાવ્યે રાખ્યું. ખેડા કલેક્ટરે જજમેન્ટની નકલ ન આપી એટલે મેં 'માગણી કરવા કંબૂલ કપું'. પૂછતાં ખબર આપી કે સામાન્ય કેવી તરીકે રાખવામાં આવે છે. મારી તો રવગંવાસ જેની રિથિતિ હતી. કારણ કે માથેથી જોલ્ને અને ચિતા જતાં જ રહેલાં. અને આરામનો તો પાર જ નહીં. ખાવાપીવાની તો ખાસ આદત રાખેલી હતી જ નહીં. એટલે એ મુશ્કેલી નહોતી. ભોય પર કામળી પાથરી સૂતામાં એક દિવસ કંકલુ લાગુ. પછી તો કઈ જ મુશ્કેલી ન લાગી તાપને લીધે બહાર સૂવાની અને રાત્રે ખતીની માગણી કરવા, ના પાડવામાં આવી લખાણ કરવા કહ્યું તે મેં ના પાડી. કોઈ જાતની ખાસ મહેરબાની જોઈતી જ નથી. એટલે લખવાનું માંડી વાળ્યું. કેસની બધી ઢંકીકત મહાદેવે જાણી લીધી. તેમને પૂરી ખબર મળી નહોતી. જ્વેલના રેટિયા ઉપર સૂતરને વળ દેવાનું મર કહ્યું.

તા. ૧૧-૩-'૩૦ મંગળવાર. સરકારમાંથી કઈક હુકમ આવ્યો કે મને ખાસ કેવી તરીકે રાખવો અને સગવડ આપવી. મને જણાવવામાં આવ્યું. મેં કહ્યું કે મારે કશી સગવડ જોઈતી નથી. અહીં બધી જ વાતનું મુખ છે. માત્ર એક જ દુખ છે. તે કહેવાની જરૂર નથી. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના આગ્રહથી કહ્યું કે, જેમ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય આપણા જ લોકોથી ચાલે છે, તેમ આખી જ્વેલમાં કોઈ અંગ્રેજ નથી, એટલે કોની સાથે લડવું?

ત્રણેક વાગ્યે કલેક્ટર અને ડી. એસ. પી. મળવા આવ્યા. તેમણે મારે જે સગવડ જોઈએ તે કહેવાનું કહ્યું. મારે કંઈ જ નથી જોઈતું એમ મેં જવાબ આપ્યો. અને ખેડાના કલેક્ટરની અયોગ્ય વર્તણૂકની વાત કરી. જ્વેલરનો અતિશય આગ્રહ જોઈ, ઘેરથી પથારી તથા ઘાળી, વાટકો, લોટો મંગાવ્યાં. અખાલાલ શેઠની મોકલેલી આપણીઓ મળી બત્તી રાખવાની રજા મળી એટલે રાત્રે અગિયાર

વાચ્યા સુધી રામાયણ વાચ્યુ આજથી ચા, દૂધ દહી અને દેરીની સમવલ થઈ, તેથી પેના વોલંગ બિચારો ખૂબ રાજ થયો

તા ૧૨-૩-૩૦ શુક્રવાર સવાના ચાર વાગે ઊડી પ્રાર્થના મરી ગીના વાચી આજે જ સાગ છ વાગે બાપુ આશ્રમમાંથી નીકળવાના તે વ્યાજ કરી, ખાસ ઈશ્વરમરણ કરી તેમની સફળતા માટે પ્રભુની સહાયતા માગી સવારે નવ વાગે મિ જોશી મેજિસ્ટ્રેટ આચ્યા રસ્તામાં લોમોની બારે બીડ જામેની તેથી તેમને વાર થઈ પછી તેમણે બાર-એસોસિયેશનનો ઠરાવ ઘયાની અને તે ઠરાવ મિ ડેવિસ* મારુતે હાઈકોર્ટમાં મોકલી આપવાની માગણી કર્યાની વાત કરી સાગના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આચ્યા તેમને માગ વરફાથી મિ ડેવિસને ખાસ સદેશો મોકલવા વિનવતી સ્ત્રી અને કલેક્ટરશ્રી કે એવો ઠરાવ મોકલવાની કરી જ જરૂર નથી અને તેમણે મો ત્રો ન જોઈએ એવી માગી હયા છે તેઓ ખાસ જઈને ડેવિસને કહી આચ્યા

આજથી સવારના એક રાગી અને બે ઓસ જહર મગાવ્યા જ

તા ૧૩-૩-૩૦ શુક્રવાર ચાર વાગે ૮૬૫ પ્રાર્થના અને રામાયણ મિ ડેવિસ મળવા આચ્યા ગેરથી ખાલો પવારી આચ્યા બહાર પુવાની રજ મગી બતો બહાર મૂકી રાને વાચ્યુ અવાજાવખઈને વ્યાથી રેક ચેર આરી જાજમેનની નકલ મગી આજે વળી જ્યેર સ્ટે કે સરકારનો મને અ વર્ગના ફેરી તરીકે રાખવાનો દુકમ આજો છે જોઈને તમે જે સમયક જોઈએ તે માગે

તા ૧૪-૩-૩૦ શુક્રવાર ચાર વાગે ઊડી પ્રાર્થના વગેરે માલગ કરને મોનાવવા કામગી હજો રેગિસ, પૂચી અને હખવાને સામાન આજો

આજે હોળોનો વહેવાર હોવાથી કીડીઆને અડી વાગે કોળમા પૂર્ણ અને ગોતીમો રજ કપર મયા ખાવાના રાગા જે રાગે આચ્યા તે કોડીમા જ ખાવાના

તા ૧૫-૩-૩૦ રવિવાર આજે સવારે અડી વાગે ઊડપો 'Emma Hamilton' ચાર વાચ્યા સુધી વાચીને પૂરી કરી ૫૨ પ્રાર્થના કરી અને રામાયણ વાચ્યુ પાચ વાગે O'Connor's 'Memoirs of An Old Parliamentarian' Vol I વાચવાનુ શરૂ કર્યું સાગ વાચ્યા પછી એક કલાક કૂર્ષા અને પછી નાદવા લેવાનું કરી પરવાર્ષા માલગ કર અને મદદદેવને મળવા ઓફિસમાં દઈ મયા બારોગીથી દિગ્રામ ઓફિસ થઈ આવેલો તેમા સર્નીઓ કરી હીપી પછી ફેસલાની નેડ હાઈને આરી માલગની ચર્ચા મરી ફેસલા તમામ રેકની નકલ માલગ, જે લા કલેક્ટરને અરજ કરી આપીને જઈએ પછી રે દિયો મળ્યો આજે પુનેગી રેતારી જે વાચ્યાથી જોડના નોકરોને ગ્લ આપવાની યેગે ફેરીઆન જે વાચ્યાથી કોળમા પૂરી હીપા ગળના દસ વાચ્યા સુધી વાચ્યુ

તા ૧૬-૩-૩૦ રવિવાર સવારે ચાર વાગે ઊડપો પ્રાર્થના ઠરાવ વાચવાનુ જ વાગે ફાગલા તિ એક કલાક કૂર્ષા નાની ઘઈ ગીતાપાઠ પછી વાચ્યુ દસ વાગે ઓળંગ અ પેા કલાક સુધી ૫૨ જે કલાક રે દિયો અ આ

* અમદાવાદના વિદ્વેષ જ્ય તેઓ વિલાસગના ખરહારના સહાયકથી અને મિત્ર દવા ત્યાની મેરો દિદુલાવમા ૫૫ કાલમ રહેવી

પછી વાંચ્યું. રવિવાર એટલે બધા કેનીને પાછા અટ્ટી વાગ્યે કોટડીમાં પૂર્યાં. આજે સાંજના પાંચ વાગ્યે જેક વોર્ટને જોવાની લીધા. અને તેમને બદલે પોલીસને પહેરો મૂક્યો. સાંજના એકલુ દૂધ લીધું. રાત્રે દસ વાગ્યે સૂતા.

તા. ૧૭-૩-'૩૦ સોમવાર: સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠ્યા. પ્રાર્થના, કસરત, વાંચવાનું. સાત વાગ્યે દાંતણપાગી. પછી રેડિયો અગિયાર વાગ્યે ભોજન ક્યું. ડોક્ટર કાનૂમા, નદુબહેન અને આનંદી આવ્યાં. જેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની ઓફિસમાં તેમની મુલાકાત થઈ. પછી અડધા કલાક સૂતા. પછી રેડિયો ચલાવ્યો. સાંજના એક કલાક વાંચ્યા પછી ભોજન. રાત્રે દસ વાગ્યે સૂઈ વખતે જીવાબ લીધો.

તા. ૧૮-૩-'૩૦ મંગળવાર: ચાર વાગ્યે ઊઠ્યા. પ્રાર્થના, વાચન, કસરત. છ વાગ્યે દાંતણપાગી, નાસ્તો. પછી રેડિયો. દસ વાગ્યે ભોજન. અગિયાર વાગ્યાથી બે કલાક રેડિયો. પછી વાંચ્યું. ચાર વાગ્યે પાછું ભોજન. સાંજના એક કલાક ક્યું. પછી પ્રાર્થના, વાંચવાનું નવ વાગ્યે સૂઈ ગયા.

તા ૧૯-૩-'૩૦ બુધવાર: પાંચ વાગ્યે ઊઠ્યા. પ્રાર્થના. નિત્યક્રમ. ખેડાથી નક્કો આવી તે માવળ કરને કાત્રગ સાથે મોકલાવી. બીજું હંમેશા મુજબ. આજે પેલા ગમારને બીબલ વોર્ડમાં લઈ ગયા.

તા. ૨૦-૩-'૩૦ ગુરુવાર: ચાર વાગ્યે ઊઠ્યા. પ્રાર્થના, વાચન, કસરત નિત્ય પ્રમાણે પછી કાંત્યુ. બાર વાગ્યે માવળ કર, મહાદેવ, હીવાન મારતર તથા મહિબહેન આવ્યાં. કલેક્ટરને ફરી કામગીરી લખ્યો. પૂણી થઈ સ્ટી તે મગાવી. પેલા બાવાને અહીંથી હરિષતાનમા લઈ ગયા, એટલે મારા સિવાય તણ કેહી રહ્યા. પણ સાંજે પાચ વાગ્યે બીબે એક કેહી બેને ૩૦૪ મા એક વર્ષની સજ થયેલી છે, તેને અહીં લાવ્યા

'વિશ્વભારતી' મેગેઝીન વિદ્યાપીઠમાંથી આવેલું, તે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસે હતું તે મોકલ્યું. 'પ્રગ્યાન' તથા 'ઓડર્ન રિવ્યૂ' હતું તેની પાસે જ છે. તે આપનો નથી.

તા. ૨૧-૩-'૩૦ શુક્રવાર: ચાર વાગ્યે ઊઠ્યા. પ્રાર્થના, કસરત, વાચન દાંતણપાગી, નાસ્તામા એક કલાક. પછી દસ વાગ્યા સુધી રેડિયો. સાડા દસે ભોજન. તેમા એક કલાક પછી પાછા બે વાગ્યા સુધી રેડિયો. પછી એક કલાક વાચન. પછી આરામ ભોજન પછી વાગન પ્રાર્થના. પછી એક કલાક ક્યું. દસ વાગ્યા સુધી વાચ્યું આવતી કાલે કમિટી આવવાની હોવાથી, બધા કેહીઓની હનમત કરાવી

તા ૨૨-૩-'૩૦ સનિવાર: પાચ વાગ્યે ઊઠ્યા. પ્રાર્થના, કસરત, નિત્યક્રમ. આડથી દસ રેડિયો દસ વાગ્યે વજન લેવા ડોક્ટર આવ્યા. તણ રતલ આંધું થયું. આજે સવારે ખાવાનું ઊંડી લીધું. અપચો લાગવાથી મો આવેલું. ડોક્ટરે મગગાની દવા આપી. બપોરના તણ કલાક રેડિયો. સાંજના ખાવાનું ઊંડી લીધું

તા. ૨૪-૩-'૩૦ સોમવાર: સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠ્યા. બીજું હંમેશા માફક. બાર વાગ્યે દાંડબાઈ અને મહિબહેન મળવા આવ્યા. આજે એક વાર ખાધું. સાંજના ફક્ત દૂધ લીધું.

તા ૨૫ ૭-૩૦ મંગળવાર એકાદશી વડેકરનો જવાબ આગે તેની માવજતને ખચર આ રી બીજી બધું દરરોજ પ્રમાણે જુદા હ લીયે તેથી રાત્રે એ વાગ્યે ૧૦૩૫૫૫

તા ૨૬ ૭-૩૦ શુક્રવાર મનમુખવાદ મગવા માટે રજા મગાવે છે નમગવારે આવવા વખાળ્યુ બાકી રોજની માફક

તા ૨૭ ૩-૩૦ મુવવાર ત્રણ વા યે જાડાનો પ્રાથના વ રે રોજ માફક મનમુખવાદનું મીનુ ધાસ લ આગુ માવજત અને બહુભાઈ મગવા આવ્યા તેની મુખરિ ટે રે મનિવારે રાત્રે અહીથી ભય છે તથી ઉવ ના મગવા આવ્યા

તા ૨૮- ૩૦ શુક્રવાર દરરોજ પ્રમાણે

તા ૨૯ ૩-૩૦ રવિવાર સાત્રણ વાગે ઠીકથી આને બારડોરી અને માતર મહેમદાવા ના સરકારી હુકમ લઈ મહ દેવ મગવા આગા જેલ મુખરિ ટે રે ને ઉત્તરી સગામ બાકી હમિગ મુજબ

તા ૩૦-૩-૩૦ રવિવાર આને અની વાગે જાડાનો જેલ મુખરિ ટે રે ને મિ બ વાખી આને ગયા અને નવા મિ લખર ન આગા બીજી ક મેરા મુજબ

તા ૩૧ ૩-૩૦ મોમવાર આને નવા મુખરિ ટે રે સવારે જેલર સાથે આવીને મગ્યો અખાવાદાઈની જ ચોપડીઓ વાંચી નાખી છે તે આગે ખાખી મોજથી તેમને બીજી ત્રણ માફની સૌ મરવાવેવીઅ અપાલ્યુ ૫૫૬ વગેરે મોમ ડુ તે જેલર આ રી ગયો હો ફોજદાર આવ્યા મો અને છમ જેઈ દવા આપવાનું મની ગયા પડી ફરી આવવા હ

તા ૧-૪-૩૦ મંગળવાર મો ન રિલ્યુ અને ૫૫૫ વગેરે મોજીન આવ્યા આને મનમુખવાદ આવવાના હતા તે આવ્યા નહીં તેમને કામળ ૫૧ આવરા હેય તેવી ખચર ન મગી તેથી તપાસ કરી જેલર મોકો પડી ગયો છે કે જેલર આગા તે ખચર આપી ગયો કે કામળ ૫૫૫ નથી આપી નવાઈ તે કામળ ૫૫૫ રે ૧૧૫ કરવાની દવા આ રી જુદ મગી દવા ૫૫૫ મોકી રાત્રે જાડાખ હીરે

તા ૨ ૪ ૩૦ શુક્રવાર જુદામ સવારે ઠીક થયો છ વાગ્યા નુખી સૂઈ રથો ખિર ક કમી કરી નામો ખિરાકમા તો જ્યારથી મરજમા આવે તે ખાવાની છટ મગી છે ત્યાંથી બે ત્રણ દિવસ અખતરા કરી સાગના માત્ર દૂધ ખાત અને બપોરના રોજી માખણ ખાત હતી હાજ ૨૧૫ ખાવાનું રાખુ

તા ૩ ૪-૩૦ શુક્રવાર આગે ડા ફો ૧૬ ર આવ્યા નહીં રવિસ સવારે મગી ગયા ખૂજ વાનો કરી ગયો તાકે ટેલવ ક ફુન્સમા જવ નો ખૂમ આમદ કરવા આગે પોને સથે આવવા હમજા જાતી જેલર હજી માટે જ છે

તા ૪ ૪-૩૦ શુક્રવાર આને જેલર મોકરી પર ચ થો મુખરિ ટે રે અને સાથે લાગ્યો મનમુખવાદના કામળની વાત પૂજા મુખરિ ટે રે તરત જ મોજો ૨ કામળ તે જ દિવસે આવ્યા છે તમને કહેવાનું મૂકી ગયા તે ફોજદાર આવ્યા ફજ લેવાની સગાહ આપી ગયા તે મોકલવા માટે કામળને કહેવાનું જાણાનું

તા. ૫-૪-'૩૦ શનિવાર: પોણા ચાર વાગ્યે ઊંડચો. કાનૂગા તરફથી કૃળ આખ્યાં એટલે બીજાને ખોરાક કાપી નાખ્યો. તેથી તળિયત ઠીક થઈ.

તા. ૬-૪-'૩૦ રવિવાર: આજે ચાર વાગ્યે ઠીકી સહૃદય સખ્તાહની ઉજવણીની સફળતા વિષે અને ગુજરાતની લાજ ઈશ્વર રાખે તે વિષે ખૂબ પ્રાર્થના કરી. બાકી હંમેશ મુજબ.

રાત્રે નવ વાગ્યે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, જ્વેલર અને વીરમગામ ટ્રિવિઝનનો આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, મણિલાલ કોઠારીને મારા વોર્ડમાં મૂકી ગયા. મણિલાલ પાસેથી ચતના બાર વાગ્યા સુધી બહારની બધી વાતો સાંભળી. પછી સૂઈ ગયા.

તા. ૭-૪-'૩૦ સોમવાર: ચતના મોડે મુઠ્ઠી જાગવાથી આજે સવારે મોડું ઉઠાયું. સાડા પાંચ વાગ્યે ઊંડી પ્રાર્થના કરી, ગીતાપાઠ તથા રામાયણ-કથા. સવારે વાંચવાનું માંડી વાળી દિવસના બાગમાં જ કરવાનું નાખ્યું. આજે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પોતાને ત્યાંથી 'ટાઇમ્સ' આપી ગયા. સાંજે ખેડાથી દરબારસાહેબ, ગોડગઢાસ તલાટી વગેરેને તથા અમદાવાદમાંથી ડૉ. હરિપ્રસાદને જ્વેલમાં લાવ્યાની વાત સાંભળી. દિવસના મણિલાલ પાસેથી બહારની વધુ વિગતો જાણી લીધી.

તા. ૮-૪-'૩૦ મંગળવાર: આજે પાંચ વાગ્યે ઊડયા. પ્રાર્થના પછી નિત્યક્રમ. સાડા દસ વાગ્યે મહાદેવ મળવા આવ્યો. બારડોલી, માતરના સરકારી હુકમની વાતો કરી. દરબારસાહેબ પાસેથી ખેડાના કેટલાકને જે જે વરસની સખત સન કર્યાની અને ખેડાના કલેક્ટરની શુદાગાદીની વાતો સાંભળી. ગુજરાતનો જવાબ અતિશય મુંઢર હોવાનું અને બાપુ રાજ થયાનું સામજ્યુ. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ 'ટાઇમ્સ' અને બીજા ચોપડીઓ આપી ગયા.

તા. ૯-૪-'૩૦ બુધવાર. ચાર વાગ્યે ઊડચો. પ્રાર્થના, નિત્યક્રમ. કલેક્ટર ટેલર તથા પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ઓગોરમન નવ વાગ્યે આવ્યા. તેમને ખેડા જિલ્લાના કેનીઓ મળી શુ કરવા માગે છે તે જણાવવા કહ્યું. પછી તેઓ ત્યાં ગયા. બધા કેનીઓને મારા વોર્ડમાં લાવ્યા તેમની પાસેથી કેનીઓના ક્લાસ વિષેની હકીકત સાંભળી. તેનો ટેલર નિકાલ કરવા માગતો હતો. તેને રસ્તો કાઢી આપ્યો. ગમે તેને ગમે તે ક્લાસમાં મૂકે તેની અમને હરકત નથી. માત્ર અમારી બધાની જોડાની અદરની ટ્રીટમેન્ટ એક્સરખી હોવી જોઈએ, એટલે અમને કંઈ જ વાધો નથી. બધાનો ખોરાક એક્સરખો, રહેવાનું બધાનું સાથે અને કાંઈ પણ જાતનો ભેદભાવ ન હોય, એમ રાખવામાં આવે, તો પછી સરકારના દફતરમાં ગમે તેને ગમે તે વર્ગમાં મૂકવામાં આવે તેની અમને કંઈ જ અડચણ નથી એમ જણાવ્યું. એ તે પ્રમાણે હુકમ આપી ગયા. એટલે બધા સત્યાગ્રહી કેનીઓ ને એકંદરે એકત્રીસ હતા તેમને મારા વોર્ડમાં મૂકી ગયા. હું અને મણિલાલ તો હતા જ. એટલે કુલ ત્રીસ થયા. બધા ભેગા રહે અને એક જ ધમતે જમે એવી ગોઠવણ થઈ. અમારા વોર્ડમાં માત્ર નવ જણને જ રહેવાની ગોઠવણ હતી એટલે બીજાને એક વોર્ડ ન્યા સગવડ વધારે હતી, ત્યાં ચોપીસ જણને સાચના સાડાસાત વાગ્યે પ્રાર્થના પછી સૂવા લઈ જાય અને સવારે નિત્યક્રમથી પરવારી બધા આ વોર્ડમાં આવી જાય એવી ગોઠવણ કરી. બપોરે અગિયાર વાગ્યે મુંદલા, ભારતી,

નિમ્ન અને બા મજના આવ્યા રાત્રે ગેલ વાગ્યા મુઠી ગોડગદાસ અને કૃપચદ
 ખાસેથી મારા પકડાયા પછીની ખેડા જિલ્લાની બધી હુબાન પૂછાને જાણી લીધી

તા ૧૦-૪-'૩૦ શુક્રવાર સવારે છ વાગે ડોકલો રાત્રે ઉભાગરો થયો
 હોનો પ્રાર્થના, રેડિયો બપોરે રામરામ મજવા આવ્યો પછી ઓફિસમા
 મોલાસી ખેડા સબધી સરકારના હુકમ આવ્યા હતા તે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે બતાવ્યા
 તેમા જે ફેરફાર કરવાનો હતો તે જણાવ્યો બાર ઓસ ધડનો લોખ શાળી
 માટે મગે છે તે સાથે પીતેલ નથી મગજ હોવાથી માયા દીક બે ઓસ મગજ
 જોઈએ અને તે ન મગે તો બે ઓસ માખણ મગજ જોઈએ, અને તે પણ ન
 મગે તો ધડનો લોખ કમી કરવો કે જેથી અમારે ખાને નકામુ ખર્ચ ન થઈ
 એમ કહ્યું કારણ અમે એવો બધો લોખ ધીતેલ વિના ખાઈ શકીએ નહી
 અને લોખ નકામો પડે અથવા તો સવારમા જે ખેડ આપવામા આવે છે તે
 અડધી ચોખી દરી, તેમાથી જે બચાવ થાય તેનુ પીતેલ આપતુ એમ જણાવ્યુ
 તેની એવું ના પાગે મે કહું કે દરેક મેટી દીક સંકાર મું ખર્ચ કરવા મગે
 છે તે અમને જમાવો અને તેમાથી અમે અમારી વ્યવસ્થા કરી લેમું મુ
 અમને અનુકૂળ ન આવે એવી ગોડવલુ કરી ગમારે ખાને ખર્ચ ચગવો એ
 અમે કમી રાખવાના નથી અને સામાન્ય કેવોનો જ ખોરાક લઈએ અમે
 મોજીશોખ કરવા આવ્યા નથી તેમ અમારે મઈ ચીજ જોઈએ જ તેમ પણ
 નથી પરતુ દક્ષી જે મગે તે લેવાના છીએ એવો એવો ઠમિરાનરને મગી
 સાલે ખબર આપવા કમુ સાલે એવે જેવે સાથે કલેવડાનુ કે આવવી કાપથી
 અમારી માગ મે પ્રમાણે કામચલાઉ ગોડવલ મલ્લર કરી છે અને સંકારમા
 વખતુ છે બપોના બે ટી બીજા જે જલ આવ્યા એક આપનેરિયા અને પીલ
 પીરસદના ચતુર્મુજ ચતુર્મુજ માલ દોસાથી ફરાખાનામા મોડ્યા આપનેરિયાને
 અમારી સાથે મગાડી ગીયો

તા ૧૧-૪-'૩૦ શુક્રવાર માર વાગે ડોકલા પ્રાર્થના નિ વકન મુજતથી
 નમગસ અને બી ન આક મગી નવ કેટી આવ્યા તેમને સાથે રાખવા ગોડવલુ
 કરી એક દર ૪૪ મયા, કમિશનર જેરે, દસ વાગે આગે તેને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ
 ઈ આગે હતો કમિશનર આરે ત્યારે દરેક કેટી પાતાની કોમીના
 ખોરાકા પારી લીધા એ અને એવી માગ મે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અમારી પારી કર્યા
 કરવો હતો મે તેની સાફ ના પાગે અને સજાવાળી દીપુ કે મ નમમ માય
 બે ઠી મઈ બાગી જિનિને અમે તારે થવાના નથી સબલના અમર રીકેમ
 અમે નુવનાના નથી પન રવમ નનો બમ કન્ટારી એવી મઈ વાગવો અમે
 રીકાર કરવામા નથી પછી ખાગક રિથે વાગ કરત તેને કમુ કે અમારે
 કઈ જ સુવના કરી નથી ખ નમા ખનાવ વર્વન મગે તેને મારે તિવા
 મને અન આગે છીએ પરતુ અમારે ખાને માયા રીક મે મુ ખર્ચ સરવા
 બાવવખનુ નક કમુ છે તે અમને જમાવતુ જોઈએ અને તે ખચવી અદર
 મગદે જે જોઈએ તે ગોડવી દેવાની અમને છટ દેવી જોઈએ તે ઇ
 આપવાને વીલેવે તે જમાવ અમે કમુવ કમુ પારતુને પગી જે વસ્તુના આપવાની
 મુકરર કરી દેવ તેમ ઠી અમારે જેટલી જોઈએ તેટલી જ દઈએ અને તેમ

ખર્ચ અમારે ખાને પડવું જોઈએ. અમને પ્રતિકૂળ સીધુસામાન આપવાની ગોઠવણ કરી, અમે વાપરી ન શકીએ તે અમને આપવામા આવે તો તે અમે કમૂલ નહીં રાખીએ. અમારે ખાને કઈ પણ નકામું ખર્ચ થાય તે અમે ઇચ્છતા નથી. આ સબબમા સરકારમાં લખાણ કરવા તેણે કહ્યું. પણ મનસુખલાલ અને કસ્તૂરભાઈ મળવા આવ્યા. જેકને ખાનીનાં કપડાંમાં જોયા. તેથી બહાર પ્રવૃત્તિ ઠીક ચાલતી હશે એમ બાસ થયો. આપણા કેદીઓની સખ્યા વધી પડી એટલે ખીને એક વોર્ડ ખાલી કરી કુલ ત્રણ વોર્ડ અમારે સ્વાધીન કર્યા.

તા. ૧૨-૪-૩૦ મનિવાર: ઉમેશ મુજબ. બપોરે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાથે વાનો થઈ.

તા. ૧૩-૪-૩૦ રવિવાર: સવારે આઈ. ઇ. પી. મેજર ડોઈલ તથા કમિશનર ગેરેટ આવ્યા. ડોઈલે ખૂબ સભ્યતાથી વાનો કરી. જોઈવુંકરતુ હોય તે પૂછ્યું. મે જમનાલાલજીની ખબર પૂછી. યાણા જેલમા તે મગીને આવ્યો હતો. જમનાલાલજી મેજર કરે છે એમ કહ્યું. એણે કાકાની ખબર પૂછી. કાકીના મરણ બાબત ખેદ જાહેર કર્યો. મલ્હિલાલને તપાસેા અને એને બહારની હવા લાવવા દેવાની રમ આપી. પણ એણે અમારા ખોરાકની વાત કરી. ઠાલના 'ફ્લેટ રેઈટ' (હમ્મચક રકમ) માં ફેરફાર કરવાનો વિચાર જણાવ્યો. આચારે ખર્ચ ૦-૬-૧૦ એ ખી કયાસના દર કેવી ઠીક આવવું હતુ તેને બદલે સાત આના કરવા વિચાર જણાવ્યો અને મારી સમતિ અમર સલાહ માગી. મે સમતિ અગર સલાહ આપવાની જનાબદારી લેવા ના પાડી અને સાફ જણાવ્યુ કે તમારે જે દર મજૂર કરવો હોય તે કરો. પરતુ તે દરની અદર શી શી થીલે રોજ ખરીદવી તે અમારી મુનમત્રી ઉપર રાખવું જોઈએ. અમને પ્રતિકૂળ ખોરાક ગોઠવી તેમાથી ધણી ખીલે નકામી પડે તેમ ન થવુ જોઈએ. એ વાન એણે કમૂલ કરી. પણ કેટલુ ખર્ચ ઓછુ થઈ શકે તે ઉપર વાત કરવા લાગ્યો, ત્યારે ફરીથી એને સાફ જણાવ્યુ કે અમે ખરાબમા ખરાબ ફ્રીટમેન્ટ માટે તૈયાર થઈને આનેલા છીએ એટલે તમે રોજનો એક આનો વધી કરશેા તોપણ અમે કઈ જ ફરિયાદ કરવાના કે કોઈ જાતની મહેરબાની માગવાના નથી. માત્ર આખા ઇલાકા માટે રેઈટ નક્કી કરવામા અમે સમતિ આપવાના નથી. તેની સાથે અમે કોઈ જાતનો વાધો પણ ઉઠાવીશુ નહીં.

પછી ગેરેટ સાથે બાન્ડોલીની વાત થઈ. કમિટીની ઉવગની ભવામણે સબધી હમણા જે ઇ. આર. બહાર પડ્યો છે તેમા કેટલીક ચૂક થયેલી છે તે વિષે મે કહ્યું તેની એણે નોધ કરી. મે એને એ પણ કહ્યું કે બધા મુખ્ય કામ કરનારા જેલમા છે ત્યા સુધી વિરોધ તપાસ હાલ મુનતવી રાખવી જોઈએ. પણ તેણે માન્યુ નહી. એટલે મે એને દિલની વાત સબળાવી દીધી. એણે કહ્યુ કે લોકો મહેસૂલ ભરતા નથી. મે કહ્યું કે ન જ ભરવુ જોઈએ. થોડા અગેવાનોને કેદમા પૂરી મહેસૂલ વસૂલ કરવાની ઉમેદ રાખવી, જે કેવી બૂધ છે તેનો હવે પૂરો અનુભવ થશે તે પણ સબળાવુ સાથે સાથે કટી દીધુ કે મહેસૂલ ખાતામા તારા જેવો કહણ અને કડક અમલદાર મે જ્યેા નથી ત્યવર મહેમનવાદમા તેણે કરેા કારરતાનની સરથી દેક સુધીની હકીકત તેને સબળાવી. પણ એ ચાલ્યો ગયો.

બપોરે મુખરિન્ટેન્ડેન્ટે આફિસમા જોનાળ્યો અને સાત આના રાજ પ્રમાણે ખોરાકમા શુ શુ લેઈએ તે જાણવી અનાજિયાના રાજ સ (સીધુ) નખે કરી દેવા અને નિગ ગાપવા મને કહ્યુ તે ઉપરથી મે બધા સાચીજોની સલાહ લઈ સાગે એને ખબર આપી કે હાન જે વીએ મળે છે તે પ્રમાણે દરરોજ લઈશુ અને સાત આના પ્રમણે ગાપતા તથા જે ભાવ તમે આખ્યા છે તે લેતા સા. પાચ દિવસ સુધી ખોરાક પહોચશે એણે દર અઠવાડિરે એક રવિવાર આખો અને અઠવાડિયામા કોઈ એક દિવસ અડરો એમ અમે ઉપવાસ કરીશુ જે વાત સામળી એ ચમકવો અને મને કહ્યુ કે અવારે અઈ છ પીને તમે કેમ ન કદુ અને જુવત શુ મામ આપી? મે એને કહ્યુ કે તારી વાત ખોળી છે મે કરી કબૂલત આપી જ નથી મે તો ખામ કહ્યુ હતુ કે અમારે સાથે નાખી કોઈ પણ દર મુકરર કરી રકારી નહી એ ઉપરથી મુખરિન્ટેન્ડેન્ટે બીએ દિવસે સવારે કમિગનર પસે ગયો અને બપોરે આનીને કહી ગયો કે હાલ ચને છે તેમ જ ચાવવા દેવાનું છે કરો ફેરફાર કરવાનો નથી

આજે બીએ કોલકાક કેરીમે આખ્યા

તા. ૧૪-૪-૩૦ સોમવાર સવારે વહેતા વઠી પ્રાચત્રા કરી સાડા ચાર વાગ્યે પેવા વાડમા જઈ ત્યા કેમ આવ છે તેની તપાસ કરી રામદાસ મોદી તેની ખબર માની આજે કુલ હાખન કેની થયા

તા. ૧૫-૪-૩૦ મંગલવાર ચાર વાગ્યે ઉડયા પ્રાથના નિ ચક્રમ આજે બીએ પાચ કેની આખ્યા આપુદથી બીખાભાઈ નરસિંહભાઈ અને ભગવાનદાસ આખ્યા ભગવાનદાસના વારટમા એક્સિટ્રેટ સી કવાસ ભર્યો છે તેને પ્રથમ તો અમારા વોડમા મોકલ્યા પરતુ જગ્યા પછી એને સિપઈ બાવાની ગયો અને નેવરના કુકમથી સી વાડમા મૂકવા લઈ ગયો એટલે મે નેવરને ખબર મોકલવાની કે એને પાઠો અમારી સાથે નહી મોકલવામા આવે તો અમે બધા સાજથી ઉપવાસ કરી શકીશુ નહી તો અમને બધને ત્યા લઈ જવા લેઈએ તે પછી નેવરે તેને પછા મોકલ્યો નેવર મળવા આખ્યો અને બૂવ મેનિરટ્રેટની જે તે માટે દિવગીરી બનાવીને આજે લગાલ કરવા કદુ

તા. ૧૬-૪-૩૦ બુધવાર સવાળેના મધ્યક્રમ હમેશ મુજબ પગી ખે પથી દાહભાઈ વોરે મળતા આખ્યા અડરેવ પન મળવા આખ્યો એને ક્વાસિફિર નની બધી વાન કરી મેનિરટ્રેટે હરાદાહુર્ક એક પા વાને પ્રચન કર્યો હોવ એમ જણાવુ મોનવાન પડયા આખ્યા તેમને થમ મેનિરટ્રેટ સી કવાસમા મૂકયા છે તેની મને દેવને ખબર આપી કવકતા અને કરાગીમા દુલડ થયાના અને નેચમગસને જોડી વ આના સુખચાર ડાગસ મા વાખ્યા

તા. ૧૭-૪-૩૦ ગુરુવાર હમેશ મુજબ નેચમગસની જિદગી નેખમમા નથી અને જોડી નીડી પઈ છે એ લગી બધાને આનદ થયો

તા. ૧૮-૪-૩૦ શુક્રવાર હમેશ મુજબ

તા. ૧૯-૪-૩૦ ગુરુવાર હમેશ મુજબ નેચમા બીડ સામાન્ય કેરીબોમા અસતોષ દેવ એમ લાગા એક આંગણ કેરી તરફથી સદેવો મળ્યો કે તેજો

ક વર્ગના ખોરાક લાંબું પગી તમને શો વધો છે? જેલ અમલદારો કહેવા લાગ્યા કે એ અમારાથી ન બની શકે. અમે તો બ વર્ગના કેદીઓને બ વર્ગના ખોરાક અને ક વર્ગના કેદીઓને ક વર્ગના ખોરાક આપવા બંધાયેલા છીએ. એટલે સરદારે અને બધા રાજદ્વારી કેદીઓએ ઉપવાસ આદર્શ. ક વર્ગના કેદીઓને તો મળવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું જ હતું. જોકે તેઓ પણ ઉપવાસ ઉપર તો જીતવા હતા. સરદાર અને ઉપલા વર્ગના કેદીઓના અવગર રમોડમાં રોજ શીકું ચાીને પડી રહેતું. આમ બોતેર કક્ષાકના ઉપવાસ થયા પછી કલેક્ટર તથા જિતર વિભાગના કમિશનર જેલ ઉપર ગયા. તેમને સરદારે કહ્યું, આ તે કેવો ત્યાગ છે? અમે વધારે તહીં પણ ઓછું માગીએ છીએ. અને તે ઓછું મેળવવા અમારે ઉપવાસ કરવા પડે છે! જેલ અધિકારીઓના આમહતુ બેઠ્ઠાપણુ 'કમિશનર સમજી ગયો. તેણે સૂચના આપી કે ઉપલા વર્ગના કેદીને ક વર્ગના ખોરાક લેવો હોય તો તે લેવાની છૂટ આપવી. પરંતુ જુદા જુદા વર્ગના કેદીઓને મળવાનું તો તેણે બંધ જ કર્યું. એને અંગે આગળ ઉપર કાંઈ મુરકેલી જાતી ન થાય તે માટે જ મહિના ઉપરની સમત્રાણા ઉપલા વર્ગના સત્રાણા કેદીઓને ખીલુ જેલમાં ખમેડવામાં આવ્યા. પોતાના માથીઓથી છૂટા પડતાં સરદારની આંખ ખીની થઈ. રવિશંકર મહારાજ, પંડ્યાશ વગેરેને કહ્યું. જ્યાં તમને ત્યાં આપણી આબરુ બરાબર સાચવજો અને સાથે આપણા જે ભાઈઓ હોય તેમની બરાબર સંભાળ રાખજો

કેદીઓના વર્ગીકરણને અંગે સાબરમતી જેલમાં જેવો ઝઘડો થયો તેવો જ પંજાબમાં ગુજરાતની સેન્ટ્રલ જેલમાં ભાઈ દેવદાસ ગાંધીએ ઉપાડ્યો હતો એ જેલમાં કેવળ એ અને બ વર્ગના કેદીઓને જ રાખ્યા હતા. તેમણે ક વર્ગના ખોરાક લેવાનું શરૂ કર્યું હતું. પણ ક વર્ગના તમામ કેદીઓને ખોરાકમાં થોડું ઘી, દૂધ તથા લોટ વગેરે ઓખ્યાં મળે, ઉપરાંત બધાર ખુદામાં સૂવાની રજા મળે, જેલનું સોંપેલું કામ પૂરું કર્યા પછી વાંચવાલખવાની તથા બધા રાજદ્વારી કેદીઓને હળવામળવાની છૂટ રહે એની માગણી કરી હતી. તેઓ સરદાર સાથે પત્રવ્યવહાર કરતા તેમાં તેમણે જે સાંકેતિક શબ્દો યોજ્યા હતા તે રમૂજની ખાતર અહીં આપ્યા છે: ક વર્ગના કેદી પ્રત્યેના વર્તન માટે Health સમ્પદ યોજ્યો હતો. અને Hunger Strike માટે Dr. Ansari's Treatment એ સમ્પદ યોજ્યો હતો My health is not good. I therefore propose to begin Dr. Ansari's treatment on such and such a date. એટલે કે અહીં અમારા પ્રત્યે વર્તન સારું નથી.

અને અમે અમુક તારીખથી ઉપવાસ શરૂ કરવાના છીએ. My health is improving એટલે અમારી માગણી સ્વીકારવાની આશા છે. I am patient about my-health એટલે હાથ ધીરજ રાખતી. આવી ગમ્મત જેલમાં ચાલતી હતી.

સરદારે ધાતુ હું તેમ તેઓ પોણા ચાર મહિના સાખરમતીમાં રહી તા. ૨૬મી જૂને બહાર આવ્યા.

૩

સખરસ સંગ્રામ

સરદાર રાસ ગામેથી પકડાયા હોવાથી ત્યાંના લોકો ઠીક ઠીક રોપે ભરાયા. તેઓ એમ પણ માનતા થયા હતા કે આપણે ગામેથી સરદારને પકડયા માટે લડીને અમે આપણી જવાબદારી વિશેષ છે. લડી ચાલુ થયા પછી એ ગામના આગેવાન શ્રી આશાભાઈને પકડવામાં આવ્યા. એટલે તા. ૨૧-૪-'૩૦ના રોજ રાસ ગામની પ્રજાએ એકત્ર યત્ન નીચેનો દરાવ એકમતે કર્યો :

“સરકારે સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈને અમારે ગામથી ગેરકાયદે પકડયા, દરબાર શ્રી ગોપાળદાસભાઈ અને તાલુકાના તેમ જ જિલ્લાના ખીન્ન આગેવાનોને અમારા તાલુકામાં પકડયા, તથા અમારા ગામના આગેવાન ભાઈ શ્રી આશાભાઈ ઉપર નૂહું તકોમત મૂકી કેદ કર્યા, તેમ જ આ બધા ઉપર ન્યાયનું નાહક બજારી દેખપૂર્વક આકરી સજાઓ કરી તેથી ત્યાં સુધી સરકાર વગર રાસે એ સજાઓ રદ કરીને એ બધાને જેલમાંથી છૂટા કરે નહીં ત્યાં સુધી અમારું આ રાસ ગામ સરકારને જમીનમહેસૂલ ભરશે નહીં.”

ઉપર પ્રમાણે દરાવ બોરસદ તાલુકાનાં ખીન્ન પણ કેટલાંક ગામોએ કર્યા તથા બારડોલી તાલુકાનાં ઘણા ગામોએ જમીનમહેસૂલ નહીં ભરવાનો નિરધાર કર્યો. ગાંધીજીએ આ વિષે ખાસ કરીને રાસ ગામને સલાહ આપતાં લખ્યું :

“મહેસૂલ ન ભરવાની વાત સરકાર સાંજે તેમ નથી. મહેસૂલ ન ભરવાનું પગલું ભરવાનો કમ હજી શરૂ નથી થયો. પણ જેને હિંમત હોય તે ભલે ન ભરે. કરાણીના પાંચા પટેલે એકલાએ તેમ કયું જ હતું ના! પણ આમ કરનાર પોને ભારે જોખમ ખેડે છે એ સમજી લે. ધરબાર, ટોરડાંપર વેચાઈ નય તો લોકોએ નવાઈ ન માનવી. બારડોલીની જેમ ખેડમાં નહીં થઈ શકે. બારડોલીની લડાઈ જુદા પ્રકારની અને સંકુચિત હતી. તે એક દહ મેળવવાની હતી, આ હકૂમત છીનવવાની છે. જેની વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર છે.

‘એને સસે પગતુ ભયુ’ ॥ તે ઉપર -પમ રહેવા પૂરતી એ આત્મશુદ્ધિ કરે, ત્યાજ કેવને, જે ખીજ ગામો રાસનુ અનુકરણ કરવા છુટે છે તે શાતપત્રે પોતાની શક્તિનુ માપ મટે

“બાકી જે ત્રિહતામાથી સરદારને લઈ ગયા, જે ત્રિહતામાથી દરબારને પૂઈ ગયા જે મોહનવાય પડયા અને રવિગ દરનુ નિવાસગ્રામ છે, એ ત્રિહતા જેટલુ કરે તેમલુ આણુ છે”

તા છત્રી એપ્રિલથી નિમ નો કાપદો તોડવાનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. દરેક પ્રાતની જેલો અપામગી કેનીઓથી ભરાઈ જરા લાગી એને સરકારે હવે કાપદાનો ભગ મરનારને પડવાને બદલે મારમૂડ કરનાની નરી નીતિ અપનાવી એકમ થયેના ભોડેની સખ્યા સહેજ વધારે હોય ત્યા લાગીને ઉપયોગ છૂટથી અને ગાતકી રીને કરનામા આપનો હતો પેશાવરમા અને ખીજે કેટનેક સ્થગે તો સત્યાગ્રહીઓ ઉપર ગોળીમાગ પણ થયા હતા એને સરારની વધારેમા વધારે ખડગી પોતાના ઉપર વહોરી લેરા માટે ગાધીજીએ ધરાસણના મીધના અગર ઉપર હુમલો લઈ જવાની યોજના કરી પોતાની એ યોજનાની ખમર આપતો કાગલ વાઈસરોયને લખ્યો તેમા તેમણે જાથા થુ

‘આ પગતુ લેવાનો નિર્ણય મે કરી આચકે ખાધા વિના કયો ॥ એમ નથી મે આશા રાખી હતી કે સરકાર સત્યાગ્રહીઓ સાથે સમ્યતાપૂર્વક લડશે સત્યાગ્રહીઓને પહેલી વજવા સાધારણ રીને પ્રચલિત છે તે કાપદાનો અમત કરીને સરકારે સતોષ માન્યો હોત તો મારે કઈ કહેવાપણુ નહોતુ તેને બદને જાગૃતા અભિવાનો સાથે વધનેઓઠે અરો કાપદા મુજબનો વર્તાવ વધાવીને ખીજ સાધારણ સત્યાગ્રહીઓ પ્રત્યે તો જગલી અને કેન્દ્રીક વાર ખીબાસ આચાર્યારે દરનામા આવ્યા છે આણુ ફરકુજવાથુ બન્યુ હોત તો તો નેથુ ન નેથુ કરી સકાત પરતુ મારી ખાસે તો બગાળ, બિહાર, ઉત્કલ, યુક્ત પ્રાંતો, દિલ્હી અને મુબઈથી ખમરો આવી છે જે મુજરાતમા મળેરા અનુભવોલુ સમર્થન મે છે અને મુજરાત વિરે તો મારી ખાસે વાર વિનાનો પુરાવો પડેને છે કસવી, પેશાવર તથા મદ્રાસમા વિના કારણુ અને વિના ઉરકેરગી ગોળીબાર થયેલા જણાય છે સરકારની દૃષ્ટિએ કિમત વિનાલુ અને સત્યાગ્રહીની દૃષ્ટિએ ભારે કીમતી એવુ મીઠુ સ્વયસેવકો ખાસેથી જૂટવી લેવા માટે તેમના હાડમ ભાગવામ્ય આવ્યા છે અને ગુલ્લ ભાગો દમવામા આવ્યા છે

તેથી ત્રાસ વર્તાવી ધામ બેસાકી દેવાની અચારે શરૂ થયેલી નીતિને અમત આખા દેશને આરવી લે તે પહેલા મને લાગે છે કે મારે વિરોધ ઉમ્ર પગતુ લેવુ અને આપના કોધને વધારે જલદ પણ વધારે સાફ માર્ગ વાગવો

“ મને તો એમ જ લાગે છે કે સત્તાનો તીક્ષ્ણ પળે પૂરેપૂરો ખુલ્લો કરવાનું આપને આમ ત્રણ ન આપું તો હું કાયર ગણાઉં. જે લોકો અત્યારે સંકટો સહન કરી રહ્યા છે, અને જેમની માલમિલકત ફના થઈ રહી છે, તેમને એમ ન જ લાગતું જોઈએ કે, આ લડત કે જેને પરિણામે સરકારનું ખુલ્લું પોત પ્રકાશ્યુ છે તે ઉપાડવામા જેનો મુખ્ય ટાપ હતો તેવા મેં ચાલુ પરિસ્થિતિમા સત્યાગ્રહનો કાર્યક્રમ જોઈલો અમલમા મૂકી શકાય તેટલો અમલમાં મૂકવા માટે કશું કરવું બાકી રાખ્યું છે ”

આ કાગળ ગયો એટલે ગાંધીજીને પકડવામાં આવ્યા. છતાં ધરાસણા ઉપર ૧૫મી મેથી હુલા તો શરૂ થયા જ, અને ત્રણ અઠવાડિયાં એટલે વરસાદ આવ્યો ત્યાં સુધી ચાલુ રહ્યા. તે દરમ્યાન ત્રણ હજાર ઉપરાંત સત્યાગ્રહીઓનાં માથાં ફૂટ્યા અને બે ભાઈઓના પ્રાણ ગયા. ધરાસણામા કેવો હતાકાંડ થયો તે માટે નગરે જોનારાઓએ કરેલાં બે વર્ણન અહીં આપીશું.

મુખર્ષીની સ્મૃતિ કોઝીઝ ઠોટના નિવૃત્ત જજ મિ. હુસેન, વિખ્યાત વૃત્તવિવેચક શ્રી કે નટરાજન અને સર્વન્ટ્રમ ઓફ ઇન્ડિયા મોસાયટીના શ્રી દેવરે ધરાસણાનો એક હલ્લો અને જોયા પછી નીચેનું નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું :

“ મીઠાના અગર આમળની વાડ પાસેથી સત્યાગ્રહીઓને મારી હઠાવ્યા પછી યુરોપિયન ઘોડેસવાગે હાથમા લાડી સાથે મારતે ઘેડે દોડ્યા. રસ્તામાં જે લોકો મળે તેને તેઓ લાડી ફેંકારતા. પછી ગામની ગલીઓમા પણ તેમણે ઘોડા દોડાવ્યા. લોકો આમતેમ બાગીને ધરમા બચાઈ જવા લાગ્યા. જે માણસ બહાર રહેતો તેને તેઓ લાડી મારતા. ”

‘ ન્યૂ ફ્રી મેન ’ નામના પત્રનો ખબરપત્રી લખે છે.

“ બાવીસ દેશોમા અઢાર વર્ષ થયા મેં ખબરપત્રીનું કામ કર્યું છે. તેમા મેં ધણા લોકોના તોફાનો, બચવા અને રસ્તા ઉપરની લડાઈઓ જોઈ છે પણ ધરાસણામાં મેં જેવા હૃદયવિહારક દ્રશ્યો જોયા તેવા કયાયે જોયા નથી. કેટલીક વાર તો એ દ્રશ્યો જોવા મને એટલી વેદના થતી કે હું ધડીવાર ત્યાંથી ખસી જતો. ત્યાં મેં સ્વયં સેવકોની જે શિસ્ત જોઈ તે અદ્ભુત હતી. મને તેઓ ગાંધીજીના અહિંસાના સિદ્ધાંતથી પૂરેપૂરા તરબોળ થયેલા જણાયા. ”

દરમ્યાન દાંડના પીમાં ઉપર અને પગદેથી કાપડની દુકાનો ઉપર બહેનોનું પિકેટિંગ બહુ અસરકારક નીવડ્યું હતું. એ કામ ગાંધીજીએ ભારે વિચાર-પૂર્વક બહેનોને મોંઘ્યું હતું તેમાં અખૂટ ધીરજ, અપાર ખાંત અને ભારે ખામોશીની જરૂર હતી, જે બહેનો જ સારી રીતે બતાવી શકે. ત્રીણી ત્રીણી અગવડો અને કનડગતો વેળેને અખાંડ ચોકી કરતાં શાત જેમી રહેવામાં પુરુષ કદાચ કંટાળી જાય. પણ બહેનોએ કંટાળ્યા વિના એ કામ કર્યું અને સફળ

સરકારે ગેરકાયદે કરાવી છે એટલે સરકારને ક્યા કશી સમ્બાધાની કરવી છે ? આવી બાબતમા કોંગ્રેસ તરફથી કોઈ બેલનાર હોય તો તે મહાત્મા ગાંધી જ છે ત્યારે એમને તક મળશે અને યોગ્ય લાગશે ત્યારે એ બેલશે.”

તા. ૩૦મી જૂને ૫ = મોતીલાલજીને પકડવામાં આવ્યા. કોંગ્રેસ પ્રમુખ શ્રી જ્વાહરલાલજી પકડાયા પછી તેઓ કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે કામ કરતા હતા. પોતાની ધરપકડ થઈ ત્યારે તેઓ સરકારને પ્રમુખ નીમતા ગયા. તેમણે આખા દેશમાં લડતને સંગઠિત કરવા માંડી આ જ વખતે સરકારે એક ફતવા બહાર પાડીને કોંગ્રેસની કારોબારીને અને ખીજી ઘણીખરી સંસ્થાઓએ ગેર કાયદે કરાવી હતી અને તેના કાર્યાલયો ઉપર જપ્તી એસાડી તાળાં માર્યાં હતાં. તેના જવાબમાં સરકારે એક બાયબુમાં જણાવ્યું.

“દેશમા એકેએક ધર કોંગ્રેસ સમિતિનુ કાર્યાલય બની બંધ અને એકે એક માણસ કોંગ્રેસ સરથા બને.”

તા ૨જી જુલાઈએ માલનીજીએ કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે સરકારને નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો :

“કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિને ગેરકાયદે મડળી કરાવતો સરકારનો હુકમ, જે મહિનાથી તેમણે જે હમન આદર્યું છે તેને માથે કળસ ચડાવે છે આ સન્નેગોમાં હું સરકારને યોગ્ય જવાબ એ જ આપી શકું કે કોંગ્રેસ કારોબારીનો સહય બનીને મારી સેવા દેશને ચરણે ધરું આખને ત્યારે યોગ્ય લાગે ત્યારે મને હુકમ ફરમાવશો.”

તા ૪થી જુલાઈએ સરકારે તેમને લખ્યું કે,

“આખને તાર મે છાપામા વાચ્યો પણ મને મળ્યો નથી અને કદાચ મળશે પણ નહી. આખની માગણી હું સામાર આવશ્યું છું અને મને મળેલી સત્તાની રૂએ ૫ મોતીલાલજીની જગ્યાએ આખને કોંગ્રેસ કારોબારીના સહય નીચું ધ્ર. આથે દેગબક્તિથી પ્રેરણને તાકીરે જે પગથુ લીધું છે તેની રાષ્ટ્ર બારે કદર વરશે.”

તે વખતે શ્રી જમડગ અને શ્રી સમ્રુ સરકાર સાથે સમાધાન કગવવા વિષ્ટિ કરી રહ્યા હતા તે માટે તેઓએ ગાવીજીને જેલમા મળવાની પરવાનગી માગી હતી વિષ્ટિની આ વાતોથી લોકોમા કંઈક બુદ્ધિબેદ ઉત્પન્ન થતો હતો. એટલે સરકારે જુલાઈ માસની અધવચમાં નીચે પ્રમાણે નિવેદન બહાર પાડ્યું

“આને જેઓ સમાધાન ઙ્ગાની વાતો કરી રહ્યા છે અથવા બાજગરિયા થઈ ગાવીજી પાસે જવાની પેસ્વી કરી રહ્યા છે તેઓ જલ્દયેગજલ્દયે દેશની બારેમા બારે કુસેરા કરી રહ્યા છે એવી બાજગડ કન્નારાઓ પ્રજના સ્વમાનને બગ કરી રહ્યા છે. સરકારનો હુકમપવટો થશે અને સમાધાનીનો સાનો સમય આગ્યો છે એમ તેને લાગશે ત્યારે ચરવડા જેલની ચાવી એની પોતાની પાસે જ હોવાથી દગવાને ખાવી ગાંધીજી સાથે સીધી વાત કરતા એને જરાયે સ કાચ થવાનો

નથી ખાની બાજુની વાનોથી લોકો જીવાવામાં પડવાનો અને લડતમાં શિથિલતા આવવાનો ભય રહે છે સમાધાનીનો સમય હજી ઘણો દૂર છે અને ને આખરે ગાંધેવ સ્તી િથિન યર્થશુ તો વધારે દૂર જશે માટે એની મિથ્યા વાતો પર જરાને લક્ષ ન આપવા કોચેસનુ નમ સૌએ વિરોધ જ્ઞેરથી ચલાવે રાખવુ લડાઈનો વહેનો નવ લાવવાનો એ એ, જ ઉપાય છે એ કોઈએ ભૂલવુ નહી

તા ૩૧મી જુનાઈએ લોકમાન્ય તિનક મહારાજની અવસરી દિને મુમર્ષમાં એમ મોદ સઘસ મદનાનુ યોજવામાં આવ્યુ હતું તે વખતે કોચેસ કારોનારીની જેમ પણ મુમર્ષમાં આવુ હતી એટલે સ્વદાર, પ માલશીજી, શ્રી જયરામદાસ દેવનગમ તથા શ્રી ગંગવાણી જેઓ મુમર્ષમાં હતા, તેમણે સ્વરમમાં ભાગ લીધો ત્રી હ મામલેન મહેના જેઓ મુમર્ષના ઈમેટર હતા તેઓ તથા શ્રી મણિપ્રહેન પેન પણ એ સ્વરમમાં હતા સ્વરસ સાતિ પૂર્વક આગળ વધે જવુ હતુ પણ મોનીમદર સ્ટેશન આગળ ર્ષ્ટને કો નિસ્તારમાં દાખન થતા એ સ્વરમ ઉપર પ્રતિનધ મૂકતો કુકમ ફરમાવવામાં આવ્યો અને તેને આગળ વધવુ અડકાવવામાં આ યુ હમરો માણ્યનુ આવુ સઘસ આ અટમયતના હુમથી વિખેરાઈ જવાતે બ ને જીન ઉપર જેમી મથુ આ પોલીસ અમનદારોની મુચનાઓ હતા ત્યારથી એમ તમુ પણ અમવાની ના પાડી ગત પડી ગઈ અને મુશગાર વગસાદ પ ના નાડયો હતા એ વરમદમાં બીજાને રપટે અને વહેતા પાણીમાં સ્વદાર તથા બીજા નેતાઓ આ લોકે ત્યા જ ખેરી રણ બીજે વિરમ પેરાંથે નેતાઓને અને બહેનોને પડરામાં આવ્યા અને બાબીના લોકો ઉપર ધાતળી લાગીમાર વરસાવવામાં આવ્યો આ વખતે પણ સગારને ત્રણ માનની અગ ર્ષ્ટ આ લેમને યગવ જ્ઞેનમાં રાખવામાં આ ના દરન્યાન ત્રી સનુ અને શ્રી જનકરની વાગસારો કઈક આગળ વરી હતી તેમના પ્રવનરી ના ૧૪મી ઓગસ્ટે ધરમ જ્ઞેનમાં ૧૧૨૩ની સાથે વાતો કરના પતિન મોલીનાનજ પડિન જ્ઞેનદરવાવડ તથા ૧૦ લેયદ મહમૂ તે અલાદાનાદની નેની જ્ઞેનમાંથી યરવ જ્ઞેનમાં વાવવામાં આવ્યા સ્વદાર, શ્રી જયરામ ભ તથા શ્રીમળી નાયડુ યગવ જ્ઞેનમાં જ હતા એમને પણ ગાંધીજી પામ લઈ જવામાં આવ્યા મેઝેન્ના પ્રતિનિધિઓ તરીકે આ અવ જ્ઞેનની પેના બે વિદ્વિકારો સાથે મચ્ચન ર્ષ્ટ મેઝેમ પ્રતિનિધિઓએ પ્રથમ તો એ સ્પષ્ટ મ્પુ કે મેઝેન્ની કારોજરી અમિનિને અને જવુ પડે તો મેઝેન્ની મદાઅમિનિને પૂજા મિના તેઓ ક્કો દેવગો જવામ આ રી મે ની પણ પોનાન અગ અનિપ્રાય તરીકે તેઓએ જ્ઞેનનુ કે સ્વદાર નીવેરી માચ્ચીઓ સીકગના તૈવાર થાય તો જ મ્પ્રિ મંતો મગક નિગકરમ્પુ નીક ણી શકે

૧. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાથી ચોતાની મરજીમાં આવે તો હૃદય થવાને હિંદુસ્તાનને હક સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારવો જોઈએ.

૨. હિંદુસ્તાનને, લોકોને જવાબદાર એવું સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય રાજ્યતત્ત્વ મળવું જોઈએ. લશ્કર ઉપર તથા આર્થિક બાબતો ઉપર તેનો કાબૂ હોવો જોઈએ. તેમા ગાંધીજીએ વાર્ષિકરોચને લખેલા કાગળમા જે અભિચાર મુદ્દા જણાવ્યા છે તે બધા આવી જાય.

૩. બ્રિટન હિંદુસ્તાનમા જે હકો અને છૂટો ભોગવે છે, જેમાં હિંદુસ્તાનના કહેવાતા સરકારી દેવાનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેમાથી જે જે વસ્તુઓ રાષ્ટ્રીય સરકારને અન્યાયી અથવા હિંદુસ્તાનના લોકોના હિતની વિરુદ્ધ લાગે તે એક નિષ્પક્ષ પત્રને સોંપવાને હિંદુસ્તાનને હક હોવો જોઈએ.

૪. પરદેશી કાપડ અને દારૂ ઉપર માત્ર રીતે ચોષ્ટી કરવાનું કોંગ્રેસ ચાહુ રાખશે. સિવાય કે સરકાર જ દારૂ અને પરદેશી કાપડનો પ્રતિબંધ કરે.

૫. લોકોને મીઠું એકઠું કરવાનો તથા બનાવવાનો હક રહે.

૬. આટલું થાય તો સત્યાગ્રહ પાછો ખેંચી લેવામા આવે. તેની સાથે જ જેઓને દિસા જરવાના ગુનાસર સજા નહીં થઈ હોય તેવા સત્યાગ્રહી અને ખીલ રાજકારી કેરીઓને છોડી મૂકવામા આવે, સોલ્ટ એક્ટ, પ્રેસ એક્ટ, રેવન્યુ એક્ટ અથવા એવા ખીલ કાયદા નીચે જેમની મિલકત જપ્ત થઈ હોય તે પાછી આપવામા આવે, સત્યાગ્રહી કેરીઓ પાસેથી વસૂલ કરવામા આવ્યો હોય તે સિવાયનો દડ રદ કરવામા આવે, મુખી તથા ગીઓ તથા ખીલ સરકારી અમલદારો જેઓએ રાજનામા આપ્યા હોય અથવા સત્યાગ્રહની લડતને અંગે જેમને ખરતરફ જરવામા આવ્યા હોય તેમને પાઠ નોંધરીમા લેવામા આવે; અને વાર્ષિકરોચે કાઢેલા બધા એડિંગ્સનો રદ કરવામા આવે.

આ શરતો લઈને શ્રી જયકર તથા શ્રી સપ્ત વાર્ષિકરોચ પાસે ગયા. તેના તરફથી બહુ જ અસતોષકારક જવાબ મળ્યો. છતા તેઓ ફરી પડિત મોતીલાલજી, પડિત જવાહરલાલજી તથા ડો. મૈયદ મહમૂદને નંની જેવમા મળ્યા અને તેમનો કાગળ લઈ ગાંધીજી, સરદાર, શ્રીમતી સરોજિની નાયક તથા શ્રી જયરામદાસ દોલતરાગને મરવડા જેલમાં મળ્યા તા ૫-૬-૩૦ના રોજ ગાંધીજી અને ઉપર જણાવેલા તેમના આર્થીઓએ કોંગ્રેસની માગણી ફરી સ્પષ્ટ શબ્દોમા રજૂ કરી અને વાર્ષિકરોચની દરખાસ્તો બિયકુલ સતોષકારક નથી એમ જણાવ્યું આમ શ્રી જયકર અને સપ્તની વિધિનો અંત આવ્યો.

જેલની અંદર આ પાટાઘાટો આવતી હતી ત્યારે બહાર લડન પહેલાં કરતા પહુ વધુ ગરમ થઈ હતી લારીમાગ તો સામાન્ય થઈ પડ્યો હતો આરડોલી તથા બેરસદમા મહેસુલ નવી આપવાને કાગલે પોલીને ડિભા પાકે જપ્તીમા લેવા માગ્યા હતા તથા લોકો ઉપર અનેક પ્રકારની કનડગત કરવા માડી હતી પોલીસના દુર્વર્તનમાથી બહેનો પહુ બચવા પામતી નહોતી.

એ ત્રાસમાંથી બચવા માટે આખાં ગામનાં ગામ પાસેની ગાયકવાડી હદમાં દિગ્ગત કરી ગયાં હતાં, અને ખેતરોમાં ધામપૂજાના અથવા પાલાના માંડવા બાંધી તેમાં રહેતાં હતાં. આમ જ્યારે ભડી ખૂબ જ તપેલી હતી ત્યારે નવેમ્બરની શરૂઆતમાં સરદાર ફરી પાછા બહાર આવ્યા. આ જ અરસામાં મહાદેવભાઈ પણ એમની જ માસની સગ્ન પૂરી કરીને બહાર આવ્યા હતા. સગદારે બહાર નીકળીને લોકોને તેજ કરનારાં ભાષણો કરવા માંડ્યાં. એટલે 'હિન્દી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ નામના મંડળની' ગેરકાયદે પ્રવૃત્તિઓ સાથે તેઓ સંબંધ ધરાવે છે એમ કહી સરદાર તથા મહાદેવભાઈ ઉપર સરકારે વાચાખંધીના હુકમો કાઢ્યા. જોકે તેમણે તો બહાર આવ્યા પછી તરત મુખર્ષિમાં માંડવીનો ખાદીભંડાર ખુલ્લો મૂકતાં લોકોને કહી દીધું હતું કે,

“મારા દિલની વાણી તમને કયા અળગી છે? એ વાણીના ઉપર જગતમાં કોઈ તાણુ મારી શકે એમ નથી. હું જેવમાં ખેડો હોઈશ ત્યાંથી પણ એ તમને પડોંચશે અને તમારા હુકમો ઊતરશે.”

બાગડોલીના, જલાલપુત્રના, ખેરમદના એમ કેટલાક તાલુકાઓના ખેડૂતો દિગ્ગત કરી ગયા હતા તેમને પણ આ સમાચારથી જ તેમણે સંદેશ આપી દીધો :

“કેટલાક મને સવાલ આપવા આવે છે કે ગુજરાતના ખેડૂતને શા માટે પાયમાલ કરે છે? ગુજરાતનો ખેડૂત એટલે પાગલો હોય તો મને ખરેખર દુઃખ થાય. પણ તે શમવો નથી ગુજરાતને એટલે આ હકાતમાં વર્ષ જશે તો તેણે દેશની મુક્તિના યજ્ઞમાં સારામાં સારો ફાળો આપ્યો એમ હું માનીશ. જે ચાર તાલુકાઓ આવે હશે છે તેમને નક્કશામાંથી કાઢી નાખવા હોય તો બલે કાઢી નાખે હું તેમને માટે મગ્દર થઈશ. આખલે તો આ આજી નકરો બૂરસી નાખીને તેમાં નવા રૂમ પૂરવા છે એ નવા નક્કશામાં ખરા હાજરના સ્થાનો આ તાલુકાઓના ચિતરશે. ખેડૂતોની જમીનો જશે એવી ખીક દેખાડવામાં આવે છે. ખેડૂતોની જમીન જશે તો શું સરકારને કોઈએ તાબાના પતરે આ દેશનું શાબ્દ લખી આપ્યું છે?”

ગુજરાતની માફક કર્ણાટકમાં ખીરસી, સિદ્ધાપુર તથા અકોબા તાલુકાઓમાં ખેડૂતોએ નાકરની હકત ઉપાડી હતી ગુજરાતના ખેડૂતોની એક સભા આગળ તેમને ઉદ્દેશીને સરદારે કહ્યું :

“કર્ણાટકના બહાદુર ખેડૂતો તમારી સાથે ભોગ આપવામાં, જમીન અને મિલકત ગુમાવવામાં તથા હાડમારીઓ વેકવામાં હરીફાઈ કરી રહ્યા છે. તેમને ત્યાં જમીનો થઈ છે, જમીનો ખાલસા થઈ છે અને ટેકાથે માલસો જેવમો ગયા છે સ્ત્રીઓ અને પુત્રો દુઃખ અને કષ્ટોની કમી પડવા કરતાં નથી. તેઓ છેક પાયમાલ થઈ ગયા છે. તેમની ખસે કશા સાધન રહ્યાં નથી. તેમની બહાદુરીની અને ભોગની આ વાતો સાચીને માફે હુકમ તેમની પ્રશ્ન કરે છે, તેમનાં

અપાઠ કષ્ટોતુ સામગીને કોઈ મઈ વાર હુ ક પી જીહુ ધુ છતા તેમને માટે હું મગર થાઉ છું.

તેમનુ પોતાનુ ગામ વરમસદ આલુદ તાનુમમા આવેલુ છે તે ગામ ઉપર મહેસુલ વસુલ કરવા પોલીસે એક વાર ધાડ પાડેની ત્યારે સરદારના એશી વર્ષના વૃદ્ધ માતૃશ્રીને પણ પોલીસની કનડગતને લલાવો મળેવો પોલીસ ધરમા પેડી તે વખતે તેઓ રાધતા હતા પોલીસે રસોડામા બઈ ચૂના ઉપર મૂકેના વામણો ફેકી દીધા ભાતના તપેવામા કાકગ અને કેરોસીન નાખ્યુ અને અધુ રમણુભમણુ કરીને નાખી ગયા ગામના જુવાનિમાઓ આ બેઈ ઊકગી તેા ખૂમ જમ્યા પણ આ લડન અહિસદ છે એ યાદ કરી તેમણે આમેશી ગખી

સરદારે તેમની આ બને જ્ઞેમા વખતને કેવો ઉપયોગ કર્યો હતો તે આપણને એ ઉપગથી ખમ પડે છે કે સામરમતી જ્ઞેલમાથી નીજ્યા ત્યારે નવ રતન સૂતરને કમલો કાતી લાખ્યા હતા અને યરડામાથી નીજ્યા ત્યારે આઠ રતન સૂતર 111 લાખ્યા હતા જ્ઞેલમાથી તેઓ બહારની લડતની, લડતમા પડેના ભાઈમહેનોની, પોતાના માતૃશ્રીની કેરી ચિતા રાખતા અને મણિમહેને વખતોવખત કેરી શિખામણુ આપતા તે તેમણે મણિમહેને ઉપર નખેલા નીચેના કાગળોમાથી જણાઈ આવે છે યરવડા જ્ઞેલમાથી તા ૮-૮-'૩૦ના રોજ લખેના કાગળમા તેઓ મણિમહેને લખે છે

તખિયત સલામીને ખૂબ મામ કરને ખેગ જિલ્યામા રખડવાનુ રાખને અને લોકોને ટિમત આખ્યા કરને મઈને મથરાવા ન હેવા માવળ વરને બંને તેા એક દિવસ મળી આવને તેમને મગના જવાનો દિવસ હોય તેની તપાસ કરી તે દિવસે જુડ અટન તેમના મગારડારના દિવસમા અતરાય ન આને મયા મગમમા ઠીક હકીકત લખી હતી એમ દર અડવાદિરે અગગ દસમા દિવસને અતરે ખબર લખ્યા કરને

કારીકાકા મયા એ પણ ઠીક થયુ થોડો અનુભવ યશે એ પણ સાહુ જ છે ખાને વળી ફરી વખત મયે તેા મળી આવને એમને મઈ પેસાની જુડ હોય તેા કૃષ્ણલાલને મળી મારા ખાનગી ખાતામાથી મગારી આપી શકાય

છગનલાલ જ્ઞેરી બને બહાર ફરતા બહાર ફરનારનુ પણ કામ છે વખત આગે સૌ કેમણે પ રો સૌની સાથે મીકાશથી કામ લેવાનો પ્રયન કરવો કોઈ ને બનતા સુવી માઠ ન લાગે એમ કરવુ આ યજ્ઞમા સૌ કોઈ વહેવામોડા મને કે કમને પડ્યા વગર રહેવાના નથી ઉતાવળ કે અધીરાઈથી કામ ન થાય માટે કોઈ ને દુખ ન લાગે તેરી રીતે સમજવી કામ લેવુ તુ હાલ કયા રહે છે તે ખબર લખી નથી હુ માની લેઉ છુ કે દાદુભાઈને ત્યા જ રહેવાનુ રાખ્યુ હશે

લિ

ખાપુના આશીવાઈ'

તા ૩-૧૦-૩૦ના રોજ લખે છે

તમારો જે । જેનાથી લખેલો મગજ મળ્યો હતો ત્યાર પછી સાગર મનીથી કઈ લખરો એમ માની ગઈ હતો પરંતુ તમને તો મહિનામાં એક જ કાગળ વખવાની છૂટ હોવાથી વખતે નહીં લખી શકાય એમ દરો એટલે તમારી ખબર તો ચિત્રાબાઈ મળવા આવ્યા ત્યારે સૌ નડુબહેનને કાગળ હતો તે કપરથી પછી સાબરમતી મયા પછી તમને તાવ આવેતો એમ તેમના નાચળ ઉપગ્રથી નબુ હવે આગમ થઈ ગયે હશે ત્યજ આ ઋતુમાં મહેરિયા હવેગા માય છે એને જરા સભાગ રાખવી બેઈએ પેા સાફ આવે તે માટે ડોકર પાસેથી કઈ દવા નિવમસર લેવી એલે કઈ અટચગ નહીં આવે સોબત તો કોઈ ને કોઈ મગી રહેતી હશે સવિતાબહેન એક મહિના માટે ત્યાં આયા છે ખેડાવાળા મોઈ ને કોઈ મોના જ મરો એ કે સોબત મગી રહેશે

હિદી અને મરાઠી તાબુ મરી ઇમ્મય તો સાફુ જલ તમારી પાસે તો મામ નેવામાં આવણુ હશે એલે પૂલ્નો વખત મળે કે નહીં એ ખબર નથી નામમાં વખત ભય ને એક રીને સારુ જ છે અટી આવ્યા પછી તમે પૂછી મોનાની એટલે મે તો પાણુ ચાર રોજ સુતર જેવી માટચુ છે અહીંથી છૂટયા પછી કામમાં પડતા પહેલાં અમલાવાદ આવી એ વખત તમને મગી જઈર હવે એક મહિનો બાકી છે મહાદેવ તો મારા પહેલાં છૂટયા હશે છૂટીને વરત કામમાં પડતા પહેલાં મને મગી ભય તો ઠીક ચિત્રાબાઈ આવતા અકવાડિયામાં મળવા આવશે ત્યારે એમની લેડે ખબર મોકલાવીગ

વળિયત બરાબર સભાગલે બાપુની ગીતા અને આશમજનવાવલિ માથે હશે તેનો ઉપયોગ બરાબર કરવે લેલના નિયમ બરાબર પાળવા લેલર અને સુપરિન્ટેન્ડે ટને પડુ આપણા વતનથી જીવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો

મારી નબિયત સારી છે સાબરમતીમાં લેટચુ વળગ શુભાચ્યુ હતુ તેટલુ પાણુ મેગની બહાર નીકળવાની ઉમેદ છે બાપુના ઉપર મગજ લખવો હોય તો મને જુદો લખવાની જરૂર નથી એમને જ લખવો રિયાગમાં ઠા પડશે તે વખતે પડા એ વા માટે બેઈએ તો નડુબહેનને ખબર આપલે બાકી તો લેલમાથી મામળા મળશે એનો ઉપયોગ કરવો એ જ સાફુ

ચિત્રાબાઈ આવતા અકવાડિયામાં શુક્રવારે મર નિવારે આવવાનો છે મિચારો એના બહાર રહો છે એ ને મૂઝાય છે નોકરી હોવાનો વિચાર કરી રહ્યો છે મે તો એને જેમ મરુ હોય તેમ મરવાની રવ આપવી છે

લેલ કમિગીમાથી વખતે કોઈ મળવા આવે તો તેમની સાથે પડુ ઠીક સવચતાથી વાવ જવી મિ ઉવિસ વખતે તપસ કરે તો કઈ અડચણ હોય તો તેમને ખબર આપવે બાકી તો લેલમાથી જીવુ કુ લખવાનુ ટોપ ? અને બીજુ કુ લખી શકાય ? એકગીબની તબિયતના સમાચાર મગી મોકલે એટલે બસ તમરી સાથે બીજુ બહેનો હોય તેમની મહોબત કરવે અને તેમને ખૂમ ધીરજ અને હિમત આપવે

૧

બાપુના આશીર્વાદ

તા ૧૩-૧૦-'૩૦ ના કાગળમાં લખે છે

“તમારો તા ૭-૧૦-'૩૦નો કાગળ મળ્યો છે તાવ મળ્યો અને તબિયત સારી રહે છે ત્વગી આનંદ થયો ત્રિ ડાહ્યાબાઈ પાછા નવા શુક્રવારે મળી ગયા આ વખતે રામદાસ અને મીરાળહેન પણ આવેલા હતા તેમની પારોથી તમારા સમાચાર મળ્યા હતા એ રીતે તો તમને ત્યાજ રાખેલા છે એ ઠીક થયું છે ખીલ બધાને સગવડ થઈ પડશે

“પુરોદબહેનની તબિયત નાનુક છે અને વળી સગવડ કઈ જ નથી એમને આડચક્ષુ તો પડશે પણ એ તો નિભાવી લેશે જેટલી સગવડ કરી આપી શકાય એટલી કરી આપીએ એટલે બસ એમને આ વર્ગમાં મૂકેલા છે એટલે નિયમ પ્રમાણે કમોડ મળવું જોઈએ જતા કંમ નથી મેગની સંક્યા એ સમજાવ્યું ગમતો નથી અને લાગે છે કે એમને આ વર્ગના નિયમોની માહિતી પણ ન હોય

“મહાદેવબાઈને તો રામદાસ સાથે સહેરો લેવાની દીધો છે એમને હવે તમારે કઈ ચિંતા ન રહેતી મારે પણ હવે કૃત ત્રણ અઠવાડિયા જ બાકી રહ્યા છે તે ખરી એક વખત અમદાવાદ આવી મરી જવા પ્રયત્ન કરીશ તે વખતે વગી શી રિયતિ હશે તેની આજ્ઞા શી બજાર પડે ?

‘ મેજર સાહેબ બહુ બહા છે એમને એમનાથી બનશે એટલી સગવડ આપશે પણ એ ધારે તેટલું મરી રાખે તેમ નથી એટલે આપણે તો જેટલું વેકવાનું આવી પડે તેટલું વેકવ બગડીને માટે લડવું પડે એ નનાઈની વાત છે * હતા તમે બધા ત્યાજે ઠીક લાગે તે મરને બાકી એ વિષય એવો છે કે સરકાર એમા લડવા વખત ન આવવા હ

‘શ્રી બહેનોની સલાહ રાખજો અને સૌને બહાદુર બનાવી બહાર મોકલો

‘વાચવાને વખત ન મળે તેની જરૂરી ચિંતા કરવાનું કારણ નથી તાતવાને માટે પણ વખત મળે તો જ કાંતલે ત્યાજા ખીલ કમોમા જેટલો વખત આપવો પડે તેટલો વખત આપવો

“મારી પાસે તો પૂણી ખૂબ આવી પડેલી છે અને તાતવાનું પણ ખૂબ આવી રહેલું છે રોજ એ હબર વાર કાંતવાનું રાખ્યું છે હવે પૂણીની જરૂર નથી વખત પણ હવે થોડો જ રહ્યો છે વગી બરા આશ્રમો અને સમિતિઓ ઉપર ધ્યાન આવી છે એટલે કોઈને પૂણીના મા માટે રોજવા એ પણ પાપ કરવા જેવું છે મને તો બાપુ પણ પૂગી મોટી આપના હતા પણ એમને તાતવું રહ્યું તે માટે જોઈએ તે ઉપરાંત મારે માટે ખીજવાનું કામ કરના હતા એમને મે ના પાગ

‘મારી તબિયત સરસ છે સાબરમતીમાં જેટલું વજન ગુમાવ્યું હતું તેટલું પાછું મેગવી લીધું છે આટલી તો આ વર્ગનો ખોરાક જ લેવાનું રાખ્યું

* આબરમતી જેટલા બહેનોની કાચની બગડી પણ ઉતારી લેતા અને કહેતા કે તમારે પહેરવી હોય તો સુતરની બનાવીને પહેરો આની સાથે ત્યાજી બહેનોએ વિરોધ ઉઠાવેલો પત્રવ્યવહારથી જ એ પ્રકરણ ખરી ત્રણ હતા અને બહેનોને બગડી પહેરવાની ફરત મળી હતી

છે. ખીલ ખંધાની સાથે રહેવામાં એ જ રીતે સગવડ આવે તેમ હતી. જેરામદાસ અને અદુભાઈ મનમાં છે. એમણે તમને આશીર્વાદ મોકલ્યા છે. મયુરાદાસ અહીં નથી. દિલ્લીથી અહીં આવ્યા જ નથી. એમને પરમાર્થા વેવગામ જેલમાં લઈ ગયેલા છે. ભાઈ જમનાદાસ દ્વારકાદાસ અહીં અમારી સાથે હતા. તેઓ આજે સવારે છૂટી મુંબઈ ગયા છે.

“ચિ ઠાલાભાઈ બહુ મૂઝાયા કરે છે નોકરી છોડી દેવાની વાત કરતો હતો મે તો એને જેમ ઇચ્છામાં આવે તેમ કરવાની વ્હાળી છે પણ એને ઉપાધિ વળગેલી છે એટલે શું કરી શકશે તે સમજી શકતો નથી.

“પુરશેઠબહેન ને સવિનાબહેનને, તથા ખીલ મી બહેનને મારા આશીર્વાદ મહેને.

ચિ

બાપુના આશીર્વાદ”

ખીલ વાર જેલમાંથી બહાર આવ્યા ત્યાર પછી સરદાર ઉપર ભાવજીબંધીને દુકમ કાઢવામાં આવ્યો. પણ સજામાં પડેલા અને દિલ્લરત કરી ગયેલા ખેડૂતોને મળ્યા વિના તેઓ જગત જેલમાં જતા ઇચ્છતા નહોતા. જોકે સરકાર એમને બહાર રહેવા દે એમ નહોતી સરદારે કપાઈ પોતાને પકડવાનું એકે સીધું બહાનું ન આવ્યું ત્યારે મુખર્મી આદી બંડાર પુલો મૂકતા તેમણે કરેલું ભાવજી પોલીસે સોંપી કાઢ્યું અને ડિપ્રેમ્પના ખીલ અધ્યાપિયામાં તેમને ફરી પકડ્યા તેમના ઉપર મુકદ્દમે આવ્યો, તેમા મુખર્મીના ભાવજી ઉપરાંત તેમના ખીલ ગુના એ બતાવવામાં આવ્યા કે તેમણે મુનસીને ડાગજ લખ્યો કે આપણે સડતને મોખરે રહેવું જોઈએ, ડોક્ટર કાનુગાને બગને થોડા ખેડૂતો સરદારને મળવા આવ્યા, ભાઈવાલ સારાભાઈને ત્યા ત્રીસ આળીમ ખેડૂત જેવા લોકો બેગા થયેલા ત્યાં સરદાર અને મહાદેવ દેખાઈ ગયા હતા, અત્યામદ આશ્રમમાં કેટલાક ખેડૂતો સરદારને મળવા આવ્યા હતા, કેટલાક રિદેશી વખતના વેપારીઓ કાનુગાને બંગળે સરદારને મળવા મવા હતા અને માલોહચોકમાં સ્વયંનેચકે ચિદેશી કાપડની દુકાનો આમે ચોટી કરતા હતા ત્યા ચર્મને અડદાગ પગર થયા હતા. આ બધા તેમના ગુના માટે તેમને નવ માગની અજ કરવામાં આવી

આ વખતે લોકો ઉપર કેટલો ઘાતકી વ્યવસ્થા ચાલી રહ્યો હતો તેનું વર્ણન વિખ્યાન પત્રકાર મિ. એ સ્પર્ડ જેઓ આખા વિદુસ્તાનમાં ફર્યા હતા તેમણે તા ૧૨-૧-૩૧ના 'મેમેન્ટર ગાર્ડિયન'મા કર્યું છે. તેમાંથી ગુજરાતને સમનું વર્ણન અહીં ઉતારીયું

“ગુજરાતના નામદાર શ્રી. પી. જે. મુન્ડરેજા વાલ્લભજીવલો મારી શને દુકમ પુગનો છે. જુ આ મામલમાં પાંચ દિવસ રહ્યો હું કામદા મુજબની સખાઈ તે ત્યા પૂગની કડક હતી જ. બારડોલી અને વોરસદ તાલુકામાં લમમત ફરક

ખેડૂત મહેસૂલ આપવાની ના પાડતો હતો. અનેક હેતુથી પ્રેરાઈને તે એમ કરતો હતો. ગાંધી પ્રત્યેની લાક્ષિત, સ્વરાજની તમત્તા, અનાજના ભાવ ખેરી જવાને લીધે વેઠવી પડતી આર્થિક મુશ્કેલી, એમ ઘણાં કારણો મહેસૂલ ન ભરવા માટે લેખાં થયાં હતાં. આના જવાબમાં સરકારે ખેતરનો ભોગ પાક જપ્ત કરવા માંડ્યો, લેસો જપ્ત કરીને હરાજ કરવા માંડી, કૂવા ઉપરનાં એન્જિન અને પંપો ઉખેડી લઈ જવા માંડ્યાં. અને આ બધું નહીં જોઈ કિંમતે વેચી નાખવામાં આવતું. ખેડૂતને ચાળીસેક રૂપિયા મહેસૂલના ભરવાના હોય તે બદલ તે પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી ખેસતો. વળી અમલદારોએ એક તદબીર એવી કાઢી હતી કે મહેસૂલનો હપ્તો ત્રણ મહિના અગાઉ લેવાનું કરાવ્યું હતું. પરિણામ એ આવતુ કે ૧૯૩૦ના બને હપ્તા જેમણે ઓકટોબર સુધીમા ભરી દીધા હોય તેમને ૧૯૩૧ના હપ્તા જન્યુઆરીમાં ભરવાના આવતા. આ બધું કાયદા મુજબ થતું હતું, પણ તેથી વેઠવી પડતી હાડમારી માણસને ગાંડો કરી મૂકે એવી હતી. અને આ બધાને માથે લોકોને પોલીસનો ખેહડ ત્રાસ વેઠવા પડતો. બંદૂક અને લાઠીઓ લઈને પોલીસ આ ગામડાંમાં ફરતી અને જે મળે તે ખેડૂતને લાઠી અને બંદૂકના કુદાનો સ્વાદ અપાડતી. આવા જુલમનો ભોગ થઈ પડેલા માણસોનાં પિસ્તાળીસ નિવેદનો મેં લીધાં છે અને બે સિવાય બાકીના કેસોમાં તે તેમને પડેલા સોળ અને થયેલા ધા મેં નજરે જોયા છે. એક છોકરીએ શરમને લીધે મને ધા ન બતાવ્યા. આમાના કેટલાક કેસો તે ગંભીર ગણી શકાય. એક માણસનો હાથ ભાંગી ગયેલો હતો, એક માણસનો અંગૂઠો કપાઈ ગયેલો હતો, જ્યારે બીજાને આખે શરીરે મારના ચાઠાં હતા. કેટલાક કેસો દૂરની હોસ્પિટલમાં હોવાથી હું જોઈ નહીં શકેલો આમા હેતુ ગમે તેમ કરીને મહેસૂલ આકાવવાનો હતો. માર મારવામા આવે અને બેસ પકડવામાં આવે એટલે હપ્તાની મુદત ન થઈ હોય તોપણ મહેસૂલ ભરાવી દઈ શકાતુ. મેં તે એવા કેસ પણ જોયા છે કે ખાતેદાર ન હોય એવા માણસને પણ મારીઝૂડીને તેની પાસેથી તેના પડોશીનુ મહેસૂલ વસૂલ કરવામા આવેલું. ધણા કેસોમા તે લડતમાં જોડાનાર ગામને કેવળ ત્રાસ ઉપભવવાનો જ હેતુ હતો, કાશ્ણ ત્યા મહેસૂલ વસૂલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નહોતો. આ એક પ્રકાર તે પોલીસને માટે ગમત કહીને થઈ પડ્યો હતો માણસને પૂછે 'કેમ, તારે સ્વરાજ જોઈએ છે ને? લે ત્યારે.' એમ કહીને જ્યાર લાડીના કુટકા લગાવી દેવામાં આવે આમા વધારે ભૂહૂ તેમ જ હેતુ કે પોલીસના તેમ જ રેવન્યુ ખાતાના અમલદારો ખેડા જિલ્લામા પાટીદાર લોકોની સામે બારેયા લોકોને ઉરકરી કોમી ઝેર ફેલાવતા પાટીદારોને મારવાને, તેમનુ દેવુ હોય તે ન આપવાને, અને તેમના ધર સળગાવી દેવાને બારેયાઓને ઉરકેરવામા આવતા. રશિયામાં કોમ્યુનિસ્ટ અમલદારો ગામડામા વર્ગવિમુક્ત જગાવવાને માટે જે ભતના ઉપાયો લેતા તેના કરતાં આ ઊતરે એવા નહોતા.

* * *

“ ચોરસદમાં કાચા કેદીઓને રાખવાની મેં એક જગા જોઈ. જનવરને રાખવાના મુલ્યા પાંજરા જેવી જ હતી. ત્રીસ ચોરસ ફૂટ જેવડા એ પાંજરામાં

અદાર કેડીઓને રાખેલા હતા આ યાજ્ઞરામથી તેમને દિવસમાં એક વાર અર્ધ પોણા કલાક માટે મો ધોવા અને બન્ને જ્યાં માટે કાઢવામાં આવતા”

દરમ્યાન તા ૧૨-૧૧-૩૦ના રોજ લડનામાં ગોળમેજી પરિષદ બાદશાહી દાદ સાથે મળી કોંગ્રેસની ગેરહાજરીમાં એ પરિષદમાં કૃષી વાસ્તવિખતા તો નહોતી જ, કતા બ્રિટિશ મુન્દીઓએ બધા ડાળ સારો બન્યો તા ૧૬-૧-૩૧ના રોજ બ્રિટિશ વડા પ્રધાને હિંદના રાજ્ય બધારણ વિષે બ્રિટિશ સરકારની નીતિ અને ધરાવતી જાહેર કર્યાં અને પરિષદ મુલતની ગાંધી પોતાના ભાષણમાં તેણે ઉચ્ચે ઉચ્ચે ‘ દરમ્યાન જેઓ અત્યાર સરિત્ત બગની લડતમાં જોડાયા છે તેઓ વાર્ષિકરોયે ઢરેની અપીલને અનુકૂળ થશે તે તેમની સેવાઓ સ્વીકારવાની ન્યસ્થા કરવામાં આવશે” આ ઉપરથી તા ૨૧-૧-૩૧ના રોજ અબ્બાહામાદ સ્વરાજ બવનમાં કોંગ્રેસની કારોબારીએ મળીને દરાવ કર્યો કે ગોળમેજી પરિષદમાં થયેલા કામખાતે કોંગ્રેસ જરા પણ માન્યતા આપતી નથી અને ઇંગ્લંડના વા પ્રધાન મિ રામ્સે એકઠાન કે બ્રિટિશ સરકારની જે નીતિ જાહેર કરી છે એના ઉપર પુખ્ત વિચાર કરીને દરાવે છે કે એ નીતિ એટલી ગોળગોળ કે તેથી કોંગ્રેસને કશો સતોય થાય એમ નથી

એનામાં લડતથી થી શાસ્ત્રી, સમુ તથા જ્યકગનો પ મોતીરાવજી ઉપર તાર આ યો કે અમે જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાં આવીને તમારી સાથે મમનત કરીએ નહીં ત્યાં સુધી બ્રિટિશ વડા પ્રધાનના ભાષણ ઉપર કશો દરાવ ત કરવાની કોંગ્રેસને અમારી વિનતી છે તે ઉપરથી મોતીરાવજીએ બધા સમયેને સૂચના આપી કે આ દરાવની હાકલ બહાર કાઢી જણે નહીં અને દરાવ ઊપામાં આવે નહીં એની સૌએ કાળજી રાખની છતાં દરાવ તો ઊપામાં પહોંચી ગયો ગોળમેજી પરિષદ મુલતની રાખની વખતે બ્રિટિશ મુન્દીઓની એવી ઇચ્છા હોવી જોઈએ કે કોંગ્રેસને ગોળમેજીમાં લાવવાનો હજી એ પ્રયત્ન થી જોવો તે ઉપરથી વાર્ષિકરોયે તા ૨૫-૧-૩૧ના રોજ જાહેરનામું બહાર પાડીને ગાંધીજીને અને કોંગ્રેસ કારોબારીના તમામ સમયેને વિનયરતે છોડી મૂકવા જોઈ તેઓ અદર અદર મસનત કરી શકે લડત દરમિયાન જેઓને કોંગ્રેસ કારોબારીના સમયે બનાવવામાં આવ્યા હતા તેમને પણ છૂટા કરવામાં આવ્યા આ જાહેરનામાને પરિણામે મ્હ જનીસ માણસોને ડેડનામાં આવ્યા છૂટનારા સમયેમાં સરદાર પણ હતા કારોબારીના સમયેના છૂટાથી લડતનું એ નવું પ્રયત્ન શક થાય છે

ગાંધી-અર્ચિન કરાર—લડતની તહકૂબી

ગાંધીજી અને કારોબારીના સભ્યો બહાર આવ્યા, તે વખતે પડિત મોતીલાલજી ગંભીર બીમાર હતા. એટલે ગાંધીજી તેમને મળવા માટે મીઠા અપ્યાહાબાદ પહોંચ્યા અસ્લાહાબાદ જઈને તેમણે કારોબારીના છૂટેલા તથા બહાર હતા તે બધા સભ્યોની સલા બોલાવી એ કે ત્રણ દિવસમા લગભગ ત્રીસેક સભ્યો ત્યા પહોંચી ગયા અને હવે શુ ઝગુ તેની મસખત શરૂ થઈ પ મોતીલાલજી મસનતમા ભાગ લઈ શકે એની સ્થિતિમા નહોતા ગાંધીજીને તેમણે જણાવ્યું કે, “ મહાત્માજી, હું તો હવે થોડી વારમા આવ્યો સ્વરાજ નેવાનું માગ નમીનમા નથી પરંતુ હું જાણુ છું કે તમે તો તે જીતી ચૂક્યા છો, અને થોડા જ સમયમા એ તમારા હાથમા આવશે ” કેબ્બુઆરીની જૂની સનાટે પ મોતીલાલજીનો દેહાત થયો તે જ દિવસે ગોળમેજીમા ગયેના આપણા નેતાઓ મુનર્ષને કિનારે જીતયાં શ્રી શાસ્ત્રી તથા સમુ મુનર્ષથી સીવા અનાહાબાદ પહોંચ્યા તેઓએ લડનમા જે જાન્યુ હવુ તેના બધા હેનાલ કારોબારી સમિતિ આગળ કબી સલગાવ્યો કારોબારીના સભ્યોએ તેમની ઠીક ઠીક બિનટતપાસ કરી એને પરિણામે આમાથી કશુ નીપજવાનું નથી એની કારોબારીના સભ્યોની ખાતરી થઈ, અને તા ૨૧મી જાન્યુઆરીના રોજ ડોએસની કારોબારીએ જે કરાવ થર્ષો હતો તે જ કરાવ ઉપર બધા છૂટેલા સભ્યો પણ કાયમ રહ્યા પેલા ભાઈઓએ ગાંધીજીને સૂચના કરી કે તમારે વાર્ષસરોયને કાગળ લખી એક મુનાકાતની માગણી કરવી જેઈએ અને એમની સાથે ખુલા દિલથી વાતચીત કરવી જેઈએ કારોબારીના સભ્યો તથા ગાંધીજીને પણ આમાથી કશુ પરિણામ આવને એવી આશા તો નહોતી, છતા પોતાનું વલણ મામા પક્ષને સમજનનાની એક પણ તક જતી ન કરની જેઈએ એ ગાંધીજીની કાર્પવદતિ અનુસાર તેમણે વાર્ષસરોયને કાગળ લખ્યો વાર્ષસરોયનો જવાબ તાબડોતમા આવ્યો કે મળના આવો એટલે ગાંધીજી તા ૧૬મી ફેબ્રુઆરીએ દિલ્હી ઉપડયા કારોબારીને કહેતા ગયા કે સમાવાનની આમતમા વાર્ષસરોય સાથે જગ પણ આગામદ વાતચીત થશે તો હું કારોબારીને દિલ્હી બોલાવી લઈગ વાર્ષસરોય સાથેની પહેલી મુલાખતમા જ ગાંધીજીને કાર્ષક આશા બધાઈ અને તેમણે કારોબારીને દિલ્હી બોલાવી ત્યાર પછી ત્રણ અવવાડિયા મુધી વાર્ષસરોય સાથેની વાગવાટો આશાનિરાશા વચ્ચે

એવા ખાતી ચાલી એ બધા વખત કારોબારી દિવ્ડીમા જ રહી. વાઈસરોય પાસેથી ચાવીને માધીજી થયેની બની વાતો કારોબારીને કહી સભાગતતા અને તેમનો અભિપ્રાય જાણી લેના કોઈ કોઈ વાર તો વાઈસરોય સાથેની મુનાજાત પૂરી કરીને ગાનીજી મધરાતે પોતાના મુકામે પાછા ફરતા તે વખતે પણ બધા સમયેને જગાડી વાઈસરોય સાથે થયેની બધી વાતચીત તેમને કહી સભાગતતા

આ બધા વખત દેશમા લડત તો ચાલુ જ હતી જોકે કાર્યકર્તાઓને એની ખાનગી સુચનાઓ આપવામા ચાવી હતી કે જે પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ હોય તે ન અટકાવવી, પણ લડતના કોઈ નવા કાર્યક્રમ ઉપાડવા નહીં છતાં પોલીસનો મિત્રજ અને તેના જુનમો એવા હતા કે કોંગ્રેસનાળા ન હાજરતા હોય તોપણ તેમને લડત આપવી પડે જેટુતોની કનડાત, જાતીઓ, જામા પાક સાથે જમીનોના વેચાણ, પાક ઉપર પોલીસોના પટ્ટેરા, પાક લેવાનો પ્રયત્ન કરનારને મારજૂક, એ બધુ પૂરજ્જોશમા ચાલુ હતુ ફાજના પીયા તથા પરદેથી આપણી દુકાનો ઉપર ચોકી કરવાનુ પોતાનુ, કામ બહેનો ખૂન જ શાંતિપૂર્વક જના એટલા આગ્રહપૂર્વક કરતી કે પોલીસથી તે સધુ જલુ નહોતુ એને અગે મહેનો ઉપર પોલીસના ઘાનખી હુમલાનો એક બનાવ ગાધીજીને અને કારોબારીને ડોડવામા ચાવી તેના યોગ જ દિવસ અગાઉ એટલે તા ૨૧મી જાન્યુઆરીએ ઓગસ્ટમા બન્યો ત્યાની સ્થાનિત મહેનોની મદદમા સાબરમતી આશ્રમની કેટનીક બહેનોએ ઘોરસદ પાસે ગાયકવાડી હદમા ડાવણી નાખા હતી એક મહેન જે શાનિથી પિમ્પેટિંગ કરતી હતી, તેને પોલીસે પકડ્યા પછી તમાચા માર્યા આની સામે ઘોરસદની બહેનોએ આશ્રમના શ્રી ગંગામહેન વૈદની આગેવાની નીચે એક સરઘમ કાઢવાનુ નહીં કહ્યું આ સરઘસનો કાર્યક્રમ શાનિથી પાર જીતરે તો તો પોલીસની આમજ જાય, એવે વારીધારી પોલીસની મોગી દુકડી સરઘસને રોકવા તૈયાર થઈને ઊભી સરઘમ નીચ્ચુ કે તરત પોલીસે તેને આગળ જલુ અગ્રમનીને વિખેરાઈ જવાનો હુકમ કર્યો મહેનો વિખેરાઈ ન જતા ત્યા જ મેમી ગર્ભ અને ગાંધીજીતો ગાના લાગી પોલીસ વરની માફક આ બહેનો ઉપર તૂળી પડી તેમની ઉપર વાગીએનો વગસાદ યસાન્યો, અને લાગીથી ઘાયલ થઈને પડેની બહેનોને રસ્તા ઉપરથી ખેચી ખેચીને બાલુએ નાખવા માડી ગંગામહેન સખત ઘાયલ થયા અને લોહીથી રગાઈ ગયા આ હકીમત મહેર ચતા દેશમા બહુ ટાલામર થયો

વાગાઘાટે દરમ્યાન પોલીસના આ અને બીજા ઘાતખી વર્તન નબધી તપાસ થવી જોઈએ એની વત નીચ્ચી તપાસ થવી જ જોઈએ એવો

કારોગારી સમિતિનો મહત્તમ અભિપ્રાય હતો, જ્યારે લડત દરમ્યાન સરકારી અમલદારો તથા પોલીસોએ કરેલા કોઈ પણ કૃત્ય સંબંધી તપાસ કરવા વાઈસરોય બિલકુલ તૈયાર નહોતા. એટલે આ મુદ્દા ઉપર વાટાઘાટો પડી ભાંગે એવી સ્થિતિ બની ચર્ષ. ગાંધીજીએ કારોગારીને કહ્યું કે તોડી નાખવાની હદ સુધી આ મુદ્દો પકડી રાખવાનું મને ઠીક લાગતું નથી, પણ કારોગારીનો એવો આગ્રહ હોય તો હું આનંદપૂર્વક કારોગારીના એજન્ટ તરીકે ચર્તાશ અને સમાધાની તૂટી પડતી હોય તો તોડીને વાઈસરોય પામેથી પાછો આવીશ. ગાંધીજીનું આનું વક્તવ્ય જોઈ કારોગારીએ પોતાનો આગ્રહ છોડી દીધો.

ખીજે એવો જ મુરકેલ પ્રશ્ન ખેડૂતોની ખાલસા થયેલી જમીનો બાબતનો હતો. આ બાબતમાં સરદારને માન્ય ન હોય એવી કોઈ પણ સમાધાની ગાંધીજી સ્વીકારવા તૈયાર નહોતા, અને સરદારનો આગ્રહ હતો કે ખાલસા થયેલી જમીનો બધી પાછી મળવી જ જોઈએ. જે જમીનો ખીજા આસામીને વેચાઈ ગઈ ન હોય તે પાછી આપવા વાઈસરોય તૈયાર હતા, પણ વેચાઈ ગયેલી જમીનોની બાબતમાં વાઈસરોયને પોતાની મુશ્કેલી હતી. કારણ ખારડોલીમાં અને ખેરસદમાં નાકરની લડત જોશમાં ચાલતી હતી તે વખતે વાઈસરોયે મુખર્ષ સરકારને કાગળ લખીને ખાતરી આપી હતી કે કોઈ પણ સંજોગોમાં વેચાઈ ગયેલી જમીનો ખેડૂતોને પાછી આપવાનું પોતે કહેશે નહીં. ગાંધીજીએ કહ્યું કે, “વેચેલી જમીનની બાબતમાં કશું ન બને તો મારે વાટાઘાટો તોડવી પડશે. આ બાબતમાં કોંગ્રેસ કારોગારીનો હુકમ (મે-ડેટ) લઈને હું આવ્યો છું વળી સરદાર વલ્લભભાઈના તેજે હું તો ગુજરાતમાં પ્રકાશુ છું. એટલે આ પ્રશ્નમાં તો મારે સરદારથી જ દોરવાનું જોઈએ. જેમાં તેઓ સંમત ન થઈ શકે એવું સમાધાન મારાથી કબૂલ રાખી શકાય નહીં” છેવટે આ પ્રશ્નનો તોડ એવી રીતે નીકળ્યો કે કોઈ ત્રાહિત માણસ વચ્ચે પડીને ખરીદનાગ પાસેથી ખેડૂતોને જમીન પાછી અપાવે તો સરકાર વાધો લેશે નહીં, એટલું જ નહીં પણ બને તેટલી અનુકૂળતા કરી આપશે.

ગાંધીજીનો ખાસ આગ્રહ તો એ હતો કે પરદેશી કાપડ ઉપર અને દારૂનાં પીયા ઉપર શાંત ચોક્કી કરવાનો આપણો હક સ્વીકારાવો જ જોઈએ. વળી જે પ્રદેશમાં મીઠું કુદરતી રીતે જ મળી આવતું હોય તે પ્રદેશના લોકોને એ મીઠું લેવાનો હક હોવો જોઈએ. એમનો ખીજે આગ્રહ એ પણ હતો કે જે અમલદારો અને પટેલતવાડીઓએ લડતને અંગે પોતાની નોકરીના રાજીનામાં આપ્યા હોય તેમને સરકારે નોકરી ઉપર પાછા લેવા જોઈએ. આ મુદ્દાઓ ઉપર તડખેડ કંવામાં મુરકેલી ન આવી.

સૌથી વધારે મદદવનો પ્રશ્ન રાજ્યવધારણને લગતો હતો એ બાબતમાં લામી વાટાઘાટો પગી, અવગત કારોબારીની મંજૂરીની અપેક્ષાએ, ગાંધીજીએ સીકાર્યું કે, “હવે પગીની ચર્ચા ગોળમેજી પરિષદમાં ચર્ચાયેલી બધારણની યોજનાનો વિચાર આગળ ચલાવવાના દેવુથી કરવામાં આવશે જે યોજનાની રૂપરેખા ત્યાં આપવામાં આવી છે તેવું ફેરફાર (સમૂહ તંત્ર) એ એક અનિવાર્ય અગ ઠે તે જ પ્રમાણે કેટલીક બાબતો દા ત દેશનુ રક્ષણ પરદેશો સાથેના સબંધો, લગુમતી કોમોની સ્થિતિ, હિંદના દેવા લેણાની પતાવટ, વગેરેમાં હિંદુસ્તાનના હિતને માટે સનામતીએ તથા હિંદીઓની જવામહારીએ એ પણ એના અનિવાર્ય અગો છે.” જેમ જમીનના પ્રશ્ન વિષે સરદારના મનનુ અમાધાન નહોતુ થતુ તેમ આ રાજ્યવધારણી પ્રશ્ન વિષે જવાહરલાલજીને અતોષ નહોતો થતો કેદીઓના છૂટકારાની બાબતમાં એકવા સત્યાગ્રહી કેદીઓને જ છોડવાના હતા બીજાઓ જેમને અટકમાં લેવાયેલા હતા તેમના કેમો અક્રિયગત રીતે વિચારવાના હતા, તથા જે મોજરો અને પોલીસો ઉપર ઉપરીના હુકમના લગને સારું ટેસો થયા હતા તેમને કરી રાહત આપવામાં આવી નહોતી આરી બધી બાબતોમાં કારોબારીના સબંધોને સનોષ નહોતો ગાંધીજીનુ કહેવુ એમ હતુ કે આપણે જ્યારે અમાધાન કરવા જઈએ છીએ ત્યારે બધું આપણી મરજી પ્રમાણે થતુ નથી જાકોઈ એક મુદ્દા ઉપર અથવા તો બધા મુદ્દા ઉપર તમારે વાટાઘાટો તોડી નાખવી હોય તો હુ તેમ કરવા તૈયાર છુ ઉવટે બધા સબંધોએ ગાંધીજીની સનાહ માની, અને જવાહરલાલજી જેઓને આ સમાધાની જરાયે ગમતી નહોતી તેઓ પણ ગાંધીજી ઉપર શ્રદ્ધા રાખી સમાધાન કબૂલ કરવા તૈયાર થયા

મારડોથી અને બોરસદ તાનુકાના જે ખેડૂતોના ઉના પાક લૂટાઈ ગયા હતા, જમીનોમાં જેમનો કીમતી માત્ર ઠોડીની કિમતે વેચાઈ ગયો હતો તથા જેમની લાખો રૂપિયાની જમીન ખાલના કાર્કને બીજાઓને વેચાઈ ગઈ હતી તેમને આ સ્થિતિની નિરાશા યાય એ સ્વાભાવિક હતુ તેમને સમાધાનીનુ રહસ્ય સમજાવવા ગાંધીજીએ કહ્યુ

“આ સુધિ એ લડવનો અવ નથી લડવનો અવ તો સ્વરાજ મળ્યા પછી જ આવશે, અને સ્વાય સ્વસત્ર મળ્યા પછી જ ન આવે કાલુ સ્વરાજ સરકાર સામે જુ સત્યાગ્રહ કરવાનો પ્રસંગ આવે બાલે તો જે સુધિ યઈ છે તે સ્વરાજની મજબૂત એક આગળ પગલુ છે હવે જે લેવાનુ રહુ છે તે વાતચીત, ચર્ચા, વાટાઘાટી લેવાનુ છે તમને થયેલા હુકમોને ખદોડે તમને અપહવવાની મે તમને વાવ કરી હોય કે સરદારે કરી હોય એણ મને સ્મરણ

નથી. કોઈ સ્વયંસેવકોએ તમને એવી આશા આપી હોય તો તે વગર વિચાર્યે. હતી એમ મારે કહેવું જોઈએ. એને માટે તમે સમિતિને કે મને કે સરદારને જવાબદાર ન ગણતા. દાંડીની યાત્રા પછી હું એ વાત કહેતો આવ્યો છું કે આ તો સિરસાટાની લડાઈ છે. આ લડાઈમાં ફના થવું પડશે, અને જે ફના થવા માગે છે તે નુકસાનીનો બહોલો શેનો માગે? તમારાં ધરખાર લૂંટારો, તમે બેરાંછાકરાં સાથે ખુવાર થશો, એમ તમને ટોલ વગાડીને કહ્યું છે. એ સહન કરવું હોય તો લડાઈમાં પડજો, નહીં તો ન પડતા એમ તમને સાફ જણાવ્યું હતું.

*

*

*

“આ સંધિ કરવી જોઈતી હતી કે નહીં એ જુદો સવાલ છે. પણ એમાં માથું નમાવવાપણું હતું ખરું? હું કહું છું કે જરાયે નહોતું. તમે બદ્દો શેનો માગો? જનમાલ ખોલા હોય તોય બહોલો તો છે જ. સ્વરાજને માટે આટલી નુકસાની ખમવાને તમે તૈયાર ન હો તો કહેવારો કે ખારડોલી, બેરસદના લોકો ફંજૂસ હતા, લૂંટવાને તૈયાર નહોતા. આપણે સ્વરાજ લઈને બેસશું ત્યારે આ નુકસાની આપવાની શક્તિ હશે તોપણ, તમે એ માગશો તો સ્વરાજના ધાતક થવાના છે. હા, સરદારને અને મને એક વસ્તુ જરૂર માયાના ધા જેવી લાગે. તમારી જે જમીન ખીજને અપાઈ ગઈ છે તે ખોવાની વસ્તુ નથી એ ચોક્કસ છે. નુકસાન થયું હોય તેનો બહોલો ન મંગાઈ કારણ આપણે મરેલાની જિંદગી પાછી નથી માગતા કે કંઈમાં જઈ આવેલાની કંઈને બહોલો નથી માગતા, પણ આ જમીન તો મળવી જ જોઈએ. સરદારે તમને જાણીને પાછી અપાવવાની કબૂલાત કરી હતી ખરી, જોકે મેં નહોતી કરી. પણ એ જમીન તેમને મળશે એને વિષે શંકા નથી. એ ક્યારે મળશે, કઈ રીતે મળશે, એ ન કહેવાય. પણ મળશે એ વાત સાચી છે. સરદારની અને મારી કરોટી કરવાને આટલી એક વાત બસ છે, તે એ કે ગયેલી જમીન પાછી મળવી જ જોઈએ. એ નથી મળી ત્યાં સુધી સ્વરાજ નથી મળ્યું. ત્યાં સુધી અમે તમારા સાચા સેવક નથી બન્યા એમ માનજો. એને માટે અમે ખાક થશું, અને તમને ખાક કરશું.”

સંધિ પછી તરત થોડા દિવસ ગાંધીજી અને સરદાર એકાદ અફવાડિયું સાથે કર્યાં. ગામેગામ લોકોના કૃષ્ણહનની સ્તુતિ કરતાં સરદાર કહેતા : “તમે સહન તો બહુ કર્યું”. પણ તમે જેવડી ઇજ્જત કમાયા એવડી ઇજ્જત થોડા જ કમાઈ શકે એમ છે.” ખારડોલીમાં કરતા હતા ત્યારે ખેડા જિલ્લાના ઇસલામ ગામમાં દિજરતીઓનાં અદાર ઝૂંપડાં બળી ગયાના સમાચાર આવ્યા. તેમાં અનેક દોરા અને ચાર મનુષ્યો બળીને ખાક થઈ ગયાં હતાં ગાંધીજીએ સરદારને કહ્યું, “એ લોકોને દરેક પ્રકારની મદદ કરવામાં આવશે એવું કહેજી તો મોકલો?” પોતાના ખેડૂતોને માટે ભારે અભિમાન ધરાવનારા સરદાર કહે, “એ લોકો જરાય મળવાયા નહીં હોય, મદદ લેવાની ના પાડશે. છતાં દરખાસ્તોએ, ઇજ્જતના જોથી વગેરે ત્યાં છે તે કરવાનું કર્યા વિના નહીં રહે.”

ખેડૂતો પાસેથી કામ લેવાની સરદારની પદ્ધતિ ગાંધીજીના કરતાં કાંઈકે છુટી પડતી હતી તેનો ધ્વનિ બારડોલીના દિગ્ગતીઓ આગળ આ વખતે કારેલા સરદારના નીચેના ઉદ્દેશોમાં આપણને સંભળાય છે. એક સરારે ગાંધીજી સાથે દિગ્ગતી ગામો જોવા ગયેલા ત્યાં સરદાર બોલ્યા :

“ગાંધીજી તો વડલી ચલાવી બાપડુ આપે. એમને હવે બોધવાનું કમું રહ્યું નથી. ખેડૂતો એ સમજે પણ શું? માટે તમારે મારું કહ્યું માનવું. એમની પાસેથી શીખવાનું મેં શીખી લીધું છે. હવે તમારે મારી પાસેથી શીખવાનું છે.”

આપણે આગળ જોઈશું કે સંધિના અમલની બાબતમાં સરદારને ધણી અકળામણ હતી અને ખેડૂતોનો સ્વભાવ તથા ખેડૂતોની મુશ્કેલીઓ ગાંધીજી નથી સમજી શકના એમ એમને લાગતું. તેની આગાહી ઉપરના ઉદ્દેશોમાં છે.

પણ આ સંધિ પછી લોહો રાહત મેળવવાની આશા કરના ધર્મ જ્ઞાપ એ ગાંધીજીને અને સરદારને બન્નેને જરાયે પસંદ નહોતું. બ્રિટિશ મુસ્લમીઓ સ્વરાજની વાટાઘાટ કરવા માટે હાથ લાગ્યા કરના હતા તે સ્વીકારવા માટે આ સંધિ હતી, લડનમાં જેમણે ગુમાચ્યું હતું તેમને રાહત આપવા માટે કે અપાવવા માટે નહોતી. વળી સ્વરાજ માટે લોકોમાં કામ કરવાની કોંગ્રેસને નક મળે તે હેતુ પણ હતો. પણ આપણે આગળના પ્રકરણમાં જોઈશું કે જે ઉદારતા અને સહભાવથી પ્રેરાઈને ગાંધીજી અને વાઈસરોય લોર્ડ અર્વિન આ સંધિ કરવા પ્રેરાયા હતા તે ઉદારતા અને સહભાવનો ઊંડો પણ દિંદુસ્તાનમાંના બ્રિટિશ અમલદાર વર્ગમાં જનરો નહોતો. એટલે ગાંધીજીના, સરદારના અને ખીન્ન કાર્યકર્તાઓના કાળજીપૂર્ણ પ્રયત્નો છતાં સંધિમાંથી કાંઈ નીપજ્યું નહીં.

કરાંચી કોંગ્રેસના પ્રમુખ

જે વખતે વાર્ષિકરોય સાંચે વાટાઘાટો ચલતી હતી તે વખતે જ કારોબારીના સભ્યો આવતી કોંગ્રેસ ક્યાં અને ક્યાં ભરવી તેનો વિચાર કરી રહ્યા હતા. લાહોરની કોંગ્રેસમાં ઠરાવ્યું હતું કે દર વરસે નાતાલના દિવસોમાં કોંગ્રેસ ભરાય છે તે દિવસોમાં ટાઢ બહુ હોય છે, તેથી માત્ર માસમાં ઋતુ સમઘારણુ હોય તે વખતે કોંગ્રેસ ભરવી. આ વર્ષે હાલ ચાલતી હતી એટલે દરેક પ્રાંતની કોંગ્રેસ સમિતિઓ પ્રમુખની તેમ જ પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી રીતસર કરી શકે તેમ નહોતુ. એટલે કારોબારીએ ઠરાવ્યું કે જે સમાધાની ધર્મ જાય તો કરાંચીમાં કોંગ્રેસ ભરવી અને તેનું પ્રમુખપદ સરદારને આપવું. પ્રતિનિધિઓની બાબતમાં ઠરાવ્યું કે દરેક પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિ પોતાને માટે દરેલી સંખ્યામાંથી અડધા પોતાના સભ્યોમાંથી ચૂંટે અને અડધા પોતાના પ્રાંતમાંથી જેલ ગયેલાઓમાંથી ચૂંટે.

સમાધાની પાંચમી માર્ચે ધર્મ, અને માર્ચના છેલ્લા અડવાડિયામાં કોંગ્રેસ ભરવાનું નક્કી કર્યું, એટલે કરાંચીના લોકોને તૈયારી કરવાને માટે બહુ થોડા દિવસ હતા. પણ ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ શ્રી જમશેદ મહેતાના સહકારને લીધે અને સ્વાગત પ્રમુખ ડૉ. ચોઈચરમ તથા સિંધના નિરભિમાની અને નિષ્ઠાવાન કાર્યકર્તા શ્રી જયગમદાસજીની વ્યવસ્થાશક્તિને લીધે કરાંચી કોંગ્રેસની વ્યવસ્થા બહુ સુદૃઢ ધર્મ શકી. કરાંચીમાં વસતા ગુજરાતીઓએ પણ તેમાં ભારે ફાળો આપ્યો. તૈયારી માટે પૂરો એક મહિનો પણ નહોતો મળ્યો છતાં હજારો માણુઓને રહેવાની, નાહવાધોવાની, ખાવાપીવાની તથા પાવખાનાપેશાબની લગભગ આદર્શ ગણાય એવી વ્યવસ્થા તેઓએ કરી. પહેલાંની કોંગ્રેસો કરતાં આ કોંગ્રેસથી એક નવેા શિરસ્તો એ પડ્યો કે કોંગ્રેસની મુખ્ય બેઠક માટે મંડપ આધવાને બદલે આકાશના છત્ર નીચે જ બેસવાનું ઠરાવ્યું. એ આકાશ છત્રવાળા મંડપની રચના, તેની અંદરના ધ્વનિવર્ધકોની વ્યવસ્થા, બેસવાની ગોઠવણ અને ત્રિરંગી દીપમાળ એ બધું કળાપૂર્ણ હતું.

કરાંચીની આ કોંગ્રેસ બહુ ક્ષુબ્ધ વાતાવરણમાં ભારાઈ હતી સરકાર સાથે કરવામાં આવેલી સમાધાનીથી નવજીવાન વર્ગને ભારે અમતોાય હતો. સમાધાન પ્રમાણે જેઓ છૂટવા જોઈતા હતા તેવા બધા કેદીઓ અમલદારોની આડખીલીઓને લીધે હજી છૂટ્યા નહોતા. વળી બંગાળ તથા પીંજ કેટલાક

પ્રાનોમા મોની નજમા કૈદીઓ અટકાવના અથવા નગરકેદમા હતા તેઓ અન્યાયદની લગને કારણે પકડાયેના નહોતા પણ રાજદારી કૈદીઓ તો હતા જ આ અમાધાનીમા તેમને ઊંચાવવાની કવી જોગવાઈ થઈ શકી નહોતી આના કગતા પણ નારાહુતુ મોદુ કારણ તો એ ટવુ કે ભગતસિન અને તેના બે અર્થીઓ મુખેવ અને ગાજુડુ, એમને પબળના એક અમદારનુ ખૂન કરવા બદલ ૧૯૨૮ના લાહોર કાનગ કેસમા કામીની મત થઈ હતી તેમને કામી ન દેવામા આવે એની બરા નવજુવાનોની માગણી હતી વાર્ષિકગેય અધેની અર્થા દરમ્યાન ગાધીજીએ એમને ધંસી ન દેવામા આવે તે માટે વાર્ષિકગેયને અમળવવામા કવી આકી રાખી નહોતી, પણ વાર્ષિકગેય કામી અટકાવના તૈયાર નહોતા અને વાટાવાટો અન્યાયદની લગત અગેની જ હોઈ ગાવીજી અધિની સરતોમા એ લારી શકતા નહોતા વળી ભગતસિગ એવો બહાદુર જુવાન હતો કે તેણે વાર્ષિકગેયને દવાની અરજી કરવા સાદ ની પાડી હતી અને કહ્યુ હતુ કે મે તો દેશની સ્વતંત્રતાની લગને માટે એક શત્રુ ખૂન કર્યુ છે, માટે સગ ૧૦ પણ મને શસ્ત્ર ગણી અને ગોળીએ દે અને કામીએ લગભવે છે એ પણ મને તો હીલ્પદ લાગે છે ભગતસિગના આવા દિમતવાળા અને બહાદુર વર્તનથી આભાનિક ગીતે જ નવજુવાનોના હૃદય તેણે છતી તીધા હતા વાર્ષિકગેયે આધીજીને એટલુ જહુ કે તમે આદના હો તો ટરાચીની કોંગ્રેસ પૂરી થઈ નય ત્યાર પડી એને કામી દેવાય એની વ્યવસ્થા દુ ખુ પણ ગાનીજીએ વાર્ષિકગેયને વીનવ્યા કે તમે મારુ માનના નથી અને નવજુવાનોના દિષ પર સારી અસર કરવાની આ તમ ગમાવો છો, એને તમારે એને કામી દેની જ હોય તો મગચી કોંગ્રેસ પહેના દો જેથી મારે અને સરકારને નવજુવાનોનો જે કાર્ક રોડ નહોરવાનો હોય તે અમે ત્યા જ વટોરીએ એ રોષમાથી ષટકાનો અમારે પ્રપલ જવો જોઈએ ની

આવા ટણ સબોગોમા સગદાને ગેંગ્રેસની ધુરા સદન પ્રવાતુ હતુ તેની કદર આપણા આગર થી નરગિરુવાવે મેરી મરી હતી તે, ત્યારે ગાધીજી અને અરદાર મુમર્શી પ્રાચી જતા હતા ત્યારે પોતાની અજનિ તર્કિ તેમના હાયમા નીચેનો પ્રયોગ તેમણે મુક્યો તે ઉપરથી જણાય છે

यत्र योगेश्वरो गाधी वल्लभश्च पूषर ।

तत्र श्रीवज्रयो भूतिर्घुंवा नीनिमतिर्मम ॥

બહા મોનેસ છે કામી, અને મુર્ધર વલ્લભ,

ત્યા શ્રી જય ત્યા ભૂતિ નીતિ, નિશ્ચય માનુ દ

છેવટે કરાંચી કોંગ્રેસના થોડા દિવસ અગાઉ જ ભગતસિંગ અને તેના આથીઓને ફાંચી ટ્રવાઈ. નવજીવાનો ખૂબ ઉરકેરાયા. ગાંધીજી અને સરદાર કરાંચી સ્ટેશને પહોંચ્યા તે વખતે નવજીવાનો તેમની આગળ કાળો વાવટા અને કાળાં ફૂલો ધરી પોતાનો વિરોધ દર્શાવવા ઇચ્છતા હતા. ગાંધીજીએ કોંગ્રેસના બધા સભ્યસેવકોને સૂચના કરી કે એમને રોકવા વિના મારી પાસે આવવા દો. પહેલાં મારે એમનું સ્વાગત સ્વીકારવું છે. તેઓ આવ્યા એટલે ગાંધીજીએ કહ્યું કે આ કાળાં ફૂલ મારી અને સરદારની ઉપર નાખવાં હોય તો તેમ કરો, નહીં તો અમને હાથમાં આપો. તેમને એ પણ કહ્યું કે અમને કાળાં ફૂલથી વધાવવાનો તમને હક છે, તમને અમારા ઉપર રોષ કરવાનો પણ હક છે. યુવાનોએ ફૂલો માથા ઉપર વેરવાને બદલે હાથમાં આપ્યાં. ગાંધીજીએ કહ્યું તમારા આ વિનય માટે હું તમારો બહુ આભારી છું ગાંધીજીનું આવું શાંત અને વાત્સલ્યપૂર્ણ વર્તન જોઈ યુવાનો શરમાયા. તેમના દિવમાં ગાંધીજી કે સરદાર પ્રત્યે અનાદર તો નહોતો જ, માત્ર પોતાની લાગણીને જાહેરો તેમની આગળ તેઓ દાલવવા માગતા હતા

સરદારનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ બહુ દેકું હતું. પોતાને કોંગ્રેસના પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યા છે તે પોતાની નહી, પણ ગુજરાતની કદર કરવા માટે છે એમ કહેતાં તેમણે જણાવ્યું :

“મારા જેવા સીધાસાદા ખેડૂતને તમે દેશના પ્રથમ સેનકના પદને માટે ચૂંટ્યો તે મારી સ્વલ્પ સેવાની કદરના કરતાં ગુજરાતે ગયા વર્ષના ચક્ષમાં જે અદ્ભુત બલિદાન આપ્યાં છે તેની કદર કરવાને ગર્થ છે, એ હું સારી રીતે સમજું છું ગુજરાત પ્રાંતને એ માનને માટે તમે પસંદ કર્યો એ તમારી ઉદારતા છે બાકી સાચી વાત તો એ છે કે આ જમાનાની અપૂર્વ ભગૃતિના ગયા વર્ષમાં કાઈ પ્રાંતે બલિદાન આપવામાં કળી ક્યારા રાખી નથી. ક્યાણુ પ્રભુને પાડ છે કે એ ભગૃતિ એ સાચી આત્મશુદ્ધિની ભગૃતિ હતી.”

ભગતસિંગની કાસી વિષે બોલતાં કહ્યું

“નવજીવાન ભગતસિંગ, સુખદેવ અને રાજગુરુને થોડા જ દિવસ ઉપર ફાંચી મળી છે તેથી દેશને પારાવાર ઉકળાટ થયો છે. એ યુવકોની કાર્યપદ્ધતિની સાથે મારે નિસ્ખલ નથી બીજા કાઈ પણ હેતુને માટે ખૂન કરવું તેના કરતા દેશને માટે કરવું એ આણુ નિઘ છે એમ હું માનતો નથી. છતાં ભગતસિંગ અને તેના સાથીઓની દેશબક્તિ, હિંમત અને બલિદાન આગળ માનુ ગિર જુકે છે. આ યુવાનોને યથેવી ફાંચીની મલ બદલીને દેશનિકાળની કરવામાં આવે એની લગભગ આખા દેશની માગણી છતાં સરકારે એમને ફાંચી દઈ દીધી છે, એ હાલનું રાજત્ર કંટણુ હૃદયશન્ય છે એ પ્રગટ કરે છે.”

સંધિ વિષે બોલતાં કહ્યું

“આપણે આ સમ્બાધાની ન સ્વીકારી હોત તો આપણે દોષ ગણાત અને ગયા વર્ષની તપશ્ચર્યા બધી ધોવાઈ જત. આપણે તો સત્યાગ્રહી તરીકે હ મેશા દાનો કરવો નેઈએ અને કર્યો છે કે આપણે હ મેશા સુલેહ માટે તૈયાર છીએ એટલુ જ નહીં પણ ઉત્સુક છીએ. એવે જ્યારે સુલેહ માટે દ્વાર ખુલુ દેખાય ત્યારે આપણે તેનો લાભ લીધો. ગોળમેજી પરિષદમાં અથવા આપણા દેશબંધુઓને સંપૂર્ણ જવાબદારીવાળા વતની માગવી કરી. બ્રિટિશ પક્ષે એ માગવી સ્વીકારી. અને તે પછી વડા પ્રધાને, વાઈસરોયે અને આપણા કેટલાક પ્રતિજ્ઞ નેતાઓએ કોંગ્રેસના સહકારની માગણી કરી. તે ઉપરથી કોંગ્રેસની કારોબારીને લાગુ કે ને માનભરી સુલેહ થઈ શકે તો અને કશીયે શરતો અને કાપકૂચ વિના પૂર્ણ સ્વરાજ માટે માગણી કરવાનો કોંગ્રેસનો હૃદય સ્વીકાર્યો હોય તો કોંગ્રેસે ગોળમેજી પરિષદમાં જવાનું આમત્રણ સ્વીકાર્યુ અને બધા પક્ષ સ્વીકારી રહે એવું તત્ત્વ ધરાવના પ્રયત્નમાં સહકાર દેવો. જો આ પ્રયત્નમાં આપણે નિષ્ફળ ગઈશું અને તપશ્ચર્યાના માર્ગ સિવાય બીજા રસ્તા નહી રહે તો તે દેવાને આપણને અટકાવનાર પૃથ્વી ઉપર એકે સક્તિ નથી.”

કોંગ્રેસ આગળ મુખ્ય હરાન ગાંધી-અર્વિન કરારથી થયેલી અધિને બહાલી આપવાનો હતો ઉપર કહેવાઈ ગયુ છે કે આ સંધિ નવજુવાનોને પસંદ પડી નહોતી તે વખતે કોંગ્રેસમાં નવજુવાનોના મધ્યમમાર્ગી નેતા જવાહરલાલ નેહરુ હતા અને અનિમમાર્ગી નેતા શ્રી સુભાષ બોઝ હતા, એમ કહેવાય. પડિન જવાહરલાલને સંધિ પસંદ પડી નહોતી તે સંધિની શરતોને કારણે નહોતુ, પણ એમના અભિપ્રાય પ્રમાણે સંધિમાં પૂર્ણ સ્વરાજના તત્ત્વનો એમને ત્યાજ થયેલો લાગ્યો હતો તે કારણે હતુ. છતાં ગાંધીજી પ્રત્યેની ભક્તિને લીધે અને તેમની સમજવટને કારણે અધિની બાબતમાં એમણે પોતાના મનને મનાવી લીધુ હતુ. અને કોંગ્રેસની બેઠકમાં સંધિને હગવ એમણે જ રજૂ કર્યો. તે જુલુ કગતા તેમણે પોતાની મનોવ્યથાના ફેફક કમનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો આવી મનોવ્યથા પછી જ્યારે સંધિને બહાલી આપવાનો હરાવ રજૂ કરવાને પોતે જાણ થાય છે ત્યારે એ હગવમાં કંઈક રહસ્ય હશે, એમ તેમણે નવજુવાનોને મુખ્ય કહ્યું. તેમની હર્ષભંગી વાણીએ શ્રીતાઓનાં હૃદય ઉપર ઊંડી અચ્છ કરી અને ગાંધીજી તથા સરદારનુ કામ અતિશય સહેલુ કરી મૂક્યું. અતિમમાર્ગી સુભાષબાણુએ પણ હરાવનો વિરોધ ન કરતા તેને ટેકો આપ્યો એટલે નવજુવાનો શાન થયા પછી ગાંધીજીએ જુવાનોને સમજવનાં કહ્યું :

“આપણા નવજુવાન ભાઈઓ અને બહેનોને સંધિથી દુઃખ થયુ છે. તેમને માટે મારા દિનમાં ગ્રેમ સિવાય બીજુ કશું નથી. એમનુ દુઃખ હું સમજી શકુ છું એમને આ સંધિ વિષે સહા ઉડાવવાનો પૂરેપૂરો દંક છે મારા દિલમાં એમના વિરોધથી યાદ નથી થતી, ગુરસો જન્ નથી આવતો. આપણે ગોળમેજી પરિષદ

સામે ભારે વિરોધ દર્શાવેતો એ પરિપક્વતાથી કશું ન મને એવું પણ હેલુ ત્યારે એવું શું બની ગયું છે કે જેથી આપણને લાગે છે કે એ પરિપક્વતા જવાથી મર્દ લાભ થવાનો છે? મારામા કાઈ બહુ નથી કે નથી કોંગ્રેસમાં કાઈ બહુ, જેથી ગોળમેજી પરિપક્વતા વૃત્તિ બદલાઈ જાય અને બધું મળી રહે એટલે તમે મારી પાસેથી સારી રીતે સમજી લો કે હું એવું વચન નથી આપવા માગતો કે અમે ગોળમેજી પરિપક્વતા બંધનું એવું જૂઠું સ્વરાજ મળી જશે મારા મનમાં એ વિષે પૂરેપૂરો શંકા છે ધારી વાર થાય છે કે આ પરિપક્વતા બંધને આપણે શું કરશું? આને જે આપણે માગીએ છીએ તેની અને આજ સુધી ગોળમેજી પરિપક્વતા અમને વરવામાં આવ્યું છે તેની વચ્ચે એવડો મોટો ફરિયાદ છે કે ત્યાં બંધને શું કરશું એ શકા દિવમાંથી નીચળતી જ નથી

પણ જે વસ્તુ અમુક સંલોભમાં ધર્મ ઘર્ષ પડે છે તેને ન રીએ તો પાપ થાય સત્યાગ્રહનો કાયદો છે કે જેની સામે સત્યાગ્રહ કરી રહ્યા હોઈએ તેની સાથે મસલત જવાનો વખત આવે ત્યારે મસલત સ્વીકારી આપણી પ્રાર્થના એ હોય કે જેને આપણે દુરમન માનીએ તેની સાથે પ્રેમ કરીને તેને છૂટી લઈએ સત્યાગ્રહીની પ્રતિજ્ઞા તો દુરમનને પ્રેમથી છૂટવાની છે જે સત્યાગ્રહીમાં પ્રેમ ન હોય પણ વેરઝેર હોય તો એ સત્યાગ્રહી નહીં પણ દુરાગ્રહી કહેવાય પણ કોંગ્રેસના મેમ્બર તો દુરાગ્રહને સ્થાન નથી, એમાં તો માત્ર સત્ય અને અહિંસાને સ્થાન છે એટલે આપણે માનીએ કે જેની મામે સત્યાગ્રહ કર્યો તેની સાથે સહિ ઘર્ષ જ ન શકે તો એ મોટી ભૂલ છે એ ભૂલ દૂર સ્વીકારીને એટલે જે મને આ વસ્તુમાંથી કશું નીપજવા વિરે શકા છે તેપણ જ્યારે આપણને નિમત્રણ દેવામાં આવ્યું છે જ્યારે આપણને સહેવામાં આવે છે કે તમારે શું જોઈએ છે, તે અમને ગાનીને સહાયતા અને સમજનો લડયા કરવાને બંધને અમને બાણવા દો કે તમારી શી માગણી છે ત્યારે આપણે ત્યાં જવું જ જોઈએ

આ સહિમાં આપણને સરમ લાગે એવી એક પણ વાત નથી આ સહિમાં અમુક વસ્તુ કેમ નથી આવી અમુક વસ્તુ કેમ રહી મર્દ એ આવી સમજાવવા નથી માગતો પણ એ સહિ કરવાનો કારોબારી સમિતિનો કેમ ધર્મ ઘર્ષ પાછો હતો તે તમને સમજવું કારોબારી સમિતિને સરકારે જ્યારે જાણી ત્યારે તેણે મા તો સવિનય બન કરીને પાછા જેલમાં ચાલ્યા જવું કા તો મર્દક બીજું પગલું બગવું એ એનો ધમ ઘર્ષ પડ્યો એ પગલું આપણે ન બહુ હોત અને સવિનય બગ સ્વીકારીને જેલમાં ભત તો જમતમાં આપણી નામના નહોતી થવાની, પણ આપણી બદનામી થાત

આપણે આ સહિ યાકીને નથી કરી એ- બાઈએ મને અમે તો એ- વર્ષ વધારે લડાઈ ચલાવવાને માટે તૈયાર હતા એ વાત હું પણ માનું છું હું તો તેથી આગળ બંધને કહું છું કે એક નહીં પણ વીસ વર્ષ આપણે લડાઈ ચાલુ રાખી શકતા હતા સત્યાગ્રહી તો બીજા બધા યાકીને કટાળી જાય તેપણ એકતો લડયા કરે એટલે આપણે યાકયા તેથી કારોબારી સમિતિને સહિ સ્વીકારી એ વાત બરાબર નથી એવી રીતે યાકીને જે સત્યાગ્રહ બંધ કરે છે તે ઈશ્વરને ઉતરે છે પ્રજને ઉતરે છે દેશને ઉતરે છે પણ એવી રીતે આ સહિ

થઈ જ નથી આ મધિ થઈ કાગલ એ યવી જોઈતી હતી આપણાં લડવાની શક્તિ હોય માટે લડ્યા જ કરવું જોઈએ એમ તો ન જ કહેવાય અને આવતી માત્ર મુશ્કી લડત તોયે પાછી આની આ જ વાત આવીને ઠણી રહેત ત્યારે શું તમે પાછા એમ કહેવે, 'ના, અમે તો લડ્યા જ કરવાના?' એ સિધ્ધાઈ એમ કહે કે હું તો લડ્યા જ કરીશ તો તો એ મિથ્યાલિખાની કહેવાય એ ઈશ્વરનો ગુનેગાર બને છે એટલે એ સધિ થઈ એ યવી જોઈતી જ હતી "

નવજુવાનોની એક ખાસ સભા આગળ ગાંધીજીએ કહ્યું

"ભાઈ, મધિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરો. મારો તો આખી જિંદગી સધિ કરવાનો, લડવાનો, વળી પાછા સધિ કરવાનો ઘણો રહ્યો છે આપણે તો એ જોવાનું હતું કે આખો સાચા રસ્તા ઉપર છીએ કે કેમ, જેથી આપણને જગતમાં કોઈ પણ ઉનાવણું અને અવણું પમણું લેવાને માટે નિહી ન મોકે ચાગીસ વર્ષ થયા જેણે આ જ પ્રકારનું કામ કર્યું છે અને કઈક અસી સફળતા મેળવી છે તેના અનુભવોનો તો જરા ખ્યાલ કરો કરોડો લોકોમાં ચેતન આવી મધુ છે કરોડો ખેડૂતો નિર્મથ થઈને જોગ છે, તે શું કર્યા કાચું કે પ્રયત્ન વિના થયું? એ મેં કહ્યું એવો દાવો હું નથી કરતો હું તો નિમિત્ત હતો પણ એ વસ્તુ હિંદુસ્તાનની આગળ મૂકવાનો પ્રયત્ન આ પછર વર્ષ થયા હું કરી રહ્યો છું તે વસ્તુએ લોકોમાં ચેતન આણ્યું છે એ વિષે તો શક નથી જ તમારી બહાની, તમારો ત્યાગ, મને ખાસ છે એ ત્યાગને અધિ સાની મક્કિ સાથે જોડો "

ખીને દરાન લગનસિગને અને એના મિત્રોને અપાયેરી કામી રિમે હનો એ દરાવ પણ જવાદરલાલે રજૂ કર્યો તેઓ જોડ્યા,

"આ દરાવ રજૂ કરવાને માટે મારે બદલે એ દરાવના ધડનાર અધિ સાના પૂતરી હોત તો, જેણે દિ માના મનનું પાત્ર કરીને પોતાના છવનનું બનિદાન આપ્યું છે તેની તારીફ કરનારો આ દરાવ ચારીછ્યે રજૂ કર્યો હોત તો એ વધારે ઉચિત થાત "

લગનમિત્રાગો દરાન નીને આખો છે -

"આ કોમ્પેક્ષ કોઈ પમ્પ રીનની અથવા કોઈ પણ રૂપની સત્કારી દિકા સાથે નિસ્ખત શાખની નથી છતાં સરદાર ભમનસિમ અને તેના સાથીઓ શ્રી મુખદેવ અને નાજીરુની બહાદુરી, ગૌય અને બંદિદાનની તારીફ કરે છે, અને મરનારના કુટુંબો સાથે શોકમાં સામિત થાય છે આ વખતે ભાઈએને કામી દેવાનું કૃત્ય એ દાનડલા વેરથી પ્રવ્યેક અને તેમની સન્નમા ફરકાર કરવાની વાજ સમજની માગ રિને દરકાપૂર્વક ઠોકર માગનારુ દનુ એવો આ કોમ્પેક્ષને અભિપ્રાય છે આ કોમ્પેક્ષ પોતાનો એ અભિપ્રાય પત બ્યક્ત કરે છે કે તે વાજે વચ્ચે સદ્માત્ર એ આ શકવે અનિરથ આપરથક છે, એ પેલા કરવાની સુવખ્ તક સરકારે પોતાના આ કૃત્યથી રૂખાની છે એ પણ નિગચાથી પ્રચારને વાજકારી દિકાનો આશય લે છે તે પમને છાંટી લઈ રાનિને માગે વાજવાની પમ્ આ સુવખ્ તક હતાં એ સરકારે રૂખાઈ છે "

કોમ્પેક્ષની એક દરખાવ જ દાનપુન્મા કોમી દુસ્વક થવાના અને એ દુસ્વકમાં કેનાં મુસામાન કુટુંબોને જમાવવા જતા ધી ગ્જેઇસકર રિવાઈ

મરાઠાના સમાચાર આવ્યા. તેથી ભારે ગમગીની ફેલાઈ. મુસલમાન કુટુંબોને મારવા આવેલાં ઝૂળી ટોળાં આગળ સાચા સત્યાગ્રહી તરીકે ગણેશશંકર વિદ્યાર્થી અડગ બિભા રહ્યા હતા. તેઓ યુક્ત પ્રાંતની સમિતિમાં પ્રમુખ હતા. તેમના કુટુંબ પ્રત્યે દિલસોજી બતાવનારો જે દરાવ કોંગ્રેસે પસાર કર્યો તેમાં જણાવ્યું કે,

“તેઓ ભયમાં આવી પડ્યા હતા તેમના પ્રાણ બચાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં અને મારામરી અને ગાડપણની વચ્ચે ગાંઠ અને ડહાપણ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતા, એક પ્રથમ ફરજીયાત આગેવાન કોંગ્રેસી કાર્યકર્તાએ પોતાના પ્રાણની આબુતિ આપી છે તે માટે આ કોંગ્રેસ ગર્વ લે છે.”

પણ આ કોંગ્રેસ વિશેષ યાદગાર તો તેણે પત્તા કરેલા ‘સ્વરાજના મૂળ હકો’ વિષેના મહત્વના દરાવ માટે બની ગઈ છે. એ દરાવ કોંગ્રેસનું કામ પૂરું થવા આવ્યું ત્યારે ઉતાવળમાં પસાર થયેલો હોઈ એમાં સુધારો કરવાની સત્તા કોંગ્રેસે પોતાની મહાસમિતિને આપી હતી તો ૬, ૭, ૮ ઓગસ્ટ, ૧૯૩૧ના રોજ મહાસમિતિએ એ દરાવમાં કેટલાક સુધારા કરી તેને છેવટનું રૂપ આપ્યું. અત્યારે આપણે સ્વરાજ ચર્ચા ગમું છે છતાં એ દરાવમાં જણાવેલી ધણી બાબતોનો અમલ હજી આપણે કરી શક્યા નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

આટલા ઉપરથી જણાશે કે આ કોંગ્રેસનું મુકાબલો ચલાવવું એ સહેલું નહોતું. છતાં સરદાર ગોતાની અપહારદક્ષતાથી જવાબદારીને પહોંચી વળી શક્યા. એક ખેડૂતને શોભે એવી રીતે તેમણે બધું કામ ચલાવ્યું. હિંદીમાં જ તમામ કામકાજ ચલાવવાનો આગ્રહ રાખ્યો અને છેવટના ઉપસંહારના ભાષણમાં પોતાના હૃદયમાં રહેલું દર્દ તથા આંખમાં ભરેલો અંગાર તેમણે દાલવ્યો.

“ગાંધીજીને ૬૩ વર્ષ થવા આવ્યા, અને ૫૦ થવા આવ્યા. સ્વરાજની ઉતાવળ તે અમને ધરદાઓને હોય કે તમને જીવવોને? અમારે મરતા પહેલાં હિંદુસ્તાનને આગ્રહ જોવું છે, એટલે તમારા કરતા અમને વધારે ઉતાવળ છે. તમે મનુરો અને ખેડૂતોની વાત કરો છો હું દાવો કરું છું કે ખેડૂતોની સેવા કરતા હું બુદ્ધો થયો છતાં તમારાગાના ગોઈની પલ સાથે હરીફાઈમાં ઊતરવા તમારે હું ખેડૂતો પાસે જે કુરબાની માં કરાવી છે તેથી બાગ્યે જ તમારામાથી કોઈએ કરાવી હશે. છ માસ પછી ફરી વખત આમરો તો બતાવીશ. નાહકના તમે શું કામ ફફડો છો? છ માસમાં તમે બુદ્ધા નથી ગઈ જવાના. એ વાત સાચી છે કે સરકારે સેવના કારણ ધણા આપ્યા છે અને આપી રહી છે. પણ આપણે સેવા કર્યો પાલવે એમ નથી. આપણે અત્યારે તવવર મ્યાન કરી છે. તેને કાંઈ ન ચડવા દેશો. તેને ધસી ધસીને ચગકતી રાખજો. મદનિવેધ, ખાદી, તથા આલ્મજુદ્દિના કાર્યક્રમ તો તમારી સામે પડેલા જ છે. તેમાથી પ્રત્નની

તાકાલ પારાવાર વધે છે એ તમે જોયું છે . . આપણામા તાકાલ હશે તો ગોળમેણમા ધાર્યું મેળવીશું આપણને એ નાપસંદ પડશે તો પાલ આવીશું અને વગીશું માટે પ્રજાની સહિ વધે એવું કરો”

જમીનદારો અને માવદારોને સબોધીને કહ્યું

“૫ જવાહરવાવણ કાર્યક્રમ મૂકે છે ત્યારે ઘણા બહાજી ઠાકે છે તેમનામા ગરીબો પ્રત્યે પ્રેમ છે, અને કોઈ પ્રત્યે ક્રોધ નથી તો તેમનો (જવાહર વાવણનો) ડર શા માટે? જમીનદારોની જમીનો જરો એવું કહીને એમને શુ કામ લડકાવે છે? બંધીનો તે શિકાર હોય? જમીનદારો તો બિચારા પાખર છે સરકારનો એક સિપાઈ પણ તેમને ડરાવે છે આપણે એવું કામ કરીએ કે તેમના કિયામા પણ હંજરનો વાગ છે તે ભયત થાય, અને પ્રજાનાં મુખદુ ખ નેડે તે એકરસ યામ પોતાના ફરજ જેવી પ્રજા મૂલ્યે મરતી હોય ત્યારે ને મજુરોમા ગાનતાલ કરે, નાચો નચાવે અને પૈસાનો ધુમાડો કરે એવા જમીનદાર ન જ ચાને”

આમ કોંગ્રેસની એકનું કામ મીડે જિંદગી ગયું, પણ આગળ મનું નિકટ કામ પડ્યું હતું

૬

સંધિનો અમલ

સંધિ થઈ ગયા પછી તગન પડકારોને મુનામત આપતાં ગાંધીજીએ જણાવેલું કે, “વાઈસરોયની અપૂર્ણ ધીંગલ અને એમથી જ અપૂર્ણ મહેનત તથા મિનચૂક મિનવને આ સંધિ આભારી છે. આ નાજુક વામધારો ચાવતી હતી તે ફરમિયાન તેઓ દુરેસાં નિખાલસ રલા છે અને અને ત્યાં મુધી સમાધાની ઉપર આવવાને તેમણે પોતાનો નિમ્મય દેખાડ્યો છે” એવી જ રીતે વાઈસરોયે પણ આ સમાધાની શબ્દ બનાવવા માટે ગાંધીજીની પ્રથંસા કરી ગાંધીજીની પ્રામાણિકતા, અ-આર્ષ અને જિન્દગી દેગમિતનાં તેમજો ભારોભાગ વખાણુ કર્યાં અને કહ્યું કે, “ગાંધીની સાથે કામ કરવું એ એક ભારે લાડાવો છે તેમા આનંદના ઘટ્ટા આવે છે” આમ આ સંધિ કરનાર બે અક્ષિઓ ત્યારે એકમીલ પ્રત્યે મુગ્ધતા અને સદ્બાવથી ઉત્તરણી હતી ત્યારે બિટિશ અમલદારોને, વાઈસરોય ગાંધીજી સાથે સમાધાનની વાતો કરે અને સરકાર અને કોંગ્રેસ વચ્ચે આવી સંધિ થાય એટલે કે મેંક્રિમ એ લોડાનું પ્રતિનિધિત્વ પરાવની સરચા છે એ વચ્ચનો સરકાર તરફથી રીગર થામ એ જગી પમંદુ નહોનું અને મધિનો અમલ કરવાનો તો તેમના દાવમા દને એટલે તેમજો, યોગીમાથી જ દાંન કચડવા માંડવા. વળી અધિ મ્યાં પછી થોડા જ વખતમા થોડાં અરિંતની મુદત પૂરી થતી હતી એમ્યે તેમને જણાનું થયું તેમની જ ત્યાએ

લોડ વિલિંગ્ડન તા. ૧૮-૪-૩૧ના રોજ વાઈસરોયપદે આવ્યા. તેઓ હિંદુસ્તાનના સારી પેઠે ભોમિયા હતા. મુખર્ષ અને મદ્રાસમાં ગવર્નર ધર્ષ ચૂકેલા હતા અને સિવિલ સર્વિસ સાથે તેમની સારી ગાંઠ-ગંધાર્ષ ગયેલી હતી. હિંદુસ્તાનમાંના બ્રિટિશ અમલદારોનું માનસ તેઓ બરાબર જાણતા હતા એટલું જ નહીં પણ એ માનસ સાથે તેમનો સમભાવ હતો, બંકે એ માનસ તેમણે પોતે પણ ડેગ્રેચું હતું. આ સંધિ પ્રત્યે અને સંધિના પ્રણેતા ગાંધીજી અને લોડ અર્વિન પ્રત્યે તેઓ કેવું વલણ ધરાવતા, તે ખાનગીમાં તેમણે કાઢેલા પણ બહુ જાણીતા ધર્ષ ગયેલા તેમના આ ઉદ્દગારોમાં વ્યક્ત થાય છે : “ એ તો અર્વિન બહો માણસ તે આ નટખટ વાણિયાની જગમાં ફસાયો. હું તો એને ઠાકું જ ન આપુ ” બીજે એક પ્રસંગે કહેલું : “ વાનર યુક્તિઓ-વાળો એ લુચ્ચો (ગાંધીજી) મને ખોટો દેખાડવામાં હંમેશાં કાવી જાય છે.” જેવું આતું માનસ હોય તેની પાસેથી કેવી આશા રખાય ? અને અમલદારોને તો સંધિ અશક્ય બનાવવી જ હતી. વિલિંગ્ડન સાહેબના રાજ્યમાં તેમને છટ્ટા દોર મળ્યા. વળી સંધિ ધર્ષ ત્યારે ઇંગ્લંડમાં મજૂર પ્રધાનમંડળ સત્તા ઉપર હતું પણ સંધિ પછી થોડા જ વખતમાં તેણે રાજીનામું આપ્યું અને મુખ્ય પ્રધાન મિ. મેકડોનાલ્ડ જે મજૂર પક્ષનો નેતા હતો તેણે મિત્ર પ્રધાન-મંડળ રચ્યું. નવા પ્રધાનમંડળમાં કોન્વેર્સિવ પક્ષનું જોર વધારે હતું. આ ફેરફારને લીધે પણ પરિસ્થિતિમાં ખોટો ફરક પડી ગયો.

લોકોએ જમીનમહેસૂલ ન ભરવાની લડત ઉપાડી તેથી અમલદારોનો પિત્તો સારી પેઠે લોકબેલો તો હતો જ. એટલે સંધિ પછી જમીનમહેસૂલની ખાકી વસૂલ કરવા માટે નેગણે ઠીક ઠીક આકરાં પગલાં લેવા માંડ્યાં. સંધિમાં ખાલસા કે જપ્ત થયેલી સ્થાવર તથા જંગમ મિલકત બાબતમાં નવા મહેસૂલની વસૂલાતની બાબતમાં નીચે પ્રમાણે શરતો થયેલી હતી :

“ જમીનમહેસૂલ કે બીજા કોઈ દેવાની વસૂલાતને માટે ખાલસા કે જપ્ત થયેલી જમીન અને બીજી સ્થાવર કે જંગમ મિલકત જે સરકારના કબજામાં હશે તે પાછી આપવામાં આવશે, સિવાય કે જિલ્લાના કલેક્ટરને એમ માનવાને કારણ હોય કે કર ન આપનાર માણસ તેની પાસેથી લેવાનું લહેણુ થોડા મુદતમાં આપવાની આગ્રહ કરીને જ ના પાડે છે. થોડા મુદત કેટલી તે નક્કી કરવામાં, કર ન ભરનારા જે લોકોને પૈસા ભરવાની મરજી હોવા છતાં તે માટે ખરેખર મુદતની જરૂર હોય, તેવાઓને વિષે ખાસ વિચાર કરવામાં આવશે, અને જરૂર હશે તો જમીનમહેસૂલના વલીવટના સામાન્ય ધારાધોરણ પ્રમાણે મહેસૂલ મુલતવી રાખવામાં આવશે.

“ નુકસાનને માટે વગવર આપવામાં નહીં આવે. જ્યાં જંગમ મિલકતને સરકારે વેચી દીધી હશે કે બીજી રીતે તેને ઇચ્છ્યો નિકાલ કર્યો હશે ત્યાં પણ

વગર આપવામાં નથી આવે, તેમ જ વેચાણની ઊપજ ધાંધી આપવામાં નહીં આવે સિવાય કે જે કાયદેસર લહેણાને માટે તે મિલકત વેચવામાં આવી હોય તેના કરતા ઊપજેથી રકમ વધારે હોય

“જ્યાં ગ્રામર મિલકત ત્રીજા પક્ષને વેચી દેવામાં આવી છે ત્યાં સરકારને સબધ છે ત્યાં મુની સોદો છેવળનો ગણાવે જોઈએ

“મિલકતની જાતી કાયદેસર નથી એ મુનિમર મર્થ પણ માણસને કાયદેસર ધલાજ લેવો હોય તો તે લેવાની છટ રહેશે.

“સરકાર માને છે કે બહુ જ જૂઠું કિરસા એવા હરો જ્યાં લેણાની વસૂલાત કાયદાની જરૂર પ્રમાણે ન થઈ હોય એવા કિરસા હોય તો તેને પહોંની વળવા સારુ સ્થાનિક સરકારો નિલયા અમલદારોને આ જાતની કૃતિયાદોની તાકીદે તપાસ કરવાની અને જ્યાં ગેરકાયદેપણું સાબિત થાય ત્યાં વિના વિવેચે ન્યાય આપવાની સૂચનાઓ મોકલશે”

યુક્ત પ્રાતમાં ઘણા કિસાનો આજુ સામે મહેસુલ નહીં ભરી શકેના તેમજો સવિનય ભગની લાગના કારણે જ તેમ ક્યુ નહોતુ પણ ખેતીની ઊપજના ભાવ એમના જીવરી ગયેના હતા અને આર્થિક મદદી એટલી બધી આવી હતી કે કિસાનો પામે જમીનદારોને ગણોત ભરનાના પૈસા જ નહોતા સધિ થયા પછી કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓએ કિસાનોની ગણોત લગવાની અશક્તિને ઠારણે રાહતની માગણી કરવા માડી અને રાહતની જામતમાં કરો નિમગ્ન ન થાય ત્યાં સુધી ગણોત ન આપવાની કિસાનોને સનાહ પણ આપવા માડી રાહતની જામતમાં તપાસ કરી લોકોને ન્યાય આપવાને બદલે દિલ સરકારના હોમ સેક્રેટરી મિ ઇમર્સને ગાંધીજીને તા ૨૧-૩-'૩૧ના રોજ કાગળ બખાને જણાવ્યું કે,

“સ્થાનિક કોંગ્રેસ આ જામતનું વળણ સધે તો નાકરની હલત ખીમ રૂપમાં આજુ જ રહે છે અને સધિના મૂળ હેતુનું પાલન થતુ નથી”

ગાંધીજીએ તા ૨૩-૩-'૩૧ના રોજ જવાબમાં જણાવ્યું કે,

“માગ દહેરાથી આ પ્રશ્ન ઉપર પડિત જવાહરલાલ નેહરુએ એક નોંધ તૈયાર કરી છે તે આ સધે મોન્સુ હું એ નોંધમાં જલાગ્યા સુજ્ઞ સ્થાનિક કોંગ્રેસ અમિતિએનું વલણ મને વાધાભરેલું લાગતુ નથી મારો અભિપ્રાય એવો છે કે કોંગ્રેસ અમિતિએની મદદને સ્થાનિક અમલદારો ધાંધી નહીં ઠેર અને તેમની પ્રવૃત્તિ ઉપર ચહેમની નજરથી નહીં જુએ તો બહુ દુઃખ જ છે”

પણ અમલદારો તો કોંગ્રેસને લોકોની પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકારવા જ તૈયાર નહોતા એમણે મિ ઇમર્સને તા ૩૧-૩-'૩૧ના રોજ જવાબ આપ્યો કે,

“આર્થિક હાલતથીઓના પ્રશ્નો વિચાર કરવાનું કામ મહેસુલખાનાનું છે એ જાળનામાં કોંગ્રેસ ધોળાના વતનો ઉપરોચ કરે એક સૂચન સધિમાં અથવા વાર્ષિકનોય સધેની આપની વાતમાં હતુ નહી”

આ સ્થિતિ ગાંધીજી, જ્વાહરલાલજી કે સરદાર શી રીતે સ્વીકારે ? સૌએ મળીને મસજત કરી લીધા પછી તા. ૮-૪-'૩૧ના રોજ ગાંધીજીએ મિ. ધમસર્નને સાફ સાફ જણાવ્યું કે,

“કિસાનોના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમના વરફથી બોલતું એ કોંગ્રેસનું પ્રથમ કાર્ય છે એફૂનોના પ્રતિનિધિ તરીકે કોંગ્રેસ વરફની મદદને સ્થાનિક અમલદારો માન્ય ન રાખે અને તેમની મદદની દરખાસ્તોને સહાનુભૂતિપૂર્વક ન વિચારે તો ખય છે કે કોંગ્રેસને માટે સમાધાનીની શરતોનું પાલન કરવું અનકચ યાય એમ કરીને સધિના લખના દોષનો ટાપવો કોંગ્રેસને માથે પાખવો તે ખોટું છે. છેવટે તો શરતોનું પાલન લોકો દ્વારા જ યવાનું છે, અને જો કોંગ્રેસના માણસો લોકોની માગગીઓ અને લોકોનાં દુ ખો અમલદારો આગળ રહી ન કરી શકે તો સધિનું પાલન કરવામા કોંગ્રેસ અમમથ જ નીવડે”

ખારડોથી અને બોગસદ તાલુકામાં તથા ગુજરાતના ખીજા ભાગોમા પણ સ્થાનિક અમલદારોએ આવી મુશ્કેલીઓ ઊની કુવા માંડી હતી માતર તાલુકાના મામલતદારે એક નોટિસ કાઢી હતી તેમા જણાવ્યું હતું કે, “રખાનું ખર્ચ અને જખીનું ખર્ચ સરકારને થયેલું હોવાથી તે માફ થઈ શકશે નહીં.” નવજીવન કાર્યાલયે લડત દરમ્યાન મહેસલ નહી ભરેલું. સધિ પછી તરત તે આપવા ગયા ત્યારે તેમની પાસે ‘નોટિસ ફી’ માગી અને ‘નોટિસ ફી’ વગર મહેસલ લેવાની ના પાડી વળી ખેડૂતો પામેથી પાછળી સાવની બાકીઓ પણ તેઓ માગવા મંડયા હતા સ્થાનિક કાર્યા-કર્તાઓ સાથે વિચાર કરીને ગાંધીજી તથા સરદાર એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા કે,

૧ રામ ગામને એટલી ભારે નુકસાની ખમરી પડી છે કે તે ભાગ્યે જ કાઈ પણ ભરી શકે.

૨. બાકીના મામે પોતાથી મકચ તેજુ બધું કરીને ગાનુ વખતું મહેસલ ભરવાનો પ્રયત્ન કરો.

■ તમાની તથા પહેલાની બાકી સરકારે મુલતથી રાખવી જોઈએ. સરકાર એવું માને છે કે લોગ ઉપર આવી જડેથી આફત તેમને પોતાને જ વાકે ઊભી યમેડી છે, પણ સધિ થયા પછી આ કારણ રહી કરતુ અપ્રસ્તુત છે

૪ રખાનું, જખીનું તથા નોટિસ ફીનું ખર્ચ નહી લેતુ એવો સધિનો ચોખ્ખો અર્થ છે તેથી એ ખર્ચોની રકમની માગગી કરવામા ન આવે.

ગાંધીજીએ તા. ૨૦-૪-'૩૧ના રોજ ઉત્તર વિભાગના કમિશનર મિ ગેરેટેને કામગી લખીને આ વસ્તુ જણાવી તેના જવાબમા મિ ગેરેટે ૨૧-૪-'૩૧ના રોજ કામગી લખીને જણાવ્યું કે,

“આપ કોંગ્રેસને સરકાર અને લોકો વચ્ચે મધ્યસ્થ તરીકે વલ્લવા છે. સધિને અંગે સ્વીકારયેલી વસ્તુઓમાંની આ નથી, અને તમે સૂચવેલો અર્થ

સ્ત્રીમરવા હ અસમર્થ છુ લોભ પોતાને લગી બાબતમા સરકારી અમલદારો
પાસે પહોચી જવાને સતત અને દમ્ભિમાન છે

ગાંધીજીએ મુ મર્ષ સરકારને પણ લખી જણાવ્યુ કે

હિંદની સરકારે તથા બ્રિટિશ સરકારે એ વસ્તુને સ્ત્રીકાર કર્યો કે
કોંગ્રેસ જ લોભની સાચી પ્રતિનિધિ છે ત્યારે જ તેની અને સરકારની વચ્ચે
સમિ થઈ છે ત્વરાર અને લોકો વચ્ચે મનસ્થ તરીકે કમિસને હામર મને
એટલે સધિનો હ ના કરવો એ અર્થ થાય છે

આના જવાબમા મુ મર્ષ સરકારે અને મિ ગેરેટ સહેજ ફેરફાર તોલ્યુ
અને તત્કાળ પૂરતુ નો મમ આગળ આ યુ પલુ એમના દિનમાથી આગી
ગર્વ નહોતી એને મુશ્કેલીઓ તો જીવી જ રતી

યુક્ત પ્રાતમા અને ગજગતમા મહેસન વસન કરવાની બાબતમા
અમન રોએ સખનાઈ અને નેરજુનમ ચાન રાખ્યા મ્યુટમમા મીરસ્તી
અને સિદ્ધાપુર તાન । આર્થિક સકોને લીધે મહેસન ભર્ગ શક્યા નહોતા
ત્યા પલુ અમલદારોએ જુનમ કરના મા યા કોંગ્રેસના કાર્યમર્તાઓ બાજુએ
ગાંધી સરકારે મારોનાગ મનના પગના લેનાતુ શકુ ક્યુ

મયની મર્યાદમા જીને દાણા પીલા ઉપર પિટેટિંગ કરવાની દુટ
સધિના મરાગમા અપાયેની હતી પલુ તેમાં દાણાડીની દુકાનોની તરાટ
ઉપર પિટેટિંગ મરનાની દુટ કયા હતી એને એના ઉપર પિટેટિંગ કરનારને
૧૪૪મી કનમ લાગ પા ના માડી વળી પીલા ઉપરના પિટેટિંગનું નિયમન
મરનાને જાને સ્થાનિ અમનદારોએ એવા નમો બદાર પા વા માલપા કે
પિટેટિંગ અગત્ય થર્મ જાય એના દુકમોથી ચોડી મરનારાની જા મ્યા એની
નાની નહી મરવામા આની કે દુખાને કે અથવા તથારે બાગણા હોય તો
ગેના ઉપર ચોની રાખા શમય જ નહી કેનીક જઆએ તો પીલાથી મો
મો માર દૂર જામા રહીને ચોડી મરવાના એ મરનામા આઆ જેથી
પિટેટિંગ મરનારા દુખાને નેર્મ પમુ શકે ની અને પિટેટિંગ નિ દુળ અને
આ ઉપગત અમદાવાદ રત્નાગિરિ તથા ભૂચ જિ નામા પોલીસ પમવાનામાં
જાગુવેના સ્થળ અને અમલની બતાર દાણું વેચાણ કરવાની પીલાવાગને
અમનદારોએ રજ આવી વળી પીલાવાગ ચોડી મરનારા ઉપર દુમયા કરના
તે મરે પોનીમ આખમીઆમણા મગી આ ચોડી મરનાગએની દાદ કહિ
યાદ સ્ત્રાનગની નહી દાણાની ઉપગન પિટેટિંગને નિ દુળ જનાવરાને એ
પમુ ઉપા લેરાને અમલદારોએ આડી મણો ની

ત્યા મીદ ફેરતી રીને પામુ દોષ ત્યા પોતાના મરઉપરોગ માટે
એ લેવ ની અને અસખાનના પ્રેશમાં માથે મૂકને વેચવાની સધિના મરારની
રૂએ છા આપવ માં આવી દની માસ દનામના માડીઓએ સધિ પની

વડી સરકારને આ છૂટ મળવા માટે આભારનો તાર કર્યો. સરકાર તરફથી એ લોકોને જવાબ મળ્યો કે તમને આ શરતો લાગુ નથી પડતી. સમાધાનીની શરતોમાં ધરના વાપરને સાડુ મીઠું બેગું કરવાની કે પકવવાની છૂટ રહેશે એવા શબ્દો હતા અને મદામ ધવાદાના માછીઓ, માછલી સાચવવાના ઉપયોગને સાડુ મીઠું લેવા ધમ્મતા હતા, એમ કહીને સરકારે તેમને ના પાડેલી. બહુ લાંબી વાટાઘાટો પછી સરકારે મે મહિનાની આખરમાં કબૂલ કર્યું કે “સમાધાનીની કલમોને ઉદ્દેશ ગરિબોને લાલ આપવાનો હોઈ, ‘ધરગથ્ય વાપર’ એ શબ્દોમાં ખાતર માટેના, ઢોરને ખવડાવવાના અથવા માછલી સાચવવાના ઉપયોગનો સમાવેશ થશે.”

વલસાડ તાલુકાનાં પાંચ ગામોએ-પોતાની જમીનો ઉપર ધરાસણાના મીઠાના અગર ઉપર હુમલો કરનારા સ્વયંસેવકોની ઊવણીઓ કરવા દીધેલી તે બદલ તેમને દંડ કરવામાં આવેલો અને જમીનો જપ્ત કરવામાં આવેલી. હવે સમાધાનીની શરતોમાં “જે દંડ વસૂલ થયા નથી તે માફ કરવામાં આવશે અને જપ્ત થયે જમીનો વેચી નાખવામાં નહીં આવી હોય તે પાછી આપવામાં આવશે” એવી કલમ હતી. એટલે સમાધાની પછી એ ખેડૂતો પૂરે પૂરું મહેસૂલ ભરીને જમીનોનો કબજો પાછો માગવા ગયા ત્યારે તેમને કહેવામાં આવ્યું કે તમારી ખેતીની જમીનનો તમે બિનખેતીના કામ માટે ઉપયોગ કર્યો તેનો દંડ નહીં ભરો ત્યા સુધી જમીન પાછી આપવામાં નહીં આવે.

જે પટેલો અને તલાટીઓએ લડત દરમિયાન રાજીનામાં આપેલાં તેમને પાછા નોકરીએ લેવાની બાબતમાં પણ સ્થાનિક અમલદારોએ જાતજાતના વાંધા ઊભા કર્યાં. તેમની બાબતમાં ધોરસરના મામલતદારે તા. ૧૧-૩-૩૧ના રોજ નોટિસ ઠાકી કે,

“તમે ફરી નોકરીએ ચડવા ઇચ્છો છો તો તમારી નિમજૂક બાર મહિનાને માટે સરકાર તરફથી થશે. અને ત્યાર બાદ તમારી વર્તણૂક સતોષકારક જણાયેથી તમારું મલુ તમને પાછું આપવા વિચાર થશે. વધી તમારા વાણિક મહેનતાણાનો ચોથો ભાગ દડ તરીકે આપવો પડશે” વગેરે.

આ જાતની નોટિસ સામે વાંધા ઉઠાવવામાં આવ્યો ત્યારે તે પાછી ખેતી લેવામાં આવી. પણ પટેલ તલાટીઓને પાછા લેવાની બાબતમાં ગરબાં નાખવાનું તો ચાલુ જ રહ્યું. સમાધાનીમાં એક શરત એવી હતી કે રાજીનામાંથી ખાતી પડેલી જગ્યાઓ જ્યાં કામગીરી પુરાઈ ગઈ હશે ત્યાં સરકાર પહેલાંના હોદ્દાદારને ફરી તે જગ્યાએ લઈ શકશે નહીં. આ કલમને લાભ લેવા માટે સ્થાનિક અમલદારોએ એવું કહેવા માંડ્યું કે ‘વધુ લોકમ

યતા સુધી' નિમાયેવા પડેલો અને મુખીઓને કાયમ નીમવામા આવ્યા છે. આમાના ઘણા તે નોકરોને માટે નાનાપક હતા એમ પણ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. દા. ત. ગમ ગામમા ખારેવા કોમના જે માણસને તેનો મુખી નીમવામા આવ્યો હતો તેને પહેલા ચેરીના ગુના માટે સજા થયેલી હતી વળી સમાધાન પડી તેના મુખીપણા દરમ્યાન કેટલાક મિનખારેયાઓના ઝૂપડા ખાળી નાખવામા આવ્યા હતા અને સખ્યામધ ઝાડો અને વાડોને નુકસાન કરવામા આવ્યું હતું ખારડોથી તાતુકાના વગડ ગામે એક જહાગીર પટેલ નામના પારખીને લડત દરમ્યાન મુખી નીમવામા આવેલો તેની સામે લાચ લેવાના, પૈસા ઉચાપત કરવાના, ધમકીઓ આપીને પૈસા કઢાવવાના અને ગુડાશાહી કરવાના આરોપો હતા વળી જલ્દ થયેલી જમીને સરદાર ગારડા નામના પારખીએ ખરિદીની તેમા પણ તેનો લાગ હોવાનો આરોપ હતો છતાં આના માણસોને તેમની નિમજૂડ કાયમી કરવામા આવી છે એમ મહી સ્થાનિક અમલદારોએ ખમે યાની ના પાડી.

શ્રી દુર્લભજીભાઈ અને શ્રી મોરારજીભાઈએ યડત દરમિયાન પોતાના ડેપ્યુટી કલેક્ટરના હોદ્દાના રાજનામા આપેવા તેમને વિષે લોડ અર્વિન અને ગાંધીજી વચ્ચે એની મોઢાની સમજૂતી થયેલી કે તેમને નોકરી ઉપર પાછા ન ચડાવના પેન્શન આપવામા આવશે અને એ ગાંધીજીના મહેવાથી પેન્શન માટે અગ્રજી કરી પણ અર્વિન પછી આવેના વિવિગ્ન સાહેબે પેની મોઢાની સમજૂતીનો ઇન્કાર કર્યો.

ઘણા પ્રાંતોમા લડતમા લાગ લેનારા વિદ્યાર્થીઓને માફી માગ્યા વિના કે સત્યાગ્રહની લડતમા ફરી કદી લાગ ન વર્ષએ એવી મધુનાત આપ્યા વિના હાઈકોર્ટનોમા અને કોલેજોમા દાખલ કરવાની ના પાડવામા આવી.

સધિને અગે આવા પાર વિનાના જવા સ્થાનિક અમલદારોએ ઉભા કરવા માડયા તે માટે જિલ્લાના અમલદારો સાથે પ્રાંતિક સરકાર સાથે અને દિલ સરકાર સાથે ગાંધીજીને વામો પદ-અવહાર ચનાવવો પડ્યો અને વારવાર દિલ્હી સીમનાના ઘણા ખાસ પડયા.

ગુજરાતમા મુખ્યત્વે ખારડોથી અને બોરવ્વ એ જે તાતુકાઓમા નાખરની લડત ચાલેલી અને અને તાતુકાઓમા સમાધાની પડી ખેડૂતો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મહેસૂલ ભરી દે એ માટે મરદાર અને ગાંધીજીએ તનતોડ પ્રયત્ન કરેલો સરદાર આ વર્ષે કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા એમ્લે તેમને ઘણા કામોમા ખ્યાન આપવાનું રહેતું અને ગાંધીજી પામે પણ પાર વિનાનું કામ પડેતું હતું જત અને એ સધિની રાગોનું લોખે તગડથી પાલન થાય એને જ પોતાનું મુખ્ય કામ માન્યું અને સરદારે ખારડોથીને તથા ગાંધીજીએ

ગોરસદને પોતાના રહેઠાણનું મુખ્ય મથક બનાવ્યું. બંનેને કલેક્ટરે જેવા જિલ્લા અમલદારોની વારંવાર મુલાકાત લેવી પડતી, એમ કહીએ તો પણ ચાલે કે તેમની દાઢીમાં હાથ ઘાલવા પડતા. તેઓ અને કોંગ્રેસી કાર્યકર્તાઓ મહેસૂલ ઉધરાની આપનારા વેલિયા જ બન્યા હતા એમ કહીએ તો ચાલે. લોકો પાસે પરાણે પરાણે તેમણે મહેસૂલ ભરાવ્યું. પણ અમલદારોને તો લોકોને કનડવા જ હતા એટલે પાછલી જૂની બાકાઓ માટે પણ તકાદા કરવા માંડ્યા અને સખતાઈનાં પગલાં લેવા માંડ્યાં. આથી સરદાર, જેવા અકબાતા તે ગાંધીજી સાથે થયેલો નીચેનો સંવાદ તે વખતની મહાદેવબાઈની ડાયરીમાં છે, તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે :

સરદારને ચિડાવેલા જોઈ બાપુએ પૂછ્યું: 'આના ઉપર તોડવું હોય તો તોડી શકીએ છીએ.'

સરદાર: 'તોડીને શુ? અર્થાએ તો ભરી દીધું. આ લોકો તકાદાની નાટિસો કાઢ્યે જાય છે. બીજા પણ ભરી દેશે. આપણે લોકોને કશી સ્પષ્ટ દોરવણી આપી શકતા નથી.'

બાપુ: 'કેમ નહીં?'

સરદાર: 'જેનાથી ભરાય તે ભરે એ સ્પષ્ટ દોરવણી ના કહેવાય. હું તો તમને કહેતો જ હતો કે આ લોકો ચોર છે એમની મુનસફી ઉપર વાત જ્યાં સુધી રાખશો ત્યાં સુધી આપણે ભરી જવાના છીએ. પણ તમે તો કહ્યું કે ખરેખર મુલતવી આપશો, બે વર્ષની. પણ આપશો. પણ એવું કશું આ લોકો આપતા નથી. બે વરસનું ભરવાનું લોકોને શી રીતે કહી શકાય?'

બાપુ: 'પણ જે ભરી શકે એવા હોય તેને પણ ન કહેવાય?'

સરદાર: 'પણ ભરી શકે એવા નથી એ આપણે જાણીએ છીએ. ગભરાઈને તો બધાય ભરે.'

તે જ દિવસે બીજા એક વાતમા પણ સરદારે બાપુનો વિરોધ કર્યો એટલે બાપુએ સરદારને કડકાઈથી પૂછ્યું 'ત્યારે મેં સમાધાન કર્યું તે તમારી ઉપરવટ થઈને કશું એમ જ તને કહેવા માગો છો ના?'

સરદારે વળી બીજા વાનો સવાળાને કહ્યું: 'મેં તોડવાનું ન કહ્યું એ મારો ગુનો?'

બાપુ: 'હું તો મારો ગુનો વિચારી રહ્યો છું.'

બેર આનીને સરદાર સમજ્યા જણાયા. મને કહ્યું: 'બાપુને બહુ દુઃખ થયું લાગે છે. પણ શુ યાય? આ તો એવો ગૂંચવાડો થયો છે કે મને તો કશી સૂઝ નથી પડતી.'

બીજે દિવસે સવારે બાપુના ઉદ્દેશને 'આપણાથી ગાંધીની શરતે ન લડી શકાય, સરદારની રીતે જ લડાય' એમ જે કહેવામા આવે છે તેનું સ્વસ્થ હવે હું સમજી છું. . . . સરદારની બધી દલીલનો મહાર એ વાત ઉપર છે કે ખેડૂતોને હું (ગાંધીજી) જાણું છું તેના કરતા એ (સરદાર) વધારે જાણે છે. આપણે એ લોકોને એમ ન કહી શકીએ કે જેનાથી ભરી શકાય તે ભરી દે.

૧૨૫ એ લોકોમાં વિગળ છે સિદ્ધાંત નથી એવે એક જ વસ્તુ આપવાની વાત કરવી જોઈએ એકને માણસ બરી મકે તેના હોય જ્યાં તે પણ ન બરે મરણ મરે તે તે જાત રહી ન શકે

હેવટે તા ૧૪ ૬-૩૧ના રોજ ગાંધીજીએ દિ. ૬ મરદારના હોમ સંક્રમણ મિ. ધર્મચર્ચાને મંગળ લખીને સૂચ્યુ કે સધિ વિરે અને લાગે છે તે પ્રમાણે ત્યાં એ અમલ આવી નામો છે કે જ્યારે સધિની પ્રમાણે અર્ધનો તિર્ણમ રના માટે ત્યાં એ વાળીને પત્ર સધિની વસ્તોનું પૂરેપૂરું પાનન કરે છે કે કેમ તે નક્કી કરવા માટે મયમી વચાની પત્ર નીમવામાં આવે

પિ ગિળી જાનવા તો અમરજી અમરદારો સાથે થના પ્રવર્તનો પાઠ નહોતો એવે એ વિરે ગાંધીજીએ સૂચ્યુ કે અને પત્ર વસ્તોના પ્રતિનિધિઓવાળા તપાસકમિનિઓ નીમવામાં આવે જે પ્રિયાદા આવે તેની આ સમિતિઓ લગિત તપાસ કરાવે જ્યાં એમ માન્ય પડે તે વાત પિઠિગિતના નિયમને ભંગ થયો છે ત્યાં પિઠિગિત તરુન મુન્તરી રાખવામાં આવે જ્યાં પિઠિગિત શાન હોવા જ્યાં કેમ કરવ મા આજ્યા છે એમ માન્ય પડે ત્યાં એના પ્રેમ એવી લેવામાં આવે

પણ સમરને આ સૂચનાનો સ્વીકાર કરવામાં પોતાની સત્તાનો ત્યાગ કરવા જેવું ના સુ, એવું જ નહીં પણ મરદારને સત્તા સોંપના જેવું લાગ્યું એટલે હોમ સંક્રમણને વાગે જ્યાં આપીને જ્યાં સુ કે જ્યારે સધિ કરવામાં આવી ત્યારે આરી તિર્થાને વિચારનામાં નહોતી આવી સરકારના મૂળનત નાંજાના પાનની સાથે આ સૂચના સુરુગ નથી

જિના અમરદારો તરફથી વગમગ જે જાનવા સધિની પાછી રહેના જાનવું પ ન નહોતું થવું એવું જ નહીં પણ સધિનો હોમો ભંગ થતો હતો, અને જેમી મધ્યનાંજોની તથા લગમ જેમણે ભાગ રીધો હતો એવી જાનવાની પત્રવણી થતી હતી તેપણ ગાંધીજીનો આદેશ એ હતો કે જેમ અને ત્યાંએ સધિનું પૂરેપૂરું પાનન કરવું જોઈએ એવે તેઓ વાઈસરોયને મળવા મીગવા જ્યાં વાઈસરોયને મમલવવાના તમણા ખૂમ પ્રવલ કર્યા પછી એને સમ તુ દાય તે ના ?

આ પ્રવરણ સાચવું હતું તેવાના જ સ્થિતિ વડા પ્રધાનની તરી ગોગમેહ પરિવહના સમ્યક થાનું આમ તપ વાઈસરોયે તા ૨૦મી જુલાઈના ૧૯૩૧થી ગાંધીજીને આમ્યુ ગાંધીજીએ જ્યાં સુ

મારી પાસે દર મરદાર લેથી એવા રિપોર્ટો ચલ્યા નવ છે કે કાયેસીએને જ્યાં વાજળી શરુ વિવા મુવવામાં આવે છે હંદેવાય છે કે કેટલીક જ્યાં એ તે સવિનય બગી વ નમા થતી હતી તે કરવા પત્ર બની

વધારે સત્તામણી અત્યારે ચાલી રહી છે. મને લાગે છે કે હિંદુસ્તાનમાં આ ધરણે જે સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી છે તે મુઢરે નહી તેા મારે હિંદુસ્તાન છોડવું અશક્ય છે.”

આ વખતે સરહદ પ્રાંતમાં ખુદાઈ ખિદમતગારો ઉપર માર મારવાના તથા ખીજા અમાનુષી ત્રાસ ગુજરવાના સમાચાર ગાંધીજી પાસે આવી રહ્યા હતા. અહીં એકપ્રે દાખલા આપીશું. એક ગામમાં જે સ્વયંમેવકોએ મહેસૂલ નહોતું લયું તેમને એકઠા કરી એમાંના છ જલ્થને ભમરીઓવાળા એક ઓરડામાં પૂર્યા અને પછી ભમરીઓ ઉડાડી તેમને કરડાવી. જ્યારે કમકમાટી ઉપજે એવા સૂજેલા મોઢા સાથે તેમને બહાર કાઢવામાં આવ્યા ત્યારે દેાજદારે તેમને કહ્યું, “સાધ્યા જ્વઓ, તમારી ઓરડોને વેચી મહેમૂલ ભરી જજો.” એક જગ્યાએ જે ખુદાઈ ખિદમતગારોને પકડી ડોઝેસનું કામ છોડી દેવાનું દરમાવ્યું. પણ પેલાઓએ એમ કરવાની, ના પાડી કે તરત જ તેમને નાગા કરી ખૂબ હોકચા અને એ એમાંના એકને મજબૂત દોરડાથી બાંધી જમીન પર તડકામાં સુવાડ્યો. એટલેથી પણ સતોપ ન માનતાં તેની શુદ્ધમાં લાકડાના કટકા ખોસવામાં આવ્યા. પણજુ આ જ્વનનાં અપમાનને મોત કરતાં પણ બૂંદ માને છે, છતાં આ ખુદાઈ ખિદમતગારો પોતાને અહિંમ્મની પ્રતિજ્ઞાથી બંધાયેલા ગણી આવાં અપમાનો તથા કષ્ટો મૂગે મોટે સહન કરી લેતા. આવા રિપોર્ટો વાંચ્યા ગાંધીજીને પાર વગરની અસ્વસ્થતા થતી. છેવટે થી દેવદાસ ગાંધીને તેમણે આ બાબતની તપાસ કરવા સરહદ પ્રાંતમાં મોકલ્યા. તેમના રિપોર્ટમાં તેમણે આ બધા કિસ્સાઓ ખરા હોવાનું જણાવ્યું.

જુલાઈ માસમાં ગાંધીજી મીમલા હતા ત્યારે જ બારડોલીમાં મહેસૂલ ઉચરાવવા માટે ત્યાંના રેવન્યુ અમલદારો તથા પોલીસોએ ભારે ત્રાસ ગુજર્યો સંધિ પછી શક્ય તેટલુ મહેસૂલ ભરાવી દેવા માટે સરદાર બારડોલી રહેલા અને ગાંધીજી બોગસદ રહેલા તે ઉપર કહેવાઈ ગયું છે સંધિ ધર્ષ તે વખતે બારડોલી તાલુકાનું ચાલુ માલનુ લગભગ વીસ લાખ રૂપિયાનું મહેસૂલ બાકી હતું. તેમાંથી સરદારના પ્રવલ્નથી ઓગણીસ લાખ રૂપિયા તેા ભરાઈ ચૂક્યા હતા. બાકીના ભરવામાં વિલંબ થનો તે પણ લોકોની આડાઈને લીધે નહોતો થતો, પણ લગ્ન દરમ્યાન લોકો હિજરતે ગયેલા તેમની જમીનો જપ્ત થયેલી, પાક લૂંટાઈ ગયેલો, બેસો જપ્તીમા ગયેલી અને હરાજ રઈ ગયેલી, વગેરે પારાવાર નુકસાન થયેલું તેથી આવેલી આર્થિક અશક્તિને લીધે જ તેઓ ભરી શકતા નહોતા. કલેક્ટરે બાકીનાઓએ ઉપર ટપાટપ નોટિસો કાઢવા માંડી. સરદારે કલેક્ટરને કહ્યું કે ખાતેદારો ઉપર મીધી નોટિસો કાઢવાને બદલે મને એમનાં નામ આપો અને જેઓ ભરી શકે એવા હોય તેમની પાને દૂ પૈસા ભરાવી આપીશ કલેક્ટરે નામ આપ્યાં અને સરદારે થોડાકે પૈસા ભરાવી

પણ આપ્યા સરારે શ્રી મોહનના પડયાને કોર્ટ પાસે મોકલ્યા કે હજી
 ખીજા નામ દોષ તેની યાદી આપો. મ્લેમ્બરે જણાવ્યું કે હવે તો હું માદી નહી
 આપી શકું કમલ કે એની ગીને તમને યાદી ન પૂરી પાડી એના મારા ઉપર
 હુકમ છે આ પ્રમાણે જણાવા પછી તરત જ મ્લેમ્બરે બારડોલી જઈ ગે
 ગામોમા જે જે ખેડૂતોનું મહેસૂલ માપી હતું તેમની પામેથી જાણવડસ્તીથી
 મહેસૂલ રસૂલ કરાની યોજના કરી સવારના પહોરમા મામલતદાર તથા
 એક મે પોલીસ અમનદારો પોલીસ ૫ ધાડા સાથે ગામે જઈ ચડે અને ગામો
 ઘેરો ત્રાસે જે લોકો ખેતરમા કામ કરવા અથવા દિશાએ જવા બહાર ગયા
 હોય તેમને ગમમા પેચના ન દે, અને ગામમાંથી કોઈને બહાર નીકળવા
 ન દે ગામમાંથી કોઈ ઢોળને પણ મહાજ જવા ન દે જે આસામીનું મહેસૂલ
 માપી હોય તે આસામીને ઘેર પોલીસનો પહેરો એસી જાય અને ઘરમાંથી કોઈ
 માણસો કે ઢોળને બહાર નીકળવા ન દે અને બહારથી કોઈને અદર પેસના
 ન દે પોલીસ અમનદાર મારબૂદ કરાની તથા ઘરનું બધું લગી લેરાની
 ધમકી આપે અને ઘરના મનાને ગમરાની મૂકે આ ઉપરાત ગાયોનો વરસાદ
 વરસાવે તે તો જુદા જ તમારી પામે પંસા ન હોય તો ગળા ચોરના લઈ
 આવો પણ જ્યાં સુધી મહેસૂલ ભરી નહી દો ત્યાં સુધી આ ઘેરો જાશે
 નહી આમ લોકોને ગભગનીને જુનાઈયા ખીજા અને નીજા અનાડિયાના
 લગભગ દસ દિનસમા મોળા ગામ ઉપર ચડાઈ કરી મહેસૂલ વસૂલ કરું
 સરદાર તે વખતે બારડોલીમા જ હતો રેવ યુ અને પોલીસ અમનદારોની
 આ શુડાગીરીના નિપોરો તેમની પામે તે તે ગામથી આવતા અને તેમની
 અમગમજનો પાર રહેતો નહી સ્થાનિક અમલદારો ગમે તે કરે તોપણ
 આપણુ આલે ત્યાં સુધી આપણે તો સધિની શરતોનું પૂરેપૂરું પાનન કરવું
 જ છે, એની શાનીજની સૂચના હતી એવે સરદારની સ્થિતિ એ સૂચના
 રૂપી બંધનતા પાજરામા પુરાચેના સિદ્ધ જેવી હતી તેમણે ગાંધીજીને સીમના
 કરેના નીચેન તારો ઉદરથી તેમની મન સિદ્ધિનો ખ્યાન આનશે

૧

બારડોલી

૧૭-૭-૩૧

સુરતની સુનાગઢ પછી વસૂલાતનું દગાણું વંડુ છે હદાય હમિશનરને
 પૂછીને તેમ કહું હશે કનેક ર ગઈ અને સાબે આહી આવ્યા હતા રેવ ડુ
 અમનદારો ડેપ્યુટી પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ દસ્માઈલ દેસાઈ તથા મદર
 પોલીસ કોન્ટ્રોલનાએ ગયા વધની બાપી વસૂલ કરવા માટે રાયમ ગામ ઉપર
 ધાડ પાગ ડાલા ડાયા નામના ખેડૂત જેણે ચડુ સાલનું મહેસૂલ તો બરી દીધું
 છે તેના બા લા મોહક અને સંધવાના વાસણુ જખીયા લીધા જખત થયેથી

મિલકત ખસેડવામાં આવી. ખેડૂનો અત્યારે ખેતીના ખર્ચ કામમાં લાગેલા છે. તેમની કામ સુધી વચ્ચે સોપારી જેવી છે. એક ચા બીજી રીતે આનું નિરાકરણ લાભ્યે જ શક્ય છે. — વલ્લભભાઈ”

૨

“બારડોલી,

૨૦-૭-'૩૧

“માગ ગયા તાર પછી ગામે ઉપરની ધાડો ચાલુ છે. આને ધણું ગામ ઉપર પોલીસોએ ધાડ પાડી છે. આવવાની તરીખ તારથી જણાવો. — વલ્લભભાઈ”

૩

“બારડોલી,

૨૧-૭-'૩૧

“બારડોલીના એક મુસલમાનના ધરનું પાગલુ બારણું પોલીસે તોડી નાખ્યું. જે બાળકોને ઈન્ન થઈ છે. ઢિમના વર્ષની બાળીના ચોરીસ રૂપિયા માટે ધરમાથી બધી મિલકત બહાર કાઢી. છેલ્લા જે વર્ષનું તમામ મહેસૂલ આ માણને બરી દીધેલું છે. પાગલા વર્ષોની બાકી માટે આ ભતની જખીઓ ચાલુ છે.

— વલ્લભભાઈ”

૪

“બારડોલી,

૨૧-૭-'૩૧

“પોલીસનો જુલમ અસહ્ય થતો ચાલ્યો છે. ખેડૂનો ટાળેટાળા ફરિયાદ કરતા આશ્રમમાં ભાગવા છે. ગઈ કાલે સાકળીના કેટલાક કુટુંબોને બહાર પોલીસનો પહેરો મૂકી આખો દિવસ ધરમા પૂરી રાખ્યા. ટીબરવાના ખેડૂનો પોલીસોએ ખેતરમાં કામે જવા દીધા નહીં. છેવટે પોલીસના પહેરા સાથે તેઓ બીજા ગામ જઈ ભારે બ્યાને નાણા લઈ આવ્યા. ગજપુરાના ખેડૂનો આજે પોલીસ ટીબરવા ધસડી લઈ ગઈ. જોગ અને પારડી ગામેથી સમાચાર આવે છે કે વહેલી પરાક્રમી પોલીસે એ ગામને ઘેરા વાલ્યો છે. ખેડૂનો તથા ટોરોને પણ બહાર જવા દેતા નથી. જેમની માસે મહેસૂલ બાકી છે એવા કુટુંબોને તો ધરમા જ ગોઠી રાખ્યા છે. બારડોલીમાં નાકે નાકે પોલીસ ગોઠવી દીધી છે, અને સીઓ તથા પુરુષો પગવણીની તેમ જ ન સભાચાય જેવી ગાળોની ફરિયાદ કરે છે આ ત્રાસનો ઉપાય ન જ થઈ શકે એમ હોય તો ભગવાનને ખાતર દવે તો લડાઈ શરૂ કરવા દો. — વલ્લભભાઈ”

તા. ૨૪મી જુલાઈએ ગાંધીજી બારડોલી આવી પહોંચ્યા તેમણે આ બંધી ફરિયાદોનો કાગળ સુરતના કલેક્ટરને લખીને છેવટે જણાવ્યું કે,

“અડી બતાવેલી બાળનોમા સતોષ આપવામા આવે અથવા આમા કરેલી ફરિયાદોની ખુલ્લી તપાસ કરવા નિષ્પક્ષ પચ સરકાર નીમે અને એટલા વખત દરમ્યાન બધા બંધાનાં ફગલા બધ રખે તો ઠીક. નહી તો સરકારે સંધિનો ભંગ કર્યો છે અને આપેલા વિશ્વાસનો ધાત કર્યો છે એમ હું માનીશ. અને જે

પ્રતિની કોંગ્રેસ પ્રતિનિધિ છે તે પ્રતિનિધિ હિતની રક્ષા કરવા આવરવક જણાય તેવા પગલા લેવાને હું છટો છું એમ માનીશ આવતા સવિવાદે બપોર સુધીમાં આનો જવાબ મને પહોંચાડવા કૃપા કરશે

આ મામલો નવ ઉત્તર વિભાગના કમિશનર મિ. ગેરેટ તથા મુખર્ષી સરકારને મોકલુ છું અને તેનો સારાસા નામદાર વાર્ષિકરોયને તારથી જણાવુ છું

મુખર્ષી સરકારના હોમ મેમ્બર મિ. મેક્સવેને ગાંધીજીના મગળોનો જવાબ બહુ મોરો તા ૧૦મી ઓગસ્ટે આપશે તેમા જણાવ્યુ કે,

મળોના સમાચાર ઉપરથી નામદાર ગવર્નરને ખાતરી થઈ છે કે બારડોલીમા મહેસૂલ ઉચારવા સારુ લવાયેલા પગલામા સધિતમ નથી અમુક વીણી કાઢેલા આસામીઓ સામે જ કલેક્ટરે પગલા લીધા છે ખાનેદારોએ તરત બરજી ક્યુ અને જાપી પ્રથિત જ કરવી પડી તે ઉપરથી જણાઈ ગયુ છે કે ભરી રાકે એવા ધ્યાએ મહેસૂલ નહોલુ ભયુ લાગેએ સધિ પાળી નવી એટલે જ જાપતાના પગલા લેવા થયા

એ જ મામલોમા આગળ જણાવુ કે

જમીનમહેસૂલના ઉચારાનો આધાર કોંગ્રેસની સજાઈ ઉપર રહે અ સ્થિતિ સરકારે કે કલેક્ટરે કદાપિ ગ્રીકારી નથી નામદાર ગવર્નરને કાઈ રાકા નથી કે આ પોને થપુ સમજરો કે અમુક ખાનેદાર મહેસૂલ ભરી રાકે એમ છે કે નહી એનો નિપુય કલેક્ટરને હસ્તક જ રહેશે એઈએ એને નામદાર ગવર્નર માને છે કે લવાયેના પગલામા વિશ્વ સતત કે સધિતમ થયેલ નથી

બારડોલીમા આ જુનમ આની રલ્યો દતા ન રખેને સુક્ત પ્રાતામા થયુ એ જ દશા હતી ગાંધીજીએ તા ૫-૮ ડાન રોજ સુક્ત માનના ગવર્નરને તાર કરીને જણાવુ કે

સરકારના મુખ્ય મત્રી સધે પતને યવેડી વાત લીલ પતિત મા લીયથ તથા પતિત જવાહરવા઼ વર્ણવી તે કેપ થી જલાય છે કે મિસાનો વિપની સરકારની નીતિ અનિશિત છે જાપતાના પગલા સારુ છે અને મગી મૂકેલા કિસાનોની અધર સ્થિતિ છે એ થે મને જા ચિતા થાય છે આ મજરના પ્રશો વિષે સરકારની નીતિ મને કૃપા કરીને મજબ જણાવશે

યુ પીના ગવર્નરે ગાંધીજીને તા ૧-૮-૧૧ના રોજ તાર મગી જણાવુ કે,

અમને એમ માનવજુ કાગમ નથી કે આ વધ વસારેપ ના કિસાનેને જમીન ઊા ઠી પગ છે એક બે પ્રદેશ એવા છે જ્યા સાધારણ વધ કરના વધરે મિસાનેને જમીન ઊા ઠી પગ છે મગી મૂકેલા મિસાનેને ફરી રખવા જમીનદારને સમલવવામા વિહવા અમડાઈના આમન્ય રીને પતની લાનવમ વાપરે છે વ્યવહારમા તથા સિદ્ધાતની દષ્ટિએ સરકારની નીતિ એ ઠી છે કે જમીનદાર તથા કિસાન વચ્ચે સરખેશ ન્યાય તેજવેના છતા પાપની અધિક મહીમા કિસાન અરોન્ય રીને ઠી ખી ન થાય એવી બધી ડવજી કરવી

અસહ્ય જીવન અને નાસની કૃતિયાદો આવે તેના આના ઉગાદિ જવાબો મળ્યા પ્રે એવે આધીજી અ ગાથા, અને તા ૧૧-૮-૩૧ના રોજ વાઈસરોયને તાગ પ્રીને જલ્યાવ્યુ કે,

હમણા જ મળેના મુખર્ષી સરકારના કાગળથી મારું લડન જવાનું અસહ્ય બને છે એ કાગળમા હકીકતના તેમ જ કાયદાના બદ્ધ જ મહત્વના સવાલ ઉઠાવ્યા છે ને લખ્યું છે કે એ બેય વિષે સરકાર છેવડનો ન્યાય તોળે ચોખ્ખા રાખદોમા આનો અર્થ એ શાય છે કે સરકાર અને કૃતિયાદી વચ્ચે થયેલા મશરમાથી ઉપસ્થિત થતા અમા સરકાર આરોપી અથવા કૃતિયાદી અને ન્યાયાધીશ બને બને આ સ્થિતિ ટોચેસને અસ્વીકાર્ય છે મુખર્ષી સરકારને કાગળ મારી પુરખરહના જવાબમા આવેલો મુખ પ્રાતના ગરનરનો તાર અને મુખ પ્રાતમા સરકાર પ્રાતમા તથા બીજા પ્રાતોમા આટુ રહેડા જુલમના હેવાનો એ બધા સાથે વાયતા અને સ્પષ્ટ ભારે છે કે મારે લડન ન જરુ છેવડનો નિર્ણય કગતા પહેલા તમને જલ્યાવવાનુ મે વચન આપુ હતુ એટલે ઉપલી દંકીકત તમારા બ્યાન ઉપર આણી છે નિર્ણય બદલે જરતા પહેલા તમારા જવાબની સહ જોઈશ

તા ૧૩-૮-૩૧ના રોજ નામદાર વાઈસરોયે ગાધીજીને તાગ કર્યો તેમા મુખર્ષી સરકાર તથા મુકા પ્રાતની સરકારે આપેના જવાબોનો બચાવ કર્યો અને જલ્યા યુ કે

હુ આગા રાખતો હતો કે બવિધના બધારણની મહત્વની ચચ જેનાથી તમારા કે ગાગ આધુબધી મ્યાય ફર લગી દેશનુ બવિધ્ય ધવાવાનુ તેમા ભાગ લઈને દેગની સેવા કરવામા આવી ઝીણી વિગતોના અડાને તમે અતરાયરૂપ નહી બનવા હો ખૂ ને તમારો તાર છેવડનો રખ જ હોય તો પરિય મા જવાબી તમારી અરક્તિ હુ તરત જ વડા પ્રવાનને જણાવી દઈશ ગાધીએ તે જ નિસે વાઈસરોય તાગ પ્રી દીધા કે

આ બનાવોમા સુધિથી અસગત તમે મઈ ન જેતા હો તો એમ જલ્યા છે કે સુધિ વિષે મારે અને આપને મૂળમા દષ્ટિએ છે લડન જવાને મે મારાથી બનતુ કહુ ખૂ મારો પ્રચ ન અક્ષ જયો કૃષા પ્રીને વડો પ્રધાનને આમ જણાવને હુ માનુ છુ કે સરકાર સાથે થયેલો પત્રબવહાર તથા તારો પ્રગટ કરવા સામે આપને વાના નવી હોય

વાઈસરોયે તા ૧૪મી આગસ્ટે તાગ પ્રીને પત્ર વચ્ચાર તથા તારો પ્રગ મરનામા પોતાની અમતિ જગુવી

આટઆટલા કે સ મૂટડા પીધા છતા ગાધીજીને તો પોતાની અહિ સાને આકરી ઝસોગીએ ચડાનરી હતી સરકારી અમલદારોનું માનસ જરાયે દાકયુ ગધુ નહોતુ છતા પ્રચ પામે હજી વધારે ઝઘ સહન ઝરાવીને એ અમનદારોનો હદમપનો પ્રવાની આગા ગાધીજી છોડના નહોતા છપટલા એટલે કોંગ્રેસની ઝરાઆરી પામે તા ૧૪-૮-૩૧ના રોજ દરાવ જરા પો કે જેકે ગોળમેજી પરિયદમા ભાગ ન લેવો એવો કોંગ્રેસ દરાન જે છે છતા તેથી દિલીની

સધિનો અત આવે છે એવો અર્થ ગ્વાની જગ નથી તે જ તાગીએ વાઈસરોયને વાગો જગ લખીને પૂજા-યુ કે,

“તમે સધિને હવે મગાખત થઈ ગયો છો કે કોએસ ગોળમેજ પરિષદમા બાગ ન લે તે છતા સધિ હજી આજી રાખવાની છે? ને સધિ હવાની હોય તો હુ કહેવાની ધૃષ્ટતા કરું છું કે પ્રથમ સ્વેચ્છી ફરિયાદો વિષે તરત દાદ મળવી જરૂરી છે મે પ્રથમ કંઈ તેમ બીજી ફરિયાદો આવતી જ નય છે અને સાથીઓ આગ્રહ કરે છે કે ને સવેબા દાદ ન મગે તે તેમને કાઈ નહી તો બચાવના ઉપાય લેવાની છત્રે મગવી જોઈને”

આનો જવાબ વાઈસરોયે તા ૧૬-૮-૧૧ના નાગળથી આપ્યો તેમા જણા યુ

‘ગોળમેજ પરિષદમા ચોતાના પ્રતિનિધિને મોકલવાની કોએસ ના પાડે છે તેથી તમા થતો પરિસ્થિતિની બામતમા હુ સ્વીકૃત અને તમે પણ એ જોઈ શકો છો કે ને હેતુઓ સાધવાને માટે સધિ હની તેમના એ-મુખ્ય હેતુ કોએસન આ નનાથી માર્યો જાય છે

“સધિની રૂએ ને કાર્યો કરવાનું સરકારને પ્રાપ્ત થવું હશે પણ જોને અમલ હજી કરવાનો બાકી રહી ગયો હશે એવા કેસોમા સ્થાનિક સરકારો સાથે મસતત રીને દિદી સરકાર સધિનું પાલન કરાવશે

“સધિની વીસમી મ્મમ મોકાને લગતી હટો બાગતબી છે તે હટો રદ કરવાનો સરકારનો ઇરાદો નથી બાકીની બાગતોમા સામાન્ય કાયદાનો અમલ બધ કરવામા આવે અથવા મુતવવી રાખવામા આવે એવું સધિની શરતોમાથી ફલિત નથી જ થવું અને ખાસ પરિસ્થિતિને પહોચી વગવા માટે જરૂરી પગલા લેવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર દિદી સરકારને તથા સ્થાનિક સરકારોને રહે જ કાયદાનો અવિ અમલ કોએસની પ્રવૃત્તિઓ અંગે કરવાનો હશે ત્યારે પણ એ અમલ કયા સ્વરૂપનો હશે અને કેટલી જાદ સુધીનો હશે તેનો મુખ્ય આધાર એ પ્રવૃત્તિઓ મ્વા સ્વરૂપની છે તેની ઉપર રહેશે આ બાબતમા તેના પોતાના અથવા તેા સ્થાનિક સરકારોના અધિકાર ઉપર બંધન મૂકવા દિદી સરકાર ગરામત છે”

આટલાનું થયા છતાં સર તેજબહાદુર મુખુ તથા શ્રી જગમ્મર વગેરે મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ ગાંધીજીને આગ્રહ કરતા જ રહ્યા કે હજી તમે વાઈસરોયની મુલાખત માગો અને તમારી માગણીઓ એની આગળ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરો એ લોકો તેા ગાંધીજીને આ સનાદ આપીને ગોળમેજમા ભાગ લેવા વિનામત ઊપડી ગયા પણ માલનીયજી અને સર પ્રભાશમ્ પટ્ટણી જોએ પણ મુલાખત માગવાના મતના હતા તેમજો ગોળમેજ માટે ઊપડી જવાનું મુનની રાખ્યું અને ગાંધીજી જો સીમવા જવાનું કમ્યુન કરે તેા

તેમની સાથે ગીમલા નર્સ વાર્ષિકરોયને સમજાવવા પટ્ટણીજી તૈયાર થયા. ગાંધીજીએ વગી અદિંસાનો એક વધુ પ્રયોગ કર્યો. વાર્ષિકરોયને કાગળ લખ્યો અને જણાવ્યું કે, “આપને ચર્ચા આવશ્યક લાગતી હોય તો હું સીમલા આવવા તૈયાર છું.” વાર્ષિકરોયે જણાવ્યું કે, “તમને એમ લાગતું હોય કે વંડુ ચર્ચા તમારી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં મદદરૂપ રહે તો બલે આવો.” ગાંધીજીને તો પ્રયત્ન કરવામાં મળ્યા રાખી જ નહોતી. એટલે વાર્ષિકરોયે આવતું હોય તો આવો એમ કહ્યું છતાં ગીમલા જવાના નિર્ણયનો જોખો પોતાની ઉપર લઈને જવા તૈયાર થયા. વાર્ષિકરોયને એટલું જણાવ્યું કે, “હું સીમલા રોકાઉં ત્યાં સુધી પંડિત જ્વાહરલાલજી, ખાતસાહેબ અબદુલ ગફારખાન તથા સરદાર વલ્લભભાઈને મારી સાથે સીમલામાં રહેવાનું મેં આમંત્રણ આપ્યું છે.” ગીમલાની વારાધારોમાં સરકારે ખારડોશીમાં થયેલી સખનાઈ બાબત તપાસ કરવાનું અને તેમાં સરકાર તથા કોંગ્રેસ બંને પુરાવા આપી શકે એવું કમ્પ્લેટ કર્યું. સરકારે આ એક જ બાબતમાં પણ નમતું મૂક્યું એટલે ગાંધીજીએ ગોળમેજીમાં જવાનું કબૂલ કર્યું. માત્ર એક વસ્તુની કાગળ લખીને ચોખવટ કરી કે,

“કોઈ ફરિયાદ એટલી બધી અસલ થઈ પડે કે, તપાસને અમારે તેને દૂર કરવા સારું રક્ષણાત્મક લડતનો કોઈ ઉપાય શોધવાનો કોંગ્રેસનો ધર્મ થઈ પડે તો સુવિનય ભંગ મુલતવી રાખેલો હોવા છતાં પણ એવો ઉપાય લેવાને કોંગ્રેસ સ્વતંત્ર રહેશે.”

આ બધું ગીમલામાં તા. ૨૭મી ઓગસ્ટે પતી ગયું. મુખ્યધી તા. ૨૯મી ઓગસ્ટે જે સ્ટીમર બેપડતી હતી તે જો ગાંધીજી પકડે તો જ ગોળમેજીમાં વખતસર પહોંચી શકે એમ હતું, એટલે વાર્ષિકરોયે સીમલાથી સ્પેશલ ટ્રેનની વ્યવસ્થા કરી આપી. લારે ફોડખામ કરી, ગાંધીજીના શબ્દોમાં ‘મરણિયો ધગારો’ કરી ત્રિવિધી મુખર્ષિનો મેલ પકડ્યો અને સ્ટીમર પણ વખતસર પકડી.

બારડોલી તપાસ અને મંથિલંગ

વાઈસરોયે બારડોલીમાં થયેલા જીવનમાં સમર્થતા તપાસ આપી એકે તે તેના હેતુપર નહોતું કશું નહોતું ગાંધીજી વિનાયક જ્યાં ઊપરના ત્યાં પડીના મગમના રૂબરૂ ઉપરથી તેમ જ તે અસમાજ જ ગાંધીજીના તહેમતનામાના મગમને જે ઉડાઉ જવામો સમગ્રી જેજેમ પ્રશ્નિદ્ધ મ્યાં તે ઉપરથી એ નવું જાણુઈ આવે છે પડિત જવાહર નાનડ ખાન અમદુલ ગજારખાન તથા સગદાર મીમનામા ગાંધીજી આગે દતા જે ત્રણેએ ગાંધીજીને આગ્રહપૂર્વક મધુ તમે મુખેથી જોગમેજમા જાઓ અહીં અમે અમારુ રાડી લઈશું કોંગ્રેસ તરફથી સમિતુ ખાનન બગમ ન થયુ એમ મહેવાવાી તેઓ એ પશુ મગમ આપવા માગતા નહોતા પશુ જે હાય વિના તાગી પડતી નથી લોકોમા કોંગ્રેસની પ્રતિભા જામે તે સિદ્ધિ અમનદારેથી ખમાતુ નહોતુ વહેનામા વહેની તમે કોંગ્રેસને પગડવાની તેઓ જોવી શ્રી રહ્યા દતા તે માટે તેમજે કેવા પેતરા ભગવા માડયા તે જોઈએ

પ્રથમ બારડોલીની તપાસ લઈએ તપાસ કરવા માટે સરારે નાસિદ જિન્નાના કયે જે મિ જોઈનની નિમણૂક મી નીચેના મુદ્દા ઉપર તપાસ કરીને તેમજે પોતાનો રિપોર્ટ મોકલવાનો હતો

૧ મહેસૂલ કપરાવવામા જેનીસ તરફથી જીવન મરવામા આજ્યે હતો કે કેમ?

૨ પાચમી માર્ચ ૧૧ બારડોલી તાલુકાના બીજા ગામેમા પોલીસની મદદ વિના જે વોરંતે મહેસૂલ વસૂલ કરવામા આજ્યુ હતુ તેના જગતા ફરિયાદવાળા ગામેમા કડ ફારજુનો અમન કરવાથી વધુ મહેસૂલ વસૂલ આજ્યુ હતુ કે કેમ? અને આજ્યુ હોય તો એવી રીતે વસૂલ કરેતા મહેસૂલની રકમ કેવી હતી?

આ તપાસનું મામ ના પમી ઓફીસરથી મારડે ની મુખામે મદ થયુ કોંગ્રેસ તથા ફરિયાદી ખાને રો તરફથી શ્રી બૂનાભાઈ દેવર્જીએ કેસ ચલાવ્યો તેમની મદદમા શ્રી બોગીના દલાના (નાનાકામ) તથા દુ દના પોતે કોંગ્રેસના પ્રમુખ હોવાથી સરકારને મીજન ધણુ દાખોમા ખ્યા આપર જે હતું જા વચમા દિનાગીની રખઓ આવી તે ખાલ કરતા તપાસ એક મહિના ઉપર આની એ મુદ્દે વખત તેઓ મારડે નીમા રવા કુલ અગ્રવાગ ગામેની તપાસ કરવાની હતી તપાસના મુદ્દાઓમા મહેસૂલ વસૂલ કરવાના ધોરણો ઉ નેખ

હતો. એ ધોરણ ક્યું, તે વિષે શ્રી બુવાભાઈએ ગાંધીજીને વિદાયન કાગળ લખીને પુઝાવ્યું. તેના જવાબમાં તેમણે લખી મોકલ્યું કે,

“આરડોલી અને બોરસદમાં મહેસૂલ વસૂલાતની બાબતમાં આરંભથી જ એવી સ્પષ્ટ સમજૂતી હતી કે જે ખાતેદારોને સવિનય જાગવી લડતને લીધે વેડું પડ્યું તેઓ નાણા વ્યાજે લાગ્યા વિના પોતાથી બની શકે તેટલું ભરશે. આ વસ્તુ ખેડાના કલેક્ટર મિ. પેરી તથા તેમના અનુગામી મિ. બદરપુર તેમ જ સુરતના કલેક્ટર મિ. કામરાજા સાથે વાતચીતોમાં વારંવાર સ્પષ્ટ કરવામાં આવી હતી. તેમની સાથે ચાલેલા પત્રવ્યવહારથી મારા આ કથનને સમર્થન મળે છે. તપાસ કરનાર અમલદારને જે મુદ્દા ઉપર તપાસ કરવાની છે તેમાં જે ધોરણનો ઉલ્લેખ આવે છે તે બાબતમાં હું સ્પષ્ટ સમજૂતી છું કે ધોરણનો અર્થ નાણાં વ્યાજે લાગ્યા વિના ખાતેદારની ભગવાની સક્તિ એવો થાય છે.”

તપાસ આશતી હતી તે દરમ્યાન આ ‘ધોરણ’ વિષે શ્રી બુવાભાઈએ તા. ૨૨-૧૦-૩૧ના રોજ તપાસ અમલદાર મિ. ગોર્ડનને લખેલા કાગળ લખ્યો. તેમાં જણાવ્યું કે,

“સંધિની શરતો પ્રમાણે ખાતેદાર મહેસૂલ ભરી દેવા રાજ્ય હોય પણ તેને ખરેખર મુક્તની, જરૂર હોય તો એવાઓને માટે ખાસ વિચાર કરવામાં આવશે અને જરૂર દરો તો જમીનમહેસૂલના વહીવટના સામાન્ય ધારાધોરણ પ્રમાણે મહેસૂલ મુલતવી રાખવામાં આવશે. આનો અર્થ એમ થાય કે મહેસૂલ મુલતવીને વિચાર ઉદારતાથી કરવામાં આવે અને ખાતેદારને લડતના સંલોગને કારણે અથવા ખીલ કુશરતી કારણે જે નુકસાન વેડું પડ્યું હોય તે પ્લાનમાં લેવામાં આવે આ બાબતમાં હિદી સરકારે તેમ જ પ્રાંતિક સરકારોએ રથાનિક અમલદારોને સૂચનાઓ આપી જ હોવી જોઈએ. એ સૂચનાઓ અમને અત્યાર સુધી કપલખ્ધ થઈ નથી, સિવાય કે સરકારી અમલદારો અને કોએસના પ્રતિનિધિઓ સાથે વાતચીતમાં તેને જે કાર્ડ સાર બહાવાને મળ્યો હોય તે. એટલે સંધિ થઈ ત્યારથી તે તા. ૨૭મી ઓગસ્ટ જે દિવસે વાર્ષિકરોય અને ગાંધીજી વચ્ચે ફરી સમજૂતી થઈ ત્યાં સુધીમાં આપવામાં આવેલી સૂચનાઓના બધા કાગળો આ કેસમાં શૂન્ય થવા જોઈએ. એના ઉપરથી પણ વસૂલાતનું તથા શહેતનું ‘ધોરણ’ નક્કી કરી શકારો.”

કુચ અગિયાર ગામોમાંથી સાત ગામોના તેસકે ખાતેદારો અને તેમના એકોતેર સાક્ષીઓની જુઆની થઈ. આ સાતે ગામના ખાતેદારો પોતાને ગામે પોલીસોએ ધાડ પાડીને કેવો જુલમ કર્યો હતો તથા ભાતરોપણીની ખરી મોસમ આવતાં દર્તા તે વખતે તેમના કામમાં કેવી અટકાયત કરવામાં આવી હતી તથા પોતાની પાસે નાણાં નહીં હોવાથી કેવી રીતે વ્યાજે લાગીને તેમને મહેસૂલ ભરવું પડ્યું હતું તે હકીકત કહી ગયા. પછી સરકાર પક્ષના સાક્ષીઓની જુઆનીઓ લેવાનું શરૂ થયું. સરકારના પહેલા સાક્ષી તરીકે તાનુકાના મામલતદાર આવ્યા. ફરિયાદવાળા એક ગામ રાયમને વિષે તેમની જુઆની શરૂ થઈ.

આ ગામમાં કુન અગિયાર ખાતે રોએ ફરિયાદ કરી હતી સરકારે પોતાના લેખી જ્ઞાનમાં જણાવ્યું હતું કે ખાતેદારોની ફરિયાદ જૂરી છે અને અગિયાર ફરિયાદીઓમાંથી ત્રણ ફરિયાદીઓ તો મામનતદાર ગામ છોડી ગયા પછી પોતાની રાજબુલાથી તનાગને પેમા ભરી ગયા હતા બાબતોઓએ પણ મામનતદાર તરફથી માગની થતા મહેસૂન ભરી દીધું હતું કોઈ જાતનો જુનમ કરવો પડ્યો નહોતો શ્રી જુનાભાઈએ મામલતદારની ઠીકઠીપાસ પાંચ દિવસ સુધી ફરી અને તેમાં સરકારી કેસના બુકેબુક મરી નાખ્યા આ ગામોએ પોલીસને ફેરવે પોતાના રક્ષણથી જ લઈ જવામાં આવી હતી એ અચાવ કેવો લેતો હતો એ ઠીકઠીપાસમાં ઉગર દેખાઈ આ યુ કારણ એ જ ગામોમાં આ જ વખતે મામનતદાર પોલીસ રિના પણ ફરતા હતા એ તેમણે કહ્યું મરુ વગી જે ત્રણ ખાતેદારોએ મામલતદારના ગામ છોડી ગયા પછી મહેસૂન ભરેલું મહેલામાં આ યુ હતું તેમની પાનતીઓના કમાદ લેતા તો તેમણે મામલતદારની રમકૂ પેસા ભર્ષા હતા એમ દેખાતું હતું એમણે એ નક્કી કર્યા માટે મામનતદારની મરેરીમાં રાખવામાં આવતા પાનતીઓના અડધિયા રજૂ કરવાની માગણી કરવામાં આવી પણ મામલતદારે તે રજૂ કરવાની ના પાડી વગી ફરિયાદવાળા ગામોમાં મહેસૂન ઉતરાના જતા મામનતદારને પોલીસના રક્ષણની જરૂર જણાઈ હતી જ્યારે તે જ અરસામાં ખીજ ગામોએ પોલીસ લીધા રિના તેઓ મહેસૂન ઉધરાવાના કામ માટે ગયા હતા તે સામિત કરવા માટે તેમની ડાયરી માગવામાં આવી તેની પણ ના પાડવામાં આવી આ ઉપરાંત પોલીસ લઈ જવાની પરવાનગી આપ્યા મામનતદારે તેમને કાઈ કાગળ લખ્યો હોય તો તે મહેસૂનની ઉતરાત સમઘી મામનતદારે ડલકરને જે રિપોર્ટો મોકલ્યા હોય તે તથા આ બાબતમાં મુનર્થ સરખર તરફથી ઈ લકમે કે સૂચનાઓ મળી હોય તો તે વગેરે કાગળો માગવામાં આ પા પણ એ રજૂ કરવાની ના પાડવામાં આવી પોતાની ડાયરી તથા તનાગીઓના રિપોર્ટ રજૂ કરવાનું મામનતદારે પહેલે દિવસે કહ્યું કરેલું પણ ખીજે દિવસે તે રજૂ કરવાની ના પાડી

ન્યાય અને સત્યશોધની ખાતર તેમ જ માવદાની રૂએ પણ આ બધા કાગળિયા રજૂ કરવાને સરખર બધાથેની હતી એ રિને શ્રી જુનાભાઈએ વાવદાના અધાર જતાની સચોટ દનીલો કરી તપાસણી અમનદાર મિ ગોર્ડનની દનીન એ હતી કે પોતે એક રેવન્યુ અમલદાર છે અને પોતાના ઉપરી અધિકારીઓની પરવાનગી રિના સરખરી કાગળો રજૂ કરવાનો કમ તેઓ આપી શકે નહી શ્રી જુનાભાઈએ તપાસણી અમનદાર તર્કે તેઓ રેવન્યુ અમનદાર નથી પણ એ ન્યાયાધીશ છે એ જાનની દનીન કરી

એટલામાં દિવાળીની રમઝો આપતી હતી એટલે રમઝો જીવડાં ૧૨મી નવેમ્બરે તેમણે લેખી ચુકાદો આપ્યો કે આ તપાસમાં સરકારી કાગળિયાં જ્ઞેનાની તથા રબૂ કચવાની કોંગ્રેસ પક્ષની માગણી તેઓ સીમગી શકતા નથી. તપાસની અમલદારે આ મુદ્દા ઉપર જે ચુકાદો આપ્યો તેમાં વિશિષ્ટ આશય પમાડે એવું તે એ હતું કે આખો પુરાવો પોતાની સમક્ષ આવી જાય ત્યાં પડી જે માખતો ઉપર તેમણે નિર્ણય આપ્યો જોઈતો હતો તેની માખતો ઉપર પણ પોતાના અભિપ્રાયો તેમણે દર્શાવી દીધા આ ચુકાદો આપતાં તપાસણી અમલદારે જે વચ્ચે લીધું, તથા જે અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા તે જ્ઞેના આ તપાસમાં વધુ વખત સામેલ રહેવામાં કેવો ન્યાય મને એમ નથી એમ શ્રી જ્ઞનાભાઈને લાગ્યું, અને તેમણે કોંગ્રેસ તથા ખાતેદારને આ તપાસમાંથી નીકળી જવાની સલાહ આપી એ સનાહને માન્ય ગણી સરદારે ખાગડોવીના ખાતેદારે જોગ એક સંદેશો બહાર પાડી તપાસમાંથી નીકળી જવાનું સૂચવ્યું મહેશામાં તેમણે જણાવ્યું કે,

“તપાસનું વચ્ચે અને વિરોધી તથા એકપક્ષી લાગતું જ હતું પણ જ્યાં સુધી આપણા જોરિંગરને એમ ન લાગે કે આગળ તપાસ ચલાવવી નિવર્તક છે ત્યાં સુધી જ તપાસમાં સમિતિ રહેવા તેવાર હવે સરકારના -બાલમાં જે કાગળો છે તે રબૂ કરવામાં ન આવે અને આખજને જોવા દેવામાં ન આવે એવો હુકમ તપાસણી અમલદારે કર્યો છે, તેથી સરકારી સાક્ષીઓની જીવનતપાસ પર કરો અકુશ રહેના નથી એટલે આવી ખાતી તપાસ આગળ ચલાવવી એમાં કરો સાર નથી એવું મને લાગે છે એવે શ્રી જ્ઞનાભાઈ સાથે મમલકત કરીને તપાસ માંથી આપણે નીકળી જવાનું મેં નક્કી કર્યું છે હવે પછી તપાસણી અમલદાર અથવા ખીલ કોઈ સરકારી અમલદાર તરફથી આ તપાસને અંગે જામને જે કંઈ સૂચના આપવામાં આવે તેનો અમલ કરવાની તમારે જરૂર રહેતી નથી આપણે નીકળી ગયા છીએ એની ખબર મેં મહાત્મા ગાંધીને તારથી આપી દીધી છે”

પણ ગુજરાતમાં આ એક જ મુરકેની નહોતી પિકેટિંગની ખાનગમાં તે અમલદારો પારાવાગ અગ્યજો જીભી કરી રહ્યા હતા ખોરસા તાલુકામાં રાસ ગામે અહલુત શૈય બતાનીને ખુનારી વહોરી લીધી હતી સધિ થયા પડી તેની કંર કરનાને બદલે તેને જરા પણ રાહત ન આપની એવો જાણે અમલદારોએ નિશ્ચય કર્યો હતો મેં મહિનામાં સીમવાથી પાજા કરતા ટ્રેનમાંથી તા ૧૭-૫-'૩૧ના લખેલા એક કાગળમાં મહાદેવભાઈ સરદારને જણાવે છે કે,

“હમસંનની સાથે ચાર દિવસ વાતો થઈ ચાર દિવસને અંતે બાપુએ કહ્યું, ‘આ મળ્યું જતવનો કિતાર છે માત્ર મારી સાથે પ્રમાણિતપણે વતી’ છે એવું એની તરફેણમાં છે’ એ માણસ દરેક બાજનમાં પ્રતિક સરકારના કામમાં અમે કેમ દખલ કરી શકીએ એમ સ્હીને હાથ ધોઈ નાખે છે, એકે ત્યા

લખતો હોય એમ તો લાગે જ છે જેટલે અહીંથી મુંઝવાગે છે કે સખતીના પગલાંનો ઉપયોગ એમ અને તેમ ન કરવો પણ એનો અમલ કરવાનો એના હાથમા રહ્યો ના? પટેલને વિષેની કાયમી નિમજૂકના અર્થની બાબુની દલીલ વિષે જેને મહેલ છે તે બંને માધીનો અર્થ સાચો હોય પણ સમાધાનીના ભાવથી એ અર્થ વિરુદ્ધ છે।’

એમ પ્રી ન મગળમા મહાદેવભાઈ લખે છે

‘ અહીં (સીમગમ) બધા લોકો માને છે કે સમાધાનીનો ભગ મુબર્કના અમનદારો — ખાસ કરીને ગેરેટ — ભેટલો કરી રહ્યા છે તેમજ ભાગે જ ખીલ માર્ક કરતા ટરો બાબુ કહે છે ‘ જેટલે સીધા કરવો હોય તો ધકીરમા કરી સમય પ્રમ ભેટલા ખાતર સધિને તોડવી એ ઠીક ન કહેવાય એટલે રાહ ભેઈ રહ્યો છુ ’ એ જ મગળમા નમી લખે છે

‘ આ વાર્ષિકચ અહીં આવ્યો તે પહેલા અહીંના ધૂતોએ બધા પ્રતિમા પરિવરો કાઢેલા કે સમાધાનીનો અર્થ એ નથી કે સરકારનુ રાજ્ય બધ વધુ છે સરકારે રાજ્ય કરવાનુ ચાહુ રાખુ

જુનાઈ મામમા પાનોનિયર નો દિ-હીનો ખમરપત્રી, જેને મોગ સરકારી અમનદારો પામેથી બાગમી મગતી હોવાનો સલન હતો, તે લખે છે

‘ ૫ જવાહરનાથની પ્રવૃત્તિઓથી અહીં કાઈક ખજલગામ થયો છે એ અને શી વલ્લભભાઈ પટેલ સજગારનાસ બાપલો મરી રહ્યા છે ગાધી-અર્ધિન સમાધાની પહેલા તેઓને એવા લીપલો માટે દુરતાદુરત ભેલ મળી ગઈ હોત અહીં વિશ્વાસપાત્ર રથોએ એમ માનવામા આવે છે કે તેમના ઉપર નોટિસો બલવવામા આવે એવો સભન છે તેનો ભગ કરતા જ તેમને પકડવામા આવશે અહીં એવી પણ સખત અર્થવા છે કે સુરેટને ભેખમમા નાખે એવી તેમની આ પ્રવૃત્તિઓ વિષે તેમ જ ખાન અબુલ મકારખાનના વતન વિષે ગાધીજીને ખબર આપવામા આવી છે

આવા અહેવાલોનો ઉ વેખ મરીને મહાદેવભાઈ સરદારને લખે છે

એ લોકોની લડવાની તૈયારી ચાની રહી છે બાબુ પુ એ માને છે ખેગમા દલા લાખ ઉવરચ્યા અને માત્ર ૭૮ હનર બાકી છે તેમા આ લોકો આટલો પાત કરી રહ્યા છે સામાન્ય વર્ષોમા પુ આથી બાકી તો રહે

આ બધા ઉનારા એના માટે આપ્યા છે કે સમાધાની અર્થ ત્યારથી જ અમલદારોનુ વનજુ કેવુ હતુ અને નખન જતા તેણે કેવુ ઉચ ૩૫ લેના માણુ તેનો ખ્યાન આવે

ગુજરાતમાથી લડત દરમ્યાન ઘણા મુખીઓએ રાજીનામા આપ્યા હતા સધિની શરતો પ્રમાણે ન્યા ખીજી કાયમી નિમજૂક ન અર્થ હોય ત્યા તેમને પાછા નોકરી ઉપર ચકાવવા વ્નેષ્ટના હતા પણ ગયા પ્રક્રમમા આપણે ભેધુ કે તાનુજ તથા ગિલ્યા અમનદારો તેમા કાઈ ને કાઈ ગચ્યા નાખતા હતા એ બધાના મેસોની વિગતમા આપણે નહીં જીનરીએ પણ

રાસના ગારૈયા મુખીનો કેસ લેઈશું. જૂના પાટીદાર મુખીએ રાજનામું આપેલું તેની જગ્યાએ ૧૯૩૦ના મરટેમ્બરમાં એને નીમવામાં આવેલો. એને નીમનાર મામલતદારે કલેક્ટરને એવો રિપોર્ટ કરેલો કે એની નિમણૂક કાયમી કરવામાં નથી આવી તેમ એને કાયમી કરવાની ખાતરી પણ આપવામાં નથી આવી. પાછળથી કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓએ તે એવો દાખલો પણ રોધી દાખ્યો કે ૧૯૨૯ની સાલમાં જ એક ફાજદારી ગુના માટે એને બે માસની સજા થયેલી. સંધિ પછી ખેડ જિજ્ઞાસા કમિટીએ ગાંધીજીને કહેલું કે એ મુખીને સજા આપી એની જગ્યાએ જૂના પાટીદાર મુખીને લેવામાં આવશે. પણ થોડા જ વખતમાં એ કલેક્ટરની બદલી થઈ. નવા કલેક્ટરના પ્લાન ઉપર આ વાત ઘણી વાર લાવવામાં આવી પણ કમિશનર મિ. ગેંગેટની દાનન પાટીદાર મુખીને નોકરીએ ચડાવવાની નહોતી, એટલે કાંઈ ને કાંઈ બદલાનાં કાઠી બારૈયા મુખીને આપુ રાખ્યો. એના મુખીપણામાં ગામમાં ચોરીઓ વગેરે બહુ થવા માંડી અને પાટીદારોનો રંગડ થવા માંડ્યો એટલે ગામના ગણેશ માટે ખાસ પોલીસ મૂકી, પણ પેલા મુખીને બદલ્યો નહીં! ગાંધીજી ગોળમેજીમાં ગયા પછી સરદારે કલેક્ટર અને કમિશનર સાથે આ બાબતમાં પત્રવ્યવહાર ચલાવવા માંડ્યો. તેમાં કાંઈ વળ્યું નહીં એટલે મુખર્ષિ સરકારના ગૃહમંત્રી મિ. મેકસ્વેલને લખ્યું તેમાં જણાવ્યું કે,

“સરકારની સંધિપાલનની કેટલી શુદ્ધ દાનત છે તેની કસોટી તરીકે ગાંધીજી આ કેસને ગણતા હતા. તેથી બીજા ધણા મુખીઓના કેસના અડધા ચાલે છે પણ આ એક કેસ હું તમારા પ્લાન ઉપર લાવું છું.”

સરકાર તરફથી આનો જે ઉગાઉ જવાબ આપવામાં આવ્યો તે ઉપરથી સરકાર આ બાબતમાં કેટલી નક્કર થઈ હતી તે દેખાઈ આવે છે. સરકારી જવાબમાં જણાવવામાં આવ્યું કે,

“મુખીને નીમનાર મામલતદારે તેને કાયમી નોકરીનું વચન નહીં આપેલું એ વાત સાચી પણ ત્યાર પછી બન્યુઆરી, ૧૯૩૧માં નવા મામલતદારે આ મુખીને કાયમી નોકરીનું વચન આપેલું, જોકે એણે એ વાતનો તરત રિપોર્ટ નહીં કરેલો, એટલે કલેક્ટરે જૂના રિપોર્ટ પર આધાર રાખી ગાંધીજીને કહેલું કે પાટીદાર મુખીને તેઓ નોકરી પર ચડાવશે.”

ફાજદારી ગુનાને માટે થયેલી સજાની બાબતમાં જણાવ્યું કે,

“હવે તેની ચાલચલમત બહુ સારી છે એટલે કમિશનર સાંહેબે સજા પામ્યાને કારણે એની ગેરચાલકાત દરગુજર કરવાનું ચોખ્ખું ધાર્યું છે! સખ્યાબધ સજા પામેલા કેદીઓને સંધિની રૂએ સરકારે છોડી મૂક્યા છે અને તેમની ગેર-લાયકાત દરગુજર કરી છે (રાજદારી કેદીઓને સુકિત આપવામાં આવી તેની બાઈસાહેબ વાત કરે છે) તે પછી આ બારૈયા પટેલની બાબતમાં ઓછી હદાર નીતિ રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી!”

ત્રીજી દર્શીય એ પણ કરી કે,

“જો પાલીદાર મુખીને લેવામાં આવશે તો સરકારને એમ લાગે છે કે ‘બારેયા વખતની બહુ કનડગત થશે!’”

બારેયાના મુખીપણમાં પાલીદારોની કનડગત થતી હતી એ વાત જ જવામમાં ખાઈ જવાઈ સરદારે પોતાના જવામમાં આના સચોટ રહિયા આપ્યા, કાયદાની કૃત્યો ટાકી બતાવી પણ સરકારને ન્યાય કયા જોવો હતો ? લડતમાં જોડાયેના પાલીદારોને ખામુખા પગવવાને માટે જ પોતે જે મુખીને પદલાઈ આપી હતી, તેને કાઢે તો પોતાની આગ્ર મળ અને એટલી કોંગ્રેસની આખરૂ વધે એ એને નહોતું ડરવું

આ વખતે સુકત પ્રાતોના મધુરા નિનામાં સરકારે કોંગ્રેસના અસખ્ય કાર્યકર્તાઓને ઠેક પકડીને, ગામડાઓ ઉપર પોલીસની ધાકો પાડીને તથા ગામડાના લોકો ઉપર તેમ જ કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓ ઉપર લાગીઓ ચનાથીને સધિની શરતોને છોડ્યો. બગ કરવા માગ્યો હતો કોંગ્રેસે આ વિષે ફરિયાદ કરી ત્યારે પ્રાતિક સરકાર પોતાના અમલદારોના ગેરમયદે અને જુનમી વર્તન વિષે નામુકર ગઈ પણ એમાથી થોડા કેમો હાઈકોર્ટમાં મયા તેમ જ કોંગ્રેસીઓને પહેલી કોર્ટ મળ કરેની તે બધાને હાઈકોર્ટ, તરફથી નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂક્યામાં આન્યા એક મુદ્દો સેશન્સ જજ આગળ ચાલ્યો તેમાં એણે એવો સુમદો આપ્યો કે, “પોલીસ સમ ઇન્સ્પેક્ટર અમીન અને જમીનદાર એ બધાએ આગેપીઓ ઉપર છુપુ કાવતરું રચ્યું હતું” બીજા એક સુકાદામાં ન્યાયાધીશે મ્યુ કે, “જ્યારે ફરિયાદી અને બીજા કોંગ્રેસીઓએ સભા ભરી હતી, ત્યારે કેનાઈ પોલીસવાળાઓએ ત્યા જઈને પોલીસ સ્ટેશનના વડાની આખ સામે જ એક માણસ ઉપર હુમલો કર્યો હતો એ વસ્તુ ખરેખર દિલગીર થવા જેવી છે” કોંગ્રેસવાળાઓએ બોનાવેની એક સભાને પોલીસોએ જે જગની રીતે અડાની હતી તે વિષે એ ન્યાયાધીશ કહે છે

‘અધિકારીઓની એવી મગજ હતી તો તેમણે સભા ન ભરવાનો મનાઈ હુકમ કાઢવો જોઈતો હતો મનાઈ લેવા છતાં એ સના ભરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોત તો તેને લાડી ચવાળીને વિખેરી નાખી સખત પરત્ત તેને આવી સુકારાહી ચવાળીને અટકવવાની જરાને જરૂર નહોતી. પોલીસે પ્રથમ તો જેટલાને તે પદ વા માગની હતી તે બધાને પકડી લીધા અને ત્યાર બાદ એણે કહેનારા સાક્ષીઓ પેલા કર્યા કે તે બધાએ દુલગમાં બાગ લીધો હતો.’

મોના આર્થિક મગ્નના સમયમાં અને મહેસૂલ ઉપરાસનો સમય લાગ્યા વખતથી પૂઠે ચર્ચ ગમે હોવા જ્યાં એણે કે લગ ચોમાસામાં જખર દસ્તી, જાતીઓ અને જમીનોનો કમને લઈ લેનાનું મમ ચાતુ હતું એક સપ્ટેમ્બર માસમાં મહેસૂની અમલદારો પોલીસના મોટા ધાડા લઈ વસુલાત માટે ગામડા ઉપર જઈ હુમના અને મારપી કરતા હતા યુક્ત પ્રાતના

પોલીસો અને મહેસૂલી અમલદારોને, કિસ્મોને 'મુર્ગા' બનાવવાનું એટલે કે ફકરાની સ્થિતિમાં ગ્રામ ગણવાનું બહુ ગંભીર ગુનું હતુ. પોલીસોના મારમાંથી ધરણ માણસો પગ બગી જ્યા પામતા નહીં. એક ગામમાં ત્યાંના બધા બ લોકો એટલે લગભગ પાંચનો માણસો, પોલીસો અને મહેસૂલ ખાતાના અમલદારોના ત્રાસથી નાગી જઈને પામોનાં જંગલોમાં સંતાઈ ગયા હતા.

અંબાદાખાલ જિલ્લામાં પગ લગભગ આવી જ સ્થિતિ હતી. જુદા જુદા જિલ્લાના અધિકારીઓ અને કોંગ્રેસના નેતાઓ વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યા બાદ મરકારી અમલદારોએ અને કોંગ્રેસી નેતાઓએ એક પરિષદમાં મળી મત્સન કરવી એમ નક્કી થયું. પગ ના. ૧૫મી નવેમ્બરે હતો સર થતો હતો ત્યાં મુધી પરિષદ ભરી ગઠાઈ નહીં અને નાટાધારો ચાલુ હતી છતાં અમલદારોએ તાકીદ કરી દરતાની વચવાત કરવા માંડી. જેઓ એ વચ્ચે ખગબ આવેલાં દોવાથી કિસ્મો હેગન હેરાન થઈ ગયેલા હતા. તેમની પામે મરકારીઓ ભરવાનાં કર્યાં આધેનો નહોતાં, એટલે તેમની ધરણખરી વેચાઈ જવાની તથા જમીન ઉપરથી કાઠી મુકાવાની સ્થિતિમાં તેઓ આવી પડ્યા. તેઓ કોંગ્રેસ કમિટીની સલાહ પૂછ્યા લાગ્યા. મરકાર વચ્ચે રાહતને માટે ચાલી ગયેલા સદેશાઓ પૂગ ન થાય ત્યાં મુધી બગલું ભરવાનું મુસતવી ગણવાની સલાહ આપવા મિયામ ખાતે ઉપાય કોંગ્રેસ પાસે ન હતો.

આ સપાદથી મરકાર તો એકદમ છેડાઈ પડી અને યુક્ત પ્રતિની પ્રાનિક સમિતિના પ્રમુખને જણાવી દીધું કે હતો ન ભરવાની સલાહ જ્યાં મુધી પાછી ન ખેંગી લેવાય ત્યાં મુધી હવે કરી વાટાધારો થઈ શકે નહીં. તા. ૨૫-૧૧-'૩૧ના રોજ પ્રાનિક સમિતિના પ્રમુખે જવાબ આપ્યો કે તમે હતો વસત કરવાનું ઘોડા વખત માટે મુસતવી રાખો તો અમારી સલાહ અમે એકદમ પાછી ખેંચી લઈએ પણ એક તરફથી આપણી વચ્ચે વાટાધારો ચાલે અને ખીજી તરફથી હપ્તાની વસવાતનો તમારો ફારડો તો પીઠાતો જ હોય, ત્યાં અમે કિસ્મોને કરી સલાહ ન આપીએ એ કેમ બને ? તા. ૨૮-૧૧-'૩૧ના રોજ મરદારે કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરફે દિંદ સરકારના ગૃહમંત્રી મિ. ઇમર્સનને લખ્યું :

“બને પણ વચ્ચે સગવળથી એટલું તો સહેજે ગોડની સકાય કે સરકાર તરફથી વસવાતનું કામ ઘોડા વખત માટે મુસતવી રહે અને કોંગ્રેસ સમિતિને ગણાત નહીં ભરવાની સલાહ આપનો ઠરાવ પણ મોકૂફ રહે. તેથી સરકારને અથવા જમીનદારોને કરી હરકત આરે એમ નથી. યુક્ત પ્રતોમાં મુસેદ જળવાઈ રહે તે માટે કોંગ્રેસ બહુ આતુર છે. હું આપને બારપૂર્વક વિનવતી કરું છું કે મારી સૂચનાનો સરકાર સ્વીકાર કરે. હજુ પણ રહેતો કાઠવાની ચર્ચાને માટે અવકાશ છે.”

પણ સરકાર તો ખીજી દર્શી વાત સાંભળવા તૈયાર નહોતી. એણે પૂંછડું પકડી રાખ્યું.

પ્રાંતિક સમિતિ ગણોત ન ભરવાનો દરખા કહે તોપણ તેનો અમલ કોંગ્રેસ પ્રમુખની સંમતિ મેળવીને જ કહે એવો કોંગ્રેસ કારોબારીનો દરખા હતો. એટલે એણે સરદારની પરવાનગી માગી. સરદારે પ્રાંતિક સમિતિને લખ્યું કે,

“તેમને લાગતુંવળતું છે એવા બધા કિસાનો અને કાર્યકર્તાઓને જે દુઃખો તેમને સહેવાં પડશે તથા જે ભોગો તેમને આપવા પડશે તે વિષે તથા લશ્ત દરમ્યાન અમે તેટલી ઉશ્કેરણી કે સંકટો હોવા છતાં, સંપૂર્ણ અદિ સક વાળાવરણ રાખવાની જરૂર વિષે બધાને માહિતગાર કરે, અને અદિસા ભગવવાની પૂરી ખબરદારી રાખી લેવે પત્રકું લેશે.”

આના જવાબમાં સુકત પ્રાંતની સરકારે ડિમેન્ડરની પંદરમી તારીખે લાંબો ઓર્ડિનન્સ બહાર પાડીને કોંગ્રેસ અને પ્રગ્ન ઉપર દુમસો કર્યો.

એ ઓર્ડિનન્સનો તાર એ હતો કે,

સરહદ પ્રાંતમાં પણ જમીનમહેસૂલ વસૂલ કરવા તથા ખુદાઈ ખિદમતગારોને ત્રાસ આપવા અમાનુષી અત્યાચારો થઈ રહ્યા હતા. તે યુક્ત પ્રાંતોના અત્યાચારોનું ઉપર જે વર્ણન આપ્યું છે તે કરતાં પણ ભયંકર હતા. એ અત્યાચારોથી સરકાર ત્યાંના લોકોને દબાવી કે ડરાવી ન શકી એટલે ત્યાં પણ યુક્ત પ્રાંતના જેવો જ ઓર્ડિનન્સ તા. ૨૪મી ડિસેમ્બરના રોજ સરકારે બહાર પાડ્યો. સરહદ પ્રાંતના ચીફ કમિશનરે તા. ૨૨મી ડિસેમ્બરના રોજ બોલાવેલા દરબારમાં જવાનો ખાન અબદુલ ગફારખાને ઇન્કાર કર્યો અને ઉત્તમનગ્રામમાં મળેલી પ્રાંતિક સમિતિની એકમાં બાપણુ કથું કે પૂણું સ્વરાજ્યથી જરા પણ ઓછું આપણને કબૂલ નથી. એને તેમના મોટા ગુના ગણી એ ઓર્ડિનન્સની રૂએ એમને અને તેમના ભાઈ ડો. ખાનસાહેબને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. સરકારને મન એમનો મોટા ગુનો તો એ હતો કે એમણે પોતાના હાથ તળે કામ કરતી સરહદ પ્રાંતની બધી સંસ્થાઓને કોંગ્રેસના છત્ર તળે મૂકી દીધી હતી. પછી સરકારી હુકમનો અનાદર કરી એકલા થયેલા લાલ ખમીસવાળો ખુદાઈ ખિદમતગારો ઉપર ઘાતકી ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો. તેમાં સરકારી રિપોર્ટ પ્રમાણે ૧૪ મરી ગયા અને ૨૮ ધામલ થયા. કાંધર એલિયન જેમણે સ્થળ ઉપર જઈ જતે તપાસ કરી હતી તેમણે કહ્યું કે મરાયેલાની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી ૫૦ હોવી જોઈએ.

બંગાળમાં આ વખતે અમલદારો ઉપર છત્રાજવાયા ખૂની હુમલાના કેસો ખનતા હતા. સરકારે એને બહુ મોટું રૂપ આપ્યું, અને લોકો તરફની આવી છૂટીછવાઈ ખુનામગકીને કથાય ચડી જાય એવી વ્યવસ્થિત ખુનામરકી આદરી અટગાંવમાં ડેટલાક બિનસરકારી પુરોપિયનોએ અને ગુંડાઓએ એક છાપખાનુ જે સરકારી ગુડગીરીની વિરુદ્ધ લખવાની ધુણ્ણત કરતુ હતુ, તેના ઉપર રાત્રે હુમલો કરી છાપખાનાની તમામ મશીનરી તોડી નાખી અને એના માણસોને માર્યા. આવા હુમલા સામે આત્મરક્ષણ સારુ લોકોએ જે થોડા કંઈ ઉપાયો લીધા તેને મોટા હુલ્લુ ઇપ આપવામાં આવ્યું અને ઓગસ્ટની ૩૧મી તથા ત્યાગ પછીના ત્રણ દિવસ મુધી ગોરા તેમ જ ઠાળા ગુંડાઓએ આખા અટગાંવમાં માતેલા આખલાઓની જેમ ઘૂમી ત્રાસ વર્તાવ્યો. તેમાં સ્થાનિક પોલીસ અને મેજિસ્ટ્રેટો પણ ભળ્યા. કોંગ્રેસ તરફથી આ તોફાનો બાબત તપાસ કરવામાં આવી. એ તપાસ સમિતિના નિવેદન ઉપર કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ વિચાર કરી દરાવ કર્યો કે,

“સ્થાનિક પોલીસ અને મેજિસ્ટ્રેટોએ કેટલાક ગોરા અને ઠાળા ગુંડાઓની મદદથી કેર વર્તાવવાની નીતિને અનુસરીને પ્રજાનું જે ભયકર નુકસાન અને

અપમાન થયું છે તેને આ મરોબારી સમિતિ સખત રીતે વખોડી કાઢે છે ચમ્પાવમા ગુલાબોને રાષ્ટ્રીને તેમના તોફાનને કોમી રંગ આપી કોમી રમખાણ જગનવનો ધરાતપૂર્વક પ્રયત્ન થયા છતા ખરેખર કોમી તોફાન જરાયે ન થયું તેની કારોબારી સમિતિ સતોષપૂર્વક નોંધ લે છે'

મગાળામા આ વખતે સખ્યામધ માણુમોને અપમાનમા રાખનામા આ યા હતા મહાગના માણુસો ઉપર જેમ ગસ તર્તાનનામા આવનો હતો તેમ જોની અદુના અપમાની ક્રેદીઓ પણ ત્રાગમાથી મુક્ત રહેના પામતા નહોતા ૧૬મી અપમાનના રોજ કોઈ નજુબ બટાનુ કાઢી દિજલ્લી ખાતેના અપમાની ક્રેદીઓ ઉપર ગોળીમાર કરવામા આ યો તેમા સરકારી રિપોર્ટ પ્રમાણે જે ક્રેદીઓ માર્યા ગયા અને વીચને ગભીર ઈજા થઈ જેલમા રાખેના ક્રેદીઓ ઉપર ગોળીમાર કરવા એ ભારે ઘાતકી અને દિવકારુ કૃત્ય ગણાય એટલે આ વાત બહાગ આવતા આખા દેશમા મેકટો હાહામર થઈ ગયો નવિનર સ્વીનનાથ હાગ જેઓ રોજ ગણુમા ભાગ લેતા નહોતા તેમણે પણ જાહેર મહામા આ કૃત્યને નખોડી મહતુ ભાવણુ થયું એટલે સરકારને આ ગોળીમાર માટે તપાસ કરવા એક કમિની નીમરી પડી એ કમિનીએ પોતાના રિપોર્ટમા જાનણીના ગોરા અમલદારોને ગોળીમારમા સામેલગીરીના આરોપમાથી મુક્ત ગણ્યા છતા એટલુ તો દરાનુ કે, ગોળીમાર અને લાગીઓ તથા સગી વડે કરવામા આવેલા દુમલા માટે કોઈ પણ વાજબી વારણુ નહોતુ ' આમ તેઓએ સામાન્ય સિપાઈઓને માથે બવો દોષ ઢાળ્યો અને ગોરા અમલદારોને આ ક્રોપીલુ દુવાકાકાની જવાબદારીમાથી મુક્ત ગણ્યા પણ સરકારી રિપોર્ટની ભાષામા 'કોઈ પણ કારણુ વિના જ' નજર-ક્રેદીઓ પ્રત્યે પોનીસો પશુતાથી વર્ત્યા તેનુ મરણુ સુ હોવુ જોઈએ? પોતાના ઉપગી અમલદારો ખુશ થશે એવુ લાગનાથી જ તેઓએ તેમ કહ્યું હતુ એમ મા યા સિવાય ચાનહું નથી

બગાળના આ અત્યાચારોના સમાચાર ગાધીજીને લજના મળતા જ હતા એટલે એમણે સરદારને તાર કર્યો

' બગાળમા ચાનતા દમનથી અને ખીજા બામતોથી દુ પરેશાન છુ અરી પણ કોઈ વખે તેમ નથી છતા હાજરી આવવશ્યક છે એમ જોકે છું ચુરોપમા પણ થોડુક ફરજ આવશ્યક લાગે છે આનો અર્થ એ થાય કે દુ બન્દુઆરીના મધ્યમા દેસ આવી રાકુ બધુ વિચારીને અભિપ્રાય આપો'

સરદારે વર્કિંગ કમિનીની મીટિંગ બોનાવી, બધાની સાથે મસલત કરી તા ૮-૧૧-'૩૧ના રોજ તારથી નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો

' અપમા તાર ઉપર વર્કિંગ કમિનીએ વિચાર કર્યો અરી જે સમાચાર મજે છે તે ઉપરથી લાગે છે કે અપમા ત્યા વધુ ફેકાલુ બ્યથ' જ તેનો અનર્થ પણ

થાય. પણ આપનો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે કે હાજરી આવશ્યક છે, એટલે સંજોગો આપ વધુ જાણો. તેથી કમિટી છેવટેનો નિર્ણય કરવાનું આપના ઉપર હોડે છે. અહીં તો સ્થિતિ વધુ ને વધુ બારીક થતી જાય છે. સરકારનું વલણ સામાન્ય રીતે વલું વધારે બગડ્યું છે. બંગાળની સ્થિતિ વધુ બગડતી જાય છે. સરહદમાં જુલમ વધતો જાય છે. કેટલીક જગ્યાએ તો કરી પ્રવૃત્તિ કરવા દેવામાં આવતી નથી. યુક્ત પ્રાંતોમાં નાકરની હડત વહેલી ઉપાડવાનું અનિવાર્ય જણાય છે. બારડોલીની તપાસમાં કામ સતોષ થાય એવી રીતે નથી ચાલતું તેથી અને ખીજાં કારણોસર પણ એમાંથી નીકળી જવું પડશે એમ લાગે છે, વહેલા આવે એ ઇચ્છ્યા જેવું છે. યુરોપમાં વધુ દિવસ ગાળશે તેથી અહીંનું કામ ચૂંથારો.”

સરકારનો ત્રાસ અને જુલમ તો ચાલુ જ હતો. એટલે તા. ૨૩-૧૧-૩૧ના રોજ સરદારે ગાંધીજીને ખીજો તાર કર્યો :

“દિગ્જી અને ચટગાંવની બાબતમાં હજી કંઈ થયું નથી. કરા કારણ વિના ધરપકડો ચાલુ છે. અટકાયતીઓની સંખ્યા એક હજાર પર પહોંચી છે. દરરોજ કોડીબંધ માણસોને પકડવામાં આવે છે. તેમાં કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓ પણ હોય છે. દિગ્જી અને ચટગાંવના અત્યાચારો સામે વિરોધ કરનારાઓ ઉપર રાજદ્રોહના મુકદ્દમા ચલાવવામાં આવે છે. તાજેતરમાં ઢાકામાં ચટગાંવનું નાનું પુનરાવર્તન થયું છે. ત્યાં નિર્દોષ પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો ઉપર પોલીસે બેરબર ત્રાસ વર્તાવ્યો છે. બંગાળના યુરોપિયનો વધુ દમનની આગ્રહપૂર્વક માગણી કર્યા કરે છે. સરકાર તેમનું માને છે. લોકોમાં તીવ્ર શેષ બ્યારથો છે. યુવાન વર્ગમાં નિરાશાનું મરણિયાપણું આવ્યું છે. યુક્ત પ્રાંતોનું તો તમે જાણો છો. આંધ્રમાં કૃષ્ણા અને ગોદાવરી જિલ્લામાં સરકારે પોને નીચેલી કમિટીના એકમતે જુદો અભિપ્રાય હોવા છતાં તથા ધારાસભાને પણ વિરોધ હોવા છતાં સરકારે મહેસુલમાં વધારો કર્યો છે. તેની સામે જાણેલા વિરોધને અટકાવવા જામીન લેવાની અને રાજદ્રોહની કલમોનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે, એટલે ત્યાંની પરિસ્થિતિ ગંભીર બનતી જાય છે. આશ્રમમાં ઇમામ સાહેબને રોજ તાવ આવે છે. પણ હવે મૂક્યા લોહી પડતું નથી. તાત્કાલિક કાર્થ ચિંતા જેવું નથી. —વલ્લભભાઈ”

છેવટે ૩૦મી નવેમ્બરે આખા બંગાળ ઉપર ઓર્ડિનન્સ જાહેર કરીને સરકારે કાયદાને અને કાયદાની અદાલતોને જતી મૂકી. ઓર્ડિનન્સની ભાષા એવી હતી કે આખા પ્રાંતમાં જાણે મોટો બળવો ફાટી નીકળ્યો હોય અને તેથી ભયજીત થઈને સરકાર પોતાના આત્મરક્ષણ માટે આ ઉપાયો લેતી હોય! પરંતુ આ ઓર્ડિનન્સથી પણ જે છૂટાછવાયા ખુનામરકીના કેસો બનતા હતા તે સરકાર દબાવી શકી નહીં.

આ બંધાં કરતોને માથે કળશ ચડાવવા, જે મીઠા માટે આટઆટલાં માથાં ફૂટ્યાં હતાં, તે મીઠાના કરમાં વધારો કરવાની દરખાસ્ત સરકારે આણી. આમાં તો ચોખ્ખો સંધિલંગ અને વિશ્વાસઘાત હતો. વળી આ વખતે ઇંગ્લેન્ડ પોતાની પાસે મોનાની તંગી હોવાને લીધે સોનાચલણ છોડી

દીધું એટલે તેના પાઉન્ડની કિંમત દુનિયાના બજારમાં ઘટી ગઈ પ્રથમ એ હતો કે આવા ગમડી ગયેલા પાઉન્ડ સાથે હિંદુસ્તાનના રૂપિયાને જોડેલો રાખવો કે કેમ? જોડેલો રાખવામાં હિંદને ભારે નુકસાન હતું. પણ હિંદુસ્તાનની સરકારને હિંદનું હિત કયાં જોવાનું હતું? તે તો ઇંગ્લંડના હિતને પ્રાધાન્ય આપતી હતી એટલે આપણે રૂપિયા પાઉન્ડ સાથે જોડાયેલો રહ્યો. આ બંને સામે ગંગ્રેસની કારોબારીએ વિરોધ દર્શાવતા દરોવો કર્યા.

આમ સંધિને નેવે મૂકીને સરકાર ન્યારે હિંદુસ્તાનમાં ખુલ્લી દમન નીતિ ચલાવી રહી હતી ત્યારે ગાંધીજી પોતાનાં ગોળમેજીનાં ભાષણો દ્વારા દુનિયાની પ્રજાઓ સમક્ષ હિંદુસ્તાનનો - કેસ ગૂંચૂ કરતા હતા. પણ બ્રિટિશ મુલ્કદારીઓ આગળ તો એમનાં ભાષણો અરણ્યવનુદન જેવાં નીવડ્યાં હતાં. ગાંધી-અર્વિન દરાર પત્રી થોડા જ વખતમાં ઇંગ્લંડમાં કન્વેન્શન પક્ષ સત્તા ઉપર આવ્યો હતો તે ગંગ્રેસને કચડી નાખવાને કૃતનિશ્ચય થઈને બેસે હતો. મહાદેવભાઈના સરદાર ઉપરના તા ૨૮-૧૧-'૩૧ના રાજ લંડનથી લખેલા કાગળમાં ત્યાંની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે :

“ આ દાખ યઈ ગયા પછી બાપુની પાસેથી નવમુ ક તેઓ તો તંન લઈને આવ્યા છે અને આવતા શુક્રવારે તો આજ સરકારની ઉલટની ચેતવણી સાંભળવા જવાના છે. ચેતવણી વછ વધારે શી આપવાની હશે? કાલે જ સર સેમ્યુઅલ ઠોર સાથે વાત યઈ તેમા એણે બાપુને કહેયુ: ‘ અમારે કોંગ્રેસને છૂટી નાખવી પડશે માટે તૈયાર રહેજો. અમે કોંગ્રેસને રહેવા ન હઈ શકીએ. કારણ કોંગ્રેસ એટલે ક્રાંતિ એમ તમારી વાનો પરથી અમે સમજ્યા છીએ.’ માટે તો તમે (સરદાર) પણ તૈયારી રાખજો. કદાચ મળવા જ્યુ ન પામીએ. જે વ્યવસ્થા કરવી પડે તે કરી દેજો ત્યાં આવ્યા પછી બાગ્યે જ વધારે ફિવસ છૂટા રહેવાય ”

આ તરફથી હિંદ સરકારે તો બરાબર તૈયારીઓ કરી જ હતી. ત્રણ ઓર્ડિનન્સો તો કાઢી દીધા હતા અને ખીજા તૈયાર રાખ્યા હતા. તેની એક નેમ તો એ હશે કે ખાન અબ્દુલ ગફારખાન તથા પંડિત જવાહરલાલ ગાંધીજીને મળવા ન પામે. એટલે ખાન અબ્દુલ ગફારખાનને તા. ૨૬મી ડિસેમ્બરે પકડ્યા હતા અને પંડિત જવાહરલાલ ગાંધીજીને મળવા મુખર્ષ જતા હતા ત્યાં સ્તામાં જ તેમને, મુકા પ્રતોની પ્રાતિક સમિતિના પ્રમુખ જ. ગેરવાળીને અને બાજુ પુરગોતમદાસ ટંડને પકડી લીધા. સરકારને કેમ છૂટા ગાખ્યા હશે? તેમને પકડવાનું બદાનું ગાંધીજી મુરકેવ પડ્યું દરો ?

• આવી રિયલિમાં તા. ૨૮મી ડિસેમ્બરે ગાંધીજી મુખર્ષ લેવાયાં.

ગાંધીજી અને સરદારની ગિરફતારી : સરકારનું દમનચક્ર

લંડનની ગોળમેજીમાંથી ખાલી હાથે પાછા આવેલા પોતાના માનીતા નેતાને પ્રભુએ અપૂર્વ માન આપ્યું. મુખર્ષીનાં આખાલટ્ટક સૌ નરનારીઓએ અસાધારણ પ્રેમ અને ઉત્સાહથી રસ્તે રસ્તે, ગલીએ ગલીએ અને અટારીએ અટારીએથી ગાંધીજીનું અનુપમ સ્વાગત કર્યું. તે જ દિવસે સાંજે લગભગ દોઢ લાખની માનવ મેદની આગળ પોતાના ભાવણુમાં તેમણે પ્રગ્નને મુન્દુનો કર કાઢી નાખી તેને મિત્રની જેમ બેટવાનો મંત્ર આપ્યો. તેમણે કહ્યું: “સત્યનો, પ્રામાણિકતાનો અને મારવાનો નહીં પણ મુન્દુને બેટવાનો મંત્ર ગોખી રાખજો.”

સરદાર અને કોંગ્રેસની કારોબારી ગાંધીજીને મળવાને માટે આતુર બનીને મુખર્ષીમાં બેસી હતી. સરકારનો વિચાર બધા નેતાઓનો ગાંધીજી સાથે મેળાપ થવા દેવાનો નહોતો. એટલે સરહદના ખાન બંધુઓને તથા યુક્ત પ્રાંતના જ્વાહરલાલજી વગેરેને પકડી લીધા હતા એ આપણે જોઈ ગયા. ભારે પળવણી છતાં સરદારે ગુજરાત પાસે એવી ખામોશ રખાવી હતી અને પોતે પણ સરકારની ચાલમાં ન ફસાવાની એવી તકેદારી રાખી હતી કે તેમને પકડવાનું કશું બહાનું સરકાર શોધી શકી નહીં. સરકાર ગમે તેટલા અત્યાચારો કરે પણ કોંગ્રેસને માથે સંધિભંગનો આરોપ ન આવે એ સાચવવા માટે અને લોકોને શાંત રાખવા માટે ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં સરદારે લોહીનું પાણી કરી નાખ્યું હતું. પણ ગાંધીજી હિંદુસ્તાનને કિનારે જીત્યા ત્યારે સરકાર તરફથી તો લડનનાં ડંકાનિશાન વાગી રહ્યાં હતાં. કારોબારીના સભ્યો પાસેથી બધી હકીકત બહુની લીધા પછી તો રદમીએ ગાંધીજીએ વાર્ષિકરોયને નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો:

“બગાજના ઓર્ડિનન્સનો ભેટો મારે કરવાનો જ હતો. પણ તે ઉપરાંત હિંદને કિનારે જીતરતા જ સરહદ પ્રાંત અને યુક્ત પ્રાંત વિષેના ઓર્ડિનન્સો વિષે, સરહદ પ્રાંતમાં થયેલા ગેળીબાર વિષે તથા બને પ્રાંતોમાં મારા કીમતી સાથીઓની ગિરફતારી વિષે સાબળવા હું તૈયાર નહોતો. આ બધું આપણી વચ્ચેના મૈત્રીસબંધના અત્યુ સચક છે એમ માનવું કે કેમ, એ હું બાણતો નથી. હજી હું આપને મળું અને કોંગ્રેસને મારે શી સલાહ આપવી એ જાણતમમાં આપની પાસેથી કાંઈ માર્ગદર્શન મેળવું એવું આપ છન્ડો છો કે કેમ, તે પણ હું બાણતો નથી. આપ તારથી જ્વાબ આપ્યો તો આબારી ચર્ચા.”

વાર્ષિકરોયે તો ૩૧મીએ તારથી આનો જ્વાબ આપ્યો. તેમાં ત્રણ પ્રાંતના ઓર્ડિનન્સો વિષે ખુલાસા આપી જણાવ્યું કે,

“ આપ પોને નામમેજ પરિષદમાં ગયેલા ઠોઈ હિંદુસ્તાનમાં નહોતા અને આપ જે વાજ આપવાર કરો છો તે બેલા યુક્ત પ્રાતોમાં તથા સરહદ પ્રાતોમાં ચાની રહેલી કોમેસની પ્રવૃત્તિ માટે આપ જવાનદાર છો અથવા તે તે પ્રવૃત્તિને આપની પસંદગી છે એવું માનવા નામદાર વાર્ષિકરોય રાજ નથી જે દર્શકત એ જ પ્રમાણે હોય તો વાર્ષિકરોય સાહેબ આપને મળવા રાજ છે અને ગોમમેજ પરિષદની માર્ગવાહીમાં જે સહકારની વૃત્તિ દર્શાવવામાં આવેલી છે તે ઠાવી રાખવા માટે આપ આપની લાગવગને ઉપયોગ વધુમાં વધુ કેની રીતે કરી શકો તે બાબતમાં પોતાના વિચારો પણ તે આપને જણાવશે પરંતુ નામદાર વાર્ષિકરોય એ વસ્તુ તો બાર દર્શને કહેવા ઇચ્છે છે કે જાણ યુક્ત પ્રાતો તથા સરહદ પ્રાતોમાં નામદાર સાહેબશાહની સરકારની સંપૂર્ણ મનુરીથી હિંદી સરકારને જે હલાળે લેવા પડ્યા છે એ બાબત તેઓ આપની સાથે ચર્ચા કરવા તૈયાર નથી સુરાભ્યને માટે કાયદા અને શાંતિનું સરક્ષણ આવરણ છે અને તે હેતુથી જ આ હલાળે લેવામાં આવ્યા છે અને એ હેતુ સધાય ત્યાં સુધી કોઈ પણ સન્નેગોમાં તે અમલમાં રહેશે ”

તે જ દિવસે રાત્રે ગાંધીજીએ વાર્ષિકરોયના તારને વિગતવાર જવાબ આપતો લાગો તાર કર્યો તેમાં જણાવ્યું કે,

“ મારી વિનતીની સ્વંર કરવાને બદલે મારા મોરા સાથીઓના મારે દનમ્ન કરવો એની મામજી ડીને વાર્ષિકરોય સાહેબે તેનો અસ્વીકાર કર્યો છે આવા હીન આચરણનો અપરાધી બનીને હું યુઝાકાત લેવા આવું તોપણ મને કહેવામાં આવે છે કે રાષ્ટ્રને માટે જીવનમરણ જેની મહત્વની આ બધી બાબનો ઉપર હું ચર્ચા પણ ન કરી શકું ! આ ઓડિનનો અને તેની રૂબે ધયેલા કૃષિનો જખરો વિરોધ ન સ્વભામાં આવે તો પ્રભ ત ન નિર્માણ યર્થ જાય મારે મન તો આ ઓડિનનો અને જીવનો આગળ સન્ધ્યધારણના સુધારાનો પ્રશ્ન કરી વિસાનમાં રહેતો નથી સુધારાના લોખમાં પળને કોઈ પણ સ્વમાનવાગો હિંદી આની રીતે પ્રભનો જીવસો મારી નાખવાનું જોખમ નહીં ખેડે એવી મારી આસા છે ”

દરમ્યાન કાર્યવાહક સમિતિ તો દરરોજ મળતી જ હતી તેણે તા ૩૧મી ડિસેમ્બરના રોજ લાગો ક્રાંત ડીને, જે સરખર પાસેથી દાદ ન જ મળે અને સવિનયમળ ફૂગી ચનાવવો જ પડે તો તેની લક્તનો બધો કાર્યક્રમ પણ પ્રભ આગળ મૂક્યા માટે નક્કી કરી રાખ્યો હતો એને ઉપરના પોતાના તારમાં જ ગાંધીજીએ જણાવ્યું હું હું કે,

‘ સરખર સાથે સહકાર કરવાની મારી ઇચ્છા અને પુરી છે પણ તેની સાથે મારી મર્યાદાઓ પણ વાર્ષિકરોય સાહેબને મારે જણાવી દેવી જોઈએ અહિંસા એ મારો પરમ સિદ્ધાંત છે સવિનય બંધને હું લોકોનો જન્મસિદ્ધ હક માનું છું ખાસ કરીને જ્યારે પોતાના દેશના સન્ધ્યતત્રમાં અસર પાડે એવો પોતાનો અવાજ ન હોય ત્યારે તેની અસરમારક અવેજી તરીકે પણ તેને ગણું છું એવું મારા સિદ્ધાંતનો કની ઇન્કાર કરવાનો નથી એ સિદ્ધાંતને અનુસરીને

તથા લોકોને ઠોરવાની બીજી તક હવે મને નથી મળવાની એવા ખબર, જેનો ધન્કાર નથી કરવામાં આવ્યો અને જેને હિંદી સરકારની તાબેતરની પ્રવૃત્તિઓથી ટેકા મળે છે, તે ઉપર આધાર રાખીને કાર્યવાહક સમિતિએ મારી સલાહ સ્વીકારી છે અને જુર પડે એમ કલેક્ટ કરવા માટે ઠરાવ ધરી રાખ્યો છે અને તેમાં સવિનય-ભંગની રૂપરેખા આંકી રાખી છે. એ ઠરાવની નકલ અંક સાથે મોકલું છું. મને મને મળવામાં સાર છે એમ વાઈસરોય સાહેબ માને તો ચર્ચા ચાલુ હશે તે દરમિયાન ઠરાવનો અમલ મુલતવી રહેશે, એવી આશાએ કે ચર્ચાને પરિણામે ઠરાવને ઉપરને માટે પડતા મૂકવાનો વખત આવે. હું સ્વીકારું છું કે નામદાર વાઈસરોય અને મારી વચ્ચેના સંદેશ એટલા બધા મહત્વના છે કે તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં વિશ્વંબ ધાય એ યોગ્ય નથી. એટલે મારા તાર, તેનો જવાબ, તેનો વળતો જવાબ તેમ જ કાર્યવાહક સમિતિનો ઠરાવ પ્રસિદ્ધિ માટે હું મોકલી દઉં છું.”

‘હિંદ કલ્યાણ ચિંતક’ નામના એક મંડળના માણસો જેમાં કેટલાક અંગ્રેજો પણ હતા તેઓ ગાંધીજીને મળવા આવ્યા અને આગ્રહ કરવા લાગ્યા કે તમે સરકાર સાથે સહકાર કરો. ગાંધીજીએ તેમને જે જવાબ આપ્યો અને ત્યાર પછી તેમની સાથે જે વાતચીત થઈ તે આખી પરિસ્થિતિ ઉપર બહુ સુંદર પ્રકાશ પાડે છે. અને ગાંધીજીનું તેમ જ કોંગ્રેસી નેતાઓનું માનસ સમજવામાં પણ આંખણને મદદ કરે છે. ગાંધીજીએ તેમને કહ્યું :

“હું તારા માનદાન્ય જનું, કાંતે તરલું ચાલતો ભઈ તો તો સહકારનો માર્ગ ખુલ્લો છે. બાકી આ સંજોગમાં માનવેર રહીને સહકારનો માર્ગ મને નથી દેખાતો. સરકારને તો એ ચીડ છે કે કોંગ્રેસની લાગવગ પ્રત્યેમાં વધે છે અને કોંગ્રેસ બળવાન બને છે. કોંગ્રેસ પોતાની શાળાઓ કાઢે, હસ્તિતાલો કાઢે, લવાલી અદાલતો કાઢે એ શું કોંગ્રેસનો દોષ ગણાય? અને આખરે તો આ સરકારે ખરી જઈને કોંગ્રેસને સત્તા સોંપવાની છે એમાં તમને કરી શકા છે? કોંગ્રેસ આજે એ સ્થાન લેવાને તૈયાર છે એમ સિદ્ધ કરવા મળે છે. એ સ્થિતિમાં કોંગ્રેસે શું કરવું એ તમે મને કહેશો? તમે તો હિંદુસ્તાનના કલ્યાણનું અઠવાડિયાના એક નવરાસના કલાકમાં ચિંતન કરો છો. અમે ચોવીસે કલાક કરીએ છીએ. અમારે જીવનમાં બીજું કામ નથી.”

એક અંગ્રેજ મિત્રે બોલા થઈને પૂછ્યું : “આ ઓર્ડિનન્સો રદ થાય તો તમે સહકાર કરશો?”

ગાંધીજીએ કહ્યું : “સહકારનો વિચાર કરવામાં પણ આ ઓર્ડિનન્સો અંતરાયરૂપ છે. એ અંતરાય ખસેડવામાં આવે અને અનુકૂળ વાતાવરણ મળે તો સહકારનો વિચાર કરું.”

પ્રશ્ન : “તમે ઓર્ડિનન્સને નિંદી કાઢો છો પણ તે પહેલાં એ પ્રતોમાં જઈને પરિસ્થિતિ ભેઈ આવે અને પછી તમારા અભિપ્રાય આપો તો?”

ગાંધીજી : “તમને ખબર નહીં હોય કે ત્રણ ત્રણ વેળા સરહદ પ્રાંતમાં જવાની મેં ધરવાનમી માગી પણ હું તે મેળવી નથી શક્યો. એક વાર અવિન સાહેબની મારેલી અને એ વાર વિલિંગ્ડન સાહેબની મારેલી. હજી હું તો પ્રયાન

કરીશ તમારામાંથી મોઠું સરકારના હાને પહોંચી શકતો હો તો મને રબ મેળવી આપો મારે ઠીકી રીતે સત્યાગ્રહ કરીને જેવકું નથી બનવું મારે સીધી રીતે સત્યાગ્રહ કરીને સરકારને જેવકું બનાવવી છે આવા ઓડિ'નન્સના દાવાનગમ તમે નવા રાજબધારણુ ઘડવર ધડાવવા માનો છો' ઓડિ'નન્સગળ અમે ક્યૂન કરીએ એ આમરી સરમ છે ઇસ્ટ ઓડિ'નન્સથી રાજ ચલાવે એ એની સરમ છે

પ્રશ્ન પણ તમે હિસક પ્રવૃત્તિ દૂર કરવાનો જ ધર્મો રા માટે નથી લઈ બેસતા ?

ગાંધીજી એ જ ધર્મો લઈ બેમો છું પણ તમારે રસ્તે નહી મારે રસ્તે સયાગ્રહથી હિસક પ્રવૃત્તિ છે નાજૂદ નહી તો ધણી ઓછી થઈ છે એવો મારો દાવો છે

પ્રશ્ન 'પણ આકરા રો ના આકરા હાજ ન હોય ?

ગાંધીજી હા હોય પણ લાલ ખમીસવાળાને દખાવવાને માટે ગોળી ચલાવવાના ઉપાય ન હોય તમે રોગનિવારણની વાત નથી કરતા રોગીનો માણુ લઈને રોગીનો નાસ કરવાની વાત કરો છો હું સહકારને માટે તો તબીબી રહ્યો છું પણ સહકારના કિરણ કયા છે ? હે ધિરતી અએને આ નાતાલના દિવસોમાં તમારા હૃદય તપાસો આમરી પ્રવૃત્તિને અવધાસ કરો આમારા લોકોને મજા અને જુઓ કે તમારી આસપાસ શું ચાલી રહ્યું ■

ગાંધીજીએ વાર્ષિકરોય ઉપગના તાગની સાથે સતોષકારક જવાબ ન મળે તો દેશને સવિનય ભગની લ ત ઉપાડાની સલાહ આપતો અને લડતને કાર્યક્રમ જથ્થાવતો કારોખારી સમિતિને દરાવ મોડલી આપ્યો હતો તેના જવાબમાં તા ૨-૧-૩૨ના રોજ વાર્ષિકરોયે તાર કપો તમા જથ્થાવ્યુ કે,

એક તરફથી તમે અને કોચેસની કારોખારી સમિતિ સવિનયજગ કરી ચાલુ ક વાની ધમકી આપો છો અને બીજી તરફથી વાર્ષિકરોય સાથે મુવામતની આશા સેવો છો પણ નામદાર વાર્ષિકરોય અને તેમની સરકારના સમજવામાં નથી આવવું કે આવી સ્થિતિમાં શ્રી લાલ થવાની આશા રખાને એ શી રીતે મુવાકાતનું આમત્રણ આપી શકે ? કોચેસે એ ખતનું લેવાનો પાતાનો દરાદો જાહેર કરો છે તે ખતવાના એ કઈ પરિણામો આવશે તે માટે તમને અને કોચેસને સરકાર જવાબદાર ગણશે અને એ ખતવાને પહોંચી વળવાને સરકારને એ આવશ્યક થવા લેવા પડે તે એ બરશે

ગાંધીજીએ તા ૭એ તાગ કરીને આનો જવાબ આપ્યો તેમાં જથ્થા યુ ૨

કોચેસે ચોતાનો પ્રામાણિક અભિપ્રાય બતાવ્યો છે તેને તમે ધમકી મળે છે એ બકોબર નથી લનમ જવા પહેલાં મજા આગરમમાં સરકાર સાથે એ સમજૂતી થઈ તેમાં પણ એ જથ્થાવ્યુજ ટવુ કે અમુક સમિતોમાં કોચેસને સવિનયમ મનો આશરે લેવો થશે ત્યારે તમે સમજૂતી બામી પાડી નહોતી સરકારને એ વાત નહોતી ગમતી તો મને લ ન મોકલવો જોઈતો નહોતો જવું નામદાર

વાઈસરોયે પોતાના આશીર્વાદ આપીને મને લંડન મોકલ્યો. મારો દાવો એવો છે કે મારા તારનો સરકારે બીજો કોઈ અર્થ કાઢવો જોઈએ નહીં. કોની સ્થિતિ સાચી છે એ તો વખત બતાવી આપશે. દરમ્યાન હું સરકારને ખાતરી આપવા માગું છું કે લડત દેખાવ વિના અને પૂર્ણ અહિંસક રીતે ચકાવવામાં કોંગ્રેસ તરફથી તમામ પ્રયત્નો કરવામાં આવશે. કોંગ્રેસને અને તેના પ્રતિનિધિ તરીકે મને બાબ્બે જ એ યાદ દેવડાવવાની જરૂર હતી કે અમારાં દુશ્મનો તમામ પરિણામ માટે અમે જવાબદાર ગણાઈશું.”

સરકાર તરફથી લંડાઈની તમામ તૈયારીઓ થઈ ચૂકી હતી. તા. ૪-૧-૩૨ના રોજ પરોઢિયે ગાંધીજીને અને સરકારને મુંબઈમાંથી પકડી લેવામાં આવ્યા, અને તે દિવસે સવારે આખા હિંદુસ્તાનને લાગુ પડતા નવા ઓર્ડિનન્સો બહાર પાડવામાં આવ્યા. જે નેતાઓ મુખર્ષિમાં એકઠા થયા હતા તેઓને પોતપોતાના પ્રાંતમાં પહોંચતાં જ સ્ટેશન ઉપરથી પકડી લેવામાં આવ્યાં. આ બે ત્રણ દિવસમાં દેશના એકેએક સ્થળમાંથી આગેવાન કાર્યકર્તાઓને પણ પકડી લેવામાં આવ્યા. ખીજા ઠોઈ સભાઓ બરે કે સરખસ કાઢે તેમના ઉપર લાડીના દુમલા કરવાનું, ઘોડેસવાર દોડાવવાનું તથા ગોળીબાર કરવાનું શરૂ કરી દીધું. તમામ કોંગ્રેસ ઓફિસો, આશ્રમો અને ડાવણીઓ જપ્ત કરવામાં આવી. એમ કહેવાય છે કે દેશમાં બધે જ અહવાડિયાંની અંદર પોતે શાંતિ સ્થાપી દેશે અને કોંગ્રેસનું નામનિશાન રહેવા દેશે નહીં, એવી આશા લોડ વિલિંગ્ડને તો સેવેલી. લોકોએ સામેથી સખત લડત આપીને તેમની આશા ફળીભૂત ન થવા દીધી.

૫. માલવીજીએ તા. ૨૮-૨-૩૨ના રોજ એક લાંબો તાર લંડનનાં વર્તમાનપત્રોને તેમની માગશીથી મોકલવાનો પ્રયત્ન કરેલો. જોકે એક યા ખીજે બહાને અહીંથી તાર જવા દેવામાં ન આવ્યો. પણ એ ઉપરથી તે વખતની દેશની સ્થિતિનું તાદ્દશ ચિત્ર આપણને મળે છે. આ રહ્યો એ તાર :

“ હિંદુસ્તાનની રાજકીય પરિસ્થિતિ વિષે તા. ૧૫મી ફેબ્રુઆરીના રોજ પાર્લામેન્ટમાં સર સેમ્યુઅલ હોરના જવાબની નકલ ફેરવવામાં આવી છે, જેમાં એવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે પરિસ્થિતિમાં સરકારની દૃષ્ટિએ ધણી બાબતોમાં સુધારો થવા પામ્યો છે. મારે કહેવું જોઈએ કે એ વસ્તુ ખોટી અને ગેરરસ્તે દોરનારી છે. સર સેમ્યુઅલ હોરે પોતાના જવાબમાં કબૂલ કર્યું છે કે અત્યારે બોયકોટ એ કોંગ્રેસની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. આ વખત સવિનયભંગની ચળવળ શરૂ કરવામાં આવી ત્યારથી જ બોયકોટ એ કોંગ્રેસની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ રહેલી છે અને તે ઠીકી પડવાનાં કયાં ચિહ્નો દેખાયાં નથી. ઊલટું એ પ્રવૃત્તિના મૂળ ઊંડાં ગયાં છે. દેશના ખૂલ્લે ખૂલ્લે એ ફેલાઈ છે, અને આખા દેશમાં બધે વ્યાપી વળી છે. શહેરોમાં સામાન્ય રીતે સખ્યાબધ વેપારીઓ પરદેશી હાવડો તથા બ્રિટિશ માલનો ઓર્ડર આપના નથી. કેટલીય જગ્યાએ તેમણે પોતાનો આવો માલ

જુદો કાઠીને તેના ઉપર સીંચ માર્યા છે કેવીક જગ્યાએ શાત પિકેટિ ગની મદદથી અને ઘેરોર જઈને સમજવથી આ કામ ચાલી રહ્યું છે જેટલા ભેદથી એ કામ આવે છે તે ઉપરથી એટલું સ્ત્રી સમય કે લોકોની મનોવૃત્તિમાં ગાંધી-અધિન કરારથી એવો ફેરફાર સ્ત્રી શકાયો હતો તેવો ફેરફાર કરવામાં ન આવે તે, સરકારના ગમે તેટલા ઓર્ડિનન્સો નીકળે અને સરકાર દમનના ગમે તેટલા પગલા લે તેપણ ક્રિષ્ણ મંપડ અને ખીલ માવનું વેચાણ ધટ્ટુ જ જવાનું છે આ ચળવળમાં સ્ત્રીઓ બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવવા લાગી છે

ખીલ રીતે પણ આ ચળવળ મજબૂત થતી જાય છે સરકારના અન્યાયી અને જુદમી દુકમોની સામે વિરોધનો જુરસો વધારે તીવ્ર અને વ્યાપક થતો જાય છે ખરી રીતે તો દમનથી જુસ્સાના અગ્નિ પોષણ મળ્યું છે પોલીસના અને હરકરના સચુક્ત જુદમથી ચળવળના દેખાવો બહુ થતા નથી પણ પહેલા કરતા તેનું ખરું બળ ધણ વધ્યું છે ન્યા ન્યા પોલીસે વિરોધ કર્યો ત્યા ત્યા બિનસત્તાવાર રીતે મીઠું બનાવવાનું ફરી શરૂ થયું છે આખા દેશમાં મેનિફેસ્ટોના અને પોલીસોના દુકમોનો લોકો છડેચોક ભગ કરી રહ્યા છે મેનિફેસ્ટોના મનાઈ દુકમ છતાં અને લાડીના દુમરા તથા ગોળીબાર છતાં સમાજો ભરવાના અને સરસો કાઢવાના પ્રયત્નો ચાલુ છે સરકારી અમલદારોને ખૂબ મામ મળી ગયું છે ફતવાઓના સારી પેઠે અકુસોવાળા વર્તમાનપત્રોના રિપોર્ટો પ્રમાણે પણ આજ સુધીમાં જેલમાં પુરાયેલાની સંખ્યા ૪૬૫૩૨ છે દેશની અદરના દૂરના મામલામાં પણ માણસોની ધરપકડ થઈ છે તેમની સંખ્યા આમાં આની જતી નથી આવાર સુધીમાં યથેની ધરપકડનો કોમેસને અદાલત ૬૦૦૦૦ નો છે સર સેમ્યુઅલ હોરે પોને કબૂલ કર્યું છે કે કોમેસ તરફથી હિસા થયાના જવલ્યે જ કોઈ દાખ ના બન્યા છે તેમ છતાં સામાન્ય રીતે શાત હોય એવા ટોળા ઉપર ડેલ્યા ત્રીસ દિવસમાં પહેલા કરતા ધનુ વધારે ગોળીબાર થયા છે લાડીના દુમરાનો તો કંઈ હિસાબ નથી લોકોને જુરસો દામી દેવામાં તે નિષ્ફળ નીવડયા છે એમ સમજી લઈને સરકારે હવે લાડી વાપરવાનું એાણુ કરી નાખ્યું છે હવે તો લાડીના દુમરા અને જેલની સુલને બદલે લોકોને બહુ હવડી અને ધાતકી રીતે ત્રાસ આપવાનું અને અપમાનિત કરવાનું આવે છે બધ કર મારખૂંડ કરીને લોકોને જુરસો દામી દેવાનો પ્રયત્ન સરકારે શરૂ કર્યો છે તેના થોડા દાખલા નીચે આપ્યા છે

ગુજરાતમાં જે સ્થળે શ્રામવાસીઓને દિશાએ જતા પાલી લઈ જતા અટકાવવામાં આવ્યા હતા પોલીસોએ તેમના કપડા ફાળી નાખ્યા અને તેમને નાગા કર્યા મુબઈ અને કાનપુરમાં માત્ર એટલા વહેમ ઉપરથી જ, કે તેઓ કોમેસ સાથે સદાનુભૂતિ રાખે છે—ધનુ આબરદાર વેપારીઓ ઉપર એવા અપમાનજનક દુકમો કાઢવામાં આવ્યા કે તેમને ધરતી નદર જ રહેવું અથવા અમુક દેવી બદાર જતું નહીં આ દુકમો માનવાનો તેમને દનકાર કર્યો એટલું તેમને બહુ લાખી સુખ્યો તથા બારે દડ કરવામાં આવ્યા. જેલમાં પણ સામાન્ય ગુનેગારના જેવું જ વર્તન તેમની સાથે રાખવામાં આવે છે બિદારમાં કેટલાક સ્વયંસેવકોને નામા કરવામાં આવ્યા અને એક મણસની તો મૂઠા

જેથી કાઢવામા આવી કેટલીયે મ્યુનિસિપાલિટીના મકાનો પરથી રાષ્ટ્રીય વાવટા ઉતારી લેવામા આવ્યા છે એક પિતાએ પોતાના છોકરાનો દડા ભરવાની ના પાડી તે માટે તેને છ મહિનાની સજા કરવામા આવી છે કોંગ્રેસ સાથે સળધ નહી ધરાવતી એવી સસ્થાઓને પણ ગેરકાયદે કરાવવામા આવી છે સ્વળ વહેમ ઉપરથી પકડાપકડી કરવાનું કામ તો ચાલુ જ છે દુકાનદારો અને હોટેલવાળાઓની ધરપકડ કરીને તેમને ચેતવણી આપવામા આવે છે કે કોંગ્રેસ વાળાઓને ખોરાક અથવા આશ્રય ન આપવો કલિકટમા એક સ્ત્રીને જલની સજા કર્યા પછી મેલિટ્રેટના હુકમથી તેનું મગજસૂત્ર કાઢી લેવામા આવ્યું હિંદુઓમા સૌમાશ્વવતી સ્ત્રી પતિની હયાતીમા કઠી મગજસૂત્ર કાઢતી નથી મદ્રાસમા બીમારને માટેની મોટર (એમ્બ્યુલન્સ ડાર)ના એન્જીનનારને, પોલીસના ભારથી બેમાન યર્થ ગયેના સ્વય સેવકને ઉપાગને લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરતા કુટુંબી મારવામા આવ્યા આખા દેશમા વર્તમાનપત્રોના સમાચારો ઉપર જાપનો મૂકી દેવામા આવ્યો છે, અને સરહદ પ્રાતના તો કમા જ સમાચાર બહાર આવવા દેવામા આવતા નથી છાપાઓને મોટે રૂએ મારવામા આવ્યો છે અને તત્ત્રીઓને તાકીદ આપવામા આવી છે કે ચળવળની સાથે ભેડાયેલા કોઈ પણ માણસની છત્રી કે નામકામ છાપવા નહીં સરહદ પ્રાતના ખુદાઈ ખિદમતગારો ઉપર અમાનુષી અલ્યાચારો કરવામા આવ્યા છે અને એમ ખબર મળી છે કે પેશાવરના કેટલાક સ્વય સેવક ઉપર એટલા ઘાતકી અને જુલુમ્સા ઊપજો એવા અલ્યાચારો કરવામા આવ્યા કે એ સહન ન યર્થ શકવાથી અને ગમે તેટલી ઉશ્કેરણી યાય તોપણ અહિસાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાનો તેમનો નિશ્ચય હોવાથી, તેમાના ધણા પેશાવર છાડીને બીજો કામ કરવા આવ્યા ગયા

“આ બધા પરિસ્થિતિમા સુવારો યથાના લક્ષણ નથી આ હેવાલો ઉપરથી અને સરહદ પ્રાતમા ગોળીબારથી ધણા માણસો માર્યા ગયા છે એ સમાચાર ઉપરથી એમ ચોક્કસ જણાય છે કે પરિસ્થિતિ એવી ગભીર છે કે તે વિષે સ્વતંત્ર તમાસ યવાની જરૂર છે સર સેમ્યુઅલ હોર મ્હે છે કે પુસ્ત પ્રાતમા નાકરની લડત લગભગ બધ યર્થ યર્થ છે બે ખરેખર એમ હોય તો ત્યા જુલમ કેમ બધ યતો નથી? અવ્યાહાબાઈ ત્રિહ્યામા અમરદારોએ પોલીસની મદદથી કેટલાયે ગામો ઉપર ધાડ પાગ છે અને જુલમ ખલચ્યાં છે કેટલીયે જગ્યાએ થોડા આનાના ગણોતની વસતીત માટે સેકડો રૂપિયાની મિલમ્ત જમ્મ દરવામા આવી છે અને એમ કરીને ડિસાનેને તઈન નિરાધાર કરી નાખવામા આવ્યા છે ગામડાના લોકોને નિર્દય રીતે માર મારવામા આવ્યો છે આટઆટલું છતા વિરોધ તો વધુ ને વધુ પ્રવળ યતો જાય છે સખ્યાળધ માણસો પોતાના ધરબાર છાડીને ગાડ નીચે પડયા રહે છે અને સરવસો કાઢવાનું અને સબાઓ લરવાનું કામ ય્યા કરે છે આવા સ્વય સેવકોના દડા માટે પોલીસ તેમના સગાઓની મિતકત જપ્ત કરે છે સ્ત્રીઓને લોરીઓમા ભરીને કેટલાયે માર્ઠલ દૂર નિજન જગ્યાએ લઈ જઈ ત્યા છાડી મૂકવામા આવે છે સ્વય સેવકોને મારી મારીને અધમૂચ્યા કરી નાખી તેમના કપા કાઢી લઈ રસ્તા ઉપર ફેંકી દેવામા આવે છે બે માણસોને તો એક ઘોળગાડીની પાછળ બાંધીને કેટલેય દૂર મુઠી

નિદય રીતે ધસડવામાં આવ્યા અને પછી તેમણે પીવાનું પાણી માગ્યું ત્યારે તેમને ફટકા મારવામાં આવ્યા માણસો જેવાન ઘઈ ભય ત્યાર પછી પણ તેમને મારવામાં આવે છે આના અત્યાચારનો શોગ ઘઈ પડેના માણસોને સારવાર માટે દાખલ કરાવી ઝરિપતાલો બંધ કરવામાં આવે છે અને તેમના દર-ગોળને ઘાંધી કાઢવામાં આવે છે યેલ્લીયે કેળવણીની સરચાઓ ગેરમયદે બહાર મરવામાં આવી છે નાના ઊંચાઓને પણ ફૂં મારવામાં આવ્યા છે કેટલાં માણસોને તે તેમના પોતાના ઘરમાં જ પૂરી રાખવામાં આવે છે એ એ સી વર્ષની વૃદ્ધ બાઈને લેલની સંભ કરવામાં આવી છે અલ્પાહવાહની સ્વદેશી લીંગની મિલનત જખરજસ્તીથી લઈ જવામાં આવી ગાંધીજી અને સરહાર પટેલને બતાવતી ફિલ્મ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે ચરખા સંધના ધણા કાર્યકર્મો અને ખાડી બહારો ઉપર જખી મૂંજવામાં આવી છે એક ખાડી બહારનો વ્યવસ્થાપક રાષ્ટ્રીય વાવ્યા નેચતો હતો તેણે માટે તેને ઘડવામાં આવ્યો એ બાર વર્ષના ઉંમર પાસે જમીન મગવામાં આવ્યા અને તે ન આપવામાં આવ્યા એટલે એક વર્ષની સભ કરવામાં આવી એ મનુર મહાજાનના પ્રમુખને એના ઘરમાં જઈને લાઈઓ મારી કોમેસ હડતાલમાં ભાગ લેવા માટે એક વિદ્યાર્થીને કોનેજ માથી કાઢી મૂકવામાં આવે તેના તરફ સહાનુભૂતિ બતાવવા માટે સ્લામ્તાની પ્રેમ્યુન કોનેજની સાક વિદ્યાર્થીનીઓ એ કિવસ કોલેજમાં ગેરહાજર રહી, તે માટે તેમને પણ મોલેજમાથી બરતરફ કરવામાં આવી અલ્પાહવાહના નિરાણોના હડમાસ્તરો ઉપર ડિરિટ્ટ મેલિટ્ટ્રેટ એવા હુકમ મદયા છે કે ઉાકરાઓને કોમેસની સભાઓ તથા સરસમાં ભાગ લેવા શેવા માટે તેમના ઉપર જસ્ટી કરી આ બધુ છતા ચળવળમાં જોડાનારા વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા વધતી જ ભય છે ઘોડા વખત પછી સાળાઓ અને કોલેજમાં લાગી રન પડરી ત્યારે એ લોકો મોટી સખ્યામાં ચળવળમાં જોગરી કાનપુર અલ્પાહવાહ અને કંવન્ટામાં ત્યાના વેધારીઓ ઉપર મેલિટ્ટ્રેટ એવા હુકમ મદયા છે કે કોમેસની હડતાલના કિવસોએ તેમણે પોતાની હુકાનો બંધ સખની નટી આ હુકમોની અવસા ઘઈ અને પહેલા કરતા હતાવ ઠેરી વધારે સખત ઘઈ બધા જ હુગનદારોએ સપ ફરીને સખુક્ત પગડ લીધુ તેની સામે મેલિટ્ટ્રેટો પણ લાચાર બન્યા એવા સમાચાર બહાર આવ્યા છે કે જેમમાં કોમેસવાળાઓ પ્રત્યે ગુનેગાર મેલિઓના જેલુ વર્તન ચલાવવામાં આવે છે મલસોની ખાનખી મિમમત તેમ જ બહાર સરચાઓની મિવમત જખ કયાના કેટલાય દાખલા બન્યા છે કોમેસના કામ માટે તેનો ઉપયોગ ઘનો હોવાનો કેવળ વહેમ હોવાથી એ મિવકતનો ઘરો જ ઉપયોગ નુ કરવાના હુકમો કાઢવામાં આવ્યા છે

“અત્યારે આવી રહેના નુરમોના પૂરો ખ્યાલ આપેલો અસાક્ય છે પણ જે જનારાઓની સખ્યા વધતી જ ભય છે જેલો રાષ્ટ્રીય કાર્યકર્તાઓથી લેલતઈ જવા માટે છે ચળવળના જે ઘોડા સમાચારો છાપમાં આવે છે તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે લોકો ક્યાર્થ જવાને બહડે, તેમના ઉપર જેમ જેમ વધારે સખતાર્થ અને વધારે નુરમ કરવામાં આવે છે તેમ તેમ તેઓ વધારે અહડ યતા ભય છે તેમનો વિરોધનો નુરસો એ રો વધે છે કે તેઓ વધારે ને વધારે

સંખ્યામાં ચળવળમાં નેડાંતા નય છે. આખો દેશ વીર અસતોપથી ખળખળી ઊઠ્યો છે. જેઓ કોંગ્રેસમાં નથી એવા પણ અને જેઓએ કોઈ દિવસ પણ રાજકારણ સાથે દૂરી નિસ્ખલ રાખી નથી એવા પણ આ ચળવળ સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવતા અને બની શકે ત્યાં એને મદદ કરતા થઈ ગયા છે. વેપાર-ધર્મે તો પાયમાલ થઈ ગયો છે. સરકારની આબરૂ કરી રહી જ નથી. તેની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ દેવાળિયા જેવી થઈ ગઈ છે. સરકારની વર્તમાન નીતિના આ પ્રયોગ ઉપરથી સાબિત થઈ ગયું છે કે પોતાના દેશને આઝાદ બનાવવાની લોકોની તમન્નાને દાબી દેવામાં એ વડન નિષ્ફળ નીવડી છે. માત્ર માનવતા અને ન્યાયની ખાતર જ નહીં, પણ ઇચ્છા અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે સારા વેપારી સંબંધો જળવાઈ રહે તેમાં રહેલા સ્વાર્થની ખાતર પણ પાર્લિમેન્ટ આઝાદ કરવો જેઈએ કે આ નીતિનો વલકાળ ત્યાગ કરવામાં આવે અને આ નીતિથી હિંદુસ્તાનને જે નુકસાન થયું છે તે ઠીક તેટલું દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે. સરકારે હવે હિંદુસ્તાનના અદ્યેય પ્રતિનિધિઓ સાથે વહેલામાં વહેલી તકે પૂર્ણ સ્વરાજ્ય અને સાચી સમાનતાના ધારણે સમાધાન અને સહકારની નીતિ અપત્કાર કરવી જેઈએ.”

ચરવડા જેલમાં ગાંધીજીની સાથે

સરદારને ગાંધીજી સાથે ચરવડા જેલમાં રહેવાનું થયું એ એમના જીવનમાં એક ભારે મહત્વની ઘટના ગણાય. આમ તો તેઓ ગાંધીજીને વારંવાર મળતા, અને પોતાનાં તમામ કામો તેમની સલાહ સૂચના લઈને જ કરતા. પણ એવી રીતે મળતા રહેવું અને સલાહ સૂચનાઓ લેવી એ એક વાત છે, અને ચોવીસે કલાક સાથે રહેવું, ઊઠવું, ખેસવું, જમવું, સૂવું એ જુદો વાત છે. તા. ૪-૧-૩૨થી '૩૩ના મે સુધી એટલે પૂરા સોળ મહિના તેઓ ગાંધીજી સાથે ચરવડા જેલમાં રહ્યા. ગાંધીજીના છૂટકા પછી ત્રણેક મહિના ચરવડામાં રાખી તેમને નાશિક જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યા. આ સોળ મહિનામાં તા. ૧૦-૩-૩૨ના રોજ મદાદેવભાઈને ચરવડા જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા ત્યાં સુધીના સવા બે મહિના તો ગાંધીજી અને સરદાર બે એકલા જ ચરવડામાં હતા. '૩૦માં સાળરમતી જેલના દરવાજામાં પેસતાં તેમણે બીડી કાપમની છોટી દીધી હતી. ચરવડામાં ગાંધીજીની સાથે રહ્યા એટલે વખત તેમણે આ છોટી દીધી. સરદારને બને વેળા ભાત ખાવાની ટેવ હતી અને ચોખા જીંચી જતના હોય તે એમને બહુ ગમતું. જેકે બારડોલીમાં ત્યાં થતા કડા નામના જાડા ચોખાનો ભાત તે ઘણી-વાર મોજથી

ખાતા, પણ અહીં તો ખીલા ખાઈએ છીએ એમ એ ચોખાની મરકરી કર્યા વિના રહેતા નહીં. ગુવારસિંગનું શાક કચું હોય ત્યારે બળદને ગુવાર ખાઈને ખવડાવે છે તે ઉપરથી, આ તો બળદનું ખાણું કચું એમ કહેતા. ગાંધીજીની સાથે શરૂઆતમાં ભાત ખાવાનું પણ છેડેલું.

એક વાર શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ ગાંધીજીને લખેલું કે તમે જેલમાં એકલા એકલા રહ્યા છે એટલે ગમગીન બની ગયા છે. ત્યારે ગાંધીજીએ જવાબમાં લખેલું કે હું ગમે તેટલો એકલો રહું તોપણ ગમગીન બનું એવો નથી, અને અહીં તો એકલો ક્યાં છું? મારી સાથે સરદાર વલ્લભભાઈ છે. એ એમની મરકરીઓના સપાટાથી દિવસમાં કેટલીયે વાર મને પેટ પકડીને હસાવે છે. મહાદેવભાઈએ પોતાની ડાયરીમાં સરદારના ઘણા પ્રસંગો નોંધેલા છે. તેમાંથી તેમની વિનોદી વૃત્તિ ઉપરાંત તેમના વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ પાસાંઓ આપણને જોવા મળે છે. આથી તેમાંના કેટલાક પ્રસંગો અહીં આપ્યા છે.

તા. ૧૧-૩-૩૨ : મહાદેવભાઈને આ પીવાની ટેવ હતી એટલે એમણે તે

બીજે દિવસે સવારે આ પીવાની હા કહેલી. પણ સરદારને આ પીતાં ન જોયા એટલે તેમણે પૂછ્યું : “કેમ તમે આ પીવાની બધ કરી છો?” સરદારે જે જવાબ આપ્યો તે એમના સ્વભાવનો ઘોતક છે. “અહીં બાપુની સાથે આવીને હવે શું આ પીવી? આપણે તો એ જે ખાય તે ખાવું એમ ઠરાવી દીધું છે. ચોખા છાંટ્યા છે, શાક બાફેલું ખાવાનું સખ્યું છે અને બે વખત દૂધ રાંધી લઈ છું. બાપુ પણ રાંધી ખાય છે.” સરદારનો આ નિઃશ્વ સાંભળી મહાદેવભાઈએ પણ આ લેવાનું બધ કર્યું.

મહાદેવભાઈ લખે છે : “બાપુને માટે સોડા બનાવવો, ખબર સારું કરવું, દાતાલ કચરણ એ બધું વલ્લભભાઈએ પોને જ માથે લઈ લીધું છે. હસતાં હસતાં કહે, ‘મને ક્યાં ખબર હતી કે અહીં સાથે રાખવાના છે? ખબર હોત તો કાઠાને* પૂછી લેત કે બાપુનું શું શું કામ કરવાનું હોય છે. આ તો બાપુ કર્યું કહે નહીં એટલે ખબર ન પડે. કપડાં પિંચાવું તો બાપુએ રહેવા જ દીધું નથી. નાહવાની ઓરડામાંથી પોઈને જ નીકળે પછી કરવું શું?’”

મહાદેવભાઈ લખે છે : “જે પ્રેમથી બાપુને માટે એ ફળ સમારે છે અને દાતાલ કુટવાનું ભૂલી ગયા હોય તો યાદ આવતાં દાતાલ લેવા દોડે છે એ બધું એમની અપાર ભક્તિ સૂચવે છે અને એ ભક્તિ શીખવાને માટે પણ એમના પગ આગળ જોડવાને પ્રેરે છે.”

તા. ૧૩-૩-૩૨ : જમી રહ્યા પછી વલ્લભભાઈ હ મેશની જેમ દાંતણ કૂની તૈયાર કરવા બેઠા. પછી કહે : “જળમાખંડયા દાંત રહ્યા છે. તોપણ બાપુ ધસ ધસ કરે છે પોણું લોચ તો ઠીક પણ સાંજેલું વગાડ વગાડ કરે છે.”

મેં વિનોદ ફેરવીને કહ્યું, “૩૦માં આપણું સાંજેલું સાંજેલું પણ વગાડ્યું સરસ.”

* શ્રી કાકાસાહેબ ૧૯૩૦માં બાપુ સાથે યરવડા જેલમાં રહેલા તે ઉપરથી.

બાપુએ હકારદારી રિખત કયું વલ્લભભાઈ કહે, “આ વખતે પણ એમ જ છે પણ શું કરીએ? (બ્રિટિશ સરકારનો) કારવા આગળ ચાલ્યો ભય છે।”

બાપુ બધી વસ્તુમાં સોડા નાખવાનું કહે છે એટલે વલ્લભભાઈને એ એક મોટો મનકનો વિષય થઈ પડ્યો છે કઈક અડચણ આવે એટલે કહે, “સોડા નાખોને।”

તા ૧૬-૩-૩૨ મે કહ્યું “શીડે શાસ્ત્રી ગીતાની સમતાનો એવો અર્થ કરે છે કે આપણે દુષ્ટને મારીએ અને સદાચારીને પૂજીએ એ સમત્વ છે, કારણ દુષ્ટને મારવામાં દયા અને ન્યાયસુદ્ધિ છે આપણી વૃત્તિ કેવી છે એના ઉપર આધાર છે.”

બાપુ કહે “રટોકડા પણ એમ માને છે એ તમે ભણો છો ને? પણ હું કહું છું કે એવી રીતે દયાથી મારી જ ન શકાય.”

વલ્લભભાઈ હસતા હસતા કહે ‘વાહડાને દયાથી મરાય તો દુષ્ટને કેમ નહીં?’

બાપુએ એ વાત તો હમી કાઢી પણ વલ્લભભાઈએ જ્યારે સવાલ ઉઠાવ્યો કે, “કોઈની મરવાની ઇચ્છા તે હોતી હશે?” ત્યારે બાપુએ કહ્યું, “જરૂર હોય આપરાત કરનારાઓ ઇચ્છા વિના આપરાત કરતા હશે?”

બ્રિટિશ મુલતોઓની વાત નીકળી વલ્લભભાઈ કહે “સવળા ચારો નહીં તો હોર આવી રીતે પાર્લિમેન્ટમાં જોવી શકે?”

બાપુ કહે ‘ચોર નથી વિલાયતમાં મેં જોયું કે ચોર હોવાની જરૂર નથી મરે જેવા અને લોભે ડિક્લિન્સન જેવા પ્રામાણિકપણે દલીલ કરતા હતા કે તમારાથી શું રાજ ચલાવાય? એવી રીતે બીજા પણ પ્રામાણિકપણે માને આપણી પાસે સત્તા હોય તો આપણે કેવી રીતે વર્તીએ?’

વલ્લભભાઈ કહે “આપણે પણ એમ વર્તીએ પણ તેથી આપણે દુષ્ટ કહેવાતા ગટીએ?

બાપુ કહે “નહી પણ આપણને તે વેળા કોઈ દુષ્ટ કહે તો આપણને તે ખરાબ લાગે એમાં તો કોઈ રાજ નથી એને આ લોકોને દુષ્ટ માનવાની જરૂર નથી.”

તા ૨૪-૩-૩૨ એક પુસ્તકની વિષયસૂચિ જોતા બાપુ કહે “બ્રિટિશ બાબ્બન એ શું હશે?”

વલ્લભભાઈએ પૂછ્યું “બ્રિટિશ બાબ્બન એટલે?”

બાપુ કહે એટલે બ્રિટિશ લોકોને મન બાબ્બન એ શું?

એવે તરત જ વલ્લભભાઈએ જવાબ આપ્યો, ‘પાકેન્ડ શિલિંગ અને પેન્સ પુસ્તકમાં ખરેખર પાકેન્ડ ગિનિંગ અને પેન્સ એ બ્રિટિશ બાબ્બલ, એમ જ લખેલું હતું વલ્લભભાઈ કહે “જુઓ આતુ આતુ મને આવડે છે ને?”

અહીં બાપુ વાચવાનો વલ્લભભાઈનો દબરો વાચતા એમના વણા ઉચ્ચારોમાં ભૂલો હોય એની એમને જરાયે પરવા નહીં ખાસ કરીને મદાસ વરફના નામોના

હમ્યાર તો એમને કોમે કરીને મોઝી ચડે જ નહી. આરોગ્યસ્વામી મુદલિયારની અંગેજી નેડણી પ્રમાણે તેઓ 'આરાકિયા' બોલે અને મને હસવું આવે. એટલે પણ ચિડાઈને કહે, "તને હસવું આવે જ પણ આમાં તો જો લખાણ તો વચાણુ."

બાપુ કહે, "પણ વલ્લભભાઈ, વામિલમાં 'ક' અને 'ગ' વચ્ચે ફેર નથી."

એટલે વલ્લભભાઈ કહે, "પણ અંગેજીમાં તો 'જ' છે ને? તે શા સાધુ નથી લખતા?"

એક જાણમાં Gandhi's Constructive Vacuities (ગાંધીની રચનાત્મક ગૂંચવણ) એવા શબ્દો આવતા હતા. મેં બાપુને પૂછ્યું, "રચનાત્મક ગૂંચવણ એ કેવી થતી હશે?"

વલ્લભભાઈ કહે, "આજે તારી દાળ બળી ગઈ હતી ને, તેવી."

બાપુ ખડખડાટ દરયા. નવો ફૂંકર આવેલો. વલ્લભભાઈ સારી દાળ વિના ત્રણ મહિના થયાં રહેલા એમની જાણમાં ત્રણ મહિનાની ચરી ચાલતી હતી અને આજે સારી દાળની આશા રાખતા હતા. ત્યાં પહેલે જ દિવસે ખાડી એણે અને દેવતા વધારે ઢોવાને લીધે દાળ બળી ગઈ હતી!

તા. ૧-૪-'૩૨: દિલ્હીમાં કોંગ્રેસ બરવા વિષે સરદાર સચિત છે. સરદાર કહે છે: "નાહકના લોકોના મન હોજાવાના. એ થશે ત્યાં સુધી અનેક કરવાના કામ ઠાઠી બેસવાના. દીવા માણસો તો કઈક વર્કવિત્ક કરતા થઈ જવાના અને પ્રચાર કરવાના કે માલવીજી કોંગ્રેસ બરે છે એટલે એમા કઈક હરો. કેટલાક નાહકના દિલ્હી જતાં સુધી બધી વાનો મુજવરી રાખવાના આમાં હું લાભ નહી પણ હાનિ જોઉં છું."

બાપુ કહે: "હાનિ તો નથી જ. એ વિચાર મુદર છે કે જે કોંગ્રેસ ૪૦ વર્ષ થયા અટકી જ નથી તેને ન અટકાવવા જેવી જોઈએ, અને બરવી જોઈએ એ કલ્પનામાં જ જઈક છે. બાકી એમા થવાનું કશું જ નથી. એ બરતા યોડા પકડાય, માલવીજી પકડાય તો સરસ વસ્તુ છે."

વલ્લભભાઈ: "જુ માલવીજી છે. એ તો રજી એપ્રિલ ફેરવીને એક મહિના આગળ પણ ધધાવે! બાકી એથી પકડાય તો સાધુ ખરું."

તા. ૧૮-૪-'૩૨: બાપુએ ડાબે હાથે કાંતવાનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો હતો. તે જોઈ વલ્લભભાઈ કહે: "આમાં કોઈ ફાયદો ન થાય ખાકી કોડીએ કાંત ન, ચડે, આપણુ નૂનું ચાલતું દંડ તેમ ચાલવા દોની!"

બાપુ કહે, "દાલના કરતાં આજે પ્રગતિ સારી થઈ છે એની કોઈ ના ખાકી શકે એમ નથી."

વલ્લભભાઈ કહે, "એ તો આશ્રમમા કોઈ બાણ્યે તો ડાબા હાથે કાંતવાનું શરૂ કરી દેશે, અને એ પથ ચાલશે."

બાપુ કહે, "એ તો બાણ્યના જ. આ વખતે લખીશ."

વલ્લભભાઈ જરા અભીર થઈને, "આના કરતા તો બાજકોને જ અને દાથે રેટિયો ચલાવવાનું શીખવ્યું હોય તો સાધુ."

બાપુ કહે: "સાચી વાત બધાનમા તો બાજકોને અને દાથ વાપરવાનું શીખવવામા આવે છે જ."

તા. ૨૩-૪-'૩૨ : અમારે ત્યાં છાપાં વાંચવાનું કામ વલ્લભભાઈનું. હું પીંજીને કાંતવાને માટે વરંડામાં આવું ત્યાં વલ્લભભાઈ છાપાનું બીજું વાચન કરતા હોય. હું પૂછું, "દૂકમાં સમાચાર." તો એમની પાસે જવાબ તૈયાર હોય : "સુસ્ત્રિમ પરિષદમાં ખેડાના કલેક્ટર. સેમ્યુઅલ હોર ટેનિસ રમે છે." તો બીજો દિવસે ખબર હોય "મિ. એસ. પરશ્યા. સરોજિનીદેવી પકડાયાં. માલવીજી મોટરમાં દિલ્હી જવા નીકળી પડ્યા છે."

તા. ૨૬-૪-'૩૨ : આજે બાપુ તારીખ ભૂલી ગયા. હું પણ ભૂલી ગયા અને મેં કહ્યું : "આજે અઠ્ઠાવીસમી."

વલ્લભભાઈ કહે : "તમારા મહા કાલથી બદલાયા તે પણ ભૂલી જાયો છો? આજે તો એગણત્રીસમી થઈ."

એટલે બાપુ કહે : "હા, જુઓની હુંય કેવો મૂરખ અને મહા બદલાયા તેનો પુરાવો આપવા જાણે આજે હોરનો કાગળ આવ્યો છે."

"બધા નાગા છે" એ વલ્લભભાઈનો ચુકાવો. "ધીમે ધીમે માંનશો. પેલા કલકત્તાવાળા બેન્ચોલને પણ તમે સારો જ માનતા હતા. પછી કેવો નીકળ્યો?"

બાપુ : "મને માથ અભિપ્રાય ફેરવવાનું જરૂરી લાગ્યું નથી. બેન્ચોલ વિષે જે હકીકત મળી હતી તે ખોટી હતી. હોરને વિષે જે અભિપ્રાય મેં આપ્યો તે સાચો જ પડતો જાય છે. સેક્રીને વિષે બધાની ચિત્તુદ્ધ થઈને મેં જે અભિપ્રાય આપ્યો છે, તે પણ સાચો જ પડી રહ્યો છે."

મેં કહ્યું, "હોરને વિષે વલ્લભભાઈ પણ કપૂવ કરે છે કે આ માણસ જે વિનય બતાવી રહ્યો છે તેવો મેકડોનલ્ડ તો ન જ બતાવી શકે. વિલિંગ્ડને તો નથી જ બતાવ્યો." બાપુ કહે : "કદાચ અવિનય પણ ન બતાવે."

મેં કહ્યું : "અવિનયે મગનવાલભાઈ શુભરી ગયા ને જે કાગળ લખેલો તે તો ન જ બુલાય."

વલ્લભભાઈ કહે, "મહાદેવ, લડાઈ છોડી દે ને, તો બધા એવા કાગળો લખતા થઈ જાય. કેશ રાખે તો શીખો નાનકની ગાદી ઉપર સ્થાયે એમ!"

તા. ૧-૫-'૩૨. લોડ' સેક્રીને 'ન્યૂસ લેટર' છાપામાં લખાયેલો લેખ આખો આજે અહીંના છાપામાં જોયો. તેથી બાપુ બહુ દુઃખી થયા. એમાં પોતાને વિષેનો બાજ વાંચીને બાપુ કહે, "અવળચડા લેખ છે. એને કાગળ લખવો જોઈએ. મારો એને વિષેનો અભિપ્રાય સાચો પડે છે."

કાગળ લખાવ્યો. વલ્લભભાઈ સામળતા હતા. પૂરો થયો એટલે કહે : "આટલું લખો છો એના કરતા એને લખોને કે છ ઠાકોઠાડ બંધો છે."

બાપુ ખડખડાટ હસ્યા તેમણે કહ્યું, "નહી, એના કરતા વધારે સખત મેં કહ્યું છે. હું તો કહ્યું છું કે એનું વર્તન સમ્બંધને ન જાણે એવું છે. તેથી આગળ વધીને કહ્યું છું કે છ દ્રોહી છે. મિત્ર કે સાથીને તે દનો દીધો. અજેનને આ વસ્તુ ભારે આકરી લાગે એવી છે. પણ એ મને લાગે છે એટલે મેં લખ્યું છે."

તા. ૩-૫-'૩૨. માલવીજી છટ્ટી ગયાના સમાચાર આવ્યા. વલ્લભભાઈએ કાલે અને આજે મળીને ચારપાય વખત મને અને બાપુને કહ્યું હતો, "ત્યારે

માલવીજી તો છૂટી ગયા." આની કોઈ ખબર આવે છે ત્યારે તેની ઉપર વિચાર કરવાની વલ્લભભાઈની એ રીત છે. આને આખો દિવસ એમણે આની ઉપર વિચાર ચલાવ્યા હશે. સૂતી વખતે પણ કહે, "ત્યારે માલવીજીને આઠ જ દિવસમાં છોડી દીધા."

તા. ૬-૫-'૩૨ : આને બાપુએ મગન રેડિયા ઉપર બેએક કલાક મહેનત કરી, અને આખરે ચોષીસ વાર કાઠંચા ત્યારે એમને શાંતિ થઈ. વલ્લભભાઈ આખો દિવસ હસતા હતા અને કહેતા હતા, "બેટલુ કાઠંચો તેથી વધારે બગાડરો."

બાપુ કહે, "એ તો માથા ઢાળ્યા હાથે કાલ્વા વિષે હસનારા પણ તમે જ હતા ને? જુઓ, આ તાર નીકળવા માડ્યો. તમે આ તરફ નહીં નેરો ત્યાં સુધી તાર નીકળ્યાં જ કરો."

તા. ૮-૫-'૩૨ : એક ચોપડીનાં પૂર્ણ બિખડી ગયેલાં હતાં. બાપુ વલ્લભભાઈને કહે : "કેમ, આ તમને સોંપી દઉં ના? તમે થુક બાલંડરનું કામ કંડી કહ્યું છે? ન કહ્યું હોય તો હું શીખવીશ." પણ આને સવારે આંગ મારતાં કહે : "તમને વલ્લભભાઈ, નાનાં નાનાં કામો કરવાનો શોખ નાનપણથી કે અહીં કેળવ્યો? એટલે કે તમે કારીગર હતા જ કે આવી થયા?"

વલ્લભભાઈ કહે : "એવું કંઈ નહીં પણ બેઈએ એટલે સુઝે."

બાપુ કહે, "એ વસ્તુ જન્મસદજ છે. દાસબાણ સોધમાં દોરો પણ ન પડેવી શકે એવા હતા. મોતીલાલજી અનેક વસ્તુ કરી છે"

મે કહ્યું, "મોતીલાલજીએ પાણી જતુરદિત કરવાનો સચો પોતે જ ધરમાં બનાવ્યો હતો. અને એ બધાં માંદાને જતુરદિત પાણી જ પાતા."

આને વલ્લભભાઈએ ચોપડી સુદર સીવી, અને એની પાછળ પટ્ટી પણ લગાડી. તે ઉપરાંત બહામ પીલવાનો સચો આવ્યો હતો તેના ઉપર બહામ પીસી.

તા. ૧૦-૫-'૩૨ : કાલે મગન ચરખો ચલાવતા તેની ઉપર જન્મલો હાથ બેગો એટલે બાપુ ઉત્સાહમાં આવ્યા. પણ આને ચરખો કેમે ચાલે નહીં. વલ્લભભાઈને સવારનું કંડી રાખ્યું હતું કે, "તમારા માથ નહીં લાગે તો ચાલશે." નવનસ વાળ્યા સુધી ચલાવ્યું પણ પૂર્ણ બનવા ઉપરાંત કંઈ પરિણામ ન આવ્યું. વલ્લભભાઈ કહે - "એક કાકડું ઉતારીને બીનું બહું કે શું?"

બપોરે જન એ જ પ્રકાર રેડિયાના નેવર ટાટ ક્યાં. તેણે પૂધું, બધા વાનાં ક્યાં, મેં પણ ધગક વાર માયુ માયુ પણ ચાલે જ નહીં. વલ્લભભાઈ ઠીની ઠીની એવે કહે. "ખૂબ કાલુ હવે બધ વરો."

બાપુ કહે : "કાંતીશુ કાંતીશુ, અમારો કારવાં અપ્રી પડવાનો નથી. આખરે સેમ્યુઅલ ડોગની સાથે બેસનારો હું રવો ના!"

વલ્લભભાઈ - "નીને બહુ કાનેશું પડયું કેમણ છે."

સાને તો વલ્લભભાઈની પણ મરકરી ચલાવવાની શક્તિ નહેતી જી. બાપુએ ઠામે હાથે યા કહ્યું. લખખત પોચ કલાક મહેનત કરી હશે. બાપુ સાને તંન ચાકેલા દળા લેચપોચ થઈને આઠ વાળ્યા પહેલાં જ જોશાવવા બિયેવા લાગ્યા અને બીની વળ સૂઈ ગયા. જતાં જતાં વલ્લભભાઈને કહે : "ને ને, કાલે રેડિયો જર ચાલવાનો છે, શ્રદા મોગી છે"

વલ્લભભાઈ કહે: “આમાં પણ શ્રદ્ધા!”

બાપુ કહે: “હા હા, શ્રદ્ધા તો ખરી જ.”

તા. ૧૧-૫-૩૨: બાપુ આજે રેડિયા ઉપર વધારે સફળ થયા. ત્રણ કલાક કાંતીને ૧૩૨ તાર કાઢ્યા. વલ્લભભાઈને કહે: “જુઓ, આજે કેવું પરિણામ આવ્યું છે?”

વલ્લભભાઈ કહે: “હા, નીચે ઠીક સૂતરફેણી પડી છે.”

બાપુ: “પણ એ સૂતરફેણી બધ થશે પછી તો કહેશે ને કે હવે થયું!”

તા. ૨૫-૫-૩૨: વલ્લભભાઈને પાકીટો બનાવતા, અનેક વસ્તુઓ સંવરતા અને બીજા અનેક કિસ્સાઓ કરતા જેઈને બાપુ કહે: “સ્વરાજમાં તમને શેનું દફતર આપીશું?”

વલ્લભભાઈ કહે: “સ્વરાજમાં હું લઈશ ચાંપિયો અને દૂમડી!”

બાપુ કહે: “દાસ અને મોગીલાપણ પોતાના હોંન ગણતા, અને મહમદઅલી અને શૌકતઅલીએ પોતાને ફળવણી મંત્રી અને સરસેનાપતિ તરીકે ગણાવ્યા હતા. લાજમાં રહ્યા લાજમાં, કે સ્વરાજ્ય ન આવ્યું અને કશું ન થયું.”

તા. ૨૭-૫-૩૨: કાલે બાપુને ઉર્દૂ કોપી લખતા જેઈને સરદાર કહે: “એમાં જે જીવ રહી જશે તો ઉર્દૂ મુનશીને અવતાર લેવો પડશે.” પછી કહે, “તમારું ચાલે તો ખરે પણ કલમ ચલાવો.”

બાપુ કહે: “દાખ ખોટાકી પડે તો તેવું કરવું પડે. તમને ખબર છે કે ધૂમલી આગળ મૂળુમાલુક અને જેવોમાલુક અચેજ સાને લડતાં લડતા પડ્યા ત્યારે તેમણે પગ વતી બદલ ચલાવી હતી? જે પગ વતી મોળી ચાલી તો પગ વતી કલમ ન ચાલે? અને રેડિયો નહીં ચાલી શકે? હા, પગ વતી પૂજી ન ખેંચી શકાય એ દુ:ખની વાત છે.”

તા. ૨૯-૫-૩૨: સરદારનું ફટલીક બાળનોનું અજ્ઞાન વિગ્મય પમાડે છે. મને પૂછે છે કે વિવેકાનંદ કોણ હતા? અને કયાંના હતા? એ બગાળી હતા એમ જાણ્યું ત્યારે આજે જરા વિરોધ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું કે, “રામકૃષ્ણ અને એ બંને બગાળમા જન્મેલા?” ‘લીટર’માં એક નોંધમાં મુલાખનો કાગળ આવ્યો હતો. તેમાં એણે પોતાના આદર્શ પુરુષ તરીકે વિવેકાનંદને વર્ણવ્યા હતા એટલે સરદારે આટલું કડાહલ જણાવ્યું હતું. હવે તો શેમે શેલાંના રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને વિવેકાનંદ બંને પુસ્તકો વાંચી જવાના.

*

*

*

‘અધર્યો સાય પણ કામનો’ એ કહેવત ગી રીને ઉત્પન્ન થઈ? બાપુએ એક વાત કરી કે એક ઠોસીને ત્યા સાય નીકળ્યો. તેને મારવામા આવ્યો. તેને નાખી દેવાને બદલે છાપરે મૂક્યો. એક ઊડતી સમળી જે કયાંકથી મોતીને દાર લાવી હતી, તેણે તે બેચો. તેને દારના કરતા સાય કીમતી લાગ્યો. એટલે દાર છાપરા ઉપર નાખ્યો અને સાય ઉપાડી ગઈ. ઠોસીને સાય સંવરતા દાર મળ્યો.

સરદારે કહેવતનું મૂળ આ પ્રમાણે બતાવ્યું. “એક વાણિયાને ત્યાં સાય નીકળ્યો. તેને મારનાર કોઈ મળે નહીં, અને પોતાની હિંમત ચાલે નહીં એટલે

તથેના તમે ઠાકચો સત્રે આવ્યા ચોર તેઓ કુદવચથી તથેતુ ઉચ્ચવા ગયા, ત્યા સાપ કરડચો અને ચોગી કરવાને બદલે પચાત્વ પામ્યા”

અમે ઠરાવ કર્યો કે નરસિંહરાવને પૂછુ જોઈએ ખાસ ઈને આ વખતના ‘વસત’માં ‘એક માસે જે પછી માગવા’ એ કહેવત ઉપર આટલા બધા પાના બરાયા છે તેથી પ્રેરાઈને આ વિચાર આવ્યો

તા ૩૦-૫-૩૨ એ અમેરિસ્ન બાઈએ કાગળ લખાને બાપુને પુઝાવેતુ કોઈ સર હેનરી હોરેન્સો ૧૯૨૨મા જાણમા બાપુની મુલાકાત લીધેલી તેનુ વર્ણન એતુ મેલુ કે, “હુ ગાંધીને પૂનામા મળેલો આગમ એ નત બગીચાવાળી એરડીમા એમને રાખવામા આવે તા ગીગનનું ‘સામન માધ્યામ્યનો અન્ત અને વિનાશ’ એ પુસ્તક તેઓ વાચતા અને કાતતા” આ વાત કેટલી સાચી છે? આ વિષે બાપુએ એ કાગળ લખાવ્યો.

મે કહ્યું “આની ઠાપ તો એરી થડે કે એ માણસની સત્યતા ઉપર આપ શકા કરો છો”

બાપુ મહે “તો બદલો. માણ આપને એવી શકા કરતા નથી”

પછી વલ્લભભાઈ કહે “એ માણસ ત્યા પ્રચાર ચવાતી રહી ઠરો એ બાઈને લખો કે અટી તો કાઈ બગીચા નથી, કટીઓ છે વગેરે અમુક સાનમા હુ અહી હતો ત્યારે અમુક પુસ્તકો વાચતો હતો અને કાતતો હતો, અને સ્મૃતિ મદ પડવાનો ઠર તો સર હેનરીને હોય કાગળ એની ઉપર મારા કરતા મોટી છે”

મે કહ્યું “આવો જવાબ તો બનાડો” મો આપ એ જવાબમા કુશળતાની ઠાપ ન પડવી જોઈએ એવો મારો હેતુ હતો વલ્લભભાઈ તપી ગયા બાપુએ બીજે કાગળ લખાવ્યો

*

*

*

આને ‘દિલ્હી’મા રોઈસ્ટરની વિમાની ઠપાવમાથી ઠવ ‘એ અમેરિસ્ન બાઈ લટનના હોમને સમજાવે છે કે ગાંધી હવે આશમને સિતારો છે હોડ’ વિલિંગ્ડનની નીતિ સાચી કરી છે ગાંધીના અનુયાયીઓનો પ્રમ ભાગી ગયો જી જોલોની મુલાકાત લીધી બહારના દેશી લોકોના જ્વનપોરણ કરતા જેલમાનુ જ્વનપોરણ બહુ ઠમુ છે, લેલી વિલિંગ્ડન અતિગય લોકપ્રિય છે, અને રાખએ પણ” આ ખમર ‘ટાઈમ્સ’ે નહોતા લીધા બાપુ કહે “‘ટાઈમ્સ’ને ઠાપના શરમ આવી ઠરો”

વલ્લભભાઈ “શરમ તો ચેની આવે? એ આમા બનેતુ હોય ને?”

બાપુ મહે “એ આમા બનેતુ હોય છતાંયે આ એતુ ઉચ્ચ જી કે અટી આતુ ઠાપતા શરમ આવે આ તો વિલિંગ્ડન સાહેબે જાણી કરેતી કોઈ બાઈ છે”

તા ૩૧-૫-૩૨ આગની ઠપાવમા એક માણમે નાદાન અને બાલિગ પ્રમ પૂરેતો “આપણુ તજ મણુ સરીર હઈને આપને ધરતી ઉપર આગીએ અને અનેક ઠીડીઓ ચલદાઈ નવ એ દિસા શી ઈને અટકાવવી?”

વલ્લભભાઈએ વસ્ત કહ્યું “એને લખોને કે યજ માયા ઉપર મૂકીને આવે”

તા ૫-૬-૩૨ બાપુને જોવા આવેલો લોકર કહે “વોટ રેડિગનેટ અદાલત છે કે આપણે રોજના સાગ લાખ રૂપિયા લિખાગીઓને ખનડાવવામાં અને દાન આપવામાં ખર્ચાંએ છીએ એનો ખીલે ઉપયોગ ન થાય?”

વલ્લભભાઈ “હા, પણ એના -રતાયે વધારે ડાકુઓ ઉપર ખર્ચાંએ છીએ”
લોકર કહે “હું મમળ્યો નહીં.”

વલ્લભભાઈ કહે “અરે શુ મારા સાહેબ, વિવાયતથી આ બધા ધાડપાડુઓ જ આવેલા છે ને? એ તો ડાકુ કરતા સારા કહેવાય?”

તા ૧૧-૬-૩૨ બાપુને લાયનેા દુખાવો વધનો જતો હતો તેમ કાતવાનુ ઊંડતા નહોતા વલ્લભભાઈ “આ અગૂંડા ઉપરથી મણી સુધી પહોંચ્યુ એ મેગી ઉપરથી કામે ચડશે દુરે રહેવા દો ને, બહુ કાંતુ”

બાપુ “કેક દિવસ તો મગની કામે ચડુ પડશે જ ના?”

વલ્લભભાઈ “ના રે, એમ ન થાય કેમને અધવચ મૂકીને ન જવાય એક વાર વહાલુ કિનારે લાવો પછી જ્યાં જલુ હોય ત્યાં જલે હુ સાદે આવીશ”

તા ૧૪-૬-૩૨ લીબુ ઉનાશામાં મોરા થયા એવે બાપુએ વ'તમનાઈને સૂચવુ, “આપણે લીબુને બદને આમથી લઈએ. આમનીના ઝાડ તો જેલમાં મચાય છે”

વલ્લભભાઈએ એ વાતને હસી ગઈ “આમનીના ખાણીથી હાડના ભાગે, વા થાય”

બાપુએ પૂછુ “ત્યારે જમનાનાનજ પીએ છે તે?”

વલ્લભભાઈ ‘જમનાનાનજના હાડના સુધી આમનીને જેમવાનો માર્ગ નથી”

બાપુ ‘પણ ને વાર મે ખૂમ આમની ખાધી છે

વ'તમનાઈ ‘ને કામે આપ પથર મનુ હજમ કરી મનતા આજે એ શી રીતે બને?’

*

*

*

વ'તમનાઈ હવે પરબીડિયા બનાવવામાં પ્રવીણ થતા જાય છે દરરોજ કઈક નવી યુક્તિ રજૂ છે અને કામગના કુકડે કુડા ઉપર એમની નજર હોય છે બાપુ કહે “નકામાં કામગો કપડા તમારુ ચિત એવુ ચોટેતુ હોય છે જેતુ જેની બિનાડીનુ ઉદર ઉપર ચોટેતુ હોય છે”

તા ૨૦-૬-૩૨ એક બહીતી સૌ વિધના હોઈ એક બહીતા સમજાવને પરણી હતી મે સહેવે પૂછુ ‘એ સમજાવના મગલ પછી એ પાછી પરણશે કે?’

વલ્લભભાઈ કહે ‘હવે એ ઘોડો કાણુ ઘેર બારે? એને તો સૌ કાઈ ઝોગએ છે અને એની ઉમર થઈ. હવે એ પરણવા ઇચ્છે પણ નહી”

બાપુ “એક ચોટક વર્ષની બાઈએ ફરીથી લગ્ન કરેતુ મને યાદ છે એ બાઈ મેવન એક માથી મેગવવાને ખાતર પરણેલી”

મે કહુ “ગેટએ ૭૩ વર્ષની ઉમરે એક અદાર વર્ષની ઊંઝરી સાથે પરણવાની માગણી કરેલી એના માગાપને આપાત પહોંચ્યો અને ના પાગ”

૧૯૧૧માં “ગેટ થયો એટલે આઘાત પહોંચ્યો હુ હોઈ તો એને ઠામ દઉં. અને કહું કે તારી જીવિ નાહી છે અને તે ઠામ દીધે જ દેખાણે આપશે”

તા ૨૪-૬-૩૨ મેજરને બાપુએ પૂછ્યું “કેદીની તબિયતની ખબર ન લખી શકાય એવો માયદો છે શું?”

મેજર કહે “હા, તમારા જેવાને વિષે લોકો ગમે તે માનીને ચિંતા કરવા માટે તમને ઝાડા થયા છે એ ખબર બહાર પડે તો અહીં ઢગવો માણસો તપાસ કરવા આવે”

૧૯૧૧માં “ગોર્ડિનન્સ ડાહો કે ગાંધીની કોઈએ ખબર કઠાવવી નહીં” બાપુ કહે ‘ખરા ખબર આપવાથી તો ઠીકઠી ખોટી ખબર ફેલાતી અટકે’ મેજર ‘ખરી ખબર અમે આપીએ છીએ અને માર્ક માણસ મારો હોય તો તાર કરીએ છીએ”

મેજર ‘એવો છેકરો મરી ગયો તેને વિષે ટનિક્ષન કર્યો હતો બાપુ “એટલે ગભીર માદમી યાય ત્યાં સુધી તમે રોકાઓ’ વલ્લભભાઈ ‘એ તો મરી જશે એવો બધ પેલા થાય ત્યારે જ ખબર અપાય એવું હતું’ મેજર ચિડાયો

તા ૩૦-૬-૩૨ આજે અલ્લાહાબાદની લાઈકોર્ટમાં એક રામચરણ નામના લાલણ જમીનદારને એક ધોળણતુ ખૂન કરવા માટે પાંચ વર્ષની સજા થઈ એમ વાચવામાં આવ્યું હતીકલ એવી બનેલી કે એ જમીનદારે ધોળણને કપડા લઈ જવા કહ્યું તેણે સામે જવાબ વાળ્યો કે હું સાંજે કપડા લેવા આવીશ એટલે પેનાએ એને ગદાપાકું માર્યા બીજા બાઈ મદદે આવી તેને તમાચો માર્યો તેનો વર આવ્યો તેના લાખમાંથી લાડી લઈ તેને મારી ઉવટ ત્રીજા એક પચાસ વર્ષની બાઈ આવી તેને લાતો મારી તેની તલ્લી તૂટી અને તે તલ્લાય મરી ગઈ એટલે બાઈસાહેબ વાચ્યા આજકાલ એવા કેદીએને ઊડવામાં આવે છે, અને આપણા માણસોને સારી પેર સજા થાય છે એ ધ્યાનમાં લઈને બાપુ કહે એને પાંચ વર્ષની સજા જ પૂરૂ એ પાંચ માસ પૂરૂ નહીં રહે કહેરો કે હું વફાદારી સભા કાઢીશ કિસાનોની પાસે પેસા બરાવીશ, અવિનયમ ગની લડતને દામી દેવામાં મદદ કરીશ, એટલે એને ઊડી દેશે’

એટલે વલ્લભભાઈ કહે “એણે બચારમાં એ નહીં કહ્યું કે આ બાઈ સ્વરાજની લડતમાં બળેલી હતી ખાત્રી સિવાય બીજા કપડા ધોરને ના પા તી હતી અને મારી સામે આ ખોટા આરોપ ઠીકો કર્યો છે”

તા ૬-૭-૩૨ આજે ‘દિલ્હી’માં રાજાચારીનું એક નિવેદન આવ્યું તેમાં ગોળમેજીમાં ગયેલા વિનીતોની સામે આકરી દીકા હતી પેટ્રોએ ધન લખ્યું હતું કે ગાંધીની સાથે સહકાર મ્હાં વિના કોઈ પણ રીતે નહુ બંધારણ ન થઈ શકે એ બાપુને પૂછ્યું ‘આ રાજાચારી અને પેટ્રો આજે કેમ એકાએક બન્યા?’

બાપુ કહે “રાજાચારી તો એ ભવનો છે જ બહાદુર માણસ તો છે જ બાપી રાજાચારી અને પેટ્રો બનેને કાઈક નિસાગા થયેલી હતી એટલે આટલું ખોટી બહાણ છે”

વલ્લભભાઈ. “ગમે તેમ હોય, મેંકડોનટ્ટ બધું ગળી જશે અને લવાઈ ચુકાશે પણ આપણી વિરુદ્ધ જ આવવાનો છે”

બાપુ “હજી મને મેંકડોનટ્ટની આરા ઠે કે એ વિરોધ કરશે”

વલ્લભભાઈ. “અરે, શેનો? એ બધા સાવ નાગા માણસો છે.”

બાપુ “તોયે આ માણસને પોતાના સિદ્ધાંતો છે”

વલ્લભભાઈ. “સિદ્ધાંતો હોય તો આમ ટોરિઓને વેચાઈ જાય? દેશની ઉપરથી કામુ છોડવો જ નથી.”

બાપુ “એ તો નથી જ. પણ એમા એનો અર્થ નથી. કામુ તો કોઈને નથી છોડવો, માત્ર લાશ્મી, હોરેબીન, ધોળવે જેવા થોડા માણસો સિવાય. બેન, કીચ, રિમથ વગેરે બધા મેંકડોનટ્ટના જેવા જ. હું તો એટલું જ કહું છું કે પોતાના દેશનું હિત જોઈને આ માણસ ટોરિઓમા બળ્યો”

તા ૬-૭-૩૨ વલ્લભભાઈ કહે. “ઈંગ્લેન્ડમા હિંદુસ્તાન સામે આખી પ્રજા જેવી રીતે એક ઘઈને ઊભી છે તેડુ અગાઉ કોઈ વાર નહોતું”

બાપુ “ત્યા હ મેરા હિંદુસ્તાનની સામે એકય છે કારણ હિંદુસ્તાન છોડવું એટલે બિખારી થવા બંધાય છે. હિંદુસ્તાનને પકડી ગપવામાં વધારેમા વધારે સ્વાર્થ રહેવો છે”

તા ૧૦-૭-૩૨ આજની ટપાલમા ઘણા કાગળો થયા, અને ઠીક લાખા છે વલ્લભભાઈ કહે “ઠીક છે, જેટલા વધારે થાય તેમવા સારા બાધાતર કરી કરીને ધાકી જશે એમ્યે કહેશે જ ના હો આ કાગળોમા શું છે?”

તા ૧૨-૭-૩૨ ગોગમેજીમા આરેબી દરખાસ્તો જોઈ બાપુ કહે “લિબર્યોમા જરાયે અમાનની બાનના રહી નથી એમ સેમ્યુઅલ હોરે માન્યુ હોય તો જ આવી દરખાસ્તો કરે ખરી રીતે તો ગોગમેજીમા પણ મસલત જેવું કોઈ દર નહીં સરકારી સભ્યો જ પોતાનું ધાયું કરતા હતા એમ મે જેવું હતા એમના મનને ઈર્ષક મંતોરી શકે એવી એ યોજના હતી આ યોજનામા તો એવું મનને સમમવવાપણું પણ કશું નથી એમ્યે એ લોકો એનો અસ્વીકાર કરે નહી તો શું કરે?”

વલ્લભભાઈએ પૂછ્યું ‘હવે લિબરલો શું કરશે?’

બાપુ કહે ‘એમની મુશ્કેલ સ્થિતિ છે કોંગ્રેસ સાથે જોડાઈ શકે નહીં, અને આ વચલુ કયા મુઠ્ઠી ચાલુ રાખી રાજી?’

વલ્લભભાઈ “તમે એમને ઓગળો એટલે પૂછું છું”

બાપુ “એમાયુ છું એટલે એમની મુશ્કેલી જણાવું છું”

તા ૧૩-૭-૩૨ હવે સરકારને ત્યા કામના ાગળો રહે છે, અને નકામા અહી મોકલાય છે મે કહું “આ નીડવવાને માટે જ ને?”

બાપુ કહે “વલ્લભભાઈનો ઉદાર અર્થ કરવો એ સારું”

વલ્લભભાઈએ એ અર્થ કરેલો કે કોઈ કારકુનને મમ સોપ્યુ હમે તે જ કાગળો તન નિર્દોષ લાગે તે પહેલા મોકળી દે અને બાકીના ઉપરી અધિકારીને જેવાને માટે રાખે

મે કહું ' વલ્લભભાઈ જાગે જ સરમરના રૂતોનો અગ્રે ઉદાર અપ
કરે છે

બાપુ હમણાં સરકૂતનો અલ્યાસ રવા માડ્યો છે ને !

તા ૧૬-૭-૩૨ પેલી નકામી ટપાલમા પબબના એક ખાનનો
કાગળ હોને કે તમે રાજ ગણુમા ન સમજો એ આગાખાન અને ગાંધી સપ્ત
નેવાને સોંપો તમે દિગ્માત્ર્ય જાઓ તેને બાપુએ પાતાને હાથે લખ્યું નેલગી
એકાતમા બહુ લીકું ચિત્ત કરતા પૂ માગ વિચારોમા સ્ત્રો ફરક પડ્યો નથી

વલ્લભભાઈ ' આ ગાળો દેનારને તમે શા સારુ હાથે કાગળ લખ્યો ?

બાપુ એને હાથે જ લખવો નેઈએ

વલ્લભભાઈ મારો દેનાર એ લે કેમ ? આમ જ ધણા લોકો કાગી
ગયા છે

બાપુ મને નથી લાગતુ આપને એમા સુઠું નુકસાન થયુ હોય

તા ૧૫-૭-૩૨ આલો હોરનુ ખીનુ બાપુ પહેલાની પૂતિ મા અને
નિબરોનો જવાબમા થયેનુ છે પામા અલુ વલ્લભભાઈએ પૂછ્યુ કેમ હાગે
ઉ ? મોડરોનો ખુલામત તો કી છે

બાપુ કહે ના એમા કાઈ નથી એ બાપુ મા ચાનાઈ સિવાય કશું જ
નથી અને મને બહુ નિરાગા થાય છે હુ એને પ્રામશ્લિક માનના હતા આ
બાપુ મા એ પ્રામશ્લિક મગી ચાનાઈ બનો છે

વલ્લભભાઈ મારા લખો ને

બાપુ મારા લખવાનુ ધાડી વાર મન થયુ છે

તા ૨૦-૭-૩૨ વલ્લભભાઈનુ સરકૂત સરસ ચારી રહુ છે એમની
સરગતાનો કાઈ પાગ નથી મને પૂછે મહાદેવ આ વિકલિત કું ? અને નૂપ
કહેવાય તો રાજ કેમ નહી અને વિદ્વાન કેમ નહી ?" પા આલો ન્યારે
મદ્યથ્ય ઉપરના મદ્યમારના સ્લાકો આખ્યા ચારે ધડી વાર એ પા સ્તબ્ધ
થઈ ગયા મે બપુને કહું સરકૂત બાપાનુ સગીત ખીનુ કેઈ બાધામા
નહી હોય અને એમા પ્રશ્નથ્ય વિષે જે લખાયુ છે તે પા ખીનુ એક
સાહિ ધમા નહી હોય

બાપુ સગીત વિષે તો કઈ ન કહેવાન શ્રીકવે નમા હરો પા પ્રશ્નથ્ય
વિષે અને સ યને વિષે તો જાગે જ ખીનુ કેઈ સાદિત્યમા સરકૂતની બાપુની
કરી રક એવુ હરો

તા ૨૩-૭-૩૨ રાને સુદી વખને બાપુ કહે વ-લભભાઈ આ ગુજરાતી
માગોને વિષે આપો કડો પૂ ગે પી રહ્યા છીએ એ ખબર છે ના ?

વલ્લભભાઈ શી રીને ?

બાપુ અમેજ કાચો તો તરત મોકલી સમય પા ગુજગાનીની તો
મુકેની રહેગી જમ લખે છે એટલ એ લોકોમા આપણા માપ સે નો અવિશ્વાસ
છ એ મને બારે અપમાનનુ લાગે છે મારા ગુજરાતી કાચગનુ તો બાપાતર
થાય અને એ લોકો પાસ કરે ત્યારે જ જઈ શકે એ ને એ લોકોમા કેઈ
ગુજરાતી નાપુનાર એનો ન મને કે નેનો એમને વિશ્વાસ દેય ? એ બય કર

વસ્તુ છે. એ બાબતમાં-લડાઈ કરવી જોઈએ. લડાઈ એ કે આપણે એને કહેવું કે એ શરને અમે કાગળો નહીં લખીએ.”

વલ્લભભાઈ : “એ લોકો તે . . . કહેરો કે ખલે ન લખે, એમાં આપણે શું ?”

બાપુ કહે : “તેનું કાંઈ નહીં.”

તા. ૨૪-૭-૩૨ : સવારે ગઈ રાત્રે ચર્ચેલું પ્રકરણ શાકું ચાલતાં ચાલતાં ઉપાડ્યું. વલ્લભભાઈનો અગ્રિપ્રાય પૂછ્યો. વલ્લભભાઈ કહે : “આમ કાગળો લખ્યાં કરવા પડે તેના કરતાં બંધ કરી દેવું એ સારું. એ લોકોને તો કોઈને એની અસર નથી જ થવાની.”

બાપુ : “અસર નથી થવાની એની પરવા નથી. જોકે અસર છેવટે થવા વિના નહીં રહે. . . આ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને જેલર ઉપરના અવિશ્વાસને વિષે પણ મને ચીક ચડે છે. પણ એ લોકોમાં જ દેવત નથી ત્યાં આપણે શું કરીએ ?”

વલ્લભભાઈને કહે : “તમે સંસ્કૃતમાં શ્રેય અને પ્રેય વિષે શીખરો. આ સવાલમાં પ્રેય ખતાવે છે કે આપણે કાગળો લખ્યાં કરવા, શ્રેય કહે છે કે તેનો ત્યાગ કરવો.”

તા. ૨૫-૭-૩૨ : વલ્લભભાઈના તળપદાં વિનેહ કોક વાર તીર વેગે ચાલે છે. મેજર મહેતા બિચારા પૂઠે ઓટાલામાં શું થરો ? એટલે વલ્લભભાઈ કહે : “નાહકના ઓટાલા સુધી ગયા છે. અહીં ઓટિનન્સથી જે જોઈએ તે કરી લે. પછી ત્યાં સુધી શા સારું જતું પડે ?” પેલો બિચારો હિમ્મત ધઈ ગયો.

તા. ૨૭-૭-૩૨ : વલ્લભભાઈને સરકૃત શીખવવામાં બહુ ગમત આવે છે. વામાસિ કેમ વાપર્યું અને વસ્ત્રાણિ કેમ નહીં ? એકવચન, દ્વિવચન અને બહુવચન એ શું ? સ્વર કોને કહેવાય અને વ્યજન કોને કહેવાય ? કૂદંત કોને કહેવાય ? વગેરે પ્રાથમિક સવાલો બાલોચિત્ત નિર્દોષતાથી પૂઠે. નવા શબ્દો શીખે અને શીખે તેનો પ્રયોગ કરે. આ તમને ન શોભે એને માટે કહે મિત્ર ન શોભતું મસ્તિ. અને કહૃર ટોરીએને વિષે કહે એ તો બધા જાતનાર્થી લોકો છે. આને પૂઠે “શનૈ. શનૈઃ એટલે શનિવાર ?” “વામાસિ કેમ વાપર્યું અને વસ્ત્રાણિ કેમ નહીં એ સવાલનો જવાબ તો રચિત્ત જેને આપી શકે,” એમ બાપુએ કહ્યું.

તા. ૨૮-૭-૩૨ : સાંજે બાપુએ પૂછ્યું . . . ની ૬૧મી જન્મતિથિ ક્યારે છે બસા ?”

વલ્લભભાઈ “કેમ શું કામ છે ? તમારે કાંઈ લખવું છે ?”

બાપુ કહે : “છાપો, બીજાને લખીએ અને એણે શો વાંક કર્યો છે ?”

વલ્લભભાઈ : “કોઈ તમને પૂઠે, તમારી પાસે કાંઈ માગે ને લખી મોકલો તો જીની વાન છે. નહીં તો તમે અહીં જેલમાં બેસા છો. તમારે લખવાની શી જરૂર ?”

બાપુ “એમ કેમ ? એમનાં લખાણો બહુ ઊંચાં દરજ્જાએ ધરાવે છે. લેખકમાં એ પહેલા બીજા ગણાય.”

વલ્લભભાઈ ધીક વાર ચૂપ રહ્યા. પછી કહે : “ગણાતા હશે.”

બાપુ મ્હે “હરો કેમ ? છે”

વલ્લભભાઈ મ્હે “બળ્યા બળ્યા હવે શા સારુ એવા બાપલા માણસને લખી એને કેતેબન આપવું ? દેશમાં દાવાનગ સળગી રહ્યો છે ત્યારે બેઠા બેઠા લેખ લખાતા હરો ?”

બાપુ “એમના લેખોથી સેવા નથી થતી એમ તમે કહો ?”

વલ્લભભાઈ “વિક્ષણોના લેખોથી જરાય એવા નથી થતી થતી વિક્ષણો વાચવા લખવાનો સૌખ લગાડે છે અને તેમ કરીને બેઠા નુકસાન પહોંચાડે છે માસુરોને વાચવા લખવાના મોહમાં નાખીને નમાના મરી મૂકે છે નમાલા કરે એ વિદ્યા અને લખાણ શા કામના ?”

બાપુ “એમના લખાણ વિષે એમ કહેવાય છે ખરું ? મેં એમનું લખેલું નું છવનચરિત્ર નથી વાંચ્યું પણ એ છવનચરિત્ર નમાના કરે ?”

વલ્લભભાઈ “લોકો એણે લખેલું ખીલનું ચરિત્ર વાચ્યો કે એનું ચરિત્ર નેરો ?”

બાપુ ‘એનું ચરિત્ર શું ખોટું છે ? તમને ખબર છે ૧૯૧૧-૧૭માં વિદિવડને લડાઈને અંગે મુબર્કમાં ડાઉન દોલમાં મીટિંગ બોલાવી હતી તેમાં બધાને લડાઈમાં મદદ કરવાની અપીલ કરી હતી ટિગક પહેલે અમુક સારતે જ મદદ થઈ શકે એવા પ્રકારનો સુપારાને કસાવ મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો નહીં તેા સમા ડોડી જવાનો નિશ્ચય હતો એ પણ તરફથી તેઓ બોલા થયા બધાએ ખૂન દુરિયો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એ અગ્ય બોલા રહ્યા અને મ્હેવાનું ઈશુ તે બધું કહીને પછી બધાએ સમાનો ત્યાગ કર્યો

વલ્લભભાઈ ‘એહો એ નામક તો એમને કરતા આવડે છે”

બાપુ ‘ત્યારે તમારે શું નેઈએ એમની પાસે ?’

વલ્લભભાઈ “કાઈ ત્યાં તો નરે કે નલી ?”

બાપુ ‘શું જોયા આવે એ જ ત્યાં ગણાય કે ?’

વલ્લભભાઈ ‘હું એમ નથી મ્હેનો પણ હું એમને બાલુ છું અને તમે એમને બાલુતા નથી એને શું કહું ? એ તો ચોડામાં ચોડો ત્યાગ અને વધારેમાં વધારે લાભમાં માનનારા છે’

બાપુ ‘હા, એ તો એની ફિતરતી છે’

વલ્લભભાઈ ‘હા, છે જ તો બગી એ ફિતરતી ચોડામાં ચોડો ત્યાગ પોતા તરફથી લોકો તો જમે તેવા ખુસાર થઈ બધા અો વધારેમાં વધારે લાભ પોતા માટે

બાપુ ‘ને, ને હું આ બધું એમને કીટીંગ હો”

વલ્લભભાઈ ‘એમને મોટે બધું સબગાવુ એમ છું અને સબગાવુ પાન છે એક વાર જવા બેગા થયા હતા ત્યાં જી કહેવા લાગ્યા એ તો નિરત થવાના છે મેં મ્હુ, શેના નિરત થાય ? નિરત થવાનો સૌ દક છે ? બંદેર છવનમાં શું જાખ મારવા પડ્યા હતા ? બંદેર છવનમાં પડે એ નિરત થાય જ શેનો ?’

બાપુ: “એમાં એમનો વાંક ? એ તો બિચારા કામ કરતા હોત પણ એમને કમનસીબે હું આવ્યો અને એમની બાજુ લાંગી પડી. એમને મારા કામમાં શક્તિ નહી હોય એટલે એ ખસી બેસે, અને નિવૃત્ત થવાનો વિચાર કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ?”

વલ્લભભાઈ: “ડીક, ત્યારે લખજો. તમે તો પાછા ‘સુલ્યમપિ પ્રિયમ્’ કહેવાળા ખરા ને ?”

બાપુ: “મહાદેવ, આ વાક્ય એમના શીખવામાં આવી ગયું છે કે શું ?”

હું: “હા બાપુ, હવે તો કાલથી ગીતાપ્રવેશ થયો અને એમણે ગીતા વાંચી હશે ત્યારે તો તમારી આગળ એવા અવનવા અર્થ મૂકશે કે તમને થશે કે આ તો ભોગ મળ્યા !”

સુતી વખતે મેં વલ્લભભાઈને પૂછ્યું: “ત્યારે કાલે ગીતાનો આરંભ કરશું ના ?”

એટલે ખાસા કહે: “બારૈ વા વદિ વા પરવાવ વા વેદ કમ્ મારિય.” ખેલે દહાડે હું સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની કાંઈક ટીકા કરતો હતો એટલે મને કહે: “નૈતલ્લ વ્યુપપાને । અને થેન્કસને માટે જ્જાલ્લોજ્જમ્ વારવાર કહે છે.

તા. ૧૪-૮-૩૨: આજે સવારે બાપુ પૂછતા હતા: “વલ્લભભાઈના ઉચ્ચારો સુધરે છે કે ?”

મેં કહ્યું: “૧૨. એમને હવે ખબર પડી નય છે કે આ ઉચ્ચાર ખોટા. સાચી વાત તો એ છે કે એમને આ અભ્યાસમાં ખૂબ રસ પડવા લાગ્યો છે. આજ સુધી આ વસ્તુ બાણી નહોતી. હવે આ નવી જ વસ્તુ હાથ લાધી. સ્વર્ણદારમપાત્રત્ત્વ જેવી લાગણી થયેલી છે એટલે વિદ્યનનેગે પ્રગતિ કરતા નય છે.”

બાપુ કહે “એ જ અભ્યાસની કૃતિ છે. સરકૃતાના તો આપણા જૂની સરકારી બધું વાતાવરણ એથી બરેકુ. એટલે એના અભ્યાસ વિષે એણે લાગે. પણ કાંઈ પણ ભાષાનો સુક્ષ્મ અભ્યાસ કરવા એમો તો એ જ લાગણી થાય.”

તા. ૧૬-૮-૩૨ આજે કોમી સુકાદા વિષે સમુદેનો અભિપ્રાય આવ્યો. એને તો બધારણીય સવાળ આગળ આ સવાળનું મહત્ત્વ નજરુ લાગે છે. આ સુકાદો આપવામાં સાફ દાનત અને પ્રામાણિક પ્રયત્ન એ જુએ છે. બાપુએ જગત સ્તરખી મીકા કરી: “સમુદે કામ મુજેથી બેલકુ છે. મુજેને કોમી માગણી મળે તો બધારણની પરવા નથી. સમુદે બધારણ મળે તો કોમી પ્રશ્નનું ગમે તે થાય તેની પરવા નથી.” માત્ર વરજબભાઈના દુખનો પાર નથી. એ કહે છે કે, “મને હંમેશા લિખરવેનુ આમ જ લાગ્યું છે ક્યારે એ લોકો શુ કરશે એ કહેવાય જ નહી. ટડાપણનો ઇબરો એ લોકોનો જ. આજે બ્રિટિશની સાફ દાનત એ લોકોને દેખાય છે, ત્યારે દેશમાં કોઈને સાફ દાનત દેખાતી નથી. એનું કારણ છે. હજી એમને પોતાની ખોયેલી પ્રતિષ્ઠા મેળવવી છે. નહીં તો પછી એમને ઠાઠા રહેવાનું સ્થાન જુ નહી ના ?”

મેં કહ્યું: “એ લોકો તો બાપુનું પગલું વખોડી, કાઢવામાં સરકાર સાથે બળવાના.”

બાપુ શ્લે ' હરી કમ ? છે

વલ્લભભાઈ શ્લે ભણ્યા ભણ્યા હવે સા સાડુ એ સા બાપડા માણસને લખી એને ગેજેન આપવું ? દેશમાં દાવાનગ સળગી રહ્યો છે ત્યારે બેઠા બેઠા લખ લખાતા હશે ?'

બાપુ એમના લેખોથી સેવા નથી થતી એમ તમે કહો ?

વલ્લભભાઈ વિદ્વાનોના લેખોથી જરાય સેવા નથી થતી વિદ્વાનો વાચવા લખવાનો શોખ લગાડે છે અને તેમ કરીને બેઠા નુકસાન પહોંચાડે છે મા ડોસોને વાચવા લખવાના મોહમાં નાખીને નમાડા કરી મૂકે છે નમાડા કરે એ વિદ્યા અને લખાણ સા કામના ?'

બાપુ ' એમના લખાણુ વિષે એમ કહેવાય છે ખરું ? મે એમનું લખેલું તું છવનચરિત્ર નથી વાચ્યું પણ એ છવનચરિત્ર નમાડા શું ?

વલ્લભભાઈ લોકો એલે લખેતું ખીલનું ચગિં વાચ્યો કે એનું ચરિત્ર નેરો ?

બાપુ એનું ચરિત્ર શું ખોટું છે ? તમને ખબર છે ૧૯૧૬-૧૭માં વિનિગ્દને લાઈને અગે મુમર્ઠમાં ટાંગે હોઈમાં મીડિંગ બોડલી હતી તેમાં બધાને લાઈમાં મહા કરવાની અપીલ કરી હતી ટિલક પરે અમુક શરતે જ મહા થઈ શકે એવા પ્રકારનો મુદ્દારનો કરાવ મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યાં નહીં તેા સના ઠોડી જવાનો નિપ્પ મ હતો એ પગ વરફથી તેઓ ડભા થયા બધાએ ખૂન કુરિયો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એ અત જીતા રહ્યા અને કહેવાતું 'તુ તે બધું દીને પડી બગાએ સખાનો ત્યાગ કર્યો

વલ્લભભાઈ જોહો એ ના ક તેા એમને કરતા આવડે છે

બાપુ ત્યારે તમારે શું લેઈએ એમની પાસે ?

વલ્લભભાઈ કાઈ ત્યાગ તેા નરે કે નહીં ?

બાપુ શું જોઈમાં આવે એ જ ત્યાગ ગણાય કે ?

વલ્લભભાઈ હું એમ નથી શ્લેનો પણ હું એમને નહીં છું અને તમે એમને નહીંતા નથી એ લ શું કહું ? એ તેા શેડામાં શેડો યાગ અને વધારેમાં વધારે લાભમાં માનનારા છે

બાપુ હા એ તેા એની ફિરસતી છે

વલ્લભભાઈ હા છે જ તેા બધી એ ફિરસતી શેા ભા શેડો ત્યાગ માતા તરફથી લેકો તેા ગમે તેટલા ખુશાર થઈ ભય અને વધારેમાં વધરે લાભ પેતા માટે

બાપુ બે બે આ બધું એમને કહી' હા

વલ્લભભાઈ એમને મોટે બનું સબળાણુ એમ છું અને સબળાણુ પણ છે એક વાર બના બેા થયા હતા યા સૌ શ્લેરા લાગ્યા એ તેા નિરૂત થવાના છે મે શ્લે શેના નિવૃત્ત યાથ ? નિરૂત થવાનો શો હક છે ? નહરે છવનમાં શું જખ મારવા પડ્યા હતા ? નહરે છવનમાં પડે એ નિરૂત થાવ જ શેનો ?'

તમે બને આમાં બળેલા હો એટલે તમારી જવાબદારી ખરી. પણ છેવટે તો મારી જ જવાબદારી છે. કારણ મને જે ઠગી ગયું એ કહ્યું. આ વસ્તુ જ એવી છે કે એમાં કોઈની સમવિની જરૂર ન હોય.”

તા. ૨૩-૮-૩૨. ઉપવાસ વિષે કાંઈ શક્યો હોય તો પૂછનારું બાપુએ કહ્યું. વલ્લભભાઈ કહે: “બધુચિ બનાવ બન્યા પછી સમજાઈ જશે. આજે બલે નહીં સમજાઈ હોય. અને આજે તમારી સાથે દલીલ કરીને શું કરું? જે ધનાર તે થઈ ગયું. મારું કહ્યું માન્ય હોવ તો આ શ્રદ્ધો ન આવત. આ તો તમે પોને કામગી સજ્યા એટલે એવો શુદ્ધો આપ્યો. ત્યાના બધા એવા છે કે એમને એમ થાય છે, કે કોઈ પણ રીતે તમે જાઓ તો છૂટીએ.”

*

*

*

રાત્રે કોઠ વાર વરસાદ આવે ત્યારે ખાટલો ઉઠાવીને વરસામાં લાવવો બારે પડે છે એટલે બાપુએ મેજર પાસે હલકો ખાટલો માગ્યો. એ કહે કે કાથાની દોરીની ચારમાઈ છે એ ચાકરો?

બાપુ કહે: “હા.”

મેજર કહે “તમે કહો તો કાથાની દોરી કાઢીને એના ઉપર પાટી ભરી આપીશ.”

સાજે ખાટલો આપ્યો. બાપુ કહે: “આના ઉપર પાગી બધાનવાની કમી જરૂર જ નથી. મારી પધારી આજે એના ઉપર કરજો.”

વલ્લભભાઈ કહે: “અરે શું? એના ઉપર તે સુભાગુ હશે? ગાહલામા કાથાના વાળ એણા છે જે કાથાની દોરી ઉપર સૂકું છે?”

બાપુ. “પણ જુઓની, આ ખાટલો કેટલો સ્વચ્છ રહી શકે છે?”

વલ્લભભાઈ “તમેય ખરા છો! એના ઉપર તો ચાર નાળિયેર ચાર ખૂંજી બાધવાના બાકી છે. એવો અપશુકનિયો ખાટલો નહીં ચાલે. એના ઉપર કાલે પાટી ભરાવી દર્શા.”

બાપુ. “ના વલ્લભભાઈ, પાગીમા ધૂળ ભરાય. પાગી ધોરાય નહીં. આના ઉપર તો પાટી રેડ્યું કે સાફ.”

વલ્લભભાઈ “પાગી ધોળીને આપી કે બીજો દિવસે ધોવાઈને આવે.”

બાપુ. “પણ આ તો દોરી ઉખેંચી ન પડે, એમ ને એમ ધોઈ શકાય.”

હું. “હા બાપુ. એ તો ગરમ પાણીએ ધારી શકાય. અને એમાં માકડ પણ ન રાતી શકે.”

વલ્લભભાઈ “ચાલો હવે તમેય મત આપ્યો એ ખાટલામા તો ચાચડ માકડ એટલા ચાચ કે વાત ન પૂઝે.”

બાપુ “હું તો એના ઉપર જ સુઈશ બલે તમે એવો ન મગાવતા. મારે ત્યાં તો બાગપણમા આવા જ ખાટલા વપરાતા એ ચાદ છે. મારી બા તો એના ઉપર આદુ વસતી.”

હું “એ શું? એ હું ન સમજ્યો.”

બાપુ “આદુના અથાણા કરવા હોય ત્યારે આદુને છરીથી સાફ ન કરતા આના ઉપર ધરે એટલે છાતરા બધા સાફ થઈ જાય.”

વલ્લભભાઈ. “તે જ પ્રમાણે આ નૂડી હાટકા ઉપરની ચામડી ઉખડી જશે. એટલે જ કહું છું કે પાગી ભરાવો.”

વલ્લભભાઈ “પણ શુ થાય? બાપુની રીત કઠમી છે. બાપુએ આ પગલાં વિષે શાસ્ત્રી જેવાને પણ વાત કરી હોત તો સારુ હલુ કોણ એમ ધારે કે આણુ મગણુ બાપુ હેશે? દેશમાં કોઈ પણ જણ આ પગલાંની વલ્લભભાઈ એમ હું માનતો નથી.”

તા ૨૦-૮-૩૨ આજે મને અને વલ્લભભાઈને કોઈ પણ રીતે આ ખમર બહાર પહોંચી જવા એઈએ એવા બહુ વાર વિચાર આવ્યા પણ બાપુના વચનનો બંધ કેમ થાય? બાપુ તો વચન આપીને બેઠા છે કે અમારા તરફથી તો આ વાત કયાં જહાર ન લય એટલે બાપુને શી રીતે એવકા યઈ શકાય? વલ્લભભાઈ આરે મૂઓના હતા.

તા ૨૧-૮-૩૨ આજે સવારે પાછી ચુકાદા ઉપર વાતો ચાલી જયકર, સમુ અને ચિતામણિના અભિપ્રાયો સ્વર્થયા.

બાપુ કહે “સમુનાથી જયકર અહીં છતાં પડશે એમ આશા રાખીએ.”
વલ્લભભાઈ “બહુ આશા રાખવા જેવું નથી.”

બાપુ “વિનાયકમાં પણ આ બાબતમાં એના વિચાર જુદા પડતા હતા એટલે આશા રાખીએ બાકી તો શુ?”

વલ્લભભાઈ “ચિતામણિએ આ વખતે બરાબર શોભાવું.”

બાપુ “કારણ ચિતામણિ એ ઠિઠી છે જ્યારે સમુનું માનસ પુરોષિયન છે ચિતામણિ સમજે છે કે આ ચુકાદામાં જ બધારણ ધણુ આની લય છે તેવા એમ માને છે કે બધારણ મણુ એટલે પણ આવી બાબતોની ફિકર જ નથી.”

મે કહ્યું “માલવીજી કેમ ચૂપ છે?”

બાપુ “માલવીજીને કઈ બોલવાપણુ નહીં હોય એ તો મ્હાથ વિચારતા હશે કે આમાં હવે શુ થાય? અને મારા વિચારોની તો ખબર નથી એટલે મૂંઝાઈ રહેના હશે.”

વલ્લભભાઈ “એ જ તમારી સાથે હું જ છે ના? કે તમે આખર સુખી છો જાણવા દેતા નથી અને તમારી સાથેના માણુઓની સ્થિતિ પણ ન કહી શકી જી મૂંઝા છે. તમારી સાથે તમારા સાથીઓની આ તકરાર છે સૌને એમ લાગે છે કે તને ન મ્હમની સ્થિતિમાં તમે અમને સૌને ફેકા છે.”

બાપુ “પણુ એમાં શુ થાય?”

વલ્લભભાઈ “અમને પણ કોઈ મ્હેશે ને કે તમે સાથે હતા તમે મને તે રીતે એ વસ્તુની ખબર તો બહાર આપી શકતા હતા કાલાખાઈ તો ફર અકલાઈએ બાકે છે એની સાથે ખબર આપી શકતા.”

બાપુ “એ તો કેમ જ થઈ શકે? આખરે એમને એમ કહીએ કે અમારું અમે તો હવે આ વસ્તુને મમે તે રીતે પ્રમુદ્રીએ છીએ? એમને આપણે વચન આપી ચુક્યા કે અમારા તરફથી આ વસ્તુ બહાર ન આવે અમને યશુ નહીં વલ્લભભાઈ, આ વસ્તુની મ્હેશેની લલ ધવામાં મ્હે લાભ નથી બહુ નુકસાઈ લય અમારા બહારના થાય એ જ બહાર જ છે.”

* કોમી ચુકાદા સાથે ઉપવાસનું પગલું

તમે બને આમા બળેલા છો એટલે તમારી જવાબદારી ખરી. પણ હાલ તો મારી જ જવાબદારી છે. કારણ મને જે ઠગી ગયું એ કપું. આ વસ્તુ જ એવી છે કે એમાં કોઈની સમતિની જરૂર ન હોય."

તા. ૨૩-૮-૩૨: ઉપવાસ વિષે કોઈ શકાયો હોય તો પૂછાનું બાપુએ કહ્યું. વલ્લભભાઈ કહે: "બધુએ બનાવ બન્યા મછી સુમનર્થ જશે. આજે બલે નહીં સમનર્થ હોય. અને આજે તમારી સાથે દલીલ કરીને શુ કરવું? જે ધનાર તે યર્થ ગયું. મારુ કહ્યું માન્યુ હોત તો આ સુકામે ન આવત. આ તો તમે પોતે કાગળ લખ્યો એટલે એવો સુઝાહો આપ્યો! ત્યાંના બધા એવા છે કે એમને એમ થાય છે, કે કોઈ પણ રીતે તમે બચો તો છૂટીએ."

*

*

*

રાત્રે કોઈ વાર વરસાદ આવે ત્યારે ખાટલો ઉઠાવીને વરડામાં લાવવો બાદે પડે છે એટલે બાપુએ મેજર પાસે ઉલકો ખાટલો માગ્યો. એ કહે કે કાયાની દોરીની ચારપાઈ છે એ ચાવશે?

બાપુ કહે: "હા"

મેજર કહે: "તમે કહ્યો તો કાયાની દોરી કાઢીને એના ઉપર પાટી ભરી આપીશ."

સાજે ખાટલો આગ્યો. બાપુ કહે: "આના ઉપર પાટી બધાવવાની કશી જરૂર જ નથી. મારી પથારી આજે એના ઉપર કરાવે."

વલ્લભભાઈ કહે: "અરે શુ? એના ઉપર તે મુવાતુ હરી? ગાદલામા કાયાના વાળ એછા છે જે કાયાની દોરી ઉપર સૂવું છે?"

બાપુ: "પણ જુઓની, આ ખાટલો કેટલો રમઝ રહી શકે છે?"

વલ્લભભાઈ "તમેજ ખરા છો! એના ઉપર તો ચાર નાળિયેર ચાર ખૂણે બાધનાના બાધી છે. એવો અપશુકનિયો ખાટલો નહીં આવે. એના ઉપર કાપે પાટી ભરાવી દઈશ."

બાપુ "ના વલ્લભભાઈ, પાગીમા ધૂળ ભરાય. પાગી ધોવાય નહીં. આના ઉપર તો પાગી રેડયુ કે સાફ."

વલ્લભભાઈ "પાગી ધોવાને આપી કે બીજે દિવસે ધોવાઈને આવે."

બાપુ "પણ આ તો દોરી ઉમેડવી ન પડે, એમ ને એમ ઘોઈ શકાય."

હુ: "હા બાપુ, એ તો ખરમ પાણીએ ઝારી શકાય. અને એમાં માકડ પણ ન રહી શકે."

વલ્લભભાઈ "ચાલો હવે તમેજ મત આપ્યો. એ ખાટલામા તો ચાચક માડ એટલા યાય કે વાત ન પૂડે"

બાપુ "હુ તો એના ઉપર જ મૂર્છિત. બલે તમે એવો ન મગાવતા. અરે ત્યા તો ખાજપણમા નાલા જ ખાટલા વખસણ એ આદ છે. મારી ખા તો એના ઉપર આદુ વસતી"

હુ: "એ શુ? એ હુ ન સમજ્યો"

બાપુ "આદુના અચાણા કગવા હોય ત્યારે આદુને છરીથી સાફ ન કરતા આના ઉપર ઘસે એટલે હાલતા બધા સાફ યર્થ બય"

વલ્લભભાઈ. "તે જ પ્રમાણે આ મૂડી હાલતા ઉપરની ચામરી બાપડી જશે. એટલે જ હુ હુ કે પાગી ભરાવો"

બાપુ “અને પાગી તો ઘરડી ઘોડી ને લાવ લગામ જેવું થઈ પડશે આ બાપુના ઉપર પાગી શોભે નહીં એના ઉપર કાથો જ શોભે અને પાણી રેડીએ એને બિનકુદી ઘોવાઈ ભય, ભેમ કપા ઘેલવાય એ કેવું સુખ! વળી કાથો કોઈ દિવસ સડવાનો નહીં!”

વલ્લભભાઈ “વાડુ ત્યારે મારું કહ્યું ન માનો તો ભલે”

બાપુએ વરડા ઉપરથી નીચે લેવરાખ્યો નીચે લીધા પછી વલ્લભભાઈ કહે “પણ વરસાદ આનરો તો?”

બાપુ “તો ઉપર લઈશું”

વલ્લભભાઈ “તત્તો દુ સત્તર નુ કિમ્મ”

બાપુ “એ તો હું ભણતો જ હતો કે આ સ્થોડકનો ઉપયોગ કરવાને માટે જ તમે આ સવાન પૂડો છે”

તા ૨૮-૮-૩૨ વલ્લભભાઈના પરત્નીડિયાના અને સરકૃત અભ્યાસના બાપુ ફરેક કાગળમા વખાણ કરે છે ગઈ કાને કાનાસાહેબને લખતા લખ્યું હતું કે “કચ્છે શ્રવાની ગતિથી વલ્લભભાઈના અભ્યાસ ચાલે છે” આજે ખારેલાલને લખ્યું ‘વલ્લભભાઈ અરબી ધોગને વેગે દોડી રહ્યા છે સસ્તુ ચોપગી હાથમાથી છૂટી જ નથી આની મે આગ્રા નહોતી રાખી પરત્નીડિયામા તો એને કોઈ પહોચી શાનાર નથી એ પરત્નીડિયા માપ વિના બનાવે છે અને આખથી જ કાપતા છતાં સરખા ઉતારે છે છતાં બહુ વખત જતો હોય એમ લાગતું નથી એમની વ્યવસ્થા આશ્ચર્ય થમાનારી છે જે કચ્છાણ હોય તે ચાદ રાખવા જેવું રાખતા જ નથી આણુ તેડ કરી નાખતું કાવવાણુ લીધું છે ત્યારથી કાવવાનો સમય બરોબર સાચવે છે એટલે રાજ સૂતરમા ને ત્રિતિમા વધારે થનો ભય છે હાથમા લીધેતું ભૂ-રી જવાણુ તો ભાગ્યે જ હોય ને આટલી વ્યવસ્થા હોય ત્યાં ધાધન જેવું તો હોય જ શાણું?

તા ૪- -૩૨ આજે બાપુ અને વલ્લભભાઈને આડ મહિના જેલમા પૂરા થયા બાપુ કહે મહાદેવના સાત પૂરા થયા’

એટલે વલ્લભભાઈ કહે ‘હા પણ વર્ષાસિમિદ્ કેલવામ્’ આપણી તો કવવર્ષા’ મુક્ત છે ને?

* * *
એક બાઈ રગૂનથી મગગો લખતા હતા તે બધા એણે બીબલ પાસે લખાવેલા હતા એની કુરિયાદ આગ્યા કરતી હતી મગગો એવા સ્વાભાવિક લાગતા કે બાપુ એ કુરિયાદમા માનતા નહોતા આખરે પેના લખનારે જ તારથી જણાવ્યું કે મગગોના મુસલ બધા એના હતા બાપુએ તારથી નકલ પેલા બાઈને મોકલી અને જણાવ્યું હવે તારા જે કાગળોની બમારા ઉપર બહુ અસર પડી એ કાગળો તો નકલી હતા અસન તારા નહોતા એટલે એની કિમલ પણ એટલી જ આડુ ના? અને વળી એ વાત તે મારાથી કુપારી હવે તો એ નાગગમા કરેની પ્રતિજ્ઞાઓ શુ સાચી પા

વલ્લભભાઈ કહે એ તારની નકલ એને ૧) સાડુ મોકલો છો? એને પૂડો કે મારી પાસે આ આની કુરિયાદ છે એ સાચી છે? એ બાબતમા તારે શું કહેવાણુ છે? એ તારમા એ બરાબર પકડાઈ જશે

બાપુને એ સૂચના પસંદ ન આવી. એ સ્વીકારવામાં હિંસા રહેલી હતી. “માણસને બૂઠું બોલવાની તક આપવી અને બૂઠું બોલાવવું એ હિંસા છે. આ તો જે હકીકત આપણી પાસે છે તે એની પાસે મૂકી દઈને એને બૂઠું બોલવાની તક ન આપવી એમાં પરિપૂર્ણ દયા છે. અને એના હુકમ ઉપર પણ એની અસર થયા વિના ન રહે.” આટલો નાનકડો કિસ્સો બાપુ અને વલ્લભભાઈની મનોવૃત્તિનો બેઠ બતાવવાને પૂરતો છે.

તા. ૬-૬-૩૨ : આજે સાંજે પ્રાર્થના સમયે ઠીક ઠીક વાતો થઈ. બાપુએ વલ્લભભાઈને કહ્યું : “સવારે તો તમે મરકરી કરતા હતા પણ હું સાચે જ કહ્યું છું કે તમારે કંઈ પૂછવું હોય તે પૂછી લો.”

વલ્લભભાઈ : “તમે શું ધારો છો? આ લોકો શું કરશે?”

બાપુ : “મને હજી એમ જ લાગે છે કે મને એંગ્લિકાઓએ અથવા એ પહેલાં છોડી દેશે. એ લોકો મને ઉપવાસ કરવા દે અને કરી ખબર ન આપે અને કહે કે કેવી તરીકે એણે ન કરવું જોઈતું હતું તેવું કહ્યું. અમે શું કરીએ? એ તો અધમતાની પરાકાષ્ઠા કહેવાય. એ લોકો એટલે મુશ્કી ન જઈ શકે એમ હું નથી કહેતો. પણ એ લોકો એટલે મુશ્કી જવાની જરૂર ન ધારે. અને જરૂર કરતાં આગળ જનારા એ લોકો નથી.”

વલ્લભભાઈ : “પછી તમે શું કરો?”

બાપુ : “વીસમીએ તો ઉપવાસ શરૂ ન જ કનાય વીસમી તારીખને ન વળગી શકાય.”

વલ્લભભાઈ : “એ તો નહીં બધાણે માય ત્યાં મુશ્કી સમય મળી ગયો કહેવાય ના? અથવા તો લોકોને અને સરકારને તમે લાખી નોટિસ આપી શકો ને?”

બાપુ : “હા, પણ એ તો બહાર ગયા પછી મને એ લોકો કેટલું કરવા દે એના ઉપર આધાર છે. શી રીતિ હશે એ તો મારી કલ્પનામાં નથી આવી શકતું હું કેવો કાગળ ધરીશ એ મને સંજ્ઞ નથી. પણ મારે તો હિંદુ સમાજ, અત્યંત, સરકાર, મુસલમાનો સૌને ઉદ્દેશીને કહેવાનું રહેશે. હિંદુ મતભાળે તો અત્યંતની સાથે બળાને ઠેર ઠેર સમાજો કરીને આ વસ્તુને ઠંડકાર કરવો રહેશે. સરકારે તો ખ્રિસ્તી સરકાર તરીકે આ કહ્યું છે. એટલે સરકાર અને ખ્રિસ્તીઓ બંનેને એક જ વસ્તુ કહેવાની રહેશે કે તમે ખ્રિસ્તી તરીકે આ નથી કરી શકતા. અમારુ સ્વરાજ થવા દો. પછી અત્યંત ઉપર જે અસર પાડવા માગો તે પાડજો. પણ આજે અમારા કલ્કા ન કરો. મુસલમાનોને તો ત્યાં વિલાયતમાં પણ કહ્યું હતું અટી પણ એ જ કહ્યું હતું સમાજને સમજવું કે હવે તો અત્યંતને ઠા મુસલમાન, ઠા ખ્રિસ્તી થયે જ છૂટકો છે.”

વલ્લભભાઈ : “પણ અહીં તો સામળે એવા મુસલમાનો રહ્યા છે કોણ?”

બાપુ : “બલે ને કોઈ જ ન હોય. પણ આપણે આશા રાખીએ કે એ લોકો પણ ભગત થાય. સત્યામર્શની જડ મનુષ્યસ્વભાવ વિષે વિશ્વાસમાં રહેલી છે, દુષ્ટમાં દુષ્ટ માણસને પિંગાવી શકાય એ શ્રદ્ધામાં રહેલી છે. એટલે કોઈ મુસલમાન તો જરૂર નીકળે જે કહે કે અમે આટલું બધું થાય એ તો સહન ન કરી શકીએ.”

તા ૭-૩૨ બાપુ નવા બધારભાષી આપો દૂર = રહેવાનું છે એમ નથી ને એમા બાગ લઈને કાઈ યઈ ગકે એમ લાો એમ્ને કે આપ્ત્ત ધ્યેય તરફ આમગ વધી સકાય એમ છે એવું લાો તો જરૂર અદર દાખ ન થવું એ બધારા કેવી નવતનુ દરો તેની ઉપર આધાર છે પુ કોગ્રેસ ને સાવ એક નાનકડી લુખતી યઈ નવ્ય તો તો લોકોને ગમે કે ન ગમે અસહકારના મા' સિવાય ખીલે રમ્ને નથી

વહ્લભભાઈ મારો પણ એ જ અતિપ્રાય છે સરકારી નોકરો ગામડિયા એને જે ત્રાસ આપી રહ્યા છે એ અદર પેલા વિના એડા ન યઈ શકે પણ એ તો અદર જઈને કાઈ અસરનારક યઈ શકે એમ હોય તો જ સરકારી નોકરીઆ બધી જેરટીવાગી હોય પાપો એ યઈ શકે એમ હોય જ નહીં નવા કર ન નાખી શકાય એમ હોય તો એ કેરાખિયો વીવઠ હાથમા લઈને શુ કરીએ ?

તા ૨-૧૦ ૩૨ બાપુના ઉપરાસ દરમિયાન વદ ભભાઈનો વિનેદ સુખાઈ ગયો હોતો તે ખાડા હવે પૂર બહારમા ખીલ્યો છે એમના કબાટમાથી અને કુવાનો મ્પજ બાય આપવાને માટે મઠેના તેની વાત નીકળતા બાપુ મ્હે કુ બવાનો દિસાળ માગી

વહ્લભભાઈ એ દિસા ૧ રેનો વ્પય ? અમે તો તમને ખોઈને બેરેલા હતા અમને થોગ જ બખર હતી કે દિસાળ માગવાને માટે પઠા આવવાના છા ? બાને કહે જુઓ ને બા આમને કુનમ માનવીછની પાસે ખાગી પહેરાવી અરપૂરચને અડાડના જેનમા લાઆ વિચાલ લઈ ગયા અને હવે અરપૂરચની સાથે રે મીત્રેગી વ્પવહાર પમ નરાવરો !

જેલના ધરાનો ર્, ૧૨ ધાી વાર સબળ તો તે તરફ મે બાપતુ ધ્યાન ખેચુ વહ્લભભાઈ કહે ઉપવાસનો ાહાર એ વા સભગાય તો મ્તુ સારું !

તા ૧૪-૧૦ ૩૨ વઈસલાયનું વિમાન અમારા મથા પરાધી બીડતુ અમારી પડોર મા ઠિતુ બાપુ મ્હે કેટલા અદ છે ? એક રેસમા આવવા માટે ઉભરો ર્પિનુ પાપી

વહ્લભભાઈ અહી આવીને એને ખતાવતુ છે કે અહી મ્તુ રાજ છે બને ગાધી અહી ર્ગી

આજે સવારે વહ્લભભાઈ કહેલા હતા કે એક જવાબદાર અમજ અમન ૧૨ આતુ જે ને તે જુલુ વિચિત્ર લાો છે

વાત અમ બની હતી કે એક દિવમ અમે જમવા બેઠા હતા ત્યા પડા સાહેબ આવીને વાતવાતમા હે ગાધી આ જગવનો ખીલે મોટો પાખ ગ છે અમે પૂજુ પહેના કેટ્ટ પના મ્હે પહેના ત્રિસસ હતો આ કહીને તેણે ઉમેણુ આ લામે નતિક જગતની જે વાનો દરે છે તેમા હુ માનતો નથી હુ તો મથ અને મ નિનીના આધુનિક જગતમા માનુ છુ

વહ્લભભાઈ જ્હે એ જ જવનો આપમે ઠારો* છે

તા ૨૧-૧૦-૩૨ ઉપનાસ દરમ્યાન આપેના બધા માધન ઉપનાસ પૂરા થતા ઉઠાવી જનામા આવ્યા છેવટે એ મોટું ટેબલ અમને આપેતુ હતુ તે કાને આ નવા ચાર્ટમા આનતા લઈ ગયા ટેબલને વિષે વલ્લભભાઈએ માગણી કરી એણે જોલરે કહ્યુ "અમારે ઓફિસમા જોઈએ છે પુરશી લઈ ગયા તે વલ્લભભાઈને અને મને ન ગમ્યુ

બાપુ કહે ' એ પુરશી એ લોકોને વેચવાની ડરો એણે મગાવી લીધી હશે

મે કહ્યુ ' પણ એનામા એણી સભ્યતા નહી કે તમને પૂછ કે હુને આની જરૂર ન હોય તો યઈ જઈએ ?

બાપુ ના એ પુરશી અત્યાર અગાઉ પાછી મો ની આપનાની સભ્યતા આપણામા હોની જોઈતી હતી બાને એટલે હુ તે પહેલા આપણે રજા આપી એ શોભ્યુ બહી આ ચાર્ટ મા પાઠ આપવાની એણે મ્યુ તે પહેલા આપણે માગણી કરી, એ પણ શોભી એણે કહ્યુ ટોત તો કે ખ લાગત '

વલ્લભભાઈ ' તમને તો બધાના ગુણ જ દેખાય છે ત્યા ગુણ ન હોય ત્યાય ગુણ જ દેખાય એ લોકો તન જડા જેવા છે ધારી બધી વસ્તુઓ એ મોન્ટેના ચડાની તેમ આ પણ ચડાવે તો કોણ પુગાનુ ઉતુ ? અને વેચવાની ઉતાવળ હોત તો તમારા ખાતામા નાખીને વેચેની બતાવત પણ આ તો અમલ્યતા બતાવવી એણે શુ ?

બાપુ ના અસભ્યતા બતાવવાનો હેતુ તો નહી જ મુખરિન્ટેન્ટેન્ટને ખબર પણ ન હોય કે એ લઈ ગયા

વલ્લભભાઈ ' એને બધીયે ખબર ડરો એને પૂછ્યા વિના કોણ લઈ જાય ?

બાપુ ના વલ્લભભાઈ એમા દુ ખ માનવાનુ કારણ નથી તમે છટ્ટો અધ્યાય શીખ્યા કે નહી મન એવ મનુષ્યાના કારણ વધમોક્ષણો અને આત્મા માત્રાનો બધુ છે ?

વલ્લભભાઈ ' છે જ તો પા આત્મા એ આ માનો શતુ પણ છે ને ?

બાપુ (ખડખા ઠ હસીને) ' અરે તમને તો ખબર લાગે છે બને એણુ બૂન કરો છે એટને બમ છે પણ આ મ્લો કયાથી જાણ્યો ? છટ્ટો અધ્યાય તો હજુ શીખ્યા નથી

હુ મને જ શર કરેનો અને આ મ્લોક છેલ્લો જ શીખ્યા

તા ૨૨ ૧૦-૩૨ આજે સવારે બાપુ હે તમે કૃષ સાફ મરવામા એમ્લા પિરતાળીસ મિનિટ આપા તે નહી ચાને અહી લાવો અને આપણે નહિ માફ કરીએ એટલે પદર મિનિટમા ઘરો

મે કહ્યુ મારી એણી મિનિટ જાય પણ તમે એટલો વખત ઇમ કરી શકશો.

બાપુ ના કામનુ એણુ જૂત કેમ બનાવાય ? તો ખાવાનુ બધ કડુ પાયખાને જવાનુ બધ મ્લુ ચાનવાનુ બધ વડુ તો ધણા કાલક ઇમ કરવાના મળી રહે ને કે ઠપકો આપુ પણ હુ એના ડરતા શું સારો ?"

હું: “ત્યારે મારો વખત બગડે એમ શા સારુ કહો છો? હુંયે આખો દિવસ વાચના લખવામાં આપુ એના કરતા આટલું કામ કરું તો સારું ના?”

વલ્લભભાઈ વચ્ચે પડીને: “તમે એમને જવાબ આપતા ન પહોંચી શકો છો એ સત્ય તો ઉત્તર ઝાઝા. કોઈ વાતમાં તેઓ આપણું માને છે?”

બાપુ: “વલ્લભભાઈ, હોંક તો મારા કરતા તમારા મોટા છે એવો અનુભવ છે.”

વલ્લભભાઈ. “ત્યારે શું? પણ અહીં ત્યાં બેસવાનું ત્યાં જ ખાવાનું, ત્યાં જ રૂંધ તૈયાર કરવાનાં અહીં પાણી ઢોળારો, અહીં માખી ઘરો.”

બાપુ: “મીરાજબહેનની એક જ ઓરડીમાં રસોડું, સૂવાનું, વાચવાનું, ઠીંકવા બેસવાનું બધું જ છે ના?”

વલ્લભભાઈ: “એ તો એક જ ઓરડીમાં આખું પર હોય તેમનું પણ એમ જ હોય છે ના? અહીં ત્યારે જગ્યા છે ત્યારે શા માટે એનો ઉપયોગ ન કરીએ?”

બાપુ “મરીબ માણસોની ઘોડી નક્ક્ય તો કરીએ આફ્રિકામાં સાદું જીવન ગાળવાના અખતરા પછી રસોડું, બેસવાનું, મો ધોવાની કુદી, વાસણ માગવાનું, સૂતાનું બધું એક જ ઓરડીમાં હતું છતાં એની સ્વચ્છતા વિષે કોઈ કહી જ ન શકે.”

તા ૩૦-૧૦-૩૨: સાંજે ખાતા ખાતા મઠાવીર વિષે પુસ્તક વાંચતા હતા તેમાથી એક વાક્ય પોતે જો કહ્યું છે અને કરવા ધારે છે એના અલ્પધાર્મી ટેકા તરીકે મળ્યું તે મને ઠરાવે કરીને બતાવ્યું. મે કહ્યું: “ખરે ટાકાએ જ આવ્યું છે ના?” બાપુએ સાનદાયકથી ડોકું હલાવ્યું.

વલ્લભભાઈ: “પોતાને માટે ટેકો રોખા જ કરવાના.”

અમારા બંને તરફ આગળી બતાવીને સૂચવ્યું, તમારે માટે પણ એ છે. એટલે વલ્લભભાઈ કહે: “ત્યારે તો એમ જેટલું હોય ત્યાં ક્યા વધી છે? સત્યાગ્રહીઓને સમજવો ત્યારે ખરા.”

તા ૧-૧૧-૩૨: રાત્રે વલ્લભભાઈ ખૂબ ઊંડામાં બાપુને કહે: “તમારે ઉપવાસની* નોટિસ આપવી જોઈએ ચાર દિવસની નોટિસ નહીં ત્યાં તમે લોકોને અને સંસ્કારને બંનેને અન્યાય કરશો. ખીબની આમજ પણ અમે તમારો કંઈ બચાવ ન કરી શકીએ. લોક કહેશે કે આ એક ઉપવાસ પૂરા કરીને ખીબ શરૂ કર્યાં. કામગીરી લખ્યાં તે પણ પોને જ લખે અને પોને જ સમજે. તમારી અસહકારની ક્ષિત્તિ સરકાર રોની સમજે? ન સમજે તો, એનો તમને પૂગવાનો કોઈ ધમ નથી. તમે તો એ લોકો તમારા તાનેદાર હોય એવી રીતે વર્તો છો.” દત્તાદિ. હસ દિવસની નોટિસ આપવી જ જોઈએ એ આખા સપાટાનો સાર હતો.

* અરપૂરજનના કામ માટે બાપુ હજી તેને મળવા દેવાની અને લખેલા કામગીરી તે ઠાપવા દેવાની હટ મટિ બાપુએ તા. ૨૫મી ઓક્ટોબર નોટિસ આપેલી કે શરી રચાયે ત્યાં લખી પહેલી નવેમ્બરથી સી કચાસને બેચારક ઘેરા માંગીસ. તે જ દિવસે સમાધાન થઈ ગયું હતું. મહાદેવભાઈની ડાયરી પુસ્તક ૧' પાનું ૧૯૧.

બાપુ શાંત ચિત્તે જવાબ આપતા જતા હતા, અને હસતા જતા હતા. ઉવટે તેમણે કહ્યું : “મેં ત્યારે પહેલો કાગળ લખ્યો ત્યારે તમે આ બધા વાધા કેમ નહીં કાઢ્યા? તે વેળા તમે જો કહેવ તે હું કરવ. કાગળને વધારત, લંબાવત, બધું કરત. પણ હવે શું? હું માનુ છું કે એ લોકોને સાત દિવસ તો મળી ચૂક્યા. અને હવે ચાર દિવસ આપવા એ બસ છે. દસ દિવસ આપવા એ તો આપણી નબળાઈ સૂચવે. એમાં એ લોકો પણ પડે. કાંઈ કરવા હોય તે પણ મુલતલી રાખીને બેસો.”

તા. ૪-૧૧-૩૨ : બાપુએ વળી એક બીજા ઉપવાસની વાત કાઢી અને પોતે ને પોતે કહ્યું : “પણ આની સામે એક વાધો છે. સરકાર એમ ધારે છે કે આને કોઈ પણ રસ્તે બહાર નીકળવું જ છે.”

હું : “એ વાધો ઘાતક છે ખરો.”

બાપુ : “કેમ વલ્લભભાઈ, તમે શું કહો છો?”

વલ્લભભાઈ : (ચિડાઈને) “હવે તમે જરા જાણીને બેસવા દો લોકોને. બિચારા ત્યાં બેગા થયા છે એમને સૂઝે એમ કરો. ત્યાં વળી તમે આ પિસ્તાલ બતાવી શા સારું લોકોને બકબાવો છો? બીજા માણસોને પણ લાગશે કે આ માણસ નવરો છે, ટાણે કટાણે એ તો ઉપવાસ જ કર્યા કરે છે. ઇટલાને માટે આ બહાનું છે એમ માને એ તો વળી જીવી જ વાત.”

બાપુ : (હસીને) “પણ મહારેવ કહે છે તે પ્રકારનો ઉપવાસ?”

વલ્લભભાઈ : “કોઈ પણ રીતનો નહીં.”

બાપુ : “ત્યારે પ્રમુખ સાહેબની સાવ નામંદૂરી જ છે ના?”

વલ્લભભાઈ : “હા.”

બાપુ : “વાડુ, ત્યારે એ વાત ગઈ. તમે ના કહો તે થાય?”

વલ્લભભાઈ : “એ તો અમારી પરીક્ષા કરવા તમે પૂટેહું. અમે ના કહીએ તો તમે હા કહો અને અમે હા કહીએ તો તમે ના કહો એવા છો.”

બાપુ : “વાહ, તો તો મારે ઉપવાસ કરવા જ બોલ્યો ખરું ના?”

વલ્લભભાઈ : (હસીને) “ઉપવાસ કરવા હોય તો કરાને આ બધા ગાળ-મેજામાં ગાલ્યા તેમની સામે?”

બાપુ : “એ તમારે કરવા બોલ્યો. બચો, તમને રજા આપુ છું”

વલ્લભભાઈ : “હારનો, હું શા સારું કરું? હું કરું તો એ લોકો મને મરવા દે. તમારા તો એ બધા મિત્રો છે એટલે કદાચ માને! પણ ગયેલા કોઈ પાછા આવવાના છે? જવા દો એ વાત. પણ એક વાત છે. આ દેશમાં બધા ઠડાગાર ઘઈને હારીને બેસી ગયા હાને છે. તેની સામે ચાલોને ત્રણે જણા ઉપવાસ કરીએ.”

બાપુ : “એ તમારી વાત સો ટકા સાચી. પણ એનો અવસર આજે નથી આવ્યો. એ અવસર આવે ખરો. પણ આજે નથી એમ મને સ્પષ્ટ લાગે છે.”

વલ્લભભાઈ : “એ તમારી રજા હોય તો એને માટે તો હું એકલો ઉપવાસ કરું.”

તા ૧૩-૧૧-૩૨ સેક્રેટરી બાપુને આપી ન કરેલી તેનો ધધ વીને જવાબ લખ્યો વલ્લભભાઈ કહે 'આ મને ગમ્યુ

બાપુ કહે મસાનેતર હોય ત્યારે તમને ગમે કમ ?'

તા ૨૪-૧૧-૩૨ આજે રાત્રે મોઠે સુધી બેસીને ગણો લખાવ્યા વલ્લભભાઈ પણ હવે મત્રીની પદવીએ ચડવા અને ઢગોઢા ઠાગ ઠકેલવામાં મદદ કરવા લાગ્યા એમને તો પાછું મનગમતુ કામ એમના વિનોદનો કુવારો તો આતો જ હોય

એક જલે કાગળમાં લખેતુ કે સૌ કુરુપ છે એટલે ગમતી નથી એટલે તરત બાપુને કહે લખોની કે આપ ફેડી નાખીને એની સાથે રહે એટલે કુરુપ નેવાનુ નટી રહે'

એક જલે મેતાને ફરી પરવાનો આગ્રહ કરનારની દલીલ આપી હતી કે એલે માથે ઉપર ઉપકાર કરો છે અને એને ત્રણ ઊંડરી કુવારી છે ન્યાતમા વરની અહત એટલે મને આગ્રહ કરે છે

વલ્લભભાઈ કહે ત્યારે ત્રણે ઊંડરીએને જ પરણી લે તો શું ખોટ ?

*

-

*

આજે એક જલનો મુલ્યો પત્ર આવ્યો તેમાં એલે બિચારાએ ઉવટે લખ્યુ કે કે તમારા જમાનામાં છવવાનુ દુર્ભાગ્ય મેળવનાર.

બાપુ કહે * કહો એને શો જવાબ આપીએ ?

વલ્લભભાઈ કહે કે હેર ખા

બાપુ નહી એમ નહી મને હેર બાપ એમ ન લખાય ?

વલ્લભભાઈ પણ એમાં એનો દહારો ન વળે તમને હેર આપે એટલે તમે જલ્યો અને એને ફાસીની સજા મળે એટલે અનય જવાનુ એટલે પાછુ તમારી સાથે જ જન્મ લેવાનુ રમમાં ઠણુ ને ઠણુ રહે એવા કરતા એ પોતે જ હેર ફાંકે એ સરસ

તા ૧૪ ૧૨-૩૨ મ બાપુને એક ગમ્મત કહી દેવદાસે એક વાર મુખ્ય હુકુ કે મતગતરીમાં બાપુ વલ્લભભાઈ તમે હુ અને બા હેઈએ તો આપને મહિરખેગ માટે મત આપી શકીએ કે ?

બાપુ કહે વલ્લભભાઈ સિવાય આપણે બધા મતદાર થઈ શકીએ છીએ

વલ્લભભાઈ તમે કોઈ નટી પણ હુ તો થઈ રકુ મારણ હુ તો મહિરોમાં બહુ ગયો હુ તમે તો મહિરોમાં જવાનો દાવો એ ઉપરથી કરતા હરો કે યરવડા જેવા મહિરોમાં હમેશા આનવાનો ધર્મ સ્ત્રી, મૂંધી છે અને બીજાને મોકા ના છે

તા ૧૮-૧૨-૩૨ દેવધર ન રાજન અને બાપુના મવાદનો સાર સાલગીને વલ્લભભાઈ કહે બદા જવાનો નુસખો કેમ નટી સબળાવો ? હુ હોત તો મળજાવી દેત

મે કવુ શુ ?

વલ્લભભાઈ શાએને કહેતુ કે તમે બાપુની જગ્યા લો દેવધરને કહેતુ કે તમે મારી જગ્યાએ આવી જલ્યો અને નહર જલ જમના તાડછની જગ્યા

લઈ લે. પણ અમે ત્રણે અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ કરીશું. એ લોકોને કેમ કઈ વિચાર ન થતો હોય? તમારે જેલમાંથી બહાર આવવું જોઈએ એમ કહેતા આવે છે. પણ કોઈ સરકાર પાસે નય છે? અને તેને સબળાવે છે? મિસિસ કઝિન્સને આખો કેસ 'સોશિયલ રિફોર્મ'માં છાપ્યો છે. પણ એ કેસથી પણ કાંઈ બોધ લેવાય છે? એ બાઈને ફતવારાન્ય અસહ યઈ પડયું. પણ આપણને અસહ યઈ પડે છે?"

તા. ૨૫-૧૨-'૩૨: બારડોલી આશ્રમનાં મકાનો વેચવા કાઠ્યાં છે એવી ખબર આને આવી. વલ્લભભાઈ કહે: "સારું છે વેચાઈ નય તો. આપણા હાથમાં સત્તા આવશે ત્યારે એ બધાં પાછાં આપ્યે જ છૂટકો છે. સત્તા ન આવે ત્યાં સુધી આ બધાં એમનાં મકાનો (જેલો)નો કબજો આપણી પાસે પડેલો જ છે ને?"

તા. ૩૦-૧૨-'૩૨: મદાસમાં ખ્રિસ્તી થયેલા અસ્પૃશ્યોની સાથે ખ્રિસ્તીઓ પોતાના દેવળમાં પણ અસ્પૃશ્યતા રાખે છે. તેમને દૂર રાખવા કઠેરા નાખી દીધા છે. તેની સામે કેટલાક ખ્રિસ્તીઓએ અનરણ કરવાની નોટિસ મદાસના બિરાધને આપી છે, એણે આને વાંચવામાં આગ્યુ. બાપુને રમૂજ પડી.

વલ્લભભાઈ: "એ કઠેરા શા સારું ઉખેડી નાખતા નથી?"

બાપુ: "તમારા મનમાં તો બણે એ અહિ સામાં જ ખયે કેમ?"

વલ્લભભાઈ: "એ કઠેરા ક્યાં કાઈને ઉખેડીને મારવાના છે? ઉખેડીને ફેંકી દેવાની વાત છે."

*

)*

*

બે શાસ્ત્રીઓ પૂનામાં વેદસ દિતાનું પારાયણ કરતા કરતા અગિયાર દિવસનું અનુષ્ઠાન કરે છે એમ 'જ્ઞાનપ્રકાશ'માં વાચીને બાપુએ એ લોકોને લખ્યું કે: "મારી સામે તમે એ કરતા હો તો તમે મને તો એ વિષે લખ્યું નથી? પણ મારી સામે ન હોય અને કેવળ ભૂતમાન પ્રત્યેની કડુભાષી પ્રેરાઈને હિંદુ ધર્મની રક્ષા કરવા ખાતર એ કંઈ હોય તો તમારી તપશ્ચર્યાથી હિંદુ ધર્મનું શ્રેય થાઓ."

વલ્લભભાઈ આ ઉપર કહે: "પેલા બધા સે કંડો ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન થયા ત્યારે આ અનુષ્ઠાન કરનારા કયા ગયા હતા?"

તા. ૩-૧-'૩૩: વલ્લભભાઈ પોતાની રીત પ્રમાણે એક વાતને વળગે પછી છાંડે નહી. આજ સાંજે વાતોમાં એમણે એવું વિધાન કંઈ કે, "નિવૃત્ત જજ (Ex-Judge) હોય એ રાજપ્રકરણમાં બાગ ન લે."

બાપુએ કહ્યું: "લે, સરકારી નોકરીની સ્થિતિ સુધી છે."

વલ્લભભાઈ: "અગાઉ કોઈ નિવૃત્ત જજે રાજપ્રકરણમાં બાગ લીધો હોય એવો દાખલો આપો."

નિવૃત્ત જજ એટલે રિટાયર્ડ પેન્શનર એ અર્થમાં એ રાજ વપરાતો હતો. મેં કંઈ: "નિવૃત્ત જજના કરતાં વધારે સારો દાખલો દત્તનો છે."

વલ્લભભાઈ: "દત્તનું હું બહુતો નથી." અમે સહુ ખડખડાટ હસ્યા ત્યારે કહે: "એ તે દિવસે હસે. આજે કોઈ જજ પેન્શનર થાય ને પછી કેમિસને પ્રમુખ થાય ખરો?"

પ્રશિદ્ધ કરી. એમાંથી અનેક કૃષ્ણા કૂટયા છે. હરિજનો એની વિરુદ્ધ થયા, જસ્ટિસ પાર્ટીવાળા પણ વિરુદ્ધ થયા, અને સનાતનીઓને તો એને વિષે કરી પંડા જ નથી. તમે આમ કામ શા સારુ બચાડો છો? અને કામ કરનારની સ્થિતિ શા સારુ મુશ્કેલ કરો છો? એ ટેવ તમારે સુધારવી જોઈએ.”

બાપુ: “હું જાણી જોઈને આમ કંતુ છું? રાજાજીને આ વાત પૂછવી જોઈએ એમ મને ન થાગે તો મારે શું કરવું? તમે મને પૂછો કે પણ તમને એમ લાગતુ કેમ નથી? તો એનો હું શો જવાબ આપુ? મારો જે સ્વભાવ પડી ગયો છે તેનો ઉપાય શો? મારા સાથી મારી સાથે ન રહી શકે તો શું? મને છોડી જરો? બીજાઓનો સહકાર આમા ન મળે તો કાંઈ નહીં, પણ જે વસ્તુ બહાર કરવી જોઈએ એ હું કેમ શકી શકું?”

મે કહ્યું: “મને લાગે છે કે એ વસ્તુ તમાગ સ્વભાવ માટે અસંકથ છે. જ્યારે કોઈની સાથે વાત કરતા હો અને તેની સાથે અનેક વસ્તુ ચર્ચાતી હોય ત્યારે આપને સૂઝે એ સમાધાન વરીકે સૂચવો. તે વેળા વલ્લભભાઈને કે રાજાજીને પૂછવું એ પણ અસંકથ હોય.”

બાપુ: “બરોબર છે. એ મારા સ્વભાવમાં જ નથી. એ હોય હરો. પણ એ હોંપ આજે શી રીતે સુધરી શકે?”

મે કહ્યું: “અર્ચિન સાથેની વાતચીતો વખતે જે વાર વલ્લભભાઈ અને જવાહરલાલને ત મને એવી સમજાતી આપ કરી આવેલા. પણ તેનો કરો ઉપાય શું?”

બાપુ કહે: “બરોબર. હું તો લોકોનો માણસ (ઉમોફેટ) રહ્યો. લોકોની આગળ અનેક વસ્તુઓ જુની જુની રીતે મૂકે જ જવી રહી અને સાથે સાથે લોકમતને વશ કરવાનો રહ્યો. એટલે બીજા કશું કરી ન શકું.”

આ તો જરાક જોલો સાર થયો પણ ચર્ચા તો લખખ દોડ કલાક ચાલેલી.

તા ૧૬-૧-૩૩: વલ્લભભાઈનો એક વિનોદ છે. “લોડા દિવસ થયા કે બાપુને સરકારની ઉપર કાંઈક ફરિયાદ મોકલવાની હોય જ. રખેને એ લોકોને લાગે કે આ માણસ હવે ચૂપ થઈ ગયો છે.”

તા ૨૩-૧-૩૩: સાંજે બાપુએ વલ્લભભાઈની સાથે ચર્ચા કરતા કરતા પોતાના મનની સાથે વાઈસરોયના હરાવની ચોખવટ કરી લીધી. આ બિંબ (મહિર પ્રવેશ બિંબ) પસાર થાય તો બધું મળી ગયું એમ કહ્યું આ બિંબ નિષેધાત્મક છે એટલે એ બિંબને પરિત્યાગે મહિર નહીં ઉઠાડે એમ મે કહ્યું. બાપુ કહે: “તો બધે તે બધ રાખે. એમ બધાં જ મહિરો બધ થઈ જતા હોય તો હું રાજ થાઉં.”

મે કહ્યું: “ત્યારે હરવાજ ઉપર માતંગાગી યગે.”

બાપુ: “યાય, આજેડરવા આશરો હોય તો. પણ આપણું બળ હરો ત્યાં સનાતનીઓ સમજ જશે. નહીં તો આપણે સમજાઈશું” આને સમયે પણ મારાથી કોઈને દા ત રાજાજીને પૂછ્યા વિના નિર્ણય ન અપાય કે? એમ વલ્લભભાઈને પૂછ્યું.

વલ્લભભાઈ ' ના એ તો આખા વિના ચાહે? આપણે ચર્ચા કરી લીધી એટલે બસ

બાપુ ની આ તો હું તાત્વિક સવાલ પૂછું છું કે આવે સમયે શું કરવું ?

વલ્લભભાઈ અભિપ્રાય આપવો એઈએ ચાલજી અહીં દોષ તો જરૂર પુછાય પણ રા નજ નથી એટલે આપી દેવા એઈએ

તા ૩૧-૧-૩૩ રાત્રે અને સવારે મતગણતરી વિષે અને એને માટે ચાલજીનો ઉત્તર દિલ્હીમાંના ઉપરોક્ત કરવા વિષે વલ્લભભાઈએ મરમામરમ ચર્ચા કરી ચાલજીએ આ નામમા ન પાત્રુ એઈએ ઉત્તર દિલ્હી એનું કોઈ ન સામજી લોભ એના કાર્યનો અનર્થ જરૂરી એની ફોલો ધરી વગેરે એ બંને મદાસમા રહે અને આ જ ધમ કરે મદિગ જોવાવે અથવા મદિરના સત્યાગ્રહો કરાવે મતગણતરી બન યાય પણ તેની આગળનું ધ્યેય પણ રખજી હોત એઈએ નહીં તો મતગણતરીથી પણ શુ ન વળે.

બાપુએ કહ્યું લોભ આપ ઠી સાથે મદમ રીને છે એ વિષે મારી રા ન વધતી બચ છે

વલ્લભભાઈ આજનું એ બનાવવાની તક જ નથી મળી ત્યાં સુધી મતગણતરીથી અમુક પગલાંમ આણવું છે એમ લોકોને કહેવામા ન આવે ત્યાં સુધી એ મતગણતરીનો અર્થ નથી સનાવતીએ પણ અને તેટલી સદી મેળવીને કહેશે કે અમારી બહુમતી છે

તા ૧૦-૨-૩૩ આપાસાદેખ ૫ વર્ષનની બાલતમા બાપુ કહે મારે તો કદાચ ઉપવાસની ચોવીસ કલાકની નોટિસ આપવી પડશે

વલ્લભભાઈ ખૂબ ચિંતા તમે આમ રાત્રે કદાચે ઉપવાસની નોટિસ આપા એનો કરો અર્થ નથી હાલનો માખસો લેવમા પડે છે અને તમે એક અપ્પાતુ મે વ્હ બનવું એટલે ઉપવાસ કરીને ઉપવાસને સમ્મો કરી મૂકા તો લોકો ઉપર કે સરકાર ઉપર ક્રોધી જ અસજ નથી થવાની એઈએ તો સરકારને તમે કામજી લખો ખનર માટે અને થઈ જવાજ ન આવે તો નોટિસ આપો ૫૫ આમ ચોવીસ કલાકની નોટિસ આપો એ બંદોબસ્ત નથી.

બાપુએ એ સામઠી લીધું બાપુ કહે લોકો શું મારે એનો વિચાર કરવાનો ન દોષ પણ એઈશુ હવે સવાર સુધીમા મને સૂતી રહેશે

તા ૧૨-૨-૩૩ આજે સવારે નીચા વિષે બાપુ વધારે પૂજવજી કરવા લાગ્યા. ૧૬ રાત્રે પાસેથી બધું સાનળને કહે શું દિલ્હી ધમ છે? એક વરકુથી આ બાઈ દિલ્હી યઈ છે બધી વાજ સાની ટોચ તો એ પાખજી ૧૧૭ છે અને એની જ જા દિલ્હી જુવાનો ભમે છે બીજી વરકુથી દિલ્હી ધમને ગિખરે વિરાગતા માવતીજી ત્રીજી વરકુથી આનેકર અને ચોથી વરકુ મારા ઉપવાસનું નમરું વગાગી રહે. ચાલજી

પછી બાપુજી ઉપવાસની વાજ મરગા દગા એટલામા વપ્પનભાઈ આજ્યા તેમને દિલ્હી ધર્મના ઉપર કહેવા ચાર પાયા મનાવ્યા એટલે જર્જરતા ઠાવવાને માટે વલ્લભભાઈ કહે દિલ્હી ધર્મ તો મનાસામર છે અને ચાર કેમ? બીજી

પણ છે. મહેરબાણા પણ હિંદુ જ કહેવાય ને ? અને જાણતી મહારાજ ! અને ભાઈરણના પુરુષોત્તમ ભગવાન !”

*

*

*

બાપુજી સનાતનીઓ અને આંગ્રેજીકરવાદીઓ એકને સતોષી શકતા નહોતા, તે ઉપરથી મેં કહ્યું : “બાપુ, આ તો સનાતનીઓના અને આંગ્રેજીકરવાદીઓના બે ધંદીનાં પરિચાં વચ્ચે આપણે પિસાઈ જવાનું રહ્યું.”

વલ્લભભાઈ : “પણ પડની વચ્ચે પડીએ તો ના ? હું તો કહું છું કે પડમાં પડો જ મા. ખાલે જિસી રહીએ અને બને પડને એકળીલ સાથે ધસાવા દઈએ. તેમ કરવાને બદલે તમે તો સનાતનીઓને કહો છો કે હું સનાતની છું અને આ લોકોને કહો છો કે હું સ્વેચ્છાથી અસ્પૃશ્ય છું. એટલે પછી બને પડમાં પિસાવાનું જ રહ્યું ના ?”

તા. ૧૬-૨-૩૩ માલવીજીનો લાગે તાર આળ્યો. એમને અગાઉ કાગળ તો આવેલો હતો જ. વાઈસરોયને પણ જવાબ આળ્યો કે બિયોને મહેરમાં ફેરવ્યા વિના નહીં જ ચાલે. બાપુએ તુરત જ ‘Agreeing to Differ’ (‘અમારો મતભેદ’) નામનો લેખ ‘હરિજન’ માટે લખાળ્યો અને આખો પત્રવ્યવહાર બહાર પાડ્યો. સાજે આ વિષે ચર્ચા ચાલી. વલ્લભભાઈ ખૂબ ઊંચળતા હતા.

બાપુ કહે : “આપણે લડતા નથી છતાં તમે ધાટો પાડીને જાણો એટલે કોઈને લાગે કે આપણે લડીએ છીએ. તો ધીમે અવાજે કાં ન બોલો ? આના કરતાં વીસમા ભાગને અવાજે જાણો તોયે હું તમને સાંભળી શકું અને આપણે ચર્ચા કરી શકીએ. માલવીજીએ તારમા કહેલું કે મદિરા માટે કાયદો કરવાની વાત નથી પણ કૃષા વગેરે માટે જ છે એમ કરાવ ઉપરથી ખબર પડે છે.”

વલ્લભભાઈ “એ ખરોખર છે.”

બાપુ કહે : “એ ખરોખર નથી. ૨૬મીના કરાવમા કાયદાથી હકોની માન્યતાની વાત છે, જ્યારે આપણે કાયદાથી અસ્પૃશ્યતાનો નારા નથી કરવા માગતા. વળી ત્રીસમીના કરાવમાં તો તુરકાળ ખોલવાની વાત આ અને તે સમજાવટથી કરવાનું છે. હવે કાયદો એ સમજાવટ નહીં ? અને સમજાવટ પણ નિષ્ફળ થાય તો ?”

પણ વલ્લભભાઈએ ચલાવ્યે રાખ્યું : “જ્યારે આ બધા વિરુદ્ધ છે ત્યારે હવે આ વસ્તુને કયા સુધી ચલાવ્યે રાખરો ? હવે તો બિલ બે વર્ષ મુઠ્ઠી ધકે ચડ્યું સ્વરાજ પાર્લિમેન્ટ વિના એ પસાર જ ચલાવું નથી. અને તે વખતે બે મિનિટમા થશે. તેને માટે અટલી મહેનત શા સાડુ ? બે સ્વરાજ આવે તે પહેલા આ ચવાતુ હોય તો હું વિરોધ ન કરું, પણ મને ખાતરી છે કે હવે કશી જ આશા નથી.”

બાપુ “પણ સ્વરાજની ધારાસભા એવી આવશે એવી તમને ખાતરી છે ? મને તો નથી. મને તો ખાતરી છે કે દલ હાલ હા લાણનારી ધારાસભાઓ આવવાની ! એટલે આપણે તો બે પ્રયત્ન થાય તે ક્યાં કરવાનો રહ્યો.”

વલ્લભભાઈ : “પણ હવે સકયુલિટીનમા ગયા પછી પ્રયત્ન શો કરવાનો ? અને પછી તમે શું કરશો ?”

બાપુ : “એ આજથી શું કહેવાય ? વિચારશું અને જે કરવા યોગ્ય લાગે તે કરશું. સંગી રહેરો. આખો આગલો મુખી ક્યું અને મદિદો નથી પૂલ્યાં તેમાં શું ? એકે પગલુ વ્યર્થ નથી ગણુ કરી હાર નથી આપી. જ્યાં મુખી આપણુ મન હાથું નથી ત્યાં મુખી હાર ક્યાં છે ?

“અને તમે એ જુઓ છા મરા કે હું હરિજનનુ કામ મૂકી દઉં તો આગેડકર જ મારા ઉપર વી પડે જીભ જે કસોડો મૂગા હરિજન છે તેનું શું થાય ?”

વલ્લભભાઈ : “એનો પ્રતિનિધિ કહે છે કે મદિર નથી ભેઈતા એને પ્રતિનિધિ તરીકે તમે સ્થાપ્યો. અને હવે એમ ન કહી શકો કે એ પ્રતિનિધિ નથી.”

બાપુ : “હુ પ્રતિનિધિ છુ ના ? અને એ લોકોની ગરજ હું નહી છુ ના ?”

તા. ૧૭-૨-૩૩ : આને સવારે વલ્લભભાઈ પૂછે : “તમારા વલ્લભિમ ધર્મમાં આ ક્ષત્રિયોનું શું થાય ? હથિયાર કોઈ ગાયરો જ નહી.”

બાપુ : “હા, નહી ગલે. હથિયાર ગયે એ જ ક્ષત્રિય છે એવી ક્યાં વ્યાખ્યા છે ? બીજનુ રક્ષણ કરે અને જે કરતા પ્રાણ આપવા તેમાર થાય એ ક્ષત્રિયની વ્યાખ્યા છે. ખાકી જગત અહિંસાની ચાલરો એવી કલપના નથી. આ શરીર જ હિંસાની મૂર્તિ છે, એટલે તેને ટકાવવા માટે પણ ધણી હિંસાની જરૂર રહેરો. પણ એ ક્ષત્રિયો પણ એવામાં એાછી હિંસા કરરો.”

તા. ૨૨-૨-૩૩ : આને સવારે આંબા નીચે બેઠા હતા ત્યાં જમનાવાલજનો સુદેરો આવ્યો કે મારે મળવું છે, અને જલદી મળાય તો સાડુ થરીક પછી ચિટ્ટી આવી તેમાં લખેલુ - “સત્રે જીવ ન આવી. ચિટ્ટીએ નાખી હવે તૈયારી કરીને આપના અશીર્વાદ લેવાનુ રજુ છે અને જલદી બેઠાવો. . . .”

બાપુએ બાર વાગ્યાનો સમય આપ્યો. સવા કલાક મળીને આંબા નીચે આવ્યા.

શી વાત થઈ એમ પૂછ્યુ. તેના જવાબમાં બાપુ કહે : “આપું હસાવે એવું પ્રકરણ છે. સાંજ ઉપર સખીએ. વલ્લભભાઈને તો સબળાવવુ જ પડરો.”

સાંજે વાતો કરી. જમનાવાલજને સત્રે વિચાર થયો કે હડ કરીને વહેવા દૂદી જતુ અને દૂદીને હરિજનનુ કામ કરવું અને સવિનયમ ગની લડતને પણ નમત કરવી નનકીબહેન વગેરેને મોકલવા પછી જે ઉપર ચિટ્ટી નાખી. ચિટ્ટી નીકળી કે હડ કરીને જતુ. એટલે પછી બાપુના આશીર્વાદ લેવાનું બાકી રજુ ! બાપુની આમજ નેહરના દેખનાં બધી વાતો સબળાવી

બાપુ કહે - “તમે ચિટ્ટી નાખી શમે છા, પણ એમાં જે દોષ છે. જે તમે ઈશ્વરને હાજર સખીને ચિટ્ટી નાખો તો મને પૂજાપણુ ન દોય. એના ઉપર હુ અભિપ્રાય આપુ તો ઈશ્વર કરતા મોટો યર્થ ગયો મારી પસે એમ ને એમ અભિપ્રાય મારો તો હું અભિપ્રાય આપી ન શકું. મારે વલ્લભભાઈને પણ પૂગું નેઈએ. વળી તમારી ચિટ્ટીમાં બીજે દોષ એ દત્તો કે વમે તો બહાર જઈને સવિનયમ ન અકારવાનો કરાદો રાખ્યો સવિનયમ તો તમે અટી રહીને ચકારી રહ્યા છા. બદાર તો અરપૂશતાનું કામ કરવાને નીજવાનો નિધય કરો.

હા તમને લાગે છે કે માનવિચાલને સમજવી શકીશ, અસ્પૃશ્યતાનું ખીનું ખૂબ કામ કરી શકીશ જિલ્લા ખાસ કરાવવામાં મદદ કરીશ, તો તમારાથી એ જ કામ થાય, ખીનું માથ જ નહી હા, તમારા દેહની મુદત પૂરી થાય પછી તમે ગમે તે કામ કરી શકો પણ જે તમે દેડ ભરીને બાકીની મુદત બહાર પૂરી કરવા માગો તો એટલો સમય તો અસ્પૃશ્યતાનું જ કામ કરવાનો તમારો ધર્મ છે આ સમજ્યા પછી તમારે જે ચિઠ્ઠી નાખવી હોય તો નાખો "

એક કોરી ચિઠ્ઠી તો હતી જ ગીચ કેવળ બહાર જવાની બનાવી કટલી સાહેબ પાસે જેમાંથી એક હડાવરાવી કટલીએ કોરી ચિઠ્ઠી હડાવી એટલે બધું મનમાં પરણ્યા અને મનમાં રાડ્યા જેવું થયું

આના ઉપર રાત્રે વાનો આલી વલ્લભભાઈ અને મને આવા વિષયમાં ચિઠ્ઠી ન ખાય કે કેમ એ શકા હતી મે કહ્યું "ત્યા સિદ્ધાંતની વાત ન હોય ત્યા ચિઠ્ઠી ન ખાય જે માર્ગના પક્ષમાં સન્ધી દલીલો હોય તો તેનો નિર્ણય કરવા ચિઠ્ઠી ન ખાય પણ કમ અને અકમ વચ્ચે ચિઠ્ઠી ન ખાતી હશે? કોઈ માણસ માફી માગવા અને જેલમાં રહેવા વચ્ચે ચિઠ્ઠી નાખતો હશે?"

* * *

વલ્લભભાઈ ઠીક ઉદ્દિગ રહ્યા "જન્મનાલાલેજ જેવાને આવો વિચાર જ કેમ આવે?" એમ વારવાર યોજાતો સવાલ પ્રગટ રીતે અમને સબળાવ્યા કરતા તા ૨૪-૨-૩૩ નરગીસબહેન, પેરીનબહેન, કમલાબહેન, અને મધુરાદાસ આવી ગયા કયાકથી ગપ લાવ્યા હતા કે બાપુને વાઈસરોયનો અગત મત્રી મળવા આવી ગયો

વલ્લભભાઈ કહે "તમે એમને એમ ન કહ્યું, તમારા મો તો એવા નથી લાગતા કે વાઈસરોયના અગત મત્રીને અહી આવવાની ફરજ પડે?"

તા ૨૫-૨-૩૩ 'સુધમ' છાપુ કહે છે કે ૧૮૩૪માં હિંદુસ્તાનના જન્મદાસર એવા છે કે અસ્પૃશ્યોને મદિરમાં દાખલ કરવાને અંગે ખુતામરજી ધરો અને સાત કર્ફાડ માણસ માર્યા જશે, પોલીસો દાંડગોળો હોડશે

બાપુ કહે 'બ્રાહ્મણો ન માને તો મારામારી તો ખૂબ થવાની જ અબ્જિડકર બ્રાહ્મણોતર પરિષદનો પ્રયુખ બન્યો છે "

વલ્લભભાઈ કહે બ્રાહ્મણોતરો પણ માની જતા હોય તો બ્રાહ્મણો કંઈ ન કરી શકે પણ બ્રાહ્મણોતરોનેય અસ્પૃશ્યતા કાઢવી વસમી લાગે છે "

તા ૨૭-૨-૩૩ આજે 'કોનિકલ મા આગ્યુ છે કે સરકારે કેદીઓને ૧૮૭૫ સુધી ન હોડવાનો નિયમ કર્યો છે અને બાંધીછને ઓઝામાં ઓઝા તથ વર્ષ રાખવાના છે

બાપુ 'જુઓ, હું તો પાંચ વર્ષ કહેતો હતો ના? આ તો જે ઓઝા થયા '

વલ્લભભાઈ કહે "તમે તો પેના નાગાના જેડ કરો છો એને કોકે કહ્યું 'અટ્યા તારી પૂઠે બાવળિયો છે ' તો એ કહે "બને મારે છાયડો થયો!"

તા ૩-૩-૩૩ આજે નીલાની વાત સામજીને બાપુ સ્વબ્ધ થઈ ગયા એ બાઈની કેટલી વાત માનવી અને કેમની ન માનવી એ સવાલ થઈ પડ્યો હજી કાલે કેટલાય ઝેરના કટોરા પીવા બાકી હશે કોણ નહ્યે છે?

વહલભભાઈએ ઠીક કહ્યું 'બાપુ આશા રાખે એની કાયાપનટ તો અસાધારણ માણસની થાય એને માટે સરકાર ભેઈએ શહ્યાની અહલ્યા યઈ એ વાત સાચી પણ એને માટે પ્રથમ અહલ્યાની શહ્યા થવાની જરૂર હતી ના? માણસ પોતાના પાપે પ્રજ્વળીને પથરો અથવા કોયલો યઈ ભય તો પછી તેને કોઈ સ્વધુના ચરણપરો' હીરો બનવાની આશા રહે નહી તો કોઈનો પણ રૂપઈ' એને કશું ન કરી શકે '

જમનાદાસની માફી પછી આને સેતનવાડને શરૂ થયું છે અને એ બાપુને ઉપદેશ સભાને છે કે રાજ્યપ્રકરણમાં તમને જમ ન પડે તમે તો આ ભગી ઉદ્ધારનું કામ બેડા બેડા કર્યા કરે.

વહલભભાઈ કહે 'આને રાજ્ય અને દેવદાસ આવે છે તેને કહેને કે તમે દિ હી બધા તેનું પરિણામ એ/હુ અવરથ આભું છે કે જમનાદાસે માફી માગી, સેતનવાડે આ ઉપદેશવચનો બહાર પાડયા, અને બીજા નિવેદનો હજી નીચરો '

તા ૫-૩-૩૩ જમનાદાસના નિવેદનમાં અને તેને આપેરી બાવધરીમાં રહેવી 'બહાદુરી'ના 'સોશિયલ રિકોર્મર' અને 'કોનિલ્ડ' વખાણ કરે છે

વહલભભાઈ કહે "હવે તો બહાદુર ગણાવુ હોય તો માફી માગીને બહાર નીકળો અલી અદર પાયા રહેસો તો બાવના મણઈ જરો "

તા ૧૩-૩-૩૩ સાને વાનો કરતા હવા ત્યારે અહજુત સૂચરિત યઈ રહી હતો બાપુ કહે - "જુઓ તો ખરા!"

વહલભભાઈ કહે અરે! એમ આચમતા સૂરજને શું જુઓ છો? બગવાને બજવો ભેઈએ

બાપુ હા હા એનો એ જ નાહીયોઈને કાડે સવારે પાછા આવીને ડાંગરી એટલે પાછા એને જ પૂછ્યું '

તા ૧૭-૩-૩૩ દૂરબીન બવાવવાને માટે આકાશસાક્ષીઓને સંધ્યા પછી બાવવાની વિનતી કરી હતી તે ન સ્વીકારાઈ એ લોકોએ ઓફિસના વખત દરમ્યાન આવવું ભેઈએ એ બાવ હતો એમ માનીને બાપુએ બીજો કામગી કાપ્યો ■

વહલભભાઈનો એના ઉપર વિનોદ દિવસ છતા આનવાનું એટલું જ છે ના? તો પછી બડે એ લોકોને દિવસ છતા દાખત કરે બહાર ક્યારે કાઢવા એ વિષે તો કોઈ નિયમ નથી ના? અને સને બહાર ન કાઢી શકતા હોય તો સવાર સુધી બડે રાખતા '

તા ૨૦-૩-૩૩ સાને ચેતપત્રની તોફાન કરવાની શક્તિની વાત કરતા બાપુ કહે 'છતા મને લાગે છે કે એમાં જુલુ પાંચે જુઓ આપને બધા પક્ષને એક કરી શકીએ તો દેશી રાજ્યો કશું જ ન કરી શકે બધા પક્ષો મુક્તમાન અત્યંત વગેરે અને બીજા દિદુ એક શાપ તો તો આપને એ લોકોને ઉકારી શકીએ એકે તોપજુ સવિનયમગ કરનાર એક પક્ષને રાખવો ભેઈએ એક પક્ષ સવિનયમગ કરે અને એક પક્ષ ધારાસભામાં ભય એમ દર્શાવ

આફ્રિકામાં એક સત્યાગ્રહ સભા (પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ એસોસિયેશન) હતી અને એક ટ્રાન્સવાલ ઇન્ડિયન એસોસિયેશન હતી એમ.”

વલ્લભભાઈ કહે : “ આજે હરિજનોનું કામ કરનારા અને જેલમાં જનારા એવા બે બામ પાડ્યા છે ને એમ.”

તા. ૨૮-૩-૩૩ : લેડી કાફરસીનું ત્રણ ચાર હબરનું ટેલિસ્કોપ આપ્યું. એના રોન્ડને ઉપાડવાને આઠ માણસની જરૂર પડી.

બાપુ કહે : “ હવે એ રાખી લેવાની દાનત થાય છે. આશ્રમમાં ઓપ્પરવેટરી કરી રાકાય. ઇટલા પછી પાંચેક વધુ જીએ તો બધું થાય.”

એટલે હજી દશ વધુ જીવાની વાતો છે. વલ્લભભાઈ : “ અરે ભાઈ, ઓપ્પરવેટરી માટે તો આજે પણ છેડે. સાથે હરિજનોનું ભેળવલો. અને ખીલું કશું ન કરતા હો તો જાઓને આજે જ જાઓ, એમ કહે છે છતાં તમે ક્યાં માનો છો ? ”

તા. ૮-૪-૩૩ : “ મુસલમાનો શાંત બેઠા છે અને કશું બાલતા નથી. સરકારને જરોખર સહકાર આપી રહ્યા છે અને આપવાના,” એમ વલ્લભભાઈએ કહ્યું.

એટલે બાપુ કહે : “ જ્યાં મુઘી મુસલમાનો દેશના હિતમાં પોતાનું હિત ન જુએ ત્યાં મુઘી હિંદુમુસલમાન એકથ થવાનું નથી અને માલવીજીના બધા પ્રયત્ન ફેગટ જવાના છે. આજે મુસલમાનમાં એ લાગણી નથી. આજે તેઓને સ્વાયં સાધવો છે.

તા. ૨૧-૪-૩૩ : સાંજે સરદારને સિવિલ સર્જન જેઈ ગયો. ખૂબ તપાસ્યા. અભિપ્રાય એ થયો કે ‘કોટેરાઈઝ’ કરવામાં લાભ નથી. ઓપરેશનથી કદાચ ફાયદો થાય. નોકે ઓક્સન ન કહેવાય. પણ અહીં હવે લાંબી વેકેશન જેવું છે તો ઓપરેશન કરાવવું એ ઠીક હોય.

બાપુ કહે : “ ઠંડક જેઈએ અને ખૂબ ન જેઈએ. એને માટે દરિયાની સફરના જેવો ખીલો એકે ઉપાય નથી.”

એટલે વલ્લભભાઈ કહે : “ એના કરતાં તો હું એહીં સુખશાંતિથી મરું નહીં ? ”

દાક્તર : “ આટલા નિરાશ થવાની કશી જરૂર નથી.”

બાપુ : “ લો ત્યારે અને કરાવ કરીએ કે તમારે દરિયાની સફરે જવું.”

વલ્લભભાઈ : “ મેં પેલાને જે જવાબ આપ્યો તે બલ્લો છે ? ” એમ કહીને જવાબ સલગાવ્યો.

બાપુ : “ પણ વહાણ ઉપર પણ ધૂળ તો ખૂબ જ હોય. કોલસાની રજ તો પાર વગરની હોય છે. અમે રંગૂન ગયા ત્યારે અમારાં કપડાં અને સરસામાન કાળા કાળાં થઈ ગયેલાં.”

સરદાર : “ એ તમારા જેવા કેક ઉપર મુસાફરી કરનારને એમ થાય. અમે તમારા જેવા કેક ઉપર મુસાફરી કરનારા નહીં. અમે તો હંમેશાં સલ્તમાં જ જનારા. અમને કદી ધૂળ નથી લાગી.”

બાપુ : “ ભાઈ, સલ્તમાં પણ લાગે છે. આખો દિવસ માણસ સાફ ક્યાં જ કરતો હોય છે.”

તા ૨૪-૪-૩૩ આમેડકરની સૂચના* વિષે ખરાબર સવાલ જવાબ સાથે તેમને ચર્ચ રહેવાનું બાપુએ વલ્લભભાઈને કહ્યું હતું સાતે વલ્લભભાઈની સાથે સવાલ જવાબ ચાલ્યા

બાપુ ' જો તમે કું ધારો છો ?'

વલ્લભભાઈ ' આ તો હિંદુઓના મત સિવાય ચડાવી લેવાની ધેરવી છે ૪૦ ટકા મત ઓઝામા ઓઝા કરાવવામા આવે તોપણ એ માણસો દલિત વર્ગના બધા જ મત ધેરવી જવાનો પ્રયત્ન કરે અને ખીલને બાગે મત રહે જ નહીં '

બાપુ ' પણ જેટા ચાવીસને બદલે પચાસ મેળવે, સાડ મેળવે, ખીલને બાકીના તો મગી જ રહે ના ?'

વલ્લભભાઈ ' પણ એ તો એ જ મેળવવાના '

બાપુ આમેડકરને દૂર રાખી તમારી પાસે કોઈ વધી નથી કે સલાહ લેવા આવે અને એમ કહે કે હિંદુઓના મત અમારે ભેઈતા જ નથી અથવા એના મત લીધા વિના અમારું જવુ છે, તે માટે તમે કોઈ તરફીબ બતાવેલ તો તમે આમેડકરે કહેની તરફીબ બતાવોને ?

વલ્લભભાઈ ' હા '

બાપુ ' વાતુ, પછી એ પૂછે કે કેટલા ટકા ઓઝામા ઓઝા રાખવા ? તો તમે શું કહો ?'

વલ્લભભાઈ ' એ તો વધારેમા વધારે માગુ '

બાપુ ' પણ કેટલા ?'

વલ્લભભાઈ ' તો જેટલું વધુય તેટલું તાલુ.'

બાપુ ' તમારા મત પ્રમાણે ૧૦ ટકા હોય તો ચાલે '

વલ્લભભાઈ ' એને ચાલુ કરવા ૧૦ ટકા બાપુ એથી આગળ ન જાઉં ' મેં કહ્યું ' ચોટકુ દલીલ તો તમે આમેડકર આગળ ધરી ચૂક્યા છો કે ૨૪ ટકા અરપૂર્યોના મત મળે અને હિંદુઓના વધારેમા વધારે મળે એ માણસ બીડી નાચ, અને ૨૫ ટકા અરપૂર્યોના મળે પણ હિંદુઓના ઓઝામા ઓઝા મળે તોપણ એ માણસ ચૂંટાય આ દલીલ સંપૂર્ણ છે એને હું આખા યરવગ કરારના નૂળને હેંબારી વસ્તુ માનું છું '

બાપુ ' હું એટલે બધું દરખાસ્તે એમાથી અનુમાન નથી કાઢતો અને તો માત્ર એ વાત જોઈતી ધી છે પણ હવે હું વિચારી ભેઈસ '

તા ૨૬-૪-૩૩ ની નામિની અને એના લીકરાની ખાવાની બાપુ કાળજી રાખે કપડાની કાળજી રાખે હાકરાની ધોતી પોતાની ધોતીમાથી કાપીને

* યરવગ કરાર પ્રમાણે દરિજન ઉમેદવાર મળે એ એક લોક હોય તો પ્રથમ ચાર ઉમેદવારોને દરિજન મત રો પ્રથમિક ચૂંટીથી ચૂંટે અને પછી સામાન્ય મતદાર મડગ એ ચારમાથી એકને ચૂંટે એવું કરાવવામા આવ્યું હતું મેં આમેડકરે એવી સૂચના કરી હતી કે દરિજનોને એવડી ચૂંટણીનું ખર્ચ વેકલુ પડે છે તેને બદલે સામાન્ય ચૂંટીમા જ દરિજન ઉમેદવારને દરિજન મતદારોના અચુક ટકા મત મળવા જ ભેઈએ, એવું કરાવીએ તો કેમ ?

કરી આપી, અને જેડા સુધાવવાના તે પણ જેનરની રબ લઈને જેલના મેથીખાતામાં સુધાવવાને માટે રાખી લીધા

વલ્લભભાઈ સામે કહે “ભાઈ બધું કરશે ધરડે ધડપણ દીકરો આગ્યે છે એટલે ગમે તેવો લાડ લડાવે આપણાથી ન જોલાય ”

તા ૨-૫-૩૩ બાપુ ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કરવાના હતા એ બાબતમાં વલ્લભભાઈ ખૂબ ઉદ્વિગ્ન રહેતા

બાપુ મને પૂછે “વલ્લભભાઈ હજી મારી સાથે ચિડાયલા છે ?”

મે કહ્યું “ચીડ રાની હોય ? હુ ખ છે ”

બાપુ : “ખજ તમે તો કાલે એવો ધાસ આપ્યો હતો કે એમને ક્રોધ છે ’

મે કહ્યું “તો મારી ભાષા ખોટી ક્રોધ હોય જ નહી. એમની સમતિ છે એમ ન માનો એમના દિવમાં તીવ્ર વેદના વ્યાપેલી છે પણ આપ છવો કે જાઓ, ગમે તેમ યાઓ, આપની આસપાસ અસતોષ કલહ, અપ્રસન્નતાનું વાતાવરણ ન હોય એમ તેઓ કચ્છે છે ”

બાપુ “એ હું સમજી છું એ તો વલ્લભભાઈ જેવી લડ વ્યક્તિ પાસે છે એ કાઈ ઈશ્વરની ઓછી દયા છે ? એમનામાં ભારે ઈશ્વરશ્રદ્ધા તો પડેલી જ છે ’

મે કહ્યું “મે તો એમને કાંઈ કહ્યું કે ઉપવાસ ચાલુ રાખવાને અમે અભાગિયા લાયક નહી હોઈએ પણ તમે તો છો જ. અને તમે ચાલુ રાખો તો મને આશ્ચર્ય ન થાય ”

*

*

*

વલ્લભભાઈ આ ઉપવાસને કેવી દૃષ્ટિથી જુએ છે એની ઉપર તેમણે સર પુસ્તકોત્તમદાસને લખેલો નીચેનો મગગ બહુ પ્રકાર પાઠે છે

“બાપુએ આ વખતે લીરેલી પ્રતિજ્ઞામાં ગઈની સલાહ કે સમતિ લીધી જ નથી ગઈ વખતની પ્રતિજ્ઞા ધાર્મિક હોવા છતાં એમાં રાજીય તત્ત્વ સમારેલું હતું અને તેટલા પૂરતી મારી સાથે મસનત કરવાની આવશ્ય તા સ્વીકારેલી ખરી આ વખતે લીરેલી પ્રતિજ્ઞા કેવળ ધાર્મિક હોનાથી એમાં મારી સમતિનો સ્વાદ ઠલો જ નહી રાત્રે એક વાગ્યે અમે બધા ઊંઘા પડેલા હતા ત્યારે તેમણે પોતાનો નિર્ણય કર્યો અને દોઢ વાગ્યે ઠી જે રટેટમેન્ટ પ્રસિદ્ધ થયું છે તે ધડી કાઢ્યું સવારના ચાર વાગ્યે અમે ઊઠ્યા પછી મારા ટાયમાં મૂક્યું મે જોયું કે એમાં ફેરફાર કરવાની જરાય જગ્યા રાખેલી ન હતી છતાં એ વિષે પૂછીને ખાતરી કરી લીધી અને જ્યારે જી. લીધું કે નિર્ણય થઈ ગયેલો છે ત્યારે તો પછી મને ખાતરી થઈ કે મારે માટે ઈશ્વરજીવાને આધીન થયા સિવાય બીજા માર્ગ નથી

“વગી મારી સાથે પ્રથમ મસનત કરી હોત તોપણ એમણે કરવા ધારેલા નિર્ણયમાં હું ફેરફાર કરાવી સકત એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી હા, મારા મનમાંના યોગ ઠબરા જવર કાઢી સકત ખાકી આવા કેવળ ધાર્મિક નિર્ણયમાં ફેરફાર જરાની સકવા નેટલી યોગ્યતા મારામાં નથી

“આપ આંધીને શું કરો ? આપ કે હું કોઈ શું કરી સકવાના હતા ? ધાયું ધણીનું થાય છે અને યરો કોઈની ધાર્મિક પ્રતિજ્ઞા તોડાવવાને

નિષ્ફળ પણ પ્રયત્ન કરવાના પાપમાં મારે આપણે પણ નેઈએ? દિંદુ ધર્મનું પ્રામાણિક અને સત્તા પાલન કરનાર આને કોણ છે? ને હોય તો આને આપણી આ દશા ન દોળ ત્યારે એવું ધાર્મિક પાલન કરનાર એક વ્યક્તિ આપણા જીવનમાં કે તે એકની પણ એણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા સમાપ્ત બનીએ કે સ્નેહીએ આમહથી છોડાવી શકે એમ માનીએ તોપણ એથી દિંદુ ધર્મને કે દેશને મો લાભ થાય? મારી અવ્ય મતિ પ્રમાણે તો એથી બહુટું જ પરિણામ આવે એમ્ને એમને શકવાના પ્રયાસને કે અચોત્સ અને નિષ્ફળ સમજી હું પ્રતિજ્ઞાના ગુણદોષ વિચારતા પણ ચરેલા કરાર પછીનું દિંદુ સમાજના કેવાકે ભાગનું વર્તન જોતા અને ખામ શરીરે સનાતનીઓ અને કૃષ્ણાકે કેવવાયેલા દિદીએ ને પ્રચાર પ્રચાર કરી રથા છે તે જોતા વહેવો કે મોટો ઉપવાસ આવી જ પડવાનો હતો તો પછી થોડા દિવસ દેવી શકાત તે ન થયું, એટલા ખાતર શોક શું કામ કરવો? ગુણપુરની અળવળ શરૂ થઈ ત્યારથી આજ સુધી સનાતનીઓ ને પતંગવતાર ચનાવી રથા છે તે બંધ મારા જોવામાં આવ્યો છે દિંદુ ધર્મની રક્ષાને નામે ને દળાણ બૂકું અને પ્રપચનો બારે પ્રયોગ થઈ રતો છે, તે જન દું નેઈ રહ્યો છું મોગામાં મોટી પદ્ધતિએ પદોચેલા કેટલાક આપના જ બાઈએ આ ચવળને રાજદ્વારી આજવાણ લેખે છે, અને બાપુના ઉપર ટોચનું આરોપણ કરે છે આવા સનેગોમાં કોરોડો ગીળ અને અગણ્ય અત્યલેને આપેલા વચન મારે એ કયા સુધી મૂને મોટે જોવા કરે? દિંદુ ધર્મની રક્ષાને બીજે કોઈ માર્ગ આપને સૂચે છે ખરો? એ બીજે કોઈ માર્ગ ન હોય તો જોને ધર્મ જીવનથી વધારે વડાલો દોષ તે બીજું શું કરે?

“બાપુની ઉમર અને શારીરિક સપતિ જોતા એકવીસ દિવસના ઉપવાસની વાતથી મને હાલરી છૂટે છે ખરી એમને ખેતાને તો શકા છે કે ઉચ્ચર ઉપવાસ નિર્વિધને પૂરા કરાવશે પણ મને બચ છે કે એ આશા વધારેપતી છે જન ને અનિવાર્ય છે તેનો શોક કરે? શું યાય? પ્રશ્ન ને કરશે તે સાદુ જ કરશે.”

તા ૩૭ મેએ રાજગઢએ સરદારને નીચે પ્રમાણે તાર કરેલો.

“આ અક્ષિપરીક્ષામાથી બાપુ પસાર થઈ શકશે એવી આશા રાખવી એ મૂર્ખાઈ છે તમે જ એકલા એમને શોધી શકો એમ છે. આ એક બૂલ થાય છે અને તેમાથી નશુ સાદુ પરિણામ નીખજવાનું નથી આ કનુક ધર્મના હરિજનો મારે તેમ જ દેશને મારે પ્રગતિને કાટો પાછા દેલશે.”

સરદારે આનો જવાબ ખેતાની વિવક્ષાલુ હળે આપ્યો.

“હમણા જ તાર મળ્યો અક્ષિપરીક્ષામાથી બાપુ પસાર થઈ જઈ શકશે એવી આશા રાખવી એ મૂર્ખાઈ ગણાય એ વાત સાચી છે પણ હું એ મૂર્ખાઈના ટોળામાંનો નથી વળી સફળતાની જરાયે આશા રાખીને તેમને નિકલ્ય છોડાવવા અથવા ફેવવાનું સમજવવા પ્રયત્ન કરવો એ એથીયે વધારે મૂર્ખાઈ છે એટલે મે તો એ યોગ્ય ધારું” છે કે તેમને નકામી તકલીફ કે ત્રાસ ન આપવો અને

તેમની શક્તિનો તેમને સમ્મદ કરવા દેવો. પરંતુ એમના અંતરાત્માના રક્ષક તરીકે સફળ થવાની તમને શક્યતા લાગતી હોય તો તમને કશી સલાહ આપવી એ મારે માટે ધૂણતા ગણાય; બેકે મને તો નિઃશક લાગે છે કે મારી માન્યતા જ સાચી છે.”

તા. ૭-૫-'૩૩ : સવારે બાપુ કહે : “વાડુ, હવે તો લગવાન ચાખશે તો ૩૦મીએ ગીતા બોવશું. અને બધા સાથે તો કોણ જાણે ક્યારે ?”

વલ્લભભાઈ : “હું તો રહીએ સાથે શી રીતે હોવાનો ?”

બાપુ : “ઈશ્વરની શક્તિ અપાર છે. એ ન ધારેલી વસ્તુ કરાવે છે. રહીએ જ બેગા થઈ જઈએ તો ?”

[ઉપવાસ શરૂ થયા તો જ દિવસે એટલે તા. ૮-૫-'૩૩ના રોજ સાંજે ૩ વાગ્યે બાપુને ઊંડી મૂક્યા. ઉપવાસ પૂરા થયા પછી તેમણે લડતને સામુદાયિકને બદલે વ્યક્તિગતનું રૂપ આપ્યું.

તા. ૧-૮-'૩૩ ના રોજ સાબરમતી આશ્રમ વિખેરી નાખી રાસ ગામે પગપાળા કૃષ્ય કરવાની હતી. આગલી રાતે જ બાપુને અને કૃષ્ય કરનારાં આશ્રમવાસીઓને પકડી લીધાં. બાપુને તા. ૨ જીએ ચરોડા જેલમાં લાવવામાં આવ્યા. ચોડ'માં પેસતાં વલ્લભભાઈને જોવા અપવાદ હતા. ત્યાં ન મળે વલ્લભભાઈ કે ન મળે હગનલાલ જોડી. તા. ૧લીએ જ સરદારને નારીક લઈ જવામાં આવ્યા હતા. ખાસ કરીને ઉપર રીક્ષ મારેલા હતા.]

બાપુ કહે : “માણો જેમનો તેમ છે, પણ પખી ભીડી ગયાં છે.”

પછી એમને કહેવામાં આવ્યું કે સરદારને ઓપરેશન માટે મુંબઈ લઈ ગયા. અને હગનલાલ જોડીને સેપરેટમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. ચોડા દિવસ પછી ખબર પડી કે વલ્લભભાઈને ઓપરેશન થયું જ નથી. પણ ગાંધીજી સીધા નારીક લઈ ગયા છે, બાપુ કહે “એટલે વલ્લભભાઈને પણ એ તોકોએ ઉતર્યા જ ને ? એમને વિચારને એવી છાપ હતી કે ઓપરેશનને માટે લઈ નીચ છે. કેવી નીચતા ? આ ધા અ ડુગાય એવો નથી તા. ૧૦-૮-'૩૩ના રોજ રાત્રે સૂતા સૂતા બલુદરિ નાટકમાંથી એક લીટી ચાલ કરીને બાપુ કહે : “એ જે જખમ જોને નહી મટે ર.” એ લીટી વલ્લભભાઈને વિખૂટા થાડ્યા એ વિચારીને હર વખતે ચાઈ આવે છે. એમને કાગળ લખવાનું મન થતું હશે પણ એમનો કાગળ કોણ આવવા દે ?”

તા ૮મી મેએ ગાંધીજીને જ્યારે ઊંડી મૂકવામાં આવ્યા ત્યારે એમણે જે નિવેદન કરેલું તેમાં સરદાર વિશે નીચે પ્રમાણે લખેલું.

“જેલમાં સરદાર વલ્લભભાઈ સાથે ગહેવાનું મન્યું એ એક મોટા લઢાવો હતો. તેમની અક્ષીય શસ્ત્રીયતા અને જ્યવત દેગપ્રીતિની તો મને ખબર હતી, પણ આ સોજ મદિના તેમની સાથે જે રીતે રહેવાનું સહવાચ્ય મને સાપડ્યું તેવી રીતે કરી હું તેમની સાથે રહ્યો નથી. નેમણે પ્રેમથી મને જે તરબોળ કર્યો છે તેથી તો મારી વડાલી માવાનું સ્મરણ થઈ આવતું તેમનામાં આવા માતાના પ્રેમ હશે તે તો હું જાણું જ નહોતો મને જરાક કઈક થાય તો એ પયારી માથી જાડ્યા જ છે. મારી સગવડની નાનામાં નાની વસ્તુ માટે પણ તેઓ જાતે

કાગળ રાખતા તેમણે અને મારા બીજા સાથીઓએ સતત સહી કરી મૂકી હતી કે મને કશું કામ નહીં ન દેવું હું આપણા સમુદાય કે સરકાર મારી વાત માનશે કે નહીં નહીં અને સરકારની પ્રશ્નની અર્થાત્ સરતા ત્યારે ત્યારે સરકારી મુશ્કેલી ઓળે બરાબર ખ્યાલ તેમને રહેતો બારડોલી અને ખેડના ખેડૂતોની તેઓ જે ચિંતા કરતા તે હું કદી ભૂલી શકીશ નહીં

૧૦

ગાંધીજીથી છૂટા પડ્યા પછી યરવડા તથા નાશિક જેલમાં

સરદાર યરવડા જેલમાં નાકની પીડાથી મહુ હેરાન થતા હતા સજેખમની ધરિયાદ તો એમની જૂની હતી 'સરના જન-ન્યુઆગીમાં તેઓ પકડાયા તેને આગ્રને જ દિવસે તેમણે નામ્મા કોંગ્રેસીયન (વીજળીથી વધારાના બાગને બાળી નાખવાની ક્રિયા) કરાવ્યું હતું એવી સ્થિતિમાં મુનર્ધથી પૂના જન-ન્યુઆરીની ટાકમાં કાચની બારીઓ વિનાની પ્રોટરમાં મુસાફરી કરવી પડી તેની પછી અસર થઈ હશે એટલે જેલમાં તેમને વાર વાર નામ્માથી પાણી ગળ્યા જ કરવું કેનીક વાર નસકોરા બધ પછી થઈ જતા ત્યારે તો ગરે જમના ખેસી રહેવું પડતું જેલના કોરો જે સરદાર આપે અને સાનચેલી માટે પોતે જે ખમના લે તેથી બાપુજી હતા ત્યાં સુધી ચના યુ ગાંધીજીએ એનીસ દિવસના ઉપવાસ શરૂ કર્યા તે જ દિવસે તા ૮-૫-'૩૭ના રોજ સાળે તેમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા મહાદેવભાઈ પછી તેમની સગાની મુદત પૂરી થતા તા ૧૮-૫ '૩૭ના રોજ છૂટી ગયા એટલે સરદાર અને જગનનાન જેની યરવડા જેલમાં એના રહ્યા

બાપુજીના ઉપવાસ તા ૨૮-૫ '૩૭ના રોજ પૂરું થયા તે દિવસે સરદારે યરવડામાંથી બાપુજીને, મહાદેવભાઈને તથા દેવગસભાઈને નીચે પ્રમાણે કાગળો લખ્યા

પૂજ્ય બાપુ,

આખરે ઈશ્વરે આપની ટેક સખી આ યુવય પ્રસન્ને અને ખેડ આપના આશીર્વાદ મારીએ છીએ

પ્રત્યુની આપના ઉપર અધાર દયા થઈ છે પણ હવે અમારા ઉપર પણ આપ યોગી દયા સખએ બીજું હવે પગી વળવ આપને

વિ સેવક

વલ્લભભાઈના દંડવત પ્રણામ'

“પ્રિય બાઈ મહાદેવ,

“આખરે પ્રભુએ લાજ રાખી. આ દેશનાં પાપ ધણા છે, છતાં કઈક પાપ કરતાં પાછું નેયું હરો એટલે સૌનાં મેં ઊલજા રહ્યા. પ્રેમલીલાબહેનની અપાર સેવાનો ખદલો ઈશ્વરે આપ્યો. એમને તો યરા મળ્યો. ખરેખર ઈશ્વરની અપાર દયા છે. બાકી આપણે લાયક તો નથી જ. આજે સૌને હર્ષના આંસુ આવે છે. પ્રભુનો પાડ માનીએ છીએ. સાંજના કાગળની રાહ નેચું.

લિ.

વલ્લભભાઈના વહેમાતરમ્”

“બિ. દેવદાસ,

“ભગવાને આખરે લાજ રાખી. અમારે અહીં જેડાં પ્રભુની અપાર દયાને માટે પાડ માનવો જ રહ્યો બીજું શું કરીએ ? તમે બધાએ ખૂબ કરી, ધણાને ભય હતો કે જેલમાં જે સભાજી રાખી ગકારો તે બહાર નહીં રાખી શકાય. અને બાપુની માવજત બરાબર નહીં થઈ શકે. લોકોના ટોળાં આવશે તેને રોકી નહીં શકાય અને કરી વ્યવસ્થા નહીં રાખી શકાય. આ બધું તમે બધાએ ખિટ્ટ પાડી દીધું અને જે સુંદર વ્યવસ્થા કરી તેને માટે તમને સૌને મુજારકબાદી જ આપવી રહી. એ કામ બહુ ભારે થયું છે અને એ માટે તમારે બધાંએ મગજબ યવા જેવું છે. શ્રી પ્રેમલીલાબહેનને યરા મળ્યો એ કેટલું બધું સુદર ! એમની સેવા અમૂલ્ય ગણાય. બાને અમારા પ્રણામ કહેજે અને અમને આશીર્વાદ આપવા કહેજે. અમે તો અહીં જેડા કરા કામમાં આવી શક્યા નથી. અને હજી પણ કંઈ કરી શકતા નથી.

“તારી તબિયત સારી થઈ ગઈ હશે.

“બાપુને મારણાં વખતે મારી જે લીટીની ચિઠ્ઠી વાંચી બતાવવી થોડા લાગે તો જોજે.

“રાખજીને હવે છવમાં છવ આવ્યો હશે. બિચારા બહુ જ દુ:ખી થયા છે.

“રામદાસ હમણા તો અહીં રહેશે જ ને ? એની તબિયત સંભાળવા જેની છે.

વિ. શુભેચ્છક

વલ્લભભાઈના આશીર્વાદ”

ત્યાર પછી બાપુજીને તથા મહાદેવભાઈને લખેલા પત્રો નીચે આપ્યા છે

“ચરવડા મંદિર,

તા. ૩૦-૫-૩૩

“પ્રિય બાઈ મહાદેવ,

“તારો કાગળ મળ્યો. જવાહરલાલની પેલી ચોપડીનું શું કરવું છે ? એને પાછી જ મોકલવી હોય તો અહીંથી જ મોકલી દેડ. નહીં તો તને મોકલી આપુ.

“જમનાલાલજી એકલા આવ્યા છે કે બનકીબહેનને સાથે લઈને આવ્યા છે ? એમની તબિયત હવે કેમ છે ?

“પેલા પરચૂરે સાક્ષીનું શું છે ? કેમ આશ્રમ છાડવા માગે છે ? શો વાધો પડ્યો છે ?

“બાપુ જરા બોલતા બેસતા ધાય કે તરત જ આશ્રમના કોપડાઓ અને કનિયાઓનો મારો ચળાવવો શું કે શું ?

“મને લાગે છે કે આશ્રમમાં શુ યત્ન થટે છે એ જમનાલાલજીએ બાપુ પાસેથી સમજી લઈને ત્યાં જઈ આશ્રમને હળવું કરી નાખવું જોઈએ એ પાઠા દરેક નાના મોઠા કમિયા બાપુ પાસે આવશે તો આખરે આપણે ભારે મુશ્કેલીઓ આવી પહોંચી શકે તે શુ કરું? અહીં લાચાર થઈ પડેલા છું એટલે શું થાય?”

“હમણાં એ અકબાલિયું તો મરી વાવ એમની પાસે ન થાય તો સારું હાલ છે એ પ્રમાણે આશ્રમ તો મેં જ ચલાવી શકું? મને નથી લાગતું કે કોઈ ચલાવી શકે અને બાપુને એ ભારે લાગી ગયું છે એનો રસ્તો આપણે કરવો જ જોઈએ અને તે પણ બાપુને આગત ન પહોંચે એ રીતે કરવો જોઈએ પેલી નીવાને નો બોલે બહુ ભારે પડવાનો છે એ સાબના ભાગ્યેને મેં જ સમજાવ્યો? એમ છતાં એ બોલે ઉપાસ્યે જ છટકો છે એમ તો મને ભાસે જ છે પણ એ નારણદાસની શક્તિ બદારતું કામું જ એમ માતું માનવું છે મોઠક વધારે શક્તિશાળી માણમે આશ્રમમાં ગહેતું જોઈશે વિનોબા ત્યાં જાય તો સારું મઠા તો જશે જ નહીં એટલે બીજું શું થાય? પણ આ બધા વિચારો આપણે બાપુને અલગ રાખી મરી નેવા જોઈએ

“સામ્રાજ્ય (ઉપવાસની)ની બાબતમાં એમના વિચારો હજી બહુવાના ગણા એ તો જરા બોલાવવાની શક્તિ આપશે એટલે તમને વાત કર્યા વિના નથી રહે પણ એ વિષે પણ એમને બોલાવ્યા બોલ્યા શ્રમ પડે એવી રીતે કામ લેવું જોઈશે બાપુના ઉપવાસની અસર મુલક ઉપર શી થઈ છે તે તો હવે પછી જાણી શકાતીઓ મૂળા રહ્યા છે એનો અર્થ એ નથી કે એ લોકોને આ ગમ્યું જ કે એની બરફાસ કરવા તૈયાર છે હવે દેશમાં શાહુ પેલા ઉપવાસ પછી જ રીએંગન થયેતું તેવું થાય છે કે શું થાય છે તે જોવાનું રહ્યું અને એને રોખવાનું રહ્યું બાપુના મન ઉપર એની બહુ જ અસર થશે માનવીજી આવવાના છે? એમને પણ બધી વસ્તુ (આશ્રમ સિવાયની) સમજાવવી જોઈએ એમનો વિરોધ હવે ઠાળવો જોઈએ બાપુને એમણે પૂરા સહકાર આપવો જોઈએ એ હવે ચૂકરો તો બાપુને ખોઈ બેનીશુ તમે બધા વિચારવા તો હસો જ

જિ

વહલભાઈના વહેમાતરમ્

મરવા મહિર,

૫-૬-૩૩

“પૂજ્ય બાપુ

લગભગ એક મહિના પછી પાઠા આપના હજીરના દરોન થયા અને પૂજ્ય જ્ઞાનદ થયા અને જેડ મજામાં છીએ નિતા તો હું શું કરવાનો હતો? અને મારી ચિતા કરેની રા દામની? ઉપર આપની ચિતા કરનારો છે ને?

“હાથે ઠાગળો લખવાની બહુ કતાવળ ન કરશો પૂરી શક્તિ આવવા દો. ત્યાં મુશ્કેલી મળાદેવ પાસે લખાવો અને આપ સહી કરવાનું સખો એટલે બસ છે આશ્રમ સંબંધી જે મર્ષ બહુજ હોય તે બહુજ ખાતર નારણદાસને બોલાવવો પણ આપ ત્યાં જવાને વિચાર ન કરશો નારણદાસની સાથે જેને લાવવા હજી હોય તેને લાવે પણ આપને ત્યાં બોલાવવાનો આશ્રદ ન રાખે

એ મારો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે. આશ્રમમાં જે કંઈ ફેરફાર કરાવવા જરૂરના લાગે તે જમનાલાલજીને મોકલી કરાવી શકાય. પણ એ ખાતર અત્યારે આપ ત્યાં નહોતો એ બિલકુલ ઇચ્છવાયિમ્ય નથી. ત્યાં લોકોનાં ટાળેટાળાં આવરી, અનેક વાતો આપની ખાસે લાવશે અને આપને જરાય ચેન પડવા નહીં દે. વળી ખીલને પણ અનેક કારણો છે. એટલે આપ ત્યાં જવાનો વિચાર ન કરશો. નારણદાસ આ બધી વસ્તુઓનો વિચાર ન કરી શકે કારણ કે એમની ખાસે એ વિચાર પડે ન યાય તેથી આપને જોડાવવા ઇચ્છે. પણ જો પરી વસ્તુસ્થિતિ સમજે તો ન જ જોડાવે. મને કહી શું કામ મોકલી ? તમે આજે લાડ લડાવો અને કાસે શું કરો તે કાણ જાણે ? તમારી દયામાં અને અહિંસામાં જે નિર્દયતા અને દિસા બરેકાં છે તે તો 'જેને રામબાણ વાગ્યાં હોય તે જાણે' ! માફ ના માનો તો બાને પૂછજો. એ મારી વાતમાં સંમત થશે જ. પાછા જલદી સારા થઈ જાવો. રામદાસની સંભાળ લેજો. એનું શરીર ઢંછ વજ્યુ નથી.

“છગનલાલ પ્રણામ લખાવે છે.

બિ. સેવક

વલ્લભલાલનાં સા. દ. પ્રણામ”

“યરવડા મંદિર,

૫-૧-૩૩

“પ્રિય બાઈ મહાદેવ,

“તમારો સવારનો કાગળ મળ્યો. મેં તે સવારમાં સાત વાગ્યે લખીને કાગળ બોલિસમાં મોકલેલો હતો, એટલે આપણા કાગળો લટકાયા ખરા. તમારો ખીલે સાંજે મળ્યો. સાથે બાપુનો પણ મળ્યો. તેનો જવાબ સાથે છે.

“મણિબહેનનું શું થાય ? મેં તે તા. ૧-૧-૩૩ના રોજ એને કાગળ લખ્યો છે. તેમાં તમે લખો છો તે બધું લખ્યું છે. પણ એ તો એને જ્યારે મળે ત્યારે ખરો. મારો કાગળ એને જ્યારે હક્ક થાય ત્યારે આપે અને તે તો મને થોડી ખબર પડે છે. મૂઠલા ગયા પછી આ વખતે આ ઉપવાસથી એ વધારે મૂઝાઈ લાગે છે. મારો કાગળ મળશે તો તો કંઈક શાંત થશો.

“બાપુએ પાછા હાથે કાગળો લખવા શરૂ કરી દીધા. એ તો ઠીક પણ જબ ઉપરાંત હાથ ખાસે કામ ન લે એ સલાજીને. છગનબાઈએ તો ધણી વાતોની નોંધ કરી રાખી છે. થાય વાગ્યે સવારે વહેલા ફરતી વખતે એ બધી વાતો છડવાની છે. તે તો વખત આવશે ત્યારે કંઈ ચૂકવાના થોડા છે ?

“ડૉ. પટેલના સવાલનો જવાબ શું આપી શક ? સરકારમાંથી કંઈ નિકાલ ન થાય ત્યાં સુધી શું થાય ? એ કહે છે એ પ્રમાણે મને સગવડ મળે તો હું તો (ઓપરેશન કરાવવા) રાજી છું. પણ એ કંઈ શોડું મારા હાથમાં છે ? વળી એ બાબતમાં ડૉ. દેવમુખને પણ ખોટું ન લાગે એ જોવું નેઈએ ને ?

“મારા જ હાથમાં હોય તો ડૉ. પટેલની સલાહ છે એ માન્ય રાખુ એમ મને લાગે ખરું. પણ અત્યારે તો મારા હાથમાં કશું જ નથી એમ કહી શકાય. સરકારનો નિર્ણય થશે ત્યાર પછી શું કરવું એ સુઝ પડશે. અમને ધરિયાળની કમી જ જરૂર નથી. આ સાથે ધરિયાળ મોકલી આપું છું. તેલની શીશી પણ મોકલી છે. જેક ચીલે મળ્યાની પહોંચ લખજો.

“ પેના દોનિં મેને સાથે બહુ ગ્યાંમા ન ડોવરયો મહી ધોઈને કાદવ કાદવા
 જેવુ થયો સરોવિનીદેનીને નાકના ઓપરેશન માટે જાની જવાનુ બાપુને મ્હુ
 નથી? એ વિષે ફરી એને સૂચના કરજો એ બિચારી ઉપવાસનુ સામગીને
 ઓપરેશન બધ રાખી દોગ આવી છે હો એને જવદી છટી કરવી જ નેઈએ ને? ”

“ તમારે ત્યા ‘ મોડ’ન રિવ્યુ ’ આનું હોય તો મોડવને

વિ

વલ્લભભાઈના વહેમાવરમ્,
 ‘ યગવડા મંદિર,
 ૫-૧-૩૩

‘ પ્રિય બાઈ જમનારાવજી

મુખઈ જઈને તબિયત બગાગી આવ્યા એ શું? મુખઈમા શું કરી આવ્યા? પ્રશ્નકાસનુ શું મ્હુ? ”

‘ નનકાદેરી કયા છે? કેમ છે? બાગકો બામા કેમ છે?

‘ તમારી તબિયત પહેલા ટલી તેવી અટ થવી નેઈએ

“ મુખઈ કયા ઉતારો રાખો. હનોઈ રખેસરકાસજી અને એમનુ કુંબ

કેમ છે?

“ રિનોદ કોનમમા કઈ હોય તો મોકવને

વિ

વલ્લભભાઈના વહેમાવરમ્,
 ‘ યગવડા મંદિર,
 ૫-૧-૩૩

“ પ્રિય બાઈ મહાદેવ,

ત્રણ દિવસે તમારો કમગ મજયો એમલે જરા મૂજવણુમા પડ્યા હતા તેમાથી મુક્ત થયા

‘ હો મહેતાની સૂચના તો સાચી જ છે કુંજમા કે સાકમા રાક્ષિ ન જ હોય ત્રોગીત બિના રનાયુ ન બધાય પણ બાપુને દૂધ એકડાથી કબજિયાત થાય છે એવો વહેમ હમેરા રહેલો છે જેટ સાફ આવણ હોય અને દૂધ પની જગુ હોય તો દરરોજનુ જ રોર દૂધ થના વજન વધતુ નેઈએ અને રાક્ષિ આવતી જ નેઈએ દૂધની સાથે દરેક વખતે અડધા ઓસ કે એક ઓસ ચુકોચ લેવાય તો થી ઉરકલ છે? સહેજે પચી જયો અને ઠીક પડશે મધ રોજ કોલુ લે છે? દૂધનુ દટી કરી તે અને માવો બનાવી જેડા કરી ગઈ વખતની જેડે માવો ખાનાનુ દરવાનુ ડા મહેતાને હોય અને હા પાડે તો એનાથી રાક્ષિ જલની આવે દટી એ ફેરફાર તરીકે સાડું છે સવારમા દૂધની સાથે ગરમાગરમ પોરીજ લેવાય તો બહુ જ સાડું. ‘ મન્નાદ મવન્તિ મૂતાનિ ’ અન્ન સમાન પ્રાણ નહી અને કોઈ પણ એક અનાજ લેવાય તો અટ રાક્ષિ આવે તે દેશમુખની આજની સૂચના સાચી છે નહુબહેને એમ જ આખ ખોઈ નાખી

રામજીની સલાહ સાચી છે લખ (દેવદાસભાઈના) સિવિલ મેડેલ એક્ટ પ્રમાણે રજિસ્ટર કરાવવડ જ નેઈએ એ વિષે શક નથી પણ બાપુની

હાજરીમાં લગ્નવિધિ થઈ બધા એટલે મોટામાં મોટું કામ ભક્ષ્ય ગણાય. પછી તે એ બે બધું પોને જઈને દરકત કરી આવે તોયે ચાલે. માત્ર એકાદ સાક્ષી જોઈએ. તે તો ગમે તે હોય.

“રમાને ઓપરેશન કરાવવા લખી દીધું છે.

“નારણદામને આહીથી મોકલેલા ચાપડાઓનાં પાચે પારસલ સહીસલામત માર્ગમાં કે કેમ તેને વિષે કાગળ લખ્યો છે. આજે જવાબ આવેલો જોઈએ.

“ચાલી રે વગેરેના કાગળોનું બાળી આશ્ચર્ય થાય છે. આટલાં વર્ષ સાથે કાઠયાં છતાં ઓગળતા નથી એ શુ? એવી રીતે બહાર રાખીને પછી શુ દર્શન અર્થે કબાટમાં પૂરી રાખવા ઇચ્છે છે? ને એમાં એમની સલાહ કે દબાવવાનું કામ (ન) હતું એ તો કબીજરએ કહી ગયા છે ને?

“તમારે પોતાને માટે (જગમાં જવાનો) નિર્ણય કરવામાં હવે કશી ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. બાપુ પોતે જ આશ્રમને વિષે ચાંત થયા હોય તો તમારે પણ હમણાં શાંત અને સ્વસ્થ રહેવું સારુ છે. પછી સમય આવ્યે વિચારી યોગ્ય કરીશું.

“બૂલાભાઈને ખૂબ વીત્યુ લાગે છે. મેં ધીરુને ગયા મહિનામાં છેલ્લા અઠવાડિયામાં કાગળ લખેલો તેનો જવાબ આજ સુધી ન આવ્યો. પાછા ચાર પાચ દિવસ ઉપર બૂલાભાઈને સીધો કાગળ લખ્યો, ત્યારે એ કાગળ પહોંચ્યાનું (ધીરુ) લખતો નથી. અને આ કાગળ ત્રીજી તારીખ નાખીને લખે છે. બાકી તો ક્વર ઉપર પણ નાશિકની ભમીની અને આહીની ટમીની છાપ છે. બાપુને શક્તિ નથી એટલે એ (બૂલાભાઈને) ન લખે પણ તમે બાપુની વતી લખો અને બાપુની સહી કરાવીને મોકલો તો સારુ. નાશિક સિવિલ હોસ્પિટલમાં જ લખજો.

“બધું ચાલી રહ્યું છે તે જોતા બગાલ પૂરતો પૂના પેકટ અને આખો એવેઈડ રીવાજ કરાવવાના પ્રયાનો ચાલી રહ્યા છે. સખત પ્રયત્ન થશે. પરિણામ શું આવે તે તો રામ બહે પણ ત્યાંની ગધ એવી આવે છે કે ફજોતા કરીને ગવેડે ચડી ગામ પાર છોતરીને બધા પાછા આવશે અને છેવટે વાક તો બીજાનો જ કાઠવાનો.

“ગઈ કાલનો ‘ટાઇમ્સ’નો લીડરેટ ઉપવાસ ઉપર જોયો? એ જોલે અને સાથે પેલા મદાસવાળા સનાતનીઓ વિષે જે મદાસનો રિપોર્ટ છે તે જોલે. થોડું થોડું જોતા રહેજો. વખત ન મળે તો શાશીને કહેજો કે તમારું ધ્યાન ખેંચતા રહે.

“મુંજે સેતલવાડનું યુદ્ધ વાલી રહ્યું છે તે પણ જોતા હશે. પેલો કલિદાસ છાનીના જઈ આવ્યો તે જોયું હશે. આજે ‘દિઈ’માં India and the world માં ગુરુદેવે લખેલો લેખ છે. તેનું કટિંગ પણ જોલે બારે લેખ લખ્યો છે.

“મેં તમને ના લખ્યું હતું તોયે તમે પેલા હોર્નિંગ્સ સાથે અર્થમાં પડ્યા ને? તમને ઘડિયાળ અને તેલની બાટલી મોકલેલી તે તો મળી ગઈ જ હશે. આજે મણિબહેનનો કાગળ છે સ્વસ્થ થતી જણાય છે. એ તો થઈ જશે.

લિ.

વડલગભાઈના વદેમાતરમ્”

૧. શ્રી હગનવાલ જ્ઞેલીના પત્ની.

૨. મિ. સી. એફ. એન્ડ્રૂઝ.

“ ધરવડા મહિર,
૧૪-૬-૩૩

“ પ્રિય ભાઈ મહાદેવ,

“ તમારો કામળ મળ્યો.

“ મેં તો કોઈ વખત કોઈને મળવાની રત્ન માગી જ નથી. સરકાર પાસેથી રત્ન મેળવીને મળવામાં હું માનતો નથી. એવી મહેરબાની શું કામ માગવી? એવી મુશ્કાલાતમાં મને રસ નથી. એટલે લક્ષ્મી એવી રીતે રત્ન મેળવીને આવે એમાં શો લાભ? રાજાભાઈ તો મને અડવાડિયે આળ્યો હતો, એટલે ક્યારે આવશે એ ન કહી શકું. દર અડવાડિયે આવે એવું બનતું નથી. મને વખતે ચાર અડવાડિયાં પછી આળ્યો હતો. . . .

“ ‘ મોડન’ સિંચુ’ મળ્યું છે. હિંદી પુસ્તક મળ્યું છે. થેલાં ‘ હરિજન’ અને ‘ હરિજનબંધુ’ હવે ન મોડલો. ટપાલમા આવે છે.

“ બાપુને દૂધના અખતરામા લાભ ન થયો એ નહીં છે. દૂધથી ઝાડા થાય તો હમણાં એ અખતરા છાંવા લેઈએ. શાકના રૂપ ચણ કરવાં લેઈએ અને દૂધ કમી કરવું લેઈએ. પણ આજે ડોક્ટરો શું કરી બધ છે તે મને જણાવતો. થોડું વજન વધે અને સક્રિય આવે પછી ખોરાકના અખતરા થઈ શકે. હમણાં તો ન જ થાય. આવી નબળાઈ બહુ વખત રહે એમાં લેખમ છે.

“ આ કટિંગ ઉપરથી જણાય છે કે દુર્ગાં પણ આવી છે. એ તો લગ્ને અમને કશું પણ નહીં.

લિ.

વલ્લભભાઈના વહેમાતરમ્”
“ ધરવડા મહિર,
૨૦-૬-૩૩

“ પ્રિય ભાઈ મહાદેવ,

“ તમારો કાંઈ મળ્યો. બાપુનો પણ મળ્યો.

“ આ સાથે બે દિન મોડલ્યાં છે તે લેએ. એકમા દેવદાસ અને રામદાસ ધુંનિંગી કોન્કર-સવાળા મુશ્કાલાત મિત્ર હતું છે કે બાપુએ હરિજનનું કામ છોડી દેવું લેઈએ, અને બીજું છે તેમાં એમના એસેમ્બલીવાળા હરિજન મિત્ર કહે છે કે બાપુએ તો હવે એકતું હરિજનનું જ કામ કરવું લેઈએ.

“ બાપુની તબિયત હવે સુધરવી લેઈએ. અખતરા કરવાનું હવે બિલકુલ છાંવું લેઈએ.

“ કાકાની તબિયત બહુ સારી ગણાય. પણ હવે બહુ થયું ગણાય. ખાર રતલ દૂધ એણે નથી. એથી વધારે ઉપર જશે તો પછી ત્યાં જશે ત્યાં ત્રણ ચાર માથો રાખવી લેઈરો.

“ બિજકૃષ્ણને હવે કેમ છે?

“ પ્રભાવની કેવી રીતે આવી? એની સમ તો હજી બાકી હતી. નારીક જ્યમકાળને મળવા જવળી છે કે નહીં?

“ મિસિસ નાયડુને આજે લખ્યું છે. અળાપાવનાઈ ખરિવાર સાથે આવી મથા હરો. કેમ છે? મુડલાતું કેમ છે?

લિ.

વલ્લભભાઈના વહેમાતરમ્”

ગાંધીજી સરકારના ઓપરેશન વિશે બહુ ચિંતા કર્યા કરતા હતા એટલે એમના ઉપવાસ પૂરા થયા અને તબિયત કંઈ ઠેકાણે આવી ત્યાર પછી સરકારે તા ૨૩-૬-'૩૩ના રોજ ગાંધીજીને નીચે પ્રમાણે કાગળ લખીને હકીમત જણાવી

પૂ બાબુ

ગયે રવિવારે લખેલો આપનો પત્ર મળ્યો હતો. આપની તબિયત હવે કંઈ હરવાફરવા જેવી થઈ હશે. આરે મારા નાકના ઓપરેશન વિષે પૂછ્યું હતું તે સબધમાં સરકારનો કરો નિર્ણય થયો ન હતો. એટલે લખી શક્યો ન હતો. હવે એ સબધમાં જે પત્રબંધાર થયો છે તે બધા આ સાથે મોકલ્યા છે. ડૉ. હેરામુખે તા ૬-૫-૩૩ના રોજ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને કહેલો રિપોર્ટ ત્યાર પછી તે જ મહિનાની તારીખ ૩૦મીનો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટનો કાગળ અને તેનો તે જ દિવસે આપેના મારે જવામ તે પછી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ઉપર તા ૨૦મીના હન્ડિયા સરકારનો હુકમ આવેલો તેનો જે ભાગ મને આપવામાં આવ્યો તે અને તેનો મેં ગઈ કાને આપનો જવાબ એ બધું આ સાથે સામેલ કરેલ છે. એ ઉપરથી શું થયું છે તે આપ જોઈ શકશો. મને નથી લાગતું કે માત્ર એ વિષે ઠેકાણું પડે ગમે તેવી સ્થિતિમાં મારે ઓપરેશન કરાવવું નથી એથી નુકસાન થવાનો ભય છે. હવે એવા ખાદ્યામાં મારે ઊતરવું નથી અને ઘણા એવી સનાહ આપ છે અને એ હું માત્ર હું મારે મુબઈમાં સારા નિષ્ણાત પાસે જ આપરેશન કરાવવું જોઈએ. ડૉ. અનસારીએ ડૉ. ટી. એ. શાહ પાસે જ કરાવવાની બલામત કરી હતી તેથી આપ વિલાયત ગયા ત્યારે આપ ડૉ. હેરામુખની સાથે મને એની પાસે મોકલ્યો હતો. એણે તપાસીને આપરેશન કરવા સલાહ આપી હતી. પણ તે વખતે મારાથી પંદર દિવસ અને માટે કાઢી શકાય તેમ ન હતું પછી ગયા બન્ધુઆરી મહિનામાં મેં કોટેરાર્કિઝ કરાવ્યું હતું પણ બીજે જ દિવસે અહીં આવવાનું થયું અને તેથી કંઈ નુકસાન થયું હોય એવો સંભવ છે. મારણ આખી વાટ મો. રમા આવવાથી થવન લાગ્યો હોય. ગમે તેમ હોય પણ હવે જે શરતો સરકારે નાખી છે એ શરતોથી જોખમમાં ઊતરવાનો મારો વિચાર થતો નથી. કારણ ડૉ. ડા. મુબઈના અને રહેવાનું સાસન હોરિષ લ પૂનામાં એ બંદોબસ્ત નથી. વળી મુબઈના ડૉ. કટરને જે સગવડ જોઈતી હોય તે અહીં ન મેળવી શકે. એટલે જોખમ કેને માથે રહે? સરકાર તો પોતે હાથ ધોઈ જલ્દી રહેવા માગે છે. આપ સમજી શકશો કે આઈ. જી. પી. ની ઈચ્છા પ્રમાણે જ આમ થયેતું હશે. બલ્કે ન્યારે સરકારને સનાહ મગે કે આપરેશન કર્યું જ છૂટકા છે ત્યારે એ કરાવશે કે જોઈએ તે સગવડ આપશે ત્યાં સુધી પીડા જોગવાઈ એ સાતું છે. દો. વર્ષ જોગવી તો વળી વધારે પણ આવી રીતે મુશ્કેલીમાં એ મામ ન થાય જિ. ડગીને જોખમ લાગે એવું કંઈ થશે તો તો સરકાર પોતે જ જે કરવું હશે તે કરાવશે અને જોખમ નહીં હોય તો પી. ડ. વેઠવી એ તો આપણું કતવ્ય જ છે ને? વેડવા આવ્યા છીએ અને વેડ્યું એમાં શું? આપ આ સબધમાં નિશ્ચિત રહો. એમ હજી હું મને કશું થવાનું નથી બધી જોઈતી અનુજ્ઞા મળ્યા સિવાય

આ કામ કરાવવાનો આપ આગ્રહ ન કરો! આ સબધમાં સરકારમાં આપ કશું જ ન લખો અથવા બહાર કશું જ આદેશન ન થાય એવી મારી ખાસ વિનતી છે. હું જોયેલા માટે ૨૬ ડું એવું બહાર આવે એથી મને ભારે શરમ લાગે અને મારી એવી નાવેશી તો આપ નહીં જ થવા દો. સરકારને જ્યાં સુધી એના ડોક્ટરે એની સનાહ નહીં આપે કે ઓપરેશન કર્યા સિવાય ઇટકા નથી ત્યાં સુધી એ મોઢનું નહીં માને અને બિહારીને જ્યારે જોખમ જેવું લાગે ત્યારે તો એના જ ડોક્ટરે અને આઈ જી પી પણ જરૂર એવી સનાહ આપશે પણ એવો વખત આવવાનો જ નથી એટલે માત્ર પીડા વેઠવાથી જ કટાણીને ધમપટાડા શા માટે કરવા જોઈએ? મેં ડોક્ટરને બોલાવવાની માગની કરી છે તે સ્વીકારારો તો તેમને મળી બધી હકીકતની તેની સાથે ચર્ચા કરી ક્યાં ડોક્ટર પાસે ઓપરેશન કરાવવું અને તે માટે શી સવગડ જોઈએ એ બધું જાણી લઈ, સરકારને ઉવગ્નો જવાબ હું આપીશ અને તેની આપને ખબર આપીશ આપ જરાય ચિંતા ન કરો!

૧૧

વલ્લભભાઈના પ્રશ્નમાં

સરદારનાં નાકના ઓપરેશનની કહાણી એવી છે કે એમને યરવડામાં નાકની બહુ હેરાનગતિ થતી હતી એટલે સરકાર તરફથી પૂનાની સાસન હોસ્પિટલના નામના ખાસ ડોક્ટર પાસે એમને તપાસરાખ્યા એણે અને સિવિન સર્જન એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે ઓપરેશન કરાવવામાં આવે તો હાયદો થવા સભર છે એટલે સરદારે પોતાના ડોક્ટર દેશમુખને બોલાવરાવી તેમની પાસે પોતાની તબિયત તપાસરાખી 'ડિક્લેક્ટેડ નેશન સેપ્ટમ' માટે ઓપરેશન કરાવવાની તેમણે પણ સનાહ આપી સાથે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે ઓપરેશન મુખર્ષમાં કરાવવામાં આવે તો સારું તે ઉપરથી આઈ જી પી એ સરદારને પુછા યુ કે તમે ઓપરેશન જલદી કરાવવા ઇચ્છો છો કે કેમ? સરદારે હા પાડી પણ તેઓ તો દિલ્હી સરકારના ટ્રેડી હતા એમણે દિલ્હી સરકારનો હુકમ મેળવવો જોઈએ દિલ્હી સરકારે તા ૨૦-૬-'૩૩ના રોજ જણા યુ કે પૂનાની સાસન હોસ્પિટલમાં ઓપરેશન કરાવવાની સરદારની ઇચ્છા હોય તો ત્યાં ઓપરેશનની સગવડ કરી આપવામાં આવશે પણ મીજી કોર્ષ ઇસ્પિતાનમાં અથવા પૂનાની બહાર ઓપરેશન માટે તેમને લઈ જવામાં આવશે નહીં વળી તા ૨૧મી એપ્રિલે આસન હોસ્પિટલના સિવિનસર્જન તથા નામના દરદના ખાસ ડોક્ટર મડનિકે તેમને તપાસીને એવો અભિપ્રાય આપેનો છે કે ઓપરેશન એન્ટમ ધરવું જ જોઈએ એ જરૂરનું નથી એટલે જે મિ પટેલને પોતાના ડોક્ટર પાસે ઓપરેશન કરાવવું હતું તો તેને અગે જે ખર્ચ થશે તે તેમને જે લઘ્યાની રકમ

આપવામાં આવે છે તેમાંથી કંઈ વધેલી રકમ હશે તો તેમાંથી, નહીં તો ખીલ રીતે મિ. પટેલે પોતે આપવું પડશે. મિ. પટેલને એ પણ જણાવવું કે ઓપરેશન સફળ થાય કે નહીં તેની તમામ જવાબદારી ઓપરેશન કરનાર મિ. પટેલના ડોક્ટર ઉપર રહેશે, સરકાર ઉપર કરી નહીં રહે. આના જવાબમાં સરદારે સરકારને જણાવ્યું કે, 'ઓપરેશન કરાવવું એ સલાહ ભરેલું છે કે કેમ એ જાણતમાં કંઈ ગેરસમજ થયેલી લાગે છે. જેલના ડોક્ટરોએ ગયા એક વર્ષ કરતાં વધુ વખત સુધી જે ઉપાયો સૂચવ્યા તે મેં કર્યાં છે. અને તેની કરી અસર ના થઈ ત્યારે તેમણે જ ડોક્ટર મંડલિકની સલાહ લીધી હતી. સિવિલ સર્જન તથા ડૉ. મંડલિકે મને એની સલાહ આપી ન હોત કે ઉત્તમ ઉપાય ઓપરેશન કરાવી નાખવું એ જ છે, તો મેં મારા ખાનગી ડોક્ટર, ડૉ. દેશમુખ ખામે તપાસાવવાની માગણી પણ ન કરી હોત. હવે સરકારની પરવાનગીથી મારા દાક્ટરે મને તપાસીને એવી સલાહ આપી છે કે ઓપરેશન જરૂરી છે. પણ નાકનું ઓપરેશન બહુ નાજુક હોય છે. પહેલાં એક વખત મેં ઓપરેશન તથા કોટેરીએશન કરાવેલું છે. એટલે ફરી મારે ઓપરેશન કરાવવું હોય તો ઉત્તમ સગવડ મળે, જેથી નિષ્ફળતાનો ભય ન રહે, એની સ્થિતિમાં જ મારે ઓપરેશન કરાવવું છે. પરંતુ સરકારના હુકમ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ઓપરેશન કરનાર સર્જન મારો રાખવામાં આવે તોપણ તેને તેઓ ખૂબ મર્યાદિત સગવડ આપવા ઇચ્છે છે અને ઓપરેશનની જવાબદારીનો ભાર તેના ઉપર નાખવા ઇચ્છે છે. આ સ્થિતિમાં મારા ડોક્ટરોની સલાહ લીધા વિના હું કાંઈ નિર્ણય કરી શકતો નથી.'

આ ઉપરથી ડૉ. દેશમુખ અને ડૉ. દામાણી સરદારને સરકારની પરવાનગીથી અગિયારમી જુલાઈએ ફરી તપાસી ગયા. તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો કે, "ઓપરેશન બે કે ત્રણ હપ્તે કરવું પડશે અને ક્યાં પછી પણ બહુ કાળજીપૂર્વક સંભાળ રાખવી પડશે એટલે અમે મુખર્ષિમાં જ ઓપરેશન કરાવવાની સલાહ આપીએ છીએ." આ સલાહ સરકારે સ્વીકારી નહીં. પણ પૂનામાં સાસુન હોસ્પિટલમાં જે સગવડ જોઈએ તે આપવા કહ્યું સરદારે રદમી જુલાઈએ છેવટનો જવાબ લખી નાખ્યો કે, 'મારા ડોક્ટરો જ અહવાડિયાં પૂના આવેને રોકાઈ શકે એમ નથી. જોકે મારા પીડા વધતી જાય છે, અને દરદ અસહ્ય થતું જાય છે પણ સરકારને એના પોતાના ડોક્ટરો ન્યાં સુધી મારા ઓપરેશન વિષે સલાહ ન આપે ત્યાં સુધી એ પીડા મારે વેઠે જ છૂટકો છે.' આમ નાકના ઓપરેશનનું આ પ્રકરણ પતી ગયું. બહાર આવ્યા પછી છેક ૧૯૩૫માં સરદાર ઓપરેશન કરાવી શકેલા.

આ કામ કરાવવાનો આપ આગ્રહ ન કરશો આ સભામાં સરકારમાં આપ કશું જ ન લખો અગર બહાર કશું જ આંદોલન ન થાય એવી મારી ખાસ વિનતી છે હું જેમમાં માદો રહુ છું એવું બહાર આને એવી મને લાગે શરમ લાગે અને મારી એવી નાનેશી તો આપ નહીં જ થવા દો સરકારને ત્યાં સુધી એના ડોક્ટરો જેવી સલાહ નહીં આપે કે ઓપરેશન કર્યા સિવાય છાંકો નથી, ત્યાં સુધી એ મેઈન્ટ નહીં માને અને જિંદગીને ત્યાં મોખમ જેવું વાગશે ત્યારે તો એના જ ડોક્ટરો અને આઈ જી પી પણ જરૂર એવી સલાહ આપશે પણ અત્યે વખત આવવાનો જ નથી એટલે માત્ર પીડા વેડવાથી જ કંટાળીને ધમપળા શા માટે કરવા જોઈએ ? મેં ડોક્ટરને જોવાવવાની માગણી કરી છે તે સ્વીકારાશે તો તેમને મળી, બધી હકીકતની તેની સાથે ચર્ચા કરી કયા ડોક્ટર પાસે ઓપરેશન કરાવવું અને તે માટે શી સવગડ જોઈએ એ બધું ભણી લઈ, સરકારને ઉત્તરનો જવાબ હું આપીશ અને તેની આપને ખબર આપીશ આપ જરાય ચિંતા ન કરશો.

નિ

વલ્લભભાઈના પ્રશ્નમાં

સરદારના નાકના ઓપરેશનની કહાણી એવી છે કે એમને મરવડામાં નાકની બહુ હેરાનગતિ થતી હતી, એમને સરકાર તરફથી પૂનાની સાસુત હોસ્પિટલના નાકના ખાસ ડોક્ટર પાસે એમને તપાસરાખ્યા એણે અને સિવિલ સર્જન એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે ઓપરેશન કરાવવામાં આવે તો હાયદો થવા સભવ છે એટલે સરદારે પોતાના ડોક્ટર દેશમુખને બોલાવરાવી તેમની પાસે પોતાની તમિલ તપાસણી 'ડીફેક્ટેડ નેક્રલ સેપ્ટમ' માટે ઓપરેશન કરાવવાની તેમણે પણ સલાહ આપી સાથે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે ઓપરેશન મુખર્ષિમાં કરાવવામાં આવે તો સારું તે ઉપરથી આઈ જી પી એ સરદારને પુછાવ્યું કે તમે ઓપરેશન જાનવી કરાવવા ઇચ્છો છો કે કેમ ? સરદારે હા પાડી પણ તેઓ તો દિલ્લી સરકારના ડેઈ હતા એમને દિલ્લી સરકારનો હકમ મેળાવે જોઈએ દિલ્લી સરકારે તા ૨૦-૬-૩૩ના રોજ જણાવ્યું કે પૂનાની સાસુત હોસ્પિટલમાં ઓપરેશન કરાવવાની સરદારની ઇચ્છા હોય તો ત્યાં ઓપરેશનની સગવડ કરી આપવામાં આવશે પણ બીજી કોઈ હોસ્પિટલમાં અથવા પૂનાની બહાર ઓપરેશન માટે તેમને લઈ જવામાં આવશે નહીં વળી તા ૨૧મી એપ્રિલે સાસુત હોસ્પિટલના સિવિલ સર્જન તથા નાખા દરદના ખાસ ડોક્ટર મર્ડિને તેમને તપાસીને એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે ઓપરેશન એકદમ કરવું જ જોઈએ એ જરૂરનું નથી એટલે જો મિ પટેલને પોતાના ડોક્ટરો પાસે ઓપરેશન કરાવવું હશે તો તેને અગે જે ખર્ચ થશે તે તેમને જે ભરવાની રકમ

આપવામાં આવે છે તેમાંથી કંઈ વધેલી રકમ હશે તો તેમાંથી, નહીં તો ખીજી રીતે મિ. પટેલે પોતે આપવું પડશે. મિ. પટેલને એ પણ જણાવવું કે ઓપરેશન સફળ થાય કે નહીં તેની તમામ જવાબદારી ઓપરેશન કરનાર મિ. પટેલના ડોક્ટર ઉપર રહેશે, સરકાર ઉપર કશી નહીં રહે. આના જવાબમાં સરદારે સરકારને જણાવ્યું કે, 'ઓપરેશન કરાવવું એ સલાહ ભરેલું છે કે કેમ એ બાબતમાં કંઈ ગેરસમજ થયેલી લાગે છે. જેલના ડોક્ટરોએ ગયા એક વર્ષ કરતાં વધુ વખત સુધી જે ઉપાયો મૂક્યા તે મેં ક્યાં છે. અને તેની કશી અસર ના થઈ ત્યારે તેમણે જ ડોક્ટર મંડલિકની સલાહ લીધી હતી. સિવિલ સર્જન તથા ડો. મંડલિકે મને એવી સલાહ આપી ન હોત કે ઉત્તમ ઉપાય ઓપરેશન કરાવી નાખવું એ જ છે, તો મેં મારા ખાનગી ડોક્ટર, ડો. દેશમુખ પાસે તપાસાવવાની માગણી પણ ન કરી હોત. હવે સરકારની પરવાનગીથી મારા દાકતરે મને તપાસીને એવી સલાહ આપી છે કે ઓપરેશન જરૂરી છે. પણ નાકતુ ઓપરેશન બહુ નાજુક હોય છે. પહેલાં એક વખત મેં ઓપરેશન તથા કોટેરીઝેશન કરાવેલું છે. એટલે ફરી મારે ઓપરેશન કરાવવું હોય તો ઉત્તમ સગવડ મળે, જેથી નિષ્ફળતાનો ભય ન રહે, એવી સ્થિતિમાં જ મારે ઓપરેશન કરાવવું છે. પરંતુ સરકારના હુકમ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ઓપરેશન કરનાર સર્જન મારે રાખવામાં આવે તો પણ તેને તેઓ ખૂબ મર્યાદિત સગવડ આપવા ઇચ્છે છે અને ઓપરેશનની જવાબદારીનો ભાર તેના ઉપર નાખવા ઇચ્છે છે. આ સ્થિતિમાં મારા ડોક્ટરોની સલાહ લીધા વિના હું કંઈ નિર્ણય કરી શકતો નથી.'

આ ઉપરથી ડો. દેશમુખ અને ડો. દામાણી સરદારને સરકારની પરવાનગીથી અગિયારમી જુલાઈએ ફરી તપાસી ગયા. તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો કે, 'ઓપરેશન એ કે ત્રણ હપ્તે કરવું પડશે. અને ક્યાં પછી પણ બહુ કાળજીપૂર્વક સંભાળ રાખવી પડશે એટલે અમે મુબર્કમાં જ ઓપરેશન કરાવવાની સલાહ આપીએ છીએ' આ સલાહ સરકારે સ્વીકારી નહીં. પણ પૂનામાં સાક્ષત હોસ્પિટલમાં જે સગવડ જોઈએ તે આપવા કહ્યું સરદારે રહમી જુલાઈએ ઉવટનો જવાબ લખી નાખ્યો કે, 'મારા ડોક્ટરો છ અઠવાડિયાં પૂના આવીને રોકાઈ શકે એમ નથી. જોકે મારી પીડા વધતી જાય છે, અને દરદ અસહ્ય થતું જાય છે. પણ સરકારને એના પોતાના ડોક્ટરો ન્યા મુંદી મારા ઓપરેશન વિષે સલાહ ન આપે ત્યાં સુધી એ પીડા મારે વેડવે જ છૂટકો છે.' આમ નાકતુ ઓપરેશનનું આ પ્રકરણ પતી ગયું. બહાર આવ્યા પછી છેક ૧૯૩૫માં સરદાર ઓપરેશન કરાવી શકેલા.

તા. ૧-૮-૩૩ના રોજ જ્યારે ગાંધીજીને અમદાવાદમાં પકડવામાં આવ્યા તે જ દિવસે સરદારને યરવડાથી ખસેડી નાશિક જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. નાશિક જેલમાં પોતાને અંગ્રેજી ઘણું જાણતાં મળતાં પણ ગુજરાતી એકે નહીં મળતું તે માટે 'મુખર્ષિ સમાચાર'ની સરદારે માગણી કરી ત્યારે સરકારે એમને 'જમજમશેદ' આપવા માંડ્યું. એ સંબંધી તથા ખીજા નાના નાના કંપડા સરકાર સાથે આપ્યાં જ કર્યાં. ખૂબ પત્રવ્યવહાર આવ્યો. સરકારની પરવાનગીથી જ પોતાના ડૉક્ટરને મુખર્ષિથી જોડાવી તેમણે દાંતની ટ્રીટમેન્ટ કરાવી હતી. અને તેનું ચિકિત્સા પોતાની માનિક ભથ્થાની રકમમાંથી જ આપવાનું હતું. જતાં ચિકિત્સા ઘણું ભારે છે એવો સરકારે વાંધો ઉઠાવ્યો. તે સંબંધી પણ ઘણી લખાપટ્ટી રહી. અને સરકારે પોતે મંજૂર રાખ્યા પ્રમાણે જ ચિકિત્સા રકમ આપવાનો આગ્રહ કર્યો. ત્યારે સરદારે તે સંબંધમાં પોતાના વકીલની સલાહ લેવાની માગણી કરી, તે સરકારે મંજૂર ન રાખી.

નાશિક જેલમાં એમને લઈ ગયા પછી એક નાનો પણ સરકારનું અપ્રદિત વર્તન જતાવનારો બનાવ બની ગયો તેની અહીં નોંધ લેવી જોઈએ. નાશિક જેલમાં શરૂઆતમાં તો સરદારને ત્યાંની દોસ્તિપટ્ટવની એક ખેરકમાં ગાખ્યા, અને સોખતી તરીકે શ્રી મંગળદાસ પકવામાને તેમની સાથે રાખવામાં આવ્યા. પણ ઘોડા જ દિવસ પછી બનાવટી સહીઓ કર્યા માટે જેને પાંચ વર્ષની જેલની સજા થયેલી એના એક કેદીને એમની ખરાકમાં રાખવામાં આવ્યો. ખરી રીતે તો સરદારને અવગ કોટડી આપવી જોઈએ. પણ શ્રી મંગળદાસ તો પોતાના અંગત માણસ અને ખરાક જરા મોટી અને સગરડયાળી હતી એટલે સરદારે વાંધો ઉઠાવેલો નહીં. પણ ચોપીમે કસાક ગુનેગાર કેદીને આવી રીતે પોતાની સાથે રાખવામાં આવે એ સ્વાભાવિક રીતે ત્રાસરૂપ લાગે એટલે સરદારે મુખરિન્ટેન્ડેન્ટને એની મામે પોતાનો વાંધો જણાવ્યો. મુખરિન્ટેન્ડેન્ટની દાનત તો કદાચ એવી હતી કે મંગળદાસ પકવામાને જલ્દે પેલા ગુનેગાર કેદીને સરદારની સાથે રાખી તેમને મોખતી આપ્યો છે એમ કહેવડાવવું. પણ સરદારે વાંધો ઉઠાવ્યો એટલે દોસ્તિપટ્ટ વિભાગમાંથી ખસેડી તેમને ખીજા વિભાગમાં અવગ કોટડીમાં લઈ ગયા. ત્યાં દોસ્તિપટ્ટ જેવી જગહ ન હતી જતાં મંગળદાસ પકવામાને મોખતી તરીકે એ વિભાગમાં ગાખ્યા હતા એટલે સરદારને કરોડ વાંધો ઉઠાવવા જેવું હતું નહીં. પણ શ્રી મંગળદાસ તેમની સજા પૂરી થતાં તા. ૮મી સપ્ટેમ્બરે છૂટી થયા. એટલે એ આખા વિભાગમાં સરદાર એકલા પડ્યા. સોખતી આપવા માટે તેમણે મુખરિન્ટેન્ડેન્ટને વાન કરી પણ એ રાજદારી

કેદીઓમાંથી કેદીને આપવા રાજી ન હતો. એટલે સરદારને મુંબઈ સરકારના હોમ મેમ્બરને લખવું પડ્યું. તેને જણાવ્યું કે,

“તમે સભા તરીકે મને એકાંતમાં રાખવા ઇચ્છતા હો તો હું વાંધો ન લઠાવી શકું, પણ એકાંત સભાને પાત્ર થવા જેવું મેં કશું કશું નથી. વળી મારી તબિયત સારી હોય તો હું એકાંતની તકલીફને ગણકારું એવો નથી, પણ નાકની તકલીફને લીધે મારે કેટલીય રાત આખી જગતા અને બેઠા રહીને ગાળવી પડે છે. વળી મારી પાસે કોઈ સોબતી હોય તો મારી બીમારીમાં હું તેની પાસે કંઈ લખાવું અથવા વંચાવુંથે ખરો. મારી આંખી નાદુરસ્ત તબિયતમાં બિલકુલ એકાંતમાં રહેવાનો બોલો મારી ઉપર નાખવો એ થોડાંય નથી. આ જેલમાં રાજ્યદ્વારી કેદીઓ ધણા છે. તેમાંથી એક અથવા બેની સોબત મને આપવામાં આવે તો મને ધણી આસાએશ મને એમ છે.”

આ કાગળ ગયા પછી થોડા દિવસે ડૉ. ચંદુલાલ દેસાઈને રોજતી તરીકે એમની સાથે રાખવામાં આવ્યા,

સરદાર યરવડામાં હતા ત્યારે જ '૩૨ ના નવેમ્બરમાં એમનાં માનુશ્રીનું અવસાન થયેલું. તે વખતે તો ગાંધીજી અને મહાદેવભાઈ એમની સાથે હતા. નાશિક જેલમાં ગયા પછી બેએકે મહિનામાં એટલે તા. ૨૨-૧૦-'૩૩ ના રોજ પોતાના મોટાભાઈ નામદાર શ્રી વિઠ્ઠલભાઈનું પરદેશમાં સર્ગ-સંબંધીઓથી દૂર એવી વિષમ હાલતમાં અવસાન થયું. નામદાર વિઠ્ઠલભાઈને ૧૯૩૧ના જાન્યુઆરીમાં એમની તબિયતને કારણે એમની સભા પૂરી થતાં પહેલાં છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા એમને પેટનું ઓપરેશન કરાવવાની બહુ જરૂર હતી. તે ઓપરેશન બહુ ગંભીર હતું એટલે તે માટે તેઓ તરત જ વિધેના ગયા. ત્યાં એમની તબિયત પૂરી સુધરી ન સુધરી એવી હાલતમાં તેઓ અમેરિકા જઈ આવ્યા. ત્યાં હિંદુસ્તાનની હાલત વિષે તેમણે અનેક ભાષણો આપ્યાં. એ બોલે તેમની તબિયત સહન કરી શકી નહીં. પાછા વિધેના આવી ત્યાંની હોસ્પિટલમાં દાખલ થયા. પણ દીવામાં તેલ ખૂટી ગયું હતું એટલે થોડા જ વખતમાં એમનો જીવનદીપ હોલવાઈ ગયો. તેમના અવસાન માટે દિલાસોજી બતાવનારા પુષ્કળ તારો અને કાગળો સરદાર ઉપર આવ્યાં. જેલમાંથી એ બધાને જવાબ આપી શકાય નહીં, એટલે તેમણે નીચેનો સંદેશો વર્તમાનપત્રોમાં છાપવા માટે સરકાર ઉપર મોકલી આપ્યો :

“મારી ઉપર વિઠ્ઠલભાઈના અવસાન બદલ દિલાસોજી અને લાગણી બતાવનારા પુષ્કળ કાગળો (દેશના નુદા નુદા ભાગ્યોમાંથી, અદાદેશ અને લ કાથી પણ) આવ્યાં છે તે બધાને (અહીંથી) વ્યક્તિગત જવાબ આપવાનું મારે માટે શક્ય નથી. તેથી મારા પ્રત્યે જ્યેએન દિલાસોજી બતાવી છે તેમનો (બહેર રીને) આમાર માનવાની આ તક હું લઉં છું. (મારા દુઃખમાં લાખો માણસો ભાગ લેનારા છે એના કરતાં વધારે મોટું આશાસન મને બીજું શું હોઈ શકે?)”

તા. ૧-૮-૩૩ના રોજ જ્યારે ગાંધીજીને અમદાવાદમાં પકડવામાં આવ્યા તે જ દિવસે સરદારને પરવડાથી ખસેડી નાશિક જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. નાશિક જેલમાં પોતાને અગ્રેજી ઘણાં છાંપાં મળતાં પણ ગુજરાતી એકે નહીં મળતું તે માટે 'મુબઈ સમાચાર ખી સરદારે માગણી કરી ત્યારે સરકારે એમને 'નમેઝમશેદ' આપવા માંડ્યું. એ સંબંધી તથા ખીજા નાના નાના કાંઈ સરકાર સાથે ચાલ્યાં જ કર્યાં. ખૂબ પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. સરકારની પરવાનગીથી જ પોતાના ડોક્ટરને મુબઈથી બોલાવી તેમણે દાંતની ટ્રીટમેન્ટ કરાવી હતી. અને તેનું બિલ પોતાની માસિક ભથ્થાની રકમમાંથી જ આપવાનું હતું. છતાં બિલ ઘણું ભારે છે એવો સરકારે વાંધો ઉઠાવ્યો. તે સંબંધી પણ ઘણી લખાપટ્ટી થઈ. અને સરકારે પોતે મંજૂર રાખ્યા પ્રમાણે જ બિલની રકમ આપવાનો આગ્રહ કર્યો. ત્યારે સરદારે તે સંબંધમાં પોતાના વકીલની સલાહ લેવાની માગણી કરી, તે સરકારે મંજૂર ન રાખી.

નાશિક જેલમાં એમને લઈ ગયા પછી એક નાનો પણ સરકારનું અપ્રદિત વર્તન બતાવનારો બનાવ બની ગયો તેની અહીં નોંધ લેવી જોઈએ. નાશિક જેલમાં સહઆતમાં તો સરદારને ત્યાંની હોસ્પિટલની એક બેરેકમાં રાખ્યા, અને સોબતી તરીકે શ્રી મંગળદાસ પકવાસાને તેમની સાથે રાખવામાં આવ્યા. પણ થોડા જ દિવસ પછી બનાવટી સ્ત્રીઓ કાઢવા માટે જેને પાંચ વર્ષની જેલની સજા થયેલી એવા એક કેદીને એમની બરાકમાં રાખવામાં આવ્યો. ખરી રીતે તો સરદારને અલગ કોટડી આપવી જોઈએ. પણ શ્રી મંગળદાસ તો પોતાના અંગત માણસ અને બરાક જરા મોટી અને સગવડવાળી હતી એટલે સરદારે વાધો ઉઠાવેલો નહીં. પણ ચોવીસે કલાક ગુનેગાર કેદીને આવી રીતે પોતાની સાથે રાખવામાં આવે એ સ્વાભાવિક રીતે ત્રાસરૂપ લાગે એટલે સરદારે મુપરિન્ટેન્ડેન્ટને એની સામે પોતાનો વાંધો જણાવ્યો. મુપરિન્ટેન્ડેન્ટની દાનત તો કદાચ એવી હશે કે મંગળદાસ પકવાસાને બદલે પેલા ગુનેગાર કેદીને સરદારની સાથે રાખી તેમને સોબતી આપ્યો છે એમ કહેવડાવવું. પણ સરદારે વાધો ઉઠાવ્યો એટલે હોસ્પિટલ વિભાગમાંથી ખસેડી તેમને ખીજા વિભાગમાં અલગ કોટડીમાં લઈ ગયા ત્યાં હોસ્પિટલ જેવી સગવડ ન હતી છતાં મંગળદાસ પકવાસાને સોબતી તરીકે એ વિભાગમાં રાખ્યા હતા એટલે સરદારને કરો વાધો ઉઠાવવા જેવું હતું નહીં. પણ શ્રી મંગળદાસ તેમની સજા પૂરી થતા તા. ૯મી સપ્ટેમ્બરે છૂટી ગયા. એટલે એ આખા વિભાગમાં સરદાર એકલા પડ્યા. સોબતી આપવા માટે તેમણે મુપરિન્ટેન્ડેન્ટને વાત કરી પણ એ રાજદારી

કેદીઓમાંથી કોઈને આપવા રાજી ન હતો. એટલે સરદારને મુંઝાઈ સરકારના હોમ મેમ્બરને લખવું પડ્યું. તેને જલ્લાબ્યું કે,

“તમે સખ તરીકે મને એકાંતમાં રાખવા ઇચ્છતા હો તો હું વાંધો ન લઠાવી શકું, પણ એકાંત સખને પાત્ર થવા જેવું મેં કશું કયું નથી. વળી મારી તબિયત સારી હોય તો હું એકાંતની તકલીફને ગણકારું એવો નથી, પણ નાકની તકલીફને લીધે મારે કેટલીય રાત આખી જગત્ત અને બેડા રહીને ગાગવી પડે છે. વળી મારી પાસે કોઈ સોજતી હોય તો મારી બીમારીમાં હું તેની પાસે કંઈ લખાવું અથવા વચાવુંયે ખરો. મારી આંખી નાદુરસ્ત તબિયતમાં બિલકુલ એકાંતમાં રહેવાનો બોલો મારી ઉપર નાખવો એ ચોખ્ખું નથી. આ જેલમાં રાજદ્વારી કેદીઓ ધણા છે. તેમાંથી એક અથવા બેની સોજત મને આપવામાં આવે તો મને ધણી આસાએશ મળે એમ છે.”

આ કાગળ ગયા પછી થોડા દિવસે ડો. ચંદુલાલ દેસાઈને સોખતી તરીકે એમની સાથે રાખવામાં આવ્યા,

સરદાર યરવડામાં હતા ત્યારે જ '૩૨ ના નવેમ્બરમાં એમનાં માતૃમીનું અવસાન થયેલું. તે વખતે તો ગાંધીજી અને મહાદેવભાઈ એમની સાથે હતા. નાશિક જેલમાં ગયા પછી બેએક મહિનામાં એટલે તા. ૨૨-૧૦-'૩૩ ના રોજ પોતાના મોટાભાઈ નામદાર શ્રી વિઠ્ઠલભાઈનું પરદેશમાં સર્ગ-સંબંધીઓથી દૂર એની વિપત્તિ હાલતમાં અવસાન થયું. નામદાર વિઠ્ઠલભાઈને ૧૯૩૧ના જાન્યુઆરીમાં એમની તબિયતને કારણે એમની સખ પૂરી થતાં પહેલાં છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. એમને પેટનું ઓપરેશન કરાવવાની બહુ જરૂર હતી. તે ઓપરેશન બહુ ગંભીર હતું એટલે તે માટે તેઓ તરત જ વિથેના ગયા. ત્યાં એમની તબિયત પૂરી સુધરી ન સુધરી એવી હાલતમાં તેઓ અમેરિકા જઈ આવ્યા. ત્યાં હિંદુસ્તાનની હાલત વિષે તેમણે અનેક લાખણો આપ્યાં. એ બોલે તેમની તબિયત સહન કરી શકી નહીં. પાછા વિથેના આવી ત્યાંની હોસ્પિટલમાં દાખલ થયા. પણ દીવામાં તેલ ખૂટી ગયું હતું એટલે થોડા જ વખતમાં એમનો જીવનદીપ હોલવાઈ ગયો. તેમના અવસાન માટે દિલાસોજી બતાવનારા પુસ્કળ તારો અને કાગળો સરદાર ઉપર આવ્યા. જેલમાંથી એ બધાને જવાબ આપી શકાય નહીં, એટલે તેમણે નીચેનો સદેશો વર્તમાનપત્રોમાં છાપવા માટે સરકાર ઉપર મોકલી આપ્યો :

“મારી ઉપર વિઠ્ઠલભાઈના અવસાન બદલ દિલસોજી અને લાગણી બતાવનારા પુસ્કળ કાગળો (દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી, બક્ષદેશ અને લ કાથી પણ) આવ્યા છે તે બધાને (અહીંથી) વ્યક્તિગત જવાબ આપવાનું મારે માટે શક્ય નથી. તેથી મારા પ્રત્યે જેઓએ દિલાસોજી બતાવી તેમનો (બહેર રીને) આભાર માનવાની આ વક હું લક છું. (મારા કુખમાં લાખો માણસો લાગ લેનારા છે એના કરતાં વધારે મોટું આશ્વાસન મને બીજાં શું હોઈ શકે ?)”

ઉપરના સંદેશામાથી કૌસમા મૂકેલા શબ્દો કાઢી નાખ્યાને સંદેશો છાપવો હોય તો છપાવી શકાશે એમ સરકાર તરફથી રાજદ્વારી ઠેઠી શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલને જણાવવામાં આવ્યું. સરદારે એના જવાબમાં જણાવ્યું કે મારા આવા નિર્દોષ સંદેશામા પણ કાપફૂપ કરવાથી તે અચોક્કસ, ભુટ્ટો અને અર્થહીન થઈ જાય છે, એટલે એ ન છપાવવાનો હું નિર્ણય કરું છું.

૫મી તા ૯-૧૧-૩૩ ના રોજ નામદાર વિદ્વલભાઈનું શખ વિચેનાથી મુખર્ષિ લાવવામાં આવ્યું. માર્સેલથી શખને લઈ જતી સ્ટીમર ઊપડે તે પહેલાં શ્રી સુભાષ બોઝે ગાંધીજી, જેઓ હરિજનપાત્રામાં હતા તેમને તાર કપો કે વિદ્વલભાઈની અતિમ ક્રિયા વલ્લભભાઈને હાથે થાય એ ઈચ્છુ છે, માટે તમે એની વ્યવસ્થા કરો. ગાંધીજીએ તા. ૨૮-૧૦-'૩૩ ના રોજ છાપા જોઈને નિવેદન બહાર પાડીને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો કે, 'સરદાર પેરલ ઉપર છૂટા થયાની અરજી નહીં કરે એમ હું માતૃ છું અને તેથી તેમને હાથે અતિમ ક્રિયા થાય એ શક્ય લાગતું નથી.' છતાં બહારના કેટલાક મિત્રોએ સરકારમાં લખાણ કર્યું તે ઉપરથી જીમી નવેમ્બરની રાત્રે સરદારને જણાવવામાં આવ્યું કે વિદ્વલભાઈની અતિમ ક્રિયા કરવા માટે તમને નીચેની શરતે છોડવામાં આવશે -

૧. તમે શ્રી વિદ્વલભાઈની અતિમ ક્રિયા કરી શકો તે માટે જેટલો વખત આવશ્યક હોય તેટલા વખતને માટે તમને છોડવામાં આવશે. પણ તમારે એવી બાબતો આપવી પડશે કે તમે બહાર હો તે દરમિયાન તમે કોઈ રાજદ્વારી બાબત કરશો નહીં તેમ જ કોઈ રાજદ્વારી પ્રશ્નિમા ભાગ લેશો નહીં. ક્રિયા થઈ ગયા પછી નહીં કરેલે સ્થળે અને સમયે તમે ઠાજર થઈ જશો. જેથી તમને ફરી પકડવામાં આવે.

૨. તમને તા ૯મી ને ગુરુવારે સવારે નાસિક જોવામાં છોડવામાં આવશે.
૩. તા. ૧૧મી ને શનિવારે મુખર્ષિથી નાસિક માટે સવારે ૭-૧૫ વાગ્યે જિલ્લાની ટ્રેનમાં બેસીને તમારે નાસિક આવડું જેઈશો એ ટ્રેન ૧૦-૧૫ વાગ્યે નાસિક પહોંચે છે તે વખતે સ્ટેશન ઉપર એક પોલીસ અમલદાર ઠાજર કરશે. ટ્રેનમાંથી જિલ્લાને તમારે એને ઠવાયે થઈ જવું જેઈશે.

સરદારે જવાબ આપ્યો કે, 'આની કોઈ શરતે હું બહાર જ્યાં ઈચ્છું નથી તમારે મને છોડવો હોય તો મિલગરતે છોડો અને જ્યારે ફરી પકડવો હોય ત્યારે હું જ્યાં હોઉ ત્યાંથી તમે મને પકડી શકો છો. પણ હું મારી મેગે પોલીસને દવાલે થતા જવાનો નથી આ પ્રસંગે બહાર મારી પત્ની જરૂર છે એ હું જાણું છું. પણ આમ અથવા સ્વમાનને એવે મારે બહાર જવું નથી.' તા ૧૦મીએ નામદાર વિદ્વલભાઈની બહુ મોટી સ્મશાનવાળા મુખર્ષિમાં નીકળી તે વખતે મહિમદેન બહાર હતાં એટલે તેઓ તેમાં ભાગ

લઈ શક્યાં. ડાહ્યાભાઈને હાથે શળને અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. તે વખતે શ્રીમતી સરોજિનીદેવીએ બહુ હૃદયદ્રાવક ભાષણ કર્યું. વિઠ્ઠલભાઈના અવસાનથી સરદારને થયેલી લાગણીનો અને પોતાની મન સ્થિતિનો કંઈક ખ્યાલ તેમણે તા. ૨૧-૧૧-૩૪ના રોજ શ્રી મયુરાદાસ ત્રિકમજીને લખેલા નીચેના કાગળ ઉપરથી આવે છે :

“તમારો કાગળ મળ્યો હતો. પછી તો ચારે તરફથી આવતા તારો અને કાગળોના જવાબો આપવામાં પડી ગયો. ચિત્ત પણ કંઈક અસ્વસ્થ થયું. હવે કંઈ નથી. ચલાવું હતું તે થઈ ગયું. કોઈ કોઈ વાર સ્મરણ થઈ આવે છે. પણ એ બધું હવે વેદનાકર્તા નથી. આ કંઈક કાગળ ઠીકી આવડ્યે આ ફાની દુનિયા છોડી જવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તો એમાં શોક કરવા જેવું કશું નથી, એમ જીકે વિચાર કરતાં લાગ્યાં કરે છે. ઈશ્વરને ગમ્યું તે ખરું. જતા જતાં કુટુંબની, કામની અને મુદ્દકની આવડ વધારી ગયા છે એટલે હું હવે જરાયે ચિંતા કરતો નથી. પ્રથમ તો ખૂબ આરામ થયો. એમના જવા કરતાં પરદેશમાં જ્યાં કોઈ પાસે નહીં કે જેની પાસે પોતાનું ફિલ ખોલી શકાય એવે સ્થળે ગયા તેનો ખટકો મારા મનમાં ખૂબ થયો. પણ હવે એ વસ્તુનો શોક મિથ્યા છે. એમાંથી એક જ સીખવાનું છે કે છેલ્લી વડી ક્યારે આવશે તે કોઈ કળી શકતું નથી. તેથી મનમાં જે કંઈ કહેવા જેવું હોય તે અગાઉથી જ કહી રાખવું અને મન હળવું કરીને મોજથી ફર્યા કરવું. હું અત્યારે એ દશા ભોગવું છું. તેથી અતિગમ આનંદ રહે છે. આજે મારે જવાનું થાય તો કોઈને કંઈ કહેવાનું રહી ગયું હોય એવું નથી. આ સ્થિતિ અતિશય સુખકર છે એ હું અનુભવી રહ્યો છું. મારો સાથી (ડૉ. ચંદુલાલ દેસાઈ) પણ ઈશ્વરે એવો જ આપ્યો છે. તેથી ‘આજ ભાઈ હરખા, આપણે જેક સરખા’ એવી અમારી સ્થિતિ છે. . . .”

નામદાર વિઠ્ઠલભાઈએ મરતાં અગાઉ જ વિચેનામાં પોતાનું વસિયતનામું કરેલું, એમ પાછળથી ખબર પડી. આગળ ઉપર તે મોટી ચર્ચાનો અને હાઈકોર્ટના મુકદ્દમાનો વિષય થઈ પડ્યો સરદારે તેમાં મહત્વનો અને ઉદાર ભાગ ભજવ્યો. સમયના ક્રમ પ્રમાણે તેની વિગતો આપવાનું પછી આવે પણ માનસના ક્રમને અનુસરીને તે અહીં જ આપી દેવી ઠીક છે.

એ વસિયતનામામાં પોતાનાં સર્ગાસબંધીઓમાથી પોતાની સેવાશુશ્રૂષા કરનારને બહિસ તરીકે કેટલીક રકમો આપી દીધા બાદ બાકીની રકમ દેશની રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ માટે, ખાસ કરીને પરદેશમાં પ્રચારકાર્ય કરવા માટે શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝને સોંપી હતી વસિયતનામાની એ કલમના શબ્દો નીચે પ્રમાણે હતા.

“ઉપર જણાવેલી ચાર બહિસો આપી દીધા પછી મારી મિલકતમાંથી જે કાંઈ બાકી રહે તે શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ (જનકીનાથ બોઝના દીકરા) ઠેકાણુ ૧, ગુડબર્ન પાર્ક, કલકત્તા, તેમને સોંપી દેવી. મજૂર થી સુભાષચંદ્ર બોઝે એ રકમ જતો, અથવા તો પોને એક અથવા વધારે માણસોને નીચે તેમણે,

એમની સૂચના મુજબ હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ ઉન્નતિ અર્થે અને વધારે ઝાટુ તેા ખીન દેશોમાં હિંદુસ્તાનનાં કામના પ્રચાર કરવા માટે ખર્ચવાની છે.”

આ વસિયતનામાનો અમલ કરવા માટે ડોક્ટર પી. ટી. પટેલ તથા શ્રી ગોરધનભાઈ ઈ. પટેલને વહીવટકર્તા નીમ્યા હતા. થોડા વખતમાં ડોક્ટર પી. ટી. પટેલ મુજરી ગયા એટલે તેના એકમાત્ર વહીવટકર્તા શ્રી ગોરધનભાઈ પટેલ રહ્યા. શ્રી સુભાષભાઈએ આ વસિયતનામાનો યોગ્ય અમલ કરવામાં ધણી અડચણો નાખી. ધણી વખત મુઘી તેા અસવ વસિયતનામુ જ શ્રી ગોરધનભાઈને મોંઘું નહીં. બહુ વખતે જ્યારે સોંપું ત્યારે તેમણે એવો દાવો કર્યો કે આ વસિયતનામા પ્રમાણે મને જણાવેલી રકમ કુલમુખત્યારીથી મોંપી દીધેલી છે. મારે તે અમુક રીતે જ વાપરવી એવી જે શરત તેમાં લખેલી છે તે કાપદા પ્રમાણે મને અંધનકર્તા થતી નથી.

શરૂઆતમાં તેા આ બાબતમાં સરદારે બહુ નિસ્પૃહ અને તટસ્થવૃત્તિ રાખી હતી. પણ નાણાનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો એ બાબતમાં સુભાષભાઈએ ગાળા આવના માંડ્યા એટલે સરદારને એ કીક ન લાગ્યું. જે રીતે આ વસિયતનામા ઉપર વિદ્વલભાઈની સહી લેવામાં આવી હતી તેથી પણ સરદારને એ વિષે શંકાઓ ઊભી થવા માંડી હતી. વિદ્વલભાઈ જે દિવસે મુજરી ગયા તે જ દિવસે વસિયતનામુ અચેકું હતુ. તેમની એટલી મંબીર ખીમારી છતાં વસિયતનામા ઉપર તેમની સારવાર કરનારા દાકતરની સાક્ષી ન હતી. ત્રણે સાક્ષીઓ અંગાળીઓ હતા. અને એમાં એ તેા કેવળ વિદ્યાર્થીઓ હતા. તે વખતે શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈ, શ્રી વાલચંદ હીરાચંદ, શ્રી અંબાલાલ સારાભાઈ એ બધા સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં જ હતા. એટલે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોત તેા તેમને અંત સમયે હાજર રાખી શકાયા હોત અને વસિયતનામા ઉપર તેમની સાક્ષી લઈ શકાઈ હોત. પણ વીલના ખરાપણા વિષે તકરાર ઉઠાવીને સરદારને એ પૈસા વિદ્વલભાઈના કાપદેસર વારસો માટે એટલે કે પોતાના કુટુંબીઓ માટે જોઈતા ન હતા. એટલે એમણે તેા પોતાનાં કુટુંબીઓમાંથી જેમનો જેમનો વારસાહક પહોંચતો હતો તે બધાની સહીઓ મેળવી લીધી કે વિદ્વલભાઈના વસિયતનામામાં જે રકમ દેશકાર્ય માટે વાપરવાની કહી છે તેમાંથી અમારે એક પાઈ પણ જોઈતી નથી. આ પ્રકારની ચોક્કસાઈ કરીને તેમણે ગાંધીજીને કહ્યું કે તમે વચ્ચે પડો અને સુભાષભાઈને સમજાવો કે આ નાણાં કોંગ્રેસની કારેબારી સમિતિને અથવા તેા કોંગ્રેસના નેતાઓ જેમની સમિતિ નીમે તેમને દેશકાર્યમાં વાપરવા માટે સોંપી દેવામાં આવે. ૧૯૩૮ના ફેબ્રુઆરીમાં હરિપુરા (ગુજરાત) ખી કોંગ્રેસના સુભાષભાઈ પ્રમુખ હતા તે વખતે ગાંધીજીએ તથા મૌલાના અબુલકલામ આઝાદે સુભાષભાઈને

સમજવવાનો બહુ પ્રયત્ન કર્યો. પણ સુભાષબાણુએ માન્યું નહીં. એટલે વસિયતનામાના અંકેડીકચુટર શ્રી ગોરધનભાઈ પટેલને સરદારે સલાહ આપી કે તમારે હવે વસિયતનામાની કલમના અર્થ વિષે કોર્ટનો ફેંસલો મેળવ્યા સિવાય છૂટકો નથી. મુમર્દી હાઈકોર્ટમાં શ્રી ગોરધનભાઈની અરજીની સુનાવણી થઈ. તેમના તરફથી તથા વિઠ્ઠલભાઈના કાયદેસર વારસો તરફથી શ્રી ભૂતાભાઈ દેસાઈ, સર ચિમનલાલ સેતલવાડ વગેરે ઍરિસ્ટરો જિભા રહ્યા. સુભાષબાણુ તરફથી દેશમંદુ દાસના ભાઈ ઍરિસ્ટર શ્રી પી. આર. દાસ જિભા રહ્યા. લોહોમાં આ વિષે એટલો રસ ઉત્પન્ન થયો હતો કે કોર્ટનો ઓરડો ઠૂ ભગઈ ગયો. બને તરફના ધારાશાસ્ત્રીઓની દલીલો સાંભળીને કોર્ટે દરાવ્યું કે વસિયતનામાના શબ્દો જોતાં સુભાષબાણુને નાણાં ઉપર કૃલ અખત્યાર મળતો નથી. તેઓ પોતાની મરજીમાં આવે તેમ એનો ઉપયોગ કરી શકે નહીં. પણ તેમાં જે કામ જણાવ્યું છે તે માટે જ તેનો ઉપયોગ કરી શકે પરંતુ નાણાના ઉપયોગનો મુદ્દો અહીં જિભો થતો જ નથી. કારણ કે વસિયતનામામાં નાણાનો ઉપયોગ એવા અયોક્ષક કામ માટે કરવાનું લખેલું છે કે એ રૂરત કોર્ટ માન્ય રાખી શકતી નથી. એટલે વસિયતનામાનો આ ભાગ કોર્ટ રદખાતલ ગણે છે અને વિઠ્ઠલભાઈના વારસોને આ નાણાંના હકદાર ઠરાવે છે.

મુમર્દીની હાઈકોર્ટે ઉપર પ્રમાણેનો ફેંસલો તા ૧૪-૩-'૩૯ના રોજ બહાર પાડ્યો કે તરત એટલે તા. ૧૬-૩-'૩૯ના રોજ જાપાણેશું નિવેદન બહાર પાડીને સરદારે જાહેર ક્યું કે વિઠ્ઠલભાઈના અમે બધા વારસોએ નક્કી કર્યું છે કે એ રકમમાંથી એક પાઈ પણ અમારે ન લેવી પણ હિંદુસ્તાનની રાજકીય ઉન્નતિ અર્થે એ રકમ વાપરવા માટે એ રકમનું વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ સ્મારક ટ્રસ્ટ નામનું એક જાહેર ટ્રસ્ટ કરવું વસિયતનામામાં જે બક્ષિસો આપવાનું જણાવ્યું હતું તે આપી દીધા પછી લગભગ એક લાખ વીસ હજાર જેટલી રકમ ખાકી રહેતી હતી તા. ૧૧-૧૦-'૪૦ના રોજ તે વખતના કોંગ્રેસના પ્રમુખ મૌવાના અબુલ કલામ આઝાદને કાગળ લખીને કોંગ્રેસની કારોબારી વધી મુકામે મળી હતી ત્યાં એ આખી રકમ સરદારે મરનારની ઇચ્છા મુજબ ખર્ચવા માટે કોંગ્રેસ કારોબારીને સોંપી દીધી.

વત્સલ હૃદય

સામાન્ય રીતે સરદારને ક્ષામા કાગળો લખવાની ટેવ ન હતી જાહેર કામકાજને અંગે મગગો લખવા પડે તે જાણી વાત ગણ્યામ પરંતુ ૧૯૩૨થી ૧૯૩૪ સુધી યરવડા અને નાશિક જેલમાં રહ્યા ત્યારે તેમ જ ૧૯૪૦-૪૧માં વ્યક્તિગત સરિનમ લગ વખતે તથા ૧૯૪૨થી ૧૯૪૫માં અહમદનગર પ્રિન્સિપાલ નગરકેદ રહેના તે વખતે તેમણે કમ્પાસબંધીઓને તથા મિત્રોને બહુ સુદર અને ક્ષામા મગગો લખેના છે ગાંધીજી સાથે યરવડામાં સોળ મહિના રહ્યા તે દરમ્યાન ગાંધીજીનું જોઈ આ ટેવ તેમણે પાડી હોય એ સબલે છે

માણસનો પરિચય જોવો અગત્ય પત્ર યરદારમાં તથા અગત્ય વાતચીતમાં થાય છે તેવો તેના લેખો અથવા લાપ્સોમાં અથવા જાહેર કામકાજમાં થતો નથી એ પ્રસંગોએ જાણે તેવારી કરીને લોકો લખતા જોતા કે કામ કરતા હોય છે પણ અગત્ય પત્ર-યરદાર અંગે વાતચીતમાં માણસ સહજ રીતે લખતો અથવા જોલતો હોય છે તેથી તેમાં માણસના વ્યક્તિત્વનું એક જુદું જ અને વધારે સાચું દર્શન આપજીને થાય છે આ પ્રકરણમાં યરવડા તથા નાશિક જેલમાંથી સરદારે મળિમહેન તથા ગ્રહાભાર્ષિને લખેના કાગળોમાંથી થોડા ઉતારા આપવા ધારુ છું ખીજા મિત્રોને પણ એમણે ઘણા કાગળો લખેના હશે પણ તે મને અત્યારે મળી શક્યા નથી નહીં ગાંધીજી પાસેથી છટા પ થા પડી એ વચ્ચે બહુ નિમમિત અને કાગળો પત્ર યરદાર આવતો ગાંધીજીએ સરદાર ઉપર લખેના કાગળો તો મળિમહેને જપાયા છે * સરદારે ગાંધીજી ઉપર લખેના થોડામ મગગો ગયા પ્રકરણમાં આપ્યા છે ખીજા મળિમ મળિમ નથી એ કાગળો મળી આવે તો પત્રસાહિત્યમાં બહુ ખીમતી ઉમેરો થાય એવો મલન છે મળિમહેન તથા ગ્રહાભાર્ષિ ઉપરના મગગોમાં તથા રમણીકનાલ સુખડિયા નામના સ્વયંસેવકે મને મોશ્વેલી આપેલો ગોપ કાગળ અહીં આપ્યો છે તેમાં સરદારનું વત્સલ હૃદય જોના મળે છે તે ઉપરાંત દુનિયાના વ્યવહારનું ઊંડું જ્ઞાન અને તેની સાથે દિનની ઉદાગતા તથા વ્યવહારના લેખોથી અગાપણુ અને અપાર ઈશ્વરચક્ષા એની પણ આપણને જાખી થાય છે

* એ પત્રો આપુના પત્રો—૨ સરદાર વલ્લભભાર્ષિને એ નામે નવચ્છવન પ્રકાશન મંદિર વરુધી બહાર પ થા છે કિ ૩ ૩-૦-૦ ટપાલસવાનગી ૦-૧૨-૦

તા. ૧૭-૭-'૩૨ના રોજ યરવડા મદિરમાંથી શ્રી મણિખહેનને પોતાના એક ભત્રીજા વિષે લખે છે :

“... હવે એ મોટો થયો એટલે કોઈના કહેવાથી સુધરે નહીં. એને જેમ કહે તેમ કરવા દેવામા જ ડહાપણ છે. દળાણ કરવાથી છાનાછાપાં કામ કરે. જી કરતા ખુશ્કાં કરશે એ જ સાદુ છે. પૈસા હરો એટલા ખોસો એટલે ઠેકાણે આવશે. ખોટા માર્ગે ન જાય ત્યાં સુધી આપણે વચ્ચે ન પડી શકીએ. ખરાબ વસ્તે જતો હોય તો કહીએ. પણ કહેવાનીયે હાં છે. એટલી મોટી ઉમરનાને શું કહેવું ?”

ડાહ્યાભાઈ તાજેતરમાં જ વિધુર થયા હતા. તેમનાં લગ્ન વિષે લોકો મણિખહેનને પૂછ્યાં કરતા હતા તે વિષે મણિખહેનને એ જ કાગળમાં સલાહ આપે છે :

“ચિ. ડાહ્યાભાઈના વિવાહ સળધમાં લોકો જે પૂછે તેને આપણે સભ્યતાથી માત્ર એટલો જ જવાબ આપવો કે ડાહ્યાભાઈ પોતાની હિચ્છામાં આવે તેમ કરશે. એ સમજી છે અને પુખ્ત ઉમરના છે. એમને એ વિષયમાં કોઈની સલાહની જરૂર નથી. અને ખીલની સલાહ એમાં કામમાં પણ ન આવે. કોઈને આપણે દુખ લાગે તેવું કહેવાની શી જરૂર? લોકો તો સમાજના સ્વભાવ પ્રમાણે પૂછે, તેમાં આપણે શું? ડાહ્યાભાઈ શું કરશે એ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે અત્યારથી આખી ઉમર એટલા કાઠવી એ કઠણ છે. તેમ ખીલ ઉપાધિમાં પડવું એ પણ કઠણ છે. જેમાંથી કયો માર્ગ લેવો એનો નિર્ણય એ પોને જ્યારે વખત આવશે ત્યારે કરી લેશે અત્યારે તો એને કંઈ પુછાય જ નહીં. એને તાજે ધા લાગ્યો છે તે ડુઝાતા વખત લાગશે જેએક વર્ષ પછી એની ઇચ્છા ફરી લગ્ન કરવાની થશે તો ભયે કરતો. અને ન કરવું હોય તોપણ સાદુ છે આ કામમાં કોઈની સલાહ કામમાં ન આવે અને કોઈએ સલાહ આપવી પણ ન જોઈએ.”

શ્રી ડાહ્યાભાઈને તા. ૬-૧૨-'૩૨ના રોજ એના કામકાજ અંગે સ્વભાવ સુધારવાની શિખામણ આપે છે, તે હરકોઈ યુવાને હૃદયમાં કોતરી રાખવા જેવી છે. ડાહ્યાભાઈ તે વખતે ટાઇફોઈડની ખીભારીમાંથી તાજ જ જીરેલા હતા.

“એક એ વાતો ઉપર લખવાનો વિચાર હતો પણ તમે પધારીવશ હતા એટલે લખતો નહોતો. હવે કંઈ ઠીક થયું છે એમને લખું છું એથી તમારે દુખ ન લગાડવું જોઈએ. પણ હું લખું છું એ વાત ઉપર ખરોખર વિચાર કરી બૂલ થતી હોય તો સુધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તમે ઓફિસમાં કાગળો લખો છો તેમાં બાધા ઉચ્ચ અને સામાને માહુ લાગે તેવી હોય છે ઓફિસમાં કોઈની સાથે આપણી જબાનથી કે કનમથી વિરોધ યાચ અગર કોઈને દુખ લાગે એ સાદું ન જ ગણાય એથી ભવિષ્યની ઉન્નતિમાં વાધો આવે, એટલું જ નહીં પણ એથી તો આપણી આગર જગડે વખતે આપણા મોટે કોઈ ન કંહે પણ તેથી શું? ખરું જોતા આપણાથી નાના માણસો હોય તેની સાથે ખીભારથી વાગ લેવું જોઈએ. આપણા સાથીઓ અને ઉપરીઓની સાથે પણ થોડા મર્યાદામાં રહી

ચોગ્ય વર્તન સમજવું જોઈએ. તમારા ધરમલિકે પર ખાલી કરાવવા તમારી ઉપર દાવો કર્યો એ આપણને ન ચોખે. તમારો સ્વભાવ એવો નથી, છતાં આમ કેમ થવા પામે છે, એ મારી સમજમાં નથી આવતું. મે તો કોઈ વખત તમને કહ્યું નથી. હું તો માનતો જ હતો કે તમે સૌનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો છે. તેથી હું બહુ ચાલુ થતો હતો. આ વાતો સાંભળી મને જરા નવાઈ લાગી. એટલે તમે મંદવાડમાંથી હજી લેક્યા નથી છતાં લખુ છું કારણ કે તમારી સાખ આવી પડી ત્ય તો આપણી આગરને નુકસાન લાગે અને પરતાણું પડે. કોઈની સાથે શ્રાણી બગાડવામાં ફાયદો ન જ હોય. આપણે કરવું હોય તે કરીએ. પણ આપણી સ્વતંત્રતાનો અર્થ એ નથી કે આપણે બીજાનો વિરરકાર કરીએ. શુદ્ધસ્થનું એ ભૂષણ ન ગણાય તેથી આપણા સ્નેહીઓને પણ મુંઝવણ થાય. આ વિષે વિચાર કરી જ્યાં જ્યાં ભૂલ થતી હોય ત્યાં ત્યાં સુધારણે. કોઈને માફ લાગવા જેવું લખ્યું હોય તો તેની માફી માગી તેની સાથે જણી જાણે અને તેના પ્રેમ સંપાદન કરાવે. કોઈની સાથે દુરમનાવટ ન કરાવે. મને ખુલ્લા દિલથી લખાણે, કમું દુઃખ ન લગાડશો. મારો સ્વભાવ પણ એક વખત કડક હતો પણ મને એ વિષે ખૂબ પરતાવો થયેલા છે. અનુભવથી તમને લખું છું.”

ડાહ્યાભાઈએ આના બંધા ખુલાસા આપ્યા, તેના જવાબમાં તા. ૯-૧૨-'૩૨ના કાગળમાં લખ્યું :

“મને તો ખબર મગી એ તમને લખેલી હતી. આપણા સ્નેહીએ આપણે કોઈ દોષ બતાવે તો તેનું દુઃખ ન લગાડવું જોઈએ. તેનું દુઃખિલિદુ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ તેથી આપણને દુઃખમાં લાભ થાય છે. કોઈ આપણા ઉપર ઈર્ષ્યાથી આરોપ મૂકે તો આપણને દુઃખ લાગે એમ બને. પણ તમારા સ્નેહીઓને જે લાગે તે મને જણાવે તેમાં તો ઈર્ષ્યા ન હોય. તેમના વિચારમાં દોષ ન હોય તો તેમને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.”

ગાંધીજીના એકવીસ દિવસના ઉપવાસ આસતા હતા ત્યારે બેલગામ જોડમાં શ્રી મણિખહેનને આપુજીનાં કાપો કેવાં અકળા હોય છે એ વિષે ૧૯-૫-'૩૩ના રોજ લખે છે. મુલુખાખહેન પણ તે વખતે બેલગામ જોડમાં જ હતાં.

“બાપુના ઉપવાસથી મુલુખાને ખૂબ લાગી આવે એ દુઃ સમજું છું. પણ એમને અનુસરવામાં એટલું તો સમજ જ લેવું જોઈએ કે કોઈ કોઈ વખત એમનાં કામ એવાં હોય જ, કે સામાન્ય રીતે જેવાં આદર્શથી એ ન સમજી શકાય. જમન અને એમની વચ્ચેનું અવર એટલું બધું છે કે આપણે એમના બધાં કામ ન સમજી શકીએ. એટલે ઈશ્વર જે કરે છે તે સારું જ કરતો દરો એમ માનવું રવું. વળી બાપુ જે કરે તે કેવળ શુદ્ધ હૈયથી અને દેહના દિલને ખાતર જ હકના દરે એ વિષે જરાવે સંકા ન લાગી રાજ્ય એટલું એમનું આખું ધ્યન છે. આ પ્રમંન તો ઈશ્વરુષથી સદીમલામળ પાર વેતરી જાયે. દને અડધા ઉપવાસ ખાલી રહ્યા છે. તે સારી રીતે બાપુ હતી સહરો એવા દાખરોના આગે તો અતિપ્રાય છે. એટલે દને બહુ ચિંતા કરવાનું કારણ નથી. પણ બરિષ્ઠમાં

કોઈ વખત ગમે તેવો બનાવ બને તોપણ જરાયે મૂઝવું ન લેઈએ બાપુ જે કરે તે બધી જ સ્થિતિનો વિચાર કરીને જ કરતા હોય એમ માનવું લેઈએ. પરિણામ હંમેશા ઈશ્વરના હાથમાં છે. કોઈનું ધાર્યું થવું નથી સારું કાર્ય કરતા સારું પરિણામ ન આવે તોયે શું? આ વાત લક્ષ્મી રાખી જલ્દીમાં પડે તોયે બહારની કરી જ ચિંતા ન કરવી લેઈએ આ બધું તમારે બેઠકે સમજવાનું છે. બલિધ્યમાં શું શું કરવું પડશે અગર વેડવું પડશે એ કોને ખબર છે? એટલે દુખમાં મુખ માનનાર માટે કાસવાસુ છે એ સમજ લેવું.

“બાપુના મમાચાર તો તમને રોજ ને રોજ મળે છે અને તમને સામા કાગળ લખવાની પણ ફટ મળી છે એટલે તમને કરી ચિંતા ન થવી લેઈએ.

‘મુદ્દા બહાદુર છે એને રાવાનું કે ગમરાવાનું હોય જ નહીં. આ વાગળ મળશે ત્યારે બાપુના ઉપવાસ પૂરા થઈ જવા આગ્યા હોય કે પૂરા થઈ ગયા હોય પણ બલિધ્યમાં તમારે બેઠકે ચાંદ રાખવા માટે જ લખુ છું બહાર બનતા કોઈ પણ બનાવથી જરાયે અસ્વસ્થ ન થઈએ એટલી શક્તિ મેળવી હોય તે જ જ્યે જવાને લાચક ગણાય આપણે આપણો ધર્મ બલવવો એથી વિરોધ આપણી કરજ નથી.

“બાપુના તપમાથી માત્ર એક જ વાત આપણે વિચારવાની અને કરવાની રહે છે તે તો આપણી પોતાની વિરોધ શુદ્ધિ એ કહે અરો આપણે કરી શકીએ છીએ તેનો વિચાર કરવો કે જેથી દેશસેવાને માટે આપણે વિરોધ યોગ્યતા મેળવી શકીએ એથી વિરોધ કરવાપણું કે વિચારવાપણું ન જ હોય આ વખતે તે હિંમત સારી રાખી છે તે માટે તને મુબારકબાદી આપુ છું મુદ્દાનો પ્રેમ સપાદન કર્યો છે તે માટે પણ તને મુબારકબાદી આપુ છું તારી હૃદયી એને વિષે અબાવાબબાઈ અને સરલાઈની બારે નિશ્ચિત થઈ ગયા હોય એમ એમના કાગળો ઉપરથી લેઈ શકાય છે.

“બાપુ ઉપરના તમારા કાગળો મણ વાચે છે એની ચિંતા કરવી જ નહીં એમની પાસે કરું છાનું હોતું નથી એ તો તને ખબર હોવી જ લેઈએ અને આપણે પણ થોડું જ કોઈનાથી કંઈ છાનું રાખવાનું છે.’

પોતાના ઉપવાસ પોતાની અને સમાજની શુદ્ધિને માટે છે, એમ ગાંધીજીએ કહેવું તે ઉપરથી મલિખહેનને થયા કરતું કે આપણા દોષ માટે તો બાપુજી ઉપવાસ નહીં કરતા હોય? તે ઉપરથી તો ૧૬-૬-૩૩ના રોજ તેમને લખ્યું.

“ઉપવાસ દરમિયાન બાપુ ઉપર આવેલા તમારા કાગળોમાથી તમારી અસ્વસ્થતા ખૂબ લાગતી હતી એમ મહાદેવ લખતા હતા એ વિષે મેં ગયા કાગળમાં લખ્યું તો દંડ જ હવે સ્વસ્થતા આવી હોય એમ માનું છું આપણાથી કોઈ દોષ થઈ ગયો હોય તે વાગવાર ચાંદ કરી દુખી થવામાં કરો સાર નથી બલિધ્યનું જીવન મુધારી લેવામાં બેટલો પ્રયત્ન થાય તેટલો કરવો એ જ ખરો ઉપાય છે, એ જ ખરું કર્તવ્ય છે એને જાગ્યા ત્યાંથી સવાર ગણી ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખી, બલિધ્યનું મુધારી લેવાનો વિચાર કરવો કરી મૂઝવણ ન કરતા.

ઈશ્વરને શરણ્ય ઘઈ નિષ્કામ ભાવથી યાય એવી સેવા કરવી અને મન, વચન અને કર્મથી છવન જેવું સ્વચ્છ અને નિર્મળ યાય એવું કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. એટલું કરવો તો નિરાશાને રજ પડે સ્થાન નથી.

“એકાતમા તર્કવિતર્કે યાય એ સ્વાભાવિક છે પણ કામગ્રા રોકાવવા રહેવાથી મન શાંત રહે છે એટલે જેમ બને તેમ એાજ વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. કામ તો તમારે ઠીક ઠીક પહોંચે છે એ સારું છે શરીર સભાળીને જેટલું કામ યાય તેવું કરવું એટલાક સારો નથી મનને, પણ કાચો ન હોય અને પચે એવો હોય તો ખાઈ લેવો અને તેવો ન હોય તો ઘોગ ભૂખ વેડી લેવી જેવી સલાહ રાખીને દવા વગેરે જોઈએ તે મેગરીને શરીર સાચવવું.”

આ જ મુદ્દા વિશે વગી તા ૩૦-૬-’૩૩ના રોજ મહિમદેનને ફરી લખે છે.

‘તમારી તબિયત સલામતે ચોમાસું આખું એટલે હરવાકરવાનું એાજ ઘઈ મધુ હરો વરડા ઉપર ફરવા જેવું હોય તો ત્યાં નહીં તો કોઈગમા પશુ બે-બેક ઠાંક ફરવું તો જોઈએ જ બેકા બેગ એટલાક પચે નહીં પણ હવે આરામ ઘઈ ગયો હશે અને શાંતિ મેગરવાનું તો તમારા પોતાના હાથમા રથુ એમા ખીજની મદદ બદલ ઘોડી મગી શકે ચિતા ઈશ્વરને સોંપી દેવી ભૂતકાળને ભૂલી જઈ ભવિષ્યને સુધારી લેવું એ જ ઉદ્દાપણ ગણાય આ જમતમા અનેક માણસો બૂના પડે છે એમાથી પણ બૂના પડેલે માર્ગથી પાછા ફરી શકતા નથી પણ તો બૂના પડ્યા છે એમ સમજતા જ નથી તેના કઈક પૂવજન્મના પુણ્ય હોય તે જ સમજી શકે છે તેઓ પાછા ફરી ભય છે એટલે તરી ભય છે તમે તો હજી નાના છે એટલે છવનને સુધારી લેવાનો અને સફળ બનાવવાનો ખારે અવકાશ તમારી સામે છે તેથી જરાયે ચિતા કરવી નહીં.

“બાપુના ઉપવાસને આપણા જેવા સાથે કરો જ સબધ ન હોય એના કારણે અહીં (જેામા) આખ્યા બાદ બહાર ઉત્પન્ન થયા અને એ તો અનેક હોય તેમા તમને ત્યાં બેકા ખમર ન પડે સ્વપ્ના પણ ન આવી શકે એટલે નકામી ચિતા ન કરવી જોઈએ અહીંથી તમને બધી વસ્તુઓને ખ્યાલ પણ ન આપી શકાય એને નકામા ત્રિચારો કરીને દુખી ન થવું બાપુના સમાચાર તો ત્રોજ એક પતાથી મળે છે, એવો ઈશ્વરનો આભાર. બાપી તો છાપામાથી મને એ જાતિ સતોષ માનવો જ રહે બીજા ઉભરોએ તો એ જ રીતે સતોષ મેગરવો હશે ને?”

તા ૨-૮-’૩૩ના રોજ નાશિ મેગમાથી મહિમદેનને લખે છે

“મારું ઉપર લખેલું સરનામું જોઈને તમને જરા નવાઈ લાગશે ઘઈ કારે સવારમા એકદમ ઘરવળથી ખરોડી સાજના ચાર વાગે અહીં લાભ્યા કેમ ખરોડ્યો એ તો બજવાન બન્ને! જા મારું અનુમાન એમ યાય છે કે બાપુથી પ્રગા પાડવાનો છારો હોવો જોઈએ બીજું મું જ કારણ કહી શકાય નથી મને તો ખ્યા વઈ ભય ત્યાં સરથુ જ છે પણ બાપુની સલાહ મળવાનો અને એમની સોમનસ લાભ ગયો.”

ડાહ્યાભાઈનાં પત્ની ગુર્જરી ગમે લગભગ દોઢ વર્ષ થયું હતુ. સર્ગાસંબંધીઓ એમનાં ફરી લગ્ન કરવા વિષે સરદારને લખ્યાં કરતાં હતાં. તે વખતે મણિબહેન પણ જોડમાંથી છૂટીને બહાર આવ્યાં હતાં. તે ઉપરથી તા. ૧૦-૧૦-'૩૩ના રોજ મણિબહેનને લખે છે :

“ ડાહ્યાભાઈનાં લગ્નના સંબંધમાં તો એમને જે વિચાર થાય તે જ ખરો. એકલા રહી શકાય તો ઉત્તમ ગણાય. જેમ એકલા રહેવામાં દુઃખ છે, તેમ પરમાં આરમાયાં થાય તેમાં પણ દુઃખ છે. એ બેમાંથી પોતાની મરજીમાં આવે તેમ તેમણે કરવું.

“ હવે તમે થોડો વખત ડાહ્યાભાઈ સાથે રહી શકશો. જેક બાઈબહેન ક્યાંક વખત અને એકાંત કાઢીને પેટ ભરીને વાતો કરી લેને. વારંવાર વખત મળેના નથી. દિલના ખુલાસા કરવાના હોય તે કરી લેને. પણ કશી ચિંતા ન કરશો. બહુ મોટો કુટુંબકબીલો હોય તેમાં કાંઈ સુખ હોય છે એમ નથી. થોડાં હોઈએ તો સુખેથી રહી શકીએ અને થોડું દુઃખ ભોગવવું પડે એમ બને. બાકી સંસારમાં સુખદુઃખ એ તો તડકા-છાંપડો હોય એમ ચાંસ્વ્યાં જ કહે છે. વળી સુખદુઃખ એ તો મનનું કારણ છે. સંસાર માયાથી વહેલો છે. થોડી માયાવાળાને થોડું દુઃખ, એટલે માયા અને જાનજ વધારવામાં કરો લાભ નથી.”

ડાહ્યાભાઈને પોતાના કાકાના દીકરા ભાઈ સાથે કાંઈ કલેશ થયાં કરતો હતો. તે વિષે તા. ૧૧-૧૦-'૩૩ના રોજ કાગળ લખીને એમને સલાહ આપે છે :

“ હું જોકે છુ કે . . . નો અને તમારો પાટો ચડતો નથી. એનો અર્થ એ છે કે તમારે જે જણે છતાં પડવું જોઈએ. ભેગા રહેવાથી એકબીજાનાં મન જાંચ્યાં થતાં હોય તો ભેગા રહેવા કરતાં જુદા રહેવું સારુ. સભવ છે કે સગાઓ કરતાં સ્નેહીઓ નેકે અથવા પોતાનાં કરતાં પારકા સાથે વધારે મેળ આવે. . . . એ તમારુ ન માને એ હુ સમજી શકું છુ પણ તમારું ન માને અને જાંધાં કામ કહે તો એનાથી જુદા થવું એ જ સારું ગણાય. એમાં તમારે મૂઝાવાનુ કે દુઃખી થવાનું કશું કારણ નથી. અલગ થવામા બને સુખી થશો માટે બધી વાતનો મણિબહેન સાથે વિચાર કરને. હમણાં તમે એક બાઈબહેન સુખદુઃખનો થોડો વિચાર કરી લેને. ફરી કચલે ભેગ થવાય. એ કોને ખબર છે ? માટે વખત અને એકાંત કાઢીને પેટ ભરીને વાતો કરી લેને તમારે ભવિષ્યની જિંદગી એકલા ગાળવા વિષે પણ તમે જેક વિચાર કરી લેને. એકલા રહી શકાય તો ઉત્તમ તો છે જ, પણ ન રહેવાય તો લગ્ન કરવામાં સકોચ કરવાની જરૂર નથી. માત્ર અનુકૂળ સ્થાન મળશે કે કેમ એ વિચારવાનું રહી. પણ એ તો ગૌણ સલાહ છે. મુખ્ય સલાહ તો તમારી હિતજા શી છે એ નક્કી કરવાનો છે.

“ આ બધું તમને લખુ છુ છતાં એક વસ્તુ તમારે હવે સમજી લેવી જરૂરની છે. તે એ કે આપણે કોઈ પણ વાતની ચિંતા ન કરવી. આપણું ધણું કશું થતું નથી. ધાણું ઈશ્વરનું થાય છે. માત્ર આપણે જોડું કરતાં કે પાપ કરતાં

ઈશ્વરને સરણ થઈ નિઃકામ ભાવથી યાચ એવી સેવા કરવી અને મન, વચન અને કર્મથી છવન બેટલુ સ્વચ્છ અને નિર્મળ યાચ એટલું કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એટલું કરશે તો નિરાશાને રજ પસુ રચાન નથી

“એકાતમા તકવિતકે” યાચ એ સ્વાભાવિક છે પણ કામમા રોકાયલા રહેવાથી મન સાત રહે છે એને જોમ બને તેમ એજ વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો કામ તો તમારે ઠીક ઠીક પહોંચે છે એ સારું છે શરીર સભાગીને બેટલુ કામ યાચ તેમજ કરતું ખોરાક શારે નથી મળેતા, પણ કાચો ન હોય અને પચે એવો હોય તો ખાઈ લેવો અને તેવો ન હોય તો યોગ ભૂખ વેડી લેવી પેટની સભાગ રાખીને ફવા વગેરે ભેઈએ તે મેગીને શરીર સાચવવું”

આ જ મુદ્દા વિશે વળી તા ૩૦-૬-’૩૩ના રોજ મહિમુદેનને ફરી લખે છે

“તમારી તબિયત સભાગને ચોમાસુ આબુ એટલે હર્ષવાદરવાનું બોણુ થઈ ગયું હતો વરદા ઉપર ફરવા બેટલુ હોય તો ત્યાં નહીં તો કોઈમા પસુ બે-બેક કાક ફરવું તો ભેઈએ જ બેગ બેગ ખોરાક પચે નહીં પચે ઉભે આરામ થઈ ગયો હતો ચળની સાથે મેગવવાનું તો તમ્મરા પેતાના હાથમા રહ્યું એમા ખીમની મન્દ બનુ યોગી મગા શકે ચિતા ઈશ્વરને શોધી દેવી ભૂતકાળને બૂધી જઈ ભવિષ્યને મુધારી લેવું એ જ હતાપસુ ગણાય આ જગતમા અનેક માગરો બૂના પડે છે. એમાથી કયા બૂધા પડેને માર્ગથી પાગ ફરી શકતા નથી પણ તો બૂધા થઈયા છે એમ સમજતા જ નથી જેના કઈક પૂર્વજન્મના પુણ્ય હોય તે જ સમજી શકે છે તેઓ પાછા ફરી જાય છે એટલે તરી જાય છે તમે તો દુલ્લ નાના છે એટલે છવનને મુધારી લેવાનો અને સફળ બનાવવાનો ભાર અનકામ તમારી સાથે છે તેથી જરાયે ચિતા કરવી નહીં

“આપુના ઉપવાસને આપણા જેવા સાથે શોધે જ સબધે ન હોય એના કારણે આટી (જેવમા) આખ્યા બાઈ બદાર ઉત્પન્ન થયા અને એ તો અનેક હોય તેમા તમને ત્યાં બેગ ખમર ન પડે કલ્પના જ ન આવી શકે એટલે નકામી ચિતા ન કરવી ભેઈએ આટીથી તમને બધી વસ્તુઓનો ખ્યાલ જમ્ ન આપી શકાય એવે નકામા વિચારો કરીને દુખી ન થવું આપુના સમાચાર તો રોજ એક જાણથી મળે છે, એટલો ઈશ્વરનો આભાર ખાપી તો છાપામાથી મળે એ જ વિને સતોત માનવો જ રહે ખીબ દલ્લેરોએ તો એ જ રીતે સતોત મેનરોએ હતો ને?”

તા ૨-૮-’૩૩ના રોજ નારિક જેવમાથી મહિમુદેનને લખે છે

“મારું ઉપર લખેલું સરનામું ભેઈને તમને જરા નવાઈ લાગશે ગઈ માને સહારમા એકામ વરવવથી ખગેડી સાગ્ના ચાર વાગે આટી વાખ્યા કેમ ખગેડ્યો એ તો ખમનાઈ જાણે! જન માતું અનુભાવ એમ યાચ છે કે બાપુથી છટા પાગવાનો છારો દેવો ભેઈએ ખીબુ કમું જ કારવું કમ્પી કમ્પું નથી. મને તો જ્યાં તઈ જાય ત્યાં સરણ જ છે જનુ બાપુની સભાગ મનવાનો અને એમની મોતનને લામ મતા

ડાહ્યાભાઈનાં પત્ની મુર્ઝરી ગમે લગભગ દોઢ વર્ષ થયું હતું. સર્ગાસંબંધીઓ એમનાં ફરી લગ્ન કરવા વિષે સરદારને લખ્યાં કરતાં હતાં. તે વખતે મલિબહેન પણ જ્વેલમાંથી છૂટીને બહાર આવ્યાં હતાં. તે ઉપરથી તા. ૧૦-૧૦-'૩૩ના રોજ મલિબહેનને લખે છે :

“ ડાહ્યાભાઈનાં લગ્નના સંબંધમાં તો એમનો જે વિચાર યાચ તે જ ખરો. એકલા રહી શકાય તો ઉત્તમ ગણાય. જેમ એકલા રહેવામાં દુઃખ છે, તેમ પરમાં એરમાં યાચ તેમાં પણ દુઃખ છે. એ બેમાંથી પોતાની મરજીમાં આવે તેમ તેમણે કરવું.

“ હવે તમે થોડો વખત ડાહ્યાભાઈ સાથે રહી શકો. જેક બાઈબહેન ક્યાંક વખત અને એકાંત કાઢીને પેટ ભરીને વતી કરી લેલે. વારવાર વખત મળે નથી. દિલના ધુવાસા કરવાના હોય તે કરી લેલે. પણ કરી ચિંતા ન કરશો. બહુ મોટો કુટુંબકળીલો હોય તેમાં કાંઈ સુખ હોય જ એમ નથી. થોડા હોઈએ તો સુખેથી રહી શકીએ અને થોડું દુઃખ ભોગવવું પડે એમ બને. બાકી સંસારમાં સુખદુઃખ એ તો તડકા-કાંચડો હોય એમ ચારમાં જ કહે છે. વળી સુખદુઃખ એ તો મનનું કારણ છે, સંસાર માયાથી બરેલો છે. થોડા માયાવાળાને થોડું દુઃખ, એટલે માયા અને જાળ વધારવામાં કશો લાભ નથી.”

ડાહ્યાભાઈને પોતાના કાકાના દીકરા બાઈ સાથે કાંઈ કલેરા થયાં કરતો હતો. તે વિષે તા. ૧૧-૧૦-'૩૩ના રોજ કાગળ લખીને એમને સલાહ આપે છે :

“ હું જેક છું કે . . . નો અને તમારો પાટો ચડતો નથી. એનો અર્થ એ છે કે તમારે જે જાણે છતાં પડવું જોઈએ ભેગા રહેવાથી એકબીજાના મન જાંચ થતાં હોય તો ભેગા રહેવા કરતાં જુદા રહેવું યાદ. સખત છે કે યુગાઓ કરતાં સ્નેહીઓ ભેડે અથવા પોતાના કરતાં પારકાં સાથે વધારે મેળ આવે. . . . એ તમારું ન માને એ હું સમજી શકું છું પણ તમારું ન માને અને જાંચા કામ કહે તો એનાથી જુદા થવું એ જ યાદ ગણાય. એમાં તમારે મૂઝાવાનું કે દુઃખી થવાનું કશું કારણ નથી અથગ થવામાં બને સુખી થશે માટે બધી વાતનો મલિબહેન સાથે વિચાર કરજે. હમણાં તમે જેક બાઈબહેન સુખદુઃખનો થોડો વિચાર કરી લેજો. ફરી કયાદે ભેગ થવાય, એ કોને ખબર છે? માટે વખત અને એકાંત કાઢીને પેટ ભરીને વાતો કરી લેજો તમારે ભવિષ્યની જિંદગી એકલા ગાળવા વિષે પણ તમે જેક વિચાર કરી લેજો. એકલા રહી શકાય તો ઉત્તમ તો જ, પણ ન રહેવાય તો લગ્ન કરવામાં સંકેપ કરવાની જરૂર નથી. માત્ર અનુકૂળ ગ્યાન મળશે કે કેમ એ વિચારવાનું રહે. પણ એ તો ગૌણ સવાલ છે મુખ્ય સવાલ તો તમારી ઇચ્છા શી છે એ નક્કી કરવાનો છે.

“ આ બધું તમને લખું છું છતાં એક વસ્તુ તમારે હવે સમજી લેવી જરૂરની છે. તે એ કે આપને કાંઈ પણ વાતની ચિંતા ન કરવી. આપણું ધાર્યું કશું થતું નથી. ધાર્યું ઈશ્વરનું યાચ છે. માત્ર આપણે યાદ કરતાં કે પાપ કરતા

અચકાવ કે ડરવુ બાપી કશાથી ડરવાની જરૂર નથી ઈશ્વર ઉપર બંધાસો રાખી
આનંદમાં દિવસ ગાગવા સૌ સૌનું નમીન સૌની પામે છે ' .

ભૂમ્ય સેવાશ્રમના એક સ્વયંભવક જે તે વખતે વોકોમાં અને કેટલાક
કાર્યકર્તાઓમાં આવી અચેની શિક્ષિતતાથી બહુ દુખી થતા હતા, તેને
તા ૨૬-૧૦-'૩૩ના મેજ નીચેનો કાગળ વખે છે

ચિ રમણિક.

" તારો તા ૨૬-૧૨-'૩૩નો કાગળ મળ્યો તને કે વેકુહને અમે
(શ્રી ચક્રબર્ધ તથા સરદાર) કેવી રીતે બૂલીએ ? એમ જો નાના નાના સાથીઓને
બૂલી જઈએ તો અમે હેમસેવાના સ્વપ્ના સેવી રાજીએ નહી ચક્રબર્ધ તો
તમારી સેવા બૂલી જ ન શકે

" બહારના હેમાલ્ય અધ્યક્ષત્વા તમને નિરાશ હાથે છે એ અમે સમજી
ગયાંએ છીએ પણ સુચારિત પણી સુચોદિય અને દાબી રક્તિ પ'ની ઉત્કલ્પણ
પ્રાત કાગ યાથ છે એ નિયમ જમતની ઉત્પત્તિથી આવતો આવ્યો છે અને એમાં
ફેરફાર થવાનો નથી એટલે નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી

" માલુસમાન નબળાઈથી બંધા છે એને નબળાઈનું બાહન છે તેને કોઈ વખતે
ઈશ્વર બળ આપશે જે પાતાની નબળાઈ નથી સમજતો અથવા પાતાના બળમાં
મસ્તાન રહી ગુમાન રાખે છે તે કોઈ ખાઈ પડે છે સમર્થ એક ઈશ્વર જ છે
એટલે કોઈની અથવા ધણીની નબળાઈ એઈ આપને બહારવાનું કશું કારણ નથી.
ઈશ્વર ઈચ્છા એની જ હશે કે સૌનું ગુમાન ઉતારે અને હરેકને પાતપાતાનું માપ
કેવું છે તે બતાવી નાખે એ ગીને જેના એ બહુ સાદું થયું છે એમ કહીએ
તો ખોટું નથી અધારમાં કુદાત તે આગળ વસતું પણ એટલે તમે મનસરો
નની તમે પોને પ્રભુ પાસે બળ મામલે તો કોઈ વખત આપી ગૃહેરો એવો
એ હયાત છે

" તમે જે કનમ વાગાવખમ સેવા કરવાની મેજ માંગે છે તેના
મીઠા સ્મરન ન બૂઝાય તે નું સમજી ધું જન હતાગ થવાનું કશું કારણ નથી
વળી પાઉ કોઈ દિવસ એવો અથવા જેથી ઉત્કલ્પ પ્રાપ્ત થશે બનિષ્ઠના મનમાં
શું બંધેવું છે એ કોઈને ખબર પડતી નથી પણ એટલી વાગ નહી છે કે આખરે
સ્તવનો જય યાથ છે અને પ્રભુ સ્વીકરેને મેળી છે એટલે આપને જેના ઉપર
વિશ્વાસ રાખવો ચક્રબર્ધના નમાસ ઉપર જેમના અંગીવાં છે જ એમ મનલે
આનંદવાર તમાગ ખબર હાખને

અચકાવુ કે ડરવુ બાપી કરાપી ડરવાની જરૂર નથી ઈશ્વર ઉપર ભરોસો રાખી આનંદમાં ક્રિવસ ગાળવા સૌ સૌનું નમીળ સૌની માગે છે

ભરૂચ મેનાશ્રમના એક સપ્તમેવજ જે તે વખતે લોકોમાં અને કેટલાક કાર્યકર્તાઓમાં આવી ગયેલી શિક્ષિતતાથી બહુ દુખી થતા દતા, તેને તા ૨૯-૧૦-૨૦૩ના રોજ નીચેનો ઠાગમ લખે છે

શ્રી રમણિક,

‘ તારો તા ૨૬-૧૨-૨૦૩નો ઠાગમ મળ્યો તને કે વેકુંદને અમે (શ્રી ચંદુભાઈ તથા સરદાર) પ્તી રીને બૂલીએ ? એમ જો નાના નાના સાથીઓને ખુરી જઈએ તો અમે દેરાસેવાના સ્વખા સેવી રાડીએ નહી ચંદુભાઈ તો તમારી સેવા બૂલી જ ન શકે

‘ બહારના દેખાતા અધકારમાં તમને નિરાશા લાગે છે એ અમે સમજી મળીએ છીએ પણ સુધારેત પછી સૂરોદય અને કાળી રાત્રિ પછી ઉત્તમ પ્રાત કામ થાય છે એ નિયમ જનતાની ઉત્પત્તિથી આનંદો આગ્યો છે અને એમાં ફેરફાર થવાનો નથી એટલે નિરાશા થવાનું કશું કારણ નથી

‘ માણસમાત્ર નબળાઈથી ભરેલા છે જેને નબળાઈનું જ્ઞાન છે તેને કોઈ વખતે ઈશ્વર બળ આપશે જે પોતાની નબળાઈ નથી સમજતો અથવા પાતાના બળમાં મરતાન રતી ગુમાન રાખે છે તે હાકર ખાઈ પડે છે સમજાઈ એક ઈશ્વર જ છે એટલે કોઈની અથવા કાણીની નબળાઈ જોઈ આપણે ગભરાવાનું કશું કારણ નથી ઈશ્વર ઇચ્છા એવી જ હરો કે સૌનું ગુમાન ઉતારવું અને હરેકને પોતાપોતાનું માપ કેવું છે તે બતાવી આપવું એમ મને નેતા એ બહુ સારું થયું છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી અધારમાં કુદાત તે આગમ વસતું પડત એટલી તમે ગભરાશો નહી તમે પોને પ્રજા પાસે બળ માગલો તો કોઈ વખત આ ડી રહેશો એના એ દયાળુ છે

‘ તમે જે ઉત્તમ વાગવગુમા સેવા કરવાની મોજ માનેરી છે તેના મીઠા સ્મરણ ન બુઝાય એ હું સમજી છું પણ ઉતારા થવાનું કશું કારણ નથી વળી પાઠા કોઈ દિવસ એવો અથવા એથી ઉત્તમ પ્રાપ્ત થશે ભવિષ્યના ગર્ભમાં ગુ ભરેડું એ મોઈને ખબર પ તી નથી પણ એટલી વાત નહી છે કે આખરે સ યનો જમ થાય છે અને પ્રજા ગરીબનો જોડી છે એટલે આપણે એના ઉપર વિશ્વાસ રાખવો ચંદુભાઈના તમારા ઉપર હિમેશા આગીવાંદ છે જ એમ માનલો અચરનવાર તમારા ખબર લખવે

શ્રી

વ-વજાભણાઈના આગીવાંદ

ઠાગાભણાઈને તા ૩૧-૧-૨૦૩ના રોજ ફરી પાછું મુદમ રિપે લખે છે
ની સાથે તમારે દુખી થવાની કશી આશયકતા નથી એના
ગુદવામાં ઠડવારા થાય અથવા વધે એના કરના એને નોખ્યું કહી દેડુ તે જ
સારું એમાં કઈ ખોટું દેખાય છે એમ માનવું જ નહી એના બાઈ બાપની સાથે
પ । હદ ઉપરાંત ખેચાઈ જવાય એવું કરવાનું કઈ કારણ નથી આપણાથી સીધી

પૂરો. એટલે હવે બધાં પાછાં ધર ભેગાં થયો. હવે પાછા જવાપણું તો રહેતું નથી, એટલે શું કરવું તેનો વિચાર કરી રહ્યા છે. ચંદુભાઈ ભર્ય છે, જયરામદાસ મનમાં છે. પણ એમને હરસ થયા છે. બહારથી કૃષ્ણ મગાવીને ખૂબ ખાવાં જોઈએ. તો ચાલુ થાય. મેં ગ્રેમી (જયરામદાસની દીકરી)ને લખ્યું છે. મને પણ અહીં આપ્યા પછી જે ત્રણ દિવસ ખૂબ લોભી પડ્યું હતું. પછી ખૂબ કૃષ્ણ ખાવા માંડયાં એટલે બંધ થઈ ગયું. હજી પણ પુષ્કળ કૃષ્ણ અને શાકનો ઉપયોગ કરું છું. એથી મુરકેલી પડતી નથી.”

મણિખહેને તબિયત સાચવવા અને મનને પ્રકુલિત રાખવા એ જ કામળમાં સલાહ આપે છે :

“મન પ્રકુલિત રાખતાં આવડે તો શરીર સામાન્ય રીતે ચાલુ રહે છે. પણ મનમાં વેદાસ બનાવનાર તદ્દવિતક આલ્યાં કરે તો એની માડી અસર શરીર ઉપર થઈ વના રહેતી નથી. જે ભજનમાં મન પરીવી શકાય અને એમાં આનંદ આવે અને બહારની દુનિયામાં શું થાય કે યશો તેની જરાયે પરવા ન કરીએ તો દિવસો ખૂબ આનંદમાં જાય. કેટલાંક મનમતાં ભજનો કરે કરી લીધાં હોય તો પછી મોજથી ગમે ત્યારે એનું રહણ કરી શકાય. રાત્રે જાપ બંધાયર આવવી જોઈએ. જે જાપ સારી આવે તો કરી મુરકેલી ન આવે. અંદરના કરતાં ઉભાં તો બહારની મુરકેલીએનો પાર નથી. બાપુના ઉલ્લા ફતવાથી શી પરિસ્થિતિ થઈ છે તે હજી ચોક્કસ ખબર પડી નથી. થોડા વખતમાં પડશે. એ કંઈ કાંકરું થોડું રહેવાનું છે? જે થાય તે આપણને તો સરખું જ છે.”

તા. ૩૦-૪-૩૪ના કામળમાં પણ કાર્યકર્તાઓના ખબરઅંતર લખે છે :

“ઉત્તમચંદ અને સતોક અમદાવાદ ગયાં છે. સતોકના ગળાના કાકડા કાલે વાડીલાલ સારાભાઈ હોરિપટલમાં ગો. પટેલ પાસે કપાળ્યા છે. સારાભાઈને ત્યાં ઊતર્યાં છે. સાથે ઉત્તમચંદના બાઈની ચૌદ વર્ષની છોકરી કેસર છે. બાઈ ક્યાંક ખીજવર સાથે પરણાવી દેવાનું કરતા હતા. ઉત્તમચંદ વખતસર જઈ પહોંચ્યા એટલે અટક્યું છે. ઊટ્ટભાઈ મોટરવાળા, એની વદુ અને છોકરી બધાં ઉભરાટ ગયાં છે. એકાદ મહિનો રહેશે. ઉભરાટ મરેલીથી વીસ માર્ચ દૂર દરિયાકાંઠે છે. ગાયકવાડી ગામ છે. ત્યાં ગાયકવાડે કંઈક મકાનો બંધાવ્યાં છે એમાં રહેવાનું છે. વેડણવાળા ચૂનીલાઈ, સુરજખહેલ તથા ગોરધનબાબા અને કૌશલભાઈ પણ ત્યાં ગયા છે. ઉત્તમચંદ અને સતોક આવતે અઠવાડિયે ત્યાં જશે. હમણા બધાં માંદા અને ભાંગડાં થયાં છે તે ત્યાં આરામ લઈ રહ્યા છે. મહિના પછી ઊટ્ટભાઈ મોટર લઈને બારડોલીમા મંજુખહેલ પાસે પહોંચી જવ નો છે. મંજુખહેલ કોઈમા શાખા કાઢવાનો છે. અઠવાડિયામાં ત્રણ દિવસ ત્યાં જવાનું રાખશે. મંજુ અત્યારે આખા દિવસમાં ત્રણે અને એક રતલ દૂધ એટલું જ લે છે. મેં એને દૂધ ખૂબ વધારવા લખ્યું છે. રસોઈ તૈયાર મળે તો ખાય ખરી. પણ હમણા સગવડ નથી. પાછું બધું રાત્રે પડી જાય ત્યારે થઈ શકે. થોડા દિવસ પછી શું થાય છે તે જોઈશું. કિરોરલાલ હજી દેવલાલીમા જ છે. કોઈ દાક્તરનાં ઉનેક્ષન લેવાં શકે ક્યાં છે. ક્યાંકો થયો તો ચોખ્ખું ત્યાં જ કાઢશે એમ કહે છે. વિદ્યાપીઠવાળા નગીનદાસ પણ ત્યાં આપ્યા છે. વિસાપુરથી ખોખરા થઈને

પણ એટલું સમભય છે કે હવે આજ સુધી ચાલ્યું તેમ નહીં ચાલે. શું યરો તેની અટકળ કરવી મુશ્કેલ છે. પ્રશ્ન કરે એ ખરું. આવતી તા. ૧લીએ બધા રાંચીમાં મળવાના છે. . . .

“નારણદાસને બાપુએ બોલાવ્યા છે. હવે આશ્રમવાસીઓએ શું કરવું એનો નિર્ણય કરવાનો છે. બાપુની પહેલી ઓગસ્ટ* પાસે આવતી બંધ છે. હવે એમને એકઠાને અંદર જવાનું અને ત્યાંથી હરિજનનું કામ કરવાની છટ નહીં મળે તો પાકું અનશન તો ઠમું જ છે. આ વખતે તો છેવટનું જ કરવાનું. એટલે બધાં બારે મૂંઝવણમાં પડ્યાં છે. બાપુ કહે છે કે એવે ટાળે બધા બહાર રહે એ જ સાડું. એટલે એમણે જે નિર્ણય કર્યાં છે એ જ બરાબર છે એમ કહે છે.”

પછી બધા કાર્યકર્તાઓના ખખરઅંતર લખે છે :

“મીડુબહેન હમણાં મરોવી અને રાજપીપળા, વાંસદા વગેરે દેશી રાખ્યની વચ્ચે ખૂબ ફરે છે. ઈસરની સભાઓમાં પાછાં મંગળદાસ પકવાસાને ત્યાં લઈ ગયાં હતાં. ખૂબ ગામડાંમાં ફેરવ્યા. ૧લી મરોવી આવીને પોતે માંદાં પડી ગયાં છે અને મંગળદાસ મુંબઈ આવીને માંદા પડી ગયા લાગે છે. કલ્યાણજી સાથે ફેરવનાર હતા એટલે શું પૂછવું? હમણાં તો બધા આશ્રમે બંધ પડ્યા છે એટલે મરોવી બધાને રહેવાનું સ્થળ યઈ પડ્યું છે. કુંવરજી ત્યાં જ છે. વેડીવાળા ચૂનીભાઈ ત્યાં છે. કેશુભાઈ પણ ત્યાં જ છે. ચૂનીભાઈનાં વડુ અમદાવાદ એની મોટી ડાકરી કંપિયાને ત્યાં ગયાં હતાં, ત્યાં માલ પચી પડી ગયાં અને પગની પાનીનું ઢાઢકું ભાંગ્યું. એક મહિનો ખાટલે રહ્યાં. એ પણ ટલે મરોવીમાં છે. પેથે ગોરખનબાબા હવે સાબો યઈ ગયા છે. પંડ્યાજીની તબિયત સારી છે. એક દોર દૂધ રોજ મળે છે, પણ હવે બિચારા ધરણ યથા. દાંત તો બધા જ કડાવ્યા છે. એટલે શું યાય? સદન કળવાની સહિત ઓછી યઈ ગઈ છે. રવિશંકર ફરીને રાસ ગયા છે. એની તબિયત સરસ છે એમ લખે છે. નેશની કરી જ અસર દાખવી નથી એમ લખાવે છે.” અબ્બાસ ડોસા આ વર્ષે પ્રભમંડળના પ્રમુખ યથા છે. ગામડાંમાં ખૂબ ફરે છે. ગયા મહિનામાં ૧૫૧ ગામ ધ્યાં એવે રિપોર્ટ આપ્યો છે. સાત હજાર રૂપિયા ઉપરાંત. ૧૫૧૪ હજાર કરવાના છે. આ મહિનામાં નવસારીમાં મુકામ રાખી આનુબાહુની માયકવાડી વિલાગમાં ફરવાના છે. ડોસા આ હંમદે બારે ભેર બનાવી રહ્યા છે. મુરતથી કાનજીભાઈનો કાચગ હતો. એમનો બત્રીને રણધીર ચાણામાં જે વખતે માટે હતો તે હમણાં છટયો. મોટો ડાકરો અહીં છે. તે આવતા માસમાં

* ૩૩ની પહેલી ઓગસ્ટે ગાંધીજીને પકડ્યા અને એમને એક વર્ષની સજા કરવામાં આવી. તે વખતે નેશમાં હરિજનકામ કરવાની પૂરતી છટ ન મળવાથી તેમણે ઉપવાસ કર્યાં. એ ઉપવાસમાં તેમને ઊંચી મૂક્યા. પોતાની સજાનું વર્ષ હરિજન કામમાં જ આગવા માટે તેમણે આખા દેશમાં હરિજનચારા કરવાનું નક્કી કર્યું. ૧૯૩૪ પહેલી ઓગસ્ટે એક વર્ષ પૂરું થઈ હોવાથી તેઓ શુ કરશે એની સરદાર વિલા કરતા હતા.

છૂટશે. એટલે હવે બધાં પાછા ઘર ભેગા થશે. ઠવે પાછા જવાપણુ તો રહેતું નથી, એટલે શુ કરવું તેનો વિચાર કરી રહ્યા છે. ચંદુભાઈ ભરૂચ છે. જયરામદાસ મનમાં છે. પણ એમને હરસ થયા ■ બહારથી કૃષ મગાવીને ખૂબ ખાવા જોઈએ. તો સારુ થાય. મે પ્રેમી (જયરામદાસની દીકરી)ને લખ્યુ છે. મને પણ અહીં આવ્યા પછી જે ત્રણ દિવસ ખૂબ લોહી પડ્યુ હતુ પછી ખૂબ કૃષ ખાવા માડયા એટલે બધ થઈ ગયુ હતુ પણ પુષ્કળ કૃષ અને શાકનો ઉપયોગ કરુ છુ. એથી મુશ્કેલી પડતી નથી.”

મણિમહેનને તમિષત સાચવના અને મનને પ્રકૃતિલત રાખવા એ જ કાગળમાં સલાહ આપે છે :

“મન પ્રકૃતિલત રાખતા આવડે તો શરીર સામાન્ય રીતે સાકુ રહે છે. પણ મનમાં ઉદાસ બનાવનાર તકવિતક આવ્યાં કરે તો એની માડી અસર શરીર ઉપર થઈ વના રહેતી નથી. જે ભજનમાં મન પરીતી શકાય અને એમાં આનંદ આવે અને બહારની દુનિયામાં શુ થાય છે કે યશે તેની જરાયે પરવા ન કરીએ તો દિવસો ખૂબ આનંદમાં ભય. કેટલાક મનમતમાં લજનો કંઠે કરી લીધા હોય તો મજી મોજથી ગમે ત્યારે એનું રહસુ કરી શકાય. રાત્રે જીવ બરોબર આવવી જોઈએ. જે જીવ સારી આવે તો કરી મુશ્કેલી ન આવે. અંદરના કરતાં ઉમણાં તો બહારની મુશ્કેલીઓનો પાર નથી. બાપુના છેલ્લા કૃતવાધી શી પરિસ્થિતિ થઈ છે તે હજુ ચોક્કસ ખબર પગ નથી. થોડા વખતમાં પડશે. એ કઈ ઢાંઠયુ થોડું રહેવાનુ છે? જે થાય તે આપણને તો સરખું જ છે.”

તા. ૩૦-૪-૩૪ના કાગળમાં પણ કાર્યકર્તાઓના ખબરઅંતર લખે છે.

“ઉત્તમચંદ અને સતોક અમદાવાદ ગયા છે. સતોકના ગળાના કાકડા કાપે વાડીલાલ સારાભાઈ હોરિપટલમાં ડો. પટેલ પાસે કપાવ્યા છે. સારાભાઈને ત્યાં ડાવ્યાં છે સાથે ઉત્તમચંદના બાઈની ચૌદ વર્ષની ડોકરી ઠેસર છે. બાઈ ક્યાંક બીજવર સાથે પરણાવી દેવાનું કરતા હતા. ઉત્તમચંદ વખતસર જઈ પહોચ્યા એલે અટક્યુ છે. ઊટભાઈ મોટરવાળા, એની વહુ અને ડોકરી બધા ઉભરાટ ગયા છે. એકાદ મહિના રહેશે ઉભરાટ મરેલીથી વીસ માર્ચલ દૂર દરિયાકાંઠે છે ગાયકવાડી ગામ છે. ત્યા ગાયકવાડે કઈક મહાનો બધાવ્યા છે એમા રહેવાનુ છે વેડીવાળા ચૂનીભાઈ, સુરજબહેન તથા મોગધનબાબા અને કેશવભાઈ પણ ત્યા ગયા ■ ઉત્તમચંદ અને સતોક આવતે અઠવાડિયે ત્યાં જશે હમણા બધાં માદા અને બાગવા થયા છે તે ત્યા આરામ લઈ રહ્યા છે. મહિના પછી ઊટભાઈ મોટર લઈને બારડોલીમાં મનુબહેન પાસે પહોચી જવ ને છે. મનુબહેન ઝોદમાં શાખા કાંડવાના છે અઠવાડિયામાં જે દિવસ ત્યા જવાનું રાખશે મનુ અત્યારે આખા દિવસમાં છ કેળા અને એક રતન દૂધ એંજુ જ લે છે. મે એને દૂધ ખૂબ વધારવા લખ્યુ છે રસોઈ તૈયાર મળે તો ખાય ખરી. પણ હમણા સગવડ નથી. પાણુ બધુ રામે પડી ભય ત્યારે થઈ શકે થોડા દિવસ પછી શું થાય છે તે જોઈશું કિશોરલાલ હજુ દેવલાલીમાં જ છે કોઈ દાકરનાં ઉલ્લેખન લેવા શરૂ કર્યા છે ક્યાદો યશે તો મોગાનુ ત્યા જ કાકરી એમ કહે છે વિદ્યાપીઠવાળા નગીનદાસ પણ ત્યાં આવ્યા છે વિસાપુરથી ખોખરા થઈને

આચ્યા છે તબિયત સુધારવા એક મદિયો રહેવાના છે વિસાપુરમા બધા સારા છે માત્ર જુગતરામ બહુ મુશ્કેલ ગયા છે એમ ઉત્તમચંદ લખેના હતા બારકર દબ્બુ તો અમદાવાદમા જ છે રાતા પક્ષ ત્યા જ છે મગ્યા મેટ્રિકની પરીક્ષામા પ્રેરી છે રવિચંદ્ર છદીને રાસ જઈ આચ્યા લોધ ખૂબ દખી થઈ ગયા છે કેવાક યાચ્યા છે હેરામચિત્ત ધર વિનાની છે પક્ષ આગામીમાં બહુ બટાકુરી બતાવી રહ્યો છે બાપુને મળવા જવાનો છે તે પછી શુ મરુ એનો નિર્ણય કરીને મને લખશે

બન્હુભાઈએ બમ ભાદ મુનિષ્ટિપાટ્રિગીમા પ્રમુખ વરીકે સારી ખ્યાતિ મેગરી લાો છે દાદા તો હજી રત્નાગિરિ જ પડયા છે એમનુ તો હવે બચાની માથે જ નક્કી થઈ જવાનુ એમને તો ત્યા વેગબારે બમવાન મગ્યા જેવુ થયુ છે ત્યા રહેવાથી તબિયતમા સારો સુધારો થયો દોય એમ જણાય છે અમદાવાદ શરીર બહુ બમગી મયુ હતુ અને વધારે બમકે એનો સબબ હતો એવામા જવાનુ થયુ એટલે એક રીતે તો સુખી થયા ગયા

શુજીરાતાના એક મદુ બૂના કાર્યકર્તા કૂનચંદ બાપુ- રાદ વિસાપુર જેવમાથી છુપા પડી યો । વખતમા શુજીરી ગયા તેમને વિશે એ જ કાગળમાં લખે છે

મને અઠવાડિયે બિચારા કૂવચંદ બાપુજી શુજીરી ગયા બહુ બડા માખસ હતા બૂનામાં બૂના વામ કરનારા દવા સધારણ સિથિતિમા અથવા મરીજ સિથિતિમા હોવા છતા આખી કનર દેગસેવામા જ માગી એડા જિલ્લામા એની જગ્યા લેનાર કોઈ નથી. એનુ મરણ થયુ બહુ બારે થયુ મજાચ આમસે દિવસે નગસિ હમાઈ પટેલ ધાસે આખંદ મયા હતા વિદુન મ્મારક સુમિનિના એક મત્રી છે સાજ સુધી આણુદ રહ્યા બીજે દિવસે સમિતિની મીટિ । નવિયાદમા કરવાનુ કસબીને ધાજ નચિાદ મયા સાજે મેઝ જઈને રાત્રે બાર વાચ્યા સુધી પગેથી સાથે ખૂબ વાનો કરી પી ધરમા જઈ અખારીમા સૂઈ ગયા ધરમા કોઈ જ ન મળે સાવ એડા ઊંચા અમ ભાલ માગે હતા તેથી એમના બહુ ઊઠરાની સારવાર માગે બમ ભાલ મયા હવા. તેમજ સા તલાની એમના કમર બરના સાથી તે પક્ષ તે જ દિવસે મુમઈ ગયેડા દા. માર્ક સમિનિના પ્રમુખ છે તે પક્ષ મુનઈમા કૂવચંદમાઈ રાત્રે બાર વાગ્યે પધારીમા સૂતા એ સૂતા પછી બેડા જ નની સવારે સમિનિના પગાલો આઠ વાગે ઘેર આગો તોરે બેડા નહીં એ કે પડોરશીને પૂજુ થી જ બડા ધરમા દાખલ થયા અખાત્રીમા સૂને । એવા ઠેકરને બેડાઓ ઠેકે વધુ કે હલથ બધે થ થાયી રૂ. રી ગયેડા છે રાત્રે પ્રાણ ચાલી ગયેડા ઘડ ધરે ન મળે કેવને ખબર પક્ષ ન પગ નરસિ હમાઈ સવારે આ રૂ. થી નીકળી નવ વાગ્યે નવિયાદ આચ્યા ત્યારે રટશન પર જ અમાચાર મગ્યા કે કૂવચંદમાઈ તો ચાલી ગયા બિચારા મે નો છે જ દેનનઈ ગયા પક્ષ શુ કરેડ એમના બામ એમનેક થાયી ગયાના સમાચાર જાળ્યા ત્યારે મને પેકુ બાજન માદ આગુ

કેના ઊડુ કાના વાગુ કાના મા મે બાપજી
અતઃ મે જુ એડા સાથ પુબ મે થપજી

“નડિયાદે ઠીક માન આપ્યું. હડતાલ પડી. સરયસ નીકળ્યું. બહુ માણસો રમરાનમાં ગયા હતા. મુંબઈમાં કાલે એમના સ્નેહીઓએ મીટિંગ કરી હતી. બૂલાબાઈ પ્રમુખ થયા હતા. મુનશી, જન્નાદાસ મહેતા વગેરે બહુ સારું બોલ્યા. કૃત્યદર્શાઈને હૃદયનો રોગ તો હતો જ. વિસાપુરમાં પણ કોઈ કોઈ વાર દરદ થઈ આવતું. ત્યારે ચૂમ થઈને પડી ગ્હેતા.”

પત્ની વિહ્વલભાઈના વીક વિષે લખે છે :

“ગયે અકવાડિયે ગ કરબાઈ અમીન (સોલિસિટર) મને મળવા આગ્યા હતા. તેમની રત્ન તો બહુ વંખતવી મેળોલી હતી, પણ એમને નવરાગ નહોતી મળતી. કોટ* બધ થઈ અને કુરસદ મળી એટલે આગ્યા વીક સબધમાં કોટ*માં જે જે પગલાં ભરવાનાં છે તેની વાત કરવા આગ્યા હતા. મને બધી વાત કરી. મેં તો કહ્યું કે તમને સૂઝે એમ કંઈ, એમા મને કંઈ રસ નથી.”

પત્ની આમનેમના સમાચાર આપે છે :

“બક્તિવક્ત્રી ચોરવાડ છે. દરબારના બાઈની દીકરી માંડી ■ તેને ત્યા રાખેલી છે, તેની મારવાર કરવા રહ્યાં લાગે છે. -સૂર્યાકાંત અને રાંતા પણ ત્યા જ છે. મહેન્દ્ર બાદરણમાં લક્ષુબાઈને ત્યાં રહે છે. એને ભણવાને ખૂબ રસ લાગ્યો છે. બાદરણ દાર્શન્યમા પ્રાયમા ધોરણમા ફાખલ કરાગ્યો છે. જે નર્મમા મૈટ્રિક મવાનો ધરાહો રાખે છે. એટલે દમણ તો ખૂબ મહેનત કરી રહ્યો છે. ખીલ જે (દરબારસાહેબના દીકરાઓ) બાવનગર કમિશ્નમૂર્તિમા છે. ત્યા એક ઠીક છે. છગનલાલ નેત્રી પણ દમણ તો બાવનગરમા જ છે. પરદેશી કરાચીને બહાર કાઢેલા છે એટલે ખીલે જઈ શકતા નથી. એવું જ મણિલાલ કોઠારીનું થઈ પડ્યું છે. એ પણ નેરાવરનગરમા ભરાઈ પડ્યા છે. દમણ ખૂબ (વેપ્પીલાલ) છૂટ્યો. એના ઉપર પણ એવો જ હુકમ કાઢ્યો છે. અબ્બાસ ડોસા ભરૂચની સમામા* ગયા હતા અને પ્રમુખ થયા હતા. ડોસા ખૂબ કામ કરી રહ્યા છે. ગામડે ગામડે રખડે છે અને રૂપિયા બેળા કરે છે. ગામડે ફેરે છે એમ તબિયત સારી થતી ભય છે, એમ લખે છે. અજબ ડોસો છે. મીહુબહેનને કાગળ હતો. વચ્ચે માદા પગ ગયા હતા હવે પાઠ સારા થઈ ગયા છે. દમણ તો ખૂબ રખડે છે. પેત્રા વરરાની લાવે છે, લાકડા માગી લાવે છે, ને મકાનો બધાવે છે. સુરત ત્રિલલાના આખણ બધા કાર્યકર્તાઓને દમણ તો મરોલી એક ઉતારાનુ રયાન થઈ પડ્યું છે રહેાનુ ત્યા રાખીને આનુબાનુ રાનીપરજમા કૃષ્ણભાઈ, ચૂનીભાઈ વગેરે બધા રખડે છે. લોકો ખૂબ જ ટરી ગયેલા હતા, પણ ધીમે ધીમે બડક ઓળી થાય છે.”

તા ૧૪-૫-૩૪ના કાગળમા મણિબહેનને આવા જ બધા સમાચાર આપે છે

“ચ દુભાઈ, કાનજીભાઈ, રવિશ કર અને ઊટુભાઈ પુરા ■ એટલા રાચી જઈ આગ્યા. હવે એટોને ઘાટે કઈક રકમ બેળી કરવા પ્રયત્ન કરે છે. દમણ તંચો

* નાકરની લડતમા પડેલા અને ખુવાળ થયેલા ખેડૂતોને મદદ તોટલી રાહત આપવા માટે ફડ એકકુ કરવાની મના.

આવ્યા છે તબિયત સુધારવા એક મદિનો રહેવાના છે વિસ્તારમાં બધા સારા છે માત્ર જીવતરતમ બહુ સુકોઈ ગયા છે, એમ ઉત્તમચદ લખ્યો હતો બારકર હતું તો અમદાવાદમાં જ છે ગાના પણ ત્યાં જ છે મજા મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેડી છે રવિગઠર છટીને રાસ જઈ આવ્યા હોકો ખૂબ દુખી થઈ ગયા છે કેટલાં ચાક્યા છે હેરાનગતિ ચાર વિનાની ॥ પણ આશાભાઈ બહુ બડાદુરી બતાવી રહ્યો છે બાપુને મળવા જવાનો છે તે પછી શુ કરવું એનો નિર્ણય સ્ત્રીને મને લખ્યો.

“બહુમાઈએ એમ વાદ સુનિશ્ચિપાનિદીમાં પ્રમુખ તરીકે સારી ખ્યાતિ મેળવી છાને છે દાદા તો હજી રત્નાગિરિ જ પડયા છે એમનું તો હવે બવાની સાથે જ નહીં થઈ જવાનું એમને તો ત્યાં વેગલાવે બગવાન મર્યાબેનું વડુ છે ત્યાં રહેવાથી તબિયતમાં સારો સુધારો થયો હોય એમ જણાય ॥ અમદાવાદ સ્ત્રીને બહુ બમગી ગયું હતું અને વધારે બગડે એવો સંભવ હતો એવામાં જવાનું થયું એટલે એક રીતે તો સુખી થયા બહાવ

ગુજરાતનાં એમ વડું જૂના કાર્યકર્તા કૂનચદ બાપુજી રાઈ વિસ્તાર જેનમાથી છાયા પડી થોડા વખતમાં ગુજરી ગયા, તેમને વિશે એ જ કાગળમાં લખે છે

મને અઠવાડિને જિયારા કૂનચદ બાપુજી ગુજરી ગયા બહુ બડા મામલો હતા જૂનામાં જૂના મમ કરનારા હતા સાધારણ સ્થિતિમાં અતવા ગરીબ સ્થિતિમાં હોવા છતાં આખી ઉમર દેસસેવામાં જ માગાં બેડા ત્રિવડામાં એની જગ્યા ડેનાર મોઈ નથી, એનું મરણ પણ બહુ બારે થયું જણાય આગરે દિવસે નરસિંહભાઈ પટેલ પાસે આવ્યુંદ ગયા હતા વિદ્વંદ રમાર સમિતિના મેટ્ર મત્રી છે સાજ સુખી આણ્ણદ રહ્યા ખીજે દિવસે સમિતિની મીઠિ । નડિયાદમાં કંવાનું કંથવીને પાછા નીચાઈ ગયા સાજે થેજ જઈને યત્રે બાગ વાચ્યા સુખી પડોગી સાથે ખૂબ વાનો કરી પછી ધરમાં જઈ આવાસીમાં સૂઈ ગયા ધરમાં મોઈ જ ન મળે સાજ એવડા ઠાકરે અમદાવાદ મંગે હતો તેથી એમના વડુ ઠાકરાની સાજવાર માટે અમદાવાદ નયા હતા. ગોશ્વરાસ તવાગી એમના ઉમર નરના સાથી તે પણ તે જ દિવસે મુમઈ ગયેડા ઠાકરાઈ સમિતિના પ્રમુખ છે તે પણ સુખીમાં કૂનચદભાઈ યત્રે બાર વાગે પધારીમાં સુના એ સુખ પડી ડેકયા જ નહીં સવારે સમિતિને વાજાં સાઈ વાગે ઘર આવ્યે તેયે ડેડા નહીં એડે પડોગીને પૂજ્યુ પડી બવા ધરમાં હાજવ થયા અમલીમાં સુનેડા એવા ઠાકરને જાનગ્યો ઠાકરે કુજ કે હુથ બંધ પડવાથી ગુજરી ગયેડા ॥ રાત્રે પ્રાણુ ચાલી જ્યો મોઈ પાસે ન મળે ઠાકરે બનર વડુ ન પડી નરસિંહભાઈ સવારે આ વૃદ્ધી નીકળી નવ વાગે નડિયાત આવ્યા ત્યારે રટેલાવ પર જ મુમાચાર મળ્યા કે કૂનચદભાઈ તો આગી ગયા જિયાગ એ તો છે, જ દેમનઈ ગયા ધજ શુ કરે એમના આમ એકાએક આગી મળાના સમાચાર નળ્યા ત્યારે નને થેજુ બજન થાઈ આજુ

કે તો ઠાકુ કેના વાગુ કેના મા ને બાવળ

અનગને જુ અંકડા સાથે પુણ્ય ને ધવળ

એટલે પાછા આવ્યા. છોકરો બહુ સારો હતો. ડોક્ટરને લાગી આવ્યું તો જી જી પણ એ હિ મતવાળા છે.

“હરિવદન હજી અમદાવાદમાં જ છે. હવે થોડા દિવસમાં નવસારી આશ્રમમાં પાછો જશે. બધું બધું રહ્યું” એટલે એને ગમ્યું નથી પણ શું કરે ?

“કાનજીભાઈનો દીકરો પ્રમોદ અહીં એની સાથે હતો. એ પણ છૂટીને સુરત ગયો છે. પ્રમોદ સરસ છોકરો છે. જિંદગી દેશસેવામાં જ આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે. કાનજીભાઈએ પણ એને સ્વ આપી છે. એનો નાનો ભાઈ ત્રિવિધસમાં ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પાસ થયો. આણું કુટુંબ ઠીક રંગાયેલું છે. બધાએ સહન પાણું ખૂબ કર્યું. નુકસાન પણ સારી થેડી વેઠ્યું છે. બહુભાઈએ કોઠામાં (ચુનિસિ-પાલિટીના પ્રમુખ તરીકે) ઠીક આબર મેળવી છે. એમના કામથી સૌ ખૂબ રાજી છે. બૂરુજી મમમાં છે. એ છાપામાં દટાઈ ગયો છે. જરાયે નવરો થતો નથી. ભાગ્દર મુંબઈ આવી ગયો છે. કોચેર હોસ્પિટલનો ચાજી ચાઠો સભાળી લીધો છે. હજી મુંબઈમાં ધર વસાવ્યું નથી. સાતા વગેરે સોલિજિત્રામાં જ છે. ધર રાખ્યા પછી બોલાવવાનો ઇરાદો રાખે છે.

“વેલાબહેન વડોદરે ગયાં છે. જ્ઞાનંદી, મણિ અને વનમાળા એની સાથે છે. દુર્ગા, મણિ અને અમીના હમણાં તો અંદર-હા, પણ બહાર આવશે એટલે તેમને કયા સખવાં એનો વિચાર કરવાનો છે. કિશોરલાલ બાપુ સાથે મસલત કરવાના છે આશ્રમ નીકળી ગયો એટલે આ બધાને તો પગ નીચેની ધરતી ચાલી ગયા જેવું થયું છે. કોઈ સ્થાન રહ્યું નહીં. અને પાછાં આટલે વર્ષે સંસારમાં જતું એ પણ ન ગમે. એટલે શું કરે ? ‘લડાઈ બધું થઈ એટલે બાળ, કાંતિ વગેરે કઈક અભ્યાસ કરવાની સમવડો રોધતા થઈ ગયા છે. પણ શું કરવું અને કયા રહેવું એ નિર્ણય કરી મઠ્યા નથી.”

તા. ૧૭-૬-’૩૪ના કાગળમાં આશ્રમનાં બધાંની થયેલી વ્યવસ્થા વિષે લખે છે.

“અત્યંતે તો બાપુએ જેવી ગોઠવણ રાખી છે કે નારણદાસ રાજકોટમાં જ રહે અને ત્યાંની જમનાદાસવાળી નિશાળમાં આશ્રમના બધાં છોકરાને બહાવવાની ગોઠવણ કરે. આશ્રમના મોટા બધા ગામડામાં જુદે જુદે સ્થળે ગોઠવાઈ જઈને ગરીબાઈથી રહે એવી ગોઠવણ બાપુ કરવા ધારે છે નારણદાસ રાજકોટમાં રહે, તે જ્યાં જામડે પડ્યા હોય તેમની સાથે સબધ અને સાકળ ગોઠવે પણ બધાને રાજકોટમાં છોકરાંને મૂકવાનું ગમશે કે કેમ એ સવાલ છે. સૌથી મોટો સવાલ તો અમીના અને એના છોકરાંનો યઈ પડશે એમ હું માનું છું કુદરતનો પણ વિચાર કરવાનો રહેશે. આ બધી વાતોનો આધાર તો બાપુ એમરાની પહેલીએ શુ કરશે એના ઉપર રહેશે. આપણા બારડોલીના આશ્રમે તો હજી પાછા મઠ્યા નથી. અને ક્યારે મળશે તેનું કશું જ નક્કી નથી.”

ડાહ્યાભાઈને તા ૪-૭-’૩૪ના રોજ કુટુંબ વિષે લખે છે.

“તમે લખ્યા છો એ બધું જ સાચું હોય તોપણ તમારા વિચારમાં દોષ દોષ એમ મને લાગે છે. આપણે એમના જેવા યઈએ તો પછી આપણામાં અને એમનામાં ફેર શો રહ્યો? અપકારનો બટલો ઉપકારથી વાળવો એ ડાહ્યા

મુંબઈમાં પડ્યા છે. મૂઢલા પણ રાંચી ગઈ હતી. ત્યાંથી માથેરાન ગયેલી. તે પાછી અમદાવાદ પહોંચી ગઈ છે. અમદાવાદમાં સ્ત્રીઓની કાર્કક સરથા તેલે કાઢી છે. આપુનો નિર્ણય તેને પસંદ ન પડ્યો હોય એમ બને. પણ હવે તો સાંત થઈ ગઈ લાગે છે. રાંચી જઈ આવ્યા પછી એના મનનું સમાધાન થઈ અર્થુ હરો.

“સસવાળાને પાકું દુખ છે. પેલો નડિયાવાળો ઈસ્માઈલ ગાધી મુસલમાનોની ટોળી કરી જમીનો રાખી લઈને પડ્યો ■ ખેતરોમાં તણુ નાખ્યા છે અને હથિયારના પરવાના લીધા છે. તોફાની ટોળું રહ્યું એટલે ખેડૂનોને ખૂબ ડરીને રહેવાનું રહ્યું. સસવાળો આઠામાઈ બહુ બારે દિવસ બતાવી રહ્યો છે. રવિરાંકર આવી ગયાથી એને ખૂબ હૃદય મળ્યું છે. ચકુભાઈ પણ ઠીક મઠક કરી રહ્યા છે. પણ કામ બહુ ભારે છે. કેમ પહોંચી વળવું એ સવાલ છે. મામ ઊડીને જવાનું રહ્યું. હવે ગામમા રહે પોસાય તેમ નથી. બધી જમીન ગઈ છે અને ખેડવા તો નેઈએ. તારીં તો પૂરું શી રીતે થાય ?

“મુંબઈમા મિલમલૂરો હડતાલ પાડી બેઠા છે. અમદાવાદમાં પણ એક વખત તો બીક નેતું લાગતુ હતું. પણ હમણા ત્યાં કઈ થાય એમ લાગતું નથી. મૂઢલાનો કાગળ હતો કે મલૂરોના નેતાઓ (રાજકલાલ બેકર અને અનસુયાબહેન) માથેરાન છે, એટલે તમારે હડતાલ પડે એની ઈશી ચિંતા ન રાખવી મુંબઈના કેટલાક અમદાવાદ પહોંચી ગયા છે, અને મલૂરોમા પ્રચાર કરે છે પણ ત્યાં મલૂર મહાજન સિવાય બીજા કોઈનો પમપેસારો થાય એવું લાગતું નથી.

“દાદા (માવલ કર) હજુ રત્નાગિરિમાં જ છે. એમનાં મા અને કમુ ત્યાં ગયાં છે. દાદાને મેં કમુ વિષે સૂચનાઓ મોકલી હતી હવે રોજ સાથે ફરવા લઈ બધ છે. ખોરાક બહુ થોડો લેતી હતી. શરીર નાબુક બતાવવું હોય તો થોડું ખાવું નેઈએ એવું એને અમદાવાદમા કોઈ ઊકરીએ શીખવ્યું હતું તેથી આઠી ભૂખે મરતી હતી. હવે ઠીક ખોરાક લે છે એટલે શરીર સાડું થયું છે. દાદાને રત્નાગિરિથી ખૂબ ફાયદો થયો.

“આપણા ઓફિસવાળા કૃષ્ણલાલનો ઊકરો નરેન્દ્ર બી. એસ. સી. ની પરીક્ષામાં રીકન્ડ ક્લાસમાં પાસ થયો. સાડું થયું. મરીબ માણસ છે. ઊકરો કમાનો થાય તો પરતુ ઠીક સાથે ઊકરો બહુ સારો છે. અભ્યાસ ઠીક કર્યો કહેવાય.”

તા. ૩૦-૫-૩૪ના કાગળમાં કાર્યકર્તાઓની આવી જ ચિંતા કરતા જણાય છે :

“ડોક્ટર દરિપ્રસાનો ઊકરો વિષ્ણુ ગમે અડવાડિયે હુદય બંધ પડવાથી ગુજરી ગયો. ૨૮ વર્ષની ઉંમર હતી. જે મદિનાથી મુંબઈ રહેતો હતો. એલ. સી. પી. એસ. ની પરીક્ષા માટે વાંચતો હતો. ખૂબ મહેનત કરી એથી શરીર નબળું પડી ગયું પરીક્ષા આપીને ઘરે આવ્યો અને બીજા જ દિવસે ગુજરી ગયો. સાડું થયું કે પરજોડો નહોતો. જેવલ વર્ષથી ડોક્ટર પરત્વવા મદેનન કરતા હતા. એ ના પાડતો હતો, પરીક્ષા થઈ ગયા પછી પરત્વવાનો વિચાર હતો. ડોક્ટર તો મિત્રુભાઈ (સર ચીનુભાઈ) સાથે બેઠી ગયા હતા. ખબર મળી

એટલે પાગ આપ્યા હોકરો બહુ સારો હતો ડોક્ટરને લાગી આવ્યું તો જ પણ એ હિમતવાળો છે

‘હરિવદન હજી અમદાવાદમાં જ છે નહીં થોડા દિવસમાં નવસારી આશ્રમમાં પાઠો જશે બધું બધું રહ્યું એટલે એને ગમ્યું નથી પણ શું કરે ?

કાનજીભાઈનો દીકરો પ્રમોદ અહીં એની સાથે હતો એ પણ છટીને સુરત ગયો છે પ્રમોદ સરસ હોકરો છે જિલ્લા દેશસેવામાં જ આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે. જાણીએ પણ એને રાજ આપી છે એનો નાનો બાઈ પ્રિવિધસમાં ફરજી ક્યાસમાં ખાસ થયો આપુ કટુબ ઠીક રગાયેતુ છે બધાએ સહન પણ ખૂબ વડું નુકસાન પણ સારી પકે વેક્યું છે બહુબાઈએ કોળમાં (ગુનિસ્ટિ પાલિનીના પ્રમુખ તરીકે) ઠીક આબર મેળવી છે એમના પામથી સૌ ખૂબ રાજ છે બહુજી મજામાં છે એ છાપામાં દર્શાવે ગયો છે જરાયે નવરો થતો નથી બારંર મુબઈ આવી ગયો છે કોએસ હોરિષ્ નો ચાગ પાઠો સલાળી લીધો છે હજી મુબઈમાં ધર વસાવ્યું નથી શાતા વગેરે સોનિત્રામાં જ છે ધર રાખ્યા પછી બેલાવવાનો હવાહો રાખે છે

વેનામહેન વડોદરે ગયા છે આનદી મણિ અને વનમાળા એની સાથે છે દુર્ગા મણિ અને અમીના હમણાં તો અદર છે પણ બહાર આવશે એટલે તેમને કયા રાખવા એનો વિચાર કરવાનો છે કિશોરલાલ બાપુ સાથે મસજત કરવાના છે આશ્રમ નીચળી ગયો એટલે આ બધાને તો પગ નીચેની ધગ્તી આવી ગયા જેવું થયું છે કોઈ સ્થાન રહ્યું નહીં અને પાગ આટલું વર્ષે સસારમાં જવું એ પણ ન ગમે એટલે શું કરે ? લાઈ બધું થઈ એટલે બાળ કાલિ વગેરે ઈક અભ્યાસ કરવાની સગવડો રોઢવા થઈ ગયા છે પણ શું કરવું અને કયા રહેવું એ નિર્ણય કરી શક્યા નથી

તા ૧૭-૬-૩૪ના મગગીમાં આશ્રમના બધાની થરેની વ્યવસ્થા વિષે લખે છે

અચારે તો બાપુએ એની ગોઠવણ રાખી છે કે નારણદાસ ગાગીમાં જ રહે અને ત્યાંની જમનાદાસવાગી નિરાગમાં આશ્રમના બધા છોડવાને બહુવવાની ગોઠવણ કરે આશ્રમના મોટા બધા ગામડામાં જુદે જુદે મથળે ગોઠવાઈ જઈને ગરીબાઈથી રહે એવી ગોઠવણ બાપુ કરવા ધારે છે નારણદાસ રાજકોળમાં રહે તે એના ગામડે પ ના હોય તેમની સાથે સુબધ અને સાંજ ગોઠવે પણ બધાને રાગકો મા છોડવાને મૂકવાનું મમરો કે કેમ એ સવાલ છે સૌથી મોટો સવાલ તો અમીના અને એના હોકરોનો યઈ પ રો એમ દુ માનુ છું કુરેશીનો પણ વિચાર કરવાનો રહેશે આ બધી વાનોને આધાર તો બાપુ આગરની પહેલીએ મું કરશે એના ઉપર રહેશે આપણા બારડો ઠીના આશ્રમે તો હજી પાગ મળ્યા નથી અને કચારે મગરો તેનું મ્યુ જ નકી નથી

ડાહ્યાભાઈને તા ૪-૭ ૪ના રોજ કટુબ નિરે લખે છે

તમે લખો છો એ બધું જ સાચું હોય તોપણ તમારા વિચારમાં દોષ હોય એમ મને લાગે છે આપણે એમના ભ્રમ થઈએ તો પગ આપણામાં અને એમનામાં ફેર રો રહ્યો? અપમાનો બઈવો ઉપમારથી વાગવો એ ડાહ્યા

માણસનું કામ છે. ખૂગની સાથે ખૂરાઈ કરનારાં તેા જગતમાં ઘણાંયે છે. એની મા ગમે તેની હોય તેમાં એ હાકરાનો શો દોષ ? . . . (કૃપાણા) એને કેમ નોકરી અપાવતા નથી, એવો વિચાર આપણે ન કરીએ. એ આપણો છે અને આપણે અપાવી શકીએ તો અપાવવી જોઈએ તમે એનો કાગળ જોઈ ક્રોધે બરાયા લાગો છો. એના ઉપર ક્રોધ ન રોલો. એની માને કે બીલનો દોષ હોય એનો ક્રોધ એ નિર્દોષ બાળક ઉપર ન હોય. . . મને લાગે છે કે આપણે કુટુંબથી અયગ રહ્યા છીએ તેથી મહા ખટપટમાથી છૂટી ગયા છીએ. કોઈને દોષિત કરાવવા માટે આપણે કમું પૂરું નહત્યા નથી. આપણને નહત્યાનો અવકાશ નથી. ઇચ્છા પણ નથી. સહુને એઝિવતો દોષ દરો. . . ને એમના હાકરામાંથી કોઈ રાખી શકતા નથી. અને એ ભાઈએને પણ એકબીલ સાથે બનતું નથી આમ કમનસીબે કુટુંબકલેશ જેવું ચાલ્યા જ કરે છે. આપણે ધર્મ સૌને જોટલી મદદ થાય તેટલી મદદ કરવાનો તો છે જ. એ ન કરીએ તો આપણે આપણે ધર્મ ચૂકીએ. કુટુંબમાથી કોઈ આપણી મદદ માગતો આવે ત્યારે તેને આપણે કેમ તરડોડી શકીએ ? આ બધી વાત તો તમે ક્રોધ ઊઠીને વિચારો તો સમજ પડે. અકળવાથી ન બને. કોઈના બોલવા અગર લખવા ઉપર શરસો કરવો એ આપણને રોલો નહીં. સામાના ક્રોધની સામે પ્રેમથી જ કામ લઈ શકાય. આપણે તો ઉદારતાથી વિચાર કરવો જોઈએ. પણ આ બધું તમને ન સમજાય એ હું સમજી શકું છું. સામાન્ય વિચારસરણી તમારા જેવી જ હોય છે એમાંથી બહાર નીકળવું કઠણ છે. પણ એ જ ઉત્તમ છે.”

સરદાર જોલમાં પડ્યા પડ્યા કેટલા કેટલા માણસોનો વિચાર કર્યાં કરતા હતા તે એમણે સખેલા કાગળોમાંથી ઉપર જે ચોડા ઉતારા આપ્યા છે તે ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ કાગળોમાં જે અનેક નામો આવે છે તેમને તો ખબર નહીં હોય કે સરદાર આપણો વિચાર રાખતા દરો. એક ભાઈની તો મને પ્રત્યક્ષ માહિતી છે. તેમણે કહેયું કે હું તો સરદાર સાથે કોઈ દિવસ બોલ્યો પણ નથી અને સરદાર મને ઓળખતા દરો કે કેમ તે પણ મને ખાતરી ન હતી. છતાં સરદારે મારી પણ કાગળ રાખી છે, તેની મને નવાઈ લાગે છે. પણ પોતાના તમામ સાથીઓ અને કાર્યકર્તાઓની કાગળ ન રાખે તો પછી સરદાર શેના કહેવાય ? મેંવકો પ્રત્યે સરદારના દિવમાં જોડો વાત્સલ્યભાવ હતો તેથી જ તેઓ સરદાર પદને સર્ણ રીતે શોખાવી શક્યા

વિદ્યાપીઠ પુસ્તકાલય પ્રકરણ

ગાંધીજીએ સને ૧૯૩૩ના જુલાઈની ૩૧મીએ સાત્રમતી આશ્રમ ત્રિખેરી નાખ્યો એ કહેવાઈ ગયું છે. તે વખતે આશ્રમનું પુસ્તકાલય રખડી ન જાય અને તેનો સુદૃષ્યોગ થાય તે માટે એ તેમણે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપી દીધું પુસ્તકાલય સોંપી દેવાનો વિચાર ચાલતો હતો તે વખતે શ્રી કાકાસાહેબ કાલેસકર પૂનામાં હતા. ગાંધીજીએ પહેલાં આશ્રમનું પુસ્તકાલય નિરાપીડના પુસ્તકાલય સાથે મેગરી દેવાની વાત કાકાસાહેબને કરેલી. પણ એનો અમલ લગત આવી તેને લીધે થઈ શકેલો નહીં. એટલે આ વાત સાંભળી પેમા અંક'પત્ર સ્મરણ કરાવવાના હિંદેશથી ગાંધીજીને ઠાગળ લખી તેઓ અમદાવાદ આવવા પૂનાથી નીકળ્યા. કેવાં સંજોગોમાં વિદ્યાપીઠનું પુસ્તકાલય તેમણે મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપ્યું એની વિગતોનું વર્ણન કરતો એક ઠાગળ શ્રી કાકાસાહેબે ગાંધીજીને તા. ૩૦-૭-'૩૪ના રોજ લખેલો. તેમાં ગાંધીજી સાથે તેમને તે વખતે થયેલી વાતોનો અહેવાલ તેમણે આપ્યો છે તેમાંથી મુદ્દાનો ભાગ નીચે આપ્યો છે.

“ આપે જ સરઆત હરી કે વિદ્યાપીઠનું પુસ્તકાલય પણ આપણે મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપી દઈએ તો કેવું ? મે કહ્યું અહીં આવતાં રસ્તામાં મે પણ એ જ વિચાર કર્યો હતો. આપે આશ્રમની લાઈબ્રેરી વિદ્યાપીઠને આપી દેવા છતાં મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપી એટલે બંને લાઈબ્રેરીઓ મ્યુનિસિપાલિટીને અપાય એમ જ આપ દૃષ્ટતા દરો, નહીં તો આપને હાથે આર્જુ પગલુ ન જ ભરાત, એ વિચારએણીએ મે પણ નક્કી કર્યું કે વિદ્યાપીઠની લાઈબ્રેરી કાઢી નાખીએ એમાં જ એવું છે કે સ વરસ મુખી અથવા એથીયે વધારે વખત બધાંએ જોધમાં રહેવાનું છે. તો ચોપડીઓ સરકારના તાબામાં સડતી શા માટે રાખીએ ? કે સ વરસને અતે પરિસ્થિતિ બદલાઈ હશે તે વખતે બરો જ વિચાર જુદી રીતે કરવાનો હશે વિદ્યાપીઠની પ્રવૃત્તિનો દમશુ જ એક સ્વાભાવિક અત આવે છે તો એ લાઈબ્રેરીનો ઉપયોગ લોકો કરતા થાય એ જ સાધું છે.

“ પણ મે કમેયું કે એ પુસ્તકાલય અને આશ્રમનું પુસ્તકાલય પણ મ્યુનિસિપાલિટીને આપવા નિચે મારો મતભેદ છે. . સરકાર બંને ત્યારે મ્યુનિસિપાલિટીને સરખેન્ડ કરી પુસ્તકાલય ચોતાના તાબામાં લઈ શકે છે એટલે એ સરકારને આપ્યા બરાબર છે આપે કહ્યું એટલો દોષ એમાં રહે છે એ સાચી વાત છે. પણ મ્યુનિસિપાલિટી વલ્લભચાઈની છે. આપણે પ્રજાની સેવા કરતા હોઈશું તો મ્યુનિસિપાલિટીને કબજે આપણે જ રહેવાનો છે વલ્લભચાઈનો સ્વભાવ હ બહુ છે. વ'લભચાઈને આ વસ્તુ અમરો. . . .”

અમદાવાદ આની તા ૩૬મી જુલાઈએ કાકાસાહેબે કલેક્ટરને કાગળ લખીને પુલ્કન્યુ કે,

“ તમે મને મારે જોઈએ તે પુસ્તકો લઈ જવાની પરવાનગી તો આપેલી જ છે હું એમ માની શકું ખરો કે વિદ્યાપીઠના મકાનમાંથી તમામ પુસ્તકો અને જે ઉપર તે રાખવામાં આવ્યા છે તે ઘોડા વગેરે ખર્ચે લઈ જવાની મને છૂટ છે ? આ પ્રશ્ન એટલા માટે ઉપસ્થિત થયો છે કે સાબરમતી આશ્રમના પુસ્તકો જે રીતે લોભપયોગ માટે આપી દેવામાં આવ્યા ■ તે જ રીતે વિદ્યાપીઠના પુસ્તકસંગ્રહ પણ આપી દેવાનો ઠરાવો વિદ્યાપીઠના ટ્રસ્ટીઓનો છે ”

આ કાગળનો મુસદ્દો ગાંધીજીએ કરી આપ્યો હતો

આના જવાબમાં કલેક્ટરે જણાવ્યું

“ વિદ્યાપીઠના પુસ્તકો તથા મકાન સાથે જડી દેવામાં ન આવ્યા હોય એવા ઘોડા તમે મહોલ આપીને વઈ જાઓ એમાં કશો વાધો નથી ”

તે જ દિવસે કાકાસાહેબ પૂના જ્યા નીકળવાના હતા એટલે ગાંધીજીને કહેના ગયા કે વિદ્યાપીઠ પુસ્તકાલય મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપી દેવાનો કાગળ આપ જ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખને લખશો એ પ્રમાણે ગાંધીજીએ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખને વિદ્યાપીઠના પુસ્તકસંગ્રહની બેટ સ્વીકારવાનું લખ્યું પછી વિદ્યાપીઠના પુસ્તકસંગ્રહ વિદ્યાપીઠના મકાનમાંથી ખમેડી મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપવામાં આવ્યો

મરદાર અને ખીજા કેમ્પાક જેઓ વિદ્યાપીઠમંડળના સભ્યો હતા અને એ રીતે વિદ્યાપીઠની મિલકતના ટ્રસ્ટીઓ હતા, તેઓમાના ધણાખરા તે વખતે જેનમાં હતા એવે તેમને પૂઠી શકાય એમ નહોતું પણ ગાંધીજીની સમતિ મળેની હોઈ, જેઓ બહાર હતા તેમાંથી કેટલાંખને પુસ્તકાલયનું દાન આપી દેવાની ખ્યામતમાં કાને વાત નાખી દેવા ઉપરાંત તેમની વિધિસર સમતિ લેવાની કાકાસાહેબે જરૂર માની નહી મરદારને જેલમાં વિદ્યાપીઠના પુસ્તકો લખના દાનની ખમર પડી ત્યારે તેમને આ વાત ગમેની નહી પુસ્તકાલય એ વિદ્યાપીઠનું મહત્વનું અંગ ગણાય, અને તેના નિના લાભિયમાં વિદ્યાપીઠની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવાનું અસમ્ભવ જેવું થઈ ગય એમ તેમને લાગતું હતું પણ જેલમાંથી તો તેઓ કાર્ક કરી શકે એમ નહોતું ૧૯૩૪ના જુલાઈમાં બહાર આવ્યા પછી બંધી નિગોની તેમણે તપાસ કરી પુસ્તકાલયનું દાન અપાયું છે એ હિંદ ચક્ર કે અગિય ચક્ર એ બાબતે રાખતા તેમને લાગ્યું કે ‘ આવી રીતે ટ્રસ્ટીનું મિલકત મીઠું અસ્થાને આપી દેવાનો થી કાકાસાહેબને અધિકાર ન હતો એટલું જ નહી પણ આખા વિદ્યાપીઠમંડળને પણ પુસ્તકાલય અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી જેવી, સરકારના અધ્યક્ષાણી સંસ્થાને આપી દેવાનો અધિકાર નથી કારણ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના અમદાવાદની ચળવળમાંથી

થયેલી હોઈ તેના હેતુઓ અને હિદેશોમાં સ્પષ્ટ જણાવેલું છે કે, સરકારથી સર્વ પ્રકારે સ્વતંત્ર રહીને વિદ્યાપીઠ કેળવણીનું કામ કરવું તથા પોતાની સંસ્થાઓ ચલાવવી. વિદ્યાપીઠના અંધારણની પુરવણીમાં વિદ્યાપીઠના સિદ્ધાંતો આપવામાં આવ્યા છે, તેમાં પણ 'રાજ્યસત્તાના અંકુશ'એ મથાળા નીચે સ્પષ્ટ લખવામાં આવ્યું છે કે પોતાનાં ધોરણો દરાવવામાં તથા પોતાની સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા કરવામાં વિદ્યાપીઠ સરકારથી સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર રહેશે. હવે મ્યુનિસિપાલિટી તો કાયદાથી સ્થપાયેલી સંસ્થા હોઈ તેના ઉપર કલેક્ટર, કમિશનર તથા સરકારના ખીજા અમલદારોના અમુક અંકુશો રહેલા હોય છે. વળી તેને મેંપેશી ફરજો બજાવવામાં તે કસ્ટ કરતી માલૂમ પડે તો સરકાર તેનો કબજો પણ લઈ શકે છે. એટલે વિદ્યાપીઠ જેવી અસહકારી અને સરકારથી સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર રહેવાના સિદ્ધાંતવાળી સંસ્થા પોતાની મિલકત આવી સરકારના અંકુશોવાળી સંસ્થાને સોપે એમાં સિદ્ધાંતનો અને ટ્રસ્ટના કાયદા પ્રમાણેની ફરજોનો પણ ભંગ થતો હતો. વળી વિદ્યાપીઠના દાતાઓએ વિદ્યાપીઠના ઉપરના સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં રાખીને વિદ્યાપીઠને દાન આપેલાં હોઈ, મ્યુનિસિપાલિટી જેવી સરકારના અંકુશવાળી સત્તાને વિદ્યાપીઠની મિલકત સોંપી દેવામાં દાતાઓનો પણ વિધાસભંગ થતો હતો.'

સરદારે પોતાના આ વિચાર ગાંધીજીને જણાવી તેમની સલાહ લીધી. ગાંધીજીને તે દિવસે મૌન હોઈ તેમણે સરદાર સાથે લખીને વાતચાત કરી.

ગાંધીજી. "મારો અભિપ્રાય એવો થાય છે કે મ્યુનિસિપાલિટી ખાસે રહેવાઈ એનું ટ્રસ્ટ બનવું હોય તો કરાવવું ત્યા તેનો સારામા સારો ઉપયોગ છે એમ મને ભાસે છે. પણ ખીજાઓને એ ગળે ન જતરે તો એ પાછા લેતા મુંઠલ સકાય ન આવે. આમા કોઈની પ્રતિજ્ઞાને કે કાકાની લાગણીને સવાલ નથી. કાકા સહન કરી લેશે

"વિચાર કરવા બેસીએ તો એમ પણ કહેવું જોઈએ ના કે કાકા ભૂલ્યા તોપણ મારે તેનો અધિકાર તપાસવો જોઈતો હતો ના? એટલી ધમાલમા અનેક કામો એક પછી એક કરી નાખ્યા, તેમા આ પણ વગર તપાસ્યે કરી નાખ્યું."

સરદારે કહ્યું કાકા તો કહે છે કે વિદ્યાપીઠનું પુસ્તકાલય મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપવાની સૂચના પ્રથમ આપે કરેલી. તેના જવાબમાં ગાંધીજીએ લખ્યું:

"કાકા મારી સૂચના વિશે વાત કરે છે તેનું મને સ્મરણ નથી. પણ તેને છે તે આપણે માનવું જોઈએ."

સરદારે ટ્રસ્ટીઓના અધિકાર વિષે વાત કરી હતી એટલે તે વિષે ગાંધીજીએ લખ્યું.

"અધિકાર ન હતો એ તો બરોબર છે હું તો એટલું જ કહું છું, અધિકાર વિના અપાયેલું દાન અધિકારીઓ હમિશા પાછું લઈ શકે છે. વસ્તુતાએ જો એ પુસ્તકો પાછા લેવાનો ધર્મ હોય તો એ પાછા લઈ લેવા એ મારો અભિપ્રાય છે.

એ વેળાએ કાકાએ બધાને પૂછ્યું હોત તો કદાચ તેઓ પણ આપવામાં સમત થાત' એ અપાયા પછી તો ઘરેલ બધાને જોઈમાં જ જવાનું હતું ના ?

એટલે સરદારે એમ કહ્યું હતો કે સરકારના અમલદારો સરથાને દાન આપનાનો આખા ટ્રસ્ટીમંડળને અધિકાર નથી એના જવાબમાં ગાંધીજીએ લખ્યું

“ ટ્રસ્ટીઓને અધિકાર નથી એમ કહો છો ? ને એમ જ હોય તો તે પ્રસ્તુત પાછા લેવા જ જોઈએ

૫મી વધુ ખાતરી કરવા માટે સરદારે શ્રી બૂનાભાઈ દેસાઈ તથા શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના અભિપ્રાય લીધા તેમને સરદારે સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે જો આખા વિદ્યાપીઠમંડળને પુસ્તકાલય આપી દેવાનો કાયદેસર અધિકાર હોય તો કાકાસાહેબના કૃત્યને અમે મજૂર રાખવા તૈયાર છીએ એટલે કાકાસાહેબને અધિકાર હતો કે નહીં એ તમે ન જોશો, પણ આખા વિદ્યાપીઠમંડળને અધિકાર છે કે નહીં એના ઉપર તમારો અભિપ્રાય આપશો અને ધારાશાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય એના મળ્યા કે વિદ્યાપીઠના સિદ્ધાંતો જોતા આખા વિદ્યાપીઠમંડળને મ્યુનિસિપાલિટી જેવી સરકારના અકુળવાળી સરથાને વિદ્યાપીઠની મિલકત સોંપી દેવાનો અધિકાર નથી તે ઉપરથી સરદારે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખને કાગળ લખીને જણાવ્યું કે,

“ આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલે નકરે પોતાના કેટલાક સાથીઓની સમતિથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું પુસ્તકાલય મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપી દીધું છે મહાત્મા ગાંધીજી આપેલા સત્યાગ્રહાચરના પુસ્તકાલયનું દાન જેમ તમે સ્વીકાર્યું તેમ આ પુસ્તકાલય પણ સ્વીકાર્યું છે આ બાબતમાં ટ્રસ્ટીઓના અધિકાર વિશે બહુ નાનુંક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયે છે અને એવી સલાહ મળી છે કે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી જેવી સરથાને વિદ્યાપીઠની ટ્રસ્ટ મિલકત સોંપવાનું આખા વિદ્યાપીઠમંડળના અધિકાર બહારનું છે છું વિદ્યાપીઠનો એક ટ્રસ્ટી છું અને તેની મિલકત સાચવવા માટે કાયદેસર જવાબદાર છું એટલે તમને ખબર આપવાની મારી ફરજ થાય છે કે વિદ્યાપીઠનું પુસ્તકાલય મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપવા બાબત જેમણે તમારી સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો અને જેમણે પુસ્તકાલયનો કબજો તમને સોંપ્યો તેઓએ, નેકે આ કૃત્ય સ રૂબ રૂબ બુદ્ધિથી કર્યું છે છતાં એ કેવળ તેમના જ અધિકાર બહારનું નહીં, પણ વિદ્યાપીઠના આખા ટ્રસ્ટીમંડળના અધિકાર બહારનું છે તમે એટલું તો સ્વીકારશો કે આની બાબતમાં ટ્રસ્ટીઓએ સરથાને અસહ દેવું જોઈ તથા મૂળમૂલ સિદ્ધાંતો સાચવવાની બહુ ઝીલવટભરી કાળજી રાખીને વતન જોઈએ વળી મૂળ દાવાઓમાથી અચવા તો બહુ જનસમજાઈમાથી કોઈને આ કૃત્ય અધિકાર બહારનું લાગે અને તે અમારી સામે કાયદેસર થવાના બરે તો એની જોખમદારીમાં પ વાની પણ ટ્રસ્ટીમંડળની ઇચ્છા ન હોય

વિશેષમાં હું એ વસ્તુ તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચું છું કે આ પુસ્તકાલય મ્યુનિસિપાલિટીના કબજામાંથી અસહ ટ્રસ્ટીઓના કબજામાં આવશે તેથી બહુ

જનતાને તેનો લાભ મળવાની બાબતમાં કરો ફરક પાડવાનો નથી. કારણ આશ્રમનું પુસ્તકાલય રાખવા માટે મ્યુનિસિપાલિટી ને મકાન બંધાવવા ધારે છે તે મકાનની જગ્યાથી વિદ્યાપીઠનું પુસ્તકાલય લગભગ એક જ માર્ગલ દૂર છે. અને એવી સલાહ મળી છે કે પુસ્તકાલય મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપવાનું કૃત્ય આખા ટ્રસ્ટીમંડળના અધિકાર બહારનું છે અને તેનો કબજો વધુ વખત મ્યુનિસિપાલિટી પાસે રહે તેમાં ટ્રસ્ટનો ભંગ થયાં કરે છે. મારો હેતુ મ્યુનિસિપાલિટીને આ પુસ્તકાલય સોંપનારની વ્યથા તો મ્યુનિસિપાલિટીએ તેનો સ્વીકાર કર્યો તે બદલ તેની શુદ્ધ સુદ્ધિ વિશે રજૂ પણ સકા ઉઠાવવાનો નથી. હું આશા રાખું છું કે મ્યુનિસિપાલિટી પાસે આવશ્યક ઠરાવ કરાવીને વિદ્યાપીઠમંડળને વહેલી તકે પુસ્તકાલય પાછું સોંપી દેવાની આ વ્યવસ્થા કરી.”

આ ઉપરથી મ્યુનિસિપાલિટીએ પોતાની ‘લીગલ કમિટી’ ગારક્ટ મુબર્કના પ્રસિદ્ધ ધારાશાસ્ત્રી શ્રી બહાદુરજીનો અભિપ્રાય પુછાવ્યો. વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાનો હેતુ, તેનું બંધારણ તથા તેના મૂળમૂલ સિદ્ધાંતો વગેરેનો અભ્યાસ કરી તેમણે પણ શ્રી બૂખાભાઈ તથા શ્રી મુનશીને મળતો જ અભિપ્રાય આપ્યો. એટલે મ્યુનિસિપાલિટીના જનરલ મોડર્ની મીટિંગમાં શ્રી દાદાસાહેબ માવળંકર, જેઓ તે વખતે મ્યુનિસિપાલિટીના ઉપ-પ્રમુખ હતા તેઓ ઠરાવ લાવ્યા કે આપણને બેરિસ્ટર બહાદુરજીનો અભિપ્રાય મળ્યો છે તે જોતાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમંડળ વતી સરદાર વંકજીભાઈ ને પુસ્તકાલય પાછું સોંપી દેવું. આની ઉપર મુધારો મૂકવામાં આવ્યો કે વિદ્યાપીઠમંડળના જે સભ્ય કે સભ્યો યોગ્ય અધિકારવાળી અદાલતનો હુકમ મેળવે તેમને પુસ્તકાલય સોંપવું. શ્રી દાદાસાહેબે પોતાના ઠરાવના સમર્થનમાં જણાવ્યું કે,

“બેરિસ્ટરના અભિપ્રાય માટે કેસની હકીકતની મોઢ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી મે જ તૈયાર કરી હતી. તેમાં પુસ્તકાલય મ્યુનિસિપાલિટી પાસે રહે તેની તરફેણમાં નેટલી હકીકતો અને દલીલો રજૂ કરી સકાય તેટલી મે કરી હતી. છતાં બેરિસ્ટરનો આલો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય મળ્યો છે એટલે કોર્ટબાજના નુગલામાં બિતરી પ્રબળા પૈસાનું પાણી કરવું એ મ્યુનિસિપાલિટી જેવી લોકહિતકારી સંસ્થાને રોજિત નથી. આપણે તો લોકો આજળ ન્યાયપત્રાયણના દાખલો બેસાડવો જોઈએ. પુસ્તકાલય આપણે કબજે છે માટે ‘હાથમાં તેની બાયમા’ કરીને બીજા પક્ષને કોર્ટમાં જવાની ફરજ પાડવી જોઈએ નહીં.”

મત લેવાતાં ૨૪ વિં ૫ મતે ઠરાવ પસાર થયો અને પુસ્તકાલય વિદ્યાપીઠને પાછું સોંપી દેવામાં આવ્યું.

અધિકાર બહાર થયેલા કૃત્યને સરખું કરવાનું કામ આમ તો સરળતાથી પાર બિતરી ગયું પણ તેની સાથે કેટલીક આનુષંગિક ઘટનાઓ બની તે અમારા મંડળમાં કેટલાક સમય સુધી દુઃખ અને કલેગનું કારણ થઈ પડી ઉપર કહ્યું તેમ સરદારે તો આ બાબતમાં પોતાની જુમિકા સ્પષ્ટ કરી હતી કે જે સમગ્ર

ટૂંકીમંડળને આ દાન કરવાનો અધિકાર હોય તો ભવે આ કાકાસાહેબે એકલાએ કયું હોય તોયે અમે તેને બહાલી આપીશું. હું તથા ખીજા કેટલાક સ્વામીઓ આ વાતથી પૂરા વાકેફ નહોતા. મને તો એમ પણ લાગ્યું કે સરદારને કાકાસાહેબ પ્રત્યે અણુગમે હોનાથી તેમણે આ પગલું લીધું છે. એટલે મારા મનમાં સરદારનો હોય વસ્યો તેમાં કાકાસાહેબના ખીજા એક નિમયથી વધારો થયો. કાકાસાહેબ ધણા વખતથી વિચાર કરતા હતા કે મારું ગુજરાતનું કામ લગભગ પૂરું થયું છે અને હવે હું ફેરફાર માટે ક'પુ' છું. આ જ પ્રસંગે તેમણે આ વાન કાઠી એટલે મેં માની લીધું કે તેમની બહાર જવાની વાતની પાછળ વિદ્યાપીઠ પુસ્તકાલય પ્રકરણ અને સરદારનો તેમના પ્રત્યેનો અણુગમે કારણરૂપ છે. એ મતલબનો કાગળ મેં સરદારને લખ્યો. સરદારના મનમાં આવું કશું હતું નહીં. તેમણે પોતાની સ્થિતિ ગાંધીજી આગળ સ્પષ્ટ કરી હતી છતાં મેં તે ન માની એનું સરદારને ખૂબ દુઃખ લાગ્યું, મારા પ્રત્યે તેમને ભારે અસંતોષ પણ થયો. મારા વિચારમાં રહેલો હોય ગાંધીજીએ મને સમજાવીને દૂર કરવા પ્રત્યક્ત કર્યો. વખત જતાં મારી જૂલની મને પ્રતીતિ થઈ. સરદારે તો મારી જૂલ દરગુજર કરી જ હતી. આમ અમારો ધરનો ક્લેશ થોડા વખતમાં શમી ગયો. પણ આ પ્રકરણમાંથી સરદારની કેટલીક ખાસિયતો તરી આવે છે. સ્વાધારણ્ય રીતે સરદાર વિષે એમ મનાવું કે વિદ્યા અને સંસ્કારના વિગયો સાથે એમને કશી નિસ્ખત નહોતી. પણ વિદ્યાપીઠ જેની કેળવણીની સંસ્થાનું પુસ્તકાલય એ ધણું મહત્વનું અંગ છે અને તેના વિના વિદ્યાપીઠ તદ્દન ખડિત થઈ જમે એ તેમણે સહજવૃત્તિથી જોઈ લીધું. એથીયે વિશેષ, જાહેર કામકાજ અને જાહેર વ્યવહારના કડક ચોકીદાર તરીકેના તેમનો પરિચય આ પ્રકરણમાં આપણને થાય છે. કોઈનો પણ હોય હોય તો અગમ બહાદુરીથી તેની સામે લાલ બત્તી ધરતાં તેઓ ખચકાતા નહોતા. તેમના આ ગુણોએ ગુજરાતને અને હિંદુસ્તાનને ધણા વિપમ પ્રસંગોએ મુરકેલીમાંથી ઉઠારી લીધા છે.

બોરસદ તાલુકામાં પ્લેગનિવારણ

બોરસદ તાલુકામાં ૧૯૩૨ની સાલથી દર વરસે પ્લેગ ફાટી નીકળતો હતો. પણ તેના નિવારણ માટે કશા વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો થતા ન હતા. મુખ્ય કારણ તે એ હતું કે સમગ્રા મુખ્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ, ખાસ કરીને સરદાર, ૧૯૩૨થી ૧૯૩૪ સુધી જોલમાં હતા. સવિનય ભંગની લડત મુલતની રાખવામાં આવી એટલે સરદાર, દરબાર ગોપાલદાસ અને ખીજા કાર્યકર્તાઓને આ કામ ઉપાડવાનો વખત મળ્યો. બોરસદમાં પ્લેગ ચાલતો હોવાની ખબર સરદારને દિલ્હીમાં પડી. તેઓ તા. ૯-૩-'૩૫ના રોજ મુખર્જી આવ્યા, અને ડૉ. ભાસ્કર પટેલને બોરસદ તાલુકામાં જઈ ત્યાંની સ્થિતિનો રિપોર્ટ લઈ આવવા કહ્યું. તેઓ બોરસદ તાલુકામાં જઈ દરબારસાહેબની સાથે બે દિવસમાં બારેક ગામ ફર્યા અને તા. ૧૫મી માર્ચે બધ ઉપખંડે એવો રિપોર્ટ લઈને પાછા આવ્યા. લોકોમાં ગભરાટ ફેલાયો હતો. કથી ઠાકતરી મદદ મળી શકતી નહોતી. રોગને ફેલાવો અટકાવવા શું કરવું તે સમજી ન હતું. સ્થાનિક સંસ્થાઓ (લોકલ બોર્ડ તથા બોરસદ મ્યુનિસિપાલિટી) ભાંગ્યાતૂટ્યા અને દમ વિનાના પ્રયત્નો કરતી હતી. તેમાંથી કશું નીપજે એવું ન હતું. ઠેટલાંચે ગામોમાં કેસો થયા પછી દિવસો સુધી સત્તાવાળાઓને તેના રિપોર્ટ પહોંચ્યા ન હતા. આવું બધું સાંભળીને સરદારે નક્કી કર્યું કે બોરસદમાં તુરતાતુર પ્લેગનિવારણની જાવણી નાખવી. નિવારણ માટે શા શા ઉપાયો લેવા તેની ચર્ચા કરવા ડૉ. ભાસ્કર પટેલને મુખર્જીના હાકીન ઇન્સ્ટિટ્યૂટના કર્નલ સોફી પાસે મોકલ્યા. પ્લેગવાળા વિસ્તારમાંથી ઉંદર અને ચાચડોને સદંતર નાશ કરવા માટે ક્રેટલાક સખન ઉપાયો લેવાનું તેમણે સૂચવ્યું. તેમાં જંતુઓનો નાશ કરી નાખનારા વાયુઓનો પણ ઉપયોગ કરવાનો હતો. પરંતુ આ ઉપાયોમાં બહુ સખત ઝેરી પદાર્થો વાપરવાના આવતા હતા. એ માટે ઉચિત તાકીમ લીધેલા કુશળ માણુઓની મદદ વિના તેનો ઉપયોગ કરવો એ જોખમકારક હતું છતાં આ ચર્ચામાંથી ક્રેટલાક સૂચનો અવરય મળ્યાં તે લઈને ડૉ ભાસ્કર પટેલની સાથે તા ૨૩-૩-'૩૫ના રોજ સરદાર બોરસદ આવ્યા બોરસદની સત્તાગ્રહ જાવણીનાં મકાનો તાજેતરમાં જ જપ્તીમાંથી પાછા મળ્યા હતાં. ત્યાં જરૂરી સાધનો વસાવીને કામચલાઉ ઇન્સ્પેક્ટાલ બની કરી બહારથી કેવળ દવા લેવા આવનારા

દહીંઓ માટે દવાખાનુ પણ ગોઠવ્યું. બોરસુના ડો. જીવજી દેસાઈ એ દોઝિપટલને પોતાની મેંઠા અર્પણ કરી. આ કામ માટે સ્વયંસેવકોની પણ માગણી કરવામાં આવી. થોડા જ વખતમાં ૬૫ સ્વયંસેવકો હાજર થઈ ગયા. તેમાં ૫૭ પુરુષો અને ૮ બહેનો હતાં. દરબારસાહેબનાં પત્ની શ્રી ભક્તિવન્દની બહેન, સગદારનાં પુત્રી કુ. મણિબહેન, દરબારસાહેબના ચાર દીકરા અને મોટી પુત્રવધૂ, નિશ્વાના આગેવાન કાર્મિકર્તા ધી રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ વગેરે એમાં મુખ્ય હતા. સ્વયંસેવકોમાં કેટલાક ગ્રેન્ડ્યુએટો અને કોલેજમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ પણ હતા. તમામ સ્વયંસેવકોને પ્લેગની રક્ષાનાં ઇન્જેક્શનો આપવામાં આવ્યાં. માત્ર સરદારે અને કુ મણિબહેન પટેલે ઇન્જેક્શન લીધાં ન હતાં. એ પ્રદેશનાં કુચ રજ ગામે પ્લેગની અસર નીચે આવ્યાં હતાં, તેમાં સ્વયંસેવકોને ગોઠવી દેવામાં આવ્યા. સ્વયંસેવકોએ ગામમાં ઉંદર પકે, પ્લેગના કેસ થાય અથવા મરણ થાય તેના રાજના રિપોર્ટ મુખ્ય મથકે મોકલી આપવાના હતા. તેમજ ધરેવર કરીને તેના ખૂણાખાંચરા તપાસી ન્યાં ઉંદર અને માંચડ રહી શકે એવી જગ્યાઓ હોય તે સાફ કરવાની હતી અને સાફ કર્યા પછી ત્યાં જંતુનાશક દવા છાંટવી તથા ધૂપ કરવો એ તેમનું મુખ્ય કામ હતું. ગામનાં ક્રમિકાં સાફ કરી તેઓ ગંદકી કાઢતા અને ઉંદરોને પકડવા માટે ઉંદરિયાં પણ મૂકતા. તેમને ખાસ સૂચના આપવામાં આવી હતી કે લોકોની સાથે બહુ સચૂકાઈથી વર્તવું. ધરનો સામાન તડકે નાખવા માટે બહાર કાઢવામાં આવે તથા ધરને તેમ જ સામાનને જંતુનાશક દવાઓ છાંટી સાફ કરવામાં આવે ત્યારે સામાનને ખસેડવા વગેરેનું કામ બહુ સંભાળીને કરવું. ધરો ખાલી કરવામાં પણ જાતે જ બધી મહેનત કરવી. ભાડૂતી મજૂરો અથવા ખગારદાર નોકરો જેવાં કામ કરવા તૈયાર ન થાય, તેવાં બધાં કામ તેમજ જાતે કરી લેવાં. પોતાની રસોઈ પણ જાતે જ પકાવી લેવાની હતી

પેટવાદની રંગી મિલમાં એક પ્રયોગશાળા શ્રી પુરુષોત્તમ પટેલ નામના અનુભવી રસાયણશાસ્ત્રીની દેખરેખ નીચે ચાલતી. તેની મદદથી ડો. ભાસ્કર પટેલે આસતેવ અને કામગ (નેક્રોબેક્તીન) ની ગોળીઓ મેળવીને એક સાદું પણ ખૂબ જ અસરકારક જંતુનાશક મિશ્રણ બનાવ્યું. ડો ભાસ્કરની આ નવી જ શોધ હતી એમ કહીએ તો ચાલે. આ મિશ્રણ બહુ જ સહેલાઈથી અને કપાટાબંધ બની શકતું પ્લેગમાં સપ્તપ્રયેશ્માં સત્તાપીસે ગામ કુચ દોઢ મહિનામાં સાફ કરવામાં આવ્યાં. તેમાં આ મિશ્રણના ચાર ચાર ગેનનનાં એવાં ૩૦૫ ટિન વપરાયાં વચમાં તંદુરસ્તી ખાતાના સરકારના અમલદારોએ જંતુનાશક મિશ્રણ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો. તેમાં સાથુના

ઊકળતા પાણી ઉપર આસતેલ રેડવાનું અને એવી કંઈ ક્રિયા કરવાની હતી. ખાતાના માથુસો એની કઢંગી રીતે એ બનાવવા ગયા કે પાસે ઊભેલી એક તેર વરસની છોકરી આખી દાઝી ગઈ અને ઇસ્પિતાલમાં લઈ જતાં. જ મરણ પામી. એક બીજું આજક તથા બે ઇન્સ્પેક્ટરોમાનો એક ખૂબ દાઝી ગયાં. ગરમ થયેલા કેરોસીનમાંથી નીકળતો વાયુ એક ઇન્સ્પેક્ટરના શ્વાસમાં ગયો, જેને પરિણામે તેને બેલાન હાલતમાં ઇસ્પિતાલમાં લઈ જવો પડ્યો. આવા અકસ્માતો થયા પછી મ્યુનિસિપાલિટીએ એ મિશ્રણ બનાવવાનું છોડી દીધું થોડા દિવસ પછી વળી પાછી મિશ્રણ બનાવવાની ઉપરથી સૂચના આવી એટલે પેલા ઇન્સ્પેક્ટરને એ બનાવવું પડ્યું. પણ પહેલો જ પ્રયત્ન કરતાં મોટા ભડાકામાંથી એ માંડ માંડ બચી ગયો. આ એટલા માટે જ લખ્યું છે કે ડૉ. ભાસ્કર પટેલની પદ્ધતિ બહુ સાદી હતી અને અણુષ્ક માથુસ પણ તેનો અમલ કરી શકે એની હતી, એનો વાચકને ખ્યાલ આવે. ઢોરની ઢોઢો તથા ફળિયાંની સફાઈ માટે પ્લિલિંગ પાઉડર વાપરવામાં આવતો. ધૂપને માટે ગંધકનો ઉપયોગ થતો. વળી ચાંચનો નાશ કરવા માટે જાણની સાથે ગંધક મેળવીને ઘરો લીંપાવવામાં આવતાં. ઉંદરોનો નાશ કરવા માટે બેરિયમ કાર્બોનેટનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. આ બધા વિષે ડૉ. ભાસ્કર પટેલે લોહો સમજી શકે એવી બહુ સાદી ભાષામાં એક પત્રિકા તૈયાર કરી હતી.

આ સફાઈના કામમાં લોકોનો સહકાર મેળવતાં શરૂઆતમાં થોડી મુશ્કેલીઓ નડી. લોકોનું અજ્ઞાન એવું હતું કે તફત સાદા ઉપાયોનો અમલ કરવા પણ તેઓ તૈયાર થતા નહીં. વળી તેમનામાં જતજતતા વહેંચે પણ ઊંડા ઘર કરી બેઠેલા હતા. મરકાનો રોગ ફાટી નીકળે તેનું કારણ તો દેવીનો કોપ હોય, આવા જતુનારાક ઉપાયો અથવા દવાઓ એ એનો ઉપાય નથી, પણ દેવીને બકરા કે પાઝ વધેરીને ધરાવવામાં આવે તો જ તે રીએ. વળી માથુસને દેવીના કોપથી જ પ્લેગની ગાંઠ નીકળે અને દેવી એનો ભોગ લીધા વિના રહે જ નહીં આવા વહેંચે ઉપરાંત ગામડાંના મુખી અને નાના અમલદારો, ઉપરી અધિકારીઓથી ડીને કોએસના સ્વયંસેવકોને મદદ કરતા નહીં અથવા કામમાં અગ્યણુ નાખતા એ પણ મુશ્કેલી હતી. તેઓની વૃત્તિ પ્લેગની ખીનાને દાખી દેવાની હતી. બોચાસણુ ગામમાં પ્લેગના કેટલાયે કેસ થયેલા. સ્વયંસેવકો ત્યાં સફાઈ કરવા પણ ગયેલા અને લોકોને ગામ ખાલી કરી જવાનું સમજાવવામાં સરદારની સાથે એ ગામનો પટેલ પણ સામેલ હતો છતાં મામલતદારને તેણે એવો જવાબ આપ્યો કે ગામમાં પ્લેગનો કેસ થયો જ નથી. એ રિપોર્ટ ઉપર ગયો. પછી જ્યારે ડિલેક્ટરે મામલતદારને

ધમકા થો ત્યારે તેણે ફરી તપાસ કરીને પ્લેગના કેસો થયાની વાત કબૂલ કરી લોકોના અજાન તથા વહેમ અને સરખરી અમલદારોની આડાઈ તથા બીરુતાની સામે સરદારને લગ્નનું હલુ તેઓ લગભગ દરરોજ પ્લેગનાળા ગામડામાં ફરી વગતા લોકોની સાથે વાતો કરતા સભાઓ ભરી બાપલો આપના અને લોકોને પોતાનું કર્તવ્ય સમજાવતા આ ઉપરાંત તેઓ દરરોજ પત્રિકા કાઢતાં પોતાની તળપટ્ટી ભાષામાં લોકોના અજાન અને વહેમ ઉપર ઠોક પાડતા કેટલીક વાર વિનોદ કરી લોકોને રીઝવતા ત્યારે કેટલીક વાર તેમની આડાઈ અને મૂર્ખાઈ માટે તેમને ઊંધા લેતા આમ આ પત્રિકાઓ સંકાર્ષ, સ્વાવનબન અને આરોગ્ય સરક્ષણની બાબતમાં લોકોને જાગૃતિ આપવા મહા સમર્થ વાહન થઈ પડતી હો ભારતર પશુ સ્વચ્છતાને સાથે લઈ ગામેગામ અને ઘેરઘેર ફરતા આ બધાનું પરિણામ એ આ યુ કે પ દર દિવસમાં તો લોકો બધું સમજતા થઈ ગયા સ્વચ્છતા પોતાને ગામ આવીને રહે એની તથા જીવનશક્તિ મિથળની અને ચેપરહિત કરનારી બીજી દવાઓની માગણી તેઓ કરના લાગ્યા એટલું જ નહીં પણ ગામના જીવાનિયાઓ સ્વચ્છતાની સાથે સંકાર્ષના કામમાં જોડાના લાગ્યા ગામની બહેનો તથા બાળકો પણ ઘરો અને કુળિયાની સંકાર્ષમાં ભાગ લેના લાગ્યા બારેબારે અને મુસનમાનોનો વિરોધ પણ ટળી ગયો કુન પડ દિવસમાં સત્તાવીસે ગામ પૂરેપૂરા સાફ થઈ ગયા સ્થાનિક સંસ્થાઓ તથા સ્થાનિક અમલદારોનો સહકાર બધા મળી રાખે તો તેનામાં આનંદો, પણ એમનો સહકાર બહુ થોડો મળતો

જાન્યૂઆરીની કામચલાઉ હોસ્પિટલમાં પ્લેગના કુલ ૧૬ દરદીઓને દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા તેમાંના બે મુજરી ગયા બાર સાગ્ન થઈને ગયા અને બે હોસ્પિટલના દાકતરોની રજા લીધા વિના જતા રહ્યા કેવળ દવા લેવા આનંદ દરદીઓની સખ્યા એપ્રિલ મહિનામાં ૨,૩૪૫ની હતી અને મે મહિનામાં ૩૮૧૩ હતી દાકતરોએ યશા વેતન લીધા વિના પોતાની સેવા આપેલી હતી હોસ્પિટલનું બીજું ખર્ચ બધું થઈને લગભગ રૂપિયા આઠ હજાર થયું હતું આ ઉપરાંત કુન બાર ગામનાં થઈને ૪૪ પ્લેગના દરદીઓએ પોતાને ઘેર રહીને જ હો ભારતર પટેનની સારવાર લીધી હતી તેમાંથી ૩૧ સાગ્ન થયા હતા કામચલાઉ હોસ્પિટલમાં સ્ત્રી દરદીઓની સારવાર કરવામાં સ્વચ્છતા બહેનોએ બહુ જ સારો ભાગ લીધો હતો

મે માસના આખર ભાગમાં ગાંધીજીને બોરસદ તાનુખની મુલાકાત લેના એક અધવાડિયા માટે સરદારે જોલાબ્યા ગાંધીજી આવ્યા તે પહેલાં પ્લેગમાં સપડાયેલા બધા ગામોની સંકાર્ષનું કામ પૂરું થઈ ગયું હતું અને પ્લેગનું જોર પણ નરમ પડી ગયું હતું પોતાની મુનાખત દરમ્યાન તેમાંના ઘણા ગામોની

ગાંધીજીએ મુલાકાત લીધી. પોતાનાં ભાષણોમાં તેઓ એ વસ્તુ પર ભાર મૂકતા કે સરદારે, દરબારસાહેબે અને તેમના બહાદુર સ્વયંસેવકોએ આટલું સુંદર કામ કર્યું છે છતાં તમે તમારી જૂની ટેવો સુધારશો નહીં, તમારાં ધરબાર સાફ રાખશો નહીં અને ઘરમાં ઉદર અને ચાચડને ભરાવાનું સ્થાન જ ન મળે એવી વ્યવસ્થા કરશો નહીં તો શ્વેગ ફરી આવવાનો. ગાંધીજીની સૂચનાથી ડો. ભાસ્કર પટેલે ઉદર અને ચાચડના ઉપદ્રવથી બચવાના ઉપાયો બતાવતી થોડી પત્રિકાઓ લોકોને માટે સાદી ભાષામાં લખી ગાંધીજી પોતાનાં ભાષણોમાં એ પણ જણાવતા કે,

“આ રોગનો ચેપ ઉદર અને ચાચડથી જ ફેલાય છે. નિષ્ણાતો કહે છે તેમનો નારી કરવો જોઈએ. પણ ઉદરો અને ચાચડો તો ઈશ્વરના મોકલેલા દુતો હોય છે. તેમની મારફત ઈશ્વર આપણને ચેતવણી આપે છે. આ જિલ્લામાં કુદરતની મહેરથી હવાપાણી અને જમીન બહુ સારા છે. પણ હું મારી આંખે જોઉં છું કે તમે કુદરતના નિયમોનો એવો ભંગ કરી રહ્યા છો કે શ્વેગનો ઉપદ્રવ જાણે કાચમનો યઈ પડ્યો છે તમે ઉદર અને ચાચડનો નારી કરશો પણ આત્યારે જેવી ગદી હાલતમાં રહો છો તેવી જ હાલતમાં રહેશો તો ઉદર અને ચાચડ તો ફરી ખાજ થશે. એટલે હું તો તમને એ સલાહ આપું છું કે ઉદર અને ચાચડ પેદા જ ન થાય એવી સ્વચ્છતા રાખો. સ્વયંસેવકોએ આત્યારે જે સફાઈનું કામ કર્યું છે તે કામ કાચમનું કરવાનું રાખો. ઘરને બરાબર લી પોચું પો અને ધરમાં જે કઈ કાણાબાકોરા હોય તે પૂરી નાખો કે જેથી ઉદર રહી જ ન શકે. અનાજ સચે દળાવીને, ડાગર સચે ખંડાની તથા ખોરાક તથા શાકભાજી વધારાપડતા રાખી નાખીને તેમ જ તેમાં વધારેપડતા મસાલા નાખીને ખોરાકને આપણે નિ સત્વ તથા બરાબર ન પચે એવો બનાવી દઈએ છીએ. તે ટેવ પણ આપણે સુધારવી જોઈએ. આપણે શરીરને યોગ્ય પોષણ આપે તેવો ખોરાક લઈએ અને આપણી ટેવો સ્વચ્છ અને તદ્દુરસ્ત રાખીએ તો રોગના જંતુઓ પણ ઝટ ઝટ આપણા શરીર ઉપર આક્રમણ કરી શકે નહીં.”

આમ લગભગ બે મહિનામાં શ્વેગનિવારણનું કામ પૂરું થયું. લગભગ ચાર વરસ થયા બોરસદ તાલુકામાં દર વરસે શ્વેગનો ઉપદ્રવ થતો હતો. પણ સરદારની મરોરેખા બજવાન અને લોકો સહભાગી કે ત્યાર પછી આ જ સુધી પચેગે તાલુકામાં દેખા દીધી નથી

અહીં આ પ્રકરણ પૂરું થાત પણ કોંગ્રેસનાજાઓને આખું સારું કામ કર્યાનો જરા મળે એ સરકારી અધિકારીઓથી સાખી શકાય નહીં. આ બાબતમાં સરકારે તથા સ્થાનિક સંસ્થાઓએ લીધેલા ભાગ બાબત કેટલીક ગેરસમજૂતો થતા પામી છે, એમ કહી તે દૂર કરવા તા ૨૭-૪-૩૫ના રોજ મુખર્જી સરકારે એક યાદી બહાર પાડી તેમાં આ ચાર વરસમાં પોતે બહુ જ ઓછું કર્યું હતું છતાં જાણે પોતાના જ પ્રયત્નોથી શ્વેગ બંધ થયો

એવી પોતાની ભાટાઈ કરી એટલેથી પણ સતોષ ન માનતા કોંગ્રેસે આ વરસે કરેલા કામને ઉતારી પાડના માટે એ યાદીમાં લખ્યું કે,

“પ્રયેગ નાનું કરવા માટે ખાનગી વ્યવસ્થાના પ્રયત્નો કારગત થવાને સહાય નથી આવા પ્રયત્નો ગાંધીજી દળના હોવા જોઈએ અને તેને લાગુ અનુભવોનો આધાર હોવો જોઈએ એ અનુભવ કેવળ સરકારના આરોગ્યખાતા પાસે જ છે એટલે તેને જોવા તૈયાર અને બારે તુલસાન વરનારા ઉપદ્રવની સામે લડવા માટે સરકાર જોઈ સૌને સહકાર દેવું ■ તેપણ આ ક્ષેત્રમાં કામ કરવા દેખનારને સલાહ આપે છે કે તેમણે સરકારના આરોગ્યખાતા સાથે સહકાર કરીને કામ કરવું જોઈએ, જેથી સાચા પરિણામ આવી શકે’

સરદારની રાહમતી નીચે કોંગ્રેસના સ્વયં સેવકોએ પોતાના જાનના જોખમે જે સુદર કામ કર્યું હતું તેની ધરનો એક રાશ્દ પણ ઉચ્ચારવાને બદલે તેમના કામને ઉતારી પાડનાનો આ બેફાલો પ્રયત્ન હતો એટલે, આ આર વરસમાં સરકારે કેળવી બેદરમતી બતાવી હતી અને આ વરસે પણ કોંગ્રેસે કામ, શરૂ કર્યા પછી સરકારે જે અમનદારોને તાલુકામાં મૂક્યા હતા તેઓએ બરાબર કામ નહોતું કર્યું તથા કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓને સહકાર મેળવવાને બદલે તેમનાથી દૂર ને દૂર રજા હતા, એ બધું દાખના સાથે બતાવીને સરદારે આ યાદીનો લાભો જવાબ આપ્યો એટલે વળી સરકારે બીજી યાદી બહાર પાડી તેનો પણ સરદારે બરાબર જવાબ આપ્યો એમણે સરકારે ત્રીજી યાદી બહાર પાડી તેમાં તો કોંગ્રેસના કામ ઉપર સીધા આક્ષેપો કર્યા એટલે તો ૩-૭-૩૫ના રોજ સરદારે મુગઈ સરકારને કાગળ લખીને જણાવ્યું કે સરકારે કુન ત્રણ યાદીઓ બહાર પાડી છે તેમાં અમારા કામ ઉપર જે ગંભીર આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે એ નિરો મને ધારાસભ્યોએ એની સલાહ આપે છે કે તેમાંના કેટલાક આક્ષેપો કાયદાની નજરે બદનક્ષી કરનારા છે વળી ડો બાસ્કર પટેલ જેણે વિના વેતને અમને રાતદિવસ સેવા આપી છે તેની પ્રશંસા અને આનંદનો સલાહ પણ આમાં ઉમેરો થાય છે અમે કદી સરકારનો આ ખાનગી સહકાર લેવાની ના પાડી જ નથી, છતાં આવા મિનપાબાહાર આક્ષેપો અમારા કામ ઉપર કર્યા છે, તેથી સરકારે કા તો એ આક્ષેપો પાછા ખેંચી લેવા જોઈએ અથવા તો કયા દાકતરો અને પુરાવાની ચકાસણી કરી શકે એવા માણસોની એક સ્વતંત્ર કમિટી નીમવી જોઈએ સરકારે જવાબ આપ્યો કે આવું કરવાની અમને જરૂર જણાતી નથી તે ઉપરથી સરદારે મુગઈના એડવોકેટ બહાદુરજી, એ પ્રખ્યાત કોંગ્રેસ, એ ગિર તથા ડો લગ્યા અને કમિટીના સેક્રેટરી તરીકે શ્રી વેકુલાઈ મહેતા એમ ચાર સભ્યોની કમિટી નીમીને તેમને બધી તપાસ કરવા વિનવતી કરી કમિટીના એ દાકતર સભ્યોને એવી પણ વિનવતી

કરી કે ભવિષ્યમાં આ રોગ સામે સાવચેતી તરીકે લેવાના ઉપાયોની બાબતમાં તેઓ સૂચનાઓ આપે. આ કમિટીએ પોતાને મળેલો બધો દસ્તાવેજ પુરાવો તપાસીને તથા લોકલ બોર્ડના અધિકારીઓની તેમ જ કાર્યકર્તાઓની જુઓનીઓ લઈને ૧૯૩૫ના ઓક્ટોબરમાં પોતાનો રિપોર્ટ રજૂ કર્યો. તેમાં જણાવ્યું કે 'ધેમનિવારણની બાબતમાં આરોગ્યખાતાના અધિકારીઓની વર્તણૂક બેદરકારીભરેલી હતી. તેઓ જેને પોતાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ કહે છે તેનો કશો અમલ તેઓ કરી શક્યા નહોતા. અને કોંગ્રેસ તરફથી જે ઉપાયો લેવામાં આવ્યા તે સાદા અને લેકો અમલમાં મૂકી શકે એવા હોવા ઉપરાંત શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ પણ તદ્દન બરાબર હતા. ચાર વર્ષથી જામી પડેલા રોગનું આટલા થોડા વખતમાં નિવારણ કરવાનું કામ આટલી સુંદર રીતે થયું તે સરદાર વલ્લભભાઈ, ડો. ભાસ્કર પટેલ અને તેમની બહાદુર સ્વયંસેવકોની દુકંડીની લોકપ્રિયતા અને બાહોશીને આભારી છે.'

૧૪

૩૪ની મુંબઈની કોંગ્રેસ અને ત્યાર પછી

અગાઉના પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે લનાશિક જેલમાં હતા ત્યારે સરદારને નાકની ખીમારીને માટે ઓપરેશન કરાવવાની જરૂર હતી. પણ ઓપરેશન માટે સરકારે જે સગવડો આપવા માંડી તે પૂરતી ન હોવાથી સરદારે ઓપરેશન કરાવવાનું માંડી વાળ્યું હતું. એમની ખીમારી ઘણી વધી ગઈ, અને જેલના સત્તાવાળાઓને પણ તેની ગંભીરતાનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. એટલે ૧૯૩૪ના જુલાઈની શરૂઆતમાં દાક્તરોની એક કમિટી નીમીને સરકારે સરદારની બરાબર તપાસ કરાવી. તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો કે નાકમાં ઓપરેશન કરાવવાની તાત્કાલિક જરૂરિયાત છે, અને તેઓ જે મુક્ત હોય તો ઓપરેશનની સગવડ સારી થઈ શકે એમ છે. તે ઉપરથી સરકારે તા. ૧૪-૭-'૩૪ના રોજ તેમને છોડી દીધા. છૂટ્યા પછીનાં તેમનાં બે કામો વિશે કહેવાઈ ગયું છે તે વખતે દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ કેવી હતી તેનો થોડો ખ્યાલ આ પ્રકરણમાં આપીશું.

૧૯૩૩ના મે માસમાં ગાંધીજીએ એકવીસ દિવસના ઉપવાસ આદર્યા ત્યારે સરકારે તેમને બિનસરતે છોડી દીધા હતા ઉપવાસ પૂરા થયા અને સહેજસાજ તાકાત આવી ત્યાર પછી જે રાજદ્વારી કાર્યકર્તાઓ બહાર હતા તેમાંના મુખ્ય મુખ્યની તેમણે પૂનામાં અવેધ પરિષદ બોલાવી. એ પરિષદમાં અર્યાને અંતે સામુદાયિક સવિનય ભંગની વચને વ્યક્તિગત સવિનય ભંગની

હાલનું સ્વરૂપ આપનારું નહીં થયું. તે જ વખતે કેટલાક કાર્યકર્તાઓને એવો વિચાર ધુએલો અને તે તેમણે વ્યક્ત પણ કરેલો કે જેઓ વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ ન કરી શકે એમ હોય તેઓ, ૧૯૨૪માં જેમ સ્વરાજ પક્ષ ગયો હતો તેમ સ્વરાજ પક્ષ ૨થી ધારાસભાઓમાં ભવ્ય અને અંદરથી સ્વરાજની હાલ ચલાવે. પણ એ વિચારને પરિપક્વ બહુ ટેકા ન મળ્યો. ૧૯૩૩ના ઓગસ્ટની પહેલી તારીખથી વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ શરૂ થયો અને ગાંધીજીને એક વરસની સજા થઈ. આ પહેલાં તેઓ અટકાયતી કેદી હતા અટકાયતી કેદી તરીકે હરિજનકામ કવવાનું તથા 'હરિજન' પત્રો અપાવવાની જેટલી છૂટ તેમને મળી હતી તેટલી છૂટ સજા પામેલા કેદી તરીકે સરકારે તેમને આપવાની ના પાડી એટલે તેં માટે તેમણે ઉપવાસ કર્યા. આરેક ઉપવાસ થયા પછી સરકારે તેમને છોડી મૂક્યા. છૂટ્યા છતાં સજાનું આકીનું વરસ કશું રાજદારી કામ ન કરતા તેમણે હરિજન પ્રજ્ઞાતિમાં જ ગાળવાનું નક્કી કર્યું અને તે અંગે આખા દેશમાં ભ્રમણ કરવા માણ્યું.

તા ૧૫-૧-૩૪ના રોજ બિહારમાં ભયંકર ભૂકંપ થયો. ત્યાં રાહતનું કામ કોંગ્રેસ તરફથી સારી રીતે ઉપાડવામાં આન્યુ. ઓરિસા યાત્રામાર્થી થોડો વખત કાઠી ગાંધીજી એપ્રિલ માસની શરૂઆતમાં એ કામ જેવા બિહારના ભૂકંપ વિસ્તારમાં ફરવા ગયા. જે કોંગ્રેસ નેતાઓ ધારાસભામાં જવાના મતના હતા તેમણે તા. ૩૧-૩-૩૪ના રોજ ડો. અનસારીના પ્રમુખપણા નીચે દિલ્હીમાં એક પરિષદ બોલાવી તેમણે જે કામચલાઉ દરારો પસાર કર્યા તે અમલમાં મૂકતાં પહેલા એવું નક્કી કર્યું કે ડો. અનસારી, થી બૂવામાઈ દેમાઈ તથા ડો. બિખાન રોયે, ગાંધીજીને મળી તેમનો અભિપ્રાય જાણી લેવો. તે જ વખતે દેશની પરિસ્થિતિ જોઈને ગાંધીજીને એવો વિચાર આવ્યો કે વ્યક્તિગત સવિનય ભંગની હાલ પણ માન એકવા પોતા પૂરતી જ મર્યાદિત કરી નાખવી એ વિગેનું એક નિવેદન પણ તેઓ બદાર પાડવાના હતા પણ ડો. અનસારીનો કામગીરી આવ્યો એટલે તેમની સાથે રૂબરૂ ચર્ચા કરી લેવાય ત્યાં મુખી નિવેદન બદાર પાડવાનું તેઓએ મુલતવી ગાળ્યું. ડો. અનસારી વગેરે સાથે ચર્ચા થયા પછી ધારાસભાપ્રવેશ વિશે તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો કે,

“ધારાસભા વિષે મારા વિચારો જાણીતા છે ૧૯૨૭માં હું એ વિચારો ધારાસભા દનો તેમા અને આખા વિચારોમાં કર્યો ફરક પડ્યો નથી. પણ મને એમ લાગે છે કે જે કોંગ્રેસીઓની એક ના જીન્દ કારણે સવિનય ભંગમાં ભાગ લેવાની હમ્મજ ન હોય અથવા તેા જેઓ તેમાં ભાગ લઈ રહી એમ ન દે વ અને ધારાસભાપ્રવેશમાં જેમની જગ્યા દોષ તેમને તેમા કામગીરી થવા પ્રવન કરવો, એ તેમનું કર્તવ્ય છે”

ત્યાર પછી તા. ૭મી એપ્રિલે સવિનય લંગ મોડીક રાખવાનું નિવેદન પણ તેમણે બહાર પાડ્યું. જે મુખ્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ બહાર હતા તેમને આ બધું સમજાવવા તા. ૩૭એ રાંચીમાં એક નાની પરિષદ ભરવામાં આવી. તેમાં દિલ્હી પરિષદના ઠગવોને બહાલ રાખી જેમને ધારાસભામાં જતું હોય તેમને જવાની રજા આપવામાં આવી. ધારાસભા, માટે મુખ્ય કાર્યક્રમ એ રાખવામાં આવ્યો કે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે હિંદુસ્તાન માટે રાજકીય સુધારાની જે યોજના તૈયાર કરી હતી તેનો અસ્વીકાર કરવો, રાષ્ટ્રીય ભાગરૂીઓ મુજબની સુધારાની યોજના તૈયાર કરવા માટે એક સભા બોલાવવી તથા બધા જુલમી કાયદાઓ રદ કરાવવા ધારાસભામાં લડત ચલાવવી. તા. ૧૮, ૧૯ તથા ૨૦મી મેએ પટનામાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિની તથા મહાસભાસમિતિની બેઠકો યદ્. તેમાં ધારાસભામાં જવાની રજા આપવાની તેમ જ સવિનય લંગની મોડીકની દરખાસ્તો મંજૂર કરવામાં આવી. આના જવાબમાં સરકારે જૂન મહિનામાં સરહદ પ્રાંત અને બંગાળ સિવાયની કોંગ્રેસ સંસ્થાઓ ઉપરથી પ્રતિબંધ ઉઠાવી લીધા અને સવિનય લંગની લડતવાળા રાજદ્વારી કેદીઓને ધીમે ધીમે છોડી મૂકવાની નીતિ શરૂ કરી. એમાં ગુજરાતના કેદીઓ ધણા મોડા છૂટેલા. વળી ખાન અબ્દુલ ગફારખાન, પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ તથા સરદાર વન્ધલભાઈને છોડવા સરકાર ઇચ્છતી ન હતી. તેપણુ સરદારને તબિપતને કારણે જુલાઈમાં છોડી મૂકવા પડ્યા. ઓગસ્ટ આખરમાં ખાન અબ્દુલ ગફારખાન તથા તેમના ભાઈ ડૉ. ખાન-સાહેબને પણ છોડ્યા, જોકે તેની સાથે જ તેમને હુકમ આપ્યો કે તમારે સરહદ પ્રાંતની હદમાં પ્રવેશ કરવો નહીં. જવાહરલાલજીને તો સરકારે જેલમાં પૂરી જ રાખ્યા.

કોંગ્રેસની રીતસરની અને ખુલ્લી બેઠક ભર્યે ત્રણ વરસ ઉપર યદ્ ગયાં હતાં અને લગભગ બધા જ કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓ તથા નેતાઓ જેલ બહાર આવી ગયા હતા એટલે બધાને વિચાર આવ્યો કે જેમ અને તેમ વહેલુ કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભરવું જોઈએ ‘૩૪’ના નવેમ્બરમાં વડી ધારાસભાની ચૂંટણી થવાની હતી કોંગ્રેસીઓને ધારાસભામાં જવાની રજા આપવામાં આવી હતી એટલે ચૂંટણીઓ માટેની તૈયારી પણ કરવાની હતી. તેથી ઓક્ટોબરની આખરમાં મુમઈમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. આમ તો આ અધિવેશનમાં ધારાસભાપ્રવેશ સિવાય બીજા કોઈ મહત્વના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાની ન હતી એટલે અધિવેશન સામાન્ય સ્વરૂપનું યાત. પણ ગાંધીજીએ એક નવી જ વાત કાઢી તેને લીધે કોંગ્રેસનું આ અધિવેશન બહુ મહત્વપૂર્ણ બની ગયું ગાંધીજીએ કહ્યું કે,

હું જોઈ રહ્યો છું કે કોંગ્રેસનો જે બણેનો અને જુદિપ્રધાન વર્ગ ગણાય છે તેમને મારા કાર્યક્રમ ઉપર શ્રદ્ધા સ્વીકારી નથી ખાત્ર કરીને રેડિયા અને ખાત્રી ઉપર તેમને શ્રદ્ધા નથી છતાં મારી શરમે અથવા તો મારી સામેનો ખાતાનો વિરોધ સફળ થવાની સંકલ્પતા નથી એ બીકે તેઓ મારો વિરોધ કરતા નથી અને મારા કાર્યક્રમને દિવ વિનાનો ટેકો આપે છે પરિણામે કોંગ્રેસ ઉપર હું એક મોઝા બોલ સમાન થઈ પડ્યો છું મારે લીધે મોટા ભાગના કોંગ્રેસીઓ સ્વતંત્ર વિચાર કરતા નથી અને સ્વતંત્ર વલન પણ રાખી શકતા નથી એટલે કોંગ્રેસના હિતની ખાતર મારે કોંગ્રેસમાથી નીકળી જવું જોઈએ

અધા મુખ્ય મુખ્ય નેતાઓને કાઠગ વખતે પોતાનો આ વિચાર તેમણે જણાવ્યો તે રાજીજી, અણુન પ્રનામ આગ્રહ વગેરેએ ગાંધીજીના આ વિચારનો સખત વિરોધ કર્યો તેમણે એ પણ દલીલ કરી કે તમે આ ટાણે કોંગ્રેસમાથી નીકળી જશો તો તેની જનસમાજ ઉપર વિપરીત અસર થશે અને ચૂંટણી આમા કોંગ્રેસને સફળતા મળશે નહીં એકના સરદાર ગાંધીજીની વાંત મરાનર સમજી ગયા તેમણે ગાંધીજીના કોંગ્રેસમાથી નીકળી જવાના વિચારને ટેકો આપ્યો ઘણા વરમોથી સરદાર ગાંધીજીના અધ અનુયાયી ગણાતા હતા એટલે તેઓ કહેના લાગ્યા કે એ તો અધભક્ત છે એથી ગાંધીજી જે વાત કહે એને ટેકો આપે છે આ પ્રસંગે રાજીજી એક બહુ મુઝા વાક્ય બોલેલા કે 'ગાંધીજીના અધ અનુયાયીઓ ખીજા પણ છે તેઓ પોતાની આખે જોઈ શખતા જ નથી પણ સરદાર ખીજા અધ અનુયાયીઓ જેવા નથી તેમની આ મોઝા એકસ છે તેઓ ખહુ સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે પણ જણીજોઈને પોતાની આખે પાગ બાધે છે અને ગાંધીજીની આખે જ જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે

નેતાઓ સાથે ચર્ચા કરી લીધા પછી ગાંધીજીએ તા ૧૭-૮-'૩૪ના રોજ પોતાનું નિવેદન બહાર પાડ્યું કોંગ્રેસનો જુદિપ્રધાન વર્ગ આ કયા મુદ્દા ઉપર પોતાનાથી જુદો પડે છે તે એ નિવેદનમા તેમણે બહુ સ્પષ્ટ રીતે સમૂહ કર્યું તે આખું નિવેદન ગાંધીજીની કાર્યક્રમિતિ અને વિચારસરણીને બહુ બન્યું નમૂનો છે અહીં તો તેના સાર જ આખી સખીસુ

વિરુદ્ધતા અને તરફાના અધા મુજોનો બરાબર વિચાર કરીને સડખી તથા હડાપખખરેવા માં તરીકે અક્ટોબરમા કોંગ્રેસનું અધિવેશન પડું થય ત્યાં સુધી એટલું સમજી લેવાનું મેં શુવતરી રાખ્યું છે એમ કરવાને દું એટલા મારે આકથાયો છું કે મારા ઉપર જે બાધ પડેલી છે તે ખરી છે કે મેં તેની દું કરોગી કરી રહું અને એમ લાગે છે કે કોંગ્રેસના જુદિપ્રધાન વર્ગનો બહુ મોટો ખાત્ર મારી પદ્ધતિ અને વિચારો તથા તે અનુસાર મારેના મારા કાર્યક્રમથી કટાગી થશે છે કોંગ્રેસના આખાવિન વિકાસમા મદદક થવાને બાલે દું એક અતરા મ્મ થઈ પ થી હું કોંગ્રેસ એક પ્રબલ ની અને લોક પ્રતિનિધિત્વવાળી સરખા રહેવાને બાલે તેના ઉપર મારા વ્યક્તિત્વનું આધિપત્ય એક જામી મડું છે

કે, તેમા સ્વતંત્ર વિચારને અવકાશ રહ્યો નથી પણ કોંગ્રેસીઓના અને મારા દષ્ટિબિંદુમા મહત્વના સિદ્ધાંતની બાબતમા એક વધતો બંધ છે તેમની મારા પ્રત્યેની વફાદારી અને ભક્તિ ઉપર મારે હવે વધારેપડતો બોજ મૂકવો જોઈએ નહીં.

“ દિવસે દિવસે મારી પ્રતીતિ વધતી જાય છે કે આખલા દેશે જો સંકેટો ગરીબ લોકોના ભલા માટેની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા નિર્ભય અહિ સાથે મેળવવી હોય તો દેશિયો અને ખાદી એ અર્થબંધકાર અને બૂખે મરતા સંકેટો લોકોને માટે જોઈએ તેવા સ્વાભાવિક છે તેવા જ સ્વાભાવિક અટપ સખ્યાવાળા સુશિક્ષિત લોકો માટે પણ હોવા જોઈએ દેશિયો એ માનવગૌરવ અને સમાનતાનું એ સખંદોના સાચામા સાચા અર્થમા, પ્રતીક છે ખેડૂતોનો એ મદદગાર ધર્મી છે અને રાષ્ટ્રનું ખીલું ફેફસું છે આમ છતાં દેશિયાની એ વ્યાપક શક્તિ વિશે બહુ જૂનું કોંગ્રેસી ઓને જીવંત શ્રદ્ધા છે.

“ ધારાસભાપ્રેરણાની બાબતમા, અસહકારનો પ્રભેદ હોવા છતાં મારી ખાતરી થઈ છે કે દેશની અત્યારની પરિસ્થિતિમા અને સવિનય ભંગની કોઈ યોજનાને અભાવે કોંગ્રેસ કોઈ પણ કાર્યક્રમ થકે તેમા ધારાસભાનો કાર્યક્રમ એક આવશ્યક ભાગ હોવો જોઈએ પણ એ બાબતમા મારા ધણા ઉત્તમ સાથીઓનો મારી સાથે વિરોધ છે જોકે તેઓ બોલતા નથી કારણ મારો વિરોધ કરવામા કશો સાર નથી એમ તેમને લાગે છે મારા જેવા આજન્મ લોકશાસનવાદીને માટે આ બહુ સરમભરેલું છે.

“ કોંગ્રેસમા સમાજવાદી પક્ષ રચાય તેને મે અવકાશ આપ્યો છે તેમના માના ધણા માનવતા અને ત્યાગી સાથીઓ છે તેમ છતાં તેમના સત્તાવાર પ્રકાશનામા તેમનો જે કાર્યક્રમ જમાવેલો છે તેની સાથે મારા મૂળગત મતભેદો છે તેમનું જોર જો કોંગ્રેસમા વધે જે બનવાનો સંભવ છે તો હું કોંગ્રેસમા રહી શકું નહીં તેમના સક્રિય વિરોધમા રહેવું એ મારે માટે અવિચારણીય છે તે જ પ્રમાણે દેશી રાજ્યો વિશે મે જે નીતિ સૂચવી છે તેના કરતા ધણા કોંગ્રેસીઓની નીતિ તાન જુની જ છે એવું જ અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું છે મારે માટે તે મહા ધામિ અને નૈતિક પ્રશ્ન છે પરંતુ જે વખતે સવિનય ભંગની લડત ચાલતી હતી તે વખતે મે ઉપવાસ કર્યાં તેથી લડતમા વિરોધ પડ્યો અને મે મોટી ખૂન કરી એવું ધણાને લાગે છે જ્યારે મને લાગે છે કે એ ભાગ મે ન લીધો હોત તો મારી જન પ્રત્યે હું એવડા ઠર્યો હોત.

હવે અહિ સનો પ્રશ્ન જોઈએ ચૌ. વરસ સુધી તેનો પ્રયોગ કર્યા પછી કોંગ્રેસીઓની બહુમતી માટે તે હજી એ નીતિ જ રહે છે જ્યારે મારે માટે એ એ મહા ધર્મ છે સવિનય ભંગની લડત મોટું રાખવાની બનામણ વરુ જે નિવેદન મે બહાર પાડ્યું તેમા આપણી લ ન જે દેખીતા પરિણામ લાવવામા નિમ્મળ ગઈ છે તે પ્રત્યે મે ધ્યાન ખેંચ્યું હતું આપણી હસ્ત પૂરેપૂરી અહિ સક વૃત્તિથી ચલાવી હોત તો સરકારને એને સત્કાર્યા વિના ચાલત જ નહીં સરકારના ઓડિનન્સોનો હેતુ કોઈ પણ રીતે આપણે જુલોસો તોડી પાવવાનો હતો જોકે અહિ સ મહાસ ઉપર આ ઓડિનન્સો કરી જ અસર પરી શકે

નહીં. પણ જ્યાં જ્યાં જનારાઓ દોષથી પર હતા એમ આપણાથી કહી શકાય એવું નથી. આપણે સાચા અહિંસક હોઈએ તો તેની અસર સામા પક્ષ ઉપર યથા વિના રહે જ નહીં. પણ એમ આપણે સરકાર ઉપર કરી અસર પાડી શક્યા નથી, તેમ ત્રાસવાદીઓને પણ આપણે એમ ખતાવી શક્યા નથી કે તમારી હિંસા ઉપર જેટલી શ્રદ્ધા છે તેના કરતાં અહિંસા ઉપર અમારી વધારે શ્રદ્ધા છે. એટલે અત્યારે મારી મુખ્ય કૃત્જ એ યર્ષ પૂરી છે કે મારે એવા ઉપાયો શોધી કાઢવા જેથી સરકારને તેમ જ ત્રાસવાદીઓને હું ખતાવી શકું કે સ્વતંત્રતા તેના પૂરા અર્થમાં હાંસલ કરવા માટે અહિંસામાં પૂરેપૂરી શક્તિ છે. આ કામને મેં માફુ છવન સમર્પણ ક્યું છે. તે બરાબર કરવા માટે મારામાં પૂરેપૂરું તાટસ્થ્ય હોવું જોઈએ અને મને પૂરેપૂરું કાર્યસ્વાતંત્ર્ય મળવું જોઈએ. કામદાનો સવિનય બંધ એ તો સત્યાગ્રહનો માત્ર એક ભાગ છે. સત્યાગ્રહને હું છવનનો સાવંત્રિક અને સર્વોપરી કાયદો માનું છું. સત્ય એ મારો ઈશ્વર છે. તેની શોધ અને પ્રાપ્તિ હું અહિંસા મારફત જ કરી શકું એમ છું, બીજી કોઈ રીતે નહીં. સત્યની મારી આ યોજનામાં આપણા દેશનું અને દુનિયાનું પણ સ્વાતંત્ર્ય સમાયેલું છે. આ યોજાને અર્થે જ હું રાજદારી પ્રવૃત્તિમાં પડ્યો છું. આ યોજના પૂર્ણ-સ્વાતંત્ર્ય અને બીજી ધણી વસ્તુઓ અનિવાર્યપણે સમાયેલી છે, એવું હું આપણા સુશિક્ષિત કોંગ્રેસીઓ ખસે બુદ્ધિથી અને હૃદયથી ન સ્વીકારાવી શકુ તો એ સ્પષ્ટ છે કે મારે એકલા કામ કરવું જોઈએ, એવી અચલ શ્રદ્ધાથી કે આજે નહીં તો કાલે હું તેમને આ વાત સમજાવી શકીશ. આ બગીચા કામ માટે ઈશ્વર મને શક્તિ આપશે, તે માટે જે ભાષા જોઈએ તે મારા મોઢામાં મૂકશે અને તે માટે જે જરૂરી કાર્યો હશે તે પણ મારી પાસે કરાવશે. પણ તમે મને ગાદરિયા રીતે મત આપો અથવા કચવાતે મને સમતિ આપો તે મને પોસાય એમ નથી. આપણા કામને તેથી શુકસાન થવાનો સંભવ છે.

“પૂર્ણ” સ્વાતંત્ર્ય — કમ્પ્લીટ ઇન્ડિપેન્ડન્સ — એ અગ્રેજી શબ્દપ્રયોગનો અગ્રેજી ભાષામાં જે અર્થ થાય છે તે પૂરા અર્થમાં મારે હિંદુસ્તાન માટે એ જોઈએ છે. પણ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય કરતાં પૂર્ણ સ્વરાજ્યમાં મારે મન અનંત ગણો વધારે અર્થ સમાયેલો છે. છતાં મારે જે જોઈએ છે તેની વ્યાખ્યા તો પૂર્ણ સ્વરાજ્યમાં પણ પૂરેપૂરી આવતી નથી. પૂરી વ્યાખ્યા આપવાનું અરાકથ નહીં તોપણ બહુ મુશ્કેલ છે. એમાંથી જ ઘણા કોંગ્રેસીઓને મારી સાથે બગીચા મતભેદો ઊભા થાય છે. હક ૧૯૦૬થી હું કહેતો આવ્યો છું કે સાધન અને સાધ્ય મારે મન એક જ વસ્તુ છે. ન્યા સાધન જુદાં જુદાં અને એકબીજાથી અસંગત હોય ત્યાં સાધ્ય જુદાં જુદાં અને અસંગત આવે. આપણો કાળ હ મેશાં સાધન ઉપર હોય છે, સાધ્ય ઉપર કહી હોતો નથી. આ ઉપરું સત્ય ધણા કોંગ્રેસીઓ સ્વીકારતા નથી. તેઓ માને છે કે સાધ્ય સાહે હોય તો મને તેવાં સાધન ઉપયોગમાં લઈ શકાય.

“આ મતભેદોનું એકદર પરિણામ એ આવે, છે કે કોંગ્રેસનો અત્યારનો કાર્યક્રમ નિષ્ફળ નીવડે છે કારણ એ કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા હોવા વિના સચ્ચે તેને મેદાની સમતિ આપે છે. પછી સ્વાભાવિક રીતે જ તેને અમરમાં મૂકવામાં

તેઓ નિષ્ફળ નીવડે છે. આ સિવાય બીજા કોઈ કાર્યક્રમ મારી પાસે છે નહીં. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, હિંદુ-મુસલમાન એકતા, સપૂર્ણ દાનિવેધ, રેટિયો અને ખાદી, સો ટકા સ્વદેશી, ગ્રામકલોચીનો પુનરુદ્ધાર અને સાત લાખ ગામડાંનું સંગઠન, એટલી વસ્તુઓમાંથી જેમને દેશ પ્રત્યે પ્રેમ છે તેમને પૂરા સતોષ મળી રહેશે નેઈએ. હું તો દેશના કોઈ ગામડામાં, માડું ચાલે તો સરહદના કોઈ ગામડામાં, દરાર્થ જવાનું પસંદ કરું.

“ઉપરમાં, આપણામાં વધતા જતા સડાનો હું હલ્લેખ કરીશ. તે વિશે મેં ધણું કહ્યું છે એટલે અહીં મારે વિશેષ કહેવાનું નથી. આટલું કહું છું છતાં મારી નજરમાં કોંગ્રેસ દેશમાં વધારેમાં વધારે શક્તિરાણી અને વધારેમાં વધારે પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થા છે. તેની પાછળ જીવા પ્રકારની અવિરત સેવા અને આપમેળાનો ઇતિહાસ રહેલો છે. શરૂ થઈ ત્યારથી તે આજ સુધીમાં બીજા કોઈ પણ સંસ્થા કરતાં વધારે તકીલાંચડી તેણે જ્યેલવી છે. તેણે જે બલિદાનની પ્રેરણા આપી છે તેને માટે કોઈ પણ દેશ ગર્વ લઈ શકે. આને પણ એ સંસ્થામાં બીજા કોઈ પણ સંસ્થા કરતાં નિષ્કલક ચારિત્ર્ય અને અડગ નિષ્ઠાવાળાં વધારેમાં વધારે સ્ત્રીપુત્રો છે. એટલે આ સંસ્થા મારે ઊડવી પડે જ તો તીવ્ર વેદના વિના હું તે ઊડી શકીશ નહીં. હું ત્યારે જ ઊડીશ કે ત્યારે મને ખાતરી થશે કે સંસ્થાની એટલે કે દેશની સેવા અંદર રહેવા કરતાં બહાર રહેવાથી હું વધારે કરી શકીશ.

“ઉપર મેં જે મુદ્દા જણાવ્યા તે વિશે કોંગ્રેસીઓની લાગણી કેવી છે તે ચકાસી લેવા કોંગ્રેસના બધારણમાં હું કેટલાક સુધારા સૂચવવા ઇચ્છું છું. એક તો ‘લેજીસલેટ એન્ડ પીસકુલ’ (વાજબી અને સાંતિમય) એ સમ્પ્રદાને બદલે હું ‘હૃદયકુલ એન્ડ નોન-વાયોલેન્ટ’ (સત્યમય અને અહિંસક) એ સમ્પ્રદા મૂકવા ઇચ્છું છું. જે કોંગ્રેસીઓ આપણા ધ્યેયની પ્રાપ્તિને માટે સત્ય અને અહિંસા આવશ્યક માનતા હોય તો પૈલાં ગોળગોળ અર્થવાળાં વિરોધણા કરતાં આ વિરોધણા સ્વીકારવામાં તેમને બિલકુલ અટચણ ન હોવી નેઈએ. બીજા સુધારા હું એ સૂચવવા ઇચ્છું છું કે સભ્ય થવાની ફી ચાર આના રાખવાને બદલે કોંગ્રેસનો દરેક સભ્ય દર મહિને પોતાને હાથે કાતેલુ ઓછામાં ઓછું પંદર આકનું, વળદાર અને સમાન એવું એ હબર તાર (ચાર ફૂટનો) સૂતર આપે. આમા મારો ઉદ્દેશ મતાધિકાર માટે દબ્યને બદલે અમને દાખલ કરી, અમનું ગૌરવ વધારવાનો છે. ત્રીજા સુધારો હું એ સૂચવું છું કે કોઈ પણ કોંગ્રેસની ચૂંટણીમા તે જ સભ્યને મત આપવાનો અધિકાર રહે જેનું નામ કોંગ્રેસ પત્રક ઉપર ચૂંટણીના ઇ મહિના પહેલાં ચડી ચૂક્યું હોય, અને જે ત્યારથી જ સતત ખાદી પહેરતો થઈ ગયો હોય. અનુભવે મને જણાય છે કે પ્રતિનિધિઓની ઇ હબરની સખ્યા કાપૂમા ન રાખી શકાય એટલી મોટી થઈ પડે છે. તેથી એથો સુધારો હું એ સૂચવું છું કે કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓની સખ્યા એક હબર કરતા વધારે હોવી નેઈએ નહીં. તેની સાથે એ પણ સરત હોવી નેઈએ કે દર એક હબર મતદારે એક પ્રતિનિધિ ચૂંટવામાં આવે. કોંગ્રેસનું પ્રબલકીયપણું તેના વાર્ષિક અધિવેશનમાં કેટલા પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકો એકઠા થાય છે તે ઉપરથી

નહી પણ બધા એલ જનારાઓ દોષથી પર હતા એમ આપણાથી કદી સમ્યક એલ નથી આપણે સાચા અહિંસક હોઈએ તો તેની અસર સામા પક્ષ ઉપર થયા વિના રહે જ નહી પણ જેમ આપણે સરકાર ઉપર કશી અસર પાડી શક્યા નથી, તેમ ત્રાસવાદીઓને પણ આપણે જેમ બતાવી શક્યા નથી કે તમારી દિસા ઉપર નેટલી શ્રદ્ધા છે તેના કરતા અહિંસા ઉપર અમારી વધારે શ્રદ્ધા છે એટલે અત્યારે મારી મુખ્ય ફરજ એ ઘર્ષ પડી છે કે મારે એવા ઉપાયો શોધી કાઢવા જેથી સરકારને તેમ જ ત્રાસવાદીઓને હુ બતાવી શકું કે સ્વતંત્રતા તેના પૂરા અર્થમાં હાસલ કરવા માટે અહિંસામાં પૂરેપૂરી શક્તિ છે આ નામને મે માફુ છવન સમર્પણ કરું છું તે બરાબર કરવા માટે મારામાં પૂરેપૂરું તાટસ્થ્ય હોવું જોઈએ અને મને પૂરેપૂરું કાર્યસ્વાગત્ય મળવું જોઈએ કાયદાનો સવિનય ભંગ એ તો સત્યાગ્રહનો માત્ર એ જ ભાગ છે સત્યાગ્રહને હુ છવનનો સાંપ્રતિક અને સર્વોપરી નાયબો માનુ છું સત્ય એ મારો ઈશ્વર છે તેની શોધ અને પ્રાપ્તિ હુ અહિંસા મારફત જ કરી શકું એમ છું, બીજી કોઈ રીતે નહી સત્યની મારી આ ખોળમાં આપણા દેશુ અને દુનિયાનુ પણ સ્વાગત્ય સમારેતુ છે આ ખોળને અર્થે જ હું સજ્જારી પ્રવૃત્તિમાં પર્યો છું આ ખોળમાં પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય અને બીજી ધણી વસ્તુઓ અનિવાર્યપણે સમાયેથી છે એવું હુ આપણા મુશિક્ષિત કોમિસીઓ પાસે બુદ્ધિથી અને હૃદયથી ન સ્વીકારાની શકું તો એ સ્પષ્ટ છે કે મારે એના કામ કરવું જોઈએ, એવી અચલ ઘણાથી કે આલે નહી તો કાને દું તેમને આ વાત સમજવી સારીસા આ બગીચા કાર્ય માટે ઈશ્વર મને શક્તિ આપશે તે માટે જે બાબા જોઈએ તે મારા મોઢામાં મૂકશે અને તે માટે જે જરૂરી કાર્યો કરી તે પણ મારી પાસે કરાવશે પણ તમે મને ગાંધિયા રીતે મત આપો અથવા કચવાતે મને સમતિ આપો તે મને પોસાય એમ નથી આપણા કામને તેથી તુકસાન થવાનો સંભવ છે

“પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય — કમ્પ્લી ઇન્ડિપેન્ડન્સ — એ અંગ્રેજ સમ્પ્રયોગનો અર્થેલ બાબામાં જે અર્થ થાય છે તે પૂર્ણ અર્થમાં મારે દિદુમ્તાન માટે એ જોઈએ છે પણ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય કરવા પૂર્ણ સ્વરાજ્યમાં મારે મન અનલગ્નને વધારે અર્થ સમારેતો છે છતાં મારે જે જોઈએ છે તેની વ્યાખ્યા તો પૂર્ણ સ્વરાજ્યમાં પણ પૂરેપૂરી આવતી નથી પૂરી વ્યાખ્યા આપવાનું અસંકપ નહીં તોપણ બહુ મુશ્કેલ છે એમાંથી જ પણ કોમિસીઓને મારી સાથે મળીર મતભેદો ઠાઠા થાય છે છેક ૧૯૦૯થી દું કહેનો આગ્યો ૥ કે સાધન અને સાધ્ય મારે મન એક જ વસ્તુ છે જ્યાં સાધન જુદા જુદા અને એકબીજાથી અસમન દોષ ત્યાં સાધ્ય પણ જુદા જુદા અને અસમન આવે આપણે કાજુ દમગા સાધન ઉપર દોષ છે, સાધ્ય ઉપર કદી હોનો નથી આ ઉપર સત્ય ધણા કોમિસીઓ સ્વીકારવા નથી તેઓ માને છે કે સાધ્ય સારું દોષ તો મને તેના સાધન ઉપયોગમાં દર્ષ શકાય

આ મતભેદોનું એકદર પરિણામ એ આવે છે કે કોમિસીને અત્યારને કાર્યક્રમ નિષ્ફળ નીવડે છે કાજુ એ કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા દોષા વિના સર્યો તેને મોગની સમતિ આપે છે પણ અનાવિક રીતે જ તેને અમદમ મૂકવામાં

અર્થવા તે બહુમતીથી કરાવે પસાર કરાવી દેવાનો બિલકુલ પ્રયત્ન કરવાનાં નથી. મારી માફક જે થોડી વ્યક્તિઓને તેમના કાર્યક્રમમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય તેમને હું તેા એવી સલાહ આપીશ કે ગાંધીજીના નિવેદનમાં સૂચવેલા મહત્વના સુધારામાંના કોઈની પણ ઉપર મત આપવાથી તેઓ પરહેજ રહે. ગાંધીજીને જરાયે શંકા નથી કે મોટા ભાગના બુદ્ધિપ્રધાન લોકોને સૂતર મતાધિકાર ઉપર શ્રદ્ધા નથી અને તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવે કે આ સુધારો વિષયવિચારણી સમિતિમાં લાવવો જ નથી તેા મને કશી નવાઈ થશે નહીં.

“પરંતુ ગાંધીજી જીવંતના ગમે તે નિર્ણય પર આવે, એક વસ્તુ વિશે જરાયે શંકા નથી કે પોને જે નિર્ણય કરશે તે પૂરેપૂરી કોંગ્રેસના અને દેશના હિતને માટે જ હશે. તેમને એમ લાગશે કે કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જવાથી દેગનું અને કોંગ્રેસનું હિત બગડશે તેા કોઈ પણ સંલેગામાં તેઓ કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જશે નહીં. પણ એમને ખાતરીપૂર્વક એમ લાગશે, જેમ અત્યારે એમને લાગે છે તેમ, કે કોંગ્રેસને અને પરિસ્થિતિને શુદ્ધ કરવાનો અને મજબૂત બનાવવાનો એકમાત્ર ઉપાય કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જવું એ જ છે તેા વિના અડચણે એમને કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જવા દેવા જોઈએ.”

કોંગ્રેસનું અધિવેશન ૧૯૩૪ના ઓક્ટોબરની આખરે મુંબઈમાં ભરાયું. કરાંચી કોંગ્રેસ પછી સાડા ત્રણ વરસના ગાળા બાદ અને લડતની આકરી તાવણીમાંથી પસાર થયા બાદ આ અધિવેશન ભરાતુ હતું, એટલે લોકોમાં સારો ઉત્સાહ હતો. કોંગ્રેસના અધારણમાં ફેરફારો કરવાની ગાંધીજીની દરખાસ્તો અને કોંગ્રેસમાંથી તેમનું નીકળી જવું એ બે પ્રસંગોને લીધે જ આ કોંગ્રેસ વિશેષ મહત્વની થઈ પડી. ઘણા પ્રતિનિધિઓ એમ પણ કહેતા હતા કે ગાંધીજી જે કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જ જવાના છે તેા અધારણમાં ફેરફારો કરવાની દરખાસ્તો એમણે ગા માટે લાવવી જોઈએ? પણ સરદારે પોતાના ઉપરના નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે કોંગ્રેસના અને દેશના વધારે હિતની ખાતર જ તેઓ કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જતા હતા. એટલે નીકળી જતી વખતે તેમને પોતાનું કર્તવ્ય લાગ્યું કે કોંગ્રેસમાં જે ઝૂટીઓ હોય તે કોંગ્રેસને બતાવવી અને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો. ગાંધીજીને લાગતા માણ્ય હતું કે પોતાનું વજન કોંગ્રેસ ઉપર એટલું બધું પડે છે કે તેથી કોંગ્રેસ દુર્બલ બન્યું છે. તે માટે તેઓ પોતાની જાત ઉપર ઘણું દુર્બલ મૂકતા. પણ જેમ જેમ પોતાની જાતને તેઓ વધારે દુર્બલતા તેમ તેમ કોંગ્રેસ ઉપર તેમનું વજન વધતુ. કારણ કોંગ્રેસના અધા કાર્યકર્તાઓ સ્વર્ગત્રપણે નિર્ણયો લેવાને બદલે તેમના હુકમની રાહ જોઈને બેસતા. આ વસ્તુ ગાંધીજીને બહુ ખૂંચતી. કુટુંબમાંથી પિતા પોતાના શુભાશીર્વાદ સાથે નિવૃત્ત થાય છે અને પુત્રોને માથે કામની જવાબદારી આવી પડે છે ત્યારે તેઓ તેને પહોંચી વળવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમાં પરિણામે પુત્રોનું જ હિત થાય છે; તેનું જ ગાંધીજીના કોંગ્રેસમાંથી નીકળી

ન અ ઠાવુ જોઈએ પણ તે કેટલી સેવા કરે છે તે ઉપરથી અ ઠાવુ જોઈએ પશ્ચિમની પ્રભાસાસન પદ્ધતિની આજે કસોટી થઈ રહી છે લાચરુરાવત અને દલ એ પ્રભાસાસનની અનિવાર્ય પેદાશ ન જ હોઈ શકે પરંતુ આજે જ્યાં ત્યાં એ જ વસ્તુ જોવામા આવે છે વળી મોટી સખ્યા એ પ્રભાસાસનની સાચી કસોટી નથી થોડા માણસો થોતે જોમના પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરતા હોય તેમના જુરસાનો તેમની આશાઓનો અને આમજ્ઞાઓનો સાચો પડઘો પાડે તો હું તેને સાચું પ્રભાસાસન કહું બીજું હું એ માનું છું કે બજારખરીની પદ્ધતિથી સાચા પ્રભાસાસનનો વિકાસ ન જ થઈ શકે પ્રભાસાસનનો જુરસો બહારથી લાવી શકાતો નથી એ અદરથી વગરો જોઈએ

“મને લાય છે કે ઉપર જે સુધારા મે સૂચવ્યા છે તે કોંગ્રેસમા આવનારા ધણા પ્રતિનિધિઓને બાગ્યે જ ગળે ઊતરે છતાં મારે એ કોંગ્રેસની નીતિને દોરવી હોય તો એ સુધારા અને આ નિવેદનના લાવને અનુકૂળ આવે એવા બીજા કરાવો આપણા પ્રયત્નની શીઘ્ર પ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક છે મે ઉપર જે કામકામ દોરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેના મૂળ તત્ત્વો સાથે કરી માડવાળ કરવાનો અનકાર નથી કોંગ્રેસીઓ શાવ ચિત્તે મારી દરખાસ્તોનો એના ગુણ ઉપર વિચાર કરે મારો વિચાર ન કરે પણ પાતાની ભુદ્ધિના આદેશને જ અનુસરે

આ નિવેદન બહાર પાડતા પહેલાં ગાંધીજીએ પોતાના મુખ્ય મુખ્ય સાથીઓને તે જોવા મોકલ્યું હતું ગાંધીજી કોંગ્રેસ પોટી જાવ તેની ધણા સખન નિરૂદ્ધ હતા એ અગાઉ કહેનાઈ મથુ છે ગાંધીજીની વાત એમલા સરદારને જ પૂરેપૂરી માન્ય હતી પોતાની એ મદદ જાહેરમા પ્રગટ કરવા તો ૨૮ ૬-૩૨ના રોજ તેમણે નીચેનું નિવેદન માર પાડ્યું

ગાંધીજીના નિવેદન ઉપર મિત્રોએ તેમ જ દીક્ષાકારીઓ જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે ઉપરથી મારા એ અનિપ્રાયને પુષ્ટિ મળે છે કે તાજેતરમા વધામા કારીખારી સમિતિની બેઠક થઈ તે પહેલાં કોંગ્રેસમાથી નિવૃત્ત થવાના નિર્ણય ઉપર તેઓ આવ્યા હતા તે વન બરાબર હતું એવો એમ કહે છે કે આ નિવેદન ધમકીના સ્વરૂપનું છે તેઓ તેમને જોગબતા નથી મજાજુરકેરીઓ પોતાનો નિર્ણય આપડા વખત સુધી તેમની ખસે મોકલું રખાજો પત દવે તેમને નિવેદન બહાર પાડ્યું છે એવે હું ધારું છું કે કોંગ્રેસની વિષયવિચારિ ડી સમિતિ આમજ પાતાની રિયતિ સમજવવાની વેદના આનદાવક તેઓ વેડી લેશે આ નિવેદન આપ ડી આમજ હોવા છતાં હજી આપો કોંગ્રેસમા તેમની જીવ યરો કે દાર યરો એ રખોમા વિચાર કરીએ છીએ તેનું મને આશ્ચર્ય થાય છે હજી આપો આ ડી સક્રિય રીતે વિચાર કરીએ છીએ એમલી એક બીના ઉપરથી જ મને લાગે છે કે કોંગ્રેસમાથી તેમને નિવૃત્ત થઈ જવું જોઈએ પોતાની આખી જિંદગીમા કહી પચું અગત વિજયની દૃષ્ટિએ તેમને વિચાર કર્યો નથી નીતિ (પોલિસી) અને વ્યક્તિ કરતા તેમને હજી સિદ્ધાવને વધારે ડીચ રથ ન આપ્યું છે અને તેમના અનુધારીઓ પચું એમ જ કરે એવો આમજ સખો છે તેમના દીક્ષાકારી સમજ છે કે તેઓ પતે અને તેમના સાથીઓ હુમલા કરીને કોંગ્રેસ કબજે કરવાનો

અથવા તો બહુમતીથી ઠરાવો પસાર કરાવી દેવાનો બિલકુલ પ્રયત્ન કરવાનાં નથી. મારી માફક જે થોડી વ્યક્તિઓને તેમના કાર્યક્રમમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય તેમને હું તો એવી સલાહ આપીશ કે ગાંધીજીના નિવેદનમાં સૂચવેલા મહત્વના સુધારામાંના કોઈની પણ ઉપર મત આપવાથી તેઓ પરહેજ રહે. ગાંધીજીને જરાયે શંકા નથી કે ગોડા ભાગના બુદ્ધિપ્રધાન લોકોને સૂતર મતાધિકાર ઉપર શ્રદ્ધા નથી અને તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવે કે આ સુધારો વિષયવિચારણી સમિતિમાં લાવવો જ નથી તો મને કશી નવાઈ થશે નહીં.

“પરંતુ ગાંધીજી છેવટના ગમે તે નિર્ણય પર આવે, એક વસ્તુ વિશે જરાયે શંકા નથી કે પોતે જે નિર્ણય કરશે તે પૂરેપૂરો કોંગ્રેસના અને દેશના હિતને માટે જ હશે. તેમને એમ લાગશે કે કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જવાથી દેશનું અને કોંગ્રેસનું હિત બગડશે તો કોઈ પણ સંજોગમાં તેઓ કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જશે નહીં. પણ એમને ખાતરીપૂર્વક એમ લાગશે, જેમ અત્યારે એમને લાગે છે તેમ, કે કોંગ્રેસને અને પરિસ્થિતિને શુદ્ધ કરવાનો અને મજબૂત બનાવવાનો એકમાત્ર ઉપાય કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જવું એ જ છે તો વિના અડચણે એમને કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જવા દેવા જોઈએ.”

કોંગ્રેસનું અધિવેશન ૧૯૩૪ના ઓક્ટોબરની આખરે મુંબઈમાં ભરાયું. કરાચી કોંગ્રેસ પછી સાડા ત્રણ વરસના ગાળા બાદ અને લડતની આકરી તાવણીમાંથી પસાર થયા બાદ આ અધિવેશન ભરાતું હતું, એટલે લોકોમાં સારો ઉત્સાહ હતો. કોંગ્રેસના અધારણમાં ફેરફારો કરવાની ગાંધીજીની દરખાસ્તો અને કોંગ્રેસમાંથી તેમનું નીકળી જવું એ એ પ્રયત્નોને લીધે જ આ કોંગ્રેસ વિશેષ મહત્વની થઈ પડી ધણા પ્રતિનિધિઓ એમ પણ કહેતા હતા કે ગાંધીજી જે કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જ જવાના છે તો અધારણમાં ફેરફારો કરવાની દરખાસ્તો એમણે શા માટે લાવવી જોઈએ? પણ સરદારે પોતાના ઉપરના નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે કોંગ્રેસના અને દેશના વધારે હિતની ખાતર જ તેઓ કોંગ્રેસમાંથી નીકળી જતા હતા. એટલે નીકળી જતી વખતે તેમને પોતાનું કર્તવ્ય લાગ્યું કે કોંગ્રેસમાં જે સ્ત્રીઓ હોય તે કોંગ્રેસને બતાવવી અને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો. ગાંધીજીને લાગવા માડ્યું હતું કે પોતાનું વળત કોંગ્રેસ ઉપર એટલું બધું પડે છે કે તેથી કોંગ્રેસ દુર્બલ જાય છે. તે માટે તેઓ પોતાની જાત ઉપર ઘણું દયાણ મૂકતા. પણ જેમ જેમ પોતાની જાતને તેઓ વધારે દયાવતા તેમ તેમ કોંગ્રેસ ઉપર તેમનું વજન વધતું કારણ કોંગ્રેસના અધા કાર્યકર્તાઓ સ્વનંત્રપણે નિર્ણયો લેવાને બદલે તેમના હુકમની રાહ જોઈને બેસતા. આ વસ્તુ ગાંધીજીને બહુ ખૂંચતી. કુટુંબમાંથી પિતા પોતાના શુભાર્થીવાદ સાથે નિવૃત્ત થાય છે અને પુત્રોને માથે કામની જવાબદારી આવી પડે છે ત્યારે તેઓ તેને પહોંચી વળવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમાં પરિણામે પુત્રોનું જ હિત થાય છે; તેવું જ ગાંધીજીના કોંગ્રેસમાંથી નીકળી

જવાબી કોંગ્રેસનું થયું એમ કહી શકાય. અને ગાંધીજી કોંગ્રેસનો ત્યાગ કર્યા કરતા હતા ? જ્યારે જ્યારે પોતાની સલાહની અને સહકારની જરૂર પડે ત્યારે તે આવવા તેઓ નૈવાર જ હતા. કોંગ્રેસમાંથી ગાંધીજીનું નીકળી જવું કેટલું વખતસરનું હતું તે તો એ ઉપરથી સાબિત થયું કે ગાંધીજીની દરખાસ્તોને બહુ મોળી કરી નાખીને જ કોંગ્રેસ સ્વીકારી શકી.

મુંબઈનું અધિવેશન પૂરું થતાં જ દેશની આગળ વડી ધારાસભાની ચૂંટણી આવી. કોંગ્રેસ તેમાં પૂરા ઉત્સાહથી જિતરી. સરકારને લાગતું હતું કે આ તથ્ય વરસના સખન દમનથી લોકોને આપણે ધખાવી અને ડરાવી દીધા છે. તેઓને એટલું બહુ સહન કરવું પડ્યું છે અને નુકસાન વેઠવું પડ્યું છે કે હવે તેઓ કોંગ્રેસનું નામ લેવાની દિગ્મત નહીં કરે. ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિને અગ્રે દમન ચાલે ત્યારે લોકોની એવી સ્થિતિ થાય છે ખરી. પણ અહિંસક લડતની ખૂબી એ છે કે લોકો યાદી જામે ત્યારે ભલે લડનમાં ભાગ લેવાનું ઊંડી દે, પણ લડન ખોટી છે અથવા જોઓ લડન ચાલુ રાખે છે તેઓ ખોટું કરે છે, એવા વિચાર લોકોને આવતા નથી. પોતે ભલે યાકજા હોય પણ જોઓ લડત ચાલુ રાખે છે અને કષ્ટો સહન કરે છે તેમની બહાદુરી અને આપભોગ પ્રત્યે તેમના દિલમાં આદર જ રહે છે. આ વખતે લોકો જોલ, દંડ, લાડીમાર વગેરેથી યાદી ગયા હતા પણ તેથી કોંગ્રેસ પ્રત્યે તથા કોંગ્રેસી આગેવાનો પ્રત્યે તેમના દિલનો ભાવ ઓછો થયો નહોતો. તેમના હૃદયમાં તો સરકાર પ્રત્યે બેદિની અને કોંગ્રેસ પ્રત્યે આદરભાવ જ હતો. આ ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસને ટેકો આપી લોકોએ એ વસ્તુ સાબિત કરી આપી. વળી છેલ્લાં ત્રણ વરસથી પોતાની પ્રવૃત્તિઓ ગેરકાયદે ગણાતી હોઈ રાષ્ટ્રીય કાર્યકર્તાઓ છૂટથી હરીફરી કે બોલી શકતા નહીં, આ ચૂંટણીને લીધે તેઓને ગિરજે ગિરજે અને તાલુકાના ગામડે ગામડે ફરવાની અને ભાષણો કરવાની તક મળી. લોકોએ તેમને સહકાર્યા. છતાં ચૂંટણીમાં વિવળ મેળવવા મહેનત તો કરવી જ પડી. બ્રિટિશ વડા પ્રધાને જે કોમી સુકાદો આપ્યો હતો તે કોંગ્રેસને માન્ય તો નહોતો જ. છતાં હરિજનોને અલગ મતદારમંડળો આપનારી કલમની સામે ઉપવાસ કરી ગાંધીજીએ એટલો જ લાગ ફેરવાવ્યો હતો. નવા યનારા આખા સુધારા ને તે અનુસાર યનારું આખું બંધારણ (જેની રૂપરેખા બ્રિટિશ સરકાર તરફથી બહાર પડી હતી અને જે સ્વેતપત્રને નામે ઓળખાતી હતી), જેમાં કોમી સુકાદો પણ આવી જાય છે, એ આપણને માન્ય નથી. એટલે એકલા કોમી સુકાદાનો વિરોધ કરીએ તો બાકીનું બંધારણ આપણને માન્ય હોવાનો ભાસ થાય એમ ગાંધીજીનું કહેવું હતું. છતાં લોકોની જાણ માટે કોંગ્રેસે જાહેર કહ્યું કે અમે કોમી સુકાદાનો વિરોધ નથી કરતા તેનો અર્થ એ નથી કે અમે તેનો

સ્વીકાર કરીએ છીએ. પં. માલવીજી અને શ્રી અણુ કોમી યુકાદાના વિરોધનો અલગ દરાવ કોંગ્રેસે કરવો જોઈ એ એ મતના હતા. પોતાનો દરાવ કોંગ્રેસમાં પસાર ન થયો એટલે તેમણે નવો પક્ષ રચ્યો અને ચૂંટણીમાં પોતાના ઉમેદવારો ઊભા કર્યા. માત્ર કોમી યુકાદા સિવાય બીજી બધી બાબતમાં તેઓ કોંગ્રેસ સાથે સંમત હતા. બીજી એક ચળવળ રૂદિયુસ્ત હિંદુઓએ ઉપાડી હતી. કોંગ્રેસવાળા તો હરિજનોને મંદિરોમાં દાખલ કરી આપણાં મંદિરો અલગવવા માગે છે માટે એમને મત ન આપવા એવો પ્રચાર તેમણે ચલાવવા માંડ્યો હતો. જોકે હિંદુ મતદારો ઉપર તેની ઝાઝી અસર થઈ નહીં. પણ આ બધું મતદારોને સ્પષ્ટ સમજાવવાની જરૂર તો હતી જ. અને નવેમ્બરની ૧૫મીથી જુદા જુદા પ્રાંતમાં ચૂંટણીઓ થવાની હોઈ વખત બહુ દૂરે હતો. સરદારને યુજરાતની તો ચિંતા જ નહોતી એટલે તેઓ પંજાબ, દિલ્હી, યુ પી, ગિહાર, મદ્રાસ વગેરે પ્રાંતોમાં ફરી વળ્યા ચૂંટણીઓના ખર્ચ માટે પૈસાની વ્યવસ્થા કરવાનો પણ મુખ્ય જોગ્યે તેમને માથે પડ્યો. એકલા પંજાબ સિવાય બીજા બધા પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસના ઉમેદવારો ભારે બહુ-મતીમાં આવ્યા. બંગાળમાં પં. માલવીજીના પદના ઉમેદવારો ચૂંટાઈ આવ્યા. પણ મુંબઈ શહેર જેણે ઘઈ લક્ષમાં સારો ફાળો આપ્યો હતો અને જે રાષ્ટ્રીય જીવનમાં આખા દેશમાં આગળ ગણાતું હતું ત્યાં ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસની હાર થઈ તેથી સૌને ભારે નવાઈ લાગી કોંગ્રેસ પક્ષના ઉમેદવાર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી હતા ને સામે શ્રી કાવસજી જહાંગીર હતા. મુંબઈ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ શ્રી નરીમાને કોંગ્રેસને હેલ ઈઈ સર કાવસજીને આડકતરી રીતે મદદ થાય એવું વળણ અખતાર કર્યું તેથી આ બંનેવા પામ્યું હતું. આમાંથી આગળ ઉપર મોડું પ્રકરણ જિલ્લું થયું અને ડેટલોક વખત તો સરદાર નકામા વગોવાયા. તે બધી હકીકતને એક અલગ પ્રકરણ જ આપીશું. વડી ધારાસભામાં જે અનેક પક્ષો હતા તેમાં સૌથી મોટો પક્ષ કોંગ્રેસનો થયો. આ ચૂંટણીઓ મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ ચોળના મુજબના બધારણ અનુસાર થઈ હતી. એ બધારણ પ્રમાણે ધારાસભાની રચના જ એવી હતી કે અમુક સભ્યો સરકારને હાજી હા કરનારા હોય અને તેમની મદદથી સરકાર હમૈશાં પોતાની બહુમતી રાખી શકે પણ હવે વાતાવરણ બદલાઈ ગયું હતું. હાજી હા કરનારો વર્ગ પણ સ્વતંત્ર વિચાર કરતો થયો હતો, એટલે જે મુદ્દા પર કોંગ્રેસ બીજા પક્ષોને પોતાની તરફેણમાં લઈ શકે ત્યાં એ સરકારને હરાવી શકે એવી સ્થિતિ હતી. ૧૯૩૪ના નવેમ્બરમાં ચૂંટણીઓ થઈ અને તા. ૨૧-૧-૩૫ના રોજ વડી ધારાસભાની બેઠક શરૂ થઈ. શ્રી શ્રીમાભાઈ દેસાઈ કોંગ્રેસ પક્ષના આગેવાન ચૂંટાયા. સ્વરાજ પક્ષના આગેવાન

તરિકે વડી ધારાસભામાં પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ જે દુઆખ અને છાપ પાડી હતી તેથી જ થી બુલાભાઈએ પણ પાડી. ખીજા પક્ષોના સહકાર મેળવીને ધણા મુદ્દા જેવા કે શરદચંદ્ર બોઝની અટકાયત, મુદાઈ ખિદમતગારો ઉપરનો પ્રતિબંધ, હિંદુસ્તાન અને બ્રિટન વચ્ચેના વેપારી કરારો, વગેરે ઉપર કોંગ્રેસે મરકારને હાર ખવડાવી. જોકે ગવર્નર જનરલે પ્રમાણપત્ર આપીને ધારાસભાના બહુમતી દરાવેના અમલ ન થવા દીવા. જે વખતે હિંદુસ્તાનને રાજ્યખંધારણમાં સુધારા કરી લોકોને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવાની વાતો થતી હતી તે વખતે જ લોકમતને આમ ઠોકરે મારવામાં આવ્યો, તેથી આવનારા સુધારાના પેકળપણનો લોકોને ખ્યાલ આવ્યો અને આપણું સ્વરાજ્ય આપણા જ પુરુષાર્થથી સ્થાપી શકાય તેની લોકોને પ્રતીતિ થઈ

સરકારની બદદાનતનો એક ખીજો પુરાવો પણ સરદારે આ વખતે મેળવ્યો. મુખર્જી કોંગ્રેસ પૂરી થયા પછી અને વડી ધારાસભાની ચૂંટણીઓનું કામ ચાલતું હતું તે વખતે હિંદી સરકારના શુદ્ધખાતા તરફથી તેના સેક્રેટરી મિ. હેલેટે બધી પ્રાંતિક સરકારોને એક છપો સરકયુલર મોકલ્યો હતો. તે સરદારે પોતાની ખાનગી વ્યવસ્થાથી મેળવ્યો. એક તરફથી હિંદુસ્તાનના રાજ્યખંધારણમાં કરવા ધારેલા સુધાગની રિગતો આપતો ગોર્જન્ટ પાલમેન્ટરી કમિટીનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો હતો અથવા બહાર પડવાની તૈયારીમાં હતો તે જ વખતે ગાંધીજી અને ખીજા કોંગ્રેસ નેતાઓ તરફ ભારે વહેમની નજરે જોતો અને લોકોમાં તેમની લાગવગ બુસાર્ધ ગમ્ય એવી સૂચના કરતો આ સરકયુલર ગોર્જને આપણને આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી. બ્રિટનના તમામ મુલ્મદીઓ, પછી તે કન્ઝર્વેટિવ પક્ષના હોય, લિબરલ પક્ષના હોય કે મજૂર પક્ષના હોય, તેમને હિંદુસ્તાનને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવાનો માત્ર દેખાવ કરવો હતો. હિંદુસ્તાનની ધારાસભાએ ઉપર જવાબદારી નાખવી હતી પણ તમામ સના પોતાના ક્ષાયમાં રાખી હતી હિંદુસ્તાન સાથેના પોતાના વેપાર સુરક્ષિત રહે અને દેશ ઉપર પોતાની પકડ મજબૂત રહે એવું સવળા બ્રિટિશ મુલ્મદીઓ ઇચ્છતા હતા. અને તેમાં હિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ સનદી અમલદારોનો પૂરો સાથ હતો. ગમે તેટલા રાજકીય સુધારા કરવામાં આવે પણ સનદી અમલદારોના લોખંડી ચોકમાં કોઈ પણ જગ્યાએ જરા સરખી પણ તડ પડે એ તેઓ ઇચ્છતા ન હતા. મુખર્જીની કોંગ્રેસમાં પ્રામુખ્ય સંધની સ્થાપના કરવામાં આવી, કોંગ્રેસના ખંધારણમાં સુધારા કરવામાં આવ્યા અને ગાંધીજી કોંગ્રેસમાંથી નીકળી ગયા, તેમાં પેલા મિ. હેલેટે ગાંધીજીની ઊંડી ચાલખાણ જોઈ. આ બધું તેઓએ મોટા અમલદારો પ્રચેના પોતાના તદ્દન ખાનગી પરિષદમાં બહુ ચિત્ત રૂપમાં રજૂ

કર્મ. એ પરિપત્ર વાંચતાં બહુ રમૂજ લિપણે છે. અહીં તેના થોડા મુદ્દા આપીશું :

“કોંગ્રેસના તંત્રમાં આ બધા ફેરફારોનો સાચો હેતુ હિંદી સરકારને એ જણાય છે કે કોંગ્રેસને રાજદારી અથવા પાર્લિમેન્ટરી કામ કરવા માટે વધારે સંગઠિત કરવી. મિ. ગાંધી હવે એમ માને છે કે કોંગ્રેસના સભ્યોને પાર્લિમેન્ટરી કામમાં વધારે રસ છે. અત્યાર સુધી એક રાજદારી પક્ષ તરીકે કોંગ્રેસ ઉપર એવી દીકા થતી હતી કે તે સમાજના એક જ વર્ગનું એટલે કે રાજકોના અને તેમાંયે મુખ્યત્વે કરીને હિંદુ લોકોના બુદ્ધિપ્રધાન વર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. આ કોંગ્રેસમાં કરવામાં આવેલા ફેરફારોથી ભવિષ્યમાં કોંગ્રેસ એવો દાવો કરવાની સ્થિતિમાં આવશે કે રાજકોની સાથે ગામડાંના હિતોનું પણ તે પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. એ પણ શક્ય છે કે કોંગ્રેસના બંધારણમાં જે ફેરફારો થયેલા છે તેને લીધે કોંગ્રેસ મિ. ગાંધીના લોકપ્રતિનિધિસભા (કોન્સ્ટિટ્યુશનલ એસેમ્બલી)ના વિચારોનું પ્રતિનિધિત્વ કરશે અને જો એ પ્રયોગ સફળ થાય તો મિ. ગાંધી કોંગ્રેસને દેશનું બંધારણ ઘડવાને માટે અને દેશનું ભવિષ્યનું રાજ્યતંત્ર ઉપાડી લેવાને માટે એક સમર્થ સંસ્થા બનાવશે.”

ગ્રામ-ઉદ્યોગ સંઘની સ્થાપનાની બાબતમાં તેઓ સાહેબ જણાવે છે કે :

“મિ. ગાંધીએ પોતે જણાવ્યું છે કે આ પ્રવૃત્તિ બિલકુલ બિન-રાજદારી છે. આ પ્રવૃત્તિને આરંભ અને મિ. ગાંધીનું કોંગ્રેસમાંથી નીકળ્યા જવું એ બેને વોગ બેતાં, ઉપર ઉપરથી એમ દેખાય છે કે આ પ્રવૃત્તિ શુદ્ધ રીતે ગામડાંના પુનરુદ્ધાર માટે છે અને તેની પાછળ કોઈ જાતનો રાજદારી હેતુ નથી. પણ આને ખ્યાલ રાખવામાં કેટલીક મહત્ત્વની બાબતોની ઉપેક્ષા થાય છે. કોંગ્રેસને તે આમજનતા ઉપર પોતાનો કાબૂ જમાવવો છે. ઉલ્લા વરસમાં ઉપાડેલી સવિનય બગની લડતને લીધે આ ઉદ્દેશ સાધવામાં તે નિષ્ફળ ગઈ છે. સરકારને જમીનમહેસૂલ નહીં ભરવાની અને જમીનદારોને ગણેત નહીં ભરવાની લડતમાં કોંગ્રેસને નિષ્ફળતા મળી છે અને સરકાર પ્રત્યે અપ્રીતિ ફેલાવી શકવાને બદલે જમીનદાર વર્ગમાં, ખેડૂત વર્ગમાં અને કિસાન વર્ગમાં એ અપ્રિય ઘર્ષ પડી છે. પરદેશી કાપડ તથા મિલના કાપડનો બહિષ્કાર ખેડૂત વર્ગની કટપનાને આકર્ષી શક્યો નથી. એટલે આમ વર્ગ સાથે એકતા સાધવા માટે તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાનો કાર્યક્રમ ઉપાડવાનો આ પેલો મિ. ગાંધીએ રચ્યો છે. તેમાં તેમને એક બીજો ખબ્ લાભ છે. જે કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓને પાર્લિમેન્ટરી કામ પસંદ ન હોય તેમને આ કામ આપી શકશે. એ નિમિત્તે તેઓ ગામડાંમાં પોતાની લાગવગ વધારી શકશે અને પોતાના રાજદારી વિચારોનો ફેલાવો પણ કરી શકશે. તેઓ ગ્રામઉદ્યોગનું કામ કરવાનો દાવો કરતા હોઈ સરકાર પણ તેમના ગામડાંના વસવાટ સામે વધી ઉઠાવી શકે નહીં. ગઈ લડત વખતે ચરખા સંધના કાર્યકર્તાઓ એ જ રીતે વર્તવા હતા. ખાદીના કામને બહાને તેઓ લડતનું જ કામ કરતા હતા. પણ પૂરો પુરાવો ન મળવાથી સરકાર ચરખા સંધ સામે કઈ પગલા ભરી શકેલી નહીં. મિ. ગાંધીના અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામની સામે લોકોમાં બહુ વિરોધ જાગ્યો છે. એ પ્રવૃત્તિ હિંદુઓમાં પણ પ્રિય

થઈ પડી નથી. એટલે અત્યાર મુખી જેઓ કાયદા ભંગ કરનારા હતા તેમને અરપૂર્યતાનિવાગ્ણના કામની સાથે સાથે આમકલોગની કહેવાતી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં ગાંધી જોડવા હજી છે. કાયે વડીને એક મધનિવેધક સુધે કાઢીને મધપાન વિરુદ્ધ અખિલ ભારતીય પ્રવૃત્તિ મિ. ગાંધી ઉપરે તો નવાઈ નહી.

“આ ઉપરથી રમણ જણાય છે કે મિ. ગાંધી ભારે ચાલાક અને વિચક્ષુ રાજદારી નેના છે. તેમને માનસિક તેમ જ શારીરિક ઉત્સાહ જરાયે નરમ પડ્યો નથી. તેઓ જોકે કોંગ્રેસમાંથી નીકળી ગયા છે છતાં કોંગ્રેસના આ અધિવેશનમાં તેમની જ અંગત ફતેહ થઈ છે. કોંગ્રેસમાં કામ કરતાં વિવિધ બળોને તેમજે પોતાના જ નેતૃત્વ નીચે રાખ્યાં છે. કોંગ્રેસ સરકારમાંથી શાને નીકળી ગયા છે છતાં એની વચ્ચે પ્રવૃત્તિઓમાં સંઘાહસુચના આપવાની સત્તા તો એમણે પોતાની પાસે રાખી જ છે.

“મિ. ગાંધીના મનમાં ખરેખર કઈ કઈ યોજનાઓ છે તે તો એમના રચનાત્મક કામની બીજી યોજનાઓ તેઓ બહાર પાડે ત્યારે આપણને ખબર પડશે. પણ આપણે જો એમ ધારીએ કે મિ. ગાંધીની બધી યોજનાઓની પાછળનો મુખ્ય હેતુ તો રાજદારી જ છે તો તેમની આ નવી ચાલમાં જોકે એ દેખીતી રીતે ગામડાંના પુનરુદ્ધારની કહેવાય છે, છતાં સંભવ છે કે પહેલાં કરતાં પ્રણા વિરાજ પાયા ઉપર સવિનય ભંગની લડત માટે વાતાવરણ તૈયાર કરવાનો અને તેમાં મામડાંની પ્રભને વધારે મોટા પ્રમાણમાં ભેગવવાનો એક આભાઈ અને ઊંડો પ્રયત્ન હોય. મારી ધારણા જો સાચી હોય તો મિ. ગાંધીની આ યોજનાઓ કેવી ભયંકર શક્યતાઓથી ભરેલી છે એ વખતે સમજાશે. મિ. ગાંધી બલિષ્ઠમાં પણ બાજુએથી દુમકો કરવાનું વિચારી રહ્યા જણાય છે. ધારાસભાના કોંગ્રેસ સરકારનાં ‘દમનકારી’ પગલાંઓને રાખવાની શક્ય તેટલો પ્રયત્ન કરશે, આમકલોગની સરકારો આરક્ત વિરાજ પાયા ઉપર સવિનય ભંગની તૈયારી કરવામાં આવશે અને સમાજવાદીઓનો હુમલો પણ જે ધીમે ધીમે સામ્યવાદી પક્ષના વધુ ને વધુ સંપર્કમાં આવતો જાય છે તે બલિષ્ઠની લડતમાં કોંગ્રેસનો મળતિયો બની રહેશે.

“વર્તમાન પરિસ્થિતિ વિશેનો મારો આ ખ્યાલ જો સાચો હોય તો સરકારે બહુ ભયર રહેવાની જરૂર છે. મિ. ગાંધી કહે છે કે આવતાં પલાં વર્ષો મુખી સવિનય ભંગની લડત ઉપાડી શકાય એમ નથી. પણ એ વાત માનીને આપણે આકેલ રહેવું ન જોઈએ. એવા સંજોગો જણવી ઉપસ્થિત થવા પામે અને મિ. ગાંધીની અંગત લાગવગથી એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તો નવાઈ નથી કે શેડા જ વખતમાં તેઓ પાછા લડત ઉપાડી શકે. બૂતકાળના અનુભવો ઉપરથી આપણે માનવું જોઈએ કે મિ. ગાંધી જે તેવી સૂચનાઓ આપે તોપણ મધનિવેધનું કામ કરનારા સ્વયંસેવકો ફોજદારી અને આજકારી કાયદાઓનો ભંગ કરવાના ગુનાઓ કરવાના જ. લોકો દારૂની લત છોડે એના કરતાં સરકારને આવક ઓછી થાય અને સરકારની વધારે જવાબદારી થાય એવી સ્વયંસેવકોની પ્રબળ વૃત્તિ હોય છે. કેટલાક કાર્યકર્તાઓ પોતાના ભાષણોમાં અને પોતાની પત્રિકાઓમાં ચન્દ્રોદ્ધના કાયદાનો ખૂબ જ બગ કરવાના. પ્રાંતિક સરકારોએ આ

બાબતોમા ખબરદાર રહેલુ અને ચાપતા ઉપાયો લેવા ચૂંટુ નહી દિદી સરકાર તેમા એમને સંપૂર્ણ ટેકા આપશે

બીજુ મમ એ સ્વનાનુ છે કે પ્રાતિક સરકારોએ આમજનતાની આર્થિક સ્થિતિ મુધરે એવી યોજનાઓ કાઢવી આપણી પાસે જોકે નાણાની તગી છે તેપણુ જમે તેમ કરી આવી યોજનાઓ માટે ના ન ફાજલ પાદી સકારો સહવ છે કે મિ ગાધી ને આમકધોગની યોજના કાઢે તે સરકારે અજમાવી નેચેલી હોય અને સરકારને તે નિષ્ફળ માન્ય થગ હોય પ્રાતિક સરકારોએ પત્રિકાઓ દ્વારા અને રૂબરૂ સમભૂત દ્વારા મિ ગાધીની યોજનાઓની ટીકા કરવી અને તે અવ્યવહારુ છે એમ બતાવી આપવુ તેની સાથે સરકારે આમજનતા માટે કેટલુ મટલુ કંડુ છે તે પણ લોકોને સમભવલુ સરકારે આમકધોગની બાબતમા ને ને કંચુ છે તે કહેવા ઉપરાંત ખેડૂનો સ્થિતિ મુધારવા માટે કહેલા બીજા કાર્યોની પણ સમભૂતી આપવી અને પ્રચાર કરવો સરકારે ઇચ્છતાલો બધાવી છે શાળાઓ ખોની જ રસ્તાઓ બનાવ્યા છે નહેરો ખોદી છે બાલકોની વ્યવસ્થા કરી છે એ બધા સરકારના રચના મક મમો સાથે કૌશલના ખડનામક કામો લોકો આગળ રહુ કરવા જિલ્લા અધિકારીઓ આજ સુધી યોતાના જિલ્લામા વાહનવ્યવહારની તથા બીજા સગવડોવાળા અમુક અમુક મથકોએ જ ફરે છે તેને બદલે તેમને અગાઉ ને સ્થળોએ નહોતા જતા ત્યા પણ જવાનુ રાખવુ તે માટે વિશેષ સાડાબથ્યાની જોગવાઈ કરવી પડે તો તે પ્રાતિક સરકારોએ કરવી

સબન છે કે મિ ગાધી તથા આમકધોગ સધના બીજા કાર્યકંતાઓ તેમના આમકધોગના મમમા જિલ્લા અધિકારીઓની મદદ માગે આ બાબતમા સરકારની નીતિ સ્પષ્ટ છે તેમને મળવાની અથવા કાઈ હકીકત પૂછે તો તે આપવાની ના પાડવી નહી પણ એથી આગળ જઈને સ્ત્રી મદદ કરવી નહી તેમના પ્રદર્શન કે મેળામા ભાગ ન લેવો સરકારી મન્ય તેમને ઉપયોગ માટે ન આપવા કે ઉપરાવવામા મદદ ન કરવી નીચલા અધિકારીઓ અને નોકરોને તો કરી જ મદદ કરવાની રહ ન આપવી

આવી પત્રિકા ઉપર ટીકા દિખણીની જરૂ છે ખરી ?

જેલમાંથી છૂટયા પછીનુ દોઢ વર્ષ

સરદાર ૧૯૩૪ના જુનાઈની ૧૪મી તારીખે નાશિક જેલમાંથી છૂટયા જેલમાં તેઓ લડનમાં પડેના જેડૂતોની અહર્નિશ ચિંતા કરતા હતા તે આપણે નોંધ ગયા છીએ છૂટીને થોડા દિવસ મુનઈમાં આરામ લઈ ગાધીજી તે વખતે મરીયા હતા ત્યા તેમને મળવા જવુ હતું કાથી જવા ઊપડતા પહેલા શુભગતના પોતાના સાથીઓ જેમ નીચેનો સંદેશ તા ૨૫-૭-૩૪ના રોજ તેમણે છાપાં મારફત મો> યો

વડાવા સાથીઓ

હું જાણુ છું કે તમે સૌ મારી રાહ ભેઈ રહ્યા હો. હું પણ તમને લે વાને એટલો જ અધીરો થઈ રહ્યો છું પણ સંજોગને વરા થઈ ઇજુ થો ! દિવસ મુખી જગતમાં પ્રવેશ નહી કરી રાકુ જેમ હારો છે તેટલો સુખ મને જેલમાં રહેવો સમજી નમાવી લેને

આપણા સવાસો જેલવા સાથીઓ ઇજરે જેવોમા પડી રહેવા છે કે હીયે સરથાઓ ઉપરથી પ્રતિમથે ઉઠાવવામાં આવ્યા નથી શુભગત વિદ્યાર્થીક પાઠીદાર વિદ્યાર્થીશુદ્ધ અનાવિન વિદ્યાર્થીશુદ્ધ મુખાવ રાષ્ટ્રીય રાજા યોગ્યસલ વિદ્યાનય વોરે જ્યવ પુત્રી સરથાઓના મનને ઇજુ સરકારના કમલમાં જ પડેવા છે બારડોની મગી સરથાઓ વેડળી મુગત વોરે આશ્રમોના મકાનો ઇજુ આપ ને જાગ મજ્યા નથી કેટલાક જેડૂતોના હડ વસુડ કરવા બદલ ઇજુ તેમના ધરનાર હરાજ થઈ રહ્યા છે કે વા ની આવસા વોરેવી જમીને ઇજુ હરાજ થઈ રહી છે સમિતિઓ સજીવન કરવાનુ નિદેશ કાય' પણ ઇજુ મ પુત્રી નજરે જેવાય છે કામેસના સજાસ થનારના નામકામની વપાસ કરવામાં આવે છે

આમ શુભગતમાં હજીયે જાત્રે એખતરથી લઈ આવી રહી હોય એવો ખાસ યાચ છે એ કે તમારે મહા મુરકેરીઓ વચ્ચે કામ કરવાનુ છે છતા એ બધી મુરકેરીઓને પદોની વળવામાં જ આપ ની ખરી કસેટી થવાની છે ઉતાવળા કે અધીરા ન થયો અકળાવા કે નૂજાવા વિના પાસીસની સાથે અપામનમાં આવ્યા સિવાય જેટલું થઈ શકે તેટલું ધીરજથી કરવે આપણે કરું છરુ કામ તો કરવાનુ જ નથી. ભડેર મીને કેવળ રચના મક કાય કરના પ વ ન્યા અતરાય આને ત્યા ની નડી જઈ ખરી વસ્તુચિતિની ખતર જિલ્લાના કે પ્રાવતા કાય કવને આપને અને એની સજાનુ મુજબ જાને વસમાં સંજોગમાં પમ પ્રતિકાર કરવાની લાવવામાં ન પ રો. જેમ કરના સામેવાનો ડખ નીક ડી જરો

એવી આગા રાણુ છુ સવિનય ભગ જ્નાર સૈનિકમા અણુગમતા અકુરો સહન કરવાની શક્તિ પણ ભરેની હોવી જઈએ

“ તમારી પાસે હાથ જે મુખ્ય કામ પડેના છે એક તો સમટમા આવી પડેલા ખેડૂતોને સહાય કરવાનુ અને બીજુ સમિતિઓને સહયન કરવાનુ આ જે કામને પહોચી વળતા હમણા તમારી પાસે બીજા કામને માટે અવકાશ જ નથી રહે ખેડૂતોની રાહતનુ કામ જ તમારી અધી સક્તિ અને વખત માગશે હુ પણ મુબઈમા પડ્યો પડ્યો તમને એ કામમા જોઈલી સહાય આપી રામાય તેગલી આપવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છુ

જેનમા સમાજવાદને લગતા પુસ્તકો વાચવાથી તથા જુદા જુદા પ્રાંતના સમાજવાદીઓનો સહવાસમા આવવાથી ગુજરાતના કેનાક કાર્યકર્તાઓ ઉપર સમાજવાદની અસર કીક રીક પડી હતી સરદારને સમાજવાદીઓનુ આ પુસ્તક પાકિમ મિથ્યા લાગતુ હતુ એગલે આ અરેશમા સાથીઓને એ સખધમા પણ એનવશી આપી

“ મારી ઉમેદ છે કે ગજરાતના કસાયેના સૈનિકો હવામા કિલ્લા રચવાના કે દૂરના ભવિષ્યની મોગી મોટી યોજનાઓની મિથ્યા ચર્ચામા કહી નહી સપકાય એકનિષ્ઠાથી આજનુ કાર્ય્ય કર્યે જતા મને શુ કરવાનુ છે તે સહેજે સૂઝી આવશે અને ભવિષ્યની શૂચો આપોઆપ જીકલી જશે છેલા પદર વરસથી મૂગી સેવાના જે મીઠા અનુભવો તમે મેગચ્યા છે તે જોતા તમને નવી નવી યોજનાઓ અને નવા નવા કાર્યક્રમના નર્ચા પાકિત્યમા કરો રસ નહી પડે એવી મારી ખાતરી છે વાનો સરનારાઓને વાનો કરવા ફેલે એમની સાથે ચર્ચામા ઊતરવાને આપણને સમય નથી એમા કરો લાભ પણ નથી આપણે મૂગા મૂગા કામ કરીશું તો એવા કામનો અવાજ વાતોના રસિયાઓના મો બધ કરશે

પછી તેમણે મુનઈના ગુજરાતી વેપારીઓને અપીન કરી

‘ મને જેનમા માત્ર ખેડૂતોનુ જ દુખ હતુ જેઓ ખેડૂતોના હાથ ઝાલવા જતા તેમને પણ પકડી લેતા એ લે ખેડૂતોને સહાય કરનાર બહાર ઠોઠ નહોતુ હુ બહાર આવ્યો છુ એટલે ખેડૂતોને એમ લાગવા માડયુ છે કે હવે અમારુ જોનાર આવ્યો

જોના ધરખાર ટોરખાખર જમીનખેતરો જતા રહ્યા છે અને જેઓ રરતા ઉપર આવી ડભા તેમને આપજુ સાય ન આપીએ અને મદદ ન કરીએ તો આપજુ ધમભ્રષ્ટ થઈએ

અ પારે એને લેવુ પડે છે એ બહુ વરાસુ લાગે છે સાન પેટીમા એણે હાથ લખાચો નથી એગલે એ તો નહી જોને પણ આપ ઠી કર / એને મદદ કરવાની સર્વસ્વ ંભાવી જોડેલા ખેડૂતોને કુજ ટોગટાખર અને ધરવખરીની જ મદદ કરવા માટેનુ બજેટ મારી પાસે આવ્યુ છે તે દસ લાખનુ છે તે રમની ઠહેન પ્રથમ તમારી પામે જ મૂકી છે ગુજરાતીઓ મને ધાડા નહી ટેડે એવી મારી શ્રદ્ધા છે

ખેડૂતોને રાહત આપવાનું કામ તો વહેવા બહાર આવેલા કાર્યકર્તાઓએ શરૂ કરી જ દીધું હતું. '૩૪ના મેમાં ગુજરાતના આગેવાન કાર્યકર્તાઓની એક સભા ભણ્ય સેવાત્રમમાં ધર્ષ હતી, તેમાં ખેડૂતોને રાહત આપવા માટે ફંડ એકઠું કરવાનું નક્કી થયું હતું. શ્રી અખ્યાસલાલેજ, ડો ચંદુલાલ દેસાઈ, શ્રી દિનકરરાય દેસાઈ વગેરેએ મહેનત કરીને લગભગ દોઢ લાખ રૂપિયા એકઠા કર્યા હતા. તેમાંથી વિવિધ પ્રકારની રાહતો આપવા ઉપરાંત લડતમાં ખુચાર થયેલા સ્ત્રીઓની ખેડૂતોનાં બાળકોની કેળવણીની વ્યવસ્થા કરવાનું નક્કી થયું હતું. અમદાવાદનું સરદારમંદિર, ભાવનગરનું દક્ષિણમૂર્તિ તથા આણંદની ચરોતર એન્જીયુકેશન મોસાપટ્ટીની શાળાએ પોતપોતાની સંસ્થામાં વગર ફીએ તથા મોજાનખર્ચ લીધા વિના ફેટવાંક બાળકોને દાખલ કર્યાં હતાં. એકલા રાસ ગામનાં જ લગભગ પાંત્રીસ બાળકો હતાં આ ફંડ રવા પછી આ સંસ્થાઓને ખેડૂતોનાં આવાં બાળકોનું ખર્ચ તેમાંથી આપવાનું નક્કી થયું. સને ૧૯૩૪ના ઓક્ટોબર મહિનામાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ઉપરથી સરકારે પ્રતિબંધ ઉઠાવી લીધો. ત્યાર પછી ૧૯૩૫ના જૂન માસમાં વિનય મંદિર શરૂ કરી જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં ભણનાં તમામ બાળકોને વિદ્યાપીઠમાં રાખવામાં આવ્યા.

બીજું મોટું કામ સમિતિઓને સંજ્વન કરવાનું હતું. ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની સ્થાપના ધર્ષ ત્યારથી જ સરદાર તેના પ્રમુખ હતા. પણ ૧૯૩૧માં તેઓ ડોમેસના પ્રમુખ થયા, અને '૩૪માં ડોમેમે ધારાસભાને કાર્યક્રમ અપનાવ્યો ત્યાર પછી પાલમેન્ટરી બોર્ડના પ્રમુખ થયા, ત્યારથી ગુજરાત બહારનું તેમનું કામ ઘણું વધી ગયું હતું. એટલે ધ્રુષ્ટા હોવા છતાં ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિને તેઓ પૂરો વખત આપી શકે એમ નહોતું નાસિક જેલમાં ડો. ચંદુલાલ દેસાઈ તેમની સ્થાયે હતા. ત્યાં પોતે હવે પ્રમુખ ન ગહેવું અને ડો. ચંદુલાલ દેસાઈએ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ થવું એવી વાત થયેલી. બહાર આવ્યા પછી આ વાત પ્રાંતિક મુખ્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ આગળ મૂકી પણ બધાએ એવો આમહ કયો કે સરદારે જ પ્રમુખ તરીકે ચાલુ રહેવું, એટલે તા. ૨૪-૮-'૩૪ના રોજ ડો ચંદુભાઈને તેમણે નીચેનો કાગળ લખ્યો :

“ તમને (પ્રમુખ થવાનો) મોહ નથી એ હું જાણુ છું. હું હજીનેા હતો કે બધા એકમને તમારે માથે જવાબદારી નાખે. પણ હું જોઉં છું કે બધાને મને ઉતારી શકતું નથી. એકમન ન થાય તો આજુ ન શોભે. હું અને તમે એક છીએ જો સિપાઈ છીએ. હું તમારો સિપાઈ વર્ધને મજ્જરીથી કામ કરી શકું છું તમે પણ તેમ જ કરી શકો છો. છતાં આજુ નાપજુ તર ચલાવવું છે તેમા આપણા સાથીઓના દિવ છતાં રહ્યા સમબવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એ બધાને મને ઉતારી શક્યો નથી. પ્રાચલિક માન્યતા હોય ત્યાં આજુ વધારે પ્રયત્ન

કરી તેમનાં દિલ-ફેરવવાં રહ્યાં. આપણે આપણી એકતાનો પુરાવો આપણા કામથી આપવો રહ્યો.

“જે કરો તે પ્રેમથી અને સૌનાં દિલ જીતીને કરજો. એકમતે યાય તે જ કરજો, નહીં તો શરૂઆતથી જ ખરાબ દેખાવ થશે.

“આપણે કહ્યું વખતમાંથી પસાર થઈએ છીએ. હજી વધારે કહ્યું વખત આવવાનો છે. જોટલા રહ્યા તેટલાએ એકબીજાનાં દિલની સફાઈ કરી વધારે નજીક આવવાનો પ્રયત્ન કરવો. સુરતવાળા બધા હજી છે કે મારું જ નામ આગળ રાખવું અને તમે ઉપપ્રમુખ રહો. મોરારજીને બધ છે કે ઉપપ્રમુખ થવા તમે કબૂલ નહીં થાઓ. મેં બહુભાઈને વાત કરી છે. એમને મળજો. એમની પાસેથી બધું સમજી લેજો અને એ પ્રમાણે હમણાં ચાલવા દેજો. હકીકતમાં તો તમે જ પ્રમુખ છો એમ બનવાનું છે. આપણે નામનું કામ નથી, કામનું કામ છે. નામનું પાછળથી જોઈ લેવારો. સૌની જોડે મોકાસથી કામ લેજો. મેં જોયું છે કે સૌનાં દિલ સાફ છે સૌને આપણા જેક પ્રત્યે ભાવ છે. આપણામાં ત્રુટીઓ છે. મારામાં જીણવ હોય તે તમારામાં ન હોય, તમારામાં હોય તે મારામાં ન હોય. એ બધું છતાં આપણે એકબીજાને અને બધાને ઓળખતા થઈ ગયા છીએ, એટલે આપણું કામ સહેલું થઈ જશે. મેં જોયું છે કે સૌનાં દિલ સાફ છે, કોઈને અગત સ્વાર્થ કે દ્વેષ જોઈ કશું નથી. એટલે આપણું ભાવી ઉત્તમવળ છે. અન્ય પ્રાંતો જેવા કન્જિયાકેશ આપણે ત્યાં નથી. પ્રજા ન થવા દે. મને ત્યાં (ગુજરાતમાં) આવતાં વખત લાગશે. સાંધા બધા દુખે છે. નબળાઈ ખૂબ છે. અને હમણાં તો જોલ ઇન્ડિયાનું કામ ખૂબ વધી પડ્યું છે.

“ખેડતોનું તો ઈશ્વર કરશે તો સૌ ઠીક થઈ રહેશે. મારું અને તમારું કામ અત્યારે ખેડતોની સહતમાં અને તેમના દુખમાં ભાગ લેવાનું છે.”

ઉપરના કાગળમાં સરદારે જે આશાઓ સેવેલી દેખાય છે તેમાં '૩૫નું આખું' વરસ કંઈક ને કંઈક અંતરાય પડતા રહ્યા. ડૉ. ચંદુભાઈ, દરબાર-સાહેબ તથા શ્રી મોરારજીભાઈને ઓળખતા પ્રમાણમાં જુદાં જુદાં કારણોસર અસંતોષ રહ્યો. તે દૂર કરવા સરદારે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યાં. છેવટે તેમને એમ લાગ્યું કે પોતે સમિતિના પ્રમુખપદેથી નીકળી જવું એ જ કદાચ ગુજરાતને માટે શ્રેયસ્કર હોય. તા. ૬-૧-'૩૫ના રોજ દરબારસાહેબને લખે છે :

“તમને દુઃખ થાય છે તેથી તમારા કરવાં અને વિરોધ દરદ થાય છે તમારા કામમાં મદદગાર થવાને બદલે હું વિધ્વંસ થઈ પડ્યો તેનું મને બહુ દુઃખ છે. આ વખતે ત્યાં મારું આવવું તમને સુખરૂપ થવાને બદલે દુઃખરૂપ થયું એનું મને બહુ જ દુઃખ છે. તમારી મૂંઝવણમાં હું ઉમેરો કરી ગયો તેથી મને દિલ-ગીરી થાય છે. . . . તમારો રોષ મારી સામે છે અથવા તો તમને એમ લાગે છે કે હું તમને અન્યાય કરી રહ્યો છું. ઇરાદાપૂર્વક અન્યાય કરું છું એમ તો નહીં જ માનો. મારામાં એટલી ખામી હોવી જ જોઈએ કે હું તમારા મનનું સમાધાન ન કરી શક્યો. દુઃખ ન માનશો. શુદ્ધ દાનત વહેમ કે અવિશ્વાસને બુઝાવશે.”

તા ૧૧-૧-૩૫ના રોજ ફરી લખે છે

“સમિતિમા હુ આ વખતે ન રહો હોત તો સભવ છે કે આ વખત ન આવત પણ હુ એમાથી છટી શક્યો નહી, એનુ મને દુખ છે પહેલી તકે નહેર ચર્ચા ન થાય અને સમિતિને નુકસાન ન થાય તેની રીતે હુ માગ શોવી હઈશ ’
શ્રી મોરારજીભાઈને તા ૭-૧૧-૩૫ના રોજ મુનર્ષથી લખે છે

તમે મને ઓળખી શક્યા નથી એનુ મને દુખ થયુ છે હું જોડે હુ કે હું મારા સાથીઓનો વિશ્વાસ સપાદન સ્વભામા નિષ્ફળ નીવડ્યો છુ એમા તમારો વાક શો મહુ ? મારો નિશ્ચય તો એ તમને જાણ્યો જ છે ગુજરાતના કામને નુકસાન ન થાય એ રીતે હુ ઠકી જવાનો છુ તેની તમારે જે તૈયારી કરવી હોય તે કરવે મારા જવાથી કરી ખોટ પડવાની નથી માત્ર કોઈ નવતનુ મહત્વ હોય એમ હું સમજી જ નથી છતાં જે કોઈ હશે તેનો ઉપયોગ ગુજરાતના કામને નુકસાન થાય એવી રીતે થશે નહીં મને લાગે છે કે મારા અળગા થયા સિવાય માત્ર ખુબ ઓળખાણ પણ અસહવિત ■ આજના તમારા કઈ વહેમ હશે અથવા અવિશ્વાસ હશે તે ત્યારે જ દૂર થશે, તે સિવાય નહીં થાય

તા ૧૭-૧૨-૩૫ના રોજ ડો નદુલાલને લખે છે

ગુજરાતના નહેર જીવનમા વિષ ધરા થયુ તેથી માત્ર મન ખિન્ન થઈ ગયુ જ એમા જે રસ હતો તે હવે રહે એમ લાગતુ નથી કુટુંબની સાવના અને પરસ્પર વિશ્વાસ ન હોય તો જીવનમા કામ કરવાની મજા ન આવે કેવળ સેવાભાવ હોય અને કોઈ પણ પ્રનારનો સ્વાર્થ કે મોહ ન હોય ત્યાં આહુ બધુ ઝેર થવાનો સભવ નથી મારી આખ આગળથી પડે પૂછી ગયો છે હું જોઈ શક્યો છુ કે મારે ગુજરાતમાથી ઠકી જતુ જોઈએ સૌ પોતપોતાનો માર્ગ શોધતા થઈ જશે એને સૌને ખબર પડી રહેશે અને મારા પરનો મિથ્યા વહેમ અને અવિશ્વાસ દૂર થશે એ સિવાય મને ખીલે માત્ર સૂચિતો નથી માત્ર દિલગીરી એ છે કે આપણુ આખુ વાતાવરણ ખુબ કલુષિત થઈ જશે અને સૌ એક ખીલને અવિશ્વાસથી એવા માણશે સૌને એકત્ર કરવાનો મારો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો છે તેથી દિલગીર હું મારા રહેવાથી ગુજરાતનુ વાતાવરણુ રૂપાંતર હોય તો મારો ધર્મ છે કે મારે માર્ગ ખુલ્લો કરી આપવો જોઈએ

તા ૩૧-૧૨-૩૫ના રોજ શ્રી દિનકરરાય દેસાઈને લખ્યુ

મે ધના વરસ સુધી થઈ ગઈ એટલી ગુજરાતની સેવા કરી સમિતિમા હોના ઉપર રહેવાથી અનવર્યે ધન દ્વષ અને યેરસમજ થવાનો સભવ ■ દરેક જગ્યાએ એમ બનતુ આવે છે એથી હુ છટો થાઉ તો જ સરજતા થાય એમ મને લાગે છે ખીલ રીતે મારે વિરોની યેરસમજ દૂર નહીં થાય એ જ રીતે હુ (અમાવાદ) મુનિસિપાલિટીમાથી છાડીને ચાલી ગયો હતો તો આજે હું એની વધારે સેવા કરી શકુ છું હુ જાણવાનો તો હતો જ માત્ર સદુભાઈનો માર્ગ સમજ કરી એમને વધારેમા વધારે સહકાર મને એ જ હેતુથી કામ કરી રહો હતો પણ અમે તે કારણથી એ અવળુ સમજી બેઠા એનુ પરિણામ આપણે જોયુ છે એ પરિસ્થિતિમાથી મારા કાને રહો ગાય છવે અને રત્ન નીકળે

તેમ કરવું રહ્યું. એમા મારી બૂલ થતી હોય તો મને સાફ સાફ વાત કરતાં મુલ્ય સકાચ ન કરશો.”

પણ આ બધા વહેમ અને અવિશ્વાસ ઉપર ઉપરનો હતો એમાં જીડે કશું નહોતું. સૌનાં દિલ સાફ હતાં. આ ત્રેણમાં એક કહેવત છે તેમ ‘ચાના પ્યાલામાં તોફાન’ જેવું હતું. ‘ઝપનું આપું’ વરસ તથા ‘ઝડના વરસનો મોટો ભાગ આપણા ગળદારી છવનની દષ્ટિએ મંદીનો વખત હતો. તેમાં તેજ આવતાં અને સૌને પૂરતું કામ મળી રહેતાં બધા નાના નાના કન્જિયા શમી ગયા. પ્રાતિક સમિતિનું પ્રમુખપદ સરદાર છોડી દે તો ગાડું ન ચાલે એમ તો એકેએક પહેલેથી માનતા હતા. છતાં નાની નાની વાતોમા સરદારને કાચવાવાનું કારણ ઉપસ્થિત થઈ જતું. વળી બહારના કામોનો ખોળે પણ એમના ઉપર બહુ વધારે રહેતો ગુજરાતમાં એમનું રહેવાનું ઝોણું બનતું. આવાં આવાં કારણોથી ગુજરાત પ્રાતિક સમિતિનું પ્રમુખપદ છોડી દેવાનું એમને મન થઈ આવેલું. પણ થોડી જ વારમા બધું રાગે પડી ગયું અને તેઓએ પ્રમુખપદ ચાલુ ગણ્યું.

૧૯૩૪માં આપણા દેશમાં સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના થઈ. સ્વાભાવિક રીતે જ ગુજરાતમાં પણ જીવાન વર્ગ એ તરફ આકર્ષાયો એ પક્ષની વિચારસરણી અને કાર્યપદ્ધતિ સાથે સરદાર કદી સંમત થઈ શક્યા નથી. ગુજરાતમાં એ પક્ષમાં જોડાનારામાં પોતાના જ ઢેલકાક જૂતા સાથીઓ અને વિદ્યાપીઠના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ હતા એમને યોગ્ય ચેતવણી આપી જોઈએ એમ એમને લાગ્યું એટલે તા ૨૫-૮-૩૪ના રોજ એ પક્ષના તે વખતના ગુજરાતના આગેવાન ભાઈ રોહિત મહેતાને લાગે કાગળ લખી પોતાનું વચણ ખગમર સમજાવ્યું

“... તમે પરિત જવાહરલાલની તલાક કે સમતિ વિરો જે લખો છો એ ખાબતમા હું કશું લખતો નથી. જે રીતે સમાજવાદી પક્ષ કામ કરી રહેલ છે એ રીત જવાહરલાલ પસંદ કરે એ હું બિલકુલ માનતો નથી મારું માનવું એવું છે કે એ પક્ષ જવાહરલાલના નામનો દુરુપયોગ કરે છે એ વાત મેં ક્યુપાવી નથી જાહેર રીતે સબળાવેલી છે. શ્રી જયપ્રકાશ અને શ્રી મસાણીને પણ આ વાત જણાવેલી છે

*

*

*

“હું માનું છું કે જવાહરલાલને જે ન્યાયે પક્ષ રચવો હોત તો એ કોંગ્રેસના મતોપદનું ગણનાયુ આપત અને વર્કિંગ કમિટીમાંથી નીકળી જત. ન્યા મુધી એ હોદ્દો છોડે નહી ત્યા મુધી કોંગ્રેસની ઓફિસિયલ પોલિસીને જ ટેકા આપે એમ હું માનું છું.

“અમદાવાદ સિદ્ધી કોંગ્રેસ કમિટીના કબજે સોશિયાલિસ્ટો લેવા ઇરાદો રાખે છે એવું મને કહેવામા આવ્યું ત્યારે હું અમકેવો ખરે. કારણ જેનો અર્થ

એ જ થાય કે અમદાવાદ સરદાર સમાજવાદી વિચારનું યથેચ્છું દોલું ભેઈએ. આનો મોટો ફેરફાર મારી અડી વરસની ગેરદાજરીમાં થાય એ મને એક ચમત્કાર જેવું કે સ્વપ્ના જેવું લાગેલું. લોકો સમાજવાદી થઈ ગયા હોય તો મારે એ પ્રવાદમાં ગડમથક કરવી જ નથી. પ્રામાણિક મનભેદ ન હોય એમ ન કહેવાય. પ્રામાણિક મનભેદને હું પસંદ કરું છું. પણ પાખડનો હું કદર રાતુ છું. એનો અર્થ એ નથી કે સમાજવાદી પક્ષમાં પાખંડ વધારે છે. દરેક પક્ષમાં પાખંડી માખૂસો હોય છે. તેમાં પક્ષનો હોય નથી હોતો. પણ પક્ષ બાધનારા ખરા-ખોખનો વિચાર ભૂલી જઈ પક્ષનું જ સમર્થન કરે છે એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે.

“સમાજવાદીઓ સમાજવાદની બ્યાખ્યા વિષે એકમત નથી. જુદા જુદા માખૂસો જુદા જુદા અર્થ કરે છે. બ્રાહ્મણમાં ચેત્યગી જ્ઞાનો છે, જ્યારે સમાજવાદી પંચારી ભતના જાણાય છે. એટલે એવા સમાજવાદ વિષે અભિપ્રાય આપવો કઠમ છે. મારે સમાજવાદીઓ સાથે કનિયામાં ઉતરવું નથી. ભવિષ્યમાં દિદુસ્તાનનું રાજતન અને સમાજવ્યવસ્થા ફેરી થવી જોઈએ એના કનિયામાં પડી આજના કામનો ધર્મ હું ઊડવા હચ્છો નથી. જે આજનો ધર્મ પાળીશું તો કાપનું કોકડું આપોઆપ બેઠવી જશે. પરતુ આવતી કાલે જે કરવાનું છે તેનો નિર્ણય કરવામાં કનિયા ફેરી આજનો ધર્મ ઊડી હઈશું તો કોઈ પક્ષનું કલ્યાણ થવાનું નથી.”

“હું સમાજવાદી કે મૂજવાદી કે કોઈ પણ વાદી સાથે કામ કરી શકું છું, માત્ર એક જ ગરને કે મને કોઈ વગવી ન ખાય. મને કોઈ વટાવી ખાવા આવે અથવા મને એવો ભય લાગે તો હું ત્યાંથી દૂર ખગી ભડ. ગુજરાતમાં સમાજવાદી પક્ષમાં કોણ કોણ છે તે હું જાણતો નથી. કેટલાક માત્ર વાનોડિયાઓ છે, જેમને ચર્ચાઓ કરવાનો ખૂબ શોખ છે. તેમની સાથે મારો મેળ કોઈ દિવસ ખાય તેમ નથી. ગુજરાત બદારના સમાજવાદીઓમાં કેટલાક તો ભારે ત્યાગી અને સેવામાંથી મિત્રો છે. એમને વિષે મને ધણુ મ્હાન છે એટલે તમે સમજી ગકરો કે મને સમાજવાદીઓની સૂઝ નથી. પણ સમાજવાદીઓ કોમેસમાં જે પ્રકારે કામ લઈ રહેલા છે તેની સામે મારો કડક વિરોધ છે. એ વાત મેં તેમનાથી છુપાવી નથી. ગુજરાતના સમાજવાદીઓ વિષે મેં કર્યો મત બાધ્યા નથી, કારણ હજુ હું એમને જાણ્યો નથી, તેમ એમનું કામ મેં જોયું નથી. એટલે તમારે એ વિષે નિર્ભય રહેવાનું છે. ત્યાં આવીશ ત્યારે મને જે લાગશે તે કહેતા કોઈ સકોચ નહીં રાખું.”

ઉપરના બંધા કાગળમાં સમાજવાદીઓ વિષે સરદારે જે વલણ બતાવ્યું છે, લગભગ તેવું જ વનણુ તેમનું આખર સુધી હતું.

ગુજરાતમાં બધે ફરીને ખેડૂતોને મળવા સરદાર ખૂબ જ ઇતેમર હતા. પણ ગુજરાતનો પ્રસાસ તેઓ છેક 'ઉપના જન-સુખારીમાં ફેરી શક્યા. વયસાડથી રાજ ફેરી લગભગ દરેક દિવસમાં ઉત્તર ગુજરાત સુધી બધે ફેરી વળ્યા. વયસાડના ખેડૂતોની સભામાં તેમણે કહ્યું કે તમારાં પીતકો અને માતાઓની વાત રૂબરૂ સાંભળવાને, તમારાં દુખોમાં મારી સહાનુભૂતિ

દર્શાવવા, તેમ જ દિવાસો આપવા અને એ દૂર કરવા માટે મારાથી શું થઈ શકે એમ છે એ જ્ઞેવાને હું આપ્યો છું. ત્રણ વરસ ઉપર એ જ જગ્યાએ તેમની સાથે ચયેલી મુલાકાતનો લાગણીભર્યા સંબંધમાં ઉલ્લેખ કરીને તેઓ જોડ્યા :

“હું તમને હમોમાં કહેતો હતો કે મારી સાથે પાનાં પાડવાં એ કંઈ ખાવાના ખેલ નથી. તમે જો મારી આગેવાની સ્વીકારો તો તમારે મહા કષ્ટે રસ્તે ચાલવું પડશે એ રસ્તે તમને મોકલતા હું અચકાયો નથી. કેમ કે કષ્ટ સહન કરીને જ આપણે કાયમી શાંતિ અને આનંદ મેળવી શકીશું. બલિદાન અને આત્મશુદ્ધિ દ્વારા જ આપણામાં તાકાત આવે એવી મારી શ્રદ્ધા છે. પણ બહાદુર માણસોનું સ્વેચ્છાપૂર્વક વેટેલું કષ્ટ ફળ આપે છે, કાયર માણસનું પરાણે વેટેલું કષ્ટ નહીં. એમ તો હિંદમાં કરોડો લોકો કષ્ટ સહન કરે છે, અને અજ્ઞાનમાં મરણ પામે છે. પણ તેમના એ કષ્ટસહનથી નથી તેમનો એ ખોલે હળવો થતો, કે નથી કોઈ ખીલતો. સાચું બલિદાન સ્વાર્થ માટે નહીં, પણ પ્રમાર્થ માટે હોય છે. એમાં કરો નફાતોડાનો હિસાબ નથી હોતો, તેમ કરા બદલાની આશા નથી હોતી. તેમા કરી નાસીપાસી કે પરતાવાને સ્થાન નથી હોતું. હવે તમારી જમીન તથા ધરખારનો ભોગ આપ્યા પછી અંતરમાં તમે એની ઝખના કર્યાં કરશો તો તમારો આત્મભોગ નકામો બની જશે અને એની ખપી શક્તિ નાશ પામશે. દુનિયા તમારી દયા ખારે. પણ તમારા અંતરમાં ત્યાગની ભાવના પેદા થઈ હશે તો તમને ચયેલું તુકસાન તમને નિરુત્સાહી કરવાને બદલે જીવ્યા ચડાવશે.”

વક્તવ્ય સાંભળી બારડોલી ગયા. ત્યાં સ્ત્રીપુરુષોનાં ટોળેટોળાં એમનું સ્વાગત કરવાને ઊમટચાં અને પહેલાં જેવી મોટી સભાઓ થતી એવી જ મોટી સભા થઈ. લોકોને ઉદ્દેશીને તેમણે કહ્યું :

“જરાયે અતિશયોક્તિ વિના હું કહી શકું છું કે મારા ઠારાવાસ દરમ્યાન એવો એક પણ દિવસ નથી ગયો જ્યારે મેં તમને ન સભાર્યાં હોય અને તમારી યાતનાઓ અને હાલમારીઓનો વિચાર ન કર્યો હોય. મને કહેવામા આવ્યું હતું કે તમને પહેલાં હું ખોને લીધે મારા ઉપર તમારી દત્તસાજ થઈ છે, અને મારું કહ્યું માનવા માટે તમને પરતાવો થાય છે. આ વાતો મેં કહી ખરી માની નથી. કોઈએ તમારી નાકેરી કરવા આવા ગપગોળા ચંવાળ્યા હશે. હૃદયરોગી સપ્ત્યામાં તમને અહીં એકલા મળેલા જોઈને, મારી એ શ્રદ્ધા વધુ દૃઢ થઈ છે કે, આપણને શરીરથી, એકબીજાથી ભલે અળખા પાડવામા આવે પણ જગતની કોઈ પણ સત્તા આપણા હૃદયને અળખા નરી સકનાર નથી. આપણાં વચ્ચે બધાયેલી રેનેહની ગાઠ તોડવાની કોઈ સત્તામા વાકાત નથી.”

બારડોલી તાલુકાના તથા ખેડ જિલ્લાના જે ગામના લોકોએ ધરખાર અને જમીનો ગુમાવી હતી, તેમને સરદારે એ પાછી લાવી આપવાનાં વચન આ સભાઓમાં ન આપ્યા | ઊવટું તેમણે તો જણાવ્યું કે,

“એ બધું ભૂલી જાવો અને આપણે એક દિવસ સ્વતંત્ર થવાના જ છીએ એવી શ્રદ્ધા રાખો. એ વખતે તમે જે કંઈ ગુમાવ્યું હશે તે બાદમાં ઠીક પાછું આવશે. આપબોગનો બંદોબસ આપબોગ જ છે બંદોબસ અને વળતરની ગણતરીથી કરવામાં આવેલો આપબોગ એ આપબોગ નથી, પણ હલકા પ્રમાણે વેપારી સોદો છે.”

લોકોને તેમજે ઉલોન અને સ્વાશ્રયની વાત કરી અને કોઈની પણ આગળ યાચન બનીને હાથ લગાવવાનું ખેડૂત ધિસ્તારે એમ કહી તેમના સ્વમાનને અપીન કરી

આ બધા ભાષણોમાં મૂળ વસ્તુની મજબૂત પકડ, ઈશ્વરની દયા ઉપર અગ્ર શ્રદ્ધા અને દુરમન પ્રત્યે પણ ક્ષમાવૃત્તિ નીતરતા હતા જેલમાં ગાંધીજીના લાખા સહવાસમાં રહેનારો તેમનામાં થયેના ફેરફારની હાથ તેમના ભાષણોમાં ચોખ્ખી નજીર બાકતી હતી. બધા ભાષણોમાં તેઓ હેતા કે

“બંને આ હાલમાં આપણને કશું ન મળ્યું હોય પણ આપણને આત્માની રાક્ષિત્વ બાન થયું છે, એ કાંઈ એણે મળ્યું નથી

‘હું પોને નાસીપાસી કે નિરાશા માટે કશું જ કાગળ લેતો નથી. હિંસાની લગાઈઓમાં પણ સિપાઈઓને યાન તો લાગે છે તેમ આપણે યાચ્યા હોઈએ તોપણ દાર્માં નથી હા, આપણને એટલી ખબર પડી ખરી કે આપણે જે મહાન ધ્યેય આપણી સામે રાખ્યું હતું તે સિદ્ધ કરવા માટે આપણી પાસે પૂરતી તાકાત નહોતી પણ જ્યાં મુખી આપણા આશોમાં આપણે શ્રદ્ધા ખોઈ બેઠા નથી, આપણા ધ્યેયને માટે આપણે આગળ મોળો પડ્યો નથી ત્યાં મુખી આપણે હાર્યા નથી સત્તાવાળાઓને પણ એટલી તો ખબર પડી છે કે હિંદુસ્તાનમાં ઉભરો માણસો એવા પડેના છે કે જેમણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી સ્વરાજ પ્રાપ્તિને પોતાના જીવનનું ધ્યેય બનાવ્યું છે.”

થોડા જ વખત પહેલાં રાજકીય મુદ્દાને લગતો ગ્વેઈન્ટ પાર્લામેન્ટની કમિટીનો હેવાય બંધાર પડ્યો હતો તે વિશે તેમજે કહ્યું

“એ ખોટા રૂપિયાને સરકાર બની શકે તો ઘોઠાખાણથી અને જરૂર પડે તો બળજબરીથી દેરા ઉપર ટોપી બેસાડવાને મથી રહી છે કોંગ્રેસે એની સાથે કશી નિસ્ખલ ન રાખવાનું નક્કી કર્યું છે. મારણ કે સત્તા ઊડવાને દેખાવ કરીને રૂપિયામાંથી પદર આના જેટલી સગા સરકાર વિદેશીઓના હાથમાં રાખે અને ખાસી રહેના એ જ આના માટે જુદી જુદી કોમોને માહોમાહે લગવી મારે છે. કોંગ્રેસે કોમી પ્રતિનિધિત્વના સવાબને બાળુએ રાખીને એ ખોટા અવકાશમાં સહવાસવાનો દહાપણપૂર્વક હંકાર કર્યો છે. દેશમાં સરકાર અને નાણાં વ્યવહાર ઉપર મજૂ ન મળેના હોય આપણા વેપાર રોજગાર અને ઉદ્યોગો વિકસાવવાની મ્વતંત્રતા ન મળતી હોય સરકારી નોકરો ઉપર આપણે દરો કાઢી ન રાખી શકતા હોઈએ તો એવા સ્વરાજનો દરો અર્થ નથી. જે મુદ્દામાં આપણાનું કહેવામાં આવે છે તેમાં આ બધી વસ્તુઓ બાદ રાખવાને દેવું દેખીતો છે.”

બારા તાનુકામા એક રાનીપગળ પરિપદ તે અરસામા જ લારાઈ હતી વડોદરા રાજ્યમા તે વખતે ગણોતનો કાયદો થયો હતો, તેમા કેટલીક સુગીઓ હતી એ સુગીઓ બતાવીને શાહુકારો ગ્વને ખેડૂતોનો પરસ્પર મધ્ય ક્રેવો હોવો નોઈએ એ પ્રિયે તેમણે જે કહ્યુ તે આજે પણ ધ્યાનમા રાખના જેવુ છે

‘ શાહુકારોને કે મોગ ખેડૂનોને અન્યાય થાય નહી અને સાથે સાથે આપણા પોતાના હક ભય નહી એ રીને આપણે પ્રયત્ન કરીશું આટલો વિશ્વાસ આપણે સૌને આપીએ છીએ કે બને ગમે તેવી દુર્દશામા આની વડેવા હોઈએ, બને અમારા ઉપર ગમે તેટલા ભુલમો ગુજ્યા હોય છતા અમે કોઈને અન્યાય કરવા ઇચ્છતા નથી, અને વેરવૃત્તિથી કામ લેવા માગતા નથી પણ તેની સાથે એ પણ જાહેર કરીએ છીએ કે અમે અમારા હક ગુમાવવા ઇચ્છતા નથી ને કોઈને ઇરાદો અમારા ઉપર જ કાયમ માટે છવવાનો હોય તો અમે હહીએ છીએ કે અમે એ સ્થિતિમાથી નીકળી જવા માગીએ છીએ જે માણસ ખીલને પોતા પર છવવા દે છે તે માણસ નહી પણ જનવર છે તેવી સ્થિતિમાથી આપણે મુન્ન થવુ છે આપણુ પોતાનુ કલ્યાણ નથી રાજના હાયમા કે નથી શાહુકારના હાયમા આપણુ કલ્યાણ આપણા પોતાના જ હાયમા છે તમે જે તમારી જમીનમાથી જ તમારી ખોરાક પેદા કરી લો અને જિંદગીની બીજી જરૂરિયાતો પણ તમે જ ઉત્પન્ન કરી લો તો જગતમા તમે સૌથી મુખી થઈ શકો છો ગાંધીજીએ તમને સંદેશો મોકલ્યો છે તેમા તેઓ કહે છે કે શહેરો ઉપર ગામડાનો આધાર નથી પણ ગામડા ઉપર જ શહેરોનો આધાર છે તે જ પ્રમાણે શાહુકારો ઉપર તમણો આધાર નથી પણ તમારા ઉપર શાહુકારોનો આધાર છે ”

હવે તે વખતની રાજકીય પરિસ્થિતિનુ આપણે જરા નિદગાવલોકન કરી કઈએ કોંગ્રેસે સવિનય ભગની લડત પાછી ખેચી લીધી પણ તેથી તો સરકારને પોતાનુ દમન ચાલુ રાખવામા ઉત્તેજન મળ્યુ લડતની મો, શીને મરકાર શકાની જ નજરે જોતી હતી અને કોંગ્રેસને તે પોતાની દુરમન ડખની હતી ગોઈન્ટ પાર્લમેન્ટરી કમિટીના રિપોર્ટને માત્ર કોંગ્રેસે જ નહી પણ આખા દેરો વખોડી કાઢ્યો તેથી સરકાર વધારે ચિડાઈ શાંતિપૂર્વક કાયદા મુજબ કામ કરતા કોંગ્રેસીઓને પોલીસની પબ્વણી ચાલુ રહી પર-દેશીઓના કાયદા નીચે ગુજરાતમા વરસોથી કામ કરી રહેલા બેટલાયે કાય્ કર્તાઓને કામિયાવાડમા મૂકી દઈ બ્રિટિશ હદમા આવવાની મનાઈ કરવામા આવી આમા ગુજરાત પ્રાંતિ સમિતિના મત્રી શ્રી મણિનાલ કોહારી મુખ્મ હતા તેમને પોતાની તમિષત બતાવના અમદાવાદ આનુ હવુ તે આવવાની પરવાનગી પણ ન મળી ઇન્ડિયન કન્સિન્વેશન રૂપના એક મિ કાર્લ હીથે ગાંધીજી ઉપર કાગળ લખેનો કે હવે હિંદુસ્તાનમા દમન મિનકલ રહ્યુ નથી, તેના જવાબમા '૩૪ના ડિમેમ્બરમા ગાંધીજીએ લખેલુ, તે ધ્યાન ખેચે એવુ છે -

તમને એટલું જ કહીશ કે માર્ચ ૫૫ માણસ ખુલ્લી આંખે બોઈ રાકે એવું દમન અધારે ચાલી રહ્યું છે ખાસ પમાર કરવામાં આવેલા જુલમી કાયદાઓમાંથી એમ ૫૫ પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો નથી છાપાઓને મોઢે જખરદસ્ત ડૂંગો મરાયેનો છે છાપાઓને લગતા કાયદાઓનો અમલ કેવી રીતે કરવામાં આવ્યો છે તેનું એક નિવેદન તા ૪થી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૪ના રોજ વડી ધારાસભામાં સરકાર તરફથી રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં જણાવ્યું હતું કે ૧૩૦થી માંડીને અત્યાર સુધીમાં ૫૦૪ છાપા પાસે જમીનગીરીઓ માગવામાં આવેલી તેમાંથી જમીનગીરીઓ ન થરી શકવાને કારણે ૩૫૦ છાપાઓને બંધ ચલાવી ફરજ પડી અને ૧૬૦ છાપાઓએ કુલ અઢી લાખ રૂપિયા જેટલી જમીનગીરી આપી ' બંગાળમાં તેમ જ સરહદ પ્રાંતમાં કોઈ છટ્ટી હરીફરી શક્ય નથી '

તમે લાડીના હુમલાનું અને જોષની ગિરફતારીઓનું ન સામળતા હો તે એવું કારણ એટલું જ છે કે સવિનય ભગની લડત મોકલું રાખવામાં આવી છે અને કોંગ્રેસ પોતાથી ઘર્ષ ગકે તેટલા પ્રમાણમાં દમનકારી કાયદાઓની બરહાસ્ત કરી રહી છે આ બધાને માથે પાર્લિમેન્ટરી કમિટીની નવા બધારણની ફરખાસ્તો આવી છે એ વાચીને મને એમ થયું છે કે તેમાં સ્વતંત્રતાનો છોડેચોક ઇન્કાર છે અમારા વિકાસ માટે તેમાં કશો અવગળ જ નથી એ બધારણથી અમારા ઉપર જે ક્યારી નાખનારો બોલે પડે છે અને પ્રિટિય સત્તાની પકડ મજબૂત થાય છે તે કરતાં તેા હું અત્યારની છે તેવી બધારણીય સ્થિતિ પ્રસદ હું '

આ વરસમાં જ્યોર્જ બાદશાહના રાજ્યનો રજત મહોલ્સન આવતો હતો અને તે બાદુ દામ્થી જિગવવાનું સરકારે નક્કી કર્યું હતું કોંગ્રેસને જ્યોર્જ બાદશાહનો કશો અગત વિરોધ ન હતો પણ તેના રાજ્યમાં જે વખતે હિંદી પ્રજા ઉપર આટલી જુલમ ચાલી રહ્યો હતો તે વખતે કોંગ્રેસીઓ અથવા તેા ખીજા પ્રજાજનો આ ઉત્તવમાં ભાગ લે એ કોંગ્રેસને અનુચિત લાગતું હતું એટલે કોંગ્રેસની કારોબારીએ દેશને સનાહ આપી કે અત્યારની પરિસ્થિતિ જોતા કોઈએ ઉત્સવમાં ભાગ લેવા નહી, તેમ જ તેને અગે થનારા સમારભોમાં હાજરી આપવી નહી તેની સાથે એ પણ સૂચના આપી કે આપણે બાદશાહનું અપમાન કરવું નથી માટે ભોડોએ સમારભોમાં ગેરહાજર રહેવા ઉપરાંત ખીજી કશી વિરોધી ચળવળ કે વિરોધી દેખાવો કરવા નહી

* તા ૨૩મી જુલાઈ ૧૯૩૪ને દિવસે હિંદુસ્તાન સરકારના ચૂડસચિવ સર દેરી હો વગ ધારાસભામાં જણાવ્યું હતું કે જેની અને અધિકારી છાવ િઓ (ડિટેનુ કોમ્પ)માં મુગીને જિનસઅનાગા અધિકારી કેંગ્રેસની સુખ્યા કુ ૧ ૨૧૦૦ હતી તા ૧૭ ૧૨-૩૪ના રોજ કલકત્તાની હાઈકોર્ટે પરવાના વિના રાજ્યો રાખવાના મુના માટે એમ જણાવે નવ વરમની સખળ કેદની સખ્લ કરી હતી આરોપીની પારોપી એક વિનોહવર અને ૭ કોલ્ટો મી આગ્યા હતા

આ વરસનું એક બીજું મહત્વનું કાર્ય એ ગણાય કે બ્રિટિશ પ્રધાનના કોમી ચુકાદાએ બુદ્ધી બુદ્ધી કોમો વચ્ચે એરવેરનાં બીજા રોખ્યાં હતાં તે નાબૂદ કરી કોમી એખત્રાસ સ્થાપના માટે જનાજ ઝીણા સાથે રાષ્ટ્રપતિ શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદને લાંબી વાટાઘાટો કરી. તા. ૨૩-૧-૩૫ થી તા. ૧-૩-૩૫ સુધી લગભગ સવા મહિનો આ વાટાઘાટો ચાલી પણ તેમાંથી કશું ફળ આવ્યું નહીં. એટલે દેશમાં નિરાશાની લાગણી વ્યાપી.

૧૯૩૫ના જાન્યુઆરીમાં બિહારમાં ધરતીકંપ થયો હતો ત્યાર પછી લગભગ સોળ મહિને એટલે ૧૯૩૫ના મેની ૩૧મી તારીખે ક્વેટામાં બંધકર ધરતીકંપ થયો. બિહારમાં પીડિત લોકોને રાહત આપવા માટે કોંગ્રેસે જે કામ કર્યું હતું તેની લોકો ઉપર સારી અસર પડી હતી. પણ સરકારને તે લોકો આગળ કોંગ્રેસનું નામ આવવા દેવું નહોતું એટલે ક્વેટા એ લશ્કરી મથક છે અને સોલ્જરોની મદદથી રાહતનું કામ થઈ રહ્યું છે એવું બહાનું ખતાવી કોઈ પણ કોંગ્રેસીને ત્યાં રાહત માટે જવા દેવામાં આવ્યા નહીં. રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદ જેમને બિહાર ધરતીકંપના રાહતકામનો તાજે જ અનુભવ હતો તેમણે તથા ગાંધીજીએ ત્યાં જવાની માગણી કરી, તેમને પણ જવાની પરવાનગી આપવામાં આવી નહીં. કોંગ્રેસ તરફથી ક્વેટાની રાહત માટે બહુ મોટું ફંડ કરવામાં આવ્યું હતું, પણ ત્યાંથી જે ફુલુંબો પાપમાલ થવાથી સિંધ, સરહદ પ્રાંત અથવા તે પંજાબમાં આવ્યાં હતાં તેમને રાહત આપવાના કામમાં જ એ ફંડનો ઉપયોગ કરી શકાયો. ધરતીકંપમાં જે લોકો મરી ગયા હતા અને જે લોકોને ખુવાર થવાથી અહીં આવના રહેવું પડ્યું હતું તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા અને ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરવા તા. ૩૦મી જૂનનો દિવસ આખા હિંદુસ્તાનમાં 'ક્વેટાદિન' તરીકે ઊજવાયો.

આવી પરિસ્થિતિમાં હિંદુસ્તાનના રાજ્યપંચાંગલ્યમાં સુધારો કરતો કામદો બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટમાં ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ તરીકે પસાર થયો. અને ૧૯૩૫ના જુલાઈની ૨૭ તારીખે તેના ઉપર બાદશાહની મહોર લાગી. આ કામદો પસાર કરાવવામાં સર સેમ્યુઅલ હોરે બહુ આગળપડતો ભાગ લીધો હતો. ચર્ચિતે તેનો એ રીતે વિરોધ કર્યો હતો કે આ કામદો પસાર કરીને તે બ્રિટિશ પ્રજા શરણાગતિ સીકારે છે. આમ બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટમાં આ કામદો ઉપર સામસામે આરે તકરારો ચાલેલી. એક પક્ષને લાગતું હતું કે આપણે આપણું જોઈએ તે કરનાં બહુ વધારે આપીએ છીએ, ત્યારે બીજા પક્ષને લાગતું હતું કે હિંદુસ્તાનની પ્રજાને રીઝવવા ખાતર, આપીએ છીએ તે કરતાં વધુ આપવાની જરૂર છે. આ બીજા પક્ષ હિંદુસ્તાનના નેતાઓને કહેતો હતો કે અમે અમારા જ પક્ષના માણસો સાથે આટલું આટલું લડીને હિંદુસ્તાનના

રાજ્યધારણમાં અને તેમજ વધારે આપણા માટે લોહીનું પાણી છગીએ છીએ પણ કોંગ્રેસ ન્યારે આ મુદ્દાને દેખી દેવાની વાત કરે છે ત્યારે અમારી શી ધિચિની? કોંગ્રેસનું એમ કહેવું હતું કે આ બંધારણમાં જે સ્નામતીઓ રાખવામાં આવી છે અને ગવર્નર જનરલને તથા પ્રાન્તના ગવર્નરને જે સત્તાઓ આપવામાં આવી છે તેથી તે આ મુદ્દામાં એક મોટા દારસ જેવા બની શકે છે આ મેમ્બરના હોરનું કહેવું એમ હતું કે અમારે આ રાજ્ય પામે આવી ખામ સત્તાઓ બંધારણની કાંઈ હોય છે પણ તે તેનો ઉપયોગ નથી કરે, તેમ તમે પણ મુદ્દાનો અમલ માધી રીતે અને વિવેકપૂર્વક કરો અને સ્વરાજ્ય ચલાવવાની હાથકાત સિદ્ધ કરી બનાવશો તે ખાસ સત્તાઓ અને સત્તામતીની શરતોનો ઉપયોગ કરવામાં નહીં આવે પણ દિ દી રાજદારી પુસ્તકોનો અનુભવ લુદે જ હતો છતાં આ તે પોતાના લોકોનું રાજ્ય હતું ન્યારે અહીં પરદેવી રાજ્ય હતું મોન્ટેગ્યુ એમ્મન્ડ્સ મુદ્દામાં જે ખાસ સત્તાઓ સરકાર પામે હતી તેનો ઉપયોગ નાની નાની ખામતોમાં પણ સરકારે સારી પેઠે કર્યો હતો * એટલે આ ખાસ સત્તાઓ બ્રિટિશ રાજની ખાસ સત્તાઓ જેવી છે એમ કોઈ પણ રીતે માની શકાય એમ નહોતું અત્યાર મુખી બનવું આનું હતું કે એક તરફથી દમન અને ખીજી તરફથી રાજકીય મુદ્દા તેના જેવું જ આ વખતે પણ હતું, એટલે આ મુદ્દાથી દેશમાં જરાયે ઉત્સાહ પ્રગળ્યો નહીં

આ વરસમાં કોંગ્રેસને ખ્યાસ વરસ પૂરા થતા હતા એટલે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ નક્કી કર્યું કે કોંગ્રેસની સુવર્ણજયંતી મુનર્ષિમાં ન્યાં કોંગ્રેસનું પહેલું અધિવેશન થયું હતું ત્યાં બંધાનદાર રીતે જીજનની કોંગ્રેસના ઇતિહાસનું એક મોટું પુસ્તક તૈયાર કરાવવું તથા રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો ઉપર નાની નાની પુસ્તિકાઓ તૈયાર કરાવી બહાર પાડીને લેખિને કોંગ્રેસના કામ વિષે કેગવર્ણી આપવી એમ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું એ કામો બહુ સફળ રીતે પાર પાડવામાં આવ્યા

આ વરસના બીજા કેનાક પ્રસંગોની નોંધ કરી આ પ્રશ્ન પૂરું કરીશું મે મહિનામાં ગુજરાતના એક બહુ જૂના કાર્યર્તા શ્રી મોહનલાલ પડયા ગુજરી ગયા સરદારે પોતાનું રાજકીય જીવન શરૂ કર્યું તેની પહેલા તેઓ

* ગવર્નમેન્ટ એક્ટ હિંચ એક્ટ પસાર થયા પછી પણ પ્રબંધની સ્વતંત્રતાનું દમન કરનાર અને મધ્યદાની મુદત કરી લખાવવામાં આવી હતી એમનો મુખ્ય 'કિમિનલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ' જે અલખા હિંજીતાનને હાથ પાડવામાં આવ્યો હતો તે વડી ધારાસભાએ ૧૮૩૫માં નામ ભૂર કર્યાં, પણ ગવર્નર જનરલે પ્રત્યાજ્ઞ આપીને તે ચાલુ રાખ્યો ધનુ પ્રતિએ પણ આવા કાયદાઓ થયા હતા

રાજદારી કામમાં પડેલા હતા, અને ગાંધીજી ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા ત્યારથી તેમની દોરવણી નીચે કામ કરતા હતા. સરદાર સાથે તેમનો જૂનો પરિચય હતો, એટલે તેમના જવાથી સરદારને ભારે આઘાત લાગ્યો. તેમના અવસાન વિષે ગાંધીજીને કાગળ લખતાં તેમણે લખેલું કે, પંડ્યાજીના જવાથી મારી તો પાંખ કેપાઈ ગઈ છે.

'૩૫નું આખું વરસ સરદાર બહુ ખીમાર રહ્યા. તેમને નાકની ખીમારીને કારણે અને તેનું ઓપરેશન કરવાની જરૂર હોવાથી છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. બહાર આવ્યા પછી કામની જીંસને લીધે ઓપરેશન કરાવવાનું બની શક્યું નહીં. સાધારણ ઉપચારોથી એમણે ચલાવ્યે રાખ્યું. '૩૫ના જૂનમાં તેમને બહુ સખત કમળો થયો અને તેને લીધે ઘણી અશક્તિ આવી ગઈ. આ કમળાની ખીમારી લગભગ એક મહિનો ચાલી, પણ ભાગ્યે જ ચાર પાંચ દિવસ કામ વિનાના કે મુસાફરી વિનાના ગયા હશે. વળી નવેમ્બરમાં તેમને હરસની પીડા થઈ આવી અને તેનું ઓપરેશન કરાવવું પડ્યું. તેમાં લગભગ પંદર દિવસ ઇસ્પિતાલમાં રહ્યા.

એક વખત વડી સરકારના ગૃહમંત્રી સર હેન્રી કેકે શ્રી ધનરયામદાસ બિરલા સાથે વાત કરતાં સરદાર વિષે વાત કાઢી. તે ઉપરથી શ્રી બિરલાએ ગૃહમંત્રીની અને સરદારની મુલાકાત કરાવવા બનેને તા. ૧-૨-'૩૫ના રોજ પોતાને ત્યાં આ માટે બોલાવ્યા. હોમ મેમ્બરે અંગ્રેજ લોકોની સાચી દાનત વિશે અને નવા મુધારામાં તેઓ હિંદુસ્તાનને ખરેખર જવાબદાર તંત્ર આપવા માગે છે એ વિષે વાત કરી. સરદારે જણાવ્યું કે, અંગ્રેજોની એવી શુભ દાનતનાં અમને તો કશાં ચિહ્ન જણાતાં નથી. હજી તો અમારા બધા આશ્રમો અને વિદ્યાલયો સરકારને કબજે પડ્યાં છે. તેનાં મકાનોની કશી સંભાળ લેવાતી નથી, એટલું જ નહીં પણ તે બગાડવામાં આવે છે. કેટલાયે માણસો જેમની બ્રિટિશ હિંદમાં મિલકત હોવા છતાં જો તેઓ દેશી રાજ્યોમાં મિલકત ધરાવતા હોય તો તેમને દેશી રાજ્યોમાં હદખોર કરવામાં આવે છે અને બ્રિટિશ હદમાં આવતા દેશમાં આવતા નથી એમની પોતાની પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રી શ્રી મણિલાલ કોહારી અને ગાંધીજીના સાબરમતી આશ્રમના મંત્રી શ્રી હજીનલાલ જોષીના મખવા તેમણે આપ્યા. અબદુલ ગફારખાનને તાજેતરમાં જ બહુ ખેદી રીતે સળ કરવામાં આવી હતી તેનું પણ વર્ણન કર્યું. આ નવા મુધારા કરતાં તો બસે જૂનું બધારણ ચાલુ રહે એમ પણ જણાવ્યું. હોમ મેમ્બરે કહ્યું કે આ બધું તમે લખીને આપો. તે ઉપરથી તેને ખીજે દિવસે સરદારે ટૂંકી નોંધ લખીને મોકલી.

વાઈસરોય લોર્ડ વિનિંગ્ટન તો આધીજ્ઞને કે ખીજા કોઈ કોંગ્રેસી આગેવાનને મળના ઇચ્છતા જ ન હતા તેમ છતાં મુમર્ઠના મનનરે સર રોજર લમનીએ બહાર કોઈ જ ન ગણે એમ તદ્દન ખાનગી રીતે સરદારની મુનામત તા ૨૦-૮-'૩૫ના મેજ વીધી એ એક મહત્વની ખીના ગણાય એ મુનાકાતમા ખીજ તો ઘણી માતો થઈ હશે પણ બે વાતો ખાસ તરી આવે છે સર રોજરે ડહ્યુ કે નના સુધારાના અમલમાં આ પ્રાતના મુખ્ય પ્રધાન તમે થના ઊ એ વિશે મને શક્ય નથી તેના જવાબમા સરદારે કહેયુ કે હું તમને લખી આપુ છુ કે હું મુખ્ય પ્રધાન થવાનો નથી એડૂતોની જખત કરીને વેચી દીધેની જમીન વિષે સરદાર મુનાકાતમા વાત ન કરે એમ તો ખને જ નહી મનનરે બહુ જ ભારપૂર્વક કહેલું કે એ જમીન પાછી મેગનનાની આશા તમારે હવે રાખવી જ નહી તેના જવાબમા સરદારે કહેયુ કે હું તમને લખી આપુ છુ કે અમારા એડૂતોની જમીન એમના બારણા ઠાંતી પાગી આમા વિના રહેવાની નથી

'૩૫ના નવેમ્બરમા ભગ્ય મુકામે ત્રીજી સ્થાનિક સ્વરાજ પરિષદ ભરાઈ સરદાર તેના પ્રમુખ હતા ૧૮૨૭મા મુરતમા પહેલી સ્થાનિક સ્વરાજ પરિષદ ભરાઈ ત્યારે આવી પરિષદોની ઉપયોગિતા વિષે તેમણે અથહા પ્રદર્શિત કરી હતી આ પરિષદમા પણ તેમણે જણા યુ કે

'સ્થાનિક સ્વરાજ ખાતાના પ્રધાન હલાકાની પરિષદના કાયમના પ્રમુખ હોવા છતાં તેમને જ આધીન વિષયોને લગતા એક પણ કસવનો અમલ કરવા નેહલી અસર સરકાર ઉપર ન પાગી શકાય તો આવી પરિષદો ભરવાથી શો લાભ થાય એ આપણે વિચારવા એવુ છે

મોન્ટેગુ ચેમ્સફર્ડ' સુધારાના અમલ પછી આપણા હલાકામા સ્થાનિક સ્વરાજની સરચાએની પ્રગતિ અટકી પડી છે અને એ સરચાએનો વિકાસ થવાને બદને દિવસે દિવસે એનો શાસ રૂંધાતો જાય છે આ ખાતુ લોકનિયુક્ત પ્રધાનને સુપરત કરવામા આવ્યુ ત્યારથી જ એને ગ્રહણ લાગુ પડયુ છે અને ત્યારથી જ એનુ તેજ દિવસે દિવસે ક્ષીણ થયુ આવ્યુ છે એ સરચાએની જવાબદારીમાથી સરકાર મુખ્ત થયેની હોવાથી સ્થાનિક અમલદારો એના કામમા સખામ્બૂત થવાનુ ઊડી દઈ અનેક સ્થળે વિખરૂપ થતા માલૂમ પડયા છે અનેક વરસોથી આ સરચાએને મળતી આર્થિક મદદ બંધ કરવામા આવી છે તેની ઉપજના વાજબી સાધનો ઉપર આક્રમણ કરવામા આવ્યુ છે અને જે કર નાખવાની રજ એને મળવી નેહએ તે રજ નાખવાની સરકારે ના પાડયા પછી તેવા કર પોને જ નાખી પોતાની ઉપજમા વધારો કર્યો છે

ત્યાર પછી અનેક દાખવાદહીલો આપી સરકારની નીતિ કેટલી અન્યાયી હતી અને સરકારે લાજભર્યાદા છોડીને સ્થાનિક સ્વરાજ સસ્થાઓને પગવવા માડી હતી એ સચોટ રીતે પુસ્તક કરી કહ્યું.

“સરકારની નીતિનું આ પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરવામા મને આનંદ નથી થતો હું અત્યારે અતર્હાષિ કરવામા અને આપણે પોતાનો જ ધર્મ વિચારવામા માનું છું પરંતુ તમે મને આ પરિવર્તનું પ્રમુખસ્થાન આપ્યું અને મેં હું આ બધા વિષયો ઉપર મૌન સેવું તો એ સસ્થાઓને અને તેમા નિસ્વાય’ સેવા કરનાર અનેક લોકસેવકોને અન્યાય કર્યો ગણાય તેવી આ બધી વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ નાણકે મારે કરવો પડ્યો છે.”

ઉપસહાર કરતાં કહ્યું

“અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે કામ કરવાનું હોવાથી નાસ્તીપાસ થવાને બદલે આપણી પોતાની નબળાઈઓ દૂર કરી, આત્મવિશ્વાસ કેળવી, સ્વાક્રમી થવાના મજબૂત પ્રયત્નો કરવા એ જ આપણે માટે ઉત્તમ માર્ગ છે સરકારની સહાયની આશા રાખવી ફેાગટ છે. તેનું પોતાનું તત્ત્વ અપાવવા તેની પાસે નાણા નથી, હવે વળી નવા મુધારાના નામે એ તત્ત્વ વધુ મોઢું થવાનું છે તેને અગે થતું વધારાનું ભારે ખર્ચ પ્રબને જ ઉપાડવાનું છે સરકારના ઉડાઉ કારભાર ઉપર અકુશ મૂકવાની આપણી પાસે સત્તા નથી એટલે જે નબળા પાતળા સાધનો આપણી પાસે હોય તેનો બને તેટલો સહુપયોગ કરી પ્રબને વધારેમા વધારે ફાયદો આપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

“આપણો મામ’ કહણ છે એક બાલુ સરકારની સહાનુભૂતિ નથી નિર્બળ પ્રધાનોના રાજ્યમા આ સસ્થાઓનો કોઈ ધલ્લીધારી નથી નાનામોટા અમલદારો એના તત્ત્વમા આડખીલીરૂપ થઈ પડે છે જ્યારે ખીજી બાલુ પ્રબ સનીઓથી અજ્ઞાન અને આજસમા પડેથી છે મામડાની પ્રબ સૌચાદિ ક્રિયામા પણ લગભગ પશુદરા ભોગવે છે, ત્યા આરોગ્યના નિયમોનું પાલન કરાવણ કેટલું બધું કહણ છે? આપણી આ પરિસ્થિતિમા ગાંધીજી અને તેમના સાથીઓ ખીલું કામ છોડી વર્ધાની પાસે આવેલા એક મામમા આજે કેટલાયે મદિનાથી ત્યાના અજ્ઞાન અને જડ જેવા વતનીઓને તેમના મળમૂત્ર ઉડાવી સૌચાદિ નિયમોનું પાલન અને આ મળમૂત્રનો સહુપયોગ કરવાનું કહણ કામ શીખવી રહ્યા છે નાનીમોટી મામડાની સાધનહીન સસ્થાઓ માટે આ એક અમૂલ્ય દક્ષાત છે યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડના સભાસદોની જગ્યાએ માનમરતબાની કે સ્વાય’ સાધવાની ઉમેદથી જવું એ પાપ ■ સેવાધર્મનું એ સ્થાન છે ગરીબ અને અજ્ઞાન કર બરનારાઓના નાણાના વહીવટના દૂરથી બની બેસવું એ બારે જવાબદારીમયું કામ છે. એ જવાબદારી અદા કરવાની બુદ્ધિ અને શક્તિ પ્રભુ તમને આપે.”

ગુજરાતનો હરિજનક્ષણો, લખતો કોંગ્રેસ અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓની ચૂંટણીની તૈયારીઓ

સને ૧૯૩૩ રજની ગાંધીજીની હરિજનવાંગા દરમ્યાન ગુજરાતમાં જે હરિજનક્ષણો થયો હતો તે ખર્ચાઈ ગયો હતો અને કામ તો સુદર ચાલતુ હતુ તેને માટે શ્રી પરીક્ષિતનાન ગાંધીજીને લખ્યા કરતા હતા તે ઉપરથી '૩૬ના જનન્યુઆરીની શરૂઆતમાં હરિજનક્ષણો કરવા માટે ગાંધીજીએ ગુજરાતમાં આવનાનુ નક્કી કર્યું સરદાર મુખર્ષીએ અમદાવાદ આવી પહોંચ્યા ગાંધીજી વર્ધાથી સીધા અમદાવાદ આવનાના હતા પણ આગને દિવસે મહાદેવભાઈ નો સરદાર ઉપર તાર આવ્યો કે બાપુનું પ્લેડ પ્રેશર (લોહીનુ દબાણ) બહુ વધી ગયુ જે એટને ડોમર તેમને પ્રવાસ કરાની મના કરે છે સરદારે તરત જ ગાંધીજીને જ્વામ આપ્યો કે તમે હરિજનક્ષણોની ચિંતા કરશો નહીં હવે તે માટે તમારે ગુજરાતમાં આવનાની જરૂર નથી અને પરીક્ષિતનાનને જેટના રૂપિયા જોઈતા હશે તેવ્યા કરી આપી હુ બેત્રણ દિવસમાં જ વર્ધા આવુ છુ પરીક્ષિતનાનનો એક વરસના ખર્ચાનો અદાજ ત્રીસેક હજાર રૂપિયાનો હતો સરદારે એની રકમ અમદાવાદમાંથી જે દિવસમાં કરવા ધારી હતી મુખર્ષીના કેટનાક મિત્રોએ પણ મદદ કરી અને જે દિવસમાં એાગણુપવાસ હજાર રૂપિયા ભરાઈ ગયા તેમાંથી ચોડાપણા વસન કરવાના બાકી રહ્યા હશે તેની માઠી બાઈ પરીક્ષિતનાનને સોપી સરદાર વર્ધા જવા બિપટી ગયા ગાંધીજીનુ પ્લેડ પ્રેશર સહેજ ઓછુ થયુ એવેલે તેમને મુખર્ષી લઈ આવ્યા ત્યા ડોમરો પામે ગાંધીજીની પૂરેપૂરી તપાસ કરાની અને આરામ માટે તેમને તા ૨૨મી જનન્યુઆરીએ અમદાવાદ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં લાવ્યા સરદાર પણ તેમની સાથે જ વિદ્યાપીઠમાં રહ્યા અને તેમને પૂરેપૂરો આરામ મળે તે માટે તેમના ચોડાદાર બન્યા ભરામર એક મહિનો વિદ્યાપીઠમાં રહી ગાંધીજીનુ પ્લેડ પ્રેશર ૧૫૮/૮૦ થયુ અને તેમનુ વજન આધારણુ રહે છે તેટલું એને કે ૧૧૨ થયુ એને તા ૧૯મી ફેબ્રુઆરીએ ગાંધીજીને વર્ધા જવા દીધા પણ વર્ધાની લામી મુસાફરી સામગી ન કરાવનાના હેતુથી ગાંધીજીને ત્રણ દિવસ બારડોલીમાં રોક્યા પહેલા એરી યોજના હતી કે ગાંધીજી ગુજરાતમાં આવે ત્યારે તેઓ ગુજરાતના તમામ કાર્યકર્તાઓને મળી શકે

માટે તેમનું એક સંમેલન રાખવું. પણ આ વખતે તો ગાંધીજીને એક મહિનો પૂરો આરામ જ આપવો હતો એટલે સંમેલન તા. ૨૦-૨-'૩૬ના રોજ બારડોલીમાં રાખ્યું. પણ બારડોલી આશ્રમ હજી જન્મીમાંથી પાછો મળ્યો ન હતો, એટલે સંમેલન બારડોલીના એક જિનમાં ભરવામાં આવ્યું. ગાંધીજીનો મુકામ પણ જિનમાં જ રાખ્યો. સંમેલનનો કરો બોલને ગાંધીજી ઉપર ન પડે એટલા માટે સંમેલનનું બધું કામકાજ સરદારે જ ચલાવ્યું. પ્રામસોવાનું મહત્વ સમગ્રવર્તાં તેમણે કાર્યકર્તાઓને કહ્યું :

“લડાઈ જેવા ઉત્તેજનાના સમયમાં ધણા સિપાઈઓ મળે, ચોમાસામાં સંખ્યાબધ અળસિયાં નીકળે, કાતરા પડે, તેમ લડાઈ વખતે બધા ખેચાઈ આવે છે. એ મહાસાગરના મંચનમાં સારા અને ખોટા બધા હોય છે. પણ ઊભરો રામી જતાં પેલા ખેચાઈ આવેલાઓ ચોધા જડતા નથી. તે વખતે પણ સાચો પ્રામસેવક મૂઠું કામ કરતો જ રહે છે. લડાઈ અનિવાર્ય થાય ત્યારે લડતમાં પડે છે અને તેના જોત્તે ઉપાડી ચે છે. પણ ત્યાં મુઠી શ્રદ્ધાપૂર્વક મૂગી સેવા કરતો પોતાના ક્ષેત્રને વળગી રહે છે. એની સેવાના બહલામાં એને કોઈ હાર પહેરાવનાર, સરખસ કાઠનાર, તાળી પાડનાર કે માંચડે બેસાકનાર નહીં મળે. ઊલટું એને તો રોટલા કાઠવા પણ મુરકેડ પડે અને હરિજનની સેવા કરે તો વળી પાણીનાથે વાખા પડે. આવી બધી અગવડોમાં જે માણસ અડગ રહે એ જ પ્રામસેવક બની શકે છે, એ જ સાચો સિપાઈ છે. પણ ધણા એ વસ્તુ સમજતા નથી અને લડાઈ શાંત હોય ત્યારે અધીરા થઈ જાય છે. બાબરા ભૂતની જેમ તેમને ગમે તેની સાથે લડવાનું બેઈએ છે. સરદાર સાથે લડવાનું બંધ થયું એટલે તેઓ આપસઆપસમા લડવા લાગે છે. એવા માણસ સેવક નહીં થઈ શકે.”

પછી પ્રામસેવકોની અને પ્રામસદાઈની વાત કરીને અંતે કહ્યું :

“આખરે લોકો ઉપર છાપ તો આપણા ચારિત્ર્યની જ પડવાની છે. સેવક કેટલો ત્યાગી, સચેમી, સેવાપરાયણ અને ધીરજવાળો છે એની છાપ પ્રામલોકો ઉપર પડે છે. અનેક તદ્દપીઠાયડી આવી જાય છતાં પ્રામસેવક આ ગુણો વડે લોકોના હૃદયમાં સ્થાન મેળવી શકશે.”

પણ બારડોલી આવેલા કાર્યકર્તાઓ ગાંધીજીને મળવા અને સાંભળવા ઇચ્છતા જ હતા. ગાંધીજીને પણ તેમને મળવાની ઇચ્છા હતી એટલે છેવટે સરદારે નરતો જરા દળવો કર્યો અને કહ્યું કે, તમે પ્રશ્નો લખી આપો અને ગાંધીજી મહત્વના પ્રશ્નોના જવાબ અડધા કલાકમાં આપશે. તે પ્રમાણે અડધા કલાકમાં બહુ મહત્વની પ્રશ્નોત્તરી થઈ.

સરદાર બારડોલીથી ગાંધીજીની સાથે જ વર્ધા ગયા. કારણ વર્ધાની પામે સાવત્રી ગામમાં માર્ચના પહેલા અઠવાડિયામાં ગાંધી સેવા સંઘનું સંમેલન રાખવામાં આવ્યું હતું.

ત્યાંથી યુક્ત પ્રાંત (અન્યારના ઉત્તર પ્રદેશ)ના પ્રાંતીય કિસાન સમિલનનું પ્રમુખસ્થાન લેવા જવાનું તેમને થયું. એ પ્રમુખસ્થાન તેમણે બહુ સંઘાન્યપૂર્વક સ્વીકાર્યું હતું. એ વસ્તુ જણાવતાં તેમણે સમિલનમાં કહ્યું :

“આ પ્રાંતના કિસાનોની મેં કોઈ એવી સેવા નથી કરી કે જેથી આનું જવાબદારીભર્યું પદ સ્વીકારવાનો અધિકાર મને પ્રાપ્ત થાય. વળી મારા મનમાં ઊંડે ઊંડે એવો પણ ભય હતો કે જે સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓ પોતાની પૂરી શક્તિથી, તનમનધનથી સત્કવિવસ તમારી સેવા કરી રહ્યા છે તેમની સાથે મારે કાર્યપદ્ધતિમાં મતભેદ પડે તો ઊલટો હું તમને મદદરૂપ થવાને બદલે વિખંડકર્તા થઈ પડું. પણ તમારા આગેવાનોના પ્રેમભર્યા આશ્રદથી આ ભાર જવાબદારીનો બોલો ઉઠાવવા હું તૈયાર થયો છું.”

તે વખતે પડિત જવાહરલાલજી એમનાં પત્નીની ખીમારીને કારણે યુરોપમાં હતા. તેનો ઉલ્લેખ કરતાં સરદાર બોલ્યા :

“પડિત જવાહરલાલજીની ગેરહાજરીમાં મેં હું તમારી જરાસરખી પણ સેવા કરી રાહ તો મારી જાતને મહા બાંધાણી માનીશ. તેમની ગેરહાજરીથી આ પરિષદ સુકાની વિનાના વટાણું જેવી લાગે છે. કિસાનોનાં દુ:ખ, તેમની હાલત અને ખુસીખતોનો તેમને પૂરો ખ્યાલ છે. એમણે અને એમનાં ખીમાર પત્નીએ આપણા કિસાનોની જેટલી સેવા કરી છે એટલી આજ સુધી કોઈએ કરી નથી. આપણા કલ્યાણને ખાતર એમણે પોતાના બાહરાદી વેબવેનો ત્યાગ કર્યો અને અનેએ બાગજગીયા, ધરખાર, કુટુંબ કબીલો તથા પોતાની જાતને પણ ખરબાદ કરી નાખી છે. સત્કવિવસ જે આપણા દુ:ખે દુ:ખી થઈ રહ્યા છે, આપણી ગરીબાઈ જોઈ જેનું હૃદય સળગી રહ્યું છે અને જેણે આપણે ખાતર અમીરી ઊંઘી કૃષી સ્વીકારી છે એવા સદાયક વિના આપણે એક ડગતુ પણ આગળ કેમ ભરી શકીએ ? ગેરહાજર હોવા છતાં જન્મ એમની આગિય આપણા ઉપર વરસી રહી છે તેમણે ક્રિષ્ણવાડેથી વાનો આપણે ન જુઓએ એટલી શક્તિ પ્રશ્ન પાસે યાચીએ.”

જમીનદારો અને કિસાનો વચ્ચે કાયમ વર્ગનિગ્રહ હોવાની જરૂર નથી એ વિશેના પોતાના વિચારો સમજાવતાં તેમણે કહ્યું :

“આજના જમીનદારોને તાલુકદારો આપણા દેગની સરકારની વિરિષ્ટતા-રૂપ નથી. આ પુણ્યભૂમિમાં ધનવાનો, જમીનદારો કે સત્તાધીરોની પૂન કોઈ દિવસ નથી થઈ. ત્યાગી અને તપસ્વીઓના ચરણોમાં, ધનવાનો, જગીરદારો અને સત્તાધીરો ઘિર જુઠાવતા આવ્યા છે. ત્યાગી અને તપસ્વીઓના નામ અમર થઈ ગયાં છે અને ગામેગામ, ઘેરઘેર એમના ગુણ્ગાલ થઈ રહ્યા છે આજ આ કલિકાળમાં જન્મ પામ્યાલ્ય સરકારની અમર પૂજાના તેજમાં તારાપા વિના અથવા એના બચકાથી અભવકા વિના દિમગ અને દલતાથી પોતાની જમીર અને વર્તાનને જોખમમાં નાખીને, સરકારની દંતરાણ વટોરી વર્ષને અને અનેક બળનાં સંકટોનો સામનો કરીને કોઈ કોઈ તાલુકદારો કે જમીનદારો આપણી સેવા કરી આપણી સરકારને આદર્શ ખટો કર્યો છે સમસ્તતા બદલાવા જ આ

જમીનદારો પોતાના જીવન બદલીને કરોડો બૂખે મરતા ઝૂપડવાસીઓની વચ્ચે રહીને ભોગવેલવને પાપ સમજરો અને આપણી સેવા રવા તત્પર થરો એ સભવિત છે આજે પણ જમીનદારોને કિસાનોના સ્વાભાવિક પ્રતિનિધિ થવાની સનાહ આપનારી સરકાર (યુક્ત પ્રાંતના તે વખતના લેફે નન્ટ ગવર્નર સર હેરી હો) જમીનદારોને સનાહ આપી હતી કે જમીનદાર કિસાનોનો સ્વાભાવિક પ્રતિનિધિ છે અને તેણે પોતાનુ એ ગમાવેતુ સ્થાન ફરીથી મેળવી લેવુ જોઈએ) પોતાની ચાન બદલી નાખે અને કરોડોના અદાજપત્રમા કિસાનોનો બૂખમરો ઠાળવાના તેમની કેળવણીના તથા આરોગ્ય માટેના જરૂરી સાધનોનો સમાવેશ રવા લાગી જાય અને પ્રજામતને માન આપવાની નીતિ સમજવી થઈ જાય તો એ જ જમીનદાર સમજ જરો કે કિસાનોના સુખદુ ખનો ખ્યાલ રાખવો તથા તેમની સેવા કરવી એ પોતાની પ્રથમ ફરજ છે પણ આ બાબતમા મારો મતસ્થાપિત મરવા તુ અટી નથી આજો આ અગત્યના સવાઈ આ આ પ્રાંતના સાચા આગેવાન પડિત જવાહરનાનજીની સનાહ જ સાચી માર્ગદર્શક નીવડશે હુ તે તેમની ગેરહાજરીમા તેમનો પ્રતિનિધિ બની તેમના પાઠા આવના સુધી મારી અત્પ શક્તિ પ્રમાણે તમને તમારુ કલવ્ય સમજવી મકુ તેા મારી ફરજ પૂરી થઈ સમજશ છેવટે તેા પડિતજીના અનુભવોનો નિચોડ જ તમારે માટે ગિરો ધાય હોવો જોઈએ એમણે તમારે માટે ને સ્વાય ત્યાગ કર્યો છે ને દુખ વેઠ્યા છે અને ને જહેમત ઠેઠાવી છે એટલુ કોઈએ નથી કંતુ એમની સ્મરનિષ્ઠા અને ગરીબો માટે એમના દિલમા જલતી આગ વિષે દુરમનને પણ શન નથી

પછી ગઈ લડત વખતે આ કિસાનોએ કેટલી બટાહુરી બતાવી હતી, કેવો ભોગ આપ્યો હતો અને કેટલી ખુવારી વેધી હતી તેનુ વણુન કયું

ગાંધી-અર્ચિન કરારના અરસામા અને તે પછીના એકબે વરસોમા આપણા પર ને આફનો ભિતરી તેનુ વિસ્તારથી વણુન કરવાની અહી કરી જરૂર નથી પણ બીજા પ્રાંતોની માફક આ પ્રાંતમા પણ એ કરારને અમલદારોએ ચોખ્ખો ભગ કર્યો હોવા છતા પડિત જવાહરલાનજી તથા આ પ્રાંતના મુખ્ય કાયકતાઓને માથે દોષ એકાડવામા આબ્યા હતો આ પ્રસંગે એ પગલાનો જહેર ખચાવ કરવાનો હુ મારો ધમ સમજુ છુ મારો દલ અભિપ્રાય છે કે એ વખતે પડિત જવાહરલાનજી પતિત ટકનજી તથા આ પ્રાંતના બીજા કોએસ કાયકતાઓએ તમને ગણોત ન ભરવાની સલાહ આપી ન હોવ તેા તેઓ પોતાની ફરજ ચૂક્યા ગણત તે વખતે હુ કોએસનો પ્રમુખ હતો મને જરા પણ શકા હોવ તેા તુ આ પગલાને કદી મજૂરી ન આપત એ પ્રસંગે અહીની કોએસ કમિટી તમારે પડખે બિણી તમારા દુખોમા બાગાદાર બની અને પૂરી વાકાતથી તમારી તથા પ્રાંતની અનુલ્ય સેવા જાળવી આ પછી તમારી અને કોએસની ખરબાની મરવા સરકારે ને કઈ મ્યુ તેની વિગતમા ઉતરવાની જરૂર નેતો નથી તેમથી સરકારને અને આપણને સારો અનુભવ મળ્યો આ પછી ગણોતમા ને કઈ છૂટકા મળી તેનો જરા ને લોખંબે પાતાની માનમિલકત ગુમાવીને અને મુસીમતો સહન મરી છે તેમને જ આપવો જોઈએ તેમનો

ઉપકાર આપણે કદીયે ન ભૂલવો જોઈએ આ ટાણે એ સૌને આપણે મુન્દારકબાદી આપીએ

કિસાનોનું બગ તેમના સગવળમાં રહેલું છે તેઓમા ધર્મને નામે અનેક વહેમ અને પાપક ધૂસી ગયા છે તે કાઢવાના છે, પોતાના સામાજિક રીતરિવાજો સુધારવાના છે, સ્વચ્છતાના પાઠ લીખવવાના છે, વગેરે સલાહ આપી અ તે કહ્યું

‘તમે તમારું સાચું અને મજબૂત સગવળ ખૂંટી કરો ઉપરાત મે જે નબળાઈઓ શીધી છે તે દૂર કરો આજસ ઊગે હો વહેમો ફગારી હો કાઢનો ડર ન રાખો, કુસખનો ત્યાગ કરો કાયરતા ખખેરી નાખો હિમત રાખો, બહાદુર બનો અને આત્મવિશ્વાસ રાખતા શીખો આજુ કરો તો તમે જે ઇચ્છો છો તે યેની મેળે આવી મળશે જગતમા જેને મદદ જે લાયક હોય છે તે તેને મળે જ છે આપજી હમેદ મોડી છે આપણે ગુલામીની યેગ્યો તો જ સ્વતન્ત્રતા મેળવી શકશતાની લગભ આપણા હાયમા લેવા માગીએ છીએ આવી મોટી હમેદ રાખવાનો આપણો અધિકાર છે આનો મોટો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પ્રયત્ન કરનારને પ્રજા મદદ કરે છે પ્રજા તમારું ભતુ કરો’

એનામા કોંગ્રેસના અધિવેશનો વખત આવી ગયો અધિવેશન લખતોમા ભરાવાનું હતું ૧૯૦૧ની કરાચી કોંગ્રેસ વખતથી જ નહોં કરવામા આવ્યું હતું કે કોંગ્રેસનું અધિવેશન કોંગ્રેસમા ભરવાને બદલે માર્ય અથવા એમિલિમાં ભરવું મુન્દારમા ‘ઉપના ઓક્ટોબરમા જ કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભરાયું હતું એટલે પડીનું અધિવેશન ‘ઉપના માર્યમા ભરવાનું રાખ્યું મુન્દારની કોંગ્રેસ વખતે જનાહરલાલજી જેલમા હતા તેમના પત્ની શ્રીમતી હમળાદેવીની માહગીને રીધે તેમને સજા પૂરી થયા પહેલા ‘ઉપના સપ્ટેમ્બરમા છેડી દેવામા આવ્યા હતા હમળાદેવી યુરોપમા હોવાથી, જનાહરલાલજી છૂટીને તરત જ યુરોપ ગયા પણ ‘ઉપના ફેબ્રુઆરીમા હમળાદેવીનું અવસાન થયું એટલે તેઓ માર્યમા છૂટાડથી પાછા આવ્યા જનાહરલાલજીના આ દુખમા આખા દેશની સહાનુભૂતિ તેમના પ્રયે ભિખરાતી હતી હમળાદેવીએ સ્વતન્ત્રતાની લડતમા ભારે હિરસો લીધો હતો એ બધાની કદર કરવા માટે લખતો કોંગ્રેસના પ્રમુખ જનાહરલાલજીને નીમવામા આવ્યા જનાહરલાલજીનું વચણ પહેલેથી સમાજવાદ તરફ હતું એ જાણીતું હતું પણ સમાજવાદી કાર્યક્રમને અમનમા મૂકવા કરતા ખિલ્લ શાહીવાદનો નાશ કરી દિને પ્રથમ મુક્ત કરવું જોઈએ એ વસ્તુને તેઓ વધારે મહત્ત્વ આપતા હતા જોકે સાથે સાથે એમ પણ માનતા કે આમજનતાની સામાજિક અને આર્થિક મુક્તિ ન થાય ત્યાં મુક્તિ કેવળ ગાજીય મુક્તિથી દેશ સુખી ન થઈ શકે તેઓ

યુરોપથી સમાજવાદી વિચારોને તાજ મગજમાં ભરીને પાછા આવ્યા હતા. લખનોમાં પ્રમુખ તરીકે તેમણે જે લાપલ્ય આપ્યું એમાં પણ પોતાને સમાજવાદી વિચારના પ્રગ્નસતાકવાદી તરીકે વર્ણવ્યા. અને સમાજવાદી વિચારસરણીનો ઘણો પુરસ્કાર કર્યો. જોકે ગાંધીજી કોંગ્રેસમાંથી નીકળી ગયા હતા તેપણ કોંગ્રેસ ઉપર તેમનો પ્રભાવ જરા પણ ઝોઝો થયો ન હતો અને સરદાર, રાજગજ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ વગેરે નેતાઓ ગાંધીજીના જ કાર્યક્રમને વરેલા હતા. એટલે લખનોની કોંગ્રેસમાં સમાજવાદી વિચારસરણીનો એકે દરાવ પસાર ન થયો. કોંગ્રેસના પ્રમુખ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિના સભ્યોની નિમણૂક કરે એવી પરિપાટી ચાલતી આવેલી છે, તે રીતે જવાહરલાલે ત્રણ સમાજવાદીઓને કારોબારી સમિતિમાં લીધા. તે ઉપરાંત સુભાષચંદ્રને પણ લીધા. પણ બાકીના દસ ગાંધીજીના વિચારવાળા હતા. એટલે કારોબારીમાં તેમની જ બહુમતી હતી. કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે પોતાની સ્થિતિ ઠેવી હતી તે જવાહરલાલજીના પોતાના જ શબ્દોમાં આપી છે :

“પ્રમુખ તરીકે હું કોંગ્રેસનો મુખ્ય કારોબારી અમલદાર હતો. સરચાનું પ્રતિનિધિત્વ હું જ કરું એમ મનાય, પરંતુ કોંગ્રેસની નીતિની કેટલીક મહત્વની બાબતોમાં હું બહુમતીના દરિખિદ્ધનું પ્રતિનિધિત્વ કરતો ન હતો, એટલે કોંગ્રેસના ઠરાવોમાં બહુમતીના વિચારોનો જ પડયો પડયો. કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ પણ એક તરફથી મારા વિચારોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે અને બીજી તરફથી બહુમતીના વિચારોનું પણ પ્રતિનિધિત્વ કરે એ એક વસ્તુ એક સાથે બનવી શક્ય ન હતી.”

લખનોમાં પોતાને કેવી મુશ્કેલીઓ પડી તેનું વર્ણન મિત્રો ઉપરના એક પરિપત્રમાં તેમણે નીચે પ્રમાણે કર્યું છે :

“હું માનું છું કે લખનોમાં મેં માફ સાફ વાતો કરી હતી અને પાછળથી કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિમાં હું જે વિચારો મ્યાન ભોગણું છું તે વિશે પણ મેં સાફ સાફ વાત કરી છે આ કંઈક મૂંઝવનારી એવી વિચિત્ર સ્થિતિને સમાજવાદ ઉપરની મારી શક્તિ સાથે-કંઈ લેવાદેવા નથી. લખનોમાં અમારી વચ્ચેના રાજકીય મતભેદ ભહેર થયો અમારામાના કોઈએ એ વસ્તુ છાની રાખી ન હતી. કારણ અમને લાગતું હતું કે આવી સિદ્ધાંતોની બાબતમાં અમારે પૂરેપૂરા ખુલ્લા દિલથી કોઈ પણ વાત છુપાવ્યા વિના એકબીજા સાથે વાત કરી લેવી જોઈએ. વળી લોકો, જેમના મત ઉપર અમે ત્યાં જઈએ છીએ, અને દેશના ભાવિનો નિર્ણય છેવટે તે લોકોએ જ કરવાનો છે, તેમની સાથે પણ પૂરા નિષ્પાલસ થવું જોઈએ. એટલે એકબીજાથી બિન મત ધરાવવામાં અમે સમત થયા અને અમારા બિન મતો મુલતવી રીતે પ્રદર્શિત કર્યા પણ આટલું કર્યા પછી અમે એકબીજા સાથે સહકાર કરવાને અને હળીમળીને કામ કરવાને પણ સમત થયા. એટલા જ માટે કે અમારી વચ્ચેના મતભેદોના મુદ્દા કરતા સમિતિના મુદ્દા ઘણા વધારે હતા. ઘણી બાબતોમાં અમારા દરિખિદ્ધનમાં તફાવત હતો કેટલીક બાબતોમાં

બંને અમારા વિચારો જુદા પડતા હોય પણ દેરાનું સ્વાભાવિક હાસ્ય કરવાની બાબતમાં અમે એક હતા "

ખીન સમાજવાદી કાર્યકર્તાઓ કરતા ગાંધી વિચારના નેતાઓનું જવાહરલાલજી આથે વધારે બનતું હતું તેનું કારણ તો જવાહરલાલજીએ નીચે પ્રગટ કરેલા વિચારોમાં રહેલું છે

" મારે જે જોઈએ છે તે એ છે કે આપણા અર્થકારણમાથી નફાનું વલ્લ નાબૂદ થાય અને તેને સ્થાને સમાજની સેવા કરવાની વૃત્તિની સ્થાપના થાય હરીદારનું સ્થાન સહકાર લે ઉત્પાદન નફાની દૃષ્ટિએ ન કરવામાં આવે પણ સમાજને ઉપયોગની ચીજો પેદા કરવા માટે કરવામાં આવે આ હું એટલા માટે ઇચ્છું છું કે દિસા અથવા યુનામરકીને અને તિરુકાર હું એને ધિક્કારવા જેમ વસ્તુ ગણુ છું અત્યારની આપણી વર્તમાન વ્યવસ્થાના માધ્યમ દિસા રહેવી છે તેને હું સંતુષ્ટીથી સહન કરું એમ નથી મારે એવી વ્યવસ્થા જોઈએ છે જે સ્થાયી સ્વરૂપની હોય, જેમાં કોઈના ઉપર કબજા ન હોય જેના મૂળમાથી દિસા નાબૂદ થયેલી હોય, જેમાંથી તિરુકારને કાઢી નાખી જ્ઞાતુભાવની જાગૃત્તી ઓની સ્થાપના થયેલી હોય આ બધાને હું સમાજવાદ કહું છું "

જવાહરલાલજીની વિચારસરણી સમાજવાદી હોવા છતાં તેમના આવા વિચારોને કારણે જ તેઓ સમાજવાદી પક્ષમાં લખી શકતા નહીં સમાજવાદી પક્ષની પ્રચાર કરવાની રીત ઉપરથી ધણી વાર એમ દેખાતું કે તેમનું આખ્ય ભવે શુદ્ધ હોય પણ તેને માટે શુદ્ધ સાધનોનો આગ્રહ રાખવા તેઓ તૈયાર ન હતા ન્યારે જવાહરલાલજીની સત્યપરાયણતા અને અહિંસાપ્રેમ એવા હતા કે તેઓ અશુદ્ધ સાધનોની ખરદાશ કરી શકતા નહીં વળી ગાંધીજીની બધી વાતો તેમને માન્ય નહોતી, છતાં ગાંધીજીના નેતૃત્વમાં તેમને એટલી શ્રદ્ધા હતી કે પહેલા પહેલા ગાંધીજીની વાતનો તેઓ વિરોધ કરતા પણ છેવટે તો તેઓ ગાંધીજીના કાર્યક્રમને અનુસરતા એટલે એમને સમાજવાદી મિત્રો કરતા સરદાર, રાજેન્દ્રભાણુ વગેરે જૂના કોંગ્રેસી આગેવાનો સાથે તેમનું વધારે મળતું આવતું આ આગેવાનોને પણ જવાહરલાલજીની કાર્યદક્ષતા, ત્યાગ, વીરતા વગેરે પ્રત્યે ધણો આદર હતો, એટલે એમનાથી છૂટા પ્રગતુ એમને કોઈ રીતે ગમતું ન હતું જવાહરલાલજી પણ જાણતા હતા કે પ્રાંતિક કાર્યકર્તાઓમાં અને આમજનતામાં આ આગેવાનોનો પ્રભાવ વધારેપડતો હતો, એટલે તેઓ પણ આ આગેવાનોથી છૂટા થવા ઇચ્છતા નહોતા આમ બંનેને એકબીજા પ્રત્યે પૂરો આદરભાવ હતો આપણે આગળ જોઈશું કે દેશપુર કોંગ્રેસના પ્રમુખની ચૂટણી વખતે આ વસ્તુ મને પક્ષે જાહેર રીતે સ્પષ્ટ કરી

લખની કોંગ્રેસ આગળ મુખ્ય બે પ્રશ્ન હતા એક તો રાજનીય સુધારા વિષે એમને કે નવા ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા એમને પોતાની નીતિ જાહેર

કરવાનો હતો. એ કાયદાને કોંગ્રેસે અનેક કારણોસર વખોડી કાઢ્યો હતો, છતાં એ કાયદા મુજબ ચનારી ચૂંટણીઓમાં દરેક પ્રાતે ભાગ લેવા એવું દરાવ્યુ હતુ. હોદ્દા સ્વીકારવા કે નહીં તે બાબતમાં જ્યાં સુધી ચૂંટણીઓનું પરિણામ જણાય નહીં ત્યાં સુધી કશો નિર્ણય ન કરવાનું કોંગ્રેસે યોગ્ય ધાર્યું. ખીન્ને મોટો પ્રશ્ન આપણા ખેડૂતો અને દિસાને માટે નીતિ નક્કી કરવાનો અને કાર્યક્રમ ઘડવાનો હતો. ચૂંટણીઓમાં ભાગ લેવા હોય તો કોંગ્રેસે એ બાબતમાં પોતાની નીતિનું જાહેરનામું બહાર પાડવું જોઈએ. એ જાહેરનામું તૈયાર કરવાનું તથા ખેડૂતો માટેનો કાર્યક્રમ ઘડવાનું કામ લખનૌ કોંગ્રેસે મહાસમિતિને સોંપ્યું.

આ બધો વખત સરદારની તબિયત સારી રહેતી ન હતી. માર્ચના ખીજા અઢવાડિયામાં તેઓ કાંગડી ગુરુકુલ (હરદ્વાર)ના પદવીદાન સમારંભમાં ગયા. ત્યાંથી મોટરમાં દેહરાદૂન કન્યા ગુરુકુલમાં ગયા. ત્યાંથી દિલ્હી આવ્યા. પદવીદાન સમારંભમાં જ વરસાદ પડ્યો અને ઠંડો પવન લાગ્યો એટલે તેમને સખત શરદી અને ખાંસી થઈ. તા. ૨૨મી માર્ચે સખત તાવ આવ્યો અને ન્યૂમોનિયાથી બે ફેફસાં ઝડાઈ ગયાં એટલે ડૉ. અનસારીની સલાહથી હરિજન કોલોનીમાંથી તેમને ખિરલા હાઉસમાં ખસેડવામાં આવ્યા. લગભગ એક પખવાડિયુ પથારીવશ રહ્યા. પૂરી શક્તિ પણ આવી નહોતી એની સ્થિતિમાં ત્યાંથી જ એમને લખનૌની કોંગ્રેસમાં જવાનું થયું અને ત્યાં તેમની તબિયત વિશેષ લયડી એટલે એમને લાંબો વખત આરામ લેવાની જરૂર જામી થઈ હતી. છતાં કામનો બોજો એવો હતો કે તેઓ એકદમ તો આરામ લેવા જઈ શક્યા નહીં. છેવટે ગાંધીજીએ બહુ આગ્રહ કર્યો અને પોતે પણ સાથે આવવા તૈયાર થયા એટલે મે મહિનામાં તેમની સાથે બેંગલોરની પાસે નંદીદુર્ગ ઉપર આરામ લેવા ગયા અને ત્યાં પૂરે એક મહિનો રહ્યા.

૩૭ માં ધારાસભાઓની ચૂંટણી થવાની હતી તેની તૈયારી માટે ચૂંટણીનું જાહેરનામું તૈયાર કરવાનું હતુ પરિત જવાહરલાલજીએ બહુ સુદર જાહેરનામું ઘડી આપ્યું અને મહાસમિતિએ તેને મજબૂરી આપી. હોદ્દાસ્વીકાર વિષે જ્યાં સુધી નિર્ણય થયો ન હતો ત્યાં સુધી પ્રધાનમંડળ રચાવે અને અમુક અમુક કામો કરીશું એમ તો કોંગ્રેસથી કહી શકાય એમ ન હતુ છતાં અમુક નિશ્ચિત કાર્યક્રમ તો આપવો જ જોઈએ, એટલે કરાચી કોંગ્રેસમાં પસાર થયેલા મૂળભૂત હક્કોના દરાવને અનુસરીને જાહેરનામું ઘડવામાં આવ્યું હતુ. ખેડૂતોની દશા સુધારવા માટે મહેસૂલ તથા ગણોતના કાયદાઓમાં સુધારા કરાવીને જે જમીન ખેડૂતો જવતે ખેડતા હોય તે જમીન ઉપર તેમને

કાયમનો ખેડક મળે એમ જાહેરનામામાં કહેવામાં આવ્યું. ગણત ધરાવવા ઉપરાંત ખેતમજૂરોની રોજના દર મુધારવા ઉપર પણ ભાર મૂકવામાં આવ્યો. કારખાનાના મજૂરોની દશા મુધારવા માટે એમના સંઘે સ્થાપવાનું તથા એમનું સંગન કરવાનું પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું. આ ઉપરાંત દેશમાં દારૂબંધી કરવાનું પણ વચન આપવામાં આવ્યું. જાહેરનામામાં બીજી પણ ઘણી બાબતો હતી પણ ઉપર જણાવી તે મુખ્ય કહી શકાય.

કોંગ્રેસની ટિકિટ ઉપર જામા ગઢેનાગ ઉમેદવારો પસંદ કરવાનું કામ ભારે કાણુ હતું. દરેક પ્રાંતમાં ઉમેદવારોની પસંદગી તે તે પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિ જ યોગ્ય રીતે કરી શકે પરંતુ ઉચ્ચતે નિર્ણય તેમના ઉપર ગાખી શકાય એમ ન હતું. કારણ કેટલીક પ્રાંતિક સમિતિઓમાં પક્ષાપક્ષી હતી. ઘણી બધી જ પ્રાંતિક સમિતિઓ ઉચ્ચતે નિર્ણયની જવાબદારી લેવા તૈયાર ન હતી અને ધ્રુવહતી હતી કે આ કામ કોંગ્રેસની કારગ્યારી સમિતિએ પોતાના હાથમાં ગાખનું જોઈએ. એટલે કારગ્યારી સમિતિએ એક પાર્લિમેન્ટરી બોર્ડ તૈયારું. સરદારને એના પ્રમુખ બનાવ્યા અને પં. ગોવિંદ વસ્તવ પત એના મંત્રી થયા. ઉમેદવારોની પસંદગી પ્રથમ તે પ્રાંતિક સમિતિની હાથવાલક સમિતિ જ કરતી, પણ કોર્ષ માલુમ પ્રાંતના નિર્ણયથી નારાજ થાય તે પાર્લિમેન્ટરી બોર્ડ પાસે તેની અપીલ આવતી. ચૂંટણી પ્રચારને અંગે સરદારને આખા હિંદુસ્તાનમાં ખૂબ દગુ પડ્યું. અરહદ પ્રાંતમાં બહારના કોર્ષને અગ્રાર જવા દેતી નહોતી. તે માટે ગુ દગુ તેને સગદાર વિચાર કરી ગયા હતા. તેમાં ધાપામાં તેમણે વાચ્યુ કે, જ. ત્રીજા ચૂંટણીના પ્રચાર અર્થે ત્યાં પડેાંઆ છે એટલે પોતાને અને શ્રી જ્વાભાઈને ત્યાં જવા દેવા માટે તેમણે સગદારને લખ્યું. વડી રરકારથી તા પડાર્ષ નહીં. રમ મગાતાં તેઓ પેસાવર ગયા પણ જાન્યુ, કોહાટ અને ડેરાહરમાઈલખાન એ ત્રણ શહેરોમાં જવાની પ્રાંતિક સગદારે મના કરી. ચાર દિવસ ત્યાંની કક્ષતી હંડીમાં તેઓ પ્રાંતના બીજા ભાગમાં ર્યાં.

ઉમેદવારની પસંદગીમાં એ મૂઠા ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવતું. કોંગ્રેસના સિદ્ધાંત અને હાથકમ મુજબ પ્રામાણિકપણે અને બાદોશથી એ ઉમેદવારની કામ કરવાની લાપકાન ડેટથી છે એ પ્રથમ લેવાનું હતું. બંધનું એ પણ જોવું પડતું કે પસંદ કરેલા ઉમેદવારની અગ્ર દરની શકયતા ડેટથી છે. અરદારની કારવણી હેતુ આ પસંદગીને અંગે જના મના કોપગ્રએનો ઉકેન પાર્લિમેન્ટરી બોર્ડ સતિપાપૂર્વક આપી હતી. પણ ઉમેદવારની ચૂંટણીની શકયતા ડેટથી છે એ જોવા જના ડેટલાક પ્રાંતમાં કોંગ્રેસની રીપન નીતિ સાથે અમમ વસ્તુઓ પણ ધ્યાનમાં લેતી પડી. ગાજેન્દગાજુ

જે પાર્લમેન્ટરી બોર્ડમાં એક દગ્તાકારવતા સભ્ય હતા તેઓ આ વિશે લખે છે :

" ઉમેદવાનો પસંદ કરતી વખતે અમારે એ ખ્યાલ રાખવો પડ્યો કે કયો ઉમેદવાર કઈ ન્યાતનો અથવા જાતનો છે. કોંગ્રેસને માટે એ સારું ન ગણાય. પણ પરિસ્થિતિને કારણે અમને એમ કર્યા વગર ચાલે એમ ન હતું અમારા પ્રાંતને (બિહારને) માટે એ ગરમ અને ડુખની વાત છે કે ઉમેદવારોની પસંદગી કરતી વખતે અમે ન્યાતજાતને ભૂલી ન ગઈયા અમારે એ વિચારવું પડ્યું કે અમુક ન્યાતના ઉમેદવારનો ચૂંટાવાનો વધુ સભવ છે, અમારે એ પણ જોઈ પડ્યું કે અમુક ન્યાતના ઉમેદવારને અમે નહીં લઈએ તો આખી ન્યાત ઉપર એની ખોટી અસર થશે એટલું જ નહીં, ચૂંટણીએ ઉપર પણ તેની ખરાબ અસર થશે. અમારે એ પણ ધ્યાન રાખવું પડ્યું કે જેટલા ઉમેદવારો લેવામાં આવ્યા તેમાં બધી ન્યાતોના ઉમેદવારો આવી ગયા કે નહીં, અને તે તે ન્યાતના લોકોને સતોષ આપી શકીએ એટલા પ્રમાણમાં આવ્યા કે નહીં. એક રાષ્ટ્રીય સંસ્થાને સારું આ બધી વાતો ગૌરવભરી ન ગણાય પણ અમારે ચૂંટણીએ જીતવાની હતી. સમાધાન એટલું જ હતું કે બધી ન્યાતોમાં કોંગ્રેસના એવા કાર્યકરો મોજાઈ હતા જેમને કોંગ્રેસની નીતિને અનુસરીને પસંદ કરી શકાય એમ હતું એટલે ઠોઠને પસંદ કરતા અમને આરાત ન લાગ્યો. કારણ તેઓ ધણે ભાગે ખીજા બધી દષ્ટિએ પણ ચેત્ન્ય હતા. પરંતુ ન્યાતજાતનો વિચાર આવવા હોય એ સિદ્ધાંતની દષ્ટિએ ખરાબર તો નહોતું જ "

રાજેન્દ્રબાણુએ મુખ્યત્વે કરીને બિહાર વિશે લખ્યું છે, પણ આંધ્રવત્તા પ્રમાણમાં એ સ્થિતિ બધા પ્રાંતોમાં હતી એમ ભાગે છે રાજેન્દ્રબાણુનો ખીજો એક અનુભવ અહીં નોંધવા જેવો છે

"મારે એકપૂર્વક લખવું પડે છે કે ચૂંટણીએના અનુભવે મને એમ માનવાની ફરજ પડી છે કે, ઘણા કોંગ્રેસીઓ પોતાની સેવાઓની કિંમત આંકવા લાગ્યા છે અને તેના બદલામાં કઈક ને કઈક લાભ શોધવા મડયા છે, પછી બધે એ પ્રાંતિક ધારાસભાનું કે વડી ધારાસભાનું સભ્યપદ હોય, લોકલ બોર્ડ કે મ્યુનિસિપાલિટીનું સભ્યપદ હોય, અથવા તેમાં કઈ હોદ્દો લેવાનું હોય અથવા કઈ નહીં તે જાણે કોંગ્રેસની સમિતિઓમાં જ કઈક પ્રતિષ્ઠાવાળું અને અધિકારવાળું સ્થાન હોય આ બધી જગ્યાએ જઈને માણસ સેવા કરી શકે એમાં શકા નથી. ફેલીક જગ્યાએ કામ કરવાથી સેવાની મહિન વધે પણ છે. જો જો જ સાવનાથી એ પદો કે હોદ્દો લેવાની ઇચ્છા રાખવામાં આવતી હોય તો ઠીક. પણ એ ઇચ્છાની પાછળ સેવાભાવનું બળ રહેલું છે, કે પોતાની અગત મહત્વાકાંક્ષાનું, તે કોણ કટી શકે? એ તો કદાચ માણસ પોતે પણ ખરાબર ન કહી શકે. કારણ કે આની બાબતોમાં ધણી વાર માણસ પોતાને છેતરે છે અને પોતાના મનને મનાવી લે છે કે પોતે મહત્વાકાંક્ષાથી નથી ખેંચાતો, પણ સેવા કરવા જ જાય છે."

પણ આવી જામતોમા સરદાર બહુ મુશ્કેલી રીતે તટસ્થ રહ્યા અને તેથી તેમને ધણા માણસોની સારી પરે નારાજ વહોરવી પડી એ એક જામતોમા તેમના ઉપર અગત અલોપો પણ થયા એ આપણે આગળ જોઈશું પણ એકદરે તેમના ન્યાયીપણાની અને તટસ્થતાની એવી ધાક બેમી મઠ કે ચૂટણીઓનું આખું કામ કોંગ્રેસના ઉચ્ચ અધિકારીને સોંપે એવી રીતે પાર જીતવું ચૂટણીઓની આ તૈયારીઓ ચાલતી હતી તેવામાં જ ફેબ્રુવરિ કોંગ્રેસનું અધિવેશન આવી રહ્યું

૧૭

ફેબ્રુવરિ કોંગ્રેસ

ફેબ્રુવરિ કોંગ્રેસના પ્રમુખ કોને ચૂટ્યા એ તે વખતે મોટો પ્રશ્ન ધર્મ પડ્યો હતો લખનૌ કોંગ્રેસના પ્રમુખ થયા પછી જવાહરનાલે આખા દેશમાં બ્રમણ જી મુસ્લિમ મમ મુસ્લિમ હતુ અને ફેબ્રુવરિ કોંગ્રેસ આ જ મહિના પછી મળતી હોઈ જવાહરનાનજીને ફરી પ્રમુખ નીમના એવો ધણાનો વિચાર હતો એમનું નામ બોનાના માણ્ય કે તરત જ એમણે નિવેદન બહાર પાડીને જણાવ્યું કે હું સમાજવાદી સિદ્ધાંતો અને માર્કસમા માનતો હોઈ પ્રજાએ મને પ્રમુખ નીમતા પહેલાં એ વાત મરામર જ્ઞાનમા રાખવી જોઈએ કે જેલે સ્વયંથી પ્રમુખ તરીકે મરદારના ન મળી સચવા પણ આવી હતી પ્રમુખપદ માટે ફરીકાઈ ચામ અને સામસામે મતા લેવાય અને તેમા વગી પોને નિમિત્ત બને એ સરદારને મદી પસંદ જ ન હતુ એજે પ્રમુખપદ માટેનું પોતાનું નામ તેમણે તરત જ બેચી નીતુ અને જવાહરનાનજીને જ પ્રમુખ ચૂટવાની પ્રતિનિધિઓને મનાહ આપી છતાં જવાહરનાનજી સાથે પોતાનો વિચારબેદ હતો એ વસ્તુનો તેમણે જરા પણ ઢાંપિછોરો મારી નહીં પોતાનું નામ બેચી લેતુ જે નિવેદન તેમણે બહાર પાડ્યું તે બહુ વખતમગ્નું અને એટલું જ નિખ નસ છે

દર વખે જે માનવજી પ આ પવાનુ કામસના પ્રતિનિધિઓના દાવમા છે તેમા હુ જેલે છું કે મ કુ નામ પજ છે પ જવાહર નજીએ તે પાત ના વિચારો મહેર કરતુ એક નિવેદન પણ બહાર પાડ્યુ છે એ હું ખૂબ કાગજપૂવક વાચી ગયો છુ મિત્રા સાથે સજાદમસજલ મરીને હું એવા નિલુ થ ઉપર આજીએ છુ ॥ મારે મ કુ નામ બેચી લતુ જોઈએ

અમારામાના ધણાને એમ લગે છે કે કોંગ્રેસના અવધાર તે રાષ્ટ્રના દલિદાસમા આજનો પ્રસંગ બહુ બગીક છે તે વખતે કોંગ્રેસના પ્રમુખની ચૂટણી

સ્વીકાર કરવો એ ધ્યેયના ભાગે થઈ પડે. તે વખતે જવાહરલાલજી અને મારી વચ્ચે અથવા તો કોંગ્રેસીઓમાં સખત મતભેદો ઊભા થાય ખરા. ધારો કે બહુમતીના નિર્ણયથી કોંગ્રેસની નીતિ એવી નહીં થાય જે જવાહરલાલજીને પસંદ ન હોય, તોપણ આપણે સૌ જાગીએ છીએ કે જવાહરલાલજી કોંગ્રેસને એટલા બધા વફાદાર છે કે તેઓ બહુમતીના નિર્ણયની અવજા નહીં કરે.

“હોદ્દાસ્વીકારને અને ધારાસભાપ્રવેશને હું વરેલો છું, એવું કહી નથી. હું તો એટલું જ કહેવા માગું છું કે એવો સમય થયું આવે જ્યારે આપણે હોદ્દા સ્વીકારવા પડે, પણ સ્વમાનના ભાગે અથવા આપણા ધ્યેયની સાથે માલવાળ કરીને એવું કશું કરવાનું હું કબૂલ કરું એમ નથી. ખરેખર હું તો ધારાસભાના કાર્યક્રમને ગૌણ ગ્યાન આપુ છું. આપણું ખરું કામ તો ધારાસભાઓની બહાર પડેલું છે.

“એટલા માટે રચનાત્મક કામ કરવા સારું અને આપણા બંને સમર્થિત કરવા સારું આપણી સખળી સક્તિ અને સાધનો આપણે સંકેરી રાખવાની જરૂર છે. કોંગ્રેસના પ્રમુખ થાસે કાઈ સરમુખત્યારની સલાહો નથી હોતી. એ તો એક સુઅવશરિયત તત્ત્વના સમાપત્તિ છે, તેમણે આપણી સલાહોના કામકાજનું નિયમન કરવાનું હોય છે અને કોંગ્રેસ વખતોવખત જે નિર્ણયો કરે તેનો અમલ કરવાનો હોય છે. એક વ્યક્તિને—બહે તે વ્યક્તિ અમે તેવી હોય—પોતાનો પ્રમુખ ચૂંટીને કોંગ્રેસ પોતાની વિશાળ સલાહોનો ત્યાગ કરતી નથી.

“એટલે હું સખળા પ્રતિનિધિઓને વિનવતી કરું છું કે તેઓ સર્વાનુમતે જવાહરલાલજીને પ્રમુખ ચૂંટી કાઢે આપણા સમૂહનું પ્રતિનિધિત્વ કરવાને અને જે વખતે દેશમાં વિવિધ બંને કામ કરી રહ્યા છે તે વખતે એ બંનેનું નિયમન કરવાને માટે અને દેશનું નાવ સાથે મળે દંડકારવાને માટે એ જ ઉત્તમ પુરુષ છે.”

જવાહરલાલજીએ પોતાના સમાજવાદી વિચારો વિષે પહેલું નિવેદન કર્યું તે ઉપરથી જાપાઓ એની ચર્ચા ચલાવી રહ્યાં હતાં કે, કોંગ્રેસ જવાહરલાલજીને પ્રમુખ નીમે એનો અર્થ એ થાય કે એ સમાજવાદનો સ્વીકાર કરે છે અને હોદ્દાસ્વીકારની વિરુદ્ધ છે. જવાહરલાલજીના એ મિત્રોએ એમને તાર કરીને જણાવ્યું કે તમારા નિવેદનનો અર્થ અમે તો એટલો જ સમજીએ છીએ કે, સમાજવાદ વિષેના તમારા અભિપ્રાયો તમે કરી જાહેર કર્યાં છે પણ તેની સાથે તમે એ પણ જાહેર કર્યું છે કે, રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય એ સૌથી વિશેષ મહત્ત્વનો મુદ્દો છે અને તે માટે સૌએ સંયુક્ત પ્રયામો કરવા જોઈએ. એટલે તમારી ચૂંટણીથી કોંગ્રેસ સમાજવાદનો સ્વીકાર કરે છે અથવા તો હોદ્દાસ્વીકારની વિરુદ્ધ મત આપે છે એવો અર્થ થતો નથી. આ વિષે કંઈ ચેરસમજ થતી હોય તો તે તમારે દૂર કરવી જોઈએ. જવાહરલાલજીએ પણ દેશમાં કરીને આઠ મહિના જે અનુભવ મેળવ્યો હતો

તેથી તેમના વિચારો કઈ સૌમ્ય થયા હતા એટલે તેમણે નીચેનું નિવેદન બહાર પાડીને પોતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી

મારા સાથીઓએ મને ફરમાશ મ્ની છે એટલે હું મૌન રાખી શકતો નથી હમણા જ મેં સામ્રાજ્ય કે આ વિષય ઉપર સરકાર વલ્યભભાઈ પટેલે એ નિવેદન બહાર પાડ્યું છે હજી સુધી મેં તે જોયું નથી તેમ જ તેમા ચોક્કસ શું કહ્યું છે તે ખાબત મારા જાણવામા આવી નથી મારા સાથીઓએ કરેલા તારોમા મારા પહેલા નિવેદન વિષે જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે સપૂર્ણ સાચા છે પ્રમુખ તરીકે મારી ચૂટણી કરવામા આવે તેથી કોંગ્રેસે સમાજવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે અથવા હો. સ્વીકારની વિરુદ્ધ મત આપ્યો છે એમ માની લેવું બેહૂ છે મારા નિવેદનમા તેા સમાજવાદ વિષેના મેં મારા વિચારો દર્શાવ્યા હતા અને મારું દૃષ્ટિબિંદુ તથા મારી પ્રવૃત્તિઓ એનાથી મ્ની રીને રગાઈ છે એ બતાવતુ હવું હો. સ્વીકારની વિરુદ્ધ હું એ પણ તેમા મેં કહ્યું હતું અને જ્યારે મને તક મળશે ત્યારે કોંગ્રેસ આગળ મારુ આ દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરવાનો છું પણ એ વિષે છેવ નો નિર્ણય તેા કોંગ્રેસે પૂરેપૂરો વિચાર કરીને તથા બધા પ્રતિનિધિઓના મત લઈને જ કરવાનો હોય છે એવો નિર્ણય એમ ગમે એમ થઈ શકે નહીં હું ચોક્કસ માનુ છું કે દેશ આગળ સર્વોપરી મહત્વનો પ્રસ એ રાજકારી સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાનો છે અને તે માટે આપણે બધાએ એકત્ર થઈને સયુક્ત પ્રયત્નો કરવા એ આવશ્યક છે આ વસ્તુ ગેરસમજ દૂર કરવાની ખાતર જ હું કંડુ છું આડકતરી રીને પણ હું એમ સૂચવવા ઇચ્છતો નથી કે મારી ચૂટણી થવી જોઈએ તેમ છતાં મને ચૂટવામા આવશે જ તેા એનો અર્થ તેા એ થયો કે છેલ્લા આઠ મહિનાની મારી પ્રવૃત્તિની સામાન્ય દિશા કોંગ્રેસીઓની બહુમતીને પસંદ આવે છે તેનો અર્થ એમ બિનકુલ નથી કે મારા અમુક ખાસ વિચારો પ્રત્યે કોંગ્રેસ પસંદગી બતાવે છે જે વિચારો હું ધરાવું છું તેમા કશો ફરક પડ્યો નથી અને હું પ્રમુખ ચૂટાઈ કે ના ચૂટાઈ પણ મારી પ્રવૃત્તિ એ વિચારોને અનુસરીને જ થવાની છે

ઉવટે પડિન જવાહરલાલજી ફેઝપુર કોંગ્રેસના પ્રમુખ સર્વોત્તમતે ચૂટાયા બીજી ત્રણી ખામતોની સાથે પોતાના ભાષણમા તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે

કોંગ્રેસ આજે સપૂર્ણ પ્રબલત્ર ઇચ્છે છે અને એવુ પ્રબલત્ર સ્થાપવાને માટે નહીં કે સમાજવાદને માટે એ હલત ચલાવી રહી છે કોંગ્રેસ સામાજ્ય વાદની કંટર વિદોષી છે અને આપણા સમ્યત્ર તથા અર્થતત્રમા મહાન ફેરફારો લાવવા મથી રહી છે મારી આશા એવી છે ખરી કે પરિસ્થિતિ જ આપણને સમાજવાદ તરફ લઈ જશે હિંદુસ્તાનના આર્થિક હુ બોનો મને તેા એ જ માત્ર એક ઉપાય જણાય છે પણ આજે તેા આપણા દેશની વધારેમા વધારે મોગી જરૂરિયાત એ છે કે શાળીવાદની સામે જોનો મોરચો છે એવા બધા તરનો અને બજોને સંગઠિત કરી તેની સામે સયુક્ત રાષ્ટ્રીય મોરચો ખડો કરવો.

કોંગ્રેસની અદર આ બધા બંધોનું પ્રતિનિધિત્વ છે અને હિંદિબિદુમા સંજ્ઞાસાળ ફરક હોય તથા વિચારોમા વિવિધતા હોય છતાં સામાન્ય ધ્યેયને માટે એ બધા સાથે મળીને કામ કરી રહ્યા છે "

ફેબ્રુઆરી કોંગ્રેસની ખાસ વિનયના તો એ હતી કે, કોંગ્રેસના ઇતિહાસમા પહેલી જ વાર કોંગ્રેસ ગામડામા ભરખાઈ કોંગ્રેસના અધિવેશનમા એટલા બધા લોકો હાજરી આપે છે કે અધિવેશન માટે બહુ ભારે વ્યવસ્થા કરવી પડે છે શહેરમા પણ એ વ્યવસ્થા કરવી છેક સડેની ઠોળી નથી તો ગામડામા તો વધુ મુશ્કેલી પડે પણ ગાંધીજીનો આગ્રહ હતો કે ગામડામા ગામડાની દમે આની જોડાયેલુ કરતા આપણે શીખીશુ તેમા જ ગામડાના લોકોને ઉત્તમ તાલીમ આવી શકીશુ રહેવાની, જમવાની, સફાઈકામની એ મની વ્યવસ્થા તો ગામડાની દમે થઈ શકી પણ યાળી અને દીરામતી માટે મોળા મોળા પનોનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો

શાનિનિકેતનના પ્રખ્યાત નાહાર શ્રી નહનાન મુખે કોંગ્રેસનગર, મહા પ્રદર્શન વગેરેને મહુ મુદ્દર શલ્યગાર્યા ગામડામા કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભરવાની સૂચના ગાંધીજી દેલી એને અધિવેશન માટેની ત્રીણામા ત્રીણી વિગત વિષે તેઓ કાળજી રાખતા તેમનો આગ્રહ હતો કે શરુઆત સખત એ મધુ ગામડામા સહેજે મળી આવતી વસ્તુઓથી જ શુ જોઈએ આ આગ્રહ શ્રી નહમાણુએ મહુ સુદર રીતે ઝીની વીધો અને તમામ સખતમા સાદાઈની સાથે સૌદર્ય ને મળા પૂર્યા

સખતોનું અધિવેશન એપ્રિલ માસમા થયુ હતું તે વખતે એકો મરાઠ થયો હતો કે કોંગ્રેસના અધિવેશન પહેલાં કોંગ્રેસમા થતા હતા તે જ પ્રમાણે ભવિષ્યમા કરવાનું રાખવુ કદાચ એપ્રિલ માસના સખતોના તાપ ઉપરથી આવો નિર્ણય કરવાનું સજ્જ હશે પણ ફેબ્રુઆરી કોંગ્રેસ માસની દરમ્યાની ટાકમા જે ગામડાના લોકો આન્યા તેમને વાંસના પાતાના ઝૂપડાનો આશ્રય પણ આપી રાખ્યો નહી અને હાજરોની સખ્યામા લોકોને આખી રાત નોય ઉપર ઉગાડમા પડ્યા રહેવું પડ્યુ એટલે મંદાસ્મિતિએ વળી પાછો દેવાવ કર્યો કે કોંગ્રેસનું અધિવેશન વસત સજ્જમા એકે કે માર્ચ મહિનામા કરવુ

પ્રધાનપદાંનો સ્વીકાર

નવા બધારણ પ્રમાણે પ્રાતિક ધારાસભાઓની ચૂટણીઓ ૧૯૩૭ના ફેબ્રુઆરીમા થનાની હતી એટલે ફેઝપુર કોંગ્રેસના અધિવેશન વખતે પણ ચૂટણીની ધમાવ તો ચાલુ જ હતી અને એ કારણે કેટલાક કાર્યકર્તાઓ તો ફેઝપુર જઈ શક્યા પણ નહોતા અધિવેશન પૂરું થયા પછી કોંગ્રેસના બધા જ કાર્યકર્તાઓ ચૂટણીઓના કામમા ગૂંથાઈ ગયા અરદાઝ ફેઝપુર કોંગ્રેસ પહોંચા પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં ફરી વળ્યા ઠતા અને કોંગ્રેસ પછી પાછા તરત ફરના નીકળી પડ્યા બધા મળીને સાડા ત્રણ કરોડ સ્વીપુરોને મતાધિકાર મળ્યો હતો આપણા દેશની વરતીના જોકે આ દશમો ભાગ જ ગણાય ઠતા સાડા ત્રણ કરોડ મતદારોને કોંગ્રેસનો મદદગો પહોંચાડવો અને તેમને મતાધિકાર ત્રિવે સમજાવના એ નાનુસુનુ લોકકેળવણીનું કામ ન ગણાય લોકો કોંગ્રેસને પડખે છે કે સરકારને પડખે એ પણ દુનિયા આગળ બતાવી આપનાનું હતું તે માટે કોંગ્રેસી કાર્યકર્તાઓમા કડક શિસ્ત, એ-ધારો અમલ તથા ઉપરથી કાદનામા આનતી સચનાઓનું આનદ અને વફાદારીપૂર્વક પાલન જરૂરના હતા પાલનન્ટરી બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે સરદારે આ બાબતમા અદ્ભુત કૌશલ્ય બતાવ્યું અને દરેક પ્રાતમા લોકોનો પ્રેમ અને સાથ મેળવ્યા

કુન અગિયાર પ્રાતોમાંથી મુમર્ઠ મદ્રાસ, બિહાર, મધ્ય પ્રાતો (મધ્ય પ્રદેશ), સચુખ્ત પ્રાતો (ઉત્તર પ્રદેશ) તથા ઓરિસા એ ૭ પ્રાતોમા કોંગ્રેસ ચોખ્ખી બહુમતીમા આવી સરહદ પ્રાત અને આસામમા કોંગ્રેસની બહુમતી ન હતી, જોકે સૌથી મોટો પક્ષ કોંગ્રેસનો હતો બંગાળ, પસ્ચિમ અને સિંધમા કોંગ્રેસ લઘુમતીમા આવી આમ ૭ પ્રાતોમા કોંગ્રેસનો ચોખ્ખો વિજય થયો એટલે કોંગ્રેસીઓએ પ્રધાનપદ લેના કે નહી એ સનાલ તેની આગળ આવીને ઊભો રહ્યો એ માટે તા ૧૭મી માર્ચે દિલ્હીમા મહાસમિતિની બેઠક બોલાવવામા આવી અને તા ૧૯ અને ૨૦ના રોજ મહાસમિતિના સભ્યો ઉપરાત કોંગ્રેસના ધારાસભામા ચૂટાયેના સભ્યોનું એક સમેલન રાખવામા આવ્યું મહાસમિતિની બેઠક લરાય તે અગાઉ સરદારે રાષ્ટ્રનેગો નીચેનો સદરો બહાર પાડ્યો

“આપણી કોંગ્રેસ તરફથી ચૂટણીઓની બ્યવસ્થા કરવાનું અને ચૂટણીઓમા આપણને વિજય મળે તે જોવાનું કામ મને સોંપવામા આવ્યું હતું. પડિત

જવાહરલાલ નેહરુની પ્રેરક નેતાગીરી વર્ષા અદ્ભુત સહકારથી તેમ જ મારા સાથીઓ—બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, પરિત ગોવિંદ વલ્લભ પંત, શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈ વગેરેના અયાજ પરિશ્રમથી તથા આખા દેશે બતાવેલા બારે ઉત્સાહથી આપણી ધારણા બહુ સારી રીતે સફળ થઈ છે. દક્ષિણમાં તો આપણને નમૂનેદાર વિજય મળ્યો છે. ત્યાં ખ્રિસ્તીઓ પણ કોંગ્રેસ ટિકિટ ઉપર ચૂંટાયા છે. તેનો જરા આપણા મહાન અને વિચક્ષણ નેતા શ્રી રાજગોપાલાચારીને ફાળે ભય છે.

“આપણા કામને પહેલો તબક્કો પૂરો થયો છે. હવે બીજા તબક્કામાં આપણે પ્રવેશ કરવાનો છે. તેમાં આપણે સમગ્રો સમય અને શક્તિ ખર્ચવા પડશે. ચૂંટણીઓ છત્તવામાં જે નિશ્ચય, બળ અને એકતા આપણે બતાવી આપ્યાં છે, તેવા જ ધારાસભાને કાર્યક્રમ, બધે ગમે તે નક્કી થાય, તે અમલમાં મૂકવામાં આપણે બતાવીશું તો, મને શક નથી કે આપણે વિદાયીઓને માત કરી રાષ્ટ્રીય અને સ્વરાજનો દિવસ જલદી આપીશું. દિલ્લીમાં જે કોંગ્રેસીઓ ભેગા થવાના છે તેઓ, મારી ખાતરી છે કે, નક્કર અને સંયુક્ત મારચો કાયમ રહે તેમ કરવામાં કરી કચાશ રાખશે નહીં. આપણા ધ્યેયે શ્રી રીતે પહોંચવું તેની વિગતોની બાબતમાં આપણી વચ્ચે કદાચ મતભેદ હોય, પણ કોંગ્રેસ કારોબારી જે કંઈ કરાવ કરશે તે કરાવને આપણે વફાદારીપૂર્વક વળગી રહીશું.

“બંધારણીય સુધારાના નવા કાયદાને નિષ્ફળ કરી નાખવાની કોંગ્રેસની મુરાદ છે. તે મુરાદ ત્યારે જ બર આવે જ્યારે કોંગ્રેસી ધારાસભ્યોના હાથ આપણી ધારાસભાની બહારની પ્રવૃત્તિઓથી આપણે મજબૂત કરીએ. દેરો તો કોંગ્રેસ પ્રત્યેનો પોતાનો વિશ્વાસ અચૂક રીતે બતાવી આપ્યો છે. ચૂંટણીઓમાં વિજય મેળવીને કોંગ્રેસે પોતાની નવી લડત શરૂ કરી છે. ચૂંટણીઓમાં કોંગ્રેસ વિજયી થઈ એટલે હવેનું ‘ટાઇમસ’ પત્ર, ઇચ્છકના બીજા પત્રો અને રાજદ્વારી પુસ્તકો કોંગ્રેસને વધુમાઠી સલાહ આપવા બહાર પડ્યાં છે કે મતદારોનો વિશ્વાસ ભંગની રાખવો હોય તો તેણે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ.

“કોંગ્રેસે પોતાના ચૂંટણીના બહેરનામાં જે કાર્યક્રમ રત્ન કર્યો છે તેનો હિંદુસ્તાનના આ મિત્રો જુદો જ અર્થ કરવા લાગ્યા છે. પણ હિંદુસ્તાન તો બળે છે કે કોંગ્રેસને શું જોઈએ છે અને તેનો કાર્યક્રમ શો છે. લોકોને આપણે કરી ખોટી આશા આપી નથી. ચૂંટણીના બહેરનામાં દર્શાવેલા કાર્યક્રમમાં હિંદવાસીઓને શું જોઈએ છે અને સ્વરાજ સરકારમાં શું મળશે એ સ્પષ્ટ કહેવું છે.”

હોદ્દાસ્તીકારની સામે મોટામાં મોટો વંધો એ હતો કે નવા બંધારણમાં ગવર્નરે પામે પાર વિનાના ખાસ અધિકારો અનામત રાખવામાં આવેલા હતા, એટલે જો ગવર્નરે ધારે તો, બધે ધારાસભામાં બહુમતી હોય છતાં, પ્રધાનો કશું મહત્વનું કામ કરી શકે નહીં. આ વસ્તુને પહોંચી વળવા માટે ગાંધીજીએ એક નવો જ તુસખો કાઢ્યો. તેમણે કહ્યું કે ગવર્નરે બંધારણ મારફતે પોતાને મળેલા ખાસ હક્કો ગમે તેમ વાપરે નહીં, એટલું જ

નહીં પણ બંધી વાતમાં પ્રધાનમંડળની સલાહ મુજબ જ કામ કરે એવી ખાતરી આપે તો જ કોંગ્રેસે પ્રધાનમંડળો રચવાં. મહાસમિતિએ ગાંધીજીની આ સલાહ માન્ય રાખી અને એ પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો. જેઓ પ્રધાનપદાં લેવા બહુ ઉત્સુક હતા તેઓ આ ઠરાવથી નિરાશ થયા. કારણ આ શરત સ્વીકારવી એનો અર્થ તો બધારણની એટલી કલમો રદ કરવા જેવું હતું, અને બ્રિટિશ સરકાર એમાં સંમત થાય નહીં. જેઓ પ્રધાનમંડળ રચવાની વિરુદ્ધ હતા તેઓ ખુશ થયા. કારણ તેમણે માન્યું કે બ્રિટિશ સરકાર આવી શરત કઠી સ્વીકારવાની નથી અને પ્રધાનમંડળ રચી શકવાનાં નથી. મહાસમિતિએ તો કોંગ્રેસી ધારાસભ્યોને આદેશ આપ્યો કે તેઓએ પોતાના પક્ષના નેતાની ચૂંટણી કરવી અને ત્યારે ગવર્નર પ્રધાનમંડળ રચવાને સાર નેતાને બોલાવે ત્યારે એણે મહાસમિતિના ઠરાવની શરત રજૂ કરવી અને સ્પષ્ટ કહેવું કે જે તમે ગવર્નર તરીકેના ખાસ અધિકારો ન વાપરવાની જાહેર ખાતરી આપો તો જ અમે પ્રધાનમંડળ રચવા તૈયાર છીએ. મહાસમિતિનો આ ઠરાવ જાહેર થતાંની સાથે દેશમાં ભારે ઊદાપોહ જાગ્યો. હિંદુસ્તાનમાં તેમ જ ઇંગ્લંડમાં કેટલાક મોટા મોટા બધારણશાસ્ત્રીઓને તથા કાયદાશાસ્ત્રીઓને લાગ્યું કે આવી માગણી તદ્દન ગેરકાયદે અને બધારણની વિરુદ્ધ છે. આપણે ત્યાં સર તેજમહાદુર સમુદાયે જાહેર રીતે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે કોંગ્રેસની આ માગણી તદ્દન બેદલી છે. તેની સામે મુબઈના પ્રખ્યાત કાયદાશાસ્ત્રીઓ શ્રી બહાદુરજી તથા શ્રી તારાપુરવાળા જેઓ અને એક વખત મુંબઈના એડવોકેટ જનરલ ચર્ચ ગયા હતા તેમણે પોતાનો ચોક્કસ અભિપ્રાય આપ્યો કે કોંગ્રેસની આ માગણીમાં બધારણ વિરુદ્ધ કર્યું જ નથી. કીચ નામના ઇંગ્લંડના મોટા બધારણશાસ્ત્રીએ પણ જણાવ્યું કે કોંગ્રેસની માગણી પૂરેપૂરી કાયદેસર છે. બ્રિટિશ પ્રધાનોએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે જ્યાં સુધી હિંદના બધારણીય સુધારાના કાયદામાં ફેરફાર કરવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી ગવર્નરેથી કોંગ્રેસની માગણી સ્વીકારી શકાય નહીં. ગવર્નરેને જે ખાસ અનામત સત્તાઓ આપવામાં આવી છે તે પ્રજાના અમુક વર્ગનાં હિતો જાગવવાને માટે છે લઘુમતી કેમો, બ્રિટિશ લોકોનાં હિંદુસ્તાનમાંનાં સ્થાપિત હિતો, પછાત વર્ગો અને પછાત વસ્તીવાળા પ્રદેશો તેમ જ દેશી રાજ્યો, એ બધાંનાં હિતો જાગવવા માટે ગવર્નરેને કાયદાથી ખાસ અનામત સત્તાઓ આપવામાં આવેલી છે. જરૂર પડ્યે એ વર્ગનાં હિતોના રક્ષણ અર્થે પોતાને મજેવી સત્તાઓ વાપરવાની તેમની ફરજ છે. તેમના ઉપર કાયદાએ નાબેધી આ ફરજે પોતે નહીં બજાવશે એવી ખાતરી ગવર્નરેથી કેમ આપી શકાય?

પણ માધીજી પોતાની સનાદમા મહમ રહ્યા તેમણે મહુ કે, આ શરત સિવાય આપણે પ્રધાનમંત્રીને રચના જઈશું તો આપણી મોટી ખૂન થશે. મારણનો જે માપદો ક્ષિત્રિશ પાલમેન્ટે પસાર કર્યો છે તેની પ્રતિબંધના તો આપણી પ્રજાની સ્વચ્છ ચલાવવાની લાપમત વિશે શકા ભરેની જેમ રહ્યો છું. મારી મુદ્દારા આપ્યા છતા ક્ષિત્રિશ પ્રજાને વિદુસ્તાનમા ક્ષિત્રિશ મત્તા માયમ ગણી છે કોંગ્રેસ ધારાસભામા જાય છે તે ક્ષિત્રિશ સત્તાને કાયમ કરવા નહીં, પણ સ્વરાજ સિદ્ધ કરવા માટે જાય છે એટલે પ્રધાનો ॥ શ્રી અરદારજીના કામમા ગવર્નરે જ્ઞાન એ આપણને પોતાના નહીં આપણે તે ક્ષિત્રિશ પાલમેન્ટે પામ કરવા મધારણના કાયદાને વ્યર્થ કરી નાખે છે છતા આપણે ખાતરીની માગણી કરીએ છીએ એનો અર્થ એવો તો નથી જ કે ગવર્નર અને પ્રધાનો વચ્ચે ગભીર મતભેદ બને થાય તો પ્રધાનોને મહી મકાની અથવા ધાગમભાઓને પણ મરખાસ્ત કરવાની ગવર્નરની સત્તા આપણે ડીનરી લેવા માગીએ ડીએ આપણો વાધો તો પ્રધાનોને ગવર્નરની જ્ઞાનગીર્ણને વશ થવું પડે અને વશ ન થવું હોય તો તેમણે રાજીનામું આપવું પડે તેની સામે છે આવે પ્રસંગે પ્રધાનોને કાઠી મૂકવાની જ્ઞાનમદાગી આપણે ગવર્નર ઉપર નાખવા માગીએ છીએ એ રીતે આપણી માગણીમા મધારણ વિરુદ્ધ અથવા માપદો વિરુદ્ધ એવું કશું નથી આ મતનમનો ત્રાવ કોંગ્રેસની મારેગારીએ પસાર કરી

એપ્રિનની પટેની તારીમે આ નવું બધાગણ્ય અમલમા આવતું હતું એને શિરસ્તા મુજબ ગવર્નરેએ ધારાસભામાના ખર્ચની પક્ષના નેતાઓને જોડાણીને પ્રધાનમંત્રી રચવાનું મહેવું જોઈએ જુદા જુદા પ્રાંતના કોંગ્રેસ પક્ષના નેતાઓએ તેમને મોનાવવામા આવ્યા ત્યારે ગવર્નરને કોંગ્રેસની શરત જણાવી દીધી અને ગવર્નરે તે સ્વીકારવાની અરજિત જણાવી એટલે પ્રધાનમંત્રી રચવાની ના પાડી મરકારે હવે બીજી સુક્તિ અમાની છે મહિના સુધી ધારાસભાને જોનાવ્યા વિના પ્રાંતનું તત્ર ચલાવવાની ગવર્નરને કાયદામા સત્તા હતી એને લવુમતી પક્ષમાથી તેમણે પ્રધાનમંત્રી ઉભા કર્યા — એની આશાથી કે હોદ્દાની લાનચને લીધે ધીમે ધીમે કોંગ્રેસ પક્ષના ધારાસભોમા કૂચ પડશે પણ આની ક્ષી કૂચ પડી નહીં એમણે ત્રણ મહિના રાહ જોવા પડી ક્ષિત્રિશ પ્રધાનોએ અને વાઈસરોને ફરવી તોમ્યુ માર્કિસરોએ તા ૨૧મી જૂની સીમમાંથી રેડિંગ ઉપર લાપણ મ્યું તેમા જણાવ્યું કે

કોંગ્રેસ જે બલના લાભ સેવી રહી છે તે સચા દિલથી સેવે છે એ કહી કહ્યું હતું પણ હું જેક છું કે હકીકતમા એ લાયક થયા વિનાનો છે ગવર્નરે કાઈ પ્રધાનોની નીતિમા અને કામકાજમા દખલ કરવાના પ્રસંગે સોધવાનું

નથી. તેમના ઉપર જે ખાસ જવાબદારીઓ નાખવામાં આવી છે તેનો ઉપયોગ પણ વિના કારણ પ્રધાનોનાં રાજ્યરોજનાં કામોમાં અંતરાય નાખીને અથવા તે તેમનો વિરોધ કરીને તેઓ કરવાના નથી. બંધારણીય સુધારાના કાયદાનો હેતુ તે એ છે કે પ્રધાનોને એવો વિશ્વાસ જેવો કે ગવર્નર તથા સનદી નોકરોના સહકારથી પોતાના પ્રાંતના હિતને માટે જે કાયદા તેમને ધડવા હોય તે તેઓ ધરી શકે. પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો એ જ અર્થ થાય છે કે પ્રધાનોના ક્ષેત્રમાં આવતી તમામ બાબતો લઘુમતી કોમોને લગતી, સનદી નોકરોને લગતી, વગેરે બાબતોમાં પણ ગવર્નર પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ પ્રધાનો જેઓ બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટને નહીં પણ પ્રાંતીય ધારાસભાને જવાબદાર છે તેમની સલાહ લઈને જ કરશે. ગવર્નરને જે ખાસ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે તેનું ક્ષેત્ર બહુ મર્યાદિત છે, છતાં તેમાં પણ તેઓ હંમેશાં પોતાના પ્રધાનોની સાથે મેળવવાની કાળજી રાખશે.”

વાઈસરોયે ગાંધીજીની સૂચનાને બહુ મદદરૂપ અને આવકાર લાયક ગણી. તેમણે કહ્યું કે,

“ ગવર્નર અને તેના પ્રધાનો વચ્ચે ગભીર મતભેદ પડે ત્યારે હું તે પ્રધાનો રાજીનામું આપે અથવા તે ગવર્નર પ્રધાનોને બરતરફ કરે એવું કાયદામાં છે ખરું, પણ ગવર્નર પોતાના પ્રધાનો સાથે આવા ઝડપ ઊભા કરવા જરા પણ હચ્છતા નથી. મતભેદને પ્રસંગે બંને પક્ષ વચ્ચે સદ્ભાવપૂર્વક સમાધાન થાય તેમ કરવાને તેઓ પોતાથી બનતું બધું કરવા ચૂકશે નહીં. ખાસ જવાબદારીઓની બાબતમાં પ્રધાનોની સલાહથી વિરુદ્ધ વર્તવાની ગવર્નરને સત્તા છે ખરી, પણ તેનો અર્થ એ નથી કે પોતાની ખાસ જવાબદારીઓના સંક્રિય ક્ષેત્રની બહારની બાબતોમાં પ્રાંતના રાજ્યરોજના વહીવટમાં તેને દખલ કરવાની કરી સત્તા છે.”

ભારતમંત્રીએ પણ થોડા દિવસ પછી વિલાયતમાં આ જ ગતનું ભાષણ કર્યું. તેમાં કોંગ્રેસની માગણીઓ પૂરેપૂરી અને સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારવામાં આવી ન હતી, છતાં એ ભાષણોનો ધ્વનિ સ્પષ્ટ હતો કે ગોળ ગોળ રીતે કોંગ્રેસની માગણીઓ સ્વીકારીને સરકાર તેની સાથે સમાધાન કરવા તૈયાર હતી એટલે જુલાઈના પહેલા અવાડિયામાં કોંગ્રેસ કારોબારી વર્ધામાં મળી ત્યાં તેણે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો

“ કારોબારી એ નિર્ણય ઉપર આવી છે અને એવો ઠરાવ કરે છે કે જે ને પ્રાંતમાં કોંગ્રેસીઓને આમ ત્રણ આપવામાં આવે ત્યાં તેમને હોદ્દા સ્વીકારવાની પરવાનગી આપવી. પણ તેની સાથે કારોબારી એટલું સ્પષ્ટ કરવા માગે છે કે હોદ્દાનો સ્વીકાર અને તેનો ઉપયોગ કોંગ્રેસના ચૂંટણીના બહેરનામાં ને દિશા બતાવી છે તે દિશાને અનુસરીને કરવાનો છે. કોંગ્રેસની નીતિ શક્ય તેટલી દરેક રીતે એક તરફથી નવા બંધારણીય સુધારાના કાયદાની સાથે લડત ચલાવવાની અને બીજી તરફથી રચનાત્મક કાર્યક્રમો અમલ કરવાની છે.”

જુનાઈતી ૧૩મી તારીખે બંગાળના ગવર્નરે સર જોન ઓન્ડરવુને એમ્ પોનીસ પરેડ આગળ ભાષણ કરતા સરહદી નોકરોની સ્થિતિ વિષે જે ખુલાસો કર્યો તેથી પણ વાતાવરણ ઘણું સાફ થઈ ગયું કારણ અમુક દરજ્જાના સરહદી નોકરોને ખરતરફ કરવાની પ્રધાનોને સત્તા નહોતી એટલે તેઓ બેજવામદાર રીતે ત્યાં શકે એવી શકા રહેતી હતી બંગાળના ગવર્નરે તેમની જવામદારી વિષે નીચેના શબ્દોમાં જોખન મૂક્યું

હું તમારા મન ઉપર એ વસ્તુ ઠસાવવા માત્ર છું કે નવા બધારણમાં સરહદી નોકરોની વફાદારીમાં સઘળા જીભો થાય એ અભિનૈત નથી કારણ બને તમારી નિમજૂકો તાજ તરફથી મરવામાં આવતી હોય અને તમે તાજને સીધા જવામદાર ગણાતા હો પણ તાજની તમામ સત્તાઓ કાયદાને આધીન રહીને વતનવારા તેના બધારણીય સત્તાકારો (એટલે કે પ્રધાનો)ના હાથમાં રહેતી છે તમે જાગ્રો છો કે સરહદી નોકરોની બાબતમાં ગવર્નરને ખાસ જવાબદારી મોખવામાં આવેલી છે પણ તેની આ જવાબદારીથી કાયદો અને વ્યવસ્થા સંભાળવારા પ્રધાનની જવાબદારીનો નિવેદ થતો નથી એટલે તાજના નોકરો જે જે પ્રધાનના ખાતામાં હોય તેમણે પોતાના હિલ તથા રક્ષણ માટે એ પ્રધાનની દોરવણી ઉપર જ આધાર રાખવાનો છે તમારી વાત ગવર્નરના અગત ધ્યાન ઉપર લાવવી હોય ત્યારે પણ પ્રધાનની મારફત જ તેમ કરી શકાય તાજ, તાજના સત્તાકારો (પ્રધાનો) અને તાજના નોકરો વચ્ચે પરસ્પર વિશ્વાસ આ જાતના પાયા ઉપર જ રહી શકે કોઈ પણ વ્યવસ્થિત અને પ્રગતિશીલ શાંત્યવત્ત માટે આ સરત અનિવાર્ય જરૂરી છે

કારોનારીનો દરખાસ્ત થઈ ગયા પછી ૧૮૩૭ના જુલાઈમાં ૭ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસના પ્રધાનમંત્રીઓ રચવામાં આયા સરહદ પ્રાંતમાં આ પ્રાંત આસામમાં થોડા વખત પછી કોંગ્રેસના પ્રધાનમંત્રીઓ રચાયા એટલે બ્રિટિશ હિંદના અગિયાર પ્રાંતોમાંથી કુલ આઠ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસની સત્તા ચાલુ થઈ

આને અંગે એ તાત્વિક મુદ્દા ઊભા થયા બધારણના કાયદા પ્રમાણે તમામ ધારાસભ્યોએ તથા પ્રધાનોએ બ્રિટિશ રહેનસાહ પ્રત્યે વફાદારીના સોગદ લેવા જોઈએ કોંગ્રેસનું ધ્યેય પૂર્ણ સ્વરાજનું હોઈ કોંગ્રેસીઓ આવા સોગદ લઈ શકે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન ઊભો થયો ખાંને પ્રશ્ન એ ઊભો થયો કે કોંગ્રેસીઓએ તો બધારણને તોડવાનો નિશ્ચય કર્યો છે જ્યારે પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કરનાર કોંગ્રેસીઓ બધારણનો અમલ કરવામાં ભાગ લે છે, એ કોંગ્રેસના દરખાસ્ત સાથે મુસગત છે કે કેમ?

પ્રથમ આપણે સોગદનો પ્રશ્ન લઈએ એ વિશે ગાંધીજીના દરિંગા પત્રમાં ઠીક ઠીક ચર્ચા તે વખતે આવી હતી વફાદારીના સોગદ વિષે ગાંધી સેના સંઘના સમેલનમાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે આવા સોગદ લેવાની ખામતમાં જેને અત્યંતજીનો બાધ હોય તેઓ ધારાસભામાં જ્યાં જ નહી

પણ આ કઈ ધાર્મિક સોગદ નથી. જે પ્રમાણે બધારણ સમજી છું તે પ્રમાણે તત્કાળ અને પૂર્ણ એના સ્વરાજની માગણી સાથે આ સોગદ અસંગત નથી. ધાર્મિક સોગદ અને ગિન ધાર્મિક સોગદ એને બેદ દર્શાવતા તેમણે ખીજે પ્રસંગે જણાવ્યું કે બધારણની રૂએ લેનામા આવતા સોગદનો અર્થ બધારણ નહીં કરે છે અથવા તો પ્રણાલિ. પ્રમાણે નહીં થાય છે હું ક્ષિપ્રિશ મધાગણ સમજી છું તે પ્રમાણે વફાદારીના સોગદનો એટલો જ અર્થ થાય છે કે ધારાસભ્ય પોતાની નીતિ અથવા તો પોતાના મુદ્દાની હિમાયત બધાગણને અનુસરીને કરે શ્રી મિશરલાલભાઈએ આના સોગદનું સ્પષ્ટીકરણ ત્યારે પ્રસ્તાવેથી કર્યું, અને ગાંધીજીએ તેમની ફીનને પુષ્ટિ આપી બધારણની રૂએ લેનામા આવેના સોગદનો અર્થ અમગ્નતા શ્રી મિશરલાલભાઈએ લખ્યું કે,

વફાદારીના સોગદના અર્થની બાબતમાં વલ્લે શુભવાડો ઠીકો થયા પાછો છે તેનું કારણ એ છે કે બધારણ ધડનારા અથવા તો સોગદનો અર્થ કરવાના અધિકારવાળા સોગદનો જે અર્થ કરે તેને સામાન્ય માણસ સોગદનો જે અર્થ કરે છે તેની સાથે આપણે ભેગી ઈએ છીએ સામાન્ય માણસ તો તાજ પ્રત્યે વફાદારીના સોગદનો એટલે સુધી અર્થ કે રાજ પ્રત્યે એવા બંધિતમનનું વલણ રાખત કે તેને માટે સોગદ લેનારે મરવા પણ તૈયાર થવું જોઈએ વગેરે તે એવો પણ અર્થ કરે કે જોકે વાર આપણે સોગદ લીધા એટલે તે જીવનપર્યાંત બંધનકારક થઈ ગયા પણ બધારણની રૂએ લેનામા આવતા સોગદનો આવો અર્થ વાગ્યો ન ગણાય નામસ્તિ બધારણ ગાંધીજીના અભિપ્રાય પ્રમાણે જે એમ સમજ્યો છું કે આવા સોગદ તે લેનારને ત્યાં સુધી જ બંધનકર્તા હોય છે જ્યાં સુધી તે તેવી સરકારનો સભ્ય હોય જ્યાં સુધી તે સભ્ય હોય ત્યાં સુધી રાજની સામે હવિષ્યાર ઉગરી તે બગવો નહીં કરે અથવા તો તેનો જન લેનામા ભાગ નહીં લે જોકે બધારણ દૂલકની કારવાઈ કરીને તેને આના રૂએ સ્વરાજી પણ છું જે ખરી બધારણપૂર્વકના ઉપાયો લઈને ધારાસભ્ય સોગદના મુદ્દોમાં ફરફાર કરાવી શકે છે અથવા તો સોગદ બિનકુન રદ પણ કરાવી શકે છે રાજને પદ્મક પણ કરી શકે. અથવા રાજને ફાસીની સજા પણ કરી શકે છે પણ ધારાસભ્ય જ્યાં સુધી કરાવ ન કરે ત્યાં સુધી સોગદ લેનાર કોઈ પણ ધારાસભ્ય જ્યાં સુધી ધારાસભ્યનો ત્યાગ ન કરે ત્યાં સુધી રાજની સામે હિતક બગવો કરી શકતો નથી.

ગાંધીજીએ એક દીન એ પણ કરી કે પૂર્ણ સ્વરાજ લેનાની આપણી ચગન આ સાગદની સાથે જે અસંગત હોત તો કોંગ્રેસીઓએ ધાગસભ્ય થવાની ઉમેદવારી કરી તે વખતે જ સરકારે આના લીધો હોત.

આપણે ધારાસભ્યોમાં બધારણને નિહા મરવા જઈએ છીએ એનો અર્થ ધણ કોંગ્રેસીઓએ એવો કરેલો કે ધારાસભ્યોમાં જઈને દરેકે દરેક બાબતમાં આપણે વાધા ઉગારીશું, ઝગમગ કરીશું અને એ રીતે ધાગસભ્યોને

સરકાર સાથે મહત્કુસ્તીનો અખાડો કરી મૂકીશું. પણ એ બાબતમાં ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ કહ્યું કે,

“આપણે હોદ્દા સ્વીકારીએ છીએ તે એટલા માટે નથી કે આપણે બધારાણનો સામોપાગ અમલ કરવો છે; છતાં એનો અર્થ એ પણ નથી કે આપણે વારે વારે મ્યામાં ઠણી કરવી છે. ત્યાં સુધી આપણે ધારાસભાઓમાં બેસી દોઈશું ત્યાં સુધી તો આપણે તેના કાયદાની મર્યાદામાં રહીને જ વર્તીશું. પરંતુ વિનીત વિચારના નેતાઓ જે રીતે બધારાણનો અમલ કરવાનું સમજે છે અથવા તો વચગાળામાં જે પ્રધાનો થઈ ગયા, તેમણે જે રીતે બધારાણનો અમલ કર્યો તે રીતે આપણે અમલ કરવાના નથી. બધારાણપૂર્વક જે સત્તાઓ આપણને મળી છે તે સત્તાનો ઉપયોગ બધારાણનો કાયદો ધરાવનારાના હેતુઓ નિષ્ફળ થઈ નય એ રીતે આપણે કરવાના હીએ. આપણે બધારાણનો અમલ તો કાયદાપૂર્વક જ કરીશું, પણ સરકારે અવેક્ષા રાખી છે એ રીતે નહીં કરીએ.”

મુંબઈ પ્રાંતમાં કોંગ્રેસનું પ્રધાનમંડળ રચાયા પછી સરદારે પ્રધાનો પાસે પહેલું કામ એ કરાવ્યું કે ‘૩૨થી’ ૩૪ની ગઈ લકતમાં ગુજરાત તથા કચ્છાંટકમાં જે ખેડૂતોની જમીન સરકારે ખાદસા કરી હતી અને વેચી નાખી હતી તે તેમને પાછી મળી. આ એક કામ માટે પણ પ્રધાનપદાં લેવા સરદાર ઈનિબર હતા. તમારી જમીનો તમારાં ખારણાં ફાકતી પાછી આવશે એમ સરદારે ખેડૂતોને સંધિવારે આપ્યો હતો. એમ કહેવું જોઈએ કે મુંબઈની ગવર્નરે આ બાબતમાં બહુ સકાનુભૂતિ બરેલુ વક્તવ્ય રાખ્યું અને સારી મદદ કરી. જોકે ઉત્તર વિભાગના કમિશનર મિ. ગેરેટે આ કામમાં ગવર્નરે નાખવાનો એવાથી કામ એટલો પ્રયત્ન કર્યો. પણ એનું કંઈ વસ્તુ નહીં.

લગભગ સવા એ વરસ સુધી કોંગ્રેસે આક પ્રાંતમાં સત્તા ભોગવી. તે દરમ્યાન ઉપર જણાવેલી નીતિ અમલમાં મૂકનાં કેટલાક પ્રાંતોમાં ગવર્નરે સાથે મુરકેલીઓ અને ધર્મહો પણ ઊભાં થયાં. પણ તેની વિગતોમાં બિતરતા પહેલાં મુંબઈ પ્રાંતમાં ધારાસભાના નેતાની ચૂંટણી બાબતમાં એક મોટો વિવાદ બોમો થયો તેનું વર્ણન કરીશું

શ્રી નરીમાન જેઓ મુંબઈ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ હતા અને નેતા થવાની ઉમેદવારી રાખતા હતા એટલું જ નહીં પણ પોતાને જ નેતા ચૂંટવા જોઈએ એમ માનતા હતા તેમને નેતા ચૂંટવાને અહીં ધારાસભ્યોએ શ્રી બાળાસાહેબ ખેરને નેતા ચૂંટ્યા. સરદારે પોતાની લાગવનો એવાજખી ઉપયોગ કરીને તથા દ્વેષમય રાખીને પોતાને મુંબઈ ધારાસભાના નેતા ન ચૂંટાવા દીધા એવું આળ શ્રી નરીમાને સરદાર ઉપર મૂક્યું. મુંબઈમાં તેને લીધે હવા કાઈક બગડી પણ ખરી છેવટે એ વસ્તુ લવાહોને મોપાઈ. લવાહોએ બધો પુરાવો તપાસીને સરદારને કહ્યો હોય નહોતો એવું અહેર ક્યું. એની વિગતો આગળના પ્રકરણમાં આપીશું.

નરીમાન પ્રકરણ — ૧

નરીમાનના આક્ષેપો

ચૂંટણીઓનું પરિણામ બહાર આવ્યા પછી કોંગ્રેસે હોદ્દા સ્વીકારવા કે કેમ તે બાબતનો વિચાર કરવા મહાસમિતિની મીટિંગ દિલ્લીમાં ૧૯૩૭ના માર્ચના ત્રીજા અઠવાડિયામાં મળવાની હતી. તેની સાથે જ તા. ૧૯ તથા ૨૦મી માર્ચે કોંગ્રેસના ચૂંટાયેલા ધારાસભ્યોનું એક સંમેલન રાખ્યું હતું. એ સંમેલન મળે તે પહેલાં જુદા જુદા પ્રાંતના ધારાસભ્યોએ પોતપોતાના નેતાની ચૂંટણી કરી લેવાની હતી, જેથી તે તે નેતાની મારફત વિચાર કરવાનું સંમેલનમાં સુગમ પડે. આ યોજના અનુસાર તા. ૧૨મી માર્ચે મુબઈ પ્રાંતના બધા ધારાસભ્યોની એક મીટિંગ મુબઈના કોંગ્રેસ હાઉસમાં ધઈ, અને તેમાં શ્રી બાબાસાહેબ ખેરને ચર્ચાનુમતે મુબઈ પ્રાંતના ધારાસભા પક્ષના નેતા ચૂંટવામાં આવ્યા. શ્રી નરીમાન સ્વરાજ્યપક્ષ વખતે મુબઈની ધારાસભામાં સ્વરાજ્યપક્ષના નેતા હતા. ઉપરાંત તેઓ મુબઈ પ્રાંતની પાર્લિમેન્ટરી બોર્ડના પણ ચેરમેન હતા. વળી લાંબા વખતના પોતાના કોંગ્રેસના કાર્યને લીધે તથા પોતાની બાહોશીને લીધે ધારાસભ્યો પોતાને જ નેતા ચૂંટશે એમ શ્રી નરીમાન આશા રાખતા હતા અને ખાતરીપૂર્વક માનતા પણ હતા. પણ તા. ૧૨મીએ સવારમાં તેમને ખબર પડી ગઈ કે ધારાસભ્યો તેમને નેતા ચૂંટવાના નથી. એટલે તેમણે મીટિંગમાં હાજરી આપી નહીં. ખીજા જ દિવસની મુબઈનાં ગુજરાતી, પારખી જાપાંઓએ તથા અંગ્રેજી પર 'બોમ્બે સેન્ટીનલે' જખરજસ્ત કુંબેશ અક્ષાષી કે નરીમાનને મોઢે અન્યાય થયો છે, અને જોકે ધારાસભ્યો શ્રી નરીમાનને ચૂંટવા ઇચ્છતા હતા છતાં પણ સરદારે પોતાની લાગવગ વાપરી તથા ધારાસભ્યો ઉપર ગેરવાગમી દબાણ આણી નરીમાનને ચૂંટાવા દીધા નથી તા. ૧૫મી માર્ચે જાપાંએનું એક નિવેદન બહાર પાડીને શ્રી નરીમાને જણાવ્યું કે,

“ ગમે તેમ બન્યું હોય — એક વ્યક્તિના હકો ગમે તેટલા હોય પણ એક કડક શિસ્તપાલક વફાદાર કોંગ્રેસી તરીકે બહુમતીને સુકાદો આનંદપૂર્વક અને કરા કચવાટ વિના ગારે સ્વીકારી લેવા જોઈએ. આ ચૂંટણીથી મારી લાગણી દુબાઈ નથી એમ હું કહું તો એ અપ્રામાણિકતા ગણાય પણ મારામાં શિસ્તની એટલી ભાવના છે અને જાહેર કર્તવ્યનું મને એટલું બાન છે કે રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં

મારી લાગણીને હું આડે આવવા દર્શાવતી. એટલે જ્યાં સુધી શ્રી ખેર આપણા પક્ષના ચૂંટાયેલા નેતા છે ત્યાં સુધી પૂરા હુદયથી અને સાચી નિષ્ઠાથી તેમને સહકાર આપવાની આપણે પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ "

આમા પોતાને અન્યાય દયાની પોતાની માન્યતાનો ધ્વનિ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે

દિલ્હીમા કારોમાર્ગીની મીટિંગ અને મહાસમિતિની બેઠક તા ૧૫મી માર્ચથી શરૂ થઈ હતી એટલે ઘણા ધારાસભ્યો દિલ્હીમા ત્યારથી જ પહોંચી ગયેલા હતા મુમર્ઠના હાજરોનો અનિષ્ટ પ્રચાર જોઈને તા ૧૬મી માર્ચે મુમર્ઠ પ્રાતના તે વખતે ત્યાં હાજર એના ૪૭ ધારાસભ્યોની સહીથી એક નિવેદન મહાર પાડવામા આ યુ તેમા જણાવવામા આ યુ કે,

"અમારા પક્ષના નેતા તરીકે શ્રી ખેરની ચૂંટણી થઈ તે બાબતમા મુમર્ઠના ઠેકાણે વતનમાનપત્રોમા સરદાર વલ્લભભાઈની સામે જે બદનક્ષીતરીતે પ્રચાર થઈ રહ્યો છે તથા તેમના ઉપર બિનપાવાદાર અને દેષજુક્ત આક્ષેપો મૂકવામા આવે છે, તેથી અમને બહુ દુઃખ થાય છે તા ૧૨મી માર્ચની ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષની મુળઠની સભામા અમે સત્યા હાજર હતા તેમા શ્રી ખેરને સર્વાનુમતે નેતા ચૂંટવામા આવ્યા હતા તથા બીજા દોહોદારો નીમવાની સત્તા તેમને આપવામા આવી હતી સરદાર તરફથી કોઈ પણ સભ્ય ઉપર જીર વાજબી દબાણ કરવામા આવ્યાની વાત તન બિનપાવાદાર અને યેવલૂદ છે એટલે અમે કોંગ્રેસના પ્રમુખને વિનવતી કરીએ છીએ કે એક નિવેદન બહાર ખાઠીને ફેરાના રાષ્ટ્રીય ઇલ્કનમા જેર ફેલાવતા આ પ્રચારને વખોળી મઠી બંધ કરાવવા પ્રાર્થના કરે "

દરમ્યાન શ્રી નરીમાનને અન્યાય થયો છે એની ફરિયાદોના કેન્દ્રાક કાગળો કોંગ્રેસના પ્રમુખ તથા કારોબારી સમિતિ ઉપર આન્યા હતા તે ઉપરથી કારોમારી સમિતિએ આ બાબતની પૂરી તપાસ કરી નીચે પ્રમાણે ફરિયાદ કર્યો

' મુમર્ઠના વતનમાનપત્રોમા જે પ્રચાર ચાલી રહ્યો છે તે જોઈને કારોબારી સમિતિને ઘણું આશ્ચર્ય અને દુઃખ થાય છે આ બાબતમા કારોબારી સમિતિએ વિગતોમા કોલેરીને તપાસ કરી છે તથા શ્રી નરીમાનની, તેમના તરફથી બહુ લબાણથી રબ્બ કરવામા આવેલી બધી દક્ષીણ સાબળી છે તે ઉપરથી સમિતિની ખાતરી થઈ છે કે મુળઠની ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષે સ્વતંત્ર રીતે વિચારપૂર્વ અને સર્વાનુમતે જે ચૂંટણી કરી છે તેમા વચ્ચે પડવાનું કશું જ કારણ તેને દેખાતું નથી સમિતિને જે પણ ખાતરી થઈ છે કે પક્ષના નિર્ણય સામે જે પ્રચાર ઉપાડવામા આવ્યો છે તે તન બિનપાવાદાર તથા પ્રાતના ભહેર ઇલ્કનને તેમ જ કોંગ્રેસના મર્ચને નુક્સાન પહોંચાડનારો છે આ સમિતિ તેને વખોળી કાઢે છે જે સમિતિને એમ માનવાને કારણ જણાયુ હોત કે કોઈ પણ માણસના અયોગ્ય વતનથી ચૂંટણી ઉપર અસર પડે છે અથવા તે આયોજ મૂકવામા

આને છે તેમ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના ગેરવાજબી દબાણથી નેતાની પસંદગી કરવામાં આવી છે તો જરૂર સમિતિ ફરીથી ચૂંટણી કરવાનો હુકમ કરત. પણ એમ કરવાનું સમિતિને જરા પણ કારણ જણાયું નથી. ધારાસભ્યોના સમિલન માટે દિલ્હીમાં હાજર એવા ૪૭ સભ્યોએ લેખિત બહેરાત કરેલી કે શ્રી ખેરની પસંદગી સ્વતંત્ર રીતે અને સર્વાનુમતે થયેલી છે. એટલે આ સમિતિ એ ચૂંટણીને બહાલી આપે છે અને વર્તમાનપત્રોને તથા લાગતીવળગતી બીજી વ્યક્તિઓને અપીલ કરે છે કે પોતાનો નેતા ચૂંટવાની બાબતમાં સધળાં દૃષ્ટિબિંદુનો વિચાર કરીને પક્ષે કંઈકા ઉત્પટના નિર્ણયની સામેનો પ્રચાર બંધ કરે. અમે એમ માનીએ છીએ કે હજી વધુ પ્રચાર ચાલુ રાખવામાં આવશે તો એનો અર્થ એ થશે કે પક્ષને ધાકધમકીથી બિવડાવવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. એટલે કોંગ્રેસના હેતુ અને હેતુઓ સાથે એમની સહાનુભૂતિ છે એવા તમામને અમે વિનંતી કરીએ છીએ કે આ ભતની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવું નહીં.”

મુખર્ષી પાછા આવ્યા પછી તા. ૨૩મી માર્ચે શ્રી નરીમાને જાપાન-જોગું નિવેદન બહાર પાડીને જણાવ્યું કે,

“રાષ્ટ્રની જગ્યામાં જગ્યા સત્તાએ જે મુકાદો આપ્યો છે તે મારે ઉત્પટનો ગણવો જોઈએ. જેઓ સાચા અને વફાદાર કોંગ્રેસીઓ છે તેમણે આ ખેડબનક પ્રકરણને પૂરું થયેલું ગણવું જોઈએ.”

પરંતુ એની સાથે તેઓ એવું કહેતાં પણ ચૂક્યા નહીં કે,

“એક નાની કોમના અંદાના સેવકને ન્યાય આપવા સારું તેના આટલા બધા હિંદુ મિત્રો અને પ્રશંસકોએ વિરોધ ઉઠાવ્યો તે મારે માટે બહુ સતોષ લેવા જેવું છે.”

વર્તમાનપત્રોનો પ્રચાર તો ચાલુ જ રહ્યો. તેમાં શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડે, શ્રી શંકરરાવ દેવ તથા શ્રી અચ્યુત પટવર્ધનના નામ સરદારના સાગરીતો તરીકે બહુ ગવાતાં હતાં એટલે તેમણે તા. ૨૬મી માર્ચે જાપાન-જોગું નિવેદન બહાર પાડીને જણાવ્યું કે,

“અમે સ્પષ્ટ કહેવા માગીએ છીએ કે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે પોતાની મેળે થઈને આ બાબતમાં કશો ભાગ લીધો નથી અને એક પણ મતદાર ઉપર પોતાની લાગવગ પાપરી નથી કેટલાક સભ્યો તથા મડળો સાથે ચર્ચા કરતાં અમને પોતાને જ એમ લાગ્યું કે કોંગ્રેસ જે નવા પ્રયોગનો આરંભ કરે છે તેને સારી રીતે ક્ષેત્રમદ કરવા માટે ધારાસભા પક્ષનો નેતા એવો હોવો જોઈએ કે જે સભ્યોના બહુ મોટા ભાગનો વિશ્વાસ ધરાવતો હોય. આવી રીતે બધાને માન્ય થઈ પડે એવા અમને શ્રી ખેર લાગ્યા. તા. ૧૨મીએ સાચું કોંગ્રેસ પક્ષના ધારાસભ્યો પોતાના નેતાને પસંદ કરવા માટે એવા તમા હતા ત્યારે લગભગ પંદર સભ્યો સિવાય બીજા તમામ શ્રી ખેરને ચૂંટવાના મતના હતા એટલે એમનું નામ નેતા તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યું અને સૌએ તે સર્વાનુમતે સ્વીકારી લીધું.”

આ બધું થયા છતાં મુ મર્ઠના અમુક વર્તમાનપત્રોમાં તો આ ઝેરી પ્રચાર ચાલુ જ રહ્યો તો ૧૨મી મેએ શ્રી નરીમાને કોંગ્રેસના પ્રમુખ પંડિત જ્ઞાનદરવાનશ્ચને એક લાંબો મગગ લખીને જણાવ્યું કે,

“૧૭મી માર્ચની દિલ્હીની મરોળારી સમિતિની બેઠકમાં મને જ્યારે પૂજામાં આગુ ત્યારે મે સરદાર વલ્લભભાઈ ઉપર આરોપ મૂક્યો કે શ્રી રાઠરાવ દેવ તથા શ્રી ગજાધરરાવ દેસાઈએ મારફત મદારાષ્ટ્ર તથા કલ્યાંકના ધારાસભ્યોના મનો ફેરવી નાખવા માટે સરદાર જ મુખ્યત્વે જવાબદાર છે ત્યાં મે એમ પણ કહેવું કે ચાર દિવસ પહેલાં એવે તો ૮મી માર્ચે મદારાષ્ટ્રના ત્રીસ ધારાસભ્યો આપાળી માટે ભેગા થયા હતા અને તેમણે મને (શ્રી નરીમાને) મુખ્ય પ્રધાન બનાવવો એઈએ એવું નક્કી કયું હતું તે વાત મરાઠી પત્ર ‘નવાનગ’માં બહાર પડી અને ખીલ પત્રોમાં પણ આવી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના વાચવામાં એ તો ૯મી માર્ચે આવી ગોઠ્યે તે જ દિવસે અમદાવાદથી તેમણે શ્રી રાઠરાવ દેવ તથા શ્રી ગજાધરરાવ ઉપર નીચે પ્રમાણે તારો કર્યા

“શ્રી રાઠરાવ પૂનાના દેવાડેથી મને ચિતા થાય છે અમ્યુને અને તમારે મને મુખર્ઠમાં ગુરુવારે (તા ૧૧મીએ) મગગુ’

‘ખીએ તાર ગજાધરરાવને

“મને ગુરુવારે મુખર્ઠમાં મગો’

આ તારો હમણાં મારા દાખમાં આવ્યા છે એટલે સરદાર વલ્લભભાઈના ગેરવાજબી વર્તનનો આ નવો પુરાવો મને હવે લાગ્યો છે, તે હું તમારા પ્ધાન ઉપર લખુ છું શ્રી રાઠરાવ, શ્રી ગજાધરરાવ તથા શ્રી અમ્યુત પાવર્ધન તો ૧૧મીએ મુખર્ઠ આવ્યા અને તો ૧૨મીને મદારાષ્ટ્રના ધારાસભ્યો મુખર્ઠમાં સરદારેશુદ્ધમાં ભેગા થયા ત્યારે સરદારના કહેવણી મારી વિરુદ્ધ તેમના કાલ તેમણે ભલેઈયાં મે ૧૯૩૪માં વડી ધારાસભાની ચૂઠાળી વખતે કોમિસને હોવા હોવાએ એમ કહી હું ધારાસભાને નેતા થવાને યાચક નથી એવો પ્રચાર પુખ તેમણે કર્યો આ અજ્ઞાનક અને ન મને એવો પ્રેસ મ છું ફરી વખેગવા છવ્ઠી નથી માત્ર તમારી જ્ઞાપકુદિને અપીલ કરવા માગુ છું કે આ તારમાંથી અપણી ખાતરીકાપક સાબિતી મગવા છતાં તમે હજી શ્રી વલ્લભભાઈનું કહેવું માનેા છે ખરા કે આ પ્રકરણમાં તેમનો કરીયો દાવ નદોનો ખીલ પ્રતોમાં તો પ્રાણિક સમિતિના પ્રમુખેએ કે ખીલ નેતાએએ ધારાસભાના નેતાની નૂઠાળીમાં કરી હપ્ત કરી નથી ચૂઠાણેના ધારાસભ્યના ઉઠતી એ વાત છે પણ મુખર્ઠ પ્રાપ્તમાં શ્રી વલ્લભભાઈએ બારે હપ્ત કરી છે આ તારો ઉપરથી આપ જેઈ સકરો કે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલની ખીલ ગ્લુઆનથી દોરવાઈને કોંગ્રેસરી સમિતિએ મારી સામે અન્યાયી નેકપાળી અને કઈક હજી કમળ પતાર કર્યા છે આ પ્રકરણમાં સરદાર વિરુદ્ધ દોષમુખ છે એવું સાબિતિય નિર્ણય તેમની પત્રમાં મુજબ જરૂર જાવાઈ મે ના જાડી તેથી અમે અવ પાખાને મન વાજતી કારણે છે કે તેએ અલિપ્તમાં મરી વધુ સગમ કર્યો ગોઠા ૧૯૦ મેન્ટરી સળ સમિતિના ઘેરમેન છે આટલે આગી અલિપ્તની જક મેન્ટરી કાગિઈ તેમની હપ્ત ઉપર મે ન્યાયી નથી”

એ જ કાગળમાં ફરી પાછું લખ્યું કે,

“જેકે આ પ્રકરણ હું ફરી પાછું ઉખેજવા માગતો નથી, પણ મને જે વધુ પુરાવો મળી આવ્યો છે તેનાથી સરેયાના વડા તરીકે તમને વાકેફ કરવા એ મારી ફરજ સમજીને મેં આ તમને લખ્યું છે એથી આખા પ્રસંગનો સારો અને ન્યાયી ખ્યાલ તમને આવી શકે.”

તે વખતે પંડિત જવાહરલાલજી બર્મા અને મલાયાળી સુદરે ગયા હતા એટલે આ કાગળ તેમને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો. દરમ્યાન પેલા જે તારોની ફોટો પ્રિન્ટ મુબઈના ‘કેસરે હિંદ’ તથા બાંગ્લા પેપરોમાં એવી ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થઈ કે સરદારે ક્યુટક તથા મહારાષ્ટ્રના ધારાસભ્યો ઉપર દબાણ વાપર્યું હતું તેનો નિર્ણાયક પુરાવો આ તારો પૃથક પાડે છે. તા. ૯મી જૂને શ્રી શંકરરાવ દેવ તથા શ્રી અચ્યુત પટવર્ધને હાવાંતિયું નિવેદન બહાર પાડીને તારોનો ખુલાસો કર્યો. તેમણે જણાવ્યું કે,

“મહારાષ્ટ્રની પ્રાંતિક સમિતિ તા. ૭મી માર્ચ મળી હતી અને તેણે બહુમતીથી ઠરાવ્યું હતું કે કોંગ્રેસે હોદ્દા સ્વીકારવા નહીં. પરંતુ મહારાષ્ટ્રના નવા ચૂંટાયેલા ધારાસભ્યો હોદ્દા સ્વીકારવાના મતના હતા. એટલે બીજો જ દિવસે તા. ૮મી માર્ચે આખાખીના મેળાવડામાં મેળા થઈ અરેષ રીને તેમણે હોદ્દા સ્વીકારવાનું ઠરાવ્યું. એટલું જ નહીં પણ વીર નરીમાન મુખ્ય પ્રધાન થાય અને દરેક પ્રાંતના ધારાસભાના સભ્યોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં તે તે પ્રાંતના પ્રધાનો રાખવામાં આવે એવું પણ ઠરાવ્યું. પ્રધાનેશનાં નામ પણ સૂચવ્યાં. આ વસ્તુ ૯મી માર્ચનાં છાપાઓમાં સરદારના વાંચવામાં આવી એટલે તેમને લાગ્યું કે હજી તો કોંગ્રેસની મહાસમિતિએ હોદ્દા સ્વીકારવા કે નહીં એ પણ નક્કી કર્યું નથી તે પહેલાં અમુક ધારાસભ્યો હોદ્દા સ્વીકારવાનું ઠરાવે અને તેની વહેંચણી કરવા પણ બેરહી જાય તેની વાતાવરણ ઉપર બહુ માઠી અસર થાય. કોંગ્રેસ પાર્ટીમેન્ટરી બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે સરદારને લાગ્યું કે આ જાતની ઝિનજવાળદારીબરી અને હોદ્દાની લાલચબરી ચર્ચાઓ બધ કરવી જોઈએ. તેથી તેમણે અમને તાર કરીને બોલાવેલા. શ્રી ગંગાધરરાવને પણ એટલા માટે બોલાવેલા કે, જેકે તેઓ ક્યુટકમાં હામ કરે છે પણ તિલક મહારાજના જૂના સાથી તરીકે અને વયોવૃદ્ધ આગેવાન તરીકે મહારાષ્ટ્રના કાર્યકર્તાઓમાં તેમનું બહુ વજન છે. એટલે અમે ત્રણેય ધર્મને મહારાષ્ટ્રના ધારાસભ્યોને આની મુક્કસાન પહોંચાડે એવી ચર્ચાઓ ન કરવાનું પ્રમત્તરોએ. તાર કરીને અમને બોલાવવામાં શ્રી નરીમાન વિદુદ્ધ પ્રચાર કરવાનો સરદારનો હેતુ જરા પણ નહોતો.”

તા. ૧૧મી જૂને શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ પણ આવી જ મતસભ્યનું નિવેદન બહાર પાડ્યું. પરંતુ મુબઈનાં વર્તમાનપત્રોએ તો આ તારોનો કાગળમાંથી વાક કર્યો હતો અને સરદાર ઉપર ચિત્રવિચિત્ર આક્ષેપો કરવા માંડ્યા હતા. જૂનની અધવચમાં જવાહરલાલજી બર્મા-મલાયાળા પ્રવાસમાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે આ બધા આક્ષેપો અને ઝિનજવાળદાર પ્રચાર જોઈને

તેઓને ભારે આશ્ચર્ય થયુ આ વસ્તુને દાખી દેવા માટે તા ૧૬મી જૂને અન્નાદાખાદથી છાપાબેંચુ નિવેદન બહાર પાડીને તેમણે તારીને ખુલાસો કર્યો તેમણે જણાવ્યું કે,

“આ ભતની વાતે ખીજ પ્રાતના ધારાસભ્યોમા પણ ચાલતી અમારા જાણવામા આવેલી અને વડિ’ જ કમિટીમા અમે નક્કી પણ કરેલુ કે કોચેસી ધારાસભ્યો હોવા લેવા આતુર છે એ ભતની છાપ લોકોમા અને સરકારમા પડે એવી તમામ પ્રવૃત્તિને વખોડી કાઢવી એ એ વિષે તે વખતે છાપાબેંચુ નિવેદન પણ બહાર પાડેલુ સરદાર વહલભભાઈએ મહારાષ્ટ્રના નેતાઓને તાર કરીને જાણવેલા તે અમારા આ ભતના નિર્ણયને ધમ્મિકામે જ હતુ જે દિવસે તેમણે તારે કહેલા તે જ દિવસે તેમણે મને કાગળ પણ લખેલો કે મહારાષ્ટ્રમા આવી વાતો ચાલે છે અને તે શકવા માટે એ શ્રી ગજાધરરાવ દેરાપાડે વગેરેને મુબઈ બોલાવ્યા છે ”

તા ૧૭મી જૂને શ્રી નરીમાનને તેમણે કાગળ લખ્યો તેમા આ વસ્તુ સમજારી તા ૧૨ મી મેના શ્રી નરીમાનના કાગળમા ઉપવેવા ખીજ મુદ્દાઓને જવાબ આપતા તેમણે જણાવ્યુ કે,

“તમે છપી મીટિંગો અને છપા પ્રચારણ લખો છો એમા તો તમારી કહવાને બેકામ હોવા દીધા સિવાય ખીજુ કશુ મને જણાવુ નથી. તમે લખ્યું છે તેમા વસ્તુવિષયિતે તેના ખરા રૂપમા જોવાની તમારી વૃત્તિને અભાવ જણાય છે તમે લખો છો કે પ્રાતિક સમિતિના પ્રમુખો ધારાસભા પક્ષના નેતાની મુદ્દાઓમા શુ કામ ભાગ લે ? આ વસ્તુ બિલકુલ જગળુ નથી આખી કોચેસ કારોબારીએ અને તેના સભ્યોએ વ્યક્તિગત રીતે આવી ચૂટણીઓમા રસ લેવો જ નોઈએ કારણ આખી ભવિષ્યની લ’તમા એ વસ્તુ મહત્વનો ભાગ બજાવવાની છે એક અંગત બાબતને તમે વધારે પ્રાની બેચી પડે છે અને કશા સગીન આધાર વગર જવાબદાર માણસો ઉપર ગભીર આક્ષેપો મૂકો છો તમારી છપ્પા હોય તો તમારે કાગળ દુ કારોબારી સમિતિ આગળ રજૂ કરુ પણ તેમ કરવુ તમને કોઈ શુ રીતે મદદરૂપ થાય એમ મને વાગતુ નથી”

તા ૧૭ પડી લગભગ એક મદિના બુધી શ્રી નરીમાને જવાહરલાલજી શામી પાંચવદાર ચનાવીને તેમને બહુ લાગા લાગા કાગળો લખ્યા તા. પાપી તથા ૮મી જુલાઈના દિવસોમા વર્ધામા કારોબારી સમિતિની બેઠક મહા ગુજાઈના ઝપાઓમા ઝેરી અને ઝાની પ્રચાર ચાલુ જ હતો એટલે પાપી જવાહરલાલે શ્રી નરીમાનની વાત સમજવા માટે તેમને રૂમ મોખાબ્યા તેમની ફરિયાદો મિત્રે પૂજતા શ્રી નરીમાને જણાવ્યુ કે દિલ્હીનો વિજય ફરી વિચારાય એવુ હુ ઇચ્છુનો નથી ત્યારે પડિત જવાહરલાલજીએ કહ્યુ કે માર મદિનાથી વનમાનપત્રોમા આ પ્રચાર ચાલી રલ્યો છે માટે તમારે જે કઈ આક્ષેપો હોય તે મને ચોક્કમ રૂપમા કલો શ્રી નરીમાને જવાબ આપો કે હુ ગુરતાગુરત કડી રકનો નથી, પણ મુર્ષ જઈને મને

જરૂર લાગશે તો તમને લખી જણાવીશ. આ વસ્તુ લેખી ૩૫માં રહે એટલા માટે તા. ૮મી જુલાઈએ શ્રી જ્ઞાણદરશાલે શ્રી નરીમાનને લખી જણાવ્યું કે,

“એકે તમારા દામળે બહુ લાગ્યા હોય છે છતાં તેમાં જરાય સ્પષ્ટતા હોતી નથી. એટલે તમે શું કહેવા માગો છો, તમારે શું નેઈએ અને તમારા ચોક્કસ આદેશો શા છે એ સમજવું મને મુશ્કેલ પડે છે. એક તરફથી તમે કહો છો કે તમારી સલામતી થઈ રહી છે અને એ સલામતી સામે તમારે રક્ષણ નેઈએ છે. બીજી તરફથી તમે કહો છો કે આ વસ્તુ ફરી ઉખેજવા હું ઇચ્છતો નથી. વળી પાછા કહો છો કે જો એ ઉખેજવામાં આવે તો મને પૂરી તપાસ મળવી નેઈએ. આ બધું ગોટાગોટરૂં છે. એટલે મારી તમને વિનંતી છે કે આ બાબતમાં તમારી રિયલિટી શી છે તે તમે મને સ્પષ્ટ જણાવો. ખીલ્ડું સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને ખીલ્ડે સામે તમે જે ભવભવના આદેશો મૂકો છો અને ફરિયાદો કરો છો તેની ચાદી તમે મને સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ ભાષામાં આપો. આવી ચાદી માગી સામે હોય તો જ તમારે શું નેઈએ છે અને અમે શું કરીએ એમ તમે ઇચ્છો છો એ અમને સમજ પડે. આ મારા સલાહોના જવાબો તમે મને આપો તો કારોબારી સમિતિમાં તેના ઉપર વિચાર થઈ શકે.”

કારોબારી સમિતિની બેઠક પૂરી થયા પછી તા. ૯મી જુલાઈએ સરદારે ગાંધીજીની સલાહ અને આમદથી વર્ધાથી નીચેનું નિવેદન બહાર પાડ્યું :

“મુંબઈ ધારાસભાના ડોમેસ પક્ષના નેતાની ચૂંટણી બાબતમાં વર્તમાન પત્રોમાં દુઃખદ સ્વર્ણ ચાલી રહી છે. અત્યાર મુખી ઇરાદાપૂર્વક અને પ્રયત્નપૂર્વક આ બાબતમાં મેં મૌન સેવ્યું છે. પણ મને લાગે છે કે જનતાની નાજી માટે એક દેક નિવેદન કરવાનો સમય મારે માટે આવી લાગ્યો છે.

“શ્રી નરીમાનનું સૂચન એવું છે કે નેતાની ચૂંટણીની બાબતમાં મેં ગેરવાજબી લાગવગ વાપરી છે. શ્રી ગગાધરચવ દેસપાંડે, શ્રી સ કરરાવ દેવ તથા શ્રી અચ્યુત પટ્ટવર્ધન જેમની મારફત મેં દબાણ વાપર્યાનું કહેવાય છે. તેમણે આ સૂચનનો ભારપૂર્વક ઇન્કાર કર્યા છતાં આદેશ આજી જ સમવામાં આપ્યો છે. જનતા એ પણ જાણે છે કે ધારાસભાનાં બહુ મોટા ભાગના સભ્યોએ લેખી નિવેદન દ્વારા આ આદેશનો ઇન્કાર કર્યો છે. હવે મારી જવાબદારીના પૂરા ભાન સાથે હું કહું છું કે મેં પ્રત્યક્ષ રીતે કે પરોક્ષ રીતે ચૂંટણીને અસર પહોંચાડી નથી. હકીકત આ પ્રમાણે બનેલી - ૪થી માર્ચની સવારે શ્રી નરીમાન મારે ત્યાં આવ્યા અને ખાનગી મુલાકાતની માગણી કરી. હું તો તે જ વખતે તેમની સાથે વાત કરવા તૈયાર હતો. પણ એમની સૂચનાથી એવું ગોઠવવામાં આવ્યું કે અમારે સાંજે વરલી ઉપર ફરવા જવું. તે મુજબ પોતાની ગાડીમાં તેઓ મને વરલી લઈ ગયા. ત્યાં પોતાને નેતા ચૂંટવામાં મદદ કરવાની તેમણે મારી પાસે માગણી કરી. મેં કારણ આપી તેમને જણાવ્યું કે હું તેમને મદદ કરી શકું એમ નથી. સાથે સાથે એ પણ જણાવ્યું કે તેમની વિરુદ્ધ હું કોઈના ઉપર પણ અસર પહોંચાડીશ નહીં.

શ્રી નરીમાનની વિરુદ્ધ ધારાસભ્યો ઉપર અસર પહોંચાડવાની મે ચળવળ કરી એમ જાણવા માટે શ્રી શંકરરાવ દેવ તથા શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાટે ઉપર મે કરેના વાર્તાનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે એવું સાહેબ કે એ બંને મુદ્દરોએ એ વાર્તાનો સબધ શ્રી નરીમાન સાથે હોવાનો ઇન્કાર બહાર પાડ્યો છે શ્રી નરીમાન તેમ જ લામે જાણે છે કે ત્યારે ત્યારે મને લાગ્યું હોય કે અમુક મમ માટે શ્રી નરીમાન યોગ્ય છે ત્યારે તેના જવાબદારીના મમ મે શ્રી નરીમાનને સોંપના છે તેમની સામે અથવા તો બીજા માર્ગની સામે મારે અગત દેખાવ દોઈ શકે નહીં શ્રી નરીમાન નેતા ન ચૂંટાયા એની પાછળ કોમી પધાન હતો એવું જે સૂચન કરવામા આવ્યું છે તે તો તન બંધુ અને સેવી બાવલાણું છે મને આનંદ થાય છે કે શ્રી નરીમાન ચોતે કબૂલ કરે છે કે આ બાબતમા કોઈ પણ ભલનો કોમી ભાવ નહોતો

ગાંધીજીએ મારી વતી શ્રી નરીમાનને મ્હુ છે કે મારી સામેની કૃતિયાહોની તપાસ નિષ્પક્ષ થય સમજૂ કરવામા આવે ગાંધીજીની એ સૂચનાને હું વધાવી લઉં છું

સરદારે આ નિવેદન મહાર પાડ્યું એટલે શ્રી નરીમાને વગી પાછા ડાપામા નિવેદનો વરસાનમા માર્યા એને તા ૧૪મી જુનાઈએ ગાંધીજીએ શ્રી નરીમાનને નીચે પ્રમાણે કાગળ લખ્યો

તમારું આ નિવેદન મે લખ્યા જ જ્યે તેથી મને આશ્ચર્ય થાય છે અને હું પણ થાય છે તપાસ પડતી મૂલ્યાની સનાત મેલે તમને આપી તે હું જાણતો નથી મરોબારી સમિતિ તપાસ મે એ તમારે જ જોઈવું નહોતું કારણ તમારા પોતાના જ શબ્દોમા મ્હીએ તો તમને લાગતું હતું કે તેના પોતાના જ સભ્યો તેમા સહોનાયેલા હોઈ તેની તપાસ તે નિષ્પક્ષજે કરી શકે નહીં એટલે મે તમને કહ્યું કે મને સરદાર તરફથી ખાતરી મળી છે કે કારોબારી સમિતિને વચમા આશ્ચર્ય સિવાય તમને નિષ્પક્ષ તપાસ મળી શકશે મરજૂ તમારી કૃતિયાદ મરોબારી સમિતિ મામે નથી પણ તેના અમુક સભ્યો સામે છે જે એ સભ્યો તપાસની ઢા પા તા હોય તો મરોબારીને કરો વારો હોઈ શકે નહીં હવે તમે તો તમારા નિવેદનોમા મે જુદી જ વાનો લખ્યા છે એમા રહેતી અસમતતા તમે જોઈ શકવા નથી ?

વગી સરદારના નિવેદનથી તમે મુશ્કે થયા હો એમ લાગે છે દર્શકત તો મે છે કે મારા જૂન આશ્ચર્યને લીધે તેમજે એ નિવેદન બહાર પાડ્યું છે મને જ વાગુ કે લાકો પ્રયે તેમ જ તમારા પ્રયે તેમની ફરજ હતી કે તેમને નિવેદન બહાર પાડુ એ નિવેદનને લીધે આશ્ચર્ય કહેતી અમુક વસ્તુઓથી તેઓ બધાઈ ભય છે તેની સામે તમારો વારો હોય અને તમારી પાસે પુરાવો હોય તો તમારું કામ બહુ સરજ થઈ ભય છે મરદારને તમે ફરવા લઈ ગયા એ બાબતમા મારા કંપ તો તમે એવી છાપ પાગી છે કે તમે એમની મદદની માગતી કરેતી મને મરોબારી માલિની ખરી હોય તો તમે બીજાએ પામે પણ મદદની માગતી કરેતી અને એમ કરે તેમા મું ખેટું છે ? સરદારના નિવેદનના જવાબમા તમે જે પહેલું નિવેદન બહાર પાડ્યું છે તેમા આ વસ્તુ તમે લગભગ

સ્વીકારી લીધી છે. તેમ છતાં તમારો આક્ષેપ જો એવો દોષ કે સરદાર બહુ જોલિ છે તે તમારી વાત સાબિત કરવાની જવાબદારી તમારા ઉપર આવી પડે છે. યાદ રાખો કે આ બાબતમાં તમે ફરિયાદી અથવા તો વાદી છો. એટલે તમારી ફરિયાદ અથવા તો દાવા અરજી તમે કાળજીપૂર્વક ધરી કાઢો અને એક અથવા વધારે પંચ જે રાખવાં હોય તેનાં નામ મને આપો.

“દરમ્યાન છાપાંઓમા નહીં દોષી જવાની મારી તમને આમલપૂર્વક સલાહ છે અને પક્ષને માન્ય એવા મુદ્દાઓ ઉપર, અને પક્ષને માન્ય એવા પંચને સુકાદો આપવા હો. ત્યાર પછી છાપાંઓમાં એક દૂકું નિવેદન આપી શકાશે.”

શ્રી નરીમાનને તપાસ જોઈતી હતી ખરી પણ કારોબારી સમિતિની ઉપરવટ થઈને પોતે તપાસ માગે છે એવો દેખાવ થાય એ તેઓ ઇચ્છતા ન હતા. એટલે તેમણે મહાસમિતિના મંત્રી આચાર્ય કૃપાસાનીચને તા. ૧૬મી જુલાઈએ કાગળ લખીને પુછાવ્યું કે મારા વર્ગ ઊંડવા પછી સ્વતંત્ર તપાસની જે સૂચના કરવામાં આવી છે તેને કારોબારી સમિતિની મંજૂરી અથવા પસંદગી છે કે કેમ તે મને જણાવો. તા. ૧૬મી જુલાઈએ આચાર્ય કૃપાસાનીચએ શ્રી નરીમાનને જે જવાબ આપ્યો તેમાં કોંગ્રેસના પ્રમુખ પંડિત જનાહરસાક્ષણ સાથે શ્રી નરીમાને ચક્ષાવેવા લાંબા પત્રવ્યવહારનો બધો સાર આની ગમ્ય છે. તેમણે જણાવ્યું કે,

“કારોબારી સમિતિએ તમને કરી સૂચના કરી નથી. પણ સરદાર વલ્લભભાઈએ કારોબારી સમિતિ પૂરી થયા પછી જે નિવેદન બહાર પાડ્યું તેની જે તમે વાત કરતા હો તે એની સાથે કારોબારી સમિતિને કાંઈ નિસબત નથી. એટલે એ વિષે હું તમને કાંઈ કહી શકું નહીં. કારોબારીની રિયલિટી મારી સમજ પ્રમાણે આ છે. તમે પ્રમુખને યહા કાગળો લખીને સરદાર વલ્લભભાઈ અને બીજાઓ ઉપર અનેક ભતના આક્ષેપો કર્યા છે. સાથે સાથે એમ પણ કહેતા રહ્યા છો કે આ બાબત ફરી ખોલવા તમે ઇચ્છતા નથી. તેની સાથે ઉમેરો છો કે જે ખોલનામા આવે તો તમારી માન્ય સ્વતંત્ર પંચ મારફત તપાસ કરાવવાની છે. તમારા કાગળોમાથી તમારે શું જોઈએ છે અથવા તમારી ચોક્કસ ફરિયાદો શી છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી એટલે વર્ધામા પ્રમુખે તમને વિનવતી કરી કે ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ બાબતો તમારા આક્ષેપો તમે વડી કાઢો, જેથી કારોબારી સમિતિ એના ઉપર વિચાર કરી શકે જરૂર લાગશે તો સુંબઈ ગયા પછી આક્ષેપો ધરી મોકલવાનું તમે શકું. એટલે કારોબારી સમિતિ પાસે અત્યારે વિચાર કરવા જેવી કાંઈ પણ બાબત નથી. જ્યાં સુધી તકરારનો મુદ્દો શો છે તે નક્કી ન થાય ત્યાં સુધી પચની નિમજૂક શી રીતે થઈ શકે? વગી તમે એજી તો બાબત જ હોવા જોઈએ કે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિના કરાવ ઉપર ફરી તપાસ કરવા સ્વતંત્ર પચની માગણી કરવી એ કોંગ્રેસની તંત્રીજમા એક તંત્ર નથી જ વસ્તુ છે. આની ભતનો એક પણ દાખલો બનાવવા મારી ભાગ્ય નથી. કોંગ્રેસીઓ માટે તો કારોબારી સમિતિ એ છેવટની સત્તા છે પોતાની અંગત તકરારો હોય તો તે વિષે ન્યાય મેળવવા લોકો અદાલત પાસે અથવા લવાઈ પંચ પાસે જાય છે.”

સરદારના નિવેદન પછી શ્રી નરીમાને ઉપરાઉપરી ને નિવેદનો દાદયા તથા વર્તમાનપત્રોમા ખીન્ને પ્રચાર ચાલ્યો તે જોઈને સ્વત્ર રીતે જ તા ૧૬મી જુનાઈએ પડિત જનાદરવાનજીએ શ્રી નરીમાનને લખ્યુ કે,

‘હુ જોઉં છુ કે તમે ફરી પાછી ઝૂની ચર્ચા ઉપાગિ ઉ તમારા પક્ષના વર્તમાનપત્રો તે જાલે બધાનુ લોટી પીના તૈયાર થયા છે અને તે આવી નવાખી બામતમા જરાયે રસ નથી પરંતુ વર્ધામા ને જન્સુ તે બાબત તમારા નિવેદનમા ને મજબૂર તમોએ જણાવ્યો છે તે હકીકતથી વેગવો છે તમે લખ્યો છો કે તપાસની મામ ઠી તમે જિલકુદ ઊગી દીધી છે આરા ઉપર આવી હાપ પડી નથી વળી માગી સાથે આરોડો પત્રબ્યવહાર આરા હેરાથી બહાર ન પાડવાનો તમે વિચાર રાખ્યો છે એવુ તમે કહ્યો છો મેં તે તમને તારથી જણાવ્યુ હતુ કે તમે બધો પત્રબ્યવહાર ઝપાવી શકો છો ફરીથી પાછો કહુ છુ કે તમે પત્રબ્યવહાર ઝપાવો એમા મને લવડેગ વાગે નથી

મરદારી સમિતિ સિવાયના બીજા નિ પક્ષ તરફ પ ચર્ચા મામ જુી તમે કરો છો એ વિષે મારા વિચારો તમે જાલે નહો નહો હુ માનુ છું કે કોઈ પણ કોમિટીને માટે આવી મામ જુી કરવી એ જોગ અને મેગવાજબી છે આવી નજીવી અમગ બામત વિષે મુબર્કના હાપમા પાના ને પાના વરીને લખાણ આપ્યા કરે એ જ મારી સમજમા તેા બેતરતુ નથી હેરા આગળ અતિશય મરત્વના પ્રકો ને બખતે પડેલા છે તે વખતે હાપાઓ આવા વિષય પાગ મડે તેથી મારી વિવેકબુદ્ધિ અને તારતમ્યબુદ્ધિને જાગાન પડોએ છે શું કામ તમે આ બાબતની પાગ પડ્યો છો તે હુ તેા હજી સમજી શકના નથી પણ તેની સાથે મારે કરી લેવારેવા નથી અને એમ લાગે છે ખરુ કે મુબર્કના હાપાઓમા ફરી ફરીને આ નજીવી બામતની યોગ્યોગ થાય છે અને તમે પણ એક તરફથી વારવાર આશ્ચેષો મૂકો છો અને બીજી તરફથી પાગ કહો છો કે મારી કરી મામ જુી નથી આ બધુ જોતા એ વાર આ બામતની તપાસ થઈ નવ અને વસ્તુને ઉવરનો નિશાવ આવે એ ઠીક થશે એ વસ્તુ હુ પૂરેપૂરી રખજ કરવા હજુ છુ કે તપાસની વાત તમે ઊગી હો એવી હુ તમને જરામ વિનવી રુનો નથી કમનસીબે કારોબારી સમિતિ ઉપર તમારો વિશ્વાસ રલ્યો નથી તેા પછી હું તેા તમને કહુ કે પ્રિન્સિ કાઉન્સિલમા જાલે અથવા ઈજ આર્ક નેગન્સ પાસે જાલે અથવા તેા જોના ઉપર તમારો વિશ્વાસ હોય એવા કોઈ ખજ લવારી પંચ પાસે જાલે

પડિત જનાદરવાનજીના આવા મડ મગગ પછી શ્રી નરીમાને તેમને તેા હોડયા પણ ગાધીજીને લામા લામા કાગવો તેઓ વખના જ રલ્યા એમયે તા ૨૭મી જુનાઈએ ગાધીજીએ શ્રી નરીમાનને સાદે સાદે લખ્યુ કે,

‘તમારા ને આશ્ચેષો હોય તે તમે ચોક્કસ થકી કાઢો હાપાઓમા ચાવતા પ્રચાર બાબત મને વાગે છે કે તમે એ વસ્તુને નાપસદ કરતા નથી માગ અભિ પ્રાય પ્રમાણે તેા એ એક પ્રકારની બજગવરી જ છે કોઈ ખજ નેના પોનાનુ પ્રધાનમણ રને એમા પોતાના સાથી તરીકે અમુકને લેવા માટે શું તે પાંધાયેલા જ છે? લોકો અમે તે કહે પણ હુ તમને કહુ છુ કે ને રીને પ્રચાર ચાવી રહી

છે તે રીને ચા ના દર્શને તમે તમારા સાચા મિત્રોને તમારાથી વિમુખ કરે છે. એ તમે જે કારોબારીને નિષ્ઠ્ય સ્વીકારી લીધો હોય તો તમારે સાફ સાફ એમ કહી દેવું જોઈએ અને સરદારને તમારી સામે ગેરનાજબી રીને પોતાની લાગવગ વાપર્યાના આક્ષેપમાંથી મુક્ત કરવા જોઈએ પણ એ વસ્તુ તમે કરતા નથી તો સરદારની સામેનો તમારો આક્ષેપ તમારે સાબિત કરવો જોઈએ અનેની પસંદગીના પચ આગળ ઢાંગ થવાની તેઓ ત્યારે સૂચના કરે છે ત્યારે આ ચગવળ જે તમને અને તમને એકવાને જ સુ માન પહોચાગી સ્તી છે તે બધું કરવાને તમે ત્યાયથી બધારે તો છે. તમને આપું નિખાનસપત્રે લખ્યું છે તેનો અર્થ એવો ન કરશો કે તમારી સામે બરમાયેજો છે માફુ નિખાનસપત્ર એ તો મારી શુભેચ્છાનો પુરાવો છે મારા ઉપર દરરોજ લોકોના કામળ આવે છે તે તમે આમા વચ્ચે પડો અને બહેરમા તમારો ગભિપ્રાય આપો. એ બધાને કહું છું કે તમારી સાથે પત્રચવહાર ચાચી રૂલો છે મારા કામચો તમે કોઈને પણ બતાવો તેમા મારા તરફથી કરો વાગે નથી.

આમ છતાં તો ૨૮મી જુનાઈએ શ્રી નરીમાને વળી એ નિવેદન બહાર પાડ્યું એવું તો ૨૮મીએ ગાંધીજીએ તેમને લખ્યું કે,

તમે તો ભારે વિચિત્ર જણાવો છો મારી સાથે પત્રચવહાર ચાચો છે ત્યાં સુધી પણ તમારાથી રાહ જોવાની નથી તમારા આ દાખાનેગા કામચથી મને બહેર નિવેદન કરવાની ફરજ પડશે અને ત્યાં સુધી એ ઠાવવા હમ્મુ છે કારો બારી સમિતિએ પચ નીમવાની ના કહી જ નથી તેમજ તો તમને એમ કહ્યું છે કે પચ નીમવું કે નહીં એનો તેઓ વિચાર કરી શકે એવો માટે તમારે તહોમતનામુ ધરીને તેમને આપવું જોઈએ.

આના જવાબમાં શ્રી નરીમાને ૩૦મી જુનાઈએ જણાવ્યું કે,

બહુ કઠણ પરિસ્થિતિમા મુખયેલા છે એક તરફથી મારા ઉપર પાર વગરનું દબાણ લાવવામા આવે છે કે તમારે આ વસ્તુને છોડી દેવી જોઈએ ખીજી તરફથી જે જે શુદ્ધરશોને હું પચ થવા મહેવા બહુ છે તેઓ પણ મને સલાહ આપે છે કે આ વસ્તુ તમારે પકવી રાખવા જેવી નથી.

ગાંધીજીએ તેમને સનાહ આપી કે

તમારે તપાસ ન જોઈતી હોય તો મનમા કોઈ પણ બતની ગાંઠ રાખ્યા વિના તમારે સાફ સાફ એમ જહેવું જોઈએ ખીજીએ તમને તપાસ છોડી દેવાનું કહ્યું છે એમ કહેવાનો કરો અથ નથી મને તમારું નિવેદન જરાય ગમ્યું નથી અને અબજતા હોય પણ દેશના કામને તમે કેવું સુકસાન કરી રહ્યા છો એનો તમને ગ્યાન નથી તમે કહો છો કે સરદાર તો મારા લક્ષ્મણ છે ત્યારે તમે શુ એજા લેક્ચરન્ટ છો? જેમા ફેર એટલો છે કે ત્યારે હું તેમનાથી જુદો મત ધરાવું છું અથવા તેમની જુનો બતાવું છું ત્યારે તેઓ મારી વિરુદ્ધ બરમાઈ જતા નથી તમને તો તમારી જુનો બતાવું ત્યારે જરાય ધીરજ રહેતી નથી કારોબારી સમિતિના બધા સભ્યા કોઈ તમારા દુશ્મન નથી છતાં બધાની સામે તમે મનમા કચવાટ સેવ્યા કરો છો મારી સાથે પણ તમે લ રમાયેલા હોવા છતાં

હું તમને એટલું માનવાનો આગ્રહ કરું છું કે આ બાબતમાં તમારા હિતચિત્ત-
મિત્ર તરીકે હું વર્તવા હચ્છુ છું ”

ગાંધીજીની આવી સલાહ હોવા છતાં તો ૩૬મી જુલાઈએ તિનક
મહારાજની પુણ્યનિધિને દિવસે એક લાણુ નિવેદન બહાર પાડીને શ્રી નરીમાને
જણાવ્યું કે,

“ તિનક મહારાજનો હું ગિપ્ચ છું અને એ રીતે કોંગ્રેસના વફાદાર સેવક
તરીકે હું જાહેર કરું છું કે મુબઈ ધારાસભાના મેલાની ચૂટણી બાબતમાં ગયા
માસ માસમાં દિલ્લીમાં મળેલી કારોગારી સમિતિએ જે ચકાદો આપ્યો છે
તેને હું ઉવદનો અણુ છું અને એ સુધાદાને તારે થાકે છું હું માર્ક પણ તપાસ
કે પચની માગણી કરતો નથી ”

એક તરફથી આ પ્રમાણે કરી એ જ નિવેદનમાં આગળ જણાવ્યું કે,

“ પણ એક વસ્તુ હું સાફ સાફ કહેવા માગું છું મારા અગત્ય આરિચ્છનો
અને મારી આબજનો કોઈ પણ બોગે બચાવ કરવાનો મારો હક હું અનામત
રાખું છું મારી આગરને મારા જીવનનું ધીમનીમાં કીમતી ધન હું અણુ છું તેના
ઉપર પાયા વિનાનો અને નામહાઈ બરેલો દુમનો થાય તે હું સહન કરી શકું
તેમ નથી મારી કી- લી- લાની કોંગ્રેસની કારકિર્દી સાફ અને સ્વચ્છ છે
ખારીકમાં ખારીક તપાસમાં તે ટપી શકે તેમ છે મારા કહરમાં કહર દુરમનને
હું પદમર આપું છું કે મારી પીડ પાળ્ય છપો પ્રચાર અનાવવાને બદલે પોતાની
પાસે જે કઈ સાબિતી હોય તે લઈને મારી સામે ખુલ્લા મેદાનમાં ઘાજર થાય
જાહેર તપાસ અથવા તો પચ મમજ ખડો ચવાને હું તૈયાર છું ”

ગાંધીજીએ આ નિવેદન જોઈને તો ૧૫મી ઓગસ્ટે શ્રી નરીમાને
લખ્યું કે,

“ તમારા નિવેદનને લીધે આ પ્રકરણની મારા ઉપર પડેલી ઢાપ બહાર
પાડવાની મને ફરજ પડે છે, આસા રાજ્ય છું કે, તમને કરો વધિા નટી
દોષ વધિા દોષ તો મને તારથી જણાવો ”

વિશેષમાં ઉમેર્યું કે,

‘ તમારું વર્તન બારે મુજબન ઠગી કરી એણે છે એમને હું નિવેદન
બહાર પાડું તે પહેલાં તમને એ સૂચના કરું છું તમારા તમામ આરિષો હું
તપાસી જવા તૈયાર છું એ મારી ખાતરી થાય કે સરદાર તરફથી તમને અન્યાય
કરવામાં આગ છે તો હું સાફ સાફ એ પ્રમાણે કરીશ અને અન્યાયને લીધે
તમને થરેડ તુકસાન દુરસ્ત કરવાને એક મનુષ્યથી થઈ શકે તે બધો પ્રયત્ન
કરીશ પણ જે મારો નિર્ણય તમારી વિરુદ્ધ થાય અને એ નિર્ણયથી તમને
સતો ન થાય તો હું સર ચોવિદગત મનાવકર અથવા કી બડા, રજ આમજ
મે નોરિંગે બધો પ્રયત્નો રજૂ કરી દઈશ અને મારા નિર્ણયની ફી તપાસ
કરવા તેમને વિનવતી કરીશ જે એમનો મુખદોષ પણ તમારી વિરુદ્ધ આવે તો
સરદારને ખીલ આથીએને તપા જનમમાગને વને જે અન્યાય કર્યો છે તે
બદલ મારી માગવાની અને તમારી નમજાઈને મ દઈ અને નિખાડસ એટલાર

કરવાની તમને તક આપવામાં આવશે. તપાસની કારવાઈ મારા પૂરતી તો જાહેર નહીં થાય પણ તમારે જાહેર કરવી હોય તો મારા તરફથી કરો વાધા નહીં હોય. કારોબારી સમિતિ અને તમારા મિત્રો શુ ધારશે એની ચિંતા ન કરો. તેમને આ વિષે ખજર પડવા દેવાની પણ કશી જરૂર નથી. પણ મારી સૂચનાઓમાંથી કશું જ તમને માન્ય ન હોય તો હું તમને એટલું તો જણાવું કે અત્યાર સુધીમાં જે માહિતી મને મળી છે તે તમારી વિરુદ્ધ નય છે. આ પ્રકરણમાં પડવાની મારી જરૂર છે જ નહોતી, પણ તમે મને તેમાં નાખ્યો છે. એટલે તમારે તપાસ જોઈતી જ હોય તો તમારું તહોમતનામું ધરીને મોકલો અને તમે જે પુરાવા રજૂ કરવા માગતા હો તેની તપસીય પણ આપો.”

આ કાગળ થી નરીમાનને મળતાં જ તેમણે ગાંધીજીને તાર કંપે કં,

“તમારા મન ઉપર પડેલી એજતરફી છાપ તમે બહાર પાડો તેની સામે મારો સખત વાધો છે. બીજા પક્ષને પેતાનો ખુલાસો આપવાની તક તમારે આપવી જોઈ એ. કાગળ લખુ છું.”

કાગળમાં તો શ્રી નરીમાને ગાંધીજીને પણ ઊંડાયા નહીં. તેમણે લખ્યું :

“તમારા છેલ્લા કેટલાક કાગળોમાં તમારા મન ઉપર પડેલી છાપ બહાર પાડવાની તમે ધમકી આપી રહ્યા છો. મારા વર્તન વિષે જે છાપ તમને પડી હોય તે તમે લોકો સમક્ષ મૂકો એ પહેલા એ છાપ શી છે તે જાણવાનો મને અધિકાર નથી? મહાત્મા જેવી મહાન વ્યક્તિ, જે સત્ય અને અધિકારના પીર ગણાય છે, તે એક માણસને શુનેમાર ઠરાવે તે પહેલા એ માણસના ખુલાસો આપવાના અને બચાવ કરવાના પ્રાથમિક હક્કનો પણ ઇન્કાર કરે એ વસ્તુ મારા સમજવામાં પણ આવતી નથી. તમારે મને જાહેર જનમતથી હડસેલી મૂકવો હોય તો મને સાફ સાફ એમ જણાવી દો, જેથી કરીને હું ઉપેક્ષાના ગર્ભમાં નિવૃત્ત થઈ જઈ અને તમે જે માણસને મારા કરતા સારો ગણતા હો તેને માટે જગ્યા કરી આપુ. પણ આ ત્રાસ હું સહન કરી શકતો નથી. હું તમને ઉવગની અપીલ કરું છું કે મારી સામે તમારા દિલમાં એવું તે શું હેર દેડવામાં આવ્યું છે જેથી મારી સામે તમે આવા પમ્પર જેવા ઠકણ બન્યા છો, તે તો મને જણાવો? મારી પૂરેપૂરી ખાતરી છે કે દરેક મુદ્દા ઉપર હું તમને સતોષ આપી શકીશ અને મને તક આપવામાં આવશે તો એ હેરને તમારા દિલમાંથી હું કાઢી શકીશ. મારી આટલી આજ્ઞવહરી વિનતી છતાં મારે વિષેની તમારી છાપ તમે બહાર પાડશો જ તો તે વિષેનો મારો ખુલાસો જાહેરમાં આપવાને માટે હું મને સુક્ત ગણીશ. એનું અનિવાર્ય પરિણામ એ આવશે કે આ ચર્ચા વધારે મોટા બહકા સાથે, ફરી ભમૂકી ઊડશે.”

આ કાગળ મળ્યા પહેલાં ગાંધીજીએ તા ૨૭એ શ્રી નરીમાનને કાગળ લખીને સૂચવેલું કે,

“૩૪ની ચૂંટણી અને ૩૭મા નેતાની ચૂંટણી એ જે મુદ્દા ઉપર હું અને શ્રી બડાદુરજી લવાની કરવા તૈયાર છીએ. તે તમને માન્ય છે કે નહીં તે તારથી જણાવો.”

“શ્રી નરીમાને એનો તા. ૪થીએ તારથી જવાબ આપ્યો કે,

“બને મુદ્દાઓ ઉપર તમારો અને બહાદુરજીનો નિર્ણય હું સ્વીકારી લેવા તૈયાર છું.”

પછી તા. ૬મી ઓગસ્ટે શ્રી નરીમાને ગાંધીજીને કાગળ લખીને કેટલીક વધુ સ્પષ્ટતા માગી. એક વસ્તુ તેમણે એ કહી કે,

“કારોબારી સમિતિના નિર્ણય ઉપર આવી રીતે હું પંચ સ્વીકારું તેનો અર્થ એ થાય કે કારોબારીના કરાવની હું અવગણ કરું છું. માટે ભવિષ્યમાં આવી કોઈ ભતતની ગેરસમજ ન થવા પામે તે માટે તમે જે કાર્યપદ્ધતિ સૂચવી છે તે માટે કોંઈસના પ્રમુખની મંજૂરી અથવા પસંદગી મેળવી આપો. ખીજ વાન એ ‘ઉ કે આ તકરારમાં બહુ બેચું’ અને સત્તાવાળું સ્થાન ભોગવનારા માણસો સહવાચકો હોઈ સાક્ષીએને ખાતરી મળવી જોઈએ કે તેમને કોઈ પણ ભતતની પજવણી કરવામાં આવશે નહીં. આવી ખાતરી ન મળે તો તપાસને શૂંચનાવી નાખવામાં આવે અને પૂરું સત્ય શોધી કાઢવું મુશ્કેલ પડે.”

તા. ૮મી ઓગસ્ટે કાગળ લખીને ગાંધીજીએ શ્રી નરીમાને કહેલી બંને માગણીઓની નરીમાનને ખાતરી આપી. પરિણામે તા. ૧૦મી ઓગસ્ટે ધંજિન જવાહરલાલજીએ કાગળ લખીને શ્રી નરીમાનને જણાવ્યું કે કારોબારી સમિતિને તટસ્થ તપાસ બાબત કશો વાંધો નથી. શ્રી નરીમાને તા. ૧૨મી તારીખે ગાંધીજીને તાર કરીને જણાવ્યું કે,

“મારો પુરાવો રબૂ કરતાં મને થોડો વખત લાગશે.”

એટલે ગાંધીજીએ શ્રી નરીમાનને તારથી જવાબ આપ્યો કે,

“તમારે કેટલો વખત જોઈશે તે મને જણાવો. કારણ ‘જોએ સેન્ડીનલ’ અને ‘મુબઈ સમાચાર’માં લખાણો આપ્યાં કરે છે અને તેઓ મને આમદ કરે છે કે આ વસ્તુ ખરી છે કે ખોટી તેનો તમે જવાબ આપો. એટલે મારે નિવેદન કાઢવું એ અત્યંત આવશ્યક થઈ પડ્યું છે. હું તો સૂચવું છું કે આખી વચ્ચે ચાલેલો બધો પત્રવ્યવહાર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે. તમારી શી દરખાહ છે?”

તા. ૧૩મી ઓગસ્ટે ગાંધીજીએ પોતાનું નિવેદન બહાર પાડ્યું તેમાં જણાવ્યું કે,

“નરીમાન પ્રકરણ બાબતમાં મેં જે બાબ લીધા છે તે વિષે ઠાપંચોમાં બહુ વિદૂત અંદેવાડો પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ પ્રકરણની આમુખાસ જેટી પ્રચાર ચાલી રહી છે. મેં લીધેલા બાબ વિષે તો મેં શ્રી નરીમાનને ૧લી ઓગસ્ટે જે કાગળ લખ્યો છે તે જ અહીં આપીશ. તેથી જામે પુરાવો થઈ જશે” (એ કાગળનો સાર આગળ અર્પાઈ ગયો છે).

ગાંધીજીએ પોતાના નિવેદનમાં ઉમેર્યું કે,

“આ કાગળ લખાયા પછી મારી અને શ્રી નરીમાન વચ્ચે વિરોધ પત્રવ્યવહાર થયો છે. આને મને તેમને તાર મળ્યો છે કે તપાસના બંને મુદ્દા ઉપર પોતાનો પુરાવો તેઓ પાંચ દિવસમાં રબૂ કરશે. હું પાંચ દિવસ ચાક જોઈશ. ત્યાર પછી

મેં માથે લીધેલા કામે વળગી જવામાં જરાય વિલંબ કરીશ નહીં. આ બાબતમાં હજી સુધી બહાદુરજીને મેં કશી વકલીફ આપી નથી. પણ જો મારો નિર્ણય શ્રી નરીમાનની વિરુદ્ધ આવશે અને નરીમાનને તેથી સતોષ નહીં થાય તો તરત જ હું બહાદુરજીને વિનંતી કરીશ કે મારી સમક્ષ રહી થયેલા પુરાવો અને મારો ચુકાદો તેઓ ફરી તપાસી લે.

“એવું સૂચવવામાં આવે છે કે અત્યારે મેં જે કહ્યું તે આ કમનસીબ ચર્ચા પહેલી લખી ત્યારે જ મારે હરખું ભેઈવું હતું. મારી અને શ્રી નરીમાન વચ્ચે થયેલા બંધો પત્રવ્યવહાર આ તબક્કે પ્રગટ કરવાને હું સ્વતંત્ર નથી. પણ હું એટલું કહી શકું એમ હું કે તેઓ હજી તો તેમને સ્વતંત્ર તપાસ મળવી ભેઈવે એમ હું પહેલેથી માનતો હતો. એ વસ્તુ શ્રી નરીમાને પણ કબૂલ કરી છે. એટલે જે કંઈ બન્યું તે મદદ કરવાની મારી બેદરકારી અથવા નામરજીને લીધે બન્યું નથી. અત્યાર સુધી હું મૂનો રહ્યો છું તે કેવળ નરીમાનના હિતને અર્થે જ છે. અમારી વચ્ચે ચાલેલા જે પત્રવ્યવહારનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાંથી એ વસ્તુ પુરવાર થઈ ગઈ એમ છે. અમારો ચુકાદો બહાર પડે ત્યાં સુધી મુંબઈના વર્તમાનપત્રોને આ ચળવળ બધા રાખવાની હું અપીલ કરું છું અને જનતાને પણ વિનંતી કરું છું કે તેઓ કરો અભિપ્રાય બાધી નહીં.”

ગાંધીજીએ આ નિવેદન બહાર પાડ્યું એટલે તા. ૧૪મી ઓગસ્ટે શ્રી નરીમાને તાર કર્યો કે,

“તમારા હાખાલેગા કામગીરી જવાબ આપવાની મને રહ આપો.”

ગાંધીજીએ તારથી જવાબ આપ્યો કે,

“તમારા હિતની ખાતર તમે કશું ન લખો એમ હજી હું પણ ઉવઠનો નિર્ણય તમારી ઉપર છોડું છું.”

તા. ૧૫મી ઓગસ્ટે ગાંધીજીને લાંબો કાગળ લખીને નરીમાને જણાવ્યું કે,

“જે પંચનો ચુકાદો મારી વિરુદ્ધ બંધ તો મારી નબળાઈનો મારે શૂ પૂર્ણ અને નિષાધસ એકરાર કરવો અને જનતાને, સરદારને તથા બીજા મિત્રોને મેં કરેલા નુકસાન માટે મારે તેમની માફી માગવી એવું તમે જણાવો છો તે હું સમજી શકતો નથી. આ વસ્તુ તદ્દન અપ્રસ્તુત અને ખિનજરૂરી છે. તમારા તરફથી આવી માગણી કરવામાં આવે છે એ હું માની શકતો નથી. મેં માફી માગવા જેવું કશું કહ્યું નથી. અને મારે કરો એકરાર કરવાપણું જ નહીં. એવું કંઈ કરવાનું હોય તો તે બીજા પક્ષને કરવાનું છે.”

અહીં ખાનમાં રાખવા જેવું તો એ છે કે ગાંધીજીએ પોતાના નિવેદનમાં પોતાનો તા. ૧લી ઓગસ્ટનો કાગળ ઠાંક્યો હતો. એકરારની અને માફીની વાતો એ કાગળમાં લખેલી હતી. શ્રી નરીમાને ત્યાર પછી ગાંધીજીને ઘણા કાગળો લખેલા તેમાં એ વિષે કશો વાંધો ઉઠાવેલો નહીં પણ જ્યારે ૧૩મી ઓગસ્ટે ગાંધીજીએ એ કાગળ પ્રગટ કર્યો ત્યારે તેમને વાંધો ઉઠાવવાનું સૂઝ્યું! ગાંધીજીએ તરત જ જવાબ આપ્યો કે,

તમારી ઇચ્છા ન હોય તો તમારે માફી માગવાની કે એકરાર કરવાની મરી જરૂર નથી તપાસ કરવાની મરી સૂચના બિનસરતી છે એ તો મ્વળ સત્તાહરે આ લખેલું અને સરદારને વિષે તો એ કહેતું કે તપાસ કરતા સરદારને નહીં માન્ય પડશે તો તમને થયેલું નુકસાન સરખાઈ જવા માણસને માટે જે શક્ય છે તે બધું હું કરીશ સરદારને ખોળા માન્ય પડશે તો તેઓ વીસ વષ ના જીવન અને અનેક વડકીબચગમા સાથે ઠીકેતા એક મિત્રને ખોઈ બેસશે

આમ છતા શ્રી નરીમાને ૧૭મી ઓગસ્ટે પોતાનો જવાબ છપાવ્યો અને તેમા માફી માગવાનું અથવા એકરાર કરવાનું પોતાને માન્ય નથી તથા સાક્ષીઓને રક્ષણ આપવાની જરૂર છે એ બધું લખ્યું તે જ દિવસે ગાંધીજીને તેમણે મગગ લખ્યો તેમા રૂઝી જણાવ્યું કે

સરદાર પાન મેન્ટરી કમિશનના પ્રમુખ હોઈ બહુ વિશાળ અને આપખુદ સત્તા ધરાવે છે એટલે એ એન ઈક્ટોર જેવા છે અને સામીઓ ધાખરા ધારાસભાના સભ્યો હોઈ આગની બધી સત્તા ધરાવનારની ખફગી વહોરતા હશે અને તેથી મય બાર ન આવી ગકે માટે સામીઓને પૂર્ણ રક્ષા મળવું જોઈએ તેમજ વવારામા એ પશુ નખ્યું કે

મારી ઉપરના તમા ૧ કાગળો ઉપરથી મારી સામે તમારા મનમા પૂરેમજ બધાઈ મનને જણાય છે એટલે મારી સ્થિતિ તમા મરી વિદુષ્ઠ મન બાધી ચૂકેના ન્યાયાધીશની આગળ કેસ રજૂ કરવો પડે એવી છે તમે પાને જ એમ કહ્યું છે કે અત્યાર મુખીમા તમારી પાસે જે સામગ્રી આવી છે તે ઉપરથી તમારો અભિપ્રાય મારી વિદુષ્ઠ બચ એમ છે મારી પૂઠ પછ તમારા મનમા આવી ઝેરી વાતો કે મે બગી છે? મારી વિદુષ્ઠ એકપત્રી વાતો તમને પૂરી થા વામા આવે તેથી તમારા સ્વચાર તમે બકની નાખો અને વિદુષ્ઠ નિભુવ બાધી બેસો એ તમને યોગ્ય છે? છતા હું તમને અપીન કરું છું કે ન્યાયાધીશ છો એ વસ્તુ ધ્યાનમા રાખીને તન ખુલ્લુ મન રાખી આ તપાસનું કામ તમે કરશો તમરી પાસે આરેરી ઝેરી સામગ્રી તમારા મનમાથી દૂર કરશો અને પપકારને નિદોષ માની લઈ તપાસનું કામ કરશો

પોતાની ઉપર અગત આમેપો મૂતો શ્રી નરીમાનેનો આવો કાગળ મળ્યા છતા ગાંધીજીએ એનું મ્વળ મનમા આપ્યું નહી અને તપાસનું કામ હાય ધર્મ અને તા ૨૦મીએ એક નિવેદન બહાર પાડીને ધારાસભ્યોને તથા ખીજાઓને આ તપાસમાં પુરાવા તરીકે કામ લાગે એ રીતના પોતાના નિવેદનો મોમની આપના જાહેર મિનતી કરી એ નિવેદનમા સરદારને વિશે તેમણે લખ્યું કે

મને એમ જણાવવામા આવે છે કે સરદારની ખફગીને બોગ થઈ પ વાની બીકે સ ધ બહાર નગી આવી સકે હું જેઈ રહ્યો નથી કે સરદાર મો રીને સામીઓને નુકસાન ખજોવાડી શકે પણ મારા તરફથી હું આદવી ખાતરી આપુ છું કે આપુ કશું વગ ન કરવાના સરદાર અને ગુનેશ્વર મ રૂમ પ ગે તો તેમની

સાથે હું જે નિકટનો સંબંધ ધરાવું છું તે તોડી નાખીશ. વળી જે સાક્ષીઓ મને લખેલી હકીકત ખાનગી રાખવા માગતા હશે તે હકીકત પૂરેપૂરી ખાનગી રહેશે. પણ એ સાક્ષીઓએ એટલું જાણવું જોઈએ કે સરદાર અથવા તો ખીજ કોઈ વિષે એમણે નિવેદનમાં જે કંઈ કહ્યું હશે તેના, સરદાર અથવા તો ખીજ તરફથી, સમર્થન અથવા વિરોધની જરૂર લાગશે તો તે માટે તેમને નિવેદનની હકીકત જાણાવ્યા વિના એ નિવેદનની મારી આગળ કશી કિમત રહેશે નહીં. અલખત, હકીકત તેમને જાણવવામાં આવે છતાં નિવેદન કરનારનું નામ તો ખાનગી જ રાખવામાં આવશે. આવો પુરાવો મને ૩૧મી તારીખ પહેલાં મળી જવો જોઈએ.”

શ્રી નરીમાને પોતાના નિવેદનમાં સાક્ષીઓને રક્ષણ આપવાની માગણી કરી હતી તે ઉપરથી તા. ૨૦મી ઓગસ્ટે સરદારે નીચે પ્રમાણે નિવેદન બહાર પાડ્યું :

“મારી તથા ખીજ કોંગ્રેસીઓ સાથે શ્રી નરીમાનની જે કૃતિયાઈ છે તે વિષે છાપાંઓમાં જે ચર્ચા ચાલે છે તે ઉપરથી હું સમજ્યો છું કે શ્રી નરીમાન એમ ધ્વજ છે કે સાક્ષીઓને કશું નુકસાન નહીં કરવામાં આવે એવા રક્ષણની ખાતરી મળવી જોઈએ. મારે વિષે તો હું કહી શકું કે મારી એવી ધ્વજા હોય તો પણ કોઈને નુકસાન પહોંચાડવાની મારી પાસે સત્તા નથી.

“ઉલ્લા કેટલાય મહિનાથી ઘણા માણસો મારી વિરુદ્ધ છાપાંઓમાં લખી રહ્યા છે. હું જાણું છું કે મારી સામે કરવામાં આવતા આક્ષેપો બિનપાયાદાર છે. છતાં આવા જુદા આક્ષેપો છાપાંમાં આવતા હું અટકાવી શક્યો નથી. એ આક્ષેપો મૂકનારાને પણ હું કશું કરી શક્યો નથી. તેમને જવાબ આપવાથી પણ હું પરહેજ રહ્યો છું. છતાં દલીલની ખાતર એમ માની લઈએ કે કોંગ્રેસ જેવી પ્રભાવત્રના બધારણવાળી સંસ્થામાં હોવા છતાં હું કોઈને નુકસાન પહોંચાડી શકું એમ હું તો હું તેઓને મારા તરફથી હૃદયપૂર્વક ખાતરી આપું છું કે જે કોઈને મારી વિરુદ્ધ કોઈ પણ કહેવાનું હોય તે મારા તરફથી નુકસાન થવાનો કરો બધ રાખ્યા વિના એ કહી શકે છે.”

આ બધું ચાલતું હતું તે દરમ્યાન મુખર્ષનાં કેટલાંક છાપાંઓ તો સરદાર તરફથી નરીમાનને થયેલા અન્યાયની ઝુંબેશ ચલાવી જ રહ્યાં હતાં. એટલે તા. ૨૧મીએ માંધ્રીજીએ બહાદુરજીને કાગળ લખ્યો કે,

“હું તમને તરફી આપવા ઇચ્છતો નહોતો અને આ પ્રકરણનાં બધાં કાગળિયા એકલો જ તપાસી જવાનો મારો ઇરાદો હતો. મારો ચુકાદો શ્રી નરીમાનની વિરુદ્ધ આવે તો જ બધો પુરાવો અને મારો ચુકાદો તમે તપાસી જાઓ એવી મારી યોજના હતી. પણ ઝુંબર્ષના ઘણાં છાપાંઓ તો અત્યારથી જ મારા નિષ્પક્ષપણા વિષે શકા ઉઠાવવા મડયા છે, એટલે બધો પુરાવો તમે જ તપાસી જાઓ એમ હું ઇચ્છું છું.”

બહાદુરજીએ એ વસ્તુનો સ્વીકાર કર્યો અને તપાસનું કામ તેમણે જ ઉપાડી લીધું. બંને પક્ષ તરફથી રજૂ થયેલાં નિવેદનો એકબીજાને બતાવવામાં આવ્યાં. તેનો બંનેએ જવાબ આપ્યો. સાક્ષીઓનાં જે નિવેદનો આવ્યાં હતાં

તે પણ અને પહેલે બતાવનામા આગ્યા અને કોઈ સાઠીની સરતપામ અથવા ઠીનટપાસ કરવી હોય તો તેમ કરનાની અને પક્ષને તક આપવામા આવી. પણ અને પમે વિશેષ મૌખિક તપાસ કરવાની ના પાડી એટલે કેસના અંધા કાગળિયા તપાસી જઈ તથા શ્રી નરીમાને પોતાના કેસની લખાણથી દનીયો કરી તે આલગી (સગદાગે તો કની દનીન કરવાની પણ ના પાડી) બહાદુરજીએ પોતાનો ફેસવો આપ્યો.

૨૦

નરીમાન પ્રકરણ — ૨

તપાસ અને ફેમલો

આ કેસમા શ્રી બહાદુરજી તથા ગાધીજીના પચને બે મુદ્દા ઉપર ફેસવો આપવાનો હતો.

(૧) ૧૯૩૪ના નવેમ્બરમા દિલ્હીની વડી ધારાસભા માટેની મુખર્ષીની ચૂટણીમા શ્રી નરીમાને પોતાના વર્તનથી કોંગ્રેસને દગો દીધો હતો કે કેમ ?

(૨) ૧૯૩૭મા મુખર્ષીની ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષના નેતાની ચૂટણીમા સરદારે ગેરવાજ્જી દમાજી વાપરી શ્રી નરીમાનને નેતા તરીકે ચૂટાના ન દીધા એ આક્ષેપમા વજૂદ છે કે કેમ ?

પહેલા મુદ્દામા ફરિયાદી મરદાર હોઈ તે સામિત કરવાની જવાબદારી સ્વાભાવિક રીતે તેમની ઉપર આનવી હતી જ્યારે બીજામા પોતાની ફરિયાદ સામિત કરનાની જવાબદારી શ્રી નરીમાનની રહેતી હતી.

પ્રથમ ૧૯૩૪ની વડી ધારાસભાની ચૂટણીવાળો મુદ્દો લઈશું સરદારનો કેમ પચ સમક્ષ રજૂ કરેની તેનની કેદિયતમા સ્પષ્ટ રીતે મુખયેનો છે અહીં એ કેદિયતનો જ માર આપીશું.

૧૯૩૪ના જુનાઈની ૧૪મી તારીખે સરદાર નાશિક જેલમાથી છુટ્યા કોંગ્રેસ ઉપરથી સરમગનો પ્રતિમધ તાલ્લેતરમા જ ઉઘવી લેવામા આવ્યો હતો. પગનામા મહાસમિતિએ ધારાસભાઓમા જવાનો દાવકમ અપનાવ્યો હતો અને નવેમ્બર મહિનામા વડી ધારાસભાની ચૂટણીઓ થવાની હતી સરકાર માનવી હતી કે કોંગ્રેસને પોતે ચડી નાખી છે અને લોગો હવે એને ટેકા નહીં આપે. કોંગ્રેસે આ ચૂટણીઓ દ્વાર પુરવાર કરવાનું હતું કે મગ દારના સખન દમન જા દેશ કોંગ્રેસને જ પડખે છે એકે લોગેમા ડર્ન નિરન્માદ વ્યાપેલો હતો, જા દિનમાથી કોંગ્રેસ તરફનો પ્રેમ ઓઠો થયે નહોતો. લોકોને ઉત્સાહિત કરવા માટે ચૂટણી થાય તે પહેલા એટલે ૧૯૦૪ના

ઓક્ટોબરમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન મુખર્ષિમાં ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતુ. પણ પાર્લમેન્ટરી બોર્ડના પ્રમુખ ડૉ. અનસારીને તે વખતે પોતાની તબિયતના કારણે યુરોપ જવું પડ્યું. બોર્ડના ઉપપ્રમુખ પંડિત માલવિયાજીએ બ્રિટિશ વડા પ્રધાનના કેમ્પી યુકાદાના પ્રશ્ન અંગે કોંગ્રેસ મહાસભિતિ સાથે મતભેદ થવાથી બોર્ડમાંથી રાજીનામું આપ્યું. બોર્ડના બીજા એક અગ્રગણ્ય સભ્ય શ્રી અણે પંડિતજીના પક્ષમાં ભળ્યા. એટલે કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે આ ચૂંટણીઓનો બંધો ભાર સરદાર ઉપર આવી પડ્યો. તેમાં તેમને શ્રી ભુલાભાઈ દેસાઈ, શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ વગેરેની સારી મદદ હતી. પણ ચૂંટણીઓમાં જો નિષ્ફળતા મળે તો આખા દેશને માટે એ ઘટના આફતરૂપ થઈ પડે એમ હોવાથી, એ બંધા ઉપર ભારે જવાબદારી હતી અને તેથી એમને ખૂબ તકે-દારી રાખવાની હતી.

દૂટીને બહાર આવતાં જ શ્રી નરીમાને સરદારને કહ્યું કે મુખર્ષિશહેરમાં વડી ધારાસભાની બે બેઠકો હોવા છતાં હું એકલો જ બિંબો રહેવાનો છું. આપણે બંને બેઠકો માટે હરીદાઈ કરીએ તો ફતેહ મળવાનો સંભવ નથી. બીજા પક્ષના ઉમેદવાર સર કાવસજી જહાંગીર છે. એટલે મુખર્ષિમાં કશી રસાકસી થશે નહીં.

સરદારે તરત મતદારોની યાદી તપાસી લીધી. તે ઉપરથી તેમને લાગ્યું કે જો બરાબર મહેનત કરવામા આવે તો બંને બેઠકો કબજે કરવામાં કંઈ હરકત આવે એમ નહોતું એટલે શ્રી ભુલાભાઈ, શ્રીમતી નાયડુ વગેરે સાથે મસક્ત કરી તેમણે ડૉ. દેશમુખને જિખા થવાનું કહ્યું. તેમણે હા પાડી. મુખર્ષિની પાર્લમેન્ટરી બોર્ડે તા ૧૬મી જુલાઈએ શ્રી નરીમાન તથા ડૉ. દેશમુખનાં નામ કોંગ્રેસ તરફના ઉમેદવાર તરીકે સ્વીકાર્યાં અને અખિલ ભારતીય પાર્લમેન્ટરી બોર્ડે તા. ૨૯મી જુલાઈએ તેમના નામ મંજૂર રાખ્યાં. આમ શહેરની બંને બેઠકો માટે કોંગ્રેસના બે ઉમેદવારો બિખા મળવાનું નક્કી થયું કે તરત જ શ્રી નરીમાનનો આ ચૂંટણીમાંથી રસ બીડી ગયો એમ સરદારને અને બીજાઓને લાગવા માંડ્યું પોતાનું નામ ખેંચી લેવાના તેમણે બંધાનાં શોધવા માંડ્યાં. ઓક્ટોબરની ૧૧મી તારીખે અપોરના ત્રણ વાગ્યા પહેલાં ઉમેદવારીપત્રો નોંધાવી દેવાનાં હતાં. તા ૪થી ઓક્ટોબરે શ્રી નરીમાનને એમનું ઉમેદવારી-પત્ર નોંધાવી દેવાનું કહેવામા આવ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે હું બિંબો રહેવા માગતો નથી કારણ આ ચૂંટણીમા સખત હરીદાઈ થવાની અને તેને લીધે ભારે ખર્ચ પણ થાય તે ઉપાડવાની મારી સકિત નથી. સરદારના કહેવાથી ડૉ. દેશમુખે ચૂંટણીનું આખું ખર્ચ ઉપાડી લેવાનું માથે લીધું એટલે શ્રી નરીમાનનું એ બંધાનું તો સાચું નહીં. તા. ૬મી ઓક્ટોબરે બંનેનાં

ઉમેદવારીપત્રો નોંધાવવા માટે ડો. દેશમુખે પોતાના મિત્ર શ્રી છેટાલાલ સોલિસિટરને આપ્યાં. મતદારોની યાદીમાં ' કે. એફ. નરીમાન, ૪૫, એસ્કોલેનેડ રોડ,' એ પ્રમાણે નોંધ હતી. જ્યારે ઉમેદવારીપત્રમાં નરીમાનનું સરનામું રેડીમની ટેરેસીસ, એ પ્રમાણે લખેલું હતું, એટલે કલેક્ટરે સરનામું સુધારવા માટે ઉમેદવારીપત્ર પાછું આપ્યું. ડો. દેશમુખે શ્રી નરીમાનને ફોન કરીને જણાવ્યું કે મતદારોની યાદીમાં સરનામું જુદું છે, માટે કંઈ જુદાં ચર્ચ થતી હોય તો તેની તમે ખાતરી કરી લો. શ્રી નરીમાને જવાબ આપ્યો કે 'મેં' તપાસ કરી લીધી છે અને મતદારોની યાદીમાં 'જપાયેલું' સરનામું ખરાબર છે, માટે એ પ્રમાણે મારું ઉમેદવારીપત્ર નોંધાવી દો. તે ઉપરથી શ્રી છેટાલાલે ઉમેદવારીપત્રમાં મતદારોની યાદી પ્રમાણેનું સરનામું લખીને તે ઉપર શ્રી નરીમાનની સહી લઈ ઉમેદવારીપત્ર તા. ૮મી કે ૯મીએ નોંધાવી દીધું. પછી શ્રી નરીમાને ખાલુ' બહાનું કાઢવા માંડ્યું. તેમણે તા. ૮મીએ સરદારને કાગળ લખ્યો કે જ્યક્ષપુરના શ્રી મિશ્રની ધારાસભાના સભ્ય થવા માટેની ગેરલાયકાત દૂર કરવામાં આવતી ન હોવાથી આપણો વિરોધ દર્શાવવા બધા કોંગ્રેસ ઉમેદવારોએ ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લેવી જોઈ એ એ પ્રમાણેના વિચારો એમણે 'બોમ્બે કોનિકલ'માં મુલાકાત આપીને જાહેર પણ કરી દીધા. સરદારે શ્રી નરીમાનને પોતાને ત્યાં બોલાવીને 'ખખડા'ના કે તમે આવી ગીને વાતાવરણ બગાડો તહીં. શ્રી નરીમાને કહ્યું કે મધ્ય પ્રાત્રમાંથી શ્રી ગોવિંદદાસ પણ પોતાની ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લેવાના છે. સરદારે શ્રી નરીમાનને જણાવ્યું કે પોતે શ્રી ગોવિંદદાસને ચેતવણી આપી છે કે જો તેઓ ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લેશે તો તેમની સામે શિસ્તના પગલા લેવામાં આવશે જો તમે પણ આટલા મોડા ઉમેદવારી પાછી લેવાનું કરશો તો તમારી સામે પણ શિસ્તના પગલાં લેવામાં આવશે.

મુંબઈમાં ઘણા જવાબદાર માણસો તરફથી સરદારને ચેતવવામાં આવતા હતા કે તમે શ્રી નરીમાન ઉપર વિશ્વાસ રાખશો નહીં. એ સર કાયસજીની સામા કહી ચવાના જ નથી એટલે છે'થી ધડીએ કોઈ ને કોઈ તરફીય કાઢીને તેઓ પોતાનું ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચી લીધા વિના રહેશે નહીં. તા. ૧૦મીએ સાંજે વર્ષો જવા માટે સવા પાંચની ગાડી પકડવા સરદાર બેરીંગ્સ સ્ટેશને પહોંચ્યા. ત્યાં શ્રી નરીમાન ગયા અને સરદારને જણાવ્યું કે મતદારોની યાદીમાં પોતાનું નામ નથી એટલે તેઓ ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચી લેવાના છે સરદારને એકદમ આઘાત લાગ્યો અને પોતાને આપવામાં આવેલી ચેતવણીઓમાં તથ્ય હતું એમ જણાયું. તેમણે શ્રી નરીમાનને પૂછ્યું કે ત્યારે તમે ઉમેદવારીપત્ર નોંધાવ્યું શી રીતે? તેમણે જવાબ આપ્યો કે મતદારોની યાદીમાં " કે. એફ. નરીમાન " એ પ્રમાણે છે.

તેમા સરનામુ જુદુ હોવાથી હમણા જ મને ખમર પડી કે.એ તો મારા ભાઈનુ નામ છે બીજે દિવસે ત્રણ વાગ્યે ઉમેદવારીપત્ર નોધાની દેવાનો છેલ્લો સમય હતો એટલે આટલા થોડા સમયમા બીજે ઉમેદવાર બોલો કરવો એ પણ કમ્બુ કામ હતું છતાં ઝેની ઘડીનો પ્રયત્ન કરવાની ખાતર સરદારે પોતાના દીકરા ડાહ્યાભાઈને મારતી મોટરે જઈ દાર્ડ કોર્ટમાંથી શ્રી જૂનાભાઈને તથા શ્રી મુનશીને બોનારી લાવવા કહ્યું જોઈ શ્રી મુનશીની ઉમેદવાર તરીકેની ગેરલાખગત રદ થવામા આવેલી નહોતી છતાં તેમને મેકેટેંગિયેમા મોટા અમનગરો સાથે સારી ઝોળખાણ હતી એ સરદાર જાણતા હતા એટલે તામડનોમ પૂના જઈ પોતાની ગેરલાખગત દૂર કરાવી બીજે દિવસે ત્રણ વાગ્યા પહેલાં પોતાનું ઉમેદવારીપત્ર નોધાની દેવાનું તેમને સરદારે મ્હુ શ્રી મુનશી પોતાની કેટનીક અગત મુરકેરીઓને મરણે બિમા થવા ધન-હતા ન હતા એ પણ સરદાર જાણતા હતા પણ કોંગ્રેસની આમડનો સનાન હતો એટલે સરદારના બહુ આગ્રહથી તેઓ મારી ગયા સાથે સાથે જ શ્રી જૂનાભાઈ, શ્રી મુનશી તથા શ્રી મયુરાદાસ ત્રિ મજૂની દાજરીમા શ્રી નરીમાને સરદારે સૂચના આપી કે તમારે તમારુ ઉમેદવારીપત્ર કોઈ પણ દિસામે પાછુ ખેચી લેવાનું નથી અધિકારીઓને વાધાબગેલુ લાગે તો બને તેઓ રદ કરે જો તમારુ ઉમેદવારીપત્ર રદ થાય તો જ શ્રી મુનશીએ ઉમેદવારી કરવાની છે આ પ્રમાણે સૂચના આપી સરદાર તો વધાં બિપડી ગયા શ્રી જૂનાભાઈ શ્રી મુનશી તથા શ્રી નરીમાન જૂનાભાઈની ઓફિસે ગયા ત્યાં છોટાનાથ સોલિસિટર પણ હતા શ્રી નરીમાને ગાત કરવા માડી કે મતદારોની યાદીમા મારુ નામ નથી એ વસ્તુની મને આજે જ ખમર પડી શ્રી છોટાલાલ સોલિસિટરે તરત જ એનો વિરોધ કર્યો કે તમને તા ૬ઠ્ઠીએ સરનામુ જુદુ હોવાની ફાઇનથી ખાર આપવામા આની હતી તમે ડો દેશમુખને મ્હુ કે મે મતદારોની યાદી જોઈ લીધી છે અને તેમા આપેનુ સરનામુ મરોમર છે તે ઉપરથી મતદારોની યાદી પ્રમાણે સરનામુ ભરી ઉમેદવારીપત્ર ઉપર મે તમારી સહી લીધી અને કનેક્ટરને ત્યાં જઈ હુ તે નોધાની આ મે શ્રી નરીમાને આનો મ્શો જનામ આરો નડી

તે જ દિવસે સાજે શ્રી મયુરાદાસ ત્રિકમજી શ્રી મુનશીની ઓફિસમા ગયા અને જણા યુ કે કોઈ ઉમેદવારનું નામ નડી ધાગસભાના મતદારોની યાદીમા ન હોય પણ પ્રાતિક ધારામજાના મતદારોની યાદીમા હોય તો ચૂટણીના નિયમો પ્રમાણે તે વડી ધાગસભા માટે ઉમેદવારી મરી શકે છે, માટે પોતાના ખરા સરનામા સાથે શ્રી નરીમાને બીજુ ઉમેદવારીપત્ર ભરવુ જોઈએ

શ્રી મુનશીએ તે જ રાતે પૂના જતા ડાપડી બંધ પોતાની ગેરલાયખત દૂર કરાવી અને તેનો શ્રી હોળાજાનને તાર કર્યો એટલે બપોરે બાર વાગ્યે તેઓ શ્રી મુનશીનું ઉમેદવારીપત્ર લગ્ના કનેક્ટરની ઓફિસમા ગયા ત્યાં ડો દેશમુખ તથા શ્રી સાહેની સાથે શ્રી નરીમાન પણ આપ્યા હતા પોતાનું ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચી લેના તથા અનામત મુદ્દેની રકમ ઉપાડી લેવાની વાત કરતા આ ત્રણે જણે તેમને સમજાવવા માડ્યું કે મરદારે તમને ઉમેદવારીપત્ર પાછું ન ખેંચી લેવાની મુચના આપી છે તે પ્રમાણે પહેલું ઉમેદવારીપત્ર પાછું ન ખેંચી લેા એમનું જ નહી પણ ખીલુ ઉમેદવારીપત્ર તમારું ખરું સરનામું આપીને પ્રાતિક ધારાસભાના મતદારોની યાદીમા તમારું નામ છે એ નિયમની રૂએ ભરેા પણ શ્રી નરીમાને માન્યું નહી તેઓ તો પોતાનું ઉમેદવારીપત્ર અને ડિપોઝિટ રકમ પાછા લેવાનો કાગળ લખીને લેતા આન્યા હતા તે તેમણે કનેક્ટરને આપ્યો અને ખીલુ ઉમેદવારીપત્ર ભરવાની ના પાડી ત્યાંથી ચાલી ગયા હવે એ કહે છે કે મે ખીલુ ઉમેદવારીપત્ર આપના મારેલું પણ કલેક્ટરે કહ્યું કે જે માલુસ એક વાર ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચી લે તેનું ખીલુ ઉમેદવારીપત્ર લઈ શકાય નહી ડો દેશમુખ, શ્રી સાહે તથા શ્રી હોળાજાન ત્રણે મહે છે કે અમે આગ્રહ કર્યો હતા શ્રી નરીમાન ખીલુ ઉમેદવારીપત્ર આપ્યા વિના આન્યા ગયેલા મરદાર તો ૧૪મી ઓક્ટોબરે વધાર્થી પાછા મુમર્ષ આન્યા ત્યારે શ્રી નરીમાને તેમને આ જ વાત મ્હી સરદારે મ્હું કે કલેક્ટરે તમારું ખીલુ ઉમેદવારીપત્ર લેવાની ના પાડી હોય તો તો આખી ચૂટણી ૨૬ થાય માટે તમે સરકારમા તાર ખરીને કલેક્ટરના આ કૃત્ય સામે તમારો વિરોધ નોધાવો તે વખતે શ્રી બૂનાભાઈ સરદારને ત્યાં મેઠા હતા તેમણે તારનો મુસદ્દો ધડી આપ્યો તે લઈને શ્રી નરીમાન ગયા રાત્રે નવ વાગ્યે સરદારે એમને ફોન કરીને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે નિયમોની ચોપડી મારી પાસે નહી હોવાથી તું નિયમો જોઈ શક્યો નથી અને તેથી તાર કર્યો નથી રાત્રે દસ વાગ્યે શ્રી કુનશીને ત્યાંથી સરદારે નિયમોની ચોપડી મગાની અને શ્રી મગજદાસ મહેતા સોનિસિટર તથા ડો ઝીલ્લાભાઈ દેસાઈની સાથે શ્રી નરીમાનને ઘેર ગયા તેઓ તાર કરના રાત્ર ન જણાયા પણ સરદારે આગ્રહ ખરીને તેમની પાસે તાર લખાવ્યો આ વખતે રાતના અગિયાર વાગ્યા હતા શ્રી નરીમાને કૂટે પેટે સરદારને કહ્યું કે હવે તાર તમે જ મોકલી દેજો તે પ્રમાણે જનરલ ટેલિગ્રાફ ઓફિસે બંધ સરદાર વગેરેને તાર રવાના કર્યો તો ૧૫મી ઓક્ટોબરે બપોરે બધા ઉમેદવારીપત્રોની છે ની તપાસ ચવાની હતી ત્યાં શ્રી મુનશીએ શ્રી નરીમાનના ઉમેદવારીપત્રનો ધનકાર કરવા સામે વાધો ઉઠાવ્યો ત્યારે કલેક્ટરે જવાબ

આપો કે, શ્રી નરીમાનના ઉમેદવારીપત્રનો ઇનખર કઠવામા આપ્યો જ નથી તેમણે પોતે જ પોતાનુ ઉમેદવારીપત્ર પાધુ ખેચી લીધુ છે તમે કહો છો તે પ્રમાણે તેમણે ખીજુ ઉમેદવારીપત્ર ગ્જૂ કર્યું નથી રગ્જૂ કર્યું હોત તો તે લેવાની અમે ના પાડી રાખીએ ની અને અમે ના પાડી દોત જ નહી

વર્ધાથી આપ્યા પછી શ્રી મુનશીને કનેક્ટરે આપેના જવામની દખીકત અને શ્રી નરીમાનના વર્તન ઉપર 'બોમ્બે કોનિન્ન' વગેરે ડાપાઓની ઠીકા બેઈ સરદારે શ્રી નરીમાનને બોનાનીને કહ્યુ કે તમે કોંગ્રેસની બદનામી થાય એવુ અને તમારા જેવા આગેવાન કોંગ્રેસીને જુદા કહેવાની કનેક્ટરને તક મળે એવુ થુ કામ કર્યું ? ત્યારે શ્રી નરીમાને પોતે સાચા હોનાનુ અને કનેક્ટર ખોટો હોનાનુ સરદારને ફરી કહ્યુ સરદારે કહ્યુ કે તમે શ્રી છોટાવાન સોનિસિટ, ડો દેરામુખ તથા ડો સાહે એ તથુ જથુની એફિડેવિટો (પ્રતિજ્ઞા ઉપર કરેલા નિવેદનો) લાવો શ્રી નરીમાને લાનવાનુ કપ્પૂન કર્યું પણ લાન્યા ની સરદારે પોતાની ખાતરી કરવા એ ત્રણે જથુને પૂછી બેયુ તેના જવામમા તેમણે કહ્યુ કે શ્રી નરીમાનની વાત તદ્દન ખોગી છે અને કનેક્ટરની સાચી છે

ગાંધીજીએ કરેની પુરાનાની માગણીના જવામમા શ્રી છોટાલાલ સોનિસિટરે તા ૨૭-૮-'૩૭ના રોજ ગાંધીજીને જે નિવેદન લખી મોકલ્યુ તેમા એ વિષે નીચે પ્રમાણે લખીંત છે

૧૦૩૪ના ઓક્ટોબરની ૧૧મી તારીખે અગાઉ કરેલી ગોઠવણ મુજબ શ્રી મુનશીનુ ઉમેદવારીપત્ર નોધાવવા હુ કનેક્ટરની ઓફિસે ગયા હુ ત્યા ઉતો તે વખતે શ્રી નરીમાન ડો દેરામુખ તથા ડો સાહે ત્યા આવ્યા શ્રી નરીમાન પોતાનુ ઉમેદવારીપત્ર તથા અનામત રમ્મ પાછી ખેચી લેવાની ઠાપ કરેલી અરજી પોતાની સાથે લઈ આવ્યા હતા અમે એમને તેમ કરવાની ના કહી ડો સાહેએ તો એમ પણ કહ્યુ કે વડી ધારાસભાના મતદારોની યાદીમા તમારું નામ ન હોય પણ પ્રતિ ધારાસભાના મતદારોની યાદીમા હોય તો તમે વડી ધારાસભાની ઉમેદવારી કરી શકો છો આવુ બન્યાનો શ્રી વિહુલભાઈ ખટેલનો કેસ બહુનિા છે અને બધા ન્ના નિયમની ચર્ચા કરવા મેકેટર પાસે ગયા ક્વેક્ટરે કહ્યુ કે મારી ફરજ તે ઉમેદવારીપત્રો લઈને નોધવાની નિયમના અર્થ' વિષે હુ કશી સનાહ આપી શક નહી અમે શ્રી નરીમાનને ફરી આચ્ઠ કર્યો કે તમારુ પહેલુ ઉમેદવારીપત્ર પાધુ ન ખેચી લો એટલુ જ નહી પણ પેલા ખીબ નિયમ પ્રમાણે નવુ ઉમેદવારીપત્ર આપો શ્રી નરીમાને અમારી વાત માની નહી તેમણે કહ્યુ કે મારુ પહેલુ ઉમેદવારીપત્ર દફતરે રહે તો મે દેખવારી ગુનો કર્યો ગણાય અમારા અવિશય આચ્ઠ છતા શ્રી નરીમાને ખીજુ ઉમેદવારીપત્ર રગ્જૂ કર્યું નહી '

ડો. દેશમુખ ગાંધીજીને આપેલા પોતાના નિવેદનમાં આ વિષે જણાવે છે કે,
 “ઉમેદવારીપત્રે નોંધવાને ઉદ્દેશ દિવસે તા. ૧૧-૧૦-૩૪ના રોજ
 શ્રી નરીમાન મારી પામે આદીને કહેવા લાગ્યા કે મતદારોની યાદીમાં એ નામ
 છે તે તો મારા બાઈનું છે. અને માટે નામ મતદારોની યાદીમાં નથી. તેઓ
 પોતાની સાથે ઉમેદવારીપત્ર પાતું એવી લેવાની અરજ લઈને આવ્યા હતા. હું
 અને ડો. સાહે શ્રી નરીમાનની સાથે કલેક્ટરની ઓફિસે ગયા. ત્યાં અમને
 શ્રી ઊદાસાય સોલિસિટર મળ્યા.”

ત્યાર પછી તેમણે અને ડો. સાહેએ શ્રી ઊદાસાય સોલિસિટરના નિવેદન
 મુજબ હકીકત જણાવી.

પછી તરત કોંગ્રેસ ભરાવાની હતી એટલે તે પૂરી રાજ ત્યાં મુધી
 આગળ કાંઈ બન્યું નહીં. કોંગ્રેસ પૂરી થયા પછી સરદાર ઉત્તર દિંદના
 પ્રવાસે ગયા હતા ત્યાંથી તા. ૧૦મી નવેમ્બરે પાછા આવ્યા, ત્યારે તેમણે
 જોયું કે શ્રી નરીમાન અથવા તો મુખર્જીની પ્રાંતિક કોંગ્રેસ કમિટી, ડો. દેશમુખ
 અને શ્રી મુનશીને ચૂંટણીમાં મદદ કરવા માટે કશું જ કરતી ન હતી.
 તા. ૧૧મી નવેમ્બરના ‘કેસરે દિંદ’માં શ્રી નરીમાને લખેલા કાગળ ઉપરથી
 તેઓનું વસંધુ જણાઈ આવતુ હતું :

“આજના ‘ભવેશ્વર’ના અમલોખમાં મારી ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો
 છે કે, હું પારસી ઉમેદવાર સર કાવસજીને ઘર મળે એવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું.
 મેં પારસી મતદારોને એવું કહ્યું જ નથી કે તેમણે સર કાવસજીને મત ન
 આપવા. મેં તો એમ કહ્યું છે કે તેમણે એકલા પારસી ઉમેદવારને જ બધા મત
 આપવાને બદલે થોડા મત બિનપારસી ઉમેદવારને પણ આપવા, જેથી લોકોમાં
 પારસીઓ કોમવાદી છે’ એવો અભિપ્રાય ન બંધાય. મારા આ કહેવાને વિકૃત
 અર્થ કરીને એવું કહેવામાં આવે છે કે મેં પારસી મતદારોને એવી અપીલ કરી
 છે કે તેઓ સર કાવસજીને વિશ્વસ્ત્ર મત ન આપે. આ વસ્તુ બરાબર નથી.”

મુખર્જી પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ તરીકે અને મુખર્જી પ્રાંતની પાલ્કમેન્ટરી
 બોર્ડના ચેરમેન તરીકે શ્રી નરીમાનની તો યોગ્યતા ફરજ હતી કે પારસી
 મતદારોને એવી અપીલ કરવી જોઈએ કે તેમણે કોંગ્રેસી ઉમેદવારોને જ
 મત આપવા. આ જાતની અપીલ બહાર પાડવા માટે સરદારે શ્રી મથુરાદાસ
 ત્રિકમજી મારફત શ્રી નરીમાનને કહેવડાવ્યું પણ ખરું. પણ તેમણે એવી
 અપીલ બહાર પાડવાની ના પાડી.

તા. ૧૪મી નવેમ્બરે ચૂંટણીને દિવસે સરદાર આખો દિવસ ચૂંટણીના
 બધાં મથકો ઉપર ફરતા હતા સાંજે ચાર વાગ્યે દાદર મથક ઉપર ગયા ત્યાં
 તેમને કહેવામાં આવ્યું કે એ વાગ્યે શ્રી નરીમાન અહીં આવીને બધા સ્વયં-
 સેવકોને એવી સૂચના આપી ગયા છે કે બીજા લતાઓમાં શ્રી મુનશીને ખૂબ
 મતો મળ્યા છે માટે અહીં બધા મતદારોએ પોતાના બંને મત ડો. દેશમુખને જ

આપના એમ કહેવું. આ સૂચના પાછી ખેંચાવવા શ્રી મુનશી તરફથી કામ કરનાર તેમના એજન્ટોએ શ્રી નરીમાનને સમજાવવા બહુ પ્રયત્ન કર્યા પણ શ્રી નરીમાને માન્યું નહીં. શહેરમાં પણ સખત અકવા ચાલી કે ડો. દેશમુખને દાદરમાં બંને મત અપાવીને શ્રી મુનશીની રિયલિટી નરીમાને બહુ બગાડી છે.

તા. ૨૨મી નવેમ્બરે ચૂંટણીનું પરિણામ જાહેર થયું ત્યારે શ્રી નરીમાને આપેલી આ સૂચનાથી કોંગ્રેસને તેમણે કેટલું નુકસાન કર્યું હતું તેનો ખ્યાલ આવ્યો. પરિણામ નીચે પ્રમાણે આવ્યું :

ડો. દેશમુખ ૧૯,૮૭૨ મત

સર કાવસજી ૧૮,૧૪૦ મત

શ્રી મુનશી ૧૭,૦૧૫ મત

આ પરિણામ ઉપરથી ચોખ્ખું દેખાય છે કે દાદર મથકે શ્રી નરીમાને આપેલી સૂચનાથી ગરબ ન થઈ હોત તો ડો. દેશમુખ અને શ્રી મુનશી, બંને કોંગ્રેસ ઉમેદવાર ચૂંટાઈ જત અને સર કાવસજી રહી જત. કારણ મતદાનનું પૃથક્કરણ કરતાં એમ જણાયું હતું કે દાદરમાં ડો. દેશમુખને ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ ખેવડા મત મળ્યા હતા. હાપાંઓમાં પણ શ્રી નરીમાન ઉપર આ વિષે બહુ સખત ટીકાઓ થઈ

ડિમેન્બર મહિનામાં એક વાર શ્રી નરીમાન શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીને લઈને સરદાર પાસે ગયા અને ફરિયાદ કરી કે શ્રીમતી લીલાવતી તેમના ઉપર આરોપ મૂકે છે કે ગર્ભ ચૂંટણીમાં મેં જ શ્રી મુનશીનું બગાડ્યું છે. આ ઉપરથી સરદારે શ્રી નરીમાનને સાફ સાફ સંભળાવ્યું કે “શ્રીમતી લીલાવતી શું ખોટું કહે છે? ચૂંટણીઓમાં તમે જે ભાગ લેજો છે તે મારી તો સમજમાં જ આવતો નથી તમે કોંગ્રેસને દગો દીધો છે એ નિર્ણય ઉપર આવવા સિવામ ખીજે વિકલ્પ મારી પાસે નથી. તમે આવી ખરાબ રીતે ન વર્ત્યા હોત તો સર કાવસજી વડી કાવત નહીં માટે આ બાબતમાં હવે તમારે તો ઠાઈની સામે ફરિયાદ કાઢવાપણું છે જ નહીં ” આ બધું સરદાર એમને સંભળાવના હતા ત્યારે આ આગળની તપાસ થી જોઈએ એવો એક હરફ પણ તેમણે ઉચ્ચાર્યો નહીં.

૫મી ૧૯૩૫ના માર્ચમાં મુજર્ષ કોર્પોરેશનના મેમ્બરની ચૂંટણી વખતે પ્રો. કે. ટી. શાહે શ્રી નરીમાનને મત આપવાની ના પાડી, એમ કહીને કે, વડી ધારાસભાની ગર્ભ ચૂંટણી વખતે તમે સીધી રીતે વર્ત્યા નથી. તમારા વર્તન બાબત જાહેર તપાસ ન થાય ત્યાં સુધી હું તો તમને મત આપુ જ નહીં. શ્રી નરીમાને મેમ્બરની ચૂંટણી પૂરી થઈ ગયા પછી આવી તપાસ

સ્વીકારવાનું કમ્પ્લેન કર્યું પણ મેંવર ચૂટાઈ ગયા પછી તેઓ એ વાત ખૂલી જ ગયા !

સરદારે પોતાની કેફિયતના અતમા શ્રી નરીમાન ઉપર નીચે પ્રમાણે ચોક્કસ આક્ષેપો મૂક્યા

૧ મુખઈ સહેરની જે બેડકામાથી એક મિનકાચેસી ઉમેદવાર સર કાવસજી માટે ખુશી રહેતી હતી ત્યાં મુખી બીજી બેડક માટે બિમા રહેવા શ્રી નરીમાન તૈયાર હતા

૨ પણ બને બેડકા માટે કોચેસના ઉમેદવારો બિમા કરવાનું નક્કી થયું ત્યારથી શ્રી નરીમાનનો ચૂટાળીમાથી રસ ઠીક થયો

૩ ૧૮૭૪ના જુનાઈમા ઉમેદવાર તરીકે તેમનું નામ નક્કી કરવામા આવેલું હોવા છતાં ચૂટાળી માટે કામ કરવાનો તેમને ઠીકો પ્રયત્ન કરીશો નહી

૪ સર કાવસજીને હસવવાની ખાતર તેમણે ઉમેદવાર તરીકે પસંદ કરવામા આવ્યા છે એવું તેઓ પૂરેપૂરું જાણતા હોવા છતાં તા ૧લી ઓક્ટોબર પછી પોતાની ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લેવાના તેમણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા

૫ ચૂટાળી બખને લઈવાને માટે ખર્ચની તેમને ખાતરી અપાયા છતાં તેમણે પોતાની ઉમેદવારી કામચ રહે તે માટે કરા સક્રિય થયા બધાં નહી

૬ મત-નોંધની યાંત્રીમા 'જય એસ્લેનેડ રોડ' એ સરનામું પોતાનું નથી એવું જાણતા હોવા છતાં ડો દેરામુખ તથા શ્રી ઠાળલાન સોલિસિટરને એમ માનવાને કારણ આખું કે એ સરનામું પોતાનું છે અને એ પ્રમાણે શ્રી ઠાળલાને ઉમેદવારીપત્ર બધું તેના ઉપર પોને સહી કરી આપી

૭ ઠીક છેલ્લી મિનિટે પોતાનું ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચી લઈને તેમણે કરાદાપૂર્વક કોચેસની પ્રતિજ્ઞાને કુંકો માર્યો

૮ તેમનું ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચી નહી લેવાની મારી ચોક્કસ સૂચના હોવા છતાં તેનો તેમણે હચોક ભગ કર્યો

૯ વગી ધારાસમાના મતદારોની યાદીમા પોતાનું નામ ન હોય તોપણ અમુક નિયમ પ્રમાણે તેઓ ઉમેદવારી કરી શકે છે એમ વારવાર કહેવામા આવ્યા છતાં તેમણે પોતાનું ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચી લીધું

૧૦ બીજું ઉમેદવારીપત્ર નોંધાવવાનો પૂરતો સમય અને પૂરતી વક હોવા છતાં તેમણે બીજું ઉમેદવારીપત્ર નોંધાવ્યું નહી

૧૧ શ્રી નરીમાનનું ઉમેદવારીપત્ર છેલ્લી વપાસણીમા નામ નહીં યાય તો જ શ્રી મુનશીએ બિમા રહેવાનું છે એવી સ્પષ્ટ સમજૂતી તેમની સાથે થયેલી હતી તેનો ભગ કરીને તેમણે વિશ્વાસભગ કર્યો

૧૨ અધિકારીએલ્યે તેમનું ઉમેદવારીપત્ર સ્વીકારવાની ના પાડેલી નહી હોવા છતાં તેમણે બીજું ઉમેદવારીપત્ર આપેતું જ નહોતું અને મને તથા લોકોને ખોટી રીતે એવું મનાવું કે તેમણે બીજું ઉમેદવારીપત્ર બધું છે

૧૩ કોચેસ ઉમેદવારને ટેકો આપવાની પારસી કોમને અપીલ કરવાનું તેમને કહેવામા આવ્યું છતાં તેમણે એમ કરવા ના પાડી

૧૪. ચૂંટણીના કામમાં કરો સક્રિય ફાળો નહીં આપેલો હોવા છતાં અને ચૂંટણીની આખી લડત બે ઉમેદવારો વચ્ચે મારા ગાળામાં હોવા છતાં ચૂંટણીને દિવસે મતદાનમાં તેમણે બિનજરૂરી દબલ કરી અને દાદરમાં કાર્યકર્તાઓને સૂચના આપી કે બને મત એક જ ઉમેદવારને આપવાનું મતદારોને કહેવું.

૧૫. આ સૂચના ફેરવવાને તેમને વારવાર કહેવામા આવ્યા છતાં તેઓ પોતાની સૂચના રદ કરવા ફરી દાદર ગયા જ નહીં.

૧૬. આને પરિણામે એક કોંગ્રેસ ઉમેદવારની દાર થઈ અને જે બિન-કોંગ્રેસી ઉમેદવારનો સામનો કરવા માટે શ્રી નરીમાનને ખાસ બિલા કરવામાં આવ્યા હતા તે ફાળી ગયા.

આ બધાં કારણોથી મારો શ્રી નરીમાન ઉપર આરોપ છે કે એક જવાબદાર કોંગ્રેસી તરીકે, મુબઈ પ્રાંતિક કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે, મુબઈ પ્રાંતિક પાર્ટીમેન્ટરી ખોડના ચેરમેન તરીકે અને કોંગ્રેસે બિલા કરેલા એક ઉમેદવાર તરીકે શ્રી નરીમાને જે ફરજ બાબતની જોઈતી હતી તે બંધવધામાં ગણી રૂક કરી છે.

આ આરોપોનો શ્રી નરીમાને જે જવાબ આપ્યો તેમાં ઘણી વસ્તુઓ અપ્રસ્તુત અને દસ્તાવેજ હકીકતથી વેગળી છે. એ બધી અહીં ન આપતાં તેમના જવાબના મુખ્ય મુદ્દા જ આપીશું. તેમણે એક વસ્તુ તો એ કહી છે કે સરદારે મને સૂચના આપ્યા છતાં મેં મારું ઉમેદવારીપત્ર એટલા માટે પાછું ખેંચી લીધું કે જે હું તેમ ન કરું તો ઉતરપિંડી કર્યાના અને મારા બાઈને બદલે ખોડી રીતે મારું નામ ચલાવવાના ફાળદારી ગુનાને પાત્ર થાઉં. મારું ખીલું ઉમેદવારીપત્ર મેં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને આપવા માંડેલું, પણ એક ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચી લીધા પછી ખીલું ઉમેદવારીપત્ર ન આપી શકાય એમ કહી તેણે લેવાની ના પાડી તેથી એ મેં પાછું લીધેલું. ઉમેદવારી-પત્રોની છેલ્લી તપાસણીને દિવસે મેં ઉમેદવારીપત્ર આપ્યું જ નથી એમ કલેક્ટરે કહેલું તે, ઠા તો આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને મેં ઉમેદવારીપત્ર આપવા માંડેલું એ વાત એ જાણ્યો ન હોવાથી કહ્યું હોય, અથવા તો કાયદેસર પગલાં લેવાની મેં નોટિસ આપેલી હોવાથી તેમથી બચવાને ખાતર કહ્યું હોય. આ ઉપરાંત પણ મારું ખીલું ઉમેદવારીપત્ર કાયદેસર હોવાનું શંકાસ્પદ તો છે જ મેં 'જામેજમશેદ'માં જે કાગળ લખેલો તે એટલા માટે કે હું જે પારસીઓને એમ કહું કે તમે સર કાવસજીને મત આપશો જ નહીં અને એકલા કોંગ્રેસી ઉમેદવારોને જ આપજો તો તેઓ કોંગ્રેસ ઉપર છેડાઈ પડે અને એકલા સર કાવસજીને જ મત આપે હું પારસીઓનું માનસ જાણ્યો હોઈ મેં તેઓને બિનપારસીને પણ થોડા મત આપવાની વાત કરી જેથી કોંગ્રેસી ઉમેદવારને એમના કેટલાક મત મળે ચૂંટણીમાં સર કાવસજી જીતી શકે તેટલા ખાતર મેં મારી ઉમેદવારી કોઈ પણ રીતે રદ થાય એવી તંજવીજ કરી એવો મારા ઉપર આરોપ મૂકવામા આવે છે, પણ હકીકત

તો એ છે કે હું જો ઉમેદવાર તરીકે જિભો રહી શકવો હોત તો સર
કાનસજીને ચૂંટાનાનું વધારે સહેલું થઈ પડત તેમના કાર્યમર્તાઓ અને સર
કાનસજી પોને પણ એવું માનતા હતા પહેલાની ચૂટણીઓનો અનુભવ એવો
છે કે જો હું જિભો રહું તો સાથી કોંગ્રેસી ઉમેદવારને મત અપાવનાનો ગમે
તેટલો પ્રયત્ન કરનામા આવે તોપણ મને જ કોંગ્રેસના એટલા બધા મત
મળે કે બીજા કોંગ્રેસી ઉમેદવારની સ્થિતિ નમળી થાય છે. સ્ત્રી મુનર્ષ ધારા
સભાની ચૂટણીમા મને બીજા ઉમેદવારો કરતા દસ દબાર મત વધારે મળ્યા
હતા. સર કાનસજીને બદલે પારસીઓના વોટ મને વધારે મળે એમ ધારી
તેમની સામે મને જિભો કરવાની સરદારની યોજના હતી એ વાતમા કંઈ
માન્ય નથી કારણ પારસી મનસરોની સખ્યા ફેટની? પાસે અનુભવ એવે
છે કે મને તો હિંદુ મતદારોના જ ઘણા મત મળેના છે ચૂટણીને દિવસે
દાદર મથકે જઈને મેં ડો ફેશમુખને બને મતો અપાવવાનું સ્વયંસેવમને
કહેલું એ વાત પણ તદ્દન ખોળી છે હું જે વાચ્યે દાદર મથકે ગયેલો ખરો
અને ત્યાં મને એમ કહેનામા પણ આ યુ કે શ્રી મુનર્ષને બહુ મતો મળ્યા
ગયા છે એટલે ડો ફેશમુખને મતો અપાવવાની જરૂર છે પણ મેં કહેલું કે
બધાં મથકોએ ચોક્કસ તપાસ કર્યા વિના આવી સૂચના મારાથી અપાય
નહી મારી સામે આ આક્ષેપ તો એટલા માટે જિભો કર્યાનું જણાય છે કે
શ્રી મુનર્ષના એજન્ટો એના શ્રી મુનર્ષને જ મત મળે એના પ્રયત્ન કરી
રહ્યા હતા અને મુનર્ષની મોટરગાડીએ પણ એના પાટિયા સાથે ફરતી
હતી કે “મુનર્ષને મત આપો” મેં મુનર્ષની મોટરોમાથી આવા પાટિયા
ઉતરાની નાખ્યા અને “કોંગ્રેસને મત આપો” એના પાટિયા મુકાબ્યા તેથી
શ્રી મુનર્ષ અને તેમના એજન્ટો મારી ઉપર ત્રિશયેલા ચૂટણી માટે મેં
બરાબર કામ નથી કર્યું એવો મારા ઉપર આક્ષેપ છે તે બાબતમા મારે
કહેવું જોઈ એ કે ઓક્ટોબરના છેલ્લા અવાડિયામા મુબઈમા કોંગ્રેસનું
અધિવેશન ભરાવાનું હતું સ્વાગત સમિતિનો હું પ્રમુખ હોઈ મારા ઉપર
કામનો બોજો એવો બધો રહેતો કે હું છૂટો હોઉ અને જેટલો વખત
આપી શકું તેટલો વખત ચૂટણીના મામને અને મારા પોતાના ઉમેદવારીપતની
નોંધણીને પણ આપી શકેનો નહી વળી કામની શિથિલતાનું કારણ પેસાનો
અભાવ એ પણ હતું સેન્ટ્રલ પાર્ટમેન્ટરી બોર્ડે કંઈ પણ મદદ આપ્યા વિના
આના ખર્ચાળ ચૂટણીના કાર્યનો ભારે બોજો અમારી ઉપર નાખ્યો હતો
અમે પેસાની માગણી કરી તે ઉપર ખ્યાન આપનામા આ યુ ન હતું

આ છેલ્લી દરીનો સરદારનો ન્વયમ એ હતો કે કોંગ્રેસ તો ૨૮મી
ઓક્ટોબરે પૂરી થઈ હતી અને ચૂટણી તો ૧૪મી નવેમ્બરે હતી એટલે

કામ કરવાના ચોખ્ખા પંદર દિવસ સામે હતા. ખીલું, મુગઈ જેવા શહેરે સેન્ટ્રલ પાલમેન્ટરી બોર્ડ પાસે ચૂંટણીના ખર્ચની આશા રાખી એ બેહદી વાત છે.

સર કાવસજીની સામે ચૂંટણીમાં પોતે કામ કરેલું તેનો મોટો પુરાવો શ્રી નરીમાન એ આપે છે કે,

“સર કાવસજીના માણસો તરફથી કેટલાક મરી ગયેલા માણસોના બોલા મનો નંખાવવાનો પ્રયત્ન થયેલો. તેનો પુરાવો મેં પકડી પાડેલો, જે પાંચ પારસી જીવાનોએ આવા બોલ મનો નખાવેલા તેમનાં નિવેદનો લઈને હું સરદાર પાસે ગયેલો. ત્યાં શ્રી બૂલાભાઈ તથા શ્રી રાજગોપાલાચારી પણ બેઠેલા હતા. એ ત્રણની આગળ આ નિવેદનોના જોર ઉપર ચૂંટણી રદ કરાવવાની આપણે અરજી કરીએ, એમ મેં દરખાસ્ત મૂકેલી. મારી શરત એટલી જ હતી કે એ પાંચ જીવાનોનાં નામ કોઈ પણ રીતે બહાર ન આવવાં જોઈએ અને તેમના ઉપર ફોજદારી ગુનો કરવાનું કે ખીલું કશું લેખમ ન આવવું જોઈએ. આવી જાતના તમામ લેખમમાંથી તેમને બચાવવાની ખાતરી આપીને જ હું તેમનાં નિવેદનો લાગ્યો હતો. પણ સરદારે અને શ્રી બૂલાભાઈએ ચૂંટણી રદ કરાવવાની અરજી કરવાની વાત સ્વીકારી નહીં.”

આ વસ્તુનો સરદારનો જવાબ એ હતો કે નરીમાનની શરત સ્વીકારીને ચૂંટણી રદ કરાવવાની અરજી કરવી એ મૂખાઈભરેલું હતું. આપણે આરોપ અમે તેવો મૂકીએ પણ પેલા જીવાનો સાક્ષી આપના ન આવે તો કેસ પુરવાર શી રીતે થાય? અમે અછલ્લ ગીરો મૂકી હતી કે કોર્ટમાં પહેલે તબક્કે જીર્ડી જામ એવી અરજી કરવામાં હા લાણીએ?

શ્રી નરીમાનની છેલ્લી દલીલ એ હતી કે ૧૯૩૪ની ચૂંટણીમાં મેં જે કોંગ્રેસને દગો દીધો હતો તો સરદારે તે વખતે મારા ઉપર એ આરોપ મૂકીને એની તપાસ કેમ ન કરાવી? એટલું જ નહીં પણ એવા આરોપની સરદારે મને તે વખતે જ્વલ્લસરખી કેમ ન કરી? ત્યાર પછી પણ જવાબદારીનાં કામો સરદારે મને સોંપેલાં છે. આ બધા ઉપરથી જણાય છે કે ૧૯૩૭માં મને ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષનો નેતા નહોતો ચૂંટાવા દેવો એટલે ૧૯૩૪માં મેં કોંગ્રેસને દગો દીધો એવો આરોપ તેમણે પાછળથી ઉપગ્રન્થી કાઢ્યો છે.

સરદારનો આનો જવાબ એ હતો કે,

“મેં તો શ્રી લીલાવતી મુનશીને શ્રી નરીમાન મારી પાસે લઈ આવ્યા ત્યારે જ તેમની હાજરીમાં આ વસ્તુ કહેલી હતી. પણ શ્રી નરીમાન ઉપર કરી કિન્ને રાખ્યો ન હતો. ૧૯૩૪ની ચૂંટણી વખતના તેમના વર્તનથી તેમનું માપ મેં કાઢી લીધું. એટલે જે કામને માટે તેઓ યોગ્ય હતા એવાં કામ હું તેમને સોંપી રહ્યો. પણ તે વખતના મારા અનુભવ ઉપરથી મેં જોઈ

લીધું કે તેમની કોંગ્રેસ પ્રત્યેની વફાદારી એટલી ચુસ્ત નહોતી કે ખરેખરી કટોકટીને વખતે તેમના હાથમા કોંગ્રેસનું હિત સલામત ગણાય ૧૯૦૭મા ધારાસભાઓમા દાખલ થઈને અને જરૂર પડે તો સત્તા પણ હાથમા લઈને કોંગ્રેસ એક તબક્કા નવો અને બારે જવાબદારીવાળો પ્રયોગ કરતી હતી એવા નાનુક પ્રસંગે નેતા થવાને મને શ્રી નરીમાન યોગ્ય ન લાગ્યા જેઓ મને પૂછતા અથવા મારી સાથે મસાલત કરતા તેમને હું સ્પષ્ટ કહેતો કે શ્રી નરીમાન કોંગ્રેસ પક્ષના નેતા થવાને યોગ્ય અને લાગવા નથી પણ બધા સભ્યોની એમને નેતા ચૂંટવાની ઇચ્છા હોય તો હું તેની સામે વાધો ઉઠાવીશ નહીં.

હવે આપણે આ મુદ્દા ઉપર શ્રી બહાદુરજીએ જે ચુકાદો આપ્યો તે જોઈશું શ્રી નરીમાને ૧૯૩૭ના ઓગસ્ટની ૧૭મીએ તપાસની માગણી કરના કાગળમા ગાંધીજીને લખી જણાવ્યું હતું કે એ તબક્કા જુદી જુદી ખામતોની તપાસ કરવાની છે

(૧) ૧૯૩૪ની વડી ધારાસભાની ચૂંટણી વખતના મારા વર્તન તથા વનજી બાબત અને

(૨) ૧૯૩૭ના માર્ચમા મુમર્દની ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષના નેતાની ચૂંટણીમા સરદારે પોતાની લાગમગ વાપરી અગ્રેષ્ઠ દબાવ્યું કમ્યું કે કેમ એ બાબત

આ બંને મુદ્દા ઉપર પુરાવો આપતા ઘણાં નિવેદનો અમારી (શ્રી બહાદુરજી અને ગાંધીજી) પાસે આવ્યા છે શ્રી નરીમાન તથા સરદાર વલ્લભભાઈને એ નિવેદનો બતાવવામા આવ્યા અને તેમને પૂછવામા આવ્યું કે આ નિવેદનો મોકલનારની સરતપાસ કે બેસતપાસ તમારે કરવી છે કે કેમ? બંનેએ તેમ કરવાની ના પાડી છે એટલે શ્રી નરીમાન તથા સરદારના લેખી નિવેદનો તથા એકબીજાને આપેલા જવાબો તથા સાક્ષીઓએ આપેલા નિવેદનો એટલા પુરાવા ઉપરથી અમારે ચુકાદો આપવાનો રહે છે એટલેથી કંઈ દલીલો કરવી હોય તો તે કરવાનું પણ બંને પક્ષને સહેવામા આવ્યું હતું સરદારે સ્ત્રી દલીલ કરવાની ના પાડી શ્રી નરીમાન મારી સ્વયં આવીને પોતાની દલીલો સ્વી ગયા હતા

‘પહેલાં મુ. વિષે આપની વાત તો નક્કી છે કે, ૧૯૩૪ના જુનાઈની અધ વચમા મુબઈ પ્રાંતીય પાર્ટીમેન્ટરી જોડે’ મુબઈ સહેર તરફથી ધારાસભાના ઉમેદવાર તરીકે શ્રી નરીમાનને અને ડો. દેશમુખને પસંદ કર્યાં એ પસંદગીને અખિત બારનીય પાર્ટીમેન્ટરી જોડે’ તા ૨૨મી જુલાઈએ મન્દૂરી આપી મનદારીના પત્રમા ૧૯૩૪ના જુનાઈની ૧૪મીએ પ્રગ્ઠ કરવામા આવ્યા અને તે ઉપર વાધાઅરજીઓ માગવામા આવી સપ્ટેમ્બરની ૨૯મીએ મતવાનપત્રકો છેવળના નક્કી થઈ ગયા ૧૯૩૪ના ઓક્ટોબરની ૧લી તારીખે સરકારી જેટ મા પ્રસિદ્ધ થયું કે કાથસભા મળે ઉમેદવારી કરનારે ૧૯૩૪ના ઓક્ટોબરની ૧૧મીએ બપોરે ત્રણ વાગ્યા પડેલા પોતાના ઉમેદવારીપત્રો નોંધાવી જવા

‘શ્રી નરીમાન મુમર્દ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ હતા મુબઈ પ્રાંતની પાર્ટીમેન્ટરી જોડેના ચેરમેન હતા અને મુબઈ સહેરના કોંગ્રેસના ઉમેદવાર હતા

આ ત્રણ સ્થાનો તેઓ ધરાવતા હોઈ તેમની પાસેથી સ્વાભાવિક રીતે જ એવી અપેક્ષા રખાય કે મતદારોનાં પત્રકો તેઓ કાળજીપૂર્વક તપાસી ગયા હોવા જોઈએ, ચૂંટણીને લગતા નિયમો તથા ધારાધારણોનો તેમણે કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હોવો જોઈએ, અને કોમિસે પસંદ કરેલા ઉમેદવારો કૃતેદર્શક થાય તે માટે આવશ્યક બધી તૈયારીઓ તેમણે કરી હોવી જોઈએ. આવી અપેક્ષા ન રાખવી એ પોતાની ફરજે બબલવામાં તેમણે અક્ષમ્ય જેદતકરી રાખી એવા આરોપ તેમના ઉપર મૂકવા બરોબર થાય. આમ છતાં થી નરીમાન કહે છે કે મારું નામ મતદારપત્રકમાં નહોતું એની ખબર મને ચૂંટણીને આગલે દિવસે એટલે તા. ૧૦મીએ જ પડી. હવે ડૉ. દેશમુખના નિવેદન પ્રમાણે તેમણે તા.૧૬મી ઓક્ટોબરે શ્રી નરીમાનને ફોન કરેલો કે તમારા ઉમેદવારીપત્રમાં બરેલુ સરનામું અને મતદારપત્રકમાં છપાયેલું સરનામું બરાબર નથી. ડૉ. દેશમુખે એમ પણ કહ્યું કે શ્રી છાયાલાલ ઓક્સિડર જેઓ ઉમેદવારીપત્ર આપવા કલેક્ટરની ઓફિસમાં ગયા હતા તેઓ એમ કહે છે કે કલેક્ટરની ઓફિસમાંથી તેમને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે મતદારની યાદીમાં જે પ્રમાણે સરનામું હોય તે પ્રમાણે ઉમેદવારીપત્રમાં સરનામું હોવું જોઈએ. એક અથવા બે દિવસ પછી શ્રી નરીમાને. મને (ડૉ. દેશમુખને) બરાબર આપી કે એમણે પોતાના સરનામા વિષે ચોકસાઈ કરી લીધી છે. મતદારોની યાદીમાંનું એમનું સરનામું બરાબર છે અને એ પ્રમાણે એમનું ઉમેદવારીપત્ર ભરીને મારે નોંધાવી દેવું.

“ શ્રી નરીમાન મારી સમજ મૂકી રહેલા પોતાના પહેલા નિવેદનમાં કહે છે કે ડૉ. દેશમુખે છેલ્લા દિવસની અગાઉ ચોક્કસ જ દિવસ પહેલાં મને કહ્યું કે તમારા સરનામા વિષે શકા પડે છે. મારે તમે કલેક્ટરને ત્યાં જઈ વખતસર ખાતરી કરી લો. એટલે ૧૧મી ઓક્ટોબરે અથવા તે અરસામાં હું (નરીમાન) ડૉ. દેશમુખ તથા ડૉ. સાહેને સાથે લઈ કલેક્ટરની ઓફિસમાં ગયા અને ત્યાં એક્સિડર કલેક્ટરને મળ્યો. સરદાર વલ્લભભાઈના નિવેદનનો જે જવાબ શ્રી નરીમાને આપ્યો છે તેમા તેઓ કહે છે કે ડૉ. દેશમુખે સરનામા વિષે મને ફોન કર્યો ત્યારે મેં જવાબ આપ્યો કે ‘બહુ સાડુ. (Very well)’ હું વસ્તુ બરાબર સમજ્યો છું કે નહી તેની ખાતરી કરી લેવા તેમણે એ વસ્તુ કરી કહી. ત્યારે મેં જવાબ આપ્યો કે ‘એ બધું બરાબર છે. (It is alright)’ એટલે કે હું તેમનો સંદેશો બરાબર સમજ્યો છું અને જે જરૂરી હશે તે કરી લઈશ. મારા આ શબ્દોનો વિદ્વત અર્થ કરીને સરનામું બરાબર છે એમ કહેવામા આવે છે.

“ હવે શ્રી નરીમાન એમ નથી કહેતા કે તેમણે તપાસ કરી લીધી અથવા તે બધું સરખું કરવાને માટે કાઈ પણ વજનીલ કરી. શ્રી નરીમાન એટલું તો કબૂલ કરે છે કે ૧૯૩૪માં વડી ધારાસભાના મતદાર થવા માટે તેઓ યોગ્ય નહોતા, એ પોને બલુતા હતા. આમ હોવાને લીધે વડી ઓક્ટોબરે ત્યારે તેમને ફોન કરવામા આવ્યો ત્યારે ‘હપ, એર્રાઈવેડ ડાઉ,’ એ સરનામું પોતાના ખાઈતું છે અને પોતાનું નથી એમ તેમણે કેમ ન કહ્યું એ બહુ વિચિત્ર લાગે છે. એ પણ એટલું જ વિચિત્ર લાગે છે કે તેમણે તેને તે વખતે ડૉ. દેશમુખનું ધ્યાન એ વસ્તુ ઉપર કેમ ન દોયું કે પ્રાતિક ધારાસભાના મતદારોની યાદીમા પોતાનું નામ

અને સાચુ સરનામુ આપેતુ છે એ પણ વિચિત્ર લાગે છે કે પોતાના નિવેદનમાં
 હું છે તેમ છે ૧૧મી તારીખે અથવા તે અરસામાં પોતાના ભાઈની ઓફિસમાં
 તેમણે તપાસ કરી ત્યારે ભણ્યુ કે 'જય, એસ્પેનેડ રોડ,' એ પોતાના ભાઈતુ
 સરનામું છે સરદાર વલ્લભભાઈએ તેમને સૂચના આપવી કે પોતાનુ પહેલુ
 ઉમેદવારીપત્ર પાછુ ન ખેંચી લેતુ અને પ્રાતિક ધારાસભાના મતદાનપત્રકમાં પોતાનુ
 નામ છે એ આવારે ખીલુ ઉમેદવારીપત્ર ભર્યુ હવે તા ૧૧મી ઓક્ટોબરે
 શ્રી નરીમાને કલેક્ટરની ઓફિસમાં ખીલુ ઉમેદવારીપત્ર આપ્યુ કે નદી એ તકરારી
 પ્રશ્ન છે શ્રી નરીમાન ખીલુ ઉમેદવારીપત્ર આપ્યાનુ હું જ્યારે ૧૦ ફેરામુખ
 ઠો સાહે, શ્રી ઉપાધ્યક્ષ સોનિસિટર અને કલેક્ટર પોતે, એમ ચારે જણા હું
 છે કે શ્રી નરીમાને ખીલુ ઉમેદવારીપત્ર આપ્યુ નહોતુ પહેલુ ઉમેદવારીપત્ર તો
 શ્રી નરીમાને ધરાદાપૂર્વક પાછુ ખેંચી લીધુ એમ તેઓ કહે છે એની સાથે તેઓ
 કબૂલ કરે છે કે ઉમેદવારીપત્ર ભરવાના નિયમ પ્રમાણે તેઓ એ ઉમેદવારીપત્ર
 રદ કરાવીને તેને બદલે ખીલુ ઉમેદવારીપત્ર દાખવ કરાવી શકતા હતા શ્રી નરીમાન
 એટલુ તો ભણતા હોવા એઈતા હતા કે તેમને એટલા માટે ઉમેદવાર તરીકે નહોતા
 પસંદ કરવામાં આવ્યા કે તેઓ મુળઈના બિનપારસી મતદારોમાં બહુ લોકપ્રિય
 છે પણ ખામ એટલા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા કે કોંગ્રેસ વિરોધી
 પારસી ઉમેદવારની સામે તેઓ ધણા પારસી મતો મેળવી શકે પણ તેમણે તો
 પોતાની ઉમેદવારી જ પાછી ખેંચી લીધી તેમના આ વર્તનથી કોંગ્રેસ પક્ષને
 તેમણે ધાંપી લીધા તે સિવાય ખીલુ શું કરી શકાય ?

"શ્રી નરીમાન પોતાનો અચાવ એ રીતે કરે છે કે કલેક્ટરને ત્યા પોતાનુ
 પહેલુ ઉમેદવારીપત્ર, તેમનુ સરનામુ ખોલુ હોવાની ખબર પડ્યા પછી તેણે રહેવા
 લીધુ હોત તો ઉત્તરપિડીના અને ખીલ માપસને બદલે પોતે ખોટી રીતે રબ્
 થવાના ફેજાદારી શુનાને તેઓ પાત્ર થાવ આ બાબતમાં કાયદો જોતા મને એમ
 લાગે છે કે એક માણસને બદલે ખોટી રીતે પોતે મત આપે તો ચૂટણીના નિયમ
 પ્રમાણે શુનો થાય પણ અહી તો પોતાનુ ખરુ નામ અને ઠેકાણુ ભરીને તેણે
 ખીલુ ઉમેદવારીપત્ર આપવાનુ હતુ એટલે શુનાની રાકાને માટે કારણ જ રહેલુ
 નથી વળા ખીલુ ઉમેદવારીપત્ર જેને આધારે ભરી શકાય તે નિયમના અર્થ" વિશે
 શ્રી નરીમાન રાકા ઉઠાવે છે તેમને જે રાકા હતી તેા તેમણે ખીલ કાઈની
 સનાહ કેમ ન લીધી ? શ્રી નરીમાન બાહોશ અને અનુભવી વકીલ છે તેથી જ કે
 આ રીકા કંટુ છુ આ બધી ઉકીકતો ચોક્કસ એમ સૂચવે છે કે ચૂટણીમાં બિમા
 રહેવાની શ્રી નરીમાનને બિનકુન મરજી જ નહોતી સરદારના વર્ધાથી પાછા
 આવ્યા પછી તા ૧૪મી ઓક્ટોબરે સરકાર ઉપર વિરોધનો તાર મોકલવામાં
 તેમણે જે અલ્લાહ-લા ક્યાં અને ઉવટે પરાણે તાર ઉપર સહી કરી એ ઉકીકત
 ઉપર વિરોધ રીકાની જ્વર નથી "

હવે મીઝે મુને લઈએ એ મુને ઉપર શ્રી નરીમાનની ફરિયાદની
 વિગતો આ પ્રકરણના પહેલા ભાગમાં આરી જાય છે એટલે અહી માત્ર
 શ્રી બહાદુરજીના સુકાદાનો જ સાર આપીશુ શ્રી બહાદુરજી કહે છે કે,

“શ્રી નરીમાને બહુ ધાંત્રું નિવેદન મારી પાસે રહ્યું” છે. તેમના હૃદયનો સાર એ નીકળે છે કે કોમેસી ધારાસભ્યોએ કોને પોતાનો નેતા ચૂંટવો એ બાબત પોતાનો કંઈ પણ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાનો સરદાર વલ્લભભાઈને અધિકાર ન હતો. તે ગમે તેમ હોય. મારી આમળ જે પુસ્કળ પુરાવા રહ્યું. યથા છે તેમથી નેતાની ચૂંટણી બાબતની હકીકતો તારવી કાઢતાં તે બહુ સારી અને સ્પષ્ટ જણાય છે. પુરાવા ઉપરથી એમ લાગે છે કે કોને નેતા ચૂંટવો એ વિષે પહેલો વિચાર શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડે, શ્રી શંકરરાવ દેવ, તથા શ્રી અચ્યુત પદવંધને ૧૯૩૭ના ફેબ્રુઆરીના છેલ્લા અઠવાડિયામાં કર્યો. અને તેમનો અભિપ્રાય એવો થયો કે શ્રી નરીમાન અથવા તો શ્રી મુનશીને નેતા બનાવવા એ યોગ્ય નથી. તેમનો વિચાર સરદાર વલ્લભભાઈને જ નેતા બનાવવાનો હતો અને તેઓ જ ના પાડે તો શ્રી ખેંગરે તેઓ નેતા બનાવવા હઠ્ઠતા હતા. તે ઉપરથી તેમણે શ્રી વલ્લભભાઈને આમલ કર્યો અને પરિત જવાહરલાલજીને તથા મહાત્મા ગાંધીને પણ તેમને કહેવા કહ્યું. પણ સરદારે માન્યુ જ નહી. એટલે તેમને શ્રી ખેરનું નામ સૂચ્યુ અને એમને વિષે શ્રી સરદારને અભિપ્રાય પૂછ્યો. સરદારે કહ્યું કે નેતાની ભારે જવાબદારી ઉડાવવા શ્રી ખેર તૈયાર થતા હોય તો મારો કશો વાંચો નથી. તે ઉપરથી માર્ચની ૨૪, ૩૪ના અરસામાં મુંબઈમાં તેઓ શ્રી ખેરને મળ્યા. પુરાવા ઉપરથી જણાય છે કે શ્રી ખેરને નેતા થવાનું કહેવામાં આવતું હતું તે હકીકતથી શ્રી નરીમાન અબાલુ નહોતા. તે જ અરસામાં શ્રી નરીમાનની સરદાર માથેની વરલીવાળી મુળાકાત થઈ. એ મુળાકાતમાં સરદારે શ્રી નરીમાનને સાફ જણાવ્યું કે તમને નેતા બનાવવામાં આને એ વાતને મારો ટેકો નથી. ૧૯૩૪ની વડી ધારાસભાની ચૂંટણી પ્રસંગે શ્રી નરીમાને જે વર્તન બતાવેલું તેથી એમને વિષે પોતાને અસંતોષ છે એ પણ તેમણે કહ્યું. સાથે સાથે એ પણ જણાવ્યું કે સપ્તા ધારાસભ્યો તમને નેતા બનાવવા હઠ્ઠવા દરો તો હું તેનો સક્રિય વિરોધ કરીશ નહી. પછી ૧૦મી માર્ચે મુંબઈ શહેરના ધારાસભ્યોની સભા થઈ જેના શ્રી નરીમાન પ્રમુખ હતા. એ સભામાં ઠરાવવામાં આવ્યું કે પક્ષના નેતા તથા હોદ્દારોની ચૂંટણી સર્વાનુમતે થવી જોઈએ. વધુમાં એમ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું કે સરદાર વલ્લભભાઈએ કહ્યાંટક તથા મહારાષ્ટ્રના આગેવાનોને મળીને તેમના વિચારો બહુ લેવા, જેથી નેતાની ચૂંટણીની સભામાં સર્વાનુમતે કામ થાય. મુંબઈના આ ઠરાવોની જાણ શ્રી નરીમાને જ સરદારને કરી હતી.

“મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકના સભ્યો તા. ૧૧મી માર્ચે મુંબઈમાં આવ્યા અને સરદારગૃહમાં બેઠકા. સરદારગૃહમાં શું શું બન્યું એ વિષે શ્રી નરીમાને તથા શ્રી દેશપાંડે, શ્રી દેવ તથા શ્રી પદવંધને પોતાના નિવેદનો આપ્યા છે. પણ નરીમાન ત્યાં હાજર નહોતા એટલે મારે શ્રી દેશપાંડે, શ્રી દેવ તથા શ્રી પદવંધનના નિવેદનો ઉપર જ આધાર રાખવાનો રહે છે. તેમના નિવેદનનો મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે જિલ્લાના નેતાઓનો હક હતો તેમ ફરજ પણ હતી કે પોતપોતાના જિલ્લાના ધારાસભ્યોને નેતાની ચૂંટણી બાબત દોરવણી આપવી. આ હક અને ફરજની રૂએ શ્રી નરીમાન, જેમને તેઓ વર્ષોથી ઓળખતા હતા તેમની વિરુદ્ધ

તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો અને પોતાના અભિપ્રાય માટેના કાગળો પણ જણાવ્યા. તેમણે પોતાના નિવેદનમાં જણવ્યું છે કે વર્ધામાં શ્રી ખેરના નામની વાત નીકળી હતી અને પરિત જવાહરલાલજી અથવા ગાંધીજીએ તેમને વિષે નાપસંદગી બતાવી ન હતી મહારાષ્ટ્ર તથા કર્ણાટકના મોળી ભાગના ધાગસભ્યોના નિવેદનો મારી પાસે આવ્યા છે તેઓ દેશપાંડે, દેવ અને પુવર્ધનની વાતનું સમર્થન કરે છે.

“ તા ૧૨મી માર્ચે આખા પ્રાંતના ધારાસભ્યોની મુબઈમાં જે સભા થઈ તેમાં દાખવામાં એને હાજર રહેવા દેવામાં આવ્યા નહોતા શ્રી નરીમાન પણ એ સભામાં ગેરહાજર હતા એટલે એ સભા વિષે દાખાઓના અથવા શ્રી નરીમાનના અહેવાલો ઉપર આધાર રાખી શકાય નહીં. સભામાં હાજર રહેલા માણસોનો આપેલો અહેવાલ એ જ યોગ્ય પુરાવા ગણાય. હાજર રહેલા ધારાસભ્યોના નિવેદનો કાગળપૂર્વક વાંચી જતા ચોખ્ખું જણાય છે કે સમાનું કામ બહુ વ્યવસ્થિત રીતે અને ૧૦મી માર્ચ મુબઈની સભાએ જે કાર્ય કર્યો હતો તેને અનુસરીને જ ચાલ્યું હતું પહેલા અરેબ રીતે નહીં લેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો કે મોળી બહુમતી મળી તરફેણમાં છે બધા જ ધારાસભ્યો જેમણે મારી પાસે નિવેદનો મૂક્યાં છે તેઓ કહે છે કે બહુમતી શ્રી ખેરની તરફેણમાં હતી, અને સરહાર વલ્લભભાઈએ કોઈના ઉપર અસર પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન હતો માત્ર જે કે ત્રણ ધારાસભ્યો જણાવે છે કે શ્રી નરીમાનને કેમ ન ચૂંટવા નેઈએ એવું સરહાર વલ્લભભાઈને પૂછવામાં આવતા તેમણે જવાબ આપેલો કે શ્રી નરીમાન નેતા થાય એ મને પસંદ નથી, પણ તમારે બધાને નરીમાનને નેતા બતાવવા હોય તો બનાવી શકો છો અને સરહારે ગેરવાજબી દબાણ વાપર્યું એમ કહી શકાય નહીં. રસ્તું થયેલા નિવેદનો ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે મોટી બહુમતી શ્રી ખેરની તરફેણમાં ટોઈને એમના નામની રીતસર દરખાસ્ત મૂકવામાં આવી અને કોઈના પણ વિરોધ વિના તે પસાર થઈ એવો મહાર વલ્લભભાઈએ કે ખીલ મોઈએ ગેરવાજબી દબાણ વાપર્યું એમ માન્યિત થતું નથી. તા ૧૦મી માર્ચે સરહાર વલ્લભભાઈએ શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડેને તથા શ્રી સંકરગવ દેવને તાર કરીને મુબઈ આવવા કહ્યું એ વસ્તુ ઉપર શ્રી નરીમાન બહુ બાર મૂકે છે પણ રસ્તું થયેલા પુરાવા ઉપરથી શ્રી નરીમાન તાગમાળી જે અર્થ કાઢે છે તે અર્થ કાઢવાને કઈ જ મારગ મળતું નથી જે તાગનો હેતુ સો હતો તે બાબત શ્રી દેવ તથા શ્રી પદવર્ધને તા ૧૦મી જૂને અને શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ તા ૧૨મી જૂને પોતાના નિવેદનો બતાવ્યા છે, તે શ્રી નરીમાનના અનુમાનની વિરુદ્ધ નથી છે વળી તા ૧૬મી જૂને એક નિવેદન બહાર પાડેને અને તા ૧૭મી જૂને ત્રણ લખાને પરિત જવાહરલાલજીએ આ તારોનો ખુલાસો આપ્યો છે આ નિવેદનો ઉપરથી અને શ્રી જવાહરલાલજીના ખુલાસા ઉપરથી મોઈ પણ સમજાવે મળતને સતોષ થવો નેઈતો હતો.

“ મારી (શ્રી બદા, રજી) પાસે કુદ નું નિવેદનો આવ્યા છે તે બધા મે શ્રી નરીમાનને બતાવ્યા છે તે બધા તેઓ કાગળપૂર્વક વાંચી ગયા છે અને કુદ

૫૮ નિવેદનોની તો તેમણે નક્કો કરી લીધી છે અથવા તેમાંથી ઉતારા લીધા છે. પોતાના કેસની દલીલો કરવાની પણ તેમને તક આપવામાં આવી છે. એ બધા ઉપરથી મારો નિર્ણય એ છે કે ૧૯૩૮ની વડી ધારાસભાની ચૂટણી બાબતમાં શ્રી નરીમાન ઉપર જે આક્ષેપો મૂકવામાં આવ્યા છે તે સાબિત થાય છે અને ૧૯૩૭ની નેતાની ચૂટણી બાબતમાં શ્રી નરીમાને સરદાર વલ્લભભાઈ ઉપર જે આક્ષેપ મૂક્યો છે તે પુરવાર થતો નથી.”

ગાંધીજીએ આ દેસણની સાથે પોતાની સંમતિ દર્શાવતી નીચે પ્રમાણેની નોંધ લખી છે :

“શ્રી નરીમાન-સરદાર કેસની બાબતમાં શ્રી બન્ધુદેવજી પોતાનો ફેસલો લઈને મારી પાસે આવ્યા છે. આ કેસ એ સાર્વજનિક હિતની ખાતર જ ટાંચમાં લીધો. તેમાં બન્ને સકાર્યપૂર્વક મેં શ્રી બન્ધુદેવજીની મદદ માગી અને તે તુરતાતુરત એમણે આપી. પોતે માથે લીરેલા કામને ન્યાય આપવાને માટે કોટની મદદનત કરવી પડે તો તેમને પ્રથમ ખ્યાલ નહીં હોય. તેમની કામની મદદ વિના હું શું કરી શક્યો હોત તે હું જાણતો નથી. તેમનો સુકારો અમે સાથે વાંધી ગયા. મેં ઘોડા ફેરફાર સૂચવ્યા તે તેમણે તરત જ સ્વીકારી લીધા. એ ખાદ કરતા આખો સુકારો પૂરેપૂરો એમનો પોતાનો જ છે. મારી સાથે અગાઉથી કોઈ પણ જાગી મસલત કર્યા વિના તેઓ એ નિર્ણય પર આવ્યા છે. તેમણે આપેલી દલીલો તથા નિર્ણયો સાથે દેસ મત થાકે છે.”

“લોકો ભરો કે તેમના નિર્ણયો શુદ્ધ ન્યાયપુર્ણ છે. અને પક્ષકારોને રહી થયેલો પુરાવો જોઈ જવાની, તેની નક્કો લેવાની તથા કોઈ સાક્ષીની સર-તપાસ અથવા જણવતપાસ કરવી હોય તો કરવાની બધી તકો આપવામાં આવી હતી. પણ એવી મૌખિક તપાસ કરવાની પક્ષકારોએ ના પાડી. કેસમાં કુલ ૮૦ સાક્ષીઓ છે અને તેમનો પુરાવો જમ્માબંધ છે. એકે તેમનો પ્રશ્નો ખરો અમારી સામેના જે મુદ્દા સાથે જિલકુલ અપ્રસ્તુત છે. શ્રી નરીમાનને પોતાની પાસે જે પુરાવો હોય તે માગી આગળ લાવવાની પૂરી છટ આપવામાં આવી હતી. જે જે માણસોના તેમણે નામ આપ્યા, તેમને અગત કાગળો મેં લખ્યા હતા પુરાવા માટે મેં જાહેર અપીલ કરી તેના જવાબમાં મોટા ભાગના ધારા-સભ્યોએ પોતાનાં નિવેદનો મોકલી આપ્યા છે.”

“મારે અધી વિરોધ ફરજ જાનવવાની ન હોત તો વધુ કશું કહેવાપણું રહેતું નથી. પણ મને જે પુરાવો મોકલવામાં આવ્યો તેમાંથી કેલીક વસ્તુઓ મને જાણવા મળી છે તેનો ઉલ્લેખ મારે કરવો જોઈએ શ્રી નરીમાને છાપાઓમાંના ઉતારાની ધણી કાપતીઓ મને મોકલી છે તે વાચતા બહુ દુઃખ થાય એવું છે આ કેસમાં સરદાર કોમી વળણથી પ્રેરાયા હતા એવો છાગતાર પુરાવો ન હોવા છતાં વર્તમાનપત્રોએ એવા સૂચનો કર્યા છે કે શ્રી નરીમાનને નેતા નહીં ચૂટવામાં કોમી વલણે જાણ લગ્યો છે આવા સૂચનો કરીને વર્તમાનપત્રોએ મુબર્કના સાર્વજનિક જીવનની બારે અસેવા કરી છે અને ખુશી થાય છે કે શ્રી નરીમાને પોતે આવા સૂચનોનો ઇન્કાર કર્યો છે.”

“સરદાર મમિની શ્રી નરીમાનની કુરિયાદોનો સાર ઠાઠીએ તો તે આટલો નીકળે છે તો ઝણ આજે સરદારે નરીમાનને કહ્યું કે તેમને તેઓ મદદ કરી શકશે નહીં. અને એ પ્રમાણે તેમણે મદદ કરી પણ નહીં એ તો સ્પષ્ટ છે કે સરદારના એટલી લાગવગ ધરાવનાર માણસ ગ્યારે નિષ્ક્રિય રહે ત્યારે તેમણે એ વલણ જરૂર શ્રી નરીમાનની વિરુદ્ધમાં જાય પણ તે માટે સરદારને દોષ દર્શ શકાય નહીં અને તો લાગે છે કે શ્રી નરીમાન ખૂબી જાય છે કે મુખર્ષ શહેર એવે આખો મુખર્ષ ખાત નથી જો ખરેખર મહારાષ્ટ્ર અને ઠાઠાઈને તેમના ઉપર વિશ્વાસ હોત તો સરદારની નિષ્ક્રિયતા તેમને જરાય બાધા કરત નહીં આજે પણ ધારાસભ્યો શ્રી ખેરને રાજીનામું આપવાનું મ્હે અને તેમની જગ્યાએ શ્રી નરીમાનની ચૂંટણી કરે તો તેમ કરતા તેમને કોઈ અટકાવી શકતું નથી સરદારની જગ્યાએ લાગરમને કરણે આજે કયો ફેરફાર થયો અગત્ય છે એમ સૂચવણ એ વિચારણીન છે એક માણસ ગમે તેટલો શક્તિશાળી હોય પણ ૮૦ માણસોને લાખા વખત સુધી ઠગાવી શકે નહીં

“પરિસ્થિતિનું માફું પૃથક્કરણ એ છે કે શ્રી નરીમાને ધારાસભ્યો ઉપરના પોતાના પ્રજાવની વધારેપતી આકારી કરી અને પોતાને મળેલી ધારથી તીવ્ર નિરાશા અનુભવી તેમની વિવેકશક્તિ બહેર મારી મર્ઠ મારી આગળ કરેલા તેમના નિવેદનોથી આ વસ્તુ સાબિત થાય છે પણ તેમના સુરાદ્યમરોએ અને વર્તમાનપોતાના પ્રચારે તેમના આ ભ્રમને ઉત્તજન આપ્યું આ શખ્દો લખતા અને જરાય છુટી થતી નથી પણ એ તેમનો એક મિત્ર છે અને તેમનો હિત ચિતક છે અને કોંગ્રેસની કારોબારીમાં તેમને દાખલ કરવામાં જેનો કોઈક હિસ્સો છે તે પોતાનું ઉદ્દિગ હુકમ ખેરે, જેથી તેમની આખો ખૂલે એ આશાએ જ મે આ શખ્દો લખ્યા છે”

તા ૧૪મીએ, ફેસનાને દિવસે શ્રી નરીમાનને વર્ધા બેલાવવામાં આવી હતી પણ તેઓ આવી ન શક્યા એટલે શ્રી બહાદુરજીની સાથે મહાદેવભાઈ મુખર્ષ ગયા તા ૧૫મીએ શ્રી નરીમાનને શ્રી બહાદુરજીની ઓફિસે પોતાના બેરિસ્ટરને સાથે લાવવા હોય તો લખને બેલાવ્યા એ પ્રમાણે શ્રી નરીમાન શ્રી બહાદુરજીની ઓફિસમાં પોતાના બેરિસ્ટર સાથે ગયા ગાંધીજીની એની સૂચના હતી કે શ્રી નરીમાન ફેસલો વાચીને પોતાના વર્તન બદલ જાહેરમાં દિલગીરી ફર્શોવાનું કબૂલ કરે તો ફેસલો બહાર ન પાડવો, પણ ગાંધીજીએ શ્રી નરીમાનની દિલગીરી સાથે પોતાનું એમ નિવેદન બહાર પાડ્યું શ્રી નરીમાન કળણપૂર્વક ફેસલો વાચી ગયા અને પોતાના બેરિસ્ટર સાથે મસનત કરી તેમણે ગાંધીજીની સૂચના માન્ય રાખી એટલે તા ૧૬મીએ ગાંધીજીએ વર્ધાથી નીચે પ્રમાણે નિવેદન બહાર પાડ્યું

“નરીમાન-સરદાર કેસમાં શ્રી બહાદુરજી તથા હું એકબીજાથી સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કર્યાં જે નિર્ણય ઉપર આખા ઈએ તે બહાર પાડવાને બદલે શ્રી નરીમાને કહેવું નિવેદન પ્રબં આગળ મૂકતા અને આનંદ થાય છે એ એમ હુખદાયક

ફરજ માથે લીધી હતી અને મારી વિનતીથી શ્રી બહાદુરજીએ તેમા મને સાથ આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું તેમની ક્રીમતી મદદ વિના અને તેમણે જે અસાધારણ શ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે વિના, અત્યારની મારી તબિયતમા આ બોલે ઉપાડતા હું તૂટી જત મારી આગળ ચોકબંધ પુરાવો રબ્દ કરવામા આગ્રે છે તેની એક-એક લીધી હું વાચી ગયો છું એ બધા કાગળિયા મે બહાદુરજીને મોકલી આપ્યા તેઓ તમામ પુરાવાની એકેએક લીધી વાચી ગયા એટલું જ નહી પણ તેમાથી તેમણે લાખી નોંધો પણ કરી છે ૧૮૩૪ની ચૂટણીના અટપા કેસને લગતો નાયદો પણ તેઓ વાચી ગયા છે અને મારાથી સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો ચુકાદો તેમણે આપ્યો છે તે લઈને તેમણે સેવાગ્રામ આવવાની કૃપા કરી

“ તા ૧૪મીનો આખો દિવસ એમણે લનેનો ફેસનો વાચવામા અને વિચારવામા અમે ગાળ્યો પછી મે મારી સમતિદર્શક નોંધ લખી મે આશા રાખી હતી કે શ્રી નરીમાન પણ તે દિવસે અમારી સાથે હશે પણ તેઓ આવી શક્યા નહી પછી મે સૂચવ્યું કે મુબઈ જઈને શ્રી બહાદુરજી શ્રી નરીમાનને પોતાની ખાસે બોલાવે ફેસનો તથા મારી નોંધ વાચીને પ્રતીતિપૂર્વક તેઓ તેનો સ્વીકાર કરે અને પોતાના તરફથી જાહેર નિવેદન કાઢે, તો અમારે એ ફેસલો જાહેર ન કરવો પણ પક્ષકારોને એક એક નકલ આપીને સતોષ માનવો, એની મે સૂચના કરી એ શ્રી બહાદુરજીને ગમી ગુરુવારે રાત્રે શ્રી મહાદેવ દેસાઈને, શ્રી નરીમાનને મળવા મે મુબઈ મેમ્બર શ્રી નરીમાન પોતાના બેરિસ્ટર સાથે શ્રી બહાદુરજીની ઓફિસે ગયા અને એ ફેસલો વાચ્યો હવે શ્રી નરીમાનનું નિવેદન જાહેર આગળ મૂંતા મને ધણો આનંદ થાય છે મને પૂર્ણ આગા છે કે લોકો અને વર્તમાનપત્રો ભૂતકાળની તીખી અને અરોગતી ચર્ચા બહી જરો એ ચચાને લીધે મુબઈની પ્રજ્ઞિમાથી તેનો રોજનો ઉત્સાહ અને આનંદ છૂટાઈ ગયો હતો

“ શ્રી નરીમાને વિચારપૂર્વક અને પૂરા હુકમપૂર્વક જે એકરાર કર્યો છે તે મટિ હું તેમને અભિનંદન આપું છું શ્રી બહાદુરજીએ પણ બંધી મતંબ્યસુહિથી અને મારા પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે મારી ઉપરના બોલભાષાને બાગ લીધો છે તે માટે હું તેમનો અત્યંત જાણી છું શ્રી નરીમાનનું નિવેદન નીચે પ્રમાણે છે

‘ આધીજીએ મને વિશ્વાસમા લઈને તેમજે કરેલી તપાસનો ચુકાદો મને બતાવ્યો તે માટે હું તેમનો આભારી છું એ ચુકાદાનો મે કાળજી પૂર્વક અભ્યાસ કર્યો ■ મારી પસંદગીના ન્યાયાધીશો જેમને મારા મિત્રો ગણવાનો અધિકાર હું બેગર હું તેમણે આપેલા ચુકાદાને મારે સ્વીકારી લેવો જોઈએ એ ચુકાદો બહાર પાડવાનો તેમને અધિકાર હતો પણ તેમણે મને ઉદારતાપૂર્વક કહ્યું કે તેમના ચુકાદાથી મને સતોષ થયો છે એવું હું જાહેર નિવેદન કરું તો તેઓ એ બહાનું નહી પાડે મે એમની સૂચના સ્વીકારી લીધી છે અને તે પ્રમાણે જાહેરમા આ નિવેદન કરું છું, મારી ખાતરી થઈ છે કે ૧૮૩૪ની વગ ધારાસભાની ચૂટણીની બાબતમા કોમેસના એક જવાબદાર હોદ્દાદાર તરીકે મારી ફરજમા હું ચૂક્યો છું

મારા કેળાઈ મિત્રોને એવું માનવાને મેં કાનણ આપ્યું છે કે મારી બેદરમતીથી મેં ગભીર વિશ્વાસઘાત કર્યો હતો.

‘ ‘ ૧’ ૩૭મા મુળદંતી ધારાસભાના કોંગ્રેસપક્ષના નેતાની ચૂંટણી બાબતમાં હું દિલગીરી સાથે કમ્પૅટ હતું છું કે મેં સામાન્ય વસ્તુરિધિતિનો ખોટો ખ્યાલ રાખ્યો અને કેલાઈ ધારાસભાએ કરેલા નિવેદનોને આધારે મેં માની લીધું કે મને અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે. મારા મિત્રોને અને કેળાઈ વર્તમાનપત્રોને એ માન્યતામાં મેં ભેગવ્યા અને પરિણામે ખૂબ કડવાગ થઈ અને કેળાઈ વર્તમાનપત્રોએ સરદાર વલ્લભભાઈ ઉપર કોમી દ્વેષભાવનું આરોપણ કર્યું’ મેં પહેલાં બહેરમાં કહ્યું છે અને અત્યારે ફરીથી કહું છું કે આ આરોપ તબ ધાયા વિનાનો છે. સરદારે જે કઈ કહ્યું હોય અથવા ન કહ્યું હોય તે કતવ્યગુહિતી ગ્રેદારીને જ કહ્યું હતું હું દિલગીર છું કે આ ચળવળે અનૃત અને કોમી સ્વરૂપ પડ્યું અને જે ફરિયાદ સાચી નહીં પણ મદિષન હોવાનું માનવાને લોકોને હક છે તે ફરિયાદની બાબતમાં મહાત્મા ગાંધી અને શ્રી બલ્લાલચંદ્રને આટલો બધો વખત લેવામાં હું કાત્યભૂત છું એ

‘ ‘ આટલું કહ્યા પછી મને લાગે છે કે જે જનતાની આગા વર્ષો સુધી સેવા કરવાનો મેં હાલો કર્યો છે તે જનતાને મારે હન્સાઈ આપવો જોઈએ. મારી ઉપરનો તેમનો વિશ્વાસ પૂરે પૂરો રચાવિત થાય એટલા માટે હું પૂરો વિચાર કરીને બહેર કહું છું કે માથ હોવાનો મુદત પૂરી થયે તે તે જગ્યાએ માટે હું ફરી જામી રહેવાનો હારો રાખવો નથી એ દોષિત. ઉપર રહ્યા વિના કોંગ્રેસની અને જનતાની સેવા કરવાનો મારો નિશ્ચય છે. જ્યાં મને પડવાની અને દ્વેષ દૂર થાય અને શાંતિ અને મેળ ફરીથી સ્થાપિત થાય’ ‘

આગળથી આ પ્રકારે પત્રો ગણુ હોત તો એનો બહુ ગુભ અત આગો ગણાત પણ પાછળથી શ્રી નરીમાને જે વચ્ચે લીધું તે જોના લાગે છે કે તેમનો એકાર ખરા વિનો ન હતો એકરાર મ્યાં પછી સાત જ દિવસે એણે તા ૨૩મી એપ્રિલે શ્રી નરીમાને એ એરથી એ નિવેદન બહાર પાડીને આખી વાતને ફેરની તોળી તેઓએ કહ્યું કે

‘ માર્ગસ કાનિષ્ઠ આપણની રિયલિટીમાં ન્યાયલત પણ કરી બેસે છે મનની નિરાશ અને અસ્થિર રિયલિટીમાં ન્યાય એને શા મેળવવાનો કોઈ આરો રહેતો નથી ત્યારે પાતાના મનની તબ રિયલિટી દૂર કરવા તે આણુ પાડુ છે. આરો કેસ પણ માનસિક નિરાશાને વખતે સજ્જાગી આપવાનું ક્યાનો છે. વિવાદ માટે રાખીને હું મુળદંતી બહેર છવનને ધિન્નનિન્ન કરી નાખું છું. કોંગ્રેસમાં વિનાસ કારી કાનિષ્ઠ લોકો કહું છું અને તમામ લખીય અને ફેર દિલગી પ્રવૃત્તિનો ધબ્બાની કહું છું એવો આરોપ મારી ઉપર મુકાયો હતો. વધારામાં એમ કહેવામાં આવતું હતું કે આ તકસરનો સને વકાઈક અત ન આવે ત્યાં સુધી ગાંધીજીની તબિપત ઉપર તેની અસર થયા જ કરવાની અને તેઓ પૂરો સાચ નહીં થવાનું.

મેં નિવેદન કર્યું તે પહેલાં મને એક તાર મળેલો, તેનો ભાવાર્થ આવો હતો. એટલે મારા રાજકારી મત્યુના હુકમ ઉપર મેં સહી કરી. ૧૯૩૪ની વડી ધારા-સભાની ચૂટણીમા મારાથી ગંદલત થઈ હતી. હું બેદરકાર રહ્યો હોઈશ, અને ઉતાવળમા મેં કંઈ કરી નાખ્યું હતું. પણ મારી દલીલ એ હતી કે તે વખતે મુબઈમાં કોંગ્રેસ ભરાવાની હતી અને સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ તરીકે તેની તમામ જવાબદારી મારે માથે હતી. એટલે મારે બીજા તમામ કામો છોડી દેવાં પડ્યાં હતાં. હું ચૂટણીના કામ પાછળ પણ કશું ધ્યાન ન આપી શક્યો પણ ચૂટણીના કામની જવાબદારી તો મારી ગણાય જ, એટલે એ કામ વિષે બેદરકારી રાખીને મેં વિશ્વાસભંગ કર્યો એવું માનનામા આવ્યું. તેને લીધે આ ચુકાદાને મારે સ્વીકારવો પડ્યો. મારા ભવિષ્યના કામ માટે હું કહીશ કે, જે કોંગ્રેસની મેં આગલી નિમકહલાલીથી સેવા કરી છે, આગલા વર્ષોથી જેને હું નિષ્ઠાપૂર્વક વળગી રહ્યો છું અને જેને ખાતર મેં મારા સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો છે તેમાંથી મને કાંઈ મૂલવાના વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો થતા હોવા છતાં એ સરખાને હું ઉવટ સુધી વળગી રહેવાનો છું.”

આમ શ્રી નરીમાન નામકર ગયા એટલે પોતાનો ચુકાદો વર્કિંગ કમિટીને સોંપ્યા સિવાય ગાંધીજી પાસે બીજો માર્ગ રહ્યો નહીં. કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે પંડિત જવાહરલાલજીને તેમણે કલકત્તામાં તા. ૨૭ નવેમ્બરે નીચે પ્રમાણે કાગળ લખ્યો :

“શ્રી નરીમાને તમારી સાથેના તથા મારી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં જે બે મુદ્દા જણાવેલા તે ઉપર તપાસ સમિતિએ આપેલો ફેસલો આ સાથે મોકલી આપ્યું છે. મને લાગ્યું હતું કે આ ફેસલો બહાર પાડવાને બદલે પોતાનો એકરાર બહાર પાડવાની મારી સૂચના શ્રી નરીમાને સ્વીકારી લીધી એટલે જે તપાસ પાછળ મારે ઘણી જહેમત ઉઠાવવી પડી છે તે તપાસનો અંત આવશે.

“પણ શ્રી નરીમાને પોતાનો એકરાર છાપા મારફત પાઠા ખેંચી લીધો છે એટલે સ્થિતિ બદલાઈ ગય છે. શ્રી નરીમાનના છેલ્લા નિવેદનમાંથી એમના મનની દુખાવ અવસ્થાનો ખ્યાલ આવે છે. શ્રી નરીમાનની કબૂલાતમાં ઉનાહું અસત્ય રહેલું છે તે મેં શ્રી નરીમાનને લખેલા મારા કાગળમા બતાવી આપ્યું છે. હકીકત એ છે કે શ્રી નરીમાને પોતે આ તપાસ માગી લીધી છે. ૧૯૩૪ની મુબઈની ચૂટણીમા તેમણે ગણીર વિશ્વાસભંગ કર્યો એવા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના આક્ષેપની તપાસ ઇરાદાપૂર્વક તેમણે જ ઠંધી છે. તમારી ઉપરના શ્રી નરીમાનના કાગળમા નીચેનું વાક્ય છે :

“આવા સ્વતંત્ર પચની તપાસના ચુકાદા પ્રમાણે હું ૨૪ પણ ગુનેગાર કહું તો તમે અથવા તો બીજા કોઈ અધિકારી જે મળ ફરમાવશે તે હું મુશીથી સહી લઈશ પણ તે સાથે જ જે બીજો પક્ષ ગુનેગાર કરે તો તેની સાથેના અગત સબધો અથવા તો તેની અગત પ્રતિષ્ઠાનો જગ પણ વિચાર કર્યો વિના તેને એવી જ સબ ફરમાવવી બેઈશ.”

“મારી ઉપરના કાગળમા (અત્યારે તેની નકલ મારી પાસે નથી) તેઓ આથી પણ આગળ મથા છે અને તેમણે કહ્યું છે કે સરદારના આરોપ પ્રમાણે

૧ તેઓ જે ગુનેગાર માત્ર પડશે તો તેઓ પોને જ કોઈ પણ હોદ્દા અથવા જવાબદારીના સ્થાન માટે પોતાને નાવાયક ગણશે.

“મારો એવો અભિપ્રાય છે કે શ્રી નરીમાને પોતાના વર્તનથી પોતાને કોઈ પણ જવાબદારીનું સ્થાન ધરાવવાને નાવાયક સાબિત કર્યા છે. એટલા જ ખાતર નહીં કે ૧૯૩૪ની ચૂંટણીમાં મલોર વિશ્વાસભાંડે કર્યા માટે તેઓ ગુનેગાર ક્યાં છે અને સરદાર વલ્લભભાઈ સામે મૂકેલા આક્ષેપો તેઓ સાબિત કરી શક્યા નથી, પણ એટલા માટે કે તેમના પત્રવ્યવહારમાં દેખાઈ આવતા તેમના પાછળના વર્તનથી અને ખાસ કરીને તો પોતાના બેરિસ્ટરની હાજરીમાં સ્વતંત્રપણે કરેલા એકરારને તેઓ આવી કમનસીબ રીતે નામકર વ્યથ છે તેથી તેમની એવી નાલાયકી સાબિત થાય છે.”

કલકત્તામાં મળેલી કોંગ્રેસ કારોબારીએ તે જ દિવસે આ વિષે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો :

“શ્રી નરીમાને ઉદારેવા મુદ્દા વિષે મહાત્મા ગાંધી તથા શ્રી બહાદુરજીના રિપોર્ટ ઉપર કારોબારીએ વિચાર કર્યો. તેની સાથે લખેલા મહાત્મા ગાંધીનો કાગળ તથા તપાસ સમિતિના રિપોર્ટની બાબતમાં શ્રી નરીમાને કરેલા બે નિવેદનો પણ કારોબારીએ ધ્યાનમાં લીધાં પણ આપેલા ફેસલો, શ્રી નરીમાને કરેલા તેનો સ્વીકાર તથા પાછળથી કરેલી તેની નાકબૂકાત, એ બધું જોતાં કમિટીને એવો અભિપ્રાય થાય છે કે શ્રી નરીમાનનું વર્તન એવું છે કે કોંગ્રેસમાં કોઈ પણ જવાબદારીનું કે વિશ્વાસનું સ્થાન ધરાવવાને તેમને કમિટી નાલાયક ઠરાવે છે.”

આ ઠરાવ બહાર પડ્યો તેની સાથે જ શ્રી નરીમાન વીરુધ્ધ ગાંધીજી ઉપર પક્ષપાત કર્યાના તથા પોતે આપેલાં વચનો નહીં પાળ્યાના આક્ષેપો તો તેમણે કર્યાં જ. પણ સાથે શ્રી બહાદુરજીને તથા પડિત જવાહરલાલજીને પણ છોડ્યા નહીં. ઉપરાઉપરી નિવેદનો બહાર પાડીને, એની એ વાત તેમણે ફરી ફરીને લખ્યાં કરી પત્રી શ્રી વેવીકર બેરિસ્ટર પાસે માંધીજી અને બહાદુરજીને ફેસલો ફરી તપાસાવ્યો અને તેમનો અભિપ્રાય પોતાના લાભમાં મેળવ્યો. એ વિષે મહાદેવભાઈએ તા. ૨૫-૧૧-'૩૬ના રોજ સરદાર ઉપર લખેલા કાગળમાંથી નીચેનો ઉતારો આપવા જોવો છે :

“બેરિસ્ટર વેવીકરે આપેલા અભિપ્રાય ટાંકીને શ્રી નરીમાને જે નિવેદન બહાર પાડ્યું છે તે છાપમાં બાધુજીએ જોયું. એમને પોતાને તો લાગે છે કે વેવીકરનો અભિપ્રાય અચરજો છે મુખ્ય મુદ્દાની વાત જોડીને જે વાતની બહુ ઠિમત નથી તે વાત ઉપર જ તેણે બાર મૂક્યો છે. બાધુ કહે છે કે તમારે આ અભિપ્રાયનો બરાબર જવાબ અપાવવો જોઈએ. શ્રી મૂલાતાઈને અથવા શ્રી મોનીલાલ સેતલવડને બધું જોઈએ. તેમણે આખી વસ્તુનો કાષ્ટકાની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરીને પોતાનો અભિપ્રાય આપવો જોઈએ એમ બાધુ કહે છે. બીજી બે બાબતો, કે નરીમાને તપાસ માગી જ નહોતી અને જજમેન્ટ વગેરે છાપવામાં માંધીજીએ

व्यनभंग क्यों छे अे विषे अेक दूजे कागण महार पाडवानुं कहुं छे अे छे महार पाडीस.”

पल्लु सरदार ते तो श्री भूलाभाईने के श्री मोतीदास सेतलवडने लप्पुं न नही. श्री नरीमान छापांमां गतेम लप्पुं करे अेनी अेमने परवा नहोती. अेमने तो गांधीजना अने महादुरजना ईंसवाथी पूरेपूरे संतोप हतो. श्री भूलाभाई अे साला लजपतरायनी पुण्यातिथिने दिवसे लापल्लु आपतां आ प्रकरणेने उलेख करी कहुं के पोते 'पसंद करेला पयना ईंसवा उपर वणी अपील ते शी होय? अे ईंसवाना करी तपाम यरी जेई अे अेवुं मे' न्यारे छापांमां वांअुं त्तारे आक्षयं थयुं. आअरदार माजुसना व्यन जेपी नीज जवनमां होथी न जेई अे. आपल्ले पंअने गते न पसंद करी अे तो पछी अे पंअ जे युकाहो आपे ते आपल्लुने गभतो होय के न गभतो होय तोपल्लु स्वीकारी सेवा जेई अे. श्री नरीमाने तो श्री भूलाभाईना आ लापल्लुने पल्लु ता. १९भी नवेअररे लागो नवाअ आथो अने त्तार पछी पल्लु न्यारे न्यारे सहैज पल्लु तक भणी त्तारे त्तारे आ अर्या छापांअोमां गगती न राप्पी हू कोलेजमां लल्लुतो त्तारे त्तमारा प्रिन्सिपाल अेक स्कोअ डोरीनी अमने वात करता. ते कहेती के टू कोर्नरी पल्लु वात मानवा त्तार छु पल्लु मने मनापी शके अेवाे माजुस होय तो मारी पासे लावो. (I am prepared to be convinced, but show me the man who can convince me.) तेम श्री नरीमान पल्लु पंअने ईंसवो कपूव राप्पवा त्तार हना पल्लु अे ईंसवो न्यापी होय तो ने ?

डोअ्रेस क्षारीनीने हराव सने १९३७नी आअरमां थयो त्तार पछी अरअर हस वर्षे अेटले १९४७नी आअरमां पोताना वर्तन भाटे सरदार समक्ष श्री नरीमाने क्विगीरी हर्षापी अने तेअो करी डोअ्रेसमां दाअक्ष थया. ते वपते मुअर्ष कोर्पोरेशननी अूंटथी थवानी हती तेगां डोअ्रेसपक्ष तरक्षी तेअो अिमा रबा, अूंटया अने पाछगथी पक्षना नेता पल्लु अन्या. परंतु तेअो अाअो वपत काम करी सकचा नही. तेअो अेक डेरने अगे दिहडी गया हता. अेक होटेलमां अितयां हता त्यां ता. ४-१०-४८ना रोज रातना अेकाअेक हृदय अघ पडवाथी तेमनु अवसान थयु. होटेलवाणाअे सरदारने अअर आपी अेटले तेमल्ले अेक पारमी अमलदारने होटेलमां मोडया अने तेमना भाई तथा पत्नीने इनथी अअर आपी. थीजे दिवसे सवार तेमना भाई तथा पत्नीनी छअनुसार तेमना अतडेने आस विमानमां मुंअर्ष मोडनी आपनानी व्यवस्था सरदार करी.

હરિપુરા કોંગ્રેસ—૧

ફ્રેઝપુરની કોંગ્રેસમાં જ સંદર્ભ આવના અધિવેશન માટે ગજરાત તરફથી આમત્રણ આપી આગા દત્તા આપણે જોઈ ગયા છીએ કે ફ્રેઝપુર કોંગ્રેસ પગી પ્રાંતિ ધાગસભાઓની ચૂટણીઓ થનાની હતી એ ચૂટણીઓનું કામ પૂરું થતા જ ગુજરાતે કોંગ્રેસના અધિવેશનની તૈયારીઓ કરવા માડી આમત્રેશમાં કોંગ્રેસ ભરવાની પાછળ મુખ્ય હેતુ એ હતો કે આમજનતાને કોંગ્રેસનો વડુ રસ લાગે અને તેમનામાં જાગૃતિ આવે કોંગ્રેસે આમ ઉદ્ધારની જે ની પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી હતી તે પ્રવૃત્તિઓ વિષે પણ ગામના લોકો વધારે સમજતા થાય અને તેમાં વધારે રસ લેતા થાય એ હેતુ પણ હતો એવે ગાંધીએ શરૂઆતમાં જ મદદારને અને ગજરાતના ખીજા મર્્યાંતીઓને ક્ષી દીધું કે આ કોંગ્રેસમાં ખાદી અને આમઉલોગનું વાતાવરણ પૂરેપૂરું હોવું જોઈએ કોંગ્રેસને એ જે નાધકામ થાય તેમાં આસપાસના પ્રદેશમાંથી મગી આગી ચીને જ વપરાની જોઈએ ખોરાખમાં હાથપગીએ દગોનો આટો હાથે ખાડેના ચોખા તથા ઘાણીનું તેન વપરાવું જોઈએ એવું જ નહીં પણ ગાયનું જ દૂધ ઘી માખણ વગેરે વપરાવું જોઈએ પહેલા તે ગાંધીજીને એવો આગ્રહ હતો કે ત્યાં જે ખાનગી હોટેલો વીથીઓ વગેરે ખોનાય તેમાં પણ આવે જ આગ્રહ રાખનામાં આવે પણ મર્્યાંતીઓએ વધારે કહ્યું કે એ બધાને પહોચી વગવું અમારા ગભ ઉપરવડનું ધર્મ પ શે ત્યારે ગાંધીજીએ પોતાનો આગ્રહ છોડી દીધો અને કોંગ્રેસના રસો । પૂરતો જ એ આગ્રહ મર્્યાંતિ કરવામાં આ ગો

ફ્રેઝપુરના અનુભવ ઉપરથી એવું તો જણાયું હતું કે કોંગ્રેસ માટે જે સ્થળ પસંદ કરવામાં આવે ત્યાં વિશાળ ખુલી જગ્યા હોવી જોઈએ અને પાર્ટીની પુષ્કળ સગવડ હોવી જોઈએ સ્થળ પસંદ કરવા એક ખાસ મંત્રિની નીમવામાં આવી તેમજે ત્રણેક સ્થળોની બનામણ કરી સરદારે તે સ્થળો જાતે જોઈ ઉવટે વ્યારડોની તાનમમાં હરિપુરા ગામની પાસે તાપી નદીના કિનારા ઉપરની વિશાળ જગ્યા પસંદ કરી તેની પાસે જ મદદરીનું જગન આવેનું હતું એવે ત્યાંથી વાસ વગીઓ, તથા ખીજા લોકો ત પી નીના વહેણમાં જ તરાપામાં લાવી શકાય એમ હતું વગી વાસના પાતાં તથા તા તથા નામિરેરીના હમિયાની સાદગીઓ જેટલી જોઈએ તેમથી એ જગતમાં

રહેનારા લોકો પાસે જ બનાવડાવી શકાય તેમ હતું. છતાં સરદારને એકલી પોતાની પસંદગીથી સંતોષ ન થયો. મે મહિનામાં ગાંધીજીને આરામ માટે વલસાડ પાસે દરિયા કિનારા પરના તીથલ સ્થળે સરદાર લઈ આવ્યા. તે વખતે શાન્તિનિકેતનથી શ્રી નંદલાલ જોષીને પણ ત્યાં બોલાવવામાં આવ્યા. કારણ આખી કોંગ્રેસને કળામય રીતે શણગારવાનું કામ નંદલાલજીને સોંપવાનું હતું. સરદારે ગાંધીજી તથા નંદલાલજી પાસે જવ્યા પાસ ઠરાવી ત્યારે તેમને સંતોષ થયો. નંદલાલજીએ કહ્યું કે આ સ્થળ એટલું રમણીય અને કુદરતી રીતે જ કળામય છે કે મારું કામ બહુ સહેલું થઈ જશે. ગાંધીજી પણ આ સ્થળ જોઈને બહુ ખુશ થયા. લગભગ પાંચસો 'એકરના વિશાળ પટમાં કોંગ્રેસનો પડાવ નાખવાનું નક્કી થયું. જમીનના માલિકો જેમાં લગભગ અડધા મુસલમાનો હતા તેમણે પોતાની બધી જમીન કોંગ્રેસને મફત વાપરવા માટે આપી.

ગાંધીજીનો ખીજો આગ્રહ એ હતો કે, "આપણે ગામડામાં કોંગ્રેસ ભરીએ છીએ એટલે તેમાં બહુ ખર્ચ ન થવું જોઈએ, પાંચ હજાર રૂપિયાથી વધારે ખર્ચ થાય એ અને ગમે નહીં." સરદારને તો ગામડામાં પણ ખૂબ સાધનસગવડો બની ઠરવી હતી. પાંચ હજાર તો શું, પાંચ લાખ રૂપિયા ખર્ચ થાય તો તે માટે પણ તેઓ તૈયાર હતા. પણ ગાંધીજીની વાતનો સીધો વિરોધ શી રીતે કરાય? એટલે એમણે કહ્યું કે તમારા આયમમાં શ્રી રામદાસ ગુલાંટી ઇન્જનેર છે, તેમને મને સોંપી દો. તમામ જાતનાં બાંધકામની જવાબદારી હું તેમના ઉપર નાખીશ અને તેઓ મારી પામે જેટલા પૈસા માગશે એટલા આપીશ. એમને જેટલા રૂપિયામાં કોંગ્રેસ કરવી હોય એટલામાં કરે!

આ સ્થળથી નજીકમાં નજીક રેલવે સ્ટેશન ૧૧ માર્ચલ દૂર હતું. તે ઉપરાંત ત્રીસેક માર્ચલના અંતરમાં ખીજાં ત્રણ રેલવે સ્ટેશન હતાં. એ બધાં સ્ટેશનોએથી કોંગ્રેસ સુધીના રસ્તા નિલ્લા લોકલ યોડને તથા સરદારને કહી સમરાવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. મઢીથી કોંગ્રેસનગરનો અને નગરની અંદરનો મુખ્ય રસ્તો ડામરનો કરાવ્યો. જેથી ધૂળનો ઉપદ્રવ ન થાય. તે ઉપરાંત આસપાસનાં ગામડાંઓમાંથી આવવાના ગાડાંરસ્તા પણ ડીકાક કરાવ્યા અને ત્યાં સ્થળે સ્થળે હરિપુરા કોંગ્રેસનો રસ્તો બનાવનારાં પાટિયાં મુકાવી દીધાં કોંગ્રેસના સ્થળની નજીક કોઈ મોટું શહેર કે બજાર ન હતું, એટલે જોઈતી વસ્તુઓ બહુ આગળથી એકવી કરવા માંડી.

શ્રી રામદાસ ગુલાંટીએ લગભગ ચાર માસ પહેલાં ત્યાં આવીને મુકામ નાખ્યો. તેમણે તમામ જમીનની સરવે કરી તથા જર્મીનીયી જગ્યાઓનું લેવલ લઈ આખા કોંગ્રેસનગરનો નકશો તૈયાર કર્યો. સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓ

તો, દશેરાને દિવસે કોંગ્રેસનગરનું ખાતમુહૂર્ત કરવામાં આવ્યું તે પહેલાં ત્યાં જઈને પડ્યા હતા. કોંગ્રેસનગરનું નામ વિદ્યનગર રાખવામાં આવ્યું. તાપી નદીની સામે આલુએની સડકથી શ્રી. શ્રી એન્ડ શ્રી. આઈ. રેલવેનું ડ્રીમ સ્ટેશન લાગુ પડતું હતું. એટલે એ રસ્તે આવનાર માણસો તથા વાદનોની સગવડ માટે તાપી નદી ઉપર હોડીઓ ગોઠવી એક કામચલાઉ પુલ બાંધવામાં આવ્યો. એ બાંધવા માં મુરત જિલ્લાના સમુદ્રકાંઠા પરના ખારવાઓએ બહુ સારી મદદ કરી. કોંગ્રેસ માટેની જમીન સાફ અને સગપી કરવામાં ટ્રેસ્ટરવાળા શ્રી પશાભાઈ પટેલે મદદ કરી.

કોંગ્રેસને રમોટે ગાયનું ઘી, દૂધ પૂરું પાડવાની જવાબદારી મને સોંપવામાં આવી હતી. મેં સરદારને કહેવું કે આ કામ માટે ઓછામાં ઓછી પાંચસો ગાયોની ગૌશાળા અહીં આપણે ઊભી કરવી પડશે. આપણે વીણી વીણીને પસંદ કરીને આણેની સુવર ગાયો, પછીથી આમપાસનાં ગામોમાં વેચી દર્શિયું એટલે એ ગામોમાં સારા ગૌપ્રચાર થયે અને ગામલોકોને પણ કામગીરી હામદો થયે આપણા ગૌપૂજક ગણાતા દેશમાં પાંચસો જનવાન ગાયો એકઠી કરી એ સહેલી વાત ન હતી. પણ એ કામમાં સાગરમતી આશ્રમ ગૌશાળાના કામકર્તાઓની તથા ડેરી નિષ્ણુત શ્રી દિનકર પંડ્યા તથા શ્રી પન્નાવાય કરેરીની મને સારી મદદ હતી, એટલે કોંગ્રેસના અધિવેશનના એક મહિના પહેલાં પાંચસો ગાયોની ગૌશાળા અમે વ્યવસ્થિત ચાલુ કરી શક્યા. તે માટે ગાયોની ખરીદી ચાર માસ અગાઉથી શરૂ કરી દીધી હતી, અને ત્યાં કામ કરવા એકમ થયેલાં માણસોને ભેષ્ટ એ તે કરતાં પણ વધારે દૂધ તથા મહિના ઉપરથી ત્યાં ઉત્પન્ન થવા માંડ્યું હતું. તે માટે અમે એવી યોજના કરી હતી કે એ બધા દૂધને સેપરેટ કરી તેની મલાર્કમાંથી ઘી બનાવવું અને સેપરેટ કરેલા દૂધને ઉકાળી તેમાં ખાંડ નાખી એ ઘડ કરેલા દૂધ (કન્ડેન્સેડ મિલ્ક)ને મીઠાબદે ડબ્બામાં પેક કરી ગણતું ભેષ્ટ અધિવેશન વખતે એ ઘડ કરેલા દૂધમાં જરૂરી પાણી નાખી સામાન્ય દૂધ તરીકે વાપરવામાં આવે. દરિપુરાની ડેરીના ઘી ઉપરાંત માતર તાલુકામાં ગાયનું દૂધ ખર્ગી તેનું ઘી જનાવવાનું એક મથક અમે ખોલ્યું હતું એટલે અર્ધ મગાને મવામો ડબ્બા (૩૬ ગતવના) ઘી, અમાગી દેખરેખ નીચે અમે બનાવી શક્યા હતા. ઘડ દૂધના જથ્થો ડબ્બા (૪૮ ગતવના) તૈયાર થવા. પાંચસો ગાયોની ભરતી થઈ ગયા પછી રોજનું પાંચ દળર ગતવ ઉપર દૂધ તૈયાર થતું હતું. સરદારને મવામો ડબ્બા ઘીથી સતોષ ન થયે એટલે બીજા સતમો ડબ્બા ગાયનું ઘી અમે ઉત્તર ગુજરાત, કાલિયાવાડ તથા રજપૂતાનામાંથી રખડી રખડીને એકઠું કર્યું.

હાથબંધના ચોખા, ઘંટીનો આટો તથા બેલઘાણીનું તેલ, એ માટે પણ ઘણા મહિના અગાઉથી તૈયારી કરવી પડી. દળવા ખાંડવાની વ્યવસ્થા તો કોંગ્રેસના સ્થળ ઉપર જ રાખી હતી. ઘાણીની વ્યવસ્થા મઠી સ્ટેશન નજીક જમીન લઈને ત્યાં રાખી હતી. કોંગ્રેસની નજીકના દિવસોમાં ત્યાં એક છાપખાનું ઊભું કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં તથા કોંગ્રેસ માટે વપરાયેલો બધો કાગળ હાથબનાવટનો જ હતો. શ્રી વાલજીભાઈએ હરિપુરા કોંગ્રેસની માર્ગદર્શિકા માટે એક નાનું પુસ્તક લખ્યું, જેમાં ગુજરાતની જૂની ઐતિહાસિક માહિતી પણ આપવામાં આવી હતી. તે પુસ્તક કોંગ્રેસના વિદ્વલ મુદ્રણાલયમાં જ હાથ-કાગળ ઉપર છાપવામાં આવ્યું હતું.

બધાં ગ્રામ-ઉદ્યોગનાં કામોમાં, બાંધકામમાં, સડકો અને રસ્તા સમાર-વામાં, કામચલાઉ પુલ બાંધવામાં વગેરે જુદી જુદી જાતની પગથૂરણ મજૂરીમાં લગભગ એક લાખ રૂપિયા આસપાસના ખેડૂતો તથા મજૂરોમાં વહેંચાયા હતા.

પાણીને માટે તાપી નદીની મહેર હતી. ગાંધીજી તો કહેતા કે આપણે બધાંને નદીનું પાણી પાઈશું. પણ એ બાબતમાં સરદારની મ્યુનિસિપલ કમિટી ગાંધીજીની વાત કબૂલ રાખવા તૈયાર ન હતી. એમણે આગ્રહ રાખ્યો કે આપણે વોટર વર્ક્સ બનાવી લોકોને વિશુદ્ધ કરેલું પાણી જ પૂરું પાડવું જોઈએ અને આખા નગરમાં ગટરની પણ એવી સુવ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે જેથી કોઈ જગ્યાએ પાણી ભરાઈ રહેવા પામે નહીં. અમદાવાદ મ્યુનિસિપલિટીના આ વિષયના નિષ્ણાત સ્ટાફે આ બાબતમાં પૂરા દિલથી મદદ કરી. ચોખ્ખા પાણી માટે તેમ જ ગટરના પાણી માટે નળ નાખવા પાછપો જોઈએ તે રાસવાળા શ્રી આશાભાઈના સાહસથી બધાં ત્યાં જ બનાવવામાં આવી. આ બધી વ્યવસ્થા જોકે કામચલાઉ હતી પણ એટલી સુવ્યવસ્થા રીતે કરવામાં આવી હતી કે કોઈ પણ મોટા શહેરના વોટર વર્ક્સ અને ગટરની વ્યવસ્થા કરતાં ઊંચે એવી ન હતી.

બાંધકામનું કામ શ્રી રામદાસ ગુલાંટીને સોંપવામાં આવ્યું હતું અને તેમણે અગાઉથી આવીને ત્યાં મુકામ નાખ્યો હતો એ કહેવાઈ ગયું છે. વિદ્વલનગરને એકાવન દરવાજા રાખવામાં આવ્યા હતા. તે બધા જ કળામય રીતે શણગારવામાં આવ્યા હતા. એમાંના સાત મુખ્ય દરવાજા તો જિંથા પ્રકારના શુદ્ધ દિંદી સ્થાપત્યના નમૂના બન્યા. એની રચના કરવામાં તથા એ શણગારવામાં શ્રી નંદ્યાબુએ એમની કળાશક્તિની કમાલ કરી. એ બધા દરવાજા ઉપર શ્રી નંદ્યાબુએ જુદી જુદી વિશિષ્ટતાનાં સૂચક ચિત્રો મુદ્ર રીતે ગોઠવ્યાં. દાખલા તરીકે, સ્વાગત સમિતિના મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ ન્યાં

રહેતા અને જ્યાં સ્વાગત સમિતિની ઓફિસો હતી એ વિભાગના દરવાજા ઉપર રાજ્યમાં ખૂબ મુસાફરી કરીને યાત્રીને જેમી પડેલા ઊંટનું ચિત્ર મૂક્યું હતું. સ્વયંસેવકોની ઊવણીના દરવાજા ઉપર બહુ ભાર લાદેલા અને યાકેલા ગધેડાને કુંભારે પરાણે ચલાવતો હોય એવું ચિત્ર મૂક્યું હતું. મહાસમિતિના નયા ડોઝેસની મસવત સમિતિના મંડપના એક દરવાજા ઉપર કુસ્તી કરતા એ મસ્તકનું ચિત્ર મૂક્યું હતું. અને ખીજા દરવાજા ઉપર ભવાનું ઉપરથી ચૂંચમ અને તેના ઉપરથી ત્વમ્ અને તેથી પણ આગળ જાય છે એવા શાસ્ત્રાર્થ કૃત્તિ પાડિતો ચીનપાં હતા. મુખ્ય ગમેડાના એક દરવાજા ઉપર તાંબા રસાળ કૃત્તિ ભેઈ લાકડાં આખોવાળો બાળક, એક દરવાજા ઉપર મોઢક ઉપર તૂટી પડેલાને, તૈયાગ દૂંદાળા જૂંવ, ત્યારે એક દરવાજા ઉપર માછળી ઉપર તરાપ ભારતી ખિલાડી એવાં ચિત્રો હતાં. થી નંદાશુએ પોતે લગભગ બેસાં ચિત્રો દોર્યાં હતાં. એ બધાં ચિત્રો એકઠાં કરીએ તો તેનાથી સુદર કળામંડપ શક્યગારી શકાય ગુજરાતના કળાકારો થી ગવિશંકર રાવળ તથા શ્રી કનુ દેસાઈએ પણ વિદ્યુતનગરને આકર્ષક બનાવવામાં પોતાનો ફાળો સારો આપ્યો હતો. તેમનાં ચિત્રો પણ ત્યાંના પ્રદર્શનમાં એક મોટા આકર્ષણરૂપ શ્રેષ્ઠ પડ્યાં હતાં. સુગતના કળાપ્રેમી અજ્ઞાન થી રાજેન્દ્ર સુરકંઠાની મદદથી તેમણે ગુજરાતની પ્રાચીન કળાના ઉત્તમ નમૂના એકઠા કરીને એક વિશાળ મંડપમાં અનિશ્ચ કળામય રીતે ગોઠવીને મૂક્યા હતા. આખા નગરમાં જગ્યાએ જગ્યાએ નાના નાના બગીચા લક્ષ્ય પૂરતા બનાવ્યા હતા. આ બધું થોડા જ વખત માટે ઊભું કરીને વિખેરી નાખવાનું હોઈ જંગલની વચ્ચે જાણે એક ગધર્વનગરી રચી હોય તેના જેવું હતું! પીજીની વ્યવસ્થા કિલિક નિકસનની કંપનીની મદદથી કરવામાં આવી હતી. ગરને જ્યારે બધી ખતીઓ કરવામાં આવતી અને બધા દરવાજા, મંડપો વગેરે તેનાથી મોખી રહેતા, ત્યારે જોયા આવનારાના શબ્દોમાં કહીએ તો આખી નગરી જગાંજગાં થઈ ઊઠતી!

ગાંધીજી તથા પ્રમુખ મુખાધ્યંદ્ર બોઝ માટેની કુટીરો તથા કારોબારીની એક માટેનો એક નાનો મંડપ નદીની બાલુની ટોળાવવાળી બેખંડમાંથી કાપી કાઢેલી જગ્યામાં બનાવવામાં આવ્યાં હતા. ત્યાંથી નદીના પ્રવાહનું અને નદીના સામા કિનારાની વૃક્ષરાશ્નું દરમ બહુ મનોહર લાગતું. આ ઉપરાંત દરિયાના, ઊપખાનું, બેંક, પોસ્ટ, તાલ તથા રેવિડેન, આગ બુજાવવાની વ્યવસ્થા વગેરે શહેરને માટે આરવક ગજાનાં નમામ સાધનો ત્યાં ઉભાં કરવામાં આવ્યાં હતાં. વિદ્યુતનગર આખું નદીને કાંઠે કાંઠે જ બાંધેલું હોઈ પાવટી-પને પથરાયેલું હતું. આખા નગરની લંબાઈ દોઢ માઈલ ઉપર હશે. એટલે

એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જવા માટે નગરની અંદર થોડે થોડે વખતે દોડતી બસ મર્વિસની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી તથા નેતાઓ, માટે અમદાવાદ અને મુમબઈ મળીને પંદરેક મોટરો મંગાવી હતી.

પ્રદર્શનની આખી વ્યવસ્થા ચરખા સંઘ તથા ગ્રામ-ઉદ્યોગ સંઘને મેંપેવી હતી. તેમણે દેશના બધા પ્રાંતોની લુદી લુદી જનની ખાતીના તથા ગ્રામ-ઉદ્યોગના નમૂના એકઠા કરીને આકર્ષક રીતે ગોઠવ્યા હતા. તે ઉપરાંત બધી વસ્તુઓ બનાવવા માટેની તમામ કિંમતો પણ ત્યાં પ્રત્યક્ષ બતાવવામાં આવતી. પ્રદર્શનની સાથે એક વિશાળ અવેજી બજાર જીલું કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રદર્શન નેઈને તે લોકો રાજી થયા જ હતા. એ ઉપરાંત ખાતી અને ગ્રામ-ઉદ્યોગો આપણાં ગામડાંની બેકારી થી રીતે નાબૂદ કરી શકે એમ છે અને થી રીતે આપણાં ભાંગનાં ગામડાંમાં નવો પ્રાણ ફૂંકી શકે એમ છે તેનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારને મળવક માગતી આ પ્રદર્શન પૂરી પાડતું હતું.

કોંગ્રેસનાં રસોડાંમાં દરરોજ ટંકે વીસથી પચીસ હજાર માણસ જમતું. આપણો દેશ વિશાળ હોઈ જુદા જુદા પ્રાંતના માણસોનો રાજનો ખોરાક જુદો જુદો હોય છે. વસ્તુ એક હોય તોપણ રાધવાની રીતમાં જુદા જુદા પ્રાંતોમાં ઘણા ફરક હોય છે કોંગ્રેસમાં બધા પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓ આવતા હોઈ તેમની જુદી જુદી અભિરુચિઓને સતેવવા ખાતર ઘણી કોંગ્રેસમાં પ્રાંતનાર રસોડાં જુદાં રાખવામાં આવે છે. હરિપુરામાં એવી સગવડ રાખી હતી ખરી, પણ એક જ પ્રાંતે જુદું રસોડું ક્યું. મુખ્ય રસોડાંમાં જ એટલો સરમ ખોરાક આપવામાં આવતો કે એ જુદા રસોડાંમાં જમનારની અંખ્યા બીજે જ દિવસેથી ઘણી ઘટી ગઈ ફૂંકપુરના અનુભવ ઉપરથી જણાયું હતું કે આસપાસનાં ગામડાંમાંથી આવનારા લોકો માટે કંઈકે સાદી વ્યવસ્થા રાખવાની જરૂર હતી. એટલે ગામડાંમાંથી આવનારા લોકો માટે મોટા માંડવા બાંધી તેમાં તેમની જમવાની તથા સૂવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. આ ગ્રામ-રસોડાંમાં ચોખા, દાળ અને શાકંતુ બોજન બને ટંકે આપવામાં આવતું અને તેના ટંકના છ પૈસા લેવામાં આવતા આ રસોડાંમાં પણ દરરોજ આદથી દસ હજાર માણસ જમતું આ ઉપરાંત પોતાના ગાડા ત્યાં રાખીને તેમાં જ રહેનારા ઘણા લોકની ગણતરી કરવામાં આવી હતી. એવા લોકો માટે એક વિશાળ ચોક રાખનારા આવ્યો હતો માણસો માટે તે પાણીની વ્યવસ્થા ત્યાં રાખી જ હતી. ઉપરાંત બજાર માટે પણ ઘસ દાણાની તથા પાણીની વ્યવસ્થા રાખી હતી એનો લાભ પણ ઘણા માણસોએ લીધો. આ આખા વિભાગની દેખરેખ શ્રી રવિશંકર મહારાજે રાખી હતી.

વિદ્યનગરમાં રાતદિવસ રહેનાર માણસની સંખ્યા પચાસથી પચોતેર હજારની ગણાય. ઘણા માણસો તો અધું જોઈને સાંજ પડ્યે જતા રહે એવું બનતું. કોંગ્રેસના છેલ્લા અધવાડિયામાં દિવસની વરતી લગભગ બે લાખની રહેતી. આ બધા માટે સ્વચ્છતાની ભારે વ્યવસ્થા હોય તો જ નગરની સુખાકારી જળવાઈ રહે. એ કામ શ્રી જુગતરામ દવેએ માથે લીધું હતું. એમણે લગભગ બે હજાર સ્વયંસેવકોને સ્વચ્છતા રાખવાની તાલીમ આપીને તેમને ક્યાં હતા. તેમાં મોટા ભાગના સ્વયંસેવકો ગુજરાતની શાળાઓ તથા કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો હતા. લાંબી ચરો (ખાઈઓ) ખોદી તેના ઉપર પાટિયાં મૂકી તથા એકાદ મટ્ટે ખાઈને જોડતી જાગૃ તથા મુતરડીઓની વ્યવસ્થા કરી હતી. એ આજ રહે એટલા માટે વાપર્યાં પડી તેના ઉપર માંદી નાખી દેવાની સૂચનાઓ દરેક જગ્યાએ ટાંચવામાં આવી હતી. જ્યાં એ સૂચનાઓનો પૂરો અમલ થતો નહીં એટલે સ્વયંસેવકોએ કસાકે કસાકે જાગૃઓ અને મુતરડીઓ તપાસી તેમાં માંદી નાખવાની રહેતી. તે ઉપરાંત તમામ રસ્તા તથા જુદા જુદા ચોકમાંથી ઝાડુ મારવાનું રહેતું. પંડિત જવાહરલાલજીએ આ સહાય સ્વયંસેવકો આગળ ખોલતાં જણાવેલું કે સરદાર વલ્લભભાઈએ આ શાનદાર નગર અહીં બનાવ્યું છે પણ તેની ખરી શાન તમારા અધ્યાગ પરિશ્રમને લીધે જ સમ્પાદિ છે.

કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં ટિકિટ લઈને આવનારા માણસોની સંખ્યા ફરોજ પચોતેર હજારની થતી. લાહોરની વ્યવસ્થા એવી રાખી હતી કે અધિવેશનમાં થતાં ભાષણો કોંગ્રેસના મંડપની બહારના માણસો પણ સાંભળી શકે. જે વિદ્યાળ ચોકની વચમાં બહુ ઊંચા આંબ ઉપર રાઈફલ્સ ફરકતો હતો તે ઝંડાચોકમાં બેસીને લાખો માણસો વગર ટિકિટ કોંગ્રેસમાં આવતાં ભાષણો સાંભળી શકતા.

મનુષ્યપ્રવલ્લી કરેલી આ બધી વ્યવસ્થાના રંગમાં ફરકતે થોડોક ભંગ પડ્યો. દેણુઆરી મદિનેા હોવા જ્યાં કોંગ્રેસના અધિવેશનના બે દિવસ ભારે દહીંનું મોજું આવ્યું. એક દિવસ અને રાત ધૂળની આંધી પણ મખન ચાલી અને થોડો વગસાદ પડ્યો. તેને લીધે ઘણાં મૂંપણ ઉપરનાં પાલાં બિડી ગયાં તથા પ્રચોની બધી વસ્તુઓ સ્થાવરચાનું બહુ મુરોબ રખ પડ્યું. પણ વસ્તુઓને નુકસાન થયું તેના કળતાં માણસોને નુકસાન થયું તેથી કોંગ્રેસની બધી વ્યવસ્થા કળાગઓના અને ખાસ કરીને સરદારના દિલને ભારે મોટ લાગી. આ તોફાન થયું તે પહેલાં એક સ્વયંસેવક નદીમાં નાહતાં ઢૂંધી ગયો હતો. તેનો અગિયાર કરતી વખતે અખરમતી આયમના સંગીનશાસ્ત્રી પંડિતજી ખગેએ 'મંગળ મંદિર ખોલો'નું ગીત બહુ કરુણ સ્વરે ગાયું હતું. પંડિતજીને

બીજે જ દિવસે ઇન્ડિયન લાગુ પડ્યો તેમાંથી આ તોફાન અને આંધીમાં તેમને ન્યૂનિયા થઈ ગયો. કોંગ્રેસની ઇરિપતાવમાં અનિશ્ચય સારવાર કરવા છતાં તેમનું અવમાન થયું. આ આંધી વખતે થયેલા ઇન્ડિયનમાંથી જે ભાઈઓ પેર ગયા પછી મરજી પામ્યા. આ કોંગ્રેસની સાથે જોડાયેલી આ કંડણ ઘટનાઓ છે.

આ કુદરતી આફત આફ કરતાં, કોંગ્રેસમાં આવેલા સૌ કોઈ, જોગણે પહેલાંની મરાઠી કોંગ્રેસો જોયેલી એવા કોંગ્રેસના જૂતા જોગીઓ પણ કહેના કે, આટલા વિશાળ પાયા ઉપર કરવામાં આવેલી અગ્રોપાંચ વ્યવસ્થા અને ધામધૂમ પહેલાંની કોઈ કોંગ્રેસમાં અમે જોઈ નથી. અવગત આ બધાની પાછળ સરકારની શ્રીજયટભરી યોજનારાકિત, પોતાને આંગણે આવેલા નેતાઓ, માનવંતા મહેમાનો અને નાના ખેડૂતોનું પણ પ્રેમપૂર્વક સ્વાગત કરવાનો ઉત્સાહ અને પોતે પમંદ કરેલા સારીઓ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકી દઈ, દિલદારીથી તેમને જોઈતાં તમામ સાધનો પૂર્ણ પાડવાની તદ્દપરતા, એ મુખ્ય કારણ હતું.

૨૨

હરિપુરા કોંગ્રેસ — ૨

હરિપુરા કોંગ્રેસ તેની વિશાળ વ્યવસ્થા અને ધામધૂમમાં જેમ અપૂર્વ હતી, તેમ દેશના રાજ્યપ્રકરણની દૃષ્ટિએ ત્યાં થયેલા કામકાજની બાબતમાં પણ બહુ મહત્વની હતી.

કોંગ્રેસમાં પસાર થયેલા કેટલાક મહત્વના દરાવો જોતાં જ આ વસ્તુ જણાઈ આવશે. દેશી રાજ્યોના કાર્યકર્તાઓ કોંગ્રેસની નીતિ વિષે કંઈક અધીરા થયા હતા. પોતે ઉપાડેલી દેશી રાજ્યોની અંદરની ચળવળો માટે કોંગ્રેસની તેઓ મદદ ઇચ્છતા હતા. કોંગ્રેસી કાર્યકર્તાઓ તેમને મદદ કરતા પણ હતા, પણ પોતાની અંગત હેમિયતથી. તેઓ કોંગ્રેસ સંસ્થાને તેમાં સહાયતા નહીં. ધણાં દેશી રાજ્યોમાં રાજકીય કામ કરવો માટે પ્રજામંડળો સ્થપાયાં હતા. દેશી રાજ્યોના કાર્યકર્તાઓ પોતે સ્થાપેલાં એ રાજકીય મંડળોને કોંગ્રેસ સાથે જોડવા ઇચ્છતા હતા અને કોંગ્રેસ એ મંડળોની જવાબદારી લે એની માગણી કરતા હતા આ બાબતમાં કોંગ્રેસની મુશ્કેલી એ હતી કે એ સ્થાનિક મંડળોને તેમના દરબારે સાથે કંઈ પણ અથડામણ થાય તો તેની જવાબદારી કોંગ્રેસને લેવી પડે. આલાક અંગ્રેજ અમલદારો સ. ૨-૧૮

“કોંગ્રેસ ગુપ્તે છે કે દેશી રાજ્યોમાની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિએ કોંગ્રેસ કારોબારીની સુચના પ્રમાણે અને તેના વાકુલ નીચે કામ કરવું પણ તેને પોતાની ઘેર રાજકારી પ્રવૃત્તિ અથવા તે રાજકારી હાલ કોંગ્રેસને નામે અથવા કોંગ્રેસના આશ્રય નીચે ચલાવવી નહીં, ગાંધી સાથેની આત્મિક હાલ કોંગ્રેસને નામે ઉપાડવી નહીં. આઠલી મર્યાદા સ્વીકારીને દેશી રાજ્યોની અદર રાજકીય મુદ્દો સ્થાપવાં અને હોય તેને વાહુ રાખવા’

આ પ્રકાર ઉપર બોલનાં સરદારે કોંગ્રેસની સ્થિતિ ખુબ અપહુ કરી તેમણે કહ્યું.

“ઉપર બોલનાર વચ્ચેથી દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો ઉપર ઠીક ઠીક અરમાનરમ ચર્ચા ચાલી રહી છે કોંગ્રેસમા એક રીતે આ પ્રશ્ન બહુ નાજુક બની ગયો છે એની ઠીક સફાઈ કરવામા ન આવે તો ધણી ગેરમમલે ઠીક થવાનો સબબ છે કોંગ્રેસની સ્થિતિ આ બાબતમા ગી છે, તે વિષે મહાસભિતિએ એક લામુ નિવેદન બહાર પાડ્યું છે દેશી રાજ્યોની પ્રબળી સમ્પતિ ભેદને તેમના હિતની આતર જ કોંગ્રેસ વધારે જોખમ ઉઠાવવા નથી માગતી, તેમ દેશી રાજ્યોની પ્રબળ્યોને ખોરી ખોરી આગાઓ પણ આપવા માગતી નથી દેશી રાજ્યોની પ્રબળ્યો પોતાની મેળે પોતાની મર્યાદાઓ સમજાવે છે તે સહે તે સહે, એ વસ્તુ કોંગ્રેસને મનુર છે કોંગ્રેસી આગેવાનો વ્યક્તિગત રીતે દેશી રાજ્યની પ્રબળ્યોને મદદ કરવા તેવાર છે કોંગ્રેસની પ્રબળ્યો પોતાના રાજ્યમા સુધારા કરાવવા ઠીક ઠીક પ્રયત્ન કરવા માગપો છે કોંગ્રેસ શું એ પસંદ કરતી નથી? પણ જેમ બ્રિટિશ હિંદમા દરેક તાલુકાની અને ગામની કોંગ્રેસ સમિતિ બનાવવામા આવે છે, તેમ દેશી રાજ્યોમા પણ બનાવવામા આવે તો તેની જવાબદારી લેવાનું કોંગ્રેસ કારોબારીની સક્તિ બહાર છે અત્યારે તો દેશી રાજ્યોની વસ્તીનો મોટો ભાગ શુખમ જેવી સ્થિતિમા છે ત્યાં સુધી તેમનામા આઝાદ થવાની તમન્ના નથી બગી ત્યાં સુધી તેઓ આઝાદ થઈ શકે નહીં એ માટે તેમનામા પૂરતી સમ્પતિ આવવી જોઈએ આને આપણે તો એ વિચાર કરવાનો છે કે કોંગ્રેસને માટે યુદ્ધનું ક્ષેત્ર કયા છે? દેશી રાજ્યોના આપ બાઈઓ કહેરો કે યુદ્ધનું ક્ષેત્ર દેશી રાજ્યો છે પણ અમને અનુભવે જણાયું છે કે કોંગ્રેસને માટે યુદ્ધનું ક્ષેત્ર બ્રિટિશ સુલક છે કોંગ્રેસમા જે સક્તિ આવી છે, તે બ્રિટિશ હિંદમા હાલમાં આપવાથી આવી છે કોઈ દેશી રાજ્યની હાલથી આવી નથી ગાંધીજી પણ પોતાનું વતન પોરબંદર ઊડીને બ્રિટિશ હિંદના અમદાવાદમા આડીને વસ્તા એ જણતા હતા કે પોતાનું સ્થાન પોરબંદરમા નહીં પણ બ્રિટિશ હિંદમા છે, આને તો દેશી રાજ્યની પ્રબળ્યો પોતાનું જાગડન કરીને સક્તિ વધારવાની છે કોંગ્રેસ દેશી રાજ્યોને સાવ ઊડી દેવા નથી ઇચ્છતી આપ જણો છો કે હંમણા જ આપણે ફેડરેશનનો કસાવ પસાર કર્યો તેમા સાફ સાફ કહ્યું છે કે કોંગ્રેસને એવું ફેડરેશન નથી જોઈતું જેમા દેશી રાજ્યની પ્રબળ શુલામીમા રહે ત્યાં સુધી બ્રિટિશ હિંદના લોકો જે હક મેગવે છે તે દેશી રાજ્યોની પ્રબળ બોગવતી ન થાય ત્યાં સુધી અમે ફેડરેશનનો સ્વીકાર કરીશું નહીં.

“મારો ઇરાદો આ ઠરાવ ઉપર જોલવાનો ન હતો પણ ત્રણ વર્ષથી આ ઝડપે ઊપડ્યો છે, એટલે કોંગ્રેસે હવે ઇરાબર સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે દેશી રાજ્યોના ઝડપમાં પડવાની અત્યારે એની સ્થિતિ નથી, એ જાનો એનાથી ઉપાડી શકાય એમ નથી. હું બહુ વિનયપૂર્વક અરજ કરું ॥ કે આતુ દેશી રાજ્યોના ભાઈઓએ દુ ખ લગાડવું જોઈએ નહીં.”

આ ઇરાવથી દેશી રાજ્યોમાંના ઘણા કાર્યકર્તાઓને સંતોષ થયો, આ પહેલાં પણ સરદાર એએક વાર કાઠિયાવાડ રાજ્યકીય પરિપદના પ્રમુખ થયા હતા. આ વરસમાં તેઓ ભાવનગર રાજ્ય પ્રજા પરિપદના તથા વડોદરા રાજ્ય પ્રજા પરિપદના પ્રમુખ થયા, વળી મિસર રાજ્યની પ્રજાકીય કોંગ્રેસને ત્યાંના દરખાસ્ત સાથે ઝઘડે થયો હતો તેમાં પણ વચ્ચે પડીને સરદારે માન-ભરી રીતે સમાધાન કરાવ્યું. એ બધી વિગતો અલગ પ્રકરણમાં આપીશું. ‘અહીં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે ગાંધીજી હમેશાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાને સલાહસૂચના અને દોરવણી આપવાનો પોતાનો ધર્મ સમજતા જ હતા. તેમના મનમાં દેશી રાજ્યોની પ્રજા અને બ્રિટિશ રાજ્યની પ્રજા એવો ભેદ હતો જ નહીં. જે કંઈ ભેદ હોય તે બનેલી પગિસ્થિતિ પરત્વે અને બંનેએ સાધવા સંગઠન પરત્વે હતો. સરદાર અને પંડિત જવાહરલાલજી પણ વ્યક્તિગત રીતે હરિપુરા કોંગ્રેસ પછી દેશી રાજ્યોના પ્રજામાં વધારે રસ લેતા થયા.

હરિપુરા કોંગ્રેસ આગળ એવો એક બીજો વિકટ પ્રશ્ન કિસાન અળવળનો આવ્યો હતો. કેટલાક પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ સંસ્થાથી અલગ એવાં કિસાન મંડળો અથવા કિસાન સભાઓ સ્થપાયા લાગી હતી પ્રજાને કોઈ વર્ગ પોતાના હિતની રક્ષાને અર્થે, જે એ દિલ દેશના પ્રિશાળ હિતને આડે આવે એવું ન હોય તો, પોતાની અલગ સંસ્થા સ્થાપે એની આમે કોંગ્રેસને કંઈ વાધો ન હોય. તે પ્રમાણે કિસાનો અથવા ખેડૂતો ખેતીને લગતા પોતાના પ્રશ્નો વિશે એટલે કે પોતાની આર્થિક ઉન્નતિને સારૂ કામ કરવા પોતાનાં મંડળો સ્થાપે તે કોંગ્રેસને ધ્વજ હતું. પણ ખેડૂતો અથવા કિસાનો રાજ્યકીય દહો માટે લુદ્દાં મંડળો સ્થાપે એ કોંગ્રેસને અનુચિત અને અનાવરણક લાગતું હતું. કારણ કોંગ્રેસ આમજનતાની સંસ્થા હોઈ તેના મોટા ભાગના સભ્યો ખેડૂત વર્ગના જ હતા. જે ખેડૂતોને અથવા કિસાનોને પોતાની રાજ્યકીય સ્થિતિ સુધારવાની ઇચ્છા થાય તેમજ તે કોંગ્રેસમાં જોડાવું અને કોંગ્રેસના વાવટા નીચે કામ કરવું એ જ તેમનું કર્તવ્ય હતું. પણ કેટલીક જગ્યાએ કિસાનોએ પોતાનાં અવગ્ર મંડળ સ્થાપ્યાં હતાં, અને કોંગ્રેસ પ્રત્યે વિરોધી વલણ ધાગણ કરીને પોતાનો જુદો વાવટો રાખવા માંડ્યો હતો. તેમને કોંગ્રેસની પદ્ધતિ

ધીમી લાગતી હતી અથવા જોઈએ એવી લડાઈ વાગતી નહોતી કેટલાક ઉતાવળિયા અને અધીરા કોંગ્રેસીઓ પણ આ કિસાન ચળવળમાં ભળવા લાગ્યા હતા અને તેને લીધે કોંગ્રેસની નીતિ અને જિંદગીથી વિરોધી વાતાવરણ જીન્નુ કરવામાં તેઓ કારણભૂત બનના હતા એટલે કોંગ્રેસે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કરીને જિંદગી સ્લાઓ વિરોધી પોતાની નીતિ સ્પષ્ટ કરી

“ પોતાના મહા સ્થાપીને સંગઠિત થવાનો ખેડૂનો અથવા કિસાનોનો ઉદ્ધેશ કોંગ્રેસ પૂરેપૂરો સ્વીકારે છે તેની સાથે એટલું યાદ રાખવું જરૂરી છે કે કોંગ્રેસ પોને જ મુખ્યત્વે ખેડૂનોની સરથા છે જેમ જેમ આમચર્ગ સાથે તેનો સંપર્ક વધતો જાય છે તેમ તેમ કિસાનો મોટી સંખ્યામાં તેના સરથો થતા જાય છે અને તેની નીતિ ઉપર અસર પાડતા જાય છે કોંગ્રેસે ખેડૂત જનતાના હિતને અર્થે જ કામ કરવું જોઈએ હકીકતમાં તેણે એ પ્રમાણે કામ કર્યું છે તેમના હકો માટે લડતો પા ચલાવી છે કોંગ્રેસ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે જે કામ કરે છે તે આપણા આમચર્ગની ગોપલગાથી મુશ્કિલ પાયા ઉપર જ રચાયેલું છે એટલે આ સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધિ સ્વયં માટે અને કિસાનોને બચાવવાના માટે કોંગ્રેસને બચાવવા બનાવથી એ જ ખરો ઉપાય છે તેથી કિસાનોને વધુ ને વધુ મોટી સંખ્યામાં કોંગ્રેસના મર્યાબદ્ બનાવવાનો અને તેના વાવળ નીચે પોતાના હકો મેળવવા સંગઠિત થવાનો આમદ સ્વયં આપે છે

“ આ પ્રમાણે ખેડૂત મહા સંસ્થા રચવાનો કિસાનોનો હેતુ પૂરેપૂરો સ્વીકારવા છતાં કોંગ્રેસે એટલું તો જાહેર કરવું જોઈએ કે કોમસના પાયાના સિદ્ધાંતો સાથે અસંગત એવી ઘર્ષ પણ પ્રવૃત્તિમાં કોંગ્રેસ તેમને સાથ આપતો નહીં, તથા કોંગ્રેસના જે સંચયો કિસાનમત્રામાં સરથો બનીને કોંગ્રેસના સિદ્ધાંતો અને નીતિથી વિરોધી વાતાવરણ જીન્નુ કરવામાં સહાયગૂત થતા દરે તેમની એ પ્રવૃત્તિઓને કોંગ્રેસ ચલાવી રેશે નહીં કોંગ્રેસ જાંબી પ્રાતિક સમિતિઓને આદેશ આપે છે કે આ વસ્તુ ઉપર બસબર ધ્યાન રાખવું અને જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં એવી કોંગ્રેસ વિરોધી પ્રવૃત્તિની સામે જરૂરી થવા લેવા

હરિપુરા કોંગ્રેસમાં ભારે સનસનાતી ફેલાવાના અને વાતાવરણમાં તેજી લાવવાના ઠરાવ તો સુખત પ્રાપ્ત અને મિહારના પ્રધાનમંડળે રાજકીય કેદીઓની મુક્તિના પ્રશ્ન ઉપર આપેના રાજ્યનામાને લગતો હતો ચૂંટણીઓ વખતે કોંગ્રેસે ખડાર પાડેના જાહેરનામામાં દેશને એવું સ્પષ્ટ વચન આપવામાં આ મુહુર્તુ કે જે કોંગ્રેસ અધિકાર ઉપર આપે તો તમામ રાજકીય કેદીઓને મુક્તિ આપી દેશે એ જાહેરનામા પ્રમાણે પ્રધાનોએ રાજકીય કેદીઓને છોડવાનો પ્રયત્ન પણ કરના માઁચો એ પ્રયત્નને રાજકીય કેદીઓના હેતુનાક વચનોથી પુષ્ટિ મળી

હિસાના ગુના માટે લાખી લાખી સખઓ બોગનતા ઘણા રાજકીય કેદીઓએ પોતાના વિચારો પ્રગટ કર્યા હતા કે અમારો વિશ્વાસ હિસા ઉપરથી

ભી ગયો છે અને અમને જે બહાર આવવાની તક આપવામાં આવશે તો અમે અહિંસાની નીતિ પ્રમાણે દેશનાં કાર્યો કરવામાં વખત ગાળીશું. આ અરસામાં જ આદામાન ટાપુઓમાંના રાજકીય કેદીઓએ અનશન આદર્યું હતું. એ કેદીઓ દિંદ સરકારના અધિકારમાં હતા. કોંગ્રેસે અને ગાંધીજીએ એમના તરફથી ખૂબ પ્રયાસો કર્યા જેને પરિણામે દિંદ સરકાર માડ માંડ એ બધા કેદીઓને પોતપોતાના પ્રાંતમાં મોકલી દેવા કપૂલ થઈ. જ્યારે આ બધા કેદીઓ પોતપોતાના પ્રાંતમાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે તેઓ પ્રાંતિક સરકારોના કમળમાં આવ્યા, અને એને છૂટા કરવાનું કામ પ્રાંતિક પ્રધાનમંડળોને માથે આવ્યું. મિહાર અને યુક્ત પ્રાંતના તમામ કેદીઓને છોડવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો ત્યારે ગવર્નરોએ તેની સામે એ કારણે વાંધો લીધો કે બિહાર અને યુક્ત પ્રાંતના કેદીઓને છોડી દેવામાં આવશે તો તેથી પંજાબ અને બંગાળમાં રમખાણો થવાનો ભય છે. ખીલું કારણ તેમણે એ આપ્યું કે કાઠોરી કેસના ઘોડાકે કેદીઓને પહેલા છોડવા હતા ત્યારે તેને અમે ન છોડવા જેવા દેખાવો થયા હતા અને છૂટેલા કેદીઓએ લોકોમાં ઉરોરાટ ફેલાવે એવાં ભાવણો કર્યા હતાં.

વાઈસરોયે ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા ઓક્ટોબર ૧૨૬ (૫)* કલમ લાગુ કરી કેદીઓને ન છોડી શકાય એવી સ્થિતિ બની કરી. પ્રધાનો સરદાર વલ્લભભાઈ તથા ગાંધીજીને મળ્યા. તેમણે એવી સલાહ આપી કે ગવર્નરો જે રાજકીય કેદીઓને છોડવા તૈયાર ન હોય તો પ્રધાનોએ રાજનામાં આપી દેવાં જોઈએ. કોંગ્રેસની કારોબારીએ પણ તે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો. તે ઉપરથી હરિપુરા કોંગ્રેસમાં જતાં પહેલાં બંને પ્રાંતનાં પ્રધાનમંડળોએ રાજનામાં આપી દીધા ગવર્નરોએ એ વખતે એ સ્વીકાર્યા નહીં, એમ કહીને કે અમે ખીજ પ્રધાનો શોધીએ ત્યાં મુઠી તમે કામ ચાલુ રાખો. રાજનામાં આપેલા પ્રધાનો હરિપુરા કોંગ્રેસમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંના વાતાવરણમાં એક જાતની ગરમી આવી. જેઓ એમ કહેતા હતા અને અરેબર માનતા પણ હતા કે આપણે જે પ્રધાનપદ સ્વીકારીશું તો ખુરશીઓનો મોહ લાગશે, અને આપેલાં વચનો પીચગી જવાશે, તેમની આંખ બિડી ગઈ. આ રાજનામાંને કારણે પ્રધાનપદ લેવાની વિરુદ્ધ જેઓનો અભિપ્રાય હતો તેમને પોતાનો અભિપ્રાય બદલવો પડ્યો.

* દેશના કોઈ બાગમાં ધાતિક પ્રધાનોના કોઈ કામને લીધે મુનેદરાન્તિ જેજમમાં આવી પડવાનો ભય હોય તે વખતે પ્રાંતિક સરકારો ઉપર મધ્યવર્તી સરકારનો અકુચ રાખવાને લક્ષી આ કલમ હતી.

આ પ્રશ્ન ઉપર હરિપુરા કોંગ્રેસમાં બહુ લાંબો અને વિગતવાર દરાવ કરવામાં આવ્યો. એ દરાવ ઉપરથી જ આખી પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટ સમગ્રપણે એટલે નીચે તે આખો આપ્યો છે :

“ફેબ્રુઆરી કોંગ્રેસના ફરમાન પ્રમાણે ૧૯૩૭ના માર્ગમાં પ્રાંતોમાં દેશી સ્વીકારવાના પ્રશ્ન ઉપર મહાસમિતિએ ઠરાવ કર્યો કે બ્રિટિશ સરકાર તરફથી આપણને અમુક જોગાદરીઓ મળે તો ધારાસભામાંના કોંગ્રેસ પક્ષને પ્રધાનમંડળ રચવાની પરવાનગી આપવી. પ્રથમ તો જ્યારે જોગાદરીઓ ન મળી એટલે કોંગ્રેસ પક્ષના નેતાઓએ પ્રધાનમંડળ સ્વીકારવાની ના પાડી. ત્યાર પછી મદિનાઓ મુખી આવી જોગાદરીઓ માગવી એ બધારહીય છે કે કેમ તે પ્રશ્ન ઉપર વાદવિવાદ ચાલ્યો. ભારત મંત્રીએ, વાઈસરોયે તથા જુદા જુદા પ્રાંતના ગવર્નરોએ અનેક નિવેદનો બહાર પાડ્યાં. આ નિવેદનોમાંથી એટલું ચાકસ નીકળતું હતું કે પ્રાંતિક પ્રધાનોના રાજ્યશાસનની વહીવટમાં ગવર્નરો તરફથી કરી દબાવ કરવામાં નહીં આવે.

“જે પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ અધિકાર ઉપર છે, ત્યાંના પ્રધાનોને એવો અનુભવ થયો છે કે, કાંઈ નહીં તો યુક્ત પ્રાંત અને બિહારમાં ગવર્નરોએ રાજ્યના વહીવટમાં દબાવ કરવા માંડી છે. જ્યારે કોંગ્રેસ પક્ષને પ્રધાનમંડળ રચવાનું ગવર્નરો તરફથી આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓ ભણતા હતા કે ચૂંટણીના કોંગ્રેસના ભહેરનામાંમાં રાજ્યદારી કેદીઓને મુક્તિ આપવાની વાત કોંગ્રેસની નીતિનું એક મુખ્ય અંગ હતી. એ નીતિ અનુસાર પ્રધાનોએ રાજ્યદારી કેદીઓને છોડવાનું કામ શરૂ કર્યું. પણ તેમણે જોયું કે છોડવાના હુકમ ઉપર ગવર્નરોની સહી મેળવતાં કેટલીક વખત અઠગાની નાખે એવી દીક્ર થતી હતી. આ દીક્ર સહન કરી લેવામાં પ્રધાનોએ પોતાની નમૂનેદાર ખીરજનો પુરાવો આપ્યો છે. કોંગ્રેસનો એવો અભિપ્રાય છે કે કેદીઓની મુક્તિની બાબત એ રાજ્યશાસનની વહીવટની બાબત છે અને એમાં ગવર્નરો સાથે લાંબી ચર્ચાઓ કરવાપણુ નથી. ગવર્નરોનું કામ તો પ્રધાનોને દોરવણી આપવાનું અને સલાહ આપવાનું છે. પણ પોતાની રાજ્યશાસનની ફરજને બંધવવામાં પ્રધાનો સ્વતંત્રપણે પોતાના નિર્ણયો કરે તેમાં એ દબાવ કરી શકે નહીં. કારોબારી સમિતિએ કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓ આગળ અને એ પ્રતિનિધિઓને ચૂંટનારી આમજનતા આગળ પોતાના વાર્ષિક કામનો અહેવાલ રજૂ કર્યો ત્યારે તેને પ્રધાનોને સૂચના આપવી પડી કે પોતપોતાના પ્રાંતમાંના રાજ્યદારી કેદીઓને તેમણે છોડી મૂકવા અને તેમના હુકમોનો અમલ થવામાં વિરોધ યાચ તો તેમણે રાજ્યમાં આપવા. એ સૂચનાને અનુસરીને યુક્ત પ્રાંત અને બિહારના પ્રધાનોએ જે પત્રનું લીધું છે તે પગલાને આ કોંગ્રેસ બહાલી આપે છે. અને રાજ્યમાં આપવા માટે પ્રધાનોને અબિનદન આપે છે. ગવર્નર જનરલે ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની ૧૨૬ (૫) કલમ લાગુ કરીને આ બાબતમાં નકામી દબાવ લેવા કરી છે. તેથી પ્રધાનોને આપવામાં આવેલી જોગાદરીઓનો ભંગ યાચ છે એટલું જ નહીં પણ એ કલમનો પણ દુરુપયોગ યાચ છે. કારણ આમાં દેશની સાતિનો ભંગ થવાની ગભીર ખીકનો સવાલ જ લેવા થતો નથી. વળી બને પ્રાંતમાં મુખ્ય પ્રધાનોએ રાજ્યદારી

કેદી મો પાસેથી ખાતરી મેળવી લીધી છે કે તેઓ કોંગ્રેસની અહિંસાની નીતિનો સ્વીકાર કરે છે તેમના માનસમાં થયેલા ખલટા વિષે પણ તેમણે ખાતરી કરી લીધી. મવનર જનરલે દખન શ્રીને જે પરિસ્થિતિ બ્રહ્મી કરી તેથી બહુટા શાંતિનો ભંગ થવાનો ગંભીર ભય.

મેંચેસે જે થોડો વખત અધિકાર ચલાવ્યો છે એટલામાં પાતાની ત્યાગવૃત્તિનો વહીવટી કાબેલિયતનો તથા દેશના આર્થિક અને સામાજિક અનિષ્ટો દૂર કરવા માટે કાયદા કરીને બતાવેલી રચનાત્મક રૂઢિતો તેણે પૂરતો પુરાવો આપ્યો છે. કોંગ્રેસને એ સ્વીકારતા આનંદ યાચ છે કે આ બધી બાબતોમાં ગવન શેએ પ્રધાનોને ઠીક ઠીક સાથ આપ્યો છે. આજ બધારણમાં રહીને લોકોનું જોડતુ બહુ ઘર્ષ શકે તેટલું કરવાનો અને તેની સાથે પૂર્વ સ્વરાજ્યના ક્યેચે પહોંચવાનો તથા બ્રિટિશ શાહીવાદી નીતિથી યતા હિંદી પ્રબલના શોષણનો અંત લાવવાનો કોંગ્રેસનો ખરા હિલનો પ્રયત્ન છે.

જેથી અહિંસક અસહકાર કરવો પડે અથવા તો મેંચેસની સત્ય અને અહિંસાની નીતિ સાથે સુસંગત એવું વિરોધનું બીજું કશું પગલું બરહુ પડે એ બંધનની કટોકટી બ્રહ્મી કરવાની કોંગ્રેસની જરાય હચ્છા નથી તેથી મવનર જનરલના કાર્ય સામે વિરોધ તરીકે બીજા પ્રાંતના પ્રધાનોને રાજ્યનામાં આપવાની સલાહ આપતા કોંગ્રેસ સંકેત અનુભવે છે અને ગવન ર જનરલને વિનવતી કરે છે કે તેણે પોતાનો હુકમ ફેરવવો જેથી કરીને મવન રે બધારણપૂર્વક વતી શકે અને રાજદ્વારી કેદીઓને છોડવાની બાબતમાં પાતાના પ્રધાનોની સલાહ સ્વીકારી શકે.

બેજવાબદાર પ્રધાનમ યો રચાય એને તલવારથી રાજ્ય ચલાવવા જેવું કોંગ્રેસ માને છે. આના પ્રધાનમડળો રચાયે તો પ્રબલમાં બહુ કડવાશ પેદા થશે અંદર અંદરના કલહો બ્રહ્મી થશે અને બ્રિટિશ સરકાર સામેનો અણગમો વધારે બ્રહ્મી જશે. બધારે કોંગ્રેસે બહુ સંકેત સાથે અને બારે આનાકાનીથી હોદ્દા સ્વીકારવાને મનુરી આપી ત્યારે મવન મેટ ઓફ દિયા એક ના સાથા અરૂપના પોને બારેના આક વિષે તેને કશી સહા ન હતી. મવન ર જનરલનું ઉલ્લાસ કૃપથી એ આક સાચો પડે છે અને બધારણને મથકો લોકોને ખરી સ્વતંત્રતા આપવા માટે તબ નહામો છે એવું સિદ્ધ યાચ છે તેની સાથે એ પણ જાણ્ય છે કે એ કાયદાને ઉપયોગ સ્વતંત્રતા વધારવા માટે નહીં પણ સ્વતંત્રતાને દાબી દેવા માટે કરવાનો બ્રિટિશ સરકારનો હરાદો છે એટલે અત્યારની કટોકટીનું આખરી પરિણામ મમે તે આવે પણ હિંદુસ્તાનના લોકોએ સમજ લેવું જોઈએ કે જ્યાં મુખી આ કાયદાને ખતમ કરવામાં આવ્યો નથી અને તેની જગ્યાએ હિંદુસ્તાનની પ્રબલને નુરેલી વિધાન સભાએ પડેલું નવું બધારણ અમલમાં આવ્યું નથી ત્યાં મુખી દેશને માટે સ્વચ્છ સ્વતંત્રતાની આશા નથી એને અધિકાર ઉપર હોય કે અધિકારની બદ્ધાર હેય ધારણસભામાં દોય કે ધારણસભાની બદ્ધાર હોય એવા દરેક કોંગ્રેસીનો વૈરાગ્ય એ જ દોરો. જોઈએ કે આપ. એ ક્યેચેને પહોંચવા માટે અત્યારના કેટલાક અધિકારો ભંગ આપણું તા કારિક બહુ કરે એવા હોય તોપણ તે જતા કરવાની તૈયારી રાખવી.

“યુક્ત પ્રાતના મવર્નર તરફથી એમ કહેવામા આવે છે કે કાકોરી કેસના કેટીઓનુ સ્વામ્ય કરવા માટે ને ધામધૂમ કરવામા આવી તથા છૂટેલા કેટીઓમાના કેટલાકે ને બાપરો ક્યાં તેથી રાજકોરી કેટીઓની કમચ મુક્તિની નીતિમા, વિન આગુ છે કોંગ્રેસે બેઠકા દેખાવેને તથા બીજી વાધાભંગી પ્રવૃત્તિઓને દબેશા વખોડી કાઢી છે ને દેખાવે અને બાપરોની યુક્ત પ્રાતના મવર્નર વાત કરે છે તેને સ્પષ્ટમા માધીએ સખત રીને નાપસદ કરેલા છે. કોંગ્રેસના પ્રમુખ પડિત જવાહરલાલ નેદુએ પણ એ ક્ષયમા રહેવા શિસ્તમગ માટે તાબડતોબ તાપીદ આપેલી છે પ્રધાનેને પણ તેની અવજા કરી નથી. આ બધી ચેતવણીઓને પરિણામે લોકમતમા એકદમ ફેફ્ફાર થયો છે અને કેટીઓ પશુ પોતાની બૂધ સમન્યા છે કાકોરી કેસના કલાક કેટીઓ છૂટયા પછી જે મહિને બીજા ૪ કેટીઓ છૂટયા ત્યારે તેમના માનમા કોઈ પણ જાતના દેખાવે થયા ન હતા. તેમ જ તેમનુ જલદેર સ્વામ્ય કરવામા આવ્યુ ન હવુ એ વસ્તુને પણ દવે તો ચાર મહિના વીની ગયા છે. એટલે ઓગરમા છૂટેલા કેટીઓના સબધમા ને બાપરો અને દેખાવે થયા તે કારને બાધી રહેલા પદર કેટીઓને આને ન ઠાડવા એ તદન ગેરવાજબી છે ન્યાય અને વ્યવસ્થા જાતવવાની જવાબદારી પ્રધાનેની છે. પોતાને યોગ્ય ઢાંગે તે રીતે પોતાની ફરજ અદા કરવાનો તેમને દક્ષ છે ચાહુ સભેગોમાં પ્રસ્તુત બાબતોનો વિરેક કરી નિર્ણય કરવાનુ જામ તેમનુ છે તેઓ ને નિર્ણય કરે તે મવર્નરે સ્વીકારવા જોઈએ અને તેનો અમલ કરવો જોઈએ રાજબરોજના વહીવટી કામેમા પોતાની સત્તાનો તેઓ ને રીતે અમલ કરતા હોય તેમા દખલ કરવાથી તેમની ગિયતિ નબળી થાય છે, અને તેમની પ્રતિષ્ઠાને પશુ ધક્કો પડોને છે કોંગ્રેસી પ્રધાનેએ ક્ષતીયે વાગ જલદેર ક્યું છે કે હિસક ગુનાઓની બાબતમા યોગ્ય પમલા લેવાનો તેમનો પાકો નિશ્ચય છે હવે જ્યારે આ કેટીઓએ હિસાને માર્ગ ઠાગ દેવાનુ જલદેર ક્યું છે ત્યારે તેમને ઠાડવામા જોખમ રહેયુ છે એમ કહેવું એ તદન કપોલકલિપવ છે કોંગ્રેસે પોતાને માટે ને અહિ સાનુ ધેરણ સ્વીકાર્યું છે તેનો કોઈ બગ કરે અથવા તેની શિસ્ત ન જાળવે તો તે માટે સખત હખાયો લેવા એવો કોંગ્રેસનો આમણ છે તે વિધેનો પૂરતો પુરાવો ઉત્પાદ કેલાક મહિનામા કોંગ્રેસે આપેલો છે જતા કોંગ્રેસીઓનુ ધ્યાન ખેચવામા આવે છે કે વાગૂ ક વર્તનનો કોઈ જાતનો સ્વેચ્છાચાર હિસાને ઉત્તેજન અથવા તો પોષણ આપે એવો હોય, તેનથી આપણા નિરધારેલા ધ્યેય પહોચવાની દેશની ગતિ ધીમી પડે છે

“રાજકોરી કેટીઓને ઠાગ મૂકવાના પોતાના કાર્યક્રમને અમલમા મૂકતા, કોંગ્રેસને હોવા ઠાડવાનુ પ્રાપ્ત થયુ છે, લોકોની સ્થિતિ સુધારવાને માટે કાયદા કરવાની તકો પણ જાતી કરવી પડી છે પણ એમ કરતા કોંગ્રેસે જરા પણ આગકો ખાવો નથી એની સાથે કોંગ્રેસ એ સ્પષ્ટ કરવા માગે છે કે કેટીઓ પોતાની મુક્તિ માટે જૂળમચાની હડતાલનો આસરો લે એ વસ્તુ કોંગ્રેસ સખત રીને વખોડી કાઢે છે જૂળમચાની હડતાલને લીધે રાજકોરી કેટીઓને ઠાગ મૂકવાની પોતાની નીતિ અમલમા મૂકતા કોંગ્રેસને સુરક્ષેલી આવે છે તેથી પબમમા નેઓ હજી જૂળમચાની હડતાલ ચલાવી રહ્યા છે તેમને તે ઠાગ દેવાનો

કોંગ્રેસ આમણ્ડ વરે છે, અને તેમને ખાતરી આપે છે કે કોંગ્રેસ સત્તા ઉપર હોય કે ન હોય એવા બધા પ્રાનોમા રાજદારી કેંગ્રેસની મુખ્તિ માટે તમામ વાજબી અને શાન્તિમય ઉપાયોથી પ્રયત્ન કરવાનુ માર્ગેસ ચાલુ રાખશે

આ ઠરાવ સરદારે જ રખૂ કર્યો હતો તેના ઉપર બોલતા તેમણે બહુ યુ વે

આપણે મ્યારે હો અને સ્વીકાર કરો ત્યારે જ પ્રિટિશ સલ્તનત બહુલી હતી વાર્ષિકરોય બહુતા હતા અને ગવન રો પણ બહુતા હતા કે ચૂટણી વખતે કહેલા બહુરનામા પ્રમાણે બધા રાજદારી કેદીઓને આપણે છોડી મૂકવાના છીએ તે વખતે ગવન રો મશુ યોલ્યા નહી એમણે થોડી ચાત્રાકી કરી આપણે પણ થોડી બૂન કરી કારણ કે તે વખતે આપણને અનુભવ ન હતો ગવન રો મશુ કેદીઓને તમે જરૂર છોડી રાજો છો પરતુ જેઓ અહિ સક રહીને જેલમા મરેલા છે તેમને તરત છોડી દો અને જેઓ હિ સાનો ગુનો કરીને જેલમા ગયેલા છે તેમના દરેકના મુક મા તમે તપાસી બલો અને તમને ઠીક લાગે એમને છોડવાની બનામણુ મરો આપણા પ્રધાનો મુકમા તપાસવા બેઠા અને જે કેંગ્રેસને છોડવાનુ મશુ એમની બામતમા ગવન રો કઈક ને કઈક વાધા બતાવવા માડયા અહી જ આપ િ બૂન થઈ આપણા પ્રધાનોએ તો કહી દેવુ જેઈવુ હવુ કે મુકમા તપાસવાની શી જરૂર નથી અમારે તો બધા રાજદારી કેદીઓને છોડી દેવા છે તેની જવાબદારી અમારે માથે રહેશે પ્રાતના શાસનની જવાબદારી અમારી ઉપર છે જે એ કેદીઓ બહુર આવીને બગેલા કરશે અથવા ટિ સા કરશે તો અમે તેમને ફરી કે. કરીશુ અને ઉભે બાકી કેદીઓ રહ્યા છે કે આવા બેઠા યુક્ત પ્રાતમા અ મારે આવા ક્ષત પહર કેંગ્રેસો રહ્યા છે શુ આ પહર કેદીઓને છોડવાની પણ આપણા પ્રધાનોને સત્તા નથી કે સત્તા ન હોય તો પછી પ્રધાન રેના ? અને તો પહેલી જ રાજા હતી કે આ નવા બધારણથી આપણા મુવકની સ્વવતતાને પ્રમ ઉમેવાનો નથી અને તો રાજા હતી કે આ નવુ બધારણ આપણે ક્ષાવવાની આવજાણ છે આપણા પ્રધાનો ત્યા મઈ મુક માની ફાઈતો વાયવા મયા નથી વળ આ કેંગ્રેસો પાસેથી આપણને ખાતરી મળી છે કે તેમના વિચારો બનાઈ મયા છે કોંગ્રેસની નીતિ ઉપર તેમનો વિશ્વાસ બેઠો છે — અને છૂટયા પછી કોંગ્રેસના આદેશ પ્રમાણે તેઓ કામ કરવા હમ્મે છે આવી સ્થિતિમા ગવન રની શી મમરુર છે કે પ્રધાનોના કામમા તે દખર કરે ? એથી તો પ્રધાને નુ સ્વાબિમાલ દણાય છે એમ કહેવામા આવે છે કે કેંગ્રેસને છોડી મૂકવામા આવશે તો પબળ અને બજાગમા બજારો થઈ જશે અને એ જે પ્રાનોની મુવેહ અને વ્યવરયા જેખમમા આવી પડશે હુ તો એ વગ્તુ માની જ રકતો નથી કે પહર માલસોને છોડી મૂકવાથી જે પ્રાનોમા શી રીને શાન્તિમજ થઈ બધે પબળ અને બજાગના પ્રધાનો જે આમ કરતા હોય તો તેઓ તન નાનામક સોના જેઈએ આપણે તો દો । સ્વીકાર્યા એટલે આપણે ધમ થઈ પડયો છે કે પ્રબની હમ્મા પ્રમ જે આપણે રાખ્ય ચવાવવુ જે માલસોએ દેગની આગાને માટે આટઆટુ વેડયુ છે તેમને આપણાથી જેડમા રખાય જ કેમ ? તેઓ દેસાની આગાદીને માટે પોતાના પ્રાણ

આપણા તૈયાર હતા, તેમની કામ કરવાની રીત બધું ખોટી હોય, પણ પ્રભુત્વવાદી ચૂંટાયેલા કોઈ માણસ આવા દેશમજનોને જેલમાં રાખી શકે નહીં.

“ ગવર્નરની તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે કે કામેરી કેસના ફેરિઓને ઊંડી મુકવામાં આવ્યા તેથી દેશમાં બહુ અડચણ ઊભી થઈ છે. કદાચ અડચણ ઊભી થઈ હોય તોય ! શું થઈ ગયું? એક આદમી વીસ પચીસ વર્ષ સુધી જેલની દીવાલો પાછળ રહી દુનિયાથી અલગ પડી ગયો છે, દુનિયાની કશી દાડલતની તેને ખબર નથી, એ જેલની દીવાલોમાંથી બહાર આવે છે, તેની નજર સામે નથી જ દુનિયા દેખાય છે; કોંગ્રેસની સક્રિય કેટલી વધી ગઈ છે તે એ જુએ છે. બહાર આવ્યા પછી ઘોડા કોંગ્રેસવાળા તેનું સ્વાગત કરે છે. આપણી પિવડાએ છે. એ બધું જોઈને તેને યાદ છે કે મારાં પચીસ વર્ષ બરબાદ નથી ગયાં. એટલે એ જરા વધારેપડતું જોષી નાખે છે. મારી તો સમજા નથી આવતું કે એટલાથી આ મરખાર આવી ડરી શું કામ બધું છે ? શું તે એટલી બધી જાનવિત અને કમતાકાન થઈ ગઈ છે કે પદર માણસોને તેને આવડેા ધાક લાગે છે ?

“ જે વખતે આપણા પ્રધાનોએ લોકસુધારનાં અનેક કામેા ઉપાડવા હતાં તે વખતે તેમને પ્રધાનપદ ઊડના પડયાં છે. આપણે તેમને મુખારકબાદી આપીએ છીએ. તેમણે કોંગ્રેસની હજીયત વધારી છે. દેશમાં ઘોડાક સુધારા કરવા માટે આપણે હોદાને સ્વીકાર કર્યો નહોતો, આપણે તો બહુ મોટી વસ્તુ માટે પ્રધાનપદ લીધાં, છે. આપણાં બધાં દુઃખોનો ઉલાજ તેા સંખૂળ સ્વાતચ્ચ છે. હોદાને સ્વીકાર કરવાથી તે માટેની આપણી સક્રિય વધે તેા આપણે તેનો ઉપયોગ કરી લઈએ પણ તેને લીધે જ આપણા માર્ગમાં અડચણ આવતી હોય તેા આપણે ધુરત જ તે ઊડવા જોઈએ. આપણા પ્રધાનો એવા નથી જે ત્યા પાચ પાંચ હબરના પગાર લેના હોય. આપણા પ્રધાનો ત્યાં મોડા પગાર લેવા નહીં પણ દેશનું કામ કરવા ગયા છે. તેઓ પ્રધાનપદનો ત્યાગ કરશે તે દેશને મોંઘુ પડવાનું છે. પણ તેથી પ્રધાનપદા ઊડતા આપણને જરાયે સંકોચ ન થવો જોઈએ. કારોબારી સમિતિએ ખૂબ વિચાર કરીને તથા સાત પ્રતિનો પ્રથ નજર સામે રાખીને આ ઠરાવ ધડપો છે. આ ઠરાવ એવો છે જેમાં કોઈને કરોા વધિા હોવો જોઈએ નહીં. એટલે મારી વિનવતી છે કે આ ઠરાવ ઉપર કોઈ સુધારો લાવે નહીં. આવી નાનુક પરિસ્થિતિમાં કવો ઠરાવ કરવો જોઈએ એનો વિચાર કરીને આ ઠરાવ ધડવામાં આવ્યો છે. એમાં કરોા ઉમેરો કરવો કે કશું કાઢી નાખવ યોગ્ય નહીં યાય. હું આશા રાખુ છું કે આ ઠરાવ જેવો છે તેવો તમે પસાર કરવો.”

ઉપરનો ઠરાવ પસાર થઈ ગયા પછી બને પ્રાંતના પ્રધાનો પોતપોતાના પ્રાંતમાં ગયા, ત્યારે ગવર્નરે એમની સાથે સમાધાની કરવા જાણે તૈયાર જ હતા. યુક્ત પ્રાંતના ગવર્નરે ત્યાંના મુખ્ય પ્રધાન પં. ગોવિંદવલ્લભ પંત સાથે વાટાઘાટો કરી સમાધાન કર્યું. એમનું સંયુક્ત નિવેદન તા ૨૫-૨-૩૮ના રોજ બહાર પાડવામાં આવ્યું. બિહારના ગવર્નર તથા મુખ્ય પ્રધાને મળીને એવું જ નિવેદન તા. ૨૬-૨-૩૮ના રોજ બહાર પાડ્યું. આ રહ્યું એ :

“અંતરની પરિસ્થિતિ અને છેલ્લા થોડા દિવસમા બની ગયેલા બનાવો વિષે અમે અદર અદર ખૂબ ચર્ચા કરી લીધી છે, અને બને પક્ષને સમત એવા નિર્ણય ઉપર અમે આવ્યા છીએ. એ પ્રમાણે પ્રધાનોએ તેમના હિસેસારો કામકાજ હાથમા લઈ લીધા છે સરકારી ગણતા કેટલાક કેટીઓના કેસોની વ્યક્તિગત તપાસ કરવામા આવી છે. અને પ્રધાનોએ આપેલી સલાહ સ્વીકારીને એ કેસોની બાકી રહેલી સમ રફ કરવાના ને તેમને ઊંડી મૂકવાના હુકમો ગવર્નર થોડા જ વખતમા કાઢી બાકીના કેટીઓની વ્યક્તિગત તપાસ તે ખાતાના પ્રધાન કરી રહ્યા છે. અને તેને વિષે થોડા વખતમા યોગ્ય હુકમો કરવામા આવશે”

“ગવર્નર અને પ્રધાનોના અરસપરસ સબધ વિષે પણ અમે લાખી ચર્ચા કરી છે નામદાર વાર્ષસરોચના તાજેતરના નિવેદનની, તે ઉપર મહાત્મા ગાંધીજીએ દર્શાવેલા વિચારોની,* પ્રધાનોના શબ્દામા વિષે હરિપુરા કોંગ્રેસમા પસાર થયેલા ઠરાવની તેમ જ અગાઉ ગયા ઉનાળામા નામદાર વાર્ષસરોચે કરેલા નિવેદનની અમે ચર્ચા કરી છે જવાબદાર પ્રધાનોની કાયદેસર સત્તા ધીનવી લેવાવાનો કે તેમા દખલ થવાનો બચ રાખવાને કશુ કારણ નથી સુસાસનને યોગ્ય પ્રમાણે અમે બને ટકાવી રાખવા માગીએ છીએ અને ઉભય પક્ષે સહભાવ હોવાથી અમે સફળ થઈશુ, એવી અમને આશા છે”

આ સમાધાન ઉપર ટીકા કરતા લડનના ‘ટાઇમ્સ’ પત્રે જણાવેલુ કે,

“સમાધાનીની શરતો કરતા પણ વધારે મહત્વનુ તે એ છે કે કોંગ્રેસ પક્ષના જવાબદાર માણસો તરફથી કશુ એવુ કહેવામા આવ્યું નથી કે જ્યાં કટોકટી વધુ તીવ્ર બને તેવાની જવાબદારી ટાળવાને બદલે કોંગ્રેસના

* હરિપુરા કોંગ્રેસનો ઠરાવ પસાર થયા પછી વાર્ષસરોચે એક નિવેદન બહાર પાડ્યુ હતુ તેનો જવાબ આપતા ગાંધીજીએ તા ૨૩-૨-૩૮ના રોજ એક નિવેદન બહાર પાડ્યુ તેમાથી મહત્વના કંઠલા નીચે આપ્યા છે

“નામદાર ગવર્નર જનરલના નિવેદનમાની એક વાતથી મને એવી આશા જાપણે છે ખરી કે આ કટોકટી ટળી જશે તેમજે હજુ ગવર્નરે અને પ્રધાનો વચ્ચે મસાલતો દરવાજો ખુલો રાખે છે”

“હુ કબૂ ન કરું છુ કે પ્રધાનોએ હોદા છોડવાની નોમિસ એકાએક આપેલી પણ તે વખતે સ્થિતિ જ એવી હતી કે એમનાથી બીજુ કશુ યર્થ ન શકે હવે બને પક્ષોને પરિસ્થિતિ વિચારી લેવાનો સારી પેઠે વખત મળે છે”

“મારા મત પ્રમાણે આ આદી ઉકેલવાનો રસ્તો એ છે કે વાર્ષસરોચે ગવર્નરને એવી ખોળાધરી આપવાની છટ આપવી કે ‘યોતે કરવા ધારેલી કેટીઓના કેસની તપાસને ઘરઘો પ્રધાનોની સત્તા ઉપર તરત આરવાનો નહોતો પ્રધાનોએ કેનિએ ખાસેથી ખોળાધરી મેળવી છે તેઓ તેવાની જવાબદારી પર કેટીઓને ઊગી શકે છે’ અને આશા છે કે જો પ્રધાનોને ગવર્નરે ખોળાવે તો, તેમને મળેથી ખોળાધરીથી તેવાને સતોષ થાય છે કે નહીં એ નક્કી કરી લેવાની છટ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ પ્રધાનોને આપશે”

નેતાઓએ, ખાસ કરીને ગાંધીજીએ, પોતાની વૃત્તિ બતાવી આપી છે કે કોંગ્રેસના પ્રધાનો સત્તા ઉપર રહે, એમ તેઓ ઇચ્છે છે.”

આ ઉપરાંત હરિપુરા કોંગ્રેસમાં બીજા પક્ષ કેટલાક મહત્વની દરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા. અંગ્રીજારમાં હિંદી વેપારીઓના હક્ક ઉપર કેટલાક અંતરાય મૂકવામાં આવ્યા હતા તે પ્રત્યે વિરોધ તરીકે તથા આપણા દેશબંધુઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવવા માટે ત્યાંથી આપણા દેશમાં આપાત થતાં લવિંગનો ૧૯૩૭ના સપ્ટેમ્બર માસથી બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો અને તે માટે એક બહિષ્કાર સમિતિ નીમવામાં આવી હતી, તેના પ્રમુખ સરદાર હતા. એ માસમાં સમાધાન થયું ત્યાં સુધી એટલે કે લગભગ નવ માસ સુધી લવિંગનો બહુ જ દુકક બહિષ્કાર ચાલ્યો. બહિષ્કાર કરનારા વેપારીઓનો મોટો ભાગ મુસલમાનોનો હતો. આ કોંગ્રેસમાં એ વિષે નીચે પ્રમાણે દગવ પસાર કરવામાં આવ્યો :

“ કોંગ્રેસે હિંદી પ્રબલને સૂચના કરેલી કે હિંદી પ્રબલએ હમણાં લવિંગનો વેપાર બંધ કરવો. હિંદી પ્રબલએ અને અંગ્રીજારમાં હિંદી વેપારીઓએ કરેલા લવિંગના વેપારનો બહિષ્કાર સંપૂર્ણ અને સતોષકારક નીવડ્યો છે, તેની આ કોંગ્રેસ કદર કરે છે. અંગ્રીજારના હિંદીઓએ અને હિંદુસ્તાનના લવિંગના વેપારીઓએ જે રીતે આ બહિષ્કાર ટકાવી રાખ્યો છે તેને સાચુ આ કોંગ્રેસ તેમને મુબારકબાદી આપે છે.

“ કોંગ્રેસને અફસોસ છે કે અંગ્રીજારની અંદરના તેમ જ બહારના વેપાર માટેના હિંદીઓના હકના સુવાવનો હજી સતોષકારક નિકાલ આવ્યો નથી. એ નિકાલ ન આવે ત્યાં સુધી લવિંગના વેપારનો બહિષ્કાર ચાલુ રાખવાની જરૂર તરફ કોંગ્રેસ વેપારીઓનું ધ્યાન ખેંચે છે અને વિશ્વાસ રાખે છે કે આ પગથાને લીધે અંગ્રીજારની સરકારને થોડા જ વખતમાં તેના વાંધાબદેશા હુકમો રદ કરીને અંગ્રીજારમાં વસના હિંદી વેપારીઓને ન્યાય આપવાની ફરજ પડશે.”

આ દરાવની અસર એ થઈ કે હિંદ સરકાર તરફથી એક અમલદારને હિંદી કોમને મદદ કરવા તથા લવિંગના પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા અંગ્રીજાર મોકલવામાં આવ્યા. તેમના પ્રયાસથી, પણ મુખ્યત્વે તો મુબર્કમાં લવિંગનો સખત બહિષ્કાર ચાલુ રહ્યો હતો તેથી, એ માસની શરૂઆતમાં આ પ્રશ્નનું સમાધાન થઈ ગયું. લવિંગ બહિષ્કાર સમિતિના પ્રમુખ તરીકે સરદારે કારો-બારી સમિતિ આગળ પોતાનું નિવેદન રજૂ કર્યું. તે ઉપરથી, મુબર્કમાં મજેલી કારોબારી સમિતિએ એ મહિનામાં નીચે પ્રમાણે દરાવ કર્યો :

“ કારોબારી સમિતિએ લવિંગ બહિષ્કાર સમિતિનું નિવેદન વાંચ્યું છે. અંગ્રીજારની હિંદી કોમ અને અંગ્રીજારની સરકાર વચ્ચે લવિંગના વેપારની બાબતમાં જે કચાર થયો છે, તેના પર સમિતિએ વિચાર કર્યો છે. આ કચાર

હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ અને બ્રિટિશ સરકારની વચ્ચેના ઓફિસ મંત્વ સંબંધે ત્યારે તેને સ્વીકાર થયેલા ગણ્યો.

“આ સમિતિ વિશ્વાસ રાખે છે કે એ કારણને ઝાંઝીબારની સરકાર તરફથી એવી રીતે અમલ થશે જેથી હિંદી કોમને પૂરેપૂરો સત્તાપ યાચ અને એની પ્રત્યે ભેદભાવથી વર્તવામાં આવે છે, એવી શકા કે વહેમને જરા પણ અવકાશ ન રહે. ઝાંઝીબારની હિંદી કોમને પરદેશમાં વસતા હિંદીઓના હકો માટે જે બહાદુરીબરી અને સફળ હડત ચલાવી છે, તેને સારુ આ સમિતિ તેને મુખ્યત્વે આપે છે. જે વેપારીઓએ ખાસ કરીને મુબઈમાં પુષ્કળ ભાગ આપીને વફાદારીથી સાથ આપ્યો છે અને આ સલાહનો સફળ અંત આણવામાં આવ્યો મોટો ફાળો આપ્યો છે, એ વેપારીઓને આ સમિતિ આભાર માને છે. લવિંગ બહિષ્કાર સમિતિએ હકાવેલી જહેમતની પણ આ સમિતિ કહર કહે છે.”

ઉપરના દરાવમાં જણાવેલા કામચલાઉ સમાધાનને બ્રિટિશ સરકારની વચ્ચેના ઓફિસે બહાલી આપી એટલે એ સમાધાન પાકું થયું. અરદાગે નિવેદન બહાર પાડીને જણાવ્યું કે લવિંગનો બહિષ્કાર હાલની લેવાને માટે આપણે જે શરતો મૂકી હતી તે બધી શરતોનું પાલન થયું છે અને આપણી હડતનો સફળ અંત આવ્યો છે. હવે ઝાંઝીબાર તથા માડગાસ્કરથી આવતા લવિંગનો વેપાર કરવામાં કશી દરકત નથી પણ આ કમિટી એવો વિશ્વાસ રાખે છે કે જનતા તેમ જ છૂટક વેપારીઓ, જે પેદીઓએ બહિષ્કારમાં વફાદારીથી સાથ આપ્યો છે તે પેદીઓને ઉત્તેજન આપને. ઝાંઝીબારની હિંદી કોમને તથા બહિષ્કારમાં સાથ આપનારા હિંદુસ્તાનના લવિંગના વેપારીઓને મુખ્યત્વે આદી આપીને મુબઈ ટ્રાંસિક સમિતિના સમયસેવકોએ ખરી કટોકટીને વખતે જ અહવાડિયાં સુધી કડક ચોકી કરી હતી તેમને ધન્યવાદ આપ્યા. ઉંચકે જણાવ્યું કે આ પ્રસંગે ઉપરથી પરદેશમાં વસતા હિંદીઓની ખાતરી થશે કે કોંગ્રેસ તેમને મદદ કરવા હમેશાં તૈયાર હોય છે.

ફેડરેશન વિષે પણ આ કોંગ્રેસમાં મહત્વનો દરાવ પસાર થયો હતો. તેને ઉદ્દેશ્ય દેશી રાજ્યો વિષેના દરાવ ઉપર બોલતાં સરદારે પોતાના ભાષણમાં કહ્યો છે. છેલ્લું જે વિશ્વયુદ્ધ થઈ ગયું તેના ભણકારા હરિપુરા કોંગ્રેસ વખતથી વાગવા માંડ્યા હતા. એટલે તે વિષે નીતિ જાહેર કરવાની જરૂર હતી. અત્યારે આપણને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું છે ત્યારે પણ પરદેશી સાથેની આપણી નીતિ તે વખતે જે જાહેર કરવામાં આવી હતી તેની જ લગભગ રહી છે એ દરાવનો મહત્વનો ભાગ નીચે આપ્યો છે :

“હિંદુસ્તાનના લોમ પોતાના ખડોળાઓ અને ધીબ સંસ્થા દેશી સાથે મુબેદગાનિથી અને મિત્રાચારીથી રહેવા હવે છે એ હેતુથી સંઘર્ષનાં જેટલા કારણો હોય તે વખતે એ દૂર કરવા આવે છે. એક સમયે તરીકે પોતાની મુક્તિ અને સ્વતંત્રતા માટેના પ્રયત્ન કરતા, ધીબઓના સ્વાતંત્ર્ય પ્રત્યે જી આદર

રાખવા હચ્છે છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર અને મહાભાવનાના ધોરણ ઉપર પોતાની શક્તિ તે ખીવવવા હચ્છે છે. આખી દુનિયાના મુખ્યવરિયત તત્ત્વના પાયા ઉપર જ આવે સહકાર સભવી શકે. એટલે સ્વતંત્ર દિલ્લિસ્તાન આજું વિશ્વતંત્ર સ્થાપવામા ખુગીથી જોડાશે તથા સત્સંન્યાસની અને સામુદાયિક સહામતીની ભાવનાને ટેકો આપશે પણ વિશ્વવ્યાપી સહકાર સિદ્ધ થવે અશક્ય છે — જ્યાં સુધી રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે ઝડાના મૂળ કાયમ રહે, એક રાષ્ટ્ર બીજા રાષ્ટ્ર ઉપર સત્તા ચલાવવા હચ્છે, અને ગાદીવાદની આખી મર્વ ત્ર વર્તતી રહે. દુનિયામાં આપણે કાયમી શાંતિ સ્થાપવી હોય તેા શાહીવાદ નાબૂદ થવે જ જોઈએ અને અમુક રાષ્ટ્રો બીજા રાષ્ટ્રોનું શોષન કરે છે તેનો અંત આવવે જ જોઈએ.

“ અત્યારે જે શાહીવાની યુદ્ધના ભણ્કારા વામી ગયા છે, તેમા દિલ્લિસ્તાન પક્ષકાર થઈ શકે એમ નથી. મિઝિશ શાહીવાદના દિલ્લિસ્તાને અર્થે આપણી માનવ-શક્તિનું તથા સાધનસંપત્તિનું ગોચલ યાય જે આપણે નિભાવી લઈ ગઈએ નહી. વળી દિલ્લિસ્તાનના લોકોની સ્વતંત્ર સિવાય દિલ્લિસ્તાનને કોઈ પણ યુદ્ધમાં સામેલ કરી શકાય નહી. એને કોઈ પણ રીતે યુદ્ધમા જોડવાને પ્રયત્ન કરવામા આવશે તેા દેગ તેના વિરોધ કરશે.”

બીજા મહત્વનો હરાવ હરિપુરા કોંગ્રેસમાં પમાર કંગવામાં આવ્યો તે પાયાની કેળવણીને લગતો હતો કેળવણીના જે સિદ્ધાંતો અને નીતિ કોંગ્રેસે તે વખતે સ્વીકારી તે સ્વતંત્રતા મળ્યા છતાં હજી આપણે અમલમાં મૂકી શક્યા નથી. એટલે તેનું સ્મરણ કરીએ એ યોગ્ય છે હરિપુરા કોંગ્રેસે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો હરાવ કરીને જાહેર ક્યું કે,

“ દિલ્લિસ્તાનમાની કેળવણીની અભાવની પદ્ધતિ નિષ્ફળ નીવડી છે એમ સ્વીકારે છે. તેના ઉદ્દેશો ગૃહવિરોધી અને સમાજવિરોધી છે અને તે આપવાની પદ્ધતિ તંત્ર જુનવાણી છે. વળી દેશના ઘોડા જ માણસોને તે માગી શકે છે, વિગણ જનતા તેા તંત્ર અભણ રહે છે. તેથી એ આવશ્યક છે કે આપણા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની રચના નવા પાયા ઉપર અને રાષ્ટ્રવ્યાપી ધોરણ ઉપર થવી જોઈએ કોંગ્રેસને અત્યારે મર રી શિક્ષણ ઉપર અસર પાડવાની અને પોતાના વિચાર પ્રમાણે તે ચલાવવાની તક મળી છે એટલે આપણુ શિક્ષણ કયા પાયાના સિદ્ધાંત ઉપર ચાલવું જોઈએ અને તેનો અમલ કરવા માગે કેવા ઉપાયો લેવા જોઈએ તે નક્કી કરવું આવશ્યક છે કોંગ્રેસ એવા અભિપ્રાયની છે કે પ્રાયમિક અને માધ્યમિક કક્ષામા નીચેના સિદ્ધાંતો મુજબની પાયાની કેળવણી આપવી જોઈએ.

૧ આખા રાષ્ટ્રને સાત વર્ષ મફત અને ફરજિયાત કેળવણી મળે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ

૨ શિક્ષણનું વાહન માતૃભાષા હોવી જોઈએ

૩. આ બધા વખત કેળવણીની રચના કોઈ પણ પ્રકારના ઉત્પાદક ઉદ્યોગને કેન્દ્રમા રાખીને થવી જોઈએ, કેળવણીની બીજી બધી પ્રવૃત્તિઓ

પણ સકચ હોય ત્યાં સુધી બાજુકની આસપાસના વાતાવરણને ધ્યાનમાં લઈને પસંદ કરેલા કોઈ મુખ્ય હાથકામગીરી આસપાસ ગૂંથાવી જોઈએ.”

કોંગ્રેસની પૂર્ણાવૃત્તિ વખતે પ્રમુખશ્રીનો તથા પ્રતિનિધિઓનો આભાર માનતાં સરદારે આપેલા લાપણમાંથી કેટલોક ભાગ આપી આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું :

“અહીં કરેલી નગરરચના બાબત મારે જે વાતો કહેવાની છે. આ નગર-રચના કરવાવાળાઓની તારીફ મેં બહુ સાંભળી છે. આ નગરને એકાવન દરવાજાથી શાણગારવામાં આવ્યું છે. એમાં જે ખૂબસૂરતી છે તે બગાળના વિષયાત ચિત્રકાર ન હોવાનું બેઝની દૃષ્ટિ છે. એ એટલા સાદાઈથી રહે છે કે મોટા ચિત્રકાર હશે એમ કોઈ એણે પશુ ન સહે. ગુજરાતના ચિત્રકારોએ પણ અહીં કામ કરેલું છે. પણ એમને તો એ ધર્મ હતો. એટલે મારે એમની તારીફ કરવાની હોય નહીં. આ નગરનો આખો નકશો સરહદ પ્રાંતના નિવૃત્ત હજારે શ્રી રામદાસ ગુલાંડીએ બનાવેલો છે. હાલમાં તેઓ બાપુની પાસે રહે છે અને જોડા સીવવાનું કામ કરે છે. ફ્રેંચપુર કોંગ્રેસની બધી રચના પણ એમણે જ કરી હતી. બાપુએ મને કહ્યું કે અહીંનું બધું કામ પાંચ હજાર રૂપિયામાં આપણે આટોપવું જોઈએ. મેં જવાબ આપ્યો કે એ કામ રામદાસજીને સોંપી દો. એ જે કાંઈ માગશે તે હું આપીશ. એ પ્રમાણે રામદાસજીએ જે વસ્તુઓ માગી તે મેં આપી છે. એમાં કેટલા પૈસા ખર્ચાયા તેનો હિસાબ કરીશું ત્યારે ખબર પડશે. આ જગ્યા પસંદ કરવા માટે પણ હું તો બાપુને અહીં લઈ આવ્યો હતો. આ જગ્યા ઉપર મોટું વિકટ જંગલ હતું. એમણે એ જંગલ પસંદ કર્યું. ફ્રેંચપુરના અનુભવ ઉપરથી જણાયું હતું કે કોંગ્રેસ માટે વિશાળ જમીન જોઈએ જ. એટલે અમે પાંચસો એકર જમીન લેવાનું નક્કી કર્યું. જમીન ત્રણ ગામની છે. તેમાં લગભગ અર્ધી જેટલી જમીન સુસલમાનોની છે. જમીનમાલિકોએ અમારી પાસે કશું માગ્યું નથી. એમને ઉપકાર માનવો જોઈએ. પણ ગુજરાતના કામ માટે ગુજરાતીઓ જમીન આપે તેમાં ઉપકાર શો માનવો? ગાંધીજીએ કહ્યું કોંગ્રેસનાં રસોડામાં ગાયનું જ ધી-દૂધ, વાપરવું જોઈશે. વી અમે ઉત્તર ગુજરાત, કાઠિયાવાડ તથા રજપૂતાનામાંથી લાંબા અને દૂધ માટે અહીં પાંચસો ગાયો રાખી. એ અમારા પાંચસો પ્રતિનિધિઓ એવા છે કે આપણને કરી તકલીફ આપતા નથી, એ દેશ ઠગવ રત્ન કરતા નથી સુધારો મૂકતા નથી, કે તે ઉપર બાવણ કે ચર્ચા કરતા નથી. ઊંચકું આપણને કંઈ પિવડાવે છે. બાપુને બાંને દુકમ એ થયો કે જ્યાં પ્રતિનિધિઓને દાંધે ખાડેલા ચોખા અને દાંધપટ્ટીમાં દળેરો આટો ખવડાવવો જોઈશે. સેંકડો ગમ્મરો રાખીને અમે ચોખા ખંડાવ્યા અને આટો ફળાવ્યો.

“આ જંગલ, એક ગુજરાતી ભાઈએ પોતાનું ટૂંકદર લાતીને બધું સાફ, સરખું કરી આપ્યું અને આસપાસના રસ્તા મુધાઈ. રોટલનથી અહીં આવવાની સડક ઉપર ખૂબ ન લોકો માટે એટલી સડક હામરની બનાવી પછી સવાલ પાણીને રહ્યો. રોજ અહીં જે લાખ માણસ ભેગું થાય એમને માટે યોગ્ય પાણીની વ્યવસ્થા કરવી જ જોઈએ. મેં કહ્યું કે ‘વોટરવકસ’ બનાવવાનું ખર્ચ પચાસ હજાર રૂપિયા થશે. બાપુએ કહ્યું કે નહીંનું પાણી પિવડાવીશું. મેં કહ્યું કે એ

પાલમેન્ટરી કમિટીના ચેરમેન

દેશના છ પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળો રચાઈ ગયા પછી પ્રધાનોને સલાહસૂચના આપવાનું, કોંગ્રેસની શિસ્ત બરાબર જાળવવાનું, તથા પૂર્ણ સ્વરાજની સિદ્ધિમાં આ હોદ્દાસ્વીકાર મદદરૂપ થાય એ કોંગ્રેસનો ઉદ્દેશ બરાબર જાળવાય છે કે નહીં તે જ્ઞેવાનું કામ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ ઉપર આવી પડ્યું. પણ આખી કારોબારી સમિતિ બધી વખત આમાં આપી ન શકે, અને કામ એટલું મહત્વનું હતું કે તેના ઉપર સતત દેખરેખની જરૂર હતી, એટલે કારોબારી સમિતિએ પોતાના સભ્યોમાંથી રાજ્યેન્દ્રબાણુ, મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ તથા સરદારની એક નાની સમિતિ આ કામ માટે નીમી. સરદાર એ કમિટીના પ્રમુખ થયા. આ ત્રણ સંબંધેને પણ વખતોવખત ભેગા થવાનું મુરકેલ થતું. એટલે જુદા જુદા પ્રાંતની દેખરેખ રાખવાનું તેમણે માહોમાંહે વહેંચી લીધું. મદત્વનું કામ હોય ત્યારે ત્રણે સભ્યો ભેગા થઈને નિર્ણય કરતા અને જલુ મહત્વનું હોય ત્યારે તેઓ કારોબારી સમિતિની તથા ગાંધીજીની પણ સલાહ લેતા. વહીવટી કામનો તાકાદિ ઉકેલ કરવાની શક્તિ, અટપટા પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવાની કુનેદ, અને વિશેષે તે માણસોને ઓળખવાની અને તે કેટલા પાણીમાં છે તેનું માપ કાઢવાની અગ્ન્ય શક્તિને લીધે આ પાલમેન્ટરી સખ કમિટીના કામનો મુખ્ય બોળને સરદાર ઉપર જ રહેતો. એ કામ તેમણે એટલી બાહોશીથી, વિવેકથી અને સદાનુભૂતિથી કર્યું કે ઘણા પ્રાંતના પ્રધાનોને તે તેમની બાંહે ઓથ રહેતી. કાઈ પણ ગૂંચ આવે કે તેઓ તેમની પાસે દોડી જતા. જોકે એકંદરે પાલમેન્ટરી કમિટીએ પ્રધાનોના કામમાં નકામી દખલ કરી નથી. છતાં સામા માણસને સારું લાગશે કે માફ લાગશે તેની પરવા કર્યા વિના એને ખરી વાત સાફ સાફ સંભળાવી દેવાની ટેવથી સરદારને ઘણી વાર અગ્રજામણા થવાના પ્રસંગે પણ આવી પડના. આખી કારોબારી સમિતિ એક જ વિચારની હોય છતાં રોપનું નિશાન સરદાર થના. શ્રી નરીમાનનો કિસ્સો આપણે જોઈ ગયા છીએ. આ પ્રકરણમાં મધ્ય પ્રાંતના વડા પ્રધાન શ્રી ખરેનો પણ લગભગ એવો જ કિસ્સો જોઈશું ત્રિપુરી કોંગ્રેસ વખતે સુભાષબાણુનો રોપ પણ મુખ્યત્વે સરદાર ઉપર થયેલો.

પાલમેન્ટરી કમિટીના ચેરમેન તરીકે તેમને ઉકેલવા પડેલા કોપકામથી યુક્ત પ્રાંત અને ગિલ્દારનો કોપરો દરિપુરા કોંગ્રેસ વખતે બનેલો હોઈ એ

પ્રકરણમાં આપી દીધો છે. આ પ્રકરણમાં ખીજા કેટલાક મહત્વના પ્રસંગો વર્ણવીશું.

ઝોરિસાના ગવર્નરની તબિયત સારી ન હોવાથી તેઓ મેની શરૂઆતમાં લાંબી રજા ઉપર જવા ઇચ્છતા હતા. તેમની જગ્યાએ કામચલાઉ ગવર્નર તરીકે એ જ પ્રાંતના રેવન્યુ કમિશનર મિ. ડેનની નિમણૂક કરવાનું તા. ૭મી માર્ચે નક્કર કરવામાં આવ્યું. આ વાતની ખબર પડતાં જ ઝોરિસાના વડા પ્રધાને આ નિમણૂક સામે એવા કારણસર વાંધો ઉઠાવ્યો કે સરકારી ખાતામાં નોકરી કરતા અમલદારને, ભલે કામચલાઉ હોય તોપણ, ગવર્નરનું પદ આપવું યોગ્ય નથી. જે અમલદાર પ્રધાનોના હાથ નીચે કામ કરતો હોય તેને થોડા વખત માટે પણ પ્રધાનોની ઉપર બેસાડી દેવો એ બહુ અણગમતું છે. કારણ ગવર્નરનું પદ અમુક મોભાનું અને વિશેષ અધિકારનું છે. એટલે એ જ માણસ ફરી પાછો પોતાની જૂની નોકરી પર આવે ત્યારે તેની અને પ્રધાનોની બંનેની સ્થિતિ કંઈક યાવ. ઝોરિસાના વડા પ્રધાને સરદારની અને ગાંધીજીની આ ખાખતમાં સલાહ લીધી. તેમણે સલાહ આપી કે તમારો વાંધો ધ્યાનમાં લઈને ગવર્નરની નિમણૂકમાં ફેરફાર કરવામાં ન આવે તો આખા પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપી દેવું. ત્યાર પછી વડા પ્રધાનનો ગવર્નર સાથે કેટલોક પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. તેમાં કાંઈ વળ્યું નહીં એટલે તા. ૪થી મેએ ખીજા બધા પ્રધાનો તથા પાલ્કમેન્ટરી સેક્રેટરીઓનાં રાજીનામાં લઈ વડા પ્રધાન ગવર્નરને મળવા સારું પુરી જવા નીકળતા હતા, ત્યાં જ ગવર્નરના સેક્રેટરીનો તાર આવ્યો કે ગવર્નરે રજા ઉપર જવાનું માંડી વાગ્યું છે. તે જ દિવસે ગવર્નર તરફથી નીચેની યાની બહાર પાડવામાં આવી :

“પોતાના અનુભૂતિ માટે અસ્થિર રાજદ્વારી પરિસ્થિતિ જોવા ધાય એમ છે એ ભેતાં ના, ગવર્નરને પોતાની મૂળ યોજના પ્રમાણે રજા ઉપર જવાનું યોગ્ય લાગતું નથી. પોતાને મળેલી રજા પ્રાંતના હિતની ખાતર રદ કરવાના સિવાય તેમની પાસે ખીજો કોઈ માર્ગ નથી. રજા રદ કરવાની તેમની વિનંતી ગવર્નર જનરલની સમતિથી સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ માન્ય રાખી છે.”

આમ આ પ્રકરણ બહુ સારી પેઠે ઊકલી ગયું. ઝોરિસાના વડા પ્રધાને આ વિષે પોતાનું નિવેદન બહાર પાડતાં જણાવ્યું કે,

“નામદાર ગવર્નરે બહુ કુનેહથી આ વસ્તુનો નિકાલ કર્યો છે. સૌને દુઃખ ધાય એવી જે કટોકટી જોવા થાત તે તેમણે ટાળી છે. પોતાની તબિયતનો વિચાર કર્યા વિના આ કટોકટી ટાળવાની ખાતર જ નામદાર ગવર્નરે પોતાની રજા રદ કરાવી છે, તે માટે એમને ધન્યવાદ પાડે છે. મિ. ડેન વિષે પણ મારે કહેવું જોઈએ કે અમારે કોઈને અગત રીતે એમની સામે કરોા વિરોધ નથી. તેઓ આ પ્રાંતના જૂના અને અણુભવી અગલદાર છે અને આ પ્રાંતની તેમણે

પુસ્તક સેવા કરેલી છે અમારું પ્રધાનમંડળ પાન મેન્ટરી કમિટીએ આ બાબતમાં પહેલી જ અમને આપેલી સલાહ અને ફોરવર્ડી માટે તેમનું આભારી છે તેમની સલાહ અમને મળી ન હોત તો કટોકટી વહેલી જાણી થઈ ગઈ હોત પાન મેન્ટરી કમિટીના ચેરમન તરફ સરદારે નીચેનું નિવેદન બહાર

પાડ્યું

ઐરિસાના કામચલાઉ ગવર્નરની નિમણૂકની બાબતમાં મેં તે કરેલી મૂળ વખતસર મુદ્દાની લેવામાં પ્રિવિય સરકારે જનુ શોભા બતાવી છે તે માટે તેને ધન્યવાદ છે જેના પરિણામ જનુ ગબીર આવત એવી કટોકટી તેણે ટાળી છે આ દેશના ઢાકેમો અને ફલ્કડના અધિકારીઓને જે એટલું સમજી શકે તે બધારના બાબતો તથા તત્વનો જરા પણ ભગ થશે એ કાર્યક્ષેત્ર સામી લેવાની નથી તો ધીરૂં અને કન્યા ટળી શકે આ બધારની અને કુમિટીની ગોતને બંધ હોવા છતાં કામચલાઉ રીતે જવાબદારી સ્વીકારી છે તેમાં તેનો સ્વયં દરજ્જો બધારને વિરાગ કરવાનો છે આપણે આદર સાથે એ કે આ જાતનો પ્રસંગ છેલ્લો જ દશે ઐરિસાના વડા પ્રધાન અને તેમના સાથીઓએ પણ જેમાં તેમના સ્વમાનનો પ્રસંગનો જેવા બધારની સિદ્ધાંતને માટે દેહ આમદ સાખો તે સારું તેમને ધન્યવાદ થઈ છે

જુદા જુદા પ્રાંતના પ્રધાનમંડળોમાં સૌથી વધારે ગજબ થઈ હોય અને કાફલ મરવી પડી હોય તો તે મધ્ય પ્રાંતના પ્રધાનમંડળની બાબતમાં મરવી પડેલી પ્રધાનમંડળ હસ્તીમાં આવ્યા પછી થેડા જ વખતમાં ત્યાંના ન્યાય અને કાયદા ખાતાના પ્રધાન જનામ શર્માએ એવી ગબીર ફૂલ મરી જેને લીધે લોનાગણી ખૂબ જ ઉરકેરાર્થ ગઈ એ તેર વર્ષની હરિજન બાળા ઉપર બગા મર ગજબાના અગ્રેષ્ઠ સજા પામેલા કેદીઓને તેમની ત્રીજા ભાગની પણ સજા પૂરી થઈ હોતી તે પહેલાં દવા બતાવીને તમણે છોડી દીધા આમાં એ આરોપી કેળવણી ખાતામાં પહેલા વર્ગનો અમલદાર હોઈ માસિક રૂ. ૭૫૦ની નોકરી ઉપર હતો વળી તે ખાન સાહેબનો ઇન્કાર ધગવતો હતો બીજા આરોપી કેળવણી હતો આ બે જાણે બીજા આર જણની મફદ લઈ ચેલનાપૂર્વક પેની બાળાને મ્લાવીને તેના ઉપર અત્યાચાર ગજબો હતો આ ઉપરાંત એ વીમાની બાબતમાં દગો મરવા આરોપસર સજા પામેલા કેદીને છોડી મૂકવાની પણ પેના પ્રધાને બનામણ કરી હતી કે પ્રેસ પ્રધાનમંડળોમાં સાધારણ શિરસ્તો એવો હતો કે અવા મહત્વના પ્રશ્નોના વિચાર આખા પ્રધાનમંડળની બેઠકમાં મરવામાં આવતો અને તેના સચુકત નિર્ણય પ્રમણે ગવનર આગળ લલામણ મરવામાં આવતો પણ આ બંને કેસોમાં પેના પ્રધાને પોતાના બીજા સાથીઓને પૂછ્યા વિના જ ગવનર પામે પોતાની બનામણ રજૂ કરી દીધી પેના બનામરના કેસમાં તો ગવનરની મજૂરી પણ મેળવી દીધી જેને પરિણામે

કેડીઓ છટી જ્યાં પામ્યા. આ વાતની ખબર પડ્યાં જ ણીજા પ્રધાનેએ વાંધા ઉઠાવ્યો. ઉપરાંત લોકોમાં જારે ચકચાર ઝગી. એટલે વીમાવાળા કેસમાં ગરનરે સ્ટી કરવાનું મોકૂફ રાખ્યું.

અરદારને આ વાતની ખબર પડ્યાં જ તેમણે પ્રધાન જ. શરીફનો ખુલાસો માગ્યો અને મધ્ય પ્રાંતની ધારાસભામાંના કોંગ્રેસ પક્ષને આ પ્રશ્ન તરત જ દાય ધરવા સૂચવ્યું. પોતાના સાથીઓ સાથે મંસલન ધ્યાં વિનાં પોતે ગવર્નર પાસે પહોંચી ગયા તે માટે પ્રધાન જ. શરીફ ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષની સભામાં પોતાની દિલ્લગીરી દર્શાવી અને રાજીનામું આપવાની પણ તૈયારી બતાવી. પણ વડા પ્રધાન ડો. ખરેનું વલ્લભ જ. શરીફને બચાવી લેવાનું હતું. આ કેમ મદત્તનો હોઈ પાલ્લેન્ડરી કમિટીએ એમનું ગણનામું કોંગ્રેસની કારોબારી અમિનિ આગળ રજૂ કર્યું. પ્રધાન તથા હુત્તારા કેદાઓ મુસલમાન હોઈ મુસ્લિમ લીગે એવો ઉદ્દાપોહ મચાવ્યો કે દયા બતાવી કેડીઓને છોડી મૂકવાનું પ્રધાનનું કૃપ તેના અધિકારની રૂએ કરેલું હતું. પ્રધાને કાયદાની રૂએ પોતાને મજેલો અધિકાર વાપર્યો તેમાં ધારાસભામનિ કોંગ્રેસ પક્ષ અથવા કોંગ્રેસની પાલ્લેન્ડરી કમિટી વચ્ચે પડી શકે નહીં. જ. શરીફ એક નિવેદન બહાર પાડ્યું તેમાં જ્ઞાન્યુ કે કેદાને છોડવાથી આગળ પાછળ થી અમર પડ્યો તે મેં ધ્યાનમાં ન લીધું એ મારી બુલ ખરી અને તે માટે હું દિલ્લગીર છું. પણ કેવળ ન્યાયનો વિચાર કરતાં તે વખતે મને લાગતુ હતું અને અન્યાયે પણ લાગે છે કે મેં કશું અનુચિત કર્યું નથી. એટલે પ્રધાનને પૂરો ન્યાય આપવાની ખાતર વર્કિંગ કમિટીએ એવો હરાવ કર્યો કે,

“ખરો પ્રશ્ન તે એ છે કે પ્રધાને પોતાનો વિવેક વાપરવામાં ન્યાયનો વિનિષાત થાય એવી ગણીર ભૂલ કરી શકે કેમ? જો એવું કરી દોય તે ન્યાયની ખાતર, કારોબારની શુદ્ધતાની ખાતર અને સોશીની આબરૂની રક્ષા ખાતર, તેમજે રાજીનામું આપતુ એ જ ચોચ્ય માગ્ છે. પણ જો એમના કૃત્યથી ન્યાયનો વિનિષાત ન થતો હોય તે ખરેજે રાજીનામું આપવાની જરૂર નથી, એટલું જ નહીં પણ માફી માગવાનીયે જરૂર નથી. આ બખતનો નિષ્ક્રમ કરવાને માટે કારોબારી સમિતિ પાસે પૂરતી હકીકત ન હોવાથી આ કેસની તેમ જ વીમાવાળા કેસની વખતે કરવાનું કામ કોઈ પ્રખ્યાત ધારાસભાસીને સોંપવું”

આમજનતાને કારોબારી અમિનિના આ હરાવથી સંતોષ ન થયો. તેમનું કહેવું એમ હતુ કે આ કેસમા એ જે અપીલો કર્ષ છે અને છેક દાર્કકોર્ટે પણ આરોપીને ગુનેગા હગવીને સખ બહાલ રાખી છે. તેમાં વળી વધારે તપાસની શી જરૂર છે? આ અસંતોષ શાંત પાડવાને ખાતર કારોબારી સમિતિએ જનતાને અપીલ કરી કે તેમણે ઉવટના નિર્ણયની રાહ જોવી ઘટે

છે. લોકોએ એવો વિશ્વાસ રાખવો કે કોઈ પણ ભતનો ભય રાખ્યા વિના અથવા તો ખોટી મહેરબાની બતાવ્યા વિના આ બાબતનો નિર્ણય કરવામાં આવશે એકોત્રે અને વર્તમાનપત્રોને તેણે એવી પણ વિનંતી કરી કે આ પ્રશ્નને કોમી રૂપ આપવું એ યોગ્ય નથી, બહેનોની લાગણી પણ પ્રધાનના આ કૃત્ય બદલ દુભાઈ હતી. તેમને કારોબારી સમિતિએ આશ્વાસન આપ્યું કે તમારો ઉરકેરાટ વાજ્યા છે પણ કારોબારી સમિતિને સ્ત્રીઓની આબરુ તમારા કરતાં ઓછી વડાલી નથી. છતાં આપણે પૂરી તપાસ કરાવતી નિર્ણય કરીએ એ જ વિશેષ યોગ્ય છે.

કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિએ આખા કેસની બરાબર તપાસ કરી પોતાનો અભિપ્રાય આપવાનું કામ કલકત્તા હાઈકોર્ટના નિષ્પત્તિ જજ સર મન્મથનાથ મુકરજીને સોંપ્યું.

જ. શરીફ પોતાના બેરિસ્ટરને લઈ પોતાનો કેસ રજૂ કરવા સર મન્મથનાથ પાસે કલકત્તા ગયા. મુખ્ય પ્રધાન શ્રી ખરેએ પણ એકે લાંબું નિવેદન લખી મોકલ્યું. તેમાં જ. શરીફ દિલ્હીની દર્શાવી છે માટે તેમને જતા કરવા જોઈએ એવી ભલામણ કરી.

સર મન્મથનાથે બધી તપાસ કરીને તા. ૭-૫-'૩૮ના રોજ પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો તેમાં જણાવ્યું કે બે મુખ્ય આરોપીઓ તરફથી દયાની અરજી પ્રથમ પણ કરવામાં આવેલી. પણ તે વખતે જિલ્લાના કલેક્ટર તથા પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે સખત રિપોર્ટ કરેલા કે આ ગુનો એટલો ગંભીર છે અને ગુનેગારોએ એટલા બધા કાવાદાવા કર્યા છે અને છેવટે બળજબરી વાપરી છે કે તેઓ દયાને લાયક નથી એટલે પ્રધાન કોર્ટ કરી શકેલા નહીં. પછી ખીજા ચાર આરોપીઓ જેમને આ ગુનામાં મદદ કરવા માટે બે બે વર્ષની સજા થયેલી, તેમની દયાની અરજી ઉપરથી તેમને એક એક વર્ષની સજા પૂરી થયે છે. બીજા મૂકવાનો પ્રધાને દુકમ કર્યો પેલા બે મુખ્ય ગુનેગારો જેમાંના એકને ત્રણ વર્ષની અને બીજાને ચાર વર્ષની કેદની તથા દંડની સજા થયેલી તેમણે કરી દયાની અરજી કરી. તે વખતે જિલ્લા અધિકારીઓએ કરી રૂપિયા અભિપ્રાય આપ્યો નહીં. એમ કહેવાય છે કે પ્રધાનનો ધરદો આ કેદીઓને છોડી મૂકવાનો છે એમ તેમને જણાવવામાં આવેલું પ્રધાને દયાની અરજી મંજૂર રાખી મુખ્ય કેદીને છોડી મૂકવાની ગવર્નરને ભલામણ કરવામાં નીચેનાં કારણો જણાવેલાં :

૧. ડાકરી પહેલેથી જ ખરાબ ચાલની હતી અને ચંચળશીથી સમત થઈ હતી

૨. આ કેસને લીધે આરોપીને મોટી નોકરી મુમાવવી પડી હોઈ તે આર્થિક રીતે પાયમાલ થઈ ગયો છે. સમાજમાં પણ તેની પ્રતિષ્ઠા હલકી થઈ છે એને માટે પૂતી સજા છે.

૩. આ કેસ ચાલતો હતો તે દરમ્યાન જ ગુનેગારની સ્ત્રી આઘાત પહોંચવાથી મરી ગઈ છે, અને તેનાં નાનાં ઓકરાંઓની સંભાળ લેનાર અત્યારે કોઈ ન હોઈ તેઓ રક્ષાતાં થઈ ગયાં છે.

પહેલાં મુદ્દા વિષે સર મન્મથનાથે જણાવ્યું કે ઊંડરીને વિષે પ્રધાને જે લખ્યું છે, તેમાંનું કશું પુરાવામાં રજૂ થયેલું નથી. ઊલટું પુરાવામાં તો એવું છે કે તક્ષવારથી મારી નાખવાની તેને બીક બતાવીને તેના ઉપર બળાત્કાર ગુનરવામાં આવ્યો હતો. દયાની અરજી ઉપર વિચાર કરનારને પુરાવાની બહાર જઈ તે ઉપરથી કશો અભિપ્રાય બાંધવાનો અધિકાર નથી. પેલા આર આરોપીઓને ઊંડી મૂકવામાં આવ્યા તેમાં પણ દમા અસ્થાને બતાવવામાં આવી છે. વળી આ ગુનો અકસ્માત્ લાક્ષ્યમાં પડી જઈને કરવામાં આવેલો નથી પણ તેની પાછળ રીનસરની યોગ્યતા હતી અને ભારે પ્રપંચબળ રચીને ઊંડરીને ફસાવવામાં આવી હતી. એટલે મારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે પ્રધાને દયાની અરજી મંજૂર રાખવામાં ગંભીર ભૂલ કરી છે. અને તેને લીધે આવેલો જરૂર વિનિપાત થયો છે. આરોપી આર્થિક રીતે પાયમાલ થયો છે, અને તેનું કુટુંબ સંકટમાં આવી પડ્યું છે એ વાત સજા કરતી વખતે કોર્ટે ધ્યાનમાં લીધી જ છે. ઊલટું આવા ભણેલાગણેલા માણસે આલું કરપીણ કૃત્ય કર્યું તે માટે તેને જરાયે દયાપાત્ર ગણવો જોઈતો નહોતો.

આ રિપોર્ટ મળ્યા પછી પ્રધાન જ શરીરને રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડવામાં આવી.

આ પ્રકરણ પતી જ્ય તે પહેલાં જ મધ્ય પ્રાંતના પ્રધાનમંડળમાં અંદર અંદર ભારે ખટપટો ઊભી થઈ હતી. મધ્ય પ્રાંતમાં મુખ્ય ત્રણ વિભાગ છે. મહાકોશલ અથવા હિંદી મધ્ય પ્રાંત, નાગપુર અથવા મરાઠી મધ્ય પ્રાંત અને વરાડ પ્રધાનમંડળમાં મહાકોશલના ત્રણ પ્રધાનો હતા તેમને મુખ્ય પ્રધાન ડો. ખરે જેઓ નાગપુરના હતા તેમની સાથે ભારે મતભેદ થયા કરતા, જેને પરિણામે તેમણે રાજીનામું આપેલું. આ ઉપરાંત પ્રધાનો ઉપર લાંચ લેવાના તથા મામામાસીનું કરવાના આરોપો પણ હતા. એને લીધે આખા પ્રાંતમાં તથા ધારાસભાના સભ્યોમાં કૂચલીનું અને મવિનતાનું વાતાવરણ ફેલાયું હતું. સરદાર પામે આ દુરિયાદો ઘણા વખતથી આવ્યા કરતી હતી. એટલે તેમણે મધ્ય પ્રાંતની સરકાર તે વખતે ત્યાંની શીતળ ટેકરી પચમઠીમાં હતી ત્યાં તા. ૨૪-૫-'૩૮ના રોજ ધારાસભા પક્ષની બેઠક બોલાવી. તેમા પાલ્કમેન્ટરી

કમિટીના ત્રણ સભ્યો હાજર રહે એવું ઠરાવ્યું. જોકે રાજેન્દ્રભાણુ તબિયત ખરાબ હોવાને લીધે ત્યાં જઈ શક્યા ન હતા. સમ્ય પ્રાંતના ત્રણ વિભાગની પ્રાંતિક સમિતિઓના પ્રમુખોને પંજુ એ સભામાં હાજર રાખ્યા. પેટ ભરીને વાતો અને ચર્ચાઓ થઈ. તેના પરિણામે બધા પ્રશ્નોનો નિકાલ થયો. ત્રણ પ્રધાનોએ રાજનામાં પાછાં ખેંચી લીધાં. બધા પ્રધાનોએ લેખી ખાતરી આપી કે ભવિષ્યમાં અમે એકરાગે કામ કરીશું. સરદારે એ વિષે નીચે પ્રમાણે નિવેદન બહાર પાડ્યું :

“જ. સરીફના કેસનો કોમિશની કારોબારી સમિતિએ ઉમણું જ નિકાલ આપ્યો છે. અમે બધા પ્રધાનો સાથે એકઠી તથા છૂટી છૂટી વાતો કરી લીધી છે. બધા પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવામાં જોકે અમને મુશ્કેલી પડી છે, છતાં અમને જણાવનાં આનંદ થાય છે કે બધા મતભેદો સંધાઈ ગયા છે. પ્રધાનોએ અમને ખાતરી આપી છે કે અંદર અંદરના મતભેદો બૂલી જઈને તેઓ સહકારથી કામ કરશે. વહીવટમાં મુધારો કરવા માટે અને વહીવટમાં કુમળતા આણવવા માટે જે ફેરફાર કરવા જરૂરી છે, તે તેઓ પોતે જ કરી લેશે અને ફરિયાદનાં કારણો ફરી બેઠાં ન થાય તેની જગજગ તકેદારી રાખશે.

“પ્રધાનો ઉપર વિશેષ ગભીર આક્ષેપો ઉભા તેની પશુ અમે તપાસ કરી છે. અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે વધારેમા વધારે ગભીર આક્ષેપો તો લાંચપુરાવતને લક્ષના હતા તે સાબિત થયા નથી. ફેટલાક આક્ષેપો તો વગર વિચારે” અને દ્વેષપૂર્વક કરવામાં આવ્યા હતા. એના સમર્થનમાં હાંદામાર પુગાવો અમને મળ્યો નથી.

“તેની સાથે અમારે કહેવું જોઈએ કે કેટલીક ફરિયાદો વિના કારણ ન હતી. ધર્મીખરી ફરિયાદો તો વહીવટી અકુમળતાને લક્ષની હતી. અમને ખાતરી આપવામાં આવી છે કે એ મુધારી લેવામાં આવશે. દેવાની પતાવટનો કાયરો (કેટ કન્સિલિયેશન એક્ટ) જે બરીબ ખેડૂનોના દિનને અર્થે” કરવામાં આવ્યો છે તેમાં દેવાની મર્યાદા પચાસ ટનર ઉપરથી વધારીને એક લાખની કરવામાં આવી છે, તે બાબતમાં અમારી આગ્રહ કબૂલ કરવામાં આવ્યું છે કે એ ફેરફારનો ખયાલ થઈ શકે એમ નથી. પ્રધાનોએ અમને વચન આપ્યું છે કે દેવાની મર્યાદા વધારીને અસરકારક પ્રમાણે ગણવામાં આવશે.

“બીજે આક્ષેપ એ હતો કે પ્રધાનોએ પૂની લાયકાત વિનાના માખસોને યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસરોની તથા હમિયાતમાં ડોક્ટરની જગ્યા અપાવી છે. તે આક્ષેપો પુરવાર થયા છે. એ ફેરકે બાબતમાં અન્યાય દુર કરવામાં આવશે એવું અમને વચન આપવામાં આવ્યું છે.” બીજા કેટલાક નાના આક્ષેપોની તપાસ કરીને તેને નિકાલ કરવાનું એક જમનાગાઠ બલજને સોંપવામાં આવ્યું છે. અમને જણાવનાં આનંદ થાય છે કે પ્રધાનોએ જે જે બુલે કરી તે તેમણે તરત

“પ્રધાન પરિત રવિશ કર ચુકવના ડીકગને લે લેકમરરની જગ્યા આપવામાં આવી હતી, વડા પ્રધાન હો ખરેખરા ડીકગને મેગે દોરિપલ્લમાં એનરરી સર્જનની જગ્યા આપવામાં આવી હતી અને તેમના જાઈને એક્ટિવ નીમવામાં આવ્યા હતા.

સ્ત્રીધારી લીધી છે, અને તે મુધારી લેવાની કબૂલાત આપી છે. વધારેમાં વધારે ગભીર આક્ષેપો બિનપાયવાદાર ઠરાવે છે તેથી અને નાની બૂંદો તરત મુધારી લેવાનું વચન આપવામાં આવ્યું છે તેથી, અમે આશા રાખીએ છીએ કે લોકોની રીકાએ હવે બધા થઈ જશે અને કોંગ્રેસની પરંપરા રક્ષાતરી રાખવા તેઓ સક્તિમાન છે એવું બતાવી આપવાની તક પ્રધાનેને આપવામાં આવશે.”

ઉપર પ્રમાણે સમાધાન થવા પછી બધું થાણે પડી જશે એવી આશા સેવનામાં આવેલી, પણ એ આશા સફળ થઈ નહીં. ઘોડી જ વારમાં પાલમેન્ટરી કમિટીના ચેરમેન તરીકે સરદાર ઉપર દુગિયાદો આવવા માંડી કે ડો. ખરે સમાધાનીની શરતોનું પાલન કરતા નથી. સરદારે ડો. ખરેને વિનંતી કરી કે અંદર અંદર સમજીને બધું ચલાવો અને કંઈ બાંધે મતભેદ હોય તો કોંગ્રેસની કારોબારી પામે લાવો.

પરંતુ મતભેદો વધારે ને વધારે ઉગ્ર બનતા ગયા અને ૧૩મી જુલાઈએ છાપામાં રિપોર્ટો આવ્યા કે શ્રી ગોળે અને શ્રી દેશમુખ એ બે પ્રધાનોએ રાજીનામાં આપ્યાં છે. ૧૫મી જુલાઈએ ડો. ખરેએ સરદારને પચમઢીના સમાધાનનું પાલન કરવા પોતે શું શું કરી રહ્યાં છે તે બાબતનો રિપોર્ટ ગોઠવ્યો. તેમણે વિરોધમાં એ પણ જણાવ્યું કે અમારી વચ્ચે એટલા મતભેદો છે કે અમારું કામ એકરાગે ચાલતું નહીં, પણ તેની સાથે સાથે જ તેમણે ખાતરી આપી કે પોતે કશું ઉતાવળું પગલું નહીં બરે અને છેવટનો નિર્ણય કરવાનું સરદાર ઉપર છોડશે પણ એ કાગળમાં પોતાના બે સાથીઓએ રાજીનામાં આપ્યાં છે, એ વાત તેમણે સરદારને જણાવી નહીં.

કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિની મીટિંગ વર્ધામાં તા. ૨૩મી જુલાઈએ મળવાની હતી ડો. ખરે તરફથી સરદારને ખાતરી મળેલી હોવાથી તેઓ એવા વિશ્વાસમાં ગયા કે કારોબારી સમિતિ મળે તે અગાઉ પાલમેન્ટરી કમિટી મળીને એમના જે કાંઈ કારીગરગણ હશે તેનો વિચાર કરી લેશે

તા. ૧૯મી જુલાઈએ ડો. ખરેએ પોતાના સાથીઓને જણાવ્યું કે તેઓ મુખ્ય પ્રધાનપદનું ગણનામું આપવા ધૂંકે છે. મુખ્ય પ્રધાન રાજીનામું આપે તો પાલમેન્ટરી કમિટી પ્રમાણે બીજા પ્રધાનોએ પણ રાજીનામાં આપી દેવાં જોઈએ, માટે તમારે પણ મારી સાથે રાજીનામાં આપી દેવા જોઈશે. તા. ૨૦મીએ શ્રી રવિશંકર શુક્લ, શ્રી મિશ્ર તથા શ્રી મહેતા, એ ત્રણે પ્રધાનોએ અનગ અવગ કાગળો લખીને ડો. ખરેને જણાવ્યું કે પાલમેન્ટરી કમિટી અથવા તો કારોબારી સમિતિ તરફથી અમને સૂચના ન મળે ત્યાં સુધી અમે રાજીનામું આપવાના નથી તે દિવસે જાપોરે ડો. ખરેએ ગવર્નરને પોતાનું રાજીનામું આપ્યું. તેમની સાથે બીજા બે પ્રધાનો શ્રી ગોળેએ તથા

શ્રી દેશમુખે પણ રાજનામા આપ્યા ગવર્નરે પાવમેન્ટરી રૂઢિને અતુસરીને પેવા
 પ્રથુ પ્રધાનો પામેથી પણ ગણનામા માઆ શ્રી ગવિશ મર દુમ્લે, સુદાગ
 આથે ટેનિફોન ઉપર વાત મરનાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેઓ અમદાવાદ ગયેલા
 હોઈ, તેમની સાથે વાત થઈ ગઈ નહી ખીજ બે પ્રધાનો મહામોશન પ્રાતિ
 અમિતિના પ્રમુખ ઠાકુર ચેદીનાની સાથે, તે વખતે બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ વર્ધા
 હોવાથી તેમને મળવા વર્ધા ગયા તેઓએ બંધી પગિસ્થિત બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદને
 અમળવી તેમણે સનાહ આપી કે પાર્લમેન્ટરી કમિટી તથા મરોબારીની
 શિસ્તમા ગહેવાને તમે બધાયેલા છે, એ વસ્તુ તમારે ગવર્નરને સમજવવી,
 અને તા ૨૩મી જુનાઈએ કારોબારી સમિતિ મળવાની છે ત્યા સુધી
 રાહ જોવાની તેને વિનતી રવી બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે આ જ પ્રમાણે ડો ખરે
 ઉપર મગગ વખાને ઠાકુર ચેનાને આપ્યે તેમા જણાવ્યુ કે ૨૨મી
 જુનાઈએ પાર્લમેન્ટરી કમિટી મળવાની છે તે પહેલા આવુ ઉતાવળુ પાહુ
 તમારે જરવુ જોઈએ નહી તમારુ રાજનામુ તમે પાહુ ખેચી લો અને
 તેમ ન કરવુ હોય તો ગવર્નરને વિનતી કરો કે એ રાજનામા ઉપર વિચાર
 કરવાનુ તા ૨૩મી સુધી મુનતરી રાખે આવા જ મગલો તેમણે શ્રી ગોગે
 તથા શ્રી દેશમુખને લખ્યા ના બધા મગલો લખતા કરતા રાતના દશ વાગ્યા
 ઠાકુર ચેનાને વર્ધાથી ડો ખરને નાગપુર ટેલિફોન કર્યો કે હુ બાણુ
 રાજેન્દ્રપ્રસાદનો અગત્યનો મગલ લઈને નાગપુર આવુ છુ ડો ખરેએ ફોન
 લીધા તે વખતે શ્રી ગોગે તથા શ્રી દેશમુખ પણ ત્યા હાજર હતા ઠાકુર
 ચેદીવાલ મધરાત થઈ ગયા પડી નાગપુર પહોંચ્યા અને ડો ખરેને ઘેર
 ગયા ત્યા શ્રી દેશમુખ તથા શ્રી ગોગે હતા તેમને તેમના મગલો આપી
 દીધા પણ ડો ખરે ઘેર નહોતા એમ્લે તેમનો મગલ તેમને આપી
 શકાયો નહી

શ્રી ગુપ્ત શ્રી મિશ્ર તથા શ્રી મહેતાને ગવર્નરે મધરાતે બે વાગ્યે
 વખત આપ્યો હતો એ પ્રમાણે તેઓ એમને મળવા ગયા અને રાજનામુ નહી
 આપવાના મરજુ સમજાવ્યા હતા તા ૨૧મીએ પેરોલિયે પાવ વાગે પ્રધાનના
 હોદ્દા ઉપરથી તેમને મુક્ત કરવાના ખમગ આપવામા આન્યા ત્યા પડી
 ડો ખરેએ નવુ પ્રધાનમંજગ રચ્યુ અને તા ૨૧મીએ સનારમાં જ ને પ્રધાનો
 ત્યા હાજર હતા તેમણે અને ડો ખરેએ પ્રધાન તરીકેના સોગદ પણ લીધા
 તા ૨૨મીએ પાવમેન્ટરી કમિટી મળી તેમને આ વાતની ખમર
 પડી એમ્લે તેમણે ડો ખરેને તથા નવા સાથીઓને તેમ જ જરતરકે ચયેના
 પ્રધાનેને તાર મરીને વર્ધા જોનાન્યા દરમ્યાન મોઝેસના પ્રમુખ માણુ
 મુમાત્યદ્ર જોઝ પણ ત્યા આવી ગયા હતા રાજ સુધીમા ડો ખરે તથા

નવા પ્રધાનો શ્રી દેશમુખ, શ્રી ગોલે અને હાકુર પ્યારેલાલ આવી પહોંચ્યા. વિદર્ભ તથા મહાકોશલ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખો પણ ત્યાં હતા, એ બધાની કૃપા વાતો ચર્ચ. વાતચીતમાં જણાવ્યું કે ડૉ. ખરેએ તો તા. ૧૭મીએ મુદ્દામ માણસ મોકલીને હાકુર પ્યારેલાલસિંગને તેઓ નવા પ્રધાનમંડળમાં આવશે કે કેમ એ પુછાવ્યું હતું. આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે તા. ૧૫મીએ સરદારને નિશ્ચિંત રહેવાનું લખ્યા છતાં ત્યાર પછી તરત જ તેઓ નવું પ્રધાનમંડળ રચવાની ખાજી ગોઠવવા લાગી ગયા હતા. તા. ૧૮મીએ હાકુર પ્યારેલાલ-સિંગનો દાનો જવાબ આવી ગયો એટલે ડૉ. ખરે તા. ૧૯મીએ ગવર્નરના એકેટરીને મળ્યા અને તેમને પોતાની બંધી યોજના જણાવી. આ બધું તેમણે પોતાના સાથીઓને, પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખોને, તેમ જ પાલ્લેન્ડરી કમિટીને કશું જણાવ્યા વિના કર્યું હતું. વધારે અનુચિત તો એ હતું કે તા. ૨૨મીએ સવારે જ્યારે હાકુર પ્યારેલાલમિત્રે સોમંદ લીધા તે વખતે અમુક કાગળ સરદાર વલ્લભભાઈનો લખેલો છે એવું કહીને તેમાંથી એક કક્કરો તેમને વાંચી બતાવ્યો જેથી હાકુર પ્યારેલાલસિંગને એવો ભરોમો પડે કે આ નવા પ્રધાનમંડળમાં જોડાવામાં તેઓ કાંઈ જૂલ કરતા નથી. આ કુકરામાં એવું લખેલું હતું કે તમારે પક્ષના નેતા જેમ કહે તેમ કરવું. પણ આ કાગળ સરદારે ડૉ. ખરે બચવા તો કાંઈ પ્રધાન ઉપર લખેલો ન હતો પણ એક મ્યુનિસિપલ બોર્ડમાં ઝડપે પડેલો ત્યારે એ માસમાં તેના એક સભ્યને લખેલો હતો.

આ બંધી વાતો ડૉ. ખરે અને તેમના નવા સાથીઓની કૃપા થયા પછી ડૉ. ખરેને કહેવામાં આવ્યું કે તમારાં કૃત્યો તમે જે પદ ધરાવો છો તેને શોભે એવા નથી. તેમને અને તેમના નવા સાથીઓને એ પણ કહેવામાં આવ્યું કે તમે જૂલાકરી છે એમ તમને લાગતું હોય તો તમારે એ જૂલ મુધારી લેવી જોઈએ. અંદર અંદર નિચાર કરવા માટે તેઓ ખાંજ આરજમાં ગયા. બહાર આવીને ડૉ. ખરેએ પોતાની જૂલ કપૂલ કરી અને રાજનામુ આપી દેવાની તૈયારી બતાવી. તેમના નવા સાથીઓ પણ રાજનામુ આપવા કપૂલ થયા. નાગપુર જઈ તા. ૨૩મીએ તેમણે ગવર્નરને રાજનામા મોકલી આપ્યાં અને તેની પાલ્લેન્ડરી કમિટીને ખબર આપી.

તા. ૨૩મીએ ડૉ. ખરેને કારોબારી સમિતિની બેઠકમાં બોલાવવામાં આવ્યા. તેમને કહેવામાં આવ્યું કે પક્ષના નેતાના રાજનામાનો વિચાર કરવા અને નવા નેતાને ચૂટવા માટે તમારે ધારાસભા પક્ષની ખાસ બેઠક બોલાવવી જોઈએ. તા. ૨૭મીએ બેઠક બોલાવવાનું નક્કી થયું તે જ વખતે ડૉ. ખરેએ પક્ષના નેતા તરીકે ઉમેદવારી કરવાનો પોતાનો ઇરાદો જણાવ્યો. કોંગ્રેસના

પ્રમુખે તથા કારોબારી સમિતિના સભ્યોએ તેમને સલાહ આપી કે ફરી નેતા થવું એ તમારે માટે ગોભારપદ નથી. છતાં ડો. ખરે પોતાના વિચારમાં મક્કમ રહ્યા. કારોબારી સમિતિએ ફરી તેમને તા. ૨૫મીએ બોલાવ્યા અને ફરી એ જ સલાહ આપી. પણ પોતાનો નિશ્ચય કાયમ છે, એવું ડો. ખરેએ જણાવ્યું ત્યારે સેનાગ્રામ જઈ ગાંધીજીને પૂછવાની તેમને સલાહ આપવામાં આવી. કોંગ્રેસના પ્રમુખ તથા કારોબારી સમિતિના કેટલાક સભ્યો સાથે તેઓ સેનાગ્રામ ગયા. ખૂબ ચર્ચા થયા પણ ઉમેદવારી ન કરવાના વિચાર તરફ તેઓ વળ્યા હોય એમ જણાયું, અને એ મતલબના કાગળનો તેમણે મુસદ્દો કર્યો. ગાંધીજીએ તેમાં સુધારાવધારા કર્યાં. પણ એ તેમને ગળે ન ગતર્યા હોય એમ જણાયું, એટલે ગાંધીજીએ સલાહ આપી કે ઉતાવળે કશું પગલું ભરવાની જરૂર નથી, ઘેર જઈ આના ઉપર વિચાર કરજો, તમારા મિત્રોની પણ સલાહ લેજો અને આવતી કાલે ત્રણ વાગ્યે કારોબારી સમિતિને તમારો ઉવટનો નિર્ણય જણાવજો.

તા. ૨૬મીએ બપોરે ત્રણ વાગ્યે ડો. ખરેએ નાગપુરથી ફોન કર્યો કે મને એ મુસદ્દા પ્રમાણે કાગળ લખવાનો પસંદ નથી અને મારે જવાબ હું છ વાગ્યાની ગાડીમાં માણસ સાથે મોકલી આપું છું. કારોબારી સમિતિએ સાત વાગ્યા સુધી એમના જવાબની રાહ જોઈ પણ જવાબ ન આવ્યો એટલે નીચેનો દંરાવ પસાર કર્યો :

“પાર્કમેન્ટરી કમિટીની બધી હકીકત સમજવા પછી અને પંચમઢીમાં તેમની તથા મધ્ય પ્રાંતની ત્રણે પ્રાંતિક સમિતિઓના પ્રમુખ સમક્ષ પ્રધાનો વચ્ચે થયેલા સમાધાન પછી જે બનાવો બન્યા છે તેના ઉપર કારોબારી સમિતિએ કાગળપૂર્વક વિચાર કર્યો છે. ડો. ખરે સાથે પણ અનેક વાર વાતચીતો કરી છે. એ બધા ઉપરથી કારોબારી સમિતિ બહુ દિલગીરી સાથે એવા નિર્ણય ઉપર આવી છે કે ડો. ખરેએ પોતાનાં કૃત્યોથી અને ઉવટે તેમણે (ગવર્નરને) આપેલા ગણનામાંથી તથા પોતાનાં સાથીઓ પાસે કરેલી ગણનામાંની મામૂલીથી ગભીર વિવેકદોષો કર્યાં છે. તેમનાં કૃત્યોને લીધે મધ્ય પ્રાંતમાં કોંગ્રેસ હાંસીપાત્ર બની છે અને તેની પ્રતિષ્ઠાને બારે ધક્કો પહોંચ્યો છે. ડો. ખરેને ઉતાવળે કંઈ પગલું ન ભરવાની સૂચના અપાઈ હતી, તે છતાં તેમણે આ કામ કર્યું છે તેથી એમણે ગભીર શિસ્તમગનો દોષ કર્યો છે.

“કોંગ્રેસે પ્રધાનપદને સ્વીકાર કર્યો ત્યાર પછી થયેલી જ વાર, ડો. ખરેના રાજીનામાંથી, ગવર્નરને પોતાની ખાસ સલાહ વાપરવાની અને ત્રણ પ્રધાનોને બરતરફ કરવાની તક મળી છે. આ ત્રણ પ્રધાનોએ, જ્યારે ગવર્નરે તેમની પાસે રાજીનામાં માગ્યાં ત્યારે પાર્કમેન્ટરી કમિટીની સૂચના વિના ગણનામાં આપવાની ના પાડીને કોંગ્રેસ પ્રત્યે પોતાની વફાદારી જતાવી છે, એની આ કારોબારી સમિતિ સંતાપપૂર્વક નોંધ લે છે.

“નવું પ્રધાનમંડળ રચવાના ગવર્નરના આગ્રહણો સ્વીકાર કરીને, કોંગ્રેસની નીતિ વિરુદ્ધ જઈને નવું પ્રધાનમંડળ રચીને તથા પાલ્કમેન્ટરી કમિટી અને કારોબારી સમિતિની સમાજો તરતમાં જ બરાવાની હતી એમ બહુતાં છતાં એ કમિટીએને જણાવ્યા વિના વફાદારીના સોગંદ લઈને ડૉ. ખરેએ શિસ્ત-બંધનો ખીલે અપરાધ કર્યો છે.

“આ બધાં કૃત્યોથી ડૉ. ખરે કોંગ્રેસના તંત્રમાં જવાબદારીનાં સ્થાન ભોગવવાને નાકાચક ક્યાં છે. તેઓ જ્યાં સુધી કોંગ્રેસી તરીકે ખોતાની સેવા વડે કડક શિસ્તનું પાલન કરવાને અને ખોને ઉપાડેલી ફરતે પાર પાડવાને સમર્થ છે એમ બનાવી આપે નહીં ત્યાં સુધી કોંગ્રેસના તંત્રમાં જવાબદારીનાં સ્થાન ભોગવવાને નાકાચક ગણારો.

“કારોબારી સમિતિ દિલ્હીથી સાથે એવા નિર્ણય ઉપર આવી છે કે મધ્ય પ્રાંતના ગવર્નરે જેહુદી ઉતાવળ કરીને રાતનો દિવસ કર્યો અને આ પ્રાંતને પરાજિત વિષમ પરિસ્થિતિમાં નૂકલ્યો. તે ઉપરથી તેમણે બતાવી આપ્યું છે કે તેઓ કોંગ્રેસને ખોતાથી અને તેટલી નબળા પાડવા અને બહાનામ કરવાને આતુર હતા. કારોબારી સમિતિ માને છે કે પ્રધાનમંડળના સભ્યોમાં શું ચાલી રહ્યું છે, અને પાલ્કમેન્ટરી કમિટીનું શું ફરમાન છે તેની એમને ખબર હોવી જ નોઈએ. એમ છતાં અરદિત કતાવણ કરીને ત્રણ પ્રધાનોનાં રાજનામાં સ્વીકાર્યા અને ખીલ ત્રણનાં રાજનામાં માઝ્યાં અને તેમણે રાજનામાં આપવાની ના પાડતા તેમને બરતરફ કર્યાં. ત્યાર પછી તરત જ ડૉ. ખરેને નવું પ્રધાનમંડળ રચવા બોલાવ્યા અને કારોબારી સમિતિની સભા તરતમાં જ મળવાની હતી તેની રાહ લેયા વિના નવા પ્રધાનમંડળના જેહલા સભ્યો ઢાજર હતા, તેટલાની પાસે વફાદારીના સોગંદ લેવડાવ્યા એ બધું એમણે કર્યું નોઈવું ન હોય.”

ઉપર પ્રમાણે દરાવ પસાર થઈ ગયા પછી ડૉ. ખરેએ કોંગ્રેસના પ્રમુખ શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ ઉપર લખેલા નીચેનો કાગળ મળ્યો :

“પ્રિય શ્રી બોઝ,

“તમે આપેલી સલાહ વિષે મેં બહુ કાળજીથી વિચાર કર્યો છે. એ વિષે મારા મિત્રો તથા સાથીઓની પણ મેં સલાહ લીધી છે. મને જણાવતા દિલ્હીથી યાજ છે કે જે મુસદ્દો મને આપવામાં આવ્યો છે અને જે સાફ કરીને તેના પર સહી કરવાનું મને કહેવામાં આવ્યું છે તે હું માન્ય રાખી શકું તેમ નથી. હું એ સ્વીકારવા તૈયાર નથી કે મેં કોઈ પણ બતનો શિસ્તબંધનો હોય કર્યો છે. હું એ પણ સ્વીકારવા તૈયાર નથી કે મારા કૃત્યથી કોંગ્રેસની પ્રતિષ્ઠાને ધક્કો પહોંચ્યો છે. મને આપેલા મુસદ્દામાં કોંગ્રેસના જવાબદારીનાં અને વિશ્વાસનાં સ્થાનો ભોગવવાની લાચકાત વિષે કેટલાક સૂચનો છે, તે આધાર વિનાના છે. હું દિલ્હીર છું કે તેની સાથે હું સમત થઈ શકતો નથી

“વિરોધમાં મારે જણાવવું નોઈએ કે પ્રધાનમંડળની જવાબદારી સમુક્રા ન હોવી નોઈએ એ વિષે તથા પ્રધાનો પ્રથમત વડા પ્રધાનને જવાબદાર ન હોવા નોઈએ એ વિષે તથા તેઓ દરેક છટા છટા કોંગ્રેસની પાલ્કમેન્ટરી કમિટીને જવાબદાર હોવા નોઈએ એ વિષે મારો સિદ્ધાંતનો મતબંદ છે. હું એવા

મત ધરાવુ છું કે આવા વિચારોથી લોકશાહી ગમ્યતત્ત્વનો સંપૂર્ણ નિબેધ થાય છે એ જ પ્રમાણે હું એ વિચારની પણ વિરુદ્ધ છું કે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ અથવા તો પાર્ટીમેન્ટરી કમિટી ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષને પોતાના નેતાની ચૂંટણીની બાબતમાં કંઈ પણ ફરમાન કરી શકે હું એવો અભિપ્રાય ધરાવુ છું કે ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષને પોતાનો નેતા ચૂંટવાની સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ અને નેતાની ચૂંટણી પણ કોઈ બંધની દરમ્યાનગીરી વિના અબાધિત રીતે થવી જોઈએ વળી પોતાના સાથીઓની પર્યાપ્ત સ્વભાવ પક્ષના નેતાને પોતાનો નિર્ણય સ્વતંત્ર રીતે કરવાની સંપૂર્ણ હક હોવી જોઈએ

ગઈ કાલે કેટલીક વ્યક્તિઓએ પહેલી જ વાર જે ચોખવાનારા વિચારો દર્શાવ્યા તે સાંભળીને મને બહુ આશ્ચર્ય થયું છે હું હમેશા એમ માનતો આવ્યો છું કે લોકશાહી પાર્ટીમેન્ટરી તરફ વિશેષ આધી દુનિયામાં જે ખ્યાલો અને રૂઢિઓ પ્રચલિત છે તે જ પ્રમાણે આપણે પણ કામ કરવાનું છે

કારોબારી સમિતિ જે એમ દબ્બલી હોય કે ધારાસભા પક્ષની આજ્ઞા કાલે મળનારી સભામાં મારે નેતાપદની ઉમેદવારી ન કરવી તો એ મતબબને હુકમ તેણે કાઢવો જોઈએ એક ચુસ્ત શિસ્તપાલક તરીકે એ હુકમ હું પુશીથી માથે ચકાવીશ

કોંગ્રેસ કારોબારીનો દરાવ અને ડો ખરેનો કાગળ બદલાર પડતા જ વર્તમાનપત્રને તો જાણે ઉગ્ગણી મળી ગઈ જે વર્તમાનપત્રે કોંગ્રેસને મોનનાનો લાગ જ જોઈ રહ્યા હતા એમણે કારોબારી સમિતિની અને ખામ કરીને તો સરદારની ખૂબ વગોમણી સ્વભાવ માડી ડો ખરેએ પણ મદદારાપ્ટમા કરીને ભાવજો ઉષગ ભાવજો સ્વભાવ માડ્યા તેમાં પોતાની જૂનો ઉપર ટાકપિઠોડો કરી સરદારને પૂરેપૂરા દોષિત દરાવના માટે તેમના પર દુમલા કરવા માડ્યા એટલે પાર્ટીમેન્ટરી સમિતિએ બનેલી હકીમતો સત્તાવાર રીતે રજૂ કરવું એ નિવેદન તા જ્યાં ઓગરે બદલાર પાડ્યું તેમાંની બધી હકીકતો ઉપરના મર્જનમાં આવી જાય છે એટલે તે નિવેદન આપુ અર્થી આપનાની જરૂર નથી એના જેના મે ફરાર જ નીચે આપ્યા છે

કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિના મનમાં જે વાતની જગથે રાકા નહોતી કે પોતાના જે બંધ સાથીઓ સાથે જે ખરેએ પચેમટીમાં સમાધાન કરું ઉદ્ધ તે સાથીઓને પોતાના પ્રધાનમંડળમાંથી તેઓ કાઢવા માગતા હતા એટલે જ તેને કરી ખમર આપ્યા વિના નવા સાથીઓની શોધ તેમણે રાજ કરી દીધી હતી તેમણે પાર્ટીમેન્ટરી કમિટીના ચેરમેનને પણ બનાવ્યા જ એક તરફથી તેમને ખાતરી આપી કે પાને કશું ઉતાવળું પચતુ નથી નરે અને હઈ બનાવે બનશે તેનાથી તેમને વાસ્તુ રાખવું અને બીજી તરફથી કોંગ્રેસ અધિકારીઓને લંન અધારામાં ગાખી મવન રંગી મદદથી પોતાને પ્રતિકુલ સાથીઓને ફર કરવાની તેમણે નીચ કરી

આ વખતે પાના કેટલાક સુગેહ તરફથી જે ખરેને વિનતી કરવામાં આવી કે આપુ બધું ચારે છે ત્યારે તને પડાની સભા યોજાવે ૧૫ એ વિનતી

તેમણે ધ્યાન પર લીધી નહી તેમનો વિચાર તો પોતાને ન કૃપતા પ્રધાનોને દૂર કરી પોતાની પસંદગીનું નવું પ્રધાનમંડળ રચી બહુ રદાઈ ગયા પછી એ વસ્તુ કારોબારી સમિતિ તથા પોતાના પક્ષ આગળ લાવવાનો હતો આ બહુ કારોબારી સમિતિ મજબૂત હતી તે અગાઉ એ જ દિવસ પહેલા તેમણે પરી નાખ્યું આ સ્થિતિમાં તેમના વર્તન વિષે કારોબારી સમિતિ કશું પગલું ન ભરે તો પોતાની ફરજમાં એ ચૂકી ગયાય”

ડૉ ખરેએ કેટલીક હાનિકૃત વિકૃત રૂપમાં અને કેટલીક હાનિકૃત ખોટા રૂપમાં પોતાના ભાષણોમાં રજૂ કરવા માડી હતી એટલે તેનો ખુલાસો આપવા માટે તો પરી ઓગસ્ટે સરદારે નીચે પ્રમાણે નિવેદન બહાર પાડ્યું

“મધ્ય પ્રાતના પ્રધાનમંડળમાં બની ગયેલી બીના વિષે પાર્લામેન્ટરી સમિતિએ બહુ વિગતવાર નિવેદન બહાર પાડ્યું છે તે જોતા કઈ વધુ બોલવાનો મારો ઇરાદો ન હતો પરંતુ ડૉ ખરે હમણા પૂના, મુબઈ વગેરે સ્થળોએ ફરી ભાષણો કરી આગા તેમાં તેમણે મતવધી વેગળા એવી કેટલીક હાનિકૃતો રજૂ કરી છે અને અમારા ઉપર ગણીર આણેયો કર્યા છે, એટલે તે વિષે સ્પષ્ટીકરણ કરવાની મારે માટે જરૂર ઠીકી થઈ છે

’ ડૉ ખરે કહે છે કે મધ્ય પ્રાતના વડા પ્રધાનનું પણ તેમના ઉપર પરાણે ઠોકી બેસાડવામાં આવ્યું હતું એ વાત તન ખોટી છે ગણ્યાતથી જ મધ્ય પ્રાતની ધારાસભામાંના કોંગ્રેસ પક્ષના નેતા થવા તેઓ ઇતેમર હતા પક્ષના નેતાની ચૂંટણી માટે જોનાવવામાં આવેલી સત્તામાં પ્રમુખ થઈને પોતાને મદદ કરવા તેમણે પ્રથમ મને અને પછી પડિત જવાહરલાલજીને વિનવતી કૌશલી મહાકોશલની પ્રાતિક સમિતિના પ્રમુખે પરિસ્થિતિ વિષે અમને ચેતવેલા હોવાથી અમે બનેએ પ્રમુખ થવા ના પાગી તે વખતે સ્વિકૃત કરી શકેલા અને પડિત દ્વારકાપ્રસાદ મિશ્ર વચ્ચે ખરાય અચનો હતો તેનો લાભ લઈ પડિત મિશ્રને તેમણે પોતાના પક્ષમાં લીધા ડૉ ખરેની વગ પ્રધાનપદને ચીટકી રહેવાની ઇતેભરી ન હોત તો તેમને જેવી તકો તો ધણી વખત સાંપડી હતી જ્યારે તેમની જગ્યાએ બીને કોઈ હોત તો એ પદનું રાજીનામું આપી દે

જ શરીફના પ્રકરણમાં ગાંધીજીને અને મને વચનો આપ્યા છતાં તેમણે જ શરીફને માટે પક્ષનો વિશ્વાસ હોવાનો મત મેળવ્યો અને મોંઝેસની કારોબારી સમિતિની આગળ એ વસ્તુ સિદ્ધ રૂપમાં રજૂ કરી તેઓ કારોબારી સમિતિને ધમકી આપવાની હદ સુધી પહોંચી ગયા કે જ શરીફની બાબતમાં પક્ષના નિર્ણયની વિરુદ્ધ તમે કાઈ પણ પગલાં ભરશો તો હું રાજીનામું આપીશ પણ કારોબારી સમિતિએ ડૉ ખરે અને તેમના પક્ષની એ વાત મનૂર ન રાખી જોને પરિણામે જ શરીફને રાજીનામું આપવું પડ્યું આજે ને ખરેને પ્રધાનમંડળની સંયુક્ત જવાબદારીનું ધેનું લાગ્યું છે તો જો વખતે જ શરીફ રાજીનામું આપ્યું તે વખતે શું કામ તેઓ વડા પ્રધાનપદ ઉપર ચાલુ રહ્યા? ત્યાર પછી તેમની અકૃશળતાના મુદ્દા ઉપર જ્યારે તેમના ત્રણ સાથીઓએ રાજીનામું આપ્યું ત્યારે ડૉ ખરેને રાજીનામું આપવાની બીજી તમ મળી હતી

પછી પચમદીમા મળ્યા પછી પાનમેન્ડરી સમિતિએ નિવેદન બદાર પાડ્યુ જેમા તેમના ઉપર વહીવટી અધુગતાનો તથા મામામરેલીનુ કરવાનો આરોપ આવતો હતો ત્યારે એ ત્રીણ વારની વકે પણ તેઓ રાજનામુ આપી શકતા હતા પણ એમણે તેો નહુ પ્રવાનમડળ રચવાને પોતાને આમત્રણ આપવામા આવરી એ વસ્તુ પાકે પાકે ક્વી લીધા પછી જ તા ૨૦મી જુનાઈએ રાજનામુ આપ્યુ મારી સાથે એમનો યજ્ઞે પત્રવ્યવહાર આવતો તેમા એમણે ઈઈ વાર દશારો સરખો પણ કરો નથી કે પોને વડા પ્રધાનનુ પદ છોગ દેવા ઠગ્ઠે છે અત્યારે એ પં ગુમાઆ પછી, ઠેવા નીમ્ળ્યા છે કે એ પ તેા એમના ઉપર પરાણે લાદવામા આપ્યુ હતુ

જો ખરે એવી દરીન કરે ■ કે પ્રથમ ન્યારે પ્રધાનમડળ રચવામા આપ્યુ ત્યારે પાન મેન્ડરી સમિતિને પૂછવાગોળ્યા વિના એમણે પોતાના સાધી-એને પસદ મ્યાં હતા આ વસ્તુ પણ તન ખોગી છે ૧૯ જના માથમા કોમેસની કારોખારી સમિતિએ પાન મેન્ડરી કમિટી એટલા માટે નીમી દલી કે,

‘તે ખવા પ્રાતની ધારાસભાઓમાના કોમેસ પક્ષના સતત અને પૂરા સપ્નમા રહે તેમની બધી પ્રવૃત્તિ વિષે તેમને સલાહ આપ અને ઠાઈ એવો તાજી નો પ્રસંગ ઘણો થાય તેા તે માટે જરૂરી પગલા લે

‘ ૧ ૩જના જુનાઈમા ડો ખરે અને મારી વચ્ચે આવેલા પત્રવ્યવહાર ઉપરથી સાબિત થાય છે કે ડો ખરેના બધા હિંદુ સાધીએ મારી અગાડથી મન્ડરી મેગવીને પસદ કરવામા આઆ હતા સુસદમાન પ્રધાન માગે તેમણે મોવાના અણુ ન વામ આગળની મન્ડરી મેગવી હતી તે વખતે જ શરીફના પ્રસંગમા તથા પચમદીની સભામા જરૂર પડે તેા નવા પ્રધાને નીમવાની સત્તા મારોખારી સમિતિએ પાન મેન્ડરી કમિટીને આપી દલી તે વખતે પ્રધાનને નીમવા અથવા તેા તેને દૂર કરવામા મારોખારી સમિતિના અથવા તેા પાન મે ઠરી કમિટીના અધિકારનો ડો ખરેએ ક્વી દનકાર કરો નથી વર્ધામા ગયે મહિને મળેની કારોખારી સમિતિની એકક પડી થોા જ હિવસ પડી ડો ખરેએ મને વિનતી કરેની કે તેમની અને બીજા પ્રધાનોની વચ્ચે દફતરોની ફરી વહેચથુ નમે કરી આપો

ડો ખરેએ એણુ કથુ છે કે પચમદીનુ સમાધાન પણ તેમના ઉપર ઠેકા ઘેસાડવામા આનુ હણ એ વાત પણ તન ખોગી છે ધારાસનામાના કોમેસ પક્ષની તા રપમી મેના રોજ પચમદીમા મળેની સભામા ડો ખરે અને તેમના સાધીએએ એક લેખી નિવેદન રલ્ ૨-૩’ હણ તેમા તેમણે મ્ છે કે

‘અમને જણાવના આનદ થાય છે કે અમારા મનબેદનો નિવાદ અમે અદર અદર લાવી શકયા છીએ અને પૂરેપૂરી સહકારવૃત્તિથી દામખીને કામ કરવાને અમે સમત થયા છીએ અમને વિશ્વાસ છે કે અમારા મમમા તમારો પૂરો સહકાર અને ટેકો અમને મગરો ’

ઉપરનુ સમાધાન મન્ડર રાખીને પાન મેન્ડરી કમિટીએ એક નિવેદન બદાર પાડ્યુ તેમા તેમણે જણાવુ કે

“અમને જાહેર કરતાં આનંદ યાચ છે કે મતભેદો સ ધાર્ઠ ગયા છે અને પ્રધાનોએ અમને ખાતરી આપી છે કે તેઓ પોતાના મતભેદો ભૂલી જઈ એકબીજા સાથે સહકારથી એક દુકદી તરીકે કામ કરશે.”

“પહેલી જૂને મને લખેલા કાગળમાં ડો. ખરે કહે છે કે,

“તમે છાપાંબેચું ને નિવેદન બહાર માડયું છે તે મેં જોયું છે. એની વિરુદ્ધ મારે કશું કહેવાનું નથી. યથેવા સમાધાનનો ન્યાયી અને તદ્દરથ સાર તેમાં આવી નવય છે.”

“સામાન્ય રીતે આખા પ્રાત માટે અને ખાસ કરીને પ્રધાનમંડળ માટે મેં જે જે કંઈ કયું ઉત્તુ તે બાબત તેમણે એ કાગળના અંત ભાગમાં મારો આભાર માન્યો છે.

“તેમનાં આ બધાં કથનો જોતાં પચમટીનું સમાધાન કોંગ્રેસ ઉચ્ચાધિકારીઓએ તેમના ઉપર દોષી યોસાડયું એમ કહેવું એ અસાધારણ સાહસનો એક નમૂનો છે.

“ડો. ખરે એવો આલોષ કરે છે કે વડા પ્રધાનપદેથી એમને ડૂર કરવા માટે એક રીતમરનું કાવતરું યોજાયુ ઉત્તુ. આયર્થની વાત એ છે કે મારી ઉપરના કામગોમા ડો. ખરેએ કોઈ દિવસ આવી ફરિયાહ કરી નથી. વળી પચમટીના સમાધાનનો અમલ કરવાને માટે તેમણે જે જે પગલા લીધા હતા તેનો રિપોર્ટ તા. ૧૫મી જુલાઈએ તેમણે મને મોકલ્યો તેમાં પણ આ વસ્તુનો ઉલ્લેખ નથી. પચમટીના સમાધાનને આધારે જ ડો. ખરે વડા પ્રધાન તરીકે ચાલુ રહ્યા હતા. તેમા કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર કરવાની પાર્લિમેન્ટરી કમિટીની તથા ડો. ખરેના સાથીઓની ઇચ્છા ન હતી.

“તા. ૧૫મી જુલાઈએ મને મોકલેલા રિપોર્ટમાં ડો. ખરે પોતે જ કહે છે કે,

“અત્યારના અનુભવોમા દફતરની ફરી વહેચણી કરવાનુ કામ તમને સોખ્યા સિવાય મારી પાસે બીજો વિકલ્પ નથી. સામાન્ય રીતે પ્રધાન મંડળનું અને વિશેષે કરીને મુખ્ય પ્રધાનનુ કામ સરળ રીતે ચાલે એ બાબત મારા અમુક ચોક્કસ વિચારો છે. મારી આપને નમ્ર વિનવ્તી છે કે આપ નિર્ણય કરો તે પહેલા એ વિચારો આપની આગળ રજૂ કરવાની મને તક આપરો.”

“ડો. ખરેના મનની અત્યારની સ્થિતિ જોતા તેમને વિષે મને બહુ સહાનુભૂતિ યાચ છે પણ હું ઇચ્છું છું કે દક્ષીકતો રજૂ કરવા વિષે તેઓ વધારે કાગળ રાખતા યાચ.”

વર્તમાનપત્રોમા તો દરોજ આ વિષય ઉપર ચર્ચા ચાપ્યા જ કરતી હતી. મદારાષ્ટ્રના અધા જૂના નેતાઓની સહાનુભૂતિ ડો ખરે માટે બિભરાર્ઠ જતી હતી. ડો. આંગેડકર, ડો. મુળે, શ્રી નરીમાન વગેરેને તો કોંગ્રેસ ઉપર દુમલા કરવાની સરસ તક મળી ગઈ હતી. એવ્લોઈઈઅન છાપાંબેચે અધારણીય પ્રશ્નો ઉઠાવીને કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ બધારણુ વિરુદ્ધ વતે

છે, એવા આમેપો રના માડયા હતા એ આલેપોનો આર માડીએ તો નીચે પ્રમાણે નીચે છે

૧ મુખ્ય પ્રધાન ધારાસભામાં પોતાના પક્ષને જ જવાબદાર છે એના કામમાં કોમેસની પાર્ટિમેન્ટરી કમિટી અથવા તો કારોબારી સમિતિ દબાવ મને એ બધારણ વિરુદ્ધ છે

૨ મુખ્ય પ્રધાનને પોતાના સાથીઓ પસંદ કરવાનો પૂરેપૂરો હક છે

૩ કોમેસ કારોબારી સમિતિએ ડો ખરેને ફરી નેતા ન ચૂંટાવા દીધા એ બધારણ વિરુદ્ધ કૃત્ય હું છું

૪ ગવર્નર આ પ્રસંગમાં બધારા પૂર્વે વર્ત્યા છે છતા તેમના ઉપર કારોબારી સમિતિએ નાહળના આલેખ કર્યા છે

૫ આટલું બધું કરીને ઉવટે કારોબારી સમિતિએ જે પ્રધાનો પસંદ કર્યા છે તે અકુળ અને અર્થાહી છે

૬ કોમેસ કારોબારીના આ કૃત્યમાં હાહાકાર 'કારીગ્રમ' છે

આ નીકાઓ ઉપરથી ગાંધીજીએ હરિજન મા કારોબારી સમિતિના કર્તાવ્ય વિષે એક લેખ લખ્યો છે તેમાંથી એટલા ઉતારા આપીશું પહેલી ત્રણ નીકાઓ જે બધારણને લગતી છે, એના ગદિયા નીચેના ક્રમમાંથી મળી રહે છે

આનંદિક વિકાસ અને વહીવટને માટે કોમેસ એ જગતની કોઈ પણ સંસ્થાના નેટલી જ લોકશાસનના સરકાર છે પણ આ લોકશાસનવાળી સંસ્થા જગતમાં આજે હસ્તી ધરાવતી મેળમાં મેલી સામાજ્યરાહી સત્તાની સાથ વડવા માટે સ્થાપનામાં આવેલી છે એને આ બાલ કામને માટે તેની સરખામણી લરકરની સાથે જ મરવી રહે છે લરકર તરીકે એ લાભશાસનવાળી સંસ્થા મગી બધ છે તે પોતાની કારોબારી સમિતિને કુલ સત્તા આપી છે પોતાના હાથ નીચે મામ મરી નહેની વિવિધ સંસ્થાઓ ઉપર તે પોતાની રિસ્ત બેસાડી શકે છે અને તેનો અમન કરાવી શકે છે કોમેસની પ્રાંતિક સમિતિઓ અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં ના કોમેસ ખેા આ કારોબારી સમિતિને આધીન છે કોમેસે ગવર્નમેન્ટ ઓફ હન્ડિયા એકન્ટી રમે અધિકાર મળ્યા કયો છે ખરો પણ એ કાયદા ન નાસ્યોની ધારણા મમ ભે તેનો અમલ કરવા સારુ અધિકાર મળ્યા નથી જે કાયદાની જગ્યાએ હિંદુસ્તાનના લોકોએ પાતે ધરેને સાચો બધારણનો કાયદો સ્થાપવાનો ક્વિસુ નજીક આવે એવી રીતે તેનો અમન કરવા માટે કોમેસે અધિકાર હાથમાં લીધો છે એ ન હોતી રવીકાર્યા છતા આપણી સ્વરાજની લડત આહુ જ છે અને લ વ ચત્રાવનાર તમ તરીકે કોમેસે પોતાની કારોબારી સમિતિના હાથમાં બધી સત્તા કેન્દ્રિત કરવી જ નેહને પોતાના હાથ નીચેના દરેક ખાતાને કોમેસે દોરવાની આપવાની છે દરેક કોમેસી પધી તે ગમે તેટલા ડિયા રચાને બેડેના હોય તેની પાસેથી પાવાના કરમાનેલુ

અચૂક પાન કોચેસે ડરાનુ જ નેઈએ લડત ણીજ કોઈ રીતે ચવાવી જ ન શકાય

૧૯૩૭ના માર્ચમા ત્યારે મેચેસ પક્ષના બધા ધારાસભ્યોએ મેચેસને નકાદાર રીટી કોચેસના આદેશ પ્રમાણે ધારાસભામા કામ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારે ઉપરનો ચિદ્વાત તેમણે સીમરી લીધો હતો તે અનુસાર ગાંધીજી કહે છે કે,

‘ હો ખરે જો એમના જાકો અને મ્હુ ન માનનારા સાથીઓથી કટાણી ગયા હતા તો તેમણે ગવર્નર પાસે નહી પણ કારોબારી સમિતિ પાસે જઈને પોતાનું રાજીનામું આપવું નેઈતું હતું એ સમિતિના નિર્ણયથી સતોષ ન થાય તો તેઓ મહાસમિતિ પાસે જઈ શકે પણ કોઈ પણ મેચેસી પ્રધાનને કોઈ પણ પ્રસંગે માહોમાહેના કલિયા ગવર્નરની પાસે લઈ જવાની અને કારોબારી સમિતિની આગાહી સમતિ મેળવ્યા વિના ગવર્નર મારફતે રાજીત મેળવવાની છૂટ નથી હો ખરેએ આ સાદા હલાજની અવગણના કરી અથવા એથીથે વધારે ખરાબ તો એ હલાજનું અજ્ઞાન બતાવ્યું અને કારોબારી સમિતિ જે જ દિનસ પછી મળવાની હતી છતા પોતાની મુશ્કેલીઓનો અત આણવા ગવર્નર પાસે દોગ ગયા એમા એમણે ગણીર બુન કરી છે

૧૨૦ મારી સમિતિના નિર્ણયની યથાર્થતા વિષે ગાંધીજી લખે છે

‘ હો ખરે પાલ મેન્ટરી કમિટીની સૂચનાઓની અવગણના કરનામા ભય ડર સ્તબ ગનો અપરાધ કયો એટલું જ નહી પણ ગવર્નરને હાથે પોતાને ધિવકું બનવા નીધા તથા પોતાના ઉતાવળિયા પગલાથી પોતે કોચેસને લક્ષી પાડતા હતા એ વાનની ખમરદારી ન રાખી તેથી તેમણે નેલા તરીકે પોતાની નાનાયકી પુરવાર મરી આપી છે પોતાના દોષની નિખારસપો કબૂલાત કરવાની અને નેતાપ્રમાથી ખસી જવાની જે સગાટ કારોબારી સમિતિએ આપી તે સ્વીકારનાની ના પાડીને તેમણે શિસ્તબગના પ્રમાણમા હમેશા ડરો છે હો ખરેના આ મામને કારોબારી સમિતિએ વખોડી કાઢ્યું ન હોત અને તેમને નાનાયક ન કરાવ્યા હોત તો સમિતિ પોતાની ફરજ ચૂકે

હો ખરેના અનુગામીઓ વિશે ગાંધીજી કહે છે

એમ મહેવામા આવે છે કે હો ખરેની જગ્યાએ જે માણસો દલે ગાવ્યા છે તેઓ સ્વાથી છે આવડત વિનાના છે અને ચારિત્ર્યમા હો ખરેને જરાયે પહોરો શકે એવા નથી દીકામરોએ ચીતર્યા છે એવા આ માણસો હોય તો જે નારે જવાબદારી તેમણે ઉઠાવી છે તે ચાર પાડનામા તેઓ જરૂર નિષ્ક્રમ નીવડશે પરંતુ કારોબારી સમિતિ પાવાની મયાદાગા રીતે નેટડુ ધઈ શકે એવું જ કરી શકે પ્રાવના ચૂગવલા સરોગાથી જ તેઓ પ્રધાનોની પસંદગી કરી શકે ગામની ચૂટળી કરવાની મતા તો પક્ષના સભ્યોની છે તેને એમને ચૂકી નહિ તો જ્યા લગી તેઓ શિસ્તમા રહે અને પ્રબળા વિશ્વાસને તેઓ નાનાયક છે એમ બાણવામા ન આવે ત્યા લગી કારોબારી સમિતિ વચ્ચે પડી શકે નહી

ગવર્નરે ભગવેના ભાગ વિષે ગાંધીજી મહે છે

‘ મધ્ય પ્રાતાના ગવર્નર વિષે મરોબારી સમિતિએ જે અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો છે તેને ગવર્નરે સર્વમાનપત્રોએ વખોળી મદદથી જે વિરોધીઓ વિષે ઉતાવળે અભિપ્રાય બાધવાની અને ટેવ નથી પણ આ ઠરાવની જે ટીકા થઈ છે તે પ્રમાણે મેં ઠરાવથી ગવર્નરને કરેલા મન્યાય થયેા છે એવું મારે ગળે જીતરી શક્યું નથી તેમજ હો ખરે અને તેમના જે સથી મોના રાજનામા સ્વીકાર્યા, બીજા નણ પ્રધાનો પામેથી રાજનામા માગ્યા તેમની ખાસે તાર્કિક જવાબ માગેા તેમજે આપેા ખુનામે એકદમ ફેટી દીધેા અને તેમને બરતરફ થા અને આ બધું સ્વચાને માત્રુ લગભગ આખી રાત પોને જગતા રહ્યા, પોતાના મની વગેરેને તથા બિચારા પ્રધાનોને જગતા નાખ્યા આમ સ્વચામાં ગવર્નરે બતાવેની ઉતાવળને માટે હું ‘ મૂડી’ એ જ વિરોધજ વાખી શકું છું હો ખરેનું રાજનામુ તે ક્ષત્રે જ સ્વીકારવાને બદને તેમજે જે જ દિવસ પછી બરનારી મરોબારી સમિતિની બેઠકની રાત્ જોઈ હોત તો મ્યુ ખાખોણુ થઈ જવાનું ન હતું

‘ પ્રેસક ગવર્નરે કાયદાના અસંગત પ્રમાણે વર્તા છે પણ બ્રિટિશ સરકાર અને કોંગ્રેસ વચ્ચે જે ગભિંત સમબંધી થયેલી છે તેનો આત્મા તેમના આ કૃત્યથી હણાયો છે જેઓ કારોબારી સમિતિના ઠરાવની ટીકા કરે છે તેઓ વાઈસરોયે સભાગૃહમાં તૈયાર કરેનું તથા વર્ધનું બહેરનામું વાચી જાય એ અને બીજા બહેરનામાથી મરોબારી સમિતિને હોવા સ્વીકારને અખનરે અજભાવી જોવાનું મન થયું હતું વાઈસરોયનું એ બહેરનામું વાચીને ટીકામરો પોતાના મનને પૂછે કે કારોબારી સમિતિ હો ખરે અને તેમના માથીઓ વચ્ચે જે વાગાટો ચાલી રહેની હતી તે ધ્યાનમાં લેવાને ગવર્નરે બધાયેલા હતા કે નહીં આ નિર્વિવાહ હકીકતો જલ્થા પછી એવા વિચાર ઉપર આવ્યા વિના રહેવાનું જ નથી કે ગવર્નરે કોંગ્રેસને બદનામ કંવાની આતુગતામાં આખી રાત જગરણું ક્યું અને કોંગ્રેસને અગવડમાં મૂવાની પરિસ્થિતિ ઉભી કરી ખુબ પ્રાત બિટાર અને એવિરસાના ગવર્નરેએ તેમની સામે વિષમ પ્રસંગ આરી પડ્યો ત્યારે કોંગ્રેસની દોરવા લીની વા જોઈ હતી પ્રેસક એ ત્રણ પ્રસંગોમાં એમ સરનામાં એમને દેખીને સ્વાર્થ હતો ત્યારે શું એમ કહેવ જોઈએ કે મધ્ય પ્રાતામાં કોંગ્રેસને મૂઝવવાને માટે વિષમ પ્રસંગ જોયો સ્વચામાં બ્રિટિશ સત્તાને દેખીને સ્વાર્થ રહેનો હતો ?

હવે ઉત્તી ગીકા ‘ કારીક્રમ ની લઈએ એ વિષે ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે,

કેટલાક કહે છે કે આ તો હજુ હું ‘ ફાસીક્રમ છે પણ એમને ખબર નથી કે ફાસીક્રમમાં તો નાગી તરવારનો અમલ હોય છે એવા અમલમાં તો હો ખરે જેવાએ પોતાનું માથું ગુમાવ્યું હોય કોંગ્રેસ અને ફાસીક્રમ વચ્ચે જમીન આસમાનને ફરક છે એમ કે કોંગ્રેસ નિમજ અહિસાના પાથા પર રચાયેલી છે જેની ખાસે પોતાની આજ્ઞાઓનું પાલન કરાવવાની જે સત્તા છે તે કેવળ નૈતિક છે’

હો ખરેએ ‘ મારો બચાવ’ એ નામનું એક યોપાનિયુ મદાર પાડીને બનેની હળીખતો એકા વિકૃત રૂપમાં રચ્યું કરી અને કેટલીક અશ્વની હકીકતો

છુપાવી કે જેથી કોંગ્રેસની ઝરોગારી સમિતિએ અને ખાસ કરીને તે સરદારે અને ગાંધીજીએ તેમને જાણે હારે અન્યાય ડ્યોં હોય એવો વાચકને ભાસ થાય એમા પ્રચારની દૃષ્ટિએ એમણે કેન્દ્રીક લખ્યું હતું તે તે “ખૂન જ ૧૧ ધામરેનુ અને ગદુ હતુ” કોઈ પણ દિગ્ગાં વિમા એ વાચતા જુગુપ્સાનો ભાવ પેદા થાય એવું હતું કોંગ્રેસના પ્રમુખ સુભાષચાંદ્રએ બહુ જ લાજુ સ્ટેમેન્ટ મહાર પાડીને ડો ખરેની ગોકેએ માતના ચોટૂક રદિયા આપ્યા તેમજે સાગિત રી આપ્યું કે,

ડો ખરેએ જણીર શિસ્તમગ કર્યો હતો તેમની સામે જે પણ લેવામા આવ્યા હતા તે પ્રમાણમા ઘણા નરમ હતા અને એ પમડા લેવામા કોંગ્રેસ પૂરેપૂરી બધારગીય રીને અને લોકત નના સિદ્ધાંત પ્રમાણે વર્તી હતી ડો ખરેએ પાર્ટીમેન્ટરી અને લોકસાસનની પરપરાની વાત કરી છે પણ કોંગ્રેસ અને તેની કારોબારી સમિતિ પ્રત્યે જે વજાઈરી રાખવાને તેઓ બધાયેના હતા તે વફાઈની તેમજે રાખી નથી કોંગ્રેસના વારાસક્યો, પ્રધાનો અથવા તે વડા પ્રધાનો ધાય ત્યારે તે કોંગ્રેસી તરીકે તેમની જવાબદારી ડેડી વરે છે તેઓ પાતાની વર્તણૂક અને પોતાના મનો માટે કોંગ્રેસ પ્રત્યેની અને તેની કારોબારી સમિતિ પ્રત્યેની જવાબદારીમાથી છટકી શકતા નથી આપણી તમામ પાર્ટીમેન્ટરી પ્રજ્ઞતિની પાછળ નિયામક તત્વ એ રહેતું છે કે ધારાસભામાના પ્રત્યેક કોંગ્રેસ પ્રતિનિધિએ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ તથા તેના મત્તાવાર એજન્ટ તરીકે પાર્ટીમેન્ટરી કમિટી વખતેનાવખત જે સ્વતંત્ર્યો આરે તેવું પાલન કરશે કોંગ્રેસની આ કુખ્ય નીતિને આધીન રહીને ધારાસભા પક્ષનો નેતા નતે અને પક્ષનો જ્યાં સુધી તેને પૂરો ટેકા હોય ત્યાં સુધી તેના શાજબદારીના કામમા કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ અથવા તે પાર્ટીમેન્ટરી કમિટી રશી દખન કરે નહીં પણ પ્રધાનમંડળ અથવા તે ધાનમંચનુ કોઈ પણ કૃત્ય કોંગ્રેસની નીતિ સાથે સુમગત છે કે નહીં અને કોંગ્રેસની નીતિ પ્રમાણે કરવા જેવું છે કે નહીં તેનો નિર્ગય કરવાનો અધિકાર તે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિને જ છે વ્યવહારમા કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ પ્રાંત ધારાસભાપક્ષને અમુક પ્રકારની મચાદિત સ્વત્રતા આરે એ જુની વાત છે તેથી જ ધારાસભા કારોબારી સમિતિએ ડો ખરેના વતન રિથે પોતાનો અનિપ્રાય માત્ર દર્શાવે અને મધ્ય પ્રાંતના ધારાસભા પક્ષને પોતાનો નેતા ચૂટાની સ્વત્રતા આપી ડો ખરેને ફરી નેતા ચૂટાની દરખાજત ધારાસભા પક્ષની મીઞિનમા આવી ત્યારે કોંગ્રેસના પ્રમુખે તેને નિયમ બહાર કરાવી ડેડી દીધી નહીં

ડો ખરેન ઝરોગારી સમિતિએ પર્ટી વાર મળ્યા મોનાન્યા અને પગીથી તેઓ મારીજીની મનાદ લેના નેનાગ્રામ જ્યા ત્યારે તેમણે બહાર પાનાના નિવે નના મમદાની અને તેમા ગાંધીજીએ રૂદેલા અધારાધારાની માતનો ઉ નેખ પહેના આરી ગયો કે એ સબધમા ડો ખરેએ પર્ટી પણ કહેતું અને આ ચોપાનિવામા પણ જણા યુ કે એ નિવેદનનો મુસદ્દો

મેં જાને લખેલો નહોતો પણ ગાંધીજીએ મને લખાવ્યો હતો. વળી કોંગ્રેસના પ્રમુખ તેમને પરાણે ગાંધીજીની પામે લખી ગયા હતા એવું પણ તેમણે પોતાના ખયાલમાં લખ્યું હતું. આનો જવાબ ગાંધીજીએ નીચે પ્રમાણે એક નિવેદન પ્રસિદ્ધ કરીને આપ્યો: -

“ડો. ખરેએ કહેલો પોતાનો જવાબ મેં વાંચ્યો છે. એમાંના બેટલા ભાગની સાથે મારે સંબંધ છે તેટલાનો જ જવાબ આપવાની પ્રબ્લ પ્રત્યે મારી ફરજ છે. ડો. ખરેએ કહેલી વાત ખોટી છે, એમ કહેવું પડે છે, એને સાડુ મને હુમ્મ થાય છે.

“તેઓ સેવાગ્રામ સ્વેચ્છાએ આવ્યા હતા તેઓ મિત્ર તરીકે આવેલા. તેઓ આવ્યા ત્યારે તેમણે કયો વિરોધ પ્રદર્શિત કર્યો ન હતો. એમતું વર્તન જરાબર ન હતું. એમ મેં કહ્યું તે પૂરેપૂરી દલીલ વિના એમને ગળે ડાલ્યું નહોતું. એમને જ્યારે મારી દલીલની યથાર્થતા સમજાઈ ત્યારે એમણે પોતાની બંધી બાજુ માગ લાવવામાં સોંપી દીધી. મેં એમને કહ્યું કે ‘તમે મનનું સમનોત્તરપણુ ગુમાવ્યું છે એ તમે જ કહ્યું કરો છે. એટલે જો તમારા મિત્રોને મળીને તેમની સલાહ લેવાની તમારી દૃષ્ટા દોષ તો જરૂર તમે સલાહ લો. આ કાણે જ કોઈ કશું જોઈએ એવી જગ્યા ઉતાવળ નથી.’ એમણે જવાબ આપ્યો કે, ‘હું જાને જ નિષ્કૃંચ કરવા સુમથ’ છું. બીજા મિત્રોની સલાહ લેવાની કશી જરૂર નથી.’ પછી મેં કહ્યું કે, ‘તમે જો વાતો કહ્યું કરી છે. તે તમે જાને જ લખી કાઢો તો સાડું.’ એમણે કહ્યું, ‘હું લેખક નથી. એટલે તમે જ મારા નિવેદનો ખરડો લખી આપો.’ મેં કહ્યું, ‘જન મારે તમારી બાધા તો જોઈએ જ. તમે જો કહ્યું કર્યું છે તે એમાં પૂરું આવી જવું નથી એમ મને લાગ્યે તો હું એમાં મુધારા કે ઉમેગ કરીશ.’

“કેટલીક આભાકાની પછી તેમણે કલમ અને હાથ ચીઠાંને ખરડો લખી કાઢ્યો. પછી મેં તે વાતો જોયો અને તેમાં મુધાગ ને ઉમેરા કર્યાં. એમણે એ જો ત્રણ વાર વાંચ્યો ને કહ્યું, ‘નિશામજમની કચડાલ તો મારાથી કશી નહીં ઘઈ શકે, મનેનેમ પણ હું અન્યારે તો કોઈ નિવેદન નહીં કરું. પણ તમારી સલાહ માનીને મારા મિત્રોની સલાહ લઈશ.’ તેમનો જવાબ પદોંચાડવા માટે બીજા દિવસે બેઠેલા ત્રણ વાચ્યાની મુદત કરાવવામા આવી હતી. આ ઘણું છે તે વખતે સુભાવનાજી, મીઠાના સાદેન અને સરદાર પટેલ આવી બેઠેલા છે. તેમને મેં પૂછી જોયું છે અને તેઓ કહે છે કે એ દિવસના પ્રસંગોનું મેં કૌંસું વર્ણન તાંત જરાબર છે.”

વર્તમાનપત્રોમાં આવેલા આ ખુલાસાએ પછી ડો. ખરેએ પોતાનો ઝેરી પ્રચાર વધારે વેગથી ચલાવ્યો. મધ્ય પ્રાંતનાં, મદરાસટનાં, અને મુંબઈનાં કેટલાંક બાપાઓએ તેમને ખૂબ મદદ કરી. તેમાં કેટલીક વાતો તો નવન ઉપજતી કાઢેલી અને કોનેમ અને આગી પેરે ઉગેંધાયાં બનેલી હતી. સરદારની સામે કાલવ ઉગાડવાનું પણ તેમાં બાધી ગણ્યું નહોતું. એટલે ઉવરે

દિંડીમા મળેની મહાસમિતિની બેઠકમા ડો ખરે સામે શિસ્તભંગના પગના લેવાનુ નહીં થયુ અને નીચેનો દરાન પસાગ કરનામા આગ્યો

“મન્ય પ્રાતના પ્રધાનમણ્ડળ અગે ઠબા થયેના વિષમ પ્રસંગને પહે ની વગવા માટે, કારોબારી સમિતિએ જે ચાપતા અને ચોકસ પગના લીધા છે, તેને મહાસમિતિ બહાલ રખે છે આ દુ ખઈ પ્રસંગમા ડો ખરેના અને મન્ય પ્રાતના ગવનરના વર્તન વિષે કારોબારીએ જે વિચારો પ્રગટ થ્યાં છે તેને મહાસમિતિ પૂરેપૂરી સમતિ આપે છે

“તે ઉપરાંત મન્યસમિતિનો એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે ડો ખરેએ મન્ય પ્રાતના પ્રધાનમણ્ડળમાથી રાજીનામુ આપ્યુ ત્યાર પછીની એમની વર્તણુક સખતમા સખત નિદાને પાત્ર છે તેથી ડો ખરેનો સામે શિસ્તભંગ કરવા માટેના આવશ્યક પગલા લેવાને આ મહાસમિતિ કારોબારી સમિતિને સૂચના આપે છે ”

આમ ડો ખરેના પ્રકરણનો ખેદજનક અંત આ થો કોંગ્રેસમાથી નીકળી ગયા પછી ડો ખરે દિંદુ મહાસભામા જોડાયા અને ૧૮૪૪ની માલમા જ્યારે વાઈસરોયે પોતાની કારોબારી સમિતિના સભ્યોમા વધારો કર્યો ત્યારે જે રખતે કોંગ્રેસ સરકાર સાથે મગલિયો મત્રામ ખેની રહી હતી તે રખતે વાઈસરોયની કારોબારી સમિતિના સભ્ય બન્યા પણ માલુમ એક વાર પાટેથી જીવરી જલ્ય ડે પછી કચા પહોચે છે તેનુ કઈ રેકાલુ રહેતુ નથી, તેનુ ડો ખરેનુ મન્યુ

કોંગ્રેસે જ્યારે ધારાસભાઓની ચૂટણીઓમા ભાગ લેવાનુ નહીં કહ્યું ત્યારે અહાલ પાટેના જાહેરનામામા જલ્યા યુ હતુ કે ધારાસભાઓમા કોંગ્રેસની બહુમતી થશે અને કોંગ્રેસ સત્તા ઉપર આપરો તો એજો જરવાના કામોમા એક મુખ્ય કામ એ હશે કે ગઈ લ તમા જે લોકોએ પોતાની જમીન અને સ્થાવર મિનકતો ગુમારી છે તે તેમને પાછી મેગરી આપનામા આપશે આ મનાલ મુખર્ક પ્રાતમા અને તમાય મુખ્યત્વે ગુજરાતમા હતો લગત ચાલતી હતી ત્યારે ગાંધીજીએ અને સરદારે લગતમા જીવરેલા ખેડુતોને બહુ ભારપૂર્વક આશ્વાસન આપ્યુ હતુ કે ભલે સરનાર અત્યારે તમારી જમીનો અને સ્થાવર મિનકતો જખત રે અને તેની હરાજ કરી ખીનજોને વેચી દે, પણ જ્યા મુઠ્ઠી એ મિલકતો તમને પાછી મળશે નહીં ત્યા મુઠ્ઠી આપણી લગત ચાલુ જ ગહેશે એ મિનકતો હરાજમા પણીના ખલે વેચી નાખનામા આવતી હતી ત્યારે સરદારે તો ખાસ કહેલુ કે આ મિનકતો તો કાચો પારો છે, લેનારાઓને એ પચનાનો નથી, પણ ફૂની નીખનાનો છે કોંગ્રેસ તરફથી અપાયેના આ વચનોનુ હોડાઓનો સ્વીકાર કરતાની સાથે જ પાવન કરવાનુ હતુ એટલે મુખર્કની ધારાસભાએ એક દરાન પસાર થ્યો કે આવી ગીતે

દરાજ થયેથી મિલકતો તેના ખરીદનાગઓ પામેથી સરકારી ખર્ચે વેચાતી
 લઈ, મૂળ માલિકોને પાછી સોંપી દેવી. પણ જ્યારે એ દરાજ ધર્મ ત્યારે
 દરાજ કરનારા અમલદારોએ ખરીદનાગઓને બાંધધરી આપી હતી કે એ
 જમીનો વાવવ્યંદ્રદિવાકરો તમને મળશે. કોઈ પણ સંજોગોમાં તમારી
 પાસેથી પાછી લેવામાં આવશે નહીં. આમ છતાં હવે દરમ્યાન પણ કોંગ્રેસ
 પ્રત્યે લોકોની એટલી સહાનુભૂતિ હતી કે કોઈ ખરીદનારા મળતા નહીં
 નિયમ એવો છે કે આવી રીતે દરાજ થતી હોય ત્યારે કોઈ સરકારી નોકર
 કે અમલદાર દરાજમાંથી મિલકત ખરીદ કરી શકે નહીં. આ દરાજઓ
 વખતે એ નિયમ નેવે મૂકીને સરકારી નોકરોને દરાજમાંથી મિલકત
 ખરીદવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી આ દરાજઓ કહેવાતી હતી તે
 જાહેર, પ્રણ હકીકતમાં તે દારસરૂપ હતી. સરકારી નોકરો અને તેમના
 મળતિયા બીજા માણસો અંદર અંદર જ મિલકત લઈ લેતા. ધારાસભામાં
 મિલકતો પાછી ખરીદવાનો હવા તે થયો પણ ગુજરાતમાં ઉનગ વિભાગના
 કમિશનર મિ. ગેરેટે જેમણે હવે દરમ્યાન દરાજઓ કરેલી અને જેમણે
 પોતે ખરીદનારાઓને ખાતરીઓ આપેવી એટલું જ નહીં પણ ગવર્નરની
 પણ ખાતરી મેળવી આપેલી, તેઓ આ વખતે પણ કમિશનર કોઈ તેમની
 મારફત આ મિલકતો પાછી મેળવવાનું કામ કરવાનું હતું. એટલે તેમણે
 કામ પાટે મડવા જ દીધું નહીં. દાખલા તરીકે સરદાર ગાર્ડા નામના એક
 ગૃહસ્થે આરડોની અને જવાલપુર તાલુકાની ૪૦૦ એકર જમીન માત્ર પાંચ
 હજાર રૂપિયામાં ખરીદી તેણે એ જમીનના સગા ત્રણ લાખ રૂપિયા માત્ર
 સરદાર ગાર્ડાના કહેવા પ્રમાણે મિ. ગેરેટે તેમને રૂપિયા અઠી લાખ આપવાનું
 કહેલું પણ કોંગ્રેસ સરકારે એ ગૃહ કબૂલ નગમી અને બહુ બહુ તે રૂપિયા
 બાર હજાર આપી શકાય એમ કહ્યું. આમ મિ. ગેરેટે નોંદા થવા દેવામાં
 ગયાં નાખતા. જ્યાં ખેડ ગિલ્ડોમાં થોડી જમીન મિ. ગેરેટની ઉરેગણી
 છતાં ખરીદનાગઓએ પોતે આપેવી મૂળ કિંમતે ખેડૂતોને પાછી આપી દીધી.
 પણ ધણીખરી જમીન તે બાકી જ રહી હતી એટલે ગોક વરમ રા'દ વેધા
 પછી ૧૯૩૮ના ઓક્ટોબરમાં સરકારે એ મિલકતો પાછી લેવા કાપદો પચાર
 કર્યો. તેમાં એવું પ્રાવશમાં આવ્યું કે હાઈકોર્ટના જજના દરજ્જાના
 અમલદારો લલાદ નામી તેની પાને મિલકતની કિંમત નક્કી કરાવી એ
 કિંમત સરકારે ખરીદનાગને આપી દેવી અને મિલકત તેના મૂળ
 માલિકને પાછી સોંપી દેવી. મિલકતની કિંમત હવામાં મારેતું ધોગજ પણ
 કાપદામાં નક્કી કરવામાં આવ્યું ખરીદનારે જે કિંમત આપી હોય તે
 ઉપરાંત તેણે જે જમીનમહેસુલ ભવું હોય અને જમીન મુધાગવામાં કંઈ

ખર્ચ કર્યું હોય તો તે વત્તા ચાર ટકા લેખે વ્યાજ તેને આપવામાં આવે. તે જમીનમાંથી તેણે કંઈ નફો કર્યો હોય, અથવા તો જમીનને તુકસાન પહોંચાડ્યું હોય તો તે ઠરાવવાની કિંમતમાંથી કાપી લેવામાં આવે. અને આવી રીતે ગણતરી કરતાં જે આંકડો આવે તે ઉપર વળતર તરીકે પંદર ટકા સુધી વધારો આપવાની લવાદને સત્તા આપવામાં આવી હતી., આમ ખંધી રીતે જેતાં ખરીદનારને ઠીક વળતર મળી રહેલું હતું. છતાં આ કાયદા ઉપર કોંગ્રેસ વિરોધી વર્તમાનપત્રોએ ઠીક ઠીક ટીકાઓ કરવા માંડી. એક ટીકા એ હતી કે આ મિલકતો સગકારી ખરચે પાછી લઈ કો ભરનારા ઉપર શા માટે તેનો બોંબો નાખવો જોઈએ? કોંગ્રેસે ખેડૂતોને વચન આપ્યાં હતાં તો કોંગ્રેસ પોતાના ફંડમાંથી ખેડૂતોને જમીન પાછી લઈ આપે. બીજી ટીકા એ હતી કે ખરીદનારાઓને કાયદાના બધા વિધિ જનરે રીતે કરીને માલકી લોક સેવિવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે કોંગ્રેસ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવનારા લોકોના રાય તેમને સહન કરવો પડ્યો હતો. અને તેઓ કંઈ તુકસાન કરી એમ તો તેનું જોખમ પણ ખેડું પડ્યું હતું. એટલે કોંગ્રેસ સરકાર કાયદો કરીને મિલકત પાછી લઈ લે છે તે કાયદેસર માલિક પામેથી મિલકત ખૂંટવી લેવા બરાબર છે. ગાંધીજીએ ૩૦મી ઓક્ટોબર, ૧૯૩૮ના 'હરિજનપંથુ'માં 'જપ્ત જમીનો' નામનો લેખ લખી આ ટીકાઓના રદિયા આપ્યા. એ લેખમાં તેઓ જણાવે છે કે,

“ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એકંટ અનુસાર આવો નિર્દોષ અને જરૂરી રાહતનો કાયદો કરવાની સગા પ્રાતિક સરકારને ન હોય તો એ કાયદો ટીકા-કારોએ વળંગ્યો છે તેના કરતા પણ વધારે ખરાબ ગણાય. પણ હું માનું છું કે પ્રાતિક સરકારને આવો કાયદો પસાર કરવાની સગા છે. મુંબઈની ધારાસભામાં પસાર થયેલા કાયદો તો ન્યાય કરતા ધન્ય આગળ બધ છે કહેવાતા માલિકોએ જેટલી રકમ જમીનોમા રાખી હોય તે ઉપરાંત વ્યાજ અને વળતરની રકમ આપવાની વ્યવસ્થા કરનારી કલમને લીધે આ કાયદો સૂપ્લ ન્યાયી અને ઉદાર બને છે. આ જમીનોની બાબતમાં સાબિત કરી શકાય એવી ઉકીકનો એ છે કે તે સરકારની સાથે મળી જઈને ખરીદવામાં આવી હતી. એ જમીનો લોકોમાં ત્રાસ વર્તાવવાના હેતુથી વેચવામાં આવી હતી એ સરકારની દમનગીતિનો એક ભાગ હતો. અને કેટલીક જગ્યાએ તો જમીનો પાણીના મૂલે વેચી નાખવામાં આવી હતી એવા ત્રાસ વર્તાવનાર સરકારની જગ્યાએ જ્યારે તેનો ભોગ થઈ પડનાર લોકો સત્તા ઉપર આવ્યા ત્યારે તેમણે આવી ગેરવાજબી રીતે ખરીદાયેલી જમીનો જપ્ત કરી દેવાને બદલે ખરીદનારાઓને વળતર આપ્યું એમાં તેમની ઉદારતા જ ગણાવી જોઈએ. પ્રભુએ બહુ જોઈએ કે, આ જમીનો તે વખતની સરકારે પહેલા ખાલસા કરેલી અને તે ખાલસા ચત્રથી ખેડૂતો નગ્યા નહીં ત્યારે એ જમીનો વેચી દેવાનું અધિકૃત સાધન અખત્યાર કરવામાં આવેલું. પણ કેટલીક

જમીનો વેચ્યા પછી સરકારને જ પોતાના અન્યાયનો ડર લાગી ગયો એટલે તેણે વધારે જમીનો વેચવાનું બંધ કરી આ બંધ મૂલતબદ્ધ પર પડે પડવાનું હું વધારે પસંદ કરું છું મેં એ સંદેહ વિચાર્યો છે તે વાચકોને એટલું જણાવવા માટે કે મુબઈ સરકારે ગો અન્યાય કર્યો નથી

આ પ્ર રણની શરૂઆતમાં આપણે કની ગયા છીએ કે ૧૯૧૭ પ્રાતોમાં પ્રોગ્રેસના પ્રાનમનો રચાયો પત્રમ અને બગાડમાં મુસ્લિમ નીગની ચોખ્ખી બ મતી હતી એટલે ત્યા નીગનાદી પ્રધાનમનો રચાયો પણ સરહ પ્રાત, સિંધ અને આસામ એ ત્રણ પ્રાતો એવા હતા કે જ્યા કોઈ પણ એક મગદિત પત્ર મ મતીમાં ન હતો સરહદ પ્રાતમાં મુસનમાનોની બાક મોની મુ મતી હતી પણ એ મુસનમાનોમાં મધા લીગવાની ન હતા એને ત્યા ખાન અમદન ગઢાગખાનના ભાઈ જે ખાનસાહેમે રેવ્યા પીગ પક્ષોને તેનાના ટેમમાં ભઈ મગ્રેમી પ્રધાનમ મ રચ્યુ પણ એ પ્રાતની સ્થિતિ એની પ્રિમ હતી કે પીગ મગ્રેમી પ્રધાનમનોની માફ તેઓ વિશે મ મી સખ્યા નહી

આસામમાં હિંદુઓ અને મુસનમાનો ઉપગત પહાડી વસ્તીની મોટી સખ્યા છે તે ઉપરાંત ત્યાના આના બગીચા ઝાળા અગ્રેનેને ધારાસભામાં ખાસ મનો આપવામાં આવી હતી છે ની ચૂટણીમાં નિનમુસ્લિમ બેઠામાં કોંગ્રેમે મારી સફળતા મેળવી હતી પણ એકની મેગ્રેસની ત્યા બ મતી થતી ન હતી પી ન પક્ષના બધા સખ્યો જે બેગા ધર્મ જ્ઞપ તે કોંગ્રેસ લઘુમતીમાં આવી પ ની હતી એ ને ત્યા મેગ્રેમે પ્રધાનમની રચવાનું યોગ્ય ન ધાર્યું અને નિનમેગ્રેમી પ્રધાનમ મ રચાયુ પણ એ પ્રધાનમની પોતાના પત્રમાં મહુમતી ઝાઝો વખત મગ્રી સખ્યુ નહી મેગ્રેમ પત્રની એની સ્થિતિ હતી કે જે એ યોગ્ય નિનમેગ્રેમીઓનો સાથ મેળવી શકે, તે પ્રાનમ મ રચી શકે એને ત્યાના કોંગ્રેમી આગેવાનોએ સાવચેતરી મિત્રી ઓ મેગ્રેમના પ્રમુખનો અભિપ્રાય પુ મો પાનમેન્ટરી મિત્રીના ત્રણ સુ માર્થી મોતાના આગ્રાનો એ પ્રાતની દેખરેખની જ્ઞાન મરી માપોની હતી તમો અભિપ્રાય એનો હતો કે, જ્યા આપણી ચોખ્ખા બહુમતી ન હોય ત્યા પ્રધાનમ મ રચવા એ આપણરેતુ નથી પણ મેગ્રેસના પ્રમુખ આજ્ઞાઓ એનો અભિપ્રાય થયો કે એક વાગ કોંગ્રેસ દોન લેશે એટલે તેની મદિત થી જ ન અને જે લોકો અત્ય રચ્યા છે તે પણ મેગ્રેમની સાથે જ ની જશે આમ એના મત એ ન થયા એને તેમણે પાનમે દર્શી કનિગના બંદલ એ સુઠો મદદાગ ઓ રાજ્ય આજ્ઞાના અભિપ્રાય તારથી પુ નવા રાજ્યેનજ ખુનો અભિપ્રાય પ્રયાપતે મેતાનો થયો પણ સર હર પ્રધાનમ લેવાની ત લખમા

અભિપ્રાય આપ્યો. એટલે છેવટે આસામમાં કોંગ્રેસનું પ્રધાનમંડળ રચાયું અને એ સફળ થયું.

સિંધમાં ધારાસભાના કુલ ૬૦ સભ્યોમાંથી કોંગ્રેસ પક્ષના પ્રથમ માત્ર આઠ અને પાછળથી દસ સભ્યો હતા. પણ બાકીના પચાસ એવા હતા કે, ઘડીકમાં એક પક્ષમાં જાય તો ઘડીકમાં બીજા પક્ષમાં. પ્રથમ તો સર ગુલામ-હુસેન વિદાયત ઉશ્લાએ ત્યાં પ્રધાનમંડળ રચ્યું. એમને રાજદારી આપતોનો અને વડીવડી ખાખતોનો સારો અનુભવ હતો. પણ ત્યાં એટલી ખટપટો અને અંગત વેરઝેર હતાં કે, તેમનું પ્રધાનમંડળ લાંબો વખત અહમતી સામ્યવી શક્યું નહીં. ૧૯૩૮ના માર્ચમાં ૨૪ વિ. ૨૨ મતે તેના ઉપર અવિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર થઈ એટલે સર ગુલામહુસેને રાજીનામું આપ્યું. ગવર્નરના આમંત્રણથી ખાન બહાદુર અલાખલે નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું. તેઓ કોંગ્રેસ પ્રત્યે સારું વલણ ધરાવતા હતા. તેમણે કોંગ્રેસી સભ્યોને કહ્યું કે, પોતે સામાન્ય રીતે કોંગ્રેસની નીતિ અને કાર્યક્રમને અનુચરશે. કોંગ્રેસી સભ્યોએ સરદારની ગવાહથી એવો જાણ આપ્યો કે, “ દરેક પ્રસંગે જેમ ગોચ્ય લાગે તેમ વર્તવાની અમારી સ્વતંત્રતા અને કાયમ રાખવા માગીએ છીએ. પણ તમારા પ્રધાનમંડળને હરકત આવે એવી રીતે ખાસ વિરોધમાં રહેવાની અમારી ઇચ્છા નથી. તમારા જે કામે અમને સારાં લાગશે તેને ટેકા આપીશું. ” તે વખતે સિંધમાં મોટો સવાલ સકર બરાબની યોજનાને લીધે જે જમીનેને નહેરુનું પાણી મળતું હતું તેના જમીનમહેસુલનો હતો. શરૂઆતમાં સારા એડૂતોને એ જમીનો ઉપર આકર્ષવાને માટે મહેસુલના દર ઓછા રાખેલા હતા. પણ પ્રાતની આવક વધારવાની ખાતર એ દરમાં ક્રમિક વધારો કરવો જોઈએ, એવું અલાખલના પ્રધાનમંડળને લાગ્યું જમીનદારોનું કહેવું એમ હતું કે દર વધારવા હોય તોપણ પૂરી તપાસ કર્યા પછી દરમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ. સિંધના કોંગ્રેસી સભ્યોએ સરદારને અને મૌલાના આઝાદને પરિસ્થિતિ જોઈને સલાહ આપવા માટે સિંધમાં ખેલાવ્યા. સરદારનો અભિપ્રાય એવો થયો કે, દર વધારવાનું એક વર્ષ મુદતથી રાખી, ત્યાં મુધીમાં પૂરેપૂરી તપાસ કરવી જોઈએ. જે અલાખલનું પ્રધાનમંડળ આ વાત સ્વીકારવાને તૈયાર થાય તો કોંગ્રેસી સભ્યોએ એના પ્રધાનમંડળને ટેકા આપવો. કોંગ્રેસનો ટેકો નિશ્ચિત થઈ જાય તો અલાખલનું પ્રધાનમંડળ સ્થિર થાય એવો પૂરો સંભવ હતો. પણ મૌ. આઝાદ એ મતના હતા કે કોઈ પણ શરતે કોંગ્રેસી સભ્યોએ હમેશાં ટેકા આપવાને બંધાઈ જવું જોઈએ નહીં. એટલે કશું સમાધાન થયું નહીં. જોકે જ્યાં મુધી અલાખલ પણ પ્રધાન રહ્યા ત્યાં મુધી તેઓ કોંગ્રેસની નીતિને અનુસરતા રહ્યા.

આમ આપણે ૧૮૩૮ના અત મુઘી પહોચી જઈએ છીએ ૧૮૩૮ની કોંગ્રેસ ત્રિપુરીમા ભરાવાની હતી પણ તેની વાત ઉપર જઈએ તે પહેલાં ૧૮૩૮ની સાલમા સરકારે દેશી રાજ્યોમા ઘણુ કામ કર્યું હતુ તેના વર્ણનમા આપણે જીનગુ જોઈએ પ્રાતામા કોંગ્રેસના પ્રધાનમંત્રી રચાયા અને મધ્ય સરકારમા અમુદ તત્ર (ફેડરેશન) ગ્યવાની વાત ચાલતી હતી તેથી દેશી રાજ્યની પ્રજામાં એ જાનતી ઉત્તેજના આવી હતી સમઘટત્રમા દેશી ગાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ તે તે રાજ્યનો રાજા ન કરી શકે પણ તે તે રાજ્યની પ્રજાને એ જ હોવો જોઈએ એવી દેશી રાજ્યોની પ્રજાની માગણી તી અને તેથી લગભગ દરેક દેશી રાજ્યમા રાજ્યના જન નીચે પણ પ્રજાને સ્વયં જ રામદાર એવા રાજ્યતંત્રાની સ્થાપના કરવા માટેની લડત ખૂબ જોસમા જીપડી હતી એક રીતે જોઈએ તો આવી નડતોને લીધે ૧૮૩૮નુ વર્ષ દેશી ગાજ્યોના ઇતિહાસમા એક નવો યુગ પ્રતીતિતાર ગણાય

૨૪

દેશી રાજ્યોમા પ્રજાકીય લડતો — ૧

૧૮૩૦થી ૧૮૩૪ મુઘી જે સ્વતંત્રતાની લડત ચાલી એ લડતમા દેશી રાજ્યની પ્રજાએ ખાસ કરીને ત્યાના યુવાન વર્ગે બહુ સારો ભાગ લીધો તતા જોલોમા એમને મહેતાતા બ્રિટિશ હિંદના આગેવાનો માર્કેટનાઓ તથા યુવાનવર્ગ સાથે સાગી રીતે સંસર્ગમા આનંદનુ ચક્રુ તેઓ સમાજવાદી વિચારના યુવાનો સાથે પણ રીક અપકર્મા આચ્યા જોલોમા સમાજવાદી સાહિત્યનો તેમ જ ગાંધી સાહિત્યો ખૂબ અભ્યાસ થયો આ બંધાને પરિણામે એમને દેશી ગાજ્યોમા ચાલતી રાજ્યોની જોલોમા જે પહેલાં પણ હતી તો હતી જ તે ચક્રુ મા લાગી હતી રાજ્યોમા રાસા, જે મધ્યયુગની દુસ્ત્રાન પદ્ધતિના અનગેર રૂપ હતુ તે કેમ કરીને જનતામા જનતા ફગાવી ત્યાય એના સ્વપ્ના તેઓ મેનસ લાગ્યા

કોંગ્રેસે પહેલેથી જ ગાંધીની સત્તાદથી હતી રજવા ઝોની જાનતમા દુસ્ત્રાતેષ ન કરવાની નીતિ રાખી હતી ગાંધીજીનો જ મ કામ્યાના ના શી રાજ્યમા થયો તેમ જ આગપગુ તેમ જ વિદ્યાભ્યાસનો કેવો મળ ત્યા વ્યતીત ચયેસો હોઈ કામ્યાના ના રાજ્યવાદી પરિસ્થિતિથી તેઓ માર્ગ પેઠે પરિચિત હતા તેમનુ માનવુ એવુ હતુ કે ત્યા મુઘી દેશી ગાજ્યોની પ્રજામા જગત સુખ ન થાય જો તોતા જ પમ ઉપર જીભા રહેવાની રમિત

ન આવે ત્યાં મધી ત્યાં ગઠ્ઠદારી ચળવળ ઉપાડવાથી ત્યાંની પ્રજા વચાએ મુશ્કેલીમાં મુકાશે. દેશી ગઠ્ઠઓમાં પોતાની શક્તિ તો ક્યાં નથી, તેઓ જે કંઈ જોઈ બનાવવાનો દેખાવ કરે છે તેનો બધો આધાર બ્રિટિશ સંગીન (બેબોનેટ) ઉપર છે. દેશી ગઠ્ઠની પ્રજા પોતાના ગઠ્ઠઓની સામે લડત ઉપાડશે તો એ પ્રજાને કચડી નાખવામાં બ્રિટિશ સરકાર પૂરેપૂરી મદદ કરશે અને જોર લુલ્લમ કર્યાની બદનામીનો બધો ટોપલો દેશી રાજ્યોને માથે ઝોડાડશે તેથી જાણકુ આપણે બ્રિટિશ સરકારની સામે લડત ચલાવવાને તેની મતા નોડી પાડીશું તો એ મતાનો આધાર ખરી જતા, દેશી રાજ્યોની મતા આપોઆપ તૂટી પડશે આ તેમની વિચારસરણી હતી. તેથી ૧૯૨૦ની નાગપુર કોંગ્રેસમાં જ્યાં ગાંધીજીએ કોંગ્રેસનું બધાગણ્ય ઘડ્યું ત્યારે દેશી રાજ્યોની હદમાં કોંગ્રેસ સમિતિઓ ગચવાને બંને પડોશના બ્રિટિશ મુલકની કોંગ્રેસ સમિતિઓમાં દેશી ગઠ્ઠની પ્રજાએ દાખલ થવું એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવી. દેશી રાજ્યોમાં કોંગ્રેસ કમિટીઓ સ્થાપવાનું ગાંધીજીને સલાહબરેલું લાગતું ન હતું, કાગણ્ય કોઈ રજવાડું પોતાને ત્યાં કોંગ્રેસ કમિટી સ્થાપવા ન દે અથવા સ્થપાઈ હોય તેનો વિરોધ કરે તો કોંગ્રેસ પોતાની આમરની ખાતર એની સામે થવું પડે અને કોંગ્રેસને રજવાડા સાથે આવા ઝડપમાં ઉતાવળાનું તેમને યોગ્ય લાગતું નહોતું પણ બ્રિટિશ સરકારના તાબાનો મુલક અને દેશી રજવાડાના તાબાનો મુલક એકબીજા સાથે એટલે ગૂંથાયેલા હોય, અને બંને હદમાં રહેલી પ્રજા તો એક જ હતી, કે એ બેની વચ્ચે બેદ પાડવો બહુ મુશ્કેલ હતો રાજ્યતંત્ર જલે લુહા હોય પણ પ્રજા વચ્ચે તો કશો જ બેદ ન હતો ૧૯૩૪ પછી દેશી ગઠ્ઠની પ્રજામાં વિરોધ જાગૃતિ આવી ત્યારે એ લોકોએ કોંગ્રેસ પામે એની માગણી કરવા માડી કે, હવે કોંગ્રેસ પોતાની નીતિ બદલવી જોઈએ અને બ્રિટિશ હિંદની માલક રજવાડાઓમાં પણ અતંત્રતાની લડત ચલાવવી જોઈએ. દેશી ગઠ્ઠની પ્રજાની આ માગણી સ્વીકારવાનું કોંગ્રેસને પોતાના ગઠ્ઠ ઉપનવતનું લાગતું હતું, જોકે, દેશી ગઠ્ઠની પ્રજાને મદદ કરવા પોતાથી થાય એટલું કરવા તે બરાબર તેમજ હતી તેને પરિણામે હરિપુરા કોંગ્રેસમાં દેશી રાજ્યો પ્રત્યે કોંગ્રેસની નીતિનો જે દરાવ થયો તે આપણે જોઈ ગયા છીએ.

વળી સને ૧૯૩૫નો હિંદના ગઠ્ઠમધ્યધારણનો કાયદો બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટે પસાર કર્યો તેમાં પ્રાંતોને ઘણી બાબતમાં આતંત્રિક સ્વરાજ આપ્યું હતું પણ મધ્યવર્તી તંત્ર બ્રિટિશ પ્રાંતો તથા દેશી રાજ્યોના સમૂહ તંત્રના સંરૂપનું સચવાનું હતું એ બધાગણ્ય અનુસાર દિલ્હીની જે વડી ધારાસભા બનવાની હતી તેમાં બે ભાગ બ્રિટિશ હિંદના પ્રતિનિધિઓનો અને એક ભાગ દેશી

ગાંધીના પ્રતિનિધિઓનો રાજ્યવાનો હતો ક્ષિત્રિજ દિવના પ્રતિનિધિઓ પ્રગ્લના ચૂંટવા હોય અને દેશી ગાંધીના પ્રતિનિધિઓ ગાંધીઓના નીમલા હોય એવી વ્યવસ્થા તેમા હતી આ એક ભારે વિસમતા હતી અને તે દેશી રાજ્યોની પ્રગ્લને બહુ જ ખૂચતી હતી તેમને એમ લાગતુ હતુ કે જો અમારે ત્યાં જન્મના રાજ્યતંત્ર સ્થપાય તો જ અમે અમારા પ્રતિનિધિઓ વડી ધારાસભામા મોકલી શકીએ ક્ષિત્રિજ અકાગ રાજ્યોને પોતાની પ્રગ્લને જન્મદાર ગાંધીતંત્ર આપના કમદેનર તો રોકી શકે એમ નહોતુ પણ તેમ કાય તે એ ઇચ્છતી નહોતી તે તો પોતાના રેમિડેન્ડો મારફત દેશી રાજ્યોને પૂરેપૂરા પોતાના કાબૂમા ગાંધી ઇચ્છતી હતી, અને દેશી રાજ્યોના પ્રતિ નિધિઓ ભરીકે રેમિડેન્ડોને પત્ક પડે એવા જ માલુમોને વડી ધારાસભામા લાવના ઇચ્છતી હતી આ મળ્યો અને ચૂંટાયેના સંયોમથી કેટલાક પ્રતિ વિરોધી વૃત્તિવાળા હોય તે, એમ મળીને ગાંધીવાદીઓની વિરુદ્ધ એક પક્ષ ઊભો કરવાનો તેનો ઇરાદો હતો કોંગ્રેસને આ જાનની વ્યવસ્થા સામે ભારે વિરોધ હતો તેથી દરિપુરા કોંગ્રેસમા સમૂહતંત્ર (ફેડરેશન)ની જામનમા તેજો પોતાની નીતિની સ્પષ્ટતા કરતો હવે યો તેમા મુખ્ય વાત એ હતી કે,

“કોંગ્રેસે તો નવા બધારણનો હમર ધ્યો છે અને બહેર ધ્યો છે કે અમારા હોકોને તો એવુ જ બધારણ માન્ય છે કે જે પૂર્ણ સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલુ હોય અને પરદેશી સભાની સ્વયંચીરી વિના તેમજ પોને પોતાની વિધાન સભા (કોન્સિલ્ટેશન-એસેમ્બલી) મારફત બનાવેલુ હોય.”

સમૂહ તંત્ર વિશે એ જ દરાવમા દરિપુરા કોંગ્રેસે બહેર ધ્યો હતું કે,

“કોંગ્રેસ સમૂહ તંત્રના વિચારની વિરુદ્ધ નથી પણ બહુ સમૂહતંત્ર તો સમૂહ એકમરથી તંત્રતવા ભાવવા અને લોભતંત્રની પદ્ધતિએ ચૂંટાયેલા સભ્યો દ્વારા પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા ધ્યાનુ દોર્લ શકે દેશી રાજ્યો જે સમૂહ તંત્રમા ભજવા માગના હોય તો એમને જન્મદાર ગાંધીતંત્ર, નાગરિક દામી તથા ધારાસભામા પ્રતિનિધિ મોક્ષવાની પદ્ધતિ જે બધી જાનનેમા ક્ષિત્રિજ દિવના પ્રતિની દરોગમા આવતુ જોઈએ અત્યારે જે સમૂહતંત્ર સંપાદેલુ છે તે તો દિવ્યાનમા એવા ન્યાયવાને બદલે, બાજવા પાવની વૃત્તિને ઉત્તેજન આપે અને દેશી ગાંધીમા અદરના તેન જ બદલના બળેગ ઉના કરશે.”

આ સમ્બંધને કાગે દેશી ગાંધીના કાર્યકર્તાઓ ૭૮ અચિત નહેતા પોતાને ત્યાં જન્મદાર રાજ્યતંત્ર અને તેટલુ વહેલુ સ્થપાય તે માટે તેઓ વચન ચલાવતા ઉત્તેજના અને એમા તેઓ મોક્ષેબની મદ નાજના પણ કોંગ્રેસે પોતાની નવાંદા વિચારોને તથા મુખ્ય વે નો દેશી ગાંધીની પ્રગ્લને પોને જ અગ્નિ હતુ જોઈએ અને પોતાના બળ ઉપર મુજબ જોઈએ એ વિચારથી દરિપુરા કોંગ્રેસમા ઉપર કલા પ્રમાણેનો દરાવ ધ્યો

અદાર દેશી રાજ્યોમાંની, ખાસ કરીને ગુજરાતના દેશી રાજ્યોમાંની પગિસ્થિતિ અને તેની પ્રજાની તાનતથી સ્પર્શી પેરે વાગે છે. દેશી રાજ્યો સાથે તેની પ્રજાની લડતમાં કોંગ્રેસને સસ્થા તરીકે ન સંડોવવી એવો તેમનો ખાસ આગ્રહ હતો, એ હરિપુરા કોંગ્રેસના દેશી રાજ્યો નિર્ધેના ધરાવ ઉપરના તેમના ભાષણમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ છતાં દેશી રાજ્યની પ્રજાને કોઈ એકમ મુદ્દા ઉપરની લડતમાં દોરી તેમની શક્તિ વધારવામાં વ્યક્તિ ગત રીતે મદદ તેમણે જ વધારેમાં વધારે કરી છે તેમનું એવું માનવું હતું કે અમારે રાજ્ય જ ન જોઈએ એવી આખરી લડત ઉપાડવાની દેશી રાજ્યની પ્રજામાં હજી શક્તિ આવી નથી પણ અમુક આર્થિક દુખો દૂર કરાવવાના અથવા રાજકીય દુરો મેળવવાના અર્થાત્મક મુદ્દા ઉપર પ્રજા લડત ઉપાડે તો એવી લડતથી પ્રજામાં જાગૃતિ આવે, પ્રજા સંગઠિત થાય અને તેની લડવાની શક્તિ પણ કેળવાય વળી એવી લડતમાં જીત મળે એટલે પ્રજાનો ઉત્સાહ પણ વધે આમ ક્રમે ક્રમે પ્રજાની શક્તિ વધે તેમ રાજ્યના જ નીચે જવાનું દાર રાજ્યનું સુરી તે જવા માગતા હતા.

દેશી રાજ્યની પ્રજાના ગરમ અને ઉત્તરણિયા વિચારના વર્ધકર્તાઓને ગાંધીજીની સનાહથી અને અરબની આ નીતિથી પૂરા મતોય ન હતો પણ જોએ હરેન વિચારના હતા અને ધીમે ધીમે પણ મહત્તમ પગને આગળ વધવામાં માનતા હતા, તેમને આ નીતિ જ અખત્યાર કરવા જેવી લાગી એને હરિપુરા કોંગ્રેસના હાન પડી ધણાખરા દેશી રાજ્યોમાં ગાંધીના જીત નીચે પ્રજાને જવાનું દાર રાજ્યનું મેળવવાનું ધ્યેય રાખીને પ્રજામંડળો અથવા સ્વેચ્છિક કોંગ્રેસો સ્થાપવામાં આવી આ સસ્થાઓમાં પેના ઉદ્દામ વિચારના ધારને લીધે કોઈ કોઈ તાર આતરિક વર્ધકર્તા થતા હતા એકદરે ગાંધીજી અને અરબની ધોરવળી નીચે આ સસ્થાઓનું કામ સીધું આગળ ચાલુ.

૧૯૩૮ તથા ૧૯૩૯ માં વર્ષો દેશી રાજ્યોના ઇન્દિયામાં વાગે મદદવાના ગણુગે આ અગ્રસામાં ઉત્તરમાં કાશ્મીરથી માડીને દક્ષિણમાં ત્રાવણકોર સુધીના અને પૂર્વમાં એરિસથી માડી પશ્ચિમમાં કાચિયાવા સુધીના અનેક દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં અપૂર્વ જાગૃતિ આવી અને નાનાઓના અંત ઉપર તેમણે પોતાના રાજ્યો સાથે મદદાદુગી કરવા લડતો ઉપાડી ઉત્તરમાં કાશ્મીર તથા નાભા રાજ્યમાં તથા રાજસ્થાનમાં અવનન ઉદેપુર તથા જયપુર રાજ્યમાં પ્રજાએ સારી લડતો આપી જયપુરમાં તો આગેવાન કોંગ્રેસી નેતા ગેા જમનાલાલ બખ્તજી ત્યાના પ્રજામંડળના પ્રમુખ હતા ત્યાનો દીવાન એક અંગ્રેજ હતો પ્રજાના હકો નિષે અને જવાનું દાર રાજ્યનું વિષે પોતાના રાજ્યમાં જરા પણ ચળવળ ચાલે એ તે ઇચ્છતો ન હતો એટલે જયપુર

રાજ્યમાં જ્યાં તેમનું વન હતું ત્યાં પ્રવેશ કરવાની તેણે જમનાલાલજીને મના કરી. જમનાલાલજીએ એ હુકમનો ભંગ કર્યો અને રાજ્યે તેમને જ્ઞેષ્ઠમાં બેસાડ્યા. ઓરિસાના ધનકલાલ, તલચેર અને રણપુર રાજ્યોમાં રાજ્યના અમાનુષી જીલ્લાઓ કામે પ્રજાએ માથું ઊંચક્યું. તલચેરની ૭૫,૦૦૦ની વસ્તીમાંથી ૨૬,૦૦૦ માણસોએ દિગ્ગરત કરી રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો. ઓરિસા બહુ નાનો અને ટુંકી આવકવાળો પ્રાંત છે. તેના ઉપર આ દિગ્ગરતીઓને આશ્રય આપવાનો બોલો આવી પડ્યો. વળી રણપુર રાજ્યની હદમાં એ રાજ્યોના ગોરા પોલિટિકલ એજન્ટનું ખૂન થયું. બસ, એક ગોરાનું લોકી રેડમ એટલે તે આખી બ્રિટિશ સ્વતંત્ર જાણે ત્યાં વડી પડે. એટલે આ રાજ્યોની પ્રજા ઉપર બેચુઆગ સિતમ વર્ત્યો. દક્ષિણમાં દેહરાબાદ, મેસુર અને ત્રાવણકોર ગાજ્યોમાં સ્ટેટ કોંગ્રેસો રચાઈ અને તેમણે જવાબદાર રાજ્યતંત્રો માટે જોગવાઈ લડતો આપી. ગુજરાત અને કાશ્મીરમાં નાનાં-મોટાં ધણાં ગાજ્યોમાં પ્રજામંડળો રચાયાં અને તેમણે રાજ્યોના મજબૂત વિરોધ કરવા માંડ્યો દખ્ખણમાં ઔદ્યોગ ગાજ્યે પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવાની પહેલ કરી, રાજ્યમાં ધણા મુદ્દાગ ધ્યાં અને રાજકુટુંબે પ્રજાની ઉન્નતિનાં કામોમાં આગળપડતો ભાગ લેવા માંડ્યો.

દેશી રાજ્યોમાં આવેલી આ જાગૃતિને કારણે અને ત્યાંની પ્રજાએ બનાવેલા અપૂર્વ ઉત્સાહ અને ધીરતાને કારણે સરદાર તથા ગાંધીજીને દેશી રાજ્યોની પ્રજાઓ વિષેના પોતાને અભિપ્રાય બદલવો પડ્યો અને તેમના પ્રયત્નો કોંગ્રેસની નીતિમાં ફેરફાર કરવાની તેમણે સલાહ આપી. કોંગ્રેસે હવે તદ્દત્ત ન ગહેતાં દેશી ગાજ્યો સામેની લડતોમાં ત્યાંની પ્રજાને સાથ આપવો જોઈએ એમ તેમણે કહ્યું. તે વખતે જે જે પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસનાં પ્રધાનમંડળો હતાં તેઓ પણ પોતાના પ્રાંતમાં દેશી ગાજ્યોમાં આજના જીલમને શાંતિથી જોયાં કરી શકે નહીં એવો તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો. ભલે કામદાની દૃષ્ટિએ દેશી રાજ્યોની હદ અવગ ગણાતી હોય, પણ કુદરતી અને ભૌગોલિક રીતે તે દેશી રાજ્યો પ્રાંતો સાથે જોડાયેલાં જ હતાં વળી દેશી ગાજ્યોના રાજકારણમાં કોંગ્રેસે ન પડવાનો દાવ્ય કર્યો હતો એ કાંઈ તેને માટે નિહાંતની વસ્તુ નહોતી. દેશી રાજ્યોની પરિસ્થિતિને અને પોતાની તાકાતને ધ્યાન કરીને તેણે પોતાને માટે એ નીતિ દેવાની હતી. સિદ્ધાંત સદાકાળને માટે અટકાવ હોય પણ નીતિમાં મંજૂર અનુસાર ફેરફાર થઈ શકે અને ડલા માણસે એવા ફેરફાર કરવા જ જોઈએ.

ગાંધીજીએ તા. ૨૫-૧-૧૯૩૧ના રોજ 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'ના પ્રતિ-નિધિને તેના સવાલના જવાબમાં આ વસ્તુ નીચે પ્રમાણે સમજાવી હતી :

“ કોંગ્રેસનો એવો અનિપ્રાય છે કે હરિપુરાના અધિવેશનમાં દેશી રાજ્યો વિષે પસાર થયેલા ઠરાવમાં જે અપેક્ષા રાખવામાં આવી હતી તે ફાઇનલ થઈ ગઈ છે. દેશી રાજ્યની પ્રબલોને પોતાનું સંગઠન કરવાનું તેમ જ સ્વતંત્રતાની લડતો ચલાવવાનું ઉત્તેજન આપીને એ ઠરાવે પોતાનું વાજબીપણું પુરવાર કર્યું છે. હરિપુરાની નીતિ, એ પ્રબલના હિતનો વિચાર કરીને તથા તેમનામાં સ્વાશ્રય અને શક્તિ વધે એ હેતુથી ધવામાં આવી હતી. સંભવે આગળીને અને એ સંભવોમાં જે મર્યાદાઓ સ્વાભાવિક રીતે રહેતી હતી તેનો સ્વીકાર કરીને એ નીતિ યદાર્થ હતી એ નીતિ એક સિદ્ધાન્તરૂપ અથવા ધર્મરૂપ છે એવો અ્યાય હતો જ નહીં. દેશી રાજ્યની પ્રબલને માર્ગદર્શન આપવાનો તથા પોતાની પ્રતિબંધો હાથ આપવાનો કોંગ્રેસને હક્ક છે એમ જ નહીં પણ એ તેનો ધર્મ છે. જમ સ્વેચ્છાએ તેને પોતાની ઉપર અમુક મર્યાદાઓ મૂકી હતી હવે દેશી રાજ્યની પ્રબલમાં જે કારે ભગૃતિ આવી છે તે જોતાં એ મર્યાદાઓ પૂરેપૂરી દૂર કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે એને પરિણામે કોંગ્રેસ દેશી રાજ્યની પ્રબલ સાથે સ્વતંત્ર વધતુ જતુ તાદાત્મ્ય સાધે એ જરૂરનું છે.

‘ કોંગ્રેસ ફરી વાર નહેરુ કરે છે કે પૂર્ણસ્વરાજ્યનું તેનું ધ્યેય સમસ્ત હિંદુસ્તાનને માટે છે એટલે કે દેશી રાજ્યોનો તેમાં સમાવેશ થઈ નય છે એ રાજ્યો હિંદુસ્તાનના અવિભાજ્ય અને અલગ ન પાડી શકાય એવા અંગો છે અને હિંદુસ્તાનના બાકીના ભાગનેટલી જ રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક સ્વતંત્રતા એમને પણ મળતી જોઈએ.’

જુદા જુદા દેશી રાજ્યોમાં સને ૧૯૩૮-૩૯ના વર્ષોમાં ચાલેલી પ્રબલકીય લડતનો ઇતિહાસ બહુ રસપ્રદ છે. સરદાર એ બધી લડતોમાં બહુ રસ લેતા અને તેની ત્રીણામાં ત્રીણી વિગતોથી માહિતગાર રહેતા પણ આ પુસ્તકમાં આપણે તે જે લડતોમાં તેમણે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ભાગ લીધા છે તેની જ વિગતો આપીશું. શરૂઆત મૈસૂરથી કરીશું.

મૈસૂરનું દેશી રાજ્ય આપણા દેશના મોટા રાજ્યોમાંનું એક હતું એ રાજ્યમાં પ્રેમચંદ્રનું પ્રમાણુ ધણુ સારું હતું અને ત્યાંના લોકો પણ ઉત્સાહી હતા. ત્યાંની સ્ટેટ કોંગ્રેસનું આજીવ બંધારણ રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના જેવું જ તેમણે રાખ્યું હતું. સને ૧૯૩૯ના જન્યુઆરીની ૨૬મી તારીખે આખા રાજ્યમાં સ્વાતંત્ર્યની ઉજવણી કરવાનો સ્ટેટ કોંગ્રેસે ઠરાવ મ્યો સ્થળે સ્થળે રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનો વાવટો કરાવવાની ધ્યેયક્રમ તેમણે રાખ્યો. રાજ્યે આની સામે દમનના પગલા લેવા માડ્યાં એને અંગે સ્ટેટ કોંગ્રેસને રાજ્ય સાથે નાના નાના ઝડપ યસ માડ્યા તેમથી એપ્રિલ માસમાં ત્યાં એક એવો કડુણ હત્યાકાંડ બની ગયો, જેણે આખા હિંદુસ્તાનનું ધ્યાન ખેંચ્યું. બંગોરથી લગભગ પચાસ માર્દન દૂર નિદુરાશ્ચલ્યમ નામનું એક નાનું ગામકુ છે ત્યાં એપ્રિલના ત્રીજા અઠવાણિયામાં મોટી જત્રા ભરાય છે અને

દરરોજ લગભગ વીમેક હજાર માણુમ એકઠું થાય છે. સરકારને એમ લાગ્યું હશે કે એ જગ્યામાં સ્ટેટ કોંગ્રેસવાળાઓ આવીને ભાષણો કરશે તથા રાષ્ટ્રધ્વજ સાથે અરધસો. કાદરો એટલે પહેલેથી જ ત્યાંના જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે એ વિસ્તારમાં રાષ્ટ્રધ્વજ ચડાવવાની, સભાઓ કરવાની, તથા ભાષણો કરવાની બંધી કરનારો હુકમ કાઢ્યો હતો. એ હુકમને પડકાર આપવા માટે તા. ૨૫મી એપ્રિલના રોજ સ્ટેટ કોંગ્રેસના કેટલાક માણસો પામેના ગામમાંથી મોટું અરધસ કાઢીને વિદુરાશ્વત્થમ ગયા અને ત્યાં સભા કરી જેમાં દસથી પંદર હજાર માણસ હાજર હતાં. મેજિસ્ટ્રેટ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. સભા ગેર-કાયદે હોવાનું જાહેર કરી જેમના હાથમાં રાષ્ટ્રધ્વજ હતા તેવા ચાર માણસની તેમણે ધરપકડ કરી, અને સભાને વીખરાઈ જવાનો હુકમ કર્યો. મેજિસ્ટ્રેટની સમિતી જ સ્ટેટ કોંગ્રેસના એક આગેવાને સભાને સૂચના કરી કે આપણો હેતુ પાર પડ્યો છે, માટે તમે બધાં વીખરાઈ જાઓ. તે ઉપરથી જેઓ સમૂહમાં આવ્યા હતા તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. જેઓ જગ્યા માટે આવેલા હતા તેઓ ત્યાં છૂટ હોવાથી અને ખીજા કોઈ ધ્યાવાણી જગ્યા નહીં હોવાથી એ મલાસ્થળ પાસેના આંખાવાડિયામાં ઘેમી ગયા. મેજિસ્ટ્રેટે એ બધાં માણસોને પણ પાંચ મિનિટમાં ત્યાંથી વીખરાઈ જવાનો હુકમ કર્યો. લોગોએ ધણુ કહ્યું કે, અમે તો જગ્યા માટે આવેલા છીએ અને ખીજા કોઈ જગ્યાએ છાયો નથી તેથી અહીં બેઠાં છીએ. સાંજ પડ્યે અહીંથી જતા રહીશુ પણ મેજિસ્ટ્રેટને લાગ્યું કે આ લોકોને આમ બેસી રહેવા દેવાથી આપણા હુકમનો અમલ થયો જણાશે નહીં. એટલે બધાને એકદમ વીખરાઈ જવાનો આમ્રહ કર્યો, અને પાંચ જ મિનિટ રાહ બેઠાં એમના ઉપર લાડીચાર્જ કર્યો. મેસર સરકાર તરફથી આ બાબતમાં બહાર પડેલા નિવેદન પ્રમાણે લોકો મામા થયા અને પોલીસને ઘેરી લઈ તેમના ઉપર પથરા મારવા માંડ્યા, જેને પરિણામે કેટલાક પોલીસને ઈજા થઈ. એટલે પોલીસને આત્મરક્ષણ માટે ગોળીબાર કરવો પડ્યો. નજરે જોનાર માણસો તરફથી ખીજા જ દિવસે જાપામા બહાર પડેલાં નિવેદનો પ્રમાણે લાડીચાર્જ પડી થોડી જ વારમાં પોલીસે ગોળીબાર કર્યો. મેસર સરકારના કહેવા પ્રમાણે એ ગોળીબારમાં દસ માણસો મરાયા અને ગાળીસ ધામલ થયા. જ્યારે પ્રજાપક્ષનાં નિવેદનો પ્રમાણે ઓછામાં ઓછાં જતીસ માણસો મરાયાં અને અડનાળીસ ગંબીર રીતે ધામલ થયાં. ત્યાં આ આંખાવાડિયા સિવાય ધ્યાવાણી જગ્યા ખીજા કોઈ હતી જ નહીં. એટલે ગોળીબાર વખતે નાસબાગમાં ધણુ લોકો તો પામેની નદીના પટની ગરમ રેતીમાં જઈ પડ્યા. મઠાં અને ધામલ થયેલા લોકો તથા એમનાં

સમાવહાલા રહ્યા કમળતા એ નદીના પટમા જ ઘણા વખત સુધી પડ્યા રહ્યા
 મૈસૂર સરકાર તરફથી ગમે તેવો બચાવ કરનામા આવે તોપણ આ હયાકાડ
 એટલો ત્રાસજનક હતો કે આખો દેશ ખગભળી ઊઠ્યો મૈસૂર સરકારે તથ્ય
 જન્મેની એક તપાસ સમિતિ માગત ત્યા ધનનાની તપાસ કરવાનું જાહેર
 કર્યું ગાંધીજીએ તા ૨૮મી એપ્રિલે આ ઘટના વિષે એક નિવેદન બહાર
 પાડ્યું તેમાનો મહત્વનો ભાગ નીચે આપ્યો છે

મૈસૂર સરકારે જાહેર પાઠેલું નિવેદન મે વાચ્યું છે એ મને ગમે જિત્યું
 નથી મૈસૂરના લોકસેવકો તરફથી અનેક દ્વંધ્યા પત્રો અને તારો મારી પાસે
 આવ્યા છે તેમાથી એમને વાનો તો નિર્વિવાદ જણાય છે હચિયાર વગરના
 ટોળા ઉપર ટોળીબાર કરવામા આવ્યો એને પરિણામે કેટલાક મનુષ્ય પામ્યા
 અને અને ધાચા ઘયા ભેકે લોકો તરફથી મને જે માહિતી મળી છે તે તો
 મૈસૂર સરકારના નિવંદનથી વધુ ઠીક છે છતા મનો કે લોકો ઉરકેરાવેલા
 હતા તોપણ ટોળીબાર કર્યો જરૂરી હતો એમ ઉરમિજ કહી શકાય એમ
 નથી મૈસૂર સરકારને એ સૂચના જવાની છે કે તેઓ બલેને ગમે તેટલી નિષ્પક્ષ
 પણ કેવળ તપાસ સમિતિ નીમીને સતોષ ન માને મૈસૂરમા રાષ્ટ્રીય વારતા
 વિષે જે આદોનન ચારે છે તે તો સમયના પ્રતીરૂપ છે એ બાબતમા પ્રભળની
 માગણીને તેણે માન આપવું જ જોઈએ

મૈસૂરમા સાચે જ આટલી બારે લોકભયુતિ આવેલી છે એ કુ બાધતો
 ન હતો એમ મારે કમુવ કમુ જોઈએ તેથી મને હર્ષ થય છે અને એવી જ રીતે
 મૈસૂર સરકારને પણ યોગ્ય હશે એની કુ આઠા તથ્ય છે તેના ઉપાય તરીકે
 મહારાજ અને તેમના દીવાન સર મિરજા દરબાઈલેને મારી સૂચના છે કે તેમને
 એમદેલું રાજ્યની સ્થિતિ દુર રી રાખ્યતા સચાનની જવાબદારી લેઈકે
 પ્રતિનિધિએને મોપની એ મૈસૂરમા રાજિત રવાપરી હોય તો એ જવાબદારી
 જેટલી અને તેટલી વિગત હોવી જોઈએ એમ મહેવામા આવે છે કે રાજ્ય પડાવ
 હોવાથી જવાબદારી ધીરે ધીરે સોંપવામા આવશે કુ એ માન્યતા ધરાવતો નથી
 ધીરે ધીરેની તાલ કરવામા રાજ્યની શોખા નથી મૈસૂર પાસે તો પ્રલેખ કુદરતી
 બક્ષિએ દોઈ સ્થિતિ દિહ કરના ત્યા રી વધારે પ્રયતિ થઈ શકે એમ છે

આ નિવેદન બહાર પાડ્યા પછી ગાંધીજીએ સરદારને અને મોર્રેસના
 પ્રધાન મત્રી શ્રી કૃપાનાનીજીને આ ધનનાની જાને તપાસ કરવા તથા મતારાજ
 દીવાન તેમ રટે મોર્રેસના આગેવાનોને મળી લોકોને ન્યાય અપાવના જે
 કર્મ થઈ શકે તે કરા મૈસૂર મોમના

દરમ્યાન સરદારના સામગ્રામા આ યુ કે ગાંધીજી પોતે આ લગત
 ચનાવના મેસુ જવાના છે એની અદના હાપઓએ ચલાવી છે એટલે
 તેમણે તા ૩૦મી એપ્રિને નીચેનું નિવેદન બહાર પા યુ

' આજ સવારના હાપમા ગાંધીજીનું કહેવામા આવતું એક નિવેદન મે
 જેનું તેમા એક જણાવું છે કે તેઓ દિદુસ્તાનમા જ્યા હશે ત્યાથી આ લડતની

નેતાગીરી પોને લેશે, એમ ગાંધીજીએ કહ્યું છે. ગાંધીજીને મૈસૂરના શ્રી બૃપાલમ ચદ્રશેખર શેડી સાથે વાત થઈ છે, તેની આ વિકૃતિ છે. એ વાત વખતે હું હાજર હતો. ગાંધીજીએ શ્રી ચદ્રશેખર શેડીને એટલું જ કહ્યું 'તું કે મૈસૂરમાં જ અને તેથી મને માહિતગાર ગણ્યો. જેથી હું જ્યાં હોઉં ત્યાંથી મૈસૂરના લોકોને સલાહ અને દોરવાળી આપી શકું. આ વાતને તેઓ જાને લડતની નેતાગીરી લેવાના છે, એમ શી રીતે કહી શકાય, એ મારી સમજમાં આવતું નથી."

સગર તથા શ્રી કૃપાલાનીજી તા. ૬૬૧ મે એ બેંગલોર પહોંચ્યા. મૈસૂરના મહારાજને, દીવાન સર મિરજાં ઇસ્માઈલને તથા સ્ટેટ કોંગ્રેસના નેતાઓને મળ્યા. સર મિરજાં ઇસ્માઈલ અહીં ઉદાર ગૃહસ્થ છે. તેમની સાથે થયેલી મસક્કના પરિણામે ગણ સારી રીતે સમાધાન થઈ ગયું.

તા. ૧૭મી મેના રોજ રાજ્યે જાહેરનામું જાહેર પાડીને જણાવ્યું કે,

"શોષ વખતથી રાજ્યમાં જે ગેરસમજ પેદા થઈ છે, અને જેને લીધે રાજ્યની બધાંજાણપુર સરની પ્રવૃત્તિને માટે આવશ્યક એવા રાજ્યપ્રત્યક્ષીય મહાકારમાં અતરાય આવી પડ્યો છે, તેને સાદુ સરકાર અને મહારાજને બહુ અફસોસ થાય છે. મહારાજ અને તેમની સરકારને સૌથી વધારે દિલગીરી તેા નિદુરાધિકારમાં બની ગયેલા કબુલ બનાવવાને સાદુ થાય છે એ દુઃખદ બનાવમાં માર્ગ ગયેલા તથા વાચલ થયેલા સૌ નિર્દોષ માણસોને માટે ને એ માણસોનાં સ્વાસ્થ્ય બંધી અને આશિતોને સાદુ મહારાજ અને તેમની સરકારના મનમાં જે ઊંડી દિવસોજી છે તે તેઓ ફરી વાર પ્રગટ કરે છે. મહારાજ સાહેબની પ્રત્નને ખબર છે કે એ આખી બામતની તપાસ કરવાને ન્યાયખાતાના ઊંચા અનુમવવાળા નામાકિત ગૃહ-ધોળી એક નિષ્પક્ષ સમિતિ નીમવામાં આવેલી છે. એ બનાવના કારણે અને એ વડનાઓના કમ વિષે પૂરેપૂરી તપાસ થાય અને તે પ્રકારમાં આજનામાં આવે એવા સરકારનો નિશ્ચય છે."

રાજ્ય સાથે સગદારને થયેલા સમાધાનની શરતો નીચે પ્રમાણે હતી:

૧. મૈસૂર સ્ટેટ કોંગ્રેસને રાજ્યે માન્યતા આપવી.
૨. રાજ્યતંત્રમાં સુધારા મૂલ્યવવા માટે નિમાયેથી સમિતિ મહારાજના હત્ર નીચે જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપનાની યોજના રજૂ કરી મકરો.
૩. એ સમિતિમાં સ્ટેટ કોંગ્રેસે પસંદ કરેલા ત્રણ નવા સભ્યો રાજ્ય ઉમેરશે.
૪. મહાત્મા ગાંધીજીની સલાહ માર્ગને એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે સર્વે સાર્વજનિક પ્રસંગોએ સ્ટેટ કોંગ્રેસ મૈસૂર રાજ્યનો ધ્વજ અને દિલ્લી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનો ધ્વજ સાથે ફરકાવશે એકથી સ્ટેટ કોંગ્રેસની સભા દરો ત્યાં એકથી દિલ્લી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનો ધ્વજ ફરકાવી મકરો.

૫. સ્ટેટ કોંગ્રેસ સવિનય કાયદામગ અને કરબંધીની તમામ લડત પાછી ખેંચી લેશે. બીજી તરફથી રાજ્ય તમામ રાજ્યવારી કેનીઓને છોડી દેશે અને સ્ટેટ કોંગ્રેસ ઉપર મનાઈના જે દુકમો દરો તે પાઠ ખેંચી લેશે.

આ સમાધાનનું જાહેરનામું મૈસૂર સરકારે તા ૧૭મી મેના રોજ પ્રસિદ્ધ કર્યું તેના ઉપર કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ નીચે પ્રમાણે દરાવ કર્યો

“મૈસૂર રાજ્યમાં વિદુરાધિત્યમની નજીક નિરાશ દોગા પર જે ગોળીબાર થયો તેને વિષેના પ્રબળીય તેમ જ સરકારી બંને જ્યાન કારોબારી સમિતિએ વાચ્યા છે રાજ્યના અધિમતીઓને ગોળીબાર કરવાની જરૂર લાગી એ હકીકત વિષે આ સમિતિ અફસોસ પ્રગટ કરે છે અને ગોળીબાર થવાના કાલેજીની તપાસ કરવાને મૈસૂર સરકારે સમિતિ નીમી છે, એ જોવા કારોબારી સમિતિ એ હત્યાકાંડ વિષે કર્યો અભિપ્રાય પ્રગટ કરતી નથી પણ કારોબારી સમિતિ માને છે કે મહારાજ સાટે જે એમના રાજ્યમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર રચાવતું જોઈએ, જેથી યાદા અને સુખ્યવચ્ચાની જવાબદારી ગોળીબાર કરવાની જરૂર જણાય ત્યારે તેની પણ, પ્રત્યે જવાબદાર એવી સરકાર ઉઠાવે મરી ગયેલા માણસોના કુટુંબો પ્રત્યે કારોબારી સમિતિ દિવસોજી પાઠવે છે અને એમને ઈર્ષ થઈ છે તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરે છે

“સરકાર વલ્લભભાઈ પટેલે અને આચાર્ય કૃપાજાનીએ મૈસૂર રાજ્ય અને મૈસૂર સ્ટેટ કોંગ્રેસની વચ્ચે કરાવેલા સમાધાનને કારોબારી સમિતિ બહાલ રાખે છે સમાધાનનો અમલ કરવાને સારું મૈસૂર સરકારે એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું છે, તેની કારોબારી સમિતિ સતોષ પૂર્વક નોંધ લે છે અને મહારાજ તથા તેમના સંબંધકારો જે ત્વરાથી સમાધાનનો અમલ કરી રહ્યા છે, તેને સારું તેમને અભિનંદન આપે છે કારોબારી સમિતિ આશા રાખે છે કે મૈસૂર સ્ટેટ કોંગ્રેસ પણ સમાધાનનો હકાર્ષથી અમલ કરશે

‘રા રૂપવળ કુરકાવવાના સવાડની બાબતમાં કારોબારી સમિતિ આશા રાખે છે કે, મૈસૂર સ્ટેટ કોંગ્રેસ તરફથી રાજ્યના જ્વજન અને રાજ્યના અધિકારી તરફથી રાષ્ટ્રવજન અપમાલ થાય એવું કશું કામ ન કરવાની કાળજી રાખવામાં આવશે રાષ્ટ્રવજનની આબરૂનો ઉવટનો આધાર પરાને એને માન આપવાની શક્તિ પર નહીં રહે પણ કોંગ્રેસીઓના દુર્દ આચરણ પર અને કોંગ્રેસ દેશમાં જે સેવાધર્મ કરે તેના પર રહેશે વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે, રાષ્ટ્રવજન એ અદિસાનુ અને કેવળ સાચ અને અદિસામય સાધનો વડે સધાનારા કોમી એકચનું પ્રતીક છે વળી એ પણ ધ્યાનમાં રખાવું જોઈએ કે કોંગ્રેસીઓમાં એક એવો પણ વધતો ભય છે, જે દેશી ગામને મન્યપુત્રના અવરોધરૂપ માની તેમનો સંપર્શ નાશ કરવા હચ્છે છે પણ કોંગ્રેસની નીતિ અત્યાર સુધી દેશી ગામને પ્રત્યે મિત્રાચારીની રહી છે, અને ઉચ્ચ પણ વહેરો એની પાછળ આપા એ ગેરરી છે કે, તેઓ યુગધર્મને ઓગમશે પોતાની દલમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર રચાવશે અને પોતાની ઉદ્ધમ માની સ્વતંત્રતા ખીલ રીને વધારશે ને તેની ગણા કરશે”

મૈસૂરનું આ પ્રકરણ ચાલતું હતું તે વખતે ઉત્તર ગુજરાતના એક નાના માણસા રાજ્યમાં એવુંતો અને રાજ્ય વચ્ચે એક જનુ તીવ્ર હાલત ચાલી

रही હતી. ત્યાં ૧૯૩૭ની સાલમાં જમીનમહેસૂલની ફરી આંકણી કરવાની મુદત થઈ ગઈ હતી. ખીજાં દેશી રાજ્યોની માફક આ રાજ્યમાં પણ જમીનમહેસૂલની આંકણીનું તથા જમીનમહેસૂલની વસુલાતનું કશું નિયમિત ધોગ્ય ન હતું. દર દસ વર્ષે મહેસૂલની ફરી આંકણી કરવામાં આવતી. પણ દરેક આંકણી વખતે મહેસૂલમાં વધારો જ કરવામાં આવતો. ખેડૂતો પરાપૂર્વથી જે હક્કો બોગવતા તેમાંના ઘણા સને ૧૯૨૧માં ખૂંચવી લેવામાં આવ્યા હતા. રાજ્યે એવો દાવો કરવા માંડ્યો હતો કે, ખેડૂતને કોઈ પણ વખતે અને કોઈ પણ બહાને જમીન પરથી હાંકી કાઢી શકાય. ખેડૂત પોતાની જમીનમાં જે ઝાડ વાવે અને મહેનત કરીને ઉઠેરે તેના ઉપર પણ રાજ્યે પોતાની માલકી હોવાનો દાવો કરવા માંડ્યો હતો. આ ઉપરાંત ખેડૂતો પામે વેક કરાવવામાં આવતી. તેની પાસેથી જાતજાતના લાગા અને વેરા લેવામાં આવતા અને ખીજી ઘણી રીતે તેના ઉપર જુલમ કરવામાં આવતા તથા તેમની સત્તામણી કરવામાં આવતી. ૧૯૩૭ની સાલમાં ન્યારે મહેસૂલની ફરી આંકણી કરવાનો પ્રશ્ન રાજ્યે ઉપાડ્યો ત્યારે રાજ્યના જુલમથી ત્રાસી ગયેલા ખેડૂતોએ દસકોઈ તાલુકા સમિતિ જેની હકૂમતમાં તેમનું રાજ્ય ગણાતુ હતું તેની સલાહ લીધી. દસકોઈ તાલુકા સમિતિએ ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની સલાહ લીધી અને છેવટે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે ખેડૂતોએ આ જુલમનો અંત આણવવા સંગઠિત થઈને રાજ્યનો વિરોધ કરવો જમીનમહેસૂલનો કચરી નાખનારો બોળે એછો કરવા માટે તેમણે કરેલી બધી અરજીઓ અને નોંધાવેલા બધા વિરોધ નિષ્ફળ ગયા. એટલે ૧૯૩૮ના જાન્યુઆરીથી જમીનમહેસૂલ ન ભરવાનો તેમણે સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. ખેડૂતોએ પોતાનું એક પંચ સ્થાપીને તેની મારફત પોતાના બધાં કામો કરવાં એમ નક્કી કર્યું એક રીતે તેઓએ માણસા દરખાસ્તો બહિષ્કાર કર્યો જેને પરિણામે આખું રાજ્યતંત્ર સ્થગિત થઈ ગયું. ખીજી તરફથી રાજ્યે પોતાની બધી સત્તા ત્રાપરી, કામદાની, સભ્યતાની તથા માણસાઈની માઝા કારે મૂકી ખેડૂતો ઉપર દમનનો કોરડો સખન રીતે વીંચવા માડ્યો. રાજ્યની હદમાં સભાસરઘસની બધી કરવામાં આવી. આગેવાન માણસોને પકડી લેવામાં આવ્યા. છતાં લોકો સલાઓ ભરતા તે વિખેરવા માટે લાડીનો ઉપયોગ છૂટથી થવા માડ્યો અને એક વખત ગોળીખાર પણ થયો. આની સામે ખેડૂતોએ ભારે બહાદુરીથી ઝીક ઝીલી. ખેડૂતોની બહાદુર સ્ત્રીઓ પોતાના પુત્રોને પડખે બેસી રહી અને અપમાન, માર, માલમિલકતની લૂંટ તથા ખીજાં સંકટો હસતે મોઢે સહન કર્યાં. ખેડૂત સ્ત્રીપુત્રોના આ સંકટોએ અને ત્યાગે આખા ગુજરાતનું ધ્યાન ખેંચ્યું, અને આ લડતમાં આખી

ગુજરાત તમારી પાછળ છે એવું અનેક પ્રમુખી મદદોથી માણસાના ખેડૂતોને મતાની આપી તેમની પીઠ ધામડી ખૂણી તો એ છે કે ભારે ઉશ્કેણી તથા મનામણી થયા છતાં માણસાના ખેડૂતો મપૂર્ણ રીતે અહિંસાને વળગી રહ્યા

મડૂતોનો જુસ્સા તોડી નાખવાના માણસા દરમારના યા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા અને દમનનો એકે ઉપાય માગી ન રહ્યો એવે તે ગમરાયો. એજન્ડાએ જમીનમહેસૂલ સ ર્ધી તપાસ કરીને રિપોર્ટ કરવા એક ખાસ રૈન્યુ અમનાર ત્યા મોકલે એને પરિણામે તાત્કાલિક દમન મધ પડ્યું માણસા દરમારે પથ પોતાના જૂના અમનદાગને બદલી નાખી પોતાની નીતિ ફેરવવાનું જ્ઞાપણલેલું માન્યુ જે ના દાવાન નિમાયા હતા તેમજ સમાધાન કરવા માટે દમોર્ગ તાનુમ સમિતિ ૧૧ ટોફેદારો તથા ૧૨૨૦ પ્રાંત સમિતિના મંત્રીને આમ તથા આપ્યું ખેડૂતોના અનેક પ્રમદરના દુ ખોની ચર્ચા થયાં પછી બંને પક્ષે નક્કી થયું આખો કેમ મદદારને સાપી દેવો અને તેઓ મહે તે પ્રમાણે સમાધાન કરવું દીવ ન રરવાગને મગરા મુર્ષ ગયા તેમની આથે ખૂમ મમનત કરી આ વાગરાટો પાચ દિવસ ચારી તેમા માણસા દર દારને મલે રવા માટે વાગનેરના દીવાન તથા એજન્ડાના ખામ અમનવાગને પલ્કુ હાજર ગાખવામા આવ્યા આ વાગરાટો દરબાન મળે ખૂમ જ સમાધાનીનું વચ્ચ મના યુ મર્ગ કરી બંધી નર્ષ દરમાર અને મેડૂતો વચ્ચે મીઠા સમથ સ્થપાય તે માટે સમાધાનીનો એક નામો મરદાર કરવામા આ યો તે ૧૧ સારકષ મુદા નીચે પ્રમાણે છે

૧ નજબના વડેવશ રાખવા જમીનમહેસૂલના કાય ને રોરને જમીન મહેસૂલની નવી આક િ કરવામા આવે એ આકળી એક અનુમતી અમદવાર ખેડૂતોની એક કમિટીની મંથી કરે આ નવી આકળીને અમદ ૧૯૪૦ સુધીમા કરવે.

૨ ત્યા સુધી આ નવી આક િ બહેર કરવામા ન આવે ત્યા સુધી ખેડૂતોને ચ દ દરમા રાખે ૩૫ ટકાજે પાગે કરી આપવે.

૩ નવી આકળીની મહત્ત દસ વષને બહેરે સીસ વષની રાખી ૧૧ દર મયાન ખેડૂતોને જમીનમાલે સુધારા કર્યા હેય તેના કરને નવી આકળી વખતે વરાઈ કરી સકાય નવી જમીનમહેસૂલની માફી અને મુદતની સમવા નિયમે વડે રા રાખવા જેવા રાખવા.

૪ કેઈ ખેડૂત દ કેઈ કરીને જમીનમહેસૂલ ન બરે તે સિવ ધ ખીલ કેઈ કરને તેની જમીન દરવાર ખીલ િ વર્ષ રૂ૨ નવી

૫ કમજેદાર તરીકે ખેડૂતના બધા જાકો જેવા કે વેચ ૧ આપવાના નીગે મુદતના બંધિસ આપવાન વાગસામા આપવાના વ રે દરમારે રાખ ૩૫૫૬

૬ હવામી જમીન વિષવા ખેડૂતના વડે દકો દરવારે કાયમ કરી આપવા

૭. ખેડૂતની જમીન ઉપર જે ઝાડ હોય તેની માવકી ખેડૂતની ગણાય અને તે કાપવાની તથા વેચવાની તેને છૂટ રહે.

૮. કોઈ ખેડૂત પાસે વેઠ કરાવવામાં આવે નહીં.

૯. મહેસૂલની વઢીવઢી બાબતમાં માણસ ખેડૂત પંચાયતે મૂંઠલી કમિટીની સલાહ ઉપર દરબારે પૂરતું વજન આપવું.

૧૦. દરબારે બધા કેદીઓને છોડી મૂકવા. જેમના ઉપર કેસો ચાલતા હોય તે પાછા ખેંચી લેવા. વસૂલ ન થયેલા દંડ માફ કરવા. બધા દમનકારી હુકમો પાછા ખેંચી લેવા.

૧૧. માણસા ખેડૂત સમિતિએ સત્યાગ્રહની લડત બંધ કરવી અને તમામ પ્રકારનો બહિષ્કાર પાછો ખેંચી લેવો.

૧૨. આ કાર્યમાં નહીં થયા પ્રમાણે ખેડૂતોએ જમીનમહેસૂલ ત્રણ અઠવાડિયાંની અંદર ભરી દેવું.

૧૯૩૮ના જુલાઈમાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ આ વિષે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો :

“પોતાના આર્થિક અને રાજકીય હક્કોને ખાતર માણસા, વળા, રામદુર્ગ, જમખંડી અને મીરજ રિયાસતોની પ્રભુએ બહાદુરીભરી અને અહિંસક લડત ચલાવીને તેમાં નિજ્ય પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેથી કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ એમને અભિનંદન આપે છે.”

૨૫

દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાકીય લડતો — ૨

રાજકોટ સત્યાગ્રહ

૧

સંધિ

હવે આપણે રાજકોટના સત્યાગ્રહ ઉપર આવીએ. રાજકોટનું રાજ્ય આમ તો કાઠિયાવાડના બીજાં રાજ્યો કરતાં નાનું છે. પણ કાઠિયાવાડની એજન્સીનું એ મથક હોઈ કાઠિયાવાડમાં રાજકોટ શહેરનું અને રાજ્યનું મહત્ત્વ વધારે છે. ગાંધીજીના પિતા કબા ગાંધી રાજકોટમાં એક વખત દીવાન હતા. રાજકોટના માણ હકોર લાખાજીરાજ ગાંધીજીને પિતાતુલ્ય ગણતા અને પ્રસંગ મળ્યે ગાંધીજીને રાજકોટ બોલાવીને તેમનું બહુ સન્માન કરતા. દરબારમાં ગાંધીજીને સિદ્ધાસન પર બેસાડી પોતે ડાબે પડખે બેસતા. એક વાર તો એમ પણ બોલેલા કે સરદાર વલ્લભભાઈ તમાગ જમણા હાથ ગણાય છે તેવો દુ યઈ શકું નહીં? જવાહરલાલજી એક વાર રાજકોટ આવેલા ત્યારે તેમનું પણ જાહેર સન્માન કરેલું. આમ તેઓ નીડર, બહાદુર અને દેશપ્રેમી રાજા હતા. એજન્સીનો કશો ડર તેઓ રાખતા નહીં. પોતાની પ્રજા શી રીતે સુખી થાય તેની જ ખેવના હમેશાં રાખતા. રાજ્યપત્રમાં

પ્રજા હિસ્સો લઈ શકે તે માટે તેમણે રાજકોટમાં એક પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા સ્થાપી હતી. અને તેની સલાહ પ્રમાણે તેઓ રાજ્યકારભાર સંભાળતા. પણ તેમના પુત્ર દીના પાછળ અંધારું નીવડ્યા. તેમને રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં કેળવણી મળી હતી. સરદાર કહેતા કે, “ એ કોલેજમાં તો માણસનું જનવર બનાવવામાં આવે છે. જેને અનેક જાતના દારૂઓનાં નામ આવડે અને પીનાં આવડે તે ત્યાં હોશિયાર ગણાય. ત્યાં તો રૈયતથી અલગ કેમ રહેવું તે શીખવવામાં આવે છે.” ત્યાં કેળવણી લીધા પછી તેઓ વિલાપત ગયા. એ વિષે સરદારે કહ્યું છે કે, “ અહીં જનવર જેવા બનાવ્યા પછી ઇંગ્લંડ લઈ જવામાં આવે છે. મેં તો જોયું છે કે ત્યાંથી આવેલા રાજ કેટલાય ગમાર થઈને આવે છે.” આવી જ રાજકોટના રાજનુ બનેલું. તેઓ વેશ્યાઓના નાચગાનમાં અને દારૂમાં હમેશાં ચક્ર્યુર રહેતા. તેમના દીવાન દરબાર વીરાવાળા કરીને હતા, તેમની આંખે જ તેઓ બધું જોતા અને તે પિવડાવે એટલું જ પાણી પીતા. બાપ મૂકી ગયેલા તે મૂકી અને રાજ્યની ઉપજમાંથી જમા થયેલી રકમ તેમણે બોગવિવાસમાં ઉડાવી નાખી. જોત-જોતામાં તિજોરીનું તળિયું દેખાયું.

આપણે આગળ જોઈશું કે રાજકોટની લડતમાં ગાંધીજીને પણ ભાગ લેવો પડ્યો હતો, એટલું જ નહીં પણ રાજનુ વચન પગાવવા ખાતર તેમને ઉપવાસ આદરવા પડેલા. એને લીધે નાનું અમથું રાજકોટ કેવળ હિંદુસ્તાનમાં જ નહીં પણ આખા દુનિયામાં ગવાયું.

રાજ્ય નાનું અને ઉપર કહ્યું તેમ ખર્ચ આંધળું એટલે દીવાને આવક વધારવાના અવજા માર્ગ લેવા માડ્યા. શહેરમાં દીવાસળી, ખાંડ, ખરક, સિનેમા વગેરેના ઇજારા આપવા માંડ્યા. દાણા માર્કેટ જેવાં મકાનો વેચવા કાઢ્યાં. શહેરનું પાવર હાઉસ ગીરો મૂકવાની વાત ચાલી. ‘ દાર્નિવલ્લ ’ નામની મેન્જશોખ અને રમતગમતની એક સંસ્થાને રાજકોટમાં નેતરી. એને જુગાર ખેલવાનો ઇજારો આપીને તેમાંથી પૈસા પેદા કરવાનો રસ્તો ઊભો કર્યો. ખેડૂતોની ખેતી જતજતના કરવેરાને લીધે પાવમાથ થઈ ગઈ. શહેરના વેપાર-રોજગાર ભારે જકાતોને લીધે ખોરવાઈ ગયા. બોગવિલાસની પાછળ લખપૂટ ખર્ચ થયું. આમ આખા રાજ્યમાં અધેર વ્યાપી ગયું. તેવામાં એક નાનું હમકલું બન્યું તેમાંથી આ જગતિખ્યાત લડતનાં મંડાણ મંડાયાં. રાજ્યની માલિકીની એક કાપડની મિથ રાજકોટમાં હતી. તેમાં મજૂરો પાસે ચૌદ કલાક કામ લેવાનું. એ દાવન ન સાંખી શકાતાં મજૂરોએ યોનાનું સંગ્રહન કર્યું. દરબાર વીરાવાળાએ લુકમ આપ્યો કે મજૂરોને સીધા કરો, તોફાની-ઓને હદપાર કરો, દીવાલોચાને દાટી આપો અને બાકીનાને સમજાવો.

પંદર મજૂર આગેવાનોને હદપાર કરવામાં આવ્યા. આગેવાનો હદપાર થતાં હડતાલ પડી. દરબાર વીરાવાળા સમો વર્તી ગયા. હદપારીના હુકમ તેમણે ૨૬ દરબ્યા અને મજૂરો સાથે વીસ દિવસમાં સમાધાન કરી લીધું. આ પતી ગયા પછી ગોકળ આફમનો મેળો આવ્યો. એ મેળોમાં રાજકોટમાં જુગારના પાટલા મંડાય છે. એ જુગારની સામે અગાઉથી વાતાવરણ તૈયાર કરવા એજન્સીની હદમાં તા. ૧૫-૮-'૩૮ના રોજ એક જાહેરસભા ભરવામાં આવી. દરબાર વીરાવાળાએ એજન્સીના પોલીસ અમલદારોને અગાઉથી સાધીને એવો ખેત રચ્યો કે સભા ઉપર એજન્સીની પોલીસ લાગીમાર કરે અને ત્યાંથી નામીને લોકો રાજ્યની હદમાં પ્રવેશ કરે કે રાજ્યની પોલીસ એ નાસતા લોકોને ફરીથી લાડીઓ વડે ઝૂંડવા તૈયાર રહે. રાજકોટના આગેવાન થી ટેમરભાઈ ને આ વાતનો અણસારો કાને આવેલો. પ્રગ્નને એજન્સીની સાથે કરી તકરાર નહોતી. પણ રાજ્ય સામે પ્રચાર કરવા એજન્સીની હદમાં બહુ વાર સભાઓ ભરાતી તેમ આ સભા પણ રાખેલી. એટલે તેઓ એજન્સીના એડિશનલ ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ શ્રી જોષીને મળ્યા. અને કહ્યું કે અમારો ઝડપો એજન્સી સાથે નથી. પણ સભાની જાહેરાત થઈ ગઈ છે એટલે લોકો તો બેગા થશે. પણ તમે સભાખંડીનો હુકમ કરો તો વગર તકરારે શાંતિપૂર્વક આખી સભાને લઈને અમે રાજ્યની હદમાં આવ્યા જઈશું આની ગોઠવણ કરીને એ. ડિ. મે. તથા પોલીસ અમલદારની સાથે જ તેઓ સભામાં આવ્યા. પણ એ પોલીસ અમલદાર મલાખવીનો હુકમ મળ્યાવે તે પહેલા જ પોલીસે તો પોતાની પહેલાની ગોઠવણ પ્રમાણે એકદમ સભા ઉપર લાડીમાર શરૂ કરી દીધી. પેલા અમલદારે મીઠી મારીને પોલીસોને રોક્યા અને મન્ય ઉપરથી લોકોની માફી માગી પછી ટેમરભાઈ ત્યાં જ આખી સભાને રાજકોટ શહેરની હદમાં લઈ ગયા એજન્સીના વડા પોલીસ અમલદારે લોકોની માફી માગ્યાની વાત જાહેર થઈ એટલે પહેલાની યોજના પ્રમાણે રસ્તામાં તો રાજ્યની પોલીસે લોકોને માવાં નહીં, પણ સભા ભરાઈ એટલે મેજિસ્ટ્રેટ સભાને ગેરકાયદે જાહેર કર્યાં પહેલાં જ પોલીસ એકદમ સભા ઉપર તૂટી પડી. ટેમરભાઈ વગેરે આગેવાનોને પણ માર પડ્યો અને ત્યાં જ ટેમરભાઈ ને તથા ખીજા થોડા આગેવાનોને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા આ કૂર લાગીમારથી તથા આગેવાનોની ગિરફતારથી શહેરમાં હાહાકાર વર્તી ગયા અને સખત હડતાલ પડી. જે ચોક્કસ લાગીમાર થયો હતો તે જ ચોક્કસ રોજ રાત્રે સભાઓ થવા માંડી. જેકે પછીથી ત્યાં લાડીમાર થયો નહીં. પણ લાગણ્ય કરનારાઓની ધરપકડ થવા લાગી લોકોનો જુસ્મો વધતો જ જતો હતો એટલે દરબાર વીરાવાળાએ આજ અદવી પાંચ દિવસ પછી બરાબર ગોકળ આફમને દિવસે જ

પ્રભ દિસ્મો લઈ શકે તે માટે તેમણે રાજકોટમાં એક પ્રગ્નપ્રતિનિધિ સભા સ્થાપી હતી. અને તેની સલાહ પ્રમાણે તેઓ રાજ્યકોંગ્રસને ચલાવતા. પણ તેમના પુત્ર દીના પાછળ અંધારું નીવડ્યા. તેમને રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં કેળવણી મળી હતી. સરદાર કહેતા કે, “એ કોલેજમાં તો માણસનું જનવર બનાવવામાં આવે છે જેને અનેક જાતના દારૂઓનાં નામ આવડે અને પીનાં આવડે તે ત્યાં હોશિયાર ગણાય. ત્યાં તો રૂપતથી અલગ કેમ રહેવું તે શીખવવામાં આવે છે.” ત્યાં કેળવણી લીધા પછી તેઓ વિલામત ગયા. એ વિષે સરદારે કહ્યું છે કે, “અહીં જનવર જેવા બનાવ્યા પછી ઇંગ્લંડ લઈ જવામાં આવે છે. મેં તો જોયું છે કે ત્યાંથી, આવેલા રાજા કેટલાય ગમાર થઈને આવે છે.” આરું જ રાજકોટના રાજાનું બનેલું તેઓ વેશ્યાઓના નાચગાનમાં અને દારૂમાં હમેશાં ચકચૂર રહેતા. તેમના દીવાન દરબાર વીરાવાળા કરીને હતા, તેમની આખે જ તેઓ બધું જોતા અને તે પિવડાવે એટલું જ પાણી પીતા. બાપ મૂડી ગયેલા તે મૂડી અને રાજ્યની ઊપજમાંથી જમા થયેલી રકમ તેમણે બોગવિલાસમાં ઉડાવી નાખી. જોત-જોતામાં તિજોરીનું તળિયું ટૂંકાયું.

આપણે આગળ જોઈશું કે રાજકોટની લડતમાં ગાંધીજીને પણ ભાગ લેવો પડ્યો હતો, એટલું જ નહીં પણ રાજાનું વચન પળાવવા ખાતર તેમને ઉપવાસ આપવા પડેલા એને લીધે નાનું અમથું રાજકોટ કેવળ દિંદુસ્તાનમાં જ નહીં પણ આખી દુનિયામાં ગવાયું.

રાજ્ય નાનું અને ઉપર કહ્યું તેમ ખર્ચ અંધારું એટલે દીવાને આવક વધારવાના અરજા માર્ગ લેવા માંડ્યા. શહેરમાં દીવાસળી, ખાડ, બરફ, સિનેમા વગેરેના ઇજારા આપવા માંડ્યા. દાણા માર્કેટ જેવાં મકાનો વેચવા કાઢ્યા. શહેરનું પાવર હાઉસ ગીરે મૂકવાની વાત આવી ‘કાર્નિવલ’ નામની મોજશોખ અને રમતગમતની એક સંસ્થાને રાજકોટમાં નોતરવી એને જુગાર ખેલવાનો ઇજારો આપીને તેમાંથી પૈસા પેદા કરવાનો રસ્તો ઊભો કર્યો. ખેડૂતોની ખેતી જાતજાતના કરવેરાને લીધે પાપમાલ થઈ ગઈ શહેરના વેપાર-રોજગાર ભારે જકાતોને લીધે ખોરવાઈ ગયા. બોગવિલાસની પાછળ લખણ ખર્ચ થયું. આમ આખા રાજ્યમાં અધેર વ્યાપી ગયું. તેમાં એક નાનું હમકલું બન્યું તેમાંથી આ જગવિખ્યાત લડતના મંડાણ મૂકવામાં. રાજ્યની માવિડીની એક કાપડી મિલ રાજકોટમાં હતી. તેમાં મજૂરો પાસે ચૌદ કલાક કામ લેવાતું. એ હાથત ન સાખી શકાતાં મજૂરોએ પોતાનું સંગ્રહન કર્યું. દરબાર વીરાવાળાએ હુકમ આપ્યો કે મજૂરોને સીધા કરો, તોફાની-ઓને હદપાર કરો, દીવાપોચાને દાટી આપો અને બાકીનાને સમજાવો.

પંદર મજૂર આગેવાનોને હદપાર કરવામાં આવ્યા. આગેવાનો હદપાર થતાં હડતાલ પડી. દરબાર વીરાવાળા સભા વર્તી ગયા. હદપારીના હુકમ તેમણે રદ કરાવ્યા અને મજૂરો સાથે વીસ દિવસમાં સમાધાન કરી લીધું આ પતી ગયા પછી ગોકળ આદમનો મેળો આવ્યો. એ મેળામાં રાજકોટમાં જુગારના પાટલા મંડાય છે. એ જુગારની સામે અગાઉથી વાતાવરણ તૈયાર કરવા એજન્સીની હદમાં તા. ૧૫-૮-'૩૮ના રોજ એક જાહેરસભા ભરવામાં આવી. દરબાર વીરાવાળાએ એજન્સીના પોલીસ અમલદારોને અગાઉથી સાધીને એવો ખેત રચ્યો કે સભા ઉપર એજન્સીની પોલીસ લાગીમાર કરે અને ત્યાંથી નાસીને લોકો રાજ્યની હદમાં પ્રવેશ કરે કે રાજ્યની પોલીસ એ નાસતા લોકોને ફરીથી લાડીઓ વડે ઝૂડવા તૈયાર રહે. રાજકોટના આગેવાન શ્રી ઢેબરભાઈને આ વાતનો અણસારો કાને આવેલો. પ્રગ્નને એજન્સીની સાથે કશી તકરાર નહોતી પણ રાજ્ય સામે પ્રચાર કરવા એજન્સીની હદમાં ધણી વાર સભાઓ ભરાતી તેમ આ સભા પણ રાખેલી. એટલે તેઓ એજન્સીના એડિશનલ ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ શ્રી જોષીને મળ્યા. એને કહ્યું કે અમારો ઝવડો એજન્સી સાથે નથી. પણ સભાની જાહેરાત થઈ ગઈ છે એટલે લોકો તો બેગા થશે. પણ તમે સભાખંધીનો હુકમ કરો તો વગર તકરારે શાંતિપૂર્વક આખી સભાને લઈને અમે રાજ્યની હદમાં ચાલ્યા જઈશું. આવી જોડવણ કરીને એ. ડિ. મે. તથા પોલીસ અમલદારની સાથે જ તેઓ સલામત આવ્યા. પણ એ પોલીસ અમલદાર સભાખંધીનો હુકમ સંભળાવે તે પહેલાં જ પોલીસે તો પોતાની પહેલાની જોડવણ પ્રમાણે એકદમ સભા ઉપર લાડીમાર શરૂ કરી દીધી. પેલા અમલદારે માફી મારીને પોલીસોને રોક્યા અને મંચ ઉપરથી લોકોની માફી માગી પછી ઢેબરભાઈ ત્યાંથી જ આખી સભાને રાજકોટ શહેરની હદમાં લઈ ગયા એજન્સીના વડા પોલીસ અમલદારે લોકોની માફી માગ્યાની વાત જાહેર થઈ એટલે પહેલાની યોજના પ્રમાણે રસ્તામાં તો રાજ્યની પોલીસે લોકોને માયાં નહીં, પણ સભા ભરાઈ એટલે મેજિસ્ટ્રેટ સભાને ગેરકાયદે જાહેર કર્યાં પહેલાં જ પોલીસ એકદમ સભા ઉપર તૂટી પડી. ઢેબરભાઈ વગેરે આગેવાનોને પણ માર પડ્યો. અને ત્યાંથી જ ઢેબરભાઈને તથા બીજા થોડા આગેવાનોને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા આ કૂર લાગીમારથી તથા આગેવાનોની ગિરફતારથી શહેરમાં હાહાકાર વર્તી ગયો અને સખત હડતાલ પડી. જે ચોકમા લાડીમાર થયો હતો તે જ ચોકમા રોજ રાત્રે સભાઓ થવા માંડી. જોકે પછીથી ત્યાં લાગીમાર થયો નહીં. પણ ભાપણ કરનારાઓની ધરપકડ થવા લાગી. લોકોનો છુસ્સો વધતો જ જતો હતો એટલે દરબાર વીરાવાળાએ ચાલ જઈવી પાંચ દિવસ પછી જરાબર જોકળ આદમને દિવસે જ

પહોંચાડી દેવામાં આવ્યા. દરબાર વીરાવાળાએ એની વિદુહ પેંતરા રચવા માંડ્યા. સનાતનીઓ પાસે, મુસલમાનો પાસે, ગરાસિયાઓ પાસે અને છેવટે ખેડૂતો પાસે પણ ગાંધીજી અને સરદારને તાર કરાવ્યા કે અમારા રાજ્યમાં શાંતિ છે અને પરિપદ ભરવાની કશી જરૂર નથી. સરદારને ખીજન તારોતું તો આશ્ચર્ય ન થયું પણ ગામડાના ખેડૂતોને નામે થયેલા તાર જોઈને એમને આશ્ચર્ય થયું. એમણે ટેબરભાઈને તાર કરીને પુછાવ્યું કે આ શું છે ? ટેબરભાઈએ જણાવ્યું કે આ બધું તો તરકટ છે. તાર ઉપર સહી કરનારામાંથી પણ ઘણા ફરી ગયા છે અને કહે છે કે અમને ખોટું ખોટું સમજાવીને અમારી સહીઓ લીધી છે. છેવટે નક્કી કરેલી તારીખે પરિપદ થઈ અને સરદારે તેમાં હાજરી આપી. પરિપદમાં જવાબદાર રાજતંત્રનો દરવ સર્વાનુમતે પસાર થયો. જવાબદાર રાજતંત્રની સમજણ આપતાં સરદારે કહ્યું :

“તમે જાણો છો કે હરિપુરા કોંગ્રેસે દેશી રાજ્યોને પોતાનાં પગ ઉપર ઊભા રહેવાનો આદેશ આપ્યો છે. પગબર થતાં શીખવાનો સિદ્ધાંત જગલહર છે. જેમ પડોશી ભરે અને આપણે સ્વર્ગમાં ન જઈ શકીએ એવું જ સ્વતંત્રતાનું છે. સ્વતંત્રતા એ આપણે જોઈતી હોય તો આપણે આપણા પગ ઉપર ઊભા રહેવું જોઈએ.

“એક કાળ એવો પણ હતો કે આપણી માગણીઓ લખવી હતી. આને આપણી તાકાત વધી છે. એટલે આપણે નક્કર માગણીઓ કરી રહ્યા છીએ. આજની સભા તો તમારે જવાબદાર રાજતંત્ર જોઈએ છે એટલા માટેની છે. આપણે રાજને પદપ્રદ કરવા ઇચ્છતા નથી. આપણે એની સત્તા ઉપર મર્યાદા મૂકવા માગીએ છીએ. ભવાઈની પાછળ, વાનારીઓના નખરા પાછળ, અને વેશ્યાઓના નાચ પાછળ રાજ એ લખવૂટ ખર્ચ કરે અને ખેડૂતો ભૂખે મરે તો તેવું રાજ્ય ટકે નહીં. એટલે રાજના ખર્ચ ઉપર મર્યાદા મૂકવાની માગણી પ્રત્ન કરે તેમાં કશી નવાઈ નથી. હું તો અહીંયા એ તપાસ કરવા આવ્યો છું કે પ્રત્ન ખરેખર શું ઇચ્છે છે ? મેં જોયું છે કે પ્રત્ન રાજતંત્રમાં પડતા ઇચ્છે છે. તંત્રમાં જવાબદારી સંભાળવા જેટલી પ્રત્ન લાયક નથી એમ કોણ કહે છે ? ને કહેતો હોય તેણે કિલને પૂછવું જોઈએ કે આપણી પોતાની લાયકાત કેટલી છે ? પહેલા સિટિશ હિંદમાં પણ એમ જ કહેવાતું કે પ્રત્ન તૈયાર નથી. પણ પ્રત્નએ માપા ફેડાવ્યા અને આને માપા ફેડાવનારાઓ જ પ્રધાન થઈને બેઠા છે. રાજકોટની પ્રત્ન એવી ઉમેદ ન રાખે કે, કોંગ્રેસના જળથી એમને સના મળી જશે. એ માટે તો એમણે જ ભોગ આપવા તૈયાર થવું પડશે. તમારો ને નિશ્ચય હશે તો કોઈ તમારી પ્રગતિ રોકી નહીં શકે. બધા રાજ્યો એકા યરી તોપણ તેઓ કશું કરી શકશે નહીં.”

દરબાર વીરાવાળાએ તે જ દિવસે સરદારને આ માટે પોતાને ખંગલે ખોલાવ્યા. સારી ખેડે વાતો થઈ. મુલાકાત પછી સરદારે દરબાર વીરાવાળાને કાગળ લખ્યો. તેમાં જણાવ્યું કે,

મારા આવવાથી રાજ અને પ્રજા વચ્ચે જે તગદિની ચાલતી હતી તે ઓછી થઈ છે તેથી હું રાજ થતાં છું તમારા મનમાં પણ એકો ભય હતો કે મારા રાજકો આવવાથી લોકો એટલા બહેકી જશે કે તેમથી દિસા ફાટી નીપ્ળશે પણ તમે જુઓ છો કે એવું ॥ યુવ નથી લોભા ઉત્સાહ ઉપરથી તમારી ખાતરી થઈ હતી કે આવા બળોને જે બચાવ અકુશમાં ન રાખવામાં આવે તો તે ખોટું રસ્તું ચઢી જાય છે અને તેના પરિણામ રાજ તેમ જ પ્રજા બંનેને માટે બધરૂપ નીવડે છે પણ રાજ તેમ જ પ્રજાની વચ્ચે શાંતિ સ્થપાય અને સદ્ભાવ વધે એ જાતના મારા પ્રયત્નની તમે જ્ઞેર કરો છો એ જાગીને હું બહુ રાજ થયો છું લોકોમાં રાજ્યની સામે જે અસહનતા વ્યાપ્યા છે તેના મૂળ મારો શોરી કાઠી રાજને શું શું કશું જોઈએ એ વિષે મારી સૂચનાઓ તમે માગી હતી તે મોઝી આપું છું

રાજ્યના મિત્ર તરીકે મારી સલાહ એવી છે કે નીચેના ફેરફાર રાજ્યે વિના વિદ્યે કરવા જોઈએ

૧ રાજ્યે તરતમાં જ એક જાહેરનામું બહાર ધારીને લોકોને જણાવવું કે કાકોરસાહેબનો જગદો પોતાના રાજ્યમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાનો છે પરી કાકોરસાહેબે રાજ્ય તથા પ્રજા બંનેને માન્ય હોય એવા તેના પ્રતિનિધિઓની અનુકમિતી નીમતી ઉપલા પત્રમાં તરીકે અને તેટલા વહેના જવાબદાર રાજ્યતંત્ર વરુ લઈ જાય એવા સુધારાની યોજના એ કમિટી ધરી કાકો

૨ રાજ્યમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર કાંબંધ કરવાના ધરા વિષે લોકોને શ્રદ્ધા પડે અને આત્મારનો અવિશ્વાસ દૂર થાય એટલા માટે નીચેના કાર્યો તાત્કાલિક કરવામાં આવે

- (૧) પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાની ચૂંટણી વાળ તોજ બંદરે કરવી
- (બ) રાજ્યની આવકના અમુક પ્રમાણમાં ફરખારી ખર્ચની રકમ નક્કી કરવી અને તેનો વધારેમાં વધારે આકો જાહેર કરવો
- (ગ) એટલે ઉપર જમીનમહેસૂલનો જે જે બહુ બારે માટે અધારના ફરમા ૧૫ ટકા જેટલા ધરાકો કરવો
- (૨) અલ્વારે આનતા વખામ દબારા રદ કરવા

ઉપરની સૂચના વિષે તમારા ઉત્તર સેકેરી શ્રી તરુકરીતાર્થ તથા રાજ્યના આગેવાન કાર્યકર્તાઓ સથે જે ચર્ચા કરી લીધી છે રાજ્યના બીજા કેટલાક મિત્રો જેઓ સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવે છે અને જેઓ તથ્ય છે તેમની સાથે પણ મેં વાત કરી લીધી છે હું આપને એટલું જ જણાવી દઉં તો મારી ફરજમાં ચૂકવો મનાઈ કે આ માત્રનીઓ ઓગામો ઓછી છે રાજ્ય સદ્ભાવપૂર્વક એનો સ્વીકાર નહીં કરે તો બહુ લીધ લઈ પડે તે મામળો સ્વીકારવી જ પડે એવી લાગણીથી તે રાજ્ય પાતાની પ્રતિજ્ઞા ખેંચે એવો રાજ્યની આવકને બહુ વૃદ્ધિમાં થશે અને રાજ અને પ્રજા વચ્ચેના સારા સંબંધો હાથેને માટે વધી જશે

“એટલે હું આરા રાખું છું કે તમે આ વસ્તુ ઠાકોરસાહેબ આગળ મૂકશો અને વિના વિલંબે આ સૂચનાઓનો અમલ કરવાનું તેમને સમજાવશો.”

એક તરફથી દરબાર વીરાવાળા સરદાર સાથે ઉપર પ્રમાણે મસલત ચલાવી રહ્યા હતા, ત્યારે બીજી તરફથી તેઓએ એક નવે જ ધાટ ઘડવા માંડ્યો હતો. તા. ૨૫-૮-૩૮ના રોજ એમણે ઠાકોરસાહેબ પાસે રેસિડેન્ટ મિ. ગિન્સન ઉપર કાગળ લખાવ્યો હતો કે,

“મારા દીવાન દરબાર વીરાવાળાની તબિયત એક વર્ષ થયાં સારી રહેતી નથી અને કેટલાક અસતોષીઓએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે રાજ્યમાં ખોટી ચળવળ જાણી કરી છે. અહીં એલન્સીનું મથક હોવાથી ચળવળને માટે તેમણે મારું રાજ્ય પસંદ કર્યું છે. આને વખતે અટ્ટી પાહોરા અને અનુભવી અંગ્રેજ દીવાન હોય તો તેઓ આ ચળવળને ઢાળી દઈ શકશે. મારા ધ્યાનમાં સર પેટ્રિક કેટલ આયે છે. તેઓ અત્યારે નિવૃત્ત થઈને વિલાયત ગયેલા છે, પણ હું તેમને માસિક રૂ. ૨૫૦૦નો પગાર આપીને રાજઆવમાં છ મહિના માટે અને જરૂર પડે તો એક વર્ષ માટે રોકી લેવા તૈયાર છું. મેં તેમને તાર કરીને પુગાવ્યું છે અને તેમણે આવવા ખુશી જણાવી છે. એટલે તેમની નિમજૂકને આપ મન્દૂરી આપશો અને નામદાર વાઈસરોય સાહેબની મન્દૂરી પણ મેળવી આપશો. આવતા મહિનાની પાચમી તારીખે કોંગ્રેસવાળા રાજકોટમાં સભા કરવાના છે. તે પહેલાં મન્દૂરી આવી જાય તો સારું.”

સર પેટ્રિક કેટલને બોલાવવાની મન્દૂરી તા. ૩૦મી ઓગસ્ટે આવી ગઈ. પણ પાચમી સપ્ટેમ્બર પહેલાં કેટલ સાહેબ રાજકોટ આવી શક્યા નહીં. બારમી સપ્ટેમ્બરે તેઓએ આવીને દીવાનનો આજ્ઞા સંભાળી લીધા. દરબાર વીરાવાળા ઠાકોરસાહેબના ખાનગી સલાહકાર બન્યા. પાછળ રહી લાકડાં લગાવવાનું તો તેમણે આપુ જ રાખ્યું.

આ નવા દીવાન ધિરેશ દિંદમા નોકરી કર્યા પછી વિલાયત જતા પહેલાં ઘણાં વર્ષે જૂનામદના દીવાન રહ્યા હતા. રાજકોટ આબ્યા ત્યારે બોતેર વર્ષના ધરડા ખખ હતા દરબાર વીરાવાળાએ એમને રૂપત ઉપર કડપ બેસાડવા બોલાવ્યા હતા. પણ દમન કરવામાં તેઓ વીરાવાળા ઇચ્છે એટલી ગતિએ આને એમ ન હતા. થોડા દિવસ તો તેમણે પગિસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવામાં ગાળ્યા પછી ટેમરભાઈ સાથે સુઝેદની થોટીઘણી વાટાઘાટો કરી પણ તેમાં કશું નીપજ્યું નહીં. અને લોકો તો રાજ્યના જુલમથી અકળાઈ રહ્યા હતા. તેમને સમજાવવા તા. ૨૮મી સપ્ટેમ્બરે કેટલસાહેબે દરબારી ગેજેટમાં એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું, પણ તેથી લોકોને સતોષ ન થયો. એટલે પરિપદમાં દરાવેલી મુદ્દન પૂરી થતાં ઇજરાવાળા દીવાસળીની પેટીનું જાહેર વિલામ કરી ટેમરભાઈએ સત્યાગ્રહનું મંગળાચરણ કર્યું. તેમને પંદર

આગે કઈક કરવું જોઈએ એમ મને લાગુ પણ લોકોના નેતા ઢેબરની સાથે દીવાન કેડવે બહુ ઢી-રી રીતે કામ લીધું એટલે સુધી કે તેણે મૂળતા દુર્લભ કરેલા કાયદામત માટે તેને માત્ર પદર દિવસની સાગી કે ની સજા દરવામા આવી મારે આપને જણાવવું જોઈએ કે ઢેબરને તત્કાલ પકડવાને બદલે બીજા દિવસે પકડવામા આવે તો પણ ચળવળિયાઓ મામડામા પડોશીને ત્યાં ધમાન કરી મૂકે તેની સામે ચોખ્ખા અને ચાપલા દવાને તો લેવામા આવ્યા જ નહીં એને લીધે તે તો મોમ ભાગના આમગના ખેડૂનોના દિવસાગર દેડી સકયા પરિણામે તેઓ રાજ્યના અમલદારોની સામે ઉદ્ધત બન્યા અને રાજ્ય સામે લાગવાને તથા તેને સંકેત નેત્રુ નુકસાન કરવાને કળિજ્ઞ યથા રાજ્યની બેક વીજળીગર, તથા બીજા ખાતાઓ ઉપર પણ તેઓ હુમલા કરવાનું નુસ્ત્યા નથી ચળવળ આગે દરજ્જા પહોંચે તે પહેલા મજબૂત હાથે કામ લેવાની જરૂર હતી પરંતુ સર પટ્ટિકે કશું જ કર્યું નહીં તેને લીધે જ એ રીત પડેલા વફાદાર હતા તે બાજુ રાજ્યની સામે ઘર્ષને ઝેડી છે, એ બુદ્ધિની રીતે મેવકા હોવાના પોકાર કરી ઘર્ષ એ મનાઈદુર્ભોના અભાવે રાજ્યમા સખાઓ તો રાગની ઘર્ષ પડી છે ચળવળનું જોર બહુ જ વધી ગયું એટલે મે રાજ્યના અમલદારોને બેગા કર્યા અને લોકોને અમુક સહકાર આપવાનું નક્કી કર્યું રાહતો આપવાનું કબજા દરતી વખતે મે સર પટ્ટિકેને ખાસ જણાવેલું કે મારી યથતને આવી છાડાટો આપવાની વિનુજ્ઞ નથી પણ ઢેબરને એ વાત મતનો નથી કારણ એને ઊગરુ તો એ વધારે તોફાન જાણુ કરશે અને આન એ દરેક પણ વિશાલ પાયા ઉપર અને વધારે મબીર પ્રકારની ચળવળ ચનવવા માટે સૂચનાઓ લેવા વનમભાઈ પટેલ પાસે દોડશે પણ સર પટ્ટિકે મારી સાથે સમત થયા નહીં તેમનું કામ સરળ નરી આપવાની ખાતર નાખુશથી તેમની નીતિને મે ટેકા આપેલો ફરોશને દિવસે (૩ ઓક્ટોબરે) શુ બનું તે આપે સામજ્યુ હશે તે દિવસે રાજ્યનો એ ફેરનો થશે તેની દરખા કરવી પણ મુશ્કેલ છે સર પટ્ટિકે નજરોનજર તે જોવું છે ઢેબરને ત્યાં ૧૧મી ઓક્ટોબરની રાત્રે ઊડી મૂકવામા આવ્યા તેમનું સ્વાગત કરવાને માટે કમ હાલર માપસોની મોગી સખા ઘર્ષ રીત ઉપર રાજ્યનો ઘો કાચુ જ નથી રહ્યો એવો જોખાવ થયો આમ મુખત ઢેબર રાજ્યને વધારે નુકસાનવર્તી નીવડશે એ બવા વેપારી એને મજબૂત અને જકાતની તમામ આવક બધ ઘર્ષ જલ્ય એની ગોઠવણ કરી રાજ્યના દાખા (ખેડૂનો પસેથી લાગમા મળેલા) કોઈ માનસે ખરીદવા નહીં અને રાજ્યની મિનતુ કપડુ કોઈ માણસે ખરીદક કે વેચકુ નહીં એવી તેણે વ્યવસ્થા કરી છે એ વેપારીઓની દુમનમા રાજ્યની મિનતુ કપડુ હોય તેના ઉપર તે તો સીન મરાવ્યા છે અને લોકોની પાસેથી એની મૂનતો લીધી છે કે રાજ્યની આનમ્દા તમામ સાધન બધ ઘર્ષ જલ્ય પલી નવેમરથી રાજ્યની મિન પણ બધ કરવી પડશે

આપના જાણવામા આવ્યું હશે કે લોકો એટલા બધા ઉદ્ધત અને બેકાબૂ બની ગયા છે કે તેની કરી હજુ રહી નથી ઉધાગ રીતે તેઓ રાજ્ય પ્રત્યે બેવકાઈ અને અપ્રીતિના પોકારો કરે છે સર પટ્ટિકે વખતસર પણ તો લીધા

હોત અને વધારી જતી ચળવળને દાખી હોત તથા ઝેરી સલામોની બધી કરી હોત તો આ બધું ટાળી શકાત, અથવા નહુ ઓહુ યઈ મકચુ' હોત. અત્યારે તો એવી સ્થિતિ ાણી યઈ છે કે રાજકોટનું રાજ્ય અને તેનો કાકર નહુ હસી જ ધરાવતા નથી. મારા રાજ્યને અને મારી રેયતને આટલાં બધાં દુખ વેઠવાં પડ્યાં છે, અને દુખ દુખ વેઠે છે, તે જોઈને મારા જેટલી દિલગીરી ખીલ કોઈને ન થાય. આ સ્થિતિ જો ચાહુ રહેવા દેવામાં આવશે તો રાજ્યને અને રેયતને કેટલુ વધારે સહન કરવું પડશે તે કંટી શકાતું નથી.

“મે જ સર પેટ્ટિકને જોડાવ્યા છે અને તેમને દીવાન બનાવ્યા છે. પણ કમનસીમે તેઓ ચળવળને દાખી દેવામાં નિષ્ફળ નીવડયા છે. ચળવળ તો પ્રતિદિન અને પ્રતિસાલુ વધતી જ નય છે અને વધારે જોર પકડતી નય છે. પ્રતિદિન રાત્ર અને રેયતના હિતને તે જુનસાન કરતી નય છે. રાત્ર તરીકે મારી પ્રતિષ્ઠા અને મારુ ગૌરવ ઠઈ રહુ નથી.

“આ સંજોગમાં મને એ જ રસ્તા દેખાય છે. એક તો ગારે બધુ જોયાં કરવું, રાજ્યની આવકના સાધનો બધ યઈ જવા દેવા તથા રાજ્યની પાચમાલી થવા દેવી, અથવા તો દિવાળી પહેલાં આ ધરનો કળિયો પતાવી નાખવો અને રેયતની વાજબી માગનીઓ સતોરીને લોકોને રીજવવા તથા શાંત પાડવા

“અગત રીને ખીલે માર્ગ મને વધારે દિલકારી લાગે છે. એ જ માર્ગ મારે સ્વીકારવો જોઈએ. મારાથી રાજ્ય પાચમાલ યાય તે જોઈ શકાય જ નહી. એટલે લોકોના તથા રાજ્યના બહાની ખાતર આ ઝડો જેટલો વહેવો પતી નય તેમ્નુ સાદું. લોકોની વાજબી માગનીઓને સતોરીને હુ માગ લોકો સાથે પતાવટ કરી નાખીશ. સર પેટ્ટિકે મારી નીતિને અમલ નથી કર્યાં, માટે તેમજુ દીવાનપદ ઊડલુ જોઈએ. અમે જેટલા વહેવા છુ પડીએ એટલુ સાદુ છે. આપને જાણીને નવાઈ લાગશે કે અમારી વસ્તે મેશ ખાનો અગકય છે. કારણ એજુ મારા વર્તનને વખોટી કાઢ્યુ છે અને એટલે સુધી મને ધમખી આપી છે કે તેનાં ગભીર પરિણાનો આવશે. આ બધુ તેમજુ ૧લી ઓક્ટોબરે મને લખેલા કાગળમાં જણાવ્યુ છે.

“માસિક રૂપિયા અઢી હજારનો ભારે પગાર આપીને હુ ગોરા દીવાન લાઉં તેની સામે મારા લોકો સખત વાનો ઉકારશે એ હુ જાણનો હતો. હુ એ પણ જાણનો હતો કે મારુ આ કાર્ય મારા ખીલ રાજ્યી બધુઓને પસંદ નહી પડે. આમ છતાં હુ સર પેટ્ટિકને લાવ્યો. એ જ આવાએ કે અત્યારની મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં એ મને ઉપયોગી યઈ પડશે પણ હુ કદુ તેની આપ હામા કરસો કે મારી ધારણ જરા પણ ધાર પડી નથી અને તેથી તેઓ જલગી અરીથી નય એ જરુનુ છે આની કમનસીબ સ્થિતિ માટે મને દિલગીરી યાય છે. પણ હુ લાચાર છુ આટલા વહેવા સર પેટ્ટિકની સેવાઓ મારે જતી કરવી પડી છે તેનો આપ અનર્થ નહીં કરો એવી હુ આગા નહુ છુ. એ કહેવાની જરુ નથી કે હુ તેમને છ મદિનાનો પગાર આપી દેવા ખુશ છુ. મે સર પેટ્ટિકને કાગળ લખ્યો છે તેની નકલ આ સાથે ખીડુ છુ.

દિવસની સગલ ઠરવામાં આની રાજ્ય તરફથી સજા તથા સરઘસમધીના હુકમો ઠાવવામાં આવી ધખરાઓનો અને આ ધખોનો ભગ કરી લોકોએ જોનો ભરવા માડી ચળવળ ગામડામાં પહોંચી તો પછી ઓટોમરે રાજ્યોટથી પીસેક માર્દન દૂરના હલેડા ગામે લોકોએ કૂચ મરી ગામડાને જગાવ્યા શહેરની ચળવળને તો વહેનીમોટી દાખી સમશે પછુ ગામડાના ખેડૂનો જાગશે તો રાજ્યને ભારે પડશે એમ કેડનસાહેબ માનતા હતા તે માટે સામ દામ, દડ બેદ એ બધા ઉપાયો અજમાવવાનો તેમણે વિચાર રાખ્યો તેમણે ગામડામાં ફરવા માંડ્યું અને લોકોને સમજાવવા માંડ્યું કે આ ચળવળમાંથી વાત માનવાને બદલે તમારા જે દુખ હોય તે મને સીધી અરજી રીને જણાવશો તો હું તે દૂર મરીશ

તા પછી ઓટોમરે તેમણે દાખરસાહેબ ઉપર એક ભાગ લખ્યો તે ઉપરથી દાખરસાહેબની અને રાજ્યની દુર્દશા તે વખતે ઠેરી હતી એનો ખ્યાલ આવે છે કેડનસાહેબે દાખર સાહેબને લખ્યું કે

કાને રાતે આઠ વાગ્યા પહેલાં મેં આપને રાજ્યના બહુ અમ યના ઠામસર મળવાની માગણી કરેલી જેથી મેહુ યાય એ મને અનુકૂળ ન હોય છતાં આપે સાક્ષ આડનો વખત આપ્યો તે વખતે હું આગા ત્યારે મને જણાવવામાં આવ્યું કે વાપુ રનાન કરે છે નવ વાગ્યા સુધી મેં શરૂ નેઈ યારે મને કહેવામાં આવ્યું કે હજી અત્યંત વાક લામરી એ તે હું આવ્યા ગયો મેં આવા ભારે અસહ્ય વર્તનની આગા નહોતી રાખી જ્યાં થી તમને મજા મરવા હું અગી આગે હું પણ તમા । હમ તે જુદાજુદે હું આ રિયતિ વધુ વખત આની રાકે એની નથી રાજ્યમાં બધું અરેર વાયે છે રાજ્યની સામે જે ફરિયાદો છે તે તમારા પાતાના વતનને કારો જ છે રાજ્યની આવકને બહુ મેં ટો ભાગ તો વુમે જ રા અને ન રાએ એરે માં ખચી નાણો છા રાજ્યના પનીવમાં તમે કરો ભાગ લેવા નથી પ્રભના કલ્યાણનો પચુ મરી વિચાર મરના નથી તમારા પિતાશ્રી જે રીને રાજ્ય ચલાવતા તે કરના તમારું વતન એટલું બધું જીવ છે કે તે નજરે વરી આવ્યા વિના રહેવું નથી તમે કરું જ કામ કરવા નથી હમનકારી ઉપાયોના અપજરનો બંધો યોતે તમારા અમ નાણેને વહેરવે પે એ વાજની નથી તમારે દરરોજ દરબારમાં આવીને ખેસતુ નેઈએ અને દોહોની અરજીઓ સાનજી નેઈએ અ જે તપેવાનો દિવસ (માનાની આકમ) ડ એટલે સાને સા । પાચ વાગે તમારે રહેરમા ફરવા નીકળવું નેઈએ આપની દચ્છા દરો તો હું જચુ સા । નીકળીશ

દાખરસાહેબને તો આ મગજ વાચવાની કુરમદ નહીં હોય પણ દરમાર પીગવાગાએ તો રડએ આનો જવાબ લખા યો કે

“ અત્યારની ચળવળ એ તો કાચેસવાળાઓએ દેશી રાજ્યમાં જવાબદાર ચળવળ મગજુ નેઈએ એવી જે દવા ચણવી છે તેવું પલ્લિખા છે જચુ તમે મને જે

નતનો કાગળ વખ્યો છે, તે જોતા આખો મેળ લાગે વખત આવી શકે નહીં. તમારે મારું માન સાચવીને મારી નીતિને અમલમાં મૂકવા અહીં રહેવાનું છે.”

કેડવે બિચારાએ અને તેટલો કાંઠારસાહેબને અનુકૂળ થવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ ૧૨માર ધીરાવાળાને લાગી ગયેલું કે આપણે કેડવેને લાવીને કાંઈ કાંઠા કાઢવા નથી. એટલે તા. ૧૬મી ઓક્ટોબરે રેસિડેન્ડ મિ. ગિપ્સન ઉપર કાંઠારસાહેબ પાસે એણે કાગળ લખાવ્યો. એ કાગળમાં આગેવાનો તથા કાર્યકર્તાઓ માટે લાઘવભર્યાં વચનો વાપરેલાં છે અને રૈયતનો તેમને સાથ બરાબર નથી એવું બતાવવાની કોશિશ કરવામાં આવી છે. છતાં રાજ્યની હાલતનો અને રાજ્યમાં ચાલતી ચળવળનો જોવા ખ્યાલ તેમથી મળે છે, તેવો ખીજા કોઈ અહેવાલમાંથી ભાગ્યે જ મળી શકે. એટલે એ કાગળ જ નીચે આપ્યો છે :

“ મારા રાજ્યમાં કમનસીબે જે પરિસ્થિતિ બની ચઈ છે તે આપને જણાવતાં મને બહુ દુઃખ થાય છે. આપ જણો છો કે વહેલાં ઠપડેલી ચળવળને લીધે ઢેબર મુઠ્ઠા કપ માણસોને પકડીને જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા હતા. સાતમ અને આઠમના તહેવારોની ત્રણ દિવસ અગાઉ મેન્ડિરટ્રેટના હુકમથી પોલીસે હળવે લાડીયાજી કરેલો એને લીરે લોકોએ હડતાલ પાડેલી. છતાં સાતમ અને આઠમ (શીબાસાતમ અને ગોકળઆઠમ)ને દિવસે હમેશા મુજબ મે મારી સવારી કાઢેલી તે વખતે લોકો બહુ શાંતિ અને અદમથી વર્ત્યા હતા. ગોકળઆઠમને દિવસે સવારે કોલાક લોકો મારી પાસે આવ્યા અને મને અરજ કરી કે મારે દયા બતાવીને અટકાયતીઓને છાડી દેવા જોઈએ અને સભાબંધીના હુકમો રદ કરવા જોઈએ. અરજ માન્ય રાખીને એ પ્રમાણે મે હુકમો આપ્યા તે આપ જણો છો.

“ થોડા દિવસ પછી શહેરમાં પ્રબંધપરિપદ બરાઈ તેમાં સાતથી આઠ હજાર માણસો ભેગા થયા. પણ અર્ધા ઉપરાત તે નાના છોકરા હતા. હજારેક માણસ સિરિય ગેટના હતા અને બાકીના શહેરના હતા. એ પરિપદમાં વહલબંધાર્થ આવેલા હોવા છતાં આમરફાર માણસો બહુ થોડા હતા. વડસબંધાર્થ ઉરકેરણથી લોકો વધારે બહેકયા અને ચળવળ વધારે જોશમાં ભૂપડી એટલે મે સર પેટ્રિક કેડવેને લાવવાનો વિચાર કર્યો એવી આશાથી કે વહેલામાં વહેલી તકે તેઓ ચળવળને દાખી દઈ શકશે અને રાજ્યમાં મુલેહશાંતિ ફેલાવશે. તેમને લાવવામાં આપે પણ મને મદદ કરી છે તેઓ ૧૧મી ઓક્ટોબરે અહીં આવ્યા અને ૧૨મી ઓક્ટોબરે દીવાનને આજ્ઞા સભાગી લીખે. મારે ખ્યાલ એવો છે કે ચળવળ તે વખતે ઠીક ઠીક કામમાં આવી ગઈ હતી. તેને નિર્મૂળ કરી નાખવા તેઓ વખતસર પગલા લેશે એમ મે ધારેલું પણ પરિસ્થિતિથી માહિતગાર થવા માટે તેમણે વખત માગ્યો. તેમની વૃત્તિ તાગડતોળ કઈ પણ લેવાની જણાઈ નહીં અને દિવસો જતા ગયા તેમ પરિસ્થિતિ વધારે મુશ્કેલ અને કાબુ બહાર જતી ગઈ. દીવાસગાના દબરનો પુલ્લી રીતે અને રાજ્યને પડકાર આપીને બંધ કરવામાં

આપ જાગે છે કે મારા જીવન દીવાન દરબાર પીરાવાળાની તબિયત સારી રહેતી નથી, એટલે મેં મારી દેખરેખ નીચે મમ દરવા માટે એક ડોક્ટરિસ્ટ નીમવાનો વિચાર કર્યો છે ”

તે જ દિવસે ઠાકોરસાહેબે દીવાન સર પેટ્રિકને કામગીરી લખ્યો તેમાં જણાવ્યું કે,

“મારા લોકોને લાગે છે અને તેમને એવું મનાવવામાં આવ્યું છે કે તમને અહીં સરકારે મોકલ્યા છે તેથી લોકોમાં હું જે માન લેવાગવતો તે ગુમાવી બેઠો છું. વડી દિવાળીની રાત્રીએ નજીક આવે છે તે પહેલાં બધા દબરો આવી દેવા જોઈએ પરંતુ લોકોએ બહિષ્કાર કર્યો છે. લોકોએ તો રાજ્યના દાણાના વેચાણનો પણ બહિષ્કાર કર્યો છે અને અર્થ એ થાય છે કે રાજ્યની આર્થિક પાયામારી થવા બેઠી છે અને ગભ્ય ઉપર બારે આકૃત આવી પગ છે. રાજ્ય તરીકે રાજ્યનું તેમ જ રેવન્યુનું હિત વિચારીને માર્ગ પણ જોયે આ આકૃતમાથી મારે રાજ્યને ઉભારી લેવું જોઈએ તે માટે મારી ફરજ છે કે પ્રથમ તો એક ખરા અને પ્રત્યક્ષિતચિતક રાજ્ય તરીકે માનુ રચાવ લોકોમાં મારે સ્થાપિત કરવું જોઈએ હું એમ મરી શકું તો જ લોકોને બરોસો પડે અને તેમની સાથે સમાધાન કરી શકું અને તેમનો પ્રેમ તથા વિશ્વાસ સપાદન કરી શકું તમારા પહેલી ઓફિસરના કામગીરી ઉપરથી જ ગાય છે કે તમે રાજ્યમાં ચાલતા તોફાનોનું મૂળ કારણ મને જ માનો છે. તમારા એ આશ્વર્યને મેં દબર કર્યો છે પણ જોઈ હું કે માનુ માન અને મોક્ષો સાચવીને તમારી સાથે હું લાંગ્રો વખત નિભાવી શકીશ નહીં. એટલે તમારે અહીંથી શી રીતે જવું એનો વિચાર કરવાનું તમારા ઉપર છે. હું જેમ મિત્ર તરીકે તમે આવ્યા તેમ મિત્ર તરીકે જ વિદાય થાઓ એ લેવાને હું બહુ જ ઇતેભર છું. તમને હું માસની મુદત માટે નોકરી ઉપર રાખવામાં આવ્યા છે એને રાજ્યના તિલેરી અમલદારને હું જણાવી દઉં છું કે એ પ્રમાણે તમારે પગાર ચૂકવી કે કેવળ સેક્રેટરીને પણ ખર્ચ આપુ છું કે બને તેટલો વહેલો તમારી ખરોચી ચાલ સલાખી લે.”

ઉપરનો કામગીરી મળતા જ બાજે દિવસે રેસિડેન્ટ મિ ગિન્સને ઠાકોર સાહેબને મળવા બોલાવ્યા અને જણાવ્યું કે તમે જે પગનું ભરના મારો છે તેથી રાજ્યને અને તમને નુકસાન થશે પણ ઠાકોરસાહેબે રેસિડેન્ટની વાત માની નહીં એટલે તાજના પ્રતિનિધિ નામદાર વાર્મિસરોચના પોનિટિકન સેક્રેટરીને ઠાકોરસાહેબનો મગગ તેલે મોકલી આપ્યો. તો રરમી ઓફિસરે એનો ધાર્યા મુજબ જવાબ આપ્યો કે રાજ્યના અને ઠાકોરસાહેબના દિલ ખાતર ઠાકોરસાહેબે પોતાનો વિચાર ફરવવો રેસિડેન્ટે ઠાકોરસાહેબને આ સમાચાર આપ્યા એને એમના તો દાખ જ ગણી ગયા અને કે ને દીરાન તરીકે મયમ રાખવાની તેમણે કમુનાત આપી અને તેના દાય નીચે પોતાના એ અમતદારને નીમી પણ જણવી કાઉન્સિલ બનાવવાનું કમુન રાખ્યું.

ગિમ્સને વિચાર આવ્યો કે એકલા ઠાકોગસાહેબની તો આવું કશું પગલું લેવાની હિંમત ચાલે જ નહીં. આ અધુ કારસ્તાન દરબાર વીરાવાળાનું હોવું જોઈએ. એટલે તેણે દરબાર વીરાવાળાને કાગળ લખીને રાજકોટ છોડી જવાની સલાહ આપી. દરબાર વીરાવાળાએ તા. ૨૦મી ઓક્ટોબરે પોતે રાજકોટ છોડી જાય છે એવો રેમિડેન્ટને કાગળ લખ્યો. ગિમ્સને વીરાવાળાને લખ્યું કે,

“ તમે રાજકોટ છોડવાનો વિચાર કર્યો છે એ બહુ ઠંડાપણભરેલું કામ છે. તમારી તબિયત જોતા તમારે સ્થળફેર કરવાની અને પૂરો આરામ લેવાની જરૂર છે.”

આટલી સ્પષ્ટ એનવણી મળ્યા છતાં તા. ૨૬મી ઓક્ટોબર સુધી દરબાર વીરાવાળાએ રાજકોટ છોડવું નહીં. એટલે ગિમ્સને એને બહુ ધમકાવીને કાગળ લખ્યો ત્યારે હવે દરબાર વીરાવાળા રાજકોટથી વિદાય થયા.

કેડવને કાઠવાનો વિચાર આવતો હતો તે દરમ્યાન તા. ૧૫મી ઓક્ટોબરે શ્રી ટેમરભાઈ એમની ૧૫ દિવસની સખ પૂરી કરીને જ્વેલમાંથી છૂટ્યા. કેડવને વિચાર ઠોઈ પણ રીતે શ્રી ટેમરભાઈને સમજાવી દરબારગઢ ઉપર ચાલતું પિકેટિંગ બંધ કરાવવાનો હતો તે માટે શ્રી ટેમરભાઈ સાથે કુશળ મળીને તેમ જ પત્રવ્યવહાર ચલાવીને તેમણે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હવે તા. ૨૬મી ઓક્ટોબરે શ્રી ટેમરભાઈએ કેડવને લખી નાખ્યું કે અમારે માત્ર એટલું જ જોઈએ છે કે જાહેર નિવાસ અથવા તો ખાનગી વાટાઘાટોથી રાજ્યે ધજરા આપવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. જ્યારે જ્યારે આ જાતની ખાતરી રાજ્ય તરફથી મને મળી છે, ત્યારે ત્યારે તમે સ્વીકાર કરશો કે દરબારગઢ ઉપરથી ચોક્કી ખસેડી લેવામા મે વિવંચ કર્યો નથી હજી પણ તમે મને જણાવો કે તમારા ખાનગી કાગળમા જે લખેલું છે તે અધિકારની રૂએ આપેલી ખાતરીની બરાબર છે. તો ચોક્કી ખસેડી લેવામા મને વાધો નથી આવે જ્યાં જીજી દિસે કેડવ તરફથી એવો મળ્યો કે તમને પૂરેપૂરી નોટિસ આપ્યા વિના ખાનગી વાટાઘાટોથી કે જાહેર લિલામથી ધજરા આપવાનો પ્રયત્ન નહીં કરવામા આવે એટલે રાજ્યની ઓફિસો અને દરબારગઢ ઉપરથી ચોક્કી ખસેડી લેવામા આવી કેડવની શ્રી ટેમર સાથેની આ વાટાઘાટ એમનું રહેવાનું નહીં નહોતું થયું તે દરમ્યાન ચાલેલી, પણ તા. ૨૬મી ઓક્ટોબરે ઠાકોગસાહેબે કેડવ અને જીજી બે અમલદારોની કાઉન્સિલ નીમવાનું નક્કર કર્યું ત્યાર પછી કેડવે મજબૂત હાથે કામ લેવાનું શરૂ કર્યું. જીજી તરફથી દરબાર વીરાવાળાને જવું પડ્યું તેથી લોકોમાં પણ

ઉત્સાહ દેવાયો અને કેવળને પહોંચી વળવા તેઓ કટિમદ્દ થયા ગામડાંઓમાં પશુ સભાઓ અને સરઘસો નીજળના માડ્યા તથા રાજ્યના બહિષ્કારના પોંકારો થતા માડ્યા કેવળની નીતિ એવી હતી કે શહેરને પહોંચી પળાશે પશુ લડતની હતા ગામડામાં ન ફેનારી જોઈએ તેણે સૂચનાઓ આપી દીધી કે આની સભાઓ અને સરઘસો લાગીમારથી વિખેરી દેવા અને પરિપક્વા કોઈ સ્વયંસેવકો ગામડે આવે તો તેમને મારીઝૂડીને કાઢી મૂકવા ફેબ્રુવારે મોટર લઈ ગામડે ગામડે ફરતા માડ્યુ અને રાજકોટથી આરતી સૂચનાઓનો અમલ કરાવત કરવાની ગામના પસાવતાઓ અને પોલીસને તાબીદ આપવા માડી આ અરખામાં એક નિર્દેશ ખેડૂતનું ખૂન થયું ખૂનીનો પત્તો લાગ્યો નહી પ્રગળને શકા ગઈ કે રાજ્યના નોકરિયાતનો હાથ છે રાજકોટના આગેવાનો તથા સ્વયંસેવકોએ આ શહીદ થયેલા ખેડૂતનું રાજકોટથી તે તેના ગામ સુધી જારે મોટુ સરઘસ કાઢ્યુ આ ખૂનના સમાચાર જાણી ગામડા કકળી ઊઠ્યા અને રાજ્ય ઉપર ફિટકાર વરસાવના લાગ્યા ગામડાંમાં પશુ જુદા જુદા મહાનના ખેડૂતોના સમેનન થયા માડ્યા અને અળગળ વધુ ને વધુ જોર પકડના માડી ઉવટે તા ૮મી નવેમ્બરે શ્રી દેવભાઈને ફરીથી પકડવામાં આવ્યા જે દિવસે તેઓ પકડાયા તે દિવસે આખા રાજકોટની પ્રજામાં એવો ઉત્સાહ વ્યાપ્યો કે લોકો ટોળે વળી રાજ્ય સામે પોલીસે કરવા લાગ્યા દરરોજ જ્યા સજા થતી ત્યા સજા થઈ સજાના આગેવાનને પકડે અને લોકોને વિખેરી નાખવામાં આવે તે માટે અગિયાર વખત બાળ્યાજઈ કરના પડ્યા એમ કહીએ તો ચાલે કે તે આમો દિવસ રાજકોટમાં લાગ્યાજઈ આવ્યો તા ૧૧મી નવેમ્બરે કાઠિયાવાડ પ્રજામંડળના અધ્યક્ષ નીચે મુમુક્ષુએ એક જાહેરસભા યઈ તેમાં જાપણુ આપતા સરદારે જણાવ્યું કે,

ગઈ કાને સવારે રાજકોટના સમાચાર વાચ્યા અને ૯ નાથી ઠાંધો ગઈ કાને સવારથી તે રસના પૂડા પીતો યઈ ગયો છુ રાજકોટમાં જે કોઈ જન્તુ તે ઉપરથી મને લાગ્યું કે ખરેખરી લડતના પતરાણુ હવે મડયા ખરા સત્તા પચાવવાનું પૂરેપૂરું મૂલ્ય નથી આપ્યું ત્યા સુધી કદી સગા મળી નવ્ય તોપણ તે ગુમાવાઈ નવ્ય રાજકોટની પ્રજા આજે યોડુક લઈને રાજ્ય યઈ નવ્ય તો રાજકોટના ખેડૂતોએ જે આજ્ઞાઓ બાધી છે તે કઈ રીતે પૂરી થવાની હતી ?

‘જેવોમા મેળની સજા પામેલા કેદીઓને ફરતી દેવાને માટે કેવોમાથી જ કેવળને ફાંસિયાઓ તરીકે પસંદ કરવામાં આવે તો ફરતી બાપવા માટે તેમને પાચક રૂપિયા મળે છે અને યો ઠક દિવસની સજા માફ થાય છે બરાબર આવા જ કોઈ આગુસો રાજકોટ રાજ્યે રાખ્યા લાગે છે જારે કંડાકમાં તેમને

ઉત્સાહ ફેલાયો અને કેડલને પહોંચી વળવા તેઓ કટિબદ્ધ થયા. ગામડાંઓમાં પણ સભાઓ અને સરઘસો નીકળવા માંડ્યાં તથા રાજ્યના બહિષ્કારના પોંકારો થવા માંડ્યા. કેડલની નીતિ એવી હતી કે શહેરને પહોંચી વળાશે પણ લડતની હવા ગામડાંમાં ન ફેલાવી જોઈએ. તેણે સૂચનાઓ આપી દીધી કે આવી સભાઓ અને સરઘસો લાડીમારથી વિખેરી દેવાં અને પરિપક્વા કોઈ સ્વયંસેવકો ગામડે આવે તો તેમને મારીઝૂડીને કાઢી મૂકવા. ફોજદારે મોટર લઈ ગામડે ગામડે ફરવા માંડ્યું અને રાજકોટથી આવતી સૂચનાઓનો અમલ અરાબર કરવાની ગામના પસાયતાઓ અને પોલીસને તાકીદ આપવા માંડી. આ અરસામાં એક નિર્દોષ ખેડૂતનું ખૂન થયું ખૂનીનો પત્નો લાગ્યો નહી. પ્રજાને શંકા ગઈ કે રાજ્યના નોકરિયાતનો હાથ છે. રાજકોટના આગેવાનો તથા સ્વયંસેવકોએ આ શકીદ યથેલા ખેડૂતનું રાજકોટથી તે તેના ગામ મુધી લાદે મોટું સરઘસ કાઢ્યું. આ ખૂનના સમાચાર જાણી ગામડાં કકળી ઊઠ્યાં અને રાજ્ય ઉપર દ્વિતકાર વરસાવવા લાગ્યાં. ગામડાંમાં પણ જુદા જુદા મહાલના ખેડૂતોનાં સંમેલન થવા માંડ્યાં અને ચળવળ વધુ ને વધુ જોર પકડવા માંડી. હેવટે તા. ૯મી નવેમ્બરે શ્રી ટેબલાર્કને ફરીથી પકડવામાં આવ્યા. જે દિવસે તેઓ પકડાયા તે દિવસે આખા રાજકોટની પ્રજામાં એટલો ઉત્સાહ વ્યાપ્યો કે લોકો ટોળે વળી રાજ્ય સામે પોંકારો કરવા લાગ્યા. દરરોજ જ્યાં સભા થતી ત્યાં સભા ધર્ષ. સભાના આગેવાનને પકડે અને લોકોને વિખેરી નાખવામાં આવે. તે માટે અગિયાર વખત લાગીચાજ કરવા પડ્યા. એમ કહીએ તો ચાલે કે તે આખો દિવસ રાજકોટમાં લાગીચાજ ચાલ્યો. તા. ૧૧મી નવેમ્બરે કાઠિયાવાડ પ્રજામંડળના આશ્રય નીચે મુખ્યમાં એક જાહેરસભા ધર્ષ. તેમાં જાણજુ આપનાં સરદારે જણાવ્યું કે,

“ ગઈ કાલે સવારે રાજકોટના સમાચાર વાંચ્યા અને હું નાચી જાડ્યો. મઈ કાલ સવારથી હું તો રસના પૂટા પીને ઘઈ ગયો છું. રાજકોટમાં જે કાંઈ બન્યું તે ઉપરથી મને લાગ્યું કે ખરેખરી લડતનાં પુનરાજ હવે મંડામાં ખરાં સત્તા પચાવવાનું પૂરેપૂરું મુદ્દ નથી આપ્યું ત્યાં સુધી કદી સત્તા મળી નહી તોપણ તે ગુમાવાઈ નહી. રાજકોટની પ્રજા આજે ઘોડુંક લઈને રાજ્ય ધર્ષ નહી, તો રાજકોટના ખેડૂતોએ જે આજ્ઞાઓ આપી છે તે કઈ રીતે પૂરી થવાની હતી ?

“ જોનામાં મેળની સભા પામેલા કેદીઓને ફરીથી દેવાને માટે કેદીઓમાંથી જ કેટલાકને ફાંસિયાઓ તરીકે પસંદ કરવામાં આવે છે. ફરીથી આપવા માટે તેમને માથેક-રૂપિયા મળે છે. અને ઘોડાક દિવસની સભા માફ થાય છે. બરાબર આવા જ કોઈ આજ્ઞાસે રાજકોટ રાજ્યે રાજ્યા લાગે છે. બાર કલાકમાં તેમને

ધ્યાન લગાડશે નહીં. પહેલું રાજકોટનું કોલેજું ઉઠાવવા દો. પછીથી તમારાં કોલેજ વધારે સહેલાઈથી ઠીકળી જશે. આ સંગ્રામનો ફેંસલો તો ત્યારે જ થશે જ્યારે આપણે માગી રવા છીએ તે બધું જ મળશે.

“રાજકોટ કાર્કિયાવાડનું કેન્દ્ર છે. કાર્કિયાવાડનું સત્ત્વ રાજકોટમાં છે. તે કાર્કિયાવાડનું નાક છે. રાજકોટના સંગ્રામમાં કાર્કિયાવાડની ઇજ્જતનો સવાલ છે. આડ દરોડની શુલાભીના બધન તોડવાની લડત ત્યાં લડાઈ રહી છે.”

ત્યાર પછી તા. ૨૧-૧૧-૩૮ના રોજ અમદાવાદમાં એક જાહેરસભા થઈ, તેમાં વ્યાખ્યાન આપતાં સરદારશ્રીએ કહ્યું :

“તમે બધાં આજે મારી પાસેથી રાજકોટની લડતનો ઇતિહાસ સાંભળવા ભેગાં થયા હોશો. હું પણયિ વરસોથી કાર્કિયાવાડનું કોલેજું ઉઠાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો અને અનેક વખત નિરાશા પણ અનુભવી હતી. કારણ ક્યાં પગ મૂકવો એની સૂઝ પડતી નહોતી. મને એક આદત પડી ગઈ છે કે એક વાર પગ મૂક્યો ત્યાંથી પાછા ન હોઉં. જ્યાં પગ મૂકીને પાછા ફરવું પડે એમ હોય ત્યાં પગ મૂકવાની મને આદત નથી. બાકી રાજકોટ તો એ રાજ્ય છે કે જ્યાં કબા ગાંધીએ દીવાનગીરી કરી છે, અને જેના પુત્રે દુનિયાનરમાં દિલને ઓળખાવ્યું છે. એણે આપણને સ્વમાનના પાક ભણાવ્યા છે. એ કાર્કિયાવાડનું નક્કું ઠીક રીતે ચૂકવાય એનો વિચાર કરનાં મેં કાશુ ઉજાગરા પણ ક્યાં છે. ઉવટે ઈશ્વરની દયા થઈ છે. ઈશ્વરે તે ખણ્ય ડાળવાનો રસ્તો બતાવ્યો છે. કાર્કિયાવાડ રાજકીય પરિષદના મંત્રી શ્રી ટેબલ્બાઈએ ‘જનમભૂમિ’માં પાચ લેખ લખ્યા અને મને મોડકલીને કહ્યું કે રસ્તો બતાવો. મેં તેમને કહ્યું કે હવે લેખ લખ્યે હજાકો નહીં વળે તમે પ્રભની નાટીપરીક્ષા કરી છે. બાકી હું કઈ એજન્સીને અગ્જ્યો કરવામાં માનતો નથી. આજે રાજ અને પ્રભ સર્વોપરી સત્તાના મેં આમે જોઈને બેઠાં છે. પણ ખરી સર્વોપરી સત્તા એ કાંઈ ઉપરની સરકાર નથી. ખરી સર્વોપરી સત્તા એ તો તમારી પ્રભ છે. તમે બીજી આગા રખતા હો તો તમારો બધો દિસાખ બોટો પડવાનો છે. આ રાજ્યોની લડતનો ફેંસલો એક જ રીતે થઈ શકે. રાજ્યોએ પ્રભ માને તેવું રાજ્યતત્ર આપવું જ પડશે. રાજ્ય કેવું કરવું અને કેમ કરવું, અને કાષ્ટા કેમ પડવા ને કેમ નહીં, એ કામ કેસલનું કે ગિપ્સનનું નથી, તેમ કરવાનો તેમને અધિકાર નથી. રાજ કેમ કરવું એ માટે તો રાજકોટની પ્રબને પૂછવું પડશે. જે પ્રબના પ્રતિનિધિઓ આજે જેલમાં પડ્યા છે, તેમને પૂછવું પડશે. અત્યારે રાજકોટમાં નવો ગોરો દીવાન આખવામાં આવ્યો છે. એ આપણા દેરામાં બનું રહી ગયેલો છે. આવ્યો ત્યારથી તેણે ચોઈનરનો કાઠવા માડ્યા છે. અને લોકોએ તે તોડવા માંડ્યા છે. નવો દીવાન કહે છે કે અને પ્રબને રાજકારણમાં વધારે દિરમો આપવા તૈયાર છીએ. ૫ ડ.અમારે એ ગદવાદમાં દિરસો શું કામ જોઈએ ? અમારે તો જમીન સાફ કરવી છે. એ તાપને એટલો તપવી બતાવવો છે કે જેથી એ ગંદવાડો સુગમી બન્ય. એ નવો દીવાન કહે છે કે રાજકોટની લડતમાં હું દોરીસંચાર કરી ગયો છું. હું કહું છું કે તુ જમે તેજો બિનાબિયો શાય તોખમ માગ વિના તારું કોલેજું ઉઠાવનાર નથી. આ કઈ બખ્ખના ખેડ નથી એ તમારી કડક

દમનનીતિ ઉપર આશાઓ બાંધેલી, પ્રજામાં બંગાળ પાડવાની આશા બાંધેલી, તે બોનેર વર્ષની હમરે બધી આબદ ગુમાવીને ઘેર જરો. તમે આ દેશમાં બહુ મુલસતીગીરી કરી છે. હું કંઈ મુલસતી નથી. હું તો એક ખેડૂત છું. મારી પાસે તો હાલુંનું એક જ ઓસડ છે. કોઈ દીવાનની વાકાત નથી કે પ્રજાની મરજી વિરુદ્ધ કંઈ કરી શકે.”

દેખરભાઈના પકડાયા પછી અરદારે પોતાની દીકરી મહિબખેનને તા. ૧૨મી નવેમ્બરે રાજકોટ મોકલ્યાં. તેમણે ગામડે ગામડે ફરીને ખેડૂતોને ખૂબ દ્વિંમત આપવા માંડી અને લડનેનો જોસ ટકાવી રાખ્યો. તેમનો તાપ રાજ્યથી ન છૂટવાયો એટલે તા. ૫મી ડિસેમ્બરે તેમને પકડ્યાં. તેમની ધરપકડના સમાચાર બહાર પડ્યાં જ અમદાવાદથી શ્રી મૃદુલાખેન રાજકોટ જતા તેવાર થયાં. તેમનાં માનુશી શ્રી સરલાદેવી રાજકોટનાં છે, એ નાતે રાજકોટની લડનમાં ભાગ લેવાનો પોતાનો અધિકાર છે એવો તેમનો દાવો હતો. પણ રાજ્યે તો સ્ટેશન ઉપરથી જ તેમને ગિરફતાર કરી દીધાં.

લડનનું જોર દિનપ્રતિદિન વધતું જતું હતું. એટલે કાકિયાવાળા ખીજા રાજ્યો તમા દીવાનોને એમ લાગતું હતું કે સમાધાન થઈ જાય તો સાફુ. ભાવનગરના દીવાન શ્રી અનંતરાય પટ્ટણીને આ જશ ખાટવાનું મન થઈ આવ્યું. તેમણે દરબાર વીરાવાળાને રાજકોટ બોલાવ્યા અને તેની સાથે તેઓ કાકોરસાહેબને મળ્યા. પણ રેસિડેન્ટ મિ. ગિબ્સન તો એવું ઇચ્છતા હતા કે દરબાર વીરાવાળાએ રાજકોટમાં પગ મૂકવો વ્લેઈએ નહીં. એટલે તા. ૨૫-૧૧-૧૯૩૮ના રોજ દરબાર વીરાવાળાને કાગળ લખીને જણાવ્યું કે તમે રાજકોટ આવ્યા છો એ જણીને મને આશ્ચર્ય થાય છે. શ્રી અનંતરાય પટ્ટણીને તમને મળવું હતું તો તમને ભાવનગર બોલાવવા હતા. અથવા તમને મળવા તેમણે નટવરનગર (દરબાર વીરાવાળાનું વતન) જવું હતું. મેં તમને સલાહ આપી છે છતાં તમે રાજકોટ શું કામ આવ્યા? પણ વીરાવાળા તો રાજકોટ આવ્યા પછી પોતાની તબિયત મુસાફરી કરવા જેવી નથી એમ કહી રાજકોટમાં રોકાયા. એટલે ગિબ્સને તેમને કહ્યું કે તમારે કાકોરસાહેબને તો ન જ મળવું. છતાં વીરાવાળા રાજમહેલમાં ગયા એવી ખબર પડ્યાં જ પોલિટિકલ એજન્ટ મિ. ડેવીએ એમને તા. ૨૬-૧૧-૧૯૩૮ના રોજ લખ્યું કે રાજકોટમાં કોઈને નહીં મળવાની ખાતરી આપ્યા છતાં તમે રાજમહેલમાં ગયા છો એવું સાંભળીને મને આશ્ચર્ય થાય છે. હું આશા રાખું છું કે તમે પૂરેપૂરા સાગ્ન થઈ ગયા હશે અને આવની કાલે નટવરનગરની મુસાફરી કરતાં તમને કર્શી અડચણ નહીં આવે.

વીરાવાળાની રેસિડેન્સીના અમલદારો આગળ કેવી સ્થિતિ હતી તે બતાવના પૂરતો જ આ વસ્તુનો ઉલ્લેખ કર્યો છે બાકી ઠાકોરસાહેબ વીરાવાળાને પૂછ્યા વિના કશું કરી શકે એમ નહોતા દરબાર વીરાવાળા પલ્લુ સમાધાન થાય એ માટે ઇન્ટેન્ડર હતા અને સમાધાન કરવું તો તે સરદાર સાથે જ થઈ શકશે એમ તેઓ માનતા હતા તે ઉપરથી શ્રી અનંતરાય પટ્ટણી તથા દરબાર વીરાવાળા ઠાકોર સાહેબને મળ્યા ઠાકોર સાહેબની ઇચ્છા ઠાઈ પલ્લુ રીતે સમાધાન કરવાની જણાઈ એટલે શ્રી અનંતરાય ગાંધીજીને મળવા વધાં ગયા સમાધાન કયા ધોરણ ઉપર થાય તો પ્રગ્ને માન્ય થઈ શકે એ વિષેના મુસદ્દો ગાંધીજીએ કરી આપ્યો તે લઈને શ્રી અનંતરાય અમદાવાદમા સરદારને મળ્યા અને પછી રાજકોટ જઈ ઠાકોરસાહેબને તથા દીવાન સર પેટ્રિક ઝેડને તેઓ મળ્યા ઠાકોર સાહેબને એ મુસદ્દો માન્ય હતો તે ઉપરથી એવું નહીં થયું કે કોણે સરદારને મુમર્દમા મળવું તે પ્રમાણે શ્રી અનંતરાયે તા ૨૮મી નવેમ્બરના રાજ કોલની મુલાખત સરદાર સાથે મુમર્દમા ગોઠવી, અને બધું લગભગ નહીં થયું પલ્લુ કોલને તથા રેસિડેન્સીને આવું સમાધાન થાય એ ગમતું નહોતું, એટલે તા ૮મી ડિસેમ્બરે કોલની સહીથી એક જાહેરનામું બહાર પાડવામાં આ યુ, તેમા ૧૪૪મી કનબનો અમલ બે મહિના વધુ લખાવવામા આવ્યો બીજા જાહેરનામામા જણાવવામાં આવ્યું કે,

‘ ઠાકોરસાહેબે જમીનમહેસૂલમા ઘટાડો કર્યો છે અને ધાબા ઇબ્લરા રદ કર્યા છે હતા અગવળ આવું રહી છે તે જોઈને અમને દિગ્ગીરી ધાય છે રાજ્યના વહીવટમા પ્રબલને વધારે દિરસો મળે તેમ કરવા પલ્લુ તેઓ રાજ્ય છે અને તે માટે તેમણે મેટ્રાક ફેરફાર કરવાનું નહીં કર્યું છે પ્રબલપ્રતિનિધિ સભા પ્રબલ તરફથી ચૂંટવામા આવશે અને રાજ્યના લોન્ડિવલટારી ખાતા એ સભાને જવાબદાર પ્રધાનને સોંપવામા આવશે નવી પ્રબલપ્રતિનિધિ સભા રાજ્ય તથા પ્રબલના દિતમા કામ કરશે ઠાકોરસાહેબે અમદાવાદે અને બિનઅમદાવાદની એક કમિટી નીમવાનું ૫૫ મન્દર કર્યું છે તે કમિટી જમીનમહેસૂલ પ્રબલ ઉપર વધારે જોન્ડરપ ન થાય પરંતુ રાજ્યવહીવટમા અચને પટ્ટોની વગવા જેટલું જ ટોપ એવી રીતે તેમા ઘટાડો કરશે રેચલ ઉપરના કરનો જોલ્લે મિટિંગ દિદ કરતા વધારે નહીં રાખવામા આવે ઠાકોરસાહેબને દિગ્ગીરી ધાય છે કે અગવળ આવું રહેવાથી પ્રબલને આર્થિક નુક્સાન થાય છે, અને વેપારીઓને ૫૫ નુક્સાન બોગવડ પડે છે ’

જે ધોરણ ઉપર સમાધાન કરવાની વાત કોલ સાથે રઈ દલી તેને બદલે રાજ્ય તરફથી ઉપરની મતનું નું જાહેરનામું નીમવું એ જોઈ સરદારને બહુ નરાઈ લાગી એમને એના જવાબમાં તા ૧૦મી ડિસેમ્બરના રાજ એમણે નીચે પ્રમાણે નિર્દેશ બહાર પાડ્યું

“ ઠાકોરસાહેબ દમ ટપનો જમીનદાર જની જય છે એમ મેં કહ્યાનું સર પેટ્રિક કેંડલ જણાવે છે તેમા તો ઠાકોરસાહેબ અને મારી વચ્ચે વૈમનસ્ય ઊભું કરવાના અણઝાઝવા પ્રયત્ન સિવાય બીજું શું નથી ઠાકોરસાહેબના રાજ તરીકેના વિરોધ અધિકારો જાળવવાની જવાબદારી મેં લીધી હતી, તે તેમણે યાદ રાખવું જોઈએ પરંતુ વચનભંગના મુદ્દાની ચર્ચામા ઠાકોરસાહેબ વિષે હું શું મોલ્યો કે ન જોલ્યો એ મદદરતુ નથી સર પેટ્રિકના જવાબમા બીજા જે તુડીઓ છે તેની ચર્ચામા હું નથી જતરું. કારણ વચનભંગનો મુદ્દો જ એમના પોતાના જવાબમાથી જ પૂરનો સાબિત થાય છે તેના ઉપરથી પ્રભુ ધ્યાન હું બીજા વાનો ઉપર ખસેડી નાખવા માગેનો નથી ”

જે વખતે સરદારની દીવાન સર પેટ્રિક સાથે આ ચર્ચા ચાલી રહી હતી ત્યારે જગાજ રીરાનાળા મગમગમા રહ્યા રહ્યા દીવાન કેંડલને જાણુએ મૂકી મગમર માથે જમડાનું સમાધાન કરાવતી પેરની ઝી રહ્યા હતા ધ્રાગંધાના રાજસાહેબ વચ્ચે પડે એવી તેમની તત્કાલીન હતી ધ્રાગંધા ગાંધના એક શ્રી દુર્ગાપ્રમા ઉપર આજ વિષે તા ૬-૧૨-'૩૮ના રોજ તેમણે લખ્યું છે કે, He is the only reasonable fellow to come to proper terms and end this impasse (એ જ એક મમજદાર આ મી છે જેની સાથે યોગ્ય મમજૂરી કર્મ શરૂ અને જે આ જમડાનો અંત આાી જશે) આ દુર્ગાપ્રમાદ રાજકોટ રાજકોસાહેબનો કાગળ વર્ષ મુમર્મા મરદારને મગેના ત્યાર પછી મરદારે તા ૧૮-૧૨-'૩૮ના રોજ રાજકોટના રાજકોસાહેબને મુમર્મથી નીચે પ્રમાણે માગ લખ્યો

હજુ ઠકા પછી આમ ફરી જતું એ કેટલેને સોમે કે નહીં તે એ જાણે, પણ આપને તો ન જ સોમે. જલદેરમાં વચનમંજનો આરોપ આવે અને વળી વિના કારણ રાજ્યની ખુશરી યાય અને પ્રજાને હેરાનગતિ વેડવી પડે, એ ઠાકુ નથી.

“ એ મરનો હજુ રાજ્યેથી હની તે ઉપર આજે પણ આપ કાયમ હો તો હું આપનો કામગી મગતાંની સાથે ત્યાં આવી પહોંચે સમજવી હકોનો અંત લાવી શકીશ. મદદામાજ આપના કુટુંબના સંબંધી છે. એમણે સલાહ આપી એ આપના હિતની વિરુદ્ધ તો નહીં જ હોય. મારો કે કોઈનો આ હકોમાં આપની પ્રત્યે અંગત ગમદેય નથી. અમે રાજ્યનું અને પ્રજાનું બધું હક્કોએ છીએ, એટલું પરદેશીઓ ન જ હકો. હકોનો અંત લાવવો એ આપના અધિકારની વાત છે. એમાં કોઈ વચ્ચે આવી મકે એમ નથી. પ્રજાને રાજ કરી તેની માથે સમાધાન કરવો તો તમારો કોઈ વાકો વાજ કરી શકો નહીં. ખોટી ધમકીઓથી હરવાનું કશું કારણ નથી. તેમ ખટપટિયા કે રવાઈ માણસોની સલાહ માની નકામું લાગવી રાજ્યની ખુશરી કરી દુખી થયો નથી, તથા પ્રજાને નકામી દુખી કરવો નહીં. પછી તો આપની હકો. ઈશ્વર આપનું બધું કરે.

વિ.

વલ્લભભાઈના વહેમાનરમ્”

ઉપરનો કામગી મળ્યા પછી હાકોરઆહેબે સરદારને રાજકોટ આવવાનો સંદેશો મોકલાવ્યો તે ઉપરથી તા. ૨૫-૧૨-'૩૮ના રોજ જ્યોરે વિમાનમાં સરદાર રાજકોટ પહોંચ્યા. તરત જ તેમણે હાકોરઆહેબને નીચે પ્રમાણે ચિઠ્ઠી મોકલાવી :

“શ્રી રાજકોટ હાકોરઆહેબ,

“હું હમણાં જ રાજકોટ આવ્યો છું, રાજકોટની પરિસ્થિતિથી વાકેફ થયો છું. મારી અને જીવાનઆહેબની વચ્ચે મુશ્કેલી અમરતી મુલાકાત સંબંધમાં જે જલદેર થઈ તે આપે છાપાઓમાંથી જાણી હશે. આ બધી ગેરસમજ હરકા-પૂર્વક કેટલાક ખાસ હેતુઓથી કરવામાં આવી છે, એમ માનવાને સબબ કારણો છે. અને તેથી જ સમાધાની અટકી પડી છે એમ હું માનું છું આપને મગવાથી આ ગેરસમજ હર ધવાનો સબબ છે, એમ આપને લામત્ત હોય તો ખરી વસ્તુરિયત સમજાવવા માટે હું તૈયાર છું.

વિ.

વલ્લભભાઈના વહેમાનરમ્”

તરત જ હાકોરઆહેબે નીચે પ્રમાણે જવાબ લખ્યો :

“અમરસિદ્ધ સેક્રેટરિયેટ,
રાજકોટ રાજ્ય
૨૫ ડિસેમ્બર, ૧૯૩૮

“પ્રિય સરદાર વલ્લભભાઈ,

“તમારી ચિઠ્ઠી હમણાં જ મળી તે મારે આભાર. આજે સાંજે ૫ વાગ્યે આવશો અને મારી સાથે આ પીરો તો મને આનંદ થશે.

“તે વખતે આપણે હાથના પ્રશ્નની મારી કાઢવિસલના સભ્યોની રૂબરૂમાં ચર્ચા કરીશું.

તમારો
ધર્મેન્દસિંહ”

ઉપરની ચિઠ્ઠી મળતાં સરદાર ઠાકોરસાહેબને મળવા ગયા. દીવાન સરપેટ્રિક કેડેથ તથા કાઉન્સિલના ખીજા સભ્યો રા. સા. માણેકલાલ પટેલ તથા શ્રી જ્વેનપુત્રા પણ આવી પહોંચ્યા. આઠ કલાક સુધી વાતો ચાલી, એને પરિણામે સમાધાન થયું એના ઉપર રાતના પોણા બે વાગ્યે ઠાકોરસાહેબે સહી કરી. એ સમાધાનનો મજબૂર નીચે મુજબ છે :

૧. છેલ્લા થોડા માસ દરમ્યાન અમારી પ્રજાના જે લોકલાગણી ભંગ થઈ છે અને એને એને માનેના દુઃખોના દલાળ માટે લોકોએ જે ખેદાનંક કહ્યો સહન કર્યા છે તે જોયા પછી, અને કાઉન્સિલ તેમ જ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ સાથે સમગ્ર પરિસ્થિતિની ચર્ચા કર્યા પછી, અમારી ખાતરી થઈ છે કે ઠાકોરની હાડતનો અને લોકોના દુઃખોનો તત્કાળ અંત લાવવો જોઈએ.

૨. અમે દસ શુદ્ધરચની એક સમિતિ નીમવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આ શુદ્ધરચો અમારા રાજ્યના પ્રજાજનો હશે. તેમના ત્રણ જણ રાજ્યના અમલદાર હશે. અને ખીજા સાત પ્રજાજનોના નામ હશે પછીથી નહેરુ કરવામા આવશે.

૩. આ સમિતિ ૧૯૩૮ના નવમીઆરના અંત સુધીમા, ચોથ તપાસ પછી અમારી સમસ્યા હેવાલ રજૂ કરીને, સહેનસાદ પ્રત્યેની અમારી ફરજો અને રાજ તરીકેના અમારા વિરોધ અધિકારોને બાધ ન આવે એવી રીતે, અમારી પ્રજાને વધારેમાં વધારે સત્તા આપી શકાય એવી સુધારાની યોજના રજૂ કરશે.

૪. અમારો અંગત ખર્ચ નરેન્દ્ર મડળની કાઉન્સિલે કરવાની ભવાગલ અનુમાર રહેશે.

૫. અમે વધુમા અમારી પ્રજાને ખાતરી આપવા માગીએ છીએ કે ઉપર જણાવેલી સમિતિ તરફથી જે યોજનાની બલામજૂ કરવામા આવશે તે ધ્યાનમાં લઈ તેનો પૂરેપૂરો અમલ કરવાનો અમારો હારો છે.

૬. માતિ અને શુભનિહાલી ફૂગી રચાવના કરવાની જરૂરી પૂર્વબૂમિકા રૂપે સ્વનિયમ કાનૂન બંધને અમે સબ પામેલા સર્વ કૌટુંબીને તત્કાળ ઠાકી મૂકવાનું, બધા દેડ પાગ આપવાનું અને કમનનાં સર્વે પચડાં પાગ એવી લેવાનું અમે નહેરુ કરીએ છીએ.

તા. ૨૧-૧૨-૩૮

ધર્મેન્દસિંહ

નોંધ : જેવાકે ખીજામાં લખેલ ‘પ્રજાજનો’ની વ્યાખ્યા ત્રિવિધ દિલ્લા ત્રિવિધ ત્રિવિ પ્રજાજનોની વ્યાખ્યા જેવી જ રહેશે.

ઉપરના સમાધાનની જાહેરાત તે જ દિવસે જાણારી ગેઝેટ કાઢીને કરવામાં આવી. તે ઉપરાંત ઠાકોરસાહેબે એક જુદા કામગીમાં સરદાર વલ્લભભાઈને લખી આપ્યું કે,

“એવી સમજૂતી થઈ છે કે આજની વારીખના દરબારી બહેરનામાની કક્ષમ ૨ માં સમિતિના સાત પ્રજા સભ્યોનો જે ઉદ્દેશ્ય છે, તેમનાં નામોની લલામણ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે કરવાની છે અને અમારે તેની નિમગ્ન કરવાની છે.

ધર્મેન્દ્રસિંહ”

તા. ૨૬મીએ સવારે આખા રાજકોટ શહેરમાં અને આસપાસનાં ગામડાંમાં સમાધાનના સમાચાર પવનવેગે પહોંચી ગયા. બપોરે જે વાઝ્યા સુધીમાં બધા સત્યાગ્રહી કેડીઓ પણ છૂટી ગયા. ત્રણેક વાગ્યે સત્યાગ્રહી કેડીઓનું વિજય સંગ્રહસ નીકળ્યું. સભાસ્થાને સરઘસ પહોંચ્યું ત્યારે ત્યાં માનવ મેદનીનો પાર નહોતો. આમપામનાં ત્રણાં શહેરોમાંથી પણ સમાધાનની ખબર સાંભળી લોકો મોટરબસ અને રેલવે ટ્રેનો દ્વારા આવી પહોંચ્યા હતા. સરદારે બાપણમાં પોતાનું હૈયું ઠાલ્યું :

“આજનો પ્રમુખ રાજકોટના અને કાઠિયાવાડના દતિહાસમાં અપૂર્વ છે. આપણે તેની જવાબદારી અને મદત્તવ જરાબર સમજી લેવા જોઈએ. રાજકોટમાં આજે એવી કઈ વસ્તુ પેદા થઈ છે કે આગલા લોકો, બહેનો, વિદ્યાર્થીઓ, ખેડૂનો, વેપારીઓ, હર્ષવેલા યાચ છે ? એ વસ્તુ ખૂબ ત્રતા છે. ધણા વર્ષ સુધી કાઠિયાવાડ ગુનામ રહેતું હતું અને એને સ્વતંત્રતાની આંખી થઈ છે.

“હું ધણા વખતથી મારા ઉપરનું કષ્ટ ચૂકવવા ઇચ્છતો હતો. રાજકોટ — કાઠિયાવાડે એવા એક પુરુષની હિંદને ભેટ આપેલી છે, જેણે આખા દેશની સિક્કા ફેરવી નાખી છે, જેણે સેંઠડો વર્ષથી સુનેલા દેશને સત્ય અને બલિદાનના પાક બણાવી નમ્રત ધ્યાં છે. એ પુરુષનો હું એક બદના સિવાઈ છું. મારા ઉપર એનું ક્ષણ ચરેલું છે. આજે એ ક્ષણનો કઈક બહોલો વાળ્યાનો મને થોડોક સંતોષ થાય છે.

“પ્રજાએ જે નમ્રત, અપૂર્વ સમજન, અહિંસા, ત્યાગ અને કોમ કોમ વચ્ચેની એકતા બતાવી છે એ નમૂનો હિંદુસ્તાનમાં અનેક સુદ્ધોને બુધાને તેવો છે. તેથી હું મગરૂળ ગાઈ છું અને તમને સૌને અભિનંદન આપુ છું.

“આજે રાજ સાથે સમાધાન થયું છે. આવા રાજ પ્રજાના ઝંડામાં રાજ પ્રજા બનેને નુકસાન થાય છે. આજે પ્રજાનો વિજય થયો છે, સાથે સાથે રાજનો પણ થયો છે. જ્યારે રાજના દિલમાં પ્રજા પ્રત્યે લગણી પેદા થાય ત્યારે એનો વિજય થયો ગણાય છે. તેથી હું રાજ પ્રજા બનેને અભિનંદન આપુ છું.”

આ સમાધાનની વાત દેશમાં ફેલાઈ ત્યારે દેશના ખૂણે ખૂણેથી સરદારને અભિનંદનના તારો મળ્યા. આખા દેશમાં હર્ષ વ્યાપી ગયો અને સરદારની બાહોરી તથા બહાદુરીનાં સૌ વખાણ કરવા લાગ્યા પણ સમાધાન કરીને ખરેખરી નિરાંતની નદા તો તે દિવસે રાજકોટના ઠાકોરસાહેબે લીધી હતી.

તા ૨૭-૧૨-'૩૮ના રાજ એમણે સરદારને આભાર માનતો કાગળ લખ્યો એમાં દરમાર વીરાનાળાનો એમના ઉપર કેટલો પ્રભાવ હતો તે દેખાઈ આવે છે

“રાજકોટ,
૨૭-૧૨-'૩૮

“પ્રિય વલ્લભભાઈ પટેલ,

‘તમે રાજકોટ આવ્યા તે માટે હું તમારો ધણો આભારી છું

“આ ઝડપનો અત લાવવામાં તમે જે રીતે મને મદદ કરી તેની હું ખુબ કદર કરું છું

“મને લાગે છે કે અત્યાર મુખીમાં તમારા નિષ્ઠામાં આવ્યું હતું કે હીનાનસાહેબ વીરાભાઈ મને અને મારા રાજ્યને ખુબ વફાદાર છે પોતાની આખી કારકિર્દી દરમ્યાન મારી પ્રતિનુ જાતુ કરવા તેમણે ખુબ પ્રયત્ન કર્યો છે

“મારું અને મારા રાજ્યનું હિત નજરવા માટે તેમને ધણુ વેડવું પણ પડ્યું છે

‘હવે આપને મારી એટલી જ વિનતી છે કે મારી પ્રતિનુ દિવસ તેમને વિશે કાંઈ ટેરસમજ હોય તો તે આપ દૂર કરાવશો એ માટે હું આપનો ધણો આભારી થઈશ

તમારો
ધર્મેન્દ્રસિંઘ”

આમ રાજકોટની સડપનો સુખદ અત આવેનો દેખાયો. પણ આજ સમાધાન જેમા સરદારનો એમને કે કોંગ્રેસનો ઉપર હાથ મલે એ રેસિડેન્ટને રુચ્યુ નથી ગોરા હીનાને તો કાકોરે ગળ આપી, પણ દરમાર વીરાનાળા જે સરદાર સાથે સમાધાન કરવા ઈનેગર દતા તે રેસિડેન્ટની હાથ આપ જોઈ કરી બેઠા અને મરામર તેના હાથા મન્યા તેમજે ગળ પામે વચન ભગ કરાવ્યો રાજના વચનનુ પાનન કરાવતા ગાંધીજીએ ઉપવાસ આદર્ષ પલુ એ આખી દયા અલગ પ્રારણુ માગી લે છે

૨

અધિભાગ

રાજકોટ રાજ્યમાં અને કાઠિયાવાડમાં પ્રજા ન્યાયે આ સમાધાનથી વિજયના આનંદ અને ઉત્સાહમાં હતી ત્યારે કાઠિયાવાડના ભંજન રાજ્યમાંના દિલમાં, પોતાની મતા સરી પ ની જોઈ અગમગાટ મગી ગવો દતો.

રેસિડેન્ટ પણ મોંઝવા હતા. તેમણે તા. ૨૮-૧૨-'૩૮ના રોજ કાઉન્સિલના બધા સભ્યો સાથે ઠાકોરસાહેબને પોતાંને સાં મળવા બોલાવ્યા. ત્યાં જે વાતચીત થઈ એના હેવાલની નોંધ સરદારે પોતાની ખાનગી વ્યવસ્થાથી મેળવી. એ નોંધમાંથી થોડા ઉતારા અત્રેજી 'હરિજન' તથા ગુજરાતી 'હરિજનબંધુ'માં છપાયા છે. તે રેસિડેન્ટનું માનસ બરાબર પ્રગટ કરતા હોઈ નીચે આપ્યા છે :

ઠાકોર : નામદાર મિ. ગિલ્સન, ના. ઠાકોરસાહેબ, કાઉન્સિલના સભ્યો : સર પેટ્રિક ફેડલ, રા. સા. માલુકલાલ પટેલ, શ્રી જયંતીલાલ જોબનપુત્રા.

ના. મિ. ગિલ્સને શરૂઆત કરતાં ના. ઠાકોરસાહેબને જણાવ્યું કે તેમણે કરેલા સમાધાનથી બધા રાજ્યોમાં ખળભળાટ પેદા થયા છે. વલ્લભભાઈ પટેલ રાજકોટ કેવી રીતે આવ્યા? ના. ઠાકોરસાહેબે તેમને આમંત્રણ આપ્યું હતું કે કેમ તે મિ. ગિલ્સન બાલ્કવા માગતા હતા.

ના. ઠાકોર : તેઓ એમની ઇચ્છાથી આવ્યા હતા, અને મને મળવા જણાવ્યું હતું. મે તેમને આ પીવા નોતર્યાં હતા.

મિ. ગિલ્સન : વાડુ, પણ એ સાવ બિનબરોસાદાર માણસ છે. તમે જાણો છો કે બહારની કોઈ દખલગીરી ન ચાલવા દેવી એવી હિંદ સરકારની ઇચ્છા છે. પટેલની સાથે સમાધાન કરીને તમે તમારા નરેન્દ્ર બધુઓની અને સરકારની સહાનુભૂતિ ગુમાવી છે. તમને કુચે તે કરો, તેણે હિંદ સરકારને કાંઈ નથી. પરંતુ પટેલ દ્વારા સમાધાન કરવામાં તમે બૂલ કરી છે. કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓમાં પણ મિ. પટેલ સૌથી વધુ અવિશ્વાસપાત્ર છે. છતાં જાહેરાત ઉપરથી જણાય છે તે પ્રમાણે સમાધાનની શબ્દરચના એટલી બધી ખરાબ નથી, સિવાય કે 'શક્ય તેટલી વિશાળ સત્તાઓ' એ શબ્દો. આ શબ્દોનો ગમે તે અર્થ થઈ શકે તેનો અર્થ એટલે સુધી પણ થાય કે તમે માત્ર નામના જ રાજ રહો. એ શબ્દોના જોર ઉપર તેઓ શરૂઆતથી જ સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્રની માગણી કરશે, અને તમે ધગી કંઠગી સ્થિતિમાં મુકાઈ જશો.

ના. ઠાકોર : ના, મે માત્ર સમિતિ નીમી છે.

મિ. ગિલ્સન : હા, પરંતુ સમિતિના સભ્યો કોણ નીમશે? અને એ સમિતિનો જે હેવાલ આવશે તેનો તો તમારે અગ્ર કરવાનો જ છે.

ના. ઠાકોર : શ્રી વલ્લભભાઈ નામો સૂચવશે.

મિ. ગિલ્સન : એનો અર્થ જ એ કે કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓ નિમારો. તેઓ 'શક્ય તેટલી વિશાળ સત્તાઓ' એ શબ્દોની રૂએ સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્રની માગણી કરશે.

સર પેટ્રિક : મિ. પટેલ કઈ રીતે નામો સૂચવશે? આપણે તેમને લખવાનું છે?

ના. ઠાકોર : ના, તેઓ નામો મોકલશે.

મિ. ગિન્સન : એક ક્ષણમાં તમે દેવાલ જાવું રીને અમલમાં મૂકવાનું કહ્યું છે. તેથી તમે તમારી બાજુ હારી ગયા છો.

સુધારા સમિતિના પ્રમુખની નિમજ્જક સબધમાં મિ. ગિન્સને ઠાકોરસાહેબને પૂછ્યું : સમિતિના પ્રમુખ કોણ થશે ?

ના. ઠાકોર - દરબાર પીરાવાળા.

મિ. ગિન્સન - ના, એ તો આવી ન શકે

ના. ઠાકોરસાહેબ - કેમ ? તેઓ એમની રાજને સમય પૂરાં થયા પછી આવશે.

મિ. ગિન્સન - તેઓ તાલુકદાર છે. તેઓ નહીં આવી શકે. હું તેમને હવે ન આપવા દઉં.

ના ઠાકોર : સર પેટ્રિકના ગયા પછી તેઓ આવી શકશે.

મિ. ગિન્સન - એ જોયું જશે.

ઉપરની વાતચીત થઈ તે પહેલાં ઠાકોરસાહેબે મિ. ગિન્સનને કાગળ લખીને જણાવ્યું હતું કે,

“હવે પ્રજા સાથે સમાધાન થઈ ગયું છે. અને રાજ્યમાં પૂરેપૂરી શાંતિ સ્થપાઈ ગઈ છે. વળી ત્રિવાન તરીકે સર પેટ્રિક કોલેજ ન જોઈએ એવી હાલમાં પ્રજાનોની સહીથી અરજી મને મળી છે. એટલે આપ તેમને રાજ્યના આપોને જવાની ત્યાગ આપો તો ઠીક. એ સર પેટ્રિકને પણ એ પ્રમાણે માગતું લખ્યું છે.”

આનું કશું પરિણામ ન આવ્યું એટલે તા. ૩૧મી ડિસેમ્બરે સર પેટ્રિકને ફરી કાગળ લખીને પુછ્યું કે તમે ક્યારે રાજ્યના આપો છો ? રેમિડેન્ટ મિ. ગિન્સન સમજાવ્યા કે સર પેટ્રિક કોલેજને હવે વધુ વખત રાખવામાં આવે નહીં. આ સમાધાની રદ કરાવવામાં દરબાર પીરાવાળા આપણને વડું ઉપયોગી થઈ પડશે એટલે તેમને કોલેજને જવાની સલાહ આપી.

તેઓ ૩મી જાન્યુઆરીએ ગાન્ડોટ છોડી ગયા અને તરત જ દરબાર પીરાવાળાએ ગાન્ડોટ આવી ત્રિવાનપદ્મ સભાગી લીધું મદદાર સ્થાને તેને જ્યારે સમાધાન કરાવ્યું ત્યારે કદાચ તેનું પાલન કરવાની તેની હચમચ દુર્ગે. પણ રેમિડેન્ટની રૂબ જોઈ એના વિચાર ફરી ગયા અને સમાધાનનો અંગ રી રીને કરવો તેની જ યુજિઓ તેમને ગમવા માંડી એવા કાંઈ દાવાના કામમાં તો એ એકા દગા.

સમાધાનની રાજનો મુજબ સમિતિના સ્થાન પ્રજાની સંબોધનાં નામ સરદારે આપવાનાં હતાં. તે જિલ્લા કાર્યાલયોએ એને મસતબો કરી નામે

પસંદ કરતાં અને સૂચવતાં તેમને થોડા દિવસ લાગ્યા. તા. ૪-૧-'૩૯ના રોજ નીચેનાં સાત નામો સરદારે ઠાકોરસાહેબને લખી મોકલ્યાં :

૧. શ્રી પોપટલાલ ઘનજીભાઈ માલવિયા
૨. શ્રી પોપટલાલ પુરુષોત્તમ અનડા
૩. શ્રી મુદલાં વલીજી અમદુલઅલી
૪. ડૉ. ડી. જી. ગજબર
૫. શ્રી જમનાદાસ પુશંલદાસ ગાંધી
૬. શ્રી વજલાલ મયાશંકર શુક્લ
૭. શ્રી ઉચ્ચંગરાય નવલશંકર ટેબર

આને જવાબ તા. ૧૨-૧-'૩૯ના રોજ કાઉન્સિલના સભ્ય શ્રી માણેકલાલ પટેલની અદીથી સરદારને મળ્યો. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું કે,

“તમે સૂચવેલાં નામો ઠાકોરસાહેબને મળે તે પહેલાં છાપામાં બહાર પડી ગયાં છે. તેથી ઠાકોરસાહેબ બહુ કંફેડી દરમ્યાં મુકાયા છે.

“ઠાકોરસાહેબની મણી ઇચ્છા છે કે, તમારાં સૂચવેલાં નામો તેઓ પસંદ કરે. પણ રાજ્યના બાયાનો, મુસલમાનો તથા દલિતવર્ગ તરફથી તેમને અરજીઓ મળી છે કે તેમનું પ્રતિનિધિત્વ પણ આ સમિતિમાં હોવું જોઈએ. એ અરજીઓને પણ ઠાકોરસાહેબે ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. એટલે તમે સૂચવેલાં સાત નામોમાંથી નંબર ૧, ૨, ૪ અને ૫ ઠાકોરસાહેબ પસંદ કરે છે. મુસલમાનોની માગણી એવી છે કે સમિતિ ઉપર તેમના ત્રણ પ્રતિનિધિ હોવા જોઈએ. ઠાકોરસાહેબને લાગે છે કે ન. ૩ને બદલે મુસ્લિમ કાઉન્સિલે સૂચવેલા બે માણસોને સમિતિ ઉપર રાખવા. ન. ૬ અને ૭ની બાબતમાં ના. ઠાકોરસાહેબને લાગે છે કે તેઓ રાજ્યના પ્રજાજનની વ્યાખ્યામાં આવી શકે એમ નથી. એટલે તેમને બદલે બીજા કોઈના નામ સૂચવવા જોઈએ. તેમાં બાયાનો વગેરેની માગણી લક્ષમાં લઈ તમે નામો સૂચવશો ત્યાર પછી ઠાકોરસાહેબ એ બહાર પાડશે.”

ઉપરનો કાગળ મોકલાયા પછી ઠાકોરસાહેબની કાઉન્સિલના એક સભ્ય શ્રી જ્ઞાંતીલાલ જોશનપુત્રા સરદારને મળવા તા. ૧૫મીએ બારડોલી ગયા. ગાંધીજી પણ તે વખતે બારડોલીમાં જ હતા. એટલે બંનેએ શ્રી જોશનપુત્રા સાથે ખૂબ વાતો કરી. રા. સા. માણેકલાલના કાગળના જવાબમાં નીચેનો કાગળ સરદારે તેમની સાથે જ મોકલ્યો.

“બારડોલી,
તા. ૧૫-૧-'૩૯

“બાઈ માણેકલાલ પટેલ,

“તમારો કાગળ તા. ૧૨-૧-'૩૯નો મળ્યો. તમારા કાગળથી મને દુઃખ થાય છે

“મેં આપેલાં નામો પ્રગટ થયાં એ જોઈું તો યશું, પણ ઘણાં માણસોની સાથે જેમાં વહેવાર હોય તે વાત હમેશાં ઠાંછી રહી શકતી નથી.

“વપી નામ પ્રગટ થયા છતાં સળળ કારણસર તેમાં કાંઈવાલ અવશ્ય થઈ શકે.

“ભાયાતો અને મુસલમાનેશનાં નામ વિષે તમે જે લલામણ કરો છો તે મારાથી સ્વીકારી નથી શકાતી. તે સ્વીકારવા જતાં નામો આપવાની ધાળ જે વિચારસરણી રહી છે અને જે સમજી શકાય તેવી છે તે ટૂંકી પડે છે. આ કમિટી અમુક હેતુ પાર પાડવાને સારુ થઈ છે અને એ દેવ તો અમુક પ્રકારના મત ધરાવતા હોય તેવા પણ પ્રામાણિક માણસોથી જ સિદ્ધ થઈ શકે હું એટલી ખાતરી આપુ છું કે જે સાત સભ્યોનાં નામ મેં સૂચવ્યાં છે તેઓ ભાયાતોનાં અને ખીલઓના હિત નજરમાં રાખીને જ કામ કરશે. આથી વિરોધની આગા કોઈ ન રાખી શકે.

“કેટલાક સભ્યો, રાજકોની રીત ન હોવા વિષે તમે જે લલેખ કર્યો છે તે દુઃખદ છે. પણ તેમ કરવાનો તમને અધિકાર હતો. શ્રી ટેબરબાઈ એ વ્યાખ્યામા નથી જ આવતા એમ તમે ફરી વિચાર કરતાં નિર્ણય કર્યો તો એ નામ ખેંચી લેવા હું તૈયાર છું. જે શ્રી ટેબરબાઈનું નામ કાંઈવાને આમદ કામમ રહે તો એને બદલે શ્રી ગલ્તનદ જેણી વધીશનું નામ હું સૂચવું છું. શ્રી વજુબાઈ શુકલ તો એ વ્યાખ્યામાં આવે છે એમ મારે મત છે.

“પ્રમુખ દસમાંથી ચૂંટાય એવો જ અર્થ નામદાર કોંગ્રેસાહેબની બહેરાતનો હોઈ શકે. અને એ પ્રમુખ દરબારશ્રી વીરાવાલા ન હોઈ શકે એ મારે કહેવું જોઈએ. એમણે તો મને કહેવડાવ્યું છે કે તેઓ પોતે કયો હોદ્દો લેવાના નથી. પણ કોઈ અકસ્માત થવા ન ખરે એ મારે આજુ લખવું ઉચિત લાગ્યું છે.

“મારે કહેવું જોઈએ કે કમિટીની નિમણૂક થવામાં ધણી ઢીલ થઈ છે. રિપોર્ટ તો તા. ૩૧મી જાન્યુઆરી લગીમા બહાર પાડવો જ રહ્યો. એટલે મારી આશા છે કે આ કાગળ પહોંચતા તુરત કમિટી નિર્માઈ જશે. પણ કમનસીબે કમિટી નહીં નિમાય ને ઢીલ થયાં જ કર્યો તો લોકો તરફથી લડત ફરી થવાનો ભય છે. સાથે મારે જણાવવું જોઈએ કે ના. કોંગ્રેસાહેબ અને સર પેટ્રિક કેડલની વચ્ચે થયેલો પત્રવ્યવહાર અને રેસિડેન્ટની સાથે તા. ૨૮મી ડિસેમ્બરે થયેલી મુલાકાતની ચાટી મારી પાસે છે. જે સમાધાની બાંગી પડશે તો પ્રત્યક્ષના હિતને અર્થે એ કાગળિયા ને એવા જે જીભ કાગળિયાં મારા કબજામાં છે તે પ્રગટ કરવાનો મારો ધર્મ થઈ પડશે, એમ મને ભારે છે. પણ મારી ઉમેદ છે કે એવું કશું નહીં કરવું પડે ને કમિટીની નિમણૂક તરત થશે ને બધું કામ નિયમસર ચાલુ થઈ જશે.

“તમારી તરફથી તારથી જવાબની આશા રાખું છું.

લિ. રોવક,
વલ્લભભાઈ પટેલ”

ગાંધીજીએ પણ ઠાકોરસાહેબને તે જ દિવસે નીચે પ્રમાણે કાગળ મોકલાવ્યો :

“ના. ઠાકોરસાહેબ,

“બાઈ જયંતીલાલ સાથે મેં સારી પેઠે વાતો કરી છે. સરદારે જે પત્ર રા. સા. માણેકલાલ ઉપર મોકલ્યો છે તે પ્રમાણે વર્તવામાં તમારા વચનનું પાલન છે ને તમારું હિત છે. જે ઉદાર નિર્ણય કર્યો છે તેને વળગી રહેવાની મારી ભક્ષામણ છે.

મોહનદાસ ગાંધીના આશીર્વાદ”

૨૧. સા. માણેકલાલ પટેલે સરદારને તારથી જણાવ્યું કે તમારા કાગળ ઉપર ના. ઠાકોરસાહેબ વિચાર કરી રહ્યા છે અને પોતાનો નિર્ણય થોડા વખતમાં જણાવશે. આ પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો એ દરમિયાન રાજકોટની સ્થિતિ તો બગડતી જ જતી હતી. શ્રી દેખરભાઈએ ૧૮-૧-’૩૯ના રોજ સરદારને તારથી જણાવ્યું કે,

“માણેકલાલભાઈનો જવાબ અચોક્કસ છે અને કુશંકા ઉપજાવવાનો છે. રાજ્ય મુસલમાનોનો વિરોધ દેખાડવાની ખટખટ કરે છે. તેઓની માટિગે થાય છે. અહીં સ્થિતિ બહુ ગંભીર છે.”

એટલે સરદારે તા. ૧૯મીએ રા. સા. માણેકલાલને નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો :

“શ્રી જ્ઞાનપુત્રા મારફત મેં મોકલેલા કાગળનો તમારા તરફથી ઉત્તરનો જવાબ નથી તેથી કિલગીર છું. તેમાં જણાવેલી શરતોનું તા. ૨૨મી સવારે ૧૦ વાગ્યા પહેલાં પાલન કરવામાં નહીં આવે તો મારે નાછૂટકે તેમાં જે કાગળિયાંનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે પ્રગટ કરવાં પડશે અને રાજકોટના લોકોને હાલ શરૂ કરવાની સલાહ આપવી પડશે.”

એટલે ૨૧. સા. માણેકલાલે તા. ૨૦-૧-’૩૯ના રોજ તારથી જવાબ આપ્યો કે કમિટીના સભ્યોના નામોમાં થોડા ફેરફાર કરી અમે બહાર કરીએ છીએ. તે અનુસાર તા. ૨૧-૧-’૩૯ના રોજ દરખાસ્તી બહારનામું પ્રગટ થયું. તે અક્ષરશ નીચે આપ્યું છે :

“તા. ૨૬-૧૨-’૩૯ના બહેરનામામાં જણાવ્યા મુજબ રાજ્યના કારોબારમાં અમારી પ્રબળ વિરોધ રીતે સંબોધિત કરવાના હેતુથી, યોગ્ય તપાસ કરી મુદ્દાસની યોજનાની બંધામણનો વિષય અમારા તરફ રજૂ કરવા, રાજ્યના બધા અગત્યના વિભાગોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવવાની, નીચે લખ્યા સાત શરતોની કમિટી, જેમણે ૨૦૮૯ના ત્રણ ઓફિસરો જેઓનાં નામ. હવે પછી બહાર પાડવામાં આવશે, તેઓની સાથે રહી કામ કરવાની નિમજ્જક કરવામાં આવે છે:

૧. મિ. પોપટલાલ પુરુષોત્તમ અનડા

પ્રેસિડેન્ટ,
પ્રબંધ પ્રતિનિધિ સભા

૨. ભડેલ જીવણસિંહજી ધીરુભા

૩. રોક દાદા હાજી વલીમહમદ

૪. મિ. પોપટલાલ ધનજીભાઈ માત્રવિયા

૫. મિ. મોહનલાલ એમ. ટાંક

પ્રેસિડેન્ટ,
યુનિસિપલ કોર્પોરેશન

૬. ડૉ. ડી. જી. ગજ્જર

૭. રોક હાતુભાઈ અબ્દુલઅલી

કમિટી તેમનો રિપોર્ટ સંપૂર્ણ અને ખારીક તપાસ કરી રત્ન કરશે એમ આશા રાખવામાં આવે છે.

તા. ૨૨-૧-૧૯૩૬

ધર્મેન્દ્રસિંહ
ઠાકોરસાહેબ સ્વ. રાજકોટ

ઉપરનું જાહેરનામું જહાર પડ્યું એટલે રાજકોટનું સમાધાન ભાંગી પડવાથી, રાજકોટની પ્રજાને સત્યાગ્રહની લડત ફરી શરૂ કરવાની હાકલ કરતાં સરદારે ૨૫-૧-'૩૬ના રોજ નીચેનું જાણીતું નિવેદન જહાર પાડ્યું:

“રાજકોટ સત્યાગ્રહની લડતની સુખક પૂર્ણાંકુતિ થઈ લાગતી હતી. પણ ધણી જ દિલગીરીપૂર્વક તેની ફરી શરૂઆત કરવાની હાકલ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. એ વાતનું મને જીકું દુઃખ છે. છતાં રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર તેમ જ રાજકોટની પ્રજાના સ્વમાનની રક્ષાને ખાતર હડત ફરી શરૂ કરવાનો ધર્મ થઈ પડ્યો છે.

“પ્રજાને રમરણ હરી કે રાજકોટ રાજ્યના એજેન્ડામાં તા. ૨૧-૧૨-'૩૬ના રોજ જાહેર થયેલું સમાધાન (અમારું અપાર્થ ગયું છે) તા. ૨૫મીની સાંજે તથા રાતના લગભગ આઠ કલાક સુધી રાજકોટ ઠાકોરસાહેબ અને સર પેટ્રિક કેટલ, શ્રી માણિકલાલ પટેલ તથા શ્રી જોબનપુત્રા જોડે ચાલેલી અને રાતના પોણાએ વાગ્યે પૂરી થયેલી વાટાઘાટને પરિણામે થયું હતું.

“આની યાદ સમજું જરૂરનું છે કે, રાજકોટના સમાધાનની વાટાઘાટ કરવા હું ઠાકોરસાહેબના આમત્રણથી ગયો હતો. સમાધાન પછી થોડા દિવસમાં સર પેટ્રિક કેટલ પોતાના હોદ્દા ઉપરથી નિવૃત્ત થયા.

“મારે એકપૂર્વક જણાવવું પડે છે કે, જેમણે ઠાકોરસાહેબનું લાજ ખાધું છે એમણે જ એમની બારે કુસેવા કરી છે. આવા સલાહકારોમાં દરબાર વીરાવાળા સૌથી નષાવટ નીવડયા છે. તેમજે રાજ્યને પાકમાલ ક્યું છે, અને બયાનક ગેરવહીવટથી રાજ્યની તિજોરી તળિયાગટક કરી છે. ઠાકોરસાહેબ ઉપર તેમજે એવું કામગ્ય ક્યું છે કે, તેમણે તેઓ હજી તેમણે કેને છરી રાકે નહીં. સર પેટ્રિક કેટલને દરબાર વીરાવાળાએ જ આરંધા દતા. પણ વીરાવાળા જ

રાજ્યના રાહુ છે એમ જણતાં સર પેટ્રિકે આવતાંવેત એજન્સીની મદદથી એમને રાજ્યમાથી હટાવાર કર્યાં. આ પછી દરબાર વીરાવાળા આવા દીવાનને સામે તેમ ન હતું. છતાં પોને રાજ્યકર્તા કોમના છે એ ગુમાન રાખીને સર પેટ્રિક ન આટયા હોત,તો તેમને કદાચ રાજકોટ છોડવા વખત ન આવત.

“દરબાર વીરાવાળાને દેશવટો મળ્યા છતાં બગસરા બેઠાં એણે રાજખટપટ આણુ રાખી. તેમના દીકરા બોજવાળા અને ભવોજ વાલેરાવાળા તો હજુ રાજકોટ કાકોરસાહેબ પાસે જ છે. પોને સમાધાન નહીં અટકાવી શકે એમ લાગતા જ દરબાર વીરાવાળાએ મિત્રનો સ્વામ ધારણુ કર્યો અને સમાધાનમાં મદદગાર બનવાનો દેખાવ કર્યો. સર પેટ્રિક રાજકોટ છોડવાની તૈયારીમા હતા તેવામાં દરબાર વીરાવાળા રાજકોટમાં પહોચ્યા અને પોતાના કારસ્તાન શરૂ કર્યાં, જે હજુયે આણુ જ છે.

“સમાધાનની શરનો પ્રમાણે નીમવાની કમિટી મુજબ સાત સભ્યોનાં નામો લાડનના સચાલકો નેડે મસલતો કરી પત્ર દ્વં કરતા અને સુચવતાં મને થોડા દિવસ વીત્યા. તા. ૪-૧-૩૬ના રોજ મે સાત નામો મોકલી આપ્યાં.

“આ પછી અમિતિ નિમાયાની જાહેરાત વગર વિશ્વએ ધવી નેઈતી હતી. પણ દિવસો વીત્યા, છતાં કશું થયુ નહીં. દરમ્યાન તા. ૨૮મી ડિસેમ્બરે રેસિડેન્ટ તથા કાકોરસાહેબ અને તેમની કાઉન્સિલ વચ્ચે મત્રણા થઈ. આ મત્રણાની તે વેળાએ હાજર રહેલા એક જણે લીધેલી સત્તાવાર નોંધ મારી પાસે છે. (અગાઉ અપાઈ ચૂકી છે.)

“આ પ્રસંગે રેસિડેન્ટ કોમેસ તથા મારે વિષે કાટેલા હુદગારો વાંચવા લાયક છે. યથેલા સમાધાન વિષે તેમ જ કોમેસ તથા મારે વિષે પોતાનો અલ્પગમે વાતચીત દરમ્યાન રેસિડેન્ટ છુપાવી શક્યા નથી.

“એમ જણાય છે કે કાકોરસાહેમે પોતાની પ્રબને આપેલી યોજાધરીનો ભંગ કરવામા રેસિડેન્ટ તથા દરબાર વીરાવાળા જ જવામતાર છે વળી, હાલમાં રાજ્ય તરફથી કાકોરમા આવેલુ જાહેરનામું પણ સમાધાનની રૂએ અગાઉ કાકોરમા આવેલા જાહેરનામા નેડે સરખાવી નેવા નેવુ છે. આ બીજી વારના જાહેરનામામા મે સુચવેલા સાત નામોમાથી ચાર બાતલ કરવામા આવ્યાં છે. સમિતિના કાર્યક્રમને પણ તે રહ કરે છે અને મોઢમ છે, જ્યારે અગાઉના જાહેરનામાની બાબા અસન્નિવ અને ચોક્કસ હતી અગાઉના જાહેરનામામા એમ કહેવામા આવ્યુ હતુ કે સમિતિનો રિપોર્ટ તા. ૩૧મી નવંબરની પહેલા બહાર પડશે અને કાકોરસાહેબ તરફથી તેનો અમલ થશે જ્યારે હાલના જાહેરનામામા સમિતિનો રિપોર્ટ બહાર પાડવાની બાગમમા કરી મુક્ત કરાવવામા આવી નથી.

“આ ઉપરા જાહેરનામા અગાઉ રા. સા માણેકલાલ પટેલ તરફથી મને એક કાગળ મળેલો. નોંધ લેવા નેમ બીના એ છે કે, આ કાગળમા મારાં સુચવેલા સાત નામોમાથી ચાર કમૂલ રાખવામા આવ્યાં છે. જ્યારે ઉપલા જાહેરનામામા એ ચારમાથી પણ એક નામ વળી પાપુ કમી કરવામા આવ્યુ છે, અને ત્રણ જ બાકી રવા છે.

૧. મિ. પોપટલાલ પુરુષોત્તમ અનડા

પ્રેસિડેન્ટ,

પ્રભ પ્રતિનિધિ સભા

૨. ભડેલ જીવણસિંહજી ધીરુબા

૩. રોક દાદા હાજી વલીમદમદ

૪. મિ. પોપલાલ ધનજીભાઈ માલવિયા

૫. મિ. મોહનલાલ એમ. રાક

પ્રેસિડેન્ટ,

મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન

૬. ડૉ. ડી. જી. ગળ્ગર

૭. રોક હાતુભાઈ અબદુલઅલી

કમિગી તેમનો રિપોર્ટ સંપૂર્ણ અને ખારીક તપાસ કરી રહ્યું કરશે એમ આશા રાખવામાં આવે છે.

તા. ૨૧-૧-૧૯૩૯

ધર્મેન્દ્રસિંહ

હાકોરસાહેબ સ્વ. રાજકોટ”

ઉપરનું ભહેંગનામું બહાર પડ્યું એટલે રાજકોટનું સમાધાન ભાંગી પડવાથી, રાજકોટની પ્રજાને સત્યાગ્રહની લડત કરી શકે કરવાની હાકલ કરતાં સરદારે ૨૫-૧-૩૯ના રોજ નીચેનું જાપાંત્રેનું નિવેદન બહાર પાડ્યું:

“રાજકોટ સત્યાગ્રહની લડતની મુખ્ય પૂર્ણહતિ થઈ લાગતી હતી. પણ ધણી જ દિલગીરીપૂર્વક તેની દુર્ગ શરૂઆત કરવાની હાકલ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. એ વાતનું મને ભૂલું દુ:ખ છે છતાં રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર તેમ જ રાજકોટની પ્રજાના અમાનની રક્ષાને ખાતર લડત કરી શકે કરવાનો ધર્મ થઈ પડ્યો છે.

“પ્રજાને સમરણ કરી કે રાજકોટ રાજ્યના ગેઝેટમાં તા. ૨૧-૧-૩૯ના રોજ ભદેર ધર્મેનું સમાધાન (અગાઉ અપાર્થ ગયું છે) તા. ૨૫મીની સાંજે તથા રાતના લગભગ આઠ કલાક સુધી રાજકોટ હાકોરસાહેબ અને સર પેટ્રિક કેડવે, શ્રી માત્રેકલાલ પટેલ તથા શ્રી જ્યેષ્ઠપુત્રા જીએ આગેલી અને રાતના પોલીસે વાગ્યે પૂરી થયેલી વાદાસરને પગલાંને ચર્ચા કરી.

“અહીં સાફ સંખ્યુ જરૂરનું છે કે, રાજકોટના સમાધાનની વાદાપાટ કરવા હું હાકોરસાહેબના આમત્રણથી ગયા છતાં, સમાધાન પછી થોડા દિવસમાં સર પેટ્રિક કેડવે પોતાના હોદ્દા ઉપરથી નિવૃત્ત થયા.

“મારે ખેદપૂર્વક જણાવવું પડે છે કે, જ્યેષ્ઠે હાકોરસાહેબનું લખ્યું ખાખું એમણે જ એમની બારે કુસેવા કરી છે. આવા સલાહકારોમાં દરબાર વીરાવાળા સૌથી નખાવટ નીવડયા છે. તેમને રાજ્યને પાયમાલ કહ્યું છે, અને બચાવક ગેરવલીવટથી રાજ્યની તિબેરી તબિયાતનું દરો છે. હાકોરસાહેબ ઉપર તેમને એવું કામલું કહ્યું છે કે, તેમણે તેઓ હજી તો પાપ્ય કમે છટી રાકે નહીં. સર પેટ્રિક કેડવેને દરબાર વીરાવાળાને જ આપવા હવા. પણ વીરાવાળા જ

રાજ્યના રાહુ છે એમ બહુતા સર પેટ્રિકે આવતાવેત એજન્સીની મદદથી એમને રાજ્યમાથી હટપાર ધ્યા આ પછી દરબાર વીરાવાળા આવા દીવાનને સામે તેમ ન હતુ છતાં પેને રાજ્યકર્તા કેમના છે એ ગુમાન રાખીને સર પેટ્રિકે ન આ યા હોત,તો તેમને કદાચ રાજકોપ છોડવા વખત ન આવત

“દરબાર વીરાવાળાને દેશવટો મળ્યા છતાં બગસરા એક એણે રાજખટપટ ચાલુ રાખી તેમના દીકરા ભોજવાળા અને બત્રીબ વાલેરાનાગા તો હજુ રાજકોટ કાકોરસાહેબ પાસે જ છે પાને સમાધાન નહીં અપાતી રાકે એમ લાગતા જ દરબાર વીરાવાળાએ મિત્રનો સ્વાગ ધારણા ધ્યા અને સમાધાનમા મદદગાર બનવાનો દેખાવ કર્યો ત્રર પેટ્રિકે રાજકોટ છો વાની તૈયારીમા હતા તેવામા દરબાર વીરાવાળા રાજકોટમા પહોંચ્યા અને પોતાના કારસ્તાન શરૂ કર્યા, જે હજુયે ચાલુ જ છે

‘ સમાધાનની શરતો પ્રમાણે નીગવાની કમિટી મુજબ સાત સભ્યોના નામો લડતના ત્રચાલકો ભેડે મસનો કરી પમદ કરતા અને સૂચવતા મને થોડા દિવસ વીત્યા તા ૪-૧-૩૩ ના રોજ એ સાત નામો મોઢી આપ્યા

‘ આ પછી સમિતિ નિમાયાની બહેરાત વગર વિનબે થતી બેઠતી હતી પણ દિવસો વીત્યા છતાં કશું થયું નહીં દરમ્યાન તા ૨૮મી ડિસેમ્બરે રેસિડેન્ટ તથા કાકોરસાહેબ અને તેમની કાઉન્સિલ વચ્ચે મત્રણા થઈ આ મત્રણાની તે વેગએ હાજર રહેલા એક જણે લીખેલી સત્તાવાર નોંધ મારી પાસે છે (અગાઉ અપાર્થ ચૂકી છે)

‘ આ પ્રસંગે રેસિડેન્ટે કોમિસ તથા મારે વિષે કાઢેલા ઉદગારો વાચવા લાયક છે થરેના સમાધાન વિષે તેમ જ કોમિસ તથા મારે વિષે પોતાનો અણગમો વાનચીત દરમ્યાન રેસિડેન્ટ છુપાવી રાક્યા નથી

‘ એમ જણાય છે કે કાકોરસાહેબે પોતાની પ્રબને આપેલી જોબાધરીનો બગ કરવામા રેસિડેન્ટ તથા દરબાર વીરાવાળા જ જવાબદાર બની હાલમા રાજ્ય તરફથી કાઢવામા આવેલુ બહેરનામુ પડ સમાધાનની રૂબે અગાઉ કાઢવામા આવેલા બહેરનામા ભેડે સરખાવી લેવા જેવુ છે આ બીજી વારના બહેરનામામા મે સૂચવેના સાત નામોમાથી ચાર બાતત કરવામા આવ્યા છે સમિતિના કાર્યક્રમને પણ તે રદ કરે છે અને મોડમ છે જ્યારે અગાઉના બહેરનામાની ભાષા અસ દિવ અને ચોક્કસ હતી અગાઉના બહેરનામામા એમ કહેવામા આવ્યુ હતુ કે સમિતિનો રિપોર્ટ તા ૩૧મી બન્યુઆરી પહેલા બહાર પડશે અને કાકોરસાહેબ તરફથી તેનો અમન થશે જ્યારે હાલના બહેરનામામા સમિતિનો રિપોર્ટ બહાર પાડવાની બાબતમા કશી મુદત કરાવવામા આવી નથી

‘ આ છેલા બહેરનામા અગાઉ ત્ર સા માત્રેકતાન પટેલ તરફથી મને એક કાગળ મળેતો નોંધ લેવા ભ્રમ બીના એ છે કે આ મગળમા મારા સૂચવેના સાત નામોમાથી ચાર કમલ રાખવામા આ યા છે જ્યારે છે લા બહેરનામામા એ ચારમાથી પચ એક નામ વળી પાધુ કમી કરવામા આવ્યુ છે, અને ત્રણ જ બાકી રહ્યા છે

“દરબાર વીરાવાળાના કાકોરસાહેબ ઉપરના પ્રભાવ વિષે અને એમની ખટપટો વિષે મેં એટલું બધું સાંભળ્યું હતું કે શ્રી માલોકલાલ પટેલના જવાબમાં મારે લખવું પડ્યું હતું કે દરબાર વીરાવાળા કોઈ વાતે કમિટી ઉપર ન જ નિર્માઈ શકે. મારે ક્યાંયે બહાનુંબાકોડું રહેવા નેહું નહોતું.

“પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કરેલા સમાધાનના સમ્યક તરફથી થયેલા આ બંગા પછી રાજકોટ સમ્યક્ની પ્રબળને માટે એક જ માર્ગ ખુલ્યો રહે છે, — સ્વેચ્છાપૂર્વકના કષ્ટસહન અને આત્મબલિદાનનો માર્ગ ફરી એક વાર મહાસુ કરીને પોતાની આગ્રહી સ્થાપિત કરવાનો અને રાજકોટ સમ્યક્ને તથા કાકોરસાહેબને પૂરી પાયમારીમાંથી ઉગારી લેવાનો. આ કથને માર્ગે ફરી યગજાં માઠવા હું પ્રબળને હાકલ કરું છું. આકરામાં આકરી અગ્નિપરીક્ષાની આગ્રહી કરવી અને તેને સાડુ તૈયારી રાખવી એ ઉદાપણનો માર્ગ છે. પ્રબળને વધુમાં વધુ રબલવાને સાડુ ત્રાસ વર્તાવવામાં અને કાઠિયાવાડમાં અભાગી નથી એવી સારીરિક જુલમની જૂઠામાં બૂંટી રીનો અખત્યાર કરવામાં છેવટની હદ સુધીના પ્રયત્નો કરવામાં આવશે. એ જ પ્રમાણે અંદરઅંદરના કોમી અને બીલ કલિયા બાબ કરાવવાની કોમીઓ ધરો. તાલેતરમા સુમલમાનખાઈએને ઉરફરીને તેમની આરકૃત બનાવટી કોમી આંદોલન બિલુ કરવાના ને પ્રયત્નો યથા છે તે આપણે માટે દાખલારૂપ છે. આપણે આપણી વર્તણૂકથી દેખાડી આપણું રહુ છે કે, પ્રબળીય અકુરા હેઠળ સ્થાયી સમ્યક્તંત્ર સ્થપાય તેમાં બીલ સૌ કોઈના નેટલો જ સુસલમાનેનો લાભ સમાયેલો છે.

“અધીર હારમાર અને લાંચડુસવતખોરીથી રાજકોટની તિલોરીનું તલિયું આબુ છે. આપણના ઝડા ને આલવાના જ હરો તો આપણી હડત લખારો. પણ ને તમામ આમ પ્રબળ સમજી નલ્ય, સંગઠિત થાય, મને તેડયાં અને લાગે સમય દુઝીએ ખમવાની તાકાત દેખાડી આપે, અને માલમતાની તુકસાની છતાં અહિસક અસહકાર વ્યક્તિએ જવાની શક્તિ બતાવે, તો તે કદી હારવાની નથી.

“વિદ્યાર્થીઓ કાપદાના સવિનય બંગમા અને હડતાલોમાં કોઈ વાતે ન બળે. ને તેમનામાં શ્રદ્ધા હોય તો તેઓ રચનાત્મક કામ ઉપાડી લે. તેઓ ઘેર ઘેર ફરીને જુલમમાં સખડાયેલાઓને સહત આપવાનાં કામો કરે. હડત આલની જયે તેમ તેમ પ્રબળને અનિવાર્યપણે અનેક કષ્ટો વેડવાનાં આવશે.

“મન, વાચા અને કમથી અહિસા ભગવવાની છે. સાથીઓ નેડે તેટલી જ વિદોષીઓ અને તરશય નેડે, નેલોમાં તેમ જ બદ્દાર, બંદે જ ભગવવાની છે. આપણુ અહિસાપાલન એ આપણા વિજયની પરાશીરશી હરો.

“આપણી શ્રદ્ધા એવી સોવી નેઈએ કે આપણી અહિસા આને પ્રબળથી વિમુખ થઈ ખેડેલા કાકોરસાહેબને પ્રબળ સાચું નેવા પ્રિયાં વિના નહીં રહે. આને તો રાજ નામમા જ રાજ છે. જુવાન રાજ પ્રબળ નેડે પવિત્ર પ્રતિજ્ઞાથી બંધાય અને પછી ફરી જઈને વચનમંત્ર કરે એ વાત નાના મોટા દરેક પ્રબળને ખટકવી નેઈએ.

“દરબાર વીરાવાળાને માટે દેખીની રીને મેં કહી વાતો કહી છે. સત્ય પની વાર કહું અને તીજું દોષ છે. એમને વિષે ને વાવની મને ગળા સુધી

ખાતરી ન થઈ હોય એવી એકે વાત મે કહી નથી. એની ઉપાદી પૂરાઈએ છતાં આપણે એને પ્રેમની નજરથી જોઈએ. એવો પ્રેમ એનો પોતાનો અને એના પ્રભાવ તેમ જ દોરવણી હેઠળ ચાલનારા ખીલ્લોનો અતે હૃદયપલટો કરશે એવી આગા છે.

“ રાજકોટની પ્રબલો કાર્યક્રમ અને નીતિ ઘડવામાં મારી દરમ્યાનગીરી અને કોંગ્રેસનો પ્રભાવ રેસિડેન્ટને અળખામણ લાગે છે એ વાતનો મને ખેદ થાય છે. રાજસ્થાની પ્રબલો તો હમેશા કોંગ્રેસથી દોરવાતી આવી છે. તેઓ કોંગ્રેસની આણુ માને છે. આર બના કાળમાં તો ખુદ રાજ્યો પણ કોંગ્રેસને ટેકા શોધતા. કોંગ્રેસે દેશી રાજ્યોના પ્રક્રોમાં સીધા લાગ ન લેવાની નીતિ એટલા સાડુ અખત્યાર કરી હતી કે તેને પોતાની શક્તિની મર્યાદાનું બાન હતું, પણ જ્યારે દેશી રાજ્યોની પ્રબલને પોતાની શક્તિનું બાન થયું છે અને કષ્ટો સહન કરવાની તેમની તૈયારી છે, ત્યારે કોંગ્રેસ પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં પ્રબલને વધુમાં વધુ સાથ આપવામાં જો પાછી પાની કરે તો તે પોતાના સિદ્ધાંતને ઝિવકા નીવડી ગણાય.

“ મારે પોતાને વિધે તો એટલું જ કહું કે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિવર્તનો હું પ્રમુખ છું, અને તેથી કાઠિયાવાડની પ્રબલ પ્રત્યે તેમ જ રાજ્યો પ્રત્યે પણ પરિવર્તનો પ્રમુખ તરીકે મારી એકસ ફરજ રહેતી છે. આ સ્થિતિમાં તેમના તરફથી સાદ આંચે ત્યારે મારાથી મદદનો હંકાર કરી શકાય નહીં. રાજકોટની ખાબતમાં પ્રથમ લોકો તરફથી અને પાછળથી રાજ્ય તરફથી મદદને સાડુ મારી પાસે માગાતી આવી, અને મારો કાવો છે કે તે મે વગર સકોચે આપી છે. આમાં રેસિડેન્ટને કે સામ્રાજ્ય સત્તાને બેકળી બેકવા જેવું શું છે, તે મારા સમજવામાં નથી આવતું દેશી રાજ્યોના સનાલનો કૃતિ આણુવામાં અનાયાસે નિમિત્તરૂપ બનવાનો રાજકોટને મોકો મળે છે. એ રાજકોટનું અહોભાગ્ય છે.

“ હાલ તુરતને સાડુ સત્યાગ્રહની લડતમાં મારા કાઠિયાવાડી પ્રબલ જ બાગ લે એવી મર્યાદા નુકવામાં આવી છે. કાઠિયાવાડી પ્રબલ વહેવારમાં એકખીલ્લો નેડે એની રીતે સ કળાયેલી છે કે કોઈ પણ કાઠિયાવાડીને એકખીલ્લોના સુખદુખમાં બાગ લેતા નૈતિક દૃષ્ટિએ અટકાવી શકાય નહીં.”

આ નિવેદનની સાથે રેસિડેન્ટને ત્યાં થયેલી મંત્રણાની યાદી, દરખાસ્ત પીરાવાળાને કેની રીતે હુદપાર કરવામાં આવેલા તે વિષેના રેસિડેન્ટના તથા પોલિટિકલ એજન્ટના પત્રો, સર પોલ્ટિક કોલને રજા આપવાની ખાબતમાં કાઠોરસાહેબ તથા રેસિડેન્ટની વચ્ચેનો પત્રવ્યવહાર વગેરે સરખારે બહાર પાડ્યું.

સરખારના નિવેદનનો જવાબ તા ૨૬-૧-૩૯ ના રોજ કાઠોરસાહેબની સહીથી નીચેના જોડકાં ઓર્ડિનન્સો બહાર પાડીને આપવામાં આવ્યો. તેની લાખા છે તે જ રાખી છે.

૧. અમારા જણવામાં આવેલ છે કે રાજકોટ રજીની હાલમાં રહેનાર તેમ જ બહારના કેટલાક અગ્રણ્યોને રાજકોટના રાજ્યકર્તા અને તેના

અમદાદરો સાથે બેદિની બેવફાદરી તિરસ્કાર અને ધૂલ્લાની લાગણી ઉરકેરવાના હેતુથી ચળવળ શરૂ કરવા ઠરાવો સાથે છે અને એમ માન્ય પડે છે કે આવા પ્રકારની ચળવળ રાજકોટના લોકોની શાંતિ સ્વસ્થતા અને કાયદેસર ધધાને અડચણકર્તા થઈ પડે તેમ છે એટલું જ નહીં પણ ચળવળખોરોના ધ્યેય અને હેતુ ગભ્યઅમન બધ ધાગ દેવા અને કેટલીક ગેરકાયદેસર ચળવળથી રાજ્યકારોબાર ચાની ન શકે તેવો હોઈને ધ્યાદા અને વ્યવસ્થાના સરક્ષણ અને સર્વ રાજ્યની મનમની ખાનર નીચે પ્રમાણે હુકમને અમલ કરવા અમેને જરૂરિયાત લાગી છે

૧ હરકોઈ શખસ મીચે જણાવ્યા મુજબ કૃત્યો કરશે તેને ધેગ ૧મા જણાવ્યા પ્રમાણે ચળવળમા લાગ લેવા અવવા તેમા મદદગારી ધ્યાતુ ગણવામા આવશે

- (અ) ખર્ચ પૂરું પાડશે અથવા નાણાની અગર ખીલ સાધનેથી મદદ કરશે
- (બ) ચળવળ બંધી કરવા અગર તેને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી ખાનગી કે જાહેર કોન્ફરન્સ કે મીટિંગમા હાજરી આપશે
- (ક) કોઈ પણ શખસના કાયદેસર ધધામા કે તેની કૃત્ય બંધનવામા જે કોઈ અટકાચત કે અડચણ કરશે તે

૩ આ હુકમના પ્રેવિઝન નીચે ગુનો કરનાર હરકોઈ શખસ ને વરસની ગમે તે પ્રકારની સજા અને ૩૧ બે હબર મુધીના દડને પાત્ર થશે

૪ બધી મિનકત એમ કે ટ્રકસ મોટરકાર્સ અથવા ખીલ પ્રકારના વાહનો તેમ જ ફડસ ફલ્સ અને બટિચ પ્રિસિસ ડાપરા ટર્સ, લાઈડ સ્પીકર્સ અને એવી હરેક પ્રકારની મિનકત જે કાકન્સિને માનવા કારણ જણાય કે તેની મિનકત ચળવળ આગળ વધારવાના કે ચાહુ રાખવાના ઉપયોગમા વાપરવામા આની છે કે વાપરવાનો ઠરાવો છે તે તમામ મિનકત કાકન્સિના હુકમથી જખત કરી ખાવસા કરવામા આવશે

ખીલ ઓર્ડિનન્સથી રાજ્યની હદમા નીનેના ધાપાઓને આવતા બધ કરવામા આવ્યા

૧ જન્મભૂમિ, ૨ સદેશ ૩ નવમોરાષ્ટ્ર ૪ કુનખામ ૫ ગુજરાત સમાચાર ૬ રાજસ્થાન ૭ મુખર્ષ સમાચાર, ૮ જ્ય મોરાષ્ટ્ર

ઓર્ડિનન્સો બહાર પાડવાની સાથે ગજકોટમાથી શ્રી મેગખાઈ, વજુખાઈ શુકન વગેરે આગેતાોની સામગી ધપકક કરવામા આની રહેરમા ધોડેમતાર અને દધિવારમધ પેનીસ ફેરવામા આની અને નામે નાકે ગોાવી દેવામા આવી લોકો અફર અર તાતો કરવા લાગ્યા આ વખતને ૨૦ જુલો લાગે કે ' આ પોલીસ ઓ ધોડેમતારો તો એજન્સીના દેખાય છે " " દોષ જ ને આ રખને તો ઠીરાતો જો ગિમ્મા બેડ

સંધ્યા છે.” શહેરમાં સંપૂર્ણ દુસ્તાળ હતી. હટાણું કરવા આવેલા ગામડાના ખેડૂતો ઘોડેસવારોને જોઈને વાતો કરવા લાગ્યા : “ આ વીરાવાળો વેર લેવા આવ્યો છે. રાજ્યમાં વસ્તીની લાગણી નહીં ત્યારે ને? નહીં તર ખોલ્યું ફરે? એક ધરધણી બોલ્યું ફરતો નથી તો આમ રાજ્ય ઊડીને વસ્તીને આપેલા કોલની ના પાડે તો પછી ધરતી રસાતાળ જ નવ ને? ”

સલાખંધી હોવા છતાં રાજકોટના આઝાદ્યોદ્ધમાં રાજ સાંજે જાહેર-સભા થતી. આગેવાનને પકડી લેવામાં આવતા અને સલાના ખાંજ લોકો ઉપર લાકીઆઈ કરવામાં આવતો. સ્વયંમેવકોને ખટારમાં ભરી દૂરના અન્નદા સ્થળે લઈ જવામાં આવતા, અને એક પછી એકને ઉતારી આર-પાંચ પોલીસ તેના ઉપર તૂટી પડતા અને મડદાપાટુને ઠાઠો માર મારીને પછી કાંટાકાખરામાં તેને ફેંકી આવના કોઈ કોઈ વાર તો કાંટામાં તેને દસડના અથવા અન્નાવતા. કેટલાકને નાગા કરી છોડી મૂકતા. કેવળ રાજકોટમાં જ નહીં પણ ગામડે ગામડે જ્યાં સ્વયંમેવકો નવ ત્યાં ફોજદાર પોલીસને લઈ મોટરમાં પહોંચી જતો અને આ જ પ્રકાર અજમાવતો. કેટલાક ખડન સ્વયંમેવકો તો ફરી ફરીને હાયમાં આવના અને પોલીસ તેમને માર મારીને પણ થાકતા.

કેંદ્રના ગયા પછી અવેશ દીવાન તરીકે કામ કરતા રા. સા. માણેક-લાલ પટેલ સંધિભંગ થના અગમચેતી વાપરી રાજનામુ આપી ખસી ગયા. શ્રી જયંતીલાલ જ્ઞેખનપુત્રા પણ પેન્શન લઈને ઘેર બેસી ગયા. પછી એન્જનીના મદદનીશ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ખા. સા. ફતેહમહમદખાનને કાઉન્સિલના પહેલા સભ્ય બનાવવામાં આવ્યા. ખાંજ સભ્ય દરબાર વીરાવાળાના ભત્રીજા કુમાર વાલેરાવાળા નિમાયા. એ બે અને દરબાર વીરાવાળાની ત્રિપુટીએ જીલમનુ અધુ તંત્ર હાયમાં લીધું અને આખા રાજમાં કાળો કેર વર્તાવવા માડ્યો.

સ્વયંમેવકોને જગલમાં લઈ જઈ સખત માર મારવામાં આવતો અને કાંટામાં દસડવામાં આવતા. એ સમાચાર બહાર આવતાં કસ્તૂરખાને થયું કે રાજકોટ તો આપણું ઘર કહેવાય ત્યાંનાં સ્ત્રીપુરુષો આટલું દુ ખ વેડી રહ્યાં હોય ત્યાં મારાથી કેમ બેમી રહેવાય? તેમણે પોતાની ઇન્છા ગાંધીજીને જણાવી. ગાંધીજીએ કહ્યું કે રાજકોટ જતું હોય તો વસ્ત્રભભાઈની રમ્મ જોઈએ. એટલે કસ્તૂરખાએ સરદારને વાત કરી. સરદારે પહેલાં તો ના પાડી ને કહ્યું કે આપની અવસ્થા યઈ, વળી તખિયત સારી નથી, એટલે તમારે જવાની જરૂર નથી. પણ કસ્તૂરખાએ બહુ આગ્રહ કર્યો એટલે સરદારે કહ્યું કે તો પછી મણિબહેનને સાથે લઈ જાઓ. આમ જને તૈયાર થયાં.

તા ૩૭ ફેબ્રુઆરીએ બા અને મલ્લિમહેન રાજકોટ પહોચ્યા સ્ટેશન ઉપર વાલેરાવાગા હાજર હતા તેમણે મ્હનમા અને મલ્લિમહેનના હાથમા નોટિસનો કાગળ મૂક્યો તેમા લખ્યુ હતુ

રાજ્યની હદમા તમારા દાખલ થવાથી અશાંતિ થવાનો ભય રહે છે માટે જે માસ સુધી તમારે રાજકો ની હદમા દાખલ થવુ નહી

સ્ટેશન એન્જનીની હદમા હતુ ત્યાથી બાનું સરખસ નીમ્હ્યુ પણ એન્જનીની હદ પૂરી થના જ વાલેરાવાગાએ મ્હુ કે હવે આપ આ મોટરમા મેમી જાઓ ' મલ્લિમહેને પૂછ્યુ, " કેમ ? અમને ગિરફતાર કરો છો ? " જવાબમા વાલેરાવાગાએ કહ્યુ ' છ હા " પછી બાને અને મલ્લિમહેનને રાજકોટથી લગભગ મોગ માર્કિન દૂર સસોસરા ગામના દરબારી ઉતારામા લઈ જવામા આ પા એ મ્હેનાય દમારી ઉતારો પણ હતુ તે એક જૂનુ નાનું અવાવડુ મકાન બીતોએ અને હાપર જાળા બાએલા હતા આસપાસ ઉકરડાની ગદ્દી હતી મકાનમા જે ઓરડા અને નાની ઓસરી હતી અને અ ગળ એક નાનું ફગિયુ હતુ શ્રી મલ્લિમહેન ત્યાનુ વચૂન કરતા તા ૫ ૨-૩'ના કાગળમા નમે છે

અમે પરમ દિવસે સાંજે અહી પહોચ્યા અમને ગામના પોલીસ પટેલને સોપી ગયા છે ગામમા કશું શાક મળતુ નથી કરી હવા જોઈએ તો તે તો કયાથી જ મળે ? અમને દરબારી મહેમાન કહે છે એટલે રસો ક્યો આપ્યો છે પણ તે એવો ગદો છે કે એના કપા જોઈને ખાવાનુ થવુ ન બાવે એને પૂડુ રાખતા નથી આન જ પરમ દિવસે સાંજે અને કાન સવારે બને વખતે બાત કાચો રાખેલા કાન સાંજે રો ગો કરાવ્યો તે પણ ત્યાં શાકમા બહી બાઘા જ મળે છે તેનુ રાક જા કાચુ રસોઈ છાણ ઉપર કરવાની હોય છે એટલે ધૂળી થયા કરે છે હુ તો રસોઈમા વેસુ છુ ત્યારથી આખ ગળવા માટે જી મ્હેવાડનો તો પર નથી કાઈ પાવાનુ અને સાફ કરવાનુ કહીએ તો પસાયતા કહે છે કે આ ગામમા પાણીનુ બહુ દુબ છે નાલવાનુ પર િ આરે છે એ નર્ચો રગડો હોય છે એક બાઈ કાને કપા મોઈ લાવી એ તો આપ્યા હતા તેના કરતા વધારે મેના થઈને આવ્યા

કાન રાતના બાને જરાબર ઠીક નથી આવી એમને દસ્તની તમ્લીફ રહે છે જે અટ્ટી વાગુ વેગળ કરવા બીડયા પછી જગતરા થવા લાગી પણ અમરી પાસે અહી શું મળે ? જિત્યારા કાઈ જોવે પણ નહી ન રહેવાનુ ત્યારે પે તે જ બીડીને બાનુ કપડુ કરી મૂકીને સૂઈ ગયા જે પૂછ્યુ એટલે મ્હે પૂઠે બજાતરા બહુ થાય જી મારી પાસે વેસેનિન હતુ તે શોડુ લમ ડડુ મને તો એમ ફિકર થાય છે કે કોઈ વાર જો બાને અહી ચક્રર બક્રર આવરો તો હુ શું કરી ? કોને જાનારીસ ? જિત્યારા પેલીસ પટેલ પ આવીને શું કરશે ? કદાચ ટેલિફોન કરવાની હિમત કરે તોપણ દાકતરને પહોચવા ખાસા જે કયાક

યાવ એવો રસ્તો જાને એની પીડા થતી લાગે છે કે અત્યારે આઠ વાગ્યા છે તોયે દાતણ મ્યાં વગર પડી રહ્યા છે હુમલાજી કાઈ આખ મળી લાગે છે” તા ૭-૨-૩૮ના કાગળમાં લખે છે

નેચા આવનાર બને અમનલરોને મે તો સારી પેડે કહ્યું છે કે તમે બાને અહી વગડામાં લાવીને નાખ્યા છે તેમાં સારે નોખમ પેડી રહ્યા છે હું તમને અગાડીથી ચેતવી દઉં છું ’

દેનદાસભાઈ એક વખત બાને મળના આવ્યા તેમણે ત્યાની દાલતનો રિપોર્ટ બહાર આપ્યો હતો તે ઉપરથી એ દાકતર ગાને તપાસના આવ્યા અને તેમની સારનારમાં એક નર્સને મૂક્યામાં આવી (તા ૮-૨-૩૯) દાકતરે મણિમહેનને મ્હુ કે તમને સ્ટેટ જેનમાં કેદી તરીકે રાખવાના છે અને મારી સાથે તમને લેતા જવાનો મને હુકમ છે

મણિમહેન લખે છે

’ મને કેદી ગણવામાં આવી એને દાખર સાથે ગયા વિના મારે ફટકો નહોતો આર વાગ્યે રાજકોળની રેટલ જેલમાં પહોચી ગાળે મે કાઈ ખાધું નહી બીજે દિવસે સવારે ખાવાનું આવું ત્યારે પણ મે ખાવાની ના પાગ મે કહ્યું કે બાને આવી રીને એકના રાખો ત્યા મુઠ્ઠી હુ ખાવાની નથી કાઈ પણ બીજી બહેન જેને બા એળખતા હોય તેને એમની પાસે રામના નોઈએ-જેલરે મને બહુ સમજવી તેમણે કહ્યું કે કાઉન્સિલના સભા સદોને વાત કરીશુ અને એક જે દિનસમાં બધી વ્યવસ્થા થઈ જશે બીજે દિવસે સવારે જેલરે મને મ્હુ કે તમે નથી ખાતા એ વાત કેનીઓમાં પહોચી ગઈ છે અને તમ અચારે પચાસ માપસને બૂમે મારે ડા પછી ટેબલબાઈને મારી પાસે લાવવામાં આવ્યા તેઓ મા । હતા તેમને મે ખાવાનું મ્હુ પણ એમને ના પાગ તેમણે મ્હુ કે જે પેડીનો મા । છે તેમને હુ ખવ ત્રીસ હુ તો મારા નિશ્ચયમાં મક્કમ રહી રાતે નવ વાગે દાખરે આવીને કાઈ કે આવતી કાને સનારે આઠ વાગે તેનાર થઈ રહેલે તમને બા પાસે હુ લઈ જવાનો છું ત્યાથી તમને બનેને બીજી જગ્યાએ ખસેડવામાં આવશે બીજે દિવસે સનારે આઠ વાગે દાખર સાથે મો રમા મને સખોસરા લઈ જવામાં આવી ત્યાથી બાને અને મને ત્રબાના ગેરુ હાઉસમાં પહોચાડયા આગે વિસે મૂલાબહેન પકડાયા હતા તેમને લઈને વાનેરાવાળા ત્રણેક વાગે ત્રબા આવ્યા

તા ૧૪મીએ સાગે પાચ વાગે કા નિસનના ફર ’ મેગ્ગર ફોલોમદમદખાન કાકોર સાહેબનો લખી જી દયા લઈને આવ્યા તેમાં લખ્યું હતું કે બાપણની તબિયત બહુ ખરાબ છે અહુ અમારા બાપવામાં આવું છે માટે આપ દખ્ખો તો અત્યારે સા । સાતની ટૂનમાં તમને વધા પહોચ્યા વાનું મ્હીએ અમે મસલત કરીને ટેનફોન મરવાનું કરાવું ફોલોમદમદખાનની માથે બા અને હુ પબ્લિક ટેલિફોન ઉપર ગયા વર્ધાના ટેલિફોન ઉપર પ્યારેલાવજી જ મગી ગયા તેમણે કહ્યું કે બાપુજી તો સેનાગ્રામ છે પણ તેમની તબિયત તદ્દન સારી છે આમ અમે ત્રણ જણ ત્રબામાં રહ્યા ત્યા સગા-સારી હતી ’

આ બધા વખત ગજડોટમાં અને ગામડાંમાં લાગુ બહુ જોશમાં આવતી હતી. ધરપકડો અને ત્રામગ્નક મારપીટ છતાં પ્રજાપરિપક્વતા કાર્યક્રમો ચાલુ જ હતા.

હલેન્ડા નામના એક ગામે બહુ મખન લાગીમાર કરવામાં આવેલો. ધણાં માણસો સખન ધાયલ થયાં હતાં. રાજ્ય તરફથી તેમની સાગવારની કંઈ વ્યવસ્થા કરવામાં ન આવી એટલું જ નહીં, પણ રાજકોટથી રેડકોમના દાકતરો અને સાગવાર કનારી ટુકડીઓ ત્યાં જવા નીકળી તેમને હલેન્ડા જતા રોકરામાં આવ્યા તા ૭-૨-'૩૬ના રોજ ભાઈ શ્રી નવજીવ મોદી

પુરતી હાજત ન રોગઈ તેમણે રાત્રે ત્યા જ પેશામ ધ્યા ખીજે દિવસે બધાને સવારે બહાર કાઢ્યા સાજે ભડખા પૂરવાનો સમય થયો ત્યારે સૈનિકોએ ભડખા પુગાની ના પાડી પોનીમો તેમને સોનીઓ અને ગડદાપાટુ મારી ટાગાટોળી ધરી ભડકમા ધકેનવા લાગ્યા પણ એમ પાર ક્યારે આવે ? એણે ચાખીને બધાને ઉપરના ઓરડામાં સૂતાની રજા આપી

ખીજે દિવસે પાત્રીસેડ જણુ નના પડાઈને આવ્યા આવતાવેત એમને ભડ મા પૂરનામાં આવ્યા વળતે દિવસ એમણે પણ ભડખા પુરા વાની ના પાડી એટલે એમને ઉપર જવાની છૂટ મળી પણ નવા આવે તેમને એક દિવસ ભડખો સ્વાદ ચાખવો જ પડતો ભડકમાં ખાવાનું પણ આપવામાં આવતું નહી

આવું તથ્ય ચાર દિવસ ચા યુ એટલે આ ઠેઠીઓમાં જેઓ સગળું અને દંદ હતા તેમણે વિચાર ધર્યો આ રીતનું વર્તન ચલાવી લેવામાં માણ્યમાઈ નથી આપણા સ્વમાન ઉપર આથી ધા પડે છે એટલે આપણે આની સામે થવું જ જોઈએ અદર અદર સનાહમસનત ધરીને જેલના જેની રીતસરની બધી સગવડો ન મળે ત્યા સુધી ઉપવાસ ઉપર જવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો સરધારમાં ઠેઠીઓના ઉપનાસની વાત ગળંગેટ જેલમાં પહોચતા ત્યાના ભાઈઓએ પણ સરધારમાં ઠેઠીઓ તરફનો વર્તાવ સારો ન થાય ત્યા સુધી ખોરાક લેવાનું છે યુ

આ ઉપનાસના સમાચાર ગાંધીજીને મળતા તેમણે રાજકોટ રાજની ડાઉન્સિનના ફર્સ્ટ મેમ્બરને તા ૨૦-૨ ઠંડના રોજ નીચે પ્રમાણે તાર ધર્યો

સાબળવામાં આવ્યું છે > સરધારના ઠેઠીઓ પ્રત્યે ચનાવવામાં આવતા અમાનુરી વતન માટે રાજકોટના સ ચામટી ઠેઠીઓ ઉપવાસ ધરી રહ્યા છે આ બાબત તમે પ્રમાણ પાડશા ?

ફરૂ મેમ્બરે તા ૨૧મીએ આનો જવાબ આપ્યો

આપનો તાર મળ્યો મે જાતે મઈ માન સરધારની મુશામત લીધી ઠેઠીઓ પ્રથેના ખરબ વતાવળી બાબતમાં જરા પણ તથ્ય નથી

એને તા ૨૨મીએ ગાંધીજીએ ખીજે તાર ધર્યો

તાર માટે આચાર ઉપવાસની વાત વિષે તમે મીન રોગો છે મારા ઉપર ત્યાના અ ચાચા વિષે ખીજે લાગે તાર આગરા છે તે ન માનવો મુશ્ય છે માં આ મા રે જ શ્લે છે કે મરે પેને આમાં અપનાવવ પડશે ઠાંધરસ હેમે વચનબ ગ ધે છે તેનું દર્દ તો મને જિ જ તેમાં આ ત્રાસ અને અ ચાચારની વાનોથી હમરો શય છે અને વગુ અસહ બનતી બન્ય છે ઠાંધરસાદેબને અથવા તો ડાઉન્સિનને મૂંઝવણમાં મૂંઝવાની ગદરી યુ ન દખા નથી હુ ઇચ્છુ છુ કે

રાજકોનો મિત્ર હોવાનો દાવો કરનાર આ જુદા ઝોસાની વાત ઉપર તમે ધ્યાન આપશો "

તા ૨૪મીએ કાઉન્સિલના પહેલા અગ્રે ઉપરના તાગને નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો

"સરકારના કેલીએ પ્રત્યે ખરાબ વર્તવાના આરોપોમા રજા પણ તથ્ય નથી આપી વાત તદ્દન બનાવવી જ રાજનો ખોરાક બિગ્તરા વગેરેની સમવડ વગમગ રાજકોની જેવ પ્રમાણે જ ગોડવવામા આવેલી છે ત્યાના ઉપવાસ ઉપર ઠીતરેના મેડીએને એ પ્રમાણે મે લેખી ખબર આપેલી જ તેમ છતા તેઓ ખોળી રીતે ઉપવાસ ચાલુ રાખે છે તમને ખાતરી આપુ છુ કે તેમના પ્રત્યે સાદું વર્તન ચલાવવાને માણસથી સમ્મત હોય તે બધું કરવામા આવે છે દુષ્ક કરીને કરી ચિતા કરસો નહી "

ગાંધીજીએ તા ૨૪મીએ નીચે પ્રમાણે તાર ડ્યો

"મને મગેના બધા દેવાડો બનાવવી જ હોય તો એ મારે માટે અને મારા સાથીઓ માટે બહુ મબીર બીના છે એ એ દેવાડોમા વલ્ફ હોય તો રાજના અમદારો ઉપર એ મબીર ઠીકા રૂપ છે દરમ્યાન ઉપવાસ તો ચાલુ જ છે મારી ચિતા અસલ્ય થતી જ્ય છે એને આવવી ઠારે રાત્રે સાથે એક પરિચારકે દાખર, સેક્રેટરી અને ઇન્-પિરને લઈને હુ રાજકો બાવવા નીકળુ છુ હુ ત્યા સત્યશોધન તરીકે અને સુરેહ કરનાર તરીકે આજ છુ જેવ વહોરવાની મારી ઇચ્છા નથી બધી હાકીલત હુ નજરે જોવા આજ છુ મારા સાથીઓ ને બનાવવી વાતો ઊભી કર્યાના અપરાધી માનુસ પડશે તો તે માટે હુ પૂરત પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ લોકે પ્રત્યે જે વિશ્વાસઘાત થયો છે તે સુધારી લેવાને પણ હુ કાકોરસાહેબને સમજાવીશ કોઈ પણ જાતના દેખાને ન કરવાની હુ લોકોને વિનતી કરુ છુ સરકાર પટેને પણ હુ લખુ છુ કે રાજકોમા મારા પ્રયત્નો ચાલુ રહે ત્યા સુધી રાજકોના લોકોનો તેમ જ બધારથી આવનારાઓનો સત્કારાહ બધ રાત્રે દરમ્યાન કોઈ પણ રીતે કાકોરસાહેબ અને કાઉન્સિલ, મિડીના નામોમા ફેરફાર કરવા પૂરતો અપવાદ રાખી, થરેની સુધિ પૂરેપૂરી અમનમા મુકવા તૈયાર થાય કેગેએને તરત જ ઊંચી મુજામા આવે, કરવામા આવે તા હુ આફ કરવામા આવે અને વસુલ થયેલા ખાજ આપવામા આવે તો આખાવિક રીતે માટે ત્યા આવવાનુ હુ બધ રાખીમ સમજેના નામો વિષે વાઠાવાટ કરવાની પૂરી સત્તા સાથે કોઈ અમદારને અહી મોન્વી રાકો છે સરકાર પોના નામોની બહુમતી રહે એ એક જ ઘરત રહેશે બમવાન કાકોરસાહેબ અને તેના કાઉન્સિલરોને સન્માર્ગે દોરે આનો જવાબ તારીલના વાગ્યી મગવાની હુ આશા રાખુ "

તે જ દિને કાઉન્સિલના રૂઝ મેઝ રે નીચે પ્રમાણે તારથી જવાબ આપ્યો .

"તમે તાર કર્યા પછી તમને ખબર મઠ્ઠ દરો કે, મઠ્ઠ ઠારે રાત્રે ઉપવાસ ઠાગ દેવામા આવ્યા જ નાનાના જસા ઠી વધા મોઠનઠાલ મદદવાળાએ તમને

તાજ કર્યા છે તે ઉપરથી તમારી ખાતરી થઈ દરો કે ઉપવાસને માટે વાજની મરણ ન હવું કાઠેરસાહેબને એમ લાગતું નથી કે તેમના તરફથી કંગો ત્રિશાસ બગ થયો છે તેઓ તો ઈતેભર છે કે પોને નીચેની પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી કમિટી સાત વાતાવરણમાં પોતાનું કામ શરૂ કરી દઈ શકે, જેથી કરીને એ કમિટીની બલામતે ઉપર પૂર્ણ વિચાર ધરીને પોતાને જે સુધારા આપના જરૂરી લાગે તે બને તેમના વહેંચા તેઓ દાખલ કરી શકે કાઠેરસાહેબને ચોક્કસ લાગે છે કે તેઓશ્રીએ જણાવેલા સંબંધોમાં આપ સમજી શકો છો કે આપના અટી આવવાથી કઈ ઉપયોગી હેતુ સરશે નહીં તેઓ આપને ફરી ખાતરી આપવા માગે છે કે કોઈ પણ ભલનો જીવન અગર ત્રાસ વર્તાવવા દેવામાં આવશે નહીં ”

એટલે તો રખીએ ગાંધીજીએ નીચે પ્રમાણે તાર મ્યો

‘ મારી હૃદય દર્શકની આજ્ઞાને તમારા તારમાં કરો જવાબ મળે તો નથી માતિના કાચ માટે આજે ૯ રાજકોટ આવવા નીચ્છુ છું

આ તારનહેતાર ઉપર રિંગો ગીકાટિપ્પણની જરૂર નથી તે જ દિવસે ગાંધીજીએ સરદારને જણાવ્યું કે આ વેદનાનો અત લાવના માટે ઈશ્વરની દોરવણી નીચે માગ પ્રયાસો જ્યાં મુઠી ચાલુ છે ત્યાં સુધી તમે સત્યાગ્રહની લડત ગમે રખાવશો એને તો રખીએ જ સરદાર નીચે પ્રમાણે ગપાગેગુ નિવેદન બહાગ પાડ્યું

‘ માતિ મ્થાપવા માટે રાજકોટ જવાનો પોતાનો દરદો ભલેર કરત ગાંધીજીનું નિવેદન મે વાચ્યું છે ૯ વર્ધામાં હોતો તે દરમ્યાન ૯ તથા ખીલ મિત્રો દેશી રાજ્યોમાં ચાની રહેતી ચગવળની બાગવતમાં તેમના હૃદયની વેદના નિહાળી રહ્યા હતા જ્યારે જ્યારે આવી મનોગ્યથા તેમને થાય છે ત્યારે ત્યારે તેમના આથીએને એકાએક નિપ્પાય જેવું લાગે પણ જે તેમને મન ઈશ્વરી માર્ગદર્શન હોય છે તેને અનુસરીને તેઓ શાંતિ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે એ વસ્તુ લોકો હવે જાણે છે રાજકોટનો સત્યાગ્રહ મોક્ષ રાખવામાં આવે એવી તેમની ઇચ્છા છે એટલે ફરી સૂચના ન આપવામાં આવે ત્યાં સુધી ૯ રાજકોટનો સત્યાગ્રહ મુતતરી રહેતો ભલેર કરુ છું અને આરામ રાખુ છું કે જે કાઠિયાવાડીઓ તેમાં બાગ લેવા રાજકોટ જવા ઇરાદો રાખતા હશે તેઓ હવે રાજકોટ નહીં જાય તે જ પ્રમાણે રાજકોટ રાજ્યના વતનીઓ પણ મયાગ્રહ બધ રાખશે એથી વિશેષ હું આચારે કહી શકતો નથી ગાંધીજી જે જાવનાથી ઇચ્છે છે તે જાવનાથી આપણે તેમની ઇચ્છાને માન આપીએ

ઉપરના તારમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગાંધીજી તો રખીએ સાને વર્ધાથી નીચ્છ્યા તો રખીએ વિસ મુમર્ષ રામર્ષને રાને રાજકોટ જવા કામ્પિયાતક મેતમાં નીકળ્યા તો રખીએ ગાંધીજીએ ટ્રેનમાથી મહાદેવભાઈને નીચે પ્રમાણે મગમ લખ્યો

ઈશ્વરની શી લીલા ! આ ચાવા મને પણ આશ્ચર્ય પમાડે છે કયા ચાટરો શુ કરીગ કઈ વિચારી નથી રાખ્યું જે ઈશ્વર જ દોરતો હોય તો વિચારશુ શુ ? શા સારુ ? વિચારશુ એ તેના માગને રોકવા જેવું તો નહીં હોય ?

“વાત એ છે કે, વિચારને શકવા પડતા નથી. વિચાર આવતા નથી. ખીલ ત્રીલ આવે છે, પણ આ નહીં.”

ગાંધીજી કેવી મન ચિંચાતમાં રાજકોટ જઈ રહ્યા હતા તે દર્શાવવા માટે જ ઉપરનો કાગળ આપ્યો છે. રાજકોટ પહોંચ્યા પછી તેમણે શુ શુ ક્યું અને તેમના ઉપર, કેવી વીતી તે અગ્રગ પ્રકરણમાં આપીશું.

૩

અહિંસાની તાવણી

રાજકોટ સત્યાગ્રહમાં ગાંધીજીનો દિરસો, એ એમના જીવનનું એક ઉદાત અને ભવ્ય પ્રકરણ છે એમાં એમણે સત્યાગ્રહની અને અહિંસાની એક અનેરી રીતનો પ્રયોગ કર્યો છે. એના ઉપર એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખી શકાય. પણ અહીં અહીં એમનું જીવનચરિત્ર લખતા નથી. સરદાર આ પ્રકરણમાં પૂરેપૂરા ગૂંથાયેલા છે એટલે જ મહત્વનું હોવા છતાં અહીં તે ટૂંકમાં આપ્યું છે.

રાજકોટ, જમપુર, ત્રાવણકોર, ઝોરિસા વગેરેનાં દેશી રાજ્યોના જીવનની વાતો વધવા માડી ત્યારથી ગાંધીજીએ વાર્ષિકરોય સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો હતો. તેમની મુખ્ય દલીલ એ હતી કે અકર્તા સત્તા તરીકે બંધારના અથવા અંદરના ભય સામે દેશી રાજ્યોનું રક્ષણ કરવાની તમે તમારી ફરજ સમજો છો, તો એ દેશી રાજ્યોના જીવન સામે દેશી રાજ્યની રૂપરત્ન રક્ષણ કરવાની જવાબદારી કેમ માથે ન લો? વળી તમે કહો છો કે રાજ્ય પોતાની પ્રજાને રાજ્યનંત્રમાં વધુ ને વધુ જવાબદારીઓ સોપે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ ખગ, પણ તે પોતાની મેજે ચર્ચને કરે, અમે તેમ કરવાની ફરજ ન પાડીએ. પણ રાજકોટમાં તો રાજ્યને પ્રજા સાથે અથવા પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે સરદાર સાથે સમાધાન ક્યું હતું. તે ત્યાંના રેસિડેન્ટે જ તોડી પડાવ્યું છે પોતાના એજન્ડાના આ કૃત્તની જવાબદારી વાર્ષિકરોયે ઉઠાવવી જ જોઈએ. વાર્ષિકરોયે મીઠી ભાષામાં આના જવાબો આપ્યા, પણ ગાંધીજીની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતે વચ્ચે નહીં પડી શકે એમ જણાવ્યું એટલે ગાંધીજીએ પોતે આ કેસ હાથમાં લીધો.

તા. ૨૭-૧-૩૯ના રોજ જ્યારે ત્રણ વાગ્યે ગાંધીજી રાજકોટ સિટી સ્ટેશને પહોંચ્યા. સ્ટેટ કોલેજિયના ફર્ટ મેમ્બર આ સા કનેદમદમદખાન ગાંધીજીને મળવા સ્ટેશને ગયા હતા. તેમણે કોલેજિયને સંલગ્ન કાગળ ગાંધીજીને આપ્યો. ગાંધીજી રાજકોટ આવે તે કોલેજિય તથા તેમના

સત્રાહકારોને ગમતું તો ન જ હતું. પણ હાકોરસાહેબે કાગળમાં લખ્યું હતું કે, અહીંની પરિસ્થિતિની ક્ષતે તપાસ કરવાને આપને પૂરેપૂરી મગવડ આપવામાં આવશે. વધુમાં જણાવ્યું હતું કે આગે ખીજી કર્શી વ્યવસ્થા ન કરી હોય તો મારા મહેમાન થશે તેથી મને બહુ આનંદ થશે. ગાંધીજીએ એ આમંત્રણ માટે આભાર માન્યો અને રાષ્ટ્રીય શાળામાં અધી મગવડ કરી હતી ત્યાં જ ઊતરવાનું રાખ્યું. સ્ટેશન ઉપર એટની બધી ગિરદી હતી કે ઉતારે પહોંચનાં એમને પાંચ વાગ્યા. સાડા પાંચથી સાત અને આઠથી સાડા દસ દરખાર વીરાવાળા સાથે એકાંતમાં ગાતો કરી. શ્રી દેવરભાઈ ને અગિયાર વાગ્યે જોલમાથી લાવવામાં આવ્યા. તેમની સાથે પ્રાચીન કક્કાક વાતો કરી. દરખાર વીરાવાળા આગળ એમણે બે વિકલ્પ મૂક્યા. કમિટી ઉપર બે મુસલમાનો અને એક બાપાતના પ્રતિનિધિને બસે લેવામાં આવે, એવી શરતે કે પરિવહના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા એટલા પ્રમાણમાં વધાવવામાં આવે. ખીજો વિકલ્પ એ મૂક્યો કે, જો પરિવહના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા વધાવવામાં ન આવે તો હાકોરસાહેબે નીમેલા ત્રણ અમલદારો કમિટીના નિર્ણયોમાં મત ન આપી શકે.

તા. ૨૮મીએ ગાંધીજી મુસ્લિમ કોમના તથા ગરાસિયા મંજળના પ્રતિનિધિઓને મળ્યા. કમિટી ઉપર તેમના મંથોને લેવાની વાત ગાંધીજીએ જણાવી. તેથી તેઓ સંતોષ માત્રા પણ ગરાસિયાઓને ગાંધીજીએ ચેતવણી આપી કે, “અત્યાર મુઘી તમે જે વિશેષ અધિકારો જોગ્યતા આવ્યા છે તે કાયમ રહેશે જ એવું તમે ધાગતા હો તો તમે નિરાશ થશો. એ વસ્તુ ન્યાયી નથી અને શક્ય પણ નથી. હિન્દુસ્તાનના કરોડો ગરીબ લોકોની સ્થિતિ સુધારવી હોય તો એ દરિદ્રનાગમણના લાભને અર્થે ઉપસા વર્ગોએ પોતાના વિશેષ હકો છોડવા જ પડશે. એટલે જેટલે દરજ્જે ટૂંકીપણાનો મારો આદર્શ તમે જીવનમાં ઉતારવાની તૈયારી રાખશો તેટલે દરજ્જે હું તમને રક્ષણ આપી શકીશ.”

સાંજે ફર્સ્ટ મેજર હુત્તેહમદ મદખાન તથા સિવિલ સર્જન કર્નલ એસ્પીન-વોલ તથા પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ ડેવીની સાથે રાજકોટ અને સરધારની જોલમાં કેદીઓને મળવા ગાંધીજી ગયા. સરધારની જોલમાં કેદીઓની હાડમારીની વાત અગાઉ આની ગઈ છે. તે વિષે ગાંધીજીએ જે જોયું અને સાંભળ્યું તે તેમણે કંઈયુ હતુ તે કરતાં પણ ઘણુ ત્રાસજનક હતુ. જગ્યાને સારી દેખાડવાના છેલ્લી ઘડીએ પુષ્કળ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. ખીંતો ચૂનાથી તાજ જ ધોળવામાં આવી હતી. જમીન ઉપર પડેલા ચૂનાના તાગ્ર ગ્રાધ એ વાતની સાક્ષી પૂરતા હતા. ધિનાઈલિ છાંટવામાં તો કર્શી બાકી જ નહોતી

રાખેલી, છતાં દુર્ગંધ અને ગંદકી ઢાંકી શકાઈ નહોતી. કેદીઓને પણ હળમતે કરાવી, નવડાવી-ધોવડાવી આફ કપડાં પહેરાવ્યાં હતાં. તેમણે પોતાના ઉપર ગુનવરવામાં આવેલા ત્રાસની કહાણી નીડરપણે કહી સંભળાવી. ફર્સ્ટ મેન્જરને ઘણી ફરિયાદો કબૂલ કરવી પડી, બેંકે સાથે સાથે તેઓ કહેતા જ રહ્યા કે અમે તો કંગો ત્રામ ગુનવર્યો નથી. કર્નલ રેલીએ ટીકા કરી કે આ અધી ફરિયાદો છતાં કેદીઓ દેખાય છે તો સારા અને ઉત્સાહમાં. ગાંધીજીએ પાછળથી તેમને કહ્યું કે સત્યાગ્રહીઓને વીસ વીસ વર્ષથી જે તાલીમ આપવામાં આવી છે તે ફેગટ નથી ગઈ. અમે તેટલાં કષ્ટો પડે તો પણ તેઓ સામાની આગળ રાતી સરત રાખીને ઊભા નહીં રહે. અને તેમની અધી જ વાતો બનાવડી હોવાનું તો તમે નહીં જ માનો. સરદારથી ગાંધીજી કસ્ટગ્યાને મળવા ત્રંબા ગયા. બાએ પૂછ્યું કે તમારો કાર્યક્રમ શો છે? ત્યારે ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો કે મારું કાર્ય પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી રાજકોટ છોડવાનો નથી.

ત્યાંથી ઠાકોરસાહેબને મળવા રાજકોટના દરબારગઢમાં ગયા. મુલાકાત દરમિયાન અધી વખત દરબાર વીરાવાળા હાજર હતા. એ મુલાકાતથી ખૂબ અસંતુષ્ટ થઈને ગાંધીજી પાછા ફર્યા રાજકોટનો ખરો રાજા ઠાકોરસાહેબ છે કે દરબાર વીરાવાળા? એ તેમના ઉદ્દેશ દતા. તે વખતે જ ત્રિપુરીમાં કોંગ્રેસની બેઠક ભરાવાની હતી. ગાંધીજીએ એવી આશા રાખેલી કે એકબે દિવસમાં ઠાકોરસાહેબને સમજાવી દર્શાવે અને તે ત્રિપુરી જઈ શકીશ. પણ આ મુલાકાત પછી એમની એ આશા પડી ભાંગી.

બીજે દિવસે લુદા લુદા ગામના લગભગ દોઢસો ખેડૂતો ગાંધીજીને મળવા આવ્યા. તેમણે સંનિકેતને મોટર લોરીઓમાં બસી જંગમમાં મૂકી આવવાની, ત્યાં ખૂબ માર મારવાની, પગમા બોડા બથવા તો ચપ્પલ હોય તો કઢાવી નાખી કાંટા ઉપર ચવાવવાની, કેટલાકનાં કપડાં કાઢી નાખી નાગા કરી છોડી મૂકવાની, એ અધી કહાણી ફર્સ્ટ મેન્જરની ફરિયાદમાં કહી સંભળાવી. બપોરે રેસિડેન્ટ મિ. ગિન્સનને મળ્યા. સાંજની પ્રાર્થના પછી દરબાર વીરાવાળા મોટરમાં ગાંધીજીને ફરવા લઈ ગયા. દોઢેક કલાક વાતચીત ચાલી. ખૂબ નિરાશ થઈ ગાંધીજી પાછા ફર્યા. રાતે મોડે સુધી તેમને ઊંઘ ન આવી. અર્ધ ઉપર રાત ભારે માનસિક વેદનામાં ગાળી. સવારે ઊઠીને ઠાકોરસાહેબને કાગળ લખવા બેઠા. પોતાની માગણીઓ નહીં સ્વીકારવામાં આવે તો બીજા દિવસથી એટલે તા. ૨૭એ બપોરે બાર વાગ્યાથી ઉપવાસ શરૂ થશે એવું તેમાં જણાવ્યું. એ કાગળ તે દિવસે બાર વાગ્યા પહેલાં ઠાકોરસાહેબને પહોંચાડવામાં આવ્યો. આ રહ્યો એ કાગળ:

મહેગ્જાન ઠાકોરસાહેબ,

“આ કાગળ લખનાં સહાય થાય છે. પણ ધર્મ યઈ પડ્યો છે.

“મારું આઠીં આવવાનું દારણ આપ લખો છે. ત્રણ દિવસ દરબાર વીરા-વાળા સાથે વાનો યઈ. એમનાથી મને ભારે અસતોષ થયો છે. એકેય વાત પર કાયમ રહેવાની મક્કિ એ ધરાવતા નથી, એવો આ ત્રણ દિવસના પરિચય પરથી બધાયેલો મારો અભિપ્રય છે. મને લાગે છે કે એમની દોરવાનીથી રાજ્યનું અલિત થાય છે.

“હવે આ કાગળના હેતુ ઉપર આજું. વધાં છોડતાં મેં એ નિશ્ચય કર્યો હતો કે આપે કરેલી પ્રતિજ્ઞાન પાલન કરાવ્યા વિના હું રાજકોટ નહીં છોડું. પણ મારે અહીં એકમે દિવસ કરતાં વધારે રહેવું પડે અથવા મારી ઉપર જે વીની છે એ વીતરો એમ મેં નહોતું ધારું.”

“હવે મારી ધીરજ ખૂટી છે. જે બની શકે તેા મારે ત્રિપુરી જીવું જોઈએ. હું ન ભડું તેા હજારો કાર્યકર્તાઓ નિરાશ થાય અને લાખે દરિદ્રનારાયણ વ્યાકુળ બને. એટલે આ વેળા મારે સારું વખતની બહુ કિંમત છે.

“તેથી આપને વીનવું છું કે, આપ નીચેની સૂચનાનો હુદયપૂર્વક સ્વીકાર કરી મને ચિંતામુક્ત કરો અને અહીંથી કાયે વિશ્વાસ કરો.

“૧. નં. ૫૦. ૨૬-૧૨-૩૮ના જેઝેટમાં આપની ભહેરાત જે તે કાયમ છે એમ ફરીથી પ્રબળી આગળ ભહેર કરો.

“૨. આપના નં. ૬૧ તા. ૨૧-૧-૩૬ના જેઝેટની ભહેરાત રદ કરો.

“૩. સુધારાસમિતિનાં સાત નામ આપે ભહેર કર્યાં છે. તેમાંનાં ૨, ૩, ૫ અને ૭ રહેવા હઈને રાજકોટ પ્રબંધરિષદ વતી ખીલ નીચેનાં નામોનો સ્વીકાર કરો :

૧. શ્રી ઉછરંગરાય ન. ઢેબર
૨. શ્રી પૌપટલાલ પુ. અનડા
૩. શ્રી મજલાલ મ. શુક્લ
૪. શ્રી લેકલાલ હ. જોશી
૫. શ્રી સાંભાગ્યચંદ વી. મોતી

“આ સૂચનાના મર્મમાં હેતુ એ છે કે રાજકોટ પ્રબંધરિષદની બહુમતી રહે. મજહૂર નવમાથી શ્રી ઉછરંગરાય ઢેબરને પ્રમુખ નીમે.

[રહેવા નીચેલા નામો]

૨. ભડેલ જીવણસિદ્ધજી ધીરુબા
- ૩ રોક દાદા હાજી વલીમદ મદ
- ૫ મિ. મોહનલાલ એમ ટાક અને
૭. રોક ટાણુભાઈ અબુલખાલી

“૪. ત્રણ અથવા ઓગ અધિકારીઓ જેને પરિષદની વતી હું પસંદ કરી શકું એને સમિતિના મદદનીશ અને સલાહકાર નીમે. તેમને સમિતિના કામમાં મત આપવાનો અધિકાર ન હોય.

“ય આપ હુવમ કાઢો કે સમિતિને કાગળો આકાશો વગેરે જે જે સામગ્રી તથા મદદ ભેજીએ, તે રટોળા તે તે ખાતાના અધિકારીઓ આપે સમિતિને સારું દરખાસ્તમાં બેઠક કરવાની યોગ્ય જગ્યા આપ મુકરર કરો.”

“૬ મારી સત્તા છે કે ઉપરની કવમ ચોરીની રૂએ આપ જેને સત્તા માર નીમો તેને જ આપનું મારભારી મદદળ બનાવો અને તેની ઉપર આપની તા ૨૬મી ડિસેમ્બરની બહેરાવના હેતુને અનુસરો. કારભાર અગવવાનો તેમ જ એ બહેરાવના હેતુને વિચલક એવું કોઈ પણ પગલું ન બરવાનો બાર મૂકો આ સત્તાકારમાતા એમને તે મદદળને પ્રમુખ નીમો ને તે મદદળ જે નિવેદનો હુકમો વગેરે કાઢે તેમાં આપ વગર સક્રીએ સદી કરશો એવું બહેર કરો. જે સમિતિના સજાઈકારને મારભારી મદદળ બનાવવાનું આપ પસંદ ન કરો તો જે મારભારી મદદળ નીમો તે પણ મારી સાથે મમનત કરીને નીમો.”

‘ ૭ સમિતિ પોતાનું કામ તા ૭-૩-૩૬ને રોજ શરૂ કરે ને તા ૨૨-૩-૩૬ને રોજ પૂરું કરે.

‘ ૮ સમિતિની બલામતનો અમલ, તેનું નિવેદન આપના ઠાપમા આગે ત્યાર પછી સાત દિવસની અંદર કરવાનું બહેર કરો.

“આવતી કાને સત્યામટી કેરીએને ઊંચી મૂકો તેઓના ઉપર થયેલા દંડ જાપતીઓ વગેરે માફ કરો તેમ જ વસૂલ કર્યા હોય તે પાછા આપો.”

મિ ગિલ્ડસન સાથે વાગ કરેલા તેમજે જલ્લાબુ છે કે તા ૨૬મી ડિસેમ્બરની બહેરાવને લગતુ આપ જે કંઈ કરશો તેમાં તે વચ્ચે નહીં આગે.

“જે આપ મારી આપની વિનતી આવતી કાદ બપોરના બાર વાગ્યા પહેલાં કમૂત નહીં કરો તો તે વખતથી મારા ઉપદાસ શરૂ થશે અને તે કબજ કરો ત્યાં સુધી આણુ રહેશે.”

‘ આપ મારી બાબતે કંઈક નહીં માનો એ પી આરાં શાખુ હું જે કંઈક હોય તો આપના પ્રતે કંઈક બાપા વાપરવાનો ને કંઈક થવાનો મને અધિકાર છે આપના પિતામહનું મારા પિતાશ્રીએ શુદ્ધ ખાધું હવ આપના પિતાશ્રી મને પોતાના પિતા ઉપર માનતા અને તો તેમજે બહેરાવમાં ગુરુપદ આપ્યું હવ હું કોઈને ગુરુ નથી એમને મે એમને સિંધરૂપે માન્યા ન હતા. હું આપને પુત્રવત્ માનુ હું આપ અને પિતાગુરુ ન ગતો એ બને જે મને પિતાગુરુ ગણો તો મારી વિનતીને આપ દાણમાં સરેજે સ્વીકાર કરો ને ૨૬મી ડિસેમ્બર પછી પ્રભ ઉપર પીતી છે તેનું કૃત્ય બહેર કરો.

“મને આપને જન્મ આપનો કે રાજ્યનો દુરમન ન ગણ્યો નું કોઈને દુરમન ન થાઉં જિંદગીનરમાં થયો નથી મારો દંડ વિચાર છે કે મારી વિનતીના દારિદ્ર સ્વીકારમાં આપનું દિન છે બૂલખુ છે આપનો ધર્મ છે.”

“આપને એમ લાગશે કે મારી સુખનાબોમાની કંઈ મે તા. ૨૬મી ડિસેમ્બરના નિવેદનની બંધાર જઈને કરી છે ઉપર ૨૫૦ વિચાર્ય એમ કહી શકાય આપ જેણે કે પરિવહની બંધારના સમયેનો સ્વીકાર કરવામાં મે આપના સ્વમાનને જ ખમાડ રાખ્યો છે એટલું મે તો રાજ્યપોતાની જ વસ્તુ મર્ષ બીજી

સૂચનાઓ જે મજૂર નિવેદન બહાગની ગળ્યા એ ગળ્યપણની ન ગણવી હોય તો એમ કહી શકાય. જાડું કેવળ અને જાણતા આપના પ્રતિજ્ઞામતમાંથી જ એ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે પણ મારી દૃષ્ટિએ તો એ પત્તુ રાજ્ય પ્રવલ્નતા રક્ષાધારે છે ને ફરી સુમાધાની ન બાગી પડે એ દૃષ્ટિએ છે.

“ઉવગ્રમા આપને વિશ્વાસ આપું કે સમિતિ જે રિપોર્ટ તૈયાર કરશે તેને મારો દેડ દરો તો હું તપાસીશ. મારો દેડ નહીં હોય તો સરદાર વલ્લભભાઈ તપાસશે અને તેમા એક પણ કામ એવી નહીં રહે કે જેથી આપનો પ્રતિજ્ઞને કે રાજ્યને કે પ્રવલ્નને હાનિ પહોંચે.

“આની નકલ હું ગિલ્ડસન માટે અને મોસ્તુ હું.

“આ કામગીરી હું તુરત પ્રગટ નથી કરીશ અને આગા તો એવી રીતે હું કે મારી સૂચનાઓ આપ હવે પૂર્વક રીડીંગ કરશો અને આ પત્ર પ્રગટ કરવાનો ધર્મ મારી ઉપર નથી આવી પડે.

“પ્રત્યુ આપનું કલ્યાણ કરો, આપને સન્મતિ આપો.

મોહનદાસના આગીવાઈ”

તે જ વખતે દરગાર વીગવાગાને નીચેનો કામગીરી લખ્યો.

“તા: ૨-૩-૧૯૨૦”

“દરગારસાહેબ વીરાવાગા,

“હું શું કરું? રાતનો અર્ધો ઉત્તરો કરીને આ કામગીરી લખ્યું હું.

“ગયા ત્રણ દિવસમા આપે અને બહુ કરીને અનુભવ કરાવે છે આપના વચનમા એકલા નથી બાગી પ્રત્યેક વચનમાંથી નીકળી જવાની તૈયારી સિવાય હું બીજું જોઈ જ ન શક્યો કાંઈ રાતની વાતે આટો વાક વાળે. પ્રવલ્ન આપનાથી કેમ થયે છે એ હું સમજી શક્યો છું.

“આરે આપની કારકિર્દી તપાસવાનું અને આમ ત્રણ આપ્યું છે મે તે સ્વીકાર્યું પણ વધારે તપાસવાપણ આપે રહેવા જ નથી દીધું અને ઈશ્વરે શમ્ભિ નથી આપી, એવી પવિત્રતા નથી આપી લાગતી મારામા એટલી અહિંસા નથી પ્રગળી, નહીં તો હું જરૂર આપના હૃદયમા પ્રવેશ કરી શક્યો હોત. અને હું ખ અને શરમ થાય છે કે આપનું હૃદય છત્વા અસમર્થ નીવડ્યો છું મારો સત્યાગ્રહ લાગે છે.

‘હું માનું છું કે આપ કાકોરસાહેબ ઉપર જે સામાન્ય ભોગવે છે એમા એમનું હિત નથી સધાયું એમની માનસિક અપગતા જોઈ પરમ રાત્રિએ મારું હૃદય રત્યુ એની જવાબદારી હું આપની ઉપર દોળું છું.

‘ના કાકોરસાહેબ ઉપર હમણા જ કામગીરી મોકલ્યો છે તેની સાથે જ આ આપની ઉપર પણ મોકલ્યું હું આપ તો એ કામગીરી તુરત જોશો જ એટલે એની નકલ નથી મોકલવો જોઈ આપનો નિર્ણય તો આપે કાચે રાત્રે સભાની દીધા છે તોયે આપને વીનવું છું કે આપ મારી સૂચનાઓ સ્વીકારવાની સલાહ ના કાકોરસાહેબને આપો.

“પ્રત્યુ આપના હૃદયમા વસો.

મો ૦ ક૦ ગાંધીના વહેમાતરમ્”

હાકોરસાહેબ ઉપરના કાગળની નકલ મિ. ગિન્ઝનને પણ મોકલી અને લખ્યું કે મારી સૂચનાઓના અમલની આગતમાં આપ બની શકે તેટલો હૃદયપૂર્વકનો સહકાર આપશો એવી હું આશા ગાખું છું.

પછી સરદારને ફોન ઉપર નીચેનો સંદેશો મોકલ્યો :

“મારા નિર્ણયથી અકાગો નહીં. કેવળ ઈશ્વરનો પ્રેર્યો હું વતર્યો છું. કુદ્દિ પણ બીજા કશું સુઝાઈ શકે એમ નહોતું આની કોઈને વાત ન કળે. મારી સૂચના દરબાર પીરાવાગા હાકોરને કબૂલ રાખવા દે તો બલે હાકોરસાહેબને જ લખું એનો પૂરો જશ મને તમે તમારી જગ્યાએથી ન ચસશો. રાજકોટનો બાર ઉપાડવા હું અહીં છું. એટલું બસ ગણજો. મને તો આ મામલા દરમ્યાન ટેલિફોનના ખરચ પણ બચાવી લેવા ગમે. પણ તમારી પ્રકૃતિ હું જાણું છું. તેથી જરૂર પડ્યે વખતોવખત અહીંની ખબરો આપવાને સાડુ ટેલિફોન વાપરવાં નહીં અચકાઈ એની ખાતરી રાખજો.”

તા. ૩૭એ ખાર વાગ્યા સુધી હાકોરસાહેબનો કાગળ ન આવ્યો, એટલે ઉપવાસ શરૂ કર્યા. પ્રાર્થના અને ભજનો પૂરાં થયાં પછી હાકોરસાહેબનો જવાબ લઈને ફર્સ્ટ મેન્ગર આવ્યા. એ જવાબ અગ્રેષ્ઠમાં છે. તેનો તરજુમો નીચે આપ્યો છે :

“પ્રિય મદદામા ગાંડી,

“તમારો કાગળ ગઈ કાલે મળ્યો. વાંચીને બહુ દિવસોર થયો છું. તમને હું ખાતરી આપી ચૂક્યો છું કે તા. ૨૬-૧૨-૩૮ ના રોજ મેં હાંદેણુ બહેરનાઈું લખ્યું કાથમ છે. હમિરીના નામીને લગતી તમારી સૂચના એ બહેરનામને અનુસરીને નથી. તેમ જ તમે કરેલી બીજી સૂચનાઓ સ્વીકારવાનું મને ચોચા લાગતું નથી. રાજ્યના જુદા જુદા દિતોના સાચા પ્રતિનિધિ-હોય એવા ચોચા સચોની હમિરી બને એ એવાની જવાબદારી રાજકોટના રાજ તરીકે મારી છે. મારા રાજ્યના તેમ જ પ્રજાના દિવનો વિચાર કરતાં એ જવાબદારી હું કુગાવી દઈ શકું નહીં. આવી મદદત્વની બાગમમાં છેવટનો નિર્ણય ખંબા કોઈને કરવા દેવો એ મારે સાડુ ગમચ નથી. હું અચકા ખાતરી આપી ચૂક્યો છું કે હમિરી પાતાનુ કામ સાંત વાળાધરણ્યા વહેવામાં વહેણુ શરૂ કરી દે એવી મારી તીવ અભિલાષા છે, જેથી કરીને જરૂરી જણાય એવા સુધારા રાખ્યમાં કાપલ કરવામાં તીવ થવા પામે નહીં.

તમારો
ધર્મેન્દસિંદ

ઉપરનો કાગળ વાગીને ગોંધીજીએ ઉત્તાર કાઢયા કે, “આ જવાબ તો બગનામાં થી હોમવા જેવો છે.” પછી ખાનસાહેબને કહ્યું કે, “આનો રીનમર જવાબ તો હું પછી મોકલીશ. દરમ્યાન દવે બધા સત્યાગ્રહી ઠેઠાએને ડોડી ચૂકે એવી હાકોરસાહેબને અગ્રાહ આપવાનું તો હું તમને સૂચવું ને? મારું અનુચન શરૂ થયું છે. એટલે હું જીવું છું ત્યાં સુધી તો

હવે સરિનય ભગ દુર્ગીથી શરૂ થવાનો નથી વગી મારા અનશનની ખમર કેદીએને મોઢ પશુ ગીતે પહોચવાની જ એટલે કેદાય તેઓ પશુ ઉપનાસ આદરી એમે અને જેનમા હોય ત્યા સુધી તેમને રાકી કે સમગ્રની કેમ રાકાય ? ”

પ્રથમ સખ્યે પૂછ્યુ “ પશુ તમારે ઉપાસ કરવા જ લેઈએ ? ખીલ્લે કઈ રસ્તો નથી ? તમે ઉપનાસ કરો તે જરતા તો ગમે તેટલો સરિનય ભગ થાય તેને નુ વધુ પસંદ કરુ ”

ગાંધીજી કહે “ એ નુ જાણુ છુ પશુ આ અવસ્થાએ આવડી અતર ખોજ પડી ખુદાને નામે લીરેના ઉપનાસનો નિર્ણય ફેરવવાનુ મન કરુ તો તો સિત્તેર વર્તનુ છુયુ ફેગમટ થાય ને ? ખીલ્લે મોઢ માર્ગ ન રહ્યો ત્યારે તો આ નિર્ણય કરવો પડ્યો છે ”

પડી ઠાકેરસાહેબના કાગળનો તેમણે જનાખ લખાવ્યો -

“ એ ઠાકેરસાહેબ,

‘ તમારો પત્ર વાચી દુ ખ થયુ વચનની તમને કરી કિમત હોય તેમ લાગતુ નથી તમારુ વર્તન તો મન મોગ દાનનુ વચન આપીને એ વચનનો ભગ કરનાર માણસ જેવુ છે તા ૨૧-૧૨-૩૮ની જલ્દેરાતથી તમે પ્રલને કેટલુ વિરાળ દાન કર્યુ ઠટુ ઉદારતા એ રાજવરી ખવાસનુ એક લક્ષણ છે, અને આમૂઘધુ પશુ છે

“ એ જલ્દેરાતથી તમે એક ઉદાર દાન જલ્દેર કર્યુ હતુ મુવારા સમિતિના સભ્યોના નામોની પસંદગી કરવાનો હક જતો કરવાનો તેમા પ્રધાન સૂર છે અને આપણા કિસ્સામા તો તમે સરદારને પરિપક્વના પ્રતિનિધિ તરીકે એક ખાસ પત્ર લખીને એ હન આપી દીધો છે આજનો તમારો પત્ર એ દાન રહ કવે છે નુ તો એમ માનુ છુ કે ગઈ કાનના મારા પત્રમા મે જણાવેલી શરતોનો સ્વીકાર વચનપાલન માટે જરૂરી છે ઉચ્ચર તમને એ સ્વીકારવાની સહયુદ્ધિ આપો

‘ ખાનસાહેબ દ્વારા આજે મે તમારા ઉપર એક સૂચના પાડ્યી છે એનો અમન કરવો યોગ્ય છે અત્યારે સત્યાગ્રહ મોકૂફ રહેલો હોવાથી સત્યાગ્રહી કેદીએને મુક્ત કરવાની તમારો ધર્મ છે

મોહનદાસના આશીર્વાદ ”

તા ૪થીએ મગસકે ગાંધીજી ખૂમ તાજી બિચા બિંબને મિ ગિમ્સન ઉપર નીચે પ્રમાણે કાગળ લખાવ્યો, જે ના વાઈસરોયને તારથી મોખલવાનુ જણા યુ

‘ ૪-૩-૩૯

“ પ્રિય મિ ગિમ્સન,

‘ આજે સવારે વહેલો બીંબને તમને જે લખુ છુ તે પ્રેસને લખી મોકલવાનો વિચાર આવેનો પછી વિચાર આવ્યો કે તેનો મજકુર ના વાઈસરોયને તારથી મોકલવો ઉપર સાચા માર્ગ અને સૂઝ્યો કે મારા વિચારો તમને લખી જણાવવા

અને તેના ઉપર તમારે જે કઈ ટીકા કરવી હોય તે સાથે ના. વાઈસરોયને તારથી મોડી આપવાની તમને વિનવતી રેવની

“મને લાગે છે કે ઠાકોરસાહેબને જવાબદાર અને વિચારવાન ગાળ તરીકે ગણવામાં હું અચવા તો મને કહેવા દો કે આપણે બધા એ ટોંગ ચલાવી રહ્યા છીએ આ વસ્તુ મારી સૂચનાઓવાળો. આગ મેં તમને પરમ દિવસે વખતે ત્યારે જ મને જણાઈ હતી અને ખબર નથી કે મારો મગજ તેમને વાચવા દેવામાં આવ્યો. હું કે કેમ? અને વાચવા દેવામાં આવ્યો હોય તો પણ તેના પૂરો અર્થ તેઓ સમજી શક્યા હશે કે કેમ? હું આશા રાખતો હતો કે મારા પોતાના તેમ જ મારા બાપદાદાના ઠાકોરસાહેબના પિતા તથા પિતામહ સાથેના સબંધને લીધે તેમનામાં પોતાની કુળજીવન બાબત હું ભગત કરાવી શકીશ પણ રાજકોટના ખરા રાજ દરબાર ધીરશાળા છે ઠાકોરસાહેબ ઉપરના મારા મગજમાં મેં જણાવ્યું છે કે તેઓ બિનકંડ ભરોસાપાત્ર નથી તેમને ઠાકોરસાહેબનું પહેલું બહેનનામુ ગમતુ નથી તેમનું આને તો સુધારા સમિતિ ઉપર પોતાના નામિની બહુમતી કરી હઈ તેને રદ કરાવે હાલ રાજ્યમાં તેઓ ધરો હોતો ધરાવતા નથી છતાં તેઓની મરજી એ ઉલટનો મથકો છે તેઓ લેખી દુકમો પણ આવે છે દરબારમદમાં પોતાના ભત્રીજાને તેમણે રાખ્યા છે તે એવા જ ઠાકોરસાહેબ પાસે મઈ પણ વખતે જઈ શકે છે તમે જાણો છો કે સર પેટ્રિક કેનેને તેમના (દ વીરાવાળા) ઉપર જરા પણ વિશ્વાસ નહોતો અને તેમને રાજ્યમાં રહેવાની અથવા તો ઠાકોરસાહેબ સાથે કરી સબંધ રાખવાની તેમને મના કરી હતી તેમ છતાં પહેલી લડત દરમ્યાન તેઓ રાજકોટમાં દાખલ થયા તે માટે મનેલ કેનેને તેમને પ્રેમ લેવા પડ્યા હતા અને રાજ્યમાં જેવું અધિર થાવી રહ્યું છે તેનો નમૂનો મને જાણો નથી અને એકસ લાગે છે કે આ કેસ એવો છે, જેમાં ઠાકોરસાહેબના વચનનું પાલન કરાવવાને માટે અંતિમ સત્તાએ તાકાળ વચ્ચે પગ નોંધ્યો

“સુધારા સમિતિ ઉપર જે બિનઅમલદારોના નામ સરદાર પટેલ સૂચવે તેની નિમજૂક ઠાકોરસાહેબે કરવી જોઈએ એ રદમી કેમેન્ટરની મારવાઈનું એક અંગ છે ઠાકોરસાહેબ ઉપરના મઈ માલના કામગીરી મેં જણાવ્યું છે કે આવી કોઈ ભતની કાગળ ન રાખવામાં આવે તો એ બહેનશતને સંદેહાઈથી નિર્મૂલક બનાવી શકાય એમ છે આ સાથે હું ઠાકોરસાહેબના દાગળની અને તેમને મેં આપેલા જવાબના તરતુમાંની નકલ આપને મોકલી આપું છું

તમારો

મોડ ૬૦ માંથી”

તે દિવસે બપોરે મિમ એગ્રેયા હેરિસન રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યા પોતે કેટલા નાહુટકે ઉપાસ આર્થા હતા તે એમને અમલતરતા ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, ‘સાને જ મારે માથે આ અનરન આવી પડ્યું છે ઉદાગમ્યી હું સાચા યાદી ગયેને હું મારા ઉપાસોમાં તમેશા આવતી મોગ આ બેચેનીની મ પના આવના જ હું અમમી વિકુ હું”

બહેન એગેઝાએ પૂછ્યું : “ અહીંની સ્થિતિ વિષે આપ શું ધારે છે ? ”

ગાંધીજી કહે : “ પથરની દીવાલ સામે ઊભા છીએ. અહીં બધું અધિર છે. રેસિડેન્ટ રાજ્યના કામકાજમાં વચ્ચે પડવાની પોતાની અશક્તિ જણાવે છે. પ્રથમ સમય કહે છે રાજ્યના હુકમોને અગે પોલીસનંત્ર સંભાળવા પૂરતી મારે નિરમન છે. રાજ્યના મોટા મામલાઓ અને વડી નીતિ જોડે મારે લેવાદેવા નહીં. ઠાકોરસાહેબને તો એક દરબાર વીરાવાળા સિવાય બીજા કોઈથી મળાવ જ નહીં. રાજ્યમાં કશો હોદ્દો તેઓ ધરાવતા નથી, છતાં ખરા કર્નોહર્તા તેઓ છે. હુકમો ઉપર સડી સુધ્ધા કરે. કોઈ વાતમાં કશું ધટતું કરવા તેમને કહો તો એમ કહીને છૂટી પડે કે એ તો ઠાકોરસાહેબના હાથમાં વાત. આમ જ્યાં જ્યાં ત્યાં કશા ઉકેલની વાતને ખંભાતી તાળા દેવાયેલાં છે. ”

સાંજે રાજ્ય તરફથી એક યાદી બહાર પડી. એ યાદીનો સૌથી ચોંકાવનારો ભાગ એ હતો કે ગાંધીજીએ ઠાકોરસાહેબને લખેલા કાગળમાં રાજ્ય તરફથી થયેલા ભુલમો વિષે જોકે ગાંધીજીએ તો જાણીનેઈને કશો ઉલ્લેખ ન કરેલો તોપણ, એ બીનાના આધાર ઉપર ગાંધીજી સામે ઊલટો જ આરોપ ધડી કાઢેલો હતો. એમાંથી એવો અર્થ નિપજવવામાં આવ્યો હતો કે ગાંધીજીએ કરેલી તપાસમાં રાજ્ય સામે કરવામાં આવેલા આરોપો બહુ ઊંચાની ગાંધીજીની ખાતરી થઈ હતી. આમ છતાં એ વિષે દિલગીરી ન દર્શાવવાને સારૂ ગાંધીજીનો દોષ કાઢવામાં આવ્યો હતો.

ગાંધીજીએ આ યાદીનો ટૂંકો જવાબ આપ્યો :

“ હું ચૂપ એટલા સારુ જ રહ્યો હતો કે ખાનસાહેબ તથા તેમની નીચેના અમલદારો જેઓ સત્યામહીઓ જોડે થયેલા વર્તાવને સારુ મુખ્ય જવાબદાર હતા, તેમને બૂનેચૂકે પણ અન્યાય ન થવા દેવા અને સંપૂર્ણ ન્યાય આપવા હું ઈતેભર હતો. પણ મારા મૌનની ક્ષર કરવાને બદલ ઊલટો મારી સામે પુરાવા તરીકે દરબારી યાત્રીના તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેથી વસ્તુસ્થિતિ બહેર કરવાની ફરજ પડે છે. ”

“ જેટ જોનોની મારી મુલાકાત પછી ખાનસાહેબને મેં કશું હંતુ કે કેદીઓની કચની સાબળીને હું સમસમી બેઠપો છુ અને તેમજો કરેલા આરોપા માનવા તરફ માત્રુ વલણ છે. તેમાના ધણને હુ અગત રીને પિગતુ છુ, અને બીજા પણ ધણા સમાજમા મોભાદાર અને પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા સદ્ગુહરુઓ છે, જેમનુ કહેણુ ખોટું સાબિત કરનામા ન આવે ત્યાં બુધી હરકોઈ સાચુ જ માને તેથી મેં ખાનસાહેબને કહ્યુ કે આરોપા એવા બધા ગબીર અને એટલા બધા પ્રકારના છે કે રાજ્યને ન્યાય આપનાને માત્ર એક માર્ગ મારે સારુ એ છે કે, નિષ્પક્ષ અદાલત સામે તેની ન્યાયપુન સરની તપાસ સુચવશે. . . . મારા ઉપર વચનજ ગમે સામે આરોપ યાદીમા કર્યો છે તે તો નરી નિષ્કરતા છે ”

કસ્તૂરબાને મળવાની રાજ મેળવવા માટે ગાંધીજીના કેટલાક સાથીઓએ તા. ૩૬એ પ્રવાસ કર્યો હતો. તેમને જ્વાળ મળ્યો હતો કે, "આવની કાસે ફરી પ્રવલ્ન કરી જોજો. ઠાકોરસાહેબને પૂછવું પડે એમ છે." બીજો દિવસે જ્વરી રાજ મળી જ્વાળી ડો. સુશીલા નમ્બર તથા બીજા બે જણ બાને મળવા ત્રંબા ગયાં. બાએ ગાંધીજી ઉપર એક હૃદયદ્રાવક કાગળ મોકલ્યો હતો, જેમાં અનરાજ કરતાં પહેલાં પોતાને વાતસરખી ન કર્યા માટે દળવો કપકો આપ્યો હતો. આના જ્વાળમાં સાથીઓ માથે ગાંધીજીએ સફેરો મોકલ્યો હતો કે,

"તું નાહક ચિંતા કરે છે. ઉપવાસ આદરતાં પહેલાં તને કે બીજા કોઈને હું ક્યાંથી વાત કરું? હું જોને જ થોડું જાણતો છું કે અનરાજ આશ્ય આવે છે? ઈશ્વરે સાહ કર્યો ને હું એને અનુસરવા સિવાય બીજું કરી જ શુ શકું? જ્યારે ઉલ્કુ તેડું આવશે — અને એક દિવસ ક્યારેક પણ આવશે જ ને? — ત્યારે જ્યુ તને કે કોઈને જગ્યા થોડું રોકાઈ રોકાવાનું છે?"

આ ઉપરાંત ગાંધીજીએ એક મોટાનો મદદગાર પણ મોકલ્યો હતો. ઉપવાસ દરમિયાન મારી સાથે તેને ગહેરા દેવાની રાજ્ય પાસે હું આજીજી કરું એમ તું કહ્યું છે? બાએ તત્કાળ જ્વાળ આપ્યો: "જરાયે નહીં. એ લોકો મને રોજરોજ તમારી તબિયતના અમાચાર આપે તો મને સતોષ છે."

હતાં ગાંધીજીને કસ્તૂરબા વિષે ચિંતા તો રહ્યાં જ કરતી. સૌ કોઈનું ધ્યાનું હતું કે અગાઉના ઉપવાસની વેળાએ તેમ આ વખતે પણ સત્તાવાળાઓ ઉપવાસ શરૂ થતાં જ બાને ગાંધીજી પાસે ગહેરા મોકલી આપશે ગાંધીજીએ તા. ૪થીએ પ્રથમ સમને પુછાવેલું કે બાની ખરી કાયદેસર સ્થિતિ શી છે? શું તે પોતાને સ્વતંત્ર વ્યક્તિ ગણીને ગમે ત્યાં જઈ આવી શકે? કે પછી તમે એમને રાજ્યના મહેમાન કહો છો, એ રાજ્યના કેદીનું બીજું નામ માત્ર છે? આનો જ્વાળ મળ્યો ન હતો. તા. ૫મીએ મવારે ગાંધીજીએ ફરી ચિઠ્ઠી લખીને પુછાવ્યું. એનો પણ બપોર લગી જ્વાળ ન મળ્યો. બપોરે સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે રાજની મોટર રાષ્ટ્રીય શાળામાં આવીને બાને મૂકી ગઈ. પ્રથમ સમને બાને એટલું જ કહેલું કે, "ના. ઠાકોરસાહેબ આપને ગાંધીજીને મળવા મોકલવા માગે છે." બા કયા સરસમાન વગર આવ્યાં હતાં. પોતાનાં સાથીઓ મલિખાહેન અને મુદુલાજહેન કરતાં પોતાને વિશિષ્ટ છૂટ મળે એમ તેઓ ઇચ્છતાં ન હતાં. એટલે ગાંધીજીએ નિર્લેખ કર્યો કે બા પાછાં જાય અને ત્રંબામાં પોતાનાં સાથીઓ જોડે જઈને ગહે. એ ત્રણેની કાયદેસરની સ્થિતિ શી છે એ જણાવવા આખા દિવસમાં મળીને પાંચ ચિઠ્ઠીઓ ગાંધીજીએ ખાનખાહેબને લખી. પણ કોઈ સતોષકારક પુલાસો ન મળ્યો. છેવટે લખ્યું કે,

‘ હું નથી બાબતમાં મારે અમાણુ પડે દાંતરની સામે ઘર્ષને વખત આવે. પડે ને આપને વક્લીક આપની પડે એ મારે સાડુ દુ ખાઈ પ્રકરણ છે આવે. અનુભવ જિંદગીમાં પહેલવહેલો જેને માડું પોતાનું ધર ગણુ છુ ત્યા યાય છે ।

પડી સાજના સાડા સાત વાગ્યે બાને ત્ર મા પાછા મોડા યા

તા ફરીએ સત્તાવાળાઓએ ત્રણેને ગિનશરતે છોડી મૂકીને પ્રશ્નને નિકાલ આપે

તા પરીએ સરકારે ત્રિપુરીથી જાપાનેશુ નિનેદન બદાર પાડ્યુ

‘ રાજકોટના ઠાકોરસાહેબ અને ત્યાની પ્રભુ વચ્ચે થયેલા પવિત્ર કરારનું પાલન કરાવવાના નૈતિક પ્રશ્નને અંગે ગાંધીજીએ ઉપવાસ આરંભ્યો છે એ પ્રશ્નમાં મુધારા સમિતિ પર પ્રભુના પ્રતિનિધિઓની બહુમતી હોવાના હકનો સમાવેશ થાય છે કરારની શરતો જેમાં આપની છે એ મહત્વના મંગળના બે અર્થ થઈ શકે છે એવું હા અસુ ઓફ ઈન્ડિયા એ પોતાના અગવેખમાં લખ્યું છે એ જોઈને મને ખેદ થાય છે એ મંગળની ભાષા સ્પષ્ટ અને અસુ સ્પષ્ટ છે ઠાકોરસાહેબની અને મારી વચ્ચે થયેલી વાગાણ દરમ્યાન સમિતિમાં પ્રભુની બહુમતી હોવી જોઈએ એ વિષે કરી શા । કે વાદવિવાદ બેલા થયા જ ન હતા બલકુ ઠાકોર સાહેબે તા ૨૧મી ડિસેમ્બરે જે કરાર પર સહી કરી તેના પાંચે જ આ મુ । પર રચાયે હોને એવું આ લાખી વાદાગટોના ઇતિહાસ પરથી જણાઈ આવે એમ છે

ગાંધી નવેમ્બરમાં ગાંધીજી પાસે સમાવાળી કરી આપવાની વાત લઈ જવામાં આવી ત્યારે તેમણે મહાધાનીની શરતોનો મસલો તૈયાર કર્યો હતો તેમાં એની શરત મૂકેની હતી કે પ્રભુપરિષદના પ્રતિનિધિઓની બહુમતી હોવી જોઈએ અને એ બહુમતી નક્કી કરવાનું મારા ઉપર હોડવામાં આવ્યું હતું તે વખતે જે સંજ્ઞા મંગરથી કરી રહ્યા હતા તે એ ખગડે લઈને તા ૨૩મી નવેમ્બરે અમદાવાદમાં મારી પામે આવ્યા ત્યારે એમ નહી ક્યું હતું કે સમિતિમાં સાત સગા પરિષ ના અને ત્રણ રાજ્યના હોરા જોઈએ એ સંજ્ઞાની સાથે જે શરતોનો ખગડો એ ઠાકોરસાહેબને અને સર પટ્ટિક કેડલાને મોવેલા તેમાં એ સ્લમ હતી

એ કનમની મામે ઠાકોરસાહેબ કે સર પેટ્ટિક કેડલા બેમાંથી એકેયે વાગે લીગે નહોતો કે તેમાં ફરફાર જોઈ નહોતો ગાંધીમને વિષે તેમણે ઓટલી જ સૂચના કરી કે હું જે સાત સગોના નામ આપુ તે રાજકોટ રાજ્યના ખરેખરા વતની હોવા જોઈએ પાઠગથી એ વાગાણ ખીલ કારણોસર બા II પડી થ એ વાદાગા દરમ્યાન કોઈ પણ વખતે આ શરતની સામે વાગે આવે ન હો

તા ૧૫ ૧૨-૩૮ને રોજ ઠાકોરસાહેબની જોડે ખીલ એક મધ્યસ્થની મારફત વાગાણ ફરી શરૂ કરવામાં આવી આ સદ્ગુણ્ય ઠાકોરસાહેબ તથા દરબાર વીસવાળા વરફથી સત્તાવાર ખાજ લઈને આવ્યા હતા ચવાને સાડુ જે

શરનો લઈને આ મંધરથ આવ્યા હતા તેમાં ઉપરી ઠારત સામેય હતી. તા. ૧૬મીએ મેં મારા તરફથી જે સામે મુસદ્દો મોકલ્યો તેમાં પણ આ ઠારત સામેય હતી.

“તા. ૨૬મીને દિવસે રાજકોટમાં જ્યારે ઠારતો અર્થવામાં આવી ત્યારે પરિવહની બંદુબનીની આ ઠારત જ સમાધાનના ધ્યાને રૂપે અણવાની હતી એ વાત સૌને મંનૂર હતી. આ બંદુબની એકાદી કરવાને સારું મને બહુ બહુ વિનંતીઓ કરવામાં આવી હતી, જે મારે નકારથી પડેલી. મેં તેમની એક જ સૂચનાને સ્વીકાર કર્યો કે મારા તરફથી સૂચવવામાં આવતાં સાને નામો રાજ્યના વતનીઓનાં દોરાં નેઈએ. કાઉન્સિલ મારા તરફનાં સાને નામો તે જ પદોએ ત્યાં ને ત્યાં મંનૂર કરવા રાજ હતી. પણ મારે જેમની સલાહ લઈને તે નક્કી કરવાં નેઈએ એ બધા તે વેળાએ જેવમાં હતા. તેથી મારે પાછળથી મોકલવાં એમ હતું.”

“એ બુધવારું ન નેઈએ કે, એ સમાધાની એક તરફથી કાઉન્સિલ અને તેમની કાઉન્સિલ અને હું તથા મારી સાથેના ખીજ ત્રણ જણા એવા બે પક્ષ વચ્ચે આઠ કલાકની ચર્ચા પછી થઈ હતી. સાત સભ્યોની સંખ્યા પઠારી ત્રણની કરી નાખીને, પ્રભુપરિવહના સરવાળી લખમતી કરી મૂકવાની કારકાર સાહેબને છૂટ રહેશે. એવું મને કહેવામાં આવ્યું હોત તો મેં એ વાગાગટમાં કરી ભાગ લીધો ન હોત. એ સમાધાનીના એક ભાગ તરીકે કારકારસાહેબે મને જે કાગળ આપેલો તે પરી નિરાકર જણાઈ આવે છે કે સાતની બંદુબની પઠારવાનો એમનો કરાહો તે વેળા મુદ્દત ન હતો. જે કારકારસાહેબની લહેર પ્રમાણે આ સંખ્યામાં પઠારો કરવાનો હોત તો આ સમાધાન કરવાનો અથવા તો તેને પરિવરપણે લેખબદ્ધ કરવાનો કરો અર્થ જ ન હતો.

“સમાધાનનું કરારનામું થયા પછી ઠારત જ ગાંધીજીને મેં ઠાર કર્યો કે,

“આઠ કલાકની લંબાણ વાગાગટ પછી આવે મળતકે જે વાગ્યે પ્રમુદ્ધપાથી સમાધાનના કરાર થયા છે. મુખ્ય ઠારતો આપના મુસદ્દા મુજબ મુદ્દે સ્વીકારાઈ છે. કરારનામું મોકલું છું.”

“તે જ દિવસે મોરેથી ગાંધીજીને મેં કચરની ઠારતો ઠારથી મોકલી, તેમાં જણાવ્યું હતું કે,

“પ્રભુ તરફના સાત પ્રતિનિધિઓ મારી બહામનુ મુજબ કારકારસાહેબે નીમવાના છે. બહેરનમાં આની સ્થળના નથી જતુ અને સારું જુરી લેખી કબજાલ લીધી છે.”

“આ ઉપરથી એ વિષે મુદ્દત શક નથી રહેને કે મુધાગ સમિતિ ઉપર પરિવહના પ્રતિનિધિઓની બંદુબની ગ્હેલી નેઈએ એ કરારનામોને ખામેા હતો તેની વિરુદ્ધને જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે, તે થયેલા કરારમાંથી છાપી જવા ખાતર પાછળથી લેખો કરેલા છે. જે કારકારસાહેબને પ્રભવા પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા પઠારીને લખમતીમાં મૂકી દેવાની રુખા રાખી હોત, તે પ્રભની લગત, વાગાગટો, તેમ જ કોલકંચ, બધું જ અર્થ વચરનું થઈ ઠારત આપા કરોડકરના મામલામાં તકલરના કાગળોને અલગ કરી નેવવાના પ્રવલો અલગત દુઃખર ત્રણાય.”

તા પત્ની તથા દુહીએ ગાંધીજીને મહેન ઓગથા ગથે મહત્વની વાતચીત થઈ એમને ગાંધીજીએ હાન વિને પોતાનુ તત્ત્વજ્ઞ સમજા યુ આથીઓ પ્રત્યેના પચપાતને નરણે પોતે તેમના દોષ ન જુએ એ કેવુ અશક્ય હતુ તે સ્પષ્ટ કરુ સાધનની શુદ્ધતા ઉપર પોતે ટેલો બપો ભાર મૂકે છે એ સમજવના ક્યુ

ગેતાનની પાને ચડીને સ્વર્ગમા પહોચાણ હોય તોપડ સત્યાગ્રની તેમ ન હરે કેટલીક વાર મારી અને સાથીઓની વચ્ચે કોઈ કરવામા આવે છે મને સારો અને સાથીઓને ખોટા ચીતરવામા આવે છે આ દ્વેષમૂલક અને ગેરવાજબી છે (સરદારનો દાખો આપીને ક્યુ) એમને વિષે ગેરસમજનો પાર નથી આનુ મગલ જુ હુ સમજુ છુ તેમના ગમા-અપગમા મુ મજબૂત છે વળી તેઓ ભારે આખાગેના માપસ છે તેની જ બધી મુશ્કેલી ઠબી થાય છે પણ હુ કહુ છુ તે ગમા મુધી માનને ષઈ વાને તેઓમા ખોટાઈ નથી હુ કહુ છુ કે ષઈ પગ એની મામે ચોક્કસ આરોપ આણે અને એની નિષ્પક્ષ તપાસ કરાવે તે એની સાથે ઠબવા કે જમીનદાનત થવા હુ તેયાર છુ એવા આરોપાની કિંમત નહુ છુ મારા પોતાના ઉપર આને ગરીબમા ગરીબ હુમલાઓ વરસી રહ્યા છે

આ અનશન શા સારુ ? શુ ખીને માર્ગ ન હતો ? ઓગથા આગ પોતાની મનોત્પથા વ્યથા રતા ક્યુ

મહિલાવાડને હુ ઓગથુ છુ શરા મહીઓની એ ભૂમિ છે તેની સાથે ખાખ અને સડાથી પણ એટની જ બરેની છે આ મદકી બનિદાન વગર શે સાધુ થાય ? ને હુ કહુ છુ તેવો દોષ તો આવા અનવાનની જરૂર ન હોત, ષઈ નેટે દલીલ સરવાની જરૂર ન રહેવ મારો સખ્ત મોસરો ગતરી નત, સાને જ મખ્તનો ઉચ્ચાર સરવાની જુ જરૂર ન પડત કમગમારથી નેઈવુ પરિપામ નિખલવી શનવ પણ મારી મવાદાઓનુ દુખદ બાન મને છે તેથી જ તો મારો અવાજ સબળાવવા માટે આ બધુ સહેવાનુ છે

ખીને રનો સવિનય મયદામગનો છે પણ અત્યારે મે તે હગદાપૂર્વક રદ કર્યો છે મરણુ હુ નેકે છુ કે એમાથી નેઓ સગાધારી છે તેમના અતરમા વસનો પશુ જ નગી ઠાર છે સચાટીની નેમ તો દરેન્ના દેશમા રહેવા એ પશુને કપોગ જ દેવાની હોમ સવિનય ભગ શરૂ કરીને ને બધુ મ્દ ખમવાનુ હોટેને સાડુ અનિવાર્ય થઈ પ ત તે મે બને આ કષ્ટ માથે લઈને ઠા ઠી દીધુ છે કમાથી પા ન અકગાવનો દુ અવિરત પ્રયત્ન કરી રહ્યો છુ દરબાર વીરાવાગા ષ મે પણ મારા અનરમા મદબાવ મરે ઠા છે મારા ઉપવાસથી તેમના તેમ જ ઠાકોરમાઠેગના દિવમા જવાબદારીનુ બાન બને તો ઉપવાસને સાર્થક થવેવા ગ કુ

વાર્ષમગેય તે વખને પ્રવાસમા હતા પોતાનો પ્રવાસ ગે કરી તા દુહીએ તેઓ િ કી પહોચ્યા આખો દિવમ અને મંધરાત મુધી રાજ્યેા અને નની સ ૨-૨૫

દિલ્હી વચ્ચે અને રાજકોટ અને મુમર્ષ વચ્ચે ટેનિફોનની ઘટ્ટીઓ ગણકયા કરી તા હમીએ સનારના પોણા અગિયાર વાગ્યે ના વાઈસરોયનો નીચે પ્રમાણેનો સંદેશો મિ ગિમ્સન મારફતે ગાંધીજીને પહોંચાડવામા આવ્યો.

“તમારો સંદેશો મને હમણા જ મળ્યો તે માટે તમારો ધણો જ આભારી છું હું તમારી સ્થિતિ સમજી છું

“તમે જે કરો છો તે યશી રખજ છે કે, આ પ્રકરણમા વચનબંધ થયો જ એમ જે તમને લાગ્યું છે એ જ સુખી વાત છે હું જોઈ રહ્યું છું કે ઠાકોરસાહેબનું જીવનનામું જેની સરદાર વલભભાઈ પટેલને તેમણે આપે તા કાગળથી પાછળથી પૂરગી કરવામા આવી હતી, તેના અર્થ વિષે રાકાને સાડુ અવકાશ હોઈ રહે એમ છે મને લાગે છે કે, જેની મકાનો ઉકેલ કરવાનો સૌથી સરસ માર્ગ જે જ છે કે દેશના સૌથી વડા ન્યાયાધીશ પાસે તેનો અર્થ કરાવે તોથી હું એની ફરમાન્ટ કરુ છું કે ઠાકોરસાહેબની સમતિથી — અને તેઓ જેની સમતિ આપવા તૈયાર છે એવા ખબર આવ્યા છે — તેમનું ઉપર જણાવેલું જીવનનામું તથા કાગળની રૂએ કમિટી કઈ રીતે ચચાની જોઈએ એ બાબત દિલ્હા વગ ન્યાયાધીશનો અભિપ્રાય લેવો પણ તેમણે આપેલા નિર્ણય મુજબ કમિટી નીમનામા આવે વધુમા એમ પણ કરાવવામા આવે કે, જે જીવનનામાને અનુસરીને એમણે બધામણો કરવાની છે તેના કે તેના કોઈ બાગના અર્થ વિષે કમિટીના સભ્યો વચ્ચે જે કદી મતભેદ ઊભો થાય તો તે સવાન પણ એ જ વડા ન્યાયાધીશ પાસે રજૂ કરવામા આવે અને તેમનો નિર્ણય ઉવટનો ગણવામા આવે

“ઠાકોરસાહેબ તરફથી પોતાના જીવનનામામા આપેલા વચનોનો અમન પાને કરશે જેની જોગાધરી સાથે અને મારા તરફથી પણ ઠાકોરસાહેબ પાસે અમન કરાવવાનો હું પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરીશ એવી જોગાધરી સાથે કરવામા આવેથી આ વ્યવસ્થાથી તમારા મનમા ઊભી થયેની બધી બીક દૂર થશે એમ હું પૂરે હું માનુ છું આ પ્રકરણમા ન્યાય થાય એ સાડુ હવે બધી સાવચેતી લેનાઈ છે, જેની લાગ પીમા તમે મારી જોડે સમજ થશે અને અનશન ઊગેઈ તમારા દેહને થઈ રહેલા કષ્ટમાથી અને મિત્રોને થઈ રહેની ચિતામાથી મુક્ત કરશે.

“હું તમને જલાલી ચૂક્યો છું કે તમને અહી મળવા અને તમારી જોડે ચર્ચા કરના હું બહુ ખુશી છું જેથી રહીશની સમજો તેમ જ સદેવ ફર થઈ નાય”

ગાંધીજીએ મિ ગિમ્સન નીચેનો સંદેશો વાઈસરોયને તાગથી મોકલાવ્યો.

“આને તાકીદે મોકલેલા જલાલ માટે આપનો જોગિજમ્ હું જલાલ મને તાબડોનેજ દસ ચિરતાગીસ વાગે પહોંચાડવામા આવ્યો છે.

‘આપના જલાલમા જોઈ, સ્વાભાવિક રીતે થતી વસ્તુઓને ઉલ્લેખ બાધી રહો છે, છતા અનશન ઊગે વાને સાડુ અને જે લાખે લાકો મના ઉપવાસની પાગળ

રહેલા સમાધાનને સારુ પ્રાર્થનાઓ અને બીજા પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે તેમની ચિંતા દૂર કરવાને. સારુ આપના બલા સદેશાને હું પરવું કારણ ગણ્યું છું. મારે પણ એટલું જ કહેવું ઉચિત સમજું છું કે જે બાબતોનો આપના તારમાં ઉલ્લેખ નથી તે મારા તરફથી પડતી મુકાઈ નથી. તે બાબતમાં મને સતોષ મળવો રહેશે. છતાં રૂબરૂ ચર્ચા થતાં સુધી તે બાબતો મુલતવી રાખી રહાય. દિલ્હી સુધી મુસાફરી કરવાની દાકરો રત્ન આપશે કે તરત જ હું દિલ્હી આવીશ.

“જેના ઉપર મારે અનશન કરવું પડ્યું તે પ્રકરણ આટલી તાકીદે અને આટલી સહાનુભૂતિથી હાથમાં લીધાને સારુ ફરી એક વાર આપનો આભાર માનું છું.”

ઉપવાસ છોડતાં પહેલાં સરકાર જોડે થયેલો પત્રવ્યવહાર પ્રગટ કરવાની સરકારની રત્ન મેળવી લેવા-ગાંધીજી માગતા હતા. તે માટે નહીં દિલ્હીને પૂછવું જોઈએ. બપોરે બે વાગ્યે જરૂરી રત્નવાળી મિ. ગિલ્સની ચિઠ્ઠી આવી પહોંચી. એટલે પ્રાર્થના વગેરેના વિધિ પદ્ધતિ બપોરે બે વીસ વાગ્યે ગાંધીજીએ પારણું કયું. બધા સત્યાગ્રહી ડેહીઓને તે જ દિવસે છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

સૌના દિલમાં આનંદ વ્યાપ્યો, અને સૌને એમ લાગ્યું કે ગાંધીજીને ભારે વિજય થયો. પણ વિજયની ઘડી ગાંધીજીને સારુ હમેશાં આત્મનિરીક્ષણની હોય છે.

પરિપદના કાર્યકરો સાથે તેમણે અંતર ખેલીને વાતો કરી અને પોતાની જાતનું પૃથક્કરણ કરીને અંતરદર્શન કરવા તેમને સચ્ચું. તા. ૧૦મીએ સાંજે દરબાર વીરાવાળા ગાંધીજીને મળ્યા તેમની સાથે લગભગ કલાક વાતો ચાલી. એ વાતચીત પછી ગાંધીજી ગમગીન અને ઊંડા વિચારમાં રૂબેલા જણાયા તેમના દિલમાં કંઈક આવી ગડમથલ ચાલતી હતી : “મારી અહિંસા-માં શો દોષ છે? મારા અનશન પછી પણ દરબાર વીરાવાળામાં કશો ફેરફાર કાં ન જણાય?” તા. ૧૧મીએ ભાયાતો તરફથી ડેપ્યુટેશનના રૂપમાં મળવાની માગણીનો કાગળ મળ્યો સમય બચાવવા ખાતર ગાંધીજીએ તેમને ટૂંકી ચિઠ્ઠી લખી મોકલી અને મુસલમાનો તથા તેમની વચ્ચે કશો તફાવત નહીં કરવામાં આવે એ વિષે ખાતરી આપી.

તા. ૧૨મીએ કાર્યકર્તાઓ સાથે વાતચીત દરમ્યાન ગાંધીજીએ ગવ-કોટના સત્યાગ્રહનું પરીક્ષણ કયું :

“મને લાગે છે કે, આખી પહેલી બૂલ રાજકોટ સત્યાગ્રહમાં બધા કાઠિયાવાડીઓને જોડાવાની રત્ન અપાઈ એ યઈ. એથી લડતમાં નબળાઈનું તત્ત્વ પેઠું. આખું સખ્યાળજી ઉપર ગયા. સત્યાગ્રહી તો અસહાયના એકમાત્ર ખેલી ઈશ્વર

બિપડયા તા. ૯મીએ સવારે ગાંધીજી રાજકોટ પહોંચ્યા. સરદાર વિમાનમાં અગિયાર વાગ્યે પહોંચ્યા.

પશુ રાજકોટમાં ગાંધીજીના માર્ગમાં સારી પેઠે કાંટા વેરી રાખવામાં આવ્યા હતા. દિલ્હીમાં વડા ન્યાયાધીશ આગળ ડેસની દલીલો ચાલતી હતી ત્યારે રાજ્ય તરફનો પ્રગ્ન હિપગનો સિતમ ચાલુ જ હતો. જખ્તીમાં લેવાયેલો માક કે દંડે કોઈના પશુ પાછા આપવામાં આવ્યા નહોતા. એજન્સીની હદમાં રહેતા જે વડીલોએ લડનમાં ભાગ લીધો હતો અને એ કારણે જેમની સન'દો લઈ લેવામાં આવી હતી તેમને હજી સન'દો પાછી આપવામાં આવી નહોતી વધારે ભયંકર તો એ હતું કે મુસવમાનો અને ભાયાતોને પ્રગ્ન-પરિપક્વની સામે ઉરકેરી મૂકવામાં આવ્યા હતા. ગાંધીજીએ રાજકોટમાં પગ મૂક્યો ત્યારથી જ એ લોકો એમને વગવ્યા હતા કે કમિટીમાં અમારું પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ દબિન વગે પશુ પોતાના પ્રતિનિધિ હોવાની માગણી કરવા લાગ્યો હતો અને તે માટે ડો. આંગ્રેકર એક વાર રાજકોટ આટો મારી ગયા હતા. ઠાકોરસાહેબ એટલે દરબાર પીરાવાળા, આ લોકોની માગણી વાજબી છે અને રાજ્યે તે પ્રગ્નના તમામ વર્ગોની માગણી ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ, એમ કહેના હતા. ઠાકોરસાહેબના જાહેરનામા પ્રમાણે કમિટી ઉપર સરદારના નામોની એટલે કે પ્રગ્નપરિપક્વના નામોની ચારની જાહેરનામી રટતી હતી તેને જાહેર કરતા એકની જાહેરનામી રહે ત્યાં મુખી ગાંધીજી આ લોકોને રીજવા તૈયાર હતા. આ બધી વારાધાટો તા. ૯મીથી ૧૪મી સુધી ચાલી. પશુ ગાંધીજી પેલા લોકોને મનાવી શક્યા નહીં.

એ બધી વારાધાટોનો આ ગાંધીજીએ સાત મળેલાં નામો મોકળી આપનો કાગળ તા. ૧૪-૪-'૩૯ના રોજ ઠાકોરસાહેબને વખરો તેમાં આપી જાય છે.

“મે. ઠાકોરસાહેબ,

“આપના તા. ૧૦-૪-'૩૯ના અંગ્રેજી પત્રનો જવાબ આજે આપી રાકું છું.

“આપે આપની જવાબદારી માથેથી ઉતારી નાખી એનું મને દુઃખ છે. જે મુસવમાનો અને ભાયાતના નામ વિષે આપ લખે છે એ નિમજ્જ આપની હતી. વડા ન્યાયાધીશને નિર્ણય આપના અર્થની વિરુદ્ધ જ્ય તોપણ આપણ વચન કામ રહી રહે એમ કરવામાં મારે મદદ કરી એ જ એ અર્થ મારા વચનનો હતો અને દોષ ઠીક. જે આપવાનો અને અધિકાર જ ન હોય તે આપવાનું મેં વચન આપ્યું છે, જેનો અર્થ મારા વચનમાંથી કેમ નીકળે એ મારી સમજની જગર છે હું તો પરિવ્રજ અને સરદારના દુઃખી ભરીકે કામ કરું છું એ દુરની જગર જઈ મારાથી કઈ ન અપાય એ રેખીતું હું એટલે મારા વચનનો આટલો જ અર્થ હતો અને દોષ ઠીક કે આપ એ બાઈઓનાં

નામ રાખવા ઇચ્છે તો સરદારના નામ બહુમતીમાં હોય એ શરતે મારે સરદારની વતી મદદ કરવી આવી વધારે અર્થ મારી દૃષ્ટિએ અસંભવિત છે કમનસીબે આપે અણધારું થયું બહુ આપે નીમવા નામ સરદારના નામમાં ઉમેરવાનો બેબેબે મારી ઉપર ઢોળો છે આમ સરદારને મળેલા અધિકારની ઉપર પાગી ફેરવાય એવો અનર્થ આપ મારા વચનમાંથી કાઢો છો એ હું ખદ છે

એટલે બેબે આપના કાગળ પછી મારે તો સરદારની વતી આપને નામ મોકલવા ઉપરાંત કંઈ કરવાપણું ન હતું છતાં મેં તો મજૂર ચાર બાઈઓમાંથી ત્રણને સરદારના નામમાં દાખલ થવા અને સાતની એક ટીમ તરીકે કામ કરવા વીનબ્યા એ વિનવણીમાં હું એક નિષ્ફળ ગયો છું અહીં આપના નામને માન આપવાના બને તેવો પ્રયત્નની હદ આવે છે આપના કાગળમાં આપે ચોથા નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે શ્રી મોહન માડણને મારી પાસે આવીને અર્થ કરવાની તમ્બી આપવાતું મેં દુરસ્ત નથી ધારું મેં કે તેઓ પોતે હરિજન નથી

પણ મજૂર ચાર નામ રહી જાય છે તેનો એવો અર્થ મુદ્દન નથી કે સરદારે આપેલા બાઈઓ મુસલમાનના બાપતોના હરિજનોના મળીને કોઈના ખાસ અને વાગળી હમીની કાળજી નહીં રાખે એ બાઈઓ પાસે આ મંદિરી પરત્વે અને સામાજિક સેવાની દૃષ્ટિએ ભવતપાત નથી તેઓની સામે તો રાજકોટની સમગ્ર પ્રજા જ છે તેઓ જ મંદિરીમાં આવે છે મેં કે તેઓના મડળે સમસ્ત પ્રજાના હકને સાકુ લડત ચલાવી આપે તેની કદર કરીને પરિષદ વતી સરદારને કમિટીમાં અમદાવાદ વર્ગ બહારના રાજકોટ રટ્ટના સાત નામ આપવાનો અધિકાર આપ્યો એ નામ નીચે પ્રમાણે છે

- ૧ શ્રી પોપટલાન પુરુષોત્તમદાસ અનડા બી એ એલએન બી
- ૨ પાપલાન ધનજી માલવિયા
- ૩ જમનાદાસ યુશાલચંદ ગાંધી
- ૪ બેચરભાઈ વડાભાઈ વાઢેર
- ૫ મજનાલ મયારો કર શુક્લ
- ૬ બેકાલાલ હ બેશી
- ૭ ગભનદ બવાનીચંદર બેશી એમ એ એનએલ બી

હવે પ્રમુખ સાથે ત્રણ સભ્યો આપે નીમવાના રહ્યા

મારું મનો તો વળા વીનવ આપ લખો છો કે હવે કમિટીમાં દસના અગિયાર ન થાય આ મુજો બરાબર નથી દસ જ હોઈ શકે એવો પ્રતિનધ વડા ન્યાયાધીશના નિર્ણયમાં નથી બને પણ મગીને ગમે તે ફરદાર મરી શકે છે આપના નામ મયમ રાખવામાં સરદાર આપને બહુ મદદ કરવા ઇચ્છે છે શરત આટલી જ કે જે વધારો થાય તેમાં પરિષદની બહુમતી રહે અત્યારે એટલે વા ન્યાયાધીશના નિર્ણય પ્રમાણે એની બહુમતી ચારની છે તેને બંદ આપને ખાતર કે કાસ ટાળવા ખાતર કૃત્ર એકની બહુમતી રાખવા હજી સરદાર તૈયાર છે આવી વિશેષની આશા આપ કેમ રાખો ?

ઉપર જ આધાર રાખે. સત્યાગ્રહી હમેશાં પોતાના મનને કહે કે જેને નામે સત્યાગ્રહ માંડ્યો છે તે જ તેને પાર ઉતારશે. રાજકોટના કાર્યકર્તાઓએ આમ વિચાર્યું હોત તો મોટાં સરસો અને દેખાવો યોગ્યવાની લાક્ષણ્યમાંથી તેઓ બચી જત અને પરિણામે જે જુલમટો થયા તેનાથી રાજકોટ પણ બચત. ખરે સત્યાગ્રહી પોતાના વિરોધીને અજયવાદ આપે. તેના કાર્યથી વિરોધીની છાતીમાં કદી અખરાટ પેદા ન થાય. ધારો કે સત્યાગ્રહના નિયમોના આવા કડક અમલને લીધે ખોખા ભેટલા સત્યાગ્રહીઓ સાચા સત્યાગ્રહી જુરસાથી અત સુધી લડવા નીકળ્યા હોત તો તેઓ ખરેખરી નમૂનેદાર હડતરનો દાખલો પૂરો પાડત.”

તા. ૧૩મી માર્ચે ગાંધીજી દિલ્હી જવા ઉપડયા. દેડરણ કોર્ટના વડા ન્યાયાધીશ સર મેરીસ ગ્રાવર આગળ અને પક્ષે પોતાનો કેસ રજૂ કરવાનો હતો. વડા ન્યાયાધીશે દોરેલી કાર્યવાહીને અનુસરીને સરદારે પોતાની કેદિયત પશ્ચિમ દિંદના દેશી રાજ્યોના રેસિડેન્ટને ત્યાં તા. ૧૭મીએ દાખલ કરી. તેમાં તા. ૨૬-૧૨-૩૮ના રાજ હાકોરસાહેબ સાથે થયેલી સમગ્રતી તથા હાકોરસાહેબે સરદારને લખી આપેલી ચિઠ્ઠી વગેરે રજૂ કર્યાં. રાજકોટ હાકોર-સાહેબનો જવાબ તા. ૨૬મી માર્ચે દાખલ કરવામાં આવ્યો. છાપેલાં ચાલીસ કૂલરકેષ પાનાંનો એ જવાબ હતો. તેમાં મુખ્ય મુદ્દા તો બે જ હતા. તા. ૨૬મીના કગરનામા વિષે પ્રપંચ, દગાણ અને દગાખાણના આક્ષેપો હતા. ખીન્ને મુદ્દો, સરદાર જે સાત નામો આપે તેમાંથી હાકોરસાહેબે પૂરી તપાસ કરી પોતાને યોગ્ય લાગે એમની નિમણૂક કરવાની બાબતને હતો. પ્રપંચ અને દગાખાણના આક્ષેપો વાંચી સરદારની સાથે ગાંધીજી પણ ઊકળી બેઠયા. વળી તેમણે અંતરખોજ ચલાવી: “ખરો ઉપવાસ આટલો નિષ્ફળ કેમ થયો હશે? દરબાર વીરાવાળા આટલું કેમ નથી જોઈ શકતા કે પ્રપંચથી મેળવેલા દસ્તાવેજના બેર ઉપર હું કદી ઉપવાસ ન આદરું?”

કેસની દલીલ કરવા દરબાર વીરાવાળા જાતે દિલ્હી ગયા. તેમણે બહુ લંબાણથી દલીલો કરી. સરદારે વાટાઘાટની શરૂઆતથી તે તા. ૨૬મી ડિસેમ્બરનું કરારનામું થયું ત્યાં સુધીની વિગતો ટૂંકમાં રજૂ કરી.

બનેની દવાલો સાંભળી તા. ૩૭ એપ્રિલે દિંદના ચીફ જરિટમ સર મેરીસ ગ્રાવરે પોતાનો ચુકાદો આપ્યો. તેમાંથી વધારે મહત્વના કૃત્રિ અહીં ટાંટીશું:

“એમ સૂચવાયું છે—જોકે જેકે પક્ષને હું રજૂ કર્યો ત્યારે એ બાબત મુ'ંચ આગ્રહ ધરવામાં ન આવ્યો—કે આ કાગળ હાકોરસાહેબ પાસેથી કઈક દંજાબપૂર્વક મેળવવામાં આવ્યો હતો અને સોંપતામાં આવેલા આ કેસની તપાસને અને હાકોરસાહેબે આપેલી સમતિ ધ્યાનમાં લેતા એવા સૂચનનો વિચારસરખો નું કરી ચક્ર કે કેમ એ વિષે અને સંકા છે. પણ એટલું જ કહેવું યોગ્ય વરો કે

મને એવા દબાવણું સુચન માનવાને સારુ હશે. પુરાનો જડગો નથી ઠાવડું
શી વલ્લભભાઈ ઉપર ધાજીથી લખાવેલા કામનોગા તેથી વિરુદ્ધનો પુરાનો સારી
પેઠે મળી આવે છે.

“મને ખાતરી થઈ છે કે દમાજ થયાનું સુચન હજી વાપરેલ અર્થમાં
રહી શકે નેમ નથી. ઠાકોરસાહેબે શ્રી વલ્લભભાઈને આપેલ કામગી દગબાર વીગ-
વાવાના પોતાના જ સખ્તોમાં મિત્રભાવે લખાવેલા છે આ વાતને શ્રી વલ્લભભાઈ
પટેલ ઉપર ઠાકોરસાહેબે વળતે દિવસે લખેલા ખીલ દામજ ઉપરથી ટેકા મળે
છે. તેમાં તેઓ લખે છે :

“તમે રાજકોટ આવ્યા તે બંધ દુ તમારો ધંત્રો જ આનારી છું
આ પ્રકારનો અન લાનવામાં તમે મને જે રીતે મદદ કરી છે તેની દુ
ખૂમ કહર કહું છું.”

“તા ૨૬-૧૨-૩૯નો કામગી પ્રગટ કરવામાં આવ્યો ન હતો અને તેનું
કરવાનું કશું કારણ થતું ન હતું. તે એ કામગીને ઠાકોરસાહેબે જાને
શ્રી વલ્લભભાઈને આપેલ એક ખજાના મગજ તરીકે જ ગણ્યું છે, જેઓમાં
પ્રગટ થયેલા જલદેરનામાંની રૂબે જે નામો “હરે પછી જલદેર થવાના હતા”
તે જલદેરનામાંના મુસામાં જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલની બધામાં
મુજબ જ થવાનો હતો.

* * *

“ઠાકોરસાહેબ તરફથી રહી કરવામાં આવેલી લેખી કેદિયતમાં કરેલી
દલીલનો સાર આ પ્રમાણે છે ‘બનામલ સખ્ત જ ચોખ્ખું બતાવે છે કે દરેક
નામ વિચારમાં લેવાગે અને એ પ્રમાણે વિચારતા બધામાં મુ કરવામાં આવેલ
હરેશી ગણસાનું નામ, દાખલા તરીકે અમુક બાબત અનુકૂળ નથી, બાદમાં નથી
અથવા તે અનિચ્છનીય છે એવા કોઈ કારણસર રહ કરવાને ઠાકોરસાહેબ મુખત્વાર
છે’ એકલા બધામાં સખ્તના આધાર ઉપર આવી કોઈ દલીલ ઉભી કરી
સકાય નહીં બધામાં સખ્તમાં સ્વતંત્રપણે એવો કરી અર્થ સમાનો નથી.
આમજા પાડના સદમ ઉપરથી જ એનો અર્થ બેસાડી સકાય અને તે પ્રમાણે
જેતા બનેલી ખીલાના બુધા સજોગો ધ્યાનમાં લેવાવા નેઈએ જલદેરનામાંના
મુસામાં જ્યાં શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ સહયોગી બધામલ નિમગ્નક માટે કરે એમ
કહેવામાં આવ્યું છે ત્યાં મારી નજરે તેા તેનો એક જ અર્થ દોઈ શકે કે
શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ જે સહયોગી બધામાં કરે તેમની નિમગ્નક ઠાકોરસાહેબે
કરવાની છે.”

આમ ચકાદો સ પૂર્ણપણે સગદારની તરફથી આવ્યો સૌએ એને સર-
દારના સ પૂર્ણ નિગ્ન તરીકે રખાવ્યો ત્યાં પછી તા જી એપ્રિલે વાઈસરોય
તરફથી કામગી આવ્યો તેમાં ચક્રવર્તી સલા તરફથી ચોખ્ખા ખાવધરી હતી
કે ઠાકોરસાહેબ પોતાનું વચન પૂર્ણપણે પાળશે અને તેને અગે ધટતુ બધું
કરવામાં આવશે આ માવધરી લાઈને ગાંધીજી દિલ્હીથી રાજકોટ જવા

તા ૨૬મી ડિસેમ્બરના આપના જાહેરનામામા કમિટીએ રિપોર્ટ પૂરા કરવાની ને આપની આગળ રજૂ કરવાની મુત્ત એટ માસ અને ચાર દિવસની રાખી હતી તેથી વધારે મુત્ત હવે પણ ન હોઈ શકે એ વાત ઉપર આપનું ધ્ય ન ખેચુ છું ખીજી હવે દરમ્યાન જખીએ અને દડ થયા ખીજી દમનનીતિ ચલી એ બધી રૂ કરવાની આવશ્યતા છે, એ કહેવાની બાગ્યે જ જરૂર હોય મોહનદાસના આશીર્વાદ

આ ઠાગળ મારી સમતિથી લખાયેનો છે અને આમ આરો તામો મે આપના ક્ક
 વલ્લભભાઈ પટેલ

આ ઠાગળની વાત બહાર પતા જ મુમનમનો તથા ભાયાતોએ ગાધીજી ઉપર મનમગનો આક્ષય જાહેરમા મૂક્યો અને તેમની આમે સત્યાગ્રહ કરવાની ધમકી આપી તા ૧૬મીએ ગાધીજી પામ એની ખમર આપી કે સાજની પ્રાર્થના વખતે રાજકોટના ભાયાતો અને મુસનમનો ઠાગા વાનટા ખતાનના છે તથા ગાધીજી માટે ખાસડાનો હાર પણ તૈયાર કરી રાખન મા આ રો છે ગાધીજીએ આ જાતને હાડી ઠાડી પણ ન ખરે ઠાગવજી અને પેની સામગેની વાતો ખરી હરે તો તેઓ તેને વધારી લેશો તૈયાર હતા એટલે તેમણે પોતાના માથુએને સ્પષ્ટ સૂચના આપી ગખી કે મારી પાસે કોઈ પણ માણસ ગમે તે ધરાદારથી આવના માગે તો તેો છૂટથી આવવા દવો ને કોઈએ વચમા એને રોખો નહી રોજની રેરે તે દિસે ગાધીજી મોટમા એમીને રાજકોટ શાળાએ પ્રાર્થના માટે પહોચ્યા લગભગ એ જ વખતે છસેએક વિરોધ કરનાગએનુ ટોળ ત્યા સરવસના આકારમા પહોચ્યુ

પ્રાર્થના આની એટનો બધા વખત આ દેખાન કરનારાઓએ ખૂમે ને કિકિપારીએ પાડ્યા કરી પ્રાર્થના પૂરી થયા પછી ગાધીજી ઉતારે જવા જાગ્યા ત્યારે પેના દેખાવો કરનારાઓ ધક્કામુક્કી કરીને પ્રાર્થનાભમિ ઉપર ધસ્યા ધૂળના ગોટા ને જુમરાણથી મ્શુ દેખવુ કે સલગાવુ મુરકેન થઈ પડ્યુ કેટનાક મિત્રાએ ગાધીજીની આસપાસ સામગ રચવા પ્રયત્ન કર્યો ગાધીજીએ એમને રોખ્યા અને મ્હુ 'હું મા તો અહી એરીશ અથવા ટોળામા થઈને એમલો જર્મિશ મા એમનાને છોડો તમે કોઈ વચમા ન આવો એમ કહી તેઓ ટોળામા ઘૂસ્યા થોડી વારમા એમને તમ્મર આ યા એમણે આખો મીચી વીધી અને પ્રાર્થના મગતા જલ્યામા મેએક મિનિટમા એમને મગ રખી એટને ટગર થઈ આખો ઉગાડી મધાને આજા કરી કે તમે કોઈ મારી સાથે ન આવો એ લોડાને મારું રક્ષયુ કરવુ હરો તો કરશે તમે બધા ખજી જઓ સજુના મોળામા નિર્ભયપણે માથુ મૂકી દેવુ એ સત્યાગ્રહનો માર્ગ છે પછી એક વિરોધ કરનારા બાવાન જે સામે જમા દના તેમને ગાધીજીએ મ્હુ મારે મારા સાથીઓનું નહી પણ

તમારા એકવાનું જ ગણ્યુ થઈને જતું છે.” ગાંધીજી એમને ખતે દાય મૂકી જેમ જેમ ચાલતા ગયા તેમ તેમ જગ્યા થતી ગઈ અને રૂઠ મોટર ઊભી હતી ત્યાં મુઠી તેઓ સહેલાઈથી પહોંચી ગયા.

અરદાર તે દિવસે વડોદરા પ્રત્યગંડગના કામસર અમરેલી ગયા હતા. વિરોધીઓનું નિગાન ગાંધીજી કરતાં અરદાર વધારે હોય એમ માનવાને એ ઉપરથી કારણ લાગે છે કે તે જ દિવસે ગાજકોટથી અમરેલીના એક મુમતમાન ઉપર તાર ગયેલો કે અરદાર વનમમાર્ક ગાજકોટ આવવા અમરેલીથી ક્યારે નીકળે છે અને ક્યે રસ્તે આવે છે તે તારથી જાણવો. પેલો માણસ ઉદ્દેશ નહીં મમજ્યો હોય એટલે અરદારને ઉનારે જ પૂજ્યા ગયો. તાર અરદારના દાયમાં આવનાં જ આની પાછળ કાંઈ મેલી રમત હોવાનો તેમને વહેમ ગયો. એટલે પોતાનો નીકળવાનો વખત અને પાછા જવાનો રસ્તો અને ભગનાં જ આપ્યાં. ગાજકોટ આવ્યા પછી તોફાનેની ખબર પડી એટલે પોતાનો વહેમ પાકો થયો. ગાંધીજીને મળ્યા ત્યારે પેલા તારની અને પોતે આપેલા ભગના જવાબની વાત તેમણે કડી સંભળાવી. ગાંધીજીએ કહ્યું. “વાક રે સત્યાગ્રહ !” પછી અને જણ્યુ ખૂબ દસ્તા.

તા. ૧૮મીએ હાકોરસાહેબે ગાંધીજીના કાગળનો જવાબ આપ્યો. તેમાં મુમતમાનો, ભાયાનો તથા દક્ષિણવર્ગના કેઈ માણસને કમિટીમાં ન રાખવા વિષે દિલગીરી દર્શાવી. પણ તેમાં મદત્તની વાત તો હાકોરસાહેબે એ જણાવી કે રાજ્યના કાયદાના સહાયકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ માત્ર નામોમાંથી ફક્ત એક જ ગદરથ ગાજકોટ ગાન્યના વતની છે.

ગાંધીજીએ યાકીને તા. ૧૯મીએ રેસિડેન્ટ મિ. ગિમ્સનને કાગળ લખ્યો અને તેમને વચ્ચે પડવા વિનંતી કરી. વધુમાં જણાવ્યું કે હાકોરસાહેબે અરદાર પર તા. ૧૯-૧-૩૯ના રોજ કાગળ લખેલો તેમા તેમણે આપેલાં સાત નામોમાંથી ચાર તેમણે સ્વીકાર્યાં હતાં વડા ન્યાયાધીશ આગળ રજૂ કરેલા કેસમાં વતની ન હોવાને કારણે માત્ર એ નામોનો વિરોધ કરવામા આવેલો છતાં હવે સાતમાંથી ૭ નામ આમે વિરોધ કરવામા આવે છે પછી તા. ૨૦મીએ ગિમ્સનને રૂમક મળ્યા તે વખતે તેમને એકાએક એક ખેતદિલીવાળા દરખાસ્ત સફૂરી આવી અને તેમની આગળ તે રજૂ કરી. “ પરિષદે આ કમિટીમાંથી ગિવત્રુવ નીકળી જતુ. હાકોરસાહેબ આખી કમિટીની નિમણૂક પોતાના જાહેરનામાની રૂએ પોતે જ કરે એ કમિટીએ પોતાનો રિપોર્ટ એક માસ અને ચાર દિવસની અદર આપવો. પ્રત્યપરિષદના સાત સભ્યો એ રિપોર્ટને તપાસે અને તેમને જરૂર લાગે તો પોતાનો બિન્ન રિપોર્ટ કરે. એ અને રિપોર્ટ દિલ્લેના વડા ન્યાયાધીશ આગળ રજૂ કરવામા આવે અને તેમનો જે

યુકાદો આવે તે બને પણ માન્ય રામે ' પણ દરબાર વીરાવાળાએ આ દરખાસ્ત સ્વીકારી નહીં પછી તા ર૩મીએ મિ ગિમ્સને કાગળ લખીને ગાનીજીએ જણાવ્યું કે મેં આપેનાં આત નામોમાથી કેટલા રાજમના વતની છે અને કેટલા નથી એનો નિર્ણય કરવાનું ત્યાંના જ્યુડિશિયન ધમિશનરને સાપવું તે જ દિવસે ગાધીજીને કોંગ્રેસની મહાસમિતિની બેઠક માટે કનપ્તા જના નીમગવાનું હતું રાજકોટથી મુગઈ જતા રસ્તામા 'દુ હાર્યો' એ નામનો લેખ તેમણે લખ્યો તેમા તેમણે જણાવ્યું છે કે

પદર દિવસની આ અતરવ્યથા પછી હું જેઈ શક્યો છું કે જે ઠાકોરસાહેબને કે દરબાર વીરાવાળાને જેમ લાગતું હોય કે ઉપરી સત્તાના દબાવુને લીધે તેમને મ્શુ આપવું પડે છે તેા મારી અહિસા નિષ્ફળ લેખાવી જેઈએ અહિસાની દૃષ્ટિએ તેા એમના દિનમાથી એવી લાગણી મારે નાબૂદ કરવી જ જેઈએ તેથી તક મળતા જ દરબાર વીરાવાળાની એવી ખતરી કરાવવા મે પ્રયાસ કર્યો કે અકબતી સત્તાની મહદ માત્રામા અને કરીા આનંદ નહોતો અને નથી અહિસા ઉપરાત રાજકોટ જેડેનેા મારે સબધ જા મારા ઉપર આવેા અકુલા મૂકે એમ છે મે દરબાર વીરાવાળાને ખાતરી આપી કે મને અન્યાસે રક્ષી આવેલી અને મિ ગિમ્સન આગળ કહેલી મારી દરખાસ્ત ઉપની દિશામા કશેલા મારા પ્રયાસનુ જ પરિણામ હતુ તરત જ તેમને મને સબળાવુ પણ જે તમે ઠાકોરસાહેબની કમિટીના રિપોર્ટથી ન સતોષાએા તેા બહોરનામાની રૂએ તેને કસવાનો હક તેા મારો જ છે ને ? વળી પરિષદ બિન રિપોર્ટ કરે તેા તમે પાઠા એ જેડ રિપોર્ટ વડા ન્યાયાધીશ પાસે તપાસાવવા મારો છે અને તમે દબાવુની લાગણી નાબૂદ કરવાનો પ્રયાસ કહો છે ? ઠાકોરસાહેબ ઉપર વિશ્વાસ મૂકવા તૈયાર હો તેા હેક સુધી તેમની ઉપર અને એમના સલાહકાર ઉપર વિશ્વાસ કા નથી મૂકતા ? તમે મારો છે તે કહાવ્ય પૂરેપૂરું નહી મને પણ જે કઈ મગરો તે તેમના સહભાવ સાથે મર્યુ હરી અને તેના પૂરા અમનની તેમા બાયધરી હરી પરિષદવાગા ઠાકોરસાહેબ વિષે તથા મારે વિષે શું શું બોલ્યા છે તે તમે જાગેા છે ? પોતાના રાજ પાસે સુધારા મેજવવા ઇચ્છતી પ્રબલો આ રસ્તેા છે ? દરબાર વીરાવાળાના આ વચ્ચેામા કે વારા અને પરિષદના લોકો પ્ર યનેા તિરસ્કાર ટપમ્તા હતા પણ અહિસાના અપૂર્ણ અમલના એકાએક થયેના બાનને પ્રત્યાપ એમણે કરેનો ઘા મારેા વાગવાને બદલે મનુષ્ય સ્વભાવના મૂગમા પડેલી ભવાઈ વિષેની મારી અરથાની ડાબપ તથા મારી અહિસાની કંગાલિયત બતાવનારું એમની દલીલમા રહેતુ વબૂદ મે પિગાવ્યું

*

*

*

મે સાચીઓ આજવ ઉકેલને સારુ આ નવી દૃષ્ટિ રબૂ દરી તેમને મને અનેક વેળા કથું હતુ કે રાજકોટની તમામ અક્ષતનુ મૂગ દરબાર વીરાવાળા જ છે અને એ બધ એ રાજકોટને પૂરું સ્વતંત્ર મળવા બરાબર છે મે તેમને સમજાવું કે એ તેા સુચાન્ય થયુ, સ્વરાન્ય નલી એ કાચ કલાઆને કશુ કે

ને અહિંસાનો મારો અર્થ તમને કબૂલ હોય તો દરબાર વીરાવાળાને કાઢવાનો ખ્યાલ મેંથી દઈ તેનો હુકમપત્રો જરવાનો રૂ કંટપ તમારે કરવો રહ્યો.

“ પોતાને આ નવો લાગ્યો સિદ્ધાંત મારે મોટેથી કાર્યકર્તાઓએ સામજ્યો તો ખરો. પણ તેમને ગળે ઠોતરો કે કેમ તે મેં ન પૂછ્યું. તેઓ મને વાજપીપણે સામુ પૂછી શકતા હતા ” વડા ન્યાયાધીશના સુકાદાને ફગાવી દઈને કેવળ દરબાર વીરાવાળાના હુકમમા રહેતી બંધનસાઈ ઉપર વિશ્વાસ મૂકવાની બહામણ કરનારી તમારી આ સૂચનાના વાજપીપણા વિષે તમારી પોતાની મળા સુધી ખાતરી છે ખરી ? ” ને તેમણે આજે સવાય કંઈ હોત તો મને કહેવાની ફરજ પડત કે એટલે લગીની દિ મત હજુ હું મારામા બાળતો નથી ”

મહામમિતિની એ કે પૂરી ડરી કલકત્તાથી ગાંધીજી મિહારના વૃદ્ધાવન ગામે ગાંધી મેના મંધનુ અધિવેશન મળનાનુ હવુ ત્યા ગયા આપણે શુદ્ધ અહિંસાનુ કેમ્બુ ઓણુ પાલન કરી શરીએ છીએ તેની જ વાત ત્યા મુખ્યત્વે તેમણે કરી એમના દિવમા રાજકોટના પ્રયોગમાં પોતાની ઊત્થપને લીધે પોતે કેના નિષ્ફળ નીમક્યા હતા એ જ વાત ધોળાધાં કરતી હતી તા ૧૨મી મેએ ફરી રાજકોટ આબ્યાં દરબાર વીરાવાળા, રેસિડેન્ટ ગિમ્સન તથા મુમયમાનો અને ભાયાતો સાથે ફરી ચર્ચાઓ આવી તેમા એમને ઓક્કસ ઊગી ગયુ કે પોતે દિ મત કરીને સાચો નિર્ણય હવે ફરી જ નાખવો જોઈ એ. તા. ૧૭મી મે એ મનનો નિર્ણય થઈ ગયો અને ‘ એકરાર અને પથાતપ ’ નામનો નીચેનો લેખ તેમણે લખા કાઢ્યો .

“ ગયા માસની ૧૪મી તારીએ કલકત્તા જતી વેળાએ મેં કહ્યુ હવુ કે મારે સાડુ રાજકોટ છીમની પ્રયોગશાળા રૂપ નીવડયુ છે હુ અત્યારે જે પગલાની નહેરાત કરી રહ્યો છુ તેમા આનો ઉગો પુરાવો રહેવો છે સાધીઓ નેડે પૂરી ચર્ચા કર્યા બાદ આજે સાજના છ વાગ્યે હુ એવા નિર્ણય ઉપર આગ્યો છું કે રાજકોટ પ્રકરણમા દિઈના વડા ન્યાયાધીશને હાથે મળેજ સુકાદાના લાભ મારે ઊઠી હેવા

“ હુ મારી બૂચ જોઈ શક્યો છુ મારા ઉપવાસને અતે મેં એમ કહેવાની છૂટ લીધી હતી કે અગાડના કોઈ પણ ઉપવાસ પ્રત્તા આ ઉપવાસ વધુ સફળ યયો હતો તે જો નેડે છુ કે મારા એ કયનમા દિસાનો રગ હતો

“ અનગન લેવામા ચક્રવર્તી સત્તા પાસેથી કાકોરસાહેબને સમભળીને તેમની પાસે આપેતુ વચન પગાવવા સાડુ મેં તેની તાત્કાલિક દરમ્યાનગીરી છૂટી હતી. આ અહિંસાનો કે હુકમપત્રિવર્તન કરાવવાનો માર્ગ નહોતો એ માર્ગ તો દિસાનો અથવા દળાણનો જ હતો સાડુ અનગન શુદ્ધ હોત તો તે કેવળ કાકોર-સાહેબને જ અનુદશીને લેવાતુ જોઈતુ હવુ ને એનાથી કાકોરસાહેબનુ અથવા કહો કે એમના સવાહકાર દરબાર વીરાવાળાનુ હેયુ ન પીગળત તો મારે મરીને સતોપ માનવો જોઈતો હતો મારા માર્ગ આડે અણધારી મુશ્કેલીઓ ન આવી હોત તો મારી આખો ન બિડત

“મને ચુકાદો દરબાર નીચવાળા સનોપૂર્વક માથે ચઢાવે તેમ ન હવું મારો માર્ગ સરકાર સ્ત્રી આપવાની સ્વાસ્થ્યવિકલ્પને જ તેમની તૈયારી નહોતી એને દરેક તમને લાભ ઉઠાવી લાખી કરસે ધવડાવવાની નીનિ તેલે આરો ચુકાદાથી મારો માર્ગ સફળ થવાને બદલે જીવે છે એ ચુકાદો જ મુસલમાનો તથા બાયાનોના મારી સામેના રોષનું બારે કારણ થઈ પડ્યો અગાઉ અમે મિત્રભાવે મળીને વાગવાટો કરી હતી હવે મેં સ્વેચ્છાએ આપેના વચનને ભંગ મ્યાનો મારા ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવે છે મેં વચનભંગ કર્યો છે કે કેમ એ બાબત પણ વગ ન્યાયાધીશ પાસે નિર્ણયને સારુ રબ્દ કવવાનું હતું મુસ્લિમ કાઉન્સિલ અને ગરાસિયા એસોસિયેશનના નિવેદનો મારી આમે પડ્યા છે ચુકાદાના લાભને ઠાગ દેવાનો નિર્ણય કર્યા બાદ એ મેં નિવેદનોનો હવે મારે જવામ આપવાપણ રહેવું નથી મને નિસ્થત છે ત્યાં સુધી તો મુસ્લિમો અને બાયાનોને કાકોરસાહેબ જે કઈ આપવા હચ્છે તે તેઓ સુખેથી લે પોતાના કેસ તૈયાર કરવાની તકલીફમાં મેં તેમને ઉતાવળે તે બદલ હું તેમની માફી માગુ છું મારી નબળાઈને કારણે ના વાઈસરોયને પણ મેં નાહક તકલીફમાં નાખ્યા તે બદલ મારે તેમની માફી માગવી રહી છે વડા ન્યાયાધીશની પણ હું માફી માગુ છું કારણ મારે કાગ્લે એમને જે પરિશ્રમ ઉઠાવવો પડ્યો તે મારામાં વધુ સમજણ હોત તો ઉઠાવવો પડત નહી સૌથી વધારે તો હું કાકોરસાહેબની અને દરબાર વીરાવાળાની મારી માગુ ॥

‘દરબાર વીરાવાળાની બાબતમાં મારે એ પણ કબૂલ કરવું રચું છે કે મારા સાથીઓની પડે મેં પણ એમને વિશે ખૂબ વિચારોને મારા અંતરમાં આવવા દીધા છે એમની સામેના આરોપો ખરા છે કે નહીં એ હું અહીં ન વિચારું એની ચર્ચા અત્યારે અસ્થાને છે એટલું જ કહું કે એમના પ્રત્યે અહિંસાનો પ્રયોગ નથી કરવામાં આવ્યો મારી એ નાચોરશીનો એકરાર પણ હું કરી લઉં કે જેને એવડી રમત સ્ત્રી શકાય એવા આચરણનો પણ હું દોષી બન્યો છું એક તરફથી ચુકાદાની વાતવાર એમને માથે લાગતી રાખી અને બીજી તરફથી એમને રીકવવાને પ્રયાગ કરી ઉદાર સુધારા બક્ષવાની તેઓ કાકોરસાહેબને સ્વેચ્છાએ સલાહ આપે એવી મેં આશા સેવી હું કમલ કહું છું કે આરી રીત અહિંસાની સાથે સાર અસમત છે તો ૨૦મી એપ્રિલે મિ ગિબ્સન નેટેની વાતચીત દરમ્યાન અ્યારે અચાનક પેરી બેનિટીવાળી દરબારત અને યુજી આરી અને મેં કરી ત્યારે મારી નબળાઈની મને જાણી થઈ ખરી પણ તે જ ધગએ ત્યાં ને ત્યાં એમ કરવાની મારી હિમત ન આરી કે મારે ચુકાદા સાથે કરી લેવાદેવા નથી રાખતી બહુ મેં તો કહ્યું કે કાકોરસાહેબ પોતાની કમિટી નીમે અને તેના દેશન પરિવહનવાળા ચુકાદાની દિલ્હિએ તપાસે અને બને વચ્ચે મતમેદ પડે તો તેઓ વગ ન્યાયાધીશ આગળ જઈ શકે

‘દરબાર વીરાવાળાએ આ દોષ એજાપોસ અને મારી દરબારત વાજબી રીતે નકારીને કહ્યું ‘તમે ચુકાદાની વાતવાર તો મારા માથા ઉપર લાગતી રાખો જ છે અને કાકોરસાહેબની સમિતી ઉપર અધીરની અહાલત બનવા માંગો છે ને એમ જ દોષ તો તમે તમારું ગેર મામલ જ બડે કાપી લો! વધુ નહીં અને

આવું પણ નહીં. એમના વાંધામાં રહેવું વલ્લભ મેં ઝાગળું. મેં તેમને કહ્યું પણ ખરું કે ચુકાદાને ફગાવી દેવાની આ પદ્ધતિે મારી દિશ્વિત નથી. પણ બધા યદિને બંધે ચુકારો દરેકીમાં જ નથી અને સરદાર તથા હું પણ વચ્ચે નથી એમ ગની પ્રત્ન બેડે સમાધાન કરો. એમને પ્રયત્ન કરી એવા વચન આપ્યું. પોતાની રીતે પ્રયત્ન પણ કર્યો. પણ તેમાં જિમરની સહાયતા મેં ન બાળી. હું તેમને દોષ નથી દેતો. ચુકાદાને સીધી રહેવાની મારી કૃપણતા એ પોને બાળી રહ્યા દોષ ત્યાં હું એમના તરફથી દિશ્વિત જિમરની આશા કેમ રાખી શકું? વિશ્વાસમાંથી જ વિશ્વાસ પેશ થાય છે. પણ એ તો મારામાં હતો નહીં.

“ઉપરે હવે મેં જોયેલી દિશ્વિત પાછી મેળવી છે. મારા આ એકરારથી અને પદ્ધતાથી અદિશાની સર્વોપરી શક્તિ વિષેની મારી શ્રદ્ધાની ન્યેત વધુ તેજથી બની ગઈ છે.

“મારા સાથીઓને હું અન્યાય ન કરું. તેમનામાંના પખાનાં દેવામાં અદેરો બદલો છે. તેમને મારા પશ્ચાતાપને સારું કરું કારણુ દેખાતું નથી. તેમને તો લાગે છે કે ચુકાદાથી મજેથી એક મડાલ તક હું ફગાવી દઈ છું. એમને એમ પણ લાગે છે કે એક રાજદ્વારી નેતા નરીકે પશ્ચિનેર હંચર પ્રલના — કમચ આખી કાઠિયાવાડની પ્રલના કિરમત બેડે રમત રમવાની અને અધિકાર નથી. મેં તેમને કહ્યું છે કે તમારી ધારની અકારણ છે. આત્મશુદ્ધિનું દરેક પગલું, દિશ્વિતનું દરેક કૃત્ય સત્યાગ્રહમાં શેકાયેલી પ્રલના બળમાં હંચમાં ઉમેરો જ કરે છે. મેં એમને એમ પણ કહ્યું છે કે જો તેઓ અને સત્યાગ્રહને મેનાપતિ અને વિશ્વાસ ગણતા હોય તો મારામાં તેમને જે ફૂલ જેવું દેખાય છે તે પણ તેમણે સડી લેવું રહ્યું.”

“આમ કાકારસાહેબને અને તેમના સલાહકારને ચુકાદાની ધાન્નીમાંથી મુક્ત કરી દીધા પછી હવે વચર સકાયે હું એમને અપીલ કરું છું કે તેઓ રાજકોળની પ્રલઓની આશ્ચઓ પૂરી કરે અને તેમની શકાયોને દૂર કરી તેમને સનેાધે.”

આ નિર્ણય વિષે ગાંધીજીએ સાથીઓ સાથે ચર્ચા કરી ત્યારે સરદાર પણ હાજર હતા. મદાદેવભાઈએ બગબગ સમજવા માટે થોડીક દલીલો કરી. પણ સરદારે — બેડે પોતે આવું પગલું લઈ શકે અથવા લે કે કેમ એ બુદ્ધિ સરાય છે પણ — ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની અને અદિશાની દષ્ટિ બરાબર સ્વીકારી લીધી અને એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના નિર્ણય મંજૂર રાખ્યો.

સર મોરિસ ગ્વાયરના ચુકાદાના લાભો જતા કર્યા પછી ગાંધીજીએ કાકારસાહેબ તથા દરબાર વીરાવાળાને મેળવી લેવા બહુ પ્રયત્ન કર્યા. પોતાની હાર સ્વીકારી લીધા પછી કાકારસાહેબે ફરબાર બર્યો તેમાં પણ તેમણે હાજરી આપી. ત્યાર પછી ફરબાર વીરાવાળાએ પોતાની મેળે સુધારા ઘણી દમિટી નીમી તેનો રિપોર્ટ સને ૧૯૩૯ના નવેમ્બર મહિનામાં બહાર પડ્યો તે ઉપર ગાંધીજીએ ‘હરિજનમધુ’માં એક લેખ લખ્યો. તેમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે :

‘ રાજગણના નામદાર ઠાકોરસાહેબને તથા દરબાર શ્રી વીરાનાગને અન્વયે પણ એક વાર દુખવ્યા પછી એ રાજ્યમાં દરબારની કારવાઈઓની ટીકા રૂપે યુગ્મ હોવા સામે મેં મારી જલને આજ લગી રોકી છે પણ રાજકોળની પ્રજા જેમણે નમૂનેદાર શિલાનુ પાત્રન કરું છે તેના પ્રત્યેની મારી ફરજ વિચારતા તાજેતરમાં રાજ્ય તરફથી જલદેર કરવામાં આવેલા મુધારા વિષે જે રાજક લખવાનો મારો ધર્મ યઈ પડ્યો છે પ્રજા પણ આગા રાખે છે કે મારે મારો અભિપ્રાય જણાવવો જોઈએ

‘ મારે દુ ખની સાથે કહેવું પડે છે કે આ મુધારાઓ મરદુમ ઠાકોરસાહેબનું વડું કારણુ પૂર્ણ નમૂને છે મરદુમ ઠાકોરસાહેબે આપેલો પૂર્ણ મતાધિનાર ને ઉપલા પદ ૧૦ વર્ષથી પ્રજાને આગીવાઈ સમાન હતો તે જેથી લેવામાં આવ્યો છે અને તેને ખાતે મતાધિમરને સાડુ મિત્રત ધગવવાની તથા રાજ્યના વતની હોવા વિષેની કબ્ક શરૂતો મૂકવામાં આવી છે ચૂંટાયેલા પ્રમુખની જગ્યાએ ડીવાનને પ્રમુખ બનાવ્યા છે મૂળ પ્રજાપ્રતિનિધિની સુખા ને આખી ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની ગંદેતી તેમાં હવે ચાવીસ ચૂંટાયેલા અને ધીમ નીમેલા મરુદો રહેશે ચૂંટાયેલા સંખ્યામાં વધી ગુમનીનોના વાગ અને રોજ દુગે આમ કહેવાની બદુમની ખરી રીતે લગુમની યઈ ગંદેશે મુધારાઓની સાગી દિશા પ્રમાણે તેમાં પ્રજાનીય અકુગને જનદોગર વધારો દોર્ય આવી તેા કમા પમુ વાજની કામ વમર પ્રજાનીય અમ્ગનુ ઠન્ય સારી પડે ધમ વામાં આવ્યુ છે મૂળ સમાને કાયદા કરવાની વિશાળ સુખાઓ હતી તે સુખાઓ ધગવામાં આવી છે તારીખ ૨૧મી િએમગના બહેરનામાંમાં શમ્ય તેટલી વધુ વિશાળ સુખાઓ આપવાનુ કહેવામાં આવુ હતુ આ મુધારાઓ વા ઠિને દુ એવા નિર્ણય ૩૫૧ આવ્યો ધુ કે પ્રજા પાસે હતી તે સુખાઓ પણ ખૂચરી જવામાં આવી છે, એ ડુ જ નહીં ૫૧ પ્રજા પાસે રહેવા હેવામાં આવેલી સુખાના ૫૫ જેટલી જની મદે તે ઠી મમાદિન કન્યામાં આવી છે એક દબ્દમાં હતીએ તેા ઠાકોરસાહેબની એકને કે નીવાનની છબા એ જ રાજમ નો સર્વોચી કાયદો જનરો

‘ પુ કમુક મરી નુકથો હું કે ઉપવાસ ઘડુ દનો તે દરમ્યાન ઠાકોર સાહેબની કારવાઈઓ સામે નામદાર વાઈસરોયને મેં કરે ? આવી દિ સારુ હતી અને તેથી નારો ઉપવાસ દુષિત થયો અને લાગુ ઠુ કે મારો પસ્તાવો જલદેર કરીને મેં તેનુ પ્રાપચિત મુ ઠુ ખિલ્લામે નામદાર ઠાકોરસાહેબ તથા દરબાર ઠીલાવાળા અને મારી વચ્ચે મીઠો સબધે ૨૫૫૦ અને રાજકોળની પ્રજાને મારે નડુ અને ઉમ્મળગ પનુ ખુ મેં એમ મેં આરો નખી હતી મારા જલદેર પધાના ૫૧ જીવવાના આવેલા દગ્ગાર એ પધાના ૫૧૫ ઠુમ ૫ ઠામ ૩૫૦ મદોર ૩૫ દનો એમ મેં માનુ ઠુ ઠુ જેટ હું કે આમ મનવામ મ માપ માપી હતી મ નુસની પ્રકૃતિ ઠી વાચ્ય બદ ની નાગ નીલની પ્રજાની ઠુ મામા માડુ હું

‘ મ કોલા પધાના ૫૧ મન દુખુ નથી મન ખાતરી જ કે નિનિદિએ ને વાજની દનુ ને રાજીય દિજિને ૫૧ બ ઠામ જ દનુ મ મ પધાના ૫ રાજકો ની પ્રજાને ખૂશ ઠાપચારી જમાવી ઠીથી ઠામી ૬૫૬ આકપાલ મને

રિશ્તમ છે કે અતે રાજકોટની પ્રત્નને જે એમનું છે તે મળ્યે જ છૂટકો છે. દરમ્યાન આ મુધારાઓ જે મારી નજરે કેવળ અનિષ્ટ રૂપ છે તેને મરી જવા દેવા રવા. જે રાજકોટવાસીઓમાં સ્વાભિમાનનો છાંટો સરખો હોય તેણે તેમાં સામેલ થવાથી દૂર રહેવું જોઈએ. જે તેઓ માડું માને તો ગદ્ ગદ્યે, પ્રાયના કરે અને અસરથ: કાંને. તેઓ જોયે કે એમ કરવાથી તેઓ અહિંસાને એકમાત્ર સાચે માગે' રાજકોટમાં સાચી સ્વતંત્રતાના કાંતનારા નીવડશે."

સરદારની મનોવૃત્તિ આ આખા કિસ્સા પ્રત્યે કેવી હતી તે આ કિસ્સો બની ગયા પછી ફેટલેક વખતે એક તાહેર ભાષણમાં કાટેલા તેમના નીચેના ઉદ્ઘારો ઉપરથી જણાઈ આવે છે :

"કેટલાક માને છે કે વીરાવાગ્યે મને છઠ્ઠક ખવરાવી, સર પેટ્રીકને કાઠવામાં એણે મને વાપર્યો. પણ એમ કહેનારા એની પાછળ કામ કરી રહેલી શક્તિએને યોગ્યતા નથી. તેઓ રાજ્યપ્રકરણનો કલોચે બાણુતા નથી. એ બધું કેમ થયું એ તો ભવિષ્યમાં પડશે ચિચાયા પછી લખારો. પણ રાજકોટમાં સંતને જે ઉપવાસ કરાવ્યા છે, જે રીને સંતને દૂભવ્યા છે તેનો તો ઉશ્કર ધન્સાક કરશે જ, અને ધન્સાક કરી જ રવો છે. સંતને દૂભવેલા કદી મુખી થયેલ નથી."

૨૬

દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાકીય લડતો—૩

વડોદરા, લીમડી, ભાવનગર

વડોદરા

આગળ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે કે ૧૯૩૮-'૩૯નાં વર્ષો આપણાં દેશી રાજ્યોની અપૂર્વ જાગૃતિનાં હતાં. મૈસુર, ત્રાવણકોર, કોચીન, ઓરિસાનાં પેનકનાક તથા તમિલેર, રાજસ્થાનનાં જયપુર તથા ઉદેપુર, ઉત્તરનું કાશ્મીર અને કાશ્મિરાડમાં રાજકોટ વગેરે રાજ્યોએ જ્વાળદાર રાજ્યતંત્ર માટે જુરસાધાર લડતો આપી હતી વડોદરા આપણાં પ્રથમ પંકિતનાં દેશી રાજ્યોમાંનું એક હતું અને તે બહુ પ્રગતિશીલ ગણાતું. ત્યાં જ્વાળદાર રાજ્યતંત્ર મેળવવાના હેતુથી પ્રજામંડળ ઘણા વરમોથી સ્થપાયેલું હતું. એ પ્રજામંડળ જ્યાં મુધી વડોદરા શહેરમાં જ કામ કરતું ત્યાં મુધી રાજ્યે એની બહુ પરવા ન કરી. પણ ૧૯૩૦થી ૩૪ ની લડત પછી એણે ગામડાંમાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યો, ત્યારથી રાજ્યની એના ઉપર ખફા નજર ચર્ષ હતી. પ્રજામંડળના પ્રમુખ તરીકે સરદારે તા. ૨૮-૧૦-'૩૮ના રોજ વડોદરા પ્રજામંડળ

“વડોરા રાજ્યના ખેડૂતોની વધતી જતી આર્થિક દુર્દશા અને તેના ઉપર લાદવામાં આવેલા અસહ અને ઘાતકી જમીનમહેસૂલના બોલ વિષે પ્રભમડળે લગભગ દરે અધિવેગન પ્રસંગે કરાવેા મ્હાં છે આ કરાવેા કરવાનો શો અર્થ છે? ખેડૂતોના પૈસા ખાણ પરિષદના કરાવેાથી પુરાવાના નથી એના પરના કમ્બો બોલે કે જમીનમહેસૂલનો ભાર એ કરાવેાથી હળવો થવાનો નથી . . . ગામડે ગામડે અને ખેડૂતોની બૂપડીએ બૂપડીએ ફરી ખેડૂતોના સુખદુ ખમા ભાગીદાર થવાનો અને આમરી મહેસૂલશક્તિ સામે રાજ્યના કાલના પાંદા વડી નવ એટલા બેરથી મોકાર ઊઠાવવાની લોખને તાલીમ આપવાનો પ્રભમડળનો દક્ષ એ હક ધીનવી હેવામાં આવે તો પ્રભમડળના કાર્યવાહકોએ રાજ્યનો સવિનય સામનો કરવો જોઈએ આ પ્રાથમિક હક ઊભા દેવામાં હું પ્રભમડળનો આપનાત જોઈ રહો છું”

રાજ્યના મકરપુરાના મહેનતી પામે રાજ્યને ખર્ચે એક મોટું શિકાર ખાનુ રાખવામાં આવતું હતું એ શિકારખાનુ વરમેાથી ખેડૂતોને ભારે ત્રાસપૂર્ણ થઈ પડ્યું હતું એ વિે મરદારે પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો

“વડોરા રાજ્યમાં ખેડૂતની દાદરિયાઈ સબગતી નથી તેનું એક અદ્ભુત ઉદાહરણ તો વરસામાંની આસપાસના સાડત્રીસ ગામના ખેડૂતો ઉપર આજે વરસોના વરસો થયા છે અસહ ત્રાસ વર્તી રહ્યો છે, એ છે એમાંથી પૂરવાની દાદ મેળવવા તેમને અસખ્ય અસ્થિએ મરી, મનાવેા બરી, કેમ્બુટોનો માલ્યા, અને પ્રભમડળ તેમ જ ધાવણના મારફતે સગાના બહેરા માનમાં સખ વગાવાના વારવાર પ્રથમ મ્હાં, છતાં કમ્બુ વગ્ય નથી રાજપુત્ર અને એના ગોરા મહેમોનોના શિકારશોખ પૂરા પાડવા ખાતર આ સાડત્રીસ ગામોની વચમાં રાજ્યનું તેરમો એકરના વિસ્તારનું ધનિયાથી નામે ઓગળાણ એક વિગાળ શિકારખાનું છે આ શિકારખાનામાં દરરોજ રખવામાં આવે છે તેમને ખાવાને માટે ચારો જોઈએ તેનું સરકારને કમ્બુ મ્હાં મરત પાંતુ નથી આસપાસના સાડત્રીસ ગામના સીમની પાક એ જ આ રાજ્યના દગ્લોનો ખોરા છે આ દરરોજ ગમે તેવો બગાડ મરે, પમ્બુ એને એ મારે તો મારનારને રાજ્યનો ગુનેગાર ગાળી સગ થાય છે હરમ ખેડૂતને મારી મરે છે મ્હુ ખેડૂત આમરમખને ખાતર પમ્બુ એને મારી મકનેા નથી કામ્બુ હરમ એ રાજ્યનું આવીવું પ્રાગી છે અને ખેડૂત રાજ્યને ભાગ વડન મ્હવા સર્વેકુ બનવું છે આ સાડત્રીસ ગામના ખેડૂતોના પૂવને આજથી સાડ વર્ષ ઉપર આ દગ્લોના ત્રાસથી બચવાને રાજ્ય પાસેથી દાદ મેળવવામાં નિર્દુષ્ણ નીડવ્ય ત્યારે ગામે ઊભા દિનગત કરી મયા હતા તેમને અતાવીને પાગ લાવવામાં આવ્યા હતા, અને રાજ્ય તરફથી કાર્ક રાજા આપવામાં આવી હતી, એ બહાનું ખેડૂતોના વાગમેામાંથી આજે માડસ અને દિમત ઓગળી મયા છે આ દરરોજની સખ્યાના મોટો વધારો થયે જ નવ છે રાજ્યનું રક્ષન ઠોવાથી તેમનામાં નિર્મથના આવી ગઈ છે આમ આ રાજ્યમાં ગરીબ બિયાગ ખેડૂતો રાજ્યના શિકારના જન દિ.કા. ૧૮ ૫ પા છે કે તરે વરસોથી આ ખેડૂતો અસ્થિએ મરે છે, મરદારખને મનાના પ્રપત્નેા કરે છે દીવાન સાટોબ ધાસે દોડી બવ છે પ્રભમડળના દરેક અધિવેગનમાં

પોષક કરે છે. પણ એ બધું બહેરા આગળ શંખ ફૂંકવા જેવું છે. આ ધંધાધોળીના શિકારખાનાનો કડુષ્ઠ ઇતિહાસ જ્યારે હું સાંભળું છું, ત્યારે પેલા ઉત્તરસંડા ગામના એક શૂદ્રસ્થ જે આ રાજ્યના માછ અમલદાર હતા અને જેમને ન્યાય-મંદિરમાં મિલે દિવસે મશાય સગાવા વડોદરાના ન્યાયમંદિરમાં એને ન્યાય ક્યાંથી મળે એમ છે, એની શોધ કરી હતી એવું સ્મરણ થાય છે. આ શિકારખાનું ત્યાંથી હડાવી લેવાની રાજ્યને ફરજ પડવા અને ખેડૂતોને અસહ્ય ત્રાસમાંથી ઉગારવાને મજબૂત અને વ્યવસ્થિત પગલાં બરવાં જોઈએ.”

પછી રાજ્યમાં ચાલતી લાંચરુશવતની બંદી, ટૂંકી આવક ઉપર પણ આવકવેરો નાખવામાં રહેલો અન્યાય, રાજ્યમાં ઊર્ધ્વ કરેલાં પંચાયતો અને સુધરાર્થીઓનાં ખોખાં, વગેરે વિષે વાળ છૂટી ત્યાંની ધારાસભા વિષે બોલ્યા :

“આ રાજ્યમાં કેટલાંક કામો જેવાં કે કાવલા વગેરે ધડવામાં અનુભવી લોકોની સલાહ લેવી દિતાવડ થયે એમ ધારી તેમની એક ધારાસભા સ્થાપી જેની, આની પ્રસ્તાવનાથી આ ધારાસભાઓનો અખતરો ત્રીસ વરસ ઉપર રાજ્યે શરૂ કર્યો. પણ આવી ધારાસભાઓમાં નાકાચકાતની જ તાલીમ મળતી હોવાથી તેનું કશું પરિણામ આપ્યું નથી. તે વખતે તો આ સરકાર સ્થાપનાથી ચારે તરફ રાજ્યની વાલવાઈ બેસાવા લાગી અને એથી પ્રભૂ ફૂલીને ફાગકો બની ગઈ. પ્રભૂમંડળે આ ધારાસભાનો એક વખત બહિષ્કાર પોકાર્યો ત્યારે એમાં ખુશામતિયા લોકો ગરીબ ગયા. એટલે વળી પ્રભૂમંડળે એ જગ્યાએ પોતાના જ માણસો મોકલવાનો ફરી પાઠો પ્રથમ કર્યો. પછી વખતે મંડળને ઠીક સફળતા મળી. પણ એ બધું પાણી વલોવવા જેવું જ સમજાવેલું. આ મરેયાઓનો ત્યાગ કરવામાં જ પ્રભૂનું બક્ષુ છે. એમાં જવાથી રાજ્યને નકામી પ્રતિષ્ઠા મળે છે.”

ધારાસભા વિષે ઉપર પ્રમાણે સલાહ આપી, મુખર્જી ઇલાકામાં શરૂ થયેલા ફાજલખીના કાર્યક્રમમાં વડોદરા ગઝલની આબઝારીની નીતિથી કેવો અંતરાય આવે છે તે જણાવ્યું :

“બ્રિટિશ ગુજરાતમાં જ્યાં જ્યાં સરખાબધીનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો છે ત્યાં ત્યાં બધે જ નજીકમાં આ રાજ્યની હદ આવેલી છે. અંગ્રેજી હદમાં ફારૂ પીનારા, જેને એ વ્યસનની લાલ લાગેલી છે, તેઓ પારોની આ રાજ્યની હદની ફારૂ-તાલીની દુકાનો પર દોડી જાય છે, છતાં રાજ્ય તરફથી આ દુકાનો દૂર લઈ જવાની ફરજી જ લગતીજ હજી સુધી થઈ નથી. તેથી બ્રિટિશ ગુજરાતની આ પ્રવૃત્તિમાં ભારે અંતરાય આવી પડે છે.”

એક વાર પ્રગતિશીલ ગણ્યાતુ આ રાજ્ય જાણે કેની દુર્દશામાં આવી પડ્યું છે તેનું વર્ણન નીચેના ફકરામાં કર્યું છે :

“આ રાજ્ય પ્રથમ પકિતમાના દેશી રાજ્યોમાંનું એક મુખ્ય રાજ્ય છે. પ્રગતિશીલ રાજ્ય હોવાનો એણે હ મેગા દાવો કરેલો છે. શ્રીમત મહારાજ સાહેબે જ્યારે કેઈ દેશી રાજ્ય હિમત નહોતું કરતું તે વખતે દૂરદેશીથી અનેક સુધારા દાખલ કરવાની શરૂઆત કરી. ફરજિયાત કેવળબીની પહેલ કરી સમાજ-સુધારાનાં કામોનો આરંભ કર્યો અને અસ્પૃશ્યતા નાશ કરવાના લગીરય પ્રયત્નો

પોકાર કરે છે. પણ એ બધું બહેરા આમળ મળે કુંઠવા જેવું છે. આ ધંપનિવારીના શિકારખાનાનો કુલુ દતિડાસ ન્યારે હું સાંભળું છું. ત્યારે પેલા ઉત્તરસડા ગામના એક ગૃહસ્થે જે આ રાજ્યના માછ અમલદાર હતા અને જેમણે ન્યાય-પરિષદમાં પાંચે દિવસે મહાત્મ સમગ્રની વડોદરાના ન્યાયમંદિરમાં એને ન્યાય કષાંથી મળે એમ છે, એની ચોધ કરી હતી એવું સ્મરણ થાય છે. આ શિકારખાનું ત્યાંથી ઉડાવી લેવાની રાજ્યને ફરજ પાડવા અને એટલેને અસહ્ય ત્રાસમાથી ઉગારવાને મન્યૂત અને બ્યવસ્થિત પગલાં ભરવાં જોઈએ.”

પછી રાજ્યમાં ચાલતી સાંચરસવતની બની, ટૂંકી આવક ઉપર પણ આવકવેરે નાખવામાં રહેલો અન્યાય, રાજ્યમાં ઊભાં કરેલાં પંચાયતો અને સુધરાઈઓનાં ખોખાં, વગેરે વિષે વાત કરી ત્યાંની ધાગમમા વિષે બોલ્યા :

“આ રાજ્યમાં કેટલાંક કાચો જેવાં કે કાચલા વગેરે પડવામાં અનુભવી લોકોની સલાહ લેવી હિતાવહ થયે એમ ધારી તેમની એક ધારાસભા સ્થાપી જેવી,” આવી પ્રસ્તાવનાથી આ ધારાસભાએનો અખતરો પ્રોસ વરસ ઉપર રાજ્યે શરૂ કર્યો. પણ આવી ધારાસભાએમાં નાણાયકાતની જ વાડીમ મળી હોવાથી તેનું કશું પરિણામ આપ્યું નથી. તે વખતે તો આ સરથા સ્થાપવાથી ચારે તરફ રાજ્યની વાજવાઈ બોલાવા લાગી અને બેળી પ્રભ કૂલીને ફાળકો બની ગઈ. પ્રભમંડળે આ ધારાસભાનો એક વખત બદલિકાર પોકાર્યો ત્યારે એમાં ખુશામતિયા લોકો ગરી ગયા. એટલે વગી પ્રભમંડળે એ જગ્યાએ પોતાના જ માણસો મોકલવાનો ફરી પાછો પ્રયત્ન કર્યો. બેક વખતે મંડળને ઠીક સફળતા મળી. પણ એ બધું પાળી વયોવવા જેવું જ સમજા લેવું. આ સરથાએનો ત્યાગ કરવામાં જ પ્રભનું મર્યું છે. એમાં જવાથી રાજ્યને નકામી પ્રતિષ્ઠા મળે છે.”

ધારાસભા વિષે ઉપર પ્રમાણે સલાહ આપી. મુખર્ષી છંદાકામાં શરૂ થયેલા દારૂખંધીના કાર્યક્રમમાં વડોદરા રાજ્યની આગકારીની નીતિથી કેવો અંતરામ આવે છે તે જણાવ્યું :

“બ્રિટિશ ગુજરાતમાં ન્યા ન્યા શરાબબંધીનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો છે ત્યાં ત્યાં બધેજ નજીકના આ રાજ્યની દહ આવેલી છે. અંગ્રેજ દહમા દારૂ પીનારા, જેને એ બ્યસનની લલ લાગેલી છે, તેઓ પારોની આ રાજ્યની દહની દારૂ-તાકીની દુકાનો પર દોઢી ભથ છે. છતાં રાજ્ય તરફથી આ દુકાનો દૂર લઈ જવાની કશી જ તજનીજ દબ્બ સુધી થઈ નથી. તેથી બ્રિટિશ ગુજરાતની આ પ્રવૃત્તિમાં ભારે અતરાય આવી પડે છે.”

એક વાર પ્રગતિશીલ ગમ્બાતુ આ રાજ્ય આજે કેવી દુર્દશામાં આવી પડ્યું છે તેનું વર્ણન નીચેના ફકરામાં કર્યું છે :

“આ રાજ્ય પ્રથમ પશ્ચિમના દેશી રાજ્યોમાંનું એક મુખ્ય રાજ્ય છે. પ્રવૃત્તિશાળી રાજ્ય હોવાનો એણે હ મેશાં દાવો કરેલો છે. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે ન્યારે કોઈ દેશી રાજ્ય હિંમત નહોતું કરતું તે વખતે દૂરદેશીથી અનેક સુધારા દાખલ કરવાની શરૂઆત કરી. ફરજિયાત કેળવણીની ખહેલ કરી સમાજ-સુધારાનાં કામોનો આરંભ કર્યો અને અસ્પૃશ્યતા નાશ કરવાના ભગીરથ પ્રયત્નો

પરિષદના ભાદરણ મુખ્યે સારાયેના અધિવેશનમાં આ વસ્તુનું આબેહૂમ વર્ણન આપ્યું છે

“કઠોર મુખ્યે ન્યારે પરિષદનું ૧૩મું અધિવેશન (૧૯૦૬ માં) પહેલ વહેતુ ગામમાં ભરાયું ત્યારે રાજ્યની આખી લાલ થઈ તમે માન્ય કે એ અધિવેશનના પ્રમુખ સાથે રાજ્યને કોઈ અગત અથવા વ્યભિગત અણગમને લીધે એમ થયું છે પણ તમારી એ માન્યતા સાત બૂતમરેલી હતી ખેડૂત વર્ગમાં પ્રભમડળનો પ્રવેશ થાય અને એનો સંપર્ક લોકો સાથે વધુ થાય એ વાતને રાજ્યને ભય હતો તેણે એણે આપી નેચો પ્રમુખના બાધામાંથી જ અમુક ફકરાઓ તારવી કાઢી તે ન વાચવાનો મનાઈ હુકમ રાજ્ય તરફથી પ્રમુખ પર ખત્તનવામાં આગ્યો અને બાકીનું બાધણ વાચવાની રજા આપી મે એ ફકરાઓ વાચી નેચા છે ને એમાં વચો લઈ સંકાય એવું કશું જ અને જડ્યું નથી તે કૈટના નિદોષ અને સામાન્ય હતા એ તમે નેઈ રાકો એટલા સારું એમાંના ઘોડાક અની ઠાક હું (પોતાના બાધણમાં એમાંના છ ફકરા વાચી સંભળાયા)

પણ આ તો પરિષદના આસર ધનની રજાવાત જ હતી પ્રમુખની સામે એક અગર બીજી રીતે પ્રતિજ્ઞા મૂકવામાં આગ્યા પ્રભમડળની નિદોષમાં નિદોષ પ્રવૃત્તિઓ માટે ખાતા તરફથી હેતુનગતિ કરનારી કમ્પન શરૂ થઈ જમીનમહેસુલની યોગ્યતા અયોગ્યતાની તપાસ કરવા અમદાવાદમાં જવા પ્રભમડળે કહેના કરાવથી રાજ્યના રાજનો પાર જ ન રહ્યો રાજ્યને લડક લાગવાનું ખરું કારણ તો આ જ હતું એ વાત આમ ઉગરી થઈ ગઈ પ્રભમડળના પ્રથમ પક્ષિના નેતાઓ ઉપર મનાઈ હુકમો મઢી રાજ્યે મડળની પ્રતિષ્ઠા યોગ્યભેગી વરી આ અન્યાયી અને અગાઈ કંઠી નહીં અનુમરેલી નીતિ સામે ચોક્કસ ઉડાવવાને વડો સર હેરમાં જહેર સમા પણ ન જરાઈ રજી રાજ્યના જિલ્લાના સહેરોમાં બેસીને જ જમીન મહેસૂલ નિષે તપાસ કરવા કેવા દૂરતી ખાસ રજા દીવાન સાહેબની મહેરબાનીથી આપવામાં આવી ખુદ પ્રભમડળના પ્રમુખ સામે બાધણ ધીની ને ઠિરો નીચળા અમનદારો વીક્યા પ્રભમડળના સહયોગી રાજ્યમાં મળવવાનો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન શરૂ કરવામાં આગ્યો કોઈ કોઈ અમનદારોએ તો કાચલાનુ ખુલ્લું ઉલ્લેખન કરી મનરજી હુકમો કાઢ્યા ન્યારે કેટલાકે પ્રભમડળના કાય વાહકોને તમાચા માર્યા અને ગાળો કીધી આમ રાજ્યના અમનદારોએ સહયતા અને મર્યાદાને નેરે મૂકીને પ્રભમડળની પ્રતિષ્ઠાને ધુવમાં રમદોગવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો

ગરે વરસે વીસનગરમાં અધિવેશનના પ્રમુખે રાજ્યના આ આકમણને સંભળ કરી લેવાની રાગી સનાઈ આપી તે માગીને મડળના કાય વાહકોએ રાજ્યના અમનદારોના અપમાનવર્ધા વર્તનની અને બીજી હાવાકી મૂગે મોચે ખરફાસ કરી ચાલુ નેની રાજ્ય ઉપર ઠીક જ અસર થઈ પરિણામ એ આગુ કે પરિષદની હુકમી ધમ્ નેમમમાં આવી પગ અમનદારો પ્રભમ યને દબારી દેવાનું અભિમન લેના થઈ ગયા અને ગરીમ પ્રભમમાંથી કોઈ ફરિયાદ કરવા નબ તો તેને પ્રભમડળ પાસે જવાના ટોણા મારી મળી ખુલ્લી રીતે ઢારી કરવા લાગ્યા

આ દશામાં પ્રજામંડળના કેટલાક સભ્યોને લાગ્યું કે આપણી પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકે સરદારને બોલાવીશું તો પ્રજામાં કંઈક ચેતન આવશે. આપણી પરિપક્વતા હાલો ઉપર 'કાર્પલ કરો' એવો ગેરો કરતાં અમલદાર વર્ગ વિચાર કરશે અને રાજ્ય પ્રજામંડળની અવગણના નહીં કરી શકે.

સરદાર પ્રજામંડળની ગુરૂકેલીઓ જાણતા હતા એટલે પરિપક્વને ખીડને પ્રસંગે સાથ આપવાના વિચારથી પરિપક્વની વિનંતી તેઓ નકારી શક્યા નહીં. પ્રમુખની જવાબદારી તેમણે સ્વીકારી પણ તેની સાથે પરિપક્વને કહ્યું કે,

“આમ જો રાજ્ય આગળ તેમ જ પ્રજા આગળ કાર્યવાહકોનું માનભંગ થતું હોય અને પ્રજામંડળની બાવીસ વરસની લામી કારકિર્દી પછી આજે પ્રજાનું કોઈ પણ કામ કે ફરિયાદ દૂર કરવાની તેની શક્તિ જ ન રહી હોય, તો એ મડળે પોતાના બંધનના માર્ગ અને કાર્યક્રમ વિષે વિચાર કરી લેવો પડે છે. પ્રજામંડળની પાછળ અનેક કાર્યવાહકોની બાવીસ વરસની સેનાઓનું બડોળ પડેલું છે. એ મૂળને વેડફી નાખવી એ મહાપાપ છે. રાજ્યે એનું અસ્તિત્વ મિલાવવાનો કે એનો તેજસ્વિત્વ કરી નિર્માણ અને સંભરતું કરી મૂકવાનો કર્તવ્ય કર્યો હોય એમ લાગતું હોય, તો મંડળના એકેએક સભ્યસભ્યની ફરજ છે કે એણે નીડરપણે પણ સભ્યતાથી પોતાના પ્રાણની આતુતિ રાજ્યને ચત્તે ધરવા વિના વિચરે અને વિના સકાર્યે તૈયાર થવું જોઈએ, પણ બચેને એ મૂડીબર માણસો હોય એવા મરણિયાઓના વિશુદ્ધ બલિદાનથી પ્રજામંડળનો ઉજાડેલો આત્મા પાઠા સતેજ થશે અને રાજ્યના તિરસ્કારને બહલે તેના માનને પાન બનશે પ્રજાને સરી જતો વિશ્વાસ પણ ઊંચર થશે.”

પ્રજામંડળે પોતાની પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકે સરદારને પસંદ કર્યા ત્યારથી 'નિરંધિ વૃત્ત' અને 'જ્વગતિ' નામના મગી સાપ્તાહિક પત્રોએ સરદારની સામે બખાળા કાઢવા માંડ્યા સરદાર આનીને શું કરી નાખવાના છે? પ્રજામંડળ તે શું ધાડ મારશે? પ્રજામંડળના ઢોંગ કેટલા દિવસ નભશે? પ્રજામંડળ નાહક સરકારનો સહકાર ગુમાવે છે રાજ્યપ્રેમ સાચી ગખનામાં પ્રજાને! ઉદ્ધાર છે પ્રજામંડળ રાજ્ય સાથે અશક્તમણુમા આવે તેથી રાજ્યની નોકરીમાં થોડા ગુજરાતીઓ છે તેમને પણ ખમવું પડશે. વળી મહારાષ્ટ્રીઓની લાગણી ઉચકેરવા તેમણે કહ્યું કે નાગપુગના ડો ખરેને સરદારે તો ભારે અન્યાય કર્યો છે એના સમર્થનમાં મુમર્દના શ્રી નરીમાનનો દાખવો ટાંક્યો! સરદાર તો અનિશ્ચ આપખુદ અને લોકશાહી વિરોધી માણસ છે, એવો પણ આક્ષેપ મૂક્યો ગાજ્યના અને રાજ્યના ટેકેદારોના આવા કૌશલથી વાતાવરણમાં મરદારે પ્રજામંડળનું સુઝાન દાચમા લીધું

પ્રજામંડળે બગમર ખેડૂતોને પડખે ઊભા રહેવું જોઈએ. એ જો પોતાના ભાણુમાં તેમણે કહ્યું.

કર્તા આવા આવા કામોથી રાજ્યે દેર જરમા આગર મેળવી પણ તે વખતનું વડોદરા રાજ્ય એ જુડ હજુ અને આજુ જુડ છે આજે સુવારાના કાયદાનો સાપ ગયા પડીના લિસોળા જેવા રહ્યા છે પ્રચલિતો માર્ગ છોડી રાજ્ય પીડનુંકને પડે વળેતુ છે પહેલા મદારાજન સાહેબ રાજ્યમાથી બાહોશ નવજવાનેને પસંદ કરી તેમને શિશ્યવૃત્તિ આપી તેની મજલૂ પ્રાપ્ત કરવા પરદેશ મો જતા અને પ્રાણ આજે ત્યારે તેમને રાજ્યના મોટા મોટા હો ત્યાં ઉપર મૂલ્યા આજે શિશ્યવૃત્તિઓ તો ઘેર ગઈ પા પોતાને ખર્ચે શિક્ષણ મેળવી તેયાર યથેચા રાજ્યના વતનીઓને પણ રાજ્યમા રથાન મગણ નથી મોગ મોગ હો । ઉપર રાજ્યની બહારના માણુઓને ડાવીને મોકલવાની અને રાજ્યના માણુઓને જવાબગાર જાવાઓમાથી બાતક રાખવાની અવળી નીતિ રાજ્યે કેડાય વખતથી ચલાવવા માગે છે આ નીતિ રાજ્યને જોખમરૂપ ■ તેથી પ્રજામા બારે અસતોષ ફેલાયો છે આપણા કમનસીને શ્રીમત મદારાજ સાહેબ ઘણા વરસોથી આ દેશમા નહી યાકતા નથી એવે રાજ્યની આ દગા ઘઈ છે આ દેશની હવા તેમની પ્રવૃત્તિને અનુકૂળ આવતી નથી વર્ષમા જેયાર અહવાલિયા પરણે આ દેશમા તેઓ મારી રકે છે આ વહિ ઉમરે એમના કિડને દુ ખ યાય એવો એક રાજ પખ ઉચ્ચારવા કોઈ કમજુ નથી છતા ઝીના દિવમા એક વાત કમી જાલી છે કે મદારાજની લાના કાળની ગેરહાજરીને લીને ઉપરથી રૂ રેખાકુ જેખાવા છતા રાજ્ય અહરથી છેક સગી ગયુ ■ દુનિયાના ઘઈ પણ બાગમા જેવી હવા મળા રકે તેવી આપણા દેશના કોઈ ને કોઈ બાગ ઉપર નગા રકે જેમ છે છતા મદારાજને પરદેશ શું મામ જતુ પડે ।

શક્તિ ન હોય તો પહેલેથી કહી દેજો હું અપમાનની બરદાસ્ત કરી લેવા તૈયાર નથી. હું તમારો છું તેની સાથે કોચેસનો પણ એક અદના સિપાઈ છું. કોચેસમાં મારુ જે સ્થાન છે તે જોતા મારુ અપમાન એટલે કોચેસનુ અપમાન છે, હિંદનું અપમાન છે.”

આ ભાષણની કાર્યકર્તાઓ તથા પ્રજા ઉપર બહુ ભારે અસર થઈ. તેમનામાં નવું ચેતન અને નવો ઉત્સાહ પ્રગટવાં. કાર્યકર્તાઓએ કમર કસી અને ભાદરણનો સદેગો રાજ્યના ગામડે ગામડે પહોંચાડવા દરવા માંડ્યું. સરદારે પણ વખત કાઢી પલ્લસાણા અને માંગરોળ તાલુકામાં ભાષણો કર્યાં. તેથી રાજ્યના છેક ઉપગી અમલદારો કાર્કે જગ્યા પણ ખરા. તે વખતે જ રાજ્યમાં જમીનમહેસૂલની ફરી ચાંદણીનું કામ ચાલતુ હતુ. તેનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો એટલે રાજ્યે જમીનમહેસૂલમા કુલ વીસ લાખ રૂપિયાનો ઘટાડો કર્યો. વળી કેટલાક રાજકીય સુધારા દાખવ કરી મનાધિકાર કંઈક વિસ્તૃત કર્યો અને ધારાસભાઓમાં પ્રજાનુ પ્રતિનિધિત્વ પણ વધાર્યું. અત્યાર સુધી ધારાસભામાં કુલ ૩૧ મજ્યો હતા તેમાં પ્રજા તરફથી ચૂંટાયેલા સભ્યોની સંખ્યા માત્ર ૧૨ ની હતી. નવા સુધારા પ્રમાણે ધારાસભ્યોની સંખ્યા ૫૫ કરવામાં આવી. તેમાં ૩૭ પ્રજાએ ચૂંટવા સભ્યો, ૯ અમલદારો અને ૯ રાજ્ય તરફથી નિમણેલા બિનઅમલદારો એમ રાખવામાં આવ્યું. ૩૭ પ્રજાએ ચૂંટવા સભ્યોમાંથી ૨૭ સર્વસામાન્ય મતદારમંડળે ચૂંટવાના હતા અને ૧૦ ખાસ મતદારમંડળો જેવાં કે જમીનદારો, ઇનામદારો, વેપારી મંડળ, ઉદ્યોગપતિઓનુ મંડળ, સહકારી મંડળો તથા મજૂરોના પ્રતિનિધિઓએ ચૂંટવાના હતા. એટલે ખાસ હિતોના પ્રતિનિધિઓ ૨૮ અને સર્વસામાન્યના પ્રતિનિધિઓ ૨૭ એની સ્થિતિ થતી હતી. વળી રાજ્યના કારોબારી અથવા પ્રધાનમંડળમાં એક પ્રધાનની પસંદગી મહારાજ્યએ ધારાસભાના બિનઅમલદાર સભ્યોમાંથી કરવાની હતી. આ પ્રધાનને લોકજ્ઞ પ્રધાન એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતુ તેને કેગારી, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, આમખિલવણી, આરોગ્ય તથા સહકારી મંડળોમાંથી એક અથવા વધારે ખાતાં સોંપવાના હતા. આમ જવાબદાર રાજ્યપત્રનો આઠોપાતજો દેખાવ કરવામા આવ્યો પણ સત્તાના સૂત્રો છેવટને સરવાળે તો મહારાજ્ય અથવા તેમના પ્રતિનિધિ તરફકે દીવાનના હાથમાં જ રહેતા હતાં

પણ સરદારનાં ભાષણો અને પ્રજામંડળમાં આવેલી જાગૃતિથી રાજ્યના ખીલ અમલદારોમા ગબરાટ ફેલાયો રાજ્યના કેટલાંક ખુશમતિયાં છાપાં તેમની વધારે ધાયા. અરદારે પોતાના ભાષણમાં કહેલુ કે રાજ્ય બહારના અમલદારોને વધારે રાખે છે. સરદારે તો વડોદરા રાજ્યના વતનીઓ નહીં તેવા

માણુએને વધારે રાખે છે એમ કહેલું, પણ તેનો અનર્થ કરી બહારના એટલે મરાઠાઓને રાખે છે અને ગુજરાતીઓને બાતલ ગણે છે, એવો પ્રચાર આ છાપાંઓએ કરવા માંડ્યો. ભાદરણનાં અને ધીજાં ભાપણોમાંથી કેટલાંક વાક્યોને વિદૂન કરી સરદારના મોમાં મૂક્યાં. તેની સાથે ડો. ખરે તથા વીર નરીમાનને સરદારે ભારે અન્યાય કર્યાના આરોપો તો હતા જ.

તા. ૨૦-૨-૩૬ના રોજ વડોદરા શહેર અને ગિરિવા તરફથી માનપત્ર અને થેલી અર્પણ કરવા સરદારને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે નનાબી ઝેરી પત્રિકાઓ શહેરમાં વહે ચલામાં આવી અને પ્રાન્તા-ભિમાનની સાગળીને અપીલ કરી મહારાષ્ટ્રીઓને ઉરડેરવાનો ભગપૂર પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. વડોદરા શહેરમાં સરદારના માનમાં નીકળેલા સમ્બસ ઉપર ગુંડાઓને રાષ્ટ્રી પથરા ફેંકાવવામાં આવ્યા. સરદારની મોટા ઉપર પણ સારી પેટ પથરા પડ્યા. છતાં નવાઈની વાત એ છે કે પોલીસ બિલકુલ વચ્ચે પડી નહીં અને તોફાન અટકાવવા કશો પ્રયત્ન તેના તરફથી કરવામાં આવ્યો નહીં. માંજે જે સભા રાખી હતી તે પણ તોફાની લોકોએ ભરવા દીધી નહીં. સભા માટે આવેલી બહેનોની એ લોકોએ છેડતી કરવાની શરૂઆત કરી, પણ સ્વયં-સેવકોએ ફરી વળી તેમની આસપાસ મજબૂત સાંકળબંધી કરી અને તેમને સહીમકામત બહાર પહોંચાડી દીધી. છેવટે આ તોફાનીઓએ મંડપ વગેરેને તોડીફાંડીને ખૂમ તુકસાન ક્યું. રસ્તામાં જે દુકાનોવાળાઓએ સરદારના માનમાં પોતાને લાં ચણગાર કર્યા હતા તે બધા શણગાર તોડીફાંડી બાળી મૂક્યા. ગુંડાઓએ કેટલીક દુકાનોને લૂટવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો.

આમ તા. ૨૮મીએ સરદારની સભા રમખાણને લીધે ન થઈ શકી. એટલે એ જ સભા તા. ૨૧મીએ અલકાપુરીમાં રાખવામાં આવી. આ સભામાં સરદારને વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળ તરફથી રૂ. ૨૫,૦૦૧ની થેલી આપવામાં આવી હતી જે તેમણે પ્રજામંડળના કાર્ય માટે વાપરવા પાછી આપી હતી. આ રકમમાં ધીજાં વધુ નાણાં ભેગાં કરી પ્રજામંડળે જે ભાડાના મકાનમાં કચેરી ચાલતી હતી તે મકાન ખરીદી લીધું અને રૂ. ૧,૮૦,૦૦૦ ને ખર્ચે ત્રણ મજનાનું ભવ્ય મકાન બાંધ્યું. આ મકાનનું નામ શ્રી સરદાર ભુવન અને મકાનના મખામંડપનું નામ અન્યાસ હોલ રાખવામાં આવ્યું. તે દિવસની સભા પણ ભાંગી પાડવાની પત્રિકાઓ તો નીકળી. કાળા વાવટા સાથેનું એક મોટું અરઘસ પણ શહેરમાં ફરી તોફાનો કરતું મખાલગતા નિશ્ચયથી અલકાપુરી પહોંચ્યું. પોલીસોએ આ સરઘસને પણ અટકાવ્યું નહીં. જોકે એ લોકો આ ધીજા દિવસની સભા ભાંગી શક્યા નહીં. કારણ મખાસ્થાન આગળ પોલીસખાતાના ઘણા વડા અમલદારો

હાજર હતા. વળી સ્વયંસેવકોનો બંદોબસ્ત પણ પૂરતો રાખવામાં આવ્યો હતો. જોકે સભા પૂરી થયા પછી સભામાંથી ઘેર જતા લોકોની સારી પેઠે કનડગન કરવામાં આવી. તે દિવસે કોઈ અગવણ્યા માણસે એક મહારાષ્ટ્રી વિદ્યાર્થીનું ખંજર મારીને ખૂન કર્યું. આ ખૂન કરનાર કોઈ ગુજરાતી હોવો જોઈએ એવો પ્રચાર કરી આ યુવાનની જે સ્મશાનયાત્રા નીકળી તેમાં ભાગ લેનારાઓએ જે જે ગુજરાતી લતામાંથી તેઓ પસાર થયા તે તે લતામાં ગુજરાતીઓ ઉપર હુમલા કર્યા. તા. ૨૨મીએ પણ તોફાનો ચાલુ રહ્યાં. ત્રણ દિવસ શહેરમાં ચાલેલાં આ તોફાનો સંબંધમાં કાયદેસર તપાસ ચલાવવા તા. ૬-૪-'૩૯ના રોજ રાજ્ય તરફથી એક કમિટી નીમવામાં આવી. એ કમિટીનું તપાસનું કામ ઠીક ઠીક આગળ ચાલ્યું. એટલામાં કેટલાક આગેવાન મહારાષ્ટ્રીઓએ આ તોફાન માટે પોતાની દિલગીરી દર્શાવી અને સરકારને અરજી કરી કે આ તપાસનું કામ ચાલુ રાખવાથી કોમી તંગદિલી રહ્યાં કરે છે માટે તપાસનું કામ અંધ રાખવું જોઈએ. આ વિનંતીમાં કેટલાક આગેવાન ગણાતા પણ નરમ વિચારના ગુજરાતીઓએ પણ સહી કરી. આ અરજી મળતાં રાજ્ય તરફથી એક સરકારી યાદી બહાર પાડીને ૧૯-૭-'૩૯ના રોજ તપાસનું કામ અંધ રાખવામાં આવ્યું. અને જાહેર કરવામાં આવ્યું કે, સરકાર પાસે જેટલો પુરાવો નોંધાયો છે તે ઉપર કાળજીપૂર્વક વિચાર કરીને જાહેર હિતને માટે જે પગલાં લેવાં સરકારને આવરયક જણાશે તે એ લેશે. આમ આ વસ્તુ બીની સંકેલાઈ.

ઉપર આપણે નવા સુધારાની વાત કરી છે તે પ્રમાણે ૧૯૪૦ના મે-જૂનમાં ધારાસભાની ચૂંટણી થઈ. તેમાં સરદારે પ્રજામંડળને સારી દોરવણી આપી તથા મદદ કરી અને પ્રજામંડળના પસંદ કરેલા ઉમેદવારો ઠીક ઠીક બહુ-મતીમાં ચૂંટાઈ આવ્યા. પણ થોડી જ તારમાં વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું અને તેને અંગે બ્રિટિશ સલ્તનતની હિંદુસ્તાન પ્રત્યેની નીતિને લગતા બહુ મોટા પ્રશ્નો ઊભા થયા. એટલે દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન કાંઈક ખોળાંબે પડ્યો.

લીમડી

કાઠિયાવાડમાં લીમડી એ નાનું દેશી રાજ્ય હતું. તેની કુલ વસ્તી એકતાળીસ હજાર માણસની હતી. તેમાં તેર હજાર લીમડી શહેરમાં જ રહે છે. રાજ્યને તાબે અંધાં મળીને ચાલીસ ગામ હતાં. તેમાંનાં બારની આવક યુવરાજની ખાનગી મિલકત ગણાતી. રાજ્યની કુલ વાર્ષિક આવક પંદરેક લાખ રૂપિયાની હતી. તે મુખ્યત્વે જમીન ઉપરના વેરામાંથી જ આવતી. જેટલું અનાજ પાકે એનો ત્રીજો અથવા ચોથો ભાગ રાજ્ય લેતું. ત્યાં સારી જાનનો કપાસ પાકતો, એનો ત્રીજો ભાગ લેતું. આ ઉપરાંત

છતાં ગામડાંમાં પ્રજામંડળનું કામ વધતું જ ચાલ્યું. એટલે પ્રજામંડળ ઉપર ગામડાંમાં વ્યવસ્થિત હુમલો કરવાની યોજના રાજ્યની મૌખિક સુચના અને મદદથી કરવામાં આવી.

તા. ૫-૨-૩૯ના રોજ આખા કાશિયાવાડમાં રાજકોટ દિન જિજ્ઞવવામાં આવ્યો. તે દિવસે સાંજે લીમડી રાજ્યના પાણ્ડીયા ગામમાં ગામલોકોની સભા ધર્મ તે રાતે દસ વાગ્યે વેરાઈ ગઈ. ત્યાર પછી રાત્રે અગિયાર વાગ્યે લાગીઓ, ધારિયાં, ગામડી બંદૂકો, તલવારો, ટુકડીઓ વગેરેથી સજ્જ થયેલા લગભગ એશી માણસો બંદૂકોના બાર કગત ગામ ઉપર તૂટી પડ્યા. અર્ધા માણસોએ ગામનાં બર્ધા નાકાં રોક્યાં અને વીસ વીસની બે ટુકડીઓ ગામમાં ફરી વળી. પ્રજામંડળના કાર્યકર્તાઓ અને તેમની સાથે સદાનુભૂતિ ધરાવનારા બારેક જણનાં ઘર શોધી કાઢી તેનાં બારણાં તોડી ભૂંટ ચલાવી. ગામમા પ્રજામંડળની કચેરી હતી અને ત્યાં કેટલાક સ્વયંસેવકો સૂતા હતા તેને બહારથી સાંકળ મારી દીધી જેથી અંદર સૂતેલા કેઈ બહાર નીકળી ન શકે. ગામના મુખ્ય વેપારી અને પ્રજામંડળના આગેવાન કાર્યકર્તાને ઘેર પહોંચી તેમને અને તેમનાં પત્નીને ધાતકી રીતે માર માર્યો. એ બહેનને તો ગુલ્લ ભાગો ઉપર પણ ઈજા પહોંચાડી. પ્રજામંડળના બીજા એક કાર્યકર્તા ઉપર તલવારથી હુમલો કર્યો. આમ બે કબાક સુધી મારપીટ કરી અને ભૂંટ ચલાવી. અંતિરે ત્રીસ માણસોને ગળીર ઈજા ધર્મ અને પ્રજામંડળનું કામ કરનારાઓનાં બાગ ઘરમાંથી લગભગ સાક હળર રૂપિયાની મતા ઉઠાવી ગયા. પાણ્ડીયા ગામમાં પોલીસનું ઘણું હતું અને ગામમાં પૂર્ણ પસાયતાઓની સંખ્યા પણ મોટી હતી પણ તેમાંથી કોઈ આ ઘાડ દરમ્યાન બહાર આવ્યું નહીં.

પાણ્ડીયામાં કેર વર્તાવી આ ઘાડું ત્યાંથી બે ગાઉ ઉપર આવેલા રજોલ ગામે પહોંચ્યું પ્રજામંડળ પ્રત્યે સદાનુભૂતિ ધરાવનારા ત્રણ સૈની તથા એક વલ્લિકને ગળીર માર માર્યો, કુલ દસ માણસોને ધાપલ દર્ધા અને ચાર ધરે ભૂંટીને નેમાંથી દસ હળરની મિલકત ઉપાડી ગયા.

બીજે દહાડે આ અન્યાયારોના સમાચાર લીમડી પહોંચ્યા કે તરત જ પ્રજામંડળે ધાપલોની સાગવાગ કરવા માટે ટુકડીઓ તે તે ગામે મોકલી. અન્યાયારનો બોગ ધર્મ પટેલાઓને માટે ન્યાય મેળવવા સારું એક મોડું સમયસહકોગસાહેબના મદદે ઉપર ગયું હાકોરમાદેએ સુરક્ષમના પ્રતિનિધિઓને સાંજે પાંચ વાગ્યે મુલાકાત આપી અને જણાવ્યું કે આ અન્યાયારોની પોતાને કેશી જ ખખર નથી દીસાને કશું કે જોમને ઈન પહોંચી દોષ અથવા નુકસાન થયું દોષ તેઓએ કુશિલ નોપાયવી જોઈએ. પોતાના દીકરા અને રાજ્યના

દીવાન શ્રી કૃતેહસિંહજીને તપાસ માટે મોકલવામાં આવશે એમ ઠાકોરસાહેબે જણાવ્યું. પણ લોકોએ જ્યારે કહ્યું કે આ તોફાનોમાં અમને તો તેમનો જ હાથ હોય એવો શક છે ત્યારે ઠાકોરસાહેબે એ વાત પડતી મૂકી.

સરદારને આ અત્યાચારોની ખબર પડી એટલે તેમણે તપાસ કરાવી અને તા. ૮મી ફેબ્રુઆરીએ નીચેનું નિવેદન બહાર પાડ્યું :

“ કાઠિયાવાડમાં આવેલા લીમડી રાજ્યમાંથી અતિશય કમકમોટી ઉપજને એવા સમાચાર મળ્યા છે. મે મોકલેલા પ્રજામંડળના વિશ્વાસપાત્ર કાર્યકર્તાઓએ પૂરતી તપાસ કર્યા પછી એ સમાચાર મોકલ્યા છે. એટલે એ ખોટા માનવાનું કમ્પુ જ કારણ નથી. રાજકોટની સધિ જે રેસિડેન્ટને ગમી નહોતી અને જેમો પાછળથી બંધ થયો છે, તે પછી થોડા જ દિવસમાં કાઠિયાવાડના બધા રાજ્યો રેસિડેન્ટના આમંત્રણથી રાજકોટ રેસિડેન્સીમાં ભેગા થયા હતા. ત્યાં તેમણે ધોતપોતાના રાજ્યમાં પ્રજામંડળને કચડી નાખવાની એકધારી નીતિ અનુસરવાનો નિશ્ચય કર્યો લાગે છે. ત્યારથી અનેક રાજ્યોમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં સખતીનાં પગલાં લેવામાં આવ્યાં છે. મુસલમાન, ગરાસિયા, બાયાત વગેરે નાના નાના વગોને પ્રજામંડળની સામે ઊભા કરવામાં આવ્યા છે અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર માગવાની પ્રજાની પ્રવૃત્તિમાં વિન નાખી તેને તોડી પાડવા આ લોકોને ઉશ્કેરી મૂકવામાં આવ્યા છે.

“ રાજકોટના ઠાકોરસાહેબે બહાર કરારનો બંધ કર્યો ત્યારથી ત્યાં, રેસિડેન્ટની ઉશ્કેરણીથી આરપીકં અને ફર્મનનીતિનુ ખરેખરુ સત્ર શરૂ થઈ ગયું છે. પણ લીમડીએ તો રાજકોટની જ ગલી અને પાગલી રીતેને આટી ઢીધી છે. બદ્દક, તલવાર, ધારદિમા, છરા વગેરેથી સજ્જ સયેલા ૮૦ માણસો ગામડાંમાં પ્રજામંડળના કાર્યકર્તાઓ ઉપર તૂટી પડ્યા. તેમણે કેટલાક લોકો ઉપર ધાતકી હુમલા કર્યાં. હજારો રૂપિયાની માલમતા લૂટી અને સાથે આણેલી મોટરલોરીઓમાં તે હાકવી ગયા. આ ધાડપાડુઓમાના કેટલાક રાજ્યના નોકરો હતા એમ લોકો ઓળખી શક્યા હતા. વળી એમની પાસે મોટરોનો આવડો કાર્ડો હતો તે ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે કે તેમને એ મદદ કરાથી મળી ઢરો.

“ મારી પાસે આવેલી ખબરો સાચી હોય તો આને લીમડી રાજ્યમાં જનમાલની જરાયે સલામતી રહી નથી. આ જાળવતમાં હજી કરા પગલા લેવાયાં નથી. તેમ જ ઠાકોરસાહેબના પેટનુ પાણી હાલ્યુ નથી. ઠાકોરસાહેબના આ વલણ સામે વિરોધ દર્શાવવા ત્રણેક હજાર શહેરીઓએ મહેલની સામે ૪૮ કલાકથી ઉપવાસ આદર્યા છે. લોકોએ વાઈસરોયને અને ગાંધીજીને તારો મોકલ્યા છે. આ ખબરોમા થોડા ટકા પણ સત્યનો અંશ છે, એમ માનીએ તો સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે કે બીજે ત્યાંની રહેલી સખતીની રીતો પ્રજામંડળ ઉપર અજમાવવાને તેને કચડી નાખવાનો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે. જે બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ જગલી જમાનાના આપજુદ અવરોધોને રક્ષણ આપવાને આગર છે તેને આ નિર્દોષ નિરાશ પ્રજાની રક્ષા કરવાની પોતાની જરા પણ જવાબદારી લાગે છે ખરી ?

જાનજાનના લાગા પણ ખેડૂનો પામેથી રાજ્ય ઉવગવતું કસમાવેગે, સાર્તીવેરો, દોર વેરો, લખવેરો, તોલાગણી, આરી આરી જાનના ધણા વેરામાથી ગાજ્યને ઠીક આનક થતી એમાની પચાસ ટક ગજાટુળ પોતાના ખર્ચ માટે વાપરતુ અને બાકીની અમલદારો તથા નોખરોના પગારમા જતી કર આપનારાઓને સગવડના રૂપમાં બહુ ઓછુ મળતુ ડેળાણી, સ્વચ્છતા તથા દાકતરી મદદમા રૂપિયે એક આનો માડ ખર્ચાતો દુગે ગામડામાં તો એ સગવડો પણ નહોતી ધણુ ગામડામાં તો પાણીની પણ ભારે હાડમાગી હતી

ગજાટુળ મહુ મુશિક્ષિત ગણાતુ રાજ્ય વૃદ્ધ થયેવ હોવાથી યુવરાજ જ રાજ્યને સ્થાને હતા રાજ્યના બીજા કુવર રાજ્યના દીવાન હતા આ બંને વિનામત જઈ આવેના હતા દીવાન ફતેહસિદ્દ તો બેરિસ્ટર થયેલા હતા આ એ જ ફતેહસિદ્દ જેમને થોડા વખત ઉપર સૌરાષ્ટ્ર સરકારે બહારગમિયા ભૂપતને આશ્રય આપનાના તથા મદદ કરવાના આરોપસર પકડયા હતા

યુવરાજની વાત જ્વાની રીત બહુ મીઠી હતી પણ તેમના ચારિત્ર્ય વિષે લીમડીની પ્રજાને ભારે અસતોષ હતો આ વિષે યુવરાજને બે શબ્દ કહેના મુ મર્ષમાં રહેતા લીમડીના ડેનાક વેપારી આગેવાનો એક વાર યુવરાજ મુ મર્ષ ગયેના ત્યારે તેમને મજ્યા યુવરાજે તેમની આમળ બહુ સારી સારી વાતો કરી અને કહ્યુ કે જે પ્રજા સગલિ થાય અને પ્રજામડળી સ્થાપે તો રાજ્યતત્રમા તેમને હુ કેવીજ જામદારીઓ જરૂર મોયુ એ વેપારી આગેવાનોને લીમડી આવનાનુ પણ આમત્રણ આપ્યુ તેઓ જ્યારે લીમડી ગયા ત્યારે યુવરાજે ફેરવી તોયુ તેમણે જણાવ્યુ કે, 'તમે પ્રજામડળી સ્થાપો પણ પ્રજામડળે લીમડી શહેરમા જ કામ કરવુ ગામડાના સુધાગ માટે મારી પોતાની કેનીક યોજનાઓ છે અને તેનો હુ જાતે જ અમલ કરવા માગુ છુ એમા બીજા કોઈ વચ્ચે પડે એ હુ ઇચ્છતો નથી તેમણે વિશેષમા જણાવ્યુ કે હુ લોકશાહીને નખમી વસ્તુ ગણુ છુ ખસમ કરીને ગામડાની પ્રજાતુ બહુ તેથી ઘર્ષ શમ્તુ નથી એટલે ગ્રામસુધારની મારી યોજના હુ બહાર પાકુ ત્યા સુધી તો તમારે ગામડામા કોઈ પણ જાતની રાજકીય પ્રવૃત્તિ ચલાવની જ નહી ' પણ આ કેવળ વખત ગાળાની બાજી હતી કારણુ મીજી તમકથી અમલદારોને તેણે સૂચના આપી કે તમારે ગામડામાં જઈ લોકોને સમજવના કે કોઈએ પ્રજામડળમા જોડાવુ નહી, અને કોઈ જોડાવાનુ કરે તો એને સારી પેડે કનડા

દિ દુસ્તાનભરમા દેથી રાજ્યની પ્રજામાં જે જાગૃતિ આવી હતી તેની અસર લીમડીના લોકો ઉપર પણ ઘર્ષ હતી એટલે લીમડીના કાર્યકર્તાઓએ

વિચાર્યું કે ગામડાની પ્રજામાં કામ કરવાનો સુવરાજના જોટલો જ અમને પણ હક છે. ગામડાની જોડે રાજ્યના કરતાં અમારો સબધ ઓછો નથી. રાજ્યે તો અત્યાર સુધી તેમને ચૂસ્યાં જ છે, જ્યારે અમે તો ગામડાની જતનતાને તેમના હકોનું લાભ કરાવવા માગીએ છીએ એટલે તા. ૨૪-૧૨-'૩૮ના રોજ લીમડીના શહેરીઓની એક જાહેર સભા કરીને તેમણે પ્રજામંડળની સ્થાપના કરી.

સુવરાજને પ્રજામંડળના આગેવાનોની આ પ્રવૃત્તિ જરાયે પસંદ પડી નહી. તેમને એમ લાગ્યું કે આગેવાનો પોતાનું ધાર્યું કરવા માગે છે. એટલે તેમણે એક બીજાં તુકડો કાઢ્યો. પ્રજામંડળવાળા પ્રજાના પ્રતિનિધિ જ નથી, એવું બતાવવા લીમડી શહેરમાં કેટલાક દિવસો પામે એક સનાતન મંડળ નામની અને મુસલમાનો પામે મુસ્લિમ જમાત નામની કેમ્પી સંસ્થાઓ સ્થાપવી. રાજ્યના લગભગ બધા જ અમલદારો અને નોકરો તેના સભ્ય થયા.

ગામડામાં પણ પગી તથા પચાસતાઓને સૂચના આપી કે ગામડામાં ડોઈ પણ માણસ પ્રજામંડળનું કામ કરે તો તેને ધાકધમકી આપીને દબાવી દેવા. આવું કરવામાં રાજ્ય તરફથી તેમને બધી સગવડ આપવામાં આવશે. ખૂમી એ હતી કે કરો હકમ કે સૂચના લેખી આપવામાં આવતી નહી.

પ્રજામંડળના આગેવાનોએ જેમ જેમ ગામડાં સાથે સંપર્ક ગાંધવા માંડ્યો તેમ તેમ રાજ્યની જોડકમીથી અકર્ણાઈ રહેવા લોકો તરફથી તેમને હિંસાહિનક જવાબ મળવા માંડ્યો. પોતાને ગામે પ્રજામંડળની શાખા ખોલવાનું ગામલોકો આમંત્રણ આપવા લાગ્યા પ્રજામંડળે ગામડાંમાં સ્વયંસેવકો નોંધવાનું પણ શરૂ કર્યું ગામલોકોના હિંસાહિન વધારો કરવા પ્રજામંડળે બહારથી પણ નેતાઓને આમંત્રણ આપવા માંડ્યાં દરબાગ ગોપાળદાસના પત્ની ભકિતબાને લીમડીના ઠાકોરસાહેબ પોતાની દીકરી સમાન ગણતા, કારણ તેમના પિતા લીમડીના દીવાન હતા અને હાલના ઠાકોરસાહેબને ગાદી અપાવવામાં તેમણે સારી મદદ કરેલી એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ ભકિતબાને લીમડી રાજ્યમાં કરવા માટે પ્રજામંડળ તરફથી આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું પણ જાણુ નામના ગામમાં રાજ્યના લાડૂતી ગુંડાઓ તેમની મોટર આસપાસ ફરી વળ્યા અને તેમણે કાર્યકર્તાઓને મારવા માંડ્યા તથા મોટરનું તુકડાન ક્યું. પણ ભકિતબાની હિંમતથી આખું ગામ ધમી આવ્યું તેથી પેના ગુંડાઓને નાગી જવું પડ્યું આ બનાવથી લડતના પગરણ મંડાયાં. થોડા દિવસ પછી શિવાણી ગામ આગળ પ્રજામંડળના એક આગેવાનની મોટર ઉપર ગુંડાઓએ આવો જ હુમલો કર્યો પ્રજામંડળમાં વેપારીઓ બહુ આગેવાનીભર્યો ભાગ લેતા હતા. એટલે તેમને ઘેર ચોરીઓ કરાવવા માંડી.

ગાંધીજી જેને સંગઠિત શુદ્ધાચારી કહે છે તેનું આ પ્રદર્શન નથી ? પડોચના પ્રાંતની કોચેસી સરકાર કહે પેટ આ, બધું જ્યાં કરે એવી આશા કેમ રાખી શકાય ?”

શહેરીઓ રાજમહેલ આગળ ચાર દિવસ મુઠ્ઠી બૂખ્યા બેઠી રહ્યા. કાકોરસાહેબે તપાસ કરવાનાં અને ન્યાય આપવાનાં વચનો આપ્યાં કર્યાં. પણ જે વખતે લીમડીના આગેવાનો દરઆરગઢ આગળ લાંચણો કરી રહ્યા હતા તે જ વખતે તા. ૭મી ફેબ્રુઆરીએ એક ચિપાણી નામના ગામે પાણીથીભૂના જેવો જ, તક્ષતારો અને બુંદૂકો સાથે દહલો ચયો. ત્યાં પણ પ્રજામંડળના કાર્યકર્તાઓનું ઘર લૂંટીને તેમાંથી હજારેક રૂપિયાની માલમતા ઉપાડી ગયા. તા. ૯મીએ કરસનગઢ નામના ગામ ઉપર આવી જ ધાડ પાડવામાં આવી. ત્યાં પણ પ્રજામંડળના કાર્યકર્તાઓનાં ઘર લૂંટ્યાં તથા ગામના ઘણા માણસોને માર માર્યો. આ ઉપરાંત રાજ્યનાં લગભગ પંદર ગામમાં ઉપરા-ઉપરી ચોરીઓ થઈ આની મામે પ્રજામંડળની આગેવાની નીચે લોકોએ શાંતિસેના બની કરી. અને મેંદેટો માણસો પોતપોતાનાં ગામમાં ચોરી કરવા લાગ્યા.

પ્રજામંડળે ખીજું એ નક્કી કર્યું કે તા. ૧૯મી ફેબ્રુઆરીએ રાજ્યની પ્રજાપરિષદ બરરી. રાજ્યનાં ગામડાંઓમાંથી સેંકડો માણસો ગાડામાં, ઘોડા ઉપર અથવા પગે ચાલતા, પરિષદમાં ભાગ લેવા નીકળી પડ્યાં. એ બધા તારીખ ૧૮મીએ સાંજે લીમડી પહોંચે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી.

શહેરમાં કાટકૂટ પડાવવા મારે, જેમ સનાતન મંડળ અને મુસ્લિમ જમાત સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં; તેમ ગામડાંમાં ગ્રામપંચાયતો સ્થાપવાની રાજ્ય તરફથી યુક્તિ રચવામાં આવી હતી. અમુક વર્ગના ઘોડા ખેડૂતોને જ આ પંચાયતો ચૂંટી કાઢવાનો દક્ષ આપવામાં આવ્યો હતો. પંચાયતોને ગમે તેટલી મોટી રકમના દીવાની દાવા ચલાવવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી. શુદ્ધ દાનતથી આવી સત્તા આપવામાં આવી હોય તો તો જરૂર પ્રજાનું લક્ષ્ય થાય. પણ આમાં તો રાજ્યના વેપારી લોકોનાં ગામડાંના ખેડૂતો પાસેનાં વાજખી લેણાં પણ ખોટાં કરવાની દાનત હતી. રાજ્ય તરફથી મીથો પ્રચાર જ કરવામાં આવતો હતો કે કોઈ ખેડૂને વેપારીઓનું લેણું આપવાની જરૂર નથી, એક તરફથી ખેડૂતોને પરિષદમાં ભણે તો તેના જનસાક્ષને નુકસાન કરવાની ધમકી આપવામાં આવતી હતી અને ખીજી તરફથી પરિષદમાં નહીં લગનારને વેપારીઓનું લેણું નહીં આપવું પડે એવી લાલચ આપવામાં આવતી હતી. આ ઉપરાંત રૈયત પાસેથી વડાદારીની પ્રતિષ્ઠાએ ઉપર સહીએ કરાવવાનું પણ અમલદારોએ શરૂ કર્યું હતું. તા. ૧૬મી ફેબ્રુઆરીએ રાજ્ય તરફથી એક જાહેરનામું બહાર પાડવામાં આવ્યું. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું કે,

“અમને લીમડીના શહેરીઓ તથા ગામડાંના લોકો તરફથી સંખ્યાત્મક અરજીઓ મળી છે, જેમાં કહેવામાં આવે છે કે, ‘અમને પ્રભુત્વમંડળની નીતિ પસંદ નથી. વડી રાજ્યની પ્રભુત્વને નામે પરિષદ લોકાવવાનો પ્રભુત્વમંડળને કરો છક નથી. કાગ્જ પ્રભુત્વમંડળ રાજ્યની પ્રભુત્વ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થા નથી, માટે પ્રભુત્વમંડળે લોકાવેલી તથા શહેરીની પરિષદ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવો જોઈએ.’ રાજ્યે મેગરેટા આંકડા પ્રમાણે રેવન્યુ ૭૫ ટકા બાજ પરિષદની વિરુદ્ધ છે. બાકી રહેલા ૨૫ ટકાએ જોકે વિરોધ નોંધાવ્યો નથી તોપણ એ બધા પરિષદની તરફેણમાં હોય એમ માનવાને કાગ્જ નથી. કામરસાહેબ સુધારા આપવા માટે તૈયાર છે અને ગામડાંમાં તેો રચાયતો સ્થાપીને સ્થાનિક સ્વરાજ આપી શકે હીધું છે. એટલે પણ પરિષદ બરવાનું કશું કારણ નથી. રાજ્યના મોટા ભાગના લોકોનો સખત વિરોધ હોવા છતાં પરિષદ ભરતી એ સડાહબરેનું નથી. આવા સંજોગોમાં પરિષદ બરવામાં આવે તો ગંભીર સ્થિતિ ઊભી થવાનો બચ્ છે. તેમ છતાં પરિષદ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકીને રાજ્ય પ્રભુત્વ પ્રાયમિક હક્કની આડે આવવા માગતું નથી. માત્ર એટલી ચેતવણી આપે છે કે ગંભીર પરિસ્થિતિ ઊભી થવાનો બચ્ હોવા છતાં પરિષદ લોકાવવામાં આવશે અને તેથી કંઈ તોડાનો યરો તો એની મૂરપૂરી જવાબદારી પ્રભુત્વમંડળ ઉપર રહેશે.”

આ ઉપરાંત ગામડાંમાં એવી જાહેરખબરો મોંટાડવામાં આવી કે તા. ૧૬-૨-૩૬ના જાહેરનામાના અનુસંધાનમાં જાણાવવામાં આવે છે કે, રાજ્યનો બહુમતી લોકોની વિરુદ્ધ યદને જે પરિષદ ભરવામાં આવે છે તેમાં ભાગ લેનાર રાજ્યનો વિરોધી ગણાશે. સ્થાનિક અમલદારોએ તેમનાં નામકામ લખી લઈ અમને ખબર આપવી.

સનાનન મંડળ તથા મુસ્લિમ જમાત પણ નિષ્ક્રિય નહોતી રહી. તેમણે તા. ૧૮મી ફેબ્રુઆરીએ એક પત્રિકા કાઢી તેમાં જાણાવ્યું કે,

“પ્રભુત્વમંડળ કેવળ વાલિયાઓનું મંડળ છે અને રાજ્યના મોટા ભાગના લોકો તેની વિરુદ્ધ છે. એટલે રાજ્યની સનાતની પ્રભુ તથા મુસ્લિમ પ્રભુ પરિષદમાં દાખલ થઈને પોતાનો વિરોધ શાંતિપૂર્વક નોંધાવશે. જે વાલિયા મંડળ પરિષદના દરવાજા બંધ કરીને અથવા દરવાજા આગળ સાકળબંધી કરીને અમને જતા ફોકરો તો અમે તે તોડીને જઈશું. અમે વાલિયા મંડળને કીર્તીઓ છીએ કે, કોઈ પણ બોગે અમે પરિષદના મંડપમાં દાખલ થવાના છીએ. અને તેમ કરતાં મુલેહનો ભગ યરો તો તે માટે એ વાલિયા મંડળ જવાબદાર ગણાશે.”

આ જાનની ધમકીઓ છતાં, જુદાં જુદાં ગામડાંમાંથી, લગભગ પંદરસો જેટલો તા. ૧૮મીની સાંજે ૭ વાગ્યે લીમડી આવી પહોંચ્યા. લીમડીના શહેરીઓએ એમનું સ્વાગત કરવા મોટા સરઘસના રૂપમાં સાંઝેનું કાઢ્યું. બીજી તરફથી સનાનનમંડળ તથા મુસ્લિમ જમાતને નામે લીમડી રાજ્યના ગુડાઓ તથા તોડાની તત્વોનું પણ એક સરઘસ નીકળ્યું. તેમાં

રાજ્યના લગભગ બધા અમલદારો ભાગ્યે પ્રજામંડળના માણસોને મારવાનું
 હીક પડે અને એમ મરતા રાજ્યના પડખિયાઓને માર ન પડી જાય તે
 માટે સનાતન મંડળનાણાને ધાલ પગી અને મુસ્લિમ જમાતવાળાને લીલી
 પગી દેખાય તેવી રીતે રાખ્યા માટે આપનામા આવેલી પ્રજામંડળનું
 સરઘસ જે રસ્તે જવાનું હતું તે જ રસ્તો પોતાને માટે તેમણે પસંદ કર્યો
 કોઈ પણ જાનનો અનિષ્ટ બનાવ ન બને તે માટે પ્રજામંડળે પોતાનું સરઘસ
 બીજા માર્ગે વાળી લીધું અને અથડામણ ટાળી તોપણ પેના ગુડાઓએ
 પ્રજામંડળના કેટલાક લોકોને હેરાન કર્યા તથા કેટલાક સ્વયંસેનકોને માર
 પણ માર્યો ખેડૂતોના ઉતારાની ગોમણ પ્રજામંડળની નજીક જાવણીઓમા
 મરવામા આવી હતી ગુડાઓ બસો બસોની ત્રણ ટુકડીઓમા વહે ચાઈ
 ગયા અને સાજના જાણીઓને ઘેરા ધા યો છાવણીઓના દરવાજા બંધ
 કરી દેવામા આગ્યા છતાં એ લોકોએ હથિયારો બતાવી, માર મારવાની
 ધમકીઓ આપવાનું ચાનું રાખ્યું છેવટે ગત્રે દશ વાગ્યે એક છાવણીમા
 તેઓ ડૂબી ગયા ખેડૂતોને માર્યા દીનામતી બંધ કરી દીધી અને સરસામાન
 ખેરવિખેર કરી નાખ્યો આખા શહેરમા ગલરાટ ફેલાઈ ગયો પ્રજામંડળના
 કામકર્તાઓ અને સ્વયંસેનકો લોકોને ધીરજ આપના માટે આખી ગત્ર
 ગામમા ફરતા રહ્યા દરમારસાદેમના પત્ની ધીમતી ભક્તિમા આ પહેરો
 ભરનારાઓમા મોખરે હતા

પરિપત્ની વરાધેના પ્રમુખ દરમાગ શ્રી ગોપાળદાસ પદોદિયે અઠી
 વાગ્યાની ગાડીમા લીમડી આનનાના હતા તેમનું સ્વાગત મરના પ્રજામંડળના
 આગેવાનો સ્ટેશને પહોંચ્યા તો ત્યાં જોયું કે જે ગુડાઓ આગની રાત્રે શહેરમા
 તોફાન કરતા હતા તેઓ સ્ટેશને પહોંચી ગયા હતા એ લોકો દરમાર
 ગોપાળદાસ તથા તેમના સાથીઓને ઘેરી વળ્યા તથા તેમને શહેરમા જતા
 અડાગ્યા આ સમાચાર શહેરમા પહોંચતા શહેરમાર્થી ધણા આગેવાનો
 અને માર્કમનાઓ સ્ટેશન ઉપર જવા નીમ્યા પણ પેના ગુડાઓએ તેમને
 રસ્તા ઉપર રોકીને સ્ટેશન તરફ જવા દીધા નહી ભક્તિમા એ ગુડાઓની
 વચમાં ધરમા ગુડાઓએ તેમને ખબર આે તનનાર બતાવીને ગરાવા
 મા યા પળ્યુ તેઓ નહી નહી એમને તેમો સ્ટેશને જવા દીધા છક સા !
 પાચ વાગ્યે રાજ્યનો પોલીસ મુખરિન્ટે કેન્ટ સ્ટેશો પહોંચ્યો આે પોતાના
 ગ્લાયુ નીને દરમારસાદેમને શહેરમા લઈ જવાનું તેજે મળ્યુ દરમાગગાદેમ
 પોતાના સાથીઓની ઊંચી જવા તૈયાર નહોતા એટલે શહેરમાર્થી એક
 મોટરવસ મગાવામા આવી આે મધાો સ્વીતવામત પહોંચ્યા નામા આગ્યા
 રસ્તા ઉપરના ગુડાઓ તેમને સગા મગના અદરમ ધઈ ગયા હતા

તા. ૧૯મીએ સતારે રાજ્ય તરફથી હથિયાર સાથે ફરવાની મનાઈ કરતો હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો. પણ એ હુકમ કેવળ કાગળ ઉપર રહ્યો. સતારે ૯ વાગ્યે લગભગ બસો ગુંડાઓ લાકડીઓ, ધાગિયાં વગેરે સાથે પ્રમુખના ઉતારાને ઘેરી વળ્યા, જેથી તેઓ પરિપદમાં જઈ શકે નહીં. ખેડૂતોના ખીજા ઉતારાઓ ઉપર તેની જ રીતે ઘેરાઓ નાખવામાં આવ્યા હતા.

બપોરે સવાચારની ગાડીમાં શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી, શ્રી શાંતિલાલ શાહ સોસિસિટર તથા ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રી શ્રી જીવજીવન દીવાન આવવાના હતા. પરિપદનો અખત બપોરે અડી વાગ્યાનો રાખેલો હતો પણ ૬૨ વાગ્યાથી જ હજાર ઉપરાંત માણુઓ પરિપદના મંડપમાં એકઠાં થઈ ગયાં હતાં. અગિયાર વાગ્યે પ્રજામંડળની કચેરીમાં સમાચાર આવ્યા કે ગુંડાઓએ પરિપદ મંડપમાં પેગી જઈને ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. હજારમાંથી લગભગ સાતસો માણુઓને નાની મોટી ઈજા પહોંચાડવામાં આવી હતી. કેટલાયનાં માર્થા ફૂટયાં હતાં. અને કેટલાયને શરીર પર ગંભીર ઈજા થઈ હતી પ્રજામંડળનાં કાર્યકર્તાઓ આ બધાની સારવારમાં મડી પડ્યા. ધાયલ થયેલામાંથી જેમને ગંભીર ઈજા થઈ હતી તેમને રાજ્યની ઇસ્પતાલમાં અથવા ખાનગી દવાખાનાંઓમાં લઈ જવામાં આવ્યા આ બધો વખત ગુંડાઓ પરિપદના ઉતારાઓ ઉપર હુમલા કરી નુકસાન કરી રહ્યા હતા.

આ તોફાનો ચાલી ગયાં હતા છતાં પ્રજામંડળના કાર્યકર્તાઓને નિશ્ચય હતો કે પરિપદના નક્કો કરેલા વખતે બપોરે અડી વાગ્યે પરિપદ ભરવી તો ખરી જ. મંડપ તો ગુંડાઓએ તોડી નાખ્યો હતો એટલે પરિપદના એક ઊનારે શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીના પ્રમુખપણા નીચે પરિપદ ભરીને બે ડરાવે કર્યાં. એક, જવાબદાર રાજ્યમંત્રીને અને બીજો, આ તોફાનોને વખોડી કાઢનારો તથા તેની નિષ્પક્ષ તપાસ માગનારો.

સાળે ચાર વાગ્યે ગુંડાઓને હુકમ મળ્યો કે હવે તોફાન બંધ કરો. એટલે જનદુર્ઘ વાકડી ફરે અને બને તેમ બધા ગુંડાઓ અદરથ થઈ ગયા. શહેરમાં સ્મશાન જેવી શાંતિ પથરાઈ ગઈ.

શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી, તથા મહેમાનો ધાયલ થયેલાઓને જેવા ઇસ્પતાલમાં ગયા બધું જોયા પછી એમણે એક સંયુક્ત નિવેદન બહાર પાડ્યું તેમાંથી થોડા ફકરા આપ્યા છે.

“અમે શહેરમાં દાખલ થયા ત્યારે ધણે ઠેકાણે માણસોને એકઠા થયેલા જોયા. તેમની પાસે કાળા વાવટા હતા અને હાથમાં લાડીવ્યા હતી. દરેકે પોતાના શરીર ઉપર લાલ અથવા લીલી પટ્ટી ધારણ કરેલી હતી.

“દરબાર મોખાગદાસના ઉતારાને આ લાલ-લીલી પટ્ટીવાળા અને લારીધારી લગભગ બસો માણસોએ ઘેરો ઘાટયો હતો સવારથી તેઓ કેદીની દશામા હતા હતા ત્યાં પોલીસ ફરકી નહોતી એક બેજવાબદાર ટોળા માણસને ઘેર કરી રાખે અને સત્તાવાળાઓ કશું પગલું ન લે એની અમને નવાઈ લાગી

“અમે દરિયાવાળા બહાી જતા હતા ત્યારે લાલ-લીલી પટ્ટીવાળા લગભગ બસો માણસોને દરબારી ઉતારે જોઈલા એવા તેઓને તોફાનો કરવા માટે ખાસ યોજાવેલા હતા એમ અમને કહેવામાં આવ્યું તેઓ દરબારી મહેમાનગારીની મોજ ઉડાવી રહ્યા હતા

“અમે દરિયાવાળા હતા ત્યારે લાલ અને લીલી પટ્ટીઓવાળા પચીસથી ત્રીસ માણસો ત્યાં આવ્યા લીલા સાફવાળો એક માણસ તેમને આગવાન હતો તેમણે એક પછી એક નામો વાચવા માટેના હોમ્પીલના કારકુને એ મુખીના મહેવા પ્રમાણે ફોર્મ લખ્યા આમાંના કોઈ માણસને ઈન્ક થયેલી અમે તો જોઈ નહીં, શ્રીમતી સુનશીએ તો પૂછ્યું પણ ખરું કે, ‘આમને શી ઈન્ક થઈ છે?’ ત્યારે એમને તોડડાઈથી જવાબ આપવામાં આવ્યો કે, ‘એ જોવાનું કામ ડોક્ટરનું છે”

આની સ્થિતિમાં શહેરમાં ભય અને ત્રાસનું વાતાવરણ ફેલાઈ ગયું એમાં નવાઈ નથી લોકોએ બે ત્રિવસ સુધી ન પૂર્ણ હડતાલ પાડી પણ રાજ્ય તરફથી પ્રગમ ઝળના કોઈ કાર્યકર્તાને કે શહેરના કોઈ આગેવાનને કોઈ એ કશું પૂછ્યું સરખું નહીં, તોફાન કરનારાં ગુડાઓ પોતાનું કામ કરીને સળે આસ્થા ગયા તેમાંના કોઈની પણ ધરપકડ કરામાં આની નહીં શહેરમાં ભયજનક ગપાટા ચાલવા માડ્યા, અને ખુલ્લેખુલુ બોલાવા માડ્યું કે પ્રગમ ઝળના કોઈ કાર્યકર્તા કે આગેવાનના જાનમાલની સલામતી નથી ગુડાઓ તો ખુલ્લેખુલુના પોષર કરતા હતા કે અમે નગરશૈલું અને રસિધનાલ પરીખનું ખૂન કરવાના છીએ

આના અધેર રાજ્યમાં ન્યાય મળવાની કશી આશા રાખવી દેગમ છે એમ એાખ્યુ દેખાઈ આવતા, લોકોએ તો ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીથી દિવગત રાફ કરી લીમડી શહેરની કુલ તોર દગમની વસ્તીમાંથી પુરો, સ્ત્રીઓ અને આગકો થઈને પાચ દગતર માણસ પહેરે ખપડે શહેર છોડી ગયા ગામનામાંથી સાં ખેડૂત કુટુંબોએ દિવગત કરી આ દિવગતીઓમાં બધા વર્ગના લોકો હતા નોંધમાં જેની ધીના એ છે કે આ દિવગતના આગેવાનોને દિવગતથી કંગો જ લાજ નહોતો, ભારે માલમિનકત ગુમારાની હતી વેધારી વર્ગને તો રાજકુલ સાથે વસોથી સારો સમય હતો ગામમાં તેમનો માન મોબો પણ સારો હતો પુરાજ અને દીરાન પોતાના આપખુ અને જે મ્મી વર્ગનામાં આટને સુધી જને તેણે તેમણે જરા પણ ખપેતુ નહીં તેમની એ બમણા બાગી પુકો થઈ ગઈ ગાધીજીએ અને સદાર વલ્લભભાઈએ તેમને

સત્તા આવી કે આવા જીલમી રાજ્યની પ્રજા જે બહાદુર હોય તો તેણે બહિષ્કાર કરવો જ જોઈએ.

હિન્દુત્વની અસર દરબાર ઉપર સારી થશે અને તે મુલેહશાંતિનો માર્ગ પકડશે એવી આશા કેટલાકે સેવેલી. પણ સત્તાધીશોને લાગ્યું કે પ્રજામંડળને કમઠી નાખવાનો આ બહુ જ સારો મોકો છે. તેમણે તો પ્રજામંડળ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવનારા તમામ ઉપર ત્રાસ વર્તાવવાનું શરૂ કર્યું. ગામડાંમાં જે વેપારીઓ, રથા હતા તેમને પણ ગભ્ય છોડીને જવું પડે એવી સ્થિતિ બની કરી. રાજ્યના તમામ વાણિયા નોકરોને એક પછી એક કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. પેન્શનરોનાં પેન્શન બંધ કરવામાં આવ્યાં. હિન્દુત્વ કરનારાઓની માલમિલકતની તો રીતમર લૂંટ જ અણવવામાં આવી એટલોને પોતાનો બિંબો પાક પણ લેના દેવામાં ન આવ્યો. પછી દંડ અને જપ્તીઓ શરૂ થઈ. પ્રજામંડળના કામમાં જેમણે જરા પણ ભાગ લીધો હોય અને મદદ કરી હોય, તેમના ભારે દડો કરવામાં આવ્યા અને જપ્તીથી વસૂલ કરવામાં આવ્યા. પાણશીણા ગામના કેટલાક વેપારીઓ હજી ગામમાં જ રથા હતા. દરજી, કુંભાગ, હળમ, મોચી વગેરેને દરબારે હુકમ કર્યો કે તેમણે આ વેપારીઓનું કશું કામ કરવું નહીં. ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે, રાજ્ય તરફથી કોઈ પણ જાતના લેખો હુકમો તો કાઢવામાં આવતા જ નહોતા. બધું મોઢામોઢ જ ચાલતું.

કેટલાક નરમ પ્રકૃતિના માણસો જેઓ પ્રજામંડળમાં ભળેલા નહોતા તેમને લાગ્યું કે આવું ને આવું ચાલ્યાં કરશે તો રાજ્યની બરબાદી થશે. તેથી જીમી જીવાઈ એ ઠાકોરસાહેબનો જન્મદિવસ આવતો હતો તેના માનમાં રાજા અને પ્રજા વચ્ચે મુલેહશાંતિ કરાવવા તેમણે પ્રયત્નો કર્યા. પણ તે નિષ્ફળ ગયા બીજી તરફથી આ હિન્દુત્વને લીધે આખા દેશની સહાનુભૂતિ લીમડીની પ્રજા તરફ વળી વેપારીઓએ અને મિલમાલિકોએ લીમડી રાજ્યના તમામ માવનો, ખાસ કરીને લીમડીના રૂનો બહિષ્કાર કર્યો મુખર્ષ શહેરમાં તો લીમડીના રૂનો બહિષ્કાર કડક રીતે ચાલુ રાખવા એક વગદાર કમિટી નિર્માઈ અને લગભગ ચાર વરસ સુધી એ બહિષ્કાર ચાલુ રહ્યો. છેક જાપાન સુધી ગયેલું લીમડીનું રૂ વેચાયું નહીં.

લીમડીમાં આવી અધેરશાહી અને જીલમ ચાલતો હતો છતાં ચક્રવર્તી સત્તા એ બધાની મૂક પ્રેક્ષક જ રહી રાજાઓને રક્ષણ આપવાને તે ઘણી વાર આગળ આવી છે, પણ લીમડીની પ્રજા પ્રત્યે જાણે તેની ક્ષતિ ફરજ જ ન હોય એમ તે વર્તી રાજકોટના રેસિડેન્ટને તથા તાજના પ્રતિનિધિ તરીકે વાઈસરોયને તારો કરવામાં આવ્યા પણ તે બધા બચ્ચ ગયા તેનો કરો જવાબ જ ન મળ્યો.

હજારો લોકોના જનમાત્ર જોખમમાં મુકાવા હતા છતાં, ચક્રવર્તી સત્તાએ એક આંગળી પણ જમી ન કરી.

આ અધુ આવતુ હતુ ત્યારે યુવરાજે પોતાની સુધારાની યોજનાઓ બહાર પાડવા માંડી ચાલીસ ગામનુ એક નાનકડું રાજ્ય, તેમાં શહેરસ્લા, રાજ્યસભા, ગ્રામપંચાયતો અને એ બંધી સભાઓનુ સમૂહતાંત્ર (Federation) એવાં એવાં ભારે નામો, આ યોજનાઓમાં આવવા હતાં પણ બંધી જ યોજનાઓ પોલી હતી પ્રજાને રાજ્યકારભારમાં જ્યાબહારી આપવાની એક પણ વાત આ યોજનાઓમાં ન હતી. છતાં ૩૦મી ઓક્ટોબરે કાઠિયાવાડના રાજ્યોની એક પરિષદ યર્ષ. તેમાં દરેક યર્ષો કે,

“રાજ્યોએ લીમડી રાજ્યની સુધારાની યોજનાને વિચાર કર્યો અને રાજકોટ કરતા પણ રાજ્યવહીવટને વધારે ઉદાર બનાવવામા કેટલેક દરમજા તે આગળ લખે છે તે માટે લીમડીના યુવરાજને ધન્યવાદ આપ્યો.”

જ્યા પ્રજાના પ્રાથમિક હક્કોને જ ઇન્કાર કરવામાં આવતો હતો ત્યાં આવા ‘ઉદાર સુધારા’ માટે ધન્યવાદ આપવામાં આવે એ એક બેવડૂકી-ભરેલી અને હાંગીપાત્ર વાત સિવાય બીજી કશું ન હતુ લીમડીના પ્રજામંડળે તો રાજકીય સુધારાની કશી વાત પણ કાઠી નહોતી. તત્કાળ પૂરતો તો એમને કાર્યક્રમ ગામડાંમાં જઈને લોકોને પોતાના હક્કો વિશે જાણવડી જ આપાનો હતો, પણ એનીયે ખરદાસ કરવા રાજ્ય તૈયાર નહોતુ !

ગામડાઓ ઉપર ધાડો પાડી રાજ્યે રોકેલા ગુન્ડાઓએ મારદાડ અને ભૂંટકાટ કરવા માંડી અને તેના લાંબા તાર ગાંધીજીને કરવામા આવ્યા, ત્યારે ‘લીમડીની અધેરશાહી’ એ નામનો લેખ તેમણે “દરિજનગંધુ”માં લખ્યો હતો ત્યાં પત્રી ગાંધીજી ધામે લીમડીના અધ્યાચારેશના સમાચારો તો આવ્યાં જ કરતા હતા છેવટે ૩૧મી ઓગસ્ટે તેમણે ‘લીમડી વિષે’ એક લેખ લખ્યો તેમાં જણાવ્યું કે,

“લીમડીના લોકો ભેડે મારે લાગે ખતબહાર આવાં કર્યો છે પણ તેમના ઉપર જે વીની રહેવ છે તે વિષે ઘણા વખતથી કશું પણ એ કહેવાનું ઠાજ્યુ છે મને એવી આશા હતી કે, જેઓ રાજ્ય તેમ જ પ્રજા વચ્ચે સુલેહ કરાવવા મથી રહ્યા છે તેમના પ્રયત્નને મદદ મળશે. પણ એ આસા ઠગારી નીવડી ...

“... મારી પાસે આવેલી હકીકતો સાચી હોય અને એવી ન હોવાનુ માનવાને મને કશું જ કારણ નથી—તો એટલે તેમના ઘરમાથી સિકારના પ્રાણીઓની જેમ રાજકીય અને તગડવામા આવ્યા છે. આકરામા આકરો સિતમ તો પેલા વાણિયા વર્ગ, જે એક કાળે રાજ્યનો મિત્ર અને આધારસ્તબ હતો, તેમના ઉપર વરસ્યો છે. ... આ દિવસેથી વેપારીઓની દુકાનો તેમ જ ધરખાર સામુજીને તો ભૂંટવામાં જ આવ્યાં છે. એની પાછળ લોકોને ચલવાનીને ડરાવી નાખવાની જ કલ્પના હતી. આ વિચારોમાં કેટલાક દીલા પડયા તેમા કશું આશ્ચર્ય ખમવા

જેટું નથી. (તે વખતે કુલ ૩,૦૦૦ દિવરતીઓ બહાર ગ્લેડી હતા. બાકીના પોત-પોતાને ગામ પાછા ફર્યા હતા.) હાલનું સંચાલન કરનારાઓને મારી સલાહ કે, આવા દીકરા પહેલાં લોકોને રાજ્યને શરૂ કરવા અટકાવવાનો પ્રયાસ તેઓ ન કરે. સમાજમાં એવા લોકો હોય છે કે જેઓ પોતાની માલમિલકતને પોતાની હિતવત કરતાં વધુ વધારાં જાણે છે. આવા લોકો કોઈ પણ સ્વાતંત્ર્યની ચળવળને બેખરડા જ હોય છે. લીમડીમાંની જેમની માલમિલકત લૂંટાઈ ગઈ છે તેમજે અંધર રિયલિટીમાં અથવા તત્કાળ સમાધાન થવાની આશા ન જ રહેતું જોઈએ. તેઓ રાજ્ય બહાર રહી હિતવતના ધધારોજાર કરે અને હમેશાં દંડ શુદ્ધી રાખે કે, એક દિવસ એવો જાયે જ છૂટકો છે ત્યારે લીમડીની પ્રજા પોતાનું ખોયેલું પાછું મેળવશે. એવો દિવસ આવશે—અને તે આવશે જ જોઈએ—એ પેલાં મૂઠીતર ત્યાગી સ્ત્રી-પુરુષો જેમણે આકરામાં આકરી દમનનીતિ સામે શિર ઝુકાવવા ના પાડી છે, તેમના શરાતનું અને ફનાગીરીનું કળ ઉશે.

“હું લીમડીના કાકોરસાહેબને જાહેર અપીલ કરવા છૂંદું છું. . . . ડાહ્યો રાજ્યની આવી પ્રજાને દુખાયેલી રાખતાં પહેલાં પ્રયાસ વાર વિચાર કરે. એ તો એવો જ નિર્ણય કરે કે આવા આવા લોકો આવડાં કષ્ટ માથે લઈ રહ્યા છે ત્યારે ખરૂંસ રાજ્યવહીવટમાં સડો હોવો જોઈએ અને પોતાના અમલદારોનો જુલમ અને અન્યાય હોવો જોઈએ.”

પણ લીમડીના ગાંધીકૃત્તંબને સમાધાન કરવું જ નહોતું. ફોનો બહિષ્કાર લાંબો સમય ચાલુ રહ્યો અને કેટલાંક દિવરતી કૃત્તંબો આખરે મુઠી ટકી રહ્યા.

પછી તો એ રાજ્ય પણ મરી ગયા, એ સુવરાજ્ય પણ મરી ગયા અને તેનો બાળકપુત્ર ગાંધીએ આંખો ત્યારે ચક્રવર્તી સત્તાએ રીજન્સી કાઉન્સિલ નીમી. એ કાઉન્સિલમાં ફોલોસિંહ પણ એક સભ્ય હતા. એટલે રાજ્યનું વલણ કાંઈ સુધર્યું નહીં પણ પડી તે કાઉન્સિલ બદલાઈ. એક જ વ્યક્તિને ઍડમિનિસ્ટ્રેટર તરીકે નીમ્યા ત્યારે તેણે પ્રજામંડળ સાથે સને ૧૯૪૪ કે ૧૯૪૫ના મે મહિનામાં સમાધાન કર્યું, જેને પરિણામે ખેડૂતોને તેમની બધી જમીન પાછી મળી અને દિવરતો અંત આવ્યો.

ભાવનગર

કામિયાવાડમાં દેશી રાજ્યોમાં ભાવનગર પ્રમાણમાં કંઈકે ઉદાર અને પ્રગતિશીલ ગણાતું એના મહારાજા પ્રજા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા. એના માણ દીવાન સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી સમયને પારખનારા હતા. ગાંધીજી સાથે તેઓ સારો સંબંધ રાખતા.

ત્યાંના પ્રજામંડળે તા. ૧૪-૫-'૩૬ના રોજ ભાવનગર પ્રજાપરિષદ ભરવાનું નક્કી કર્યું અને સરદારને એ પરિષદના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કર્યા. સામાન્ય સંજોગોમાં તો એ પરિષદ શાંતિથી ભરાઈ ગઈ હોત અને બીજા

રાજ્યોની માફક ભાવનગરમાં પણ જવાબદાર રાજ્યપત્રની માગણી જોરથી દરવામા આરી હોત તો. ૩૦-૪-'૩૯ના રોજ ભાવનગરના મહારાજાએ એક મહેંગામુ પ્રમિદ કમીને, ભાવનગરમાં ધારાસ્થા સ્થાપવાનું અને પ્રમહિનના કેટલાંક પગલા લેવાનું જાહેર કર્યું હતું. પણ પ્રમીને રાજ્યપત્રમાં જવાબદારી આપવાનું તત્ત્વ તેમણે ઓછું હોઈ પ્રમમંડળને તેથી અસતોષ હતો. સંભવ છે કે અરદાગની દરમ્યાનગીરીથી એ સ્થિતિમાં થોડાઘણા મુદ્દારો થાન થોડોમજો એટલા જ માટે લખ્યું છે કે, મેમ્બરોની દુઝા તો પ્રમીને એ માગણીને દમારી દેવાની જ હતી રાજકોટ, લીમડી વગેરે રાજ્યોની માફક ભાવનગરમાં પણ પરિપક્વે દિવસે અરદાગના સ્વાગત વખતે જે તોફાનો થયા, તે તોફાનો કેવળ આકસ્મિક હોય એમ માની શકાતું નથી. એની પાછળ કોઈ જવાબદાર તત્ત્વોનો હાથ હોવાની શંકા જાય છે.

તા ૧૪-૫-'૩૯ના રોજ અરદાર મવારે ભાવનગરના એંગ્લોમ ઉપર વિમાનમાથી જનર્ષા એંગ્લોમ ભાવનગર શહેરથી હાલેક માર્શલ દૂર હોઈ ત્યાંથી તેમને ભાવનગરના સ્ટેશને લઈ જઈને તેમનો જાહેર સભા કરવાનું ગોઠવવામાં આવ્યું હતું તે પ્રમાણે ભાવનગરના સર્વજનિક મંડળે તથા આગેવાનો જેમાં મુખ્યમાનો પણ હતા, તેમના તરફથી હાલોગ પહેલાંજામાં આવ્યા બાદ તેમનું સ્વચ્છ કારવામાં આવ્યું સ્વચ્છ નગીના મરિજદ નામની એક મરિજદ આગથી પસાર થતું હતું તે વખતે અરદાગની મોટર ત્યાં આરી પહોચી હશે એમ માની ત્રીએક મુસ્લિમોનું ટોળું, મરિજદમાથી બહાર ધમી આવ્યું પણ સરદારની મોટર થોડી પાછળ હતી. પેના ટોળા પામે લાવીઓ, કુડાડીઓ, છરા વગેરે હથિયારો હતા એ જોઈને શ્રી નાનાભાઈ ભડને જા જવાથી એ મરિજદ આગ જ ઠીચા રહ્યો ટોળામાથી કોઈ એ તેમને ખળી જવાનું પણ કશું પણ અરદારની મોટર પચાર ધઈ જાય ત્યાં મુરી ખમવાની તેમણે ના પાડી એટલે તેમના માથામાં લાડીનો ફૂંકો પડ્યો અને લોહીની ધાર વહેવા માડી ખીજ એક કાર્યકર્તા આત્મારામ ભડ ઉપર પણ લાવી પડી ત્યાર પડી તો ખીજ આરપાય ભાઈઓ ઉપર છરા અને કુડાડીના ધા થયા જખમી ભાઈઓને ધરિપનાવમા પહોચાડવામાં આવ્યા એક નવજુવાન ભાઈ મયુભાઈ વીરજી પટેલ ધરિપનાવમા પહોચતા જ મરજી પામ્યા ખીજ એક ભાઈ શ્રી મદવજીને માથામાં કુડાડીનો ધા થયો હોવાથી તેમનું ખીજે દિવસે મરજી થયું.

શ્રી નાનાભાઈ નીનરતે લોહીએ સરદારની મોટર પામે જ્યાં સરદારે તેમને એ સ્થિતિમાં જોતા જ પોતાની મોટરમાં લઈ લીધા અને મોટર તત્કાળ ધરિપનાવ તરફ હાંકાવવાની પામે લીધા રહીને શ્રી નાનાભાઈને પાટા

અધાવરાત્તે પડી બીજા જે ભાઈએ ધાયન થઈને આ-આ હતા, તેમને મળી આશ્વાસન આપ્યું જે ભાઈ મૃત્યુ પામ્યા હતા તેમની પામે પણ બંધ આ-આ ત્યાંથી જ તે દિનસનો પરિપદનો કાર્વકર્મ રદ કરાવે; હુકમ આપ્યો તોફાની લોકોએ ધારેલો મુખ્ય શિખર આમ અકરમાત્ પટ્ટી ગયો.

સરદારે ઉતારે પહોંચી ભાનગરની પ્રજાને જ નીચેનો સદેશો બહાર પાડ્યો

“ભાનગરના પ્રજાને એ જે પ્રેમ અને ઉમગથી માટે સ્વાગત કર્યું છે તે માટે હું સૌને આભાર માનું છું

“આજના દુઃખદ બનાવથી રાષ્ટ્રે ભરાવાનું કે ગમરામણના પડવાનું કારણ નથી જોયોએ સંગ્રમ ઉપર હુમલો કરી નિદોષ આપસે ઉપર ધા કર્યા તેઓએ બાન બૂલી કેવળ ગાડપણી જ ના કામ કરેલું છે એમને ગ્યારે બાન આવશે ત્યારે પોતાની મૂર્ખાઈ માટે પસ્તાવે થશે આપણે બૂલુ ન નેઈએ કે કેવળ મુસુરમાન આગેવાન પરિપદના સ્વાગત મળ્યા જોડાયેલા છે સરસમા અને સ્વાગતમા પ્રામેય થઈ તેમને પરિપદને સહકાર અને સાથ આપે ન છે આના નિદોષ બલિદાન ઉપર જ પ્રજા તરફી ઇમારત રચાય છે જે ધાયન થયા છે અને જેમના પ્રાણ ગયા છે તેમના પ્રત્યે આપણી પવિત્ર કૃજ છે કે તેમના નિદોષ બલિદાનને આપણે રાષ્ટ્રે બગઈ દૂષિત ન કરવું સૌએ શાંતિ રામણી પરિપદના કાર્યમા વધારે ઉત્સાહ અને પ્રેમથી ભાગ લઈ પરિપદ શાંતિથી અને સફળતાથી પૂર્ણ કરવી”

ગાવીશ તે વખતે રાજકોટ હતા તેમને સરદારે નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો

સવારે અડી પહોંચ્યા બધા વગના લોકોએ ઉત્સાહપૂર્વક સ્વાગત કર્યું મોટું સરસ મરિજદ આગથી લગભગ ખમાર થઈ ગયું હતું તે વખતે થોડા મુસલમાનો મારી મોટર ત્યા આવી પહોંચી હશે એમ માની પહોંચી નહીં કરેલી યોજના પ્રમાણે ધસી આવ્યા અને લાડી કુડાડી તથા હરા વડે સરસ પર હુમલો કર્યો નાનાભાઈ મારી મોટરની આગળ હતા તેમને મેલી રમતની કાર્ક ગધ આવી એને તેઓ મરિજદ આજી લેલા રહ્યા પેતાઓએ તેમને સાક્ષ્યા જવાનું કહ્યું પણ સરદારની મોટર સહીસલામત ખસાર થઈ નબ નહીં ત્યાં સુધી ત્યાંથી ખસવા તેમણે ના પાડી વરત જ તેમના માથા ઉપર લાડીનો કુડો પડ્યો પછી લોહી નીતરને માથે તેઓ મારી મોટર પાસે આ-આ બીજા ચારને પણ સખત ઈજા થઈ છે એક મૃતુ પામ્યા છે બીજા એની સ્થિતિ બહુ બધીર છે સુરસ અપકારીને નાનાભાઈને મોટરમા લઈ લીધા અને રોડપર ન તરફ મોટર હકારાની ધા ઉપર પાટો બધાઓ લે સ્થિતિ સારી છે પરિસ્થિતિ કાબૂમા આવી ગઈ ■

બાપુએ આ તાગનો જમાન નીચે પ્રમાણે આપ્યો

(તાર વાચી) આભો બની ગયો ઈશ્વર આપણને દોરશે આશા રાખું છું નાનાભાઈ અને બીજા હવે સારા હશે વધારે વિગતોની રાહ જોઈ છું”

પરિષદની સત્કાર નામતિએ તરત જ એક જાહેર પત્રિકા કાઢી તેમાં જણાવ્યું છે,

‘ સરદાર સાહેબ તથા પરિષદની સત્કાર સમિતિ મૂલ્ય ધામે ના તથા ધાયલ થયે ના બાઈઓ તરફ તથા તેમના કુટુંબો તરફ દિવસોજ પ્રદર્શિત કરે છે કેટલાક મુસ્લિમ બાઈઓ જેમને એકાએક સરસ ઉપર હુમલો કર્યો અને તેઓ આ ખેડવાનક બનાવ માટે જવાબદાર છે તેમણે પોતાની કામગીરી સેવા તો નથી જ કરી એમની કામના આગેવાનો પરિષદમાં જોડાયા છે મુસ્લિમ કામના આગેવાન પ્રતિષ્ઠિત વેપરીઓ તો સરદાર સાહેબનો સત્કાર કરવામાં અને તેમને હાર પહેરાવવામાં પગુ હતા આ કૃત્યથી તેઓ સૌ જરૂર દુઃખી હશે જેમણે આ ગાડપણથી નિર્દોષ સ્વચ સેવકના પ્રાણ લીધા અને ફેટલામને ધાયન મ્યાં તેમણે પ્રજાની હાજર ઉપર હાથ નાખ્યો છે અને પોતાની કામગીરી બદલામી રી છે

“ પરિષદનું કામકાજ રીતસર સાલે ચાલુ થશે સાલે સાલે વા જે પરિષદના મડપમાં તેની ખુની બેકક શરૂ થશે શહેરમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા સ્થપાઈ ગયા છે રાજ્ય તરફથી પણ પાકો બદોનસ્ત રાખવામાં આવ્યો છે માટે બાવનગરના શહેરીઓ તથા આગેવાન મહેમાનોએ નિરાકર પૂરા ઉ સાહચરિ પરિષદમાં ભાગ લેવા પવારવાનું છે થોડા અવગે માટે ચડેના આપણા જ બાઈઓના હૃદયને કારણે અથવા તો આપણા જુવાન સ્વચ સેવકો અને આગેવાનોના લોટીના ઝડ બલિગતને મરજે આપણે જે ધલિત થન પ્રવલિતને માટે આરભ્યો છે એ અટકવે નેઈએ નહી, તેમાં કોઈ જાનનુ વિશ્વ આનણુ નેઈએ નહી પરિષદનું કામકાજ સ્વકગતાપૂર્વક પડુ કરવામાં મદદગાર થવા રાજ્યના પ્રજાજનોને વિનતી

ખીજે દિવસે એને તા ૧૫-૫ '૩૮ના રોજ બાવનગરના મુસનમાનોની એક જાહેર સભા ધર્ષ તેમાં નીચે પ્રમાણે દરાવ પસાર થયે

બાવનગરના મુસ્લિમોની આ જાહેર સભા મર્ષ કાને બની ગયેન બનાવ તરફ શેષની લાગબી જાહેર કરે છે અને માર્યા ગયેલના કુટુંબીઓને પ્રત્યે દિલસોજ પ્રગમ કરે છે બાવનગર રાજ્યમાં હિંદુમુસનમાનો બાઈ તરીકે ગ્હેતા આવ્યા છે અને હજી બાઈઓ જ છે

તા ૧૪મી તથા ૧૫મીના રોજ પ્રજાપરિષદની મેક નિર્ણને પૂરી થઈ તા ૧૬-૫-'૩૮ના રોજ સમોસરણના વડામાં આ તોકાને નિષે તથા તેમાં શરીફ થયેના બે લાઈઓનું સમારક કરવા માટે એક જાહેર સભા ધર્ષ તેમાં સરદારે શ્રેલા ભાણ્યુમાથી મહત્વના ફકરા નીચે આપ્યા છે

આને આપો અલી મળ્યા છીએ તેના કારણે તમે જાણો છો જે કમનસીબ બનાવ બ મો તેને પરિામે બચુમાઈનું મૂલ્ય થયુ શ્રી નાનામાઈ વગેરે જેઓ ધાયલ થયા તેમાં બાઈ બદલવણની ગિયતિ પહેલેથી જ ગભીર હતી એને ના એટલેક ડેકા હને કે એના પચાગેકે મોક બાજ બહાર નીકળી ગયે હતા દાખરેએ સારી ધેડે એની સારવાર કરી મહેનત કરી જા બાઈ બદલવણ આને બાવનગરની સેવા મરતા ચા-ચા થયા ગઈ કાયે બચુમાઈના સમારકનો પરિષદે કરાવ કર્યો એ જ પ્રસંગે અને એ જ નિમિત્તે બાઈ બદલવણના પડ પ્રાણ ગયા

૭. આને બપોરે પરિષદની મહાસમિતિની બેઠકમાં કરાવ પસાગ થયો છે કે એમનું પણ સમારક કરવું બાવનગરને શોભે એવું સમારક પરિષદ કે મહાજન કરે. પરિષદ મહાજનની છે અને મહાજન પરિષદનું છે

‘અદર અદરના કનિષ્ઠાક માસ સમાવીને આવા તોફાની તરોને આગા પાગી દમારી દેવા આપણે કશું ન કરીએ તો આપણા આખા સમાજ ઉપર તેઓ ચાગી ખેસે. આ કાગ એવો છે કે, ગુડાઓ નાના નાના રાજ્યોને તો દમાવી દે આને બધે વાજુમદગમા ગુલામીરી ભેર પડી ગઈ છે

“આ ક્ષતિગ્રસ્ત કોષમાં આવીને કરેલું કામ નથી આની પાછળ તો અગાડથી ગોડવાયેથી બુદ્ધિપૂર્વકની રચના છે કોઈ તમને સાગી સનાદ આપતા હશે કે આ વચ્ચે બૂલી નવો એ સાગી સનાદ સામગ્રીમાં વાગે નથી, પણ આપણે મૂરખમાં કે કાચરમાં ન ખપવું જોઈએ કે બધી મેમોર્સ એકતા ચાલુ છું પણ જે સાચી એકતા સાચરી હોય તો જે માણસો આ કરપીણ બનાવોની પાછળ છે તેનો તાગ લેવો જોઈએ એના હુદયમાં જ્યાં મુખી પસ્તાવાની લાગણી પેદા ન થાય ત્યાં મુખી આ વાતને ઊડરી જોઈએ નહીં. આપણે મૂરખ છીએ, નબળા છીએ, એમ ન થવું જોઈએ

“જે સ્થાનિઃ મુસલમાનોનો મોટો ભાગ આમાં સામેલ ન હોય તો તેમને એ સાબિત કરી દેવામાં વાગે ન આવે તેઓ સહેજે ખાતરી કરાવી આપશે કે તેમની મમને આ બનાવ સાથે સબંધ નથી

‘જે માણસો ખૂબી માણસોને સપરતા હોય, આશ્રય આપતા હોય, અથવા એમના પ્રત્યે સંવત્સુભૂતિ ધરાવતા હોય તો એ પણ એના જેટલા જ બચ કરે છે એવા માણસોની પણ લેખમદારી સરખી જ છે એની સાથે મિત્રાચારી કથા મુખી રાખી ગકલ્ય એ આપણે વિચારી લેવાનું છે સાપના દરમાં કથા મુખી હાથ પાત્રો એનું લેખમ વિચારી લેવું જોઈએ આને આપણે જ્વાળામુખીના શિખર પર બેઠા છીએ તે વખતે કેનક રાજ્યસત્તા ઉપર બરોસો રાખીને બેસડ એ આખ મીચીને ચાનવા જેવું અને ખાડામાં પડવા જેવું છે

“રાજ્યને અગાડથી ચેતનથી આપવામાં આવી હતી મુસલમાન ઠેમના આગેવાન માણસોને અધિકારીઓએ બોલાવ્યા હતા તેમણે રાજ્યને ખાતરી આપ્યા હતા આ થયું તેનો અર્થ તો એ છે કે રાજ્ય સાથે દગો રમાયો છે એ ભેદ શોધી કાઢવો એ રાજ્યનું કર્તવ્ય છે રાજ્યની એવી હચ્છા હોય કે આવા પ્રસંગો બુનાઈ બંધ તો સાડું પણ આમ બીનું સમી મેળ બાધવા જતા લવિચમાં વધારે મોટું ગાનડું પડવાનો સભવ છે એટલે ગુનેગારોને પકડી કાવતરું કરનાર તરોને શોધી કાઢવા જોઈએ

“આ અસજકતાનું વાતાવરણ બાવનગરમાં જ છે એમ નથી આખા હિંદુસ્તાનમાં આડું વાજુમડળ છે મારા પર પડનારા ધા કોઈ બસબાઈ કે નદવલ જેવા ભાઈઓ લઈ લે છે શ્રી નાનાભાઈને ઈશ્વરી પ્રેરણા મળી અને મારા ઉપર પડનારો ધા એમણે ઝીની લીધો. મારે માટે આ પહેલો પ્રસંગ નથી મારી આસપાસ તો આવા પ્રસંગો આજકાલ થયા જ કરે છે પણ મારી રક્ષા ઈશ્વર કરી લે છે

જે બનાવ બન્યો છે તેને અગ્રે કેલ્કાક મુસનમાનેને પચ્ચવામા આવ્યા છે મસ્જિદમાથી મગેરા હુકિયારો કબજે કરવામા આવ્યા છે પાલીસની દોડધામ અને તપાસ ચાલુ છે આને અગ્રે કેસ ચાલશે અને કેટલાકને શિક્ષા થશે પણ અરજીઓ થશે પણ તેથી અદાલતમા રહેશે નહીં તમારે તો નિરતર સાવધાન ને લગત રહેવાનું છે

આમ સને ૧૯૩૮-૩૯ ના વરચમા આપણા દેશના ધણાખરા દેશી રાજ્યોમા જંત્રામદાર રાજ્યતત્ર મેગનવાની જમગી ચગનગો ચારી અને તેમા સરદારે આગેવાનીભરો ભાગ લીધો એ આપણે જોઈ ગયા ત્રણ વખત તો — વડોદરામા અમરેલીથી રાજકોટ પાછા જતા અને ભાવનગરમા — એમના જન ઉપર પણ જોખમ આવ્યું પણ ઈશ્વરે એમની રક્ષા કરી લીધી આ ચગનગોનું પરિણામ તદ્દમજ તો આપણને સતોચ થાય એવું ન આ કુ પણ તેને લીધે દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ અને દેશી રાજ્યોને જે અગત પરિચય સરદારને થયો અને દેશી રાજ્યો પણ સરદારને અરા ર ર ઓળખી શક્યા, તે વસ્તુ ૧૯૪૭મા સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી દેશી રાજ્યોને પ્રથમ ઉકેલમા સરદારને મહુ કામ આવી

૨૭

ત્રિપુરી કોંગ્રેસ

જે વખતે ગાંધીજી રાજકોટમા ઉપવાસ કરી રહ્યા હતા તે વખતે ત્રિપુરી કોંગ્રેસનું અધિવેશન ચાલતું હતું હિંદુસ્તાનમા આવ્યા પછી પોતે જેલમા હોય તે સિવાય કોંગ્રેસના અધિવેશનમા ગેરહાજર રહેવાને ગાંધીજી માટે આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો સરદારનું દિલ પણ ગાંધીજીને ઉપવાસ કરતા ઊડીને ત્રિપુરી જતા ખૂબ કોચવાતું હતું પણ મર્તવ્ય તેમને ત્યાં ખેચતું હતું ગાંધીજીનો પણ આગ્રહ હતો કે તમારું સ્થાન અત્યારે ત્રિપુરીમા જ છે

ત્રિપુરીની કોંગ્રેસ માટેની પ્રમુખની ચૂટણીએ ત્રિપુરી કોંગ્રેસને તે વખત પૂરતું તો એક નિર્મોહ મહત્ત્વ આપ્યું કોંગ્રેસની મરોબારીના મોટા ભાગના સભ્યો મૌનાના અણન શ્વામ આગ્રહને કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે ચૂટવા ઇચ્છતા હતા આની અગાઉની હરિપુરા કોંગ્રેસના પ્રમુખ સુભાષનાથનની પોતાની ઇચ્છા કરી વાર પ્રમુખ ચૂટાવાની હતી તેઓ પોતાને ઉદામ વિચારના માનતા હતા આ સાથે એમ માનતા હતા કે મરોબારીના મોટા ભાગના સભ્યો નરમ વિચારના છે પોતે જેમને નરમ વિચારના ગણતા હતા તે

સમ્યોએ એવી માન્યતા માટે કશું જ કારણ નહોતું આપ્યું; તોપણ તેઓ એમ માનતા કે સમૂહનંત્ર (ફેડરેશન)ની બાબતમાં આ નરમ વિચારના સમ્યો, જેમાં સરદારને તેઓ મુખ્ય ગણતા હતા તે, બ્રિટિશ સરકાર સાથે માંડવાળ કરવાનો વિચાર મેવે છે. જોકે એ વિષે હરિપુરા કોંગ્રેસનો દરાવ તો બહુ સ્પષ્ટ હતો. બીજું સુભાષભાણુ એમ પણ માનતા હતા કે સરકારની સામે સામુદાયિક સવિનય ભંગની લડત આપવાનો આ ખરેખરો મોકો છે. વિશ્વયુદ્ધના વાદળ જે વખતે ઘેરાવા માંડ્યા હતાં, તે વખતે આપણે જો આવી લડત આપીશું તો બ્રિટિશ સરકાર નખી પડશે એમ તેઓ માનતા હતા. જલપાઈગુરીમાં બંગાળના કોંગ્રેસ પ્રતિનિધિઓ એકઠા થયા હતા ત્યારે સુભાષભાણુએ દરાવ પણ કરાવ્યો હતો કે ઇંગ્લંડને ૭ મહિનાની નોટિસ આપવી અને એ મુદત પૂરી થયે સામુદાયિક સવિનય ભંગની લડત ઉપાડવી.

કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિને આવી રીતની નોટિસ આ વખતે આપવાનું બિલકુલ યોગ્ય લાગતું ન હતું. સામુદાયિક સવિનય ભંગની લડત જો એની નેતાગીરી ગાંધીજી લે તો જ ઉપાડી શકાય એમ હતું. અને ગાંધીજીને તો એ માટે હવા બિલકુલ પ્રતિબૂળ લાગતી હતી. તેઓ તો કહેતા કે દેશની અત્યારની હવામાં મને હિંસાની ગંધ આવે છે. એટલે હું તો સવિનય ભંગની લડતનો અત્યારે વિચાર જ કરી શકતો નથી.

પ્રમુખની ચૂંટણી જન-સુઆરીની રહમી તારીખે થવાની હતી. પ્રમુખપદ માટે ત્રણ જથ્થાનાં નામ બોલાતાં હતાં: મૌ. અણુસ કલામ આઝાદ, ડૉ. પદ્માબી શીતારામૈયા અને બાણુ સુભાષચંદ્ર બોઝ. ગાંધીજી તે વખતે બારડોલીમાં હોવાથી કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિની એક જન-સુઆરીની અધવચમાં બારડોલી મુકામે રાખી હતી. તે વખતે કેને પ્રમુખ નીમવા એ વિષે કારોબારી સમિતિએ કાંઈ વાત વિધિસર કરી નહોતી. પણ ગાંધીજીએ મૌલાના સાહેબ સાથે વાત કરેલી અને એઓએ પ્રમુખ બનવાનું સ્વીકાર્યું પણ હતું. સુભાષ બોઝ તથા એમના ભાઈ શરદચંદ્ર બોઝ સિવાયના કારોબારી સમિતિના બીજા બધા સમ્યોને તો મૌલાના પ્રમુખ થાય તે એકદમ પસંદ હતું પણ કારોબારી સમિતિ પૂરી થઈ અને બધા સમ્યો વીખરાયા ત્યાર પછી મૌલાના સાહેબે પોતાનો વિચાર બદલ્યો અને મુખર્ષ ગયા હતા ત્યાંથી પાછા આવી ગાંધીજીને એ જણાવ્યો. એટલે ડૉ. પદ્માબીને પ્રમુખપદ સ્વીકારવાનું ગાંધીજીએ કહ્યું. સુભાષભાણુનો તો આચ્છ જ હતો કે એમણે પોતે અથવા તેમના જેવા ઉદ્દામ વિચારવાળા બીજા કોઈએ પ્રમુખ થવું જોઈએ. એટલે એઓ પોતાનું નામ ખેંચી લેવા તૈયાર નહોતા. એટલે સુભાષભાણુ અને ડૉ. પદ્માબી વચ્ચે હરીકાઈ રહી.

તા. ૨૧મી જાન્યુઆરીએ પોતે પ્રમુખ શા માટે થાય છે તે વિષેનું પોતાનું નિવેદન મુખાવળાણુએ બહાર પાડ્યું. સરદારને લાગ્યું કે કારોબારી સમિતિએ એ નિવેદનનો વિરોધ કરવો જોઈએ. એટલે એમણે કારોબારી સમિતિના બધા સભ્યોને નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો :

“મને લાગે છે કે પ્રમુખપદની ચૂંટણી વિષેના મુખાવળાણુના નિવેદનની સામે કારોબારી સમિતિના જે સભ્યોને એમ લાગતું હોય કે એમને ફરીને બીજા વાર પ્રમુખ ચૂંટવા એ આવરણ નથી તેમણે નિવેદન બહાર પાડવું જોઈએ. મેં એક દૃઢ નિવેદન તૈયાર કર્યું છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે અપવાદરૂપ સંલેગોમાં જ એ ને એ વ્યક્તિની પ્રમુખ તરીકે ફરી ચૂંટણી થઈ શકે. મુખાવળાણુને ફરી ચૂંટવા માટે એવા કશા સંલેગો નથી. વળી મુખાવળાણુએ સમૂહ ત્ર વગેરે વિષે જે આરોપો કર્યા છે એના તેમાં રહિયો આપેલો છે. એમ પણ કહ્યું છે કે કોએસનો કાર્યક્રમ અને કોએસની નીતિ પ્રમુખે નક્કી કરવાની નથી હોતી પણ કોએસે અપવા તો કોએસની મહાસમિતિએ નક્કી કરવાની હોય છે. આં નિવેદનમાં ડૉ. પટ્ટાભીને ચૂંટવાની ભલામણ કરી છે અને મુખાવળાણુને અપીલ કરી છે કે પ્રમુખની ચૂંટણીના પ્રશ્ન ઉપર કોએસીઆમાં ભેદ ન પડાવે. નિવેદન ઉપર સટી મૂકવાની તમારી સમિતિ તારથી આપો.”

ઉપરના તારના જવાબમાં કારોબારી સમિતિના બીજા ૭ સભ્યોની સંમતિ આવી ગઈ. પણ સરદારભાણુએ વાંધો લીધો તા. ૨૪મીએ તેમણે સરદારને નીચે મુજબનો તાર કર્યો :

“આને સવારે તાર મળ્યો. મૌલાના તથા મુખાવળાં નિવેદનો સિવહટ જતા વાચ્યા મારો મત એવો છે કે મૌલાનાએ ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લીધા પછી ડૉ. પટ્ટાભીને જીવા કરવા એ ઇચ્છવાલેગ નથી. આવડત વરસ ૧૯૩૭ના કરતા બધી દૃષ્ટિએ વધારે કટોકટીનું અને અપવાદરૂપ છે. મારી હટ માન્યતા છે કે કારોબારી સમિતિના કોઈ સભ્યે સાથીઓ વચ્ચેની હરીફાઈમાં કોઈને પક્ષ લેવો જોઈએ નહીં. તમે કાઢવા ધારેલું નિવેદન ગરમ પક્ષ અને ગરમ પક્ષ વચ્ચેના કનિયાને ભેને ટાળવો જોઈએ, તેને વધારનારું થયો. ડૉ પટ્ટાભી આવતી હાલતમાં દેશનો વિશ્વાસ મેળવી શકશે નહીં. મહેરબાની કરીને કોએસમાં ફેટ ન પડાવો.”

તે જ દિવસે સરદારે એમને તારથી નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો :

“તમાગ તારની કંદર કરું છું કેવળ ઉત્તરવ્યુદ્ધિ જ નિવેદન બહાર પાડવાની ફરજ પાડે છે. વિરોધ વ્યક્તિનો નથી પણ સિદ્ધાંતનો જે હરીફાઈ અનિવાર્ય જ હોય તો આશા રાખું છું કે કચી કડવાસ વિના અને હેતુઓનું આરોપણ કર્યા વિના એ થયો એના એ પ્રમુખને બીજા વાર ચૂંટવા એ દેશના હિતમાં નુકસાનકારક છે”

તા. ૨૫મીએ સરદારભાણુએ નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો :

“ગઈ રાત્રે તમારો તાર મળ્યો. આને સવારનાં પત્રોમાં તમારું અને કારોબારીના ૭ મતોનું નિવેદન મેળું. આજની વચ્ચે થયેલો તારવહેવાર હાવામાં આવવા માયું છું. આશા રાખું છું કે તમને વાંધો નહીં હોય.”

સરકારે જ્ઞાત આપ્યો કે પ્રગ્ન મરનાને કમો વાધો નથી

સગન્ન માથે મન માત સગ્યોની સહીથી ૨૪-૧-'૩૧ના રોજ મદાર

પડેયું છાપાનેયુ નિવેદન નીચે પ્રમાણે હતું

સુભાષભાણુ નિવેદન અમે બહુ કાળજી લઈક વાંચુ છે અમે જાગીએ
 બીએ ત્યાં મુખી ગાચાર મુખી પ્રમુખની ચૂટણી સર્વાનુમતે થતી આવી જ
 સુભાષભાણુ નવો શિરનો પાવા માં છે તેમ મરવાનો તેમને પૂરેપૂરી હક છે
 પા તેમજે જે માર્ગ રચીકારો છે તે કે લે દરમ્ને હાથબંધ રહેતા છે તે તો અનુભવે
 જશ્યારો અમને એ વિષે બારે રાજ્યો છે કોમસના સભ્યોમા વધારે સગન્ન
 આવે વધારે સહિષ્ણુતા આવે અને એક ઠીકના અભિપ્રાયો વિષે વધારે
 આ રની વૃત્તિ રેવાની થાય ત્યાં મુખી પ્રમુખની ચૂટી માટે હરીફાઈ થાય એ
 અમને હજી લાગતુ નથી સુભાષભાણુના નિવેદન વિષે કાઈ પણ કહેતા અમને
 સહાય થાય છે પણ આરતી કાચેસના પ્રમુખ કે તે થાય એ વિષે અમારા
 અભિપ્રાય દરેક હોઈ અમને લાગે છે કે અમે કાઈ ન જોઈએ તો અમારી ફરજ
 અમે ચૂકીએ

મોતાના સાહેબે આ હરીફાઈમાંથી નીચળી જતુ મોખ ધાતુ છે તે માટે
 અમને બહુ દુઃખ થાય છે એમો નીકળી જવાનો ઉરગનો નિશ્ચય મો ત્યારે
 અમાગમાના કે નામની સાથે મસતત રીને જે પદાબીની એમો હિમાયત કરી
 છે આ નિશ્ચય સારી પેઢે મસતત કર્યા પછી લેવાના છે બહુ અપનાવરૂપ સભ્યો
 સિવાય ગઈ કાચેસના પ્રમુખને ફરી વાર પ્રમુખ ન ચૂટવાના નિયમને વળગી રહેતુ
 એ અમને બહુ હલાખા મરેની નીતિ લાગે છે

પોતાના નિવેદનમા સુભાષભાણુ જણાવે છે કે પાને મમૂદતતના બારે
 વિરોધી છે કારોબારી સમિતિના બધા જ સભ્યો તેના વિરોધી છે કાચેસની
 નીતિ પણ એની જ છે તેમજે વિચારસગ ઠીકો નીતિઓ અને કાય કમોની
 પણ ચાલ કરી છે અમને લાગે છે કે કાચેસના પ્રમુખની પસંદગીને વિચાર
 કરવામા આ વસ્તુઓ અપ્રસ્તુત છે કાચેસની નીતિ અને કાય કમને નિશ્ચય
 તેના દર વરસે ચૂટાતા પ્રમુખોએ કરવાનો હોતો નથી જે એમ હોત તો તે
 બધારણુ પ્રમાણે પ્રમુખના હોતી મયદ એક વરસની રાખવામા આવી ન
 હોત કાચેસની નીતિ અને કાય કમો જ્યારે કોમસે પાને નક્કી કરેના નથી હોતા
 ત્યારે કારોબારી સમિતિ નક્કી કરે છે પ્રમુખની સ્થિતિ તે સત્તાપતિ જેની હોય
 છે આ ઉપરાંત બધારગીય સભ્યો માફક પ્રમુખ એ રાષ્ટ્રની એમ્તા અને
 સગન્નનુ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને તેના પ્રતીકરૂપ હોય છે તેથી જ એ પદ
 મો મનનુ ગણાય છે અને દર વરસે ચૂટણી કરીને રાષ્ટ્ર પોતાના પનોતા
 સત્તાને એ માન આપે છે

એ હવ્ય પના જોરવને છાજે એવી રીને પ્રમુખની ચૂટી ઉમેશા
 સર્વાનુમતે થાય છે અટો નીતિ અને કાય કમના બેદને કારો પણ ચૂટણી વિષે
 વાદવિવાદ થાય એ ઇચ્છના જેવુ નથી અમે માનીએ છીએ કે કાચેસના પ્રમુખપદ
 માટે ડો પદાબી સુચોમ્ય પુરુષ છે કાચેસની કારોબારી સમિતિના જ્ઞાનામા

ત્યાં સર્વો પૈકીના તેઓ એક છે એમની જનસેવા લાગી અને અખડ છે એવો કોયેસના પ્રતિનિધિઓને તેમને ચૂંટી કાઢવાની અમે બંધામણ કરીએ છીએ તેમના સાથીઓ તરીકે અમે સુભાષભાઈને પીન ઈએ છીએ કે તેઓ આ વસ્તુનો ફરી વિચાર કરે અને તે પછીથી સીતારામભાઈની ચૂંટણી સર્વાનુમતે થવા દે "

આનો જવાબ આપતાં સુભાષભાઈએ જણાવ્યું કે,

"મારે રામી તરીકે જે નિવેદન બહાર પાડ્યું પશુ હતું તે મૌલાના અમુક કામ આગ્રહ સાદેમના નિવેદનને કારણે હતું હવે સરદાર પટેલ અને બીજા નેતાઓએ મને પડકાર આપનારું જે નિવેદન બહાર પાડ્યું છે તેના જવાબરૂપે મારે આ નિવેદન બહાર પાડવું પડે છે જ્યારે કારોબારી સમિતિના જે સર્વો પ્રમુખ પ મારે હરીફ હોય ત્યારે જાણીના સર્વોએ સંગઠિત થઈને કોઈ પણ એવો પક્ષ લેવો એ ન્યાયી નથી સરદાર પટેલ અને બીજા નેતાઓએ જે નિવેદન બહાર પાડ્યું છે તે ધ્વજ બ્યક્તિગત કોયેસીઓ તરીકે નથી પણ કોયેસની કારોબારીના સર્વો તરીકે છે જ્યારે કારોબારી સમિતિએ આ પ્રસંગી ચર્ચા બિવકબ કરી જ નથી ત્યારે તેના અમુક સર્વોએ આનું નિવેદન બહાર પાડ્યું એ વાજબી નથી જે ખરેખર પ્રમુખની ચૂંટણી કરવાની જ હોય તે કોયેસના પ્રતિનિધિઓને સ્વતંત્ર રીતે મત આપવા દેવા જોઈએ તેમના ઉપર કશું નૈતિક દબાણ લાગવું જોઈએ નહીં મે તે કળી વાર જે ઉમેદવારોમાંથી કોયેસના પ્રમુખ તરીકે એક ઉમેદવારને પસંદ કરીને મત આપેતા જી ઉભા થોડા વરસોથી જ પ્રમુખની ચૂંટણી સર્વાનુમતે થતી આવી જ વળી આજે બ્યાપક માન્યતા એવી છે કે આવતા વરસમા કોયેસના નરમ પક્ષના માણસો સમૂહતરની યોગના બાબતમા ક્રિડિશ સરકાર સાથે માડવાનું કરે એવો સબવ છે આ સનેગોમા એ બદ્દ જ જરૂર છે કે આવી કોયેસના પ્રમુખ એવો હોવો જોઈએ જે પૂરા દિવસી સમૂહતરનો વિધી હોય આનો કોઈ બીજો ઉમેદવાર જડી આવે દાખલા તરીકે આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવ તે મારે જ પ્રમુખ થવું એવો મને કોઈ અનરખો નથી

ઉપરના નિવેદનના જવાબમાં સરદારે માત્ર પોતાની એકનાની સ્વીકૃતિ નીચેનું નિવેદન બહાર પાડ્યું

'સુભાષભાઈનું નિવેદન કોઈક અજબ છે હકીકત આ પ્રમાણે છે ૧૯૨૦ પછી લગભગ દર વર્સે કારોબારી સમિતિના કેટલાક સર્વો મને પ્રમુખ ચૂંટવો એની અરૂંધ રીતે ચર્ચા કરે છે જ્યારે આથીજ કારોબારી સમિતિમા દલ ત્યારે કોને પ્રમુખ ચૂંટવો એ બાબતમા નામની બંધામણ કરીને તેઓ પાને દોરવણી આપતા પણ કોયેસમાંથી નીકળી ગયા પછી તેઓ આનું કોઈ બંધનું નિવેદન બહાર પાડતા નથી છતાં સર્વો બ્યક્તિગત રીતે તેમ જ સામુહિક રીતે પસંદગીની બાબતમા તેમની સલાહ લે છે આ વરસે પણ મે પ ૧ સર્વો સાથે આ બાબતમા સલાહમસલાહ કરી છે અમને દરેકને એમ લાગે છે કે આ વખતે પસંદ કરવા લાયક મૌલાનાસાહેબ જ જી પગ અમે તેમને મનાવી શક્યા નહીં બારડોલીમા કારોબારી સમિતિની બેઠક હતી તે અઠવાડિયામા આથીજ એ મૌલાનાસાહેબને

આમદ કરીને કહેતુ કે તમારે જ આ વખતે પ્રમુખ થવુ જોઈએ પણ તેઓ ન થવાના પોતાના નિશ્ચયને દૃઢતાપૂર્વક વગમી રહ્યા પરતુ બન્યુઆરીની ૧૫મી ને રવિવારે તેઓ પરોડિયે ગાંધીજી પાસે આવ્યા અને ૨૧ કે તમારું કહુ ન માનુ એ મારે માટે ભારે સ મેચની વાત છે એટલે હુ પ્રમુખપદ માટેની ચૂટણીમા જીએ રહીશ અને જાણતા હતા કે કેટલાક આંધ્ર મિત્રોએ તે પદાભીના નામની દરખાસ્ત કરી હતી. સુભાષબાબુના નામની દરખાસ્ત હતી એ પણ અમે જાણતા હતા પણ અમારી ખાતરી હતી કે બને હરીફાઈમાથી ખસી જશે અને મોજાના સાહેબ સર્વાનુભવે ચૂટારો

‘ બાન્ડોતીમા એક ચા બીજો વખતે મૌતાના ગણુદ ક નામ આજ્ઞા, પરિત જવાબદાર નેહુ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, શ્રી બુનાભાઈ દેસાઈ આચાર્ય’ કૃષ્ણાચારી, મદ્રાસમા ગાંધી તથા હુ પહેનેથી નથી કર્યા પ્રમાણે નહી પણ અસ્મભાનુ, ભેગા થઈ ગયા અને અવેધ ગરાવત કરીને અમે નહો કહું કે જો મૌતાના પ્રમુખ ન થવાના નિશ્ચયમા કામ જ રહે તો બધારણ અનુસાર બીજી પસંદગી હો પદાભીની જ રહેતી હતી ધારજ અમારો એ સાફ મત હતો કે સુભાષબાબુને ફરી ચૂટના એ બિનજરૂરી છે અમારા મનમા તો નવમ વિચારના (૧૧ ટિસ્ટ) અથવા ઉમ વિચારના (નેફિસ) એવો પ્રશ્ન ૨૧ ડાક્યો જ નહોતો

‘ એ યાદ રાખવા જોતુ છે કે ગરે વરસે ન્યારે સુભાષબાબુની પસંદગી થઈ ત્યારે આ વખતે જે પરિત અખત્યાર કરવામા આવ્યામા આવી છે તે જ પરિતિ બરાબર અખત્યાર કરવામા આવી હતી સુભાષબાબુ એ બરાબર જાણે છે તે ૧ મને બીજા ઉમેવારેને પોતાના નામ એથી લેવાનુ સમજવતા અમને ૨૨ી મુશ્કેલી પડી નહોતી

મૌતાના સાહેબે તે વખતે તો સમિતિ આપી પરતુ મુબઈ પહેર્યા પછી તેમના કિના ૧ થી પાઠો ખગમગાઠ જંગરો અને તેમજો વિચારુ’ કે આ કચ્ચ ૫ નો જિાને તેઓ ઉઠારી શકશે નહી એટલે તેઓ ગાંધીજી પાસે પાઠો બારડોની આવ્યા અને પોતાને મુક્ત કરવા વિનવતી ૨૨ી મૌતાનાને બીજી વાર આમલ રવાનુ ગાંધીજીને દુસ્ત ન લાગ્યુ પણ શું બન્યુ તે તો હેરા જાણે છે

‘ મને કૃષ્ણ તે એ બામનનુ થાય છે કે સુભાષબાબુ અમે સટી કરનારાએ ઉપર તથા કારો હરી સમિતિની બહુમતી ઉપર અમુક હેતુઓનુ આરોપણ કરે છે તેના જવાબમા હુ એતુ જ કહીશ કે મન મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એકની સમૂહવતની યોજના કોઈને પસંદ હોય અથવા કોઈને તે જોઈતી હોય એવા કોઈ સભ્યને હુ જાણતો નથી વસ્તુવિયતિ તો એ છે કે કોઈ એક સભ્ય અથવા તો તે તે વખતે કોંગ્રેસના જે પ્રમુખ હોય તે આવા મો ૧ મુદ ઉપર કોઈ પણ જાતનો નિર્ણય કરી શકે નહી એ નિર્ણય તો માત્ર કોંગ્રેસ જ કરી શકે અને ન્યારે કોંગ્રેસની બેઠક ચાલતી ન હોય ત્યારે કોંગ્રેસની મદોબારી સમિતિ સામુદાયિક રીતે તે વિષે નિર્ણય કરી ગકે કારોબારી સમિતિને પણ કોંગ્રેસની જાહેર કરેની નીતિના શબ્દ કે બારને છોડીને કશું કરવાની સત્તા નથી

‘ એ વિચાર સાથે પણ હુ સહમત નથી કે કોંગ્રેસના પ્રમુખને કોઈ નવી નીતિ અખત્યાર કરવાની સત્તા છે કારોબારી સમિતિની સમતિથી જ તે તેમ

કરી શકે મનોબારી સમિતિએ પ્રમુખના વિરોધ છતાં પોતાનો કક્ષો ખરો કર્યાના અનેક દાખલા છે ને તે પ્રમુખો પ્રત્યે ન્યાયની ખાતર મારે કહેવું જોઈએ કે એવે વખતે એમણે મનોબારી સમિતિના નિર્ણયને માન આપ્યું.

* બધા સાથીઓ અત્યારે ખારડોળીમાં નથી અને પૂરતો સમય પણ નથી એટલે બીજા સાથીઓ સાથે મસનત કર્યા વિના મેં એ સ્થાએ જ મુખાબલાણીના નિવેદનનો જવાબ આપવાની છટ લીધી છે બીજા સાથીઓને પોતપોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાનો અધિકાર છે.

“મારે માટે અને જેમની સાથે આ પ્રશ્ન વિષે હું ચર્ચા કરી શક્યો છું તેમને માટે આ મુો અમુક વ્યક્તિ કે અમુક સિદ્ધાંતનો નથી, નરમ વિચારના કે ગરમ વિચારનાનો પણ નથી આમા એકમાત્ર વિચાર એ કરવાનો છે કે દેશનું વધારેમા વધારે દિવત રેમાં સમાયેલું છે? અમે નિવેદન કાઢનારાઓને મારે મને તો પ્રતિનિધિઓને ઠોરવગી આપવાનો સપૂર્ણ અધિકાર છે રાજ મને પ્રતિનિધિઓ તરફથી માર્ગદર્શન માટે કાગળો અને તારો મળ્યા જ કરે છે મને લાગે છે, બીજા મારા સાથીઓને એવા કાગળો અને તારો મળતા જ હશે આ સંલોગેમા અધિકાર એ કર્તવ્ય બની બધ છે વળી માર્ગદર્શન કરાવી દીધા પછી પ્રતિનિધિઓને પોતાના મતનો ઉપયોગ પોતાને ઠીક લાગે તે પ્રમાણે કરવાની છટ તો છે જ.”

ડો પટ્ટામી સીતાગમ્યાએ પણ તે જ દિવસે એક નિવેદન બહાર પાડ્યું પોતે કેના સંલોગેમા પ્રમુખપદની ઉમેદવારી કરે છે તે જણાવીને તેમણે કહ્યું કે,

“એ આજનો જે સળંગનો પ્રશ્ન છે એ બાબતમા મારી રિશતિની હું ચોખવટ કરીશ હું માધીજના સિદ્ધાંતોનો ચુસ્ત બંધા છું એ તો દેશમા પણ લોકો હવે ઠીક ઠીક જાણે છે એ વિષય ઉપર તેમ જ આજના રાજદ્વાની પ્રશ્નો ઉપર હું ધૂંટી વાર ઘોઠવો છું અને મેં પુષ્કળ લખ્યું છે ૧૯૩૫ના ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટમા સમૂહતત્રની જે યોજના આપેલી છે તેમા રહેલા બધે ઉગાડા પાડવામા દેશમા બીજા કોઈના જેટલું કામ મેં પણ કરેલું છે કોમેનની લખતીની અને હરિ પુરાની બેડકના આગામા મને તેમ કરવાની વધારે છટ હતી અને મેં તેનો ઉપયોગ આપણા ઉપર જે બધારણ લાવવામા આપ્યું છે, તેના ફરયાદિયા ઉગાડી દેવામા પૂરેપૂરે કર્યો છે હરિપુરાની બેડક પછી કારોબારીને સબ્ય ઢોઈ મારી બન ઉપર મારે અમુક અકુસ રાખવે પડ્યો છે મારા જાણવાને માનવા પ્રમાણે કારોબારી સમિતિમા મેઈ પણ સબ્યે સમૂહતત્રના પ્રશ્ન પર સિદ્ધિ સરકાર સાથે માડવાગ કરવાનો વિચાર સરખો કર્યો નથી મેં યેને તાલેતરમા જ અસ દિગ્ધ રીને રખે કહ્યું છે કે વાઈસરોયનું નિવેદન એ કોમેસના ઠાર ઉજવેથી દેલવાના પ્રયત્નરૂપે ઉપુ પણ કોમેસના પ્રમુખે કોમેસ તરફથી તેનો ખરાબર જવાબ આપેલો છે.

*

*

*

‘એક વાતને મારે જુઝારો કરવાનો રહે છે મુખાબલાણી તરફેણમા હું મારું નામ કેમ પાડું એવી લેતા નથી? એડવા માટે કે આદરપાત્ર સાથીઓની

દેખાનો મારા મનમાં વિરોધ નથી. સાથીઓના અભિપ્રાય સાથે હું મળીને યોગ્ય ન હોત તો હું જરૂર માટું નામ પાડું એવી લેત. અમે એમ માનીએ છીએ કે એના એ માત્રસને લાગણ્ય જીજી વાર, ખાસ અપવાદરૂપ સંનેગો સિવાય પ્રમુખ ચૂંટવો જોઈએ નહીં. પ્રસ્તુત દાખલામાં એવા અપવાદરૂપ સંનેગો ઘટતી ધરાવતા નથી.”

સરદારના અને ડૉ. પટ્ટાભીનાં નિવેદનોના જ્ઞાપનામાં મુખાપવાળુએ તા. ૨૬મીએ વળી પાછુ એક નિવેદન બહાર પાડ્યું, તેમાં જણાવ્યું કે,

“મને લાગે છે વળે છે ત્યાં સુધી તો મેં જાહેર ક્યું” છે કે ખરો મુદ્દો સમૂહતત્રનો જ છે. કોઈ સાચા સમૂહતત્ર વિરોધીને પ્રમુખ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો તેની તરફેણમાં ખસી જવાને હું બહુ રાજી છું. મારી આ ફરખાસ્ત મેં જાહેર કરી છે અને ચૂંટાનીના દિવસ સુધી તે ખુલ્લી જ છે.”

પં. જવાહરલાલ નેદરું જેઓ આ ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે આરામ માટે અલમોડા ગયા હતા, તેમણે તા. ૨૬મીએ ત્યાંથી એક નિવેદન બહાર પાડ્યું. તેમાંથી મહત્વના બે હકકા નીચે આપ્યા છે :

“પ્રમુખની ચૂંટાની બાબતમાં બે જુદા જુદા કાર્યક્રમો વચ્ચે કયાં વિરોધ છે ? હિંદુસ્તાનમાં બહુ મહત્વના પ્રશ્નો ધરા છે. પણ આ બાબતમાં સમૂહતત્રનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવે છે એટલે હું માની લઉં છું કે પ્રમુખની ચૂંટાની પરત્વે બીજાને કરો મતભેદ નથી. ત્યારે શુ સમૂહતત્ર વિષે કોઈ જાતનો વિરોધ છે ખરો ? હોય એમ હું તો જાણતો નથી. કારણ એ બાબતમાં કોંગ્રેસનું વલણ ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ છે. હું જ્યારે હિંદુસ્તાન દતો ત્યારે અસહિષ્ણુ બાબામાં મેં આ વલણ જાહેર ક્યું હતું. તેમાં હું કેવળ મારો પોતાનો અભિપ્રાય નહોતો દર્શાવતો પણ આખી કારોબારી સમિતિનો અભિપ્રાય જાહેર કરતો હતો. ત્યાં હું જે કાંઈ કરતો અને કહેતો એનો સપૂર્ણ હેરાલુ હું રાષ્ટ્રપતિને અને કારોબારી સમિતિને મોકલી આપતો. તેમની સૂચનાઓ પણ માગતો. તેના જવાબમાં મને એમ કહેવામાં આવેલું કે સમૂહતત્રની બાબતમાં હું જે વલણ દર્શાવું છું તે આખી કારોબારી સમિતિને અને ગાંધીજીને પસંદ છે. ત્યાર પછી તો પરિસ્થિતિને કારણે કોંગ્રેસનું વલણ વધારે કડક બન્યું છે. આજે કોઈ કોંગ્રેસી સમૂહતત્રની બાબતમાં માડવાળ કરવાનો વિચાર કરે એ ન કંટપી શકાય એવું છે.

*

*

*

“કસોગીના વખતમાં કોંગ્રેસના પ્રમુખ થવું એટલે શુ એનો મને ઠીક ઠીક અનુભવ છે. કેટલીયે વાર રાજીનામું આપવાની અણી ઉપર હું આવી ગયો છું. કારણ મને લાગતું કે એ હોદ્દો ધારણ કર્યા વિના આપણા ધ્યેયની અને કોંગ્રેસની હું વધારે સારી સેવા કરી શકું. આ વરસે કેટલાક સાથીઓએ તો પ્રમુખપદ માટે ઉમેદવારી કરવાનો મને આગહ પણ કર્યો હતો. પણ મેં ધસીને ના પાડી. તેના કારણોની અહીં ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. એ અને બીજાં કારણોસર પણ મારો તો સાફ અભિપ્રાય છે કે મુખાપવાળુએ પ્રમુખપદ માટે ઊભા રહેવું જોઈએ નહીં. મને તો લાગે છે આ વખતે એ હોદ્દો ધારણ કરવાથી મારી

માફક તેમની પણ અસરકારક કામ કરવાની શક્તિ ઓછી થશે. એ સુભાષ બાણુને એ પ્રમાણે કહ્યું છે પણ ખરું "

ગાંધીજીએ પણ સુભાષબાણુને તાર છૂંતે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવેલો કે આ વગેરે તેમણે પ્રમુખપદ માટે દગીકાર્ષ કરી એ ઉચિત નથી છતાં સુભાષબાણુ મહામ રલા તા રાખીએ ચૂટણી થઈ એમા ડો પટ્ટાભી કરતા નભાષબાણુને હવે મત વધારે મળ્યા ચૂટણીનું પરિણામ બહાર પડ્યું એવેને ગાંધીજીએ આ ચૂટણીને પોતાની અગત્ય હાર માની અને તા ૩૧-૧-૩૬ ના રોજ 'હરિજનમધુ'મા 'મારી હાર' નામનો નીચે મુજબનો લેખ લખ્યો

" શ્રી સુભાષબાણુએ તેમના દગીકાર્ષ ડો પટ્ટાભી સીતારામૈયા સામે સગીન છત મેળવી છે મારે કનુન કરવું જોઈએ કે સુભાષબાણુ બીજે વરસે પણ દગી વાર કોંગ્રેસના પ્રમુખ નિભાષ તેની દુ મૂળથી જ વિરુદ્ધ હતો આ ચૂટણીને આ ૭ સુભાષબાણુએ જે નિવેદનો કાઢ્યા છે તેમા રબ્દ કરેલી ખીનાઓ તેમ જ દનીડો જોડે હું મળતો નથી થતો મને લાગે છે કે પોતાના સાથીઓ સામે તેમણે કરેલા આક્ષેપો ગેરવાજબી અને અણ જાતા છે

' આમ છતાં સુભાષબાણુની છતથી દુ ખુશ થયો છું જ્યારે મૌંતાના સાહેબે પ્રમુખપદની ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લીધી ત્યારે ડો પટ્ટાભીને તેમની ઉમેદવારી પાછી ન ખેંચી લવાનું સમજાવવામા દુ નિમિત્ત બન્યો હતો તેથી આ હાર ડો પટ્ટાભીની છે, તે જતા વધારે મારી છે દુ જે નોકસ સિદ્ધાંતો અને નીતિનો પ્રતિનિધિ ન હોઈ તો દુ ઈ જ નથી એવે આ ચૂટણીથી મને એ અણ થયું છે કે જે સિદ્ધાંતો અને નીતિનો હું ઢિમાવતી છું તે કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓને માન્ય નથી આ હારથી દુ રાજુ છું મારણ આથી જે સત્તાક છેલ્લી દિલ્લી ખાનેની કોંગ્રેસ વેગાએ સભાત્યાગ કરી જનાર લઘુમતીને એ આપી હતી તેનો અમત બને શ્રી બતાવવાની મને તક મળે છે સુભાષબાણુ પણ પોને જેને નરમ પણ કહે છે તે પક્ષના સાથીઓની ક્યા ઉપર નક્કીને પ્રમુખ થવાને બદલે રસાકસીતરી ચૂટણીમા ચૂટણીને પ્રમુખ બન્યા છે એવે દબે તેઓ પોતાને મનપસંદ અને પોતાના વિચારવાળી કારોબારી સમિતિ પસંદ કરી શકે અને પોતાનો અમકમ બિન રોકટોક અમતમા મૂકી શકે

એ વાત તો જલુમની તેમ જ લુમની બેકને માન્ય છે અને તે કોંગ્રેસના તત્રમા પેટોલા અદરનો સડો સાફ કરવાની છે હરિજન માના મારા લખાણોએ બતાવી આપ્યું છે કે કોંગ્રેસના તત્રમા જે સડો પેમે છે અને જે બેને જોગેર કોરી રહ્યો છે તે એ છે કે આને એના દફતરો ઉપર માર વિનાના ખોળા સહયો દાખલ થયેલા છે છેલ્લા કે તાક મહિનાઓ થયા આ દફતરોને સાફ કરીને નવેસર તૈયાર કરાવવા હું સૂચવી રહ્યો છું એ પ્રમાણે કરવામા આવે તો અને રાખ નથી કે એવા ખોટા નોંધાયેલા સહયોના મતને જોડે આવેલા કેલવાને પ્રતિનિધિઓ બાતલ થાય

‘લઘુમતીવાગ્જોએ નાસીપાસ ચવાનુ કાઈ કારણ નથી જે તેઓ કોંગ્રેસના ચાલુ કાર્યક્રમમા પાછી આરથા ધનવનારા હસો તો તેઓ જેસી કે એ કાર્યક્રમ ચલાવી શકાય એમ છે પછી બને તેઓ બહુમતીમા હોય કે લઘુમતીમા હોય કોંગ્રેસની અદર હોય કે કોંગ્રેસની બહાર હોય

‘જેક જ કાર્યક્રમ ઉપર આ ફેરફારની અસર કદાચ થાય અને તે ધારાસભાઓ મારફતનો કાર્યક્રમ હાલના પ્રાનો અચાર લગીની બહુમતીવાગ્જોએ પસંદ કરેના છે હાની ધારાસભાઓનો કાર્યક્રમ પણ એમનો પડેના છે પણ ધારાસભાઓનો કાર્યક્રમ આપરે તો કોંગ્રેસના કાર્યક્રમમા ગોગ વસ્તુ છે

‘અને મુખાપબાણુ પા દેરાના કઈ શત્રુ નથી દેશને ખાતર એમને કષ્ટો સહન કર્યા છે એમની માન્યતા મુજબ એમની નીતિ અને કાર્યક્રમ બહુ આગળ પડતા અને હિમતવાળા છે લઘુમતીવાગ્જોએ સંપૂર્ણ વિનય હૃદયે જે એમનાથી એમની દોષ્ટ ન દોડી સમય તો કોંગ્રેસમાથી બહાર નીકળે દોગ શકે તો તેઓ બહુમતીને જેર આપ

કાઈ પણ હાનતમા લઘુમતીવાગ્જો વિમ્નનીતિ તો અખત્યાર ન જ કરે જ્યા તેઓ સાથ ન આપી શકે ત્યા તેઓ અગા રહે બધા કોંગ્રેસીઓ સમજા છે કે જેઓ કોંગ્રેસ પ્રતે નિષ્ઠાસાળા હોના છતા સમજપૂર્વક તેની બહાર રહે છે તેઓ તેના સહુથી વધારે સાચા પ્રતિનિધિ છે તેથી જેમને કોંગ્રેસની અદર રહેતુ અનુચિતર લાગે તેઓ બહાર નીકળે કે વાસથી નહી પણ કોંગ્રેસની વધુ સગીન સેવા બબવવાના નિશ્ચિત હેતુથી’

ગાંધીજીના આ નિવેદનથી ભોમમા, ખાસ કરીને કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓમા, ખગબગાટ પેદા થયો જેમણે સુભાષભાણુને માટે મત આપ્યો હતો તેઓ પણ વિમાસણુમા પડયા ઘણા લાગ્યુ કે ગાંધીજીએ પોતાનો અભિપ્રાય ચૂટણી પહેના કેમ ન જણાવ્યો ? ગાંધીજીનું કહેવુ એમ હતુ કે સરદાર અને ખીમ્લ ઇ સબ્યોના નિવેદનમા માત્રુ વનણુ સૂચનનારા એક બે વાખ્યો તો હતા જ અને પ્રતિનિધિઓ જે મારી નીતિને ટેકો આપવા માગતા હોત તો એટલુ સૂચન તેમને માટે બસ હતુ છતા ગાંધીજીના નિવેદનની એટલી અસર તો થઈ કે, જેકે સુભાષભાણુ પ્રતિનિધિઓની બહુમતીથી ચૂટાયા હતા છતાં, કોંગ્રેસની મહાસમિતિમા અથવા કોંગ્રેસની ખુલી બેઠકમા તેમને બહુમતી મળશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ બની ગયુ

કોંગ્રેસમા ઘણા વરસોથી એવો રિવાજ ચાલતો આવેલો હતો કે કોંગ્રેસના અધિવેશન પહેલાં કરેલ્યારી સમિતિ મળીને રિયામિત્વારિણી સમિતિ આગળ રજૂ કરવાના દરાવોના ખરડા તૈયાર કરી રાખે છે પણ આ કારોબારી સમિતિના મોટા ભાગના સબ્યો સુભાષભાણુના વિચારો સાથે મળતા નહોતા થતા એટલે એમણે રિચાર્જુ કે સુભાષભાણુ પોતાને અનુજ્ઞ વિચારવાળા લોકો જેડે મળીને દરાવો ધડે એ યોગ્ય છે, કેમ કે કોંગ્રેસનો ભાર એમને

ઉપાડવાનો છે. તા ૯-૨-'૩૯ના રોજ કારોબારી સમિતિની બેઠક વધાં મુકામે મળી. સુભાષબાણુને તાવ આવતો હોવાથી એ બેઠકમા તેઓ હાજરી આપી શક્યા નહીં. કારોબારી સમિતિના ૧૫ સભ્યોમાથી ૧૩ સભ્યોએ એ બેઠકમાં જ પોતાનાં રાજનામાં આપી દીધાં. સુભાષબાણુએ તા. ૨૬-૨-'૩૯ના કાગળથી એ સ્વીકારી લીધાં.

પ્રમુખની ચૂંટણી પહેલાં અને પછીથી પણ, એ વિષે વર્તમાનપત્રોમાં જે ચર્ચા ચાલી તેથી કોંગ્રેસીઓમાં તીવ્ર મતભેદ પડ્યા. નેતાઓમાં પણ એકબીજા પ્રત્યે અણવિશ્વાસનું વાતાવરણ ઊભું થયું એવી દુઃખદ પરિસ્થિતિમા ત્રિપુરી કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભરાયું કમનસીબે તે વખતે જ સુભાષબાણુ બામાર પડી ગયા હતા. તેઓ ત્રિપુરી પહોચ્યા ત્યારે પથારીવચ્ચે હતા. તેમના સ્વાગત માટે આખા પ્રાતમાંથી હાથીઓ બેગા કરી, આ બાવનમુ અધિવેશન હતું માટે, બાવન હાથી ભેડેલા ગથમાં તેમને બેસાડી તેમનું સરઘમ કાઢવાનું હતું. પણ સુભાષબાણુની સ્થિતિ ગથમાં બેમી શકે અને સરઘસમાં ફરી શકે એવી નહોતી એટલે રથમા તેમની છપ્પી મૂકીને તેમનું સરઘસ કાઢવામા આન્યુ. કારોબારી સમિતિએ રાજનામાં આપી દીધાં હતાં એટલે એને તો મળવાપણુ હતું જ નહીં. મહાસમિતિ અને વિધવવિચારિણી સમિતિની બેઠકે ચર્ચ તેમા વાદવિવાદવાળા ફરાવો બે હતા એક પ્રમુખ તરફનો સરકારને સવિનય ભંગની નોટિસ આપવાનો, અને બીજો જૂની કારોબારી સમિતિના બહુમતી સભ્યોનો બીજો ફરાવ પ' ગોવિંદ વસ્તલ પતે રજૂ કર્યો અને વિધવવિચારિણી સમિતિએ મોગી બહુમતીથી એ પસાર કર્યો

બીજો દિવસે કોંગ્રેસનું ખુલ્લું અધિવેશન થયું પણ સુભાષબાણુ બીમારીને કારણે તેમા હાજરી આપી શક્યા નહી. મૌવાના અણુવ કબામ આગાદને કામચલાઉ પ્રમુખ નીમવામા આન્યા સુભાષબાણુનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાવણુ વાંચી સભળાવવામા આન્યુ ફરાવોની બાબતમા કેટલાક જણે એવી ફરખારત કરી કે પ્રમુખ ગેરહાજર છે માટે ફરાવો રજૂ કરવાનું માડી વાળવામાં આવે પણ આવડા મેઠા અધિવેશનને મુનતરી રાખવાનું મૌવાના માહેખને યોગ્ય ન લાગ્યું એટલે તેમણે નિર્ણય આપ્યો કે ફરાવો લયે રજૂ કરવામા આવે, પણ એના ઉપર વધારે વાદવિવાદ કરવાનું તથા મત લેવાનું બીજો દિવસે ન્યારે પ્રમુખ આવે ત્યારે કરવામાં આવે આ વાત કેટલાકને ગમી નહીં અને તેમણે ઘોષાટ કરવા માંડ્યો ઘોષાટ કરનારાઓ જોકે યોગ્ય હતા પણ તેમણે ધમાલ જહુ મચાવી જવાહરલાલજી તે વખતે મંચ ઉપર જમા હતા તેમણે લોકોને શાંત કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો બીજા લોકો શાંત થઈ ગયા એટલે હજારોની મેદની વચ્ચે આ ઘોષાટ કરનારાઓ જુદા પડી

ગયા અને મુકીબર દેખાના લાગ્યા મત પાસે પહોચીને તેઓએ થોડી વાર લગી તો ખૂબો પાડી પણ જવાહરલાલજી દર રહ્યા એમ્લે પેના લોકો થાકવા ત્યાર બાદ સમાનુ કામકાજ રીતસર ચાલ્યુ અને હરાવો રજૂ થયા એના ઉપર ચર્ચા કરનાનુ તથા મત લેનાનુ ખીજ દિનસ ઉપર રાખ્યુ

ખીજે દિવસે પુત્ર્યા મહાપમા અધિવેશન ન ભરતા વિષયવિચારણી સમિતિના તખૂમા અધિવેશન ભરવામા આચ્યુ અને તેમા પ્રતિનિધિઓ સિવાય ખીજ કોઈને દાખલ ન કરનામા આ યા મત લેનાતા પ્રમુખને અજુગમતો હરાવ જે નીચે પ્રમાણે હતો તે પસાર કરવામા આવ્યો અને પ્રમુખને હરાવ નામ જૂર થયો પસાર થયેલો હરાવ નીચે પ્રમાણે છે

“ પ્રમુખની ચૂટણીના સબધમા ભારે વાદવિવાદ જગવાને પરિણામે કોંગ્રેસમા અને દેશમા વિવિધ પ્રકારની ગેરસમજને ઠેલા થવા પામી છે તેથી કોંગ્રેસના આ અધિવેશને પોતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરવાની અને કોંગ્રેસની સર્વ સામાન્ય નીતિ જાહેર કરવાની જરૂર છે

“ કોંગ્રેસનુ આ અધિવેશન જાહેર કરે છે કે મહાત્મા ગાંધીના માર્ગદર્શન નીચે છેના કેટલાક વરસથી કોંગ્રેસની મૂળમૂલ નીતિ પ્રમાણે તેનો જે કાર્યક્રમ ચાલે તેને કોંગ્રેસ દરતાપૂર્વક વળગી રહે છે એનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે કોંગ્રેસની ચાલુ નીતિમા કરો ફેરફાર કરવાની જરૂર નથી અને ભરિષ્યમા કોંગ્રેસનો કાર્યક્રમ એ નીતિ પ્રમાણે જ ચાલવો જોઈએ ગયે વરસે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ કરેલા દામ વિષે આ કોંગ્રેસ પાતાનો વિશ્વાસ જાહેર કરે છે અને તેના સર્વો પ્રત્યે જે આક્ષેપો કરવામા આવ્યા છે તેને નાપસંદ કરે છે

આવતે વરસે ઠેકાઠીબદલી સ્થિતિ ઊભી થવાનો સબધ છે તે વખતે મહાત્મા ગાંધી જ કોંગ્રેસને અને તેને વિજયને માર્ગ દોરી શકે એમ છે તે જોતા આ કોંગ્રેસ એ વસ્તુ અનિવાર્ય માને છે કે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ મહાત્માજીનો પૂર્ણ વિશ્વાસ ધરાવે એવી હોવી જોઈએ તેથી પ્રમુખને વિનવી કરે છે કે મહાત્માજીની ઇચ્છાઓ ધ્યાનમા લઈને તેમણે કારોબારી સમિતિની નિમચૂક કરવી

ત્યાર પછી જેના ઉપર મતબેદો નહોતા એના કેટલાક હંગાવો પસાર કરીને કોંગ્રેસનુ અધિવેશન પૂરુ થયુ સુભાષચાણુએ પોતાની માદગીને લીધે તેમ જ ઉપર આપેના હરાવને મરણે નની કારોબારી સમિતિ ન નીમી પણ એમના મનમા ખાસ કરીને ચરદાર પ્રત્યે ભારે રોષ અને જ્વાલ ગઢી ગઈ તા ૨૬મી માયે એમના ભાઈ શરદચાણુએ ગાંધીજીને જે કાળજી લખ્યો તે ઉપરથી આ વસ્તુ જાણી આવે છે એ કાળજીમાથી થોડાક ફરરા નીચે આપ્યા છે

ત્રિપુરીમા હુ એક અઠવાડિયુ ઘનો તે દરમિયાન એ જે જોયુ અને સામજીયુ તેથી મારી આપો ઠેકા ઠેકા જે વ્યભિચોને આપના માનીતા શિષ્યા અને પ્રતિનિધિઓ માને છે તેમણે ત્યા જે સત્ય અને અદિસાનુ

પ્રદર્શન કર્યું તેની, આપના જ સખ્દો વાપરું તો, ગદ્ય હજી મારા નાકમાથી જતી નથી તેમણે રાષ્ટ્રપતિ અને એમના વિચારના માણસો સામે જે પ્રચાર ત્યા ચલાવ્યો તે એકદમ હલ્લુટ અને દ્વેષ તથા એસ્થી ભરેલો હતો તેમા સત્ય અને અહિંસાનો તો છોટો પણ નહોતો . . . જેઓ આપના સિદ્ધાંતોની વાતો કરે છે તેઓએ ત્રિપુરીમા રાષ્ટ્રપતિના માર્ગમા અડચણો નાખવા સિવાય ખીન્નું કશું કશું નથી ધોતાનો હોતુ સાધવા માટે તેમની માફગીનો તેમણે પૂરેપૂરો અને દ-૧૬મા દ-૧૬૯ ઉપરાંત કર્યો છે બ્લની મરોખારી સમિતિના કેપ્લાક સભ્યો તો એને સુધી અવિરત અને જેરી પ્રચાર કરતા ચૂંધા નથી કે રાષ્ટ્રપતિની માફગી તો કેવળ ટોચ છે, એ તો રાજકારી માફગી છે . . . તમારા આ પ્રતિનિધિઓને તમારા નામનો, લાગવનો અને પ્રતિષ્ઠાનો ટકો મેળવીને, કોંગ્રેસનુ તત્ત્વ ચલાવવા દેવામા આવશે તો તમારી જિંદગી પથં ત જ તેઓ તે ચલાવી શકવાના છે તમે નહી હો ત્યારે લોકો એમને કપાય ફેકી દેશે પ્રમુખની ચૂંટી યમા બાદ ચૂંટાવાના પરિણામને તમારા બહેર નિવેદનમા ધોતાની દાર તરીકે તમે વર્ણવું છે મને કહેવા દો કે એ વર્ણન તન મોટું છે મરણ તમારી તરફેણમા અથવા વિરુદ્ધ ધોતાનો મત આપવાને પ્રતિનિધિઓને કહેવામા આવું જ નહોતું હા, કોંગ્રેસના મુખ્ય કરતાકારવતાઓ, જેના મુખ્ય સ્થિતારા તરીકે સરહાર પટેલ ચમકી રહ્યા છે તેમની એ દાર હતી ખરી . . . ફેરાનુ એ કમનસેબ છે કે તમારી તબિયત નરમ પડવા માઠી ત્યારથી તમે ધમ્મી બાબનોમા અને માહિતી મેળવી શકતા નથી અને જે મડલ તમારી આસપાસ ઘીટવાયેતુ રહે છે અને જે તમારા કાનફેલિસયા કર્યા કરે છે તેના ઉપર અનમતા પણ વધુ ને વધુ પ્રમાણમા તમારે આધાર રાખવો પડે છે . . . ત્રિપુરીમા કોંગ્રેસના પ્રધાનોએ ખુલ્લખુલ્લી રીતે ધોતાની લાગવમ-નેતિક તેમ જ ભૌતિક-એક પક્ષની તરફેણમા વાપરી છે ત્યા જે ઉવરનુ પરિણામ આવું છે તેનુ સૌથી મોટું કારણ આ વસ્તુ જ છે જે કોંગ્રેસના ઉપર પ્રધાનોનુ વર્ચસ રહેશે તો તેનો નતીને એ આપવાને છે કે કોંગ્રેસ એક નવા સ્થાપિત દિવનો અવાજ કાઢનારી બની જશે અને તેની નીતિઓ અને કાર્યક્રમો ધડવામા કરી સ્વતન્ત્રતા કે લેશશાલીપણ રહેશે નહીં.”

ગાંધીજીના મ્દેશથી સરહારે આ કામગીનો ટ્રે કો જવાબ લખી આપ્યો. તેમાથી કે-૧૬ મદત્તના ક્રમ્મા નીચે આપ્યા છે

‘ સરદનાબુને કાગળ વાચી અને બનું આશ્ચયં ને દુખ થયું છે આવા મેધમુક્ત અને ગાંધી ભરે ૧૧ કાગળનો શો જવાબ આપી શકાય ? કારોબારી સમિતિના જ્ઞાના સભ્યો ઉપર તેમણે એનો આલેખ મૂક્યો છે કે તેમણે રાષ્ટ્રપતિની સામે દ્વેષમુક્ત અને જેરી પ્રચાર ચલાવ્યો અમારામાથી કોઈએ તેમની સામે આવો પ્રચાર ચલાવ્યો જ નથી જેને તમારે તેનો દ-૧૬૨ કરતા ઉપરાંત ખીન્નું કશું કનેવાનું રહેતુ નથી . . . રાષ્ટ્રપતિ બ્યારે ત્રિપુરી આપ્યા ત્યારે તેમની તબિયતની દાયક અમારાગાના ક-૧૬૬ નજરે આવે છે એને તેમની ખીમની એ ટોચ છે એનો પ્રચાર અને કર્યો એમ કહેવું એ તાન ધાયા વિનાનું છે આવી થોને તેમને કેમ વનદ આપ્યું તેની જ મને નવાઈ લાગે છે કોંગ્રેસના

અધિવેશનને બીજા દિવસે સરદળાબુએ પેને રાજકુમારી અમૃતદેરને મહેલુ કે મુભાપમાબુની તબિયત લેતા બીબ બધા નેતાઓ તો મુખ્ય કંગવ મુનતવી રાખવાની તરફેણ મા હતા પણ એકના મારો જ તેમની મામે વધી હતો મારુ એ વનમ વેપમરેડુ હવ પણ મે રાજકુમારીને ખાતરી મરી આપી કે આ વસ્તુ તન ખોગી છે ખગી વમુસ્થિતિ શી હતી તે તેમને નજરે લેવા મહુ મળી, ત્યારે તેઓ ગમદબાબુને મજ્યા અને તેમને જણાવ્યુ કે મારે વિષે તેમના ઉપર પકેની ગપ તન ખોગી હતી પછી સરદળાબુ મને મજ્યા ત્યારે તેમને મને કહ્યુ કે મને ખોગી માટિતી મગી હતી અને મે તેમને અન્યાય કર્યો તે માટે હુ દિવગીર છુ પ્રધાને ઉપરનો તેમનો આક્ષેપ ગબીર છે તેની તો બરામર નપાસ થી નેઈએ પ્રધાનેએ પેતાના હોદ્દાની લાગવગ એક પક્ષે વાપરી એમ તેઓ દે છે તેનો અથ હુ સમજી રાનો નથી તેમના ચાગ્નિય ઉપરનો આરો "આમેપ એમ ને એમ રહેવા દેવો નેઈએ નહી મે તો આવો આક્ષેપ સરદમાબુના કાગમથી પહેની વાર જ બવગો હુ માની લઈ છુ કે એ આમેપ પુરવાર મરનાને એમની પાસે પૂરતી સાબિતીઓ હશે

જવાહરનાનટએ પણ સરદળાબુને નામો જ્યામ આપ્યો ત્યાર પછી કારોમારી સમિતિની નિમજ્યુક મામન તથા મેચેમના મર્વકમ મામત ગાધીજી અને મુભાપમાબુની વચ્ચે લામો પત્રવહેવાગ તથા તારવહેવાર ચા રો તા ૩૧મી માર્ચે મુભાપમાબુને ગમ લખીને ગાધીજીએ પેતાનો છેવટનો અભિપ્રાય જણાવી દીધો તેમા લખ્યુ કે

૫ ગોવિંદ વનમ પતના કરાવને તમે નિયમ બદલારનો ગણો છો અને તેમાના રાજાની સમિતિની નિમજ્યુક બાબતના બાગને તન ગેરબધારાધિય અને ગેરમથદે ગણો છો એને તમારો માગ વન સાફ છે કમિટીની તમારી પસદગીમા કોઈની મરી દખન હોની નેઈએ નહી

ગયા ફેબ્રુઆરી માસમા આપણે મજ્યા ત્યાર પછી મારો એ અભિપ્રાય હઠ થયો છે કે જ્યા સિદ્ધાનોની બાબતમા મગજેદ હોય ત્યા મિથ મિટી નીમવાથી નુકસાન છે ગોમસની મહાસમિતિમા બહુમતી તમારી નીતિને ટેકો આપનારી છે એ ગૃહીત કરી લઈએ તો તમારી નીતિ સામે લેઓ સમત હોય તેવાઓની જ કારોમારી સમિતિ તમાર નીમની નેઈએ

ફેબ્રુઆરીમા આપણે સેવાગ્રામમા મજ્યા ત્યારે મે જે વિચારો દગવિના તેને આજે પણ હુ વળગી રહુ છુ તમારી બત ઉપર દમન કરવામા બાગી ર થવાનો મનો હુ મરી મ્હુ નાની તમે સ્વેગએ અન્યવત્ જનવાનુ પસદ કરો એ જુની વાત છે પણ જે વિચારમા દેરનુ ઉત્તમ દિવ રટેનુ છે એમ દ'તાપૂર્વક તમે માનતા હો એ વિચારને તમે જતા કંગવા તૈયાર થાઓ તેને હુ આ મ મન મ્હુ છુ તમને જે પ્રમુ મ વરીકે કામ મરુ જ ટોચ તો તમને પૂરેપૂરી મોગાશ દોવી નેઈએ દેશની પરિસ્થિતિ લેતા વચલા માગને માટે અવકાગ નથી

ગાધીવાગીઓ (એ ખો । સખ્દને પ્રયોગ મ્હુ તો) તમારા માર્ગમા અતરાય નાખગે નહી જ્યા તેમનાથી બની શકશે ત્યા તમને મદદ મરશે જ્યા

તેમનાથી નહીં જની શકે એમ હોય ત્યા તેઓ અજમા રહેશે તેઓ લઘુમતીમા હશે તો તો તમને કશી મુશ્કેલી આવવાની જ નથી એમની ચોખ્ખી બહુમતી હશે તો સભવ છે કે તેઓ પોતાની જાતને ઠપાવે નહીં

‘મને ચિંતા તો એની થાય છે કે કોંગ્રેસના મતદારમહત્વના પત્રકો ત ન ખોગ છે એટલે બહુમતી કે લઘુમતી એ શબ્દોનો કરો અર્થ નથી પણ કોંગ્રેસનો તમને વોગીજીને સાફ સ્વભાવ નથી આગો ત્યા સુધી તો આપની પાસે જે સાધન હોય તેનાથી ચલાવવું રહિ મને બીજી ચિંતા એ થાય છે કે આપણી અદર અદર બારે અલ્પવિશ્વાસ છે જ્યા કાર્ય’મત્તિએ એકબીજાને અલ્પવિશ્વાસ કરતા હોય ત્યા સંઘર્ષ અશક્ય થઈ જાય છે’

ઉપરના મગમમાં ગાંધીજીએ કરેલી સૂચનાનો સુભાષનાજીએ ષો અમલ કર્યો નહીં એમણે એમિનના ડેના અલ્પવાડિયામાં મનકતામાં કોંગ્રેસની મહા સમિતિની બેઠક બોનાની એમની આગ્રહલરી વિનતીથી ગાંધીજી પણ મનકતા ગયા જોકે એમણે મહાસમિતિની બેઠકમાં ઢાંજરી આપી નહીં ગાંધીજી સતીશનાજીના ખાદી પ્રતિગાનમાં ઠેર્યા હતા ત્યા એમની અને સુભાષનાજીની વચ્ચે અનેક વાર વાતચીતો થઈ પણ મધુ સમાધાન થઈ શક્યું નહીં સરદાર કનકતા ગયા જ નહોતા તેમને એમ લાગતું હતું કે જે કાર્ષ નિલુપ થયાનો હોય તે એમની ગેરહાજરીમાં થાય એ જ સારું પહેલા દિવસની બેઠકમાં ખાસ કર્યું કામ થયું નહીં પણ ૫ ગોવિંદ વચ્ચ પત બુનાભાઈ દેવાઈ તથા શ્રી કૃપાનાની પ્રયે તેઓ જમારે સમિતિની બેઠકમાંથી પોતાને ઉતારે જતા હતા ત્યારે કેટલાક લોકોએ ઉદ્દતાઈથી ગેરવર્તન ચલાયુ આ વાત શહેરમાં ફેલાઈ એજે ઉત્તર પ્રદેશના ત્યાના રહેવામીએ ઉત્તરેઈ ગયા ૫ જનાદરલાનજીને આ વાતની ખબર પડી એજે ઉત્તર પ્રદેશના મહાસમિતિના સભ્યોની મદદથી તેમણે એ લોકોને શાન્ત પાડ્યા એમ ન મ્યું હોત તો બીજા દિવસની બેઠક ભરાય તે પહેલા એ પક્ષે વચ્ચે મારામારી થવાનો સભવ હતો મહાસમિતિની બીજા દિવસની બેઠકમાં સુભાષનાજીએ ઢાંજરી ન આપી મેવળ પોતાનું રાજીનામું મેઠની આપ્યું મહાસમિતિએ એ સ્વીકારી લીધું અને રાજેન્દ્રનાજીને પ્રમુખ તરીકે ચૂની કાજ્યા ઊભા થઈને રાજેન્દ્રનાજી જેવા સમિતિનું કામ ચલાવના જતા હતા ત્યા કેના મહાસમિતિએ ઘોષાટ મચાવી મૂક્યો ત્રિપુરી પ્રેરેમના દરયની પુનરાવૃત્તિ થઈ પણ રાજેન્દ્રનાજી દે રલા એટલે થોડી વારમાં ધાધન શાત થઈ ગયું અને ટેટુક ઔપચારિક કામ પતાવી નાખીને એમણે સભા વિસર્જન કરી

આમ મનકતાની મહાસમિતિમાં ખાસ કર્ષ કામ થઈ શક્યું નહીં, એટલે થોડા જ વખતમાં મુમર્ષમાં મહાસમિતિની બેઠક ફરી ભરવામાં આવી ત્રિપુરીમાં અને ત્યાર પછી સુભાષનાજીના અનુયાયીઓએ કોંગ્રેસી પ્રધાનો સામે એવો

પ્રચાર કરવા માંડ્યો હતો કે તેમણે પોતાના પદોનો ખોટો લાભ લઈને ત્યા પોતાની લાગવગના જોરે ત્રિપુરીવાળો દરાવ પ્રસાર કરાવ્યો છે. આ પ્રચારમાં પ્રધાનમંડળના ખીજ વિરોધીઓ પણ લાભ્યા હતા. એટલે પ્રધાનોને અપમાનિત કરવાની અને એમની પ્રતિદાને હાનિ પહોચાડવાની દિલચાલ શરૂ થઈ. એ દિલચાલને દાખી દેવા મુખર્ષની મહાસમિતિમાં એવો દરાવ લાવવામાં આવ્યો કે કોંગ્રેસની કે કોંગ્રેસના પ્રધાનમંડળની પ્રતિદાને આચ આવે એવી જાતનું કશું કામ કોઈ કોંગ્રેસીએ ન કરવું તથા એવા કામમાં સાથ પણ ન આપવો સુભાષમાણુ તથા એમના અનુયાયીઓએ આ દરાવનો સખત વિરોધ કર્યો. પણ ઘણી ભારે બહુમતીથી એ દરાવ મહાસમિતિની બેઠકમાં પસાર થયો. ત્યાર પછી તે સુભાષમાણુએ એક નિવેદન બહાર પાડીને તા. ૯મી જુલાઈનો દિવસ આ દરાવના વિરોધ દિન તરીકે જાજવો એવી સૂચના પોતાના અનુયાયીઓને આપી આવી રીતે કોંગ્રેસની મહાસમિતિના દરાવની અવગણના ન કરવા રાજેન્દ્રબાણુએ પ્રમુખ તરીકે કાંગળ લખીને સુભાષમાણુને સૂચના આપી. પણ પ્રમુખની વાત તેમણે માની નહીં અને વિરોધી દેખાવો ચાલુ રાખ્યા, એટલું જ નહીં પણ પોતે જ્યાં જ્યાં ફર્યા ત્યાં ત્યાં કોંગ્રેસની વિદુદ જમરે પ્રચાર કરવા માંડ્યો. એટલે એમની સામે શિસ્તભંગના પગલાં લેવાની કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિને ફરજ પડી. ઓગસ્ટના ખીજ અઠવાડિયામાં કારોબારી સમિતિની તાકીદની બેઠક બોલાવવામાં આવી. તે પહેલા પ્રમુખે કાંગળ લખીને તમારી સામે શિસ્તના પગલા શા માટે ન લેવાં એનો ખુલાસો ખુજવ્યો એના જવાબમાં સુભાષમાણુએ પોતે કરેલા કામનો બચાવ કર્યો તેઓ કોંગ્રેસની એક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ હતા એ વાર તેઓ કોંગ્રેસના પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા. વળી એમના ત્યાગ અને કષ્ટસહન માટે સૌને ઘણો આદર હતો એટલે એમની સામે શિસ્તનું પગલું લેવાનું કારોબારી સમિતિના સભ્યોને જરાયે ગમતું નહોતું પોતાના બચાવમાં એમણે કરેલી દલીલનો સાર એ નીકળતો હતો કે કોંગ્રેસના દરેક સભ્યને કોંગ્રેસના બધારણનો પોતાને મનપસદ અર્થ કરવાની છૂટ છે આ વસ્તુ સ્વીકારવામાં આવે તો કોંગ્રેસમાં અરાજકતા ફેલાય અને કોંગ્રેસ તૂટી જાય એટલે કારોબારી સમિતિએ બહુ જ દિલગીરી સાથે એમણે શિસ્તભંગ કર્યો છે એવો દરાવ કર્યો અને બગાળની પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખના હોદ્દા માટે તથા કોંગ્રેસ કમિટી ઉપર કોઈ પણ ચૂંટાયેલા સ્થાને આવવાને માટે ત્રણ વરસ મુધી તેમને ગેરલાયક દરાવ્યા.

સુભાષમાણુ ઉપર જે કાર્ષ નામનો અકૃશ હતો તે પણ આ દરાવ પછી જતો રહ્યો તેમણે "ફોરવર્ડ પ્લોક" અગ્રગામી દળ નામનું મંડળ કાઢી ગ્રેસની વિદુદ જડેયોક પ્રચાર કરવા માંડ્યો

આ આખો ઝગડો કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ અને સુભાષબાણુ વચ્ચે હતો. છતાં સુભાષબાણુ અને તેમના અનુયાયીઓએ પોતાનો બંધા રોપ સરદાર ઉપર ઠાલ્યો. રાજેન્દ્રબાણુએ કહ્યું છે તેમ,

“ સરદાર એવેએવેખુ સભાગી હતા મીઠી મીઠી વાતો કરી કાઠને રાજ રાખવાની કથા તેઓ કહી શીખ્યા જ નહોતા ”

૨૮

કોંગ્રેસ વનવાસી અને છે

છેલ્લા કેટલાંક વરસથી દુનિયામાં એવી પરિસ્થિતિ પેદા થઈ હતી કે તેમાંથી ગમે ત્યારે ભડકો સળગી જાડે અને વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળે. કોંગ્રેસે દેશને એનવણી આપી રાખી હતી કે એવે વખતે ઇંગ્લંડને પૈસાની, માણસોની તથા યુદ્ધ સરંજામની કશી મદદ કરવી નહીં. છેવટે એ દિવસ આવી પહોંચ્યો. ૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે ઇંગ્લંડે જર્મની તથા તેના મળતિયા દેશો સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. ત્રીજી સપ્ટેમ્બરે વાર્ધસરોયે વડી ધારાસભાને, પ્રાંતના પ્રધાનોને કે દેશની કોઈ પણ રાજદ્વારી સંસ્થાને પૂછવાગાછવા વિના હિંદુસ્તાનને યુદ્ધમાં ભગેલા દેશ તરીકે જાહેર કર્યો. ઇંગ્લંડે પોતાના ખીજ વસાહતી દેશોને તેઓ યુદ્ધમાં ભળવા માગે છે કે કેમ તે પૂછ્યું હતું પણ હિંદુસ્તાનને એવું કશું પૂછવાની તેને જરૂર જણાઈ નહીં.

આ યુદ્ધ પ્રત્યે આપણા દેશો, ખાસ કરીને કોંગ્રેસે જે વ્યવહાર લીધું તેમાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ માર્ગદર્શન આપીને બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. એમાં સરદારે એકલાએ ખાસ કશું કશું ન ગણાવ્યું. પણ કારોબારીમાં તેઓ એક અગ્રગણ્ય સભ્ય હતા. વળી પાર્લિમેન્ટરી ઓર્ડ, જે કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળોને દોરવણી આપવાનું કામ કરતી હતી તેના તેઓ ચેરમેન હતા એટલે આ બંધી મસલતોમાં તેમણે આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવ્યો હતો તેથી તેમના જીવનચરિત્રમાં આ પ્રકરણ પણ એક મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે

યુદ્ધ શરૂ થતાં જ ગાંધીજીને વાર્ધસરોયે મુલાકાત માટે બોલાવ્યા. વાર્ધસરોય સાથેની મુલાકાતમાં શુ યયુ અને યુદ્ધ વિષે ગાંધીજીની લાગણીઓ કેરી હતી તે તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં આપવી ઉચિત છે.

“હું જાણતો હતો કે મને મારા પોતાના સિવાય બીજા કોઈ પણ માણસની વતી જોતવાની કશી સત્તા નહોતી. કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ તરફથી મને

કરોયે આદેશ મળેતો નહોતો. હું તો અને તારથી નોતરું મળ્યું એવે, મળી તે પહેલી ટ્રેન પકડીને નીકળ્યો. હું એ વાતથી પૂરો વાકેર હોતો કે નિર્બંધ અને અસ્થ્ય અહિંસાનો હિમાયતી હોઈ હું પ્રબળા માનસનો પ્રતિનિધિ નહોતો. એમ કરવા બંધ તો મારી ક્ષેત્રી જ યાચ નામદાર વાર્ધસરોચને મે એ પ્રમાણે જણાવ્યું. તેથી મારી જોડે નામદાર વાર્ધસરોચને કરી સમન્વૃત્તી કે વાટાઘાટ કરવાનો સવાચ જ હોઈ શકે નહી. મે જોયું કે તેમજે મને એવી કમી વાટા ધોને મારું જોવાય્યો નહોતો. તેથી વાર્ધસરોચ સાહેબને ઉતારથી હું ખાવી હાથે અને કોઈ પણ પ્રકારની ખુટથી કે છપી સમન્વૃત્તી વગર પાછો આવ્યો છું. જો કરી સમન્વૃત્તી યવાપણું હશે, તો તે કાચેમ અને સરકાર વચ્ચે હશે.

“આમ કોંગ્રેસને અંગેની મારી વધણ અસહિયપણે રખણ કરી નીધા બાદ મે ના. વાર્ધસરોચને જણાવ્યું કે મારી પોતાની સહાનુભૂતિ શુદ્ધ માનવતાની દૃષ્ટિએ ઇન્ડિયા તથા ક્રાન્સની સાથે છે મે કહ્યું કે આજ સુધી અમેલ ગણાત્ર આવેલ લડન શહેર લડાઈના હુમલાને પરિણામે જમીનદોસ્ત યાચ એનો પ્રચાલ સરખો મને વગેની નાખે છે. પાર્લમેન્ટના મકાનો અને વેસ્ટમિનસ્ટર એબીનું કંપનાચિત્ર તેમની આગળ દોરતા દોરતા અને લડાયક હુમલાથી એ ભરમી ભૂત યાચ એનો ચિતાર આખ આગળ આવતા મારું હેયુ બરાર્થ આવ્યું અને કંઈ કંઈ ધાયો સાચે જ મારું અતર રડી બંધુ છે અને એને કેમે કર્યા કળ વળતી નથી. આજે કેટલોક સમય યયાં અતરના બિડાણના પ્રભુ સાથે હું અહો રાત્ર અગી રહ્યો છું કે આવડા ઉત્પાત તુ જગતમા કેમ બિડવા દે છે? મારી અહિંસા લગભગ નપુસકતા સમી જ બાસે છે પણ રોજના અડાને અતે હરહ મેરા એક જ જવાબ અતરમાથી બિડનો સાબળુ છું કે પરમેશ્વર નિર્બંધ કે લાચાર નથી અને અહિંસા પણ નિર્બંધ કે લાચાર નથી, નિર્બંધતા અને લાચારી બધી માણસનામા પડેલી છે આમ મારા પ્રચલમા બલે હું ભાંગી પડું તોપણ શ્રદ્ધા ખોયા વગર મારે પ્રચલ ચાલુ રાખવો જોઈએ.

“હજુયે મારું અતર અખે છે કે એને (હિંદવરને) સાચી સમજ આવે અને ખુદ જર્મન પ્રબલ સુધા લગભગ આખી માનવજાતિની આરબ્દ એ કાને ધરે કારણ માણસની ગોઝારી તદ્દમીરોને પ્રતાપે લડન જેવા મહાનગરો ભરમી-ભૂત યવાની બીકે ખાવી યાચ એ જર્મન આમપ્રભ પણ કંડે કયેને કંટપી શકે એમ માનવાની હું ના પાડું છું તેમનો પોતાનો અને તેમના ચીંગ, ચકવા, મહેલ મદિરોનો એવો નાશ પણ તેઓ કની કંડે કયેને ના જ કંટપી શકે તેથી આ ધડીએ તો હું ભારતવર્ષની મુક્તિનો પણ વિચાર નથી કરનો એ તો આવશે જ પણ જો ઇન્ડિયા અને ક્રાન્સના ભુક્ષા યાચ અથવા તો જો જર્મનીને તારાંજ ને પૂજ ચાત્રુ કરીને ક્રાન્સ અને ઇન્ડિયા વિજયી યવાના હોય તો ભારતવર્ષની મુક્તિની રી કિમત છે?

“આવા અત્તેડ ઉતકાપાત વચ્ચે કોંગ્રેસીઓએ તેમ જ ખીલ બધા જવાબદાર હિંદીઓએ—વ્યક્રિગત નહી તેમ જ સામુદાયિક નાને—આ રોદ લીલામા, ભારતવર્ષે શો ભાગ બજવવો, એનો નિર્ણય કરવો રહ્યો છે.”

આમ ગાંધીજી પોતાની અગત્ય સદાનુભૂતિ અને પોતાનો નૈતિક સદકાર હોવાનું વાર્ષિકરોપને કહી આ-આ, તેની પાછળ આદિસા વિધેની તેમની અગત્ય શ્રદ્ધા હતી પણ કોંગ્રેસની મરોમરી સમિતિના બધા સભ્યોમા એ જાતની શ્રદ્ધા ન હતી વળી દેશની શક્તિ વિરે પણ ગાંધીજીની અને તેમની માન્યતામા ફરક હતો એટલે કરોમરી સમિતિએ સ્વતંત્ર ગીતે પોતાનો નિર્ણય કરવાનો હતો

તા ૩૭ સપ્ટેમ્બરે શહેનશાહે આખા સામ્રાજ્ય જોગો એક સદિશો બહાર પાડ્યો અને તેને અનુમરીને વાર્ષિકરોપે હિંદુસ્તાન જોગુ એક જાહેર નામુ બહાર પાડ્યુ તેમા એમણે પોતાનો વિશ્વાસ જાહેર કર્યો કે,

‘બંગાળીઓના અમની સામે માનવ સ્વતંત્રતાને પક્ષે હિંદુસ્તાન પોતાનો ફાળો આપશે અને દુનિયાના મહાન રાષ્ટ્રો તથા ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓમા પોતાના સ્થાનને છાને એવો જામ તે બજવશે આપણી સામે તો આને માનવલતિના ભાવિને આવશ્યક એવા સિદ્ધાંતોની અને આતંત્રરાષ્ટ્રીય નીતિને હગતા સિદ્ધાંતોની રક્ષા કરવાનો સમાન છે એ મહાસિદ્ધાંતોનો હિંદુસ્તાનને સાડુ જે અર્થ’ છે તેટલો ખીલે કથાયે નથી આ દેશમા તેની જેટલી કિમત કદર છે તેટલી ખીલે કથાયે નથી અને તેની રક્ષાને સાડુ અટીયા સદાનુભૂતિ જેટલી કાળજી ધરાવવામા આવી છે તેટની ખીલે કથાયે કોઈએ ધરાવી નથી બ્રિટિશ સરકાર આ લઘાઈમા ઊતરી છે તે કોઈ જાતના સ્વાર્થી હેનુથી ઊતરી નથી આખી માનવલતિને અસર કરનારા પાયાના સિદ્ધાંતોની રક્ષાને સાડુ ઊતરી છે, સંસ્કૃતિની વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિને ટકાવી રાખવા સાડુ ઊતરી છે દેશ દેશ વચ્ચેના અડા બળની દરમ્યાનગીરીથી નહીં પણ શાંતિમય સાધનોથી અને સામોપચારથી શમે એવું કરવાને સાડુ ઊતરી છે’

આ ભારેખમ વચનોની સાથે વાર્ષિકરોપે એ પણ જાહેર કર્યું કે હિંદુસ્તાનમા સમૂહતંત્ર સ્થાપનાનું ધ્યેય જોકે છોડી દેવામા આવતું નથી તોપણ એ સ્થાપનાની દિશામા આનતી પ્રવૃત્તિઓ યુદ્ધ દરમ્યાન બધે રહેશે વળી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે ૧૯૩૫ના બંધારણમા એક જ દિવસની અદર એવી જાતનો સુધારો કરી નાખ્યો કે જ્યારે વાર્ષિકરોપ છૂટે ત્યારે પ્રાંતિક સરકારોના અધિકાર એ પોતાના હાથમા લઈ શકે અથવા પોતાના હુકમોનું પાનન તેમની પાસે રાની શકે

આ ઉપરાંત ગયા યુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૯૧૮ ના) વખતે આપેના વચનો બ્રિટિશ સરકારે પાળ્યા નહોતા તુર્કી ંયારે જર્મનીના પક્ષમા જોડાયુ ત્યારે ઇંગ્લંડના વડા પ્રધાને હિંદુસ્તાનના યુવનમાતોને સાદુ વચન આપેલું કે જોકે તુર્કી દુરમન પક્ષમા જોડાયુ છે છતાં, લઘાઈ પૂરી થયે અમે તુર્ક સામ્રાજ્યની અખંડિતા જાગીરીશું જે વખતે વડો પ્રધાન આ વચનો ઉચ્ચારતો હતો તે જ વખતે શાંતુ અને રશિયા જોકે છુપા કોનકરાર કરી તુર્ક સામ્રાજ્યને

અંદર અંદર વહેતી લેવાનો ભેત તેણે જ રચ્યો હતો મિત્ર રાજ્યોએ એવું જાહેર કરેલું કે આ લડાઈ અમે નાનાં નાના રાજ્યોની સ્વતંત્રતાને માટે લડીએ છીએ પણ એમના મનમાં યુરોપના રાજ્યોની જ સ્વતંત્રતા હતી એશિયા અને આફ્રિકાના દેશોને ઇંગ્લેન્ડ પોતાની ચૂડમાથી ઊડવા માગતું નહોતું લડાઈ પૂરી થયા પછી હિંદુસ્તાને સ્વતંત્રતા માટે સહેજ માથું ઊંચક્યું ત્યારે જલિયાવાલા બાગની કતલ અને પંજાબના અમાનુષી અત્યાચારોથી તેનો જવામ વાળવામાં આવ્યો હતો આ બંધી વસ્તુએ કારોબારી સમિતિ શૂરી શકે એમ નહોતું એટલે તેનો વિચાર તો એ હતો કે કોંગ્રેસે આ યુદ્ધમાં કેવા ભાગ લેવો એ નક્કી કરતા પહેલા બ્રિટિશ સરકારને કહેવું કે તમારા મીઠાં, મધુર વચનો જવા દો અને તમે આ યુદ્ધ કયા હેતુઓથી લડો છો એ સ્પષ્ટ બાયામાં જાહેર કરો, અને એની બાધા કરતા પણ તમારી જાહેરાતોને અમનમાં મૂકના અત્યારે જ અમને કાર્ડ નહીં તો અમાગ આતરિક કાર ભારમાં સ્વતંત્રતા આપો

તરત જ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિની બેઠક વર્ધામાં થઈ ચાર દિવસ સુધી ખૂબ સનાદમસનત કર્યા પછી તેમણે તા ૧૪મી સપ્ટેમ્બરે એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું એનો મુસદ્દો ૫ જવાહરલાલજીએ ઘડ્યો હતો એ જાહેરનામું ઐતિહાસિક અગ્રમ ધરાવતું હોઈ અને દુનિયાના ગજાદારી સાહિત્યમાં પણ મહત્વના સ્થાનનું હોઈ શબ્દશ નીચે આપ્યું છે

“યુરોપમાં યુદ્ધ જાહેર થવાથી જે ગભીર અને વિષમ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે તેના ઉપર કારોબારી સમિતિએ બહુ કાળજીપૂર્વક વિચાર કર્યો છે યુદ્ધ થાય તો આપણા રાષ્ટ્રે કયા સિદ્ધાંતોને અનુસરવું એ કોંગ્રેસે ફરી ફરીને બતાવ્યું છે એક મહિના પહેલા જ આ સમિતિએ તેનો પુનરુચ્ચાર કર્યો છે, અને હિન્દુસ્તાનમાંની બ્રિટિશ સરકારે કરેલા હિન્દી લોકમતના અનાદરની સામે નાપસંદગી દર્શાવી છે

“બ્રિટિશ સરકારની આ નીતિથી વિખૂટા પડવાના પ્રથમ પગથિયા તરીકે આ સમિતિએ વગી ધાગસબાના મેગેસ્ટ્રી સભ્યોને આવતી બેઠકમાં હાજર ન રહેવાનું ફરમાન કર્યું હતું ત્યાર પછી બ્રિટિશ સરકારે હિન્દુસ્તાનને યુદ્ધમાં ઊતરેલો દેશ જાહેર કર્યો છે એવોડિંનસો મદત્યા છે સમ્બળધારણના કાયદામાં ફેરફાર કરનારો ખરડો ખમાર કર્યો છે, અને બીજા દૂરવર્તી પરિણામવાળા પગલા બર્યા છે જેનાથી પ્રાતિક સરકારની સત્તાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ સકુચિત અને મર્યાદિત બની છે તેની હિન્દી પ્રજા ઉપર માર્ગિક અસર થઈ છે

“આ બધું હિંદી પ્રજાની સમતિ વિના કરવામાં આવ્યું છે આ બાબતોમાં પ્રજાની જાહેર કરેલી હિંદુઓની બ્રિટિશ સરકારે ધરાદાપૂર્વક ઉપેક્ષા કરેલી છે આ બધા બનાવો કારોબારી સમિતિને અતિગમ ગભીર લાગ્યા વિના રહે તેમ નથી

જગતમા માથમને માટે નવી વ્યવસ્થા ગ્રહણાનો સબબ છે રાજકીય, સામાજિક, ને આર્થિક દૃષ્ટિએ જોતા આ વિષય પ્રસંગ એ ત્યા મહામુદ્દ પછી શિકાગે એવી રીતે વધેના સામાજિક અને રાજકીય સંધર્ષો અને વિરોધોનું અનિવાર્ય પરિણામ છે જ્યા સુધી એ સંધર્ષો અને તેના વિરોધો દૂર પડે નહી અને નહી મમમુદ્દા ગ્રહણને નાની ત્યા સુધી આ વિષયમાનું અનિમ નિગડરમ્મ થવાનું નથી એ દેશને હાથે થતા ખીલ દેશના આધિપત્ય અને રોષાણોને અત આરે અને સૌના સ્થાવળ માગેના ન્યાયી ધાયા ઉપર આર્થિક સંબંધોની પુનર્વિલના યાથ તે જ આ સમમુદ્દા ગ્રહણ થઈ ગઈ

“ આ બાબતમા દિલ્હસ્તાન એક મેમ્બરપ છે કેમ કે દિલ્હસ્તાન એ આધુનિક સામ્રાજ્યશાહીના બારે દશાગ્રપ છે આ આર્થિક પ્રસંગ ઉપેક્ષા કરીને જગતની જે નવરચના થશે તે સક્રમ થવાની નથી દિલ્હસ્તાનની ધારે વિપુલ સાધનસામગ્રી હોઈ, જગતની નવરચનાની મઈ પણ યોજનામા તે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યા વિના રહેવાનું નથી પણ પોતાની સક્રિયતા આ મહાન ધ્યેયને માટે વાપરી શકે એવા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે જ તે આમ કરી શકે આજના જમાનામા સ્વતંત્રતા એ અખડ અને અવિભાજ્ય વસ્તુ બની ગઈ છે જગતના મઈ પણ ભાગમા સામ્રાજ્યશાહી આધિપત્ય માથમ સંપાવનો પ્રયત્ન કરવામા આવશે તે તેમાથી નની નવી આકૃતિ ઉભી થયા વિના રહેશે નહી

“ કારોબારી સમિતિએ જોડુ છે કે કયા દેશી રાજ્યોએ આ સુદમા પોતાની સેવાઓ અને સાધનસામગ્રી આપવાની તત્પરતા બતાવી છે અને એ રીતે યુરોપની લોન્ડાશાહીને મદદ આપવાની પોતાની હમ્દા વ્યક્ત કરી છે પરદેશમાના લોન્ડાસનની તરફેણમા પોતાની સહાનુભૂતિ તેમજે ભહેર કરી જ હોય તે આ સમિતિ એમ સૂચવે છે કે એમજે પોતાના રાજ્યોમા જ્યા આજે નિર્ભેળ આપણી પ્રવર્તી રહી છે ત્યા લોન્ડાસન કાખલ કરવાની પહેની કાગલ રાખવી જોઈએ ગયા વસ્તમા અમને એવો દુખદ અનુભવ થયો છે કે આ આપણીને માટે રાજ્યોના પોતાના હમ્દા પણ દિલ્હસ્તાનમાની સ્થિતિ સરકારે વધારે જવાબદાર છે તેની આ નીતિ એ લોન્ડાસનને અને જે નવી જગતવ્યવસ્થાને માટે એકમિલન યુરોપમા લડવાનો દાવો કરે છે તેનો નર્થો હન ર છે

“ યુરોપમા આફ્રિકામા અને એશિયામા બૂતકાગમા બની ગયેલા અને ખાસ કરીને દિલ્હસ્તાનના બૂત અને વર્તમાનના બનાવોનું અવરોકન કરતા તેમા લોકશાસન કે આધુનિકીયનું માથું આગળે ધપાવવાનો કરો પ્રયત્ન કારોબારી સમિતિને હેખાનો નથી વડી સ્થિતિ સરકારના સુદને અગે દેવા ભહેરનામોનો અમન ધઈ રહો છે કે થવાનો છે એવો કરો પુરાવો પણ એને હેખાનો નથી સામ્રાજ્યવાદ અને કારીગ્રમ બનેનો તેમ જ તેમની ગાયે બૂતકાગમા અને અત્યારે જડાયેના આક્રમણોને અત આરે એ લોન્ડાસનની સાચી મ્સોઈ છે એ ધોરણ ઉપર જ નવરચના થઈ શકે જગતની નવરચના માટેની લડતમા હરેક રીતે મદદ કરવાની હમ્દા અને અતુરતા આ સમિતિ ધરાવે છે પણ જે લડાઈ સામ્રાજ્યવાદી ધોરણે ચાને છે અને જેનો ઉત્સ દિલ્હસ્તાનમા તેમ જ બીજે

સામ્રાજ્યવાદની જડ કાયમ કરવાનો દોષ, તે લગ્નમાં આ સમિતિ સાથે આપી શકશે નહીં.

“પણ પ્રસંગની ગંભીરતા જોતાં, અને ગયા થોડાક દિવસમાં માણસોના વિચાર કરતાં ધટનાઓનો વેગ ધણી વાર વધારે ત્વરાથી ચાલી રહ્યો છે તે જોતાં, આ સમિતિ અત્યારે કંઈ પણ અતિમ નિર્ણય કરવા માગતી નથી, જેથી કયા પ્રશ્નો સંડોવાયેલા છે, વાસ્તવિક ધ્યેય શાં છે અને વર્તમાન તથા ભવિષ્યમાં હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ કેવી રહેશે એનો પૂરેપૂરો ખુલાસો થવાનો અવકાશ મળે. પણ એ નિર્ણય ઉપર આવવામાં લાગ્યા વિલંબ નહીં કરી શકાય, કેમ કે દિન-પ્રતિદિન હિન્દુસ્તાનને એવી બાબતોમાં સંડોવવામાં આવતું ભય છે, જેમાં તેણે પોને હા બળી નથી અને જેમાં તે અસંમત છે.

“તેથી કારોબારી સમિતિ ક્ષિટિગ સરકારને કહે છે કે તમે અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં જાહેર કરો કે લોકસભા અને સામ્રાજ્યવાદની બાબતમાં તેમ જ ભવિષ્યને માટે કલ્પેથી નવી વ્યવસ્થાની બાબતમાં યુદ્ધને અંગે તમારું ધ્યેય શાં શાં છે અને ખાસ કરીને એ ધ્યેયો હિન્દુસ્તાનને કેવી રીતે લાગુ પાડવાના છે અને તેનો હાલ દુરત કંઈ રીતે અમલ થવાનો છે? તેમાં સામ્રાજ્યવાદના નાશનો અને હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્ર પ્રજાતરીકે ગણવાનો અને તેની ગળનીત તેની પ્રજાની ઇચ્છાનુસાર ચાલવા દેવાનો સમાવેશ થશે ખરો? ભવિષ્યને વિષે સ્પષ્ટ જાહેરાત થાય, અને તેમા સામ્રાજ્યવાદ તેમ જ ફ્રાંસીઝમ બનેનો અંત આણવાની સરકાર પ્રતિજ્ઞા કરે એને સચ્ચા દેશોની પ્રજાઓ વધાવી લેશે. પણ એનો બની શકે તેટલો વધારેમા વધારે અરો તત્કાળ અમલ કરવો એ એથી વધુ વધારે અગત્યનું છે. કેમ કે એમ કરવાથી જ લોકોને ખાતરી થશે કે સરકારની જાહેરાત તેના અમલ કરવાના ઇરાદાથી થયેલ છે. કાંઈ પણ જાહેરાતની સાચી કસોટી તે એનો વર્તમાનમા થયેલો અમલ છે. કેમ કે વર્તમાન જ મનુષ્યની આજની પ્રવૃત્તિનું નિયમન કરશે, અને ભવિષ્યનું ઘડતર રચશે.

“યુરોપમાં લડાઈ ફાળી નીકળી છે ને ભવિષ્યનો વિચાર કરતાં મૂલ્ય જવાય છે. ગયા થોડાક વરસોમાં એંગ્લિસિનિયા, રશિયા અને ચીનમાં યુદ્ધે હાનરો માણસોનો સંહાર કર્યો છે, અમર ખ્ય નિર્દોષ સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકો ને ખુલ્લાં શહેરો ઉપર આકાશમાથી બોમ્બ વર્ષાવીને મારી નાખવામા અભ્યા છે, તથા ઠંડે કલેજે કતલો કરવામા આવી છે અને લોકોને વિવિધ ચાતનાઓ અને બૂડામાં બૂડાં અપમાનો વેડવા પડ્યા છે આવું બધું એક પછી એક અપાટમ થઈ બની ગયું છે. એ ત્રાસ વધતો જ ગયો છે. હિંસા તથા હિંસાની ઘમટી જગતને માથે ઝૂમી રહ્યાં છે. જો એના ઉપર અકુશ મૂકીને એનો અંત આણવામા નહીં આવે તો એ પાછલા યુગોના ક્રીમની વારસાનો નાશ કરી નાખશે. એ ત્રાસ ઉપર યુરોપમા તેમ જ ચીનમા અકુશ મુકાનો જ જોઈએ. ફ્રાંસીઝમ અને સામ્રાજ્યવાદ જો એનાં મૂળ કારણો છે તે ત્યાં લગી દૂર નહીં થાય ત્યાં લગી એનો અંત નહીં આવે. એ દૂર કરવામા કારોબારી સમિતિ સાથે આપવા તૈયાર છે. પણ જો આ બંધાનક યુદ્ધ પણ સામ્રાજ્યવાદની સાવનાથી અને વર્તમાન સમાજરચના — જે પોતે જ

“કૌતીક્રમ અને નાટીક્રમના ધરો આ વ્યવસ્થા વિષે તથા યુદ્ધ દિ સા અને મ ની આત્માના દમનના તેમના ગુણગાન વિષે કોચેસે વખતોવખત નાપસદગી બદલેર ડરી છે તેમજૂ ફરી ફરીને જે દુમદા કર્યા છે અને સ્વયં વર્તનના ચિરંધાપિત જિજ્ઞાસે અને સ્તીકૃત ધોગ્યોની જટ ઉખાડી નાખી છે, તેને કોચેસે વખોડી કાઢેલા છે સામાન્યવાદની સામે ૫૧ દિન્દી પ્રભ પછા વરગોથી લગતી આવી છે કૌતીક્રમ અને નાટીક્રમમા તેજુ જ ઉચ ૩૫ કોચેસને દેખાય છે તેથી જર્મનીની નાટી ચરકારે પોવેડની સામે જે ઉચ્ચો દુમસો કર્યો છે તેને આ કારોખારી સમિતિ વિના સમાને વખોળી કાઢે છે અને તે દુમવાનો સામનો કરવારા પ્રત્યે સ્વાનુભૂતિ દર્શાવે છે

કોચેસે એમ ૫૫ બહેર ડુ’ ■ જે દિન્દુગ્તવાને માટે યુદ્ધ કે શાન્તિના પ્રશ્નો નિર્ણય દિન્દી પ્રભએ પોને જ ધરો જોઈએ ઈઈ ૫૫ બહારની સત્તા પોતાનો નિર્ણય તેને માથે લાગી શકે નહી, તેમ જ દિન્દી પ્રભ પોતાની સાધન સામગ્રીનો ઉપયોગ સામાન્યવાની હેતુઓને માટે થવા ઈઈ શકે નહી પ્રભએ પસદ નહી કહેવા હેતુઓ માટે દિદની સાધન સામગ્રીનો ઉપયોગ ધરવાનો બહારની સત્તાએ જે નિર્ણય કર્યો છે અને તે માટે જે પ્રયત્નો તે કરે ■ તેનો પ્રભએ ખસૂસ સામનો કરવો રહ્યો

‘કોઈ સારા કામમા સહયોગ જોઈતા હોય તોપણ તે ફજળ પાડીને કે બગજબરી કરીને મેળવી ન શકાય બહારની સત્તાએ કાઢેલા હુકમોનો અમલ થવામા દિન્દી પ્રભ સમિતિ આપી શકે નહી સહકાર તો, સમોવડિયા વચ્ચે, પરસ્પર સમતિથી અને બને બને સહકાર્ય તરીકે સીધારે તેને સાડુ હોઈ શકે

‘દિદની પ્રભએ ગયા યોગક વરસોમા આગાની મેળવવા માટે અને દેશમા લોકશાસનવાળુ સ્વતંત્ર શાન્ત્ય સ્થાપવા માટે મહાસ કટો વેઠવા ■ અને બારે આખોમો આખ્યા છે તેની સહાનુભૂતિ સર્વારો લોકશાસન અને સ્વતંત્રતાની તરફ છે

“૫૦ જ્યારે લોકશાસનવાળી સ્વતંત્રતા પોતાને આપવામા ન આવતી હોય ને પોતાને જે મર્યાદિત સ્વતંત્રતા મળેતી છે તે છીનવી લેનામા આવતી હોય, ત્યારે સ્વતંત્રતા માટે લડાતા કહેવાતા યુદ્ધમા તે સાથ આપી શકે નહી

‘આ સમિતિને ખબર છે કે એટ જિગ્ન અને કાન્સની સરકારે એક બહેર ડુ’ છે કે તેઓ લોકશાસન અને સ્વતંત્રતા માટે અને અન્યાયી આક્રમણો અત આણવા માટે લડે છે પણ ગયા યોગક વરસનો ઇતિહાસ એવા દાખલાથી બરેલો છે જેમા મોટાથી ઉચ્ચારેલા સમુદો અને બહેર ડેના આદરો વચ્ચે અને સાચા હેતુઓ અને ધરો વચ્ચે સતત અતર રહેલુ ■ ૧૯૧૪ ૧૯ની લગઈમા લોકશાસનની નાના ગણોના આત્મનિર્ણયની અને સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા એ યુદ્ધના ધ્યેય તરીકે બહેર ઈઈ હતી છતા જે સરકારોએ એ ધરો ગણીરખો બહેર કર્યા હતા તેઓ જ ઉક’ સામાન્યના બાગલા ધાડવા માટેની યોજનાઓથી બરેલા મૂખા કરારોમા બનરી હતી પોતાને તસુ જા યુલક મેળવવો નથી એમ કહેવા છતા વિજેતા રાષ્ટ્રોએ પોતાના તાબાના યુનકોમ્ય મોગા ઉમેચ કરી લીધા હતા યુરોપની અત્યારની લડાઈ બતાવે છે કે વસાઈનું તહનાસુ અને તેના કર્તાઓ

યુદ્ધનું અને માનવી અધિકારનું કારણ છે — તેને ટકાવી રાખવાને સારું લડવામાં આવે તો તે બારે મુશ્કેલી ઠંડા થઈ પડશે

“કારોબારી સમિતિ બહાર કરવા ઇચ્છે છે કે જર્મન પ્રભુ કે બંધાની પ્રભુ કે બીજા કોઈ પણ પ્રભુ બેડે હિન્દી પ્રજાને સ્વયં નથી પણ જે રાજ્યો બીજાને સ્વતંત્રતા આપવા નથી અને જેની રચના હિંસા તથા આક્રમણના પાયા ઉપર થયેલી છે તેની સામે ખસ્યું તેને બારે સ્વયં છે હિન્દી પ્રજાની મનીષા એક પ્રજાનો બીજા ઉપર વિજય થાય અથવા તો કોઈને પણ બળબળથીથી મુકેઈ સ્વીકારવી પડે એ જેવાની નથી પણ સર્વ દેશોની સર્વ પ્રજાઓ માટેના સાચા હોકાશાસનને વિજય થાય અને જગત હિંસા અને સામ્રાજ્યવાદી બુલ્લભના આધારભાષી મુક્ત થાય એ જેવાની છે

આ સમિતિ હિન્દી પ્રજાને હુદયપૂર્વક વીનવે છે કે સર્વે આંતરિક કલહો અને અચાચાને તે બધા પાડે અને આ આપત્તિની ભીષણ ધારીએ એક અને અખલ એવી પ્રજા તરીકે સુસજ્જ થાય આંતરિક એકથને ટકાવી રાખે અને શાંતિ પૂર્વક જગતની વિશાળ સ્વતંત્રતામાં હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાના નિશ્ચયમાં અડગ રહે’

આ બહારનાંમાં ઉપર ગ્રાધીત્યએ તા ૧૫-૮-૧૯૪૬ના રોજ ‘હરિજન’માં નીચેનો લેખ લખ્યો

કુનિયામાં ફાગી નીચેના મુજાબુદને અમે કોચેસની કારોબારી સમિતિએ કાઢેલું બહારનાંમાં ચર્ચાતા અને તેના ઉલ્લાસ સ્વરૂપમાં તૈયાર થતા ચાર દિવસ લાગ્યા રજૂ થયેલા મુખ્ય ઉપર દરેક સભ્યે ચેતાને અભિપ્રાય પૂરેપૂરી હૃદયથી દર્શાવે છે તે સમિતિની મામગીથી ૫ જુલાઈના રોજે મુખ્ય તૈયાર કર્યો હતો આજના મામનામાં કિંગને જે કઈ ટેકા આપવાનો હોય તે વગર રાસતે અપાવે જેઈએ એક સૂચનારમાં હું એકલો જ હતો એ જેઈ હું દિવગીર થયો આવે બિનસરતી ટેકા કુદ અહિંસાની ભૂમિમાં ઉપર જ હોઈ રાષ્ટ્ર પણ સમિતિને ભારે જવાબદારી અદા કરવાની હતી તેનાથી નહું નિષેધ અહિંસક બલકે સર્વ શકાય તેમ નહોતું તેને લાગુ હતું કે વિરોધીની મુરકેડીને લાભ લેવામાં હીલુખત માને એટલે સુધીની અહિંસા પ્રજાએ ટલું પચાવી નથી આમ છતાં પાતાના નિર્ણયના કારણે આપણા સમિતિએ અચેજ પ્રજાનો વધુમાં વધુ ખ્યાલ રાખવા ઉત્તેજી રાખી છે

મુખ્ય ૫ નાર જુલાઈના રોજ એક આબાદ કડાકાર છે કોઈ પણ સ્વરૂપની કે પ્રકારની સામ્રાજ્યવાદી સમિતિ વિરોધમાં મેઈ તેમની સરકાર કરી શકે તેમ નથી છતાં તેઓ અચેજ પ્રજાના મિત્ર છે પોતાના વિચારોમાં અને ઘડતરમાં ખરું જેના તેઓ હિન્દુસ્તાની કરતા અચેજ જ વિરોધ છે ધની વાર પાતાના દેશમધુઓના કરતા અચેજે જેડે જ તેમને વધુ ફાવટ આવે છે વળી તેઓ બુલ્લભ અને માનવતાના એવા તો પ્રેમી છે કે પૂષ્ટિના પડ ઉપર કોઈ પણ જગ્યાએ ઘનો અચાચ કે દુષ્ટ થ તેમને અસ્વરૂપ કરે છે તેથી જ ઉલ્કેટ સંસ્કારની હોવા છતાં તેમની સંસ્કારની આજની આનરવાગ્રીપતાથી ટીપી નીકળે છે તેથી આ એક એક બહારનાંમાં છે જે તેમને માત્ર પાતાના

દેશવાસીઓને જ કોંગ્રેસને નહીં, જિલ્લા સરકારને કે જિલ્લા પ્રલને જ કોંગ્રેસને નહીં પણ દુનિયાની તમામ પ્રલઓને કોંગ્રેસને પણ છે. દિનદુનિયાનની પેઠે જ પ્રલઓ ખીજ પ્રલઓને ઢાંચે યોષાઈ રહી છે તે તમામ પ્રલઓ તેમા આવી બધ છે.

“આ બંદેશનામું મલ્લર કરવાની સાથે સાથે જ મારોખારીએ પ. જ્વાલનકાચી પસદ ઠીનું એક પેગમણ પણ નીચુ (તેમાં જ્વાલનકાચી ઉપરાંત મીઠાના અમુક સ્થામ આજદ તથા સંદાર તતા), અને તેના અધિકારની જગ્યાએ તેમની નિમગ્ન કરી આ પેગમણ કોંગ્રેસને જીતી થવી પરિસ્થિતિને અનુમરીને કામ કર્યો.

“બને આગા છે કે કારોખારીના આ બંદેશનામું કોંગ્રેસીઓના તમામ જુઓને એકમને ટેકો મળશે. ઉદામમા ઉદામ કોંગ્રેસીને પણ એમાં બગને અનાવ નહીં દેખાય પ્રલના દલિદાસગા આવી આ બંને પ્રસંગે કદમ ઉઠાવવાની જરૂર પડે તો તેમ કરવાને માત્ર બગની જાણ નહીં આવે એમ દરેક કોંગ્રેસીને લાગતુ જોઈએ. આત્યારે કોંગ્રેસવાદીઓ નજીક કોંગ્રેસીઓને કે પશુપશીના જવાબોમા ઠાવરી પડે તો તે એક મજા દુખદ અને કલુષ યના થઈ પડે. કારોખારીના આ પગલાથી જો કશું મોટું અથવા કોઈમની પરિસ્થામ આવવાનું હોય તો તે એકેએક કોંગ્રેસીની એકનિષ્ઠા અને અસહિંધ વફાદારીથી જ આવી શકે છું તો એની પણ આશા રોડી રવો છું કે જિલ્લા સરકાર તરફથી તેમની નીતિની અથ જાહેરાતની અને તેથી જાહેરાતને અનુરૂપ આત્યારની લગાઈની પરિસ્થિતિ વચ્ચે શક્ય હોય તેટલે અરો પ્રત્યક્ષ અમલની માગીમા ખીલ બધા રાજકોટી પક્ષો અને કોમો પણ કારોખારીની સાથે જોડશે. બાગવર્ણની બચકે જિલ્લા તાજ હોજના ખીલ બધા દેશોની પ્રલઓને સ્વતંત્ર અને આજદ પ્રલઓને નાને આગે સ્વીકાર કરવો એ જ જિલ્લાને સાડુ તેણે આજ મુખી કરેલા લોકસામનના ડાવાઓનું સ્વાભાવિક પરિસ્થામ બને તો લાગે છે. આથી જરાયે જોડા અથ આ લગાઈ પરલ્લે જો કદી કરવામા આવશે તો મરતંત્ર દેશો તરફનો સહકાર કવી પ્રામાણિક અને સ્વેચ્છાપૂર્વકનો નહીં હોઈ શકે, સિવાય કે તે નિર્ભેજ અહિંસાની ભૂમિના ઉપર અપાયો હોય.

“આત્યારે ખરી જરૂર તો જિલ્લા મુલ્કીઓની મનોસ્થામા સપૂર્ણ પવડાની જોઈયે વધુ સ્પષ્ટ બાધામા કદીએ તો લગાઈના આરબ વખને જિલ્લા મુલ્કીઓએ કદેવી અને આત્યારે જાહેરના બ્યાખ્યાનમયો ઉપરથી ફરી ફરીને ઉચ્ચારાની લોકસામનની જાહેરાતને પૂર્ણ કવ્વા આગેની પ્રામાણિક અમથ બલવર્ણી એ ખાસ જરૂરી છે આ લગાઈમા નાનુસ દિ દુસ્તાનને તેની નામરજી છતાં જાહેર પરણે કુદમા સ્કડરો કે સાચા લોકસામનની રક્ષાના કાર્યમા એક રાજ્યુગીના મહંતીય મિત્ર તરીકે સહકાર આપતુ જોવા દરજી કે કોંગ્રેસની આની મદ જાહેર અને કાસને પક્ષે મોખમા મોખ નૈતિક બળ તરીકે લેખારો. કારણ કોંગ્રેસ પાસે સિવાઈઓ નથી કોંગ્રેસ હિ સાથી નહીં પણ અહિંસાના શસ્ત્રથી લડનારી સરથા છે પણ તે અહિંસા ગમે તેટલી અપૂર્ણ અને ગમે તેટલી બેદગ હો.”

આ વખત બહુ કટોકટીનો હતો અને કોંગ્રેસના કોઈ જન્યાબદર માણસ કોઈ પણ ખોલે અથવા કરે તેમાંથી અનર્થ થવાનો ભય હતો. એટલે નવી નિમાયેલી યુદ્ધ સમિતિએ બધી પ્રાંતિક સમિતિઓને પરિષત્ર મોકલી સૂચના આપી કે કોઈએ વ્યક્તિગત રીતે કશું ઉતાવળું પગલું ભગવાનું નથી કે ઉતાવળે કશું ખોલી નાખવાનું નથી, જેથી વખત પાક્યા પહેલાં કોઈ પણ જાનની પરિસ્થિતિ ઊભી ન થાય.

૨૬મી અપ્રેલે ઉમગવની મના (હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ)માં હિંદની પરિસ્થિતિ વિષે ચર્ચા થઈ. હિંદી વજર (મેંકેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઈન્ડિયા) લોર્ડ્સ એટલેન્ડે ભાષણ કર્યું તેમાં હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા વર્ગના લોકો સરકારને જે મદદ કરી રહ્યા છે તેની કદર કરી તેમણે કહ્યું :

“દેશી રાજ્યો માણસોની તથા પૈસાની મદદ આપી રહ્યાં છે અને તેમણે પૈસાની અંગત સેવાઓ આપવાની પણ તૈયારી બતાવી છે. પલખ અને બાગાના વડા પ્રધાનોએ (ત્યાં કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળો નહોતાં) બિનસરને મદદ આપવાનાં વચન આપ્યાં છે. માત્ર હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસને અમુક બંધારણો ન મળે તો યુદ્ધમાં મદદકાર આપવાની મુશ્કેલી લાગે છે. એમની માગણીઓ સ્વાભાવિક છે, પણ મિલન ઇવનબરબના સમાધાનમાં શકાયેલું છે ત્યારે કોંગ્રેસે બ્રિટિશ શરણાગીઓની સ્થિતિ બદલાવ માગવી એ કલ્પવૃક્ષ છે. કોંગ્રેસના નેતાઓની દેગબંધિની હું કદર કરું છું. પણ વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓને તેઓ ખ્યાલ રાખતા નથી અને પૃષ્ઠી ઉપર મીઠું જેઈ આગલાને બંધો તારાઓ સામે નજર રાખી આકાશમાં નાંધર ઘડે છે. મિલિટરી સ્વભાવ એનો છે કે આખરબર્ષ અને પ્રસંગિક સ્થિતિ વર્તનની તેઓ કદર કરી શકે છે. પણ પૈસાની માગણીઓને માટે તેમણે આ ખોટા વખત પસંદ કર્યો છે.”

ગાંધીજીએ આનો જવાબ આપનાં કહ્યું કે,

“યુદ્ધદેવુગીની બદલાવની માગની કરવામાં કોંગ્રેસે કમું વિચિત્ર કે ગેરઆચારનું કહ્યું નથી. આગ્રહ દિલ્લી મદદની જ કિમત દોઈ શકે અને કોમસને એટલું જાણવાનો હક છે કે તે પ્રભળી પાસે જઈને તેને કટી શી કે કાઠાઈને અને સ્વનત દેશ તરીકેનો દરબજે તિલને મિલનના જેટલો જ અમુક મળવાનો છે. અમેજના મિત્ર તરીકે હું અમેજ મુસરીઓને લીનું છું કે તેઓ સમાજવાદીઓની બૂલી બાપા બૂલી ભય અને જે પ્રબલ્યો તેમની વિદ્યામાં જકાડાયેલી છે તે સૌને માટે નહું પાનું રી કરે.”

દુ. સમિતિના પ્રમુખ તરીકે જ્ઞાનદાસભાઈ જે જવાબ આપે તેમાં જણાવ્યું કે,

“કોંગ્રેસી સમિતિના બદલાવમાંથી પાળા ખ્યાલ તો એ છે કે તે ૧૯૪૬ ડિસેમ્બરને માટે નથી. પણ દુનિયાની એના જેવી બંધ જુની પ્રબલ્યોને માટે છે. તેનો દેવ તો માનવતાના દર્શન અને જુદા જુદા વર્ગના સમાજ ૧૯૪૬નાં છે. લોર્ડ્સ એટલેન્ડ મુજબ બનાવવાની બ.વા.મ. યોગે છે તે ૧૯૪૬ નહીં ૧૯૪૭ નહીં

આજુ સાથે તે ગો કરી શકના દેવા. અમે જે માત્ર િ રાજુ કરી છે તે બાબતુ રુનિથી નથી કરી. જગતની પ્રભુતાના સ્વાભાવિકી ગામને ખાતરી મળી નેઈએ અને સ્વતંત્ર જગતના નિતંત્ર ઉપર વિદુજ્ઞાનનું અમને દર્શન થયું નેઈએ. તે જ આ યુદ્ધનો અમારે માટે કાઈ પણ અર્થ હોઈ શકે. અમને લાગતું નેઈએ કે અમે જે કાંઈ બોલવવા અને દુઃખો સહન કરવા તૈયાર થઈએ તે કેવળ અમારે માટે જ નહીં પણ જગતની સર્વે પ્રભુઓ માટે યોગ્ય વસ્તુ છે. અમારા જેવા આદર્શો ધરા ધિરિશ લોભના જન્મ છે એમ અમને લાગે છે તેથી જ એ આદર્શોની સિદ્ધિને અર્થે સહકાર આપવા અમે તૈયાર થઈએ છીએ. પણ જે આવા આદર્શો દુઃખી જ ન ધરાવતા દેશ તેા રાને માટે લડતું? આ દેશુગો નહરે રીને સ્વીકારવામાં આવે અને તેનો અમલ કરવામાં આવે તેા સ્વતંત્ર વિદેશીય શાસ્ત્રીયી પોતાનું વજન એ આદર્શોની તરફેણમાં નાખશે.”

૫૩ વાર્ષિકરોએ મુલાકાતો આપવા માંડી. પહેલાં તેઓ ગાંધીજીને મળ્યા, ૫૩ી ગળેડખાણુને અને જનામ ઝીણાને મળ્યા. ૫૩ી જવાદરાસાણને, મુખાપયાણુને તથા ગાજબોના 'મંડળના પ્રમુખને મળ્યા. ત્યાર પછી બધી કોમોના અને દિનેના પ્રતિનિધિઓને મુલાકાત માટે જોડાવ્યા. ફરકને શું કહેવું છે અને તેમની શી માગમી છે તે વાર્ષિકરોય નોંખી લેના. વાર્ષિકરોયના શબ્દોમાં આવન કરતાં વડુ વ્યક્તિઓને મળ્યા પછી મ્લતરમી ઓઠોખરે તેમજે ખીન્તુ નહરેનામુ કાદયું. ફરઆન ઓઠોખરની નવમી તથા દસમી તારીખે કોંગ્રેસ મંદાસમિતિની એક થઈ તેજે કાગજારી સમિતિએ કારેલા નહરેનામાને બકાવી આપી વાર્ષિકરોએ પોતાના નહરેનામામાં યુદ્ધકેનુઓ વિષે જણાવ્યુ કે,

“નામગર રાદેનગાદની સરકારે પોને જ આ યુદ્ધ લડવામાં તેના ઉદેશો શા છે તેની વિગતો ચોક્કસાઈથી નહીં કરી નથી યુદ્ધમાં આગળ ઉપર આવી સ્પષ્ટતા થઈ શકે અને જ્યારે થાય ત્યારે પણ તે મિત્ર રાજ્યોમાંના એકના દેશુઓનુ નહરેનામુ ન હોઈ શકે યુદ્ધ પૂરું થતા પહેલાં તેા દુનિયામાં અને આપ િ સાથે જે પરિસ્થિતિ છે તેમા ધણા ફેરફારો થયા હશે. અધારે તેા એવું જ કરી શકાય કે દુનિયા આગળ જે પ્રશ્નો આવી પડેના છે તેનો નિકાલ કેવળ યુદ્ધથી જ લાવવો ન પડે એની આતરસાપ્ત્રીય પરિસ્થિતિ પેદા કરવી એ એનો સર્વસામાન્ય ઉદેશ છે.”

વાર્ષિકરોએ ખીન્તુ એ વાત કહી કે

“૧૯૩૫ના ગવર્નમેન્ટ ઓફ દન્ડિયા એન્ટ પ્રમાણે જે સમૂહતંત્રની રચના કરવાની છે તેમા યુદ્ધને અને યોગ્ય ફેરફાર થઈ શકશે. તે માટે ન્હી ન્હી કોમોના, પક્ષોના તથા હિનસબ્ધ ધરાવનારાના તથા દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ સાથે સલાહ મસલતો કરવામા આવશે જેથી કરીને જ્યા ફેરફારો કરવા હજુ છે તે નહીં કરવામા તેમની મદદ ને સહકાર મળી શકે આ ફેરફારો કરવામાં લઘુમતીઓના હિતો અને નિચારોને પૂરતુ વજન આપવામા આવશે.”

લઘુમતી કેમો અને દેશી રાગ્નઓ ઉપરાંત હિન્દુસ્તાનમાં વેપારી અને ઔદ્યોગિક દિવસ મઘો ધગમતી યુરોપિયન પેટીઓને પણ તેમજો લઘુમતીમાં ગમી વગી મુદ્દ મઆવનમાં હિન્દી લોકમતના અર્જમાં રહી શમય જોવતા માટે જેમની સથે સનાદ મસનત થઈ શકે એવુ એક મઝા સ્થાપનાની પણ તેમજો વાત કરી જોકે આતુ સત્તા નિનાતુ મઝા પણ છેક ૧૯૪૧ના જુનાઈમાં હઝતીમાં આનુ

ગઠૂપતિ ગઠેન્દ્રગણુએ વાર્ષસરોધના આ જાહેરનામાને અત્યત નિરાશાજનક છતા જરાયે આશ્ચર્ય મમાડે નહીં એવુ કહ્યુ મુદ્દ અમિતિના પ્રમુખ તરીકે જનાદરવાયે કહ્યુ કે આ જાહેરનામુ તો હિન્દુસ્તાન રાષ્ટ્રીય રીતે અને આનરરાષ્ટ્રીય રીતે જે સિદ્ધાંતોની હિમાયત કરે છે તેના પૂરેપૂરા ઇન્કાર સમાન છે ગાંધીજીએ કહ્યુ કે,

આના કરતા તો અિદિસ સરકારે શ્રી જ જાહેરનામા ના પાડી હોવ તો એ જાહેરનામા ના વાર્ષસરોધનુ લાણુ જાહેરનામુ બતાવે છે કે આપણામુ કુસપ કરારીને રાજ કરવાની જ્ઞની બેદનીતિ જ આજુ રહેવાની છે હું જોઈ શકુ છું ત્યા સુધી આપી નીતિના અમઝમા કોમિસ કરી ભાગીદાર નહી થાય ના વાર્ષસરોધે શ્રેહ જાહેરનામુ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે અિદનુ આવશે ત્યા સુધી હિન્દમા પ્રભારાસન સ્થાપવાનુ તે અઠકાવશે હઠાઈ પૂરી થયે બીજુ એક ાગમેજી પરિષદ બરવાનુ જાહેરનામામાં વચન આપવામાં આવ્યુ છે અગાહની મેળમેજી પરિષદોની જેઠે એ મ્ નિષ્ફળ જ થવાની કોમિસે રાહલો મા યો જવાબમાં એને પશરો મળ્યો છે પણ હું નામહાર વાર્ષસરોધને કે અિદનના અગિવાનોને દોષ દેતા નથી કોમિસે વળી પાછું વનવાસે નીમજુ રહ્યું છે એવો વનવાસ વેડયા પછી જ એના ધ્યેયને પહોચવાને સાડુ જરૂરી બન અને શુદ્ધતા એનામાં આવશે

આ જાહેરનામા પછી એ સ્ત્રી ઇડિમન અને નિનામતના ઇાપા કોમિસને દોષ કાઢવા મઠી પડયા તેઓ કહેવા લાગ્યા કે આટલી બધી લઘુમતીઓના દિન સામન્યા સિવાય કોમિસની માગણીઓને શી રીતે સતોથી શકાય? વગી ગાંધીજી ઉપર પણ તેઓ એવો આક્ષેપ કરવા લાગ્યા કે ગાંધીજી મિનશરતે મદદ આપવાનુ કહીને હવે ફરી જનમ છે ગાંધીજીએ એનો જવાબ આપ્યો કે,

‘ મારા કથનોમાં મેજ નથી અથવા મારા પહેલા બચાનોમા જલ્ડ અને ક્રાન્સ પ્રયે મે સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરી હતી તેમથી હું આતરી ગયો છું એમ કહેવું સાચુ નથી મારો જે મત અગાજ હતો તે જ જલ્ડ કાયમ છે પણ હવે જ્યારે આ સવાજ ઉપરિચય કરવામાં આવ્યો છે ત્યારે હું જલ્ડ પાસેથી એવી અપેક્ષા રાખુ છું ખરો કે તેણે એ સવાવનો સતોષકારક જવાબ દેવો ધટ છે મે કોમિસને સલાહ આપેલી તેનો અર્થ એવો નથી કે હિન્દુસ્તાને પેતાની

સ્વતંત્રતા ખોઈને ગિર રાખ્યોને મદદ કરવી જોઈએ જિનના રચને જેડે હિન્દુસ્તાનને બાધવામા આવે તેમા હુ બજુ નટી માગી પ્રાર્થના તો હજુ પણ એ છે કે ગિર અને ક્રાન્સનો જય થાઓ, એજુ જ નહી પણ જમનીનો વિનાગ ન થાઓ યુરોપના રાષ્ટ્રોની સ્વતંત્રતા હિન્દની સ્વતંત્રતાના ખડેર ઉપર રચાય એ હુ જેમ ઇચ્છો નથી તેમ જ યુદ્ધમા પડેલા રાષ્ટ્રોમાથી કોઈ પણ રાષ્ટ્રની રાખ ઉપર હિન્દુસ્તાનની સ્વતંત્રતાની હમારત રચવાની મારી લવેરા ઇચ્છા નથી "

કોંગ્રેસની કારોઆરી સમિતિએ તા ૨૨મીએ વર્ધામા મળીને વાઈસરોયના જાહેરનામાનો નીચેના ફરિયાદી જ્યાગ આપ્યો

" કારોઆરી સમિતિનો એવો અગ્રિપ્રાય છે કે લડાઈને લગતા હેતુઓની — ખાસ કરીને હિન્દ પરત્વે તેના અમલને લગતી — જાહેરાત કરવા વિષે આ સમિતિએ કૌલી માગૂના જરાબમા ના વાઈસરોયનુ જાહેરનામુ સાવ અસતોષકારક છે. જેઓ હિન્દની સ્વતંત્રતા માટે જનજીવને નિશ્ચયવાળા છે તે સંપળા લોકોમા એથી શેષની વાગણી પેદા થશે જાહેરાત માટેની આ સમિતિની માગણી એકલી હિન્દની પ્રજાની વતી નહી પણ લડાઈથી અને હિંસાથી તથા રાષ્ટ્રોને અને પ્રજાઓને શોષનારા કૌસરિટ અને સામ્રાજ્યવાદી તરફ જેઓ જ આ બધી આફનોના કારણમૂલ છે તેમનાથી ત્રાસી બેઠેલા દુનિયાબરના કરોડો લોકોની વતી હતી દુનિયાની આમપ્રજ સૌને સાડુ સાતિ તથા સ્વતંત્રતાવાળો નવો યુગ સ્થપાયેલો જેવા જ એ છે ના વાઈસરોયનુ જાહેરનામુ જૂની સામ્રાજ્યવાદી નીતિનો અસહિષ્ણ પુનરુચ્ચાર માત્ર છે જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચેના મતભેદનો તેમા જે ઉદ્દેશ્ય કરવામા આવે તો છે તેને આ સમિતિ જિનના ખરા હેતુને છુપાવવા સાડુ વાપરેલા પદાર્થ લેખે છે સમિતિની માગણી તો એ હતી કે, પરસ્પર નિશાંધી પક્ષો અગર જુદોના વચલ તરફ આગળી ન ચીઘતા હિન્દ પરત્વેની પોતાની પ્રામાણિકતાની સાબિતી તરીકે જિનને લડાઈમા રહેલા હેતુઓની જાહેરાત કરવી લઘુમતીઓના અધિકારોની રક્ષાને માટે તો લરપૂર બાયધરીઓ આપી મૂકવાની કોંગ્રેસની ઉમેશની નીતિ રહી જ છે કોંગ્રેસની માગણીમા રજૂ થતી આગ્રાહી કોઈ પણ એક પક્ષની કે કોમની નહી પણ સમગ્ર પ્રજાની, હિન્દની તમામ કોમોની આગ્રાહી છે આવી આગ્રાહી યથાપવાનો અને સમસ્ત પ્રજાની ઇચ્છા શી છે તે નક્કી કરવાનો એમાન માર્ગ એ છે કે જેમા સૌને પોતાનો મત રજૂ કરવાની સૂક્ષ્મ તક મળે એની લોક્સભાસની રીત અખત્યાગ કરવી આથી ના વાઈસરોયના જાહેરનામાને આ સમિતિએ દરેક દરિએ જમનમીલ લેખનુ રહુ છે આ ગિરિતિમા આ સમિતિ જિનને કરો ટે । આપી શકની નથી કારણ કે એનો અર્થ તો એ થાય કે જે સામ્રાજ્યવાદી નીતિને ખતમ કરવાનો કોંગ્રેસનો ઉમેશનો પ્રયત્ન રહ્યો છે તેને જ સમિતિ આપવી તેથી આ દિવામા પહેલા કદમ તરીકે આ સમિતિ કોંગ્રેસી પ્રધાનમંત્રીને રાજનામા આપી દેવાનો આદેશ આપે છે

' આ સમિતિ આખા દેશને હુદયથી વીનવે છે કે આ ગરીબ ટામ્લે તમામ ધરમેજેના કમિય દુનિયા દુનિયાવી દેવા, અને હિન્દની આગ્રાહીના કાર્યમા સૌએ એક થઈને આવણુ તમામ કોંગ્રેસ કમિટીઓને, તથા બધા જ કોંગ્રેસવાદીઓને

આદેશ આપવામાં આવે છે કે તેમને બધી ભતગી પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવા તૈયાર રહેવું અને હિંદી દળોનો અગવા તો જે સિદ્ધાંતોને સારું કોંગ્રેસ ખરી છે તે સિદ્ધાંતોને બંધાયેલ ન હોય એવું કર્યુંને જોવવું કે રવ નદી વાણી તેમ જ વત ન ઉપર કાનૂ સંપત્તે સવિનય બગ રાજતારી હ વ તે કે એવા કશા ઉતાવળી પાડા લવા સામે કોંગ્રેસવાળીઓને વેગવાળી આપવામાં આવે છે સમગ્ર પરિસ્થિતિને તથા હિન્દીઓની બ્રિટિશ સરકારની મ વાઈને સમિતિ તપાસ્યા કરો અને બ્યારે જુદું જલ્સાનો ત્યારે જુદું પમવા લવાને અંગે દેશને દોરવ ળી આપવા નુકરો નળી સમિતિ તમામ કોંગ્રેસવાળીઓને ઠસાવવા દરમિયાં છે કે દેશની સામે ખસ થોડા પ્રસન્ના યોગ્ય સામનાના કાય કમને સારું કોંગ્રેસી બોમાં પૂરું મિટન અને મારેસતવનુ મગ્ન અતિ આવશ્યક છે

આ અગાઉ કોમરે ચલાવેલી અહિંસા વ નોમાં કોઈ કોઈ પ્રસન્ને દિસાનુ મિશ્રણ થવું છે જે બીનાનુ આ સમિતિને બાન છે સમિતિ તમામ કાયેમીઓના દિવમાં તનોટપણે ઠસાવવા મામે છે કે ને કહી કરી લવ લપા વામાં આવે તો જે કઈ પ્રતિબંધ કરવો પડે તેમાં કોઈ ભગની દિસા ન હોવી જોઈએ અહિંશુદ્ધ અહિંસા જળવાવી જોઈએ આ બાબતમાં સમિતિ તમામ કાયેસીઓને અમ વાઈના ૧૯૨૧ના કાયેસ અધિવેશન વેળાએ લીવેલી અને પળીના અધિવેશનોમાં કરી કરીને ઉચ્ચારાયેલી સ યામહીની પ્રતિબાની યાદ આપ છે

ઉપરનો દરાન પચાર થયા પછી તરન જ મરેમરી સમિતિની સમિતિથી પાનમેન્દરી સમિતિએ કોંગ્રેસી પ્રધાનમ ડગોને નીચેની સૂચના આપી

મોજારીને દરાન પ્રતિ કોંગ્રેસ સરકારને રાજીનામા આપવાનું ફરમાવે છે આ રાજીનામા અગત્યના મમેની ચલા કરવાને માટે જે વાવથી ધારાસભાની બેઠકો મળે ત્યાર પછી તમારે આપવા પલ્લુ એવી આરા સંપત્તમાં આવે છે કે ડગી એક્ટોબર મુખીમાં પ્રધાનોના રાજીનામા પછી જશે

રપીકરો ઉચ્ચરી રપીકરો અને ધારાસભાના સભ્યો તથા કાઉન્સિલના સભ્યો અને તેના પ્રમુખે જે રાજીનામા આપવા નહીં અચારે તો પ્રધાનો અને પાવ મેન્દરી સેક્ટરીઓએ રાજીનામા આપવાના છે

રાજીનામા આપી વખતે કુદહેતુએ બહેર કરવાની માગણી કરતો દરાવ તમારે દરેક ધારાસભામાં કરવાનો છે

મત્રાસ મધ્ય પ્રાતો મિદ્દાર યુક્ત પ્રાના મુખઈ એરિમા અને સરહદ પ્રાતની ધારાસભાઓમાં નીચે પ્રમાણે દરાન પચાર કરવામાં આ યો

મેટ મિટન અને જમની વચ્ચેના કદમ્ય હિંદુસ્તાનના લાદાની સમિતિ વિના હિંદુસ્તાનને બ્રિટિશ સરકારે સામેલ કર્યું છે અને હિંદી લોકમતની પૂરેપૂરી અવગણના કરીને પ્રાન્તિક સરકારોની સલાચો અને પ્રશ્નિઓ ઉપર કાય મૂકનારા કાયદાઓ પચાર મ્યાં છે તેથી આ ધારાસભાને દિવગીરી યાદ છે આ ધારાસભા સરકારને બચાવવું કરે છે કે હિંદુસ્તાનની સ કારને અને તેની મારફત બ્રિટિશ સરકારને જલ્સાથી દેવ કે વર્તમાન કુદના બહેર કરવા

હિંદો પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનના લોકોનો સરકાર મેળવવો હોય તો એ ખૂબ જરૂરી છે કે મુગ્ધિમ અને બીજી લઘુમતીઓના રક્ષા સાથે લોકશાહીના સિદ્ધાંતો હિન્દુસ્તાનને લાગુ પાડવામાં આવે અને હિન્દુસ્તાનના લોકો જ હિન્દુસ્તાનની રાજનીતિ ધરે હિન્દુસ્તાનને પોતાનું રાજ્યધારણ પાવના દરવાજા એક સ્વતંત્ર રાજ્ય ગણવું જોઈએ, અને હિન્દુસ્તાનના રાજ્યવહીવટમાં એ સિદ્ધાંતનો અમલ કરના માટે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં શક્ય હોય તેવા જરૂરી પગલા એ માટે લેવાવા જોઈએ.

આ ધારાસભાને દિગ્ગંથી થાય છે કે શહેનગાહની સરકારે હિન્દુસ્તાનને વિશે પોતાના તરફથી સત્તાવાર બહેરનામું બહાર પાડ્યું ત્યારે તે હિન્દુસ્તાનની પરિસ્થિતિ ખરી રીતે સમજી નથી જિલ્લા સરકાર હિન્દુસ્તાનની માગણીને સંતોષવામાં નિષ્ફળ ગઈ છે, તેથી આ ધારાસભાનો મત એવો છે કે આ પ્રાંતની સરકાર જિલ્લા નીતિમાં બાબીદાર થઈ શકતી નથી.

ધુરોપમાં લડાઈ જાહેર થયા પછી મરોમરી સમિતિએ વખતોવખત પસાર થયેલા હરાવેલા પ્રતિજ્ઞામાં ધાગમ્ભાઓના આ ત્રાવનો શો અર્થ થાય તે જુદા જુદા પ્રાંતના વડા પ્રધાનોએ પોતાના બાવણોમાં સમજી યુ પહેલા રાજીનામાં આપીસમી ઓકટોનરે મદ્રાસમાં પડ્યા જે દિવસે મદ્રાસના પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપ્યું તે જ દિવસે પાર્લિમેન્ટની આમ સભામાં હિંદના પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા ચાલતી હતી સર સેમ્યુઅલ હોર મુખ્ય વક્તા હતા તેમણે પોતાના બાવણમાં જણાવ્યું કે,

‘કોમિશનર રિપોર્ટ એ કાઈ નાચક પ્રવૃત્તિને આપવામાં આવતું હતામ નથી પણ જે ઉકીકત વાસ્તવિક રીતે હજી ધરાવતી હોય તેનો સ્વીકાર કરવાપણું છે આજે હિન્દુસ્તાનના માગમાં મુશ્કેલી હોય તો તે કાઈ અમે જાણી શકે નથી તેમની પોતાની અદર પક્ષાપક્ષી છે તે દૂર સ્વચાની મુખ્ય ફરજ હિન્દીઓની જ છે હિન્દીઓના એ મમતા અમે મદદ કરીએ ખરા અમે જ્યારે કોમી ચુકાદો આપ્યો ત્યારે અમે અમારી શુભ દાનત બતાવી આપી હતી પણ એ ચુકાદો છતાં કોમી પક્ષાપક્ષી દરજી ચાલુ જ છે એ જ્યાં સુધી નિર્મૂળ ન થાય ત્યાં સુધી લઘુમતી કોમો પ્રત્યે અમારી જે જવાબદારી છે તે અમે ખાખેરી નાખી શકતા નથી રાજ્યોને જિલ્લા હિન્દી દબાઈ જવાનો ભય લાગે છે મન્ય સરકારમાં હિન્દુઓની બહુમતી રહે તેની સામે મુસલમાનોનો સખત વિરોધ છે દલિત વર્ગો તથા બીજી લઘુમતી કોમો (જેમાં તેમજે યુરોપિયનોને પણ ગણાવ્યા) તેઓ ખરેખર એમ મને છે કે જવાબદાર રાજ્યવત્ર એટલે હિન્દુઓની બહુમતીવાળું રાજ્યવત્ર થવાનું અને તેમાં અમારા હિન્દોનો ભોગ અપાવનો જ્યાં સુધી આ જાતની ચિંતાઓ બીજી કોમોને રહે છે ત્યાં સુધી મન્ય સરકારમાં અમુક તારીખે વત્કાગ અને પૂર્ણ જવાબદારી આપવાની માગણી જિલ્લા સરકાર સ્વીકારી શકે નહીં.

કોંગ્રેસ માની લે છે કે વાર્ષિકરોને જે સત્તાહાર સમિતિ બનાવવાની વાત કરી છે તેનો કરો અર્થ નથી અને બધારાશિય પ્રગતિ અટકાવવાની એ માત્ર એક યુક્તિ છે મારા વિચાર પ્રમાણે આમ માની લેવામાં કોંગ્રેસે

ગેરવાજીબી ઉતાવળ મરી છે વળી કોંગ્રેસ અસહકારની વાત કરે છે એ તો ધરિયાળનો કાટો ચામુડ વરસો પાછો દેવા બેરોબર છે એમાથી સવિનય ભગ બીલો થાય, કાયદો અને વ્યવસ્થામા બગાળ પડે અને તોફાનો તથા દમનનુ વિષયક જેમાથી આગરે કાયમને માટે નીકળી ગયા છીએ એમ માનતા હતા તે ઠીકુ થાય ધણી વખતથી સામ્રાજ્યવાદી મહત્વાકાંક્ષાએ અમે ઠાકી દીધી છે અમે માનીએ છીએ કે દુનિયામા અમારું મમ ખીલ લોકો ઉપર રાજ્ય ચલાવવાનુ નથી પણ ખીલ લોકોએ પોતાનુ રાજ્ય કેમ ચલાવવુ એ તેમને શક્યવાનુ છે

આ ભાષણનો જવાબ આપતા ગાંધીજીએ નીચેના સૂચક પ્રશ્નો પૂછ્યા

‘ ડોમિનિયન સ્ટેટ્સ સ્વતંત્રતાનો પર્યાયવાચી ન હોય આઝાદીના અર્થમા જ એ શબ્દ વાપરવો ન હોય તો હિન્દ માટે તેનો મરો અર્થ ખરો? સર સેમ્યુઅલની કલ્પનાના હિન્દને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાથી છૂટા પાવાનો દરક હરો કે નહીં? બ્રિટિશ પ્રભુએ સામ્રાજ્યવાદી મહત્વાકાંક્ષાનો ત્યાગ કર્યો છે એ સર સેમ્યુઅલે કહેલી બહેરાત અને ગમે છે એ મહત્વાકાંક્ષા સાચોસાચ છૂટી ગઈ છે કે કેમ એ વિષે સર સેમ્યુઅલ હિન્દની પ્રભુને પોતાની ભતે ખાવરી કરી લેવા દેશે કે નહીં? જો તેમની હા હોય તો હિન્દને બધારણથી તેણે આઝાદ બનાવવાનો અવસર આવે તે પહેલાં પણ એ વાતની સાબિતી આપી સકાય પણ જ્યારે કાંઈસે માગી છે એની બહેરાત કરવા સામે લઘુમતીઓના રક્ષણની વાત આમજ ધરવામા આવે છે ત્યારે સર સેમ્યુઅલની મહાન બહેરાત કથીર જેવી લાગવા માટે છે

ડુ નેડે છુ કે સર સેમ્યુઅલે યુરોપિયનોને પણ એક લઘુમતી કેમ તરીકે ગણાવી છે યુરોપિયનોનો આવો ઉલ્લેખ જ આરા અભિપ્રાય પ્રમાણે લઘુમતીઓના હિતના રક્ષણની વાતને વાદિયાત કરાવે છે લઘુમતીઓ નેડે યુરોપિયનોને તેમ જ રાજ્યોને ભેગા કરીને તો તેઓ પાતાનો આખો કેસ જ હારી નવ્ય છે જેમના હિન્દમા રરખાર નથી અને યુરોપમા જ જેમના જથા મૂળિયા છે એવા યુરોપિયનોને હિન્દની લઘુમતી કેમ હોય તો આ દેસમા પડેલા બ્રિટિશ સોલ્ડરો તેમ જ ઠોરા મુલકી અમલદારો પગ કા નહીં? તેઓ તો ખોગા ભેટા છે સાવ રમૂકી લઘુમતી કેમ ભેટા છે તેમને સારુ રક્ષણ કા ન માગુ? ખીલ રાખદોમા કદીએ તો પ્રભુને જીતીને લીધેલા હકો જેમના તેમ કાયમ રાખવાની આ બખી પેરડી છે યુરોપિયનેના હિતો હિન્દને માથે ઠેકી બેસા વામા આવ્યા છે અને બ્રિટિશ સુગીનોને જોરે તેનુ રક્ષણ કરવુ છે

પગી રાજ્યો પા યુરોપિયનેની હાગમા જ લેબેડા નથી મું? એમાના સરળા નહીં તો ધના સમ્રાજ્યે જ સર્જેલા છે અને સામ્રાજ્યના જ દિનેને ખગે તેમને નબલવવામા આવે છે રાજ્યો મઈ વાને તેમની પ્રભુના પ્રતિનિધિ નથી અથા સ અમેને લઘુમતી તરીકે મ પાનુ કોમસને કહેવામા આવે છે પાતાના બ્રિટિશ મલિકના આધાર વિના રાજ્યોથી આસ પપુ દઈ સકાય તેમ નથી કાંઈરહિયા નેડે કરી સમજણમા ઉતરવાનુ તો દુર તેમને મળવાની પણ રાજ્યોને છટ નથી દોળી

રાજેન્દ્રપ્રાણએ સર સેમ્યુઅલના જવાબમાં એક જ વાત કહી :

“બહારની કોઈ દખલગીરી વિના સર્વસંમત બધારણ તૈયાર કરવાની બ્રિટિશ સરકાર હિન્દીઓ ઉપર જવાબદારીઓ નાખે અને એને કાયદાથી માન્ય કરવાનું વચન આપવામાં આવે તો એ ખરી દરખાસ્ત કહેવાય, એના વિના લંધુમતીઓને રક્ષણ આપવાની વાતો તો પોતાની સત્તા છે તેમ ચાહુ રાખવાના બહાના જેવી દેખાય છે.”

૨૯

પ્રધાનમંડળોનાં રાજનામાં પછી

કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળોએ રાજનામાં આપી દીધા પછી કોંગ્રેસીઓ ખાસ કરીને જીવાન વર્ગ સ્વાભાવિક રીતે જ એવી માગણી કરવા લાગ્યો કે હવે કોઈ જમ્પર પગલું આગળ ભરવું જોઈએ. ગાંધીજી પ્રજાની નાક બરાબર દાથમાં પકડીને ખેંચા હતા. તેમણે તા. ૩૦-૧૦-'૩૯ ના રોજ 'હવે પછી' એ નામનો લેખ લખી પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કર્યું તથા એ વિષે પોતાનું વલણ રૂં છે એ જાહેર કર્યું :

“બ્રિટિશ સરકાર જોડે ઊભા થયેલા પ્રસંગને અંગે જવાબદારીને જોડે ભાર હું અત્યારે અનુભવી રહો છું તેવડો અગાઉ કંઈ પણ મેં અનુભવ્યો નથી. કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોના રાજનામાં પડવા જરૂરી હતા, પણ આગળનું પગલું મને કોઈ રીતે સ્પષ્ટ કળાતુ નથી. કોંગ્રેસીઓ જમ્પર પગલાની અપેક્ષા રાખતા જોવામાં આવે છે. કેટલાક પત્રલેખકો અને જણાવે છે કે હું હાકલ કરું એટલી જ વાર છે. આખા દેશમાંથી અગાઉ કંઈ ન મળેલો એવો જવાબ મને મળ્યો. વળી તેઓ મને ખાતરી આપે છે કે લોકો અહિં સક સહેરો. એમના લખાણમાં અપાયેલી ખાતરી ઉપરાંત તેમના કથનના ટેકામાં મને બીજી કરી સાબિતી મળી નથી. એનાથી વિરુદ્ધનો પુરાવો મારી પાસે ઠગલા મોઢે પડેલો છે. અહિં સાને તેમાંથી ફલિત થતા તમામ અર્થ સાથે કોંગ્રેસીઓ માને છે અને વખતોવખત મજનારી સૂચનાઓને તેઓ વગર આનાદાનીએ પાળવાના છે એવી મને ખાતરી ન થાય ત્યાં મુઝી કોઈ પણ ભતના સવિનય લગભગ હું હાથ નાખુ તેમ નથી.

“કોંગ્રેસીઓમાં અહિં સાના પાલનને અંગેની અનિશ્ચિતતા હોવા ઉપરાંત બીજી મહત્વની બીના એ છે કે મુન્શિમ લીગ અત્યારે કોંગ્રેસને મુસલમાનોની સાડુ ગણે છે. આ બીના સવિનય ભગ મારકૂત સફળ અહિં સક કાતિ કરવાનું કોંગ્રેસને સાડુ લગભગ અસંકચ કરી મૂકનારી છે. કારણ કે આનો અર્થ નક્કી હિન્દુ-મુસલમાન રમખાણો એવો થાય ■ . . .

“હું ચાહું છું કે જોકે બ્રિટિશ સરકારે પોતાના કાર્યોથી લડાઈને અંગે સહકાર આપવાનું કોંગ્રેસને સાડુ અસંકચ કરી મૂક્યું છે, તોપણ કોંગ્રેસે

તેને લગઈ ચલાવવાના કામમાં મૂઝવણી ન જોઈએ માગ અત્યારના અનિષ્ટાઓને વગી રહીને મને સવિનય ભય રૂર જરવાની હતાવળ નથી હાવ તુગતને માટે મોઝેરીઓને માગી સૂચના એઠી છે કે તેઓ કોયેસમાંથી તેની નમગઈ મોને ફર કરીને તેના વત્રને મજૂત બનાવે હુ તો હાલુયે કામી એજતા, અરપ્રયતાનિવારણ અને રેટિયાના બૂના કમકમમાં જોવા ને તેવો ચુતપણે માનુ હુ પહેલા જો સિવાય અહિસાનુ પાનન અસકય છે એ દેખીતુ છે વળી જો ભારત વર્ષના ગામગ બચવાના ને સુખી થવાના હશે તો રેટિયો પછુ ઘેરઘેર જુન્યે જ છટકો છે રેટિયો અને તેની પાછળ રહેતી તમામ વસ્તુઓ, એટલે કે ગામડાની કગામીગરીના ઉદ્ધાર સિવાય આમસમૂતિ અસકયવતુ છે આમ રેટિયો એ અહિસાનુ સર્વોપરી પ્રતીક છે તેની આરાધનામાં કાયેસોએ પોતાનો બધો સમય ફેકી દે તેમાં કશુ જ અભુમતુ નથી જો આ વમતુ તેમના દેયાને ન હાવાથી શકે, તો ન તો તેમનામાં અહિસા નથી અથવા તો હુ અહિસાનો કકો ભણતો નથી રેટિયાનો પ્રેમ એ જો માગી એક નમગઈ જ હોય તો તે પ્રેમ એવો તો સર્વોપરી છે કે તે મને સેનાપતિપણુ કરવાને સાડુ નાવાયક કરી મૂકે મારી નજરમાં રેટિયો અરાજની યોજના એડે — ખરેખર જીવન એડે એકરૂપ થઈ ગયો છે અરાજની આખરી અને નિર્ણયકરક હરે એવી આ લડતને આરભકાળે આડુ બાગતખાં મારી લાઘમગ બરાબર સમજી લે એ યોગ્ય છે

ત્યાર પછી તો ૧૧વી નવેમ્બરે વાર્ષિકરોયે ગાંધીજીને મુલાકાત માટે બોલાયા આ ગાંધીજીને ગાંધેન્દ્ર ાણુને તથા જનામ ઝીજીને પછુ તેમજો આમ તથુ આપ્તુ આ મુલાકાતમાં વાર્ષિકરોયે એક નવી જ સૂચના કરી તેમણે કશુ કે, "તમે તમાગી અદર અદર મસનત કરીને પ્રાન્તિક સરકારો પરત્વે કોઈ પછુ જાનતી મમજૂતી ઉપર આવવાના રસ્તા સોધી કાઢો, અને તે રિતેની દરખાસ્તો મારી આગળ ચૂો તેમાંથી તમારી અને કેમના પ્રતિનિધિઓને કારોબારી મમિતિના મગ્ય તરીકે મધ્યવર્તી સરમરમાં જાગ લેનાનું બની શકશે" જોકે એવુ સ્પટ સમ્બોમાં કહેવામાં આ પુ નહોતુ પછુ એનો અર્થ ઉધાડો હતો કે પ્રાતોમાં તમે સમુક્રા પ્રધાનમડો એવો તો મધ્યવર્તી સમરમાં પછુ સમુખ કારોમાગી મમિતિ બનાવવાનું મહેસુ પડે

ત્યાર પછી વાર્ષિકરોયે તો પમીએ રેટિયો ઉપર બાતજ મ્યું તેમાં સધુમતીઓને રસાયુ આપવાની ક્ષિત્રિય સરમરની જવાબદારીનુ જુનું ગાણુ ગાયુ વગી રાગેન્દ્રનાણુ અને જનામ ઝીજી સાથે પોતાને થરેનો ૫૧-૧૧-૧૯૬૦ પ્રાસ્તાવિક િકા માથે પ્રગટ કર્યો તેનો જવાબ આપતાં તા ૮-૧૧-૧૯૬૦ના રોજ ગાંધીજીએ જણા પુ કે,

"હિંદુ પરત્વે ક્ષિત્રનના કુદરેતુઓની રીકારવા જોયે ગામવદ ન થાય ત્યા સુધી ક્યો ઉકેલ અસકય છે અત્યાર સુધી કરવામાં આવી જો બંદે નો— અહી મુ કે વિલાયતમાં મુ—બૂની પદેડની જ છે સ્વાભાવિકી દિહ તેને ઠકની નજરથી જુએ છે તેને બેરોસો પડતો નથી જો સામાજિકવાદ યાગે જ

મૃત્યુ પામ્યો હોય તો શૂતકાળના દોરાધાગા સાફ વટવા જોઈએ અને નવા યુગને બધજેસતી બાપા વપરાવી જોઈએ. આ પાયાનું સત્ય સ્વીકારવાનો જો હૃદયે સમય ન આવ્યો હોય તો હું એટલી જ વિનવતી જરીયા કે ઉકલના બધા પ્રયત્નો આજે મુલતવી રહે એમા જ રોખા છે.

“મને આશા હતી અને હજુ છે કે ઈશ્વરે મોકલેલો લડાઈનો શાપ ચિતનનાં પુણ્ય ખોલવામા કારગત નીવડશે, અને એ રીતે આગીર્તાદૃષ્ટ થશે. કારણ કે શિવને એ વાતનું બાન થશે કે આ લડાઈને વાજગી ઠરાવવા માટે અને તેનો જલનીમા જલની અત આણવાને માટે સૌથી વધુ જરૂરી કાઈ વસ્તુ હોય તો તે એ છે કે ભારતવર્ષ જેવા મહાન અને પ્રાચીન દેશને પોતાની ધૂસરીમાથી છૂટા કરવો.”

ગાંધીજીનું બીજું કહેવું એમ હતું કે,

“શિવને આજ સુધી લઘુમતીઓને કહેવાતી બહુમતી સામે બાજમાં મૂકી મૂકીને પોતાની સત્તા ટકાવી રાખી છે, અને એ રીતે જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચે એકરાગમચો ઉકેલ અસંભવ કર્યો રાખ્યો છે. લઘુમતીઓના રક્ષણની જવાબદારી પોતાની ઉપર છે એમ શિવ જ્યાં સુધી માન્યા કરે છે ત્યાં સુધી શિવને પોતાને આધીન રાખવાની જરૂર એને ભારતમાં જ કરવાની. એટલે લઘુમતીઓના રક્ષણને ઉકેલ શોધવાનો ભાર તેણે પોતાને માથેથી કાઢી નાખી તે તે પક્ષને માથે જ નાખવો જોઈએ. તેમ કરવા માટે હિંદુસ્તાનનું બાલિ શાખ્યબધાગ્ય પ્રજના ચૂંટલા પ્રતિનિધિઓની બનેલી લોકસભાને ધડવા ફેરું જોઈએ. એ બધારણમા લઘુમતીઓના હકોના રક્ષણની તેમને સતોપ યાવ મેદ પ્રાગ-ધરીઓ આપવામા આવશે. લડાઈને અતે એક ગાળમેશ પરિપત્ત જેનું સુચના પક્ષોનું સમેલન બોલાવવાની વાત સરકાર કરે છે, તો હું કહું છું કે તે સુચના શિવને શુ કામ ન ભરવા કે? લઘુમતીઓનો સવાલ, લઘુમતી અને બહુમતી કોમોએ ધરમેજે બેઠીને પતાવવાનો છે. બ્રિટિશ સરકારે વચ્ચે નીકળી જવું જોઈએ”

તા. ૨૩મી નવેમ્બરે કાર્યવાહક સમિતિએ અસ્વાસ્થ્યનાં મુદ્દો પોતાની બેઠકમા આવી જ મતવચનો ઠરાવ પસાર કર્યા એ ઠરાવમાં કહેવામા આવ્યું કે બ્રિટિશ સરકારે યુદ્ધ વિષેનાં પોતાનાં કાર્યકરોને જાહેરાત ઠાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને અપ્રસ્તુત પ્રશ્નોની દાય સુધી જાહેરાત છે. તેનો અર્થ કોંગ્રેસ તો એ જ કરે છે કે દેશમાંનાં પ્રગતિકર્મીઓને સાથે મળીને હિન્દ ઉપરનું પોતાનું સામ્રાજ્યવાદી આધિપત્ય દૂર કરવામાં આવશે. વિશેષમા એમ પણ જણાવ્યું કે કોમી અને કુલ સુધીને લોકશાસનની પદ્ધતિએ ઉકેલ આણવાનું એકમાત્ર અસંભવ સુધી જાહેરાત ઠાળવા માટેની લોકસભા, એ જ છે. આ લોકસભાને સુધીને સાથે શકશે જેમાં લઘુમતીઓના હકોની તેમને સુધીને સાથે કરવામાં આવશે. લઘુમતીઓના હકો વિષેની સુધીને સાથે

સમજૂતીથી પતાવટ નહી થાય તો અને પક્ષને માન્ય એવા બહુ જાણી કોંગ્રેસ
લતાદને તે મોડી રાત્રીએ આ લોકસભા પુખ્ત વયના સર્વ માણસોના મતા
ધિકારને ધારણે ચૂટાવી જોઈએ અત્યારે જે લઘુમતીઓ અનગ મતાધિકાર
ભોગવે છે તે જો એ લઘુમતીઓ છૂટે તો તેમને માટે કાયમ રખાના જોઈએ
લોકસભામાં તેમના સંખ્યાની સખ્યા તેમની સખ્યાનગના પ્રતિનિધિરૂપ
હોવી જોઈએ

આની સામે વિનાયકના અધા મુસ્લિમોએ તેમ જ વિલાયતના
અગ્રગણ્ય છાપાઓએ ભારે વિરોધ ઉઠાવ્યો માત્ર બ્રિટિશ મુસ્લિમોમાંથી
સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સે કોંગ્રેસને પૂરેપૂરો ટકો આપ્યો, એ એક નોંધના જેવી ખીના
છે તેઓ ૧૯૩૮ના છે ના મહિનાઓ દરમ્યાન હિન્દુસ્તાનમાં આન્યા અને
ગાંધીજી, જ્યાહરલાલ તથા સરદાર સાથે તેમણે બહુ લખાણ મત્રણાઓ
કરી દેશમાં મહત્વના સ્થળોએ ફરીને લોકમત જાલુવાનો પણ તેમણે ઠીક
ઠીક પ્રપલ્ન થઈ હિન્દુસ્તાનમાંથી ઇંગ્લેન્ડ ગયા પછી ત્યાં પાર્ટમેન્ટમાં
તેમણે જે ભાષણ કર્યું અને વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓ આગળ જે નિવેદન
કર્યું તે ખાસ નોંધના જેવું છે મરણ ૧૯૪૨માં તેઓ અહીં જ્યાં સિદ્ધિ
કરવા આવ્યા તે વખતના તેમના વચનો અને આ વખતના તેમના વચનો,
એ જેની વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર છે પણ ૧૯૪૨માં તેઓ બ્રિટિશ
સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે આ યા હતા અને આ વખતે સ્વતંત્ર બ્યકિત
તરીકે આન્યા હતા પાર્ટમેન્ટમાં ભાષણ કરતાં તેમણે જણાવેલું

એવી દલીલ આગળ ધરવામાં આવે છે કે કોમી મુસ્લીમોને લીધે
હિન્દુસ્તાનને મધ્યની સરકારમાં જગતદારી આપવાની સતોષકારક પદ્ધતિ
શોધી કાઢવાનું કામ છે માત્ર વિચાર પ્રમાણે આ દલીલમાં કશું વલ્લભ નથી
એમ તો પોતાને વિષે એવું જ કહી શકાય કારણ ત્યાં રસિયન જૂથ જર્મન
અને પાન લોકોની વચ્ચે છે એકોસ્વાવેકિયા વિષે પણ એમ સ્ત્રી રાકાય કારણ
ત્યાં મુકે ને એ અને સ્વેલેક લોચેની વચ્ચે છે પણ તે આ દલીલ સમજી
જ રાખે નથી પ્રજાતંત્રને આપણે જે વિચાર કરના હોઈએ તો આનો અર્થ
તો એ યાજ છે કે લઘુમતીને રક્ષણ આપવાની ખાતર બહુમતીને પોતાના
હકોથી વચિત કરવી લોકતંત્રમાં બહુમતીના પ્રદાન હકો મર્યાદિત કરવા પડે
પરંતુ અને એવી મર્યાદાઓ તેમની પાસે સ્વીકારવાની પણ સંભવ કોંગ્રેસે પોતે
એ વસ્તુ કબૂલ રાખી છે પરંતુ આપણી દૃષ્ટિ લઘુમતીઓને રક્ષા આપવાની
છે માટે બહુમતીના હકો આપણે જૂટી લઈએ તે વાસ્તવિક નથી આપણે જે એમ
કરવા જઈએ તો હકીકતમાં બહુમતીને લઘુમતીની સ્થિતિમાં મૂકી દઈએ છીએ *

* ગાંધીજીએ પણ એક પ્રસંગે આ જ વસ્તુ કહી હતી જે બિન કોંગ્રેસીઓમાં
માત્ર રાજ્યોને જ નહી પણ તેમની વચ્ચે પ્રજાઓને વચ્ચે મુજબમાનોને જેમનું
પ્રતિનિધિત્વ હિન્દુ મહાગણા કરતી હોય તે જણને તેમ જ જેઓ પાતાને કોંગ્રેસી ન

“આપણે જો પ્રભુશાહી સરકાર જોઈતી હોય તો એ આવશ્યક છે કે બહુમતીએ બહુમતીના શાસનને આધીન થવું જોઈએ. આપણા દેશમાં દરરોજ એ પ્રમાણે અને આપણે પ્રભુશાહી સ્વીકારીએ, પ્રભુશાહી પદ્ધતિ સ્થાપિત કરીએ તો અમુક વર્ગ, અમુક પક્ષ કે અમુક ભત બહુમતીમાં આવવાની જ અને પ્રભુશાહી પદ્ધતિનું એ પરિણામ આપણે સ્વીકારવું જ પડવાનું અત્યારે આપણને ગમતું હોય કે ન ગમતું હોય પણ બ્રિટિશ હિન્દમાં કોંગ્રેસ પક્ષ બહુમતીમાં છે એ નિર્વિવાદ છે . . .

“હું એમ કહેવા માગું છું કે આપણે એક તરફથી એવો દાવો કરીએ કે આ યુદ્ધ અમે સ્વતંત્રતા અને પ્રભુશાહીને માટે લડીએ છીએ, અને બીજી તરફથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અમુક ભાગને, જે આપણે કબૂલ કરીએ છીએ અને ગવર્નર જનરલ પોતે પણ કબૂલ કરે છે કે સ્વરાજ માટે પૂરેપૂરો લાયક છે, તેને એ વસ્તુ આપવાની ના પાડીએ, તો હિન્દુસ્તાનના લોકો જરૂર કહેશે કે અનેક દાખલાઓમાં આ એકનો વધારો થાય છે ત્યાં બ્રિટન કહે છે એક વસ્તુ અને કરે છે બીજી વસ્તુ

“હિન્દી કોંગ્રેસે આપણા યુદ્ધલેખોમાં અને હિન્દુસ્તાન વિષેના આપણા ઇરાદાઓની સ્પષ્ટતા કરવાની જે માગણી કરી છે તેનો આપણે શો જવાબ આપવો જોઈએ? હું સૂચવું છું કે આપણે જવાબ નીચે મુજબનો હોવો જોઈએ, અને તે આપણે અત્યારે જ આપવો જોઈએ

(૧) હિન્દુસ્તાનના લોકોને ખાતરી આપવી જોઈએ કે હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ આપવાનું આપણું તાત્કાલિક ધ્યેય છે

(૨) બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન માટે નવી મધ્યવર્તી ધારાસભાની અત્યારે જ ચૂંટણી કરવાની આપણે સમિતિ આપવી જોઈએ જે તેમાં કરી સુરક્ષા લેતો નથી. એક નામદાર સભ્ય કહે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં અત્યારે ચૂંટણી ન થઈ શકે કિન્તેકમાં જો અત્યારે ચૂંટણી થઈ શકી છે તો હિન્દુસ્તાનમાં કેમ ન થઈ શકે? અમલદારો બીજા કામમાં રોકાયેલા હોય તો ચૂંટણી માટે ઘોડા નવા અમલદારો રાખો

(૩) ધારાસભામાં જે પક્ષ બહુમતીમાં આવે તેણે સરકાર રચવી જોઈએ વાર્ષિકરોય એમને પોતાની કારોબારી કાન્ડિસલ તરીકે નીમવા જોઈએ

(૪) એ વાત ખરી છે કે કાયદા પ્રમાણે અને અત્યારના બધારણ પ્રમાણે કારોબારી સમિતિ એ પ્રધાનમંડળ ન કહેવાય. પણ બ્રિટિશ સરકાર એવી ખોળાધરી આપે કે ધારાસભાના ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી નિમાયેલી કારોબારી સમિતિને એ જાણે પ્રધાનમંડળ હોય એમ વાર્ષિકરોય બધી મહત્વની બાબતમાં ગણે એટલે કે રાજ જેમ પ્રધાનમંડળની સલાહ સ્વીકારે છે તેમ વાર્ષિકરોય પણ આ કારોબારી સમિતિની સલાહ સ્વીકારશે આમ કરતા આ પૃથ્વી ઉપરની કઈ ચીજ આપણને રોકી શકે એમ છે?

ગણતંત્રતા હોય એવા બધા વર્ગોને ગણીએ તો કોંગ્રેસ જ બિનકોંગ્રેસી બહુમતીના બધામાં આવી પડવાનો ખરું જોતાં સંભવ છે

‘ તાત્કાલિન આવી વ્યવસ્થા કરવામા આવે અને યુદ્ધ પૂરું થયા પછી પણ પૂરું સ્વરાજ્ય આપવામા આવશે એવું વચન આપવામા આવે તો હું ખાનગીપૂર્વક માનું છું કે દુનિયામા સ્વતંત્રતા અને પ્રજારાણી વ્યાપવામા આપણા પ્રયત્નમા આપણને હિન્દુસ્તાનના લોકોને હુદયપૂર્વકનો સહયોગ મળશે આપણી આવી ભહેરાતથી આપણે વિદિય હિંદુ દિવ છટી લઈ સફળિયું એટલું જ નહીં પણ હું માનું છું કે આપણા આવા પ્રયત્નને એક મહાન અને સાચા પ્રભવતરવાદી લોકોના એક મહાન કૃત્ય તરીકે આખી દુનિયા વધાવી લેશે

ત્યાર પછી યુનાઇટેડ પ્રેસને મુનામન આપતા સર રોડ્સે જણાવ્યું હતું કે,

‘ હોમિસની માગની એ રાષ્ટ્રીય માગણી છે તેમા સ્વયં લોકોના આવી ભય છે આમજનતાનું તે એક ભહેરાતમા છે છતાં ભય એ રહે છે કે બ્રિટિશ સરકાર આ પ્રયત્નના ભહેરાતમાની જવાબદારી સ્વીકારે તે પછિ આમ એ આવશે કે સ્વિનય માયદામ અને આપણે ઉત્તેજન આપીશું કોમસ માને છે કે તેની માગણીના દેશમા આખી આમજનતાનું નેતિન બળ રહેતું છે આને હોમિસ તરફથી હાન થાય એની જ યાદ દિદીએ તો આપણાપૂર્વક રાજ ભેઈ રહ્યા છે તેમની અપેક્ષા એવી છે કે હોમિસ નેતૃત્વ લે જનાબ ગ્રીણાની હિંદુ સ્તાનના ભાગના પાડવાની યોજના આમજનવાને પસંદ નથી વળી એ પણ ટકીવત છે કે આ દિદીએ માને છે કે દિસાથી આ ચળવળને તુમ્સાત પહેલિ એમ છે હિન્દુસ્તાનના મારા પ્રવાસ દરમ્યાન હું જુદાં જુદાં અનેક વગના દિદીએને મળે છે અને બહુ મેળા ભાગના લોકોએ મારા ઉપર એવી હાવ પાગ છે કે હિસક શખો દુરમનોને મારના નથી પરંતુ આપણી ચળવળ પ્રત્યે નેત્રી ધરાવનારાઓને જ મારે છે હિન્દુસ્તાનમા આજે દરેક જા. પડી તે મજુરો દોષ કે અમલ તેને વ્યાતચ્ચ માટે અને ન્યાય માટે તમન્ના ભગી છે તે આ મનિષ્ઠ યોગે હું માને છે કોઈ એ વસ્તુનો દ-હાર કરી રહે એમ નથી કે આમા દેશમા હોમિસનો બહુ જારે પ્રભાવ છે બ્રિટિશ સરકારની ધૂસરી તેજે કથારનીય ક્રાવી રીધી હોવ પણ મુસ્લિમ લીમનો સહયોગ મેળવીને તે આગળ વધવા માને છે તેથી જાં હિન્દુસ્તાનનું સ્વાતચ્ચ રોકાઈ રા છે

હોમી પ્રયત્નના તાત્કાલિન નિરાકરણ માટે તમારું મનન તમક સૂચન થી છે એમ પૂછવામા આવતા સર રોડ્સે કહ્યું કે

મારી ખાનગી છે કે હિન્દુસ્તાનની મુક્તિ બધારણ ધનારી લોકોસમામા જ રહેવી છે

આ પ્રયત્નને અંગે ગાંધીજીની નાઈસરોય સાથેની ચોથી અને છેલ્લી મુનામત, વાઈસરોયના આમજનથી તા ૫-૨-૧૦ના રોજ ચર્ચ અને કનાક મુધી અને વચ્ચે બન જિખાનબ વાતચીત ચર્ચ, પણ કાર્મ રરતો નીમળી સકથો નહીં એટલે અને તરફથી નીમળી સહયોગ ઘટી બહાર પાડવામા આવી

‘ ના વાઈસરોયના આમજનના જવાબમા ગાંધીજી આને વાઈસરોયને મળવા આવ્યા અને વચ્ચે બન લાગી અને મિત્રાચારીકરી ચર્ચા થઈ આમા

પ્રથમે તેમજે પૂરે ફરી ઘણે વાતચીતનો આરભ કરતા જ ગાંધીજી સ્પષ્ટતા કરી કે કોંગ્રેસની કારોમારી સમિતિ તરફથી તેઓ કોઈ આદેશ લઈને આવ્યા નહોતા એને તેને બધનરૂપ યઈ પડે ગેરી કળી વાન કરવાની તેમને સત્તા નહોતી તેઓ પોતાના વ્યક્તિગત નામે જ વાત કરી રહ્યા હતા

"ના શહેનશાહની મરમરની દરખાસ્તો અને ઠગઠાઓ ના વાર્ષસરોથે કઈક વિગતથી રહ્યું ધ્યા પ્રથમ નો તેમજે આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું કે હિંદુસ્તાનને વહેતામા વહેતી તકે વસાહતની દરમ્મને (કોમિનિયન ટ્રેટસ) મળે એવી બ્રિટિશ સરકારની અતરની ઇચ્છા છે અને એ દરમ્મને પ્રાપ્ત થાય તે માટે પોતાની સનામા હોય તે બધા ઉપાયો તે લેવા તૈયાર છે પણ આ બાબતમા કેવલાક મુશ્મોનુ નિરાકરણ કરવામા ખાસ ધીને રક્ષાબના મળી બાબતમા મુશ્કેલીઓ અને મુશ્કેલી રહેતી છે તે વગ્ક તેમજે ધ્યાન ખેચ્યુ તેમજે એ પણ સ્પષ્ટ કહ્યું કે વખત આવશે ત્યારે હિંદુસ્તાનમાના બધા પક્ષો અને બધા હિંતોના પ્રતિનિધિઓની સાથે સનાહમસવત રીને આજો પ્રથમ તપાસી જવા માટે ના શહેનશાહની મરકાર બહુ તૈયાર છે વચ્ચાગાને સમર દૂઠાવવાની અને શક્ય તેવી સફળતાથી તે ઓગળી જવાની ના શહેનશાહની સરકારની બહુ આતુરતા છે

"ના વાર્ષસરોથે એ વસ્તુ તરફ પા ધ્યાન ખેચ્યુ કે વડોદરાના બાબલમા તાલેતરમા જ ફોને જણાવ્યું હતુ તેમ ૧૯૩૫ના ગવર્નમેન્ટ ગોફ હિન્દિયા એકાની સમૂહતત્રની યોજના નેકે હાનુરતને માટે મુનતથી રાખવામા આવી છે, તેપણ તેમા વસાહતી દરમ્મને માટે ઉતાવળમા ઉતાવળુ પગલુ સમાયેતુ છે તેની સાથે હિંતસબધ ધરાવતા સગળાની સમતિથી તેનો સ્વીકાર થાય તેમા આ વસ્તુને લગતા પણ પ્રશ્નોનુ નિરાકરણ સમાયેલુ છે

તેમજે એ પણ ઉમેરું જગ્યા નરેગરમા ગવર્નર જનરલની કારોમારી સમિતિનો તે વખતે દર્શાવેલા ધોરણે વિસ્તાર કરવાની જે ઓફર તેમણે કરી હતી તે હજી પણ ખુ ની જ છે અને ના શહેનશાહની સરકાર તેને તત્કાલ અમનમા મુકના તૈયાર છે

લાગતાબગતા પમોની સમતિને આધીન રહીને ના શહેનશાહની સરકાર સમૂહતત્રની યોજનાની વાત ફરી ઉધાનવા પણ તૈયાર છે જેથી કરીને યુદ્ધ પછી વસાહતી દરમ્મનેની સ્થાપના ત્વરિત કરી મકાથ અને તેમાથી બીબા થતા મુશ્મોનુ નિરાકરણ સહેલુ યઈ શકે

'ગાંધીજીએ આ દરખાસ્તો જે વૃત્તિથી મુશ્કેલમા આવી હતી તે વૃત્તિ પ્રત્યે કદર વ્યમ્ત કરી પણ તેની સાથે સાફ જણાવ્યું કે પોતાના વિચાર પ્રમાણે કોંગ્રેસની પૂરે ફરી માગ લિને તે પહોચી વગતી નથી તેમજે સૂચવ્યું અને ના વાર્ષસ રો રીકાર્ડુ કે આ સન્નેગોમા બીબા થયેલી મુશ્કેલીઓનુ નિરાકરણ શોધવાના હેતુથી વધુ વખતગટો કરવાનુ હાથ ધરત માટે બધ રાખવામા આને એ પસંદ કરવા નેગ છે

મુનાકાતને બીજે દિવસે એટલે છટ્ટી ફેબ્રુઆરીએ ઈંગ્લડ અને અમેરિકાના પત્ર પોર્નું મોહુ મડળી ગાંધીજીને મળ્યુ એ પત્રકારોમા

‘ માન્વેન્ડર ગાર્ડિયન ’, ‘ ન્યૂઝ ડોનિટ્વ ’ અને ‘ ટાઇમ્સ ’ એવાં લખનાં પત્રોના તેમ જ અમેરિકાના એનોમિયેટેડ પ્રેસના પ્રતિનિધિઓ હતા તેમની સાથેની મુનામતમાં, વાર્ષિકરોય અને પોતાની વચ્ચે મુદ્દાનો મતભેદ શો હતો એ ગાંધીજીએ તીચેના શબ્દોમાં સમજાવ્યો.

“ ના વાર્ષિકરોયે ઝરેલી ઓર (દરખાસ્ત) અને કોમેસની માગણી એ બે વચ્ચે મુદ્દાનો તફાવત એ છે કે ના વાર્ષિકરોયની ઓરમાં દિન્દના બાવિ વિધેનો અન્તિમ નિષ્ક્રમ મરવાનુ જિલિય સરમરના હાવળી વાત છે એમ ક’પવામાં આવેતુ છે, જ્યારે કોમેસની કલ્પના એથી સાવ ભિન્ન છે એ કોમેસની દિલિએ ખરા સ્વાતંત્ર્યની કસોટી જ એ છે કે કોઈ યજ્ઞ જ્વલની બદલારની દરમ્યાનગીરી સિવાય દિન્દી પ્રજા પોતાનુ બાવિ નક્કી કરે આ મુદ્દાને મતભેદ જ્યાં સુધી ન બૂસાય અને કલ્પડ જ્યાં સુધી સાચે માર્ગે ન વળે એવે ક’એમ ન સ્વીકારે કે દિન્દને પોતાની એવે પોતાનુ બધાતલ ધરવાનો અને પોતાનો દરજ્જો નક્કી કરવા હેવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, ત્યાં સુધી દિલિ અને કલ્પડ વચ્ચે માનિમય અને માનભરી સમાધાની થવાનો યોગ સબલ હુ જોતો નથી આજુ થાય તો પછી દેશના રક્ષણનો, લઘુમતીઓનો, ચાલઓનો તેમ જ ગોરાઓના દિતોનો — એ બધા સવાલો આપોઆપ એમણે કરે ”

વાર્ષિકરોય સાથેની મુનામત વિષે વિવેચન કરતા ‘ હરિજન ’ માં ગાંધીજીએ લખ્યું

- “ જેવી રખટાથી ના વાર્ષિકરોયે જિલિય નીતિનુ નિરૂપણ કર્યું, તેવી જ રખટાથી મે કોમેસની નીતિનુ કર્યું. હુ જ્વલુ છુ ત્યાં સુધી મત્રજા મયમને સાડુ બંધ પડી ન હેવાય દરમ્યાન આપણે પ્રચાર દ્વારા આપણી માત્રા દુનિયાને સમજાવવી જોઈએ જિલિય સામ્રાજ્યની અહરની, પુખ્તિમાંની એક વસાહત તરીકેને એટલે કે દુનિયાની નિનુરોપીય પ્રજાઓનુ શોષણ કરવામાં બાગીદારી કરનાર તરીકેને દરજ્જો દિન્દ રાખી શકે નહીં એ તેની હાલ અદિસા ઉપર ખરી દોષ તે તેણે પોતાના દોષ વચર ખરડાનેકા રાખવા જોઈએ આફ્રિકાવાસીઓની ચૂસમાં તથા વસાવતોમાં રહેલા આપણા પોતાના દેગળધુઓ પ્રચેના અન્યાય અને અપમાનમાં બાગીદાર ન થવાનો દિલિએ નિર્ધય દોષ તે તેને પોતાનો એવો સ્વતંત્ર દરજ્જો જ દોરો જોઈએ એવા દરજ્જામાં મુંઝુ સમાય અને તેનુ સ્વરૂપ કંડુ દોષ જે જિલનુ લખાણુ ન લખાય એવો નિર્ણય આપણે પોને જ એવે કે દિન્દી પ્રજાના ચૂસાયે- પ્રતિનિધિઓએ કરવો જોઈએ જ્યાં સુધી જિલિય સરખુરધેરો આ વાત પકે ધાયે ન કનડે ત્યાં સુધી એનો અર્થ એ જ છે કે તેઓ પોતાના દાગમણી સત્તા હોડવા માગતા નથી ”

લખનાં દેનિકે યજ ‘ ટેવી હેરડે ’ ગાંધીજીને તર કરીને વાર્ષિકરોયની મુનામત વિશે સદેશો માગ્યો તેના જવાબમાં ગાંધીજીએ તાર કર્યો, તેમાં જ્વલુ-પુ કે,

“વમાદતો અને દિન્દ એ બેની વચ્ચે કશી સમાનતા નથી. દિન્દનો દાખલો તદ્દન સ્વતંત્ર અને નિરાણો છે એમ સમજીને એનો વિચાર કરવો જોઈએ. એ સ્પષ્ટ સમજવાની વ્યૂત્કેષે કે જે કોયડા ચલુ કરવામાં આવે તે એકેએક જિલ્લાને પેદા કરેલા છે. જે બન્યું છે તે બેસાડ સામાજ્યશાસ્ત્રીને સાડુ આચર્યક દત્ત. પણ તે સામાજ્યવાદ મરણ પામે તો જિલ્લા પેદા કરેલા કોયડા આપેઆપ લકવી નવ. દેહની રક્ષા એ એમાનો મોટામાં મોટો કોયડો છે. પણ જિલ્લા દિન્દને નિરાસ મા સાડુ ક્યું છે? દિન્દની સિપાર્થઓ તેમના પોતાના જ દેશમાં પરદેશી કેમ બની ગયા છે? જિલ્લા રાજ્યોને સા માટે નિષ્પાત્ર્યા અને કદી ન સાંભળેલી એવી સત્તાઓ તેમને સા સાડુ આપી? બેસાડ પોતાનો જમ કાચમનો કરવા માટે. જબરદસ્ત યુરોપિયન દિનો કોળે અને સા માટે પેદા કર્યા? આ ચાર સામાજ્ય-શાસ્ત્રીના ધુજળ દતા અને દન્ડુ છે. રાખેલી કોઈ પણ ભતની ભગ કે પ્રપચ આ નમ્ સત્યને ઢાળી ગઈ એમ નથી. જિલ્લા જ્યારે દિન્દ ઉપરનો પોતાનો અનીતિનો કબજો વગીરથ પ્રચલ કરીને તજ દેવાનો નિસ્ધાર કરી ત્યારે અચુક તેનો નૈતિક વિજ્ય થશે. પછી, જેમ રાત પછી દિવસ આવે છે તેમ એનો બીજો વિજ્ય પણ ખચીત થશે. કેમ કે એમ બનશે ત્યારે આખા જગતનો અંતરાત્મા એના પક્ષમાં બળશે. આજે આપવા કાઢી છે એવી કોઈ પણ આગપપાજ દિન્દના હુદયને કે જગતના અંતરાત્માને દલાવી શકે એમ નથી.”

આ બધી વાટાઘાટોનો માર તા. ૧૦-૩-૪૦ના રોજ નવસારીમાં આપેલા એક ભાષણમાં સરકારે ગેરનાની વિવક્ષણ્ય હોયે નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે :

“જેને નાઝીઝમ કહે છે, જેમાં લોકસાસનનો નાગ રહેલો છે, તેનો વિજ્ય દિન્દુસ્તાન નથી હમ્મત. મિત્રરાજ્યોનો પરાજય પણ દિન્દુસ્તાન નથી હમ્મત. એટલે અમે વાર્ષિકરોથને યુદ્ધોત્તેઓ વિષે પૂછવાનો નિશ્ચય કર્યો. એનો જવાબ અત્યાર સુધી સીધા ન મળ્યો. પણ હવે મળવા લાગ્યો છે કે, તમે લાયક છો? ભઓ, મુસ્લિમો સાથે એટલે કે મુસ્લિમ લીગ સાથે ફેસલો કરીને આવો. એ યાચ તો પછી કહે કે, રાજ્યો સાથે ફેસલો કરી આવો. એ યાચ તો પછી અહીં અમેનેના આજ્ઞા બધા દિવસબધો છે, રેલવે છે, આજ્ઞુ ધન ખરચ્યુ છે એનુ શુ, એ વિચાર આવે. આમ જે બિલાડીઓની માફક, કોમ કોમને એ લડાવવા માગે છે.

“દુનિયામાં બીજો કયામ નથી એટલા રાજ્યો અહીં છે, એ અમે કબૂલ કરીએ છીએ. દિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે મેળ નથી, એ પણ કબૂલ કર્યું. ડા, ધન અહીં દારેલ છે. પણ એ તમારું કે અમારું? આ બધા ચડાણ મૂળ તમે છે. તમે એ ફાખલ કર્યા છે. એ અને દાખલા સાથે બતાવ્યુ છે.

“કોમી લેદ દાખલ કર્યો ત્યારે અમે ધણી વિરોધ કરેલો કે, આ કોમી બટવારો એ જેરનો ખાલો છે. હવે મુસલમાનો આજે એમ કહે છે કે, આમાં અમને તો કશુ મગ્નુ નથી, દિન્દુઓનુ જ ચાલે છે.

“અલ્લાહાબાદમાં દિન્દુ, મુસલમાન, શીખ, ખ્રિસ્તી, બધા એકઠા થયા અને ફેસલો કર્યો કે, આપણને કોમી મતદારમંડળો ન જોઈએ, અને મુસલમાનો જે માગે તે આપડુ. પણ તરત જ ત્યાંથી દિહી વજરે મુસલમાનોને તાર કર્યો કે,

તમે એમા બચાવો નહી, અમે વાતો આપીશું અને તો હાજરા સાથે બતાવ્યું છે કે, અમેને જ આપવુંને લાગી શકે છે

એ તો કહે છે કે તમે જે લોકો હો ત્યાં મુખી લડુમની કામનુ રક્ષણ કરવાનું ઉદ્દેશ્ય અમને સુપરત કરેલું છે તો આ ૮ થી પણ ઉદ્દેશ્ય તમને સુપરત કરેલી છે ત્યાં જ તમારો ફેરો થશે

“અમે કશું કે તમે બંદેસ્નામુ બંદાર ધાડો કે શોકપ્રતિનિધિસના નિષ્ફળ કરો ? અમે આપીશું એ કશું રાખશે તો અમે મુસામાનો સાથે ફેરો કરીને જ કુડીશું અને બાકિઅમીથી મનમોદ પડશે તો પચ નિર્ણય કરશે એને હાજુ કે આખા કાઈ બેલાય એમ નથી એવું હવે કહે છે કે રાલબોનું શું ? ત્યારે અમે કહીએ છીએ કે એ તો તમારી રોડી સુધિ છે

‘રાલબોની બખિનો સવાડ જ નથી વગુ એ છે કે અવારે રાલબોની સગાઓનો અત આગે છે દિનુગ્તાન કાઈ કુનિયાનો ઉકરો થોડું જ છે ? ત્યાં રાત છે ત્યાં પા સના તો પ્રભ ધારે છે અવારે જે સર્વોપરી સગા છે, તેને રાલ પચુ નમે છે અને પ્રત પચ નમે છે પણ એ તો કહે છે કે, અમે તો રાલબો સાથે કરાગનામા કરેલા છે અમને મી ખજર કે કરે માણે કાઈ રીતે શું લખાઈ લીધું છે ? દેગી રાલબની પ્રભનો અધિકાર એક રતીપૂર પચ બચ એ કશું કરવા કોયેસ તેવાર નથી છતાં તમે એમ કહો કે અમારા આજુ દિને છે, આજુ લરકરી દિન છે, તો એનો તોડ ચઈ શકે પણ લાઈમા ઠાયાં તો રામ ગોડી જવાના છે અને છયા તોય બાખરા ઘઈ જવાના છે આ ૮ ઈને અને કાઈ રાલબ બી હવે તાણે નથી રહેવાનું વિચારોમા બારે પરિવર્તન થવાના છે’

આ અમનું કોએશનું અધિવેશન માર્યાના ત્રીજા અવાડિયામાં ગિહાર પ્રાંતમા રામગડ નામના સ્થગમા બરામુ સરકાર સાથેની વાગધાટોથી કોએશનો જુગાન વર્ષ માન ઠાગી ગયો હતો કોએશમા સમાજવાદી, સામ્યવાદી કિમાનસમાદી, ટ્રેડ યુનિયનવાદી રોપવાદી, એમ અને જુથો હતા એ બધાને ગાંધીજી કોએશની અદિસા નીતિને જે અર્થ ધરતા હતા એ જરાયે રચનો નહોતો લાઈને વખને આપણે મિશિસ સરકારને મૂજવની ન જોઈએ એ ગાંધીજીનો વિચાર પણ તેમને વાળી લાગતો નહોતો ધણાને તો એમ તાગનું હતું કે સરકારને જામર લડત આપના તો આ જ ખરેખરો મોડો છે પણ એ બધાને સાથે માથે એમ પણ લાગતું હતું કે લ નથી સરકારી ગાંધીજી લે તો જ આપણે આખા દેશને સગાવી શકીએ ગાંધીજી નિના દેશનાથી લગ્ન ન આવી શકાય એમ સહુ સમજતા હતા કારોનારી સમિતિ પચુ એમ તો લાગતું જ હતું કે પ્રાંતો પામે રાજનામા અપાયા પછી આપણે કાર્મ લિય પગનું ન ભરીએ તો કોએશમા નાગરીવાદી પેલા થવાને લય છે બીજી તરફથી ગાંધીજી કોએશનો સડો કોમી વિખવાદ નગેરે તરફ આગળી ચીધી સાચેતી આપતા હતા એ પણ તેમને ખરી લાગતી હતી

ઝોડે મુદ્દને સીધે પેના ચપેવી કટોકટી વિષે તથા સવિનય ભંગ વિષે રામગઢ કોંગ્રેસના દરાવમાં નીચે પ્રમાણે જાહેર કરવામાં આવ્યું :

“પુરૂમાળી દિન્દને અગ્રુ રાખવા માટે અને પરદેશની પૂસરીમાંથી દિન્દને મુક્ત કરવાના કોંગ્રેસના સંકલ્પનો અમલ કરવા માટે, જે પ્રાન્તોમાં કોંગ્રેસની બહુમતી હતી તે પ્રાન્તોના પ્રધાનો પાસે કોંગ્રેસે રાજ્યામાં અધાબ્યાં, આ પ્રારંભિક પગલાની પછી સ્વાભાવિક રીતે જ બીજા પગલુ સવિનય ભંગનું આવે. એ માટે કોંગ્રેસ બસાગર સમઠિત થઈ બંધ કે તરત અથવા તે એવા સન્નેગી ઠીલા ધાય જે એકલમ કટોકટી ઠીલા કરે તે તેવે પ્રસંગે ખચકાયા વિના એ પગલુ કોંગ્રેસ લેશે. ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું છે કે સવિનય કાયદામગ ઉપાડવાની જવાબદારી તેઓ ત્યારે જ લેશે ત્યારે તેમને ખાતરી ધાય કે કોંગ્રેસીઓ કડક રીતે શિસ્તનું પાલન કરા અને સ્વાગમ્યની પ્રતિજ્ઞામાં ફગાવેલુ સ્વનાત્મક કાયદું કરવા તૈયાર છે. એ વસ્તુ તરફ કોંગ્રેસ સપના કોંગ્રેસીઓનું ધ્યાન ખેંચે છે.

“કોંગ્રેસનો પ્રચલ બધા વર્ષના અને બધી કોંગ્રેસના લોકોનું જાતિ કે ધર્મનો ભેદભાવ રાખ્યા વિના પ્રતિનિધિત્વ કરવાનો અને તેમની સેવા કરવાનો છે દિલ્હીસ્તાનના સ્વતંત્ર માટેની હલત એ પ્રજા સમસ્તની મુખ્તિ માટેની હલત છે તેથી કોંગ્રેસ એવી આશા રેને છે કે બધા વર્ગો અને બધી કોંગ્રેસ તેમાં ભાગ લેશે. સવિનય કાયદામગને જેલુ આખા રાષ્ટ્રમાં ખલિફાન આપવાનો જુરો પેના કરવાનો છે

“કોંગ્રેસ મહાસમિતિને અને એવે પ્રસંગ ઠીલા ધાય અને જરૂર પડે તે કારણથી સમિતિને સત્તા આપે છે કે ઉપરના દરાવનો અમલ કરવાને માટે પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા પગલા પોતે લઈ શકે.”

કોંગ્રેસનો દરાવ પસાર થઈ ગયા પછી પ્રમુખની વિનંતીથી ગાંધીજીએ આખી પત્રિકાને ઉપર હલક હવાની નાખે એવું ભાષણ કર્યું. એના ઉવટના ભાગમાં કોંગ્રેસીઓને તેમજ ગંભીર મેનરથી આખી તે ભાગ નીચે આપ્યો છે :

“હું જાણુ છું કે મારા વિના તમે નહી લડો પણ તમે જાણી લેને કે હું તે કારણે દરિદ્રનારાયણોને ખાતર જ છુલુ છું ને તેમને અર્થે જ મરવા કમ્પુ છું તેથી તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે જ હું અહીં ઠીલા છું ને તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે જ હું લડી શકુ તેમના પ્રત્યેની મારી વફાદારી બીજી તમામ વફાદારીઓની ઉપર છે તમે મારો ત્યાગ કરો કે મને ખચકાયા છૂટી છૂટીને મારી નાખો તેમજ હું રેટિયાને ઠીલાવનો નથી કારણ કે હું જાણુ છું કે રેટિયાની શરત ઠીલી કરું તે જ ધગએ મૂગા દરિદ્રનારાયણોને માથે પાયમાલી ઠીલરશે ને ઈશ્વર મારી પાસે એનો જવાબ માગશે તેથી જ તમને રેટિયામાં મારા જેવી શ્રદ્ધા ન ઠીલજી મક્તી હોય તે હું તમને વીનજુ છું કે મને ઠીલા રેટિયો સત્ય અને અહિસાનુ જાણ પ્રતીક છે સત્ય અહિસાની તમારા અતરમા પ્રતિજ્ઞા નહી હોય તે રેટિયો પણ તમને નહી અપે. યાદ રાખને કે બહારની તેમ જ અતરની બને શરતો તમારે પાળવાની છે અતરની શરત પાળશે તે વિરોધીનો દ્રેષ તમે ઠીલરો, એના નાશના રસ્તા નહી તાકો, તે માટે નહી

મથા, પણ એને સારુ ઈશ્વરની કૃપા લાખરીા સરકારના કુકર્મોની વહી વાચવા પાછળ એકામ ન થલે કારણ એના કર્તવ્યએનો આપલો હુલ્લપકટો કરવો છે તેમને પણ અતે મિત્ર બનાવવા છે સ્વભાવે કરીને તેા કાઈ જ દુષ નથી અને જો ખીજ છે તેા આપણે શું ગોઠા છીએ? આ મનોરૂપિ સત્યાગઢના મૂળમા રહેતી છે એ તમને કહૂન ન હોય તેા હું તમને વીનતુ છું કે મારો ત્યાગ કરો કારણ કે મારા કાર્યક્રમમા શ્રદ્ધા વિના અને મારી શરતો સ્વીકાર્યા વિના તમે આમા પડો તેા મને ખરબાદ કમ્પો, બને ખરબાદ થશે અને દેશના કાર્યને ખરબાદીએ પહોચાડશે'

આ જ અરસામા ખીજ એ મોટા મનાવો બન્યા તેની નોધ લઈને આ પ્રશ્ન પૂરુ કરીશુ

રામગઢની કોંગ્રેસ પખતે રામગઢમા જ એક ખીજ મોની પરિષદ મુખ્યાલયાલુતી આગેવાની તીએ ભરાઈ એનુ નામ સમાધાન વિરોધી પરિષદ એવુ રાખમા આ યુ હતુ મુખ્યાલયાલુના મત અને વિચારો જોડે જોમને કશી લેનાદના નહોતી એમા પણ ધણા જાતજાતના લોકો એમા એકમા થયા હતા એ બમાને કોંગ્રેસની કારોમારી સમિતિ પ્રત્ને રોા હતો એટલે જ એને વિરોધ કરનાતી આ તક તેમલો સાધી હતી એ લોકો કોંગ્રસ કારોમારી સમિતિની સામે એવો પ્રચાર કરી રહ્યા હતા કે ગે તેા બ્રિટિશ સરકાર જોડે સમાધાન કરવાને ખડે પગે તેમાર છે અને દેશના હિતને બોગે પણ એ સમાધાન થી લેગે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે જે મનભરી રીતે અને દેશનુ હિત સાધીને સમાધાન થનું હોય તેા એવા સમાધાનનો કોંગ્રેસને કશો વાધો નહોતો દેશનું બધું મ્ઈ રીતે વાપ એટલી જ કોંગ્રેસને તેા ધનિતરી હતી પણ વિરોધના પોકારો જ રવાના હોય ત્યા સ્વાભાવિ રીતે જ લોકોની કમી પડતી નથી એટલે મુખ્યાલયાલુશળી પરિષદ સારી પેઠે ધામધૂમથી થઈ અને તેણે કોંગ્રેસનો પેખરીને વિરોધ કર્યો પણ મુખ્યાલયાલુ પોકાર વિરોધ કરનારા નહોતા આગળ ઉપર લાગ સાધીને તેઓ હિંદુસ્તાન ખહાર ચાન્યા ગયા અને હિંદને સ્વતત્ર કરવાના ઉદ્દેશથી જર્મની તથા જપાન સાથે બન્યા ત્યા તેમલો આગ્રહ હિંદ દેશ સ્થાપી પણ છેવટે તેમનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો એ વિગતોમા અહીં જીનરશળી જરૂર નથી

ખીજ મહાત્મની ઘટના તે આ જ અરસામા લાહોર મુકામે મજેની મુસ્લિમ લીગની પરિષદ હતી જ ગ્રીણા અને મુસ્લિમ લીગના ખીજ આગેવાનો કેટનાક વખતથી મુસનમાનો અને હિંદુઓ એ જે બિન્ન પ્રત્નઓ છે અને હિંદુસ્તાના એ ભાગતા પાડી નાખ્યા સિવાય દેશમા રાતિ સ્થપાઈ શકરાતી નથી એમ કહેના હતા લાહોરમા મુસ્લિમ લીગના માર્ષિક અધિવેશને આ વસ્તુ સ્વીકારી લીધી અને પાકિસ્તાનનો ક્ષાવ કર્યો

ગાંધીજી કોંગ્રેસની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થાય છે

શિયાળા દરમ્યાન યુરોપની લડાઈ કાંઈક ધીમી ચાલતી હતી, પણ ૧૯૪૦ના એપ્રિલ મહિનાના આરંભમાં જર્મનીએ પશ્ચિમ ઉપર જંગરદરત આક્રમણ શરૂ કર્યું. બેલ્જિયમ, હોલેન્ડ, ડેનમાર્ક અને નોર્વે એ દેશોએ એકે પછી એક થોડા જ દિવસોમાં શરણાગતિ સ્વીકારી. પછી ફ્રાન્સ ઉપર તેણે ચડાઈ કરી. એની મદદમાં ઇંગ્લેન્ડે પોતાની તૈયાર રાખેલી તમામ ફોજ ફ્રાન્સમાં ઉતારી. પણ ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડનાં લશ્કરો જર્મની સામે ઝીક ઝીકી શક્યાં નહીં. ચૌદમી જૂને ફ્રાન્સ પડ્યું. બ્રિટિશ ફોજ ખુબી ધીમીને ડંકકંધી મદામુમીનતે ઇંગ્લેન્ડ બેગી ધઈ શકી. ઇંગ્લેન્ડમાં ભારે ખગલગાટ થયો. એમ્પરલેન પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપ્યું અને બધા પસોનું મિથ પ્રધાનમંડળ રચવામાં આવ્યું મિ. વિન્સ્ટન ચર્ચિલ પણ પ્રધાન થયા. મિ. એમરી દિન્દી વહર થયા. જર્મનીએ ઇંગ્લેન્ડ ઉપર ભારે દવાઈ આક્રમણ શરૂ કર્યું, અને ઇંગ્લેન્ડ ધેર ૧૫ જેવી દશામાં આવી પડ્યું. છતાં ઇંગ્લેન્ડના આ નવા પ્રધાનમંડળના દિન્દ પ્રત્યેના વક્તવ્યમાં કશો ફેર પડ્યો નહીં.

આ સ્થિતિમાં કોંગ્રેસે કેવું વક્તવ્ય લેવું એ નક્કી કરવાનો મોટો પ્રશ્ન કારોબારી સમિતિ આગળ આવ્યો. તેની બેઠક જુલાની ૧૭મીએ વર્ધામાં ધઈ. ઇંગ્લેન્ડ પોતે જ જર્મની સામે ટકશે કે કેમ એ, તે વખતે શંકાસ્પદ હતું એટલે પરદેશી આક્રમણ અને અંદરની અનવસ્થા સામે પોતાનો બચાવ પોતે જ કરી લેવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ એવી દિન્દની સ્થિતિ હતી. કોંગ્રેસે બ્રિટિશ પાસંથી સ્વરાજ મેળવવા માટે અહિંસાની નીતિ સ્વીકારેલી હતી પણ પોતાના હાથમાં ગાળસતા આવે તે વખતે અથવા તો દેશના રક્ષણને માટે અથવા તો પરદેશી આક્રમણ સામે દેશનો બચાવ કરવા અથવા તો આંતરિજ અધાધધી સામે લોકોનું રક્ષણ કરવા તે લશ્કરનો ઉપયોગ ન જ કરે એવું કંઈ કોંગ્રેસે નક્કી કરેલું નહોતું.

ગાંધીજીની સ્થિતિ જુદી હતી અહિંસા તેમને માટે એક નીતિ નહોતી પણ ધર્મ હતો. દરકોઈ હાલતમાં તેઓ અહિંસાને વળગી રહેવાના નિશ્ચયવાળા હતા. અને દેશની આમજનતા તેમા એમને પૂરા સાથ આપશે એવો તેમને વિશ્વાસ હતો. ૧૯૩૮ના સપ્ટેમ્બરમાં જ્યારે યુરોપમાં લડાઈના લણુકારા સંભળાતા હતા ત્યારે દિલ્હીમાં મળેલી કારોબારી સમિતિ આગળ

તેમણે એ પ્રશ્ન ઊભો કર્યો હતો કે, “કોંગ્રેસે ૨૦ વરસ મુઠી પોતાની આંતરિક નીતિ તરીકે અહિંસાને અપનાવી છે. હવે એવો સમય આવી પહોંચ્યો છે, જ્યારે કોંગ્રેસે અહિંસાના પ્રયોગનો વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં અમલ કરવાને તૈયાર થવું જોઈએ.” તેમણે કારોબારી સમિતિને કહ્યું કે, “તમારે જાહેર કરવું જોઈએ કે સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાન પણ હિંસાને તિયાગની આપણે અને દેશનું રક્ષણ કરવા માટે પણ લરકર રાખશે નહીં.” ગાંધીજીનો ઉદ્દેશ અહિંસાનો સદેગો દુનિયાને પહોંચાડવાનો હતો. પોતાના દેશ પાસે જ તેઓ અહિંસા ન સ્વીકારાવી શકે તો પછી ખીજાઓ આગળ એની વાત થી રીતે કરી શકે? પણ કારોબારી સમિતિ આ સ્થિતિ સ્વીકારી શકે એમ નહોતું. તેમણે પોતાની મુરકેશીઓ ગાંધીજી આગળ મૂકી એટલામાં મુનિકના કોલકરારો થયા અને લડાઈ મુક્તતરી રહી, એટલે એ વાત એટલેથી અટકી. યુદ્ધ શરૂ થયા પછી ૧૯૩૬ના નવેમ્બર મહિનામાં જ્યારે ગાંધીજીને વાઈસરોયને ખીજી વાર મળવા જવાનું હતું ત્યારે તેમણે કારોબારીને ફરી કહ્યું કે કોંગ્રેસને માર્ગદર્શન આપવાની જવાબદારીમાંથી તમારે મને મુક્ત કરવો જોઈએ, અને મને મારી હમે અહિંસાને રક્તે જવા દેવો જોઈએ. કારોબારી સમિતિની વિતરણીથી ફરી તેમણે પોતાનો નિર્ણય મુલતતરી રાખ્યો. રામગઢ કોંગ્રેસમાં પણ આ વાત નીકળેથી. પણ કારોબારી સમિતિના સભ્યોના આગ્રહથી મુક્તતરી રહેથી પણ કાન્સના પતન પછી એની પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી કે કોંગ્રેસે તથા ગાંધીજીએ પોતપોતાની સ્થિતિ વિષે સ્પષ્ટ નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ. વ્યક્તિગત રીતે કારોબારીના કેટલાક સભ્યો ગાંધીજીને સાથ આપવા તૈયાર થાય, પણ એમને લાગતું હતું કે દેશ અહિંસાને ત્રીક્ષવા તૈયાર નથી, અને દેશ પ્રત્યેની પોતાની જવાબદારી તેઓ ઊઠાડી શકે નહીં. એટલે ગાંધીજીને પોતાને માર્ગે જવા દેવાની મોકળાશ આપવી એ તેમને યોગ્ય લાગ્યું. પોતાના ઠરાવમાં અહિંસાના પ્રશ્ન ઉપર તેમણે નીચે પ્રમાણે જાહેરાત કરી :

“જોકે કારોબારી સમિતિ માને છે કે કોંગ્રેસે સ્વતંત્રતા માટેની પોતાની લડાઈમાં અહિંસાના સિદ્ધાંતને મુખ્યત્વે વળગી રહેવાનું આપણે રાખવું જોઈએ, છતાં જ્યાં સુધી કોંગ્રેસે જનતા ઉપર પૂરતા પ્રમાણમાં અહિંસક કાબૂ મેળવ્યો નથી અને પ્રત્યે પણ જ્યાં સુધી સંગઠિત અહિંસાનો પાક પૂરતા પ્રમાણમાં પચાવ્યો નથી ત્યાં સુધી જે માપસે એડે એને કામ લેવું રહ્યું છે તેમની કુઠીઓ તથા અપૂર્ણતાઓ પ્રત્યે, તેમ જ સકાંતિના તથા ઊચ્છવાયલોના આ કાળમાં આવી પડે એવા જોખમો અને બધ પ્રત્યે તેનાથી આપણ મીચી શકાય એમ નથી. આ પ્રમાણે ઊભી થયેથી ગૃહ ઉપર કારોબારી સમિતિએ ખૂબ વિચારણા કરીને તે એવા નિર્ણય ઉપર આવી છે કે ગાંધીજી એડે દેહ સુધી તે આવી શકે તેમ નથી જામ છતાં તે એ પણ સમજે છે કે એમને પોતાને એમના મહાન આદર્શોને

પદ એમની જ રીતે ખેડવાની છૂટ રહેવી જોઈએ તેથી દિ-દમા તેમ જ દુનિયામાં અત્યારે બાબ આક્રમણ તેમ જ આતરિક અનવરણ પરત્વે ત્રાહી રહેલી સ્થિતિમાં કોંગ્રેસે ચલાવવાના કાર્યક્રમ તથા પ્રવૃત્તિને અગતી જવાબદારીમાંથી કારોમારી ગાંધીજીને છૂટ કરે છે.”

જવાબદારલાવજી, સુદાર, ગમ્ભીર તથા ખંબ કેટલાક સ્વયં Cપરના દરાવની તરફેણમાં હતા, જ્યારે ગાંધીજી, ડૉ. પ્રફુલ્લ ઘોષ, કૃપાલાનીજી તથા શ્રી શંકરરાવ દેવ ગાંધીજી સાથે પૂરેપૂરા જતા તૈયાર હતા એટલે તેમણે કારોમારી સમિતિમાંથી રાજીનામાં આપ્યા પણ પ્રમુખ મૌનાના અશ્રુન ક્વામ આઝાદે તેમને મમળગ્યા કે જ્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકાર આપણી વાત સ્વીકારી લેતી નથી ત્યાં સુધી અક્રિય મદદ આપવાની કે અદિસા છોડી દેવાની વાત ઉપરિચય થતી નથી. એટલે અત્યારે તમારે રાજીનામાં આપવાની જરૂર નથી આ ઉપરથી તેઓ કારોમારીમાં ચાલુ રહ્યા. પણ ખાનખાહેમ અમદુલ ગફારખાનને એવી રીતે પણ જાતોપ ન થયો તેમને પેલાને વિરે તથા પોતાના ખુદાઈ ખિદમતગારે વિરે શ્રદ્ધા હતી કે કોઈ પણ સંભોગોમાં તેઓ અડિંસાને વળતી રહેશે, એટલે તેઓ કોંગ્રેસમાંથી નીકળી ગયા

ત્યાર પછી તો રજીની જમી જુનાઈ મુંડી દિગીમાં કારોમારી સમિતિની ગેલ મળી તેમાં તેણે વિગેા સ્પષ્ટ કર્યું કે જો કોંગ્રેસની માગણીઓ સ્વીકારવામાં આવે તો કોંગ્રેસ દેશના આર્થિક અને નૈતિક અધા સાધનો સગમિત કરવાનો પ્રમત્ત કરશે અને દેશના બચાવને માટે પોતાની પૂરી શક્તિ ખર્ચશે

નર્મના તથા દિગીના દરાવો ઉપર વિવેચન કરતા સુદાર અને ગમ્ભીર વિષે ગાંધીજીએ જે ઉદ્દગારો કાઢ્યા તે નોધવા જેવા છે

“બંને અત્યારે સરદાર અને હું નોખે માર્ગે જતા દેખાઈએ, તેથી કઈ અમારા હુકમ ઘોષ જ જુદા પડે છે? નોખા પડતા હું તેમને રોષી શકતો હતો. પણ એમ કરવું મને યોગ્ય ન લાગ્યું ગમ્ભીરની દહતા સાથે આમરૂ ધરવો ખોટું ગણાત એમને પણ હું રોષી શકતવ તેમ કરવાને બલ્કે મે ઉત્તેજન આપ્યું— આપવાને ધર્મ માન્યો જે નવા જણાતા હોયમા અડિંસાનો પ્રયોગ સફળ કરી બતાવવાની શક્તિ મારામાં હશે, મારી શ્રદ્ધા ટકી રહેશે, જનતાને વિષે મારો જે અભિપ્રાય છે તે સાચો હશે, તો ગમ્ભીર અને સરદાર પૂર્વની જેમ મારી સાથે જ હાય ડયા કરશે”

દિગીના દરાવ વિષે લખના તેમણે કહ્યું

“પસાર થયેનો કરાવ ધડનાર ગમ્ભીર હતા મારી ભૂમિકા સારી હોવા વિષે હું નેટનો નિશક હતો તેજા જ તેઓ પોતાની ભૂમિકાના ખરાપણા વિષે નિશક હતા તેમના આમરૂ, સાહસ તેમ જ ખનિરલિખાન આગળ સાથીઓ

માત યથા તેમની મોળામા મોળી છત તો મરદારને પોતાના મતના તેઓ કરી શકયા, એ છે એ એ રાજ્યને અડકાવવા ધાર્યા હોવ તો તેઓ પોતાનો ઠરાવ રજૂ કરવાનો વિચારસરખો ન કરત પણ મારે પોતાને વિષે બેટલી ઉત્કટતા અને આત્મવિશ્વાસનો દાવો દુ કુંડુ હુ તેટલી જ ઉત્કટતા અને આત્મવિશ્વાસ મારા સાથીઓમા પણ ટોચાનુ મળુડુ છે'

સરદારને માટે આ બેવો તેવો પ્રસંગ નહોતો નિર્ભય ઉપર આવતા પહેલા ભારે હૃદયમ ધનમાથી તેમને પસાર થવુ પડ્યુ

તા ૧૯-૭-૪૦ ના રોજ ગુજરાત પ્રાનિક સમિતિ આગળ અમદાવાદમા આપેના ભાણુમા પોતાની મન ક્ષિતિરુ તેમણે સુદર વર્ણન કર્યું છે

"બાપુના લેખો તમે વાચ્યા હશે તેઓ લખે છે કે સરદાર તો પાછા આવશે જ હું તો ક્યારે ગરો નથી અને આગો નથી એ તો ગજરાતના અને બહારના પ્રતિનિધિ તરીકે મરદોવારી સમિતિમા અનિશ્ચય આરથે છે મુવક વિષેનુ મારું નિવાન ખોટુ હશે તો મારા બેટજો આનહ કોઈને નહી યાથ

'એ તો બાપુને કહુ કે તમે હુકમ કરતા હો કે મારી પાછા પાછા આવો તો અને તમારા ઉપર એટલી શ્રદ્ધા છે કે આખો મી થીને દોડુ. પણ એ તો કહે છે કે મારા કહેવાથી નહી, તમને પોતાને સૂઝ પવલી હોય તો મારે મારો આના હું એમની સાથે ચાની શકુ તો તમારા કોઈ કરતા હુ વધારે રાજી થાઉં પણ જેમા અને સૂઝ ન પવલી હોય તેમા સૂઝ પડે છે એવુ મારાથી શી રીતે કહેવાય? મારે અથવા કોઈએ પણ બાપુની સાથે ઊર્ધમાની નહી કરવી જોઈએ

'અધારના સનેમોમા અલિસાનો સંપૂર્ણ પ્રયોગ કરવો કોઈસ માટે રાખ્ય નથી અમારી સક્ષિતની મર્યાદા છે બાપુની અને અમારી વચ્ચે મુવકની સક્ષિતના માપ વિષે યા મતબેદ છે આ એક વ્યક્ષિતની વાત નથી વ્યક્ષિત તો ગમે તેટલી ઊંચી જઈ શકે પણ આખી સરથાને સાથે લઈ જવાની વાત છે

'સમાજ ઉપર અવાચારો કરનાર સાથે જરૂરી દિસા વાપર્યા વગર કામ ચલાવી શકોરુ એમ મારી મતિ પડોચની નથી સિદ્ધાનોની ચચાનો આ સમય નથી તમારે બધાએ વિચારવુ જોઈએ કે અદરની અનવસ્થા અને બનદારના આક્રમણની સામે લોકો દિસાનો ઉપયોગ હવે છે કે નહી ?

"બાપુએ સવાદ તો એ નૂકચો કે મારો પ્રયોગ કરાની મને સંપૂર્ણ સ્વતન્ત્રતા હોી જોઈએ તે માટે એમને આમાનો ત્યાગ કર્યો છે અને કયુ કે તમારા જેવી જ પથી એટલા વેગથી અમે તમની પાછા આની ન શકતા દોઈએ તો અમારે તમરી ઉપર યોગદેષ ન થવુ જોઈએ

'અદરના લેકો અને આજુ સુધી આપુને અમે અનુચારથી કહેતા હું ને એવો દોષ તો મમર વાઝ પમુ નેક હુ કે તેઓ નું નથી આને પમુ કનું હું કે તમે અવેવાની લેતા રો તો અને તમારી પાછા ચાલીરુ પમુ એ તો કહે છે કે ઉરાશી આમે તમારી અજ્ઞ પ્રમાને ચાલે

“આપણે આપણી પાસે આંધળી વફાદારી ઇચ્છતા નથી. આપણી શક્તિ કેટલી છે તે આપણે એમને સાફ સાફ કહી દેવું જોઈએ. કોંગ્રેસની અદર ને વસ્તુ નથી, તે છે એમ કહી ચલાવવા જોઈએ તો એ ચાલવાનું નથી, એથી નુકસાન થવાનું છે. આપણે અત્યાર સુધી અહિંસાના પ્રયોગો કર્યા એ ઠીક ક્યું. પણ લોકોમાં ને કાયરપણું છે, જ્યાં ઊભા છે ત્યાંથી આગળ ચાલી નથી શકતા તેનું શું કરવું? ત્યાં ને ત્યાં ઊભા રહેવાનો આ સમય નથી. આપણી પાસે પસંદગી કરવાનો સમય આવ્યો છે. તમારામાંથી જેઓ કેવળ રચનાત્મક કાર્યમાં પડેલા છે અને કોઈ પણ સંજોગમાં અહિંસાને વળગી રહેવા ઇચ્છતા છે તેમને માથે અમારા કરતાં વધારે જવાબદારી છે. તમને એમ લાગતું હોય કે, કોંગ્રેસ ખોટું રસ્તે જાય છે, તો તો તમારે વિના સંકોચે એનો બોલો ઉપાડી લેવો જોઈએ. હું તો જરૂર એ તમને આપીશ.”

ત્યાર પછી તા. ૨૭ તથા ૨૮મી જુલાઈએ પૂનામાં કોંગ્રેસ મહા-સમિતિની બેઠક ધર્મ. ભારે વાઈવિવાદ પછી વર્ધા તથા દિલ્હીની કારોબારી સમિતિના હરાવો મંજૂર રાખવામાં આવ્યા. એ હરાવોને મંજૂરી આપતો હરાવ ૯૧ વિ. ૬૩ મતે પસાર થયો. રાજેન્દ્રબાબુએ એમનો પોતાનો તથા સાથીઓનો મત ત્યાં જણાવ્યો, અને સાથે સાથે એમ કહ્યું કે ‘અમે મહા-સમિતિના હરાવનો વિરોધ નહીં કરીએ પણ તટસ્થ રહીશું હરાવનો વિરોધ કરનારાઓએ હિંસા અહિંસાને કારણે તેનો વિરોધ નહોતો કર્યો. પણ તેમને એમ લાગતું હતું કે આવો હરાવ કરવામાં કોંગ્રેસ પોતાની નબળાઈ બતાવે છે અને તેનો લાભ લઈ સરકાર કોંગ્રેસને કચડી નાખશે. કારણ તે વખતે ધણા પ્રાંતોમાંથી કોંગ્રેસના મુખ્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓની સંખ્યાબંધ ધરપકડો થતી હતી. મહાસમિતિની બેઠકમાં ૧૮૮ સભ્યો હાજર હતા. એટલે રાજેન્દ્રબાબુએ અને એમના વિચારને મળતા મહાસમિતિના ખીજા સભ્યોએ તટસ્થ રહેવાને બદલે હરાવની વિરુદ્ધ મત આપ્યા હોત તો હરાવ ઊડી જવાનો પૂરેપૂરો સંભવ હતો.

જોકે આ હરાવમાં એમ તો હતું જ કે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની પોતાની આંતરિક લડત માટે કોંગ્રેસ અહિંસાની નીતિને જ વળગી રહે છે, તોપણ કોંગ્રેસની માગણીઓ સ્વીકારવામાં આવે તો ધિરનના પક્ષે રહી યુદ્ધમાં સક્રિય મદદ કરવાના આ હરાવથી લોકોમાં ભારે છુદ્ધિભેદ તો ઊભો થયો જ. ધાર્મિક શ્રદ્ધા તરીકે અહિંસાના સિદ્ધાંતને માનનારા બહુ જ થોડા લોક હશે. જ્યાં કોંગ્રેસના પ્રમુખ નેતાઓમાં આ બાબતમાં મતભેદ ઊભો થયો એ લોકોની નજરે ચડ્યા વિના રહ્યો નહીં.

વ્યક્તિગત અવિનય ભંગ, કોમી રમખાણો અને સરદારની બીમારી

વર્ષા અને દિ હીના દરવોને મહાઅમિલિની બહારી મળી ગયા પછી સરદાર અને રાજાજી તેા એમ જ માનતા હતા કે બ્રિટિશ સરકાર પ્રેચિસની માગણીઓ સ્વીકારશે અને યુદ્ધમાં પ્રેચિસની સક્રિય મદદને આધારે પણ તેા ઠી ઓગસ્ટે વાર્ષિકરોયે પોતાનું જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું એમાં પ્રેચિસને આનકારનાનું એક પણ ચિહ્ન નહોતું વાર્ષિકરોયે પોતાના જાહેરનામામાં જણાવ્યું કે હિ દુસ્તાનના રાજદ્વારી નેતાઓ સાથે તથા ના શહેનશાહની સરકાર સાથે સનાહમસનત મ્યાં પડી મને એવું જાહેર પ્રવાની પ્રમાસ થઈ છે કે મારી કારોમારી સમિતિમાં જોડાવાને માટે પ્રેચિસ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હિ હીઓને મારે આમત્વ આપવું અને યદ્દની બામનમાં સનાહ આપવા માટે મારે એક કાઉન્સિલ સ્થાપવી લખુમતીઓના પ્રશ્ન ઉપર તેમણે જાહેર કમુ કે રાજ બની જવાબદારી હુ કોઈ એવી સસ્થાને ન સોંપી શકું, જેની સત્તા નિરાળ અને બજારાન લખુમતીઓ સ્વીકારવાને તૈયાર ન હોય એવી લખુમતીઓને ધરાવે તામે થનાનું મારાથી મ્હી શક્ય નહીં ટૂંકમાં વાર્ષિકરોયની કારોમારી સમિતિમાં જુદા જુદા મતોનું અને નિચારોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી વ્યક્તિઓને લઈ એને કઈક વડુ વિશાળ બનાવવા સિવાય બીજી કશી મુદ્દાની વાત આમાં નહોતી એ સમિતિને વાર્ષિકરોયને સનાહ આપવા સિવાય બીજી મ્શી સત્તા નહોતી એની સનાહ વાર્ષિકરોયે માનની જોઈએ એવું પણ તેમાં નહોતું હિ હી વજર મિ એમરીએ આ જ પ્રકારનું જાહેરનામું તા ૧૪મી ઓગસ્ટે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં મુકું પાર્લામેન્ટમાં તેમને પુખ્તેલા એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેમણે જે જવાબ દીધો તે ઉપરથી તેા એમ જ જણાવું હતું કે હિ દુસ્તાનની પરિસ્થિતિને તેઓ મિનકુન ગભીર લેખતા નહોતા આ જુ મેચેસ કારોમારી સમિતિની આખો ઉગાડી દેવાને માટે પૂરતું હતું

મેચેસ કારોમારીની એક વર્ષામાં તા ૧૮મી ઓગસ્ટે મળી રાજપતિની વિનતીથી ગાધીજી એ એકમાં હાજર રહ્યા પાચ દિવસ સુધી વિચારણા મ્યાં પડી કારોમારીએ એ લામો દરાવ પસાર મ્યાં તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે

“હિન્દુસ્તાનના લોકોની વિદ્યાળ ગૃહમતીની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ જઈને અને પરિણામોની પરવા કર્યા વિના બ્રિટિશ સરકારે પોતાની મરજી હિંદ ઉપર ઠોપી બેસાડવાનો નિર્ણય કર્યો છે તેથી અતિશય ગભીર પરિસ્થિતિ પેદા થઈ છે કોંગ્રેસની માગીઓનો તેણે ઇન્કાર કર્યો છે એ વસ્તુ હિન્દુસ્તાનને તબવારને ભેરે કબજે રાખવાના બ્રિટિશ સરકારના નિશ્ચયની સાબિતી છે પોતાનો આ હેતુ બર લાવવાને માટે સેકડો કાર્યકર્તાઓ, જેમા કોંગ્રેસના સુનદા સેવકો છે, તેમને ડિકેન્સ ઓફ દિલ્હી એન્ડ, જેને લોન્ગમતનો જરાયે ટેકો નથી, તેની નીચે વીણી વીણીને પ-કીને કોંગ્રેસનું બગ તોડી નાખવાના પ્રયત્નો તેણે કરવા માડયા છે બ્રિટિશ સરકારને તેની આકૃતને સમયે ન મૂલવવાની કોંગ્રેસની નીતિનો અનર્થ કવ્વામા આવે છે અને તેને ધુત્કારવામા આવે છે પોતાની સ્થિતિ ખરી છે એ પુરવાર કરવા માટે તથા પ્રજાના માનઆબર અને સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરવાને માટે હડત ચલાવવાની એ કોંગ્રેસને ફરજ પાડે છે હિન્દુસ્તાનના કશોડો મૂગા અને મહેનત મજૂરી કરનારા લોકોના આત્મિક કલ્યાણ અને તેમની મારફત સમસ્ત દલિત માનવતાના કલ્યાણ સિવાય કોંગ્રેસનો ખીલે કશો જ ઉદ્દેશ નથી

“પરિસ્થિતિની ગભીરતા ધ્યાનમા લેતા કારોબારી સમિતિ તા ૧૫મી સપ્ટેમ્બર ને રવિવારે મહાસમિતિની બેઠક બોલાવવાનું નક્કી કરે છે

“આ કારોબારી સમિતિ તમામ કોંગ્રેસ સરઘાઓને આદેશ આપે છે કે તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિઓ પુરબોસથી ચલાવવી ખાસ કરીને તાબેતરમા ઠીક થયેલી ધનાઓ અને તે વિષે કોંગ્રેસની સ્થિતિ લોકોને સમજાવવી સત્યાગ્રહ કમિટીઓએ એ ધ્યાન રાખવું કે, જે લોકોએ પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે તેઓ પ્રતિજ્ઞાની શરતો પ્રમાણે વર્તે અને રચનાત્મક કાર્ય તથા કોંગ્રેસની બીજી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે”

મુમર્ઝમા તા ૧૫મી સપ્ટેમ્બરે મળનારી મહાસમિતિની બેઠકમા સવિનય ભંગનો હગવ જરૂર પસાર થયો એમ સરદાર માનતા હતા તે માટે ગુજરાતને તૈયાર કરના તેમણે ભાષણો આપવા માડયા તેમાથી થોડાક ઉતારા અહી લખીશું

તા ૮-૮-૪૦ના રોજ મહેતી વદનાણી જાહેર સભામા તેમણે કહ્યું

“લડાઈ થઈ ત્યારે કોંગ્રેસે સ-તનવને પૂજ્યુ અમને પૂજ્યા વગર અમારા સ્વાર્થે કે પરમાર્થે તમે અમને સુખમા દાખવ થયેલા ગરયા એ તો ઠીક, પણ હવે તો એ પરમાર્થ સમજાવે જેથી અમારો સ્વાર્થ કે પરમાર્થ જે હોય તે સમજાવે અમે પગલુ બરી શકીએ પણ આપણને સીંચો જવાબ ન મળે મીડી મીડી વાનો સ્ત્રી બાર બાર મલિના મમતત ચાત્રી દેખીયે વાર ગા રીજાએ વાઈસરોયને બારત્ને ધક્કા ખાધા પણ સ્ત્રીમાર કરવા જેવું માર્ક ન મળ્યુ આપને ધીરજ ખૂબ રાખી કારણ કે મુરકે નીને સમયે પજવણી કરવાનો આપનો દરારો ન હતો

‘પણ હવે ધીરજનો નત આવી રહ્યો છે સત્વનને પોતાનું રૂપ પ્રગટ કરવા માડયુ છે આપણમા અત્યારે એ ભાગવા પાડી રહી છે ભાગવા પાડવા

હોય તો બલે પાડે, પણ જે રાષ્ટ્રીયત્વ ઊભુ થયું છે તેનો નાશ કરી નહીં થાય. અત્યારે તો તેઓ નિરોધી બળોને એકત્રિત કરી કોંગ્રેસને ક્યારી નાખવા માગે છે પણ ધીરજ ખમો રૂપથી તારીખે મહાસમિતિ મળશે ત્યારે નિર્ણય થશે.

“અત્યાર સુધી સરકારે જે કંઈ કર્યું તે ક્રમને રાજી કરીને કર્યું છે કે ક્યાંકને કર્યું છે? એક પણ બધારણનો સુધારો રાજ્યગુપ્તી નથી કર્યો. ટોટ પકડાવાનો વખત આવ્યો ત્યારે થયું છે ગઈ લગઈમા મદદ કરવાને પરિણામે રાજ્ય કામદો કરવાનું પણ તેઓ ચૂક્યા નહોતા. આ લડાઈને પરિણામે શું કરવા જેવું રહેશે તે તે બમવાન બને.

“છતાંયે દેશને સ્વાતંત્ર્ય મળતું હોય તો અમે મદદ કરવા તૈયાર થયા એ માટે તો ગાંધીજીને વિરોધ કર્યો, આપણી ત્રીસ વગસની નીતિ છેડવા તૈયાર થયા, પણ એ તો ને તેઓ પુરાવો આપે તો, મોટું મોટું કહે તેથી નહીં આપણે માગણી કરી કે મધ્ય મરમરમા રાષ્ટ્રીય રાજ્યતંત્ર હાંખલ કરે. ‘સ્ટેટ્સમેન’ નેવા એવો ઇન્ડિયન છાખએ પણ કહ્યું કે, સરકારમા ને ખુલ્લેથી કહી શકો તો કોંગ્રેસની ઓફર રજીમી લેશે કોંગ્રેસે આવી ઓફર કરી મરી નથી હવે પછી કરી મરી પણ નહીં હવે તો સૌ કોંગ્રેસીઓ કહેશે કે, ‘રાઈના પહાડ તો રાતે ગયા’ ‘તેરા તેજ ગયા તો મેરા ખેજ ગયા’

“હવે તો આપણે ખુબઈમા ગાંધીજીને સરદારી આપી દેવાના અને કહેશે તેમ કરવાના સરમાર શું કરે છે તે રાજીથી નેવા કરીશું બલે કામચલાઉ સરકાર ઊભી મરી આપ્યા તો પરદેસીઓ પણ દુરમન નથી, તો દેસીઓ દુરમન શાના? ને સરમારમા એવી સગા હોય કે તે ઝીણા અને સાવરકરને સાવે ખેસાડી શકે તો પછી કરવા જેવું ખાખી શું રહ્યું? ઉદર ખિવાડી અદર શું કરે છે તે આપણે તો બહાર રહીને બેડ છે ખાખી દેશમા રાષ્ટ્રીયત્વની જે બૂખ લાખી છે તેને મારમાર સમિતિ આખા જમતમા મેઈ નથી

“અત્યારની લડાઈની પાઠગ કોઈનું પાપ હશે ત્યારે જ આ બધું થતું હશે ને? કોંગ્રેસ કહે છે કે આજી પુરુષ કરી યો તો સાડુ થશે હોડરો વરસથી અમારા ઉપર ચડ્યા છે તે ઊતરી નેઓ તેઓ કહે છે અમે ઊતરી જઈએ તો તમારું શું થશે? અલ્યા ખાઈ, હોડરો વરસ રાજ્ય કર્યા પછી આ પૂછો છો તો અત્યાર સુધી તમે શું કર્યું? આ તો પેલા ચોખીદાર જેવું થયું ચોખીદાર માલિકને પૂછે છે કે હું જઈશ તો તારું શું થશે? અલ્યા ખાઈ, તુ તો ન કા ખીતે ચોખીદાર રાખી લઈશું કા ચોખી કરતા રીખી લઈશું પણ આ ચોખીદાર તો જતો નથી ને વારવાર લક જ બતાવ્યા કરે છે

“ખીત સ્વતંત્ર મુલક જેવી ઢિન્દની રિથતિ હોત તો અત્યારે ઠાયુમા બરઈ જઈને ગોળા ખાવા પડે છે તે ખાવા પડત?

*

*

*

“સરવતનો ટોટો પકડાયો છે ત્યારે પણ આપણને કહે છે કે તમે તમારું સ્વતંત્ર રાજ્ય ચલાવી શકો તેમ નથી તમારામા કુસપ છે અમારી નૈતિક જવાબદારી અમે છોડી શકતા નથી એ નૈતિક જવાબદારીના પગા પાઠગની વસ્તુ બચ કરે છે આપણે ત્યાં ક્યાં પછો અને કિતો છે એનું તો નામ નથી

પાડતા. પડામાંથી તો એવું માલૂમ પડે છે કે, આવી મુશ્કેલીમાં આવી પડેલી સત્તા આમ બોલે છે ત્યારે એમાં કાંઈ ઈશ્વરી સ કેવ હોવો જોઈએ. આપણે માટે તો જે પ્રિણામ આવે તે જ જોવું યોગ્ય છે. આપણે નિરાશ થવાનું નથી. ભગત જ રહેવાનું છે. આ લોકો ના કહે જી તેમાં જ આપણે માટે લાભ હશે.

* * *

“હવે કાંઈ આ લાંબું ચાલવાનું નથી. જે વેગથી વિનાશ ચાલી રહ્યો છે તે વેગથી ચાલ્યાં જ કરશે તો ટૂંક વખતમાં ઉકેલ આવી જવાનો છે. આમાં તો ધણી પાપી સંક્રમણો હોમાઈ જશે. આ તો દુનિયા પરનો ભાર ઉતારવા માટે કુદરતી કોપ થયો છે. આપણું કામ તો એ છે કે ફરીથી સકટ ન જ આવે, એવું કરવું જોઈએ.”

તા. ૯-૯-'૪૦ના રોજ અમદાવાદની જાહેરસભામાં ભાષણ આપતાં આ વસ્તુ સરદારે વધુ સ્પષ્ટ કરીને સમજાવી:

“જાર મહિના પહેલાં જ્યારે આ લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારે દિલ્હીને લડાઈમાં સહોવવામાં આવ્યું. ન તો એ બાબત કોઈને પૂછ્યું, ન રાજ્યોને પૂછ્યું, ન મુસ્લિમોને પૂછ્યું, ન પ્રબળા કોઈ પક્ષને કે પ્રતિનિધિને પૂછ્યું. કાંઈસે તેનો વિરોધ કર્યો. જ્યારે દિલ્હીને લડાઈ લઈને બહાર મોકલવામાં આવ્યું ત્યારે તેનો વિરોધ કરવા વડી ધારાસભામાંથી કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓને પાઠા ખેંચી લેવામાં આવ્યા. એ અમે જાણીએ છીએ કે જેની સામે તમારો વિરોધ છે તેની સામે અમારો પણ વિરોધ છે. પણ આ લડાઈમાં તમે શા માટે બેઠા છો તેનો સ્પષ્ટ હેતુ અમને સાફ સાફ સમજાવો તો અમે બંધો ભૂતકાળ બહી જઈને પણ તમને મદદ કરવા તૈયાર છીએ. અમને પૂછ્યાગણ્યા વિના લડાઈમાં ફેંક્યા છે તેમ છતાં અમે તમને સાથ આપીએ, જે અમને એ સમજ પાડવામાં આવે કે લડાઈ પછી તમે દિલ્હીનું કઈક હિત કરવા ધાણું છે. આપણી આ માગણીને સરકાર તરફથી ઠાળવાનો પ્રયત્ન થયો.

“ખરી વાત એ છે કે આ લડાઈ એકલા યુદ્ધની નવરચના કરવા માટે નથી, એશિયા અને આફ્રિકાના કાળા લોકોની વહેંચણી કરી રીને કરવી અને તેમના પરનું રાજ્ય કેવી રીતે મજબૂત કરવું, તેને માટે છે. લડાઈનો આ હેતુ સ્પષ્ટ અને સાફ છે.

“જિંદન કહે છે કે નાના નાના મુલકોની સ્વતંત્રતા રક્ષવાની ખાતર અમે આ યુદ્ધ લઈ બેઠા છીએ. ત્યારે અમેરિકા અને જગતના બીજા દેશોમાં પુછાતું હતું કે, દિલ્હી સ્વતંત્રતાનું શું જ જગતભરના દેશોમાં જ્યારે આવે. પ્રચાર થવા માડયો ત્યારે આ લોકોએ જીંદન પેતરા રચ્યા. દિલ્હીના પ્રતિનિધિઓને સહતંત્રતા પ્રતિનિધિએ બોલાવ્યા ને કહ્યું : ‘અમે સ્વતંત્રતા આપી દેવા માગીએ છીએ. દિલ્હી એ તો અમારે જણે બધાયેલું ધરીનું પડ છે. પણ શું કરીએ ? દિલ્હી હવે સ્વતંત્રતાને લાયક નથી. એને સ્વતંત્રતા આપીએ તો દિલ્હીમાં ઠેર ઠેર ખુનામરખી, લૂટફાટ, મારામારી, વગેરે અધાપૂધી ફાટી નીકળે, કોઈ કામ સંધામન ન રહે. આમ ન થવા દેવાની અમારી નૈતિક જવાબદારી છે.’ આ ભવનો

પ્રચાર તેમણે કરવા માડ્યો બિનના મુલ્કીઓ પ્રચાર માટે અમેરિકામાં પહોંચ્યા છે

કોમેસે તેા કહી હતુ કે જો અમારી ખરા હુમ્મની મદદ હજીતા હો તેા વાર્ધસરોયની કાઉન્સિલરાની વાત બધ વરી તેની જગ્યાએ બધા પવની રાષ્ટ્રીય સરકાર બનાવેા એમા કોમેસુના લીગના ઘીજ મુસલમાનોના હિદુ મહા સુખાના અને ઘીજ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ હોય ભલે તેમા અચેજ પણ રહે પણ આ તત્ત્ર પ્રબને જવાબદાર હોતુ જોઈએ તેની સાથે તમારે એટલુ મહેતુ જોઈએ કે જ્યારે લડાઈ બધ થયે ત્યારે હિદના બધાય પ્રાનોના અને પક્ષના શૂદાયેલા પ્રતિનિધિઓ જે બધારા પડે તેમા તમે દસ્ત કરો. પણ તેમણે તેા એક પક્ષ વાત મૂવ ન મરી અને પહેલાની એની એ જ વાત ફરીથી કહેવા માગી આ તેા ત્રણ ચાર સિવિલ સવન્ટોવાળા વાર્ધસરોયની કાઉન્સિલને ખાની મોગી કરવાની વાત છે તેમા તમે આવેા અને મદદ કરો. એ જ વાત છે વાર્ધસરોયના તમે સનાદમાં ગદઓ છતા તેમને જે હાઈ કરવી હોય તે તેઓ મદે બધી ચાલીઓ વાર્ધસરોયના હાયમાં જ રહે આવા સભુમેજામા તમે પણ આવીને જોસો. એ જ વાત છે આ કઈ નથી વાત નથી તથા ચાર વાર વાત કરી હતી એની એ વાત તેઓ ફરીથી રજૂ કરે છે

કોમેસની ચોખખી વાત છે કે નવારના લડાઈના સમયમા એ સરકારને પજવણી કરવા નથી માગી પણ કોમેસની દરખાસ્તને તિરકારવામા આવે છે વાર્ધસરોયનુ જાહેનામુ એ તેા કોમેસની હસ્તી પર એક ધા છે થાય તે કરી લેા એવેા પદ્માર એમા બર્નિંગ ગીને રહેવા છે વિદી વજી જે વાત કરી છે તેમા થજી નહુ કઈ નથી

મુખઈની બેઠકમા ઉવે એ ન કામ કરવાનુ છે મદા માણને કહેવાનુ છે કે તમે પાછા આવેા અને તમે કહેશો તેમ કરીશું ઉવે એ કહેશે તેમ આપજે કરવાનુ છે તેમા હિદુતાનની રઝિની કોમેસની રઝિની પરીમા થવાના છે કોમેસને હેરા જે માયેા ઉવે તેની દાનત સાચી હરી અને મુદકની તરે સાચી સેવા કરી હરી તેા તે દેખાવાનુ છે બલ સતા ખીલઓ પારી બધ કોમેસ એવી જગમ ઉપર નથી જોસે જેમા કી. કે જતુ પડેલા છે નાઝીવાઈ અને રાહીવાઈ આમ તેા સરખા જેવા જ છે એક પ્લગ છે અને ખીજે કોગળિજુ છે કોગળિજુ ધરમા છે અને પેગ બદાર છે

સત્તાને તેા આપ ડી પસે જખરદસ્તીરી આ લડાઈ ઠી કરાવી છે કોમેસ પારી દો ખીજે કઈ નસો નથી તમને બધાને એક ઠાવની વિનતી છે કે આ આપજો આખરી સોદો છે આપજે એક જ વસ્તુ કરવાની છે તે એ છે કે કોઈની દિસા ન કરી કોઈને કષ્ટ થાય તે ન કરવુ સ્વમ નના સ્માલ આપર આપજે બધુ કષ્ટ મદુન કરવું આજે નિદમી ડી નેા કઈ પ્રિ મત નથી વિમાનમા જોખાયા બગીને ધતારે વિમાનીઓ જનને ખિન્સામા લઈને બધ છે દરેકે માયુસેા પેલાના બન હાયમા લઈને ફરે છે આપજે પજી જ્યારે આપની દસ્તી ઉપર દુમ્બો માથ છે ત્યારે સો જખ જ આપજો

“આ સુમયે તમે ઈઈ એવી આગા ન રાખતા કે કોંગ્રેસ બધા વખત દોષગામી આરો. દરેકની પોતાની ફરજ છે કે તેને લગાઈતા પુસ્તકો મેદાનમાં આવી જાય તેઈએ અને તે ચોખ્ખા ચિહ્ન લખાય છે કે લગાઈ આવી રહી છે. દરે ફરી આપને મળાએ કે ન પણ મળાએ દિલના આધુનિક દનિદાસના પદ્મરની જવાબદારી આપને અદા કરવાની છે.”

પત્રી મદાસમિતિની બેઠક મુગર્ષમાં ચર્ચા તા ૧૬મી માર્ચેએ તેણે જે દરાર પમાર કર્યો, તેમાં દિલ્હીસ્તાનની તકમાળ પૂર્તી જ નહી, પણ સ્વતંત્ર થવા પત્રીની નીતિ પણ જનકેડ કરી. એ રીતે એ દરાવ આજે પણ મહત્વનો ગણાય નીચે તે આખો આખો છે

“દિલ્હીસ્તાનમાં પડેલી રાજકરની આગીતો કહે : આગવાને અને મિલિશા પ્રભ સાથે સહકાર કરીને ગપ્તનું દિલ સાધવાને કારોગારી સમિતિએ - મદદામાં ગાંધીનો સહકાર જતો કરીને પણ - તા ડીમી જીવલેઈના તેના દિલ્હીના કંગવમાં મિલિશા સરકારની આગળ એક એકર (દરખાસ્ત) કરી હતી તેને પાઠગથી પૂનામાં મળામિતિએ મજૂરી આપી હતી એ દરખાસ્તને મિલિશા સમારે એવી રીતે ધુનકારી કાઢી છે કે, તે ઉપરથી ચોક્કસ દેખાઈ આવે છે કે દિલ્હીસ્તાનને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે સ્વીકારવાનો તેનો જરા પણ દરાદો નથી તેનું જે આવે તે તે મિલિશા શોષ અને સાડુ અગચાઈત મુલતને માટે આ દેશને પાતાના તામામાં રાખી મૂકે મિલિશા સરકારનો આ નિર્ણય જતારે છે કે તે દિલ્હીસ્તાન પાસે બજાજબરીથી પોતાનું ધાયું કરાવવા માગે છે તેની હમગાની નીતિ એ પણ ખતારે છે કે તેણે પ્રભના બહુ જ મોગ ભાગની મરજી વિરુદ્ધ જર્મની સામેની લકાઈમાં દિલ્હીસ્તાનને સામેળ કર્યું છે અને લગાઈને સાડુ તેની રાષ્ટ્રીય સાધન મામત્રીનું તે શોષણ કરી રહી છે તેનો વિરોધ કરવા માડુ લોખંડત પ્રક્ટથી પ્રગટ ધાય એ તે મદન કરવા તેમાર નથી

“જે રાજનીતિ દિલ્હીસ્તાનના આગળે માટેના જન્મસિદ્ધ ઢંબો દનકાર કહે છે, જે લોકમતને પ્રક્ટથી પ્રગળ થવા દેતી નથી અને જેને પરિલામે પોતાની પ્રભની આવનતિ ધાય છે અને ગલાની ચાવુ રહે છે, એવી રાજનીતિની મદાસમિતિ બરદાસ્ત ન કરી શકે આવી રાજનીતિ થનારીને મરકાજે અચુર પરિચિતિ પેદા કરી છે પ્રભની આબ્દ અને મૂળમૂલ હક્કોની રક્ષાને સાડુ લડત ઉપાડવાની તે કોંગ્રેસને ફરજ પાગ રહી છે માધીજ્ઞની આજેવાની તમે દિલ્હીની આગાનીની રક્ષાને સાડુ અહિસાથી મામ લેવાને કોંગ્રેસ પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ છે તેથી રાષ્ટ્રની આગાનીની દિલચાલના આ અતિ ગભીર અને વિષમ પ્રસંગે મદાસમિતિ તેમને વિનતી કરે છે કે જે પગલુ લેવું ધટે તેમાં તેઓ કોંગ્રેસને દોરે મદાસમિતિએ પૂનામાં બહાર રાખેનો દિલ્હીનો કચવ જે તેમને તેમ કરતા શકતો હતો, તે હવે રહ્યો નથી તે રદ થઈ ગયો છે

‘મદાસમિતિ મિલિશા પ્રભ પ્રત્યે તેમ જ ચુદ્ધમાં સડોવાયેલી દત્તર પ્રભનો પ્રત્યે સળસૂમૂતિ ધરાવે છે જેપમ અને સકલની સામે મિલિશા પ્રભ જે શૂરાતવ અને સઘનસકિત બતાવી રહી છે તેની પણ કોંગ્રેસીઓથી સ્તુતિ

કર્તા વિના રહેવાય એમ નથી ધિરિશ પ્રજા સામે તેમને કરી ટ્રેપ હોઈ શકે નહીં તેને સંક્રામણમાં નાખવાના હઠાઈથી કાઈ પણ કામ કરતા કાચેસને તેની સત્યાગ્રહની ભાવના રોકે છે પણ આ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારે તો સયમ એટલી હદ સુધી ન લઈ જઈ નકાચ કે ભેથી કોચેસની હસ્તી જ નાખી શકાય પામે. અહિંસા ઉપર સ્વાયેરી પોતાની નીતિને અનુસરવાની પૂરેપૂરી છૂટ પોતાને હોવી જોઈએ એવો આગ્રહ કોચેસે રાખવો જ જોઈએ છતાં જો અહિંસક પ્રતિકારની હાલત અનિચાઈ જ થઈ પડે તો તેને પ્રજાના સ્વાતંત્ર્યની રક્ષાને માટે આરંભક એટલી હદથી આગળ લઈ જવાનો હાલ દુરવ કાચેસનો જરાયે ધરાવો નથી.

કોચેસની અહિંસાની નીતિને વિશે અમુક ગેરસમજ પેદા થઈ શકે તે જોતા આ મહાસમિતિ ફરી વાર સાફ સાફ કહેવા માગે છે કે આ ગેરસમજ જેના પરથી થવા પામી તે અગાઉના કરાવોમાં ગમે તે કહેવાયુ હોય તેપણ અહિંસાની નીતિ આનું છે આ સમિતિ હંદતાપૂર્વક માને છે કે અહિંસાની નીતિ અને તેનું આચરણ કેવળ સ્વરાજની હાલત માટે જ આરંભક છે એમ નથી સતત દિલ્હીસ્તાનમાં પણ જોઈએ અરે તેનો પ્રયોગ શક્ય હોય તેટલે અરે કરાવે જ છે આ સમિતિની હંદ પ્રતિતિ છે અને જગતના તાન્ત્રીઓના બનાવોએ એ બતાવી આપ્યું છે, કે જમતે જો બંધવા થઈ શકીને આત્મનાશ ન કરવો હોય તે પાછા રાજની દગાને ન પહોંચવું હોય તો જગતમાં સંપૂર્ણ ગણેસન્યાસ અને નવી વધારે ન્યાયી એવી રાજકીય અને આર્થિક સમાજસ્થાના આરંભક છે તેથી સ્વતંત્ર દિલ્હીસ્તાન જમતના સંસ્થાપકોની તરફેણમાં જ પાતાનું બધું વજન ના મરી તેને જો અને આ કામમાં પહેલ કરવાને અને આગેવાની હોવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ એક એવી આગેવાનીનો આધાર બહારની અને અંદરની પરિસ્થિતિ ઉપર તો રહેશે જ પા દિલ્હીસ્તાનની રાજકીય સરકાર સંસ્થાપકોની આ નીતિને અમલ કરવાને પોતાથી બનવો બધા પ્રયત્ન કરશે અસરમારક સંસ્થાપકો અને રાષ્ટ્રી વચ્ચેના વિમલોનો અત આ પિને વિશ્વાસાન્વિતી સ્થાપના કરવાનો આધાર ઉઠે તો એ વિમલોના અને રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના સંબંધોના કા જોના નિવારણ ઉપર રહે છે એક દેરની બંધ દેશ ઉપરની શિરનેરી અને એક પ્રજા કે વચને હાથે થવું બંધનું સોપાન આગેવાનીને જ આ કારણે નુગમાથી નાખી શકી શકાય એ કોચેસની સિદ્ધિ માટે દિલ્હીસ્તાન માતિપૂર્વક મહેનત કરશે એ કોચેસની નિશ્ચિ માટે જ દિલ્હીસ્તાનની પ્રજા મુક્ત અને સ્વતંત્ર વાજનું પદ પ્રાપ્ત કરવા હજી છે જગતની રાતિ અને પ્રગતિની સિદ્ધિને અર્થ જમતના સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોના સંઘમાં નિહાળવે બગવામાં દિલ્હીને સ્વતંત્રતા મજબૂતરૂપ થઈ પડે.

ઉપરનો દગાવ પડિન જવાદગાને ગળું કર્યો અને સરદારે તેને ટેકા આપ્યો પણ મેમાથી એકેને તેના ઉપર બાજુ ન કરવા, તે ઉપર જોવામાં માખીશ્વેતે વિનતી કરી માખીશ્વેતે જ સબજી વિચેચન કરીને સર્જન રૂપ થઈ ત્યાંથી અખાગ મુક્તિ મેમોસનું વાજુ બરાબર સમજાવ્યું પોને

ચિટનને આ મુદ્દમાં મિનશરતે નૈતિક ટેકા આપવા તૈયાર હતા, છતાં અત્યારે સવિનય ભંગની લડતની આગેવાની લેવા કેમ તૈયાર થયા છે તે પણ સમન્વય ગાંધીજી અને કોંગ્રેસ કહેતાં હતાં કે તેની આકૃતને વખતે અમે બ્રિટિશ સરકારને વધુ મૂંઝવણમાં નાખવા નથી ઇચ્છતાં. તે પછી તેની સામે સવિનય ભંગની લડત શા માટે? એવો પ્રશ્ન ધણા પૂછતા હતા. તેના ખુલાસામાં ગાંધીજીએ પોતાના બાપણમાં જણાવ્યું કે,

“ મેં ફરી ફરીને કહ્યું છે કે જે વખતે બ્રિટિશ પ્રભુ અને બ્રિટિશ સરકારની હસ્તી જન્મેખમમાં આવી પડી છે તેવે વખતે તેમને મૂંઝવણમાં નાખવાનો અપરાધ હું નહીં કરું. હું એમ કરું તો મારો સત્યાગ્રહ ઠાણે, હું અહિંસાને યોગ્ય નીવડું ને જે સત્યને હું પ્રાણથી પણ પ્રિય ગણું છું તેનો મારે હાથે જ શ્વસ ધાય. મારાથી એ ન બની શકે. ત્યારે એ જ માણસ આજે સવિનય ભંગની લડતનો ભાર ઉપાડવાને તમારી આજ્ઞા જાહેરો છે તેનું શું કારણ? એવો એક કાળ આવે છે ત્યારે માણસ નબળાઈથી દુગુંણને સદ્ગુણ માની લે છે. સદ્ગુણ પોતે પણ ત્યારે તેના આસપાસના સન્નેગાથી અને જે હેતુને સારુ તેની હસ્તી હોય તે હેતુથી વિખૂટો પાડવામાં આવે તો દુગુંણ બની જાય છે. તેથી મને લાગ્યું કે કોંગ્રેસની મદદે હું ન ધાક અને ભલેને ધૂજતા ધૂજતાં તેનું સુકાન હાથમાં ન લઉં તો હું મને પોતાને યોગ્ય નીવડીશ. હું બ્રિટિશ પ્રભુનો પાકો મિત્ર હોવાનો દાવો કરું છું. પણ હું જો ખોટી લાજશરમથી કે લોકો રખેને મારે વિષે જાલટો અભિપ્રાય બાવે એ ખીકથી, કે અચેત્તે પોતે મારા ઉપર ગુસ્સે થશે એ વિચારથી, તેમને એવી ચેતવણી ન આપું કે હવે સચમનો સદ્ગુણ એ અમારે માટે દુગુંણ બની ગયો છે કેમ કે તે કોંગ્રેસની હસ્તીને જ નાખૂંદ કરશે, જે બાનનાથી આ સચમ રાખેલો તે લાવનાને જ એ હણશે, તો મેં તેમના પ્રત્યે અમિત્રત્વ વર્તાવ કરું ગણાય.

“ મારા અર્થની ચોખવટ કર્યા વિના હું સરકારની સામે સવિનય ભંગનું શસ્ત્ર ઉગામવાનો નથી. વાર્ષસરોયના પહેલા બહેરનામાથી માંડીને ભારતમત્રીના તાલેતગના બાપણ લગીના અને ત્યાર પછી સરકાર જે પચાશ બરી રહી છે, ને જે નીતિ આચરી રહી છે તે બધાનો હું એકદરે સો અર્થ કરું છું. તે હું વાર્ષસરોયને જણાવીશ. સરકારના આ બધા કામોની મારા ઉપર સરવાળે એવી છાપ પડી છે કે આખા રાષ્ટ્રની સામે કર્ષક અધઠિત ચર્ષ રહ્યું છે, કર્ષક અન્યાયનુ આચરણ ચાલી રહ્યું છે અને આઝાનીનો અવાજ ગૂંજાઈ જવાની અણી ઉપર છે. હું વાર્ષસરોયને કહીશ કે અમારે તમને મૂંઝવવા નથી અને તમારી લડાઈની નૈયારી વિધેના પ્રયત્નમાં વિધન નાખવું નથી. અમે નિવિંદ્ને અમારે રમ્ને જઈએ, તમે તમારે રમ્ને જાઓ. અહિંસાનું પાલન એ આખળી વચ્ચેની શરત હોય અમે જો લોકોને અમારું કહેવું સમજાવી શકીશું તો તેઓ લડાઈના કામમાં કરો હિરસો નહીં આપે. તેથી જીવદું જો તમે જાઓ કે નૈતિક સિવાયનું બીજું કશું જાણ્યું અમે વાપરતા નથી છતાં લોકો લડાઈના કામમાં મદદ કરે છે તો અમારે ફરિયાદ કરવાનું કારણ નહીં રહે. રાજ્યો પાસેથી, જમીનદારો પાસેથી, જીવા કે નીચા કોઈની

પણ પારોથી તમને મ'દ મળે તો તમે તે બને લો પણ અમારો અવાજ તેમને પહોંચાડવા દો અહિં સાપાનની મર્યાદાની અંદર રહીને હિન્દુસ્તાનના લોકોને લડાઈના કામમાં ભાગ ન લેવાનું સમજાવવાની તમે અમને પૂરેપૂરી છૂટ આપો એ તમારી સોખામાં વૃદ્ધિ કરવાડું નીવડશે "

દોષ્ટ્રેસની આ લડત મ્યા ગોણસ હેતુ માટે છે એ સમજાવતા ગાંધીજીએ મ્હુ કે,

" આજે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યને માટે સુવિનય બચની વાત કરવી નહીં જોની સ્વતંત્રતા આજે જાડ જાડ કરી રહી છે તેની સાથે સ્વતંત્રતા મેળવવા શું લડવું? જો એમ પ્રજા બીજી પ્રજાને સ્વતંત્રતા આપી શકતી હોય તેમજ અમેજો તો અત્યારે તે આપી શકે તેમ નથી આજે તેજો લડે છે એટલે તેમજો સૌના મો બધા ક્યાં છે કારણ કે તે માને છે કે આપણે સૌ તેને તામે જાએ હું તો નથી જ કારણ હું તો જે ધારું તે કંડુ છું ને કંડુ છું સૌને સારું એ હમ મેળવવાને માટે લાઈ કરવાનો આ કારણ છે એ હક આપવાની તેઓની શક્તિ છે અને તે ન આપે અને એમની મ્હોળ ગિથિ થાય તો એને માટે આપણે જવાબદાર નથી

" લડાઈ લાવાનો આ સ્પષ્ટ સુધે છે વા સ્વાતંત્ર્યનો હક્ક એ આશાકોને પાથે છે એ ન મગે તો આશાકો મેળવવાનો મુખ્ય ઉપાય આપણે ખોઈ ઊસીએ એ નાની વસ્તુ નથી એ મહત્વની વસ્તુ છે એ વસ્તુ મારી બુદ્ધિમાથી નથી નીકળી કું જ્યારે મહા મૂંઝવણમાં હતો અને ઈશ્વરની પાસે રસ્તો સુઝાડવાનું માગતો હતો ત્યારે તેણે એ મને બતાવી છે

તા ૨૭મી તથા તા ૩૦મી સપ્ટેમ્બરે ગાંધીજીએ વાઈસરોયની મુના કાતો લીધી તેને પરિણામે વાઈસરોયે તા ૩૦-૯-૪૦ના રોજ ગાંધીજીને કાગળ લખ્યો તેમાં જણાવ્યું કે,

અતિરથ ધ્યાન અને કાગળથી તમારી દરીને સામળી અત્યારની પરિસ્થિતિની પણ આપણે સૂક્ષ્મ અને પૂરેપૂરી ચર્ચા કરી તેને પરિણામે તમારી આગળ એમ સ્પષ્ટ કરવાની મારી ફરજ થઈ પડી છે કે તમે સૂચવો છે એવી છૂટ આપવાનું પગલું હિંદના યુદ્ધપ્રયત્નને અ કાવવામાં પરિણામે એટલું જ નહીં પણ તેથી એટલું નને લડાઈ ચલાવવાના કામમાં મૂંઝવણ ઊભી થયા વિના ન જ રહે અને એ યાગવાને તો કોમેસ તેના પોતાના કહેવા મુજબ ખૂબ ઊત્તેજ રા વળા તમે માગ્યું તેટલું વિરણ વા સ્વાતંત્ર્ય આપવાથી યુદ્ધપ્રયત્નમાં જે ખલેલ પડે તેમાં — ખાસ કરીને લડાઈની આજની મહા કમીનીની ધરીએ — સમન થવું એ હિન્દુસ્તાનના પોતાના દિવની દષ્ટિએ પણ અસાધ્ય છે એ દેખીતું છે

તે જ તારીખે ગાંધીજીએ તેમને જવાબ આપતા જણાવ્યું કે

" તમારા કાગળના ઉલ્લા પેરા વિષે તો હું તમને ફરી યાદ અપાવવા હચ્છું છું કે ન મૂંઝવવાના વલણને આત્મનાશની એટલે કે તમામ સમ્પ્રદાય પ્રવૃત્તિઓને

અટકાવી દેવાની હદ સુધી પહોંચાડવાની ધારણા મૂળથી જ કરી નહોતી. એ બધી પ્રવૃત્તિઓની નેમ હિન્દને શાંતિપરાયણ બનાવવાની તેમ જ એમ બતાવી આપવાની છે કે, હિન્દનું લડાઈમાં ભળવું એ કોઈને — એટલિટનને પણ — લાભ-કર્તા હોઈ શકે નહીં. મારે ફરી કહેવું રહ્યું કે હજુએ કેંગ્રેસ બ્રિટિશ સરકારને તેના યુદ્ધપ્રયત્નમાં મૂકવવા નથી માંગતી. પણ માનવ જાતિના ઇતિહાસના આજના કટોકટીને સમયે એ નીતિને અવિચારીપણે વળગી રહીને પોતાના સિદ્ધાંતનો ઇન્કાર કરવાની હદ સુધી કેંગ્રેસથી ન જ જઈ શકાય. કેંગ્રેસને મરણું નિર્માયું હશે તે એવી મરણસેટ પણ પોતાની શ્રદ્ધાને જાહેર કરતાં કરતાં જ તેણે કરવી રહી.”

વાર્ષસરોય સાથેની મુલાકાતનો કાર્યક્રમ પતી ગયા પછી તા. ૧૧મી ઓક્ટોબરે કારોબારી સમિતિની બેઠક ચર્ચ. સભ્યો સાથે ગાંધીજીને ત્રણ દિવસ સુધી ચર્ચા ચર્ચ. એ ચર્ચા દરમિયાન ગાંધીજીએ પોતાની સવિનય ભંગની યોજના બધા સભ્યોને સમજાવી ગાંધીજીનો વિચાર સરકાર સાથે બિનજરૂરી એવાં તમામ ધર્મજો ટાળવાનો હતો, તેથી સવિનય ભંગની બાબતમાં પણ તેમણે ધણી વધારે મર્યાદાઓ રાખી હતી. કારોબારી સમિતિના ડેટલાક સભ્યોને આટલી બધી મર્યાદાઓ રાખવા સામે વાધો હતો. પણ ગાંધીજીનો બહુ આગ્રહ હતો એટલે શિસ્તને ખાતર શક્ય તેટલું બધું પાળવાને તેઓ તૈયાર થયા.

સવિનય ભંગની લડન માટે પહેલા સત્યાગ્રહી તરીકે ગાંધીજીએ વિનોબાને પસંદ કર્યા તેમણે તા. ૧૭મી ઓક્ટોબરે પોતાના પવનાર આશ્રમ આગળ યુદ્ધવિરોધી ભાષણ કરીને કાયદાનો સવિનય ભંગ કર્યો. તેમને પકડવામાં ન આવ્યા. એટલે યુદ્ધવિરોધી ભાષણો કરતા તેમણે આસપાસનાં ગામડાંમાં ફરવા માંડ્યું. છેવટે તા. ૨૧મી ઓક્ટોબરે સરકારે તેમને પકડ્યા, અને ત્રણ મહિનાની સજા કરી

બીજા સત્યાગ્રહી તરીકે ગાંધીજીએ પંડિત જ્વાહરલાલને પસંદ કર્યા હતા. તેમને મળવા માટે સેવાશ્રમ જોલાવ્યા અને તા. ૭મી નવેમ્બરે તેમણે સત્યાગ્રહ કરવો એમ ઠરાવવામાં આવ્યું. પણ ગાંધીજીને મળીને તેઓ અસ્તાદ્યાબાદ ગયા ત્યા જ ૩૧મી ઓક્ટોબરે તેમને પકડવામાં આવ્યા. ગાંધીજીને મળવા જતાં પહેલાં તેઓએ લોકોની તૈયારી કેટલી છે તે જાણવા માટે અને લોકોને સૂચનાઓ આપી તૈયાર કરવાને માટે પોતાના પ્રાંતનો પ્રવાસ કર્યો હતો. એ પ્રવાસ દરમિયાન તેમણે કરેલાં ભાષણોમાંથી એક ભાષણ લઈને તે બદલ તેમને ચાર વરસની સજા કરવામાં આવી.

ગાંધીજીએ બધી પ્રાંતિક સમિતિઓને સૂચના આપી હતી કે, જેમણે સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહીઓ કરી હોય તેમનામાંથી સવિનય કાયદાભંગ

માટે લાયક ગણાય એવાં નામો પસંદ કરીને પોતાને મોકલવામાં આવે. લાયકાતનું ધોરણ એ રાખવામાં આવ્યું હતું કે, તે સ્વનાત્મક કાર્યક્રમમાં માનવો હોવો જોઈએ અને નિયમિત કાંતનો હોવો જોઈએ ટ્રિન્કુ હોય તો અસ્પૃશ્યતા તેણે પોતાના હનનમાંથી કાઢી નાખેલી હોવી જોઈએ. અલખત અદ્વિમાનુ સુસ્તપણે પાલન કરવાની શક્તિ તેમ હતી જ. પ્રાંતિક સમિતિએ પસંદ કરેલી વ્યક્તિઓમાંથી ગાંધીજી જેમના નામને બદલી આપે તેમણે જ સચિત્ત કાવચાલન કરવાનો હતો. ગાંધીજીની બદલાવી મળી જાય ત્યાર પછી સત્યાગ્રહીએ પોતાના ગિરજા મેજિસ્ટ્રેટને નીચે પ્રમાણે કાગળ લખીને ખંખર આપવાની હતી :

ગિરજા મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ,
મું.

“વિનંતી જે મહાત્મા ગાંધીજીએ તેમને સોંપાયેલી સત્યાગ્રહીઓની ધારીમાંથી માફુ નામ પસંદ કર્યું છે અને મારી સવડે સત્યાગ્રહ ગર કરવાની મને પરવાનગી આપી છે. તેથી આપ સાહેબને જણાવવા રજા લઉં છું કે તા. . . . ના રોજ . . . વારે . . . વાગ્યે . . . ગમે સત્યાગ્રહ શરૂ કરવાનો મારો હતાકો છે હું ત્યાં જાહેરસભામાં યુદ્ધવિરોધી બાવણું કરીને, સુરો ઉચ્ચારીને અથવા પત્રિકાઓ લખી અને વહેંચીને યુદ્ધવિરોધી પ્રચાર કરવાનો છું

સ્થળ :

સહી

તારીખ .

યુદ્ધવિરોધી સૂત્રમાં એટલું જ બોલવાનું હતું કે, “આ યુદ્ધમાં બ્રિટિશ સરકારને માફસો અગર નાહ્યાં આપી મદદ કરી એ હરામ છે.”

તે વખતે ગાંધીજીના દિવમાં અનશન કરવાના વિચારો પણ ધોળામાં કરતા હતા સરદારે પોતાના જેલ જવાની તારીખની ખંખર આપતો તેમ જ અનશન કરવા માટે આ સમય અનુકૂળ નથી એમ જણાવતો નીચેનો કાગળ ગાંધીજીને તા ૧૦-૧૧-૪૦ના રોજ અમદાવાદથી લખ્યો :

“પૂ. બાપુજી,

“આજે સવારે મુળઈથી અહીં આવ્યો. અહીં ચારપાય દિવસનું કામ છે. તે પૂરું કરી તા ૧૫મીને ગણેશપૂજન કરી અક્ષરમીએ યાત્રા શરૂ કરવાનો હગદો છે કાને બધાને મત્યા પછી એમાં કાર્ડ ફેરફાર કરવાની જરૂર પડશે તો એકાદ દિવસનો ફેરફાર કરીશ બાપી એ દિવસ કામચલાવો છે. મહાદેવ કિટ્ટીથી આવે તો તે કિટ્ટો અહીં આવે તેજ સહુ. અહીંજ મોટું વિચારી લેવાનું છે તેમા પણ કામ આવશે.

“આ પ્રલયકાળમાં અનશનની ઉતાવળ ન કરતાં એ વસ્તુને ખરા સ્વરૂપમાં સમજવા જગતને અનુકૂળ સમય મળવો જોઈએ આજે જગતમાં લોકો વિકરાળ

વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ, કોમી રમખાણો અને સરદારની બીમારી ૪૮૫

પશુનું સ્વરૂપ ધારણ કરી બેસા છે. એવા વખતમાં બહુ ધીરજ અને ખામોશીની આવશ્યકતા છે.

લિ. સેવક

વલ્લભભાઈના પ્રણામ”

સરદારે અદારમી નવેમ્બર ને મોમવારે સાંજના છ વાગ્યે અમદાવાદમાં ત્રાહર મમા કરી સવિનય કાંચલાભંગ કરવો એમ ડરાવ્યું હતું. તા. ૧૬મીએ અમદાવાદના નિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને એ આજ્ઞાતની ખબર આપનો કાગળ તેમણે લખ્યો. તે ઉપરથી ૧૭મીએ રાત્રે પોણા દસ વાગ્યે મી. આઈ. ડી. ના એક અમલદારે આવીને મરદારને વોરંટ આપ્યું કે, દિંદ સંરક્ષણ ધારાની ૧૨૬મી કલમ મુજબ તમને પકડવામાં આવે છે અને અત્યારે તમને સાબરમતી જેલમાં લઈ જવાના છે. તૈયારી માટે અરધા કે પોણા કલાક જેટલો જોઈએ તેટલો વખત તેમને આપવાનું અમલદારે કહ્યું. પોલીસની મોટર ખુલ્લી હતી અને સરદારને ખપોર પછી તાવ ચડેલો હોવાથી ડો. કાનૂગાની બંધ મોટરમાં તેમને સાબરમતી લઈ ગયા. અગિયારના ટકોરે તેઓ જેલમાં પહોંચ્યા. તેમના ઉપર કેસ ન ચલાવતાં તેમને અટકાવતી કેડી તરીકે રાખવામાં આવ્યા. સાબરમતીમાં ત્રણેક દિવસ એકલા લગભગ ચાર ડિગ્રી તાવવાળા રહ્યા. પછી સાબરમતીથી યરવડા જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાંથી ૧૮-૧૨-'૪૦ના રોજ મહાદેવભાઈને એમણે લખેલા કાગળમાંથી ત્યાંના જીવનની કેટલીક હકીકત મળીવા મળે છે :

“ આજે એક માસ પૂરો થયો, તમે એક મહિના પર મળી ગયા હતા, મારે કાગળ સાબરમતીથી લખેલો તમને મળ્યો કે નહીં તે ખબર ન પડી. . . . પહેલા તો કાગળો મળવામાં બહુ ગરબડ થતી હતી હવે કંઈક ઠેકાણે પડ્યું હશે એમ ધારું છું. હજી અમારા કાગળો ડી. આઈ. જી સી. આઈ ડી. મારફત જ આવે છે અને નય છે. એટલે વાર થાય છે. પણ આરા છે કે થોડા વખતમાં ઠેકાણું પડશે

*

*

*

“ પેલા ઐતિહાસિક આખાના વૃક્ષ નીચે બાપુનો ખાટલો હતો ત્યા ખાટલો નાખી પડ્યો છું. અને એની બાજુમાં રાતે આકાશ નીચે પડ્યો પડ્યો તારાઓ જેવા કંડુ છું. મ્યા બાપુએ યરવડા મંદિર બનાવ્યું હતું અને મ્યા અનગન આદરેલું અને પૂના પેકટ સહી થયેલું ત્યાં આવી પડ્યો છું. બાપુની સ્નાન કરવાની કોટડી હતી એ કોટડી લીધી છે મને કોઈ દિવસ સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે મારે ફરીથી આ યુદ્ધયુગિમાં આવીને રહેવાનું થવાનું હતું. પણ ઈશ્વરની ગતિ અકળ છે. આપણે રાતદિવસ આઠી સાથે હતા તેના બૂના ચિત્રો આખ આગળ વારવાર ખડા થાય છે.

“ આ વખતે મટણી જુદા પ્રકારની છે એટલે એ રસનો સ્વાદ ચાખ્યો હોય તે જ જાણે એવું છે. છતાં તુવસી આ સંસારમાં ભાત ભાતકે લોક, સખસે દિલમિલ ચાલિયે નહીં નાવ સજેવ — એવું સમજ ચલાવીએ છીએ.

‘અલી બાગા સાહેબ મજાદાર, અને હુ તમને મળી નિયમિત કાતવાની ક્ષમ મારી બેઠા છીએ પણ હવે ગઈ વખતના જેટલું કાતવાનું બનતું નથી મારણ કે હવે સરીર એટલું મમ આપવાની ના પાડે છે

‘બાકી તો બધાની ખાવાપીવાની બચાવ સલામત ગણુ છું આઠ જણ બેઠા થયા છીએ મુમઈના છ માણ પ્રધાન એક ઠાકુરિસવાના પ્રમુખ અને એ સેનેટના ધારાસભાના opposition લીડર (બુલાભાઈ) એટલા બેઠા થયા છીએ એટલે અમારો સંસાર ઠીક ચાલી રહ્યો છે ઈશ્વરકૃપાથી બધાની તબિયત સારી રહે છે’

* * *
છતાં મુનાકાતો ગિંધે મુરકેની હતી તે નીચેના ૨૭-૧-૪૧ના મંગળ પૃથ્વી જળ્યાય છે

‘તમે મળવા માગો છો એને વિરોધ રત્ન મેળવવા ડાહ્યાભાઈએ કાગળ મુખરિન્ડેન્ડેને લખેલો પણ અમારી મુલાકાતનો નિર્ણય તો સી આઈ ડી નો વડો જેને જ આઈ જી હેલે છે તેના હાથમા છે એની સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલતા હશે એવું હવે હજી કંઈ આજુ નથી એટલે આ પખવાડિયાની મુલાકાત પડી તમને રત્ન નહીં મળે તો હું મુલાકાત લેવાનું બિલકુલ બંધ કરવાનો છું તમારે મળવાનું શું મારણ છે એ જાણવા મળે છે એનો અર્થ એ કે કંઈક વખતે તે કોઈ પણ મિત્ર કે સખથી મળવા માગે તો પેલાને લખવું અને એ પછી હજીમા આવે તો રત્ન આથે સગાએને મળવાની રત્ન મુખરિન્ડેન્ડે આપી શકે એટલે અધિકાર હવે એને આપે છે પણ મારા તો સગા જ મારી જિંદગીના સાથી રહ્યા અથવા સગા કરતા પણ એ વધારે તેને મળવામા વાધો આવે તો બીજાએને મળીને શું કરવું? બાપુની તબિયત સારી હશે. વળી હાથમા ધાકા એમના અપવાસ વિગે વાત આવી એટલે એ તો બચ હજી બીજો જ રહ્યો છે

* * *
માપુજી ઉપરનો તા ૨૦-૮-૪૧નો મંગળ પૃથ્વી નીચે આપ્યો છે

૫ બાપુ

મદદાદેવ સાથે આપે મોકલેલો કાગળ ગઈ માટે મળ્યો મારા કાગળ મીઠા અહીંથી મળતા નથી એ તો હપી પેનીસનો વડો સેન્સર કરીને પાડા મોકલે ત્યારે મને કિન્ડે છે કંઈ કરે મળ્યું, અમર જેઈને જ બધાને ખૂબ આનંદ થયો હતો હવે વખતે દરનાક્ષર જોવાના મજા એટલે મજા જેટલો જ આનંદ થયો હું લખવાનો વિચાર કરાવું વખતથી કરતો હતો, પણ તમારા ઉપર ગોટલો બને કામને બોલે છે તેમા વધારો કરવાના વચ્ચે મદદાદેવને જ લખીને સતોષ માનવો હતો. મદદાદેવને પણ રખવાનું આવી વાળ્યું હતું કારણ તો મદદાદેવ જાણે છે આ વખતે અડવાડિયે એ મામલો લખવાની રત્ન છે પણ તે બે કાગળ વખતસર મળે નહીં અને એક કાગળની બદલ બીજા કોઈને જુની કાપડી પણ ન લખી શકાય એટલે મામલો લખવાની કંઈ હજીમા પણ થતી નથી હવે બાઈને લખુ તો સાથે જાણને કે એની વહુને પણ જણાવ નહીં અને લખુ તો બે કાગળ ગલામ એવા નિયમના દેવાથી અને વખતસર કામનો ન મળવાથી એ ૧૨ બંધ ઉપરથી નહીં મુલાકાતમા પણ આ વખતે જુનું મુરકેની છે એટલે એમા પણ જોવનો વડો કંઈ કરી શકે નહીં સરમ ની રત્ન મેળવવી જોઈએ અને એ

મેળવવામાં ફેટલી મુશ્કેલી પડે છે એ તો મહાદેવને ખબર છે. પણ આ બધું મને કોઈ રીતે મૂંઝવી ગકે એમ નથી એ તો તમે જાણો છો.

“મહાદેવ ને દેવદાસ મળી ગયા એથી ખૂબ જ આનંદ થયો.

*

*

*

“હું તો પેલા આંબા તળે લગભગ રાતદિવસ રહું છું. દિવસના માત્ર તાપ થાય ત્યારે કોટડીમાં થોડો વખત બસાવું પડે. બાકી તો ત્યાં જ રાતદિવસ ગાળું છું. એટલે નિરંતર આપનું સ્મરણ અને એ વખતનાં ન્હાં ગિત્રો આંખ આગળ તરી રહે છે. કાંતવાનું પણ ઠીક ચાંપી રહ્યું છે. હવે બૂધાબાઈ નિયમિત અરથો કલાક કાને છે. અમે દોડમે કલાક રાત્રી કાંતીએ છીએ. પણ હવે મારે જમણે હાથે કોમ્પીના ટેકા પર દુખાવો લાગ્યું છે એટલે ડાબે હાથે કાંતવા શીખવું છે. એથી ડાબા હાથે કાંતવા માટેનું ફેટિયાનું મોઢિયું બોઈએ છે, તે મોકલી આપ્યો.

“છાપાં ઠીક મળે છે એટલે ઠીક ઠીક ખબરા મળે છે. અને હવે તો ‘હરિજન’ આજી ઘવાનું એટલે એના ઉતારા તો છાપમાંથી જોવાના મળશે જ અને એ પણ મળવાની આશા તો છે જ.

“અમારી ચિંતા કરશો નહીં. અમે વખતનો ઠીક ઉપયોગ કરીએ છીએ. બાકી તો દુનિયાનો પ્રલયકાળ આંખો દોષ એ રીતે જે સહાર ઘઈ રહ્યો છે એ જોતાં ગીતાણના અગિયારમા અધ્યાયના વિરાટ સ્વરૂપનું રાતદિવસ સ્મરણ થાય છે.”

*

*

*

આપણા દેશમાં ચાલેલી સત્યાગ્રહની બંધી લડતોમાં આ લડત બહુ જ વ્યવસ્થિત અને શાંતિમય હતી. તેનું એક કારણ તો એ હતું કે તેમાં બ્રિટિશ સરકારને પગલણી અથવા મૂંઝવણ ન થાય એ જોવાની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવી હતી. કોંગ્રેસનો આ યુદ્ધમાં ચોખ્ખો વિરોધ છે અને કશો સાથ નથી એ દુનિયાને બતાવવા માટે આ લડત એક પ્રતીકરૂપે હતી. ખીજી વસ્તુ એ હતી કે, આ લડતમાં બંધી વખત ગાંધીજી બહાર હતા અને સત્યાગ્રહીઓની પસંદગી ઉપર તેમનો મીઠો અકુશ રહેતો હતો. એ રીતે તેઓ જ લડતનું પ્રયત્ન અંત્યાલન કરતા હતા. અમલદારોને પણ અગવડ ન પડે એટલા માટે, ધાર્મિક તહેવારોના દિવસોએ તથા રવિવારની રજાને દિવસે સત્યાગ્રહ બંધ રાખવામાં આવતો કેલક સત્યાગ્રહીઓને યુદ્ધવિરોધી પોકારો કરવા છતાં સરકાર પકડતી નહીં. તેમને એવી સૂચના આપવામાં આવતી કે તેઓ એક ગામથી બીજા ગામ ફરતા ફરતા દિલ્હી તરફ ફરવું કરે. રસ્તામાં યુદ્ધવિરોધી સૂતો પોકારે તથા રેલિયો ચલાવે, બીજાને શીખવે અને ખાદીનો પ્રચાર કરે. જોડામાં પણ અટકાયતી તેમ જ સખ પામેલા કેદીઓમાંનો મોટો ભાગ પીંજવા તથા કાંતવામાં ઘણો વખત ગાળતો. તેથી આ લડત દરમ્યાન ખાદીકામને બહુ જ વેગ મળ્યો. મિલનું કાપડ લાકડી સિપાઈઓ માટે જનુ હોઈ, દેશમાં મિલના કાપડની તંગી બહુ વર્તાવા લાગી હતી. તે

બહાર આવ્યા પછી અમદાવાદ જિલ્લાના કાર્ય તાંત્રીઓ આગળ ટોચેસ હાઉમમાં તેમણે કાઢેના નીચેના ઉદ્દગારો ઉપરથી આ દુખનો ખ્યાલ આવે છે

‘હું અમાવાદમાંથી ગયો તે વખતનું અમાવદ આજે નથી આવી હુલક થયા એમાં કેવળ નિર્દોષ માણસો માર્યા ગયા જેનાં મિત્ર ત નાગ પામી છતાં મને વધુ દુખ એ વાતનું થયું છે કે, આપ ની દબ્બત ગઈ ધન તો ફરીથી મળી ગઈ છે ઘોડાએક મકાનો બની ગયા છે । બનર બની ગયા એ તો બધા કાને ઠાકા થશે ઘોડા બિખારી પણ થયા એમ તો ટિસ્તાનમાં બિખારીઓની ઓ નથી પણ આબર ગઈ દબ્બત ગઈ મેં મિત્ર બરપાઈ થઈ શકે એમ નથી આપ ની પ્રતિજ્ઞા હતી કે, આ તો વેપારીઓનું નુકેંગાતિનું શહેર છે ત્યાં આ બન્યું જ નિને મને જેના ખૂમ દુખ થયું આનું નાગણ પોલીસનું રક્ષણ માગવાની આપણી આદત આપણા બેટલા નિર્દોષ મના એના કરતા અધા માણસો સામા યઈને મર્યા હોત તો ઠીક હતું દેને રક્ષણનો લક્ષમ શીખી લેવો જોઈએ

“પણ તમે તો કીત બધ્યા ને તોફાનની તપાસ માગી અ”, કોઈ દિવસ ખૂની પોતાનો મુકામો ચનાવીને ફાસીએ લટકાવે હશે ખરો? એ શું તપાસ કરે? પણ ભૂનમાંથી આપણે પાક શીખવો જોઈએ ગયેલી આમર પાછી મેળવવી જોઈએ”

બીજો દિવસે અમદાવાદમાં જાહેરસભામાં લાખણ આપતા હું

‘આ શહેરમાં તોફાન થયું અને બનરમાં પોણે દહાડે મનાને સગમાવવામાં આવ્યા દુખને લૂગાવાના અવાજ મારે કાને પડયા તેથી મને જે દુખ થયું એનો ધા હજી રુઆયો નથી એ દુખ હું છરવી નથી મનાને હજી એમાંથી છૂટયો નથી તમને એકદમ શું સૂચ્યું કે એકબીલના મળા મપવા બેકા? સોએક નિર્દોષ માણસો મોતે મરી ગયા તેને બદલે દસ માણસો દિમતપૂર્વક મરી ગયા હોત તો આ કદી ન બનત મારે તમને કહેવું જોઈએ કે, ગાંધીજીને આથી ખૂમ દુખ થયું છે અમદાવાદે એની હાસી કરાવી છે

બના પાસ સગરની પાસે ગયા અને હતું કે આ મોણે હું તેની તપાસ કરો ખૂની કોઈ દિવસ મોણે ખૂન મ્યું એની તપાસ કરો હશે?

‘બવિધ્યામાં કોઈ દહાડો તમે નાસતા નહીં મુખબલો ક ને એ બધી દુનિયા કરે છે એથી આગળ ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહનો માર્ગ પણ છે ટિસ્તા હોય કે મુસામાન સામી દાનીએ મરો પણ અદિસાનું બટાનું નાગે આ તોફાનોમાં તો અદિસાનું નામનિશાન નહોતું અદિસાને આપણે મારતાનું કામલું બનાવ્યું હતું’

જેનામાં સરદારની તમિયન ખૂમ જ લાયકી આતંગ્ય ગૂચ્યું વળી જઈને કોઈ કોઈ વાગ ઉપર ચગી વળતા હતા પેર ઉપર નરી આખે તે જોઈ ગકાડુ હતું તે વખતે પીડા પણ મુ થતી સરારને લાગ્યું કે ઓપરેશન વિના આનો બીજો ધવાજ નથી, અને ઓપરેશન જોખમકારક

હતું. એટલે એ જવાબદારી લેવાને બદલે-તા. ૨૦મી ઓગસ્ટે સરકારે એમને છોડી મૂક્યા. એ ખમર મળનાં જ તા. ૨૧મીએ ગાંધીજીએ તેમને નીચેનો કાગળ લખ્યો :

“મને તો ધારણી હતી જ કે તમે છૂટવાના. એ કરે પણ શું? હવે તો સાવ સાવ ઘર્ષને જ દાખે ચડ્યો. કામ તો કમુચ છે. ઓપરેશન ઘર્ષ ગ વિના મને ચેન નહીં પડે. ખબર બરાબર અપાવતા રહેજો. મારા કાગળ તેજ તમને આપતા ખરા?”

પણ મુંમર્મના દાક્તરોનું ઓપરેશન કરવાનું ધ્યાન ન પહોંચ્યું. થોડા દિવસ એલોપથી દવા લીધા પછી હોમિયોપથી રાફ કરી.

ગાંધીજી તેમને સેવાશ્રામ બોલાવવા હતા અને પોતાની ‘હોસ્પિટલ’માં દાખલ થવાનો એટલે કે પોતાની દેખરેખ નીચે પોતાના કુફરતી ઉપચારે કરવાનો આશ્રય કરતા હતા. તા. ૨૨-૯-૪૧ને રોજ તેમણે સરદારને કાગળમાં લખ્યું છે કે,

“તમારું માફું તજી ચીથે નથી ચડ્યું જણાવું પંદર દિવસમાં નિશ્ચયપૂર્વક ન કરી શકાય તો આવી આવો એ હમું છું. જે આવવા જવા જેવી સ્થિતિ ઘર્ષ હોય તો થોડા દિવસ સહી જાઓ એ પણ ઠીક હોય. જેમ તમને કુચે તેજ કરજો. રાજેન્દ્રભાઈ રોજ સારા થયા જાય છે. હવે રોજ આવે છે.”

સરદાર નાશિક જવાનો વિચાર કરતા હતા એટલે તા. ૨૫-૯-૪૧ના કાગળમાં ગાંધીજી લખે છે :

“તમારી તમિચત વિષે હોમિયોપથી માથે તેટલો અર્થાદિત વખત તેને બલે આપો. ટજીશના પાળીની ખ્યાલિ તેજ અંખણી છે. દેવલાણીની મને ખબર નથી. ટજીસ માફક આવવાનો સંભવ જ ખરો. બાકી નેસર્વિક ઉપચાર તો જ જ. પણ પ્રથમ આપણે યોદ્ધાપૂર્ણ મળી તેજ લઈએ જ.”

હોમિયોપથીથી ખામ કાયદો ન થયો એટલે સરદાર ઓક્ટોબરમાં નાશિક ગયા. ત્યાં થોડા દિવસ વૈદ્યની દવા કરી. ત્યાં થોડા દિવસ ગણા, પછી છેવટે વીતમી ઓક્ટોબરે વધાં જઈ ગાંધીજીની ‘હોસ્પિટલ’માં દાખલ થયા. ગાંધીજીના કુફરતી ઉપચારથી થોડાંવધો કાયદો થયો. પણ તે વખતે મામલો એવો કટોકટીનો હતો કે, એક સ્થળે લાંબો વખત રહેવું સરદારને પોત્તાય તેમ નહોતું. એટલે પદેની ડિમેન્ડરે તેમણે વધાં ઠોડાં. ત્રીજી ડિમેન્ડરે સરકારે જ્યાં સુધાગ્રહી કેદાંબોને છોડી મૂક્યા એટલે આગળ શું કરવું એનો વિચાર કરવા તા. ૨૩મી ડિમેન્ડરે ખાગડોપીમાં કારોબારી સમિતિની બેઠક રહી. એ બેઠક માત દિવસ ચાલી. પછી જનનુઆરીની અધવચમાં વંચીમાં મદાઅમિતિની બેઠક રહી. તખિપત બરાબર ન હોવા છતાં સરદાર આ જ્યાં રખાપાટ ક્યાં જ કરતા હતા. ગાંધીજીને

આગ્રહ તો હતો જ કે તમારે પ્રથમ તબિયત બગાળર કરી લેવી જોઈએ. એટલે જન-યુઆરીની આખરમાં, સુરતની પામેના દરિયાકિનારા ઉપરના હજીરા સ્થળે હવાફેર માટે ગયા. ત્યાં ખોરાકના પ્રયોગો તથા મસાજ વગેરેના ઉપચારો કર્યા. તા. ૭-૨-૪૨ના રોજના કાગળમાં ગાંધીજી લખે છે :

“ તમારુ આંતરડાનું ગૂચળુ કેવળ ખોરાકની યોગ્ય પસંદગીથી જવાનું જ છે એવો વિશ્વાસ કરજો. પાચખાને બેસતા જરાય તાલુ ન કરવી જોઈએ.”

હજીરા રહ્યા તે દરમ્યાન સરદારે સુરત ગાંધીય કેળવણી મંડળનું એક બહુ જૂનું કામ પતાવી નાખ્યુ. આ જીવનચરિત્રના પહેલા પુસ્તકના અદ્ધારમાં પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે સુરત મ્યુનિસિપાલિટીએ કેળવણીની ખાખતમાં સરદાર સાથે ૧૯૨૧માં અસહકાર કર્યો અને પોતાની શાળાઓ રાજીય કેળવણી મંડળને મોંપી તથા તેને લગભગ એક લાખ આઠ હજારની મદદ મ્યુનિસિપલ કંડમાંથી આપી. એ કૃત્યને ગેરકાયદે ગણી મ્યુનિસિપાલિટીના અસહકારી સભ્યો ઉપર સરકારે એટલી રકમનો દાવો માંડ્યો હતો. કોર્ટે એ રકમમાંથી ફક્ત ચાળીસ હજારની રકમ ગેરકાયદે અપાયેલી છે એમ ઠગવી રૂપિયા ચાળીસ હજારનું હુકમનામુ મ્યુનિસિપાલિટીના અસહકારી સભ્યો ઉપર ક્યું હતુ. સુરતના રાજીય કેળવણી મંડળને ખાતે એટલી રકમનુ દેવું ખેંચાતુ હતુ. પણ તેની પામે થોડીક જમીન હતી તેના ભાવ લઘાઈને લીધે વધ્યા હતા ગાંધીય કેળવણી મંડળના બીજા ટ્રસ્ટીઓની સંમતિ લાઈને સરદારે એ જમીન વેચી નાખી અને દેવુ પતાવી દીધું.

તેઓ હજીરા હતા ત્યાં એમને જમનાલાલજીના અવસાનના સમાચાર મળ્યા એટલે મહાદેવભાઈને નીચેનો કાગળ તા. ૧૨-૨-૪૨ના રોજ લખી તેમાં પોતાનુ દુઃખ દાલવ્યુ અને જમનાલાલજીને અજલિ આપી :

“ તમારો તાર હમણા ત્રણ વાગ્યે મળ્યો. એ વાચી અમે તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા હુ હમણા જ વર્ધાથી આવ્યો ત્યારે મને વચન આપ્યુ હતુ કે ૧૫મી ફેબ્રુઆરીએ એમનુ પ્રત ગાંધીમા કે મોટરમા ન બેસવાનુ પૂરુ થાય છે. તો તે પૂરુ થયા પછી થોડા દિવસ મારી સાથે આવીને દલ્હગા રહેરો. મરણ તો બહુ જ સારુ. ૫૫ કહેવત છે સો મરજો પણ સોનો પાળનાર ન જજો. આ તો અનેકોનો પાળનાર ગયો. આજે કેટલાય આ દેશમાં અનેક ગ્થળે, અનેક ક્ષેત્રમાં કામ કરનાગ મૂગા સેવકો છૂપા આસુ સારરો. બાપુનો સાચો પુત્ર ગયો. જનકીદેવીને માથેથી છત્ર ગયુ કુટુંબને માથેથી ઢાકણ ગયુ. દેશનો વફાદાર સેવક ગયો કોયેસનો સ્થબ ટૂંકી પડ્યો અનેકનો મિત્ર અને અનેક સરચાઓનો પોષક ગયો. અને આપણે તો સગો ભાઈ ગયો મને તો સૂનુ સૂનુ લાગે છે. ગોપુત્રીનો આત્મા જ ઠીક ગયો અને ગરીબ બિચારી ગાયનો સાચો સાથી, ખાખીની ત્રિદગી એને જ અર્પણ કરનાર જામ એકદમ ચાલી ગયો.

“ ઈશ્વર આપણને એમણે અપૂર્વ મૂકેલા કામનો બોલ ઉપાડવાનુ બળ આપે.”

ગાંધીજી ૧૯૩૪માં વર્ષો રહેવા ગયા ત્યાર પછી દર વરસે લગભગ એક મહિનો તેઓ ગુજરાતમાં રહે એવી સરદારે તેમની સાથે ગોઠવણ કરી હતી આ મહિના દરમ્યાન ગુજરાતના બધા કાર્યકર્તાઓ ગાંધીજીને મળે અને પોતાની શકાઓ તથા મુશ્કેલીઓ વિષે ગાંધીજીની દોરવણી મેળવે એવી વ્યવસ્થા સરદાર કરતા એ પ્રમાણે તા ૧૧મી ડિસેમ્બરથી ૧૦મી જાન્યુઆરી સુધી ગાંધીજી ખારડોની આવીને રહ્યા હતા એટલે કારોબારી સમિતિની એક તા ૨૩મી ડિસેમ્બરે ખારડોનીમાં બોલાવવામાં આવી એક સાત દિવસ આવી તેમાં ખૂબ ચર્ચાઓ થઈ અને અંતે ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬મી તારીખે મુમર્દની મહાસમિતિમાં પસાર થયેલો દરાન કાયમ રાખવામાં આવ્યો પરંતુ ચર્ચા દરમ્યાન માનુષ પડ્યું કે એ દરાવના અર્થગ્રહણ વિષે કારોબારી સમિતિના સભ્યોમાં મતભેદ પ્રવર્તી રહ્યો તે ઉપરથી તા ૩૦મીએ ગાંધીજીએ ટોચેસના પ્રમુખ તરીકે મૌનાના સાહેબને નીચેનો કાગળ લખ્યો

“ કારોબારી સમિતિમાં થયેની ચર્ચા દરમ્યાન મને જણાઈ આવ્યું છે કે, મુમર્દના કરાવનો અર્થ કરવામાં મેં ભારે ભૂલ કરી હતી મેં તેનો અર્થ અર્થ કર્યો હતો કે કોમેસ મુખ્યત્વે અદિસાના કારણસર અત્યારના તેમ જ ખીલ તમામ યુદ્ધમાં ભાગ લેવાની ના પાડતી હતી સમિતિના ઘણાપણ સભ્યો મારા અર્થનો અભ્યંકાર કરતા હતા અને કોમેસનો વિરોધ અદિસાના કારણસર હોવો આવશ્યક નહોતો એમ માનતા હતા એ જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું મુમર્દનો કરાવ કરી વાંચી જોતા મને જણાયું કે બિન મત ધરાવનારા સભ્યોની વાત સાથી હતી અને એ કરાવમાં જે અર્થ મેં જોયો તે તેના સંબંધમાંથી નીકળી રહ્યો નહોતો મારી આ ભૂલ અને જણાઈ છે તેથી જેમાં અદિસા અનિવાર્ય ન હોય એવા કારણોસર યુદ્ધપ્રયત્નનો વિરોધ કરવાની હકલત કોમેસની આપોવાની કરવી મારે માટે અગત્ય બની ગયું છે આ ત એટલિન સામેના દ્રેવના કારણસર યુદ્ધપ્રયત્નનો વિરોધ કરવામાં મારાથી બની ન સમય હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાની બાંધધરી આપવામાં આવે તે તેની કિમ્મત તરીકે યુદ્ધપ્રયત્નમાં માન્ય અને ધનથી મિલનને સાથ આપવો એવી ધારણા એ કરાવમાં રહેલી હતી તે મારે પત્ર એવો મત હોય અને સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે દિવસનો પ્રયત્ન કરવામાં હું માનતો હોઉં અને તેમ છતાં સ્વતંત્રતાની કિમ્મત તરીકે યુદ્ધપ્રયત્નમાં ભાગ લેવાની ના પાડે તો હું દેશવિરોધી વર્તન કહું છું જેમ હું માનું પણ મારી તો ૬૯ માન્યતા છે કે કેવળ અદિસા જ હિંદુસ્તાનને અને જાગને આ મનારામાંથી ઉગારી શકે એમ છે એમ દોવાથી હું એકલો નેક, અથવા મને કોઈ સંબંધી કે અક્રિએની મદદ દેવ પણ મારે મહુ દાનકાય આપુ વાખવું નહીં તેથી મુમર્દના કસને મારા ઉપર મુકેલી જાણવાતીમાંથી આપ મને મુક્ત કરીશ જે કોમિટીએ અને ખીલએને હું પસંદ કહું અને જેનો મેં ૬૬૫ની અદિસાને માનનાય દોષ, ને કરાવેલી સરનો મુખ્યત્વે કરવા શાં

હોય તેમને લઈને મારે યુદ્ધમાં સામે ઉપદેશ કરવાના વાળીરનાત્યને માટે સવિનય બગ ચાલુ રાખવો પડશે.

“આ ઠોકેકીને સમયે જેમની સેવાની, તેમના પોતાના પ્રદેશમાં પ્રબલને ધીરજ આપવાના અને મદદ કરવાના કામ માટે જરૂર હશે તેમને હું સવિનય ભગને માટે પસંદ નહીં કરું.”

રાજેન્દ્રપ્રાણી તથા ખીજા કેટલાક સભ્યો તો પૂનાની મહાસમિતિનાં (૧૯૪૦ ના બુધવારની) ઠરાવની વિરુદ્ધ હતા એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ મુખર્ષિ મહાસમિતિના ઠરાવના અર્થની વિશેષ ચોખ્ખાટ થઈ એટલે તેઓ એ ઠરાવની પણ વિરુદ્ધ થયાં સરદાર જીંકે પૂના મહાસમિતિના ઠરાવના એક આગેવાન પુસ્તકર્તા હતા, પણ હવે તેમના વિચારમાં ફેરફાર થયો હતો તેઓ ચોખ્ખેચોખ્ખુ કહેતા કે, એક વાર ગાંધીજીનો સાથ ઊડ્યો પણ ફરી હવે ખીજે માર્ગે જવું નથી એટલે ખારડોલીનો ઠરાવ પસાગ થઈ ગયા પછી તેમણે, રાજેન્દ્રપ્રાણીએ, કૃપાલાનીજીએ અને ડો પ્રકૃશ્વ ઘોષે એક સચુક્ત નિવેદન બહાગ પાડીને મહાસમિતિના સભ્યોને અપીલ કરી કે, આવતી મહાસમિતિની બેઠક વખતે દરેક સભ્યે સ્વતંત્ર રીતે પોતાની વિવેક ભુદ્ધિ વાપરીને મત આપવો.

કારોખારી સમિતિની બેઠક પૂરી થયા પછી તરત જ સરદારે ગુજરાત પ્રાતિક સમિતિની બેઠક ખારડોલીમાં બોલાવી પ્રાતિક સમિતિના સભ્યો આગળ આ ઠરાવ વિષે બોનવા સરદારે ગાંધીજીને ખાસ વિનતી કરી એ બેઠકમાં રાજેન્દ્રપ્રાણી, કૃપાલાનીજી વગેરે પણ હાજર હતા. ગાંધીજીએ પ્રથમ તો સભ્યોને પૂછ્યું કે, “તમે ખારડોલીના ઠરાવનો અર્થ પૂરેપૂરો સમજ્યા છો ?” ઘણાએ હાથ ઊંચા ન કર્યા ગાંધીજી કહે,

“તો હું એ તમને દુઃખમાં સમજાવું એ ઠરાવનો અર્થ એ છે કે લડાઈ પછી પૂર્ણ સ્વરાજ આપવામાં આવશે એવી એળાધરી સરકાર આપે તો કોંગ્રેસ આ સહતનતને જીવતી રાખવામાં મદદ કરે, એ સોદો પાકો થઈ ગયો છે એવું નથી માત્ર શરત રબૂ કરવામાં આવી છે પણ જો મારે એવો સોદો જ કરવો ન હોય તો મારે એ પ્રમાણે સાફ કહી દેવું જોઈએ તમે યુદ્ધમાં પૂરો સાથ આપવાનું કમ્બલ કરશો તો હિંદુસ્તાનને લડાઈ પછી પૂર્ણ સ્વરાજ મળશે અથવા તો પછી હિંદુસ્તાનમાં રહેશે તો તમારી મહેરબાનીની રાહ રહેશે તમારો લડાઈખાતાનો પ્રધાન જીવ મળતા સુધી લડાઈ ચલાવે તો તમે લડાઈ દરમ્યાન પણ તમારો મારમાર ચલાવી શકશો આવી શરતો સ્વીકારવાનું તમને કીક લાગતું હોય તો તમારે ખારડોલીના ઠરાવને મંજૂર રાખવો જોઈએ, એ લાજ્ય ઘણી મોટી છે એમાં શકા નથી એને ખાતર તમે કોંગ્રેસની નીતિને ઉપાવવા અને સ્વરાજ ખરીદવા અને તેની કિમત તરીકે અહિંસાને જતી કરવા તૈયાર હો તો તમારે આ ઠરાવને મંજૂર રાખવો જોઈએ. આપણા

હજીરામાં લગભગ સવા મહિનો રહ્યા એટલામાં તો રાજદારી મામલો એટલો બધો ઉત્તર યર્ષ ગયો હતો કે, એ એકાંત સ્થળ છોડ્યા વિના તેમની આગળ ખીન્ને છૂટકો જ ન રહ્યો. માર્યની સહઆતમાં હજીરા છોડ્યું, એટલે તા ૭-૩-'૪૨ના રોજ ગાંધીજીએ વળી લખ્યું: "ગમે ત્યાં ફરો પણ આરામના, સ્નાનના અને ખાવાના વખત સાચાંને વાઈસરોય આ બધું સાચવે છે તો આપણે કેમ નહીં?" પરંતુ સરદાર રખડવાનું ચાલુ જ રાખના અને તેમાં બધી સગરડો ન પણ સચવાતી. એટલે ગાંધીજીએ તા ૧૩-૪-'૪૨ના કાગળમાં એતરૂંથી આપી: "આતરડાં હજી ઠેકાણે નથી પડનાં એમા નમાઈ નથી એને લાભો આગમ જોઈએ છે જ." પણ સરદારની ફિલસૂફી જુની હતી "વાભો વખત આરામ લઈને એકલું શરીર જ સાચર સાચવ ડ્યાં દરતુ તેના કરતા કામ કરતા કરતા થોડા વરસ વહેના મરી જવાય તો શુ યર્ષ ગયુ?" એમ તેઓ ધણી વાર દહેતા

૩૨

યુદ્ધ હિંદુસ્તાનનાં પારણાં ઠાકે છે

વ્યક્તિગત સરિનય લગની લડત ચાલતી હતી તે દરમ્યાન આખા વિશ્વયુદ્ધ ઉપર બહુ જ મોટી અસર પાડનારો એક બનાવ બન્યો, તેની નોંધ લેવી જોઈએ તા. ૨૨મી જૂન, ૧૯૪૧ના રોજ રશિયા ઉપર જર્મનીએ ચડાઈ કરી હિંદુસ્તાન કહેતુ એમ હતુ કે, પદરસોથી એ હજાર માર્શલની સરહદ ઉપર રશિયાએ લાકડની જમાવટ કરી હોવાથી, અમારા રક્ષણની ખાતર અમારે રશિયા ઉપર ચડાઈ કરવાની જરૂર હતી જર્મનીનો ધસારો એટલો જામર હતો કે, તે વખતે તો રશિયાને પીછેહઠ કરવી પડી એની રાજવાનીનું મથક પણ મોસ્કોથી બધવી એને વધારે અદરના ભાગમાં લઈ જવું પડ્યું. આ સ્થિતિમાં આપણા દેશમાં જુદા જુદા રાજદારી પદના માણસો જુની જુની રીતે નિચાર કરવા વાગ્યા કોમ્યુનિસ્ટો, જેઓ આજ સુધી આ મુદ્દને સામ્રાજ્યવાદી મુદ્દ કહેતા હતા, તેઓ રશિયા જર્મની સામે પડ્યું એટલે તેને લોકમુદ્દ કહેના લાગ્યા અને મિત્રરાજ્યોને આપણે પૂરેપૂરી મદદ કરવી જોઈએ એવો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. ત્યારે જીન, જેઓના દિલમાં સિટન પ્રત્યે અભાવ હતો તેઓ ગાંધીજીને સૂચવવા લાગ્યા કે, આ ખરેખરી તક છે અને અત્યારે વ્યક્તિગત સરિનય ભગને બદલે બહુ જ મોટા પ.વા ઉપર સામુદાયિક સરિનય ભગ તમારે શરૂ કરવો જોઈએ પણ દુરમનવી

બીડનો ખોટો લાભ લેવો એ તો ગાંધીજીના સત્યાગ્રહી સ્વભાવને જરા પણ દુએ એમ હતુ જ નહીં. કેટલાકે તો એવી પણ સૂચના કરી કે અત્યારે વડી ધારાસભાના સવળા કોંગ્રેસી સભ્યોએ રાજીનામાં આપવાં જોઈ એ અને સુધ્ધવિરોધના મુદ્દા ઉપર ફરી ચૂંટણી લડીને પ્રથમત સુધ્ધના વિરોધમાં છે એવું દુનિયા આગળ આપણે પુરવાર કરી આપવું જોઈ એ. આ બધી વસ્તુઓનો વિચાર કરવા માટે તા. ૧૯મી ઓક્ટોબરે જેઓ જેલમાં નહોતા એવા કેટલાક નેતાઓ વર્ધામાં એકઠા થયા. કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિના અગિયાર સભ્યો તે વખતે બહાર હતા. તેમાંના શ્રી બુલાભાઈ દેસાઈએ ગાંધીજી આગળ ખૂબ દલીલો કરી કે હવે આપણે સવિનય ભંગ બંધ કરવો જોઈએ. કારણુ સુધ્ધ આપણા દેશની નજીક આવતુ જાય છે તે વખતે કોંગ્રેસના સવળા નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓ બહાર છૂટા હોય એ જરૂરુ છે. વર્ધામાં જે વખતે આ ચર્ચાઓ ચાલતી હતી તે જ વખતે વાઈસરોયે પોતાની વિસ્તૃત કારોબારી સમિતિની ગચના કરી. સ્વાભાવિક રીતે જ તેમાં કોંગ્રેસ વિરોધી સભ્યો દાખલ થયા. ગાંધીજી ઉપર આ દલીલોની કે આ સૂચનાઓની કશી અસર થઈ નહીં અને તા. ૨૧મી ઓક્ટોબરે તેમણે ભાગપૂર્વક જાહેર કર્યું કે, છૂટેલા સત્યાગ્રહીએ છૂટવાની તારીખથી એક અઠવાડિયાની અદર ફરી સત્યાગ્રહ કરવો.

થોડા વખત પછી હિંદ સરકાર તરફથી જાપાંજોગી એક નીચેની યાદી બહાર પડી :

"હિંદુસ્તાનનો તમામ જવાબદાર લોકમન આપણી છત થતા સુધી સુધ્ધ-પ્રચલનમાં મદદ કરવાને હદ નિશ્ચયવાન છે, એવી દિ દ સરકારને ખાતરી હોવાથી, તે એના નિર્ણય ઉપર આવી છે કે, સવિનય કાયદાભંગ કરનારા જે કેદીઓનો શુનો માત્ર ઔપચારિક અથવા તો પ્રતીકરૂપ હોય તેમને છોડી મૂકવા. આમાં ૫ જવાહરલાલ નેહરુ તથા મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદનો પણ સમાવેશ થાય છે"

તા ૩-૪ ડિસેમ્બરે બધા કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. એ વિષે ગાંધીજીએ કહ્યું કે,

"કેદીઓને છોડ્યા પહેલાં મેં જે કશું હતુ તે જ વસ્તુ છોડ્યા પછી પણ કહુ છુ કે મને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહી કેદીઓની મુક્તિથી મારા હૃદયમાં સરકાર પ્રત્યે કદરદાનીનો એકે સૂર ઊઠતો નથી. પરંતુ હવે કોંગ્રેસના પ્રમુખ બહાર આવ્યા છે એટલે તેમણે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિની અથવા તો મહાસમિતિની એકક બેલાવીને ભવિષ્યમાં કોંગ્રેસે કયાં માર્ગ કરવો એ નક્કી કરવુ જોઈએ. દરમ્યાન સવિનય કાયદાભંગની પ્રવૃત્તિ કરાય અત્યવ વિના ચાલુ રહેવી જોઈએ. માત્ર કારોબારી તથા મહાસમિતિના સભ્યોએ તેમ જ જેઓ મુંઝઈની મહાસમિતિનો કરાવ ફેરવવાના વિચારના હોય તેમને મહાસમિતિની એકક મળે ત્યાં સુધી સવિનય કાયદાભંગ ન કરવો."

મોઠા મોઠા નેતાઓ એ ઠરાવમાં સામેલ છે અને તેમજુ એ ઠરાવ વગર 'વિચારે' નથી કર્યો. આની સામે બંને કોઈ એમ માનનાગ હોય કે અહિંસા એ એક આત્મીય મોતી છે, ને તેને જતી કરી શકાય નહી, અહિંસા આપીને સ્વરાજ ખરીદાય નહી, તો તેવાઓની સ્થિતિ જુની જ છે પણ બંને તમારા મનમાં સંદેહ હોય, તમને એમ લાગતુ હોય, કે અહિંસાને વળગવામાં તમે અહિંસા ગુમાવવાના — કેમ કે તે પાવનાની તમારી શક્તિ નથી — અને સ્વરાજ પણ ગુમાવવાના, એમ બંને તમને લાગતુ હોય કે ગાંધી સારો માણસ તો છે પણ તેની બેઠે છેક સુધી ન જવામાં જ રહ્યાપણ છે, તો તમારે આ ઠરાવ સ્વીકારવો જોઈએ. તેનો અસ્વીકાર તેઓ જ કરે જેમના મનમાં દંડ પ્રતીતિ હોય કે શાણપણ, ગજબારી કુનેહ, નીતિ એ બધાનો વિચાર કરતા એ જ આરંભક છે કે, સ્વરાજને ખાતર પણ અહિંસાને ફગાવી ન દઈ શકાય. હવે તેઓ ખારડોથી ઠરાવના પક્ષમાં હોય તેઓ ઠાય ઠયા કરે."

છ-નીસ જાણે દ્વાય જીવ્યા કર્યાં. ગાંધીજી કહે, "બલે દવે અહિંસાના આચાર્યો દ્વાય જીવ્યા કરે" આ વચનમાં ગહેલો પડકાર મૂકવનારો હતો. છતાં સત્તાવીસ જાણે અહિંસાના પક્ષમાં દ્વાય જીવ્યા કર્યાં દમક સભ્યો તટસ્થ હતા. તેઓ ગાંધીજીને પ્રશ્નો પૂછવા માગતા હતા. પણ ગાંધીજીએ કહ્યુ કે, "સમાનુ સહેજ વધણુ જાણવાને જ આ મત લેવાયા છે. એટલે તટસ્થ સભ્યોએ કાર્મ તકવીક લેવાની જરૂર નથી."

સરદારે પ્રમુખ તરીકે ઉપસંહારનુ લાપણુ કરતાં કહ્યુ કે,

"હજી વધારે આક્રો અને ઠસોગી કરે એવો કાળ આવવાનો છે. તે વખતે આપણે માથે ધનુ મોગી જવાબદારીઓ આવશે અને ધણા ઠામે આપણે કંવાનાં આવશે.

"સરકારની સામે જોવાનુ આપને ધાવવશે નહી. સરકારને તો પોતાની ચિતા પડી છે. એટલે આપણે પોતાને માટે આપણે જ નિર્ણય કરી લેવો પડશે."

ખારડોથીમાં ઠરાવ તો પસાર થઈ ગયો પણ કારોગારી સમિતિમાં એ વિષે ચોખ્ખો મતભેદ દતો. વળી ગાંધીજી કોએએને કોગળી આપવાની જવાબદારીમાંથી કરી મુક્ત થયા હતા. એટલે આખી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવા મદાસમિતિની બેઠક તા. ૧૫ તથા ૧૬ જાન્યુઆરીએ વધાંમાં બોલાવવામાં આવી. સુઆનમાં તો સરદાર વગેરે કોએએની સમિતિના બે મત્યો આગેનીના ઠરાવ અથે સમત ન દવા તેમનો તથા ગાંધીજીનો પણ વિચાર મદાસમિતિમાં મતો લેવાની એ ઠરાવ વિષે નિર્ણય કરાવવાનો દતો. પરંતુ પાછાળી ગાંધીજીએ પોતાનો વિચાર બદલ્યો. અને મદાસમિતિને એ ઠરાવ સ્વીકારી લેવાની મવાદ આપી ગાંધીજીનું મદાસમિતિનું માપનુ બદ્દ દ રનું હોઈ. તેમાંથી કેટલાક ફકરા નીને આપ્યા છે :

“હવે સવાય એ છે કે જે વસ્તુ તમે પકડી તેને છોડવા તૈયાર કેમ થયા છો? સ્વરાજ મેળવ્યા પછી શુ કરશો એની વાત નથી, પણ સ્વરાજ મેળવવાને માટે એ વસ્તુ બદલવાને કેમ તૈયાર થયા છો? તમે તો એકરાર કરેલો કે સ્વરાજ મેળવવાને માટે અહિં સા સિવાય બીજા ઉપાય નથી. આજે એ બદલવા તૈયાર થયા છો પણ એવો સોદો કરીને તમે સપૂર્ણ સ્વરાજ મેળવી શકવાના નથી સપૂર્ણ સ્વરાજ તો એ છે કે, જેમા ગરીબમા ગરીબને પણ આજ્ઞા મળે. એ આજ્ઞાની આજે લડાઈમા જોવાયે નથી મળી શકતી આજુ જો તમે સમજો તો બીજી વાત સમજવી સહેલી છે આમ માનતો છતા, હું તો તમને સમજાવવાનો છું કે, તમારે આ ઠરાવ કમૂલ કરવો અને એના ઉપર મનો લેવડાવીને સમિતિમા ભાગલા ન પડાવવા. આ વાત જો તમારી સુદ્ધિમા ઊતરે તો તમારે કબૂલ કરવી, નહીં તો ન કરવી. આજે સકથોને સમજાવીને જુદા જુદા મત અપાવીએ એવો અવસર નથી

“ખારડોળીમા તો મે અહિંસાનો મારો અર્થ કર્યો અને તે જ કારણે હું છૂટો થયો ખારડોળીનો ઠરાવ થયો ત્યાર પછી થોડો વખત તો મારા હિલમા ઉત્તુ કે, આ મહાસમિતિ આગળ આના ઉપર મનો લઈને એમા ભાગલા પાડવા અને મને સાથ દેનાર કેવલા છે તે મારે જોઈ લેવું પણ તે પછી અનેક વાતો બની અને તે બધાની મારી ઉપર અસર થઈ વાતાવરણમા મે જોયું, લોકોની ટીકા સામળી, છાપાઓની ટીકા જોઈ તે ઉપરથી મારા મને નિશ્ચય કર્યો કે, મારી અહિંસા મૂલ્યે છે કે, ‘તમે સુદ્ધિપૂર્વક એનો સ્વીકાર કરજો’ એમ જ મારે તમને કહેવું જે સકથો સપૂર્ણ રીતે મારી સાથે છે તેમને હું કહું છું કે, તેઓ મત જ ન આપે પણ જો બીજા સભ્યો આ ઠરાવને ઉડાવી દેવા હચકતા હોય તો ઠરાવને મધ્યમ રખાના માટે તેઓ પણ મત આપે અને ઠરાવને ન ઊડવા દે

“કારોખારી સમિતિએ આ ઠરાવ પસાર કરીને પીછેહઠ કરી છે એ વિષે શકા નથી રાજીજ એ વાત કબૂલ નહીં કરે. કારણ, એ તો એમ માને છે કે હું બૂલ કરી રહ્યો છું કમ્પ્ય જવાહરલાલ પણ કહેશે કે, આમા પીછેહઠ નથી. એ એમનો અભિપ્રાય છે, તો મારે પણ મારો અભિપ્રાય છે અને તે એ છે કે, આપણે ચોક્કસ રીતે લડ્યા છીએ છતા આ ઠરાવને મધ્યમ રખાવવામા એટલા માટે હું ભાગ લઉં છું કે, એથી કદાચ બાપણે આગળ વધીએ હું તમારાથી અલગ થયેયો માણસ કશાથે દાવપેચની વાત કયા વિના મહું છું કે આ ઠરાવ ગમે તેવો અપૂર્ણ હોય તોયે સ્વીકારી લો નારણ, આ ઠરાવ કોએસની મનોસ્થા બરોબર પ્રગટ કરે છે ખરી રીતે તો આજે કોએસીઓ પોતાનું મન બરાબર જાણતા નથી કોએમની મનોસ્થાનુ પ્રતિબિંબ આ ઠરાવમા પડે છે.

“મારા સાથીઓ — જેવા કે સરદાર રાજેન્દ્રભાણુ — એમને આ ઠરાવ પસાર થયો એનું દુખ છે પણ તેમને હું નીકળવા નથી દેતો તેમને કહું છું કે આજે નીકળવાનો અવસર નથી જ્યારે સમય આવે ત્યારે નીકળજો

“કાગળ એ છે કે, બવિખનો ફેસલો આજથી શા સારુ કરવો? જવાહર લાલનો યુદ્ધવિરોધ, ભલે જુદા કારણે, પણ લગભગ મારા જેટલો જ છે રાજીજ આમા આવે છે, કારણ સરકાર ખરેખર હાથ લખાવે તો તેમને પોતાનું કામ

કરવાની વાત મળે છે. રાજ્યદળોને આ વિષયક અસહકારીઓએ પણ ડરવાનું નથી. કારણ, જે દિવસે સરકાર સરખો જવાળા જે તે દિવસે જુદા પડવાની વાત છે ના? ત્યાં સુધી અહિંસાનું રાજ્ય ચાલુ છે જ.

“રાજ્યદળો અને સરદાર અહિંસાનો ઇચ્છે તેટલો પ્રચાર કરે. એમને કોઈ રોકવાનું નથી એમને પણ ચાહકો પૂરી છૂટ આપે છે વળી આ ઠરાવમાં અને બીજા ઠરાવમાં યોકોને મુલનાઓ આપી છે તે અહિંસાને વધારવાવાળી છે.

“આને તો આપણે સૌ એક વહાણમાં બેસા છીએ. તો પછી તમે નવો ઠરાવ શા માટે ઇચ્છો? તમે કોઈ અહિંસક મહાજન તૈયાર કરો, તો તે શું ‘વેટ’થી આવવાનું છે? નાની નાની વાનો ‘વેટ’થી ચાલે પણ મોટી વાનો ‘વેટ’થી ચલાવવા જઈએ તો સરસા વટી પડે.”

ગાંધીજીએ આ જાતનું વ્યવહાર લઈને અને મહાસમિતિને આ જાતની દોરવણી આપીને, હિંસા અહિંસાની મિથ્યા અર્ચામાંથી દેશને ઉગારી લીધો. આ સમય પણ અર્ચાનો નહોતો જ. જપાનનું ચીન ઉપરનું આક્રમણ તો ધણું વરસોથી ચાલુ હતું પણ ચીનને અમેરિકાની મદદ મળતી હતી, તેનું જાણું વેર લેવાને અમેરિકાના ફિલિપાઈન ટાપુઓના પર્ન હાઈર ઉપર જપાને એકાએક હસ્તો કર્યો પછી કપાટાબંધ સિંગાપુર, મયાયા વગેરે લીધા અને બ્રહ્મદેશ ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યું. જપાન જે હિન્દ ઉપર આક્રમણ કરે તો ઇંગ્લંડની તે વખતે એની તાકાત નહોતી કે હિન્દુસ્તાનનું તે બગાળ રક્ષણ કરી શકે. બ્રહ્મદેશમાંથી તેને રાતોરાત જે ભાગવું પડ્યું તે ઉપરથી લોકોને તેની તાકાતનો ખ્યાલ આવી ગયો હતો એટલે હિન્દુસ્તાન માટે તો આત્મ રક્ષણનો સનાય સૌથી મોટો હતો વર્ધાની મહાસમિતિની બેઠક પૂરી થયા પછી સરદારે તા. ૨૩-૧-૪૨ના રોજ ગુજરાત પ્રાતિક સમિતિની બેઠક બારડોલીમાં બોલાવી. તેની આગળ ભાષણ કરતાં તેમણે કહ્યું કે,

“જઈ મીઠિગમ આપણે અહીં મળ્યા ત્યારે મેં એક વાત કહેલી કે આપણે હિંસા અહિંસાની વાત બાબત પર મૂકી દઈએ અને કોંગ્રેસની મહાસમિતિ (વર્ધાની) જે ઠરાવ કરે તે ઉપર પણ બહુ ચર્ચા ન કરીએ, પણ જે મુખ્ય વસ્તુ છે અને જે બહુ ગંભીર છે, જેના ઉપર આપણી દરસીને સવાલ છે તે પ્રશ્ન ઉપર ધ્યાન આપીએ. મુલકની અને પ્રાતની દાક્ષત ગંભીર બની રહી છે. એ સબધી શું કરવું એ કઠણ સવાલ છે. એનો આપણે ખૂબ વિચાર કરવો પડશે. એટલે વર્ધા પછી જે સભા યોજાવવાનું કહેશે.

“મહિના પહેલાં જે પરિસ્થિતિ હતી, તે કરતા આને પરિસ્થિતિ બહુ ગંભીર બની છે ગામડામાંથી જે અહેવાલો મળે છે તે ઉપરથી જાણ્યું છે કે આપણે ધનુ નહીં કરીએ તો પ્રાતમા અગાતિ ખૂબ વધી પડશે. તેને માટે આપણે સૌએ જાગૃત રહી લોકોમાં શાંતિ તેમ જ નીડરતાનું વાતાવરણ ઘેરા કરવા માટે જે જે કરવું પડે તે કરવા તૈયાર રહેવું જોઈશે એમ કરતાં જે કોઈ કોંગ્રેસી ખપી બધ તો કોંગ્રેસે પોતાનું કાર્ય કહ્યું હતું.

“છેલ્લા પચાસ વરસથી પ્રબલ કૃત્રિમ શાંતિથી ટવાયેલી છે. હવે તેણે અશાંતિથી ન ડરતા શીખવાનું છે. ખોટી અફવાઓ ફેલાઈ નેઈએ. અને લોકોને સમજાવવું નેઈએ કે, જો સવામતી નેઈતી હોય તો ગામેગામ જાતે જ બહોબરત કરી લેવો પડશે.

“આપસ આપસના વેરઝેર ભૂલી જવા નેઈએ. ઠાકુનીયના ભેદ, સ્પૃશ્યા-સ્પૃશ્યના ભેદ, એવા ખોળ અનેક જાતના ભેદ છોડી દેવા નેઈએ. લોકોએ હવે એક બાપની પ્રબલ બનીને રહેવું નેઈએ. ગામડાના વડીલો ગામની પ્રબલને પોતાની પાખમા લઈને એસતા ને તેમને સાચવતા એવી સ્થિતિ પહેલાં હતી તે પાછી લાવવી નેઈશે. ખરકાર પોતાની યુદ્ધતૈયારીનું કામ જાતે જાળવવાના ભોગે પણ કરવાની છે. એમાં આપણે સરકાર સાથે ઝડપી કરવો નથી. પણ તમે સરકાર સામે મોં ફાડીને જોગો તો એમાં કાંઈ નહીં વળે.

“વધાનો ઠરાવ આપણે માટે ખાસ કામનો નથી. કેટલાક મતભેદો હતા તે એ રીતે ચર્ચા કે જોને જો કરવું હોય તે કરે. અમારે કરો વિરોધ કરવો નથી. એનાથી ફાયદો શો? ને તે આ વખતે? દેશની આખી પરિસ્થિતિ છે તેવે વખતે? જો કોઈ સરકાર લાવે એમ હોય તે લઈ આવશે તો આપણને વહેંચી આપશે ને? અને નહીં મળે તોયે ઝડપી શુ કામ નેઈએ?”

તા. ૨૬-૧-૪૨ના સ્વાતંત્ર્ય દિને આરડોલીમાં બાપણ આપતાં સરદારે કહ્યું :

“અત્યારે સરકારની સાત સઘાય અને તેર વડે એવી સ્થિતિ છે. જે વેગથી લડાઈ પાસે આવી રહી છે તે જોતા કોંગ્રેસના સિપાઈઓની બહાર જરૂર છે. એટલે વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહની લડત મુખતરી રાખવામા આવી છે

“આ લડાઈ એવી છે કે, તેમા આખી દુનિયા ખલાસ પણ થાય. આ છેલ્લી લડાઈ છે કે હજી એક થશે તેની ખબર નથી પણ દુનિયાને ડહાપણ આવશે અને ગાંધીજી કહે છે એ માનશે ત્યારે જ લડાઈએ અટકશે. વખત એવો આવવાનો છે કે, ધણા માણસો એ વિચારશે અને માનશે.

“બનાવો તો ભય કર પણ બનવાના હોય, પણ તેથી ડરવું ન નેઈએ. અત્યારે તો સમય એવો છે કે, કોંગ્રેસવાળાઓએ ગામેગામ ફરી ખોટી વાતો ફેલાવા ન દેવી આપણે કોઈ જાતની ગભરામણ કરવાની જરૂર નથી આપણા છાપરા ઉપર કોઈ બોમ્બનો ખરચ કરે એમ નથી સૂકો પાતળો રોટલો ખાઈ આપણે જીવી રાકીએ એમ છીએ માટે દાણો સઘરી રાખો કોઈ ભૂખ્યો ન રહે એ જોતા રહો ભૂખમરો ઉદ્દેગ પેદા કરે છે ભૂખ્યાને ઉદયમ આપો અને રોટલો આપો દરેક જામ પોતાની ચોક્કીની વ્યવસ્થા કરે. જામનું પચ નીમી, ગામના કાજિયા ઘરમેળે પતાને મારો મારો એ કે, વસમો વખત આવવાનો છે માટે ઠાકુનીયના, કોમ કોમના ભેદ ભૂલી જઈ સમજન ધરૂ કરો અને ચોક્કીની પૂરી તૈયારી કરો. આવા વખતમા આપણે પોતે જ આપણા ચોક્કીદાર. એવો વખત આવે કે, બહારથી વસ્તુ આવતી બધ થાય અમદાવાદમા લાખો મનુરો છે અત્યારે તો રાતપાળી બધ કરી છે કારણ કોવસા મળતા નથી લોકો બાગવા માડ્યા છે. તે લાવવાના સાધન પણ બધ થશે ત્યારે મિલો

બધ ધરો. તે વખતે ગાંધીજીને યાદ કરવો. એ તો વીગ વરસથી કહે છે કે રિટિયો કાનો. ગામ પોતે સ્વાશ્રયી બને અને સલામતી મારે પણ ખીલતી તરફ જોવું ન પડે એવું નામ સ્વગત.”

આ બધો વખત સરદારની તખ્તિયત નરમ જ ચાલતી હતી. આંતરડાંના દરફનું કશું ફેકાણું પડતું નહોતું. એટલે લગભગ સવા મહિનો દુશ્વર રહેવા જઈ આવ્યા. એટલા વખતમાં તો પરિસ્થિતિ વધારે બગડી હતી. લોકો બહુ ભયખીત દશામાં હતા. એટલે દુશ્વરથી આવ્યા પછી ગુજરાતમાં દસેકે દિવસ ફરીને લોકોને ધીરજ આપી અને શગતનનો પાનો ચકાવ્યો. તા ૭-૩-'૪૨ના ગેજ આણંદ મુકામે આપેના ભાષણમાં કહ્યું :

“મહાભારતના યુદ્ધની ક્યાઓ આપણે સાંભળી છે પણ મહાભારતનું યુદ્ધ આ વિશ્વયુદ્ધ આગળ કંઈ નહોતું તે વખતે ચેત્નાઓ નહી કૌલા જેવમા લડતા હતા આજની લડાઈનું મેદાન જ્યાં લડાઈઓ ચાલતી હોય તેમજ જ નથી રહી. એટલા દેગ તેમા સડોવાયેલા છે તે બધા લડાઈનું મેદાન છે આખમાં પણ લડાઈ થાય છે. ખાતાજપાગીમા પણ લડાઈ થાય છે. પરિણામ શું આવશે એ લડનારાને ખબર નથી. લડનારા જે લખાડ છે બને ઈશ્વરને નામે લડે છે. બને ઈશ્વરને પૂજનારા છે. તેઓ પોતાને મુધાગક કહે છે. અને જગતી પ્રભુઓને યોધ આપે છે. પણ આખરે હિતિલાસમા લખાશે કે, ખીલને જગતી કહેનાર પોતે જનવર કરતા પણ ભૂંડા હતા.

“દુનિયામા આણંદ લય કર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે ત્યારે એક માણસ ધરતી ઉપર પગ રાખી કહે છે કે, જે માણસો તથવાગથી લડે છે એ તલવારથી જ પડવાના છે એના હાથ હેઠા ધરશે ત્યારે આખરે સ્વીકારશે કે અહિંસા એ જ પરમ ધર્મ છે.

“આપણે તો જગવાનને જોએ જોડેલા છીએ. આપણા જેવા કોઈ સુખી નથી. આપણે કોઈનું કશું પડાવી લીધું નથી એમ્લે આપણું શું જવાનું છે ? પણ આપણે એક વસ્તુ સમજ લેવાની છે. ગમે તેટલી અવ્યવસ્થા થાય તોયે કૃતરા બિલાડાને મેલે નથી મલુ ગાંધીજી પાસેથી એક વસ્તુ શીખવાની છે—નિર્મયતા. આ બિહગીમાં તમારી સામે જે અવસર આવ્યો છે તેવો કોઈ ભવમા નટી આવે.

“ગોળાઓની સામે બહાદુરીથી ઊભા રહીને મગતા ન આવડે તોપણ કાચર ઘઈને ભાગવું તો ન જ જોઈએ. અહિંસાથી કે હિંસાથી સામનો કરતા શીખવું જોઈએ.”

પોતાના વતન કરમસદમાં ભાષણ કરતાં આપણા લોકોમાં રહેલી ઈર્ષ્યા, કુળના ખોટા અભિમાન વગેરે વિષે બોલતાં તેમણે કહ્યું :

“હું નાતબંધને જલ્દી નફેનો માણસ છું આજુ હિન્દુસ્તાન માનું ગામ છે. અંદારે વર્ણ મારા ભાઈભાડુ છે. તમને મહાસાગરનું દર્શન કરાવું એ હમેશથી હું અહીં આવ્યો છું આપણા ગુણમાન કરવાની જરૂર નથી એ તો એની મેળે જાને છે. પણ દોષો વધારે જળવાન છે. આપણે પાટોરની છાપડું, પાટોરની

પાપ સાખી શકીને છીએ? તેથી આપ હી આખમા અમી આવે છે કે કાકરી? આપણા પાતાના પિતરાઈની અરે સગા બાઈની પાપ લેવી ભેઈ આપણી આખમા કરકર આવે છે એ આ ધરતીની એવ છે તસુ જમીન દબાતી હોય એ ના માટે ગામમા કુસપ કરવો ન ભેઈએ

કુળ બાપદા ઈથી અપાયુ અપાતુ નથી જે ચારિત્રવાળો સમજન છે જે નીતિમાન છે તે ગમે તેવા મોઢા કુળવાનને પણ વશ મરી શકે છે હાનકુ કુળ ને ઠીસુ કુળ નાતુ કુળ ને મોઢુ કુળ એ બધુ ભૂલી જવો આજે તો બલતલ્લી ખાદરાહીઓ દૂગમા રગદોળાઈ રતી છે

અ રે વણ એક બાપની પ્રજ છે માણસના મરી ગયા પડી બાકાપતુ ખોગિયુ હોય કે ચમારતુ એને કોઈ સાખી ન શકે પ્રાણ તો પવન સાથે મળી જાય છે અને આ ખોગિયુ રહે છે એવે જ ચાનીચા શુ ગણો છો? અને મોતથી પણ શું ડરો છો? જન્મ્યા છે તે દરેને મરવાનુ તો છે જ તો પછી હોવા ફડે એમ ફડે શુ કરવા મરવુ? મરદની માફક શું મામ ન મરવુ? મરવુ છવવુ ઈશ્વરના હાથની વાત છે ખોટો લોભ સા માટે કરના? શું મામ પાડોશીની ઈયા કરીએ? પાડોશીનુ કે પિતરાઈનુ લના દિવસના કે રાતના ચોરી કરાવવી લૂટ કરાવવી અથવા ધાડ પડાવવી એના જેવુ જુરુ મેઈ મામ નથી

તે વખત ગજરાતમા આપેના બાપણોમાથી થોા ઉતારા આપી આ કરકરુ પૂરુ કરીશુ

આજ સુડી પુરોષના લોકોએ એશિયા અને આફ્રિકાનુ લૂની ખાધુ તેનુ પાપ ફૂની નીકળ્યુ છે આફ્રિકાના લોકોએ એક કાકરી પણ મારી નથી છતા વાનરુની માફક ત્યાના લોકોને ભણે ફાડી ખાય છે દુનસી હાય ગરીબકી। તેથી જ એનુ રાજ્ય ફીણ ઘઈ રહુ છે

* * *

હડનારા ત્રેષ લટારા છે એક કહે છે અમે જ શુદ્ધ આર્થ છીએ ખીન કહે છે અમે ખરા ધ્રિખતી છીએ ઈશ્વરને નામે લગએ છીએ

* * *

આપણા દેશમા એક તરફથી મુસનમાનને ચડાવ્યા જ મરે છે અને પાછા આપણને કહે છે એક ઘઈને આવો આવા ખેન આ સરકાર રમ્યા કરે છે પણ આન ફા શુ યા થી ગુ કરા દેવાય ?

સિંગાપુર પડચુ મનયા પડચુ સુમાના નવા પડચુ પરમ દિવસે રગૂલ પડશે હવે કહે છે અમને મ દ કરો મડુ ઠીચકવામા શી મદ કરીએ ?

* * *

આપણને નિ શસ્ત્ર બનાવ્યા તેનુ ફૂગ તેઓ પણ ખોગતી રહ્યા છે આપણે આપણુ રમ । કરવાની રક્તિ ગુમાવી ચાકીદારને પૈસા આ રીશું એટલ રક્ષણ કરશે એમ માન્યુ દિનના રમ્પને દરવાબે સિંગાપુરમા છે અને યા આપણો ચોક્ષી ર પડેગ બરશે એમ સમજવા લાગ્યા પણ એ નાકી ર જ મૂડીઓ વાગીને નાસવા મડચો છે

“હિન્દી વચ્ચે જેવો નાગો માણસ આજ સુધી કોઈ દીકો નથી. એ દાકર્યા ઉપર ડામ દે છે. વિનાશનો વખત આગ્યો છે ત્યારે માણસને એના જેવું બોલવાની બુદ્ધિ સૂઝે છે. અમે સિંગાપુરનું જનના જેખમે રક્ષણ કરીશું એમ કહેતા હતા. હિન્દ વિષે પણ એમ જ કહે છે. પણ કેટલાકને લાગે છે કે, બીજા-એનો વારો આગ્યો તેમ આપણેય આવશે, ત્યારે શું કરીશું?”

* * *

“અમે તો પૂનામાં જો વરસ પર એને કહ્યું હતું કે, આ લડાઈ આપણી મેતાની છે એમ પ્રગળે લાગે એવું કરે. તમારી અને અમારી વચ્ચે વખત આવવાની છે. માટે રાષ્ટ્રીય લશ્કર કરવા દો. પણ એ વાત એણે ન સાંભળી. એણે તો કહ્યું કે, અમારી નૈતિક જવાબદારી છે. નાની નાની કોમોની જવાબદારી અમારે માથે છે. બધી દુનિયાની જવાબદારીનો ટેકો એણે તો લીધો છે આજે હવે ઇન્ડિયા વાટાઘાટ કરવા માણસને મોકલ્યે છે.”

૩૩

ક્રિષ્ન વિદિ

યુદ્ધ જેમ જેમ વધારે ફેલાતુ જતુ હતુ અને વિગેય તીવ્ર થતું જતું હતુ તેમ અમેરિકન પ્રમુખ તેમ જ અમેરિકન પ્રમુખનુ સિટિશ વડા પ્રધાન મિ. ર્ચિલ ઉપર બહુ દબાણ થતું હતુ કે, આ કટોકટીને વખતે તમારે હિંદુસ્તાનનું, ખાસ કરીને દોબેચનું દિલ મેળવી લેવુ જોઈએ. પણ આવી સલાહોને મિ. ર્ચિલ ગિલકુચ ગા ના નહોતા અમેરિકાને તેઓ કહેતા કે એ અમારી આંતરિક બાબત છે. વળી હિંદુસ્તાનમાંથી ભાડૂતી માણસો તેમને જોઈએ તેટલા મળતા હતા અને ની નોરો ડાપી ડાપીને હિંદુસ્તાનમાંથી જેટલો જોઈએ તેટલો માથ ધમકી જવામાં તેમને કોઈ રોક તેમ નહોતુ. પરુ આ લડાઈમાં ઇન્ડિયને અમેરિકાની ભારે મોટી આથ હતી. એટલે તેને ખુશ કરવા ના ૧૧મી માર્ચે મિ. ર્ચિલે આમની સલામાં જાહેર કહ્યું કે, સિટનના યુદ્ધ પ્રધાનમંત્રીને નક્કી કર્યું છે કે હિંદુસ્તાન સાથે ન્યાયી અને સંવત્નુ સમાધાન કરવા માટે તેની આગળ અમુક દરખાસ્તો રજૂ કરવી અને તે હિંદુસ્તાન પાસે સીકાગવત સિટિશ પ્રધાનમંત્રીના એક આગેવાન અથ ૨૦ રોકેટ્ ક્રિષ્ને હિંદુસ્તાન મોકલવા.

૨૨ રોકેટ્ ક્રિષ્ન હિંદુસ્તાનના એક મિત્ર તરીકે જાણીતા હતા. પાર્થમેન્ટમાં તેઓ હિંદુસ્તાનના પક્ષ લેતા એ આપણે પહેલાં જોઈ ગયા હીએ. વળી ૫. જાન્યવરના સલા તેઓ અંગત મિત્ર હતા. આ બધાં કારણોને

શીધે મિ. ચર્ચિલની આ જાહેરાતથી હિંદુસ્તાનમાં કંઈક આગાની લાગણી પ્રગટી તેઓ ૨૩મી માર્ચે પિમાન માર્ગે નવી દિલ્હી આવી પહોંચ્યા તે જ દિવસે તેમણે વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓને મુલાકાત આપી તથા બે દિવસ મુખી વાર્ષસરોચના મહેતામાં રહી, વાર્ષસરોચ તથા પ્રાતના ગવર્નરે, જેમને અગાઉથી જોડવાજુ કરી ખાસ દિલ્હી બોલાવવામાં આવ્યા હતા, તેમની સાથે મસલત કરી કોંગ્રેસના પ્રમુખ મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદને ખાસ આમંત્રણ આપી તા ૨૫મી માર્ચે બોલાવવામાં આવ્યા. ક્રિષ્ણે પોતાની સાથે આણેલી દરખાસ્તોનો ખરડા તેમને વાચી બતાવ્યો. મૌલાનાને આ દરખાસ્તો બહુ સારી તો ન લાગી પણ સર સ્ટેફોર્ડે કહ્યું કે એમાં સૂચનાયેથી વાર્ષસરોચની કાઉન્સિલ રાષ્ટ્રીય સરકારના જેવી જ હશે, અને કાઉન્સિલના મેમ્બરોનો વાર્ષસરોચ સાથેનો સબધ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળનો ઇન્કારના રાજ સાથે હોય છે તેવો જ હશે. ક્રિષ્ણના આમ કહેવાથી મૌલાના સાહેબ આ દરખાસ્તોનો વિચાર કરવા માટે કારોબારી સમિતિની બેઠક બોલાવવાને લયચાયા અને તા. ૨૬મીએ કારોબારી સમિતિની બેઠક તેમણે ની દિલ્હીમાં બોલાવી

આ મુદ્દમાં માણસની કે પંચાની મદદ આપવાની નિરૂદ્ધ હોઈ ગાંધીજીને ક્રિષ્ણને મળવાનો કશો રસ નહોતો પણ ક્રિષ્ણે બહુ આગ્રહ કર્યો એટલે તા ૨૮મીએ તેઓ એમને મળવા નવી દિલ્હી ગયા એણે આણેલી દરખાસ્તો વાંચીને જ તેમણે તો ક્રિષ્ણને કહી દીધું કે આવી હાસ્ત્યાસ્પદ, મોવમ અને અનેક જાતના અનર્થો ઊભા કરે એવી દરખાસ્ત તમારા જેવા માણસ લઈને આવે એ ભારે કમનમીય ખીના છે તમારે એટલું તો જાણવું જોઈતું હતું કે કમમાં કમ કોંગ્રેસ તો, લયેને ખીજ જ કાણે હિંદુસ્તાનને સામ્રાજ્યથી છુટા પડવાનો હક્ક બક્ષવામાં આવતો હોય તોપણ, આની જાતના ડોમિનિયન સ્ટેટસની સામે જોશે પણ નહી. તમારી ખીજ વસાહતોના જેવી હિંદુસ્તાન એ વસાહત (ડોમિનિયન) છે જ નહીં. તમારે એ પણ જાણવું જોઈતું હતું કે આ દરખાસ્તોમાં હિંદુસ્તાનને ત્રણ ટુકડાઓમાં વહેચી નાખવાની કપના રહેલી છે એ કોઈ સ્વીકારી શકે એમ નથી એમાં પાકિસ્તાનની કપના છે જતા મુસ્લિમ લીગ પણ એથી રીજવાની નથી કારણ લીગ ઇચ્છે છે તેવું પાકિસ્તાન એમાં નથી. અને આ બધી તો તમારી ભવિષ્યની યોજનાઓ છે અત્યારે તો ભવિષ્ય ભારે અનિશ્ચિત છે એટલે તે યોજનાઓનો આજે પિયાર કર્યો શું વળે? તમે તત્કાળ શું કરવા માગો છો, એ જ ખરું મહત્વનું છે અને અત્યારે જે આપવાની વાત તમે કરો છો તે તો કેવળ ફોસ્વાવવાની વાત છે અમારા દેશની રક્ષા

કરવા પ્રબલ ઉત્સાહિત થાય એવી કૃતી સાચી સત્તા આ દરખાસ્તોમાંથી અમને મળતી નથી. આવી મનઘમનુ સંભળાવીને ગાંધીજી તો તરત જ દિલ્હીથી મેલાગ્રામ જવા ઇચ્છના હતા. પણ મૌલાના સાહેબના આગ્રહથી તા. ૪થી એપ્રિલ મુંબી તેઓ દિલ્હી રોકાયા.

ક્રિષ્ણ સાહેબ કેવી દરખાસ્તો લઈને આવ્યા હતા તે હવે આપણે જાણીએ :

“હિન્દુસ્તાનના બનિયને અગ્રે જે વચનો આપેલા છે તેના પાલનની બાબતમાં આ દેશમાં (ઇંગ્લંડમાં) તેમ જ હિન્દુસ્તાનમાં જે ચિન્તા સેવાય છે તે ઉપર વિચાર કરીને ના. સહેનશાહની સરકારે એવું નક્કી કર્યું” છે કે હિન્દુસ્તાનમાં વહેણમાં વહેવી તકે અવશ્ય રચાય તે માટે બ્રિટિશ સરકાર જે પગલા લેવા માગે છે તે ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ સંખ્ડોમાં જાહેર કરવાં. અમારો હેતુ એ છે કે, નવા હિન્દી સંપનું સર્જન કરવું. એ અંધ એટ્રિસિટન અને બીજાં વસાહતી રાજ્યોની જેમ તાજ પ્રત્યે રાજનિષ્ઠા ધરાવતા એક વસાહતી રાજ્ય જેવો હશે. તમામ બાબતોમાં તેમની સાથે એ સમાન દરમજો ધરાવવો હશે. પોતાની આંતરિક તેમ જ બહારના વહીવટની કોઈ પણ વસ્તુની બાબતમાં તે પરાધીન નહી હોય.

“તે માટે નામદાર સહેનશાહની સરકાર નીચેની જાહેરાત કરે છે :

“(અ) લડાઈ બંધ થાય કે તરત હિન્દુસ્તાનમાં નીચે જણાવેલી રીતે એક મૂંઠાયેલી સભા રચાવવાને માટે પગલા લેવામાં આવશે. એ સમાનું કામ હિન્દુસ્તાનનું નવું બધારણ પડવાનું હશે.

“(બ) આ બધારણ ધરાવતી સભામાં હિન્દુસ્તાનનાં કેટલી રાજ્યો લાગુ લઈ શકે તે માટે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે જોગવાઈ કરવામાં આવશે.

“(ક) આવી રીતે ધરાવતાં આવેતું બધારણ સ્વીકારવાને અને અમલમાં મૂકવાને ના. સહેનશાહની સરકાર બધાય છે, માત્ર એટલી વસ્તુને આધીન રહીને કે,

(૧) બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના કોઈ પ્રાંતની નવું બધારણ માન્ય રાખવાની તૈયારી નહી હોય તો તેને પોતાની હાલની બધારણીય સ્થિતિ કાયમ રાખવાનો હક્ક રહેશે. સાથે સાથે એની જોગવાઈ પણ રહેશે કે પાછળથી તે નવા બધારણમાં જોડાવાનું નક્કી કરે તો તેઓ જોડાઈ શકશે.

આવી રીતે નહી જોડાનારા પ્રાંતોની જે એવી ઇચ્છા હશે તો ના. સહેનશાહની સરકાર તેમને પોતાનું બીજું બધારણ ધરાવ દેવા કબૂલ થાય છે. અહીં જણાવેલી રીતે હિન્દી સર્વને દરમજો આપવામાં આવશે, પૂરેપૂરો તેવો જ દરમજો તેમને પણ આપવામાં આવશે.

(૨) ના. સહેનશાહની સરકાર અને બધારણ ધરાવતી સભા વચ્ચે કોલકરારો (ટ્રીટી) કરવામાં આવશે. અને તેના ઉપર સહી કરવામાં આવશે. આ કોલકરારોમાં બ્રિટિશરોના હાથમાંથી હિન્દીઓના હાથમાં

જવાબદારીની સપૂર્ણ ફેરબદલી થવાને અગે જે આવશ્યક વસ્તુઓ ઊભી થશે તે તમામનો સમાવેશ કરનામા આવશે ના શહેનશાહની સરકારે જુની જુદી કોમની અને ધર્મની લઘુમતીઓના રક્ષણ માટે જે બાયધરીઓ આપેની છે તે અનુસારની જોગવાઈ પણ આ કોનકરારોમા હશે પરંતુ બરિષ્ઠમા ક્રિટિશ રાષ્ટ્રમધના અગમૂત ણીબ રાખ્નો સાથે હિન્દી સથે કેવો સબધ રાખવો તે નક્કી રવાની બાગતમા હિન્દી સધની સત્તા ઉપર કશા અકુશો મૂધવામા આવશે નહીં

“હિન્દુસ્તાનનુ કોઈ પણ રાખ્વ, આ બધારણ સ્વીકારવા ઇચ્છુ હોય કે ન ઇચ્છુ હોય, તે પ્રમાણે કોનકરારની શરતોમા જરૂરી જણાય એવા ફેરફાર કરવાનુ આવશ્યક થઈ પડશે

૧ “ (૬) બધારણ ધનાગી સભા નીચે લખ્યા અનુસાર રચવામા આવશે, સિવાય કે મુખ્ય મુખ્ય કોમોના હિદી લોકમતના નેતાઓ લડાઈ પૂરી થાય તે પહેલા બીજી કોઈ રીત વિષે સમત થયા હોય

“લડાઈ પૂરી થયા પછી પ્રાન્તિય ચૂટણીઓ કરનામા આવશે તેના પરિણામ જણાય કે તરત દરેક પ્રાન્તની નીચની ધારાસભાના સભ્યો પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વની ખદ્ધતિથી બધારણ ધડનારી સભા ચૂટવાનુ કામ કરશે આ નવી સભાની સખ્યા પ્રાન્તિય ધારાસભ્યોના દસમા ભાગ જેટલી હશે,

૨ હિન્દુસ્તાનના દેશી રાખ્નોને પણ પોતાના પ્રતિનિધિઓ નીમવાનુ કહેવામા આવશે, તેમની સખ્યા ક્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના પ્રતિનિધિઓની માફક તેમની કુલ વસ્તીના પ્રમાણમા ટરો અને તેમને ક્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના સભ્યોના જેટલી જ સત્તા હશે

૩ “ (ઈ) હિન્દુસ્તાન સામેના અત્યારના કંટોકડીના સમય દરમ્યાન અને જ્યા સુધી નહ બધારણ ધડાય નહી ત્યા સુધી ના શહેનશાહની સરકારે પોતાના વિશ્વજુદ પ્રયાસના એક ભાગ તરીકે હિન્દુસ્તાનના રક્ષણની જવાબદારી અનિવાર્ય રીતે ઉઠાવવી પડશે એ રક્ષણનુ સચાલન કરણુ પડશે તથા તેના ઉપર અકુશ રાખવો પડશે પરંતુ હિન્દુસ્તાનમા લરમરી નેતિય અને આર્થિક સાધનો પૂરેપૂરા સગઠિત સ્વવાના કામની જવાબદારી હિન્દુસ્તાનના લોકોના સહકારથી હિન્દી સરકારની રહેશે ના શહેનશાહની સરકાર ઇચ્છે અને એ વસ્તુને આવકારે છે કે હિદી લોકોના મુખ્ય મુખ્ય પક્ષના નેતાઓ પોતાના દેશની ક્રિટિશ રાષ્ટ્રસધની તેમ જ સયુક્ત રાષ્ટ્રોની સલાહમસલતમા તકાગ અને અસરકારક ભાગ લે એમ કરીને જ, હિન્દુસ્તાનની બવિષ્યની સ્વતત્રતા માટે જે કામ બહુ મહત્વનુ ને આવશ્યક છે તે પાર પાડવામા તેઓ સક્રિય અને રચનાત્મક મદદ આપી શકશે ”

તા ૨૮મીથી ક્રિષ્ને કારોગારી સમિતિના સભ્યો સાથે મસલતો શરૂ કરી તે દરમ્યાન રાષ્ટ્રીય સરખર અને ક્રિટિશ પ્રધાનમ ડળના જેવા તેના દરબજા વિષે તેમણે જે તાત કરેલી તેમાથી તેઓ ધીમે ધીમે ખસતા ગયા આ દરખાસ્તોમા હિદી પ્રખને મુદ્દમા ભાગ લેવાનુ શરૂ થડે, આપણી પોતાની

સ્વતંત્રતા અને રક્ષણને માટે આપણે લડીએ છીએ એવો ઉત્સાહ પ્રગટે એવું કશું નહોતું. ભવિષ્યની વમાહતી દુર્ભાગીને જે યોજના હતી તેમાં પણ જુદી જુદી કામોની વચ્ચે તથા બ્રિટિશ દિલ્હીસ્તાન અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે કલ્લહનાં ખીજ સિવાય કશું નહોતું. અને દેશી રાજ્યની પ્રગતિને તો સાવ વિમારી જ દેવામાં આવતી હતી. એટલે કારોબારી સમિતિએ આ દરખાસ્તોને નકારતો દરાવ કરીને તા. ૧લી એપ્રિલે ક્રિપ્સને મોટલી આપ્યો. પણ ક્રિપ્સ સાહેબ વાતો કરવામાં બહુ મીઠા હતા. કારોબારી સમિતિને તેમણે કશું કે, આ દરખાસ્તો નકારવાનો દરાવ તમે હમણાં બહાર ન પાડો અને આપણે હજી વધારે વાટાઘાટો કરીએ અને કાર્ષક રસ્તો ઠાકવાનો પ્રયત્ન કરીએ. કારોબારી સમિતિએ એમની વાત સ્વીકારી. પણ પાણીને ગમે તેટલું વલોવીએ તોયે તેમાંથી માખણ તો નથી જ નીકળતું તેમ આ વાટાઘાટોમાંથી કરો સાર નીકળ્યો નથી. ઊણદું જેમ જેમ વાટાઘાટો લંબાઈ તેમ તેમ એમાંથી વધારે ને વધારે વિષ જ નીકળતું ગયું. વાર્ષિકરોબારી કાઉન્સિલનેા દરબને બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ જેવો હતો એમ ક્રિપ્સ સાહેબે આપ્યા તેવા પોતાની ગાંઠની સાકર પીરસેથી તે બંધ વિશ્વાસથી તેમને હપકારવામાં આવેલા હોવા જોઈએ. તેમને એવી એનરજી આપવામાં આવેલી હોવી જોઈએ કે દરખાસ્તોના ખરડાની બહાર મુદ્દલ ન જવું વળી પૂર્વના પ્રદેશોના સરસેનાપતિ લોડ વેવલ અને વાર્ષિકરોબારી અર્થ ત્રિભવિયગો આ કટોકટીને વખતે પોતાના હાથમાંની જરાયે સત્તા હોવાથી મુદ્દપ્રયાસમાં શિથિલતા આવશે એમ માનના હતા. તેમની આગળ સર રેકર્ડનું કશું ચાલે તેમ નહોતું. એટલે ક્રિપ્સે બધું ફેરવી તોળવા માંડ્યું, અને ધનુષી બાબતોમાં તો વાર્ષિકરોબારી હવાનો આપવા માંડ્યો, એટલું જ નહીં પણ જોકે પોતે જ રાષ્ટ્રીય સંગઠ અને ઇંગ્લેન્ડના જેવા પ્રધાનમંડળની વાત કરી હતી છતાં કોમિસ ઉપર એવો આરોપ મૂક્યો કે,

“તેઓ તો એવી રાષ્ટ્રીય સરકાર બનાવવામાં આવે, જેમાં વાર્ષિકરોબારી અથવા તો બ્રિટિશ મંકારના કરતા અકુશ વિભાનુ દિન્દી નેતાઓનું પ્રધાનમંડળ રચાયામાં આવે તો એમાં આવવા હરખે છે. આ વસ્તુને શો અર્થ થાય તેનો વિચાર કરો. દિલ્હીમાં પદોએ નમિયા અમુક માણ્યોની દિન્દની સંકાર બને. તે અચોક્કસ મુદ્દત નાટોની ટોચ, વળી તે ઠાઈ ધારાસભા અથવા તો મતદાર મંડળને જવાબદાર ન હોય, એમાં કરો ફેન્ડાર ન થઈ શકે, એટલે તેમાંની બંધની વિશાળ લગુમનીઓ ઉપર એનુકમી સત્તા ચલાવવાની સ્થિતિમાં આવે.”

ખીજને આરોપ એ મૂક્યો કે,

“કોમિસે ઉક ઉલ્લી પકીએ બધાંબમાં ત્ર કાળ ફેરફારો કરવાની વાત કરી. હવે મુદ્દ ચાલે છે તે દરમ્યાન આજ ફેરફાર કરવાનું તાર્ક અટકાય છે.”

સોંપવામાં આવે ત્યારે જ તેમનામાં કુદ્દપ્રયાસ વિશે ઉષ્મા પ્રગટે. હિંદુસ્તાનની અત્યારની સરકાર તેમ જ તેમની પ્રાન્તિક આદતિયાઓમાં કાર્યક્ષમતાને અભાવ છે અને હિંદુસ્તાનના રક્ષણને બોલે ઉકાવવાની શક્તિ નથી. હિંદુસ્તાનના સોકો જ પોતાના માનીતા પ્રતિનિધિઓ મારફત આ બોલે ચોખ્ખી રીતે ઉપાડી શકે એમ છે. પણ એમને તત્કાળ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે અને રક્ષણની પૂરી જવાબદારી એમને માથે નાખવામાં આવે ત્યારે જ એ જની શકે.”

હિંદુસ્તાનના ખીજ પક્ષોએ પણ ક્રિપ્સ સાહેબની દરખાસ્તોનો અસ્વીકાર કર્યો. મુસ્લિમ લીગ, હિંદુ મહાસભા, દેશી રાજ્યોની પ્રજા પરિષદ, મોમિન પરિષદ, દક્ષિણ વર્ગોના અને વિનીન વર્ગોના નેતાઓએ લાંબા ઠગણો કરી અથવા લાંબી યાદીઓ મોકલી જુદાં જુદાં કારણોસર ક્રિપ્સની દરખાસ્તો નકારી. એટલે ક્રિપ્સ સાહેબ વિલાયત બંધી ગયા. ત્યાં ગયા પછી તેમણે જે પ્રચાર કરવા માંડ્યો એમાં તો જૂનાજુની હદ વાળી. તા. ૨૮મી એપ્રિલે પાર્લિમેન્ટમાં લાંબું ભાષણ કરી વિશ્વ નિષ્ફળ જવાનો બધો દોષ તેમણે કોંગ્રેસ ઉપર દોડ્યો. એક ભાષણમાં એએ. એવું બોલ્યા કે, “કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિએ તો આ દરખાસ્તો સ્વીકારવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો પરંતુ મિ. ગાંધી વચ્ચે પડ્યા અને કારોબારી સમિતિએ પોતાનો દરાવ ફેરવ્યો.” રેડિયો ઉપર અમેરિકા જેથું ભાષણ કરતાં તેઓ બોલ્યા કે, “અમે તો હિંદુસ્તાનના પ્રતિનિધિત્વ ધરાવના રાજદ્વારી નેતાઓને વાર્ષિક-રોપની કાઉન્સિલમાં સ્થાન આપવાનું કહ્યું હતું. તમારા પ્રમુખને સલાહ આપનારા પ્રધાનોના જેવું તે સ્થાન હતું.” આ જૂનાજુના ગાંધીજીએ, રાષ્ટ્રપતિએ તથા પં. જ્યાદરલાલજીએ જટમાંતોડ જવાબો આપ્યા, તેમાં બિનરવાની જરૂર નથી. સરદારે આ યોજના અને વાટાઘાટો વિષે ગુજરાતનાં કેટલાંક ભાષણોમાં જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે તે નીચે આપી આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું :

“ત્યારબાદ મિલિટરી મક્લનનના પ્રતિનિધિ સર રેડ્ફોર્ડ ક્રિપ્સ હિંદમાં આવ્યા. કોંગ્રેસના પત્તા નેતાઓના તે મિત્ર હતા. તેથી તે નેતાઓને અને ખીજ પક્ષ માનુસોને એમ લાગ્યું કે એ પ્રતિકાળી વિચારના માનુસ છે એવે અને મોકલવામાં દિલ સાથે સમન્વતી કરવાની સરકારની દાનત શુદ્ધ હશે એમ માનીને ક્રિપ્સે આજુબી દરખાસ્તો ઉપર વિચાર કરવાનો અમે નિર્ણય કર્યો. કોંગ્રેસના પ્રમુખ મૈથાના સાહેબને તેની સાથે વટાઘાટો કરવાનો અને ઠીક ધાને તો તે કારોબારી સમિતિ આગળ રજૂ કરવાનો અમે અધિકાર આપ્યો. ૫ | સર રેડ્ફોર્ડને લાગ્યું કે કોંગ્રેસને પછીથી જોડાણમાં તો આકરશે. જન્ ગાંધીજી વિના તાડું આગળ ચાલવાનું નથી. એટલે તાર કરી ગાંધીજીને જોડાવ્યા. ગાંધીજીએ જખાગું કે, આમાં તાડું કાંઈ કામ નથી. તું જાને તો દરેક દિશક કુદનો વિરોધી છું, અને કોંગ્રેસની છટો વર્ષ ચલેલો છું. છતાં તમારો આવદ છે તો મળવા આવીશ.”

“એમ ગાંધીજી દિલ્લી ગયા પણ ત્યા તેમણે જે જોયું તેથી તેમને ચીતરી ચડી અને સરકાર નવાં બિલિયરો પ્રત્યે તેમનો જે ભાવ હતો તે સાવ ઠીક ગયો એમણે સર સ્ટેફર્ડને ચોખ્ખું સુણાની દીધું કે એમરી જેવો ઘેર નાગો માણસ આવી દરખાસ્તો લઈને આવ્યો હોત તો સમજી શકાત પણ તમે તો દિલ્લી અને રશિયાના પણ મિત્ર ગણાઓ છો તમે આગળપગતા વિચાર ધરાવનાર છો તમને આ શું સૂઝ્યું ? આ યાદ, આ ઝેર દિલ્લીને ગળે ઠેતારવા તમે કયાથી આવ્યા ?

“પછી ગાંધીજી તો આ-આ ગયા પણ કોએસે કિષ્કિંધા દરખાસ્તોની સ્વતંત્ર પરીમા કરવા અને એ શું છે તે જાણવા એ નહીં, જે નહીં તણ નહીં પદર દિવસ સુધી વિચાર ને વાટાઘાંગે કરી પ્રથમ તો સર સ્ટેફર્ડે મીડી મીડી વાનો મરી એમ પણ કહ્યું કે જેવી રીતે ઇંગ્લેન્ડમાં રહેનગાહ રાખ્યું કરે છે તેવી રીતે વાર્ષિકગેય પણ દિલ્લીમાં વર્તશે એની દરખાસ્તોની બીજી વાનો જેવી કે દિલ્લીના ટુકડા કરવા સત્તરોએ દિલ્લીસંઘમાં ભગવા ન ભગવાનું પૂજ્ય વગેરે બાબતોને બાજુ પર રાખવા કોએસે કહ્યું અત્યારે તમે શું રવા માગો છો તે જાણવા માગ મારણ બલિધ્યમાં તમે સ્વતંત્રતા આપશો તેની અત્યારે શી વાત કરવી ? બલિધ્યમાં તમારી પાસે સ્વતંત્રતા આપવા જેવું કંઈ રહેશે તો આપશો ને ? તે વખતે એની વાત કમીશુ પણ આજે શું આપા છો ? મરી ક્ષીએ એવી લાગતી લોકમાં પેના મરી રાષ્ટ્રીએ એવું કંઈ તમે આપવા હો તો મ્હો આજે લગી મીડી મીડી વાનો કરીને ઉલ્લે દિવસે તેમણે મૌતાના આઝાદ પર મગગ લખ્યો કે અત્યાર લગી મરી વાનોમાં તમે ફરી ગયા છો મારણ કે તમે તો નેતાન ગવન મેન માગો છો ખરી વાત તો એ હતી કે પોતે ફરી ગયો હતો છતાં એણે કોએસ પર જ્યે આરોપ મૂક્યો”

* * *

મુજ પછી ઉલ્લામાં ઉલ્લી ઓફર થઈ છે તે કિષ્કિંધા ઓફર છે એના જેવી ઝોગી અને ધોખાખાજ યોજના આજ સધી બીજી ઘેર આવી નથી એ યોજનાની અદર લડાઈ પછી બિલિય સત્તા દિલ્લીમાં મયમ રહે એ પ્રમારની પ્રથમી સગવડ બરેલી છે કોએસના (દિલ્લી ઝોગી બલેના) નિર્ણય માટે એ યોજના જ જાણનાર છે ને દિલ્લી ઉપર નજરમાં આકમ્બલને બચ ઠીકો થયો ન હોત તો હજી અમે યોજના પણ દિલ્લી પર જે બચ અજૂમી રહ્યો છે તે જોતા તેનો સામનો કરવા ખાતર દિલ્લી પ્રબને પૂરેપૂરી છૂટ પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા મળવી જોઈ એ અથેને દિલ્લીના બચાવ માટે નહીં પણ પોતાની સત્તા મયમ ગણવા માટે લડે છે ને દિલ્લીના બચાવ માટે લડવા હોય તો કોએસની માગણી સ્વીકારવામાં એમને મરી અવ્યક્ષ ન પ વી જોઈએ

* * *

“કિષ્કિંધા મિગન તો એક ખોટા સિદ્ધો હતો એના ધ નારાઓની દાનત કાળી હતી એમાં અપ્રામાણિકતા અને ધોખાખાજ હતી જતે જતે કિષ્કિંધા પોતે જ

ફરી ગયો અને કોંગ્રેસને માથે તેનો કોષ ઓટાડતો ગયો. એ મિશન આખું અમેરિકાના પ્રભુમતને રીજીવવા માટે જ યોગ્ય હતું.”

*

*

*

“ક્રિષ્ન સાહેબની ખ્યાલિ તો સારી હતી એમ માનવામાં આવતું હતું કે, સમાધાન થશે. જાતુ ક્રિષ્ન સાહેબ ને લાગ્યા હતા તે જ્યારે મહાત્માજીએ નેત્રુ ત્યારે તેમને ખાતરી થઈ ગઈ કે, ક્રિષ્ન સાહેબ મિત્રતાને હળાહળ વિષ લાગ્યા હતા. અમેરિકાને સતોષવા માટે જ ક્રિષ્ને આ એક ખોટો પ્રયાસ કર્યો હતો.”

“ક્રિષ્ન સાહેબની યોજનાને દેશના કોઈ પણ પક્ષ સ્વીકારી નહીં. જીલ્લી તેને સર્વેએ તરછોડી કાઢી અહીંથી ગયા બાદ ક્રિષ્ને ને લૂંટો અને હાથકાટ પ્રચાર કર્યો છે તે ઉપરથી બ્રિટિશ સરકારની દાનવ પુરવાર થઈ છે.”

૩૪

હિંદ છોડીને ચાલ્યા જાઓ

અહિંસાની નીતિ જતી કરીને પણ હિંદનું જરાપર રક્ષણ કરી શકાય તે માટે કારોમારી સમિતિના બહુમતી સભ્યો મિનરાજી સાથે સમાધાન કરી લેવા તૈયાર હતા. પણ ક્રિષ્ન વિદિ નિષ્ફળ જવાથી એવા સમાધાનની જે કંઈ આશા તેઓ સેવતા હતા તે જીડી ગઈ, અને કોંગ્રેસ આગળ જવાની આક્રમણ સામે દેશનું રક્ષણ કેની રીતે કરવું તેનો વિકટ કોપડો આવી પડ્યો જવાનું એટલા જવાહરજી દિંદ તરફ આગળ વધી રહ્યું હતું કે, હિંદના રક્ષણનો પ્રશ્ન બહુ તાકીદનો બની ગયો હતો. ક્રિષ્ન સાથે મસખતો ચાલતી હતી તે વખતે જ તા ફૂટી એમિલે કોલોનાડ અને રિજાગપટ્ટમ ઉપર જવાને બોળ ફેક્યા હતા સત્તાવાળાઓએ મદ્રાસ અને પૂર્વ કિનારા ઉપરના ઘણા સહેરો ખાલી કરાવ્યા હતાં. જંગાળનાં ઉપસાગરમાં જવાની મનવારો ધૂમી રહી હતી અને લકાથી તે કસકતી સુધીનો દરિયાકાંઠો હરકોઈ વખતે હુમલાના ભારે ભયમાં હતો. બ્રિટિશ સરકારે હિંદુસ્તાનમાં મોટા પ્રમાણમાં અમેરિકન લોકર ઉતારવા માંડ્યું હતું. ઓરિસા, જંગાળ તથા આસામમાં જવાવને માટે છેક છેલી ધડીએ નિમાની મથકો બાધરાનું સરકારને સૂઝ્યું. તે માટે કેટલાયે ગામો એમણે તામડતોળ ખાલી કરાવવા માંડ્યા એ ગામ-ગામીઓને રહેવાની બીજી જગ્યા પણ સરકાર આપી શકી નહીં. આસામ અને જંગાળમાં કેટલોક સ્થળે તો અવરજવરનું મુખ્ય સાધન હોડીઓ જ હોય છે. રખેને જવાન અહીં આવીને એ હોડીઓનો ઉપયોગ

કરે એટલા માટે સરકારે એ તમામ હોડીઓને જપ્ત કરવા માંડી. ગદાણને ખાતર લેવામાં આવતા ચાવાં બધાં પગનાંથી ગ્રામવાગીઓની દાડમારોના પાગ ન રહ્યો કોંગ્રેસ આ બંધુ બેયાં કરે અને લોકોને કંઈ મદદ ન કરી શકે એ તેને માટે અમલ હવુ આ સ્થિતિમાં જવાહરલાલજી કાંઈક ઉરકેરાઈ ગયા હોય એમ લાગે છે. બ્રિટિશ સરકાર જે આપણને ગૂંગાવી રહી હતી તેની સામે તો શાંતિમય અસહકાર એ એક મસ્તો હતો. પણ જપ્તન ચડી આવે તો તેની સામે શું કરવું? કિંપ્સના ગયા પછી તરત જ એક ભાષણમાં ધીખતી ધરાની અથવા તો ભૂમિ ઉગ્રાડાની નીતિ આપણે જપ્તનની સામે અજમાવવી જોઈએ એમ તેમણે કહ્યું. એ ભાષણમાં એમણે ગેરિલા લડાઈની પણ વાત કરી તા. ૧૩-૪-'૪૨ના કાગળમાં ગાંધીજી સંદારને લખે છે કે,

“જવાહરે તો હવે અહિંસાને તિલાંજલિ દીધી જણાય છે. તમે તમારું કામ ક્યાં કરજો લોકોને ભજવી શકાય તો ભજવજો આજુ એનું ભાષણ લય કર લાગે છે. એને લખવા ધાડું છું.”

ગાંધીજીએ ધીખતી ધરા કરવાની રીત તેમ જ ગેરિલા લડાઈ આપણા દેશને કોઈ પણ રીતે અનુકૂળ આવે એમ નથી એ વિષે ‘હરિજન’માં લખવા માંડ્યું. અહિંસાની દૃષ્ટિએ તો આ વસ્તુ વાગ્યાં નહોતી જ પણ હિંસા-અહિંસાનો પ્રશ્ન બાલુએ રાખીએ તોપણ એ વસ્તુ શક્ય અને ઇષ્ટ નહોતી. ધીખતી ધરા કરવા માટે પણ ઓમ વગેરે સાધન જોઈએ, અને ગેરિલા લડાઈ કરવા માટે પણ લોકોને હથિયારો આપવાં જોઈએ ધારો કે બ્રિટિશ સરકાર એવાં હથિયાર પૂરા પાડે પણ વાર્ષસરોયે થોડા જ વખત ઉપગ્ર જાહેર કર્યું હતું કે અમારી પાસે લશ્કરી સિપાઈઓને આપવા માટે પણ પૂરતા હથિયારો નથી. વળી સરકાર સાથે આપણો અસહકાર ચાલતો હોય તે વખતે આપણી દોરવણી નીચે ચાલતી ગેરિલા લડાઈ માટે સરકાર પામેથી હથિયારની આશા રાખી એ અનુચિત અને અશક્ય હતું.

આ સ્થિતિમાં કોંગ્રેસે ક્યુ પગલું લેવું એનો વિચાર કરવા અ’વાદા-બાદમાં તા ૨૭મી એપ્રિલે કારોગારી સમિતિની બેઠક અને તા ૨૯મીએ કોંગ્રેસ મહાસમિતિની બેઠક બોલાવવામા આવી એ બેઠકે તા. ૨૭ મે મુધી ચાલી તા ૧૪-૪-'૪૨ના રોજ ગાંધીજી સંદારને લખે છે

“ તમારો પાછો કંઈ જાગવ નથી. પ્રોફેસરે (કૃપાવાનીજીએ) બધું બાગવત (કિંપ્સ વિનિતુ) સભાજી તમારી તબિયત જવા લાયક ન હોય તો અહલાદા ખાન ન જતા. જ્યુ તમારા વિચાર તમારે જણાવી દેવા જોઈએ. જો કોંગ્રેસ હિંસા નીતિ અખત્યાગ કરે તો તમારે નીકળી જવું જોઈએ એમ મને લાગે છે આ સમય એવો નથી કે કોઈ પોતાના વિચાર દબાવી બેસા રહે. ધણી બાગવત

કામ બધુ ચાવી રહ્યું છે એ જોયા દરજુ એ બરોબર નથી લાગતું બને લોકો નિહો કે વદો

“ ‘હરિજન’ માં હું જે લખી રહ્યો છું એ ધ્યાનપૂર્વક વાંચો એમ દરજુ છું
‘ ઓરિસ્સામાં . . . હુમનો યવાનો બહુ સખવ લાગે છે સરકારે ત્યા
લરકર ઠીક ભડું છે ’ ”

તા ૨૨-૪-'૪૭ના રોજ ગાવીજી સરદારને ફરી લખે છે

“ તમારો કાગળ મળ્યો મૌનાના વાર પરથી તમારે તો ગરે જ છૂટકો
જણાય છે તમે મહમમથુ કામ લેલે જે અહિંસક અસહયોગનો સ્પષ્ટ કાવ
ન કમૂન થાય તો તમારો ધર્મ નીકળવાનો જ છે બૂમિ ઉભડવાની નીતિનો
અને બહારના લરકરો લાવવાનો પણ સખત વિરોધ થવો જ જોઈએ મને
બોનાવવાનો આમદ આલે છે પણ મેં તો ના જ લખી છે

‘ તમે પ્રયાગથી પાઠ ફરો ત્યારે અટી થઈને જલે જને એકમે દિવસ
જ આવો પ્રયાગના કરતા તો અહીં સો ગણુ સાડું છે સનેન્દ્રબાણુને પણ
સાથે લાવલે ને દેવને પણ ’

અ નાહાનાદની બેઠકમાં મહુ મહત્વના પ્રશ્ન વિશે મરેનારી સમિતિએ
તેમ જ મહાસમિતિએ નિર્ણય કરવાનો હતો દેસમાં ધણા એવુ માનનારા
હતા કે આપણે તો કોઈ પણ રીતે સિદ્ધિસરો અહીંથી જાય એ જોઈએ છે,
બને જપાનીઓ અહીં આવે આપણે પાછળથી એમની જોડે દિમામ પતાવી
લઈશું એમ વર્ગ એવુ માનનારો પણ હતો કે, આપણે જપાનીઓને આવકારવા
જોઈએ તેમની મદદ લઈને અંગ્રેજોને ખમેડવામાં કઈ ગુસ્સાન યવાતું નથી
પરતુ મરેનારી સમિતિના સબ્યોમાથી અથવા તો મુખ્ય મુખ્ય આગેવાનો અને
કાર્યકર્તાઓમાથી કોઈ જપાનને આવકારવા ઇચ્છતું નહોતું તેનું મરણુ એ
નહોતું કે જપાન કરતા સિદ્ધિસરો સારા હતા પણ જપાનને સિદ્ધ કરતાં
સારું ગણના જેવું નહોતું છે ના કેટલાક વગસોથી ચીનની સાથે તેણે જે
વર્તીવ કર્યો હતો અને ચીનનો ધણો ભાગ પડારી લીધો હતો તે ઉપરથી
એ સિદ્ધ થતું હતું કે જપાન પણ સામ્રાજ્યવાદી મહત્વાકાંક્ષાનાળુ હતું એક
સામ્રાજ્યમાથી નીમ્ણાને ખીજ સામ્રાજ્યને તાબે થવું એ તો ઓનામાથી
નીકળીને ચૂનામાં પડ્યા જેવું હતું એકે આપણી સ્વતંત્રતા છીનવી લીધી
હતી અને આવી વિગમ વેગાએ પણ જપાન સામે લડવાને મારે આપણને
સ્વતંત્ર થવા દેના એ તૈયાર નહોતો બીજને આપણી સ્વતંત્રતા છીનવી લઈને
પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવવાની મહત્વાકાંક્ષાનાળો હતો એટલે આપણી દૃષ્ટિએ
તો મને સરખા હતા એમાથી એકેનો નિશ્ચાસ મર્યા જેવું નહોતું આપણી
સ્વતંત્રતા આપણે પોને જ મેળવવાની હતી લોમમાં આ જાતનો ઉત્સાહ
પ્રગાવના ગાવીજી “ હરિજન” માં બહુ કડક લેખો લખના હતા

અન્નાદામાદર્મા મળનારી મહાસમિતિની બેઠકને માટે ગાંધીજીએ નીચે પ્રમાણેના દરાનનો ખરડો મીરામદેન સાથે મોઢી આપ્યો.

“સર સુપ્રેમ ક્રિષ્ચિય યુદ્ધપ્રધાનમદળની જે દરખાસ્તો લઈને અહીં આઠ્યા તેણે ક્રિષ્ચિય સામ્રાજ્યશાહીને પહેલા કદી નહીં પાડેલી એવા નવન રૂપમા ઉગાડી પાગ છે તેથી કોંગ્રેસના આ મહાસમિતિ નીચેના નિર્ણયો ઉપર આવી છે

‘ મહાસમિતિનો જેવો અભિપ્રાય છે કે બ્રિટન હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરવા અસમર્થ છે તે જે મર્થ મ્દે છે તે સ્વાભાવિક રીતે જ એકલા પોતાના રક્ષણને અર્થ કરે છે હિંદુસ્તાનના અને બ્રિટનના હિતસબધો વચ્ચે સતત ધર્ષણ રહેતું છે એવે બન્નેના સરક્ષણ વિષેના ખ્યાલોમા પડું ફરક રહે છે હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ રાજદ્વારી પણ ઉપર ક્રિષ્ચિય સરકારને વિશ્વાસ નથી હિંદી લશ્કરને પણ હિંદુસ્તાનને પોતાની જલ્દશમા જલ્દી રાખવા માટે જ આજ સુધી નિભાવવામા આગુ છે આમજનતાથી તેનું પૂરેપૂરું અગમ્ય રાખવામા આવે છે હિંદુસ્તાનના લોકો એ લશ્કરને કોઈ પણ અર્થમા પોતાનું કદી રાકે એમ નથી અખરિશ્વામની આ નીતિ હજી ચાલુ જ છે એ જ કારણે રાષ્ટ્રના સરક્ષણનું કામ હિંદી લોકોમા ચૂટેલા પ્રતિનિધિઓને સોંપવામા આવતું નથી

જપાનનો ઝડપો હિંદુસ્તાન સાથે નથી એની લગઈ ક્રિષ્ચિય સામ્રાજ્ય સાથે હિંદુસ્તાનને આ કુદમા સડોવવામા આગુ છે તે પણ હિંદુસ્તાનના લોકોના પ્રતિનિધિઓની સમતિ વિના મરવામા આગુ છે એ સ્વળ બ્રિટને મનસ્વી રીતે મ્દે છે હિંદુસ્તાન જે સ્વતંત્ર થાય તે કદાચ તેનું પહેલું કાર્ય જપાન સાથે વાઢાગટો કરવાનું હોય કોંગ્રેસનો એવો અભિપ્રાય છે કે જે અચેલ્લે હિંદુસ્તાનમાથી ખસી જાય અને જપાનીઓ અથવા તે જીજી મર્થ પણ સત્તા હિંદુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરે તેની સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાને હિંદુસ્તાન સમર્થ થશે

“તેથી આ મહાસમિતિનો એવો અભિપ્રાય છે કે અચેલ્લેએ હિંદુસ્તાનમાથી ચાલ્યા જવું જોઈએ હિંદના દેશી રાજ્યોના રક્ષણને અર્થે પોતાને અહીં રહેવાની જરૂર છે એવી દલીલ કરવામા આવે છે તેમા કશું વળદું નથી હિંદુસ્તાન ઉપર પોતાનો કામૂ ચાલુ રાખવાના નેમના નિર્ણયની એ એક વધારાની સાબિતી છે દેશી રાજ્યોને નિરાશ હિંદુસ્તાન તરફથી કમો ડર રાખવાની જરૂર નથી

બુઝમની અને લઘુમતીનો પ્રશ્ન એ ક્રિષ્ચિય સરકારની જ પ્રેમ કરેલી કૃતિ છે તેમના અહીંથી ખસી જવાની સાથે જ એ પ્રશ્ન નાબૂદ થઈ જશે

આ બધા કારણોથી આ મહાસમિતિ બ્રિટનને અપીલ મ્દે છે કે તમારી પોતાની સનામતી ખાતર હિંદુસ્તાનની સનામતી ખાતર અને દનિયાની રાતિની ખાતર એરિયામાના અને આફ્રિકામાના તમારા કબજાના મુલકો બલે અ યાદે ન છોડવા હોય તે ન છોડો પરંતુ હિંદુસ્તાન ઉપરનો તમારો કબજો તો છોડો જ

આ સમિતિ જપાની સરકારને અને જપાની લોકોને ખાતરી આપવા ઇચ્છે છે કે હિંદુસ્તાનને જપાન સાથે અથવા તે જાબ કોઈ પણ દેશ સાથે

દુરમનાવ) નથી દિ હુસ્તાનની એકમાત્ર ઇસ્લામ પરદેશી ખૂસરીમાથી દુરવાની છે મમિતિનો એવો અભિપ્રાય છે કે દેશની સ્વતંત્રતા માટેની આ લડતમાં, દિ હુસ્તાન એકે આખી દુનિયાની સહાનુભૂતિને આવકારે છે, તોપણ મેઈ પણ પરદેશી લશ્કરની મદદ તેને ખપતી નથી પોતાની અદિ સક શક્તિ દ્વારા દિ હુસ્તાન પોતાની મુક્તિ મેળવશે, અને એ રશ્મિ દ્વારા જ તેને સાચી રાખશે તેથી આ સમિતિ આસા રાખે છે કે, જાપાનનો દિ હુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરવાનો ઇરાદો બિલકુલ નહી હોય છતા જાપાન દિ હુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરશે, અને ચિટન તેણે વરેલી આપી નો કરો જાવાજ નહી આપે તો એઓ કોંગ્રેસ તરફથી માર્ગદર્શનની આસા રાખે છે ને સત્યા પાસે સમિતિ એવી અપેક્ષા રાખે કે તેઓ જાપાની લશ્કરો સાથે પૂરેપૂરો શાંતિમય અસહકાર કરશે અને તેમને કોઈ પણ ભતંગી મદદ આપશે નહી એમના ઉપર આક્રમણ થાય તેમની એની રજ પણ ફરજ નથી કે આક્રમણકારને કરી મદદ કરવી તેમની ફરજ તો સંપૂર્ણ અસહકાર દ્વારા સાબનો કરવાની હશે

અદિ સક અસહકારના સાલ સિદ્ધાંતો સમજવામાં મુશ્કેલી આવે એમ નથી

૧ આપણે આક્રમણકારને જરા પણ નમસ્ક ન આપીએ, તેમ તેના કોઈ કુક્રમોનું પાલન ન કરીએ

૨ તેની પાસેથી કશી મહેરબાની આપણને ન ખરે તેમ તેની કોઈ પણ ભતંગી લાગ્યને આપણે વસ ન થઈએ પરંતુ આપણે તેનો દ્વેષ ન કરીએ, તેમ તેનું બૂકું ન હાંધીએ

૩ તે આપણા ખેતરોનો અગ્નિ લેવા આવે તો આપણે કબળે ઉડવાનો ઇન્કાર કરીએ લાને તેનો નિરોધ કરવાના પ્રયત્નમાં આપણે ખર્ચી જવું પડે

૪ છતા એ તે માલો પડ્યો હોય અથવા તરસે મરતો હોય અને આપણી મદદ હાંચે તો મદદ આપવાનો આપણે ઇન્કાર ન કરીએ

૫ જે સ્થળોએ બ્રિટિશ અને જાપાની લશ્કરો વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હોય ત્યા આપણો અસહકાર નકામો અને અનાવરજક થઈ પડે અત્યારે બ્રિટિશ સરકાર સાથેના આપણો અસહકાર મર્યાદિત સ્વરૂપનો છે જ્યારે તેઓ ખરેખરી લડાઈમાં પડ્યા હોય તે વખતે આપને તેમની સાથે સંપૂર્ણ અસહકાર કરીએ તો એ વસ્તુ આપણા દેશને ઇરાદાપૂર્વક જાપાનીઓના હાથમાં સોંપવા ખરાબર થાય તેથી જાપાનીઓ સાથે આપણો અસહકાર દરિવાની એકમાત્ર રીત ધણી વાર એ પણ હોય કે બ્રિટિશ લશ્કરના માર્ગમાં આપણે કશું વિધ્ન નાખવું નહી પણ અચેત્તેને કશી સક્રિય રીતે આપણે મદદ ન જ આપીએ અત્યારનું તેનું વલણ જોતા તો આપણે તેના માર્ગમાં કશી દખલ ન કરીએ એ ઉપરાંત બીજી કશી મદદ બ્રિટિશ સરકાર આપતી પાસેથી ઇચ્છતી જ નથી તેઓ તો ગુનાનો તરીકે આપણી મદદ હાંચે છે એ સ્થિતિ આપણે હરગિજ સ્વીકારી રાખીએ એમ નથી

“ ભૂમિ ઉભવવાના સમયમાં આપણી નીતિની સ્પષ્ટ બહેરાવ કરવાની જરૂર આ સમિતિને લાગે છે આપણે તેમની સાથે અદિ સક પ્રતિકાર કરતા

હોઈએ તેમ છતાં આપણા દેશને કોઈ ભાગ જાપાનીઓના હાથમાં આવી પડે તો ત્યાંના પાકોનો અથવા તે જળાશયોનો આપણે નાશ ન કરીએ. એટલા જ માટે કે આપણે પ્રયત્ન તો એ પાછા મેળવવાનો રહેશે. પરંતુ યુદ્ધસામગ્રીનો નાશ કરવો એ જુદી વસ્તુ છે. અમુક સન્નેગોમાં તેનો નાશ કરવો એ લશ્કરી દૃષ્ટિએ આવશ્યક હોય. પરંતુ જે વસ્તુઓ જનતાની માલકીની છે અથવા જે વસ્તુઓ જનતાને ઉપયોગની છે તેનો નાશ કરવો એ કદી કોએસની નીતિ હોઈ શકે નહીં.

“જાપાની લશ્કરો સાથે અસહકાર કરવાનું કામ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રમાણમાં થોડા લોકોને ભાગે આનરો. વળી એ અસહકાર સંપૂર્ણ અને સાચા દિલનો ટરો તો જ સફળ થશે. પરંતુ સ્વરાજ્યની સાચી રચના તો એમાં રહેલી છે કે હિંદુસ્તાનના કરોડો લોકો પૂરા દિલથી રચનાત્મક કામ કરવા મંડી પડે. એના વિના આખી પ્રજા તેની દીર્ઘ વંદામાથી ભગ્ન થઈ શકવાની નથી. અંગ્રેજ લોકો આહી રહે કે ન રહે, આપણી સદાસર્વદાની ફરજ તો એ જ છે કે આપણા દેશમાંથી બેકારીને નાબૂદ કરી નાખીએ, શ્રીમત અને ગરીબ વચ્ચે પડેલી ખાઈને પૂરી નાખીએ, કોમી વેરઝરને દેશવટા દર્દીએ, અસ્પૃશ્યતાપી રાક્ષસીને સહાઈ કરીએ, ચોર છૂટકાને સુધારીએ અને લોકોને તેમના ઉપદ્રવમાંથી બચાવીએ આ જનતા રાષ્ટ્રવિધાયક કામમાં કરોડો લોકો જીવતો ભગતો રસ લેતા ન થાય તો સ્વતંત્રતા એક સ્વપ્ન જ રહે અને અહિં સાથી કે હિં સાથી આપણે તે પ્રાપ્ત કરી શકીએ નહીં.

પરદેશી સિંચાઈઓ

“આ મહાસમિતિનો એવો અભિપ્રાય છે કે હિંદુસ્તાનમાં પરદેશી સિંચાઈઓને દાખલ કરવા તે હિંદુસ્તાનના હિતને યુક્તસાનકર્તા અને દેશની સ્વતંત્રતાને બચાવે છે તેથી બ્રિટિશ સરકારને એ આપીય કરે છે કે દેશમાંથી પરદેશી લશ્કરોને ખસેડી લેવામાં આવે અને હવે પછી બીજા લાવવામાં ન આવે. હિંદુસ્તાનમાં અખૂટ માનવશક્તિ પડેલી છે છતાં પરદેશી લશ્કરોને આહી લાવવા એ બારે શરમબરેલું છે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અનીતિમયતાને એ એક વધુ પુરાવો.”

સેવાગ્રામ, ૨૩-૪-૪૨

રાજેન્દ્રનાથ પોતાની જીવનકથામાં લખે છે કે,

“ગાંધીજીના ખરડા ઉપર કાંગેજારી સમિતિમાં ખૂબ વાદવિવાદ ચાલ્યો. એમાં જલ્દી આખું કે સંખ્યોમાં જે મત છે એક મત એની તરફેણમાં હતો બીજો મત એટલે સુધી જવા તૈયાર ન હોઈ એ ઠરાવને સ્વીકારતો નહોતો એમાં સુધારો કરવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો પણ એ સફળ ન થયો. આખરે સંખ ટકાની રાખવા સારું અમે અમારો વિરોધ ધડતો મૂક્યો અને બીજાઓને જે ઉચિત લાગ્યું તે અમે સ્વીકારી લીધું આ કાંગેજારી સમિતિની વાત યદ્યદે દેશનું વચળું ગાંધીજી તરફ વધારે હતું. એ ગાંધીજીનો એ ખરડો મહા સમિતિમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો હોત તો કદાચ તે મન્દીર યદ્યદે ભલે તેથી એકબીજા સાથેના મતભેદ પણ ખૂબ ઉગ્રા ધડત. આપણે આપણી તરફથી કશું

પગલુ લેડ જ દોષ તો આ ગીને અદરની કૂટ બદ્દેર કરીને એ લઈ સમય તેમ નહોતુ એટલે આ મતભેદને દાખી દેવો એ જ યોગ્ય લાગ્ય ગાંધીજીને ઠરાવ દોઈ પણ રૂપમા રહી ન કરાયો દા એજુ થયુ કે જે ઠરાવ પસાર થયો એમા ગાંધીજીના ભાવનો સારી પડે સમાવેશ કરવામા આગો ન્યારે ગાંધીજીએ એ ઠરાવ લેવો ત્યારે એમને કહા કે બેકે એ મને પૂરેપૂરો પસંદ પ તો નથી, હાના એમા મારે કામ કરવાને માટે પૂરનો અવકાશ છે એટલે હું એને સ્વીકારું છું

ક્રિષ્નાની વિદ્વિમાથી ઇંગ્લંડની મેરી દાનતનો પુરાવો પૂરેપૂરો મળી રહેનો હતો નહીં ઇંગ્લંડમાં તેઓ દિલ્હીસ્તાન ઉપરની પોતાની પક્કડ જરાયે ઝોડી મગા ઇંગ્લંડના નહેતા અને લડાઈ પડી પણ જે વસાઈતી દરજ્જે આપનારી તેઓ રાજ મરતા દના તેમા દેશના એના ભાગના પાડી નાખ્યાની પેરની હતી કે એક તરફથી પોતાની કશી જવાહારી ન ગહે હતા ખીજી તરફથી દેશ ઉપરની પક્કડ ઝોડી ને ઝોડી મળ્યુન ગાખી શકે વિદ્વિ આની ત્યાં સુધી તો ગાંધીજીએ મૌન સે યુ પણ પડીથી એમણે જાહેર મ્યું કે અત્યારે જે પરિસ્થિતિ જાની થઈ છે તે ખેતા એવડા દિલ્હીસ્તાનના હિતને અર્થે જ નહીં પણ ઇંગ્લંડ તથા મિત્રરાજ્યોના હિતને અર્થે તેમ જ જગતની શાંતિને અર્થે પણ ઇંગ્લંડે દિલ્હી ઊગીને ચાલ્યા જવું જોઈએ તેથી જ તેમણે પોતાનો ઉપરનો ખરો મહાસમિતિને મોખરી આપ્યો તેમા તેમણે અદિસાનો જે આત્મક રાખ્યો છે તેને સુધી જવા મહાસમિતિના ઘણા સભ્યો તૈયાર નહોતા એને અનાના ઠાઠની મહાસમિતિએ પોતાની ઠમે ઠગાવ કરી તેમા ક્રિષ્ને દિલ્હી જોડવું જોઈએ એ વસ્તુ તો માન્ય ગાખી જ મહાસમિતિના ઠરાવમાથી એનોક પ્રસ્તુત ભાગ નીમે આપ્યો છે

મિલિશી સરકારની દરખાખનો અને સર રટેફડ કિપ્સે દેના તેના વિરોધ વિવરણથી સરકાર મે વધારે મદવારા અને અવિશ્વાસ પદા થયા છે બ્રિટન સાથે અમલકારની વૃત્તિ પડે વધવ પ મી છે કેવલ દિલ્હી માટે નહીં પણ સયક્ત રાષ્ટ્રો માટે પણ બચની આ વેળા જે તેમણે જાત વી આપ્યુ છે કે મિલિશી સરકાર સમાજવાની સંકાર વરીકે જ કાયમ રહેવા માટે અને દિલ્હીસ્તાનનુ સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકારવાને અથવા તે પોતાની જરા પણ સત્તા ઊડવાને હંકાર મે છે

* * *

મહાસમિતિને પ્રતીતિ થયેલી છે કે દિલ્હીસ્તાન પતના બળ વડે જ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી રહ્યે અને ચાલના જન વડે જ તે સમયની રકરો અપારનો કટોકટીને મામલા લેતા તેમ જ સર રટેફડ કિપ્સ સાથે ચાલવી વાલાવાટો દરમ્યાન જે અનુભવ મળ્યો છે તે જોતા દિલ્હીસ્તાનમ સિનનો કાચુ અથવા તે તેની સત્તા આદિક રીતે પણ કાયમ રાખે એવી કેઈ યાજનાઓ

અથવા તો દરખાસ્તો પર વિચાર કરવાનું કોંગ્રેસને માટે અશક્ય છે કેવળ હિંદુસ્તાનનું જ બંધુ નહીં પણ મિત્રની સખામતી તથા દુનિયાની શાંતિ અસ્વતરતા માગી લે છે કે, મિત્રને હિંદુસ્તાન ઉપરનો કાચું છોડવો જોઈએ કેવળ સ્વતરતાના મુદ્દા ઉપર જ હિંદુસ્તાન, મિત્ર અથવા બીજા સમૂહ સાથે વાતચીત કરી શકે એમ છે

“ આ મહાસમિતિ એ વસ્તુનો ઇન્કાર કરે છે કે કોઈ પણ પરદેશી સમૂહ બને તે ગમે તેવા વચનો આપતું હોય અથવા દાવા કરતું હોય તેપણ, તેની ચર્ચા અથવા દરખાસ્તોનીથી હિંદુસ્તાનને સ્વતરતા મળી શકે એવો જો કદાચ એવી ચર્ચા આગે તો એનો સામનો કરવો જ જોઈએ આનો સામનો અહિંસક અસહકારની રીતે જ થઈ શકે એમ છે કારણ બ્રિટિશ સરકારે કોઈ પણ બીજી રીતે સમૂહનું રક્ષણ કરવાની વ્યવસ્થા કરવાનું લોકોના હાથમા રહેના જ દીધું નથી એને હિંદુસ્તાનના લોકો પાસેથી આ મહાસમિતિ એવી અપેક્ષા રાખે છે કે તેમણે ત્રી આનંદારા લશ્કરો સામે સંપૂર્ણ અહિંસક અસહકાર કરવો અને તેમને કોઈ પણ ભતંગી મદદ આપવી નહીં

ગાંધીજીના લેખોની સામે અને કોંગ્રેસ માસમિતિના આ કરાવની સામે આપણા દેશના એંગ્લો ઇન્ડિયન વર્તમાનપત્રો તથા પરદેશી વર્તમાનપત્રો એવી ટીકા-રના લાગ્યા કે અંગ્રેજોને સત્તા છોડી દેવાનું અથવા ચાલ્યા જવાનું કહીને તમે જપાનને હિંદુસ્તાનમા આનંદનું આમત્રણ આપો છો ઇંગ્લંડ અને અમેરિકાના ઘણા વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓ પણ ગાંધીજીની મુનાકાત લેતા આનંદ લાગ્યા ત્રીમ રોને આપોના પુનઃસાઓમાથી તથા તેમને પૂછવામા આવેના પ્રશ્નોના જવાબોમાથી સારરૂપ ઢકરા નીચે આપ્યા છે

‘ મારી ખાતરી છે કે લડાઈ પૂરી થાય પછી નહીં પણ તે દરમ્યાન જ અંગ્રેજોએ અને હિંદીઓએ એકબીજાથી તબ નુકા પડવાની વાતને માની લેવાનો સમજ આવી પહોંચ્યો છે તેમા અને તેમા જ બનેલી સનામતી — અને જયતનીચે સલામતી — રહી છે કું તો ખુલ્લી આંખે જોઈ કું કે, હિંદીઓમા અંગ્રેજો પ્રત્યેનું વેમનસ્ય વધતું જાય છે હિંદીઓ માને છે કે સરકારનું એકએક પગનું તેના પોતાના સ્વાર્થ અને સનામતીની દૃષ્ટિએ લેવાય છે અને મને પણ લાગે છે કે ત ન વાજબી રીતે એમ મનાય છે બનેલા બેગા અને સામાન્ય હિંદુ જેવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં એક અતિમ દાખાથી સમજવું તો અંગ્રેજોની જપાન પર છત થાય તોરે તેનો અર્થ હિંદુસ્તાનની છત નહીં હોય પણ આ તો નજીકના ભવિષ્યની વાત ન કહેવાય અત્યારે, વિદેશી સિપાઈઓની હિંદમા બરતી હિંદી અને ગોરા હિંજસ્તીઓ (બ્રહ્મદેગના) પ્રત્યેના વર્તનમા જે ભાવ થયાની કબૂલાત અને લશ્કરી સિપાઈઓનું ઢાકું મહોન્મત વર્તન — એ બધું મિત્રના દરા ઓ અને ભહેરનાઓ વિષેના અનિશ્ચામમા ઉમેરો કરે છે મને લાગે છે કે તેઓ પોતાના લાગા વખતના સ્વભાવને એમએ જાતવી નહીં શકે પોતાના ભવિષ્યને તેઓ કુચુંષ્ણ રૂપે નહીં, પણ ગુણ રૂપે ગણે છે આરુ કેવળ

હિંદ પ્રત્યે જ નથી, પણ આફ્રિકા, બ્રહ્મદેશ, સિયોન, દરેક પ્રત્યે છે. નતિમદ્દુ પ્રદર્શન કર્યા વિના આ દેશોને કબ્જે રાખી સકાવ જ નહીં

“આ એક તીવ્ર રોગ છે અને તેનો દલાજ પણ તીવ્ર લેવાવો જોઈએ આ દલાજ દુ ખતાવુ છુ વૃત્તસ્પૃશ અને વ્યવસ્થિત રીતે અંગ્રેજોએ પૂરેપૂરા ચાલ્યા જવુ જોઈએ, અમા કમ હિંદુસ્તાનમ્પ્રથી અને સમુ જોવા તે સખળ બિનનુરોપિયન સુનકોમાથી અંગ્રેજોને એ લારે વીરાયિત અને શુદ્ધતમ કાય થશે. એ વસ્તુ એક દાલ્મા મિત્રરાખ્યોના પક્ષને પૂર્ણ નૈતિક પાયા ઉપર મૂકી દેશે સભવ છે કે, સગા લાનારા પક્ષોમા એ માનમરી સુલેહ કરાવનાવુ પણ યાય સામ્રાજ્યવાદનો આનો શુદ્ધ અંત, ફાસીવાદ તથા નાઝીવાદનોયે કદાચ અત લારે જે પગતુ એ સુચ્યુ છે તે કમમા કમ ફાસી અને નાઝી તત્વવારને ખૂડી તેા કરી જ નાખશે કારણ કે એ અને સામ્રાજ્યવાદમાથી જ ફૂટલા ક્લમા છે

“આથી મને લાગે છે કે, મારી સર્વ શક્તિ આ મહાન પગતુ બંરાવવા માટે મારે ખર્ચવી જોઈએ. એ પગતુ વિજય પહેલા જ લેવાવુ જોઈએ, વિજય પછી નહીં હિંદુસ્તાનમા અંગ્રેજોની હાજરી એ જખાનને હિંદુસ્તાન પર ચડાઈ કરવા નોતરું છે તેઓ ચાલ્યા નય તેા ચંડાઈની લાનય દુર થાય પણ માનો કે લાનય દુર ન થઈ તેાપણ આગ્રાહ હિંદ એ ચડાઈને વધારે મારી રીને પહેાચી વળી શકશે નિકેંબ અસાડકાર તે વેળા પુરજોગમા ચાલશે” (તા ૪-૫-૪૨)

*

*

*

“અંગ્રેજો એશિયા તેમ જ આફ્રિકામાથી ચાલ્યા નય એમ હુ માગુ છુ મારે પણ આ કાણે હુ એકલા હિંદુસ્તાનની જ વાત કરવા હચ્છુ છુ” (તા ૧૧-૫-૪૨)

*

*

*

‘ મારે પૂરેપૂરા નૈતિક ટેકા ઝિંદગના પક્ષમા છે એમ હુ મ્હોનો પણ મને કમુન કરતા બદુ બેદ યાય છે કે, આજે મારું મન એ નૈતિક ટેકા આપવાનું ના પાડે છે હિંદુસ્તાન પ્રત્યેના ઝિંદગના વર્તાનથી મને લારે કુખ્ય થયેલુ છે મિ એમરીના બાવણો અને સર રટેકડ કિંમતી વિહિને મારે હુ બિલકલ તૈયાર ન હતો એથી મારે મને ઝિંદગને પક્ષ નૈતિ દ્ષિએ અયોગ્ય ઠરે છે હુ ઝિંદગને અપમાન અને ભ્રાંય વેડવા પડે એમ નથી હચ્છો તેની ધાર યાય એમ પણ નથી હચ્છો તેાપણ મારું મન તેને જસારે નૈતિક ટેકા આપવાની ના પાડે છે”

‘ ઝિંદ અને અમેરિકા બનેને આ લડાઈમા ષડવા માટે કરોઢ નૈતિક આધાર નથી— સિવાય કે તેઓ પોતાના ધર વ્યવસ્થિત કરે, અને સાથે સાથે આફ્રિકા અને એશિયા બનેમાથી પોતાની લાગવગ અને સત્તા એથી લે તથા રગબેદ દુર કરે ન્યા સુધી ગોરાઓના કેલ્વના ઝેરી છીડાનો સ પૂર્ણ નારા ન યાય ત્યા લગી તેમને લોકરાલીનુ અને સસુતિ તથા માનવી સ્વાતચ્ચનુ રક્ષણ કરવાની વાત કરવાનો કરોઢ હક નથી’ (૧૮-૫-૪૨)

*

*

*

‘ મારી ન મૂઝવવાની નીતિ મે જે રૂપમા વણ્વી છે તે રૂપમા અખડિત રહે છે અથેલે જે ચાલ્યા જાય તો એમને કથી મૂઝવણ રહેતી નથી એટલુ જ નહી પણ જે તેઓ એક આખી પ્રજને ગુલામીમા રાખનાને અર્થ શો છે તેનો શાતપણે વિચાર કરી જુએ તો એમને માથેથી જબરદસ્ત યોલે ઊતરી જાય છે પોતાને વિષે દેવની લાગણી પ્રવર્તે છે એમ સારી પેઠે જાણવા હતા જે તેઓ રહેવાનો આગ્રહ રાખે તો તેઓ મૂઝવણ વહોરી લે છે સત્ય આ કાણે ગમે તેજુ કડવુ લાગે તોપણ તે કહેવાથી હું મૂઝવણ પેના કરતો નથી ”

* * *

“ અમારી નજર સામે જે બનાવો રાજ બનતા જોઈએ છીએ તે પ્રત્યે અમે આખમી આમણા કરી શકતા નથી ગામડાઓને ખાલી દરાવીને તેને લશ્કરી છાવણીઓમા ફેરવી નાખવામા આવે છે, અને રેયતને કહેવામા આવે છે કે, તમે તમારુ ફેડી લો ક્ષણદેરાથી આવતા હજારો નહી, તોયે સે કડો લોકો મૂખે અને તરસે મૂઝા અને એ કમનસીબ રિયતિમા એ અકારો બેદલાવ તેમને અનુભવવો પડયો ગોરાઓનો રસ્તો જુદો અને મગાઓનો જુદો ગોરાઓને માટે રહેવાની અને ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા હાજર, કામઓ માટે કશું નહી । હિંદુસ્તાનમા મહોત્સ્યા પછી પણ પોતાના દેરામા જ બેદલાવ ! જપાનીઓ હજુ આવ્યા નથી ત્યા તો અમને તરછાડવામા આવે છે અને પીલી નાખવામા આવે છે આ બધુ હિંદીઓના રક્ષણ માટે તો નથી જ બગવાન જણે કોના રક્ષણ માટે છે ? આથી એક બની સવારે હું એ નિખાનસ માગગી કરવામા નિર્ણય પર આવી ગયો કે બગવાનને ખાતર હિંદુસ્તાનને એના નખીબ પર છોડી જાયો અમને છૂટાપણનો દમ લેવા હો પેના અમેરિકન ગલામોને એકદમ છૂટા કરવાથી થયુ તેમ અમારો છુટારો અમને બલે ગભરાઈ મૂકે કે ગૂંગાવી દે પણ આજનો આ ટોંગ ધરૂરો તો ખતમ થવો જ જોઈએ ’ (૭-૬-૪૨)

* * *

‘ પોતાના એશિયા તથા આફ્રિકાના મુલકોનો કબજો જાળવી રાખવા માટે જ સિવન લડવુ હોય તો ન્યાયના પક્ષનો ઠાવો કરીને લાઈમા છત મેળવવાને તે પાત્ર નથી મારી સૂચના સ્વીકારવાને પરિપામે સિવનને પોતાની આર્થિક નીતિમા મજબૂતના સુધારા કરવા પડે એ વ તથી અનુભવેા નથી પણ જે આ લડાઈનુ સતોષકારક પરિણામ લાવવુ હોય તો તે ફેરફારો સાવ જરૂરી છે (તા ૨૨-૬-૪૨)

આ યુદ્ધમા મોઠ પણ રીને મિત્રરાજ્યોનો રિજ્ય થાય તેમા જ લોકશાહીના સિદ્ધાંતની સનામતી છે અને જગતનુ ક માણુ છે એવુ માનનારા ધણા નિચારવાન માણુમા પડેલા હતા તમને ગાંધીજીની આ વાત બહુ એકાગી અને બુનબરેની લાગણી હતી જે વખતે યુદ્ધ ટોચની ગિચતિએ પહોચ્યુ હતુ અને દુરમનો હિંદુસ્તાનના આરણુ ઠોકી રહ્યા હતા તે વખતે

અંગ્રેજોને હિંદ ઊડીને ચાલ્યા જવાનું કહેવું એ બહુ નવી અને વિચિત્ર લાગે એવી વાત તો હતી જ. એટલે ગાંધીજીએ તે માટે લોકમત તૈયાર કરવાને, કાંઈ નહીં તો દુનિયાને પોતાની વાત સમજાવવાને તનતોડ પ્રયત્નો કર્યા. પણ હિંદુસ્તાન ઉપર જોખમ દિનપ્રતિદિન વધતું જતું હતું. કોંગ્રેસ કાર્પિ પણ યોક્ષમ ઉપાય ન હોય તો એક મહાન લોકસંસ્થા તરીકે તેની હસ્તી હવે ટપી શકે તેમ નહોતું. વળી ગાંધીજીને પોતાને માટે એમ લાગતું હતું કે, જો આવે વિકટ પ્રસંગે પોતાનો અહિંસક અબ્દુદાર તેઓ ન અજમાવી શકે તો એ પોથીમાંનાં રીગણાં જોયો થઈ જાય. એટલે એમને 'લાઝ્યું' કે, અંગ્રેજો જો હિંદ ન ઊડી જાય તો ખ્રિષ્ટિય મરકાર સામે 'કરે'ગે યા મરે'ગે ની જીવસંજોગની લજા ચલાવવી જ જોઈએ. રાજ્ય ગાંધીજીની યોજનાઓથી તદ્દન છુટું જ વલણ ધરાવતા હતા. તેમણે તો અસ્પષ્ટાશાહીની મદાસમિતિમાં એવો દરાવ રજૂ કર્યો કે પાકિસ્તાનની વાત મંજૂર કરીને પણ મુસ્લિમ લીગ માથે સમાધાન કરી નાખવું, જેથી ખ્રિષ્ટિય સરકાર કોંગ્રેસ ને મુસ્લિમ લીગની સંયુક્ત માગણી નકારી શકે નહીં, અને યુદ્ધમાં હિંદુસ્તાન મિત્રગણ,યોની સાથે રહીને લડી શકે. પણ એમનો દરાવ ભારે બહુમતીથી (૧૨૦ વિ. ૧૫) નામંજૂર થયો. એ દરાવ પોતે રજૂ કરી શકે એટલા માટે એમણે કારોબારી સમિતિના સભ્ય તરીકે ગજનનામુ આપી દીધું હતું. એમનો દરાવ નામંજૂર થયો એટલે એમણે એ નિર્ણય જાહેરમાં અગવળ કરવા માંડી. પાર્લામેન્ટરી બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે સરદારે એમને સવાહ આપી કે, મદાસ ધારાસ્થાના મળ્ય રહીને તમે આવી અગવળ ચલાવી શકો નહીં એટલું જ નહીં પણ તમારી અગવળ કોંગ્રેસની સ્પષ્ટ અને મદદતવી નીતિથી વિરુદ્ધ હોઈ, તમે કોંગ્રેસના પ્રાથમિક સભ્ય પણ ગણી શકો નહીં. સરદારનો કાગળ મળતાં જ તા. ૧૫મી જુલાઈએ રાજ્યએ પોતાનાં રાજ્યનામાં આપી દીધાં અને કોંગ્રેસમાંથી છૂટા થયા.

સરદાર, રાજેન્દ્રગણ, કૃપાવાનીજી વગેરે કારોબારીના કેટલાક સભ્યો ગાંધીજી જે કાર્યક્રમ દેખ આગળ મૂકે તેમાં એમને પૂરેપૂરો અથ આપવાના મતના હતા. પણ જવાહરલાલજી તથા અનુન કશામ આગ્રાને આવે વખતે સરકારની આમે સલામતની વડા ઉપાડવી એ યોગ્ય લાગતું નહોતું. ગાંધીજીએ તેમની સાથે નિર્વેગના દિવસો મુખી ચર્ચા કરી. આખરે વર્તમા કારોબારી સમિતિની બેઠક બોલાવવામાં આવી તા. ૬મી જુલાઈથી ૧૪મી જુલાઈ મુખી એ બેઠક ચાલી. દિવ તલે ની નાખનારી આ-આ દિવનોની ચર્ચાએને અતે કારોબારી સમિતિના અગ્રણ સભ્યો ગાંધીજી માથે અંતન થવા અને સિટિય સરકાર જે કોંગ્રેસની વાત ન માને તો તેની સામે પ્રમંડ અને રેલનાથી

લડત ઉપાડનાના ઠરાવ ઉપર આખા એ ઠરાવના મહત્વના ફકરા નીચે આપ્યા છે

“ રાજ રાજ બનતા બનાવોએ તથા હિંદી પ્રબલને થઈ રહેલા કડવા અનુભવોએ કોંગ્રેસીઓના એ અભિપ્રાયને સાચો કરાવ્યો છે કે હિંદમાથી બ્રિટિશ રાજનો અત આવવો જ જોઈએ સારામા સાગી હોય તોપણ, પરદેશી સત્તા મૂળ જ એક અનિષ્ઠ છે, તથા તાજેદાર પ્રબલને માટે નિરતર હાનિકારક છે, એટલા ખાતર જ નહી પણ હિંદીઓ પોતાનું રક્ષણ કરી શકે તેમ જ માનવજાતિનું નિકાલન કાઢી રહેતા યુદ્ધના ભાવિ ઉપર અસર પાડવામા સક્રિય ભાગ લઈ શકે એટલા માટે પણ, બ્રિટિશ રાજનો હિંદમાથી અત આવવો જોઈએ હિંદની સ્વતંત્રતા માત્ર હિંદના હિંતની દૃષ્ટિએ જ આવશ્યક છે એમ નથી પણ દુનિયાની સલામતી માટે તથા નાઝીવાદ તથા ફાસીવાદ અને લરકરવાદ તેમ જ સામ્રાજ્યવાદના ઇતર સ્વરૂપોનો અત લાવવા માટે તથા એક પ્રબલ, બીજા પ્રબલ ઉપરનું આક્રમણ અટકાવવા માટે પણ એ આવશ્યક છે

“ ત્રિશ્યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારથી કાંગ્રેસે ઇરાદા ફાટી જિંદગીને ન મૂકવાની નીતિ અખત્યાર કરી છે પોતાની સત્યાગ્રહની ચળવળ બિનઅસરકારક થઈ જાય ત્યાં સુધીનું જોખમ ખેડીને પણ તેણે તેને નાહીબૂઝીને સાકેતિક સ્વરૂપ આપ્યું એમ કરવામા તેની મુશ્કેલી એ હતી કે ન મૂકવાની એ નીતિના સંપૂર્ણ પાલનની ધરતી કદર થશે અને પ્રબલના પ્રતિનિધિઓને સાચી સત્તા સોંપી દેવામા આવશે, જેથી કરીને જે માનવી સ્વતંત્રતા આજે કચરાઈ જવાના જોખમમા આવી પડી છે તેની દુનિયાભરમા સ્થાપના કરવાના કાર્યમા આ રાષ્ટ્ર પોતાનો પૂરેપૂરો ફાગો આપી શકે એણે એની પણ આશા રાખી હતી કે, હિંદ પરનો બ્રિટનનો ફાસો વધારે સખત થાય એણે કશું પગલું તો નહી જ ભરવામા આવે

“ પરંતુ એ બધી આશાઓ નષ્ટ થઈ છે કિંગ્સની પરિણામશૂન્ય દરખાસ્તોએ એ સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું છે કે, બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ હિંદ પરવેના વલણમા કરી ફેરફાર થયો નથી તથા બ્રિટિશરોનો હિંદ ઉપરનો કામૂ ઢીનો પડે તેમ નથી સર રેટરેડ કિંગ્સ સાથેની વાટાઘાટોની નિષ્ફળતાને પરિણામે ઇંગ્લંડની સામે કડવાગની લાગણી બહુ ઝડપથી અને મોટા પ્રમાણમા વધવા પામી છે તથા જપાની સૈન્યના વિજય પરવે આલંદની ભાવના પેદા થઈ રહી છે કારણકારી સમિતિ આ ફેરફારને બાંધે બચની નજરે જુએ છે, અને એ વસ્તુને રોકવામા ન આવે તો અતિવાચકપણે એ આક્રમણનો પરોક્ષ રીતે સ્વીકાર કરી લેવામા પરિણમશે કારણકારી સમિતિ માને છે કે કોઈ પણ આક્રમણનો સામનો કરવો જ જોઈએ, કેમ કે, તેને કોઈ પણ રીતે વસ થયું મેને અર્થ હિંદી પ્રબલની અધોગતિ અને નિરતર પરાધીનતા વહોળવી એ યાચ મવાયા સિંગાપુર અને બ્રહ્મદેશનો અનુભવ હિંદને માટે ટાંગા મેગેસ આટુ છે અને હિંદ ઉપરની જપાન કે બીજા કોઈ પણ વિદેશી સત્તાની ચળવળનો પ્રતિભર કરવાની યોજના કરવાની કોંગ્રેસ આશા રાખે છે કોંગ્રેસ એમ પણ ઇચ્છે છે કે ઇંગ્લંડ સામેની આજની આ કડવાગની લાગણી પગલુંને તેના પ્રત્યે શુભેચ્છાની લાગણી પેદા થાય પરંતુ હિંદ જે સ્વાતંત્ર્યની ઉમા અનુભવે તો જ આ સમ્પ બને

“હિંદમાંથી બ્રિટિશ અમલ ખસી જાય એવી દરખાસ્ત કરવામાં બ્રિટન કે મિત્રરાજ્યોને તેમના સુદ્ધસંચાલનના કાર્યમાં કોઈ પણ રીતે મૂંઝવણની કે હિંદ ઉપરના આક્રમણને ઉત્તેજન આપવાની, અથવા ચીન ઉપર જપાનનું કે ધરી રાજ્યોની ખીણ કોઈ પણ સત્તાનું દબાણ વધારવાની કોંગ્રેસની જરૂર પણ ઠંઠા નથી. તેથી કરીને જપાનનું કે ખીણ કોઈ પણ સત્તાનું આક્રમણ મારી હડાવવાને તથા તેમનો સામનો કરવાને તથા ચીનના સરક્ષણ અને સહાયને અર્થે, તેમની એવી ઠંઠા હોય તો, મિત્રરાજ્યો પોતાનાં સૈન્યો અહીં રાખે એમાં કોંગ્રેસને કશો વધો નથી.

“તેથી કરીને કોંગ્રેસ એકે પોતાનું રાષ્ટ્રીય ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાને અધીરી છે, છતાંયે તે કોઈ દતાવણું પગલું ભરવાને ઠંઠાઈ નથી. કેવળ દિંદના દિતને અર્થે જ નહીં, પણ બ્રિટનના તેમ જ જેમાં તેઓ પોતાની અદ્વા બહેર કદે છે તે સ્વતંત્રતાના દિતને અર્થે, કોંગ્રેસ પોતાની આ અતિશય ન્યાયી અને વાજબી દરખાસ્તોનો સ્વીકાર કરવા બ્રિટનને અપીલ કરે છે.

“પરંતુ જે આ અપીલ નિષ્ફળ નીવડશે તો કોંગ્રેસ દાક્ષિની રિયલિટી આજી રહે તે તરફ મહીર બચની નજરે જોશે. કેમ કે એ પરિસ્થિતિ ઉત્તરોત્તર બગાડતી જશે, અને આક્રમણનો સામનો કરવાની હિંદની શક્તિ અને સંકલ્પ નબળાં પડશે. તો પછી રાજકીય હક્કો અને સ્વતંત્રતાની સિદ્ધિને અર્થે ૧૯૨૦ની સાલથી અહિંસાની નીતિને અપનાવીને જે અહિંસક શક્તિ કોંગ્રેસે સચિત કરી હશે તે અધીને કામે લગાડવાની તેને નાણટકે ફરજ પડશે. આવી વ્યાપક અને પ્રચંડ લડત માંધીજના નેતૃત્વ નીચે જ ચાલે એ અનિવાર્ય છે. જે સુઝાએ બ્રહ્મા થયા છે તે હિંદને માટે તેમ જ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની પ્રત્યેકને માટે મહાર્પશી” અને દુરગામી મહાત્મના હોવાથી કારોબારી સમિતિ એ સુઝાએ ઉવળના નિર્ણયને માટે મહાસમિતિ સમક્ષ રબૂ કરશે. એટલા સાચુ મહાસમિતિની બેઠક સુખર્ષમાં, ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની સાતમી તારીખે મકશે.”

ઉપરનો દરાવ થયા પછી સરદારને મોહન લાગ્યું કે, હવે બ્રિટિશ સરકાર સાથે જીવમટોમટની લડત અનિવાર્ય છે. એટલે મુખર્ષમાં મહાસમિતિની બેઠક બરાવ તે પહેલાં તેઓ અમદાવાદ આવી ગયા અને બધા કાર્પકર્તાઓને મળીને તથા જાહેરસ્થાઓમાં ભાષણો કરીને આગામી લડતમાં આપણો શો ધર્મ છે તે સમજાવ્યું. તેમનાં ભાષણોમાંથી કેટલાક ફરૂ નીચે આપ્યા છે :

“કિંમતી દરખાસ્તો જોઈને જ ગાંધીજીએ કહ્યું કે, તમે સરદાર સાથેના સમાધાનની આગા હોડી દો. એમો અચેએને જે વાત હતી છે કે, આ મુદ્દક ઉડને આડ્યા બલ્યા, એનો અર્થ જગલર સમને. આક્રમણ આપવાનું છે એ તો સી કોઈ બને છે. આ દેશમાં નવજલુ નહીં પમ પોળી મો (૧૯૩૩) ટકા માણસો એમ કહે છે કે, બલે ખીલે આવનો પમ આ બત તો બલ જ. એટલું બધુ ઝર આ દેશમાં એમને માટે વ્યાપી મયું છે. જર્મની કે જપાનની ઇત ન્યારે સબગાય છે ત્યારે હોડી તણ થાય છે. આમની ઇતનુ તો સંજનાનું જ

નથી. જર્મની કે જપાનની છતમાં દીલ યાય છે ત્યારે લોકો નિરાસ યાય છે અને બોલે છે કે, આટલા દિવસ કેમ લાગ્યા? લોકોનું આણુ માનસ આપણી દયામણી દશા સૂચવે છે. એમા આપણે અધ પાત છે. આપણા દેશ ઉપર કોઈ ચડી આવે તો એની સામે મરણિયા યઈને લડવાનો આપણામા જુરસો હોવો જોઈએ. પણ આપણે શી રીતે લડીએ? અમેલે આપણને આઝાદ માણસ તરીકે કયા લડવા દે એમ છે? તેથી જ આધીશ કહે છે કે, હિંદને છોડો અને જાઓ.

“અને અહી રહેવું હોય તોપણ એક જ શરતે. તમારું લશ્કર ભલે અહી રહે, પણ અમારી સ્વતન્ત્રતા પૂરેપૂરી જળવાય એવી શરતે અમારી સાથે સહિ (ટ્રીટી) કરીને રહો. જેવી આજે તમારે અમેરિકા અને ચીન સાથે છે, રગિયા સાથે હમણા જેવી મહોળવત કરી છે, તેવી રીતે તમે અહી રહી શકો. પેલા જૂના ઉગ્રહની રીતે હવે અહી નહી રહી શકો.

“હજી પણ એ લોકો કહે છે કે, અમે બ્રહ્મદેશને પાછા લઈશું. એમને પૂછા તો ખરા કે બ્રહ્મદેશના લોકોએ તમને સાથ કેમ ન આપ્યો? બ્રહ્મદેશમા તમને કશી અડચણ ન હોના છતા પણ ત્યારી તમે કેમ લાગ્યા? બ્રહ્મદેશના જેવી સ્થિતિ અહી નહીં યાય એની શી જરૂટી? ત્યારી તો પૂઠ ફેરવી, બ્રહ્મદેશનો ધણ કંઠાથી નાખી નાસી આવ્યા છે

“તમે કહો છો કે, હિંદનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી અમારી છે. પણ એ અમારે ગણે નથી ઊતરતુ એટલી જ જવાબદારી બ્રહ્મદેશનો બચાવ કરવાની પણ તમારી જ હતી ને? તમે તો એક જ વાક્ય ગોખ્યા કરો છો કે આખરે અમારી છત છે પણ એ આખરે કયારે આવવાની છે?

“આ મુલકને પૂર્વના સામ્રાજ્યની ખાતર તમારે રક્ષાગણુ ખનાવવું છે. રક્ષાગણુ તો એ ત્યારે જ ખને જ્યારે અમે આઝાદ યઈએ, અને ખીલ મુલકોને આઝાદ કરીએ. પણ ચર્ચિલ આટલાટિક આર્ટર કરી અમેરિકાથી પાછા આવ્યો અને હિંદ વિષે જવાબ આપ્યો ત્યારથી તમારી દાનવની અમને ખખર પડી ગઈ છે.

“જપાનનો રેડિયો તો રોજ બરાડા પાડે છે કે, અમારે હિંદને એક ટુકડાથે નથી જોઈતો આ લોકોને કાઢવા માટે જ અમે લગીએ છીએ. આપણા પણ કેટલાક લોકો એમા લલ્યા છે એ લોકો કહે છે કે, આ તો અવેશાભિમાનની વાત છે સુભાષણાણુ પણ ત્યા જ છે. પણ આપણે નથી જપાનના રેડિયોને માનવાનો કે નથી મોરકો આનીને છોડાવશે એવી વાતનો બરોસો કરવાનો.”

“કોંગ્રેસે તો ઠરાવ્યું છે કે, અમારે મઈની મદદની જરૂર નથી તમે સમજને અહીથી જાઓ પણ એ સમજવાનો નથી જ્યારથી ઠરાવ યયો છે ત્યારથી એના છાપાઓએ છાળિયા લેવા માડયા છે, અને કાળો કકળાટ કરી મૂક્યો છે એ કહે છે કે મુલકનું રક્ષણ કરવું છે પણ આ મુલક કોનો છે? અને તમારે રક્ષણ કરવું હવે તો દુરમનોના આક્રમણ માટે રરનો ખુલ્લો કાણુ કયો? બ્રહ્મદેશ જળવી ન શકયા ત્યારે હિંદ ઉપર ભય વધ્યોને?

“પણ હજી એમની દાનવ તો અહી બ્રહ્મદેશ જેવું યાય એવી જ છે એટલે જ કોંગ્રેસે નક્કી કર્યું છે કે, હવે તો લડી જ લેવું છે કોંગ્રેસને માથે

એવો આરોપ મુકાય છે કે એ પીઠ પાળવા માટે તે પક્ષ પીઠ પાળવા ઠરવાની આ વાત નથી આ તો તમે છાતી ઉપર ચગ બેસા છો ત્યાંથી ઉચ્ચવાવવાની વાત છે

ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે હું જેવમા રહેવાનો નથી ને કોઈને સખરાનો પશુ નથી આ લડત લાગી નથી થવાની તેનો જવગીથી ઉચ્ચ કરવાનો છે અને જપાનીઓ આરો તે પહેલાં આપનો સ્વતંત્ર થવું છે આમને તો ભાગી જરો તોયે વાંચો નથી આપણે કયા ભાગી જઈશું?

જપાનીઓ અટી આવે તેથી સજી થવું એ ગદામી મનોદશા છે સ્વતંત્ર મુનગની ભાવના તો એક જ દોષ કે આવે કામીએ અને બીજા આવવા પ્રયત્ન કરે તો તેને ન આવવા દઈને એને જ ગાંધીજી આ લ તને ઝડપી બનાવવાના છે એની મ્વચના તો ગાંધીજી પાસે છે અને એ રત્ન પદ કરવાના છે તે વખતે તમે શું કવાના છો એની પરીમા યર્થ જરો

ભવિષ્યની સ્વતંત્રતાની આગળે કોમેસ મેઈ ભતની સમજૂતી કરી શકશે નહીં એને તો હિંદના લાગેને પરદેશી આક્રમણ સામે બચાવ રવાને તૈયાર કરવા છે ભવિષ્યની આગળે આપવાથી તે ન થાય હાલ મુરત પોતાને સ્વતંત્રતા મગે તો જ હિંદ પોતાની તૈયારી કરી શકે

આવ્યા બંધોનો ઠગવ થયા પછી હિંદ જ બંગ્લોડેશીએ વડચુ છે આને વિલાયતના અને અનરિકાના ગપા મારમેલા કાંઈએ બરીને ગરસો કાવવી રહ્યા છે હાલનો સ્થિતિ મુચતા અને ભારે મહેનત કરવા છતાં બેટની જમ્યા હિંદને એમના ગપામા ન મગે તેટની આને મગે છે

આ > કોમેસે આ કસાવ મરીને તેમની લોમ્ગાહીને કસોમીને ચ લી છે આપની બધાની મ્વ એથી કસોમી થવાની છે કે હિંદને પરદેશ આગળે ભોઈએ છે કે નહીં

જે એ મ્વોમીમાથી પાર ઠતરજ હેન તો ગાંધીજી મ્વે છે તેમ આ વડતને દૂધી અને ઝડપી બનાવવાની છે

હેમમા જે દાં કલામ ન રવાનો છે તે એ વા બરો પ્રચડ અને ઝડપી આવવાનો છે કે તેમા ઠમામ જોમોમ અને પુપોએ નાનાઓએ અને મોટા ઓએ સક્રિય ક્ષણે આવવાનો છે એ જે આપણે તો આને જે દીમઓ વિલાયતના અને અનરિકાના છાપઓ મરી રહ્યા છે તેને જવાન મગે રહેશે જે કોમેસની પાળ થો ઠક જીજ જ દોષ તો આટલા બરો ઉમ્ગા આટલો બરો પાષ અને આટલો બરા વરકુડા રા માટે? જે થોડા જ મલુસો ગાંધીજીની આ લ ત પાળ છે તો જે થોડા એ માટે જેવામા જમ્યા છે પણ એને ખમર પગ મઈ છે કે હિંદમા આજ મુખીમા ઠગી નથી યર્થ એની લ ત આ થવાની છે

મ્વેવાય છે કે જિ ન અને અમેરિકા લાકસાસનની લ ઈ વડી રહ્યા છે પા એમના લાકસાસનનો અર્થ છે ગાગ લાગેને લુટવા આ તો લુટની વડે ચગીની લ ઈ છે આફ્રિકા અને એપ્રિયાને લુટવા ને માકેમિદે તેની મ્વે ચગી કેવી રીતે મરવી તેની ન વાન છે

“બ્રિટિશ સલ્તનતનો સાચામાં સાચો કોઈ મિત્ર હોય તો તે મહાત્માજી છે. મહાત્માજીએ એક સાબ્જની માફક હંમેશા બ્રિટિશ સરકારની સેવા કરી છે. પણ લગભગ ત્રીસેતર વર્ષની વયે મહાત્માજીને લાગ્યું કે, હવે આપણે તેનાથી છૂટા પડવું જ પડશે.

“આની પણ ફરીથી આવવાની નથી. મનમાં કરો લય રાખરો નહીં. આ પ્રસંગ ફરીથી આવવાનો નથી કોઈને એમ કહેવાનું ન મળે કે, ગાંધીજી એકલા હતા. જા વરસની ઉંમરે દિલ્લી લડત લડવા, આ બોલને ઉપાડવા એઓ ખદાર પડ્યા છે. ત્યારે આપણે પણ આપણી ફરજ વિચારી લઈએ. તમારી પાસે માંગણી થાય કે ન થાય, વખત આવે કે ન આવે, તમારે કશું પૂછવાપણું નથી રહેતું. હવે કયો કાર્યક્રમ, એમ પૂછી બેસી ન રહેશો. ૧૯૧૮માં રોલેટ એક્ટના વિરોધથી માંડીને આજ સુધી જેટલા કાર્યક્રમ કર્યા છે તે બધાનો આમાં સમાવેશ કરવાનો છે નાકરની લડત, સવિનય કાનૂન ભંગ અને એવી જ બીજી લડતો, જે સીધી રીતે સરકારી તંત્રને અટકાવી દેનારી હશે તેને કોંગ્રેસ અપનાવી લેશે ફેવેલાઓ ફેલવે બંધ કરીને, તારવાળા તાગખાતું બંધ કરીને, ટપાલવાગાઓ ટપાલખાતું છોડીને, સરકારી નોકરો નોકરીઓ છોડીને, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ શાળાઓ અને કોલેજો બંધ કરીને, એમ સરકારના તમામ યંત્રોને અટકાવી દેવામાં આવશે. આ જાતની આ લડાઈ થવાની છે. એમાં તમે સૌ ભાઈ-બહેનો સાથે આપજો. આ લડાઈમાં તમારે જે ખરા દિલનો સહકાર હશે તો એ લડાઈ થોડા જ દિવસોમાં ખતમ થઈ જશે અને અંતેને અહીંથી ચાલ્યા જવું પડશે કામ કરનારાઓને સરકાર ઉપાડી ભય તોપણ દરેક ઢિઢી કોંગ્રેસમેન છે એ રીતે પોતાની ફરજ બજાવે અને હાકલ પડતાં લડના તૈયાર થઈ ભય તો સ્વતંત્રતા ખારણા ઠોકતી આવીને ભરી રહેવાની છે.

“મહાત્માજી અને નેતાઓને ઉપાડી લેશે એમ ધારીને જ તમારે આ લડત ઉપાડવાની છે ગાંધીજી ઉપર હાથ પડે તો ચોવીસ કલાકમાં બ્રિટિશ સરકારનું તત્ત્વ તૂટી પડે એમ કરવાની તાકાત તમારા હાથમાં છે. તમને સંપૂર્ણ આવીઓ ખતાવવામાં આવી છે. તેનો અમલ કરવો સરકારનું તત્ત્વ ચલાવનારા સૌ કોઈ દૂર ટકી ભય તો એ આપ્યું છે તત્ત્વ તૂટી પડશે.

“જે દિવસે હિંદુસ્તાન આઝાદ થશે તે દિવસે કોંગ્રેસનું આપોઆપ વિસર્જન થશે કોંગ્રેસનું કાર્ય તે દિવસે પૂરું થશે. કોંગ્રેસ પોતાને માટે સત્તા માગતી નથી, દેશને માટે માગે છે. કોંગ્રેસ અને મહાત્માજીને આદેશ ઉપાડી લઈ દેશનું નામ દીધાવજો.”

તે વખતનાં સરકારના ભાષણો જડ ખીખામાં કમચ એટલાં ઉગ્ર ન લાગે, પરંતુ આભળનાર તમામ એમ કહેતા હતાં કે અત્યારે એમની જગ્યાનમાંથી ધગધગતો અંગાર વરસી રહ્યો છે

નવમી ઓગસ્ટ

તા. ૮મી ઓગસ્ટની મધરાતે મહાઅમિતિએ, 'અંગ્રેજ ચલે જાઓ' અને ન જાય તો એમની સામે અહિંસક પણ પ્રયત્ન અને દેશવ્યાપી બળવો જગાવવાનો હુકમ પસાર કર્યો. ગાંધીજીએ લાંબું ભાષણ કરીને, 'કરોંગે મા મરોંગે'નો મંત્ર લોકોને આપ્યો. તેમના ભાષણની અસર એટલી બધી થઈ કે, જોમલો કોઈ દિવસ સવિનય બંગાળી લડતોમાં ભાગ લીધેલો નહીં એટલું જ નહીં પણ વિચારપૂર્વક તેનાથી દૂર રહેવા એવા લોકોને પણ લાગ્યું કે આ વખતે આપણે દેશની મુક્તિને માટે કાંઈ ને કાંઈ ન કરી છડીએ તો જીવનર મિથ્યા છે. જોકે ગાંધીજીએ તો પોતાના ભાષણમાં કહેલું કે હું પુરતાપુરત લડત શરૂ કરવાનો નથી. હજી ૬ વર્ષસરોપને મળીશ અને સમાધાનીનો છેવટનો પ્રયત્ન કરી જોઈશ ખીજ નેતાઓનાં પણ જુસ્સાદાર ભાષણો થયાં. રાજેન્દ્રપ્રસાદ પોતાની જીવનકથામાં લખે છે કે, એમાં સરદાર વલ્લભભાઈના ભાષણનાં લોકોએ ખુબ વખાણ કર્યાં. એ આખું ભાષણ વાચકે 'સરદાર વલ્લભભાઈનાં ભાષણો'ના પુસ્તકમાંથી વાચી લેવું જોઈએ અહીં તેમાંથી કેટલાક મહત્વનાં કડકા જ આપ્યા છે.

"આપણે આઝાદીની આખરી લડત ઉપાડવાના છીએ. એ સામે કેટલાક દીકાકારો ધાકધમકી બતાવે છે અને કહે છે કે, તમે લડત ઉપાડશો તો તમારી ઉપર મુસીબતો આવી પડશે. કોઈ ગિખામણ આપીને રાજ્યપણ બતાવે છે કે, તેથી તો મિત્રરાજ્યોના મુદ્દપ્રધાસેને હાનિ પહોંચશે. આ બધી ધાકધમકીએ અને સલાહ-સિખામણોના જવાબો અમારી પાસે છે. પણ અમે તેમને કંઈ રીતે જવાબ આપીએ? એ દેશોમાં અમારા અખબારો નથી, રેડિયો પર અમારી સત્તા નથી, અને સરકારે તો સૈન્યસરના ઘોડીપહેશ મૂકી દીધા છે. તે જેટલી વાત અહીંથી બહાર જવા દેશે તેટલી જ બહાર જશે. અમારા દિલની સાચી વાત તો બીજા દેશોમાં પહોંચવા જ નહીં પામે

"સરકારનો પ્રચાર પરદેશોમાં એવો છે કે, કોંગ્રેસ સાથે ■ કાણ? એ તો મૂકીબર માણસોની બનેલી છે, જે રાજ જીતીને આ બધી ધાકધ કરે છે. નવ કરોડ સુરિલમે કોંગ્રેસ સાથે નથી સાત કરોડ હરિજનો સાથે નથી અને સાત કરોડ રાજસ્થાનીએ પણ કોંગ્રેસ સાથે નથી ડાહ્યાડમરા ગણાતા વિન્દીતો સાથે નથી રેડિયો, ડેમોક્રેટી અને કોમ્યુનિસ્ટો પણ સાથે નથી હુ તો કહું છું કે અમારી સાથે કોઈ જ નથી, પણ પોતાને શરીર કહેવડવવા અચ્છે તે છે ને? અમારે

*નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ક્રિ. ર. ૫-૦-૦; ઉપલવરવણી ૧-૦-૦.

એમનું જ કામ છે એ કોંગ્રેસને દેશનો સાથ જ નથી તો પછી તમને એની આગ્રી બધી બડક શા માટે લાગે છે? જળમા સ્વચ્છતા વસ્તીમા, વેરાનમા બધે એને જ કેમ જુઓ છો?"

“આપણે તો ત્રણ ત્રણ વરસ રાહ બેઠાં ગાંધીજીએ કોંગ્રેસને કહ્યું કે, બ્રિટન સુસીબતમા આની પડયું છે તે વખતે તેને મૂઝવણ થાય એવું કશું ન કરવું તેમના યુદ્ધપ્રયાસોમા કમી પણ અચ્છ ન બીજી થાય તે માટે ગાંધીજીએ જીવ તોડી તોળને કાગજી રાખ્યા કરી પરંતુ હવે એમની પાઠ ધીરજ ખૂટી છે. દિલ્હીના બારણા ખખડાવી રહ્યું છે હિંદનું રક્ષણ કરવાનો દાવો બ્રિટિશરો કરે છે, પરંતુ બ્રિટિશરોને પણ તેઓ આડું જ કહેતા હતા એ આપણે કયા નથી બચતા? તેઓ ગમે તેટલો દાવો કરે પણ આખી હિંદી પ્રજાના કિનોબની બધાં સહકાર વગર બ્રિટિશરો દિલ્હીને ધ્રોષે બચાવ કરી શકે તેમ નથી મિત્ર તો બ્રિટિશરોનો બચાવ કરવા પણ મેદાનમા કયા નહોતું પડ્યું? પણ એ તો હાથમાથી આ યુ ગયું તેવી રીતે હિંદ પણ જપાનીઓના હાથમા ચાલ્યું ન બચ તે માટે જ આપણી આ હડત છે

‘લડાઈ પૂરી થયે આપણને આગ્રી આપવાનું વચન આપવામા આવે છે પણ આપણે એ વચન માનવું શી રીતે? લડાઈને અંતે હિંદને આગ્રાદી આપવા સાડુ તમે હસી કે કેમ, અથવા તો એની આગ્રી આપવાની તામત તમારામા રહી હસી કે કેમ એની શી ખાતરી છે? લડાઈને અંતે હિંદ જ બીભના હાથમા જઈ પડે તો પછી મિત્ર તેને આગ્રાદી આપવા કયાથી આવશે? પછી તે વખતે આપણે ચર્ચિલ સાહેબને કયા શો ધના જવા? અને માનો કે તમે જ્યાં પણ અત્યારે જ્યારે તમારે કંઈ પ્રાણ છે ત્યારે આપલા ચાળા કરો છો તો જ્યાં પછી હિંદ તમારે ગળેથી શી રીતે છૂટવાનું હવે? શું આપણું અમે નથી સમજતા?

અમારી દલીલ એક જ છે હિંદની ચાનીસ કરોડની પ્રજા આવી આક્રમતની વેળાએ નિષ્ક્રિય બેસી રહે તો દુનિયાબરમા અમારી નિહા થાય અમારે એ નથી બેઠું અમારો બચાવ છિત્રન કરી શકશે એવો ઇતબાર એના ઉપર હવે અમને રહ્યો નથી એટલે આપણે જ આપણો બચાવ કરવા તૈયાર થવું છે અને આક્રમણકારોનો સામનો કરીને મિત્રરાજ્યોને પણ વિજય અપાવવો છે આટલા સાડુ હિંદીઓને સત્તા આપવાની અમે માગણી કરીએ છીએ પણ આપણે આમ કહીએ છીએ ત્યારે સરકાર ગુસ્સે થાય છે અને થાય આપણે લાચાર છીએ

કોંગ્રેસ જપાનીઓને નોતરવા માગે છે એવું તહોમત અમરી સામે ફેલાવવામા આવ્યું છે આ હ હ તુ બૃહાણ વસ્તુસ્થિતિને સાવ અવળા રૂપમા રબ્દુ કરે છે જપાનીઓને હિંદમા કોઈ ચાહે છે એ સુલ સાચી વાત નથી પણ દરેક હિંદીના હિતમા એ વાત છે એ તો એ છે કે તમે હવે અહી ન

રહો. જાઓ અહીંથી. 'ક્રિસ્ટ ઇન્ડિયા' ઊંડો અમને. તમે ઠપા. અમારું અમે ફેરી કર્યું. અમે હાથ બેંડીને નથી બેસી રહેવાના."

*

*

*

"હવે હવે વિષે કહું. આ કડક હવે યવાની છે. ગાંધીજીએ તમને સાવધાન કર્યા છે. આ અગાઉ આપણે ઘણી હવે હવે હવે હવે. પણ આવતી હવે જુદી જાતની યવાની છે. આપણે એ જોવાનું છે કે, મુલકની આગાહી માટે રશિયા, ચીન કેવા ભોગ આપી રહ્યાં છે? કેટલા મરે છે? કેટલી ખુવારી યાય છે?

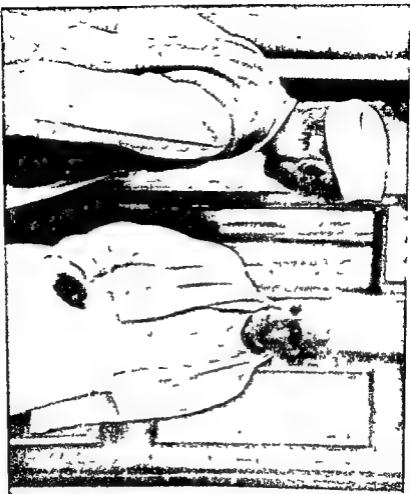
"સકળત સાથે સમજૂતી કરો એમ માનરો નહીં. એમ માનરો તો પૂરી યામ ખારો. જોલોની વાત પણ આજે રહી નથી. આ તો જુદી જ હવે છે. કશી હજી અજ્ઞતાએ આ કશય નથી યાચો. એ તમે એમ સમજતા હો કે, બધું સલામત રહેશે, ધંધારોજગર વાકા રહેશે, બધું તો જોલમાં જઈ બેસીશું, ખાઈશું, પીશું અને વાંચશું તો આ કશય પસાર કરરો નહીં."

"પણ એ આજે તમારી તૈયારી હોય કે આ હવેમાં આગાહી લેવા માટે મરવાનો મોકો આવવાનો છે, કુના યવાનું છે, તો ચાલો, આને બદો. વળી જાણો કે, એમાંથી જે મજરો તે સાચ મુલકને મજરો, અમારે કાંઈ જોઈતું નથી, તો જ આમાં સમિલ થનો."

"પાલ્લેન્ડમાં મારા એક નિવેદન પર પ્રતોતરી થઈ. ફાઈએ પૂછ્યું, ખરેલ કહે છે કે, કોંગ્રેસને સત્તા નથી જોઈતી, અમે તેને આપો પણ હિંદીને આપો એ શું સાચું છે? જવાબમાં કહે છે કે, એ તો એક બ્યક્તિની કહેતી વાત છે. કોંગ્રેસની નથી. પણ તો પ્રમુખ સાહેબે પેને કહ્યું છે કે તમે જાઓ, અમે તેને સત્તા સોંપો પણ ચાલી જાયો, જોઈએ તો મુસ્લિમ લીગને સોંપો. હું તો કહું છું કે, અરે ચાર ઠાકુને સોંપી જાઓ ને! અમે યહી આપણ-આપણમાં જોઈ કર્યું. પણ તમે ઊંડો ટકી જાઓ. નહીં તો તમારી સાથે હવે જ પૂટકો છે."

"આપણું શસ્ત્ર અહિંસાનું છે. એ શસ્ત્ર બધે અમે તેનું હોય પણ એના વડે જ ઉલ્લાંખારીસ વરમમાં દુનિયામાં આપણી કમ્બલ વધી છે. વળી આ હવેમાં એવી તો કોઈ શરત નથી કે હિંદમાં પણ અહિંસા હોવી જોઈએ, આ તો માન કાર્યની વાત છે. કાર્યમાં અહિંસા જોઈએ."

"ગૌ પૂછે છે કે, હવેનો કાર્યક્રમ સો છે? ખરેખંતી હવેનો વખતે આપણો કાર્યક્રમ હવે ગાંધીજીએ યાચો છે. એ જાણ છે. એ તુલ્ય આપે તે યાચો. તેજો જેમ કહે તેમ કહ્યું એ સેનિમનું કામ છે. આપણને યાચી કમગારી મળી રહી છે. સકળતની રીત જાણી છે યાચી યાચીએ અને યાચીએ તેવાર કર્યા હરે છે ને કરશે. એ તો આગળની હવેનો વેગનાં કમગારીને યાચી પડેલાં જ છે. નવું શું કરવાનું હવે પુ આપણા કમગારી જવાબદારી આપણે વિચારી, સમજ લેવાની છે. જ્યાં મુખી ગાંધીજી જ્યાં છે જ્યાં મુખી તેજો જે કાંઈ તુલ્ય કરે. એ સુખના કાદે, એક પણ એક જે કમ યાચવાનું કહે, તે કમ યાચવાનું છે. નથી યાચવા કરવી, નથી યાચવા રહેવું. કહે જાણે"

ਭੈਰੋਂ ਉਤਰੇ ਜੀ ਕਰਮ ਖਰੀ ਜੇਕੀ ਆਪਣੇ ਪੰਡਿਤਲ ਕਾਰੇ

આજ્ઞાપાલન, ચિસ્તપાલન કરવાનું છે. પણ ધારો કે, સરકારે જ કાંઈ કર્યું. બધાને પહેલેથી જ પકડી લીધા. તો શુ કરવું ? જો એમ યાય, જો સરકાર ગાંધીજીને પકડી લે તો પછી કોઈ કદમબદ્ધમની વાત નહીં હોય. પણ દરેક દિલ્હીની — જોણે આ દેશમાં જન્મ લીધો છે તે દરેકની એ ફરજ રહેશે કે, આ દેશની આત્માની ટુરત ને ટુરત હાસલ કરવાને એને જો કંઈ સૂઝે તે બધું કરી છૂટવું. દુનિયામાં આજે આપણી પરીક્ષા થઈ રહી છે ૧૯૧૮થી માંડીને આજ લગી આપણે વખતોવખત જો જો કાર્યક્રમો કર્યા છે તે બધા જ આ વખતની હાલતમાં આવી જાય છે એમ સમજો. બધા એકીસાથે, એકસામટા, છૂટક નહીં દરેકે આઝાદ દિલ્હી તરીકે વર્તવાનું છે એક અહિંસાની મર્યાદા રાખીને બધું જ કરી છૂટવાનું છે. એક પણ ચીજ બાકી રાખવાની નથી. ફક્કી અને ક્રૂરપી હાલત કરવાની છે. જલદી ખતમ કરવું છે. જપાન અહીં આવે તે પહેલાં આઝાદ થઈ જઈને એનો મુકાબલો કરવા તત્પર રહેવાનું છે. આમાં કશી વાટાપાટને સાડુ આજે જમ્યા નથી. જો બધા અહીં બેઠા છે તે બધા એટલી વાત અહીંથી લઈને જાય. જ્યાં સુધી ગાંધીજી છે ત્યાં સુધી એ આપણા સેનાપતિ છે, પણ તેઓ જો પકડારો, તો જવાબદારી કોઈની કોઈને સિરે નહીં રહે. બધી જવાબદારી ચિલ્ડિશને માથે રહેશે. અરાજકતાની જવાબદારી પણ તેને જ માથે રહેશે. અરાજકતાની બીક હવે મુલકને રાજી સંકરો નહીં.

“બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી. આઝાદ થવું છે. શુલામી હવે એક થઈ પણ ન ખરે.”

મહાસમિતિની જેટક પૂરી થઈ ત્યારથી જ આખા મુખર્ષ શહેરમાં અશ્વત્થો ફેલાઈ ગઈ હતી, કે હવે ગાંધીજીને અને ગોચેમતા મુખ્ય મુખ્ય નેતાઓને પકડી લેવામાં આવશે. જોકે ગાંધીજી આ વાતને હમી કાઠતા હતા. તેઓ તો ખાતરીપૂર્વકે માનતા હતા અને કહેતા હતા કે વાર્ષસરોપ મારા મિત્ર છે અને તેમની સાથેની મુલાકાતની મારી માગણીને તેઓ પાછી ઠેલશી નહીં. ગાંધીજી હમેશા સ્વત્તાપ્રહીની રીતે જ વિચાર કરતા વિરોધી ઉપર તે વિશ્વાસ રાખતા કે સત્યાર્થ અને નિખાલસપણાની એ કદર કરશે જ. તેઓ હમેશ શાંતિ અને સમાધાન માટે ક્રમ્પતા હતા અને વાર્ષસરોપ સાથે મસવત કરીને સુલેહનો માર્ગ કાઢવા માગતા હતા પણ સરકાર પોતાની હમે જ વિચાર કરતી તેને તો બજાજમર્યાદી દિલ્હુસ્તાનને કબજે રાખવું હતું એટલે તેણે પોતાની રીતનો બધો પાટો બદોખરત કરી નાખેલો હતો 'નવમી ઑગસ્ટને પગેદિયે ગાંધીજીને, કારોબારી સમિતિના જે સભ્યો મુખર્ષમાં હતા તેમને તથા બીજા ઘણા કોંગ્રેસી આગેવાનોને પકડી લેવામાં આવ્યા દેશમાં સજો સજો આ પ્રમાણે ધરપકડો થઈ ગાંધીજીને મહાદેવમાર્ષ તથા બીજા કેટલાક સર્થીઓ માથે આગાખાન મટેલમાં રાખવામાં આવ્યા પૂ કરતુજા તથા બીજા કેટલાક માર્થીઓને પાલળથી

ત્યા પહોચાડામાં આઠવા સરદારને તથા દરો ગારી સમિતિના બીજા સભ્યોને અહમદનગરના મિનામા રાખવામાં આઠવા લગભગ ત્રણ વરસ સુધી એ મિનાના દરનાજ એમને માટે મધ રહ્યા નહીં ઓગસ્ટથી ૧૮૫૭ના બંગાને પણ બુનાવે એવો મગવો સરકારની સામે થયો

સને ૧૮૪૨ના તા ૮મી ઓગસ્ટે મધગતે મુમર્સની મહાસમિતિએ પસાર કરેલો 'હિદ છોગી આઠવા-જાઓ નો યાદગાર ઠરાવ

‘ પૈતાના તા ૧૪મી જુલાઈ, ૧૯૪૨ના ઠરાવથી કાર્યવાહક સમિતિએ જે પ્રથમ નિર્ણયને માટે અખિર હિદ મહાસભા સમિતિને સુપરત કર્યા હતા તે વિષે તેણે પૂરેપૂરી કાળજીભરી વિચારણા કરી છે વળી લડાઈની પરિસ્થિતિમાં ઉત્તરોત્તર થયેલા ફેરફારો જવાબ દરીથી ઓની સકે એવા ઊંચિ સરકારના આગોવાનોના વચનો અને એ ઠરાવ પર હિદમાં તેમજ પરદેગમાં થયેલા વિવેચનો અને દીકાઓ વાર અને ત્યાર પછી બનેલા સમગ્ર બનાવોની પણ તેમજી જ કાળજીભરી વિચારણા સમિતિએ કરી છે મહાસમિતિ કાર્યવાહક સમિતિના ઠરાવને સ્વીકારે છે સમિતિનો એવો અભિપ્રાય છે કે પાઠ્યથી બનેલા બનાવોથી એ ઠરાવને વિરોધ સમઘન મળ્યું છે અને મિત્રરાજ્યોના ધ્યેયની સિદ્ધિને અર્થે તેમજ હિદની સનામનીને ખાતર તેના રાના ઊંચિયા અમલો ત કાજ અત આપવાની જરૂર છે એ વાત હિવા જેવી રચત થઈ છે એ અમય થાવુ રહેવાથી હિદની ઉત્તરોત્તર અવનતિ થાય છે તે વધારે ને વધારે નબળું પડતુ બન્ય છે અને તેથી પૈતાના રખાણી તેમજ જખતની મુક્તિના કાજ મા ફાળો આપવાની તેની તાકાત થતી બન્ય છે

યુદ્ધના રશિયાના અને ચીની મોરચાઓ પર બગ તી જતી પરિસ્થિતિ જોઈને સમિતિને ચિતા થઈ છે પૈતાના સ્વાતંત્ર્યની રક્ષાને અર્થે રશિયન અને ચીની લોકોએ દાખરેની ઉચ્ચ પ્રકારની વીરતાની તે ઠદર બુલે છે આ વધતા જતા ભયને હીને સ્વાતંત્રતાને માગે જે લોકો મથે છે અને આફમના ભોગ બનેલા લોકો પ્રત્યે જે લોકો સહાનુભૂતિ ધરાવે છે તે શ્રવેની ફરજ છે કે મિત્ર રાષ્ટ્રોને આજ સુધી જે નીતિથી કાર્ય હતું છે તેના પાયામાં રહેલા પોરોની પરીચા કરવી એ જ નીતિ અને પોરોને પરિણામે વારવાર આપત્તિકારક નિષ્ફળતા સહેવી પડી છે આવા અરોનો નીતિઓ અને પદ્ધતિએ ને વગળી રહેવાથી નિષ્ફળતાનું પરિવર્તન સફળતામાં નહીં થાય કેમ કે આજ સુધીને અનુભવ દર્શાવે છે કે નિષ્ફળતા એ નીતિમાં અતગત છે — તેના મૂળમાં રહેલી છે એ નીતિઓ સ્વતંત્રતાને માટે નહીં પણ પરાની અને સારથાનિક પ્રબલો પરને કા પુ ઠકાની રાખવાની સાથ જવાની પર પરા અને પદ્ધતિ આનુ રાખવાના આશયથી વિરોધ રચાવેલી છે સામાન્ય જીવર માઠી રાખવાથી રાષ્ટ્રક સત્તાનુ બગ વધવાને બાલે જીલકું સામાન્ય તેને ભારણ અને શાષ્ટપ થઈ પ યુ છે

આધુનિક સામ્રાજ્યવાદના સચોટ ઉદાહરણ રૂપ બનેલા હિંદની સ્થિતિ ઉપરથી, આખા પ્રશ્નની આકરામા આકરી કરોગી થવાની છે. કારણ કે હિંદની મુક્તિ પરથી જ બ્રિટન અને સયુક્ત રાજ્યોનો ન્યાય તોળારો અને તે વડે જ એશિયા અને આફ્રિકાની પ્રજાઓમા આશા અને ઉત્સાહ પ્રેરારો.

“આ રીતે આ દેશમાથી બ્રિટિશ હકૂમતનો અત આલે એ એક અત્યંત અગત્યનો અને તેમજ જ વાકીદનો મુદ્દો છે. તેના ઉપર યુદ્ધના ભાવિનો તેમ જ સ્વતંત્રતા અને લોકસત્તાવાદની સકૂળતાનો આધાર રહેલો છે. પોતાની સ્વતંત્રતા માટેના, તેમ જ નાઝીવાદ, ફાસીવાદ અને સામ્રાજ્યવાદના આક્રમણ સામેના યુદ્ધમા પોતાની સર્વ સાધનસંપત્તિ વાપરીને સ્વતંત્ર હિંદ એ સકૂળતાને નિશ્ચિત કરશે. હિંદની મુક્તિની અસર માત્ર યુદ્ધના ભાવિ ઉપર મોટા પ્રમાણમા જણારો એટલું જ નહી, પણ તેનાથી સર્વ પરમીન અને દબાવેલી માનવતા સયુક્ત પ્રજાઓને પણ આપશે, હિંદ તેમજુ મિત્ર બનશે અને તેમને દુનિયાની નૈતિક અને આધ્યાત્મિક આગેવાની પ્રાપ્ત કરશે. બંધનમા રહેલું હિંદ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદના પ્રતીક તરીકે રહેશે અને એ સામ્રાજ્યવાદના મેલા ડારની અસર બધા મિત્રરાજ્યોને પહોંચશે.”

“તેથી આજના ભયમાથી હિંદની સ્વતંત્રતાની અને તેના પરની બ્રિટિશ હકૂમતના અતની જરૂર ઠીકી થાય છે. ભવિષ્યમા પાળવાના કોઈ વચનો કે તેને માટેની બાહેધરીઓથી આજની પરિસ્થિતિ પર કરી અસર થવાની નથી કે એ ભયનો ઉપાય થઈ શકવાનો નથી. આમજનતાના હુકમ ઉપર તેની જેવી જેઈએ તેવી ધારેલી અસર નહી થાય. યુદ્ધના સ્વરૂપને તત્કાળ પલ્ટી નાખવાને માટે જરૂરી એવા કરોડો લોકોના વાકાત અને ઉત્સાહ સ્વાતંત્ર્યની ઉમાથી જ પ્રગી શકે.”

“તેથી બ્રિટિશ સત્તાએ હિંદમાથી ખસી જવાની માગણીને પૂરેપૂરા ભાર-પૂર્વક મહાસમિતિ પુનરુચ્ચાર કરે છે. હિંદની સ્વતંત્રતાની જલ્દીવાત થતા જ એક કામચલાઉ સરકાર ચારો, અને મુક્તિ માટેની લડતના સયુક્ત સાહસમા જે હાડમારી અને કષ્ટો પડે તે સહવામા સ્વતંત્ર હિંદ મિત્રરાજ્યોનું સાથી બનશે. આ કામચલાઉ સરકાર દેશમા હરની ધરાવતા મુખ્ય મુખ્ય પક્ષો અને સમૂહોના સહકારથી જ સ્થપાઈ શકે એ રીતે એ હિંદની પ્રજાના સર્વ મુખ્ય મુખ્ય વિભાગોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી મિત્ર સરકાર હશે. પોતાની પાસે હશે તે બધા અહિંસક સામર્થ્યથી તેમ જ સમગ્ર સૈન્યથી મિત્રરાજ્યોની સાથે રહીને આક્રમણને સામનો કરી હિંદનું રક્ષણ કરવાનું, અને સર્વ સત્તા અને અધિકારના જે તત્વત ગાલિક છે તેવા, ખેતરોમા, કારખાનામા અને અન્ય સ્થળોએ કામ કરતા મનુષ્યોના કલ્યાણ અને પ્રગતિને ઉત્તેજન આપવાનું, એ બધા આ સરકારના પ્રારભના કાર્યો હશે.”

“પ્રજાના સર્વ વિભાગોને સ્વીકાર્ય થાય એવું, હિંદુસ્તાનના રાજવહીવટ માટેનું બંધારણ ઘડવાને માટે એક લોકપ્રતિનિધિ સભાની યોજના આ કામ ચલાઉ સરકાર તૈયાર કરશે. કોમેસના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ બંધારણ સમવાય તંત્રના સ્વરૂપનું હશે. એ સમવાયતંત્રના ઘટકોને બને તેટલા વધારે સ્વશાસનના

અધિકાર હોવા નોંધએ અને સર્વ શેષ સત્તા તેમની ધારે રહેવી નોંધએ પરસ્પરના લાભને અર્થે અને આક્રમણનો સામનો કરવાના સર્વેને સ્પર્ધા કાર્યમાં સહકાર કરવાને અર્થે સયુક્ત રાષ્ટ્રોના ને પ્રવિનિધિઓ મસતતને માટે બેઠા થશે તેઓ હિંદ અને મિત્રરાજ્યો વચ્ચેના બંધિત સબંધો નક્કી કરી મુક્તિ મળતા જ પ્રભાવા સયુક્ત સંસ્થાગથી અને સામર્થ્યથી આક્રમણનો પ્રતિકાર કરી શકશે

“હિંદની મુક્તિ, પરદેશી હકૂમત નીચે દબાયેલી એશિયા અને આફ્રિકાની પ્રભાઓની મુક્તિનું એક પ્રતીક તેમ જ પુરોગામી બનવી નોંધએ બ્રહ્મદેશ મદાયા દ્વિવી ચીન ક્વે હન્ડિક, ઈરાન અને ઈરાક, એ સર્વેને પણ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મળવું નોંધએ એ વાત બરાબર સમજવી નોંધએ કે આ દેશો પૈકી ને અત્યારે જ પાની હકૂમત નીચે આવી ગયા છે તે પૈકી કોઈ થતું દેશ કોઈ બીજા સરકારને ધરાવનારી સત્તાના સાસન વળે મુકાવા ન નોંધએ

જગતના સમવાયત્રની દિશામાં ભરવાનું આ અનિવાર્ય પગલું ભરવા તૈયાર છે. બ્રિટિશ સરકાર પર થયેલા પ્રત્યાગતો તથા વિદેશી પત્રોની ગેરરસ્તે દોરવાયેલી ટીકાઓ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, હિંદની સ્વતંત્રતાની સ્વતંત્ર સિદ્ધ માગણીને પણ વિરોધ કરવામાં આવે છે. જોકે, ખાસ કરીને આજના જોખમને પહોંચી વળવા તથા હિંદ પોતાનું રક્ષણ કરી શકે એટલા માટે અને તેમની વસતી ધમ્મી રશિયા તથા ચીનને સહાય કરી શકે એટલા માટે એ માગણી કરવામાં આવી છે. રશિયા અને ચીનની સ્વતંત્રતા અમૂલ્ય છે અને તે સાચી રાખવી જ જોઈએ એટલે તેના સંરક્ષણની બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારની ગૂંચવણ બીની ન કરવાને તેમ જ મિત્રરાજ્યોની સંરક્ષણશક્તિને કરી પણ હાનિ નહીં પહોંચાડવાને સમિતિ આતુર છે. પરંતુ હિંદ અને મિત્રરાષ્ટ્રો ઉપરનો ભય વધતો જાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં નિષ્ક્રિયા થા તો પરદેશી હકૂમતની તાગેદારી એ હિંદને માટે અવનતિકાર અને પોતાનું રક્ષણ કરવાની તથા આક્રમણનો સામનો કરવાની શક્તિનો હાસ કરનારા છે, એટલું જ નહીં પણ એ વસ્તુ વધતા જતા જોખમને ટાળવામાં ઉપકારક નથી તેમ જ મિત્રરાજ્યોની પ્રબલ્યોને સહાયશ્પ પણ નથી ઉચ્ચડ તેમ જ મિત્રરાજ્યોને કોએસની કારોબારી સમિતિએ કરેલી ઊર્દિ'ક અપીલનો હજી મુખી જવાબ મળ્યો નથી તથા પરદેશોમાં અને અનેક સ્થળોએ કરવામાં આવેલી ટીકાઓએ હિંદ તેમ જ દુનિયાની જરૂરિયાતની બાબતમાં અજ્ઞાન પ્રદર્શિ'ત કર્યું છે. વળી કેટલીક વાર તો હિંદની સ્વતંત્રતા સામે વિરોધ' પણ ફર્શાવાયો છે. આ વસ્તુ એની પાછળ રહેલી પ્રજાત્વ ભોગવવાની અને પોતાની શ્રેષ્ઠતાની મનોહરાની ઘોતક છે. જે પ્રબલને પોતાના સામર્થ્યની તથા પોતાના ધ્યેયના ન્યાયીપણાની પ્રતીતિ ઘર્ષ છે તે આ વસ્તુ ખરદાસ્ત નહીં વરે.

“આ છેવટની ધમ્મી દુનિયાની મુક્તિના હિતને ખાતર, આ મહાસમિતિ સ્થિતને અને સમુક્ત રાજ્યોને કરી એક વાર આ અપીલ કરે છે. પરંતુ પોતાના પર અમન બલવતી અને પોતાના તથા માનવતાના હિતને માટે કાચ' કરવામાં અકાલ નાખતી સામ્રાજ્યવાદી અને આપણું સરકારની સામે પોતાના કલ્પને પાર પાડવાને ઉત્સાહિત થયેલી પ્રબલને હરે વધારે વખત ફાકી રાખવાનું સમિતિને વાસ્તવિક કારણ દેખાતું નથી તેથી મુક્તિ અને સ્વતંત્રતાના, ખીલને સુપરત ન કરી શકાય તેવા પોતાના હક્કની સિદ્ધિને માટે, મોટામાં મોટા પાયા પર અહિસાથી ચાલતી લડતને મન્દૂરી આપવાનું સમિતિ કરાવે છે. એ રીતે શાંતિભરી લડતના છેલ્લા પચીસ વરસ દરમિયાન મેળવેલી સર્વ' અહિસક તાકાત દેશ કામે લગાવી શરો આ પ્રકારની લડતનું સુમ્ન ગાંધીજી લે એ અનિવાર્ય' છે તેથી લડતની આગેવાની લઈને તેને અગે જે પગલા લેવાના હોય તેમાં પ્રબલને દોરવાને સમિતિ તેમને વિનતી કરે છે.

‘સમિતિ હિંદના લોકોને તેમને માથે આવી પડે તે કષ્ટો અને હાડ મારીઓના હિંમત અને સહનશીલતાથી સામનો કરવાની, ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળ એકસ'પથી કાચ' કરવાની અને હિંદની સ્વતંત્રતાના સિસ્તબદ્ધ સૈનિકોની માફક તેમની સૂચનાઓને અનુસરવાની અપીલ કરે છે. તેમણે એ વાત યાદ રાખવાની છે કે અહિસા આ લડતનો પાયો છે. ગાંધીજીની સૂચનાઓ બદલ

પાડવાનુ ના પડુ અને સૂચનાઓ જણાવે પડે તોપણ વોકોને પહોંચે નહીં અને કોંગ્રેસની સ્થાનિક સમિતિઓનુ કાર્ય ચાલી ન શકે એવો વખત પણ આવે એ સમયે હાલના ભાગ લેતા સર્વે સ્ત્રીપુરુષોએ જે સામાન્ય સૂચનાઓ મળી હોય તેની મર્યાદામાં ગળીને પોતાને સહે તે કામ કરે" જરુ નહીં હિંદી મુક્તિને માટે કાંઈ છે અને તેને માટે મધ્યે છે તેવું પોતાના જ સહજર જનવાનુ છે અને જે પ્રમ રચના પર આશ્રયનુ સ્થાન નથી અને જેનો અત માત્ર હિંદી મુક્તિની પ્રાપ્તિ વિના આવવાને નથી તે રસ્તે તેવું આપઅક્ષયથી ચાલવાનુ છે

* છેવટે, અખિલ હિંદ મહાસમિતિએ જોકે સ્વતંત્ર હિંદી હકૂમત નીરેના ગજવટીવગ વિષે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવે છે તોપણ સમિતિ જેને જેને એ પાતળી સાથે સળધ છે તે સર્વેની આગળ ચોખવટ કરવા હચ્છે છે કે આમ જનતાની હાલત ઉપાડીને સમિતિનો આગય કોંગ્રેસને માટે સત્તા મેજવવાનો નથી સત્તા ત્યારે આવશે ત્યારે હિંદી સમગ્ર પ્રવલને દરતવ દરો "

સૂચિ

અડવાળી મિ ૨૦
 અમદાવાદ ૪૮૮
 અમિન યોડાં ૪૧, ૮૫ ગાંધીજી સાથે
 સુધિ ૪૧-૪, -અગતસિહની ફાર્સી
 વિષે ૪૮
 અકોળા ૩૪
 આનદી ૧
 આસામ ૩૧૪-૫
 આંધ્ર ૮૧
 ઇમસાંન ૫૬-૭ ૭૩-૪
 એનિન ૭
 એ. ગોરમન ૨૧
 એરિસા -ના ગવર્નરના કામચલાઉ
 ઉત્તરાધિકારીનો ઝંડો ૨૬૧-૨
 કરમસહ ૩૫
 કર્ણાટક ૨૩
 કાનૂગા ડા ૮ ૧૬ ૨૦ ૨૧
 કાનૂગા નવુબહેન ૮ ૧૯
 કાયદેકર કામ ૨૭ -એ ગાંધીજીની સલાહ
 હઈ વિધાયીક પુસ્તકાલય અમદાવાદ
 મુ ને સોપુ ૧૫૮-૬૦
 કાવસજી જ્ઞાપીર, સર ૨૪૩
 કૃપાલાની આગાધ ૯ ૧૭ ૨૩૩
 કુડા સર પેટ્રિક -ના ટેબરમાઈ સાથે
 સુગ્રાહાનીના પ્રયાસ ૩૪૧ -ની સ્વા
 નગી ૩૫૬ -ની રાજકોટના ઠીવાન
 તરીકે નિમત્તક ૩૩૫ -ને પ્રયા કર
 વાની કાકોર સાદેબની હજી ૩૪૦
 -ને ન કા વાની સરકારની મ ૧૬ ૩૪૦
 -ને રાજકો કાકોરને કપાલયા ૫૫

અને કાકોરનો જવાબ ૩૩૬-૭ ૦ સરદાર
 સાથેની સમાધાની કરતા જુની ભદે
 રાતને પરિણામે નિવેદનો ૩૪૬-૫૦,
 ૦ સરદાર સાથે મુલાકાત ૩૪૬ ૦ સામે
 કાકોર સાહેબનો અસતોષ અને પ્રયા
 કરવાની તૈયારી ૩૩૮-
 કાકોરી મિ ૧૧ ૨૧, ૨૩
 કોચેસ ગોળમેજી (૧) વિષે ૪૦, ૦'૩૪ની
 ચૂટ ઠી ૧૮૦-૧, -ના ગાંધીજી સાથે
 અહિ સા વિષે મતભેદ ૪ ૪-૬ -ના
 પ્રમુખ તરીકે સુમાધમાનુ સુ રાજનામુ
 ૪૩૮, -ના મુદ્દેલેતુ વિષેના ભદેરનામા
 પર ગાંધીજીની નોંધ ૪૪૮-
 -ની કિસાન અગવળ અંગે નીતિ ૨૭૬-૭,
 -ની દેશી રાજ્યો વિષે સ્થિતિ ૨૭૩-૬
 ૩૧૬-૮ -ની ધા ૧ મેન્ટરી કમિશીનો
 પ્રધાન ૫ । ક્યાવી દેવાનો આદેશ ૪૫૪,
 -ની પ્રભને મુદ્દમા ઇંગલેન્ડને મ દ ન
 કરવાની ચેતવ ઠી ૪૪૦ -ની સમુદ
 વત્ર વિષે નીતિ ૩૧- -ની સરકારના
 વડખુથી સત્યાગ્રહની તૈયારી ૪૭૫-૬,
 -નુ '૩૪ની ચૂટ મીનુ ભદેરનામુ
 ૨૦૯-૧૦ -નુ મુદ્દેલેતુ ભદેર કરવાનુ
 -નાદ્વાન કરતુ ઐતિહાસિક ભદેરનામુ
 ૪૪૩-૮, -ને કનડી નાખવાની સર
 સેમુઅલની તૈયારી ૮૨ -નો કે જે ની
 ઠીવાનો જવાબ ૪૫૦-૧ -નો દેશી
 રાજ્યોની નીતિમા ફેર ૩૨૦ -નો
 વર્ષસતોચના મુદ્દેલેતુની ભદેરાતના
 ભદેરનામનો જવાબ ૪૫૩-૪ ૦ પર
 કિપ્સના આરોપ અને જવાબદારીનો
 જવાબ ૫૦૬-૭ -મારી ગભજી પ્રયા
 થયા ૫૨૦ ૦ જુમીનોના સવા ના

ઉકેલનું એકમાત્ર સાધન — લોકસભા
૪૫૮-૬૦, ૦૨૫મે ડેવેન્ડના આક્ષેપ
૪૫૦, ૦૨૫મે '૩૭ની ચૂટીનો સવાલ
૨૦-૧૨, ૦૨૫મે ૧૩૭મા હોદ્દા
૨ની ધરનો પ્રશ્ન અને નિર્ણય ૨૧૮-૨૪
કોંગ્રેસ કાર્યો ૪૭-૫૪, નો ભગતસિદ્ધ
અને તેના સાર્થીઓ વિષેનો ઠરાવ
૫૨, વખતની પરિસ્થિતિ ૪૭-૪૮
કોંગ્રેસ, ત્રિપુરી ૪૩૪-૪૦, નો દેશી
રાજ્યો વિષે ઠરાવ ૩૧૨, -મા પ્રમુખનો
ઠરાવ ભી ગયો ૪૩૫
કોંગ્રેસ, ફેબ્રુ ૦૨મા પ્રશ્નનો પ્રથમ
કોંગ્રેસ ૨૧૨-૬
કોંગ્રેસ, મુગર્થ ('૩૪ની) ૧૭
કોંગ્રેસ, રામગઢ ૪૬૬-૭, નો કુદ્દ હટોટી
અને સવિનયમગ વિષે ઠરાવ ૪૬૭
કોંગ્રેસ, લખનૌ ૨૦૮-૦
કોંગ્રેસ, લાહોર ૭, નો પૂર્ણસ્વામ્ય દિન
જાળવવાનો આદેશ ૩૨
કોંગ્રેસ ત્રિપુરા ની ફેડરેશન વિષે નીતિ
૨૮૬-૭, ની વ્યવસ્થા ૨૬૬-૭૩, નો
જાગીનારના લવિગના બહિષ્કાર અંગે
ઠરાવ ૨૮૫ નો પાવાની કળવરી વિષે
ઠરાવ ૨૮૭-૮, નો યુ પી અને
બિહારના પ્રધાનમંડળના રાજીનામા
અંગેની પરિસ્થિતિ અને તે અંગે ઠરાવ
૨૭૭-૮૩
કોંગ્રેસ કારોબારી એ નરીમાનને નાણાધક
ઠરાવો ૨૬૪, ના સંયોજના રાજીનામા
૪૩૪, ના સુચોના ધરખંડ ('૪૨)
૫૩૦, ની કિંમ્સ સાથે મસલનો
૫૦૫-૬, નુ હો ખરે અને નવા
પ્રધાનોને તેડું ૨૬૮-૬, નો કિંમ્સ
દરખાસ્તો વિષે ઠરાવ ૫૦૭-૮ નો
ખરે સામે ઠરાવ ૩૦૦-૧, નો ગાંધીજીને
મુખા કરનો ઠરાવ ૪૭૦-૧, નો
જાગીનાર લવિગ બહિષ્કાર સમિતિના
નિવેદન પર ઠરાવ ૨૮૫-૬, નો

('૪૨ની) લગત ઉપાડવાનો ઠરાવ
૫૨૧-૨, નો મુખાવખાતુ સામે ચિસ્ત
બગનો ઠરાવ ૪૩

કોંગ્રેસ મહાસભિતિ ની હકતાની બેઠકમા
તોફાન ૪૩૮, નો ગાંધીજીને મુકાબ
સોષનો ઠરાવ ૪૭-૮૦, નો (અલ્લા
હાખાદ, '૪૨) મિલનને દિદ ઉપાડવાનું
કહેનો ઠરાવ ૫૧૬-૭, નો 'હિદ
ઉડો નો ચાદગાર ઠરાવ (૯૮-૪૨)
૫૩૦-૪, નો હિદુસ્તાનની વર્તમાન
અને ભાવિ નીતિ અંગેનો અતિનાસિક
ઠરાવ ૪૭-૮૦, -મા ગાંધીજીને મુખા
કરનો ઠરાવ ૫૨૨ થયો ૪૭૩

કિંમ્સ સર ઝકેડ' ના કોંગ્રેસ પર વ્હા
આરોપો ૫૦૬, ના પાર્લિમેન્ટમા નુખા
૫૦૮, ની દરખાસ્તો ૫૦૪-૫ ની
નિનુજ વિદિ ૫૦૩-૮, ની હિદુસ્તાનની
પરિસ્થિતિ વિષે કિંમ્સ મુલાકાત ૪૬૨,
નુ પાર્લિમેન્ટમા હિદના સવાલ વિષે
સહાનુમતિમર્ડુ બાલ્પણ ૪૬૦-૨,
નુ વિદિ માટે હિદમા આગમન
૫૦૩ નો કોંગ્રેસની માગણીને ટકો
* ૪૬૦

કે સર હેવી ૧૬૬

ખરે હો — મધ્ય પ્રદેશના વગ પ્રધાન
૨૬૪, એ નડુ પ્રધાનમંડળ રખુ
૨૬૮, એ રાજીનામું (પહેલી વાર
એવ્થાએ) આખુ ૨૬૭, એ સુમા
ધાનીની સરનો ન પા ૧૧ ૨૬૭, ની
નડુ પ્રધાનમંડળ રચવાની બાજ ૨૬૬,
ની ગણનાનું (બીજી વાર) આપવાની
તેવારી ૨૬૬, એ નવા પ્રધાનો સાથે
સોષણારીનું તેડું ૨૬૮-૬, એ
સાલો-બાપુની મદાદ ૨૬૮, નો
હરિજનોના કલ્લ સામે કોંગ્રેસ પ્રમુખ
૫૨ ૫૨ અને કોંગ્રેસ સામે પુલેગ
૩૦૧-૨, એ રાજીનામું (બીજી વાર)
આખા ૫૧ી ફરી ૫૫ના નેના તરીકે

ઉમેદવારી કરવાનો ઇરાદો ૨૯૯-૩૦૦;
—નો સરદારને પોતાના કાર્ય અંગે
રિપોર્ટ ૨૬૭; ૦સાથે પ્રધાનોના મત-
બેદો ૨૬૫-૬; ૦સાથે કારોબારીનો
ઠરાવ ૩૦૦-૧; ૦સાથે મહાસમિતિનાં
શિસ્તભંગનાં પચસાં ૩૧૧

ખરે પ્રકાશ . અંગે આદેશો વિષે ગાંધીજીનો
જવાબ ૩૦૬-૧૦; ૦કારોબારીના ઠરાવ
સાથે ખરેનો પત્ર અને કોંગ્રેસ સાથે
જુલેશ ૩૦૧-૨; ૦કારોબારીનું ખરે
અને નવા પ્રધાનોને તેકું ૨૯૮-૬;
૦ખરેએ નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું ૨૯૮;
૦ખરેએ સમાધાનની શરતોનું પાલન
ન કર્યું ૨૯૭; ૦ખરેના પ્રચાર સાથે
પાર્લિમેન્ટરી કમિટીનું નિવેદન ૩૦૨-૩;
૦ખરેની નવુ પ્રધાનમંડળ રચવાની
ખાશ ૨૯૬; ૦ખરેની રાજનામું
આપવાની તૈયારી પણ પાછા પક્ષનેતા
તરીકે ઉમેદવારીની ઇચ્છા ૨૯૯-૩૦૦;
૦ખરેનું રાજનામું ૨૯૭, ૦ખરેનો
સરદારને પોતાના કાર્યનો રિપોર્ટ
૨૬૭; ૦ખરે સાથે કારોબારીનો ઠરાવ
૩૦૦-૧; ૦ખરે સાથે મહાસમિતિના
શિસ્તભંગના પચસાં ૩૧૧; ૦મધ્ય
પ્રાતના પ્રધાનમંડળના મતભેદોના
નિકાલ વિષે સરદારનું નિવેદન ૨૯૬;
૦મધ્ય પ્રાતના પ્રધાનમંડળનું ખરાબ
વાતાવરણ ૨૫-૬; ૦સરદારનું ખરેના
પ્રચાર સાથે નિવેદન ૩૦૩-૫,

ખાન અબદુલ ગફારખાન ૭૨

ખાનસાહેબ, ડૉ. ૭૯, ૩૧૪

ગાંધી-અર્ચિન સહિ ૪૧-૪; ૦જમીન-
મહેસૂલ અંગે સરહદ પ્રાતમા અત્યા-
ચારો ૭-; ૦જમીનમહેસૂલ તથા
ખાલસા ચર્ચેથી સ્થાવર-જગમ મિલકત
અંગેની કલમ ૫૫-૬; ૦જમીન-
મહેસૂલની શરતોના પાલનમાં સરકાર
તરફથી મુશ્કેલી ૫૫-૮, ૫૯; ૦જમીન-

મહેસૂલની શરતોનો સરકાર તરફથી
ભંગ ૭૬-૭; —ના ભંગમાં મિ.
ગેરેટનો ફાળો ૭૪; —નો કોંગ્રેસનો
અમલ અને સરકારનો ભંગ ૫૫ અને
૫૫નાં; —નો ભંગ કરી સરકારની
લડવાની તૈયારી ૭૪; ૦પટેલ તલાકીને
પાછા લેવા અંગે મુશ્કેલી ૫૬-૬૦,
૭૫-૬; ૦પિકેટિંગમાં સરકાર તરફથી
વિધો ૫૮-૯, ૬૨; ૦બારડોલી
બારસદમાં જમીનમહેસૂલ અંગે
મુશ્કેલી ૬૦-૨; ૦બારડોલીમાં જમીન-
મહેસૂલ અંગે સૂખતી અને ત્રાસ
૬૩-૬; ૦મીકાની બાબતમાં સરકાર
તરફથી મુશ્કેલી ૫૮-૯; ૦યુક્ત પ્રાંતોમાં
કોંગ્રેસ સાથે અથડામણ ૭૭-૮;
૦યુક્ત પ્રાંતોમાં મહેસૂલ બાબત સૂખતી
૬૬-૭, ૦વિષે ગાંધીજી ૪૪-૫, ૫૦-૨
ગાંધીજી ૦અર્ચિન સાથેની સમાધાની
વિષે ૪૪-૫, ૫૦-૨; ૦અર્ચિન સાથે
સમાધાની ૪૧-૪; ૦અહિસા વિષેના
મતભેદથી કોંગ્રેસની જવાબદારીમાંથી
મુક્ત થયા ૪૯૪; —એ વડા ન્યાયા-
ધીશના (રાજકોટ સત્યાગ્રહ) ચુકાદાના
લાભ જતા કર્યાં ૩૮૪-૭, —એ વાર્ષ-
સરોચના સંદેશથી ઉપવાસ છોડવા
૩૮૭, —એ સચિનય ભગ મોક્ષ રાખ્યો
૧૭૩; —એ સુશાપબાણ સાથે પટ્ટાભીની
હારને પોતાની હાર ગણાવી ૪૩૨;
૦કોમી ચુકાદા સાથેના ઉપવાસ વિષે
ચર્ચા ૧૦૫-૭, ૧૦૬, ૦ગોળમેજ
(બીજી) માંથી ખાલી હાથે આવ્યા
૮૩; ૦ગોળમેજમાંથી પાછા આવ્યા પછી
વાર્ષસરોચ સાથે મુલાકાતના પ્રયત્નો
અને નિષ્ફળતા ૮૩-૫; ૦ધીખતી ધરા
ને ગેરિલા હુદ્દ વિષે ૫૧૧; —ના કોંગ્રેસ
સાથે અહિસા વિષે મતભેદ ૪૬૪-૬;
—ના ખરે પ્રકાશ અંગેના છાપાંના
આદેશોના જવાબ ૩૦૬-૧૦; —ના

વાર્ષિકરોષ સાથે મતભેદ ૪૬૪-૫,
 ના 'હરિજન' પત્રો ચ ત્રવવાની રહન
 ન મવતા જેવમા ઉપવાસ ૧૭૨,
 ની અગિયાર મુદ્દાની માગતી ૪-૫,
 ની અદિમાના પ્રશ્ન પર મતભેદ
 ચતા કોંગ્રેસમાથી નિવૃત્તિ ૪૬૬-૭૩,
 ની (રાજકોટ સત્યાગ્રહના) કેટીઓના
 ઉપવાસ વિષે તપાસ ૩૬૦-૭૦, ની
 કોંગ્રેસના યુદ્ધદેવુઓ ભદેર કરવાની
 માગ ની કરતા ભદેરનામા પરની
 નોંધ ૪૪૮-૯ ની કિષ્કની મુલાખત
 અને ફરખાસ્તોનો રપદ અસ્વીકાર
 ૫૦૩, ની દેશી રાજ્યો અંગેની
 નીતિ ૩૧૬, ની દેશી રાજ્યો અંગેની
 નીતિમા ફેર ૩૨૬-૧, ની ધરપકડ
 ('૩૨) ૮૭, ('૪૨) ૫૦૦, ની
 નરીમાનના એકરાય સાથેની નોંધ
 ૨૬૦-૧, ની બહાદુરજીના ચુકાને
 સમિતિ આપની નોંધ ૨૫૦-૬૦, ની
 બહાદુરજીને નરીમાન પ્રકરણની તપાસ
 કરવા વિનવતી ૨૪૧, ની યુદ્ધ ફાટી
 નીકળતા વાર્ષિકરોષ સાથે મુલાકાત
 ૪૪૦-૧, ની વડા ન્યાયાધીશના
 ચુકાદાના લાભો (રાજકોટ સત્યાગ્રહ)
 જતા કર્ધા પછી નિમાગેની સમિતિના
 રિપોર્ટ પર દીમા ૩૮૮, ની
 વફાતરીના સોગદ વિષે સ્પષ્ટતા
 ૨૨૨-૩ ની સરદારને જરૂર પડ્યે
 કારોબારીમાથી નીકળવાની સલાહ
 ૫૧૧, ની સરદાર (નરીમાન
 પ્રકરણમા) સાથે સાથે અગિય
 વર્તન કરે તે તેમની સાથેનો
 સબધ તોડવાની ભદેરાત ૨૪૦-૧,
 ની સુમાવણાણુને કોંગ્રેસની સાફસૂત્રી
 વિષે સલાહ ૪૩૭-૮, ની હરિપુરા
 કોંગ્રેસ અંગે સૂચનાઓ ૨૬૬, ની
 હોદાસ્વીકાર અંગે સલાહ ૨૧૮-૮,
 ૨૨૦, નુ અદિ સા અંગે મતભેદ વિષે
 મહાસમિતિમા બાબણુ (૪૧) ૪૮૭-૮,

નુ કોંગ્રેસ પ્રધાનમંત્રીઓના રાજીનામા
 પછીની પરિસ્થિતિનુ પૃથક્કરણ ૪૫૭-૮,
 નુ કોંગ્રેસમાથી છૂટા થવા વિષે
 નિવેદન ૧૭૪-૭, નુ નરીમાન
 પ્રકરણમા પોતાના બાગ વિષે નિવેદન
 ૨૩૮-૯, નુ યરવડાનુ છવન ('૩૨
 -'૩૩) ૬૧ અને પછીના, નુ
 વાર્ષિકરોષની નિષ્ફળ મુલાકાત અંગે
 વાર્ષિકરોષ સાથે સચુક્ર નિવેદન
 ૪૬૨-૩, ને ગોળમેજી (બીજી)મા
 જવાનુ આમત્રણ ૬૩, નો
 અલ્લાહાબાદની મહાસમિતિ ('૪૨)
 માટે કરાવેનો મુસો ૫૧૩-૫ નો
 ઉપવાસનો નિર્ભય (રાજકોટ સત્યાગ્રહ)
 જલાતનો કાગળ ૩૭૪-૫, નો
 ગિપ્સનને કારણ ૩૮૦, નો ગોળ
 મેજીમા આમત્રણનો અસ્વીકાર ૧૭,
 નો ગોળમેજીમા જવાનો સ્વીકાર
 ૬૮, નો '૩૪ની હિદાતી પરિસ્થિતિ
 વિષે મિ ટીથને કાગળ ૧૬૬, નો
 દાદીચુચનો નિમ્લય ૬, નો ધારાસભા-
 પ્રવેશ વિષે અભિપ્રાય ૧૭૨, નો
 નરીમાનને પોતાની અને બહાદુરજીની
 તપાસ કરવાની તૈયારી બતાવતો
 કાગળ (૧-૮-૩૮) ૨૩૬, નો
 નરીમાનને સરદારના સ્ટેટમેન્ટ સામેના
 સ્ટેટમેન્ટ અને કાગળ ૨૩૨-૩, નો
 પોતાના મત આપવાના વચનમાથી
 ફરી જવાના છાપાઓના આક્ષેપનો
 જવાબ ૪૫૨-૩, નો ખાતા પર
 આક્ષેપ કરતા રાજકોટના ભદેરનામાનો
 જવાબ ૩૮૨, નો બહાદુરજીના ચુકાદા
 વિષે કારોબારીને કાગળ ૨૬૩-૪, નો
 વાર્ષિકરોષના યુદ્ધદેવુ વિષેના ભદેર
 નામા વિષે અભિપ્રાય ૪૫૨ નો
 વાર્ષિકરોષના વાસ્તુસ્થિતાત્થ આપવાના
 દનકારનો જવાબ ૪૮૨-૩, નો
 વાર્ષિકરોષે સદીક બહાર પાડેલા ધન
 વહેવાર વખતની દીકાનો જવાબ

૪૫૮-૬; —નો શાંતિ સ્થાપના રાજકોટ જ્વાનો ઇરાદો ૩૭૦-૧; —નો સંગ્રહ-અલના બાણાનો જ્વાળ ૪૫૬; —નો દરિયુરા કોંગ્રેસના ખર્ચ બાબત આગલ ૨૬૭; બેન્ક-બેલ વિષે ૬૫; બમનસિંહ વિષે વાર્ષિકરોયને સમજાવવામાં નિમ્નજાતા ૪૮; ૦રાજકોટની પરિસ્થિતિથી વાકેફ થયા ૩૭૨-૩; ૦ડીમરી વિષે ૪૧૮-૦; ૦સવિનય બંગ ('૪૧) કરવા કેમ તૈયાર થયા ૪૮૧-૨; ૦સવિનય બંગ ('૪૧)નો મુદો: વાગીસ્વાતંત્ર્ય ૪૮૨; ૦સામે યુવાનોનો કરાંચીમાં વિરોધ ૪૬; ૦ 'દિંદ ઓડો' વગણની સમજૂતી ૫૧૭-૬; ૦દિંદના પ્રસાનો ઉકેલ ક્યારે આવે ? ૪૫૮-૬; ૦દિંદ-મુસ્લિમ એકથ વિષે ૧૨૩

ગાંધી, દેવદાસ ૨૬

ગાંધી, રામદાસ ૨૨

ગિજ્જન, મિ. ૩૩૫, ૩૩૭, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૫, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૬૩, ૩૬૪, ૩૭૪, ૩૭૬, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૯૩, ૩૯૪

શુક્રાંદી, રામદાસ ૨૬૭

મૂલરાત વિદ્યાપીઠ —નું પુસ્તકાલય ઠાકા-સાહેબે અમદાવાદ યુનિ. ને સોંપ્યું ૧૫૬-૬૦; ૦સરદારે વિદ્યાપીઠનું પુસ્તક-કાલય પાછું મેળવ્યું ૧૬૦-૩

ગેરેટ, મિ. ૨૨, ૨૩, ૫૭, ૫૮, ૭૪; —નું જમીનો પાછી આપવાના કામમાં વિરોધી વગણ ૨૨૪

ગોડાં, મિ. ૭૦, ૭૧

ગોળમેજ પરિષદ, (પહેલી) ૪૦; —ના હેતુઓ ૪; —ના ભાગ લેવાની યરતો ૩૩

ગોળમેજ પરિષદ (બીજી) —માં જવાના આમ તણનો ગાંધીજીનો અસ્વીકાર ૬૭; —માં જવાનો ગાંધીજીનો સ્વીકાર ૬૮-૯; ૦માથી ગાંધીજી ખાલી હાથે આવ્યા ૮૩

ગાળે, શ્રી ૨૬૭, ૨૬૮

આયર, સર મોરિસનો ચુકાદો ૩૮૮-૯

ચટગાંવ ૭૬, ૮૦, ૮૧

ચતુર્મુજ, શ્રી. ૨૨

ચાંપાનેરિયા, શ્રી ૨૨

ચૌધરરામ, ડૉ. ૪૭

જયકર, શ્રી ૬૮; ૦અને સપ્તમા સમાધાની-ના પ્રવલ ૩૨-૪

જયપુર ૩૧૬-૨૦

જયરામદાસ ૪૭

જ્ઞાનપુર ૩૪

જોષી, મિ. ૧૮

કાંચીવાર ૨૮૫-૬

કીણા, જ. મહંમદઅલી ૧૪, ૧૬૭, ૨૧૦

કેન્ડેન્ડ, લોડ' ડેમરાવ સમામાં દિંદની મદદ વિષે બોલતાં કોંગ્રેસ સામે આક્ષેપ ૪૫૦

કેવર, મિ. ૨૧

કાકુર, ચેટીલાલ ૨૬૮

કાકાર, બલુભાઈ ૨૦

કેવિસ, મિ. ૧૮

કેન, મિ. ૨૬૧

કોઈલ ૨૩

કાકા ૮૧

કેબર, ઉછરંમરાય ૩૨૨, ૩૩૧-૨, ૩૩૬, ૩૪૧, ૩૪૨

તલાઈ, ગોકળદાસ ૨૧, ૨૨

દરબાર સાહેબ ૨૧

દાદુભાઈ ૧૯

દિવેરિયા, નરસિંહરાવ ૪૮

દીવાન જ્ઞાણવાલ ૧૯

દુલંબજીભાઈ ૬૦

દેવધર, શ્રી ૨૬

દેશમુખ, ડૉ. ૨૧૩ —ની નરીમાનનું ચૂંટણી-ખર્ચ આપવાની તૈયારી ૨૪૩

દેશમુખ, શ્રી ૨૬૭, ૨૬૮

દેરી રાખ્યો —માં ભયૂતિ ૩૧૬-૨૦; ૦માણસા ૩૨૬-૬; ૦મૈસૂર ૩૨૨-૬;

રાજકોટ - જુઓ રાજકોટ સંવાગમ;
 બંધીમડી, - જુઓ લીમડી; જ્વડાદરા
 - જુઓ વડોદરા; વિષે કોંગ્રેસની
 નીતિ ૩૧૬-૮

દેસાઈ, બુલાભાઈ ૭૦, ૨૪૩, ૨૪૫
 દેસાઈ, મહાદેવભાઈ ૮, ૧૭, ૧૮, ૧૯,
 ૨૦, ૨૧, ૩૭૧
 દેસાઈ, મોરારજી ૬૦
 દેસાઈ, ડૉ. હરિપ્રસાદ ૨૧

ધરાસણા ૨૯

નંદરાજન, શ્રી કે. ૨૬

નરીમાન પ્રકરણ ૦ અંગે કારોબારીની
 સ્થિતિ ૨૩૩-૪, ૦ અંગે સરદારનું
 નિવેદન ૨૩૧; ૦ કારોબારીએ નરી
 માનને નાયાયક ઠરાવ્યા ૨૬૪;
 ૦ કારોબારીના ઠરાવ વિષે શ્રી નરીમાન
 ૨૨૭, ૦ ડૉ. પક્ષ (મુખર્જી ધારાસભા)ના
 નેતાની ચૂંટણી અંગે કારોબારીનો ઠરાવ
 ૨૨૬-૭, ૦ ખેરની ચૂંટણીથી મુખર્જીનાં
 ઊપાંના સરદાર સામે આક્ષેપો ૨૨૫,
 ૦ ગાંધીજીની નરીમાનના એકરાર
 સાથેની નોંધ ૨૬૦-૧, ૦ ગાંધીજીની
 નિષ્પક્ષ પથ મારફત તપાસની
 સૂચનાને સરદારની સમતિ ૨૩૨,
 ૦ ગાંધીજીની બહાદુરજીના ચુકાદાને
 સમતિ ૨૫-૬૦; ૦ ગાંધીજીની બહા-
 દુરજીને નરીમાન પ્રકરણની તપાસ
 કરવા વિનવતી ૨૪૧; ૦ ગાંધીજીનું
 નરીમાન પ્રકરણમાં પોતાના ભાગ વિષે
 નિવેદન ૨૩૮-૯, ૦ ગાંધીજીનો પોતાની
 અને બહાદુરજીની તપ્પરતી સુદ્ધ
 તપાસવાની તૈયારી બતાવતો કાગળ
 ૨૩૬, ૦ ગાંધીજીનો બહાદુરજીના ચુકાદા
 અંગે કારોબારીને કાગળ ૨૬૩-૪,
 ૦ ગાંધીજીનો સરદારના નિવેદન સામેના
 નરીમાનના નિવેદન અંગે અલ્પગમે
 બતાવતો નરીમાનને કાગળ ૨૩૨-૩;
 ૦ ચૂંટણીને દિવસે નરીમાનનું

વર્તન અને તેનું ચૂંટણી પર પરિણામ
 ૨૪૮-૯; ૦ ૩૪ની ચૂંટણી અંગે વલ્લભ-
 વાઈની ક્રેડિટ ૨૪૨-૫૧; ૦ ઊપાંના
 પ્રચાર અંગે જ્વડાદરાવાળાનું નિવેદન
 ૨૩૦, જ્વડાદરાવાલજનો નરીમાનને
 જ્વબ ૨૩૦; ૦ તપાસના મુદ્દા ૨૪૨;
 ૦ નરીમાનના વર્તન વિષે ઊપાંવાલ
 એલિસિટરનું નિવેદન ૨૪૭,
 ૦ નરીમાનની કોંગ્રેસીઓને શેડા વેલ
 આપવાની ખરસીઓને અપીલ ૨૪૮,
 ૦ નરીમાનની ગાંધીજી અને બહાદુરજી
 નો ચુકાદો સ્વીકારવાની તૈયારી ૨૩૮,
 ૦ નરીમાનની સરદાર સામે સાક્ષી
 ઓને રક્ષણ આપવાની માગણી
 ૨૪૦, ૦ નરીમાનનું ઉમેદવારીપત્ર ન
 સ્વીકાર્ય તે મુનરાને ઠાપા રાખવાની
 તૈયારી ૨૪૫, ૦ નરીમાનનું પોતે નેતા
 ન ચૂંટાયા તે વિષે નિવેદન ૨૨૫-૬;
 ૦ નરીમાનને ખીલુ ઉમેદવારીપત્ર બર-
 વાની સૂચના અને તેનો હતકાર ૨૪૬,
 ૦ નરીમાનનો ગાંધીજીના ૧લી ઓગસ્ટ
 ના કાગળનો પાગળથી વિરોધ અને
 ગાંધીજીનો જ્વબ ૨૩૯-૪૦, ૦ નરી
 માનનો બહાદુરજીના ચુકાદાનો સ્વીકાર
 ૨૬૧-૨, ૦ નરીમાન બહાદુરજીના
 ચુકાદા અંગે નામકર ગપા ૨૬૨-૩,
 ૦ નરીમાને ઉમેદવારી પાછી ખેંચી
 ૨૪૬-૭, ૦ નરીમાને ખોટું ઉમેદવારી-
 પત્ર બરાબરું ૨૪૪, ૦ બહાદુરજીનો
 ચુકાદો ૨૫૪-૯, ૦ મુખર્જીના કોંગ્રેસ
 ધારાસભા પક્ષના નેતા તરીકે ખેરની
 ચૂંટણી ૨૨૫, ૦ મુખર્જીના કોંગ્રેસ ધારા
 સભા પક્ષના નેતાની ચૂંટણીમાં સરદાર-
 ના ભાગ વિષે ગગાધરરાવ વગેરેનું
 નિવેદન ૨૨૭-૮, ૦ મુખર્જીના ઊપાંના
 પ્રચાર અંગે ધારાસભ્યોનું દિ'દીથી
 નિવેદન ૨૨૬, ૦ સરદાર અને ખીલવો
 પરના આક્ષેપો ૨૫૪૫ જે ૨૦૬ કરવાનું
 કહેતો જ્વડાદરાવાલનો નરીમાનને પત્ર

૨૩૧; ૦ સરદારના આક્ષેપનો નરી માનનો જવાબ અને સરદારનો ખુદાસો ૨૫૧-૪, ૦ સરદારના તાર વિષે નરીમાનનો કોંગ્રેસ-પ્રમુખને પત્ર તથા તેનો દેવ-પદ્મનને જાનામ ૨૨૮, ૦ સરદારના નરીમાન પરના આક્ષેપો ૨૫૦-૧, ૦ સરદારની નરીમાનને ઉમેદવારી ન ખેતવાની સૂચના ૨૪૫, ૦ સરદારનું સાક્ષીઓને અમથવચન ૨૪૧, ૦ સરદાર સાક્ષીઓ સાથે અસ્થિત વર્તન કદે તો તેમની સાથેનો સબધ તોડી નાખવાની ગાંધીજીની ભરૂંદરાત ૨૪૦-૧, ૦ સ્વતંત્ર તપાસ પથ અંગે જવાહરલાલજીનો નરીમાનને કાગળ ૨૩૪

નરીમાન, શ્રી ૧૮૧, ૦ ઉમેદવારી પાછી ખેતવાનું કહેતા સરદારને આગત ૨૪૫, ૦ ઉમેદવારી પાછી ખેતીલીધી ૨૪૬-૭, ૦ કારોબારીએ નાલાયક ઠરાવ્યા ૨૬૪, ૦ કોંગ્રેસમાં પાછા આવ્યા ૨૬૫, ૦ કોંગ્રેસીઓને ઘોડા વેા આપવાની ખારસીઓને અપીલ ૨૪૮, ૦ ખોટું ઉમેદવારીપત્ર બરારનું ૨૪૪, ૦ ગાંધીજી અને બહાદુરજીનો ચુકાદો ખીમરવા ની તૈયારી ૨૩૮, ૦ ગાંધીજીના પહેલી ઓગસ્ટના કાગળનો પાછળથી વિશેષ અને ગાંધીજીનો જવાબ ૨૩૯-૪૦, ૦ ગાંધીજીને નિષ્પક્ષ ન્યાય કરવા વિનવતી ૨૪૦, -ના ચૂટણીમાંથી ખસી જવાના બહાના ૨૪૩-૪, -નું અવસાન ૨૬૫, -નું કારોબારીના કરાવ વિષે નિવેદન ૨૨૭ -નું ચૂટણીને દિવસે વર્તન અને તેનું ચૂટણી પર પરિણામ ૨૪૮, -નું ૩૭મા પોતાને પક્ષના નેતા ન ચૂટવા વિષેનું પહેલું નિવેદન ૨૨૫-૬, -ને જવાહરલાલજીનો જવાબ ૨૩૦, -ને જવાહરલાલજીનો સ્વતંત્ર તપાસ અંગે કડક કાગળ ૨૩૪, -નો સરદારના જે

તાર વિષે કોંગ્રેસ પ્રમુખ જવાહરલાલ જીને કાગળ ૨૧૮, ૦ ૫૨ સરદારના આક્ષેપો ૨૪૦-૧, ૦ બહાદુરજીના ચુકાદા અંગે નામકર ગયા ૨૬૨-૩, ૦ બહાદુરજીના ચુકાદાને સીમરત નિવેદન ૨૬૧-૨, ૦ બહાદુરજીનો ચુકાદો ૨૫૪-૬, ૦ બીજું ઉમેદવારીપત્ર ન બહુ ૨૪૬, ૦ બનારોની યાત્રા નામ નનીનું ૨૪૪, ૦ મુઠ્ઠામાંથી એકના જ ઠીલા રહેવાની ઇચ્છા ૨૪૩, ૦ નેનીકર પાસે બહાદુરજીના ચુકાદાની ફેર તપાસણી ૨૬૪-૫, ૦ સરદાર અને બીજાઓ સામેના આક્ષેપને ૨૫૪ બાધા મા રજૂ કરવા અંગે જવાહરલાલજીનો પત્ર ૨૩૧, ૦ સરદારના આક્ષેપોનો ખુદાસો ૨૫૧-૪, ૦ સરદાર સામે સાક્ષીઓને રક્ષણ આપવાની માગ્ની ૨૪૦

નિમુબલેન ૨૨

નેહરુ, પ જવાહરલાલ ૫૦, ૩૨૬, ૪૮૩, ૦ અને સમાજવાદીઓ ૨૦૮, કારોબારી સાથેના મતભેદ વિષે ૨૦૭-૮, ૦ ધીખતી ધરા અને ગેરિલા ચુક્રની વાનો ૫૧૧, -નરીમાન પ્રકરણમાં છાપાના પ્રચાર અંગે નિવેદન ૨૩૦, -નો ક્રિપ્સને જવાબ ૫૦૭, -નો એવેન્ટની ટીકાનો જવાબ ૪૫૦-૧, -નો નરીમાનને જવાબ ૨૩૦, -નો નરીમાનને સ્વતંત્ર તપાસ પથ અંગે કડક કાગળ ૨૩૪, -નો સરદારના જે તાર વિષે નરીમાનને કાગળ ૨૨૮-૮, ૦ ફેબ્રુઆરી પ્રમુખ ચૂટવા અંગે નિવેદન ૨૧૫, ૦ સરદાર અને બીજાઓ પરના આક્ષેપો ૨૫૪ લાપામાં રજૂ કરવા અંગે નરીમાનને કાગળ ૨૩૧

નેહરુ પ. મોતીલાલ, ૪૧

પટવારી, સ્વહોદાસ ૧૧૬
પટેલ, ડાહ્યાભાઈ ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૭

પટેલ, ડો બાન્કર ૧૧૫, ૧૧૬
 પટેલ, પગાભાઈ ૨૬૮
 પટેલ, મણિબહેન ૧૯, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬,
 ૧૪૭ ૧૪૮, ૧૪, ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૫,
 ૩૩૬, ૩૬૭
 પટેલ, વલ્લભભાઈ અહિ સા અગે ગાધીજી
 સાથેના મતભેદ વિષે ૪૭૨-૩,
 અંગ્રેજ રાજમાંથી વિષે ૯૯,
 અમેરિકાના કામચલાઉ મવનરની
 નિમચૂકના ઝગડાના હકાપણબચા
 ઉકેલ વિષે નિવેદન ૨૨, ૦૬૨થી
 કોંગ્રેસના પ્રમુખ ૪૭, ૦૬૦એસના અવેજી
 પ્રમુખ ૩૧, ૦૬૧-૬૨ખાસો વિષે
 ૫૦૮-૧૦, ૦૫૨ પ્રકરણ - જુઓ ખરે
 પ્રકરણ, ગાધીજીના કોમી ચુકાદા
 સાથેના ઉપવાસ વિષે ૧૧૨-૩,
 ગાધી-વાઈસરોયની નિષ્ફળ મુલાકાત
 વિષે ૪૬૫-૬, ગુજરાતના કાર્ય
 કરી સાથે ડિયા દિન અને પાઠા
 એકસામ ૧૮૯-૯૧, ૦૭૫નીદારો વિષે
 ૨૦૪-૫, ગેલના કેમીના વર્ગ
 કરણ તથા ખેરાત ખાખત વાઠામટો
 ૨૧-૪ ૨૫-૬, ૦૭૬ની પાર્લમેન્ટરી
 કમિટીના હેવાન વિષે ૧૦૨, ૦૬૨થી
 રાજ્યો વિષે કોંગ્રેસની નીતિની સ્પષ્ટતા
 ૨૦૫-૬, ૦૬૨ની માન પ્રકરણ - જુઓ
 નરીમાન પ્રકરણ - ના જવાબરહાનજી
 સાથેના મતભેદ ૨૧૩, -ના મુજબની
 કનડગત ૩૫ -ના સાબરમતીના
 (ગુનેમાર) સાધીઓ ૧૬, -ની ગુજરાત
 પ્રાતિક સમિતિને દોરવળી (૪૧)
 ૪૬૮-૬, -ની ગુજરાતીઓને સમાજવાદ
 વરૂં દેળવા સામે ચેતવણી ૧૮૭,
 -ની નેલમુજિ (૩૪) ૧૮૬, -ની
 ઠાકીભાઈને સજાદ ૧૪૫-૬, -ની
 યરવડડ (૩૦) ૮૬, (૩૨) ૮૭ (૪૧)
 ૪૮૫ (૪૨) ૪૩૦, -ની નાકની
 પીડા ૧૩૬-૭ -ની બીમારી અને
 નેલમુજિ (૪૧) ૪૮૯-૯૨, -ની

મેકડોનલ્ડના ચુકાદા વિષે આગાહી
 ૧૦૨, -ની વિદુલભાઈની અત્યેષ્ટિ માટે
 છૂટવાની ના ૧૪૦, -નું '૪૧નું નેલમુજિ
 ૪૮૫-૭, -નું કંટાળીમાથી રાજીનામું
 ૪૩૪, -નું કેટલીક ખાખતો વિષે
 વિરમચનક અજ્ઞાન ૯૭, -નું કોંગ્રેસ
 પ્રમુખની ઉમેલવારી એ થી લેતુ નિવેદન
 ૨૧૨-૩, -નું ગાધીજીને કોંગ્રેસમાંથી
 છૂટા થવા દેવાનું નિવેદન ૧૭૮-૯, -નું
 મહાસમિતિમા (૮-૮-'૪૨) મહાવનું
 બાબલ ૫૨૬-૯, -નું યરવડાનું નેલ
 મુજિ ૯૧ અને પછીના, -નું
 સમાજવાદીઓ વિષે વલણ ૧૯૧-૨,
 -નું સાબરમતીનું નેલમુજિ ૯ અને
 પછીના, -ને અમદાવાદના કોમી
 રમખાણથી દુખ ૪૮૮-૯, -ને
 અહિ સાથા મુ' ૫૨ કોંગ્રેસમાંથી ન
 નીકળવાની ગાધીજીની સજાદ ૪૬૭,
 -નો ગાધીજીના ઉપવાસ (કોમી
 ચુકાદા સાથેના) વિષે ૫૨ ૧૨૫, -નો
 ગાધીજી સામે ઉકાળા ૧૧૬-૭, -નો
 ગુજરાતના સાધીઓને સદેરો ૧૮૬-૭;
 -નો જમીનો પાળી મેળવવાનો આગ્રહ
 ૪૩, -નો બકનહેને જવાબ ૭, -ને
 બીડીનો ત્યાગ ૮ -નો બારસડ પ્લેગ
 નિવારણ માથ અગે સરકારી યાદીનો
 જવાબ ૧૭૦, -નો બ્રિટિશ મુલ્સીઓ
 વિષે અભિપ્રાય ૯૩, -નો યરવડા
 નિવાસ દરમ્યાન ચાનો ત્યાગ ૯૧, -નો
 સરદાગુજાના આક્ષેપોનો જવાબ ૪૩૬-
 ૭, -નો સરદદનો મૂલ્તી પ્રવાસ ૧૧૦,
 -નો સરદદનો અધ્યાસ ૧૦૧-૩,
 ૧૦૫ -નો '૩૭ની ચૂટની પછી ૨૧૪
 એથો સદેરો ૨૧૭-૬, -નો ટિદની
 પરિસ્થિતિ વિષે ગાધીજીને તાર ૮૧,
 ૦૫૨ બાલનચરમા દુલ્હાનો પ્રવાસ
 ૪૨૦, ૦૫૨ વાયાનપીના દુકમ ૩૪;
 ૦૫૩મેન્ટરી બેઠાના પ્રમુખ ૨૧૦,
 ૦૫૪૩ની અને મિ. નેરેટ સાથે

વાતવૈત ૨૩; ંખારડોળી તપાસ અને તેમાંથી ખસી જતું ૭૭-૩; ંખારડોળીમાં મહેસૂલની સખતી અને ગાંધીજીને તારે ૬૪-૬; ંજરની લડતમાં પ્રતનના ધર્મ વિષે ૫૨૨-૫; ંબોરસદમાં પ્લેગનિવારણની ધારણી ૧૬૫; ંમધ્ય પ્રાંતના પ્રધાનમંડળના મતભેદોના નિકાલ વિષે નિવેદન ૨૬૬; ંમધ્ય પ્રાંતના પ્રધાન શરીફના અપરિત વર્તનનો મામલો ૨૬૨-૫; ંમાણસાની ચળવળ ૩૨૬-૮; ંમુંબઈ પ્રાંતમાં જમીનો પાળી અપાડી ૨૨૪, ંમૈસૂરની ચળવળ ૩૨૨-૬; ંબિહારના પ્રધાનમંડળના રાજનામાં વિષે ૨૮૨-૩, ંબુક્કા પ્રાંતના ખેડતોને માર્ગદર્શન ૨૦૪-૬; ંબુદ્ધનજીક આવતાં શુજરાતને સ્વરક્ષણ માટે તૈયાર રહેવાની સૂચના ૪૨૬-૫૦૨; ંરાજકોટનો સાચામદ -જુઓ રાજકોટ સત્યામદ; ંલિખરસો વિષે ૧૦૧, ૧૦૬; ંલીમડીની લડત જુઓ લીમડી, ંવડોદરાની લડત જુઓ વડોદરા, ંવિદ્યાપીઠનુ પુનકાલય ઠાકાસાહેબે અમદાવાદ ંયુનિને સોંપેલું તે પાછું મેળવ્યું ૧૬૦-૪, ંસરકારના વર્તનથી સત્યામદની તૈયારી ૪૭૫-૬, ંસાથે આગેદકરની સૂચના વિષે ગાંધીજીની ચર્ચા ૧૨૪, ંસાથે લેલમા અપરિત વર્તન (૧૩૩) ૧૩૮-૬; ંસાથે સરકારની હેતરપિ ડી ૧૨૭, ંસામે કરાચીમા વિરોધ પ્રદર્શન ૪૫; ંસિંધમા કોંગ્રેસનીતિ અને સલાહ ૩૧૫, ંસુભાષણાણુની બીજી વાર કોંગ્રેસ પ્રમુખની ઉમેદવારી સામે વિરોધ ૪૨૫-૩૨; ંસ્વરાજમા પોતાના કાર્ય વિષે ૯૭, ંહરિપુરા કોંગ્રેસની વ્યવસ્થા ૨૬૬-૭૩

પટેલ, વિદુષબાઈ ૧૩૯-૪૨; ના વીલનો ત્રીકો ૧૪૧-૨
પાણ્ડીશીલા ૪૧૦, ૪૧૨

પેટ્ટી ૧૦૦

ફતેહમદમદખાન, ખા. સા. ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૭૦, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૪-૬, ૩૮૦ ફોજદાર, ડો. ૨૦

ખાનજી, જમનાલાલજી ૨૩, ૧૨૦-૧, ૪૬૧ બકનહેડ, પોર્ડ ૬

ખલાદુરજી ની નરીમાન પ્રકરણની તપાસ કરવાની તૈયારી ૨૪૧; નો ચુકાવો ૨૫૪-૬

ખનાજી ૭૮-૮૧, ૮૨

ખારડોળી ૩૩, ૬૩-૪, ના જુલમોની તપાસ ૭૦ અને ૫૧૧નાં; જુઓ ખારડોળી તપાસ

ખારડોળી તપાસ ના મુદા ૭૦; ંમહેસૂલના પોરણ વિષે ચોખવટ ૭૧; નાંધી કોંગ્રેસ નીકળી ગઈ ૭૩; ંરાયમના કેસમાં સરકારનાં નફાણાં ૭૨-૩

બિલીમોરિયા, મિ. ૧૩, ૧૫

બિહાર ના કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળનાં રાજનામા ૨૭૭-૮૩; ના પ્રધાનમંડળ સાથે સમાધાન ૨૮૩-૪, નાં બુકપ ૧૭૨

બેન્ચોન ૯૫

બોઝ, નદયાલ ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૬૬-૭૦

બોઝ, સરદારજી ના સરદાર ૫૨ આક્ષેપ ૪૩૬

બોઝ, સુભાષચંદ્ર ૫૦, ૨૭૨, ૮૧૮ ની બીજી વાર કોંગ્રેસ પ્રમુખપદ માટે ઉમેદવારી ૪૨૫, નું પ્રમુખપદનુ રાજનામુ ૪૩૮, ને અણગમનો ઠરાવ ખનાર ૪૩૫; નો કોંગ્રેસ સામે પ્રચાર ૪૩૦, ંફોરવર્ડ પત્રોકની સ્થાપના ૪૩૮; ંસામે નિસ્તબ ગનો ઠરાવ ૪૩૯

બોરસા ૩૩, ૩૮-૪૦, ૪૨; ના પ્લેગ ૧૬૫, ના પ્લેગ અગે કોંગ્રેસનું કામ, સરકારી આક્ષેપો અને તેનો જવાબ ૧૬૬-૭૧

બેલ્સફર્ડ, મિ ૩૮

ભગતસિદ્ધ ૪૮, ૫૨
લાવનગર ઓપ્રેનમંડળના અધિવેશન વખતે
થયેના તોફાન ૪૨૦-૧

મથુરા ૭૬
મથુરાદાસ ત્રિકમજી ૨૪૫
મદ્રાસ —ના પ્રધાનમંડળના રાજનામા ૪૫૫
મધ્ય પ્રાંત —ના પ્રધાનમંડળની તકરારો
૩ ૫-૪૧૭
મનમુખદાન ૨૦ ૨૭
મથુરાવાળા મિશોરદાદ વવરાદારીના સોગંદ
ની સમતૂલી ૨૨૩
મહેતા જમશેદ ૪૭
માલુસા ૩૨૬-૮
માલુસાદાસ રા સા ૩૫૭ ૩૫, ૩૬૫
માલવવિયા ૫ મનમોહન ૧૪ ૩૧ ૮૬-૭
૧૧૮ નો હિંદની પરિસ્થિતિ વિષે
તાર ૮૭
માવળેકર દાદાસાહેબ ૧૦ ૧૩ ૧૮
૧૬ ૨૦
મીઠા સત્યાગ્રહ ૨૮ ૪૦
મુસ્લિમ મ મથનાથ —નો જનાબ ધરીફના
વર્તન અંગે સુઠાહો ૨ ૪-૫
મુનશી કનેયાદાદ ૨૪૫ ૨૪૬
મુનશી લીલાવતી ૨૪૮
મુસ્લિમ લીગ —નો પાસ્તિતાનનો કસાવ ૪૮
મુબઈ ૩૨ —ના કો પક્ષના ધારાસભાના
નેતા તરીકે ખેરની ચૂટી ૨૨૫
—ના હાખનો નરીમાન નેતા ન ચૂટાય
તે સામે પ્રચાર અને સરદાર સામે
આગ્રેષા ૨૨૫ ઓસરદારનો જમીન
પાઈ આપવનો દાવદો અને તેમા
મુશકેલીઓ ૩૧૨-૪
‘મયેગર ગાર્ડિયન’ ૩
મૈસુર ૩૨૨-૬
યુક્ત પ્રાંત ૫૬ ૫- ૬૬-૬૭ ૭૪ ૭૬-૭
—ના કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળના ગણનામા
૨૭૭-૩ —ના ખેડોને સરદારનું

માગ કરાવું ૨૦૪-૬, —ના પ્રધાનમંડળ
સાથે સમાધાન ૨૮૭-૪, —ને નાકરની
હ વચનાવવાની સરદારની પરવાનગી
૭૮

ગાચારી ૨૦૦
રાજ્ય સત્યાગ્રહ અનવરાધ ૫૮ શુભા
સમાવાનના પ્રયાસ ૩૪૫-૬
૦૬૦૨૨ળાની અચાનક મુજિ ૩૮૨
૦૬૦૨૨ળાની ધરપક ૩૯૬ ૦૬૦૨૨ળા
ટેબરભાઈ સાથે સમાધાનીના પ્રયાસ
૩૪૧ ૦૬૦૨૨ળી દીવાન તરીકે નિમજૂક
૩૩૫ ૦૬૦૨૨ળી ગ્વાનગી અને વીરાવાળા
ફરી દીવાનપદે ૩૫૬ ૦૬૦૨૨ળે ન
પાંડવાની કાંગર સાહેબને સરદારની
સલાહ ૩૪૦ ૦૬૦૨૨ળે કાંગર સાહેબને
કષ્ટકામથી ૫૨ ૩૬૬, ૦૬૦૨૨ળે સરદાર
મુલાકાત ૩૪૬, ૦૬૦૨૨ળે સાથેની સમતૂલી
સ્વતા છુટી નહેરાતને પરિસ્થાપિ
સામસામા નિવેદનો ૩૪૬-૫૦
ગામ મા નવનિ ૦૩૦ ગામીઓ
ઉપવાસ હા થા ૩૮૭ ગામીઓ
૨૦૦ કરેલી સરતો ૩૭૫ ગામીઓ
૫ । ન્યાયાધીશના મુદાદાના લાભ
જતા કયા ૨૫૪-૭ ગામીઓ-કાંગર
સાહેબ મુદામત ૩૭૪ ગામીઓ
આગમનથી સત્યાગ્રહની મોકૂફી ૩૭૧
ગામીઓ ઉપવાસથી વાઈસરોયે
પ્રવાસ ૨૬ થો ૩૪-૬ ગામીઓની
ગીઓના ઉપવાસ વિષે વપાસ અને
તેનો જવાબ ૩૬૮-૭૦ ગામીઓની
સરતોનો કાંગર સાહેબનો જવાબ ૩૭૦
ગામીઓને જણાવેથી રાજ્ય સત્યા
ગ્રહમા રહેલી બંદ ૩૮૭ ગામીઓનો
ઉપવાસનો નિબંધ ૩૭૫ ગામીઓનો
દાનિ સ્થાપના રાજ્ય ઉપવાસનો દરારો
૦૭૦-૧ ગામીઓ રાજકો આખ્યા
૦૭૧ ગામીઓને વીગવાળાને ફર
કમા ૩૪૧, ગામીઓ સરદારની

સમન્વૃત્તી ૩૩૩; ઠાકોરસાહેબની ફેલ્ડને છૂટા કરવાની-ધ્વજા ૩૪૦; ઠાકોરસાહેબની સ્થિતિ વિષે ગાંધીજીનો ગિપ્સનને કાગળ ૩૮૦; ઠાકોરસાહેબનું સરદારને આમંત્રણ ૩૫૧; ઠાકોરસાહેબનો ફેલ્ડ સામે અસતોષ અને છૂટા કરવાની તૈયારી ૩૩૮-૯; ઠાકોરસાહેબનો રાજકોટની પરિસ્થિતિ વિષે ગિપ્સનને પત્ર ૩૩૭-૮; ઠેબરભાઈની ધરપકડ ૩૩૧-૨, ૩૩૫-૬, ૩૪૨; ઠેરબાર વીરાવાળાએ કરાવેલો વચનભંગ ૩૫૪; ઠેરબાર વીરાવાળાના પ્રભુપરિષદ સામે પેતરા ૩૩૩; ઠેરબાર વીરાવાળાના સમાધાનના પ્રયત્ન ૩૫૦; ઠેરબાર વીરાવાળાનું રાજકોટમાં પુનરાગમન અને ગમન ૩૪૫; ઠેરબાર વીરાવાળાને ગિપ્સને દૂર કર્યા ૩૪૧; ની લડતનું ખીજ ૩૩૦-૧; ઠેપ્રભ પર જુલમ ૩૬૮-૯; ઠેપ્રભભાઈસાહે ૩૪૧-૨; ઠેરાજકોટના રાજ ૩૩૦; ઠેરાજકોટની પરિસ્થિતિ વિષે સરદારનું ભાષણ ૩૪૨-૫; ઠેરાજકોટની સ્થિતિ વિષે સરદારનું નિવેદન ૩૮૩-૪, ઠેરાજકોટ રાજ્ય તરફથી ગાંધીજી પર આક્ષેપો ૩૮૧-૨; ઠેવડા ન્યાયાધીશ આગળ કેસ અને સરદારની તરફેણમાં ચુકાદો ૩૮૮-૯; ઠેવડા ન્યાયાધીશના ચુકાદાના લાભો જતા કર્યા પછી નિમાયેશી સમિતિના રિપોર્ટ પર ગાંધીજીની ટીકા ૩૯૮-૯; ઠેવર્ધસરોયનો વચનભંગનો મુનો વડા ન્યાયાધીશને સોંપવાનો ગાંધીજીને સંદેશો ૩૮૬, ઠેસમાધાન કરાવવા બદલ સરદારને ઠાકોરસાહેબનો આભારપત્ર ૩૫૪; ઠેસમાધાનીના ભંગ પછી દમનના ઓર્ડિનન્સ ૩૬૩-૪; ઠેસમાધાનીને નકામી બનાવવા ખીલ દિનેને અદર દાખલ કરવાની ચાલબાજ અને નામો સામે વાધાવચકા

૩૯૦-૩; ઠેસમાધાનીનો ભંગ અને લડતની ફરી સાર્વજનિક ૩૫૪-૬૦; ઠેસમાધાનીનો મુસદ્દો ૩૫૨; ઠેસરકારી ઠેનરાવાળો દીવાસળીનું લિલામ ૩૩૫; ઠેસરદારની રાજકોટના રાજ્યતત્ત્વમાં મુધારા કરવાની ઠાકોરસાહેબને સલાહ ૩૩૪; ઠેસરદારની લડતની ફરી હાકલ ૩૬૦-૩; ઠેસરદારને ઠેબરભાઈને પ્રબળજ એકત્ર કરવાનો સંદેશો ૩૩૨; ઠેસરદારનો લડતનો અંત લાવવાની તત્પરતા બતાવતો કાગળ ૩૫૦-૧; ઠેસરદાર અને રાજકોટના કેદીઓના ઉપવાસ ૩૬૯

રાજેન્દ્રપ્રસાદ ૧૯૭, ૨૯૬, ૨૯૮, ૪૩૮, ૪૪૦, ૪૫૮

રાયમ ૭૨

રાસ ૭, ૯, ૫૭, ૭૩, ૭૫; નો જમીન-મહેસૂલ ન ભરવાનો ઠરાવ ૨૭

લમલી, સર રોજર ની સરદારની ખાનગી મુલાકાત ૨૦૦

લાખાછરાજ ૩૨૯

લાલા, શ્રી ભોગીલાલ ૭૦

લિનલિથગો, અલ્ફ ૩૮૭, ૪૬૪-૫, ૦ અને ગાંધીજીની મુલાકાત ૪૪૦-૧; એ રાજેન્દ્રબાણુ અને ઝીણા સાથેનો પત્રવહેવાર સહીક પ્રગટ કરતાં ગાંધીજીની ટીકા ૪૫૮-૯; ગાંધીજી સાથેની નિષ્ફળ મુલાકાત અંગે ગાંધીજી સાથે સંયુક્ત નિવેદન ૪૬૨-૩; નું યુદ્ધ વિષે જાહેરનામું ૪૪૨; નું યુદ્ધ-હેતુઓ વિષે જાહેરનામું ૪૫૧; નો વાણીસ્વાતંત્ર્ય આપવાનો ઠંનકાર ૪૮૨

લીમશી ના યુવરાજના મુધારા અને તે વિષે કાઠિયાવાડના રાજ્યોનો ઠરાવ ૪૧૮; ના રૂનો બદ્ધિકાર ૪૧૭; ની પરિસ્થિતિ વિષે સરદારનું નિવેદન ૪૧૧; બાલુશીલાના કેસ સામે પ્રબળનોના ઉપવાસ ૪૧૨:

૦ખાણશીલ્પીનો કેર ૪૧૦; ૦પ્રજ્ઞની દિગ્ગરત ૪૧૬; ૦પ્રેમપરિપદ ભરવા સામે રાજ્યે ગુંડાઓ મારફત વર્તાવેલો કેર ૪૧૨-૬; ૦પ્રજ્ઞમંડળના કાર્યકર્તાઓને ભેર કરવાના રાજ્યના કુર પ્રથમનો ૪૦૯-૧૧; ૦પ્રજ્ઞમંડળને દબાવવાની યુવરાજની નીતિ ૪૦૮-૯; ૦પ્રજ્ઞમંડળ સાથે સમાધાની અને દિગ્ગરતનો અંત ૪૧૬; ૦વ્યક્તિગતના કુરવા સામે ગુંડાઓનું તોફાન ૪૦૯; ૦રાજ્યની સ્થિતિ ૪૦૭-૮; ૦વિષે . ગાંધીજી ૪૧૮-૯; ૦શિયાળીનો કેર ૪૧૨ લેકરન, મિ. ૨૦

વડોદરા ૦ રાજ્યના શોકળ મુધારા ૪૦૫; ૦રાજ્યની પરિસ્થિતિ વિષે સરદાર ૪૦૨-૪; ૦ રાજ્યની પ્રજ્ઞમંડળની પ્રવૃત્તિઓ મામલોમાં વ્યાપે તે સામે ખુદી ૪૦૦, ૦ રાજ્યની પ્રજ્ઞમંડળને કચડવાની નીતિ ૪૦૧; ૦સરદારની સખામા તોફાન ૪૦૬-૭; ૦સરદાર પ્રજ્ઞમંડળના પ્રમુખ થયા તે સામે છાપાને ઉકળાટ ૪૦૧

વાલેરાવાળા ૩૬૫, ૩૬૬

વિનોબા ૪૮૩

વિલિંગ્ડન, લોડ' ૫૫, ૬૫

વીરાવાળા, દરબાર ૩૩૩, ૩૬૬, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૮૧, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૬, ૩૯૭, ૩૯૮, ૩૯૯; -ના પ્રેમપરિપદ વિકુલ પૈતરા ૩૩૩; -નાં રાજકોટ મિલ-કામદારો સામે પત્રમાં ૩૩૦-૧; -ની આડ દિવસમા પળવળ દબાવવાની મુરાદ ૩૬૮; -ની પદદાપ યજ્ઞવાની મોડવણ ૩૩૫, -ની સમાધાનની બારોબાર પેટલી ૩૫૦; -ની સમાધાન માટે આગુત્વા ૩૩૬; -નું રાજકોટમાં પુનરાગમન અને મમન ૩૪૫; -નું સરદારને આમંત્રણ ૩૩૩; -ને કિલ્લી અસતોષ ૩૩૩, -ને મલોલીનો કાચ ૩૭૭; -ને

સરદારનો મુધારા સૂચવતો કાગળ ૩૩૪-૫; ૦ખાસે ગિપ્સને રાજકોટ ઊણવું ૩૪૧; ૦ફરી ખાજ દીવાનપદે ૩૫૬; ૦સમાધાનનો ભંગ કરાવ્યો ૩૫૪; ૦સાથે ગાંધીજીની વાતો ૩૭૩

વૈદ્ય, ગંગાબહેન ૪૨

રાદીફ, જ્ઞાન ૨૬૨-૫

રાહ, કે. ડી. ૨૪૯

રાહ, કૃત્યંદ બાપુજી ૨૧, ૧૫૪-૫

રાયાગી ૪૧૨

શુભ, ગ્વિથંકર ૨૬૮

શોક, અબાલાલ સાગાભઈ ૧૭, ૧૮, ૨૦

સમ્ર, તેજબહાદુર ૧૮, ૧૦૫

સરકાર, અચેજ -ના શુભખાતાના મંત્રી સર હેલેને કૅમ્બ્રિજને કચડી નાખવાનો શુભ પરિપત્ર ૧૮૨-૫; -ના ઘોરસહ પ્યેનિવારણના કાર્ય અને કૅમ્બ્રિજ પર આરોપ ૧૯૨-૭૦; -નાં પ્યેન માટેનાં બેદુદાં પત્રમાં ૧૯૧-૭; -ની ગાંધીજી ગેળમેજીમાંથી આવે તે પદ્ધતિ નેતાઓની ધરપકડ ૮૨; -ની ગાંધીજીની ગેરદામરી દરમ્યાન દમનનીતિ ૮૨; -ની સરદાર સાથે ઉત્તરપંચી ૧૨૭; ૦ નેતાઓની ધર-પકડ (૩૨) ૮૭, ૦વાઈસરોયની કારોબારીમાં કૅમ્બ્રિજ વિરોધી સભ્યો ૪૨૩; ૦વાઈસરોયની કારોબારીમાં દિલીઓ ૪૭૬; ૦ સભ્યમંડળોની મુખિ ('૪૧) ૪૨૩; જુઓ ગાંધી-અર્ધિન સમિ

સરદાર પ્રાં ૧૩, ૭૧, ૩૧૪

સિદાપુર ૩૪

સિધ ૩૧૫

સીરસી ૩૪

સુખલિલા, રમણીલાલ ૧૨૫, ૧૫૦

સેવી, લોડ' ૬૫

सेक्सिस्टर, छायावाच २४४, २४५, २४७.
 स्थानिक स्वराज्य परिषद (त्रीण) २००
 स्वातंत्र्य दिन — की प्रतिष्ठा ३
 छयेन्दा ३६८

द्विजली ८०, ८१
 'द्विंद कःयासुचिंतक' मंडल ८५-८६.
 हुसेन, मि. २६
 दोर, सर रोम्युअल ८२, ८५, ४५५-६

